

MÁLYUSZ ELEMÉR
VISSZAEMLEKEZÉSEK

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

SCRIPTORES

Redigunt
PÁL FODOR, ANTAL MOLNÁR

ELKH | Eötvös Loránd
Research Network

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum

Budapest, 2021

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ELBESZÉLŐ FORRÁSOK

MÁLYUSZ ELEMÉR
VISSZAEMLEKEZÉSEK

Szerkesztette, sajtó alá rendezte:
Soós István

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Budapest, 2021

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

© Mályusz Elemér örökösei, Soós István 2021

© BTK, 2021

ISBN 978-963-416-249-0

ISSN 2631-1364

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés: BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs osztály
Vezető és olvasószerkesztő: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munka: Séd Kft., Szekszárd (www.sednyomda.hu)
Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

BEVEZETÉS (<i>Soós István</i>)	7
I. MIÉRT LETTEM TÖRTÉNÉSZ?	13
II. HOGYAN LETTEM TÖRTÉNETÍRÓ?	53
III. ÚJKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNET	157
IV. NÉPISÉGTÖRTÉNET	251
V. EGYHÁZTÖRTÉNET	345
VI. KÖZÉPKORI TÖRTÉNET	375
VII. ÁTMENET: 1944–1948	417
VIII. TÖRT SZÁRNYAKKAL	507
FÜGGELÉK	627
MÁLYUSZ ELEMÉR MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA (1919–2015)	645
KÉPJEGYZÉK	659
NÉVMUTATÓ	663
KÉPMELLÉKLET	683

BEVEZETÉS

A kötetünkben közölt visszaemlékezés a XX. századi magyar történettudomány egyik kimagasló képviselőjének, a magyar és az európai középkori történelem nemzetközileg is elismert, kiemelkedő kutatójának, az iskolateremtő Mályusz Elemérnek a tollából származik. A közreadót, e sorok íróját 1990 őszén az előző évben elhunyt történész örökösei, Mályusz Elemérné Császár Edit, Mályusz Miklós és Mályusz Károly arra kérték fel, hogy rendezze és katalogizálja a néhai történetíró könyvtárát. A munka során a könyvek mögött egy dossziéba kötött, cím nélküli vaskos kéziratra bukkantunk. A nagyalakú árkuspapírra írt munka fellapozása után kiderült, hogy az Mályusz Elemér részben személyes jellegű, részben tudományos visszaemlékezése, amelyben gyermekkorától fogva egészen az 1950-es évek végéig kalauzolja végig az olvasót. Mályusz visszaemlékezéseit a legnagyobb titokban, több éven keresztül készítette, és mind annak írását, mind pedig létezését még legszűkebb környezete, családja számára sem fedte fel, a kéziratot pedig könyvei mögött elrejtve őrizte, attól tartva talán, hogy az illetéktelen kezekbe kerülhetne, és őt a memoárban foglaltak miatt valamilyen kellemetlenség érhetné.

Mályusz Elemér visszaemlékezéseit 1972 és 1975 között írta. Ezt tanúsítják az egyes fejezetekben általa zárójelben említett évszámok, illetve az ezekhez kapcsolható „ma”, „ma is” „most”, „minap”, „máig” stb. kifejezések. Az évszámbejegyzések ismeretében megállapítható, hogy Mályusz a memoár első fejezetét 1972-ben készítette el. A második és a harmadik fejezeten valószínűsíthetően szintén még 1972-ben dolgozott. Jóllehet a harmadik fejezetben Mályusz nem utal konkrét évszámra, de több megállapítása alapján feltételezhető, hogy ebben az évben már hozzáfoghatott a fejezet írásához, esetleg be is fejezhette azt. A negyedik fejezet 1973-ban és 1974-ben készülhetett. Az ötödik és hatodik fejezetek 1974-ben kerültek ki Mályusz tolla alól. A hetedik és nyolcadik fejezeteket pedig 1975-ben vetette papírra.

A nyolc fejezeten kívül Mályusz, talán már 1975 után, egy rövidebb, a második és harmadik fejezet anyagából mintegy két és fél ív terjedelmű, részben kivonatolt, részben egyes helyeken átfogalmazott összevont fejezetet írt, amelynek első lapján cím nélkül a „III.” szám olvasható. Ennek szövegét, mivel az az említett fejezetekkel túlnyomórészt szó szerint megegyezik, nem közöljük.

Mályusz kéziratát, amely első fogalmazvány formájában maradt fenn, az 1970-es évek végétől, de különösen a következő évtizedben, egészen haláláig, több helyen kiegészítette, egyes részeit átdolgozta, amit a számos szövegbetoldás, továbbá az egyes fejezetekhez csatolt jegyzetek, amelyekre a hiányzó vagy pótolandó adatokat kérdőjelesen feljegyezte, is utalnak. Külön érdekessége a kéziratnak egy később megtalált oldal, amelyre a szerző „külső címlap” megjelöléssel a következő sorokat írta: „A visszaemlékező, egy szegedi törvényszéki bíró fia, 1908/9–1915/6 a szegedi piarista gimnázium tanulója volt. Apám 1910 októberében szívinfarktusban, 36 óra szenvedés után, 49 éves korában halt meg.”

*

Jelen sorok írója az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként az intézet akkori osztályvezetőjének, majd igazgatójának, Glatz Ferencnek a megbízásából 1981 és 1989 között Mályusz Elemér mellett dolgozott, aki többször is olyan kérésekkel fordult hozzá, hogy a konkrét középkortörténeti kutatásaihoz kapcsolódó feladatok mellett a visszaemlékezésében kérdőjelesen maradt problémákat (személyek beazonosítása, történeti események időpontjának megállapítása, bibliográfiai hivatkozások, adatok pontosítása stb.) segítsen megoldani.

Mályusz visszaemlékezéséhez csatolt egy rövidebb terjedelmű, memoárjellegű, cím nélküli kéziratot, amelynek külső lapján mindössze egy évszám: „1945” olvasható. Az időponttal jelezni kívánta – amint arra a kézirat bevezetőjében egyértelműen utal –, hogy ezeket a sorokat 1945 februárjában, Budapest szovjet ostroma idején, a számára azilumot adó Bernardinumban – a ciszterci rendnek Budapesten, a Horánszky utcában található tanulmányi házában – betegen feküdve írta. Az ebben a rendkívüli helyzetben készült igen személyes hangvételű írásban, időben egészen gyermekkoráig visszafelé haladva, bepillantást enged nyújtani mindenkori lakhatási, illetve lakásviszonyaiba, megélhetési körülményeibe és ezeken keresztül magán- és családi életének alig ismert világába.

Mályusz Elemér hagyatékában fennmaradt kettő, rövidebb terjedelmű kézirat, melyek tárgyukat-tartalmukat tekintve viszont egyértelműen kapcsolódnak visszaemlékezéséhez, illetve annak alapján készültek. Az egyik a „Turóctól Thuróczy-ig”, a másik a „Legsikerültebb könyveim” címet viseli. Mindkettő Mályusz halála után látott napvilágot.

A visszaemlékezést kézbe véve felmerülhet az olvasóban a kérdés, vajon milyen külső és belső okok motiválták, késztették Mályuszt arra, hogy hetvennégy éves korában hozzáfogjon memoárjának a megírásához? A kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni, mivel Mályusz hagyatékában nem található semmiféle olyan írásbeli utalás,

jegyzet-feljegyzés, amelynek ismeretében kétséget kizáróan meg lehetne állapítani azokat a közvetett vagy közvetlen indítékokat, melyek arra az elhatározásra bírták, hogy elkészítse emlékiratát, illetve hogy azt még évekkel annak elkészülte után is ismételten javítgassa, kiegészítse. Az olvasó, mint e sorok írója is, tehát arra kényszerül, hogy találgatásokba kezdjen. Talán nagy hírű tudós kortársaihoz vagy elődeihez hasonlóan úgy érezhette, hogy nyugdíjba vonulása után, miközben folytonosan munkálkodott sokszínű tudományos életművének gyarapításán, újabb és újabb művekkel gazdagítva a magyar történettudományt, különös tekintettel a középkorkutatásra, emlékiratok formájában számot vessen múltjával, ismét felelevenítve számos buktatóval, negatív sorsfordulókkal, kudarcokkal, de jelentős sikereket is felmutató küzdelmes életútját? Vagy éppenséggel egyszerűen úgy gondolhatta, hogy ismételten fel kell tárnia azokat a főbb mozzanatok, amelyek személyes életét és közéleti szereplését meghatározták? Vagy talán egy bővebb összefoglalóként a maga teljességében kívánta újra láttatni addigi tudományos munkásságát? Vagy memoárjával inkább egyfajta öngazolásként azt szerette volna láttatni-érezkeltetni, hogy amit több évtizedes pályafutása során, kora ifjúságától idős koráig megélt, alkotott, azt helyesen tette, tántoríthatatlanul ragaszkodva politikai, társadalmi és erkölcsi meggyőződéséhez, elveihez, konzervatív életfelfogásához, ugyanakkor nem szépitve a valóságot, nem hallgatva el akár önnön hibájából, akár az adott körülményekből bekövetkezett, saját és családja életét-jövőjét is meghatározó momentumokat?

Maradt még egy kérdés, amelynek megválaszolása megoldásra vár: vajon miért nem folytatta az 1958-ban vele történtek taglalása után memoárja írását, illetve milyen, általa, a fejezet utolsó soraiban homályosan megfogalmazott vagy célzott okok „játszhattak közre” abban, hogy a nyugdíjba menetele előtti utolsó évtizedről, (1958–1968), aktív munkásságának egyértelműen felfelé ívelő szakaszáról egyetlen sort se vessen papírra? Talán túl közel voltak még a hatvanas évek, hogy az azok során vele történeteket kellő távolságból szemlélve elevenítse fel? Vagy esetleg új tudományos munkálkodásai (elsősorban a Zsigmond király-monográfia előkészítése, az I. Albert király korabeli magyar kancelláriára vonatkozó kutatások, a Thuróczy-krónika kritikai kiadása stb.), melyek nem hagytak számára időt és energiát a memoár folytatására? Vagy az 1970-es évekbeli betegségei-betegeskedései akadályozták meg ebben? Sajnos, források hiányában ezúttal is csupán feltételezésekre hagyatkozhatunk.

*

Benda Gyula Mályusz történetírásának első, 1945 előtti szakaszának egyik igen lényeges aspektusát, nevezetesen társadalomtörténeti törekvéseit vizsgálva többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a tudós történetíró 1989-ben bekövetkezett elhunytá után

kiadott kéziratok munkáinak ismeretében „eljött az ideje” életműve „alapos feldolgozásának és elemzésének”. Rámutatott továbbá arra is, hogy Mályusz Elemér sokirányú, ellentmondásokat sem nélkülöző, már életében számos vitát, kritikát kiváltó hét évtizedes munkásságának és személyének nem elsősorban „rehabilitációjára vagy újabb elítélésére” van, illetve lenne szükség, „hanem – leginkább az európai historiográfia újabb szemléletével összevetve – kérdések megfogalmazására, műveinek alaposabb megismerésére és összefüggések felvillantására”.¹

Benda Gyula óhaja, illetve annak megvalósítása – úgy véljük – napjainkban még aktuálisabbnak tűnhet, különös tekintettel történetírásunkban az elmúlt negyedszázadban Mályusz Elemérről és nagy ívű pályájáról, illetve gazdag munkásságáról – elsősorban a két világháború közötti történetírásáról és történetszemléletéről – megjelent nagyszámú publikációra. Ezekben, néhány kivételtől eltekintve, sajnálatos módon, csak ritkán találkozni a Benda által megfogalmazott józan és elfogultságtól mentes szándékkal. A vizsgálódások fókuszába nem elsősorban Mályusz Elemér történetírói teljesítménye került, hanem jobbra a kortársaival, mindenekelőtt Szeffű Gyulával, Hóman Bálinttal, Deér Józseffel stb. folytatott viták, amelyekből – hogy ismét Bendát idézzük – a vitázó feleknek „inkább a magyar történeti kérdésekről vallott felfogásai”, „személyi konfliktusai” ismerhetők meg, semmint „történetszemléletük”.²

Ha áttekintjük a Mályusz Elemérről és 1919–1945 közötti munkásságával foglalkozó szakirodalmat – mintegy Benda megjegyzéseit kiegészítendő – meg kell állapítanunk: amellett hogy többnyire a Mályusz életművét elemzők általánosságban pozitívan ítélik meg Mályusznak az iskolateremtő, új történeti szemlélet- és vizsgálati módot történetírásunkban meghonosítani kívánó törekvéseit (mindenekelőtt népiségtörténeti kutatásait és eredményeit), tanulmányaikban, monográfiáikban a történetíró történetszemlélete gyakran összekapcsolódik politikai nézeteivel, illetve politikai elkötelezettségével. Sőt nem egy esetben a vizsgálódásokban éppen ez utóbbiak bizonyulnak a meghatározóknak, háttérbe szorítva az adott téma tárgyilagosabb megközelítését, feldolgozását.

A monográfiák és tanulmányok szerzői a Mályusz Elemér és történetíró kortársai közötti vitákról értekezve, részben az egykorú (az 1940-es évek), részben a későbbi értékítéletekhez csatlakozva, illetve azokat mintegy felelevenítve, egyszersmind új forrásokat is feltárva-bevonva a kutatásokba, nemegyszer talán az utóbbiak mellett felsorakozva „ítélték meg” Mályusz történetfelfogását. Ezekből a vizsgálatokból nem

1 Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: uő: *Társadalom-történeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Bp., 2006. 78.

2 Uo. 77.

hiányzik annak ismételt hangsúlyozása sem, hogy Mályusz Elemér történetszemlélete, illetve annak egyes szakaszai, az általa, sokszor kiélezett hangnemben folytatott polémikák szoros összefüggésben állnak éles forradalomellenességével, antibolsevizmusával, a korabeli német történetírás bizonyos irányzataihoz, sőt egyes vélemények szerint szélsőjobboldali ideológiákhoz való csatlakozásával, illetve azoknak saját koncepcióiba történt „beépítésével”, néha-néha felbukkanó antiszemitizmussal. Mályusz Elemér életművének vizsgálata azonban általában kimerült abban, hogy történettudományunk elsősorban az 1920 és 1944 közötti munkásságát vette górcső alá. 1945 utáni tevékenységét, nevezetesen a XIV–XV. századi társadalom- és egyháztörténeti munkáit, a középkori magyar krónikairás történetéről folytatott alapvető kutatásait, Luxemburgi Zsigmond koráról és magyarországi uralkodásáról írott műveit, valamint forráskiadványait stb., melyek az elismerés mellett számos vita tárgyát is képezték, szintézisszerűen még nem dolgozták fel. Mályusz „visszaemlékezése” remélhetőleg hozzásegíthet mind személyiségének, mind életművének differenciáltabb és objektívabb megítéléséhez, azoknak a mozgatórugóknak a megértéséhez, melyek akár történetszemléletének alakítását-alakulását, akár témaválasztásait és feldolgozásait, akár módszertani elveit, nemegyszer az adott politikai-társadalmi körülményektől sem mentesen, meghatározták.

*

A visszaemlékezést, első fejezetét kivéve, amelyet Mályusz Elemér születésének századik évfordulója alkalmával jelentettünk meg, teljes terjedelmében most közöljük először. A memoárból Mályusz örökösének, a közelmúltban elhunyt Mályusz Miklósnak (1936–2019) és Mályusz Károlynak (1939–2017) a hozzájárulásával, rövidebb-hosszabb részleteket – különös tekintettel Mályusz Elemérnek a két világháború közötti magyar történettudományra és saját tudományos pályafutására, történeti munkáira, polémiaiára – az elmúlt három évtizedben folyamatosan a kutatók rendelkezésére bocsátottunk. Ezek a kutatások nyomán megszületett monográfiákban és tanulmányokban idézetek formájában fellelhetők, illetve ismertek. A visszaemlékezés első fogalmazványban fennmaradt szövegén nem változtattunk. Csupán néhány stilisztikai jellegű javítást tartottunk szükségesnek, továbbá egy-egy kimaradt szót vagy kifejezést iktattunk be a mondatokba. A szöveget a mai helyesírási szabályokhoz igazodva adjuk ki.

A visszaemlékezéshez a tudományos követelményeknek megfelelően jegyzeteket fűztünk. A számos bibliográfiai utalás, hivatkozás mellett igyekeztünk a szerző életéhez közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó jelentősebb eseményeket, történéseket értelmezni, azokra magyarázatokkal szolgálni. Mindehhez levéltári, kéziratári kuta-

tásokra, továbbá Mályusz jelentős kéziratossága, kiterjedt levelezésére támaszkodtunk, és végül, de nem utolsósorban, felhasználtuk a két világháború közötti és az 1945 utáni másfél évtized magyar politika- és társadalomtörténetéről, szellemi-tudományos életéről folytatott egykorú és különösen az elmúlt három évtizedben végzett kutatások eredményeit is.

E visszaemlékezés kiadásának lehetőségéért szeretnénk mindenekelőtt hálás köszönetet mondani mindazoknak, akik a mű megjelentetését támogatták. A köszönet szavai elsőként Mályusz Elemér fiait illetik: néhai Mályusz Miklóst és Mályusz Károlyt, akik az elmúlt évtizedben készséggel hozzájárultak a kézirat olvasókhöz való eljuttatásához. Sajnálatos módon a közelmúltban bekövetkezett haláluk megakadályozta őket abban, hogy édesapjuknak ezt a művét könyv formájában is kezükbe vehessék. Külön köszönetünket fejezzük ki Mályusz Károly özvegyének, Macskássy Juliannának és gyermekeinek, Mályusz Miklósnak és Mályusz Annának, Mályusz Elemér szellemi hagyatéka örökösének, valamint Mályusz Miklós idősebb gyermekének, Mályusz Tamásnak, akik szintén fontosnak tartották a memoár publikálását, és hozzájárultak az emlékirat sajtó alá rendezéséhez, illetve közreadásához. A köszönet szavait tolmácsoljuk a Bölcsészettudományi Központ főigazgatójának, Fodor Pálnak és a BTK Történettudományi Intézete igazgatójának, Molnár Antalnak, hogy felkarolták a Mályusz-örökösök ajánlatát a mű kiadására és megteremtették a lehetőséget annak megjelentetésére. Köszönetünket fejezzük ki Kovács Évának, a BTK Történettudományi Intézete témacsoport-vezetőjének, a könyv olvasószerkesztőjének rendkívül lelkiismeretes és gondos szerkesztői munkájáért, szíves kollegiális segítségéért. Köszönettel tartozunk továbbá azoknak a történész és történész-levéltáros kollégáknak is, akik kutatómunkánkhoz támogatást nyújtottak.

Budapest, 2020. november 11.

Soós István

I. MIÉRT LETTEM TÖRTÉNÉSZ?¹

Tízéves koromig, amíg tehát a korombeliek szokása szerint válogatás nélkül mindent összeolvastunk, semmi különösebb vonzalmat nem éreztem történeti tárgyú elbeszélések, regények iránt. Rablőhistóriák névtelenül megjelent vásári füzeteit lélegzetvisszafojtva olvastam, amikor Benedek Elek meséit és munkáit² jobb híján és unatkozva forgattam. A ponyvák közül, a Patkó Bandik és Sobri Jóska történeti³ mellett Ubrik Borbála története vitte el a pálmát a rémségek történetében. Egy lengyel apáca története, akit valami kolostori vétség miatt befalaznak, félig éhen hal, megőrül, amíg kiszabadul börtönéből.⁴ Nem felejthettem el, mert Mamám⁵ később is emlegette, micsoda révületben voltam napokon keresztül. De ez csak kurióznak számított. Testvéreim,⁶ Apám,⁷ Anyám derűs elnézéssel, nevetve fogadták hóbortomat, mert egyébként olvasmányaim túlnyomó zöme abból a tömegből került ki, amit egy, a mienkéhez hasonló nagy család tagjai, maguk is könyvkedvelők, összehordtak. Persze már tömegében módjával, mert hát az órákra készülés, dolgoztatás sokkal sokkal kevesebb időt hagyott nekik könyvolvasásra, mint nekem.

- 1 Ez a fejezet már megjelent nyomtatásban. Lásd Mályusz Elemér: Miért lettem történész? A kéziratot s. a. r., a bevezetést írta és jegyzetekkel ellátta Soós István. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXVI. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1998. 5–38.
- 2 Mályusz feltehetően Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilág: ezer év meseköltése*. Széchy Gyula *szöveg-rajzával* című ötkötetes munkáját (Bp., 1894–1896) olvasgathatta.
- 3 Mályusz a XX. század elején kiadott *Magyar mesék és ifjúsági olvasmányok könyvtára* sorozat köteteit forgathatta, melyek részben híres-hírhedt magyar betyárok, így Patkó Bandi és Sobri Jóska történeteit dolgozták fel. Lásd erről például az alábbi munkákat: *Sobri Jóska, a híres ún. betyár kalandjai, vagy a magyar Rinaldo Rinaldini*. Bp., [1905] (Magyar mesék és ifjúsági olvasmányok könyvtára); R. L.: *Sobri Jóska, a híres és vetlegelt bakonyi-betyár élete és kalandjai*. Bp., [1906]; *Patkó Bandi, a híres rablóvezér élete és halála*. Bp., [1908] (Magyar mesék és ifjúsági olvasmányok könyvtára).
- 4 Erős Vince: *Ubrik Borbála, a befalazott apáca*. Bp., [1890 körül] (Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára 42.); *Ubrik Borbála, a krakkói apáca szörnyű szenvedése vagy huszonegy évig befalazva*. Bp., [1905].
- 5 Dr. Mályusz György Péterné, alsó s felső-ruttkai Ruttkay-Nedeczky Anna Franciska Paulina.
- 6 Mályusz Gizella, Mályusz Géza, Mályusz Egyed, Mályusz Tibor.
- 7 Dr. Mályusz György Péter. – Mályusz szüeleiről és testvéreiről lásd bővebben Mályusz Miklós: A Mályusz család. In: *Mályusz Elemér emlékezete. 1898–1989*. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1999. 6–7. (A Makói Múzeum Füzetei 92.) Mályusz Miklós írását lásd még *Levéltári Közlemények* 70. (1999) 1–2. sz. 167–173. (A továbbiakban a tanulmány első, makói kiadására hivatkozunk.)

Így az akkor divatos Verne-regények, fantáziát élénkítő eredeti illusztrációikkal, meg Jókai domináltak. *Kétévi vakáció, Nautilus, A névtelen sziget, A francia zászló* máig felejthetetlen emlékeim. Jókai ismertebb munkáit (*Egy magyar nábob, És mégis mozog a föld* etc.) bizonyára éppen úgy remekműnek tartottam, mint pajtásaim. Bár a mi értékmérőnket egyes-egyedül az értékes jelző árnyalati hangsúlya fejezte ki, a '48-as csataképek kötetét⁸ is sokszor elolvastam, de a „gyémántper”⁹ túlságosan is unalmasnak tűnt. Többször olvastam, soha sem folyamatosan, az ötvenes évek valamiféle tömegkiadásában, illusztrációival megjelent történeti összeállítását, csupa XIX. századi díszmagyarba öltözött hősi őseink históriáját. Ami a *Képes Krónikából* a magyar köztudatba átment, azt számomra is Jókai fogalmazta meg.¹⁰ Volt otthon egy népszerű Petőfi összes költeményei, sok képpel, de ugyan kikével, ki tudná megmondani. Barabás Miklós vándorcigány zsánerképe köztük volt, ez bizonyos; kép és leírás („Szent Kleofás, micsoda karaván...”) felejthetetlenül összeforrtak.¹¹ A könyvet közös erővel szétolvastuk. *A magyar nemes* szavala külön attrakció volt.

Petőfi aztán igazán nem nevelt történelmi gondolkozásra. De hajlamom sem volt történészkedésre. Nagyanyám,¹² amikor Szegeden látogatóban látta, ahogy össze-ragasztgatom a rajzpapírból kivágott házakat, elismerően mondta: ebből a fiúból, meglátjátok, építész lesz! S ez a dicséret jól esett, talán ösztönzően is hatott reám. Valóban, életem végéig, mindig tervezőnek és építőnek éreztem magamat. Szeretném hinni már iskolai dolgozataimban is az arányokat megérezőnek és kifejezőnek.

Első gimnáziumom elvégzése után Pomázon nagyanyám háza mint érintetlen szentély őrizte a korán elhalt Béla bácsi¹³ emlékét. Nagyanyám ügyesen, okosan a

8 *Ezernyolczszáznegyvenyolcz: az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben: egykorú képek, okiratok, eredeti kézírások, ereklyék, nevezetes nyomtatványok, művészi emlékek.* Bársony István [et al.] közreműködésével szerk. Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor. Bp., 1898.

9 Utalás a gróf Zichy Ödön ellen 1848 őszén lefolytatott, úgynevezett „gyémánt”-perre. Lásd erről a 8. sz. jegyzetben említett mű 178. oldalát.

10 Mályusz itt arra utal, hogy gyermekkorában minden valószínűség szerint Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rijszokban* című művéből merítette a magyar középkorra vonatkozó ismereteit.

11 *Petőfi Sándor összes költeményei, hazai művészek rajzaival díszített képes kiadás.* Bp., [1902]. Petőfit *A vándorélet* című versének megírására Barabás Miklós *Vándorcigányok* képe ihlette. A zárójelben olvasható szöveg a vers első két sora.

12 Dr. Mályusz Károlyné Bezegh Emerentia (Emma, Emella).

13 Dr. Mályusz Béla pomázi járási orvos, Mályusz nagybátyja, aki Pomázon együtt lakott özvegy édesanyjával annak házában, 38 éves korában, 1904. május 20-án hunyt el. Mályusz Béla egy 12 nappal korábban történt erőszakos cselekedetnek esett áldozatául. A korabeli híradások szerint a bohém természetű, a társasági életet igen kedvelő orvos 1904. május 8-án Pilisszentivánra volt hivatalos az évenként megtartott „rózsaiünnepre”. A napot az ottani erdősz házában töltötte, ahonnan este átment társaságával a helyi kocsmába, ahol késő éjszakáig mulattak. Mályusz azzal az ürüggyel, hogy beszélnie kell a kocsisával, éjjel 11 és 12 (mások szerint 10 óra körül) kiment a kocsmá előtti udvarra, ahol ismeretlenek megtámadták: egy bottal előbb szemén vágták, majd a földre teperték. Támadói keze közül azonban ki tudott szabadulni, de amikor felállt a földről, egy késsel hátba szúrták. Ezt követően visszament a

levegőn tartott. Minden délelőttre, délutánra volt programja, melyik rokon családhoz menjek; kis üzenetei, megbízásai hozzásegítettek, hogy megismerjem az egész pomázi rokonságot.¹⁴ Az újságon kívül már csak kevés olvasni valóra maradt időm, de sikerült megismerkednem a Shakespeare-fordítás köteteiből¹⁵ egy új világgal. Számomra idegennel, és mit is tagadnám, idegenszerűvel. Utólag visszagondolva tűnik fel különösnek, hogy a királydrámákat favorizáltam, Rómeó és társai rovására. A viláért sem azért, mintha a történeti viszonyok ismeretesekek lettek volna. Nem, nem. Érthetetlen rejtély volt a sok ismétlődő és hasonló név, és már akkor rájöhettek volna, hogy a genealógia iránt semmi érzékem nincs. De hiszen azt sem tudtam, hogy van genealógia mint tudomány. Csak a sok rokon bácsi és néni nevéből, egymással folytatott beszélgetéseikből, meg hátuk mögött elejtett megjegyzésekből sejtettem meg, hogy a rokonság valami csodálatos képződmény. Kiismerhetetlen és nélkülözhetetlen.

Valami változás a második gimnázium elvégzése után következett. Nagyanyám akkor már nem élt,¹⁶ így gondtalan nyaralásom többé már nem ismétlődhetett meg. Nem is illett volna, hiszen az többi testvérem rovására történhetett volna. Azután apám is váratlanul betegeskedni kezdett. Úgy látszik, az orvos nyugalmat tanácsolt és ő, a társaságkedvelő, 1909 nyarán sokat tartózkodott otthon. Napokig is, ágyban. Én már a télen-tavaszon, mint úgynevezett jobb diák, elvállaltam egy osztálytársam instruálását. Havi két koronáért felkerestem lakásán, jó messze a Rókus-templom, kórház mögött, közel a dohánygyárhoz, ahol apja tisztviselő volt. Zámbo Béla volt osztálytársam neve, az első médium, akin valóban bebizonyítottam pedagógiai tapasztalatlanságomat. Szegény fiú több tárgyból elégtelenre állt, és én minden

kocsmába, ahol elbeszélte a vele történeteket. Sebét dr. Lux József pilisvörösvári orvos kitisztította és bekötözte. Mályuszt kocsira fektetve vitték Pomázra, ahol ő könnyű sebesülésnek véelve a kézsúrást, nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget, sőt még feljelentést sem tett támadói ellen, és tovább élte mindennapi életét. Csakhamar azonban súlyosan belázasodott, és május 20-án hajnali négy óra-kor meghalt. Halálát, mint az orvosszakértői vizsgálat megállapította, „a szívnyomás következtében beállott szívszélhűdés” okozta. A csendőrség és a nyomozást lefolytató törvényszéki bíró kiderítette, hogy Mályusz meggyilkolásának kiváltó oka úgymond egy „nőügy” volt. Ugyanis az egyik szentiváni nő (vele állítólag az ünnepségen Mályusz többször is táncolt) szeretője féltékenységből, „bosszút forralva”, társaival szövetkezve támadta meg és szúrta le őt. A tetteseket (öt szentiváni bányászt) hamarosan elfogták. A nagy sajtóvisszhangot is kiváltó, krimibe illő esetről lásd bővebben: Meggyilkolt járásorvos. *Pesti Hírlap* 26. (1904) május 20. 140. sz. 17.; *Uo.* május 21. 141. sz. 17.; Meggyilkolt járásorvos. *Pesti Napló* 55. (1904) május 20. 140. sz. 10.; A pomázi gyilkosság. *Uo.* május 21. 141. sz. 10.; Meggyilkolt járásorvos. *Budapesti Hírlap* 24. (1904) május 20. 140. sz. 12.; *Uo.* május 21. 141. sz. 11.; Meggyilkolt járásorvos. *Magyarország* 11. (1904) május 20. 120. sz. 13.; *Uo.* május 21. 121. sz. 9–10.; A pomázi titokzatos gyilkosság. *Uo.* május 22. 122. sz. 11.

14 Lásd erről bővebben a II. fejezetet.

15 Mályusz itt feltehetően Arany János *Shakespeare fordítások: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, a dán királyfi, János király* című művére (Bp., 1884) utal.

16 Dr. Mályusz Károlyné Bezegh Emerentia 1909-ben, 71 éves korában hunyt el.

energiámat, türelmetlen dühömet arra fordítottam, hogy átvonszoljam a vizsgán. Talán sikerült is. Különben jó fiú volt, azzal dicsekedett, hogy Jókai minden kötetét olvasta.

Ezek a tavaszi tanulságok és talán eredmények voltak a döntők, hogy egy másik osztálytársammal és öccsével való foglalkozással megbízzanak. Egy New Yorkból hazatérő, idősebb zsidó asszony csemetéi voltak. Az asszonynak trafikja volt; közel a piacokhoz pálinkát is árult. Gondolom, az volt a fő jövedelmi forrása. Vele tudtam a honorárium felőli tárgyalások során a leghamarább megegyezni: szó nélkül megadta a havi öt koronát. Gondolom, értékelte az időt, amelyet megspóroltam számára. Kroó Leó volt osztálytársam, akire gondom nagyobb része fordult: kissé nehéz felfogású, de jó indulatú fiú és nálánál sokkal eszesebb, elevenebb öccse, György. Talán elköltöztek Szegedről, vagy átment a kereskedelmi iskolába Leó, de az iskolai életből több emlékem nincs róla. Ami a legfontosabb volt, hogy hogyan, hogyan nem, megvolt nekik Arany összes műveinek kiadása,¹⁷ és ennek egyes köteteit szép, tiszta, gusztusos példányokat kölcsön adták.

Megvolt hát a remek alkalom, hogy Arany előadásában beleszeressek a magyar múltba. *Toldi, Buda halála*: mit tagadjam, éretlen voltam Aranyra. A köteteket hát inkább apámnak kínáltam fel, aki elgyengülve és régi emlékeit frissítgetve szívesen vette gyermeki udvariasságomat. Az én ideálom ekkor Vörösmarty volt. Hogy miért, ma sem tudom, szenvedélyesen másoltam magamnak verseit. Mindet, mindet. Nyilván, hogy legyen saját, bármikor hozzáférhető példányom. Ekkor írtam le az *Eger ostroma* eposzt is. A hexameterek ma is fülemben csengenek: „Megnehezült az idők vihara, járván fölötted, oh Haza,/ Halmaidon és letarolt alföldi mezőiden.” Mi ragadhatott így meg? Bizonyára az eseményláncolat, a változatos hely és győzelemsorozat, ami persze talán nem is lehetett több mint Tinódi átköltése¹⁸ (amit nem is sejtettem), Gárdonyi regényének¹⁹ pótléka. Megvolt ez már? De nem számomra! Sokért nem adom, hogy Gárdonyi helyett Vörösmartyt keresztül revelálódott számomra a XVI. század.

Vörösmarty csodálatos pátoszának zengése, a XIX. század első felének érzelmei lüktettek ettől fogva ereimben. Szemben Arany higgadságával, bölcsességével és szemben oly sok más dologgal. De így sem Toldi lovagkora, sem a mondák világa nem ragadott meg. A köteteket a végén már apám részére hoztam haza. Ő szemmel látható kedvvel élvezte Arany rezignációját. Furcsa, hogy ugyanakkor extázisban olvastam és másoltam Vörösmarty *Délszigetét*,²⁰ és magamon kívül szavaltam: „Mit tudtok Ti hamar halandó emberek, ha lángképzéledés nem játszik veletek [...]” A *Salán futását* többszöri előlről-hátulról való nekirugaszkodás után sem tudtam elolvasni. Bevalljam?

17 *Arany János összes költeményei*. I–IV. kötet. Bp., [1890].

18 Utalás Tinódi (Lantos) Sebestyén *Eger vár viadaljáról való ének históriá* című művére.

19 Azaz Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényének.

20 Pontosabban: Vörösmarty *A Délsziget. Töredék* című költeményét.

Bár talán kötelező olvasmány volt. Deli Hajna históriája a későbbiekben is ismeretlen maradt számomra. Maradt hát, hogy Vörösmarty dikciója nyugözött le, és fantáziájának szertelensége: egy szóval a romantika iránti vonzalmam. Ugyanaz, ami egy év-tized múlva E. T. A. Hoffmann²¹ vagy Hauff²² olvasójává tett. Egyelőre azonban mind mellékes volt. Amire nem tudok magyarázatot adni, az a szerencsés véletlen volt, hogy derűre-borúra másoltam a Vörösmarty-szövegeket. Nem könyvbe, nem füzetbe, hanem mindenféle makulatúrapapírra, testvéreim felesleges herbáriumlapjaira. Bár folytattam volna azt a kezdeményezést a későbbi években, és modem nyelvű szövegekkel is, nyelvtanulás céljából.

Harmadik gimnazista koromba lépve azonban vége szakadt ennek a gondtalan életnek. Egyrészt, október 6-án meghalt az apám,²³ és ettől fogva súlyosabban éreztük az élet terhét, másrészt tantárgyaim sorába új elemként belépett a történelem. A latin és a magyar mint nagy óraszámú, sok tárgyi ismeret elsajátítását kívánó tantárgyak, megtartották ugyan elsőbbségüket, de a történelem, mint leendő érettségi tárgy, tekintélyt követelt. Nem volt nehéz tárgy, elbukni talán nem is lehetett belőle, nem volt szokás instruktort fogadni tanítására (ez a latin és számtan privilégiumának számított), de tárgyánál fogva az iskola fontos tárgynak tekintette és ilyennek is fogadtatta el. Történelemből jeles tanulónak lenni nem volt nehéz, csak szorgalom kellett hozzá, de anyagának és szellemének elsajátítása hozzátartozott a „magyarnak lenni”-hez.

Tanáromnak ismeretanyaga nagyjában a tankönyvvel egyezett. Amíg a magyar-tanárok sokkal közelebb férkőztek tanítványaikhoz azzal, hogy egyetemi jegyzeteiket felforgatva szavalgattak Beöthy²⁴ vagy a fiatalok Riedl után,²⁵ a történelemtanárok nem tudtak mestereiktől hallott gondolatokat ismételni. Csak a magunk gimnáziumának tanáraitól beszéltek persze, a Márki-tanítványokra²⁶ bizonyára nem vonatkoznak a mondottak. Bár itt is csak mennyiségi fokozásról lehetett szó, több adatról és még több kuriózumról. Ami a történelemtanárokat népszerűvé tette, az az volt, hogy hazafiságukat gátlástalanul kiélhették. A magyar történelem hatalmas példatár volt:

21 Mályusz valószínűleg Ernst Theodor Wilhelm Hoffmann következő népszerű meséit olvasta: *Diótörő és egérkirály; Szerápioni testvérek; Brambilla hercegnő* stb.

22 Mályusz Wilhelm Hauffnak az alábbi népszerű regéit és meséit forgathatta: *A gólyakalifa; Hauff meséi; Gyöngyök; Regék*.

23 Dr. Mályusz György királyi törvényszéki bíró, a Szegedi Kerületi Munkásbiztosító választott bíróság elnöke, királyi tartalékos honvéd huszárhadnagy 49 éves korában, 1910. október 6-án hunyt el szívinfarktusban. Lásd az erről és temetéséről szóló gyászjelentést Mályusz Elemér örökösének tulajdonában.

24 Mályusz itt feltehetően Beöthy Zsoltnak a következő, több kiadást megért munkájára hivatkozik: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. (A legrégebb időktől Kisfaludy Károlyig)*. I-II. kötet. Összeállította Beöthy Zsolt. Bp., 1890.

25 Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai*. Bp., 1910. (Olcsó Könyvtár. 994–996. sz.)

26 Azaz Márki Sándor kolozsvári egyetemi tanár és történetíró végzett hallgatóira.

egyrészt a haza iránti hűség, a bátorság és hősiesség ragyogó példáival, másrészt a magyar szabadságnak az uralkodóház részéről történt eltiprásáról. A Habsburgok úgy, ahogy vannak és voltak, a nemzet kártevőinek számítottak. Nem hiszem, hogy a XX. század első évtizedében egy uralkodócsaládot bárhol másutt a világon ily gatlás nélkül lehetett volna bírálni, és oly együttérző, hálás, s ami nagy szó, a magyarázatokra oda is figyelő diákság előtt.

Nekem szerencsésebb volt helyzetem. Nem fulladtam be a frázisok tengerébe. A III/A osztály tanára új ember volt, most került ki az egyetemről, már letette a doktorátust. Neve előtt tehát ott volt a varázslatos, tekintélyt kölcsönző 'dr', amivel bizony a tanári karnak csak nagyon kevés tagja dicsekedhetett. (1908/09-ben 22 közül egyetlenegy: Both Ferenc, elsős koromban osztályfőnököm és latin–magyar tanárom, de ő is elhagyott bennünket a következő évben.) Alacsony termetű, kopaszra nyírt, kis fekete emberke volt. A diákok szokásos kíváncsisága is csupán annyit tudott róla kideríteni, hogy kecskeméti származású. Csak hosszú évtizedek múlva, 1963-ban temetésekor tudtam meg a szertartást végző szombathelyi püspök²⁷ gyászbeszédéből, hogy földhöz ragadt szegény tanyai családból származott, és az élénk szellemű mezítulábas fiúcskára egy jólelkű franciskánus lett figyelmes. Megkérdezte hát tőle: „Fiacskám, nem fogsz továbbtanulni?” Mire a szívet elszorító választ a tágra nyílt tekintetű gyermek mint a világ legtermészetesebb hangján mondotta: „De kérem, én szegény vagyok.” A ferences barát is meghatódott, nem hagyta a dolgot, beajánlotta a kecskeméti piaristáknak, akiknek ott volt gimnáziumuk mellett középfokú nevelő központjuk, érettségi előtti gimnazisták, kispapok részére.

Balanyi György, mert róla beszélek, egész neveltetését gyermekkorától fogva a piaristák irányították. Mi sem lehetett természetesebb, hogy belépett a rendbe és hűséges tagja maradt utolsó leheletéig. De a poveretto²⁸ rajongója is, akinek renjde egyik névtelen tagja ajánlásával megnyitotta számára az utat a nagyvilág, a könyvek birodalma felé. Az ő világa az egyházi élet mellett, amely számomra örök ismeretlen maradt – s csak sejtem, hogy idejének, energiájának nem kis részét vehette igénybe, ha még kolozsvári egyetemi tanárkodása²⁹ utolsó évében is laikusok részére lelki-gyakorlatokat tartott –, azok a könyvek, könyvtárak maradtak, amelyek történelmi ismereteket tartalmaztak. Csillapíthatatlan tudásszomj gyötörte és fantasztikusan erős volt az emlékezete. Cédula nélkül magyarázott nekünk az iskolában, adatok, évszámok csodálatos biztonsággal és gondossággal tarkították előadását, amit mi akkor, mert nem volt az összehasonlításra alkalmunk, bár imponált, de természetes

27 Kovács Sándor.

28 Azaz a ferences szerzetesrendiek által fogadott szegénység.

29 Balanyi 1941 és 1945 között tanított a kolozsvári egyetemen.

dolognak tartottunk. 1919–1920-ban azonban, amikor ideológiai előadásokat vállalt mellékesen a commune után³⁰ és kedvenc témaköréből, a *histoire contemporaine*-ből a világpolitika alakulását fejtegette a kész, meglett tanárok számára, és a világgazdaság fejlődését jelző gazdasági adatokat is. Az acéltermelés, olajbányászat stb. eredményeiről.³¹

Kevesebb hatással, mint ránk a gimnáziumban tett, tekintélyt nem ébresztve, legalábbis nem Kossányi Béla barátomban, e vonatkozásban egyetlen tanúmban és tudósítomban. Kollégái hát mást vártak tőle, mi azonban, tizenéves fiúk, mást kaptunk tőle, mint amihez szokva voltunk. Voltaképpen mit kaptunk? Olcsó frázisok helyett tényeket, hazafiaskodás helyett életszerű valóságot. Ez egyelőre és sokáig abban nyilvánult meg számunkra, hogy többet kaptunk, mint ami a tankönyvben volt. Ez imponált nekünk. Engem pedig hamarosan arra ösztönzött, hogy beszerezsek egy jegyzetfüzetet és abban örökítem meg a hallottakat. Balanyi komolyan vette munkáját abban is, hogy nem valami összefoglalásból, például Marczali *Műveltség Könyvtára*-beli történetéből,³² hanem monográfiákból merítette ismereteit. Akkortájt az Árpád-kor bő tárgyalásban részesült. Így nyílt alkalmam Pauler kétkötetes munkája³³ segítségével a részletes tárgyalásra. Pók fia Móricz neve³⁴ különösen megragadta valamenynyiünk figyelmét, még ha a tény, mi is tette emlékezetessé, feledésbe is merült előtünk. Mi magunk, akiknek otthon volt családi könyvtárunk, a Szalay–Barótit³⁵ olvastattuk.

Egy előadása örökre emlékezetes maradt számomra. Talán a tankönyv kapcsán, talán csak függelékül szólt a szerzetesrendekről. Tűzzel és kedvet csinálva, hogy a *Pallas Lexikon* címszavait elolvassam, kijegyezsem. Különösen megragadott a magyarázatnak a pálosokról szóló része.³⁶ Szívem feldobogott, amikor értesültem, hogy az egyetlen magyar eredetű rend, és büszkeség töltött el, hogy nekünk is volt saját rendünk. A legendát ismertetve Balanyi kiemelte, hogy a rend jelvénye a holló, és azért is látható a budapesti egyetemi templom mint egykori pálos templom kerítésén a holló. Valahogy úgy képzeltem, hogy a kerítés kőből épült, és a madár bizonyára festve

30 Azaz a Tanácsköztársaság után.

31 Balanyi előadásait később *Világtörténelem* címmel megjelentette (Bp., 1924, Egyetemi Közgazdaságtudománykari Jegyzetek).

32 Marczali Henrik: *Magyarország története*. I–II. kötet. Bp., 1912. (A műveltség könyvtára. 10.)

33 *A magyar nemzet története az Árpád-kori királyok alatt*. I–II. kötet. Bp., 1893. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata. Új Folyam.)

34 Asztalnok, tárnok, királynéi országbíró. Lásd erről a 33. sz. jegyzetet, II. kötet. 117., 121., 158., 163., 181., 204. stb.

35 Szalay József: *A magyar nemzet története*. A millenium alkalmából átdolgozta s újra sajtó alá rendezte Baróti Lajos. I–IV. kötet. Bp., [1895–1898].

36 Lásd az „Özséb” és „Pálosok” címszavakat: *A Pallas Nagy Lexikona*. [...] XIII. kötet. Bp., 1896. 695–696., 750–751.

van. Csak évek múlva, érettségi után, amikor megismerkedtem Budapest épületeivel, láttam meg, hogy a vaskerítés hollóalakzataira gondolt tanárunk.

Magyarázatai, a lexikoncikkek és Kürcz kis füzetkéje³⁷ ébreszthették fel bennem az érdeklődést, amelynek eredménye lett, hogy pesti tanár koromban, amikor már időm volt és módját ejtethem, belemerültem a pálos történet kútfőinek vizsgálatába és megírtam azt a cikket, amelyben a rendet a XV–XVI. század fordulóján a „devotio moderna” [modern jámborság] magyarországi propagálójának, egy új, modern szellemi áramlat úttörőjének tüntettem fel.³⁸ Majd 1961-ben, amikor Balanyit, születése 75. évfordulójára barátai és tanítványai egy kéziratos emlékkönyvvel lepték meg, és engem is kitüntettek felkérésükkel, hogy lépjek közéjük, ily tárgyú, című dolgozattal jelentkeztem.³⁹ Biztos voltam, hogy az ünnepezt örömeire. Valóban el is nyertem dicséretét, köszönetét, ilyen formán: „Keresve sem találhattál volna más témát, amellyel nekem nagyobb örömet szereztl volna [...]”⁴⁰

A 13 éves diák szíve reagált akkor még mindig, fél évszázad után, tanára ösztönzésére. Hadd áruljam el, hogy a probléma nemcsak sokat foglalkoztatott, hanem varázsának szívesen adtam át magamat ismételten, remélve, hogy olvasóimban sikerül hasonló érdeklődést keltenem. Ezért is ajánlottam részletesen kidolgozott első részét, amelyet Esze Tamás folyóiratának, az *Egyháztörténet*nek a harmadik évfolyamában (1945) megjelentetett,⁴¹ a Bernardinumnak, emlékezésül a védelemre és a vendégbarátságra, amelyet falai közt az ostrom alatt élveztem,⁴² közöltem lengyel fordításban a Balanyi-emlékkönyv variánsát a Jan Dąbrowski tiszteletére kiadott emlékkönyvben.⁴³ Végül beépítettem megállapításaimat az „Egyházi társadalom”-ba.⁴⁴

A III. gimnázium utáni nyáron Mamám nagy vállalkozásra határozta magát. Családunkat kettéosztotta. Gidát és Gézát, két bátyámat elég önállóknak találta, hogy otthon wirtschaftoljanak, minket, többieket magával vitte Besztercebányára. Ezt így könnyű

37 *A magyarországi Pálos-rend története 1. A legrégebb időktől a mohácsi vészig.* Bp., 1889.

38 A pálosrend és a Devotio moderna. *Budapesti Szemle* 72. (1944) 266. kötet. 795. sz. 95–100.

39 A pálos-rend és a devotio moderna. In: *Emlékkönyv Balanyi György születése hetvenötödik évfordulójának ünnepére. Felajánlják barátai, tisztelői, tanítványai.* Bp., 1961. 112–130. (Kézirat: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára.) (A kötet bibliográfiai adatait Koltai Andrásnak, a Piarista Rend Levéltára igazgató-levéltárosának köszönöm.)

40 Pontosabban: „Külön örömet jelentett számomra, hogy a feldolgozásra olyan témát választottál, amely tökéletesen harmonizál érdeklődési körömmel és – talán szabad azt mondanom – egyéniséggemmel.” Balanyi levele Mályusznak. Bp., 1961. február 16. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Információs Központ. Kézirattár. (MTA KIK Kt.) Ms 6398/179.

41 A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet* 3. (1945) 1–4. füzet. 1–53.

42 Budapest ostromát Mályusz a ciszterciek fővárosi rendházában, a Bernardinumban (Budapest VIII. ker. Horánszky u.) vészelte át. Lásd erről bővebben a VII. fejezetet.

43 Zakón Paulinów i devotio moderna. In: *Medievalia. W 50. rocznice pracy naukowej Jana Dąbrowskiego.* Warszawa, 1960. 263–283.

44 *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 1971. Ebben a pálos rendről lásd 241–256.

konstatálni, leírni, de megtenni? A tépelődésekből, előzetes megbeszélésekből semmit sem hallottam, de biztosra veszem, hogy Gizi nővérem akarata érvényesült. Két ok volt: egyrészt Mamámnak szüksége volt a szliácsi gyógyfürdőkre. Orvosságok hiányában akkor még mindig a fürdők csodájában hittünk (nem merem írni: az egész világ; azt kellene mondanom, ez volt a magyar középosztály idősebb tagjainak hite), másrészt legkisebb testvérünknek,⁴⁵ akire Mamám úgy tekintett, mint Apa szerelmének utolsó jelére. Ez akkor nem volt komolynak nevezhető, de persze az orvos helyeselte a levegőváltozást. Summa summarum, egy kis pesztrával hatan, elmentünk Besztercebányára nyaralni.

Pénzünk, világos, kevés volt. Talán a vasúti jegyhez lehetett elég, talán maradt valami a temetési költségekből, talán mert a hitelezők szíve megkönyörült rajtunk, azonkívül az illető hónapra, gondolom júliusra eső nyugdíj. De a legnagyobb támasz, akire építettünk és akár előzetes hozzájárulását adta ehhez is, Etelka néni volt, Mamám legkisebb nővére. Helyesebb, ha így mondom, a rokonság. Ez akkor élő fogalom volt, természetes jelenség, hogy a rokon ad és kap, segít külön kérés, viszonzás nélkül is. Boldog vagyok, hogy ezt a fogalmat még életben láttam. Mellékes volt, hogy Etelka néninek ki volt a férje, mik voltak családi viszonyai. Ha mások lettek volna, akkor is mint kötelességét teljesíti Mamám kérését. Férje Erdődy Gyuri bácsi erdész volt. Szlovák származású, neve magyarosított. Hatalmas termetű, egészséges ember, engem egy jólelkű mackóra emlékeztetett. Mint Turócszentmártonban, az ottani erdészeti hatóságnál, a Selmechányai Akadémia elvégzése után állást nyert fiatalember szerelme lett nagynénimbe, megkérte és meg is kapta annak kezét. Ő volt a legidősebb és a legszebb a három Ruttkay leány⁴⁶ között. Ragyogó szépség, nemcsak számomra tűnt így fel hamvas arcával Besztercebányán, hanem sok évtizeddel később,⁴⁷ 1957-ben Bokes František historikust, kíséromet is erre a megállapításra készítette: „Még mindig milyen szép asszony...”

A Mályusz és Erdődy fiúk régi barátok voltak Mártonban, a mi nagyapai látogatásaink, helyesebben vizitációink alkalmával. Azért most mértéket tartottunk. Nemcsak abban, hogy nem valamennyien jöttünk, hanem abban is, hogy csak én és öcsém kértünk lakásukban szállást. Mamámék pedig egy Fő téri ház hatalmas, bútorozott szobáját bérelték ki. Onnan jártak át ebédre rokoni alapon kikalkulált kosztpénz ellenében.

45 Mályusz Emmy (Emella), aki apja halála után, 1910. november 10-én született.

46 Ruttkay-Nedeczky Anna (Mályusz Györgyné); Ruttkay-Nedeczky Etelka (Erdődy Györgyné); Ruttkay-Nedeczky Margit (Veszely Ödönné).

47 Mályusz itt az 1957-ben, Csehszlovákiában tett „hivatalos” kutatóútjára utal. Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

Szóval olyanféle fizető [...]⁴⁸ vendégek voltak. Én és öcsém⁴⁹ azonban már csak mint rokonok csapódtunk a családhoz. Gondolom, azon az alapon, hogy kettővel többen vagy kevesebben vagyunk, mit sem számítunk. De ez a valóságban is így volt.

A négy Erdődy fiú közül kettő már felnőtt ember volt. Gyula műkedvelő újságíróskodott a *Besztercebányai Hírlap*nál és hegedűköltéssel [sic!] foglalkozott. Pista, a leányszíveket tördelő, a szívdöglesztő szépség évek óta a kereskedelmi érettségi letételére készült. Szóval otthon éltek, szüleik nyakán, inkább a bácsi, mint Etelka néni bánatára. A harmadik fiú, Imre éppen nem volt otthon. Nyugtalan természete talán még Mártonból, a négy polgári elvégzése előtt arra bírta, hogy elhagyja a családi otthon. Hol járt, miből élt, hogyan élt, senki sem mondta nekem, nem is tudhatták. Időnkint azért megjelent, egyszer ottlétünkkor is, és akkor fültanúja lehettem, hogy Gyuri bácsi intve és kérve figyelmeztette: de a negyedik polgári vizsgáit tegye már le. Óriási elképedésemre. Talán az ő üres helye is megkönnyítette Etelka néninek, hogy kettőnknek helyet szorítson.

Egy főtéri ház mellékutcára néző részének hatalmas szobáit foglalta el a lakás, ablakaival a püspöki palotára láthattam. Az ebédek, amelyeken tehát mi is teljes számban részt vettünk, hatalmas sikereim színterévé lettek, és Mamámra oly annyira ráférő öröme. A bácsi egyszerre akarta kipróbálni latintudásomat, egyszersmind kompenzálni a fiai iskolázatlansága által szenvedett fájdalmat. Minden ebédnél latin közmondásokat adott fel, ezeket kellett lefordítanom. Túlnyomó többségük nyelvtani példa volt, jól ismert szövegek, így könnyen ment a fordítás. Hangos dicséretet arattam mindenkor, szlovákot magyar hangsúllyal: „Úgy van, jól van, helyes.” Talán biztatásul is szánva a negyedik testvérnek, Lacinak, aki két évvel lehetett nálam fiatalabb. Ő volt szülei szemefénye, reménye. Gimnáziumba járt, jó tanuló volt, nagyon-nagyon különbözve bátyjaitól. Szegény sorsa végzetszerű volt: érettségi után bevonult katonának, mint önkéntes elvégezte a tiszti iskolát. Valahová a tiroli olasz frontra vezényelték. Útközben megfürdött egy hegyi tóban, tüdőgyulladást kapott, amely napok alatt végzett vele.

Egyszer elkísértem Mamámat Szliácsra is, és így még megláthattam az Amalienhofot, apai nagyanyám nagynénjének, Tökölyné Bezegh Amáliának⁵⁰ házát. Mint olvasmányt egyetlen könyvet vittem magammal: Paulertől a Wesselényi-összeesküvés két kötetét.⁵¹ Napi programom az volt, hogy Paulerrel hónom alatt délelőttjeimet az

48 Itt a kézirat szövege hiányos. Mályusz minden valószínűség szerint később ki akarta egészíteni a kipontozott helyeket. Erre utalnak azok jegyzetei, mint megválaszolandó kérdések, melyeket az emlékirat első részéhez csatolt.

49 Mályusz Tibor.

50 Tököly Száváné Bezegh Amália.

51 *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671*. I–II. kötet. Bp., 1876. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata.)

Urpínon töltöttem, a közvetlenül a város felett emelkedő sétány padjain üldögélve. Csodálatos kép tárult elém. Besztercebánya egyébként is Magyarország legszebb fekvésű városának számított. Közvetlenül a sétány alatt hömpölygött a Garam. Kristálytiszta vizével a fülemhez oly kedves zúgó hangot juttatta, amelyet az iszapos, csendes folyású Marosról vagy Tiszáról soha sem hallottam. Azután előttem terült el az egész város, közelről, pontosan kivehető utcáival, házaival. Az egész városvédelmi rendszer állt és élt előttem. A Mészáros-bástya és a többi, a vártemplom negyede, a Főtér, nem említve a székesegyházat, a Kamaraudvart és a többi új épületet. Ez a naponta megismétlődő kép, amely a megszokottság helyett, talán a csodálatos fenyezőillattól is támogatva egyre újabb és újabb térségeket tárt elém, az esztétikai gyönyör örömeivel töltött el. Sétáló sem igen akadt, s így a magány, először élvezve megnyugtató varázsát, a szemlélődéshez illő keretet adott. Boldog voltam. Oly tiszta, gyermeki szívvel, mint soha többé az életben.⁵²

Talán az is hozzájárult, hogy olvasmányom halálosan untatott. Annyiban a helyhez illett, hogy közeli-távoli várak, kastélyok, fürdőző helyek tűntek elő lapjain, de csak ott, s csak azok. Akkor még nem mertem volna arra gondolni, hogy az íróban és módszerében rejlik a hiba. Így magamat okoltam, hogy oly kevés maradt meg fejemben az olvasottakból. Ki tudja, így volt jó, mert a látkép, egy pillanatra sem untatott varázsával, állandósíthatta bennem az érzést, hogy a történeti életnek van kerete, amely áttekinthető és megszabható, s a város, mint képződmény, szép alakulat. Mindez persze mint sejtelem ébredkezhetett bennem. Hol voltam a tudatosságtól! Tudatos csak annyi volt bennem, hogy valami olyan pályára lépjek, ahol a történelemnek szerepe van. Teológiára is gondoltam; lelkészünk, az öreg Thomay József, aki a hittant is tanította nekünk, a hét egy-egy délutánjára a város valamennyi középiskolájából összegyűltek számára, meg is kérdezte: „Nem gondolsz arra, hogy teológus leszel?”

Ami a hittanból tetszett nekem, az tulajdonképpen Thomay József lelkész sajátos módszere volt. 2–3 [óra] közt egy kezdő osztályt oktatott, 3–4 [óra] közt felsőfokúakat. Így hétfőn mint elsős gimnazista találkoztam a nyolcadikosokkal. Mi már a számonkérés, a feleltetés után voltunk, amikor bevonultak a maturandusok. Közös gyakorlat folyamán kellett számot adni a vasárnapi prédikációról. Így kiderült, ki hiányzott a templomból, ki bliccelte el az istentiszteletet. Aktív szerep kezdetben nem jutott az alsógimnazistának, de ahogy teltek az évek, egyre nagyobb szerepet kellett vállalni. Elsős koromban egy imponáló tudású, biztos fellépésű, jó svádájú nyolcadikos nyűgözött le: Borcsiczky Béla. A Bibliával kezében határozott hangon vitázott lelkészünkkel. Csak 1920-ban tudtam meg, hogy Eötvös-kollégista lett, történész volt és elesett a harctéren. Amikor Angyal Dávid felszólított, hogy a *Történeti*

52. Mályusz besztercebányai élményeiről lásd még a *Függelék*-et.

*Szemlé*be írjak róla nekrológot,⁵³ a cvikkeres maturandust láttam magam előtt, és soraimmal az egykori kisdíák tiszteletérzésének adtam kifejezést. Mint teológus-történész a kort is kiválasztottam magamnak III. gimnazista koromra. Természetesen a reformáció korával fogok foglalkozni, mint az új világ kezdetével.

Besztercebányáig mindez csak ködös képzelgés volt. De már akkorra eldőlt, hogy történeti könyveket fogok gyűjteni. Ez családi mánia volt, és így természetesnek tűnő jelenség. Apánk, a viszonyokhoz képest, nagy könyvvásárló volt. Hogyan bírta sok adóssága mellett? A részletfizetéses üzlet adta neki a bátorságot. A néhány koronás havi részlet ő előtte is elbírható tehernek látszott, s a könyvügynökök rábeszélése sem maradhatott hatástalan. A *Pallas Lexikon*, a „millenáris történet”,⁵⁴ a százketes Jókai⁵⁵ így már Makón megtöltötték könyvszobáját. Példás rendet tartott. A *Vasárnapi Ujságot*⁵⁶ nem dobálta tehát el, hanem gondosan bekötötte. Igaz, akkortájt a könyvkötés nem is volt drága szórakozás. Könyvedvelővé azonban nem a részletügynökök tették. Volt egy Mikszáth-sorozata,⁵⁷ de ennek még az egész korai időkből kellett származnia. Mamám beszélte, hogy mint fiatal feleség[nek], még Turócszentmártonban estéknént felolvasott neki egy-egy novellát. De könyvei közt megtaláltuk Buckle (*History of Civilisation in England*) német fordítását⁵⁸ és Borovszky Csanád megyéjének szép példányát.⁵⁹ Érdekelhette hát új munkaköre területének története. Nem csodálkozott volna tehát, amint nem kifogásolta olvasási lázunkat sem, ha megéli, hogy első keresetemből könyvet vásároltam. Ennek részletei is emlékezetesek maradtak számomra.

Szegeden akkortájt nem volt antiquarium [sic!], egy-egy használt könyvhöz, mivel a könyvkereskedések csak új munkákat árultak, papírkereskedők árán lehetett hozzájutni. Ilyen papírkereskedő volt Czapik Gyula, a Czapik bácsi. Szűk kis kirakátaban sokáig két könyv volt közszemlére téve. Haller János hármaskrónikájának valamelyik XVIII. századi kiadása⁶⁰ és Rákóczi emlékiratainak Thaly-féle fordítása.⁶¹

53 Borcsiczky Béla. *Történeti Szemle* 10. (1921) 181.

54 *A magyar nemzet története*. I–X. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. (Bp., 1894–1898).

55 *Jókai Mór összes művei. Nemzeti díszkiadás 100 kötetben*. Bp., 1894–1907.

56 1854 és 1921 között megjelent képes, ismeretterjesztő hetilap.

57 Mályusz itt feltehetően a következő Mikszáth-kiadásra utal: *Mikszáth Kálmán összegyűjtött munkái*. I–XII. kötet. Bp., 1889–1896.

58 Henry Thomas Buckle: *Geschichte der Civilisation in England*. Deutsch von Arnold Ruge. Band I–II. Leipzig, 1865.

59 Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I. kötet. *A vármegye általános története*. Bp., 1896.

60 Nagy Sándornak egynehány nevezetes dolgait illető históriája, mely Argentína nevű városban összeszedtetett és 1494-dik esztendőben kinyomtatott magyar nyelvre pediglen fordítattott 1692-dik esztendőben Haller János által [...]. Buda, 1757.

61 Thaly Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról 1703-tól 1711 végéig*. 5. javított, történelmi jegyzetekkel kísért, II. Rákóczi Ferenc végrendeletével és a bujdosók sírfelirataival bővített kiadás. Pest, (1872).

Az előbbi ára hat forint volt, az utóbbié negyven krajcár. A kirakat előtt hetekig minden nap megálltam. Haller címlapjának fekete-piros nyomása, az ódon betűk, a régi évszám lenyűgöztek. Oly óriási összegről azonban szó sem lehetett. De már a negyven krajcárt össze lehetett kuporgatni. Megvettem tehát első könyvemet. Szép tiszta, kötött példány volt, nem is drága. Vásárlás alatt a kis butikban érdekes beszélgetés tanúja lettem. Egy nyurga katolikus kispap nagy tüzzel magyarázta egy Grác [sic!] környéki kirándulása részleteit, mint kellett a tüskés bozóton úgy átvergődni társaságának, hogy bizony a reverendát térdig fel kellett húzniok. Ezzel a fiatalemberrel még egyszer találkoztam életemben, [1945]-ben, közvetlenül az ostrom után, amikor titkárával együtt ciszterci barátaim ebédre vendégül látták. Czapik Gyula egri érsek őminenciája volt.

Könyvtáramnak ez az első darabja, sajnos, elveszett. Negyedikes koromban kölcsönadtam Reök Andor barátomnak, a későbbi szabadkai főispánnak. Viszonzásul tőle apja könyvei közül Horváth Mihály Zrínyi Ilonáját⁶² kaptam olvasni. Azután ez [az] év úgy múlt el, hogy a visszacserélésre nem került sor. Barátommal többet nem találkoztam. Nem tért vissza a gimnáziumba, hanem a pólai [Pula] tengerészkadét iskola zöglingje [növendéke] lett. Egyébként is szépfiú volt, talán koraérett is. Negyedikes korunkban, amikor mi még Nick Carteren⁶³ izgultunk, tőle természetrajztanárunk mint óra alatti, pad alatti olvasmányt *A tüzes vérű menyecskék* című vásári füzetet⁶⁴ kobozta el. Ugyanazon sorozatból, amelyből az Ubrik Borbálák is származtak. Ártalmatlan olvasmány lehetett, mint arról lelkiismeretes tanárunk is meggyőződhetett áttanulmányozása után, nem is lett a dolognak folytatása.

Én azonban Rákócziomat elveszítettem, amíg évek múlva más példányt nem vásároltam. Mit tegyek, ez még sem lett oly kedves számomra, mint első könyvszerelmem. Ki érti ezt? Azután az sem volt hatás nélkül, hogy történelemből feleleteim általában jól sikerültek. A vizsgán pedig én kaptam a legnehezebb kérdést, amely a reneszánszról szólt és hatalmas körmondattal kezdődött. A bizonyítvány kiosztásakor pedig jutalomkönyvet kaptam a történelemben tanúsított kiváló szorgalmam jutalmául. Ez a könyv lehetett az utolsó próbatétel. A Gyulai Pál-féle *Olcsó Könyvtár* több füzete volt, szépen bekötve. A füzeteket Balanyi nyilván saját pénzből vette és vett olyanokat, hirtelenjében, amik raktáron voltak. Csengery Antal jellemrajzai,⁶⁵ Csiky Kálmánnak a „Háromskönyv” elé írt bevezetése,⁶⁶ Pulszky Deák Ferenccel⁶⁷ és

62 *Zrínyi Ilona életrajza*. Pest, 1869.

63 *A Nick Carter, Amerika legnagyobb detektívje* című sorozat egyes füzetei 1908-ban láttak napvilágot.

64 *Tüzesvérű menyecskék. Találka és piros rózsza. (A szépasszony títka. Lotti szerencséje.)* Bp., é. n.

65 *Jellemrajzok*. Bp., 1898. (Olcsó Könyvtár. 1033–1035.)

66 Csiky Kálmán: *Werbóczy István és Háromskönyve*. Bp., 1899. (Olcsó Könyvtár. 1106.)

67 *Deák Ferenc. Jellemrajz*. [Második kiadás.] Bp., 1904. (Olcsó Könyvtár. 1312–1313.)

Martinovicza,⁶⁸ a legutóbbi kivételével nem voltak alkalmasak a történelem megkedveltetésére. Mintha tanárom meg akarta volna tudni, nem megy el kedvem tantárgyától, ha a magyar történettudomány legunalmasabb tanulmányaival ismertet meg. A kísértés elől azzal tértem ki, hogy a tanulmányokat olvasatlanul hagytam. Úgy kellett lenni, hogy én pedig nem beszéltem le magamat, s a próbát azzal hárítottam el, hogy olvasatlanul hagytam a kötetet.

Hazatérve Besztercebányáról, könyveim száma óriási mértékben megnövekedett. Osztálytársam és barátom, Balogh István, aki már eddig is kölcsönadogatta apja Millenáris története egyes köteteit – abbeli félelmükben –, hogy a miénket a hitelezők lefoglalhatják, azokat visszakérte. Persze nekik több eszük volt annál, semhogy értéket lássanak benne. Már Apa halála után átcipelgettem Nuskó Sándorné, az egykori törvényszéki elnök jólelkű özvegyéhez, Gizi pártfogójához. Ő felvitt a padlásukra, ahol hatalmas könyvanyagot találtunk, az egerek rágcsáló kedvének prédájául: a *Ludovika Akadémia Közlönye*⁶⁹ és a *Hadtörténelmi Közlemények*⁷⁰ sok évfolyamát. Balogh bácsi ugyanis nyugalmazott százados volt, a füzeteket értékteleneknek tartotta. Örömmel beleegyezett tehát, hogy előbb a Ludovika, azután, amikor Pista rájött, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények* képei sem érdeklik, az egész lom az én birtokomba kerüljön.

A Ludovikát, minden könyvéhségem ellenére, magam is csak válogattam. Tehát egyedül a történeti tárgyú cikkeket bontottam ki a füzetekből, a többi rész kályhába került. Gyenge kis dolgozatok maradtak, mintha már akkor is éreztem volna. A *Hadtörténelmi Közlemények* ellenben komoly tudományos sorozatnak vettem. Végre is, a Magyar Tudományos Akadémia adta ki, tudós kutatók írták, és így negyedikes koromra ez lett számomra a történettudomány. Mivel pedig a reformáció korának specialistájává [sic!] készültem, magam sem csodálom, hogy a XVI. század egyik epizódjának megírását határoztam el. Miután hamar rájöttem, hogy az évről nincs önálló monográfia, sőt cikk sem, eldöntöttem, hogy az 1529. évi török háború lesz első munkám tárgya. Az alkalom sem hiányzott: Balanyi „Történelmi szeminárium” címen egy mai nevén szakkört szervezett a felső osztályosok számára. Mi, negyedikesek tehát nem vehettünk részt a megbeszéléseken, de megvolt a remény, hogy jövőre mi is tagok leszünk, s akkor majd felolvashatom opusomat. Nem sajnálom ma sem a sok időt, amit a dolgozat elkészítésére fordítottam. Közvetlen tapasztalatból most ismerkedtem általánosságban meg a *Török történetírók*kal,⁷¹ név szerint azokkal, akik írtak

68 *Martinovics és társai*. Bp., 1882. (Olcso Könyvtár. 332.)

69 1873 és 1907 között megjelent folyóirat.

70 1888-tól negyedévente megjelenő folyóirat.

71 *Török történetírók*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thury József. I–II. kötet. Bp., 1893–1896. (Török-magyarokori Történelmi Emlékek. II. Osztály: Írók. 1–2.)

a hadjáratról, azután a latin nyelvű auktorok, mint Brutus adataival,⁷² természetesen a forráskritika elvei, elemeinek felismerése nélkül. Mi mást is nyújthattam volna, mint az események (török és 300 ágyú színvonalán) kompilációját.⁷³

Valami érdemét is elismerjem: nem kézikönyvek, hanem forrásművek adatait fűzve össze. Sok hasznom volt abból, hogy latin szövegek megértésére, a szótár forgatására kényszerültem. Új volt számomra, hogy Szalay László *Adalékja*⁷⁴ alapján rájöttem a külpolitikai viszonyok fontosságára. A cognaci liga és előzményeinek jelentőségét csak most éreztem meg. De ami igazi hasznomra volt, az közelebbi nexusba kerülésem Balanyival. Helyeselte a szemináriumi dolgozatot. Egy tanulmánya Belgrád 1456 ostromáról 1911-ben jelent meg a *Hadtörténelmi Közleményekben*⁷⁵ és kölcsönadta a gimnázium tanári könyvtárából a keresett könyveket.

Ebéd után valami kérdéssel vagy kéréssel bármikor felkereshettem. Szobájának ajtaja soha sem volt zárva, a délutáni pihenést nem ismerte. Mindig az íróasztal mellett ülve találtam, olvasott, írt, azonnal elém jött, és állva beszélgettünk. Nem túlzó barátságossággal, de készségesen, pontosan, látva könyvéhségemet, egy-egy feleslegesnek talált könyvvel is megajándékozva. Remek pedagógusnak bizonyult: úgy bánt velem, a rövidnadrágos fiúval, mint valami felnőttel. Könyvekről, forrásokról úgy nyilatkozott előttem, mintha ismerném őket. Egy téli nap tízperces szünetében magához intve közölte: „Sajnálom, a Házi Könyvtárban (a Rendi Könyvtár) sem találtam meg sem Hammert,⁷⁶ sem Zinkeisen.⁷⁷ Az előbbit valóban kértem tőle, de az utóbbi nevét most hallottam először. Ki ő, és hol van hazája, erről a lexikonból⁷⁸ szereztem tudomást. Közvetlenül maradandó ismereteket Bécs topográfijáról szereztem. A Kaltenberg, a Belváros, a Kanal, akkor lettek ismertek előttem. Kabdebo bibliográfiájáról⁷⁹ is ekkor szereztem tudomást, elég lesújtó érzéssel és sajnálkozással, hogy sem ezt, sem a benne felsorolt műveket nem használhattam fel. A teljesség követelményének lehetetlen eleget tenni, ekkor már természetes volt előttem.

72 *Brutus János Mihály kir. történetíró Magyar Históriaja, 1490–1552.* A szerző életével közli Toldy Ferencz. Befejezőleg közli Nagy Iván. Pest–Bp., 1863–1876. (Magyar Történelmi Emlékek. II. Osztály. Írók. – Monumenta Hungariae Historica. Scriptores.)

73 *Történelmi tanulmányok.* Írja: Mályusz Elemér. *Az 1529. évi török hadjárat.* A tanulmány kéziratát lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

74 *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században.* Pest, 1859. (1861) [Második kiadás.]

75 Nándorfejérvár ostroma és felmentése 1456-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 12. (1911) 1. sz. 167–196.

76 Joseph Hammer–Purgstall: *Geschichte des Osmanischen Reiches großentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven.* Zweiter Band. *Vom Regierungsantritt Suleiman des Ersten bis zum zweiter Entthronung Mustafa des Ersten.* [Wien, 1840]. [Verbesserte Auflage.]

77 Johann Wilhelm Zinkeisen: *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.* Band I–VII. Hamburg–Gotha, 1840–1863. (Geschichte der europäischen Staaten. Hrsg. von A. H. L. Heeren und F. R. Ukert.)

78 Lásd a „Török Birodalom” címszót: *A Pallas Nagy Lexikona,* i. m. XVI. kötet. 330.

79 Heinrich Kabdebo: *Bibliographie zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683.* Wien, 1876.

A dolgozat elkészült a nyáron, a gimnáziumban be is mutattam, felolvastam. Mondanom sem kell, hogy csúfos kudarc ért. Bírálóm Fellegi Andor volt (idősebb tagöccse) akkor már osztálytársam volt – az A és B osztályokat ekkor csapták össze egyetlen V.-be) és ő irgalmatlanul lefordta stílusomat.⁸⁰ Tátik, –tetik, mondta, sok a passzív szerkezet. Igaza volt. Válaszom is gyengén ütött ki. Arra a kifogására, hogy a világtörténeti háttér nem elég részletező, az volt az érve, hogy Weiß János világtörténetét elolvasva, abban sem találtam oly részeket, amelyek dolgozatomból hiányoztak. (Itt zárójelben meg kell jegyezni, hogy a méltán elfeledett Weiß a gráci egyetlen a világtörténet tanára és egy 22 kötetes hatalmas terjedelmű világtörténet szerzője volt. Aránytalan beosztású művének túlnyomó része a francia forradalom korával foglalkozott.)⁸¹ Mint egyházi, klerikális szellemű író vonta magára Szabó Ferenc bánáti falusi plébános figyelmét, aki azt a harmadik kiadás után lefordította és kiadatta.⁸² A könyv Balanyi szobájában is helyet kapott, mivel a derék plébános ajándékkul elküldte az iskolának, legalább a szerzetesieknek. A világtörténet rengeteg könnyen megjegyezhető adatot tartalmazott. Egyetemi hallgató koromban az ókort tárgyaló kötetéhez egy antikváriumban olcsón hozzájutottam és a belőle szedett adatok, reflexiók, feleleteimbe szőve, szokatlanságukkal meglepték filológiai cenzoromat. A kommunizmus alatt⁸³ kacérkodtam a gondolattal, hogy inflációs fehér pénze-

80 Mályusz a dolgozat elkészítésének a körülményeit és eredményét az emlékiratból kihúzott szövegváltozatban a következőképpen foglalta össze: „Akkor már volt témám, amelynek önálló feldolgozásával mint megoldandó feladattal foglalkoztam. A probléma az 1529-i háború volt. Pontosán azért, mert – szemben Moháccsal és oly sok török hadjárattal – még feldolgozatlan, még senki sem írt róla monográfiát. A magyar történettudomány hiányosságát azért lehetett megállapítanom, mert egy osztálytársammal házuk padlásán apjának kiscselejtezett két folyóiratát: a *Ludovika Akadémia Közlönyét* és a *Hadtörténelmi Közleményeket*. Részben egérrágta füzetek voltak. Pajtásom nagylelkű adományából először a *Közlöny*, azután a *Közlemények* tulajdonosa lettem. Boldogan olvastam a cikkeket, nézegettem a képeket. A közlések oly közérthetőek voltak, hogy megértésük nem ütközött nehézségekbe. Cikk terjedelmű munkámban nagy részt foglalt el a diplomáciai bonyodalmak ismertetése. Már nem értem be Hammerrel. Engedélyt kértem és kaptam, hogy a Somogyi Könyvtárba ne csak a délutáni diákórákban, hanem – vakációs időkben – délelőttként is [bejárjak]. Itt Ortelius Redivivust, Paulus Joviust próbáltam megérteni. Móra Ferenc szó nélkül kiadta a kért könyveket. Mosolyoghatott bajusza alatt, de nem kérdezte, mit értek meg forrásaimból. Valóban, mit is tanultam? Úgy is mondhatnám, a lemaradandóbb ismeretem az volt, hogy Bécs egy részén a Csatornának nevezett Duna-ág folyik keresztül. A tanulás tehát mintha az lett volna, hogy Bécs topográfiáját előbb ismertem meg, mint a császárvárosba eljutottam. Arra viszont később jöttem rá, hogy a »Zord idő« azért jellemzi oly találóan a kor hangulatát és Werbőczy egyéniségét, mert Kemény Zsigmond forrása Szalay László munkája volt. Valami összehasonlításra alkalmas ismeretanyagot szereztem tehát, még ha nem is volt ez célom Egyébként fáradságos kutatások során megírt munkámat felolvasása után egy felső osztályos szemináriumi tag erélyesen elbírálta. Stílusomat különösen kifogásolta.” Lásd ezt idézve Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim. Századok* 147. (2014) 1. sz. 214–215.: 17. sz. jegyzet. Vö. erről még alább, ebben a fejezetben.

81 Johann Baptist Weiß: *Weltgeschichte*. Band I–XXII. Graz und Leipzig, 1890–1898.

82 Weiss Keresztelő János: *Világtörténet*. A harmadik, javított kiadás után többek közreműködésével fordította és kiadja Szabó Ferenc. I–XXII. kötet. Temesvár–Nagybecskerek, 1896–1905.

83 Azaz a Tanácsköztársaság idején.

met⁸⁴ a sorozat megszerzésére fordítom. Erősen vonzott, hogy több folyómezerrel megnövelem könyvállományomat. Felkerestem tehát a központi papnöveldeben Szabó budapesti barátját (és bizományosát), Kiss János professzort. Ő azonban sajnálkozva közölte, hogy nincs példánya. 1920 elején kaptam ugyan tőle értesítést, hogy a nagy mű immár rendelkezésemre áll, akkorra azonban számomra közömbös lett. Így máig sem tudom, mi volt a mű jellege. Osztrák olvasóközönségének kellett lennie, mert Richard Králiknak módjában volt a köteteket tovább folytatni.⁸⁵

Az ókori köteteket⁸⁶ is hamarosan elajándékoztam és így máig sem tudom, teljesen értéktelen munka kiadására fordította vagyonát Szabó? Sehol ismertetést, a *Századok*ban, nem olvastam a könyvről, de Szabó másik nagy vállalkozásáról sem, amellyel a magyar közvélemény világtörténeti tájékozódását próbálta elősegíteni. Szomszédjaink történetének akkortájt legmodernebb feldolgozásait fordította le: Klaić Bosniáját,⁸⁷ Jireček Bolgár történetét⁸⁸ az ő jóvoltából olvashatta volna el magyarul az érdeklődő, ha van ilyen. Szerbiáról Thim Józseffel íratott⁸⁹ és kiadta Risztics emlékiratait.⁹⁰ Félszáznál több kötetet nyomtatott ki, köztük Wertner Árpádok családi történetét,⁹¹ anélkül hogy a *Századok* egyetlen kivételes esetet leszámítva⁹² érdemesnek tartotta volna egyetlen szót is vesztegetni heroikus vállalkozására. A sorozatban persze voltak oly fontos munkák, mint Szamota összeállítása a magyarok európai útleírásáról,⁹³ vagy Réthy László könyve a román nyelv és nemzet kialakulásáról.⁹⁴ Helyet adott oly

84 Az Osztrák–Magyar Bank által 1918-ban, majd a magyar kormányok által 1919-ben kibocsátott úgynevezett fehér pénz, amelynek – ellentétben a korábbi kék színű papírpénzzel – csak az egyik oldalán volt található képnymat. A bankjegy másik oldalát üresen (fehéren) hagyták vagy hullámdíszítéssel látták el.

85 Richard von Kralik: *Allgemeine Geschichte der Neuesten Zeit von 1815 bis zur Gegenwart*. Band I–VI. [23–28.] Graz–Wien, 1876–1888.

86 Az eredeti német kiadás: Johann Baptist Weiß: *Allgemeine Weltgeschichte. Allgemeine Geschichte des Alterthums*. Band I–IV. Wien, 1877. [2. durchgesehene und verbesserte Auflage.]

87 Vjekoslav Klaić: *Bosznia története a legrégebbi időktől a királyság bukásáig*. Bojnicic Iván német átdolgozása után fordította Szamota István. Nagy–Beckerek, 1890. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 22.)

88 Kostantin Jireček: *A bolgárok története*. Fordította Mayer Rezső. Nagy–Beckerek, 1889. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 18.)

89 *A szerbek története a legrégebbi kortól 1848-ig*. I–III. kötet. Nagy–Beckerek, 1892. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 24.)

90 Risztics János: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben*. Fordította Románecz Mihály. I–II. kötet. Nagy–Beckerek, 1892. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 39–40.)

91 Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy–Beckerek, 1892. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 51.)

92 Lásd Téglás Gábor recenzióját Király Pál: Dacia provincia Augusti. I–II. H. é. n. (Szabó Ferenc Történeti, nép- és földrajzi könyvtára XLVII–XLVIII.) *Századok* 28. (1894) 432–436.

93 *Régi magyar utazók Európában. 1532–1770*. Nagy–Beckerek, 1892. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 18.)

94 Réthy László: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Nagy–Beckerek, 1890. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 20.)²

műkedvelő történészek, mint Lázár Gyula négy-négy kötetes angol és török történeti kompilációinak,⁹⁵ de ő volt a legkevésbé hibás, hogy jövedelmét nem gyümölcsözőbben értékesítette. Az eredeti levéltári kutatásokon jelszótól megtámogatott céhbeli gőg méltóságán alulinak tartotta, leereszkedni ahhoz a vállalkozáshoz, amely koncepciójával, tudniillik megismertetni déli szomszédainkat, messze felülmúlta a *Századok* akkori elvi színvonaltalanságát. De ez a nagyszerű emlék ma is ismeretlen. Csak Szinnyi⁹⁶ és a Pallas⁹⁷ tájékoztatnak felőle. Sokszor megfordult fejemben az utolsó évtizedekben, hogy élete feldolgozását disszertáció témául ki kellene adni. De ki hívja fel rá a figyelmet?

IV. gimnazista korom a XVI. század specialistájává készülés, könyvgyűjtő szenvedélyem kielégítése és az ehhez szükséges anyagi eszközök megszerzése volt. Az utóbbi vette el mostantól fogva érettségiző koromig időm java részét. Megesett, hogy több fiút, leányt tanítottam, akár mint Géza bátyám. Időnkint találkoztunk az utcán, amint feltűrt gallérral az esős, havas délutánonkint siettünk tanítványainkhoz. Magam ruházkodtam, és ez segítséget jelentett Mamámnak. Drága volt a ruhámmú? Relatív dolog. Egy pár új cipőért, hat koronát, egyhavi, egy helyről származó fizetésemet kellett odaadnom. Én nem találtam soknak. A szabószámla sem volt sok, mert jobbára csak a testvéreim kinőtt ruháinak átalakításáért járó díjat kellett megfizetnem. Persze, fehérneműre is volt kiadás, de a nekem való nem volt drága. Nem, semmiképpen sem voltam elegáns jelenség, de bizalmat ébreszthettem, ahol mint instruktorjelölt tanári ajánlásra megjelentem. Gondolom, munkabérem alacsonyága, szerénységem tetemesen hozzájárult, hogy minden szabad időm be legyen táb-lázva.

Mamám meghagyta keresetemet és elnézte, hogy könyveket vegyek. Ekkortájt nyitott a budapesti Szent István Társulat könyvkereskedést Szegeden, és ezzel a könyvszerzés megkönnyebbedett számomra. Amíg korábban csak az Olcsó Könyvtár és a Magyar Könyvtár⁹⁸ katalógusaihoz juthattam hozzá és azokat olvasva töprenghettem, mit vegyek meg, ekkor vásároltam meg a közben ritkasággá lett Szamota *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*,⁹⁹ vagy Fleglertől a *Magyar tör-*

95 *Angolország történelme a legrégibb időktől az újkorig*. I–IV. kötet. Temesvár, 1892–1893. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 42–45.); *A török birodalom története*. Nagy-Becskerek, 1890. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. 21.)²

96 Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet. Bp., 1909. 188.

97 *A Pallas Nagy Lexikona*, i. m. XV. kötet. Bp., 1897. 343.

98 Radó Antal által szerkesztett könyvsorozat a XX. század elején, amelyben nagyobb részét szépirodalmi művek jelentek meg, összesen 954 kötetben.

99 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717*. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Szamota István. Bp., 1891. (Olcsó Könyvtár. 290.)

*ténetírás történetét.*¹⁰⁰ Most megkaptam a Társulat katalógusát, egy vastag könyvet, amely bizományi könyvek címén kívül a Herder-cég nagy kiadványaiét is tartalmazta. Mint leendő Luther-kutató Pastor,¹⁰¹ Grisard,¹⁰² Denifle¹⁰³ munkáival és az egyes kötetek alcímével ekkor ismerkedtem meg, no meg áraikkal. Csillagászati összegekkel és teljesíthetetlen vágyakat ébresztve, de mégis tanulságosan. Éppen akkor a társulat saját kiadványaiból rendkívüli árleszállítást rendezett. Alkalmilag a feldolgozások füzeteihez potom áron lehetett hozzájutni és én éltem a lehetőséggel. Pór Antal¹⁰⁴ és társai tanulmányai ekkor kerültek be könyveim közé, mint a később is kedvvel növelt középkori egyháztörténeti rész alapjai. Akadt persze köztük olyan is, mint Lukcsics József tájékoztatója a középkori pápai adókönyvekről,¹⁰⁵ amelynek csak évtizedek múlva, 1956-ban vettem hasznát, de akkor jól jött, hogy éppen kéznél van. Feleslegesnek végül is nem bizonyult a vásárlás.

A nagy, tízkötetes munkák akkor még nem csábítottak. Akkor még nem olvastam folyamatosan németül, hiszen csak második éve tanultam az iskolában. Mégis, ami után úgy vágyódtam, mint szomjas vándor a friss forrásvíz után, az sorozat volt: Verancsics Antal 12 kötete a *Monumentákból*.¹⁰⁶ Heteken, hónapokon keresztül azt vártam, hogy valaki megajándékoz vele. Ugyan ki? Hiszen nem is tudta senki, hogy a Verancsics-témába lettem szerelmes. Ma már tudom, hogy a téma nagysága, az anyag bősége, a réges-régen kinyomtatott kötetek fel nem használsága, a kis-ázsiai követjárás körülményei,¹⁰⁷ a Monumentum Ancyrantum megtalálása körüli érdemének¹⁰⁸ semmibevétele, a nevéhez fűződő történeti munkák körüli bizonytalanság, összesség-

100 Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme*; Edouard Sayous: *A magyar történelem kútforrásai*. Mind a kettőt fordította ifj. Szinyei József. Bp., 1877. (Olesó Könyvtár. 38.)

101 Ludwig Freiher von Pastor: *Die kirchlichen Reunionsbestrebungen während der Regierung Karls V.* Aus den Quellen dargestellt von [...]. Freiburg im Br. 1879.

102 [Hartmann Grisard] Konstantin Germanus: *Reformátorok. Történelmi előadások katolikus reformátorok és Luther Márton fölött.* Fordította Komlóssy Ferenc. Eger, 1884.

103 Heinrich Denifle: *Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung.* Quellenmässig dargestellt von [...]. Band I–II. Mainz, 1904–1909.

104 Pór Antal: *Szent István király. Történelmi tanulmányok.* Pest, 1871. (Házi Könyvtár. 2.); Uő: *Hunyadi János. Élet és korrajz.* Bp., 1873. (Házi Könyvtár. XIV.)

105 Lukcsics József: *Középkori pápai adókönyvek.* Bp., 1908. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának Felolvasó Üléseiből. 69. sz.)

106 Verancsics Antal *összes munkái.* Közl.: Szalay László, Wenzel Gusztáv. I–XII. kötet. Pest–Bp., 1857–1875. (Magyar Történelmi Emlékek Második Osztály. Írók. – Monumenta Hungariae Historica. Scriptores.)

107 Verancsics 1553 és 1557 teljesített követi szolgálatot I. (Nagy) Szulejmán isztambuli udvarában Zay Ferencsel együtt.

108 Verancsics Antal a Török Birodalomban tett követjárása idején fedezte fel Augustus római császár életéről és tetteiről készült kőbe vésett feliratokat (Res gestae divi Augusti), melyeket származási helyéről, Ankaráról „Monumentum Ancyrantum”-nak nevezett el, s melyeket lemásoltatott és a tudományos világ számára közreadott. Vö. erről bővebben Almási Gábor: *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében.* *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 5–37.

gében: egy jelentősnek látszó történetíró szerepének megismerhetése vonzott. Arra nem, hogy hozzákezdjek élete megírásához. De arra igen – ennyi eszem mégis volt –, hogy vágyódjam kötetei megszerzésére, könyveim közé besorolására. Egyetemista koromban eljött ennek is az ideje, amikor az egyes köteteket a kis zugantikváriumokban összekapartam, de akkorra már az egykor lobogó láng éppen csak pislákol. De még mindig elég erősen, hogy latintanári szakdolgozatomat unokaöccse, Verancsics Mihály ismeretlen költeményeiről írjam.¹⁰⁹ Eleget téve a kéziratári kutatások követelményeinek, de még szintén élő Verancsics-vonzalmamnak, hiszen Mihály kéziratára nagybátyjának Kovachich Márton György nyomásra elkészített, cenzori engedélyt is elnyert kéziratok kötetének¹¹⁰ átlapozása közben bukkantam rá.

Az évvárás után megint Balanyitól kaptam a hivatalos jutalomkönyvet. Ez Marczali Henrik *Enchiridionja*¹¹¹ volt. Egyetemi hallgatónak szánt tankönyv, forrásgyűjtemény. Ennél hasznosabb munkát nem is kaphattam volna. Ma is állandóan használom. Ugyanakkor tudtuk meg a számomra lesújtó hírt, hogy a jövő évi tanrend szerint már Balanyi nem fogja osztályunkban a történelmet tanítani és a mi tanárunk Czimmermann Pál lesz. Mit mondjak? Sírva fakadtam. Vigasztalt Balanyi biztatása, hogy a jövőben is bármikor felkereshetem és vigasztalt, hogy új tanáromtól a nyárig kölcsönkaptam a *Századok* két bekötött évfolyamát, az 1898-at és 1899-et. Hogy Czimmermann-nal hamar végezzek: áldott jó, érzékeny lelkű ember volt. Nyolcadikos korunkban, amidőn az utolsó órán elbúcsúztattam kollégáim megbízásából, könnyekig meghatódott. Amiből látható, hogy a négy felsőosztályban ő volt egy huzamban történettanárunk, és ő is érettségiztetett. De ugyanúgy meghatódott 1930-ban, amikor Szegedre kerülve ellátogattam hozzá és ahhoz az egy-két piaristához, akik akkor még Szegeden éltek. Milyen hosszú-hosszú időnek is bizonyult az 1916-tól eltelt alig másfél évtized! Hatalmas termete ellenére a diákok nem tartottak tőle. De nem is imponált nekik, főleg nem Balanyi után.

A történelem mint tantárgy az iskolában számomra is csak olyan szerepet játszott, mint bármely osztálytársamnak. Megtanultam a leckét óráról órára, de csak éppenhogy. Egyikben sem találtam érdekeset. Még az utolsó évi anyagban, Magyarország

109 Verantii Michaelis praeludia. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (= OSZK Kt.) Quart. Lat. 776. – Mályusz diplomamunkáját az Országos Széchényi Könyvtárban állítólag az 1950-es években az ötszszes, addig ott őrzött szakdolgozattal együtt bezúzták. A diplomamunka kéziratoss fogalmazványát lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) A disszertációról vö. még a II. fejezetet.

110 *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. OSZK Kt. Fol. Lat. 159.; Fol. Lat. 160. (A mű megjelent 1798-ban Budán.)

111 *A magyar történet kútjainak kézikönyve. Enchiridion fontium historiae Hungarorum*. A Magyar Kir. Valóság- és Közoktatásügyi Miniszter úr megbízásából Dr. Angyal Dávid és Dr. Mika Sándor egyetemi magántanár közreműködésével kiadja Marczali Henrik. Bp., 1901.

oknyomozó történetében sem. Ha Balanyi marad tanárom, ma is tudnám az összes katonacászárok uralkodásának, a keresztesháborúknak az éveit, meg egyéb események pontos körülményeit. Akkor pedig az egyetemen nem lettem volna kénytelen vizsgára készülve, az elmulasztottakat pótolni. De így? Pillanatokon készülve és felejtve, ismétlések idején újból és újból megtanulom az anyagot, a világtörténelem, az V–VII. osztályok anyaga számomra is az lett, ami kollégáim, főleg Géza fivérem számára volt, aki ugyancsak Czimmermann keze alatt nevelődött: oly tantárgy, aminek jogossága felől nem vagyunk meggyőződve.

Ugyanakkor Czimmermann a *Századok* két évfolyamával új világot nyitott előttem. Egy szakma közléről tárult fel előttem. A legkülönbözőbb tárgyú cikkek a legkülönbözőbb korokból immár nemcsak tényeket, adatokat tártak fel, hanem élesen vagy gyatrán, de érzékeltették, mit jelent a probléma, s mint lehet azok megoldásához hozzákezdeni. A *Századok*nak éppen ez a két évfolyama nyilván nem különbözött sem az előzőktől, sem a következőktől. De hasznosabb volt rajtuk keresztül ismerkedni a történetírókkal, mintha a sors az 1867–[18]68. évfolyamokat veti elélem. Eléggé megállapodott volt ekkor a folyóirat kritikai rovata is. Ezt valósággal habzsoltam. Könyvekről szereztem tudomást, nyertem róluk világosabb képet, mintha kezembe kerültek volna. A leggyengébb kritika is többet árult el számomra egy könyvről, mintha átlapoztam volna. Egyébként is, hol voltam az átlapozás lehetőségétől! Még nem volt jogom a város nagykönyvtárának, a Múzeum Somogyi Könyvtárába betenni lábamat és egyedül a piarista tanári könyvtár anyagából kaphattam egyes könyveket. De érdekelték még a személyi hírek is: ki halt meg, milyen munkát készül írni, mivé nevezték ki. Két év történészeinek tömege élt körülöttem. A fiatal memória szivacs módjára szítt mindent magába. Láthatlanul tagja lettem egy céhnek.

Egyetlen cikksorozatot nem voltam képes elolvasni, bár többször hozzákezdttem. Meg is fogadtam, hogy ilyen típusú kérdéssel soha nem fogok foglalkozni. A sors iróniája volt, hogy a tanulmány Domanovszky Sándor dubnici krónikája¹¹² volt. Bár ki tudja, nem lett volna észszerűbb ragaszkodni gyermeki fogadalmamhoz, mint oly sok évet életem legértékesebb éveimből a krónikakutatásra¹¹³ fordítani. Két évfolyam *Századok* szerezte számomra mindazt a szórakozást és megismerni a magyar történetírást. Az annyira elbűvölt, hogy mikor kezembe került az első nyomtatott budapesti antiquar-katalógus és abban olvastam a hihetetlennek látszó hirdetést: *Századok* különböző évfolyamai á. két korona, tíz évfolyam egyszerre véve 18 korona, elküldtem

112 A dubniczi krónika. *Századok* 33 (1899) 226–256., 342–355., 411–451. Külön kötetben: *A Dubniczi krónika kódexe*. Bp., 1899.

113 Azaz az 1940-es évek első felében, majd az 1960-as esztendőkből a XV. századi Thuróczy-krónikakutatására, magyar és szovjet kiadására, valamint az 1970-es években XIII. századi és más középkori krónikák tanulmányozására. Vö. Mályusz krónikakutatásairól a VI., VII. és VIII. fejezeteket.

rendelésemet a Központi Antiquárium, Magyar József és fiai cégnek. V. és VI. gimnazista koromban szerzeményeim köre főleg ennek a kereskedésnek anyagára korlátozódott. Az első *Századok*-sorozatot második, harmadik is követte, azonkívül oly kiadványok, amik árukkal egyszerűen tőrbe csaltak. Thaly Történeti [sic!] kalásza,¹¹⁴ Kerékgyártó Árpád „művelődéstörténet”-e¹¹⁵ fillérekért, de olyan könyvek is, hasonló áron, mint Machiavelli értekezései Pados-féle fordítása,¹¹⁶ amelynek árával azóta sem találkoztam katalógusban. Hozzá csupa vadonatúj, felvágatlan példány, külön örömmül. Évek múlva tudtam meg Révai Mór emlékirataiból, hogy az üzlettulajdonos, Magyar József, cégének alkalmazottja volt, és ő segített önállósulnia.¹¹⁷

A segítség egyik módja az lehetett, hogy a Révai cég birtokába került, magánkiadóktól származó könyveket bezúzás helyett súlyra átadhatta az új könyvkereskedőnek, aki azután apránként még a reménytelen koloncra is talált vevőt. Máig sajnálom (a gyűjtők megértik lelkiállapotomat), hogy nem vásároltam meg Brüstle *Recensio cleri dioecesis Quinqueecclesiensis*.¹¹⁸ De nem ismertem, nem is sejtettem, mi rejtőzik a cím mögött. Az 1930-as évek legkeresettebb forrásmunkáját szalasztottam el, a „Schwäbische Türkei”¹¹⁹ kutatóinak méltán sokra értékelt forrását, hiszen aközött az egyházi dézsmajegyzékeket is közölte. Magyar boltjából más könyvekhez is hozzájutottam, amelyek a leendő XVI. századi specialistát érdekelték. Dudás Gyula korán elhalt zombori tanár könyvei közül a „Fejedelem” 1848-i, Perlaky Sándor-féle fordítása¹²⁰ mellett naszádosokra és hajdúkra vonatkozó könyveket.¹²¹ Fő olvasmányom azonban a *Századok* maradt. Igaz, negyven koronáért, hallatlan összegért megvettem Nagy Iván „Magyar családait”,¹²² oly gyönyörű bőrkötésben, hogy ma is könyvtárunk ékessége, de ez lexikon volt és maradt is, mindmáig. Sokszor megkönnyítve munkámat, igaz, de a *Századok* mellett csak dísznek számított.

Mire a VI. osztályt elvégeztem, úgy éreztem, a legfiatalabb generáció kivételével ismerem a magyar történezszekeket és a magyar történeti irodalmat. Ha több pénzem van, és visszafelé haladok 1910-től, feltehetőleg sok haszontalan lomot nem olvasok

114 *Történelmi kalászok. 1603–1711. A vargyasi Dániel-család irattárában levő [...] eredeti kéziratok után kiadta* Dániel Lajos. Pest, 1862.

115 *A műveltség fejlődése Magyarországon*. I. kötet. 889–1301. Bp., 1880.

116 Machiavelli Miklós: *Értekezések Titus Livius római történetének X. első könyve fölött*. Fordította Pados János. Pest, 1862.

117 Révai Mór János: *Írók – könyvek – kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. I. kötet. Bp., 1920. 23.

118 Joseph Brüstle: *Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis*. Tomus I–III. Quinque-Ecclesiae, 1879.

119 Sváb-Törökország: a Baranya, Tolna, Somogy vármegyékbe a XVIII. században betelepült/betelepített német telepések területének összefoglaló elnevezése.

120 Machiavelli Miklós: *A fejedelem*. Fordította Perlaky Sándor. Pest, 1848.

121 Például: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887.

122 *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. kötet. Pest, 1857–1868.

el. Nem vagyok azonban abban biztos, hogy több gondolattal ismerkedtem volna meg. De ebben a tekintetben a pénz volt a döntő. Bármilyen furcsa, ha a *Századok* egy-egy számomra újabb kötetét hol az 1900-as, hol az 1870-es évekből kezembe vettem, azok tartalmuk változatosságával inkább lekötöttek és jobban szórakoztattak, mint egy érdekesítő regény. A kötetek forgatása közben nemcsak bibliográfiai adatok rakódtak le emlékezetemben, amely szivacs módjára szívta azokat magába, hanem a nekrológok nyomán írói tevékenységek körvonalazódtak szemem előtt. Az akadémiai emlékbeszédek szürke borítékú füzetek,¹²³ amelyeket szintén nagy kedvvel olvasgattam, részletesen kidolgozott portrékkal ismertettek meg. Ezek ugyan hőseiket legvonzóbb oldalukról mutatták be, de éppen ezért az életpályák mint lelkesítő, követésre érdemes példaképek hatottak rám. Közben megtanultam különbséget tenni az egyes emlékbeszédek írói és hősei közt. Kollányi Ferencnek Knauz Nándor felett tartott emlékbeszédét¹²⁴ egyszerre tartottam azért különbnak Márki Sándornak Kővári Lászlóról szóló megemlékezésénél,¹²⁵ mert egy szorgalmas kutató munkásságát monográfia terjedelmében dolgozta fel, míg az erdélyi történetíró tevékenységét túlságosan szerénynek, a róla szóló értékelést pedig laposnak éreztem.

Olvasgatás közben, anélkül hogy tudatosult volna, sőt mostanáig észrevétlenül, kezdtem valamit megérteni a történetkutatás technikájából. A döntő kétségtelenül az volt, hogy a *Századok* kötetei a sajátjaim voltak, ha úgy tetszett, éjjel-nappal bújhattam, szabad perceimben bármikor kezembe vehettem azokat. Apától örökölt könyvgyűjtő szenvedélyem nem lett gyümölcsözetlen időfecsérlés és pénzpocsékolás. A folyóirat kritikai rovata akaratlanul hozzászoktatott, hogy az egyes történeti munkák tartalmának lényegét és értékét megismerjem. A rovat színvonala, mint általában az egész magyar történetírásé, nem volt magas, de éppen viszonylagos alacsonyága megkönnyítette, hogy azt egy 15–16 éves diák megértse. Felébredt kritikai érzékem további tápot kapott a cikkek olvasása közben. Főleg Pauler és Karácsonyi polemikus cikkei lehettek instruktívak.¹²⁶ Azt persze nem tudtam megállapítani, hogy érveik mennyire helytállóak, maga a bizonyítás azonban egyre természetesebbnek és érthetőbbnek tűnt fel. Voltaképpen hasznos volt, hogy a XVI. századon kívül östörténeti, XV. és XIX. századi tárgyú cikket egyaránt kedvvel olvastam. Az összevisszaságnak

123 A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek című sorozat.

124 *Emlékbeszéd Knauz Nándor r. tag felett.* Bp., 1911. (Az MTA elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek. XV. kötet. 4. sz.)

125 *Emlékbeszéd Kőváry László lev. tag felett.* Bp., 1910. (Az MTA elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek. XIV. kötet. 12. sz.)

126 Lásd erre például: *Századok* 2. (1868) 584–586.; 14. (1880) 1–21., 97–117.; 15. (1881) 747–755.; 16. (1882) 635–642.; 18. (1884) 739–749.; 28. (1894) 1–20., 97–122., 123–134.; 29. (1895) 354–357.; 31. (1897) 562–563.; 35. (1901) 991–1008.; 44. (1910) 641–642.; 45. (1911) 157., 228.

nem éreztem hátrányát, hiszen gyermekien naiv kíváncsiságom elégtűlt ki. A sok szó-rakozás mellett azonban nem feledkeztem meg kitűzött célomról sem.

Az V. osztály elvégzése után már a nagy vakációban betehettem lábamat a Somogyi Könyvtárba, és itt azonkívül, hogy olyan folyóiratnak, mint *Budapesti Szemle* legújabb számaint forgathattam, délelőttönként kutatói minőségben is dolgozhattam. A könyvtáros Móra Ferenc volt. Akkor gondokkal terhelt embernek látszott és idegennek. Távolról sem volt még az a jovialis ember, mint amilyennek élete utolsó szakaszában a világ ismerte. Íróasztala mellett, a pódiumon ülve állandóan szivarozott, ami nekem semmiképpen sem tetszett. Vonaton is a dohányfüst valósággal kínokat okozott. Az olvasóközönséget, délutánonként a diákságot, rövid pórázra fogta. Egy VII.-es diákot így vont felelősségre: „Régóta figyelem, hogy Jókai munkái közül következetesen az erotikus jellegűeket kéri olvasásra. Most is a Rákóczi fiait kéri.¹²⁷ Jókai életének valóban volt oly szakasza, amire az az irány mondható jellemzőnek. De miért csak ezeket olvassa?” Kétségtelenül jogos észrevétel és hasznos tanács volt, de kérdőre vonás formájában túlságosan szigorúan hangzott. Kétlem, hogy elérte volna célját az intelem. És Jókai erotikája 1972-ből visszatekintve!

Egyszer-kétszer, Móra távollétében, a múzeumigazgató Tömörkény Istvánnál kellett beadnom kérelőlapomat. Ő az olvasóteremmel szomszédos igazgatói irodában dolgozott. A nyitott ajtón keresztül gyakran behallatszott a csilingelés zaja, amint ezüstkanállal poharában valamit kavargatott. Mi persze azért voltunk szemtelen kölykök, mert tudtuk, hogy nem orvossággészítés zaját halljuk, hanem az öreg borkóstolgotó szenvedélyének hódol. Egy alkalommal, amikor nála nyújtottam be kérelő-céduláimat, indignálódva jegyezte meg: „De az nem megy ám csak úgy ukmukfukk.” Akkor még nem sejtettem, hogy háború előtti könyvtárügyünk átkának, a középkáderek hiányának következménye a tudományos tisztviselők viszolygása az adminisztrációs ügyektől.

Azt el kell utólag is ismernem, hogy sem Móra, sem Tömörkény bizalmatlankodásukkal egy szalmaszálat nem tettek utamba. Nem kérdezgették, mi a csodának van szükségem a kért könyvekre. Magatartásukat helyeslésnek értelmeztem, és ez bátorságot öntött szívembe. Mint kutató, a megadott keretek közt, azaz korlátozott számú könyvre számíthatva, Ortelius Redivivust,¹²⁸ Istvánffy,¹²⁹ Paulus Joviust¹³⁰ és az addig

127 Helyesen: *Rákóczy fia*. Bp., 1907. (Jókai Mór összes művei. Nemzeti díszkiadás 100 kötetben.)

128 Hieronymus Augustanus Ortelius: *Ortelius redivivus et continuatus oder der ungarischen Kriegsempörungen historische Beschreibung [...] von dem 1395, biss in das 1607. Jahr [...]*. 1–2. Teil. Frankfurt am Main, 1665.

129 Nicolaus Istvánffy: *Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Ab anno 1490 ad annum 1606*. Coloniae Agrippinae, 1622.

130 *Pauli Iovii Novocomensis episcopi Nucerinii historiarum sui temporis tomus primus[–secundus]*. [...] Basileae, [1560.]

nem ismert XVI. századi írók munkáit forgattam. Kérőlapjaimat Mórának kellett benyújtanom, ő állapította meg leltári számukat és adta meg az utasítást, az egyetlen altisztnek. A nagy raktárból könyvet kihozni nem nélkülözte a ceremóniát, igazában csak a kézikönyvtárból volt szokás könyvet kikérni. Azt megengedték, hogy a kikért könyvet több napra is félretegyük. Furcsa figura lehettem, amint a nehezen érthető latin és német szövegeket próbáltam meg fordítani. Segítséget, hogy szótárakat kérhetek és kaphatok, sajnos nem kaptam. Tudtam, hogy van Bartal,¹³¹ de Du Cange¹³² neve nem volt előttem ismeretes. A portás, egy személyben altiszt nyilván bizakodott, hogy majd csak megunom a kánikulai délelőttiöket a könyvtárban tölteni. Móra szórakoztatóbb volt. Látogatóival folytatott szellemes beszélgetéseire odafülvélve, sok érdekes epizódról értesültem. Így arról, hogy Wiener Moszkónak „A magyar cukoripar története” című munkáját¹³³ filozopter korában ő írta.

A Somogyi Könyvtárban VI. gimnazista koromban nyáron folytatott kutatásaim eredménytelenek voltak, csak nyelvtanulás szempontjából jártak haszonnal. A latinon kívül most a régi német stílussal kezdtem megismerkedni. A téves úton járásnak egyetlen haszna az volt, hogy kiderült: még az unalom sem veszi el kedvemet. A meddő munkát próbának is felfoghattam. Kedvemet a *Századok* újabb és újabb régi kötetének otthoni forgatása változatlanul megőrizte. A szakma technikai szervezetével mintegy belülről megismerkedve, mit sem veszített érdekességéből, és kedvem, egyszer bejutni művelői közé, nem csökkent. VII. gimnazista korom elhatározó is lett. Ez az év döntő volt abban a tekintetben, hogy tágabb kör, nagyobb témakör tárult fel előttem problémáival együtt. Az egyikre magam lettem figyelmes, így XVI. századi volt.

Érdekelt Machiavelli és elolvastam a róla szóló irodalomból, amihez hozzájutottam. Ekkor már németországi antiquáriusok katalógusait is bújtam és így azok alapján is bővítettem irodalmi ismereteimet. Kisdoktori disszertációk, a levelek egy régies-régi német fordítása, de Max Kemmerich *Die Charakteristik bei Machiavelli*¹³⁴ is ekkor került birtokomba. Ha Budapesten élek, bizonyára módomban lett volna így szerzett Machiavelli-irodalmam értéktelenségéről anélkül meggyőződnöm, hogy pénzt adok ki megszerzésére. Nagy hatással volt reám Paul Janet háromkötetes műve: *A politikatudomány története az erkölcesstanhoz való viszonyában*.¹³⁵ Számomra Machiavelli elveiről csupa ismeretlen dolgot mondott, tetszett az egész mű szerkezete is és főleg a machiavellizmus megítélése körüli nézetek ismertetése. Ugyanekkor jutott

131 Antonius Bartal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae, 1901.

132 Carolus Dufresne du Cange: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. Vol. 1–10. Miort, 1883–1887.

133 Helyesen: *A magyar cukoripar fejlődése. Adalék a mezőgazdasági ipar múltja, jelene és jövőjéhez*. 1. *A magyar cukoripar története 1888-ig*. 2. *A magyar cukoripar jelene és jövője*. Bp., 1902.

134 Pontosabban: *Die Charakteristik bei Machiavelli. Ein Beitrag zur Geschichte des litterarischen Poträts. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde [...]*. Leipzig, 1902.

135 I–III. kötet. Fordította Lőrincz Béla. Bp., 1891–1892. (Az MTA Könyvkiadó Vállalata. [Uj Folyam] 8.)

kezembe a Rotteck–Welcker-féle *Staatslexikon*, a Vormärznek ez a bibliája.¹³⁶ Hosszú Machiavelli-cikke¹³⁷ nyomán felderengett bennem, főleg Janet hatását konkrétan erősítve, hogy a politikán kívül a gondolatrendszer is megváltozik, mihelyt egy kor másíknak adja át helyét. A szellemtörténeti relativizmus ezért nem is hatott reám az újdonság erejével. Legfőbb vágyam nem teljesedhetett: Villari nagy Machiavelli-monográfiájához¹³⁸ nem tudtam hozzájutni. Német fordítása¹³⁹ után éppen úgy epekedtem, mint Verancsics kötetei után. Úgy éreztem, hogy Villari könyve, ha mindazt megtalálom benne, ami után vágyódtam, egész életemre ki fog hatni. Machiavelli vagy kora vonzott? Ma sem tudom. A renaissance-ról már mindent elolvastam, Burckhardtól¹⁴⁰ kezdve Berzeviczy Rómájáig,¹⁴¹ ami magyarul hozzáférhető volt. Talán túlon túl komplikált egyéniségnek láttam hősömet, és az vonzott volna? A vidéki élet kultúrviszonyai és gyámoltalanságom egyaránt közre játszottak, hogy eszembe sem jutott: meg lehetne próbálni Budapestről kikölcsönözni a könyvet. Így csak az Eötvös Collegium könyvtárában jutott kezembe, de akkorra már szerelmem elsorvadt. Így ma sem tudom, megtaláltam volna-e Villariban azt, amit szerettem volna megtanulni belőle.

Machiavelli-olvasmányaimnak már határozott célja volt. Mint VII.-es, az önképzőkör tagja lettem, annak a valamennyi középiskolában honos művelődési körnek, amelynek tagjai egy tanár-elnök ellenőrzése alatt, de saját választott önkormányzati szervének irányításával vasárnap délelőttönként szórakoztató és önképző műsort adtak. A tagok, előzetes jelentkezés után beosztva a titkár által, szavaltak, zongoráztak, hegedültek, felolvasták saját költésű verseiket, novelláikat, de komolyabb tanulmányokat is, vagy írott szöveg, vagy úgynevezett szabad előadás formájában. A műsort szokás szerint litografálva tették közzé.¹⁴² A produkciókat bírálatok követték. Az én legelső szereplésem bírálat volt, eléggé elkedvetlenítő körülmények közt. Egy osztálytársam, különben jeles rendű fiú, Petőfi haláláról szóló dolgozatáról kellett véleményt mondanom. Hamar rájöttem, hogy a munka Fischer Sándor Petőfi-életrajzá-

136 *Das Staatslexikon, Enzyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände.* In Verbindung mit vielen der angesehensten Publizisten Deutschlands herausgegeben von Karl Wenzeslaus von Rotteck und Karl Welcker. Band 1–15. Altona, 1844–1848. [Neue durchaus verbesserte und vermehrte Auflage.]

137 Lásd a fenti mű IX. kötetének „Moral im Verhältnisse zum Recht und zur Politik”, „Machiavelli”, „Machiavellistische Politik auch Antimachavellismus” címszavait: 179–221.

138 Pasquale Villari: *Niccolò Machiavelli e suoi tempi, illustrati con nuovi documenti.* Firenze, 1877–1882. Vö. erről még Mályusz Elemér: Turóctól Thuróczy-ig. *Sic Itur ad Astra* 3. (1990) 1–2. sz. 128.

139 *Niccolò Machiavelli und seine Zeit. Durch neue Dokumente beleuchtet von [...].* Band I–II. Rudolfstadt, 1882–1883.

140 Jakob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien.* Band 1–2. Leipzig, 1877–1878.

141 Berczeviczy Albert: *Itália. Úti rajzok és tanulmányok.* Bp., 1899.

142 Lásd erről például: „A szegedi városi főgimnázium Önképző körének 1915. november 21-én tartott V. rendes gyűlésének Műsora.” Ezen az összejegyzetelen Mályusz *A szegedi gimnázium történetének vázlatja. Befejező rész* című munkájával lépett fel. Lásd a gyűlés műsorát és az idézett mű kéziratát: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

ból¹⁴³ van kiírva, a forrás megnevezése nélkül. Véleményem szigorú volt, mintha csak későbbi kritikáim első darabját írtam volna meg.¹⁴⁴

Amikor elkészültem Machiavelli életével,¹⁴⁵ én is bejelentkeztem, hogy előadást szeretnék tartani. Valahol a közepén kaptam helyet. Szabad előadásom előtt megfogalmazott, leírt és betanult elmondása volt, amennyire lehetett, elleplezve ezt az eredetét és fő törekvésem arra irányult, hogy a spontaneitás tűnjék fel jellemző vonásának. Ebből a célból néhány könyvet tettem magam elé az asztalra, hogy egy-egy jellemző szakaszt olvassak fel belőlük. Például Macaulay esszéjéből¹⁴⁶ felolvastam Machiavelli jellemzését, egy kéznél levő kottaállványra kitettem egy képeskönyvet, felítve a hős jól ismert képénél. Hallgatóságul eljött néhány tanárom is, amiből könnyű volt rájönnöm, hogy vártak tőlem valamit. Persze, ha felolvasom a könyvet, elalszanak az unalomtól. Ugyanazok a frázisok és adatok, fejből előadva, másképp hatottak. A miként okozhatott meglepetést, amit abból következtetek, hogy pár nap múlva latintanárom, a különben irántam mindig nagy jóindulattal viseltető Kiss István dicséretül azt mondta, hogy előadásom egyetemre illő volt, de nem német, hanem francia színvonalon. Mert azok az igazi egyetemi tanárok, fűzte hozzá. A siker jól esett, minek is titkolnám. Legközvetlenebb következménye egyébként az volt, hogy a program többi részét levették az ülés napirendjéről és a következő összejövetelre halasztották. Szóval kibeszéltem az időt. Nem hiszem, hogy bárki is sajnálta volna a tervezett második rész, a machiavellizmus története elmaradását. Német antiquáriumiok számláiból¹⁴⁷ látom, hogy érdeklődésem mit sem csökkent.

Egy másik, aktuális probléma kerített hatalmába: a világháború kitörése előzményeinek, okainak nyomozása. A fordulatot teljes mértékben Balanyi hatása alatt tettem meg. A gimnázium tanári kara a város közönsége, a szülők részére a háborúhoz kapcsolódó előadások tartását határozta el. Lehet, a minisztérium felhívására. Balanyi *A világháború genezise* címén előadás-sorozatban ismertette körülbelül a hármasszövetség megalakulásától a világpolitika alakulását. Központba a nagyhatalmak közti ellentétek ismertetését helyezte, államok hatalmi törekvéseiről magasan a mi középiskolás színvonalunkon, de sok szó esett a gazdasági érdekekről is mint a politikai törekvéseket befolyásoló motívumokról. Amit most hallottunk, azt a tanév végén el-

143 Nem Fischer Sándor, hanem Ferenczi Fischer Zoltán művéről van szó. Lásd *Petőfi Sándor életrajza*. I–III. kötet. Bp., 1896.

144 Lásd Piarista Rendtartomány Országos Levéltára. (Az adatokat Koltai András bocsátotta rendelkezésemre. Ezúton köszönöm neki kollegiális segítségét.)

145 A tanulmány töredékes változatát lásd Mályusz hagyatékában: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

146 Thomas Badington Macaulay: *Machiavelli*. Fordította B. P. Bp., 1875. (Olcso Könyvtár. 4.)

147 Mályusz számos könyvvásárlási számlát megőrzött. Lásd ezeket Mályusz örökösének tulajdonában.

olvashattuk az iskola értesítőjében,¹⁴⁸ majd a Franklin Társulat ismert sorozatában, a *Kultúra és Tudomány* egyik kis kötetében összefoglalva.¹⁴⁹

Munkája a szaktörténetek szemében népszerűsítőnek látszott, oly műfajba tartozónak, amelyről legjobb esetben is csak elnézéssel lehetett megemlékezni és nem méltányolták, hogy szerkezetében és terjedelmében világszerte elterjedt típus magyar képviselője volt. Gárdonyi Albert kávéházi diskurzusokban Hashagen *Umrissen der Weltpolitik* című könyve¹⁵⁰ magyar változatának mondta. Pedig itt arról a ritka esetről volt szó, hogy egy magyar szerző önálló tanulmányai párhuzamosan értek be oly szép produktumával, amelynek olvasói jól ismerték a hasonló jellegű sorozatokat. A legutóbbi évtizedeket – igaz – Balanyi nem forrásművekből ismerte meg, 1915-ben, de kérdelem hogyan is juthatott volna ilyenekhez. Amint az ő nyomán haladva, akkor szerzett könyveimet nézegetve könnyű ma már megállapítanom, magam is tettem. Mondanom sem kell, hogy összehasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalon.

Amíg Balanyi a *Magyar Kultúrában*¹⁵¹ esszében ismertette Trubeckoj híressé lett könyvét,¹⁵² én valamelyik német antiquárius makulatúra-anyagából piacra dobott oly könyveket vásárolgattam, mint Bresnitz von Sydačoff. Van-e, ki e nevet, balkáni tárgyú pamfletjeit¹⁵³ nem ismeri? Selejt persze bőven akadt a komolyabb célkitűzésű könyvek között is. Egyetlenegy megérte a pénzét, a *Das größere Deutschland* első évfolyama.¹⁵⁴ Felfogásom persze egyezett a világháborús magyar irodaloméval. Szent meggyőződésem volt nekem is, mint a többi millió magyarnak, hogy mi, központi hatalmak ártatlan bárányok vagyunk, féltékenység és gonosz gyűlölet áldozatai, akiket az igazság, az isteni gondviselés stb. majd győzelemhez fog segíteni. Az említett kis, népszerű folyóirat, amelyről csak évtizedek múlva tudtam meg, hogy az *allddeutsch* mozgalom propagandairata, kissé bizonytalanná tett, hogy valóban így van-e. De

148 A háborús tanév emlékezetének kedves tanítványainknak ajánlva 1914–1915. A világháború genezise. In: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló szegedi városi főgimnázium értesítője*. Közzéteszi: Keller János igazgató. Szeged, 1915. 3–56. (Szeged Tankerület. 1914–15. iskolai év) (= Értesítő). Vö. erről Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 128–129.

149 *Világpolitika. A világtörténet legújabb fejezete (1871–1914)*. Bp., 1918. (Kultúra és Tudomány).

150 Justus Hashagen: *Umrissen der Weltpolitik*. Band 1. 1871–1907; Band 2. 1908–1914. Leipzig, 1916. (Aus Natur und Geisteswelt. 553–554.)

151 Balanyi erről, illetve ennek kapcsán az orosz hatalmi politikáról: Oroszország nagyhatalmi törekvései. *Magyar Kultúra* 3. (1915) 6. sz. 241–251.

152 *Russland als Grossmacht von Fürst G. Trubeckoi*. Übersetzt und eingeleitet von I. Melnik. Stuttgart–Berlin, 1913.

153 Philipp Franz Bresnitz, Bresnitz von Sydačoff álnéven írt balkáni tárgyú pamfletjeiből itt csak néhányat említünk: *Bulgarien und der bulgarische Fürstenhof. Politisch-feuilletonistische Aufzeichnungen (1879–1895)*. Von einem Diplomaten. Berlin–Leipzig, 1896; *Das Ende der Dynastie Obrenovica*. Berlin–Leipzig, 1900; *Aus dem Geheimnissen des Balkankrieges*. Dorsdorf–Leipzig, 1904; *Das Balkanproblem und die Balkandynastien*. Dorsdorf–Leipzig, 1908.

154 *Das Größere Deutschland*. Wochenschrift für deutsche Welt- und Kolonialpolitik. Weimar, 1915.

csak pillanatokra, egyébként szentül hittem az igazság győzelmében. Mentségemre hadd mondjam el, hogy akkor szerzett háborús tárgyú könyveim szerzői között oly, előttem tekintélynek számító, tisztelettel övezett tudósok is szerepeltek, mint Paul Herre, a *Weltpolitik und Weltkatastrophe 1890–1915*¹⁵⁵ szerzője, vagy a nagy ókortörténész, Eduard Meyer, akinek *England* (1915)¹⁵⁶ című műve sokáig foglalkoztató olvasmányom lett. Otto Hintze lényegében propagandisztikus, nagy munkája, *Die Hohenzoller und ihr Werk*,¹⁵⁷ pedig rávezetett, hogy 1916-ban a *Deutsche Bücherei* olcsó kiadásában megszereztem összegyűjtött tanulmányait, a *Historische und politische Aufsätze* három kötetkáját,¹⁵⁸ és ezek segítségével felderengjen előttem a hivataltörténet fontossága.

Valódi jelentősége számomra annak felismerésén kívül, hogy a „histoire contemporaine” a történettudomány oly ága, amely nélkül a mi tudományos életünk sem lehet teljes, ami azonban a legkisebb gondot sem okozta számomra, annak az érzésnek a lassú jelentkezése volt, hogy életünk, napjaink a legközvetlenebb kapcsolatban vannak mindazzal, amitől évszázadok választják el. A *Századok*ban olvasott legkülönbözőbb tárgyú cikkek, de azok a monográfiák is, amelyeket eddig megismertem, körülbelül úgy hatottak, mint a római régiségtanból merített ismeretek. Ami mégis közvetlenebbé tette egy Pauler-cikkkel¹⁵⁹ érzelmi kapcsolatomat, az a nagyon általános érzett magyar nemzet, magyar nép, magyarság, magyar műveltség, Magyarország szólamsorozat volt.

A ma sokrétűségét a háború egyszerre megérezte és láthatóvá tett ijesztő szakadásokat, amelyeket a boldog békekor jótékonyan eltakart. De magam is egyszerre szenvedő részese lettem a felfordulásnak. Anyagi helyzetünk rosszabbodása lassú volt, eleinte észre sem lehetett venni. Ami drágulás volt, annak hatását az első évben sikerült semlegesíteni némi lemondással, meg azzal, hogy még több instruktorságot vállaltam. Így könyvvásárlásra maradt alkalmam és ez teljesen kielégített. Sőt, az antikvár könyvek mintha még olcsóbbak is lettek volna. Ekkor már valamennyi budapesti antikváriust ismertem, akiknek nyomtatott katalógusai voltak, és szép számmal gyűltek az osztrák és német cégek jegyzékei is.¹⁶⁰ Még friss eszemmel könnyen megjegyeztem a címeket és az árakat, s nagy élvezet volt megállapítani, kinél tudnék egy munkát megvásárolni fele árért, mint egy másiknál. Sőt arra is sor kerülhetett, hogy mint vásárló jelentkezzem náluk. Néha ráfizettem az üzletre. Lukács Gyula olcsón

155 Berlin, 1916. (Männer und Völker.)

156 *England. Seine staatliche und politische Entwicklung und der Krieg gegen Deutschland.* Stuttgart, 1915.

157 *Fünfhundert Jahre vaterländischer Geschichte.* Berlin, 1915–1916.

158 Berlin, 1916. (Deutsche Bücherei. No. 94–95., 100/1.)

159 Nem egyértelmű, vajon Mályusz Elemér Pauler melyik tanulmányára gondol. Valószínűleg a *Szent István és alkotmánya* című cikkre utal. Lásd *Századok* 13. (1879) 1–30., 101–125.

160 A könyvkatalógusokat Mályusz megőrizte. Lásd ezeket Mályusz örököseinek tulajdonában.

kínálta Szádeczky Lajosnak a Szabó Ferenc-féle Mihály vajdáról kiadott oklevéltárát.¹⁶¹ A forrásművek annyira érdekelték, hogy előre beküldtem a vételárat, hogy így a postát megtakarítsam. A küldemény azonban a Szádeczky-kiadvány bevezetését tartalmazta és így afféle különnyomatnak számított. Visszaküldtem hát, és kértem a vételárat. Pár nap múlva ügyvédi értesítést kaptam, hogy a Lukács-cég tönkrement, fizetéseképtelen stb. A kereskedelmi életet jól jellemző brigantizmus szíven ütött.

A VI. gimnáziumi évemet követő vakáció tovább erősítette a bibliográfián és könyvgyűjtésen keresztül a magyar történetirodalomhoz fűző kapcsolatomat. Már előzőleg a tanári könyvtár vezetője megkért, hogy segítsek neki a vakációban az ajándékul reá zúdult könyvanyag katalogizálásában és elhelyezésében. Azokról a könyvekről volt szó, amelyek az ifjúsági könyvtárak szekrényeiben olvasatlanul a helyet foglalták el. Orbán János fiatal magyar szakos tanár (engem nem tanított) egy Sambucus-disszertáció szerzője¹⁶² már előzőleg bevont revíziós munkájába és együtt állapodtunk meg, mi maradjon az ifjúsági állagban. Közvetlen ember volt, és mert észrevettem, milyen szomjasan hallgatom a budapesti egyetemi életről visszaemlékezéseit, sok érdekes dolgot beszélt el munka közben, Beöthyről és Riedlről. Ezt a könyvtömeget segítettem tehát Kissnek a tanári könyvtárban, a polcok szabad helyén, azaz szokásosan a második sorban felállítani, beszámozni. Sok érdekes és bizonyára értékes, XIX. század első feléből, közepéről származó könyv ment át akkor kezemen. De mert nem történetiek voltak, nem is érdekelték. Tanárom javaslatára a gimnázium Szeged várossal rendkívüli jutalommal honoráltatta ügybuzgalmammat.¹⁶³

Ez az előiskola sugallta a vakmerő gondolatot, hogy javasoljam: 1914 nyarán rendet teremtek az iskolai szertár értesítői közt. Ez a szertár a VII. osztályból nyíló szép nagy helyiség volt, egyik ablakával a Gizella térre, a másikkal az Árpád utcára, a szokásos, hatalmas méretű könyvszekrényekkel. A szekrényekben példás rendben, iskolánként csoportosítva, a nyomtatott iskolai értesítők voltak, hevederrel összekötve, elhelyezve. Régi szegedi nyomtatott, párlapos névjegyzékeket találtam, más, főleg piarista iskolakéit is, arra azonban nem gondoltam, hogy utánanézzek a Petrikben,¹⁶⁴ ismereteseke-e. Mint bibliográfus kétségtelenül megbuktam. Elragadó rendben együtt a Bach-korszaktól az anyag, 1867-ig a birodalom valamennyi iskolájából: Triesztől Csernovicig. Éppen az értesítőkből olvasható értekezések érdekelték. Meglepő témákat tárgyaló dolgokról szereztem tudomást, és ami külön bájt jelentett, az átlagos olvasó számára alig-alig elérhetőket. Céлом az volt, hogy az 1890-től befutásuk után

161 *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral.* Temesvár, 1893.

162 *Sámboky Jánosról.* Szeged, 1916.

163 Szeged város tanácsának 3979/1916. sz. végzésével az intézeti leltárak másolásáért Mályusz osztálytársával, Balogh Istvánnal együtt 100–100 korona jutalmat kapott. Lásd erről: *Értesítő*, 1915–16. 146.

164 Utalás Petrik Géza *Magyar Könyvészet* című bibliográfiájára.

évek szerint bálákba kötött könyvcsomókat szétbontsam, iskolánként csoportosítsam a füzeteket, megállapítsam az esetleges hiányokat és elkészítsem a leltárt. Hely volt bőven: az anyagot a VII. osztály padjaira hordtam ki, itt könnyen lehetett a csoportokat újra és újra rendezni. A rakosgatás során olyan áttekintésem támadt az utolsó évtizedek magyarországi iskolázásáról, amelynek ugyan soha közvetlen hasznát nem vettem, de egy életre szóló tanulságul szolgáltak. Az iskolai klasszikusokról írt program, azaz székfoglaló értekezések, főleg Horatiusról, Vergiliusról, klasszika-filológiank színvonalának alacsonyosságát, a magyar irodalom tárgykörét érintők a szerzők gondolatnélküliségét bizonyították. Meglepően értékes, könnyterjedelmű munkák szóltak ellenben történeti problémákról. Villányi Szaniszlónak a győri bencés gimnázium értesítőiben közölt munkái a város történetéről gyöngyszemek voltak,¹⁶⁵ és sajnálkozást keltettek bennem, hogy ő és a hozzá hasonlók magukra hagyatva kellett, hogy életüket leléjék.

Most szerzett bibliográfiai ismereteimmel későbbi éveimben ismételtelen örömet tudtam szerezni egy-egy derék pedagógusnak. Így Molitórisz Károlynak. Amikor Besztercén találkoztam vele 1943-ban, már a büszke Generaldekan címet viselte. De az örömtől felcsillant szeme, amikor megmondtam, hogy ismerem a gimnázium értesítőjében a német parasztháborúról írott munkáját.¹⁶⁶ A legjobban azonban egy már nagyon idős, törekeny bácsinak látszó tanár esett ámulatba Nagybányán, amikor mint a városi múzeum tiszteletbeli őre előttem és feleségem előtt feltárta a bizony raktárszerűen tárolt anyagot.¹⁶⁷ Mikor nevét megmonda, és megkérdeztem azonos-e azzal a Rác Miklóssal, aki a besztercebányai kis katolikus gimnázium értesítőjében Machiavelli-fordítását közölte,¹⁶⁸ ámulva kérdezte, miként lehetséges, hogy ismerem munkáját. Szegénynek életében az lehetett a legnagyobb elégtétel, hogy egy budapesti egyetemi tanár emlékszik munkájára, sőt számon is tartja.

Külön tanulságot jelentett számomra a millénnium [sic!] körüli évek értesítőit tartalmazó könyvcsomók felbontása, rendezése. Ekkortájt minden középiskola, nyilván

165 Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. In: *Értesítő a Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend győri főgimnáziumáról. Az 1881/82. tanévre*. Győrött, 1882. 1–210. Vö. még Villányi következő műveit: *Győr megye és város anyagi műveltség története, különös tekintettel a szorgalmi néposztály társadalmi helyzetére 1000–1301*. Győr, 1881; *Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek és lakosság viszonyai a XVI. és XVII. században két ábrával*. Győr, 1882.

166 Molitórisz műve nem a Besztercei Evangélikus Gimnázium évkönyvében jelent meg, hanem mint doktori disszertációja, önálló kiadványként. Lásd *A belső-ausztriai parasztháború 1515-ben. A Magyar Nemzeti Múzeumnak egy kiadatlan kézírata s egyéb források alapján*. Kolozsvár, 1911. (Értekezések a Kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem Közép- és Újkortörténeti Semináriumból 2.) Vö. erről még a VI. fejezetet, ahol Mályusz Molitórisz művét már egyértelműen doktori disszertációként említi.

167 Mályusz irataiból és levelezéséből nem tudtuk megállapítani, mikor járt feleségével Nagybányán.

168 Machiavelli történeti munkái. In: *A Besztercebányai Katolikus Főgimnázium Értesítője*. Szerk. Lévay István. Besztercebánya, 1904. 1–34. – Lásd erről Lukinich Imre ismertetését: *Századok* 40. (1906) 776–777.

miniszteri utasításra közölte az iskola történetét. Kevésbé a színvonalkülönbséget volt érdekes megfigyelni, inkább a felfogásbeli azonosság tűnt fel. A különbség magától értetődő volt a botcsinálta monográfus, meg az iskolája munkáját már évek óta kutató író között. Amilyen az a nyitrai piarista volt, aki már [1876] óta folyamatosan közölte rendje ottani szereplésének dokumentumait.¹⁶⁹ Vagy Németh Ambrusé a győri iskolákról, jogakadémiáról is.¹⁷⁰ Ezek valóságos pedagógiai monográfiák voltak. Ami nem tetszett bennük, az felfogásuk volt, hogy iskolájuknak az állammal való kapcsolatát tárgyalgatták, az iskolai reformokat ismertették. A monográfiák bizony unalmasak voltak, bár akadtak tanulságos és el nem felejthető részek, mint a II. József látogatásait megörökítő.¹⁷¹ Ezeket, Szekfüvel polemizálva, fel is használtam.¹⁷²

A szekrények még egy csodálatos kincset rejtegettek, bizonyára ennek megőrzése volt eredeti hivatásuk, az iskola irattárát. Az állami ellenőrzés kezdetétől körülbelül a XIX. század elejéig. Gyönyörűen rendezett, szépen fascikulált anyag volt, szép, tiszta állapotban. Meglátszott rajta, hogy kezdettől fogva óvták koromtól, piszoktól. Az első levéltár volt, amely szemem elé került. Nagy várakozással kezdtem a legelső csomót nézegetni és birkóztatni a számomra új, XVIII. századi latin stílussal. Csalódásom még nagyobb lett. Az első tankerületi főigazgató, gróf Károlyi Antal dúsgazdag mágánás hivatalos levelezését ismertem meg. A Mária Terézia kedvéért bürokratikus munkát vállaló egyik főúr volt Károlyi, hivatali működését pedig abban látta, hogy közvetítse a helytartótanács általános utasításait és öröködjék azok végrehajtásán.¹⁷³ Bizonyára konkrét esetben is intézkedhetett, de a szűrőpróba szerint felbontogatott csomók sem látszottak érdekeseeknek. Valami mást vártam: iskolai színjátékok kéziratait, történeti feljegyzéseket, a diákok névsorait. A limbusból valami hasonló darabokat sikerült kihalásznom, ezeket kölcsön is kértem. Azzal az indokolással, hogy értékesíteni fogom őket tervezett önképzőköri dolgozatomban.

A gimnázium történetének¹⁷⁴ lapozgatása ösztönzött, hogy VIII.-os munkám gyánánt megírjam, értekezés formájában, iskolánk történetét. A mi millenniumi értesí-

169 Csósz Mihály Imre: *A kegyes tanítórend nyitrai gimnasiumának története*. Nyitra, 1876; Uő: *A kegyes tanító-rendiek Nyitrán. Magyar művelődéstörténeti rajz*. Nyitra, 1879.

170 *A Győri Királyi Jogakadémia története 1867-től 1892-ig*. Győr, 1915.

171 Pullmann Péter: *A magyar piaristák II. József uralkodása alatt*. Kolozsvár, 1914.

172 Lásd Mályusz *Magyar renaissance, magyar barokk* című cikksorozatát: *Budapesti Szemle* 66. (1936) 241. kötet. 703. sz. 159–179.; 704. sz. 293–218.; 242. kötet. 705. sz. 86–104.; 706. sz. 154–174. Lásd erről bővebben a IV. fejezetet. – Mályusz maga is gyűjtötte az iskolai értesítőket. Könyvtárában több tucat oktatási intézmény értesítőjének teljes sorozata volt megtalálható.

173 Gróf Károlyi Antal 1777 és 1782 között a nagyváradi tanulmányi kerület iskoláinak főigazgatója volt.

174 *A Kegyes-Tanítórendiek alatt álló Szegedi Városi Főgimnasium új épülete, visszahallantással az intézet történeti vázlatára*. Közzéteszi Magyar Gábor. Szeged, 1886.

tónkból¹⁷⁵ hiányzott a többiekhez hasonló munka. Néhány évvel korábban *A piaristák Szegeden* címmel Pap János tollából már megjelent egy önálló monográfia.¹⁷⁶ Amit megírtam és talán két részletben felolvastam, az vitathatatlanul életem legrosszabb műve,¹⁷⁷ amelyet, szeretném remélni, a jövőben sem fog sikerülni felülmúlni. Annak ellenére, hogy Vasvári Miklós kolléga az enyémnél ezerszer érdekesebb egyéniség (1944-ben elpusztult zoológus), hogy mindenki egyszerre elhelyezze emlékezetében, Vitray Tamás apósa, feldicsérte bírálatában. És annak ellenére, hogy nem lehetett érdektelen diáktársaim számára arról értesülniük, hogy mi történt iskolájuk felépítéséig, hiszen végül is szülővárosuk immár halálra ítélt, lebontás előtt álló épülete volt az ábrázolni próbált élet színtere. A baj az volt, hogy éppen az élet hiányzott szövegemből. Pedig erre lépten-nyomon figyelmeztetett az irodalom, sőt maga a kor is, amelyben éltem. Reizner Szeged történetéről szóló monográfiája¹⁷⁸ biztosan, de a többi megemlékezés is kiemelte, hogy a szegedi iskolát jelentőssé messze földre kisugárzó hatása tette.

Messze távol nem volt gimnázium alapításakor és vonzó hatását napjainkig megőrizte. Ennek naponta szemem előtti bizonyossága volt száz és száz diáktársam, osztálytársam. Velük már az elemiben megismerkedtem, de ők más kategóriába tartoztak. A MÁV szegedi internátusának tagjai voltak. Épületük a Boldogasszony sugárúton volt, közel az állomáshoz. Ezt számukra a MÁV azért alapította meg, tartotta fenn, hogy távoli vasútvonalakon dolgozó szülők helyzetén segítsen, lehetővé téve fiaik iskoláztatását. Túlnyomórészt elemisták voltak, középiskolás csak kivételesen akadt köztük. Beszédük feltűnően észak-magyarországi akcentusú volt. Osztálytársaim közül háromnak arca villan elém. Az egyikét, neve nem engedte elfelejteni, Mókus Mátyásnak hívták. A másik, iglói fiút az tette emlékezetessé, hogy már kilencéves korában pályát választott. Határozottan jelentette ki: csendőr főhadnagy leszek! Magyarázatul hozzáfűzte: „Ti nem is tudjátok, micsoda úr egy csendőr főhadnagy.” Vajon sikerült-e egyéniségének megfelelő hatáskörhöz jutnia? A harmadik, Végh Antal, szorgalmas, jó tanuló mint középiskolás is a vasúti internátusban élt, így gyakran találkoztunk az utcán. Azért csak ott, mert az állami gimnáziumba járt, nem a piaristákhoz.

Nagyon szerény körülmények, spártai viszonyok jellemezték internátusi életüket. A MÁV elég szerény összeget szánhatott egy-egy fiú eltartására. A szükséges kalóriákat nyilván megkapták, de többet semmi esetre sem. A távoli végekről Szegedre irányításukkal nyilván az lehetett a cél, hogy a magyar vasutasok, falusi bakterek és pályá-

175 *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Szegedi Városi Főgimnázium gyorsíró-iskolájának milleniumi emlékkönyve*. Összeállította Varjú János. Szeged, 1896.

176 (1720–1866). Szeged, 1886.

177 A szegedi gimnázium történetének vázlata, i. m.

178 Reizner János: *Szeged története*. I–IV. kötet. Szeged, 1889–1900.

felvigyázók fiai magyarok maradhassanak. A fiúk élelmezéséhez illő volt ruházatuk. Erős szürke posztóból készült egyenruhájuk, ami még rendben lett volna, de már a lábbelijük eltért a megszokottól. Télen-nyáron csizmában jártak. Mindegyik kényelmes méretűt kapott, aminek következtében, amikor katonás menetben végigvonultak iskolába jövet és menet az utcákon, lépéseik csoszogó hangja messze elhangzott. Ezért is volt gúnynevük flaszterkoptatók. Osztálytársaik túlnyomó része, amint beállt a meleg, mezítláb járt iskolába, így a gúnyolódás nem lenézést takart. Csak afféle gyermekes-diákos megszólás volt.

Szemben a MÁV céljaival, kifejezetten magyarosítás volt a törekvése a tucatnyi internátusnak, amelyek eleinte már elvégzetteket vettek fel. Ezek az intézmények, szegedi méretek szerint, hatalmas épületeket foglaltak el. Diákjaik egyforma egyenruhát hordtak, és csak pántlijuk árulta el, másoknak a tagjai. A délvidékiek világoskék volt, internátusuk a későbbi jezsuita központ, a Dugonics tér és a Kálvária utca kereszteződésénél emelkedett. A gyertyánosiak pántlijának színe sötétzöld volt, házuk ugyancsak a Kálvária utcán épült, de egy földszintes ház utcai traktusa gyanánt. Volt azonban egy másik gyertyánosi is, a Szentháromság utcában. Talán ugyanaz, amelyet inkább igazgatója, Römer prelátus után neveztek. Gyertyános jómódú délvidéki falu volt, és az internátust ennek lakói alapították a falubeli gyerekek számára, hogy magyartanulásukat és középiskolai jobb hatású polgári iskoláztatásukat megkönnyítsék. Akadt azonban kifejezetten üzleti vállalkozásként működő internátus is. Ilyen volt a Bohn-féle a Tisza Lajos körúton. Az itt élő diákok pántlija bordóvörös volt.

Kifejezetten magyarosítási céllal alakult a DEMKE.¹⁷⁹ A Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület, a patinás EMKE-t¹⁸⁰ utánozva, egy-két évvel Szegedre költözésünk után, hatalmas épületkomplexum építéséhez fogott. A Gizella tér, a Tisza Lajos körút és a Boldogasszony sugárút találkozásánál egy fatelepül szolgáló füves telken, kétemeletes palota építéséhez. Ablakunkból jól látszott az építkezés, így nyomon követhetem, mint emelkedik a ház: mily óriási tömeg téglát építenek serény kezek vastag falakká, helyezik el emeletenkint a vastag gerendákat, milyen vastagon, a meszet nem spórolva, malteroznak, miután ez volt akkor a felfogás. A földszintig nyúló rész után téli szünetet tartottak, mint mondták, hogy a falak kiszáradjanak.

Szüleim más szemmel nézték a fejleményeket. Az ócska Regdon-ház az udvaron futkosó patkányokkal és a lakásból akkor még kiirthatatlan svábbogár és ruszin inváziójával szemben, amely a szomszédból kimeríthetetlen utánpótlást kapott, Mamámat folytonos takarításra és bánkódásra serkentette. Mivel az új épület egyik részét

179 1903-ban Szegeden, a magyar nyelv ápolására alakult közművelődési egyesület.

180 Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE): 1885 és 1946 között Kolozsváron működő közművelődési egyesület.

lakásokká képezték ki, mindjárt bejelentkeztünk egy hozzánk illő lakásra. Egy háromszobás volt, de tartozott hozzá egy világos alkalmazotti szoba is. Területileg kicsi volt létszámunkhoz, de akkor még a köztisztviselők fizetésüket két részletben kapták. A negyedévi lakbér a helyi körülményekhez volt szabva: ugyanazon állás betöltője Budapesten a dupláját kaphatta kisvárosi kollégáinak. Így mi is csak addig a határig mehettünk el, ameddig Apa lakbére megengedte. Az átköltözés nem volt zavartalan. A felmondott lakást november 1-re el kellett hagynunk, ugyanakkor az új még nem volt beköltözhető állapotban. Így két napra szállást kellett keresnünk magunknak, bútorainknak is. Ezt sikerült megtalálnunk házi orvosunk, a jó öreg Kovács József, Kovács Ödönnek, a szegedi egyetem Horthy-korszakbeli orvos magántanára apjának Árpád utcai, félig-meddig üresen álló házában. Ez ugyan kétemeletes épület volt, de még az árvíz előtt épült és annyira elhanyagolt, hogy a sokszobás lakások jobbára üresen állottak. Híre ijesztő volt: a svábbogarak, mint mondták, tömegben lepték el.

Érthető, hogy Apa idegeinek nem tett jót a bizonytalanság, a pénztárcájának már kétszeri költözéssel járó kiadástöbblet. A keserves műveletet kieszközölni a doktor bácsitól, hogy ne ragaszkodjék a negyedévi felmondáshoz, illetőleg a negyedévi lakbér lerovásához, Mamám mártír sorsának volt a velejárója. Az új lakás nedves, minden oldalról szabadon álló falaival nehezzé tette első telünket. De a tavasz kárpótolt valamennyi kellemetlenségért. Kiderült, hogy a háztartási alkalmazotti szoba nekünk, fiúknak legkellemesebb tartózkodási helyünk lett. Ablaka ugyan a lichthofra nyílt, de mert a háznak nem volt szomszédja, akadálytalanul áramlott be a napfény. S mert a bútorok épségére nem kellett ügyelnünk, szigorú rendet nem kellett tartanunk: diáktanyákon a szabadság mámorító varázsát éreztük. Az igazi nyereséget számomra az jelentette, hogy a házban lakó korombéli fiúkkal, leányokkal barátságba kerültem. Makó Zoltán, a színigazgató fia a gimnáziumban osztálytársam is lett és máig emlékeztünk vissza gyermekkorunkra. A szomszédos lakásból Amirás Szidi ugyan már felsőbb osztályba járt, de mert az akkori leányok lassabban értek a maiaknál, és mert egyetlen gyermek volt, eljátszott velünk, az emeletről Zimmermann orvos Vilmos nevű fia és a Bába család tagjai Bába Marci, meg az örökbe fogadott testvérpár, az apátlan-anyátlan Kiss Gyula, meg húga, a csodaszép nagyleánnyá lett Olga, akít férjhezmenetele és gyermekének megszületése után 1918-ban a spanyoljárvány ragadott el. Végül utoljára, de nem utolsónak a Hauser leányok, Klári és Bora, akik a DEMKE-internátusra emlékeztetve adtak most az ürügyet, hogy kitérjek gyermekkoromra. Apjuk, Hauser Rezső kereskedelmi iskolai tanár volt, ugyanis az internátus igazgatója, és mert lakásuk az épület egyik szárnyát foglalta el, a hatalmas udvar hintájával a nagyszüinidőben a mi hatalmunkba került. Hauser néni elnézésével, akinek nyilván megelégedésére szolgált, hogy bájos kis leányai – ugyan mi lett velük? – a házbelieliekkel szeme láttára játszadoznak.

A DEMKE diákélete a szomszédság révén, meg mert a piarista gimnáziumban sok ott lakó fiú volt az én vagy bátyáim osztálytársa, jól ismert lett előttem. Állás nélküli, helyesebben vizsgára készülő bölcsész hallgatók, köznyelven mezei filozopterek mint felügyelő tanárok tartották fenn a fegyelmet, érvényesítették a házirend szabályait. Egyéni nevelésről persze nem lehetett szó, de a studium, a séta, a játék irányítását, ellenőrzését lelkiismeretesen kellett hogy végezzék, mert különben DEMKE-s osztálytársaim aligha végezték volna általában jó eredménnyel iskolai tanulmányaikat. A DEMKE-internátus diákjainak szociális összetétele eléggé ismeretes lett előttem. A szegedi internátusok közül az övük volt az elit. Környékbeli jegyzők csemetéi tartoztak diákjai közé nagy VI. gimnazista koromban instruáltjaim egyike a faddi gyógyszerész fia. A magyarosítás céljából alapított internátus értelmiségi családok gyermeknevelési gondjain segíteni hivatott intézménnyé lett. Szabályt megerősítő kivétellé. Mert a szegedi diáknevelés mindenki által bevallott és elérni kívánt célja a magyarrá válás elősegítése kertelés nélkül szólva a magyarosítás volt. Annak a kort jellemző furcsa meggyőződésnek a szellemében, hogy aki magyarul beszél, az már magyar, s amit elvként magam is teljes mértékben vallottam.

Diáktársaim gondolat- és érzésvilága átalakulásának ezernyi példája, a Reizner-nél Szeged magyarosító szerepéről, mint a város kulturális hivatásáról, olvasható megállapítás¹⁸¹ rá kellett volna hogy vezessen annak felismerésére, miszerint egy iskolai monográfia hivatása ismertetni és grafikonokkal szemléletessé tenni, honnan került ki fiatalága. Annak megállapítása, milyen társadalmi rétegek gyermekei nevelkedtek az iskolában, talán még korai követelmény lett volna. De a származási hely statisztikailag pontos megállapítására legalábbis kísérletet tehettem volna. Valamit illik felhozni mentségemre: a levéltári anyagban nem találtam iskolai anyakönyveket. Mai eszemmel úgy gondolom, hogy ezek a későbbiekkel együtt, mint egy nagy sorozat részei, valahol az igazgatói irodában voltak. De talán szerencsémét jelentette, hogy nem bonyolódtam bele az iskola múltjának ilyen szempontú feltárásába. Több időmet vette volna el, mint amennyit érdemes lett volna akkor reá szánni. Meg azután a cédulázás technikáját nem ismertem. Az önképzőköri dolgozatommal foglalkozásnak volt egy olyan pozitív haszna, amire akkor rossz álmomban sem gondoltam volna.

Mint más levéltári kutatókkal is megesett, a kölcsönként pár irat nálam maradt. Ennek a hanyagságnak előnye 1919-ben mutatkozott, amikor Szeged francia megszállás alá került és a gimnáziumba afrikai (szenegáli, madagaszkári) alakulatokat kvártélyoztak be. Mint minden katonaság, a francia sem respektálta a bezárt raktárokat, az ócska papírokat, könyveket pedig csak mint eltüzélni való anyagot értékelte. A szép, tiszta levéltár emlékeit már csak az én emlékezetem őrzi, mint oly sok másét,

181 Lásd erről bővebben Reizner idézett művének III. kötetében a *Kultúra* című fejezetet.

amelyekben kutatni valaha megadatott nekem, de később örökre megsemmisültek. A valóban véletlenül nálam maradt szegedi iratok, mint egyetlen csepp a tengerből, maradtak az egykori tanári kar levéltárőrző gondosságának tanújelei. A levéltárral együtt pusztulhatott el a nyomtatott értesítők tömege, amelyeknek rendezésére nyaramat fordítottam. Valami maradt belőle: azok a duplumok, amelyeket munkám jutalmául megkaptam. Darabszámra nem kevés, egy-egy értékes tanulmányt tartalmazó is akadt közöttük, többségük azonban csak a magamfajta gyűjtő szemében ért annyit, hogy hazavigyem.¹⁸²

Munkámmal a nagy vakáció végére nem is lettem készen. Egy-egy szabad délután még beszaladtam a szertárba, a farsangi vakációban hosszabb időre is. Ez a nap végzetes lett számomra. A szomszédos tanterem falai már át voltak hűlve, a szertárnak nem volt honnan átmelegednie, a rakosgatásban kimelegedhettem: megfáztam. A hőmérőzés akkoriban még nem volt elterjedt. A lázmérést Mamám azzal pótolta, hogy megtapogatta kezünket, homlokunkat, belenézett a torkunkba és az észlelt jelenségek alapján hozta meg határozatát: ma nem mégy iskolába, ágyban maradsz. Amikor az én makaes köhécselésem nem akart elmúlni, leküldött a házban lakó Kain Sándor doktorhoz, akit Apa halálos ágyához is segítségül hívtunk. Most alaposan vizsgálván, hallgatta lélegzésemet, azután sajnálkozva jelentette ki: „Fiam, magának tüdőcsúcshurutja van.” Valahogyan ez a betegségnev, talán mert nem igen hallottam róla, nem döböntett meg. Ezért fűzhettem hozzá magyarázatul: „Tudja, ez az a betegség, amelyet hektikának hívnak. Sokáig fog tartani, felírok most magának egy szirupos orvosságot”, azt így meg, úgy szedje.

Annál inkább megrémült szegény jó Mamám. Úgy látszik, ő többet tudott a betegségről. Ma nem vagyok annyira bizonyos, mint akkor voltam, hogy a szertárrendezés volt a vétkes betegségem kifejlődésében. Egész életmódom ellenkezett azzal, ami normálisnak volt nevezhető. Évek óta nyaranta is zárt szobákban gubbasztottam. Keveset voltam szabad levegőn. Fenyvesek, erdők után vágódtam, és helyettük tikkadó hőségtől átizzott mozdulatlan kánikula, izzasztón, ha napnyugtakor kimentem a felső Tisza-partra, a töltésre sétálni. Mindkét bátyám kihasználta a fürdés, a vízi sport nyújtotta előnyöket. Szerettek nagyokat úszni. Példájuk követésétől visszatartott, hogy a vízben hamar elfáradtam. Nem kellett sokáig várnom, hogy megtudjam ennek okát: 18 éves koromban a legelső sorozásnál megállapította az orvos, hogy úgynevezett szervi szívbjajom van.

¹⁸² Ezeket az eredeti kéziratokat 1919. július–szeptemberi szegedi tartózkodása idején, midőn a város francia megszállás alá került, Mályusz hiánytalanul kimentette az iskola irattárából és az utókornak megőrizte. (Vö. erről még a II. fejezetet.) Mályusz örökösei 2019-ben, miután a Mályusz-hagyaték feldolgozása megtörtént, a dokumentumokat a Piarista Rendtartomány Országos Levéltárának ajánldékozták.

Azután az élet is egyre súlyosabbá vált. A naponta szükséges kalóriák összegyűjtése Mamám számára mind nehezebb lett. Sokat segített volna rajtam, ha az instruktor-ságból származó pénzből többet adok át Mamámnak. A könyvgyűjtő szenvedélye-
men azonban nem tudtam úrrá lenni, de nem is akartam. Hozzá veszedelmes élet-
korban voltam, amikor a tüdő a legérzékenyebb. Ha nem a farsangi rendezgetés, más
ezernyi alkalom kiválthatta volna betegséget. Egyelőre, gondoltam, jól is jön, hogy
otthon, ágyban maradhatok, mert megírhatom önképzőkori pályázataimat. Így, töb-
bes számban, mert az volt a vágyam, hogy a történelmin kívül a magyart és a latint is
elkészítem. Túlságosan könnyűnek látszott a feladott kérdésekre a válaszolás. A ma-
gyar téma¹⁸³ kidolgozása nem kívánt több figyelmet, mint egy szokásos házi dolgozat
megírása, a latin kérdésről¹⁸⁴ szólót pedig az iskolai értesítőkből közös székfoglaló
értekezések valósággal közhellyé tették. Könnyű munkára számítottam, annál inkább
meglepett, hogy sehogy sem haladok előre. Talán a hőemelkedések zavartak? Így
minden időmet és erőmet a történelmi téma¹⁸⁵ kidolgozására fordítottam. Balanyi
munkáját¹⁸⁶ követve, bár az újabb irodalmat is felhasználtam, ami publicisztikai szin-
ten akkor már jelentős terjedelmű volt. Balogh Pista barátom vállalkozott kéziratom
letisztázására, hiszen a pályázatok titkosak voltak. Mint egyetlen beérkezett munka,
elnyertem a [30] koronás díjat,¹⁸⁷ ugyanakkor Kiss István tanárom négy szemközt,
gondolom, társai rosszallását is kifejezte, amikor helytelenítette, hogy a többi pályá-
munkát nem nyújtottam be. Társai – mondta – azért nem pályáztak, mert úgy tudták,
hogy én sorompóba lépek és akkor nekik nincs esélyük. Márpedig, fejezte be feddés-
t, az önképzőkori pályázatok akkor eredményesek, ha minél több tanulóét ösztö-
nöznek szereplésre.

Nem védekeztem. Igazat adtam neki, de nem is gondoltam arra, hogy túlmérete-
zett szereplési programom csődjének oka betegsémem lehet. Erre azért sem gondol-
hattam, mivel életemet kontroll nélkül úgy folytattam, mintha makkegészséges let-
tem volna. Hajlamom, hogy szimbólumokat keressek, ma, oly sok év után, arra ösztö-
nöz, hogy a betegséget kiváltó raktár rendezését, ebben a senki által szükségesnek
nem tartott és valójában is felesleges munkában valami végzettszerűt lássak. Időt és
energiát pazaroltam olyan, önmagam által vesztetre keresett feladat elvégzésére,
amelynek eredményét a vak végzet nyom nélkül hamarosan elpusztította. Az afrikai
lövészeknek igazán mindegy volt, hogy milyen papírhoz jutnak hozzá.

183 Nemzeti küzdelmeink és irodalmunk. *Értesítő*, 1914–15. 100.

184 A múlandóság gondolata Horatius költszetében. *Uo.*

185 A világháború történelmi megvilágításban. *Uo.* 101.

186 Lásd erről a 148., 149. és 151. sz. jegyzeteket.

187 *Értesítő*, 101.

Tisztára szerencsém volt, hogy 1915-ben álmunkban sem merült fel a megsemmisülés ilyen formában való bekövetkezhetésének [sic!] gondolata. De, kérdem most, valójában nem ugyanennek a megisméltődését mutatja, felnagyított méretekben egész életem? Sok munka, helyesnek hitt elgondolás, őszinte törekvés egy-egy nagy terv megvalósítására, és a nehezen elért eredmény esztelen megsemmisülése fájó körülmények között.

De most hagyjuk az egész élet summázását későbbre, feleljünk a feltett kérdésre: miért lettem történész? Azért, mert az iskolai tantárgyak közül az érdekelt a leginkább, és mert annyira megismertem szakmai művelésének tárgyi és személyi viszonyait, hogy otthon éreztem magamat területén. A történettudomány tekintélye a tudományok hazai hierarchiájában erősen vonzott. Tudtam, hogy az Akadémia szervezetében a három osztály közül egyiknek felét a történészek foglalják el, de a szakmát az I. Osztály tagjai: a nyelvészek és irodalmárok is becsülik, sőt művelik. A történettudománynak tekintélye volt Magyarországon, az általa kiformált ismeretek pedig az általános műveltségnek éppúgy nélkülözhetetlen elemének számítottak, mint a nemzeti érzés alapjának. A tömegek gondolkozását nem irányítja ugyan oly mértékben, mint szükséges volna, de ezen kétségtelenül lehet, kell segíteni. A hogyanra nem volt még halvány elképzelésem sem. Éppen ez a bizonytalanság azonban az elriasztás helyett vonzóan hatott.

Egyben biztos voltam: soha, semmi körülmények között nem leszek középiskolai történelemtanár. Nemcsak Géza bátyám, a gépészmérnök hallgató abszolút lenézése vagy a család jogász tagjainak idegenkedése hatott reám, hanem az instruktorkodásom során szerzett sok tapasztalatom is. Tudtam, hogy van Országos Levéltár, Nemzeti Múzeum és Egyetemi Könyvtár, és nem látszott előttem elérhetetlen ábrándnak azok valamelyikébe bekerülni. Mondani ugyan mondtam, már csak azért is, hogy ne riasszam el a szerencsét, meg mert szerénységre neveltek, de nem hangoztattam eltökéltségemet. S ezért, amikor a statisztikai összeállítás számára osztályfőnököm kérdésére, milyen pályára kívánok lépni, a tanárit diktáltam be. S bár természetesen találtam, hogy a tanári alap- és szakvizsgát letegyem,¹⁸⁸ tehát eleget tegyek a bölcsészeti kar tanárképzős valamennyi követelményének, szilárd elhatározásom volt, hogy tanítani pedig nem fogok. Ez is egyik oka volt, hogy nem adtam be folyamodványomat az Eötvös Collegiumba felvételre. Egyik, de nem egyetlen. Úgy érzem, itt magyarázatra van szükség.

188 Lásd erről bővebben a II. fejezetet.

II. HOGYAN LETTEM TÖRTÉNETÍRÓ?

Szerényebben fogalmazva így adhatnám fel magamnak a kérdést: mióta érzem magamat történetírónak?

A gimnáziumi évek olvasmányai, közülük értve immár folyóirataink (*Századok, Történeti Szemle, Budapesti Szemle, Magyar Könyvszemle, Irodalomtörténet*) legújabb számai[t], inkább aggodalmat, mint reményt keltettek bennem, hogy egykor majd szerkesztők által elfogadható, nyomtatásban is megjelenő munkák szerzője lehetek. De hiszen lesz majd alkalmam a felkészülésre az egyetemen, nyugtattam meg magamat. Nem hiszem, hogy valaha is bárki nagyobb várakozással nézett volna a budapesti bölcsészeti karon reá váró munkára, több reményt táplált volna az elnyerhető tudományos fokozatok értéke felől.

Úgy hittem, már a vakációban meg kell kezdenem a felkészülést, hogy méltó legyek a tudomány szent csarnokába betenni lábamat. Egy körülmény lehetővé teszi, hogy ma pontosan tudjam, milyen könyveket szándékozom elolvasni. S mi kényszerített arra, hogy elgondolásom mellett ki is tartsak. Sorsom úgy alakult, hogy érettségi utáni vakációmát messze Szegedtől töltöttem el, és így a kezem ügyébe eső könyvekkel ne hagyjam magam csapongásra kész érdeklődésem nyugtalanságától befolyásolni.

A vizsgaidőszak alatt, de már az érettségi után, értesített latintanárom Kiss István, hogy alkalmat nyerhetnék egy V. osztályos magántanulót görögből pótérettségire előkészíteni. A körülmények, magyarázta, kedvezőek. Az instruálandó fiú unokatestvére egy bennlakójuknak, vizsgaeredményei ugyan közepesek, és görögből csak azért kellett elbuktatni, mert az az öreg középiskolai tanár, akit mint nevelőt tartottak mellette, nem volt görög szakos, és jóformán még a görög betűket sem tudta tanítványával megismertetni. Egy szóval, nem volna sok dolgom. A „bennlakó” rokon jómódú környezetre utalt.

Az egész gimnáziumban 12–20 bennlakó volt. Néhány tanárnak megengedték a rendi szabályok, hogy olyan kétablakos szobában lakjanak, amelyhez egy egyablakos szoba csatlakozik, és abban két konvikort tarthassanak. Gimnáziumi tanulókat, akikkel külön foglalkoztak, neveltek. Jó tanáraink becsületére legyen mondva, nem kivételtek neveltjeik érdekében és a hármassokat irgalmatlanul benyomták védenecik bizonyítványába. A szerb Dungenyverszky, a délvidéki Krózus család sarja, [Sándor] egy

Csávossy a bárói ágból – mindketten mindketten [Endre, József] osztálytársaim –, s hasonlók tartoztak közéjük. Az utóbbiak egyike volt a már említett rokon Galaci Buda Miklós Hunyad megyéből.

A bemutatkozásnál kiderült, hogy Kenderessy Mihály földbirtokos fiával kellene foglalkoznom, lakóhelyem pedig a Hunyad megyei Hátszegen volna. Amikor a honorárium kérdésére került sor, szerényen megjegyeztem, hogy – tekintettel a nehéz élelmezési viszonyokra – beérem a természetbeni ellátással. Szerencsémre a beszélgetés a paptanár szobájában és jelenlétében folyt le, és örült ajánlatom nem talált elfogadásra. Ha jól emlékszem, havi 50 (vagy 30) koronában egyeztünk meg. Sokszoros szerencsémre, mint hamarosan kiderült. Engem elhatározásomban az a megfontolás vezetett, hogy távollétemmel tehermentesítem Mamám háztartását azzal is, hogy az élelmezési jegyeket öcsém és húgom javára válthatja be. Ugyanakkor én a régóta óhajtott és orvosilag is szükségesnek talált levegőváltózáshoz, magaslati levegőhöz jutok és – reméltem – egy földesúri háztartásban leküzdhetem krónikus éhségérzetemet, talán magamra szedek pár kilót, megszabadulok folytonos köhécselemtől, egyszersmind ismeretlen vidékeket, új tájakat láthatok. Reménykedésem csak részben ment teljesezésbe.

A Kenderessy család, legalábbis az az ága, amellyel kapcsolatba kerültem, anyagiilag gyenge lábon állhatott és jól meg kellett néznie, hová kerül egy fillér is. Pénz, úgy látszik, a hitves – Buda leány – hozományából csordogált. Nekem, hogy őszinte legyek, tetszett az életmódjuk. A teleket Aradon töltötték. Itt jártak színházba és ide fűzte őket többi kulturális nexusuk is. Amikor én nagy általánosságban a budapesti újságírók tanulatlan felelőtlenségét emlegettem, a hölgy azt a találó megjegyzést tette, hogy személyes ismeretségem nem lehet kiterjedt, mert az ő tapasztalata szerint az újságírók közt sok a szellemes, művelt ember. Nyárra Hátszegen béreltek ki egy házat lakásul és az ősi birtokra, Felsőszállásatakra bérelt kocsin mentek ki pár napra. 1916 nyarán mindössze kétszer.

Az első alkalommal engem is elvittek. A kocsisnak egész napos fuvart, számomra felejthetetlen élményt jelentett a kirándulás. A hátszegi fennsíkot elhagyva, egyre szebb, hegyes-erdős vidékre jutottunk. Az északi fenyvesek emlékképei most itt délen, a Retyezát tövében valósággá lettek. A birtok Felsőszállásatakon volt, egy bizonyos irányból tekintve az országhatár felé az utolsó falu. Ha pedig egy gyalogúton még továbbment az ember, egy középkori őrtorony romjaihoz jutott. Ez lehetett az első családi erődítmény, donjon [őrtorony], mondotta Kenderessy, amikor arra sétáltunk, és igaza is lehetett.

Mai kúriájuk a kis falucska szélén volt, valamikor kertész kézzel gondozott parktól körülvédve a XIX. század végéről. Volt benne angol WC, amely azonban, mint közlékeny, jó indulatú, szófogadó, de értelmileg kissé elmaradott tanítványom, Ernő közléséből idővel kivehettem, használhatatlan állapotban volt. Közvetlenül nem láthat-

tam az épület belsejét, mert lakószobául a kertészné tisztaszobáját kaptam. Ez emelet magasan feküdt közvetlenül a patak felett. A víz csobogása andalítóan hatott, de az egész első éjszakámon ébren hallgatni, sok volt. Az történt ugyanis, hogy lefekvésre készülődve, a párnámon női hajszalet láttam. Akkor még ismeretlen volt előttem a kollégiumi takarítás, és így – szánom-bánom ma már finnyásságomat – nem volt kedvem befeküdni az ágyba. Mit csináljak, kérdeztem magamtól. A kertésznének restelltem szólni és így azt a megoldást választottam, hogy vonaton képzelve magamat, egy széken ülve töltöttem el éjszakámat.

A fejleményeket könnyű elképzelni. Kotnyeles tanítványom, délelőtti tanulásunk után beszámolt anyjának, hogy ágyamat vetetlenül látta. Mire az, háza becsülete érdekében, szükségesnek találta, hogy megjelenjék a színhelyen és kitanítson a kertészné rendszeretete felől. Ekkor tette azt a meglepő és sok mindent egyszerre megvilágító a kijelentést, hogy a ház a régi kúriával azonos. Tehát földszinti konyharészével, me-redek feljárójával, emeleti két-három szobájával ilyen volt egy híres erdélyi család lakóháza.

A Kenderessyek eredete felől már Szegeden tájékoztam Csánki Dezső történeti földrajza kevéssel előbb megjelent kötetéből.¹ Tudtam tehát, hogy őseik a Malomvízi Kendefi családból a XV. század második felében szakadtak ki és így, szoros – bár ekkor már távoli – rokonságban voltak a gróf Kendeffy családdal, a gazdag Hunyad megyei mágnásokkal. S nemcsak megyei szinten vettek részt a közéletben, hanem mint guberniumi tisztviselők egész Erdélyben ismert nevet szereztek.²

Tanítványom egyetlen gyermek volt. Akkor ebben nem láttam semmi meglepőt. Nem gondoltam arra, hogy a családnak népes volta és tanítványom gyermekies szellemi felfogása közti ellentétnek részben azonos biológiai magyarázata lehet. Abban sem, hogy Ernő mamája jó erőben, egészségben lévő, az életerőtől a szó szoros értelmében kicsattanó középkorú hölgy volt. Az megint nem jutott eszembe, hogy gondolkozzam rajta: miért nem csimpaszkodik négy-öt gyerek a nyakába. Beértem a felszíni jelenségek konstatálásával: sokat jelentettek neki az úri élet külsőségei. A társalgási nyelv a francia volt, aminek biztosítására Ernő mellett évek óta, még a háború előttről a francia Svájból szerződttetett mademoiselle Louise tevékenykedett. Szép, egészséges, fiatal és kedves teremtség volt. Most az életrajzi szabályok azt kívánják, hogy azonnal lángoló szerelemre gyúlásról és eddig, meg eddig a határig terjedő sikerekről számoljak be.

1 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. kötet. Bp., 1913. 51–53., 189–194. Vö. erről még Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VI. kötet. Pest, 1860. 197.

2 *Uo.* 197–198.

Ezt az érdekes témát azonban el kell ejtenem – amennyiben támadt is volna bennem hódító szándék –, úgy sem tudtam volna vetélytársammal versenyezni. Ez Hátszeg egyik igen gazdag román kereskedője volt. Középkorú férfiú ugyan, de – a kislány érdekében remélem – nőtlen ember. Az egész „viszony” egyébként még a kezdet legkezdetén napfényre került azzal, hogy a szerelmes férfinak az ismerkedési találkozást kérő levele Kenderessyné kezébe került, és nekem is el kellett olvasnom. Azt örömmel vettem tudomásul, hogy a román férfi és a francia leány közt a levélváltás nyelve magyar. Arra már nem emlékszem, vajon a ház úrnője magyarul vagy franciául zúdította-e a kislányra szemrehányását, amelynek lényege ez volt: csak nem hiszi, hogy a férfi feleségül fogja venni. Az igazat megvallva, ezt magam sem gondoltam.

Az első hetekben, még Hátszegen feltűnt a Kenderessy-háztartás szűkössége. A reggeli és uzsonnai tea inkább csak szimbolikus étkezés volt. Az ebéd és vacsora pedig erősen magán viselte a hadi gazdálkodás jellegét. Szerénységre neveltek, így tányéromra jóval kevesebbet szedtem ki, mint amennyit szívesen megettem volna. Ami azonban igazából hiányzott, az a kínálás, a biztatás teljes elmaradása volt. Ez a hiány a szülői ház szokásaihoz hasonlítva szokatlan volt számomra. Nem voltam cseléd, mert akkor tudtam volna magamon segíteni, de nem számítottam családtagnak sem. Felsőszálláspatakon az étkezés úgy oldódott meg, hogy átjártunk étkezni a magyarságot terjeszteni, erősíteni hivatott óvónéni konyhájába. Itt a főétel a kecskehús volt. Korábban soha nem ettem ilyesfélét, de most rendkívül ízlett.

Itt Patakon láttam közelről orosz hadifoglyokat. Egy századnyit Kenderessy is kiigényelt közülük. Jobbára fiatal parasztfiúk voltak. Egy öregebb közülük csizmáikat javítgatta, egész szerszámkészlete volt. Ez odesszai zsidó volt, lehetett vele németül szót érteni. Nem hiszem, hogy a hadifogoly munka nehéz volt. Kenderessy birtokkezelése mindössze abból állott, hogy rétjeit lekaszáltatta a hadifoglyokkal és a szénát eladta a petrozsényi szénbányának, nyilván a bányalovak etetésére. Bizonyára erdősegek is tartoztak a birtokhoz, bár erről nem esett szó. Az egész gazdálkodás extenzív jellege – minden közgazdasági tudatlanságom ellenére is – magyarázatul szolgált a hátszegi háztartás szűkössége, az egész „fenn az ernyő, nincsen kas”³ életmód magyarázatára. Hogy mi volt a valóság, azt már soha nem fogom megtudni.

Kenderessy, mint a budapesti Ferenc József Internátus⁴ tagja, Pauler Ákossal együtt érettségizett. Érdeklődésemet látva, szívesen beszélt egykori egyetemi tanáráról, köztük a történész Kerékgyártó Árpádról, és jótékonyan hűtötte le német lelkesedésemet mind az ő, mind a nála megforduló rokonok francia kultúra iránti szimpátiájuk és leplezetlen németellenességük. Mindezért, hogy hozzásegített szemem

3 Azaz a látszólagos, megjártszott jómód mögött a valóságban szegénység van.

4 A Budapest II. kerületi katolikus főgimnáziumhoz tartozó internátus.

kinyílásához, hálát érzek iránta. Úgy hallottam, az 1918-i spanyoljárvány elvitte. Fiától 1931-ben Szegeden a karácsonyi vakáció után a portásnál egy névjegyet találtam. Kerestem tehát, de a sors megfosztott attól, hogy értesüljek az ő és családjuk sorsáról.

Amit végleg nem értettem meg, az az egész család magatartása volt két vagy három hétvégi kirándulásommal szemben. Nem volt kifogásuk részben vasárnapi, részben szombati távollétemmel szemben. De nem is lehetett, mert az számukra úgyszólván vagy iskolai szünnap volt, vagy „csúsztathattunk”. Kenderessy csak arra figyelmeztetett, hogy a vasúti közlekedés, a háborús korlátozások miatt, nehézkes. Ahhoz, hogy egy-egy félnapot tölthessek Vajdahunyadon vagy Déván, már szombaton el kellett Hátszeget hagynom. A vonatra, amely hivatott volt céloom felé vinni, vasárnap hajnalban Óraljaboldogfalván kellett felszállnom, a hátszegi vicinális végpontján. Ahhoz, hogy ehhez a gyönyörű nevű helyhez eljuthassak, elég lett volna Hátszegről jóval éjjel után elindulnom gyalog az országúton, de ehhez nem volt bátorságom. Így még szombaton naplemente – tehát vacsora előtt – keltem útnak és a hideg elől a bakter-állomásfőnök engedélyével a váróhelyiségben húztam meg magamat. A jólelkű ember ugyan hangoztatta, hogy ez szabálytalan, de mert beleegyeztem, hogy rám zárja az ajtót, menedéket adott.

A Petrozsény–Piski személyvonatra felszállva, Piskin hosszabb ideig kellett várakoznom a vajdahunyadi vonat indulására. Végül megjött ennek is az ideje és én kíváncsiságtól dobogó szívvel, ámuldozva nézhettem meg Hunyad büszke várát. Bár a vezető felvilágosítása és Szabó Imre úti kalauzának⁵ adatai a vár építési korszakairól különböztek, és a híres falfreskók tárgyát illető magyarázatok is eltértek egymástól, a csodálatos kilátás, a Nebojsze-torony méretei és a loggiák kőfaragványai pusztán létükkel is ámulatba ejtettek. Nem éreztem sem éhséget, sem szomjúságot, csak önfeledten élveztem mindazt, ami szemem elé tárult, és amit ebbe az építészeti csodába beleképztem. Mindaddig bámultam, míg a bonyolult menetrend visszatérésre nem kényszerített. Hazatérésem csak azzal lett jóval egyszerűbb, hogy Óraljaboldogfalváról utam utolsó szakaszát nem kellett gyalog megtenni.

Következő utam Dévára vitt. Piskiig ugyanolyan körülmények közt, mint első vállalkozásom. Egyetlen változtatással. Óraljaboldogfalván, mint Kenderessy felvilágosított, van egy vendéglő-szálloda, ahol a hátszegi urak, nyilván Budapestre vagy Szebenbe utazó ügyes-bajos emberek, az éjszakát el szokták tölteni. Arra gondolni sem mertem, hogy szobát bérelek. Ami csak javamra szolgálhatott, mert így elkerültem a poloskákkel közelebbi ismeretséget. Ellenben kértem és kaptam vacsorára egy adag szalonnát. Ezt ugyan nehéz volt megrágni, a hozzá járó kenyér többszörösét is meg

5 *Déva vára*. Déva, 1910.

tudtam volna enni, de így a hajnal dermesztő hidegét Piskiben az átszállásnál könnyebben ki tudtam bírni, mint az előző alkalommal.

Déván először alaposan megnéztem a várost, azután a Magna Curiában⁶ sikerült előkerítenem a helyi múzeum igazgatóját, aki egy személyben a helytörténeti társulat titkára. Nála már mint bölcsészhallgató-jelölt mutatkoztam be. Mallász József mindent megmutatott. Az épület hivatali helyiségekül szolgáló szobáin is átvezetett, de az elől elzárkózott, hogy az *Évkönyvek*⁷ még kapható füzetéből vásároljak. Ma is hálás vagyok neki, hogy nem engedte immár betegséggé fejlődött szenvedélyem kiélését. Egyébként kár is lett volna kofferomat oly kiadványokkal megterhelni, amelyeket nem sok idő múltán Budapesten potom pénzért hamarosan megszerezhettem. A múzeum után felsétáltam a várba megismerkedni a legendás hírű erődítménnyel, gyönyörködni a tájban, élvezni a kilátást, amelyet addig csak Kemény Zsigmond leírásából⁸ ismertem. A fáradság itt annyira elnyomott, hogy a napsütötte földön – meleg is volt – elterülve mély álomba merültem. Csak utólag értesültem a város kis útikalauzából, hogy a várhegy az ország egyik viperatanyája.

Már nem emlékezem, hogy külön kiránduláson ismerkedtem-e meg Piskiben a híres csata emlékét megörökítő emlékművel⁹ vagy a két utazás egyikének az átszállás nyújtotta lehetőségét ragadtam meg és próbáltam elképzelni a csata körülményeit. Bem apónak az emlékoszlopon megörökített szavait sokszor elismételhettem magamban, ha még mindig fülemben csengenek. „Ist die Brücke verloren, ist Siebenbürgen verloren.”¹⁰

Utolsóként tervezett utamat a románok háborúba lépése már nem engedte megvalósulni. Ez Szászvárosba vezetett volna. Ugyan milyen ez a város, amelyet, főleg iskoláját megismerni részben olvasmányaim, részben iskolai értesítői¹¹ oly kíváncsivá tettek, s amely köré gróf Kuun Géza, az orientalista emléke szőtt glóriát? Szászvárost így sohasem láttam. 1956-ban nyílt volna erre utoljára alkalmam, amikor a Hunyadi-ünnepségek részvevőinek egy része Vajdahunyadról autókon átrándult a már nagybeteg Petru Groza meglátogatására. A háromtagú magyar delegáció (rajtam kívül Elekes Lajos és Székely György voltak tagjai) azonban nem kapott meghívást a részvételre.¹²

6 Azaz a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által 1621-ben emeltetett „nagy reneszánsz udvarház”-ban.

7 *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*. I–XXII. kötet. Déva, 1881–1913.

8 Mályusz itt feltehetőleg Kemény Zsigmond: *A szív örvényei. Kísregények és elbeszélések* című művére utal.

9 Az 1849. február 9-án a Sztrigy-folyón átívelő kőhidért folytatott ütközetben a József Bem vezette magyar sereg győzelmet aratott az osztrák haderő fölött. A csata emlékére állított emlékművet 1889. november 3-án avatták fel.

10 „Ha elvész a híd, elvész Erdély.”

11 *A szászvárosi ev. ref. Kun-tanoda értesítője az [...] tanévről*.

12 Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

Az események tehát megakadályozták, hogy 30 órai koplalás árán tovább ismerkedjem Erdéllyel. Amit végképpen nem értettem meg, az a Kenderessy család magatartása volt. Arra nem gondoltam, hogy Dévát említve biztatni fognak Ernő nagyapja¹³ meglátogatására, még kevésbé a biztatásra, hogy ott majd ebédet is kapok. A még jó erőben lévő öregúrral már találkoztam Hátszegen, és láttam, hogy ennyi barátságosság úgysem telik ki tőle. Kenyeret azonban már csak jegyre lehetett kapni, és így reméltem, hogy ha mást már nem is adnak az útra, egy nap kenyérfejadagomat becsomagoltatják. Lehet, hogy kérni kellett volna, de restelltem ezt tenni. A család a maga helyzetét úgy oldotta meg, hogy egyszerűen nem érdeklődött, mit ettem útközben. Magatartásuk felől Mamám, amikor hazatérve beszámoltam vakációról, véleményét így foglalta össze: „Nem voltak azok, fiam, rendes emberek.”

Ma, úgy látom, viselkedésük nem volt haszon nélküli. Próbát állottam ki, hogy az irodalomból megismert és megszeretett tájakat kész vagyok-e kedvezőtlen körülmények közt is szemtől szemben megismerni. Kár, hogy ez a lelkesítő mozzanat akkor nem jutott eszembe. Egyszerűen természetes kötelességemnek éreztem, hogy éhezve és szomjazva is, s kegyetlen fázások árán – átszálláskor Piskiben, mivel a váróterembe belépni finnyás orrom nem engedte meg, a peronon járkáltam –, de megnézzem a látnivalókat. Akárhogy is forgatom: „nemzeti nagyságunk dicső emlékei” úgy, amint a hagyomány megörökítette azokat, érdekelték és lelkesítettek. Mentségemre szolgáljon, hogy már két háborús év állott mögöttünk. Fenyegettet Románia háborúba lépése, és nem lehetett kétséges, milyen lesz a hazai románság magatartása. A német tanács, hogy Erdély részbeni átengedésével biztosítsuk a román semlegességet, bennem is csak visszautasításra talált.

Hátszegi tartózkodásom, tapasztalataim, egyébként kikezdték azt a – Szegeden érthetően kialakult – meggyőződésemet, amelyet sajtónk napról napra hangoztatott, hogy Magyarország sorsa a második évezredre biztosítva van. Hátszeg olyasféle mezőváros volt, mint Makó. A magyarságnak megvoltak itt egyrészt a múltból örökölt, másrészt az államhatalom jellegéből következő hagyományos támaszai. Az emberek magyarul beszéltek. Az emeletes iskolaépületben ugyan csak polgári iskola működött, de nem volt kétségem, hogy a magyar nyelv és művelődés érdekében, megvoltak a szokásos hivatalok, amelyekben nem akadt dolgom, de azokat a magaméinak éreztem. Volt katolikus és református templom is, nyilvánvalóan ugyancsak magyarok számára. A reformátusba eljártam vasárnaponként. Itt szerzett tapasztalataim ejtettek gondolkozóba. Nem annyira a hívek csekély száma – az általános protestáns szokás, hogy nem járnak rendszeresen templomba –, hanem a lelkész egyénisége. Öreg-

13 Kenderessy Károly.

ember volt, prédikációját már meg sem tudta tanulni, úgy olvasta fel egy nyomtatott könyvből. Az egész istentisztelet egy halódó társadalom szimbólumának tűnt fel.

Bezzeg a másik kulturális központ, a Fő téri papírkereskedés kirakata mást mutatott. Román könyvek voltak itt túlsúlyban, olyan is, aminek hírét sem hallottam. Talán Augustin Buneatól származott egy imponálóan vastag könyv, amint címéből következtettem, valamelyik erdélyi román püspökség története.¹⁴ Mivel nem emlékeztem, hogy olvastam róla a *Századokban*,¹⁵ benyitottam az üzletbe és engedélyt kértem, hogy belelapozhassak a könyvbe. Tetszett az egész apparatus criticus, de ellenálltam a kísértésnek, hogy megvásároljam. Azzal a kijelentéssel, hogy ellenkezik Jancsó Benedek kétkötetes munkájával,¹⁶ távoztam. A kereskedő, mint kiderült, magyar ember, azzal igyekezett a vásárlásra rábírni, hogy biztatott: az ellenkező eszmék harcából szokott az igazság kibontakozni.

A városban, minden külső magyar jellege ellenére, érezni lehetett, hogy azok az elemei, amelyeknek pénzük van: a kereskedők, ügyvédek, orvosok románok. Tehát a szabad pályán működők, mint akkor mondtam; az államtól független értelmiség és polgárság, mint ma mondanám. Úgy tűnt fel, hogy a magyar állameszméhez érzelmi-
leg szintén vonzódik a Hátszeg környéki kisnemesség, amelyhez a Buda család is tartozik. Falvaikat: Szilváspatakot és a többi szép nevű települést csak messziről, séta közben a fennsík pereméről széttekintve szemlélhettem. A hátszegi aranyifjúságnak volt egy rétege, amely bevett volna maga közé. A tíz-húsz évesek, akik közé Ernő is tartozott. A kaszt kapujának feltárulását annak köszönhettem, hogy a 18 évesnél idősebb fiúk katonák voltak, és a sok leány beérte volna már a gyengébb minőségű elemmel is. A társaságnak budapesti, rokoni nyaralásra leruccanó tagjai is voltak, szépek és kedvesek. Velük tölthettem volna a délutánokat, ha beállok közéjük – mint Ernő kísérője – teniszezni. De hát ehhez sem kedvem, sem bátorságom sem volt, meg – úgy hittem – időm sem lehet.

Két módszertani kézikönyvet olvastam, mint mondtam, azért, hogy megálljam helyem az egyetemen. Latin szakra készülve, Vári Rezső *A klasszika-filológia encyclopediáját*¹⁷ és Ernst Bernheim *Lehrbuchját*.¹⁸ Igaz, ennek nem a legújabb kiadását, hanem csak az utolsó előtti, amelynek megszerzését olcsó ára tette lehetővé. De reménykedtem, hogy az alapelvek magyarázatában úgy sincs lényeges eltérés a két kiadás között. Tartózkodásom alatt még két könyv érkezett meg: Gustav Wolf *Einführung*

14 *Vechile episcopii româneștia Vadaluï, Georgiului, Silvașului și Belgradului*. Blaj, 1902.

15 Lásd a mű ismertetését: *Századok* 37. (1903) 649–656.

16 *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I–II. kötet. Bp., 1896., 1899.

17 *A classica-philologia encyclopaediaja. A classica-philologia tudományágainak módszertanába bevezető kézikönyv*. Bp., 1906.

18 *Lehrbuch der historischen Methode. Mit Nachweis der [...] Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*. Leipzig, 1903. [Dritte und vierte, völlig neubearbeitete und vermehrte Auflage.]

in das Studium der neueren Geschichte,¹⁹ amelyet Szekfűnek a *Történeti Szemlében* megjelent ismertetése²⁰ tett előttem kívánatossá, és a *Historische Zeitschrift*nek a kiadótól kért s kapott egyik propagandaszáma. Hogy a legutóbbival kezdjem, ez megerősítette rossz sejtelmemet. A nagy cikkek egyike Ernst Troeltsch történetfilozófiai értekezése²¹ volt. Önmagában is teljes, és én mégsem értettem meg. A számban közölt tömérdek kritika, rövid ismertetés bizonyossá tette számomra, hogy a folyóiratnak továbbra is olvasója maradok. A kudarc pedig megmutatta, hogy milyen irányban kell hiányos ismereteimet pótolnom. Talán ezért is lettem utóbb éppen Troeltsch buzgó olvasója.

Időm volt Hátszegén, Felsőszálláson is sétálni, és én ezúttal éltem az alkalommal. A táj szépsége mindkét helyen elragadott és változatossága oly vonzó volt, hogy nem tudtam betelni csodálatával. Hátszegén egy-kettőre kijutottam a városból. Itt augusztusban külön érdekességet jelentett a hegyoldalban készülő lövészárók a betörésre készülő román hadsereg feltartóztatására. Felsőszálláspatakon a szabad természet közepén éltem. Utólag sajnálom, hogy a lázmérő akkor még szokatlan szerszám volt, és így nem követhettem a „légváltozás”, az akkor talán értéken felül becsült csodaszer hatását. De talán szerencsém is volt, hogy nem aggodalmaskodtam. Otlétem második hónapjában egy sétám alkalmával valósággal köhögési roham vett rajtam erőt. Egy orvos nevetne azon, amit most mondok, de így kellett történnie: fekvés, napozás és bőséges táplálkozás nélkül kigyógyultam tüdőcsúcshurutomból.

Mindhárom módszertani könyv segített nemcsak csapongó képzeletem korlátok közé szorítására, hanem hozzászoktatott, hogy tudományszakomat elv- és szakszerűbben művelhetőbbnek lássam, mint amennyire azt az elmúlt évek rapszodikus olvasmányai alapján tehettem. Vári könyve ugyan filológiai jellegű volt, azonban a filológiát a történelemhez annyira közel álló szaknak éreztem és érzem ma is, hogy munkája csak segíthette szakmai felkészülésemet. Ha szegyenkezve is, be kell még vallanom egy szándékomról [sic!], amelyre csak a bolond jelzőt lehet alkalmazni. Mivel a szegedi tanári könyvtár a Bartal-Glossarium oly példányát mondhatta a magáénak, amely nem volt bekötve, a szótár első részét, talán csak az 'a' betűs részt, az utolsó pillanatban betettem kofferembe. Azzal a szándékkal, hogy a klasszikus latinból hiányzó, középkori magyarországi latin szavakat meg fogom tanulni. Valóban, hozzá is kezdtem az ismeretlen szavak kijegyzéséhez, egy kéziszótár összeállításához, de a kezdet kezdeténél – szerencsémre – nem jutottam tovább. Olvasmányaim és sétáim vehették annyira igénybe időmet, hogy felhagytam őrült tervem kivitelével.

19 Berlin, 1910.

20 1. (1912) 114–121.

21 Über Maßstäbe zur Beurteilung historischer Dinge. *Historische Zeitschrift* 57. (1916) Band 116. 1–181.

Kialkudott időmet nem tudtam egészen kitölteni. Ebben a román hadüzenet gátolt meg. Mennyire számított hadvezetőségük egy Hátszeg felé irányuló támadással, azt nem tudhattuk. A petrozsényi bányák elég fontosak voltak, hogy annak célpontjai legyenek. A támadók törekvése azonban inkább a gyors és látványos területszerzés volt és ezért elsősorban a könnyen megszerezhető Székelyföld megszállásával próbálkoztak. Hátszeget meg sem közelítették a románok, akár maradhattunk volna. Csakhogy a bizonytalanság az egész Kenderessy családot arra bírta, hogy Budapestig meg se álljon. Kenderessy izgatott közlése déltájban hangozhatott el: délután indul Hátszegről egy evakuáló vonat Arad felé, azzal távozzam el. Ők később fognak kocsival indulni, hogy Déván szálljanak vonatra. Budapesten majd találkozunk, a Pannónia Szállóban keressem őket. Ne sokat habozzak, tette hozzá, ő Pujon látott egy petrozsényi menekültvonatot, és el nem tudja mondani, milyen szívfacsaró látvány volt az.

Ennyi biztatásra kofferommal megjelentem az állomáson, ahol nyitott tehervagonokból állítottak össze egy szerelvényt. A vasutasok barátságosan segítettek felkapaszkodni engem [sic!] is, másokat is, akik mind magyarok voltak. Egy életrevaló indítványra kocsink utasaival együtt egy kalapba dobott obulusaimmal nekem is alkalom adódott kifejezni hálámat. Szerencsénkre szép nyári idő volt, így az út nem volt fárasztó és a szép tájtól mint valami kilátásos vagonban kofferomon ülve vehettem búcsút. Csak ha megállt a vonat, éreztük a fékezés hiányát. Útitársaim időnként figyelmeztettek, hogy az országutakon robogó lovas szekereken csendőrök román agitátorokat szállítanak. Többnyire pópák voltak a foglyok, az én akkori hitem szerint is kétségtelen bűnösök. Feltehetőleg előzetes állambiztonsági intézkedésről volt csak szó. Amint elértük a Maros völgyét és a vasúti fővonalat, menetrend szerinti személyvonatra szálltam át. Itt még ülőhelyet is kaptam és a nem éppen kellemes éjszakai út után másnap délelőtt már Mamám csókja fogadott.

Ismét otthon voltam, még nagyobb bizonytalanságban jövőmet illetően, mint elindulásom előtt. Az Eötvös Collegium eszembe sem jutott. A Bírói Kollégiumra, ahol valamikor Géza bátyám lakott, nem gondolhattam. Egyrészt, mert az ellátási díj megfizetésére nem volt módom, másrészt kibírhatatlannak hittem, hogy másokkal közös szobában tudnék lakni. Az első akadály el lett volna hárítható, ha – mint Géza tette – megkérem Gida nagybátyámat, hogy fizesse be az ellátási díjat. Megtette volna, ez kétségtelen, amint Géza után, Tibor öcsém is érezhette segítségét, de olyan volt a természete, hogy elvárta: akinek szüksége van rá, jelentse ezt be. Én oktalanságomban, éppen a kérésre nem bírtam elhatározni magamat. Talán mert Apa halála óta önálló keresőnek éreztem magam.

Egyetlen kiutat véltem megoldásnak. Annak a szégyenfoltnak a lemosása árán, hogy az első jelentkezéskor – még a tavasszal, érettségi előtt – a sorozóbizottság a katonai szolgálatra alkalmatlannak talált. A román hadüzenetkor hangzott el Károlyi

Mihály felhívása: alakítsunk Erdély védelmére egy Tigris-brigádót.²² Na, gondoltam, ebbe be fognak venni. Bíztam abban, hogy a nyáron fizikailag megerősödtem, és biztosra vettem, hogy a követelmények sem lesznek szigorúak. Ekkor követtem el életem legszívtelenebb tettét. Rábeshéltem Mamámat, hogy adja beleegyezését katonának jelentkezésemhez. Ahhoz a korosztályhoz tartoztam, amelynek katonáskodásához – az ósdi, ámde érvényes szabályok értelmében – a beleegyezés *conditio sine qua non* [elengedhetetlen feltétel] volt. A városháza katonai ügyosztályára kellett szegénykének velem jönnie és ott a beleegyező nyilatkozatot aláírnia. A sorozás nem a szokott módon ment végbe. A szokásos népes bizottság helyett egyetlen orvos jelent meg és határozott. Tartalékos lehetett, nem hivatásos. Melankolikus nézésű, 30 körüli ember. A szívvizsgálat után ő is csak megismételte a korábbi verdiktet: nem vagyok alkalmas katonai szolgálatra. Amíg öltözködtem, jóindulatúan megkérdezte: milyen pályára készülök. Ma is emlékszem szavaira: „Menjen fel az egyetemre és tanuljon.”

Mi mást is tehettem volna? Szembe kellett nézmem a bizonytalansággal, ami elől a katonáskodással ki akartam térni: új környezetben, ismeretlen viszonyok közt hozzáedződni a megszokottól eltérő életkörülményekhez. Hátszegi tapasztalataim is – utólag visszatekintve – azt mutatták, hogy nincs bennem elég életrevalóság. Nem tudok kérni, és ezzel megfosztom felebarátaimat az örömtől, hogy oly szívességet tehessenek, ami számukra nem teher. S megakadályozom, hogy közelebbi, intimebb viszonyba kerüljünk, barátokká legyünk. A társaságkerülés, a könyvek közé húzódás következménye lehetett az oka féltékenységemnek, tartózkodásomnak.

Akkor még nem tudtam, később azonban gyakran emlegettem, hogy szerzetes lettem volna, ha katolikusnak születek. De hát evangélikus voltam oly hagyományokkal, amelyek vallásváltoztatás gondolatát még felmerülni sem engedték. Az internátusi, a kollégiumi élettől való beteges irtózat volt a másik ok, hogy kerültem az alkalmat bejutni valamelyik ilyesféle pesti intézménybe. Szerzetességre hajlam, ugyanakkor irtózás a közösségi élettől nem oly ellentét, mint első pillanatra látszik. A szerzetesi életet képzeletem számára mindig a magános cella jelentette. Az egyedül, könyvei közt élő tudóst, akinek nincsenek gondjai. Szelleme, szakmai irodalom keretei közé szorítva, fantáziája is szabadon csaponghatnak. Tanításra mint piarista nem vállalkoztam volna. Tehát Szent Pál szerepére pályáztam, akit a hollók tartottak el. Olyan életre vágyódtam, amely akkor álomnak látszott, de mégsem volt megvalósíthatatlan. Ma százszámra készülhetnek fel, a bölcsészeti karon is, fiatalok, azzal a nyíltan bevallott elhatározással, hogy csak kutatók lesznek, és fordíthatják idejüket életük végéig egyedül a kutató szenvedélyük kielégítésére.

22 Károlyi mint huszár önkéntes alakította meg a Tigris-brigádót, amelyet az Erdélybe 1916. augusztus 27-én betört román hadsereg elleni harcokban kívántak bevetni.

A mentőövet Gizi dobta a kezembe. Tanítónő volt Pomázon. Fizetéséből akkor már szerzett magának egy, bár egyszerű, de könnyen tisztán tartható leányszobabútort, és ennek megfelelően a Fő utca egyik házában, közel az állomáshoz volt főbérleti szobája. Rendkívül temperamentumos és szorgalmas teremtés volt. Mint négy fiú mellett egyetlen leány – ő volt köztünk a legidősebb²³ – kissé elkényeztetve. Iskolai évei alatt minden nagyvakációját nagymamánál töltötte, az ő irányítása alatt lett nagyleánnyá. Elhatározottságára jellemző, hogy iskolája Makón a leánypolgáriban kezdve, és Szegeden ugyanily típusúban fejezve be, 14 éves korára került a pályaválasztás problémája elé. Arra Apa nem gondolhatott, hogy beiratja gimnáziumi magántanulónak és felkészíteti egyetemi beiratkozásra. Talán tanulhatott volna Gida bátyámmal együtt, aki ugyan egy évvel fiatalabb volt nála, de még Liptószentmiklósön egyszerre iratkoztak be elsősöknek. Túlságosan is nagy követelmény lett volna, hogy egy 13 éves fiú, akkor közepes tanuló, tanítsa egy évvel idősebb leánytestvérét, napról napra, minden tárgyból. Idősebb, tekintélyesebb instruktor számíthatott volna csak sikerre, ilyennek honorálására azonban Apa nem is gondolhatott. Különbösen is, mi értéke és értelme volna egy érettségi bizonyítványnak. A leány sorsa az, hogy férjhez menjen, ha felnő.

Szegeden volt ugyan egy hatosztályos állami felsőbb leányiskola, ahol 16 éves korukig elfoglaltságot találhattak a jobb módú, mondhatnám, előkelőbb családok leánykái, de ez az iskola semmire sem képesített. Volt persze kereskedelmi iskola is, túlnyomórészt zsidó származásúak számára, de ez szóba sem jöhetett. Volt ellenben egy pálya vagyontalan keresztény leányok számára, aminek elvégzését a közvélemény nem tartotta a társadalmi lecsúszás beismerésének, s amelynek diplomáját nemcsak az érettségihez hasonló körülmények között lehetett elnyerni, hanem állásvállalásra, kenyérszerzésre is képesített. Ez a tanítónői volt. Ilyen végzettséget szerzett ismerőseink köréből Hamza Géának, a törvényszéki elnöknek a leánya, és tanítónőt vett feleségül családunk jó barátja, a battonyai járásbíró, utóbb szegedi táblabíró Simon Ákos. Apa sem kifogásolta, amidőn Gizi egy nap bejelentette, hogy ő már jelentkezett a helybéli – egyetlen – katolikus felekezeti tanítóképzőben és kéri utólagosan a szülői beleegyezést.

Hét év korkülönbség volt köztem és nővérem közt. Élénk kisleány, és máris anyáskodva bánt velem. Korántsem valami kisbabának tekintett. Makón megvoltak leánypajtásai, és eszébe sem jutott, hogy maguk közé vegyenek. Csak ha komoly segítségre szorultam, nyújtotta felém kezét. Egyetlen makói emlékem ily segítségéről, hogy télvíz idején elkísért az iskolába. Ez messze feküdt a lakásunktól. Rendkívül hideg volt a

23 Mályusz Gizella 1891-ben, öccsei: Géza 1892-ben, Egyed 1893-ban, Elemér 1898-ban, Tibor 1901-ben születtek.

tél, és valami okból kora délutánra tették a különben reggel kezdődő tanulási időt. Talán azért bízott Mamám Gizi gondjaira, mert tartott tőle, hogy vesztemre sokáig elcsámborgok. A kép, amely emlékezetemben él: a havas-jeges utcákon kezemet melegengetve sietünk. Én panaszkodom, hogy fázik a lábam, mintha túvel szurkálnák. Ő nevetve, csillogó szemmel, a hidegtől kipirosodott arccal fordul felém, és biztat, hogy hamarosan helyben leszünk.

Testvéreim közül, női ösztönével, ő ismert leginkább. Milyen találó is volt megálapítása, amikor pingvinhez hasonlított. Ezt a nevet, Apa halála után, mint gimnazistára, évekre rám ruházta. Ő jött rá arra is, mi dühöm eloszlátásának a legtalálható módja. Testvérháborúk idején, amikor nálamnál évekkal idősebb bátyáimmal tettelegességre került sor, és én már se nem látva, se nem hallva kézzel-lábbal támadólag védekeztem, amikor tehát már önkívületileg marakodtam, neki támadt az ötlete: „Mamám, öntsük le az Elemért egy vödör vízzel.” Ez hatásos gyógymódnak bizonyult és mindig eredményesnek. Megismétlődésére sajnos nem egyszer sor került. Mi bizony határozottan rossz gyerekek voltunk otthon, szegény jó Mamám nagy bánatára. Gizi mint leány kivételes bánásmódnak örvendett: vele mi, fiúk nem verekedtünk.

Szegeden már apródi szolgálatot is teljesítettem mellette. Zongoraórára elkísértem egy Boldogasszony sugárúti öreg zenetanárnőhöz, akivel szórakozásul régi német képes folyóiratok bekötött évfolyamát nézegettem. Gyakorolni pedig Sonkovics Bella nevű barátnőjéhez a Révay utcába. Ez a legrégebb városnegyedben volt, ahol ma a Dóm tér és a környező házak állnak, alapjában véve közel lakásunkhoz, de akkortájt felnőtt leánynak estefelé nem illett egyedül járnia az utcán. Ezeket a zongoragyakorlatokat halálosan untam. Akkori viszolygásomnak lehet maradványa, hogy ma sem tudom magamat elszánni egy tisztán zongoraművekből álló hangverseny meghallgatására.

Elsős gimnazista koromban együtt jártunk ki a Tiszának lakásunkhoz közel eső, de már elhagyatott füves partvidékére vizsgaidőben tanulni. Második koromban pedig, mint egy pedagógiai gyakorlatképpen megmagyarázta, hogyan kell egy költemény kivonatát elkészíteni, és fogalmazványomat mindjárt át is javította, magyarázatokkal kísérve munkáját. Vonzódtam hozzá és szerettem. Érzelmeimnek második koromban azzal adtam kifejezést, hogy vásárfiaul egy porcelán Mária-szoborral ajándékoztam meg. Amidőn pedig első tanítványomtól mint instruktor az első havi 4 koronás tiszteletdíjat – megkaptam, egy zongora–pianínó képes árjegyzéket nyomtam a kezébe. Válaszd ki, biztattam, amelyik leginkább tetszik neked, majd részletfizetésre megveszem.

Látva tépelődésemet, magától értetődően mondta: „Gyere hozzám Pomázra”, onnan lejárhatok az egyetemre. Én pedig ugyanilyen meggondolatlanul mondtam igent. Szegedről úgy utaztam tehát el személypoggyász gyanánt feladott kis kofferemmel, amely egész ruhatáramat, fele részében azonban a szükségesnek vélt könyveket tar-

talmazta, hogy szállásom és étellemezem biztosítva lesz. Indexemet Balanyi szobájában alakítottam ki: az ő tanácsait tükrözi első félévi tanrendem.

A családi megoldás nem bizonyult szerencsésnek. Nekem csak kényelmetlenséget, Gizinek pedig komoly gondot okozott. Az étellemezés Pomázon éppen olyan nehéz volt, mint Budapesten. A rokoni kapcsolatok ekkor már semmi előnyt sem jelentettek. Azok közül, akik körében nyolc év előtt oly meghittén éreztem magamat, kevesen éltek már. Az életben maradtak számára kevesebbet jelentettünk, mint amikor nagyanyánk még köztünk volt. Nekem ez fel sem tűnt, de Gizire, akit számtalanszor több emlék fűzött az elmúlthoz, minden rokoni találkozás leverően hatott. Voltaképpen magára maradt, mintha csak egy idegen faluba ragadta volna el a háború fagyos szele. Bántotta, hogy nem tud rólam úgy gondoskodni, mint szeretete volna. Magam megpróbáltam minél kevésbé lenni terhére. Korán kellett elindulnom, hogy 8 órára az egyetemen legyek.

A szentendrei vicinális útja 50 perc lehetett. Azután a Pálffy tértől az Eskü térig villanyoson, innen a Múzeum körútig gyalog, mert az arcképes tanuló kedvezményes bérletemet tévesen állították ki. Időnként úgy segitettem magamon, hogyha ellenőr nem volt a láthatáron, a túlsúfolt villanyosról nem szálltam le. A két megállónyi biccelés azonban nem érte meg az izgulást. Gizi meleg kávé reggelije egy szelet kenyérral volt egész napi élelmem. Este nyolc óra körül értem haza, akkor vacsora alakjában pótoltam az ebédet is. Ebédre mehettem volna menzára, és bármily gyenge is volt itt az ellátás, még mindig normálisabb lett volna ráfanyalodni, mint étlen-szomjan maradni egész nap.

A piaristáktól kaptam az instruktorságra alkalmat. Csak egyet vállaltam, az IBUSZ vezérigazgatója²⁴ első gimnazista fiának oktatását. Számomra a döntő az volt, hogy közel az egyetemhez laktak, a Városház utcában. De inkább az lehetett volna, amiről a leghalványabb sejtelmem sem volt, hogy óriási jövedelmű családdal kerültem kapcsolatba. Ez ugyan már látható volt a lakás bútorzatán, a középkorú anya és a kisfiú ruházatán is. Világossá azonban az a meglepő ajánlat tette, hogy a vakációban legyek tanítványom mentora a következő feltételek mellett: a tátrafüredi Palace luxushotelben fogok lakni, teljes ellátást kapok ugyanott. Balanyi és tanártársai, de Gizi is, mint főnyereményt ajánlották a felszólítás elfogadását. Két meggondolás tartott vissza. Egyrészt nem volt elfogadhatónak tekinthető ruházatom, és nem akartam szégyenkezni a személyzet előtt (ma már tudom, hogy éppen ettől kellett volna a legkevésbé tartanom, mert megértve helyzetemet, nem várt volna borraalót tőlem; persze azzal a feltétellel, hogy velük tartom magamat egyenértékűnek), másrészt, mert akkor már más tervem volt a nyárra.

24 Gálos Kálmán.

Az instruktorkodás hagyott időt, hogy valamennyi, az indexbe felvett előadáson és gyakorlaton²⁵ részt vegyek, szabad óráimat pedig az Egyetemi Könyvtár és a Fővárosi Könyvtár olvasótermeiben töltsöm. Némethy Géza hivatalosan lemondta az egész fél-évre elfoglaltságát – mint mondták –, idegszanatóriumba vonult. A többi tanár sem kezdett október előtt prelegálni és a tantermek ajtaján gyakran találtam olyan saját kezűleg írott cédulát, amelyen a professzor helyyel-közzel „családi okokkal” indokolta órája elmaradását. Sok volt a hivatalos szünet is. Ferenc József, a koronás királyunk elhunyt, temetése²⁶ kisebb vakációra adott alkalmat.

Gizi bizonyára többször felhasználta volna a lehetőséget, ha nem vagyok nyakas, hogy hazautazzék. Észrevehetően egyre idegesebbé lett. Nem is lehetett ezt csodálni. Az az orvostanhallgató, Spergely Tibor, Gida szegedi osztálytársa, akit élete végéig szeretett, és akinek feleségévé lenni szilárd elhatározása volt, mint le nem kötelezett vőlegénye, orosz hadifogságban volt. A mozgósítás első napján váltak el. A fiú a szegedi honvédhadosztály kötelékében Przemyslbe került, és onnan, a vár elvesztésével²⁷ Szibériába. A levelezés korlátozott volt, a jövő pedig, a háború elhúzódásával, egyre bizonytalanabb. Az okos anyai biztatásnak, tanácsnak egyre nagyobb szükségét érezte. Testvéri jó szíve feltalálta magát a legnehezebb helyzetekben is. 1917 kemény tele hosszú szénszünetet hozott a pomázi iskolának. Nem lett volna értelme, hogy haza ne utazzék.

Az ő leleményessége felkutatott az előttem csak hírből ismert Emánuel rokonságból egy alkalmas családot. A Logodi utcában, szép kertes villában lakó Szekeres házaspárt bírta rá, hogy adjon nekem szállást és kosztot az ő távolléte idejére. A családfeje Szekeres János nyugalmazott őrnagy volt, kissé már a szenilitás határán, a rokon azonban a családanya, Emánuel Irén néni volt. Szegényeknek volt egy fiuk is, az angyalföldi elmeagyógyintézet csendes, a légynek sem ártó lakója. Az Emánuel család

25 Ezek, Mályusz egyetemi indexének tanúsága szerint az 1916–1917. tanév első félévében a következők voltak. Történelemből Ballagi Aladár „Az újkor történelme”, Marczali Henriknél „A kiegyezés története”, Domanovszky Sándornál a „Művelődésünk fejlődése a XII. század végéig” és Heinlein István „Egyetem-es ókori története a peloponnesosi háborúig” című előadásokat hallgatta. Történelmi szemináriumi gyakorlatait Fejérpataky Lászlónál („Diplomatikai korton”), Szentpétery Imrénél („XI–XII. századi okleveleink”), Ballagi Aladárnál („A történet szelleme”), Heinlein Istvánnál („Forrásgyakorlatok a görög történetből”), Gárdonyi Albertnél („A középkor oklevélírói”), a latin nyelv és irodalmi szemináriumokat pedig Pecz Vilmosnál („A görög–latin philologia encyclopaediája”) és Hegedűs Istvánnál („A római szatíra története olvasmányokkal kapcsolatban”) folytatta. Felvette még Négyesy László „A magyar líra története Vörösmarty óta” című szemináriumát. Lásd Leczekönyv. Tulajdonosa: Mályusz Ágoston Elemér (György fia). Született Makó városban Csanád megyében, 1898. év augusztus havának 22-ik napján, s az ág. ev. vallást követi. A budapesti kir. magy. tudomány-egyetemre rendes hallgatónak felvétellett. 1916–17. tanév. Első félév. 4–6. (= Leczekönyv). A „Leczekönyv” Mályusz örökösének tulajdonában van.

26 I. Ferenc József 1916. november 21-én halt meg. Temetésére Bécsben 1916. november 30-án került sor.

27 Az orosz hadsereg 1915. március 22-én vette be az erődöt. Az osztrák–magyar haderőből 130 ezer katona került orosz hadifogságba.

idősebb tagjai Mamám valamiféle unokatestvérei voltak. A húszas években mint legényember össze is jöttem leszármazottaikkal, fiúkkal, leányokkal egyaránt. Mint mondani szokás volt, tartottuk a rokonságot, ami nem lehetett meglepő, hiszen akkor már partiképes, állásban levő fiatalember voltam. De, hogy 1917-ben Irén néni szállást adjon nekem, erre az elhatározásra csak egészen rendkívüli rábeszélőképességgel és diplomatákat megszégyenítő érveléssel lehetett Gizinek célt érnie. Imponáló volt szívóssága, rendíthetetlen kitartása tervei kivitelében. Kár, hogy a korviszonyok csak oly kevés tervet engedtek fantáziája szárnyalásának és energiáját oly kis horderejű elhatározások megvalósítására pazarolta el, mint amilyen az én ideiglenes fedél alá juttatásom volt.

Egyébként Szekereséknél a meleg nappali szoba sezlonán vetett ágyon kívül csodálatosan jó kosztot is kaptam. A kép teljessége kedvéért megemlítem még, hogy lefekvés előtt Irén néni gondosan bezárta szobám ajtaját és a kulcsot magával vitte. Célja csak az lehetett, hogy a fiatal szolgáló felkeresését eleve megakadályozza. Bezárhatta volna ugyan annak szobaaajtaját is, de – úgy látszik – biztosabbnak találta, ha engem semlegesít. Ma sem tudom, hogy melyikünk érdekében vélt eljárni. Akkoriban ilyen nem illett megkérdezni.

A félvég felé ugyancsak a piaristák beajánlottak Illés József országgyűlési képviselő, egyetemi tanár fia mellé nevelőnek. Nem volt nehéz dolgom. Lakásuk kétfrontos volt: a házaspár része ablakaival a Duna-parti sétányra – akkor talán éppen Zita királyné útnak hívták – a miénk, külön szoba Marcellnek, külön közvetlen mellette – nekem is – a Döbrentei utcára. Illés könyveit már ismertem. Bevezetését a magyar jog történetébe²⁸ Gida tankönyvei közt megtalálva már Szegeden olvastam. S most oda voltam a megtiszteltetéstől és boldogságtól, hogy eleven egyetemi tanárral ülhetek egy asztal mellett az ebédnél. Áhítattal, mint kinyilatkoztatást, hallgattam szavait. Marcellel sokat voltunk a szabadban.

Illés akkoriban mondott le képviselőségéről és kapta meg kárpótlásul, a második budapesti jogtörténeti katedrát.²⁹ A kulisszatitkokat csak évek múlva tudtam meg Hómantól. A szokott joviális öngúnyolódásával beszélt el, hogy Illést, akivel valami atyafiságban állott, kinevezésekor azzal üdvözölte: most már idejét – teljesen megszabadulva a politikai szerepléstől – a tudomány művelésének szentelheti. Pedig hát, tette hozzá, a valódi ok az volt, hogy Nyegre Lászlót, Tisza István párthívet és barátját kellett kárpótolni az Esterházy-kabinet³⁰ hivatalba lépésekor elveszített máramarosi főispánságért, és a cserébe kapott képviselőség ellenértéke volt egy második magyar

28 *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. (Függelékül válogatott forráshelyek gyűjteménye.)* Bp., 1910.

29 Illés 1913 és 1917 között volt a huszti választókerület parlamenti képviselője a Munkapárt soraiban.

30 Azaz az Esterházy Móric vezette kormány (1917. június 15. – augusztus 23.).

jogtörténeti katedra megszervezése, amibe maga a jogi kar is csak kényszerűségből egyezett bele.

Látva érdeklődésemet, Illés – örmény anyjától³¹ örökölt érzékével – mindjárt tett is ajánlatot egy tudományos munkára. Megtalálta – úgymond – Bécsben a *Quadripartitum* egy példányát, és ezt össze kellene hasonlítani a *Tripartitummal*, kijelölve, egy-egy papírlapot helyezve a kéziratba, hol van eltérés. A kézirat, folytatta, jelenleg az Országos Levéltárban van, ott kellene a munkát elvégezni. Oda voltam a megtiteltetéstől. Balanyi azonban a leghatározottabban lebeszélte a vállalkozásról. A kollokviumokra hivatkozva, sikerült is elkerülnöm a végleges válasz megadását.

Tanítványommal sokat voltunk a Margitszigeten. Illés szerzett a Közmunkatanácstól³² szabadjegyet a Margitszigetre, a Magyar Folyami és Tengerhajózási Résztársaságtól (MFTRT) pedig a szigeti hajójáratra. Sokat sétáltunk a parkban, alaposan megismerkedtünk minden látnivalóval. Megismerkedtem Illés szüleivel is. Nagybeteg apja³³ közszenyszerű betegségét a szanatóriumban gyógyította. Nyugalalmazott kúriai bíró, vagy talán tanácselnök volt, és jól esett hallanom, hogy mint fiatalon elhunyt törvényszéki bíró fiát kezelte. Megismertem Illésné³⁴ szüleit is. Egyszer-kétszer elkísértem hozzájuk Marcellt, aki egyetlen unokájuk volt. A Vízivárosban laktak, a Csalogány utca egyik régi, földszintes házában, amelyhez hatalmas kert tartozott. Már akkor feltűntek a ház kosaras ablakrácsai. Később, levéltáros koromban a Vízivárosban sétálgatva már azzal a mellékgondolattal gyönyörködtem bennük, hogy szívesen átvinném őket képzeletben építgetett villámra. Az ostrom után, amikor a ház romokban hevert, a rácsokat akár le is feszíthettem volna, de akkor már eltűnt az álomkép szemeim elől.

A nagyanya Darányi Ignác egykori földművelésügyi miniszter, a nagyra értékelt agrárszakember húga³⁵ (innen a Hóman atyafiság, akinek anyja a miniszter testvére volt).³⁶ A nagyapa szintén nyugalmazott, de még remek egészségnek örvendő kúriai tanácselnök.³⁷ Rendkívül közvetlenül bántak velem mindketten. Illésné kívül, aki[re] egyébként mint a még fiatal és szép úriasszonytípus megtestesítőjére tekintettem fel, aki csak azért tart nevelőt egyetlen fia mellett, mert ha vele többet foglalkozna, nem maradna ideje, hogy társadalmi kötelezettségeinek eleget tegyen, volt ugyan egy fiuk is, de nőtlenül élt.

31 Huszti Ágoston Erzsébet.

32 Azaz a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870–1948).

33 Illés Jenő.

34 Dunaegyházi Váلكay Erzsébet.

35 Darányi Erzsébet.

36 Darányi Borbála, ifj. Hóman Ottó felesége, egyik fiuk Hóman Bálint.

37 Dunaegyházi Váلكay Bertalan.

Fiatal ember volt, titkár vagy talán már osztálytanácsos a földművelésügyi minisztériumban, ahol karrierjét nyilván nagybátyja, a Náci bácsi pártfogásának köszönhette. Nevével – Váلكay Bertalannak hívták – a két világháború közt ismételten találkoztam, de kevésbé az újságokban, inkább csak az evangélikus várbeli elemi iskola karácsonyi adakozói névsorában. Azt, hogy evangélikus, nem gondoltam volna róla, mert beszéde, magatartása után valami ősi dunántúli konzervatív gentry család sarjának gondoltam. Csak pár éve mint az evangélikus egyház levéltárosa³⁸ előtt világosodott meg, hogy a család neve eredetileg Váلكa volt. A Csalogány utcai nagyapa pedig Váلكa János dunaegyházi evangélikus lelkész fia volt.

Utólag megértettem a nagyszülők puritánságát, közvetlenségét. Illés apjának családi neve eredetileg Illyasevits volt, maga pedig görögkatolikus pap fia. Mint kúriai tanácselnök – fiával együtt – 1913-ban nemességet kapott Viski előnévvel.³⁹ Profeszor fia a világháború után, amikor a magyar érzelmű rutenség nevében jelent meg a pápánál kihallgatáson, hazai politikai szerepléséhez, a képviselősködéshez pedig rutén származása biztosította az alapot, az Illés-Illyasevits kettős nevet használta. A húszas években az ő mandátuma volt talán a legbiztosabb.

Az irredentizmus egyik megnyilvánulásaképpen nemcsak az egyházak – katolikus és evangélikus egyaránt – kívánták a jogfolytonosságot fenntartani, törhetetlenségüket azzal bizonyítani, hogy változatlanul hagyták az egykori beosztást, hanem a választókerületek határait sem módosították. Ha tehát, egy egykori kerületet az új államhatár úgy vágott ketté, hogy túlnyomó része elcsatolt területre esett, a Magyarországon maradt része továbbra is megőrizte nevét és önállóságát. Ezek a kis kerületek csak kormánypárti képviselőt küldtek a parlamentbe, és a pártszervezet azok közt osztotta szét, akiket különösen ki akart tüntetni.

Illés kerülete, állítólag, száznál kevesebb választóból állott. Ezeket ő és a jegyzők, a szolgabíró egyenként ismerhette, a maga részéről – felteszem – segítette őket ügyesbajos dolgaikban, de vitázni ellenzéki jelölttel nem kellett, és az egyhangú választást biztosra vehette. A kormánypártnak biztos szavazatot jelentett a parlamentben, de megnyugvást is, hogy olyan egyetemi professzor tartozik soraiba, aki a budapesti egyetem jogászeit hazafias szellemben oktatja Werbőczy imádatára. Hallgatói, tanítványai kedvelik is, és aki a különböző nemzetközi fórumokon – hivatalosokon és társadalmiakon egyaránt – jó fellépéssel képviseli a magyar érdekeket.

Én is Párizsban találkoztam vele 1930-ban,⁴⁰ amikor Kossányi Bélával éppen a Louvre-ban járkáltunk. Nemcsak barátságosan, hanem szeretetreméltó közvetlen-

38 Lásd erről bővebben a VII. és VIII. fejezetet.

39 Illés Jenő 1897-ben Illésre változtatta családnevét, 1913. július 26-án kapott nemességet és előnévet (Viski) I. Ferenc József királytól.

40 Mályusz párizsi útjáról lásd bővebben a III. fejezetet.

séggel ajánlotta, hogy a Saint André des Arts-ról, ahol nem jól éreztük magunkat, költözzünk át a Pantheon közelében fekvő Hôtel de Flandre-ba, amely semmivel sem drágább. S okvetlenül nézzük meg a Parc des Buttes-Chaumont-ot, ahová ő minden útja alkalmával elmegy, hogy megcsodálja, milyen tündérmertté varázsolta az egykori szemétkerakodót a francia találékonyság. Egy pillanatra sem érezte, mintha neheztelne reám, amiért az 1917/18. tanév elején nem mentem vissza fia mellé nevelőnek és elmaradásomat – szégyenkezve kell bevallanom – nem jelentettem be annak rendje és módja szerint. De nem érezte kedvetlenségét korábban sem, sem a Történelmi Társulatban, sem az Akadémián. Az itteni választásoknál nagylelkűen rám szavazott.

Azoknak a kötelezettségeimnek, amelyek reám, mint első éves történelem–latin szakos bölcsészhallgatóra hárultak, eleget tudtam tenni az egész évben. A felvett kollégiumokra tehát szorgalmasan eljártam, gondosan jegyezgettem és mindkét félév végén kollokváltam is.⁴¹ Alaposan megtanultam a lejegyzett szöveget, és amelyik professzornak, mint Ballagi Aladárnak, jól esett frázisait hallania, különösebb meglepésére. Bármennyire nem akartam tanár lenni, a tanárvizsgai követelmények döntőek voltak, hogy mindkét félévben milyen kollégiumokat vegyek fel indexembe. Ballagi és Marczali nagykollégiumait azért látogattam tehát, hogy megismerjem felfogásukat, és hogy milyenek cenzori követelményeik. Mert egyébként előadásuk tárgya egyáltalán nem érdekelt.

Ballaginál soha sem lehetett tudni, hogy miről fog beszélni, mert „Az újkor történelme” általános címen hirdette következőes előadásait.⁴² S csak az első órán jelentette ki, hogy az egész évben Anglia történetét adja elő. A kezdetektől, folytonosan hangoztatva, hogy ő csak a lényegét emeli ki és a második félév végén a XVI. század elejét tárgyalta. Vajon tovább haladt-e 1917–1918-ban, és meddig jutott el, nem tudom megmondani, mert akkor már nem jártam óráira.⁴³ Anglia középkori történetéből sok anekdotát mesélt el. Még többet beszélt, mihelyt alkalma adódott, személyes tapasztalatairól, amelyeket közéleti szereplése során, meg utazásai közben szerzett. Azután nagyon részletesen kiteregette VIII. Henrik házasságainak kulisszatitkait.

41 Mályusz az 1916–1917. tanév első félévében Ballaginál 1916. december 21-én kollokvált jeles eredménnyel. Heinleinnél és Szentpéternél tett vizsgáit kitűnő és jeles eredménnyel tette le. A tanév második félévében Ballagi „Az újkor történelme” című kollégiumából, Némethy Géza latin irodalomtörténeti előadásából és szemináriumából, Vári Rezső „Livius”, valamint Szentpétery „Okleveleink III. Béla, Imre és I. Endre korából” című szemináriumi témáiból szintén jelesre vizsgázott. Lásd Leczkekönyv, 4–11.

42 *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az MDCCCXVI–MDCCCXVII. tanév első felére.* Bp., 1916. 75. (= *PPTE tanrend*); *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele. Bp., 1916. 71.; Leczkekönyv, 4., 8.; 12., 16.

43 Mindazonáltal Mályusz az 1917–1918. tanév első félévében ismét felvette indexébe Ballagi előadását. Lásd Leczkekönyv, 12.

Felvettem szemináriumi gyakorlatát is, amelynek címe, ismét állandóan: „A történet szelleme” volt.⁴⁴

Szemináriumon mást értett, mint az európai gyakorlat. A tanár, mondotta, hallgatói körébe elveti a magokat (semen), felhívja figyelmüket különböző jelenségekre és azok vizsgálatára, kedvet ébreszt bennük. Nem szöveg-, kútfővizsgálat, -értelmezés volt tehát az ő szemináriuma, nem is gyakorlat, hanem a nagy kollégiumhoz hasonló tanári előadás. Csak annyiban különbözve attól, hogy még szabadabban csapongott. Az első órákon Machiavelliről beszélt. Alapismereteimmel összehasonlítva a hallottakat, könnyű volt megállapítanom, hogy elvesztegetett idő volna eljárnom a hétfő ebéd utáni „gyakorlatokra”. Így elmaradtam róluk.

Az, hogy mit ért Ballagi a történet szellemén, eléggé kiviláglott nagy kollégiumában tett megjegyzéseiből, utalásaiból is. Hegel dialektikájának valamiféle népszerűsítő színvonalú alkalmazását jelentette a varázsige. Előadásait szívesen hallgatták bölcsészek és jogászok egyaránt. Bár semmit sem törődött hallgatóival, tanítványai is akadtak, akik az ő szellemében dolgozták fel témájukat. Hatására a legjellemzőbb, hogy Szentpétery Imre hozzá készítette *Az újkor kezdete* című doktori értekezését.⁴⁵ Márpedig ő a budapesti bölcsészkar és a hazai történettudomány egyik legmarkánsabb vezéregyénisége volt. Igaz, mint a diplomatika professzora és a budapesti Történelmi Szeminárium⁴⁶ igazgatója⁴⁷ jutott oly tekintélyhez, hogy 1949-ben azon történészek egyike lehetett, akinek az újjászervezett Akadémia meghagyta rendes tagságát. Tehát oly szakmunkásság elismerésül, amelyet Ballaginak hátat fordítva fejtett ki.

Ballagi-tanítvány volt Balanyi is. *IV. Sixtus pápa és a Pazzi-összeesküvés*⁴⁸ volt disszertációjának a címe. Mint még Szegeden elmondta, első témája valamelyik földközi-tengeri kalózsziget fejedelemségének története volt. De mert munka közben rájött, hogy abból semmi érdemlegeset sem lehet kihozni, és mert az idő sürgette, esett választása a másokra. Balanyi, disszertációja elkészítésekor, magától értetődően jó latinista és grecista volt. Olvasott német, francia, olasz könyveket. Megérdemelte volna tehát, hogy professzora több figyelmet fordítson reá, és ne oly bizarr témát ajánljon

44 *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 75.; *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele. Bp., 1916. 71.; Leczkekönyv, 6., 8.

45 Marosvásárhely 1901.

46 A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem történelmi szemináriumáról lásd Szögi László: 100 éves a pesti egyetemi szeminárium. In: *Studia dedicata centenario foundationum seminariorum Universitatis Budapestiensis*. Szerk. Hamza Gábor. Bp., 1987. 85–98.; Uő: Hundert Jahre Historisches Seminar der Pester Universität. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 25. (1987) 279–287.

47 Szentpétery csak 1923-tól lett a Történelmi Szeminárium igazgatója.

48 Bp., 1910.

neki. Vagy [ne] hagyja, hogy olyannal foglalkozzék, amely nem alkalmas előmozdítani a történetíróvá felnövekedést.

Más Ballagi-tanítványok halálukig őrizték mesterük emlékét. Opperl Jenő ceglédi tanár kezdeményezésére, ragaszkodásuknak szép bizonyítékát szolgáltatották 1934-ben azzal, hogy *Élő tanítások* címmel egy testes kötetben saját költségükön kiadták Ballagi elszórtan megjelent tanulmányait.⁴⁹ Reám maradandó hatással voltak Ballagi célzásai a háborúra és annak következményeire. Nem mondta, de ki lehetett venni szavából, hogy azért foglalkozik Angliával, mert ezé lesz a végső győzelem. Érezhettük, hogy az angol történet megismerése közelebb vihet a jövő megsejtéséhez. De beszámolt arról is, hogy a koronának mi a kurzusa Svájcban, vagy hogy Painlevé francia hadügyminiszter mit nyilatkozott a *Petit Parisien*-ben.

A fennálló politikai, hatalmi rendszerrel ennyire nyíltan egyetemi tanulmányaim során – tudomásom szerint – egyetlen előadó sem szegült szembe. Ez a félelemléltetés imponáló volt, és önkéntelenül magasra emelte előttem az egyetemi katedrát. Úgy éreztem, hogy azon állva nemcsak tudományos, hanem világnézeti meggyőződését is hirdetheti a tanár. Persze, ez a bátorság a kor liberális hangulatára jellemző elsősorban, amely nem vágta eleve útját a kritikának.

Merő ellentéte volt Ballaginak, de egyszersmind a tudományos és politikai életben közismert ellenfele Marczali Henrik, a magyar történet tanára. Náluknál különbözőbb két embert el sem lehetett volna képzelni. Pedig származásukban sok volt a közös vonás. Ballagi apja, Bloch Mór Nagyváradon, Pápán, talmudista iskolákat végzett, és csak tíz évvel Aladár születése előtt tért át a református vallásra. Marczali (Morgensztern) apja pedig rabbi volt Marczaliban, maga azonban zsidó maradt haláláig. Ballagi a politikában a '48-as ellenzéki párthoz tartozott, a koalíciós kormány idején Kossuthpárti országgyűlési képviselő volt.⁵⁰

Marczali a kiegyezési politika híve, meggyőződéses kormánypárti. Mint tanár a rendszeret megtestesítője. Előadásait pontosan megtartotta. Egy percet soha nem késett, gondosan készült óráira. Óriási gyakorlata volt egy-egy előadása szerkezeti beosztásában: mindég kerek egészet adott. Ebben hatalmas segítségére volt félelmetes memóriája. Egyetlen cédula nélkül beszélt 40 percen át. Szemináriuma a fiatalok között megismert német mintakép változatának volna mondható.⁵¹ Mily mérték-

49 *Élő tanítások. Ballagi Aladár kisebb írásai.* Cegléd, 1934.

50 Ballagi 1905 és 1910 között volt a budapesti IX. és X. kerület képviselője a Függetlenségi és Negvennyolcas Párt színeiben.

51 A németországi egyetem mintájára Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán három szemináriumot, köztük a Történelmi Szemináriumot hoztak létre, mely az 1887–1988. tanévben kezdte meg működését. Ennek egyik vezető tanára Marczali, a másik Fejérfarkas volt. Mindkettőjüket 1887. január 14-én nevezték ki.

ben, nem tudom megmondani, mert csak egyetlen félévre vettem fel az indexbe gyakorlatait.

Marczali – szemben Ballagival – egész történetírói iskolát nevelt fel, pontosabban: a világháborúig minden magyar történész, aki vitte valamire, Marczali-tanítvány volt. Domanovszky, Madzsar, Szekfű, Tóth Zoltán hozzá készítették disszertációjukat. Úgy illett volna, hogy magam is tanítványául szegődjem. Ha egy évvel később kerülök az egyetemre, amikor az Árpád-kort adta elő,⁵² bizonyára buzgón hallgatom és kollokválok nála. 1916–1917-ben azonban a kiegyezés történetét,⁵³ majd a fúzióig terjedő szakaszt ismertette.⁵⁴ Ez a kor túlságosan messze esett a határtól, ameddig – alapvizsgára készülve – egyetemi életem első két évében elmehettem.

Nem érdekelt a kor, de elidegenítően hatott rám Marczali előadásának az a sajátos vonása is, hogy túlonúl dicsekedett az ismertetett kor szereplőihöz fűző[dő] kapcsolataival. Zavart előadásának fontoskodó hangja is. Túlságosan kinyilatkoztatásszerűen beszélt. Hallgatósága kényelmesen befért volna a bölcsészkar egyik normális méretű termébe. Ő azonban változatlanul az egyetem központi épületének hatalmas kupolatermében tartotta előadásait. Nem vette tudomásul, hogy óráit jogászok már nem látogathatják, mert vagy a harctéren vagy fogolytáborban sínylődnek. Sőt sokan el is estek már közülük.

Elmaradtam tehát óráiról, és nem is kollokváltam. A második félévben csak szemináriumi gyakorlatát vettem fel. Ennek biztató volt címe: „Alkotmánytörténetünk kútfoi.”⁵⁵ Ettől sokat vártam, bizonyára azért is volt oly nagy csalódásom. A gyakorlat színvonalra alig érte el egy prosezemináriumét. Valószínűleg a férfi hallgatók hadiszolgálatára és mert a leány hallgatók valósággal előzőnölték a bölcsészeti kart, indította a színvonal leszállítására. A gyakorlatra nem kellett, nem is lehetett készülni. Percekkel az óra megkezdése előtt a könyvtáros kisasszonyok szétosztották a napirendre tűzött szöveget tartalmazó kiadványköteteket, amennyit össze tudtak szedni, s azután sorban, ahogy ültünk, elkezdtük a forrást olvasni és mondatonként magyarra fordítani. A professzor voltaképpen a hallgatók latin tudását puhatolta ki. A szöveget azután maga értelmezte, felhívva figyelmünket egy-egy fontosabb jelenségre, esetleg kérdés formájában bővítette ismereteinket. Egy kérdésére emlékszem, mert az egész hallgatósághoz intézte. „Mi a praedium későbbi magyar terminus technicus?” – fordult felénk. Mivel választ sehonnan sem kapott, odavettem: „Puszta.” „Úgy van, pusztá”, ismételte meg helyeslően és a leányok tekintetéből könnyű volt kiolvasnom, hogy felülemelkedtem a színvonalon, amely egy elsőévestől joggal elvárható.

52 *PPTÉ tanrend*, 1917/18. tanév első fele. Bp., 1917. 75.

53 *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 75.; *Leczekkönyv*, 4.

54 „Magyarország története 1867–1875”. *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 71.; *Leczekkönyv*, 4.

55 *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 72.; *Leczekkönyv*, 10.

Mindazon esetekben, amikor elég példányt tudtak a könyvtárosok összeszedni – ez volt a helyzet például az Aranybullánál – haszonnal lehetett mind a fordítást követni, mind a magyarázatokat megjegyezni. Ha azonban csak egyetlen példány ment kézről kézre, megfeszített figyelemmel is csak keveset értett meg az ember. Nem is szólva arról, hogyha hárman–négyen nézhettünk egy példányt, nagyjában elsőre ki lehetett számítanunk, körülbelül mely sorok esnek reánk, és akkor már könnyebben ment a fordítás. Egy alkalommal a tihanyi apátság alapítólevelével vesződtünk. Máig nem tudtam elfelejteni, milyen kínosan éreztem magamat, amikor a kézről kézre adott Fejér-kiadás szövegéből⁵⁶ a különböző szolgálatokat végző népeket felsoroló rész jutott reám, hányszor kellett bevallanom, hogy ez meg az a szó ismeretlen előttem. Mennyivel kellemesebb lett volna a munka, gondoltam magamban, ha a professzor előre megmondaná, hogy a jövő héten mely szöveggel fogunk foglalkozni, és így előre felkészülhetnénk. Ez a gyászos szereplésem is hozzájárulhatott, hogy Marczali forrásgyakorlatát másodéves koromban már nem vettem fel, és így nem tudom, vajon megmaradt-e annak prozeminárium jellege.

Legszívesebben az oklevéltani kollégiumokat hallgattam. Nem volt tanárvizsgálati követelmény diplomatikai ismereteket szerezni, de mert levéltáros pályára lépni volt leghőbb vágyam, érdeklődésem érthető. Fejérpataky László, egy személyben a Széchényi Könyvtár igazgatója, sőt talán már az egész múzeum főigazgatója, rendkívül vonzóan ismertette meg a történeti segédtudományokat. Heraldikát, kronológiát csak úgy, mint a paleográfiát. Gimnazistakoromban egyik legkedvesebb olvasmányom Horvát Árpád, Fejérpataky elődje háromfüzetes oklevéltana volt,⁵⁷ amely szubjektív megjegyzéseivel a francia tudományosság iránti tiszteletre nevelt.⁵⁸

Fejérpataky, a bécsi Institut⁵⁹ tanítványa, a modernebb irányzatot képviselte. Fiatalkori nagy teljesítményei, főleg a legrégebb városi számadáskönyveket tartalmazó *corpusa*,⁶⁰ a *Turul*, mint heraldikai és genealógiai érdeklődést kielégíteni hivatott folyóirat megindítása, szerkesztése⁶¹ és állandó küzdelme, hogy az ne veszítse el tudományos jellegét, nagy tekintélyt biztosított számára tudományos életünkben. S ő a hatalmat gyakorolni is tudta. Ha kellett, kíméletlenül, mint Tagányi Károly esetében, ami köz-

56 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus I. Budae, 1829. 388–394.

57 *Oklevéltani füzetek*. I–III. kötet. Bp., 1880–1884.

58 Lásd erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig. *Sic Itur ad Astra* 3. (1990) 1–2. sz. 129.

59 Azaz az Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Fejérpataky 1877 és 1879 között tanult az intézményben.

60 *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. (Selmeczbánya, Pozsony, Beszterczbánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.) [...] Bp., 1883.

61 A *Turult* Fejérpataky 1883-ban indította el és 1923-ig, haláláig szerkesztette.

beszéd tárgya volt már az elsőévesek körében is.⁶² Vagy a hivatali riválisának látszó Csontos János ellen máig tisztázatlan körülmények közt lefolytatott hajsza folyamán, amiről azonban csak a legutóbbi években értesültem Mihalik Sándor barátomtól.⁶³

Nekünk, hallgatóinak mindég jóindulatú pártfogónk volt. Nekem személy szerint is. Egyelőre még nem ismert, de máris hálára kötelezett. Magyar anyagra alkalmazva megismertette a bécsi iskola elveit, módszerét és bár előadásának anyagát még a kilencvenes években állította össze, az új nemzetközileg ismertté lett eredményeket beiktatta kéziratába. S így, bár négyéves ciklusonként újra meg újra megismételte kollégiumait, azok korszerűek maradtak. Közvetlen hasznot második félévi oklevél-olvasási gyakorlatai nyújtottak számomra.⁶⁴ Ezek kezdőknek szóltak. Csak facsimilét kaptunk kezünkbe, de mert egy példány mindenkinek jutott, nyomon tudtuk követni a paleográfiai magyarázatokat, amelyek számomra mindenkor érdekesek voltak.⁶⁵ A félév végére tudtam végre középkori okleveleket olvasni.

Az oklevéltan szeretete ösztönzött, hogy indexembe felvegyem két magántanárunk speciálkollégiumát és azokra szorgalmasan el is járjak. Mindkettő ismert szakember volt. Szentpétery Imre, bár még csak középiskolai tanár, de már akadémiai levelező tag – székfoglalója,⁶⁶ amelyen a hallgatóság közt a külső padon meghúzódva magam is megjelentem, az első alkalom volt, hogy lássam a nagy üléstermet és egy akadémiai felolvasás lefolyását megismerjem. Gárdonyi Albert pedig a főváros levéltárosa.

Szentpétery az Árpád-kori királyi oklevelek készülő regesztagyűjteményére⁶⁷ támaszkodva, kutatásai eredményeit voltaképpen akkor közölte először. Szakszerűen, tanulságosan. Nem nagy hallgatósággal. Ketten voltunk rendszerint. A katedrára lépve olykor Szentpétery meg is jegyezte: Mivel „tres faciunt collegium” [hármán testü-

62 Fejérpataky valószínűleg egyetemi előadásán tehetett bíráló megjegyzést Tagányira. Ennek tartalma ma már nem rekonstruálható. Fejérpataky nyomtatásban napvilágot látott monográfiáiban, tanulmányaiban kutatásaink során nem találtunk Tagányiról, illetve műveiről kritikai megjegyzéseket.

63 Csontos Jánost az Országos Széchényi Könyvtár első segédőré, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőjét, Corvina-kutatót Fejérpataky főigazgatósága alatt kéziratok és könyvek eltulajdonításával vádolták meg és 1893-ban elbocsátották hivatalából. A vádak nem tudták rábizonyítani, és 1913-ban fel is mentették, bár nem rehabilitálták. Vö. erről bővebben Pálvölgyi Endre: A Csontos elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere. *Egyetemi Könyvtár Évkönyve* 2. (1964) 163–192.

64 „Oklevélolvasási gyakorlat”. *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 73.; Leczkekönyv, 8.

65 Fejérpataky egyetemi paleográfiai óráiról vö. Kiss Péter: Fejérpataky László paleográfiai előadásai a Pesti Egyetemen. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 1. (1994) 3. sz. 217–224. Lásd még uo. Fejérpataky egyetemi előadásainak (Paleographia) kiadását: 225–274.

66 Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. (1916. december 3.) Lásd *Akadémiai Értesítő* 28. (1917) 614.; vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 129.

67 *Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. kötet. 1001–1270. 1. füzet. Bp., 1923. (Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Tomus I.)

letet alkotnak], tartsuk csak meg az órát.⁶⁸ A másik hallgató idősebb pap volt, Székesfehérvárról, név szerint Sebestyén József. A *Századok*ban alapos tanulmánya jelent meg *A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai* címmel.⁶⁹ Latintudásban, és mint kész történész, toronymagasságban állott felettem. Segítségének köszönhetem indexem első jeles bejegyzésének megszerzését. Az órán Szentpétery elem tette Wenzel okmánytárának egyik kötetét, és felszólított, hogy a megjelölt XIII. századi oklevél szövegét fordítsam le.⁷⁰ Ha sikerül, tette hozzá, elfogadja fordításomat kollokviumnak. Azaz nem kívánja, hogy beszámoljak a hallottakról. Az oklevél szövege lényegében könnyen érthetőnek bizonyult, az arengával, éppen az elején, azonban nem boldogultam. Itt az *equitas* szót, még gyakorlatlan szemem, *lovasságnak*, *lovagságnak* láttatta velem, ennek pedig így nem volt értelme. Sebestyén ekkor odasúgta: *ae. Azaz aequitasról van szó, és ezzel egyszerre értelme lett a szövegnek.*⁷¹

Gárdonyi Albert kollégiumai (*A középkor oklevélírói, A középkori latin oklevelek stílusa*)⁷² címükben többet ígértek, mint amennyit a valóságban nyújtottak. Keveselltem, hogy Bresslau *Urkundenlehre*jét⁷³ vagy Wattenbach *Schriftwesen*jét⁷⁴ lapozgatva unottan közölt adatokat. Látszott, hogy nincs semmi mondanivalója tárgyáról.⁷⁵ Igaz, az ő hallgatósága is többnyire csak kétfőnyi volt. Egy másodéves kolléga volt társam. Ő már tisztában volt a pesti megélhetési viszonyokkal. Nékám orvosprofesszor egyik jól tanuló fia⁷⁶ mellett instruktorkodott. Úgy emlékszem, náluk is ebédelt, vacsorát meg a budai ferenceseknél kapott. Mellettem valósággal Lebemann [világfi] volt. Mivel másodéves koromban már nem vettem fel Gárdonyit, többet nem is találkoztunk. Ma már a nevére sem emlékezem.

68 Szentpétery a következő szemináriumi órákat hirdette meg: „XI–XII. századi okleveleink”; „Okleveleink III. Béla, Imre és II. Endre korából”; „Az oklevélkritika elemei”; „Árpád-kori okleveleink”; „Anjou-kori okleveleink”. *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 78.; *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 74.; *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév második fele, Bp., 1917. 70.; *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév első fele, Bp., 1918. 46.; Leczekkönyv, 4., 10., 14., 18. – Szentpétery 1916/17-ben tartott órájáról lásd még Mályusz Elemér: Legsikerültebb könyveim. *Századok* 149. (2015) 1. sz. 215.

69 59. (1925) 6–8. sz. 376–395.; 9–10. sz. 462–497.

70 Az említett oklevelet lásd Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori újokmánytár. – Codex diplomaticus continuatus*. XII. kötet. Pest, 1874. 91–92. (Magyar Történelmi Emlékek – Monumenta Hungariae Historica. Első Osztály. 22. kötet.)

71 Vö. erről Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 129.

72 *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 78.; *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 78.; Leczekkönyv, 6., 10.

73 Harry Breslau: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*. Erster Band. 1–2. Leipzig, 1912. [Zweite Auflage.]

74 Wilhelm Wattenbach: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, 1896. [Dritte, vermehrte Auflage.]

75 Gárdonyiról és órájáról vö. Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 129.

76 Azaz Nékám Lajos Sándor fia, Lajos mellett.

Nunc venio ad fortissimum. [Most rátérek a legjelentősebbre.]⁷⁷ Történetkutatói módszeresség és a külföldi szakirodalom felhasználásának mikéntje tekintetében csakúgy, mint abban, hogy ne csak tudjam, hanem meg is értsem a történelmi folyamat egységét, elsőéves koromban a legtöbbit az ókori történet professzorának, Heinlein Istvánnak köszönhettem. Valahányszor ezt elmondtam életem folyamán, mindég csodálkoztak az emberek. Már kortársaim is, a későbbi generációk pedig még inkább megszokták, hogy Heinleint ne vegyék komolyan. Jószívű, elnéző tanár volt. Nem kérte számon a kollokviumra jelentkezőtől, hogy járt-e óráira. Könnyű kérdéseket adott fel, és a leggyengébb feleletre is megadta a jelest. A hallgatók kihasználták a kedvező lehetőségeket és sokan közülök csak szórakozásból tekintettek be egy-egy órájára. Heinlein előadásának hanglejtése annak, aki nem ügyelt a tartalomra, komikusnak tűnhetett fel. Rendkívül vontatottan beszélt, szó szerint kényelmesen le lehetett jegyezni. S ha otthon újból elolvasta az ember a szöveget, vette észre, hogy mennyire korrektek mondatai, mennyire nélkülözik a hatásos előadók ismétелgetéseit.

Heinleinnek már ismertem a *Történeti Szemlében Görög történeti problémák* címmel megjelent tanulmányait,⁷⁸ és tetszett, amint korunk nagy történészei, filológusai véleményeit szembeállította egymással, hogy azután a forrásszöveg értelmezésével segítse az olvasót eligazodni az ellenmondó felfogások között. Előadásaiban ugyanígy járt el. Különösen imponált, hogy – akár mint Marczali – cédula nélkül beszélt és a hosszú görög szövegeket fejből és pontosan ékeztve írta fel a táblára. A régibb görög történeteket és a perzsa háborúk korát tárgyalta a három félév alatt,⁷⁹ ameddig eljártam nagy kollégiumára. Mivel a világtörténet akkor még nem volt önálló vizsgatárgy, hanem ugyanaz a censor kérdezett, aki a magyar történetből adta fel kérdéseket, alapvizsgára elég volt egy középiskolai tankönyv megfelelő kötetét megtanulni. Az én esetemben már az is soknak bizonyult, hogy nem az V. osztályos Szölgyémi-féle tankönyvet⁸⁰ ismételtem át, hanem a kétszer oly terjedelmes Újházy László-félet⁸¹ magoltam be, az összes katonacászárok uralkodói éveivel együtt.

Heinlein előadásai, akár mint tanulmányai, problémákká csoportosítva tárgyalták a fejleményeket. Az ókortörténet kutatásának világszerte magas színvonala magával

77 Pontosabban: „Nunc venio ad fortissimum virum maximique consilii omnium barbarorum [...]” – „Most rátérek az összes barbárok között a legvitézesebb és legelmésőbb férfúra [...]” Cornelius Nepos: *De viris illustribus*. XIV. Datames, I. 1–2.

78 2. (1913) 1. füzet. 31–58.

79 „Egyetemes ókori történet a peloponnesosi háborúig”. *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 77.; „Egyetemes ókori történet a Kr. e. 4. századig”. *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 77.; „Ókori egyetemes történet”. *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév első fele, i. m. 77.; „A hellének történetének színtere”. *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév második fele, i. m. 69.; Leczekkötönyv, 4., 8., 12., 16.

80 Szölgyémi János: *Világtörténet*. I–III. kötet. Bp., 1881–1899.

81 Újházy László: *Egyetemes történet*. Bp., 1904.

hozta, hogy a történeti életet sok oldalról ismertették a kutatási eredményekre építő gondos előadások. A jogi fejlődés, a társadalmi és kulturális élet jelenségei mind sorra kerültek. Lélegzetelállítóan érdekes és egészen új volt számomra például a pythagoreusok tanainak ismertetése. Természetesen forrásgyakorlataim⁸² is részt vettem. Az egyikben a pseudoaristotelesi *Athenaion politeiai*t olvastuk. Másodéves koromban egy Lysias-beszédet kellett ismertetnem, különös tekintettel Wilamowitz-Moellendorf nagy műve idevágó szakaszára.⁸³ Arra már nem emlékszem, mi is volt a megoldásra váró probléma. Azt azonban nem felejtettem el, hogy Heinlein barátságos kérdésére: „És most már mi az Ön saját véleménye?” – sajnos, nem tudtam érdemleges választ adni.⁸⁴ Ezen a gyakorlaton részt vett, bár már harmadéves volt, Kerényi Károly is. Az egyetemen görög tudása miatt bámulatunk tárgya, ugyanakkor fölényes modora miatt ritka népszerűtlenségnek örvendő kollégánk.

Látva érdeklődésemet, Heinlein megkérdezte, nem volna-e kedvem egészen az ókor tanulmányozására adni magamat? Majd talán azért is, hogy segítsen igenlő választ adni, megengedte, hogy mint másodéves részt vegyek a „Bevezetés az ókori történelem tudományos művelésébe” című, csak néhányunk számára, hely hiányában az ásványtani intézet egyik szobájában tartott kollégiumán.⁸⁵ Bármily kitüntető volt figyelme és jóindulata, mivel akkorra már kiérlelődött munkatervem, ki kellett térnem biztatása elől. Ezt azonban nem vette rossz néven. Csak jóindulatot tapasztaltam részéről később is, amikor a doktori szigorlaton az egyik melléktárgy cenzora gyanánt sorra olyan kérdést tett fel, amelyekre az egykor hallgatott anyag alapján joggal remélhette, hogy meg tudok felelni. De akkor is, amidőn tanártársra lettem.

Az ókori történet kutatásának Heinlein által belém oltott elvei rendkívüli segítségemre voltak a középkori magyar történet problémáinak vizsgálatánál. Sokszor úgy éreztem, hogy Heinlein sugalmazza megállapításaimat. Talán azért is voltam annyira meggyőződve azok helyességéről. Az a módszer, amelyet a magyar társadalom életének első szakaszai, pontosabban XI–XII. századi törvényeink értelmezésénél alkalmaztam, egyszerűen az ókorkutatás által kidolgozott és Heinleintől megtanult módszertani elvek hazai forrásanyagra alkalmazása volt.⁸⁶ Egykori professzorom emléké-

82 „Forrásgyakorlatok a görög történelemből”. *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 77.; *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 77.; *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév első fele, i. m. 77.; *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév második fele, i. m. 69.; *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév első fele. Bp., 1918. 45.; *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév második fele. Bp., 1918. 42.; *Leczkekönyv*, 8., 12., 16.

83 Enno Friedrich Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: *Die griechische Literatur des Altertums*. Leipzig, 1912. 132–137. [Dritte Auflage.]

84 Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 129.

85 *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 77.; *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 77.; *Leczkekönyv*, 12., 16.

86 Heinleinről vö. még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 129.

nek kívántam áldozni azzal is, amidőn 1966-ban három forrástanulmányomat a *Századokban Krónika-problémák* címmel adtam ki.⁸⁷

A semmivel volt egyenértékű, amit a klasszika-filológiától kaptam első egyetemi évemben. Haldokló tudományág volt, amelynek züllése azonban, a sok értéktelen, iskolai értesítőkből megjelent filológiai „értekezés” szerint, amint azokra már utaltam, nem most kezdődhetett. Mintha az egyetemek maguk ásták volna a hazai klasszika-filológia sírját azzal, hogy a nagy tömeg latintanárra felkészülését elhanyagolták. Igaz, igényeim nagyok voltak. A legelső könyv, amelyet 1916 őszén a Szent István Társulat könyvkereskedésében, szemben az egyetem épületével, megrendeltem, a Gercke–Norden *Einleitung in die Altertumswissenschaft* három kötete volt.⁸⁸ Ebből láttam, milyen a korszerű ókortudomány és mennyire toronymagasan áll az elavult formális filológia felett. A Gercke–Norden egész életemre egyik igen kedves könyvem maradt. Lehet, hogy már elavult, de 1916-ban számomra a filológiát jelentette, és akkori újdonsága miatt ma is becsülöm. Kezem ügyében van a három kötet és ma is beléjük lapozok, olvasgatok egy-egy részletet belőlük, csak úgy, szórakozásból. Megha – kételyektől nyugtalanítva – magyarázatot, meggyőző bizonyítékot keresek, hogy indokolt volt fiatalkori nagybecsülésem, amelyet általában a német tudományosság iránt éreztem.

A három klasszika-filológiai professzor közül a grecista Pecz Vilmos volt a legszánalomraméltóbb. Megtört aggastyán, bár 1916-ban még csak 62 éves volt. „A görög-latin philológia encyclopediája” című kollégiuma⁸⁹ kötelező volt az elsőéves filológusok számára, és hallgatósága is azok közül került ki. Nem kellett attól tartania, hogy bárki is észreveszi: évekkorábban, talán mindjárt katedrára lépésekor kidolgozott jegyzetét ismétli. Abból, hogy kihangsúlyozta, mily óriási érdemei voltak valamelyik német professzornak, s hogy ugyanily című kollégiumát elképesztően sokszor megtartotta, könnyű volt rájönnünk: életére akkor volna igazán büszke, ha sikerülne nagy elődjét felülmúlnia a számszerűség terén. Bár csupa elsőéves hallgatta, az egyetemi tradíciók továbbélésére jellemzően már az első hetekben tudtuk, hogy Pecznél nagyon könnyű kollokválni. Az utolsó órán írásbeli dolgozatot kell írni, amelynek címe vagy a latin, vagy a görög irodalom korszakai. Gondolkozni egészen felesleges rajta, szöveget kell írni, mert csak ki kell írni a szöveget Pecz egyik akadémiai értekezésének a függelékéből.⁹⁰ Arra azonban nagyon kell ügyelni, hogy a dolgozat be legyen

87 100. (1966) 4–5. sz. 713–762.

88 Unter Mitwirkung von J. Beloch, E. Bethe, E. Bickel [...]. Hrsg. von Alfred Gercke und Eduard Norden. Band I–III. Leipzig und Berlin, 1912, 1914. [Zweite Auflage.]

89 *PTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 68.; Leczkekönyv, 4.

90 *A görög tragoedia. Első kötet. A görög tragoedia története*. Bp., 1889. 313–360. (Görög és római irodalom-történeti munkák).

fejezve. Elolvasni ugyanis a professzor nem szokta a dolgozatokat, csak a végüket nézi meg. Ha teljes a szöveg, biztos a jeles. A hagyomány oly szilárdan biztos volt, hogy az előadott anyagot senki sem tanulta meg. Sőt még a kijelölt témáról szóló előadást sem, hanem ezt jegyzetekből vagy az említett értekezésből kimásolta. Hogy a professzort kínos helyzetbe ne hozzuk, azt tettük: amíg előadásain az első padokban szorongtunk, most az utolsókat szállottuk meg, ameddig rövidlító szemével már nem látott el, vagy úgy tett, mintha semmit sem venne észre.

Alig valamivel volt komolyabb a kollokválás Némethy Gézánál, akinél vizsgázni szerettem volna, és éppen ezért minden kollégiumát, gyakorlatát felvettem az indexembe.⁹¹ Egy-egy alkalommal annyi jelentkezőt kollokváltattott le, ahányan az első padba befértek. Mivel mindenki, ha már bejött az egyetemre, szerette volna minél előbb megszerezni a jelest, az egyébként hosszú pad zsúfolásig megtelt. A kérdezést Némethy a padnak az ablak felőli végénél kezdte, és az anyagot ugyancsak a jegyzet elejétől kérte számon. A legelső kollokválónál elég volt, ha az első órán hallottakat tudta. Érthető, hogy a kollokválók iparkodtak mielőbb helyet biztosítani maguknak. Másodéves koromban a decemberi kollokviumra már én is $\frac{3}{4}$ -kor az egyetem kapuja előtt toporogtam, és bár lóhalálában rohantam a második emeletre, már csak a pad közepén szereztem helyet. A kérdés sorban haladásának megvolt az az előnye: nagyjában ki lehetett számítani, hogy az anyagnak körülbelül melyik részéből kell majd felelni, és így a professzor megjelenéséig a jobb idegzetűek akár a helyszínen is felkészülhettek.

Bár Némethy régi jegyzeteit olvasta fel, amelyek egy része önálló monográfiák alakjában⁹² közkézen forogtak, s bár közismert volt, hogy alaposan felkészülteknek sem ad dicséretet vagy pláne kitűnő osztályzatot, s a kollokválókkal szemben tanúsított elnézésének az a magyarázata, miszerint a tandíjmentesség megszerzését senkinek sem akarja megnehezíteni, én mégis – mint mondtam – nála szerettem volna vizsgázni, nem pedig a másik professzornál, Hegedűs Istvánnál. Tőle kiszámíthatatlansága riasztott el. Soha sem lehetett tudni, milyen meglepő kérdéssel hozza zavarba a vizsgázót. A legelső félévben Némethy betegsége miatt tőle kellett a latinból szüksé-

91 „Horatius élete és művei”, „Cicero De finibus-a”, „Latin stílusgyakorlatok”, *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 65.; „Vergilius élete és művei”, „Latin stílusgyakorlatok”, „Horatius ódái”. *PPTÉ tanrend*, 1917/18. tanév első fele, i. m. 68.; „A római elégia”, „Horatius ódái”, „Latin stílusgyakorlatok”. *PPTÉ tanrend*, 1917/18. tanév második fele, i. m. 60.; „Ovidius élet és művei”, „Horatius szatírái”. *PPTÉ tanrend*, 1918/19. tanév első fele, i. m. 36.; „Ovidii Amores”, „Horatius epistolái”. *PPTÉ tanrend*, 1918/19. tanév második fele, i. m. 34.; „Vergilius eclogái”. *PPTÉ tanrend*, 1919/20. tanév első és második fele. Bp., 1919–1920. 37.; *Leczkekönyv*, 8., 14., 18., 22., 26., 28., 32.

92 *A római elégia viszonya a görögöz.* Bp., 1903; *A római elégia: Tibullus és Propertius.* Bp., 1905; *Vergilius élete és művei.* Bp., 1912.

ges osztályzatot megszerezni,⁹³ Juvenalis egyik szatírájának lefordításával és értelmezésével. Nála is kollokváltam,⁹⁴ de azután többé feléje se néztem.⁹⁵

A legnagyobb csalódás azonban Vári Rezsőnél ért. Könyve, *A classica-philologia encyclopaediája* [Bp., 1906] után Heinleinhez hasonlóan lelkes tanárnak képzeltem. Valójában a legszárazabb ember volt. „Livius”-kollégiuma⁹⁶ abból állt, hogy az év elején a jelentkezők közt meghatározott napra sorban kijelölt egy jókora szövegrészt és annak lefordításáért adta meg az érdemjegyet. 1917 tavaszára ketten voltunk kijelölve, de mert a másik kollokváló nem jelent meg, két óra hosszat nekem kellett egyedül szerepelnem. Eleinte felolvastam a latin mondatokat és azután fordítottam, de a végén rám szólt, hogy elég, ha mindjárt a magyar fordítást mondom. Szerencsétlenségemre Livius munkájának egyik legérdektelenebb része jutott reám és újból áthaladni az unalmas szövegen valóságos kínszenvedés volt. Nyilván Várinak is, de ő a katedrán ülve, könyvvel maga előtt, rendíthetetlen nyugalommal hallgatta fordításomat. Amikor letelt a kettős óra ideje, becsukta könyvét és szó nélkül távozott. A szöveg értelmezése tekintetében nem volt egyetlen megjegyzése [sem], viszont ilyent tőlem sem kívánt. Ez volt a tanrend szerint is a klasszikus auktorok úgynevezett kurzív olvasása. Kettőnkön kívül a teremben még egy leányhallgató ült a hosszú pad másik végén. Talán kíváncsi volt, milyen egy Vári-óra. Nem hiszem, hogy amit tapasztalt, az kedvet ébresztett benne az aktív részvételre. Legalábbis, ha rátévedt tekintetem, sajnálkozást véltem arcán tükröződni. Így volt-e, nem tudom, mert akkoriban az illemszabályok nem engedték meg, hogy egy férfi az egyetemen megszólítsa kollegináját.

Nem volna teljes beszámoló az első egyetemi évről, ha nem tennék említést egy erőmet eleve láthatóan felülmúló próbálkozásomról, egy pályamunka elkészítésének tervéről. A pályatételek közt a történeti az avignoni pápai udvartartás ismertetését kívánta meg a Görres-Gesellschaft kiadásában megjelent számadáskönyvek alapján.⁹⁷ Csánki munkáját Mátyás király udvaráról⁹⁸ nagy élvezettel olvastam el még

93 Mályusz Hegedűsnek „A római szatíra története olvasmányokkal kapcsolatban” című előadását látogatta. *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév első fele, i. m. 68.

94 Mályusz Hegedűsnél jeles osztályzatot kapott: *Leczkekönyv*, 6.

95 Mályusz indexének tanúsága szerint az 1916–1917. tanév második felében felvette Hegedűs „Lucretius: De rerum natura” című szemináriumát, a következő tanév első felében „Janus Pannonius”, az 1918–1919. tanév első felében „Livius”, „Szemináriumi dolgozatok”, az 1918–1919. tanévben „Plautus vígjátékai” és „Latin-görög mythosok tudományos magyarázata”, az 1919–1920. tanév első és második felében pedig „Aristoteles »ars poetica«-ja vonatkozással Horatiusra” és „Szemináriumi gyakorlatok”, „Plautus vígjátékai” című gyakorlatait. Hegedűs minden alkalommal aláírta az indexet. *Leczkekönyv*, 10., 14., 22., 26., 28., 30., 32. – Arról, vajon Mályusz valóban részt vett-e az órákon, nem állnak adatok rendelkezésre.

96 *PPTÉ tanrend*, 1916/17. tanév második fele, i. m. 65.; *Leczkekönyv*, 10.

97 Karl Heinrich Schäfer: *Die Ausgaben der Apostolischen Kammer unter Johann XXII: nebst den Jahresbilanzen von 1316–1375*. Paderborn, 1911. (Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung. 1316–1378. 2.)

98 *I. Mátyás udvara*. Koszorúzott pályamunka. Bp., 1884.

Szegeden. Főgel Józsefnek II. Ulászló udvarát ismertető könyvét⁹⁹ pedig napokkal megjelenése után meg is vásároltam. Mivel Pomázra csak este jártam haza, volt időm a nap folyamán az Egyetemi Könyvtár olvasótermében Karl Heinrich Schäfer kiadványának¹⁰⁰ az olvasgatására és jegyzetek készítésére.

Arra hamar rájöttem, hogy a számadások minden vonatkozású feldolgozására még sincs elég időm. Ezért csak a kódexekről, könyvtárról megemlékező adatokra szorítkoztam. A *Magyar Könyvszemle* buzgó forgatójának érdeklődése nyilvánult meg ebben a korlátozásban. Abban, hogy a kijegyzett adatokat összefoglaljam, csak részben akadályozta meg az időhiány. Inkább az a meggyőződése, hogy csak teljes feldolgozást lehet benyújtani. Pár év múlva tudtam meg, hogy egy már egyetemi tanulmányai befejezése előtt álló fiatal történész figyelmét is felbresztette a pályázathirdetmény, és ő is az adatoknak csak egyetlen szempontból való feldolgozására szorítkozott. Tóth László, akivel egy napon tartottuk meg magántanári próbaelőadásunkat,¹⁰¹ és aki mint a szegedi egyetem nyugalmazott tanára halt meg, a pápai udvar lakásviszonyait tárta fel.

Az 1920-as években, amikor Budapesten a lakáshiány oly nagy volt, hogy sok család élt vagonokban, a feldolgozott téma kétségtelenül érdeklődésre számíthatott. Tóth munkáját, doktori értekezésnek elfogadta a kar, pályázat kítűzője, Áldásy Antal javaslatára. Nyomtatásban is megjelent a Szent István Akadémia kiadásában.¹⁰² Sőt, a rossz nyelvek szerint, magántanári képzéséhez szintén alapul szolgált. Az a szarkasztikus szóbeszéd járta múzeumi körökben, hogy Tóth Laci értekezését normál papírra írva legelőször szakdolgozatnak, azután szép, vastagabb fehér papíron doktori értekezésnek nyújtotta be. Végül úgynevezett miniszterpapírra legépelgetve, amilyent a legfőbb körökhöz címzett folyamodványoknál volt szokás használni, immár testes kötetté fejlesztve habilitációs mű gyanánt szerepeltette.

Még Illéséknél tartózkodásom alatt, miután megszereztem a kollokviumi jegyeket, kezdtem másolgatni a Wattay család levéltárából Pomázról kikölcsönzött középkori okleveleket. Friss paleográfiai ismereteim továbbfejlesztéséhez jó gyakorlat volt ez. Egy Anjou-kori, nagy terjedelmű országbírói ítéletlevelet¹⁰³ és János király 1538-iki privilégiumát¹⁰⁴ írtam le először. Az utóbbi, többszörös átíratban és megerősítéssel Zsigmondnak a Rosd-szigeten, a mai Szentendrei-szigeten letelepített bolgárok javára kiadott kiváltságlevelét tartalmazta. Érdekes szöveg volt és a helytörténeti iro-

99 *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Gorove-jutalmat nyert pályamű. Bp., 1913.

100 Lásd a 97. sz. jegyzetben idézett művet.

101 Lásd erről a III. fejezetet.

102 *A pápai udvar lakásviszonyai a XIII. század második felétől a XIV. század közepéig*. Bp., 1924. (A Szent István Akadémia Történelmi, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai. 1. kötet. 7. sz.)

103 Miklós országbíró levele (1359. október 4.): MNL OL, Diplomatarium. (= MNL OL, DL) 107 241.

104 Zsigmond király oklevele (1428. december 30.): MNL OL, DL 107 262.

dalom alapján is megállapíthatóan ismeretlen maga a telepítés ténye. A családi levéltár kisebb vasládában a középkori okleveleken kívül őrzött régibb, XVI–XVII. századi iratai és egy nagy, úgynevezett hajókofferben felhalmozott XVIII. századi, részben XIX. század eleji iratai, sok kéziratos térképe még sok meglepő „felfedezés” gyönyörét ígérték.¹⁰⁵

Érthető tehát, hogy elhárítottam Gálosék tátrai meghívását, és mihelyt befejeződött számomra Illéséknél a munkám, sietve kiköltöztem Pomázra Gizihez. Azért is nagy örömmel, mert a nyarat Mamám is kis Emmy húgommal Gizinél töltötte. A háztartás vezetését ő vette kezébe és valamennyiünk számára békés, nyugalmas életet, pihenést, igazi boldog nagyvakációt biztosított.

Az én boldogságomat teljessé tette, hogy Wattay Guszti bácsi, a levéltár tulajdonosa megengedte: kutassak a család életének írásos emlékei között és azokat rendezzem. A Wattay család három oldalról is, de mindenkor Bezegh révén volt rokonom. Nagyanyám, Bezegh Emma egyik leánytestvére, Ilona, Wattay Gyula pomázi földbirtokos felesége volt. Gyula bácsit én már nem ismertem.¹⁰⁶ Gizi a pomázi amatőr fényképeken azonban mint kisleány gyakran állt közte és Ilonka néni között. Nekik nem volt gyermekük, ezért is kedvelhették unokahúgukat. Gizi megfigyelései szerint az ő idejében Gyula bácsi már nem gazdálkodott. Az egykor hatalmas családi vagyon töredékei voltak már csak kezében. Ha pénzre volt szüksége, eladott egy-egy telket.

Ő volt azonban a család széniora [sic!]. Mint ilyen a XVIII. században épült tornácos kúriában élt feleségével. Tágas, nagy ház volt, kissé magas helyen. Előtte parkosított udvar terült el. A kocsifeljáró mellett, középen hatalmas virágággal, a bejárati részen házacskával, amely az én időmben limlomokkal volt tele. Ma egy család lakásul szolgál. A kúriába 1917-ben a kertből két-három lépcső vezetett fel. Most az út teljesen fel van töltve. A kúria ablakai zárt, kisebb kertre néztek. Ma is, amikor több család kapta meg társbérleti lakásul a házat, kívülről poétikusan szép, csendes otthon képét sugározva.

Ilonka néni 1917-ben egyedül éldegélt ebben a nagy házban. Betegeskedett, szív-bajos volt. Az ebédet Máli néni szolgálója hozta fel neki. Gyula bácsi mint a család széniori ágának feje volt a levéltár tulajdonosa is. Amikor a Wattay-vagyonközösség feloszlott,¹⁰⁷ a levéltár annál az ágnál maradt, amely a kúriában addig is kezelte, őrizte. A birtokközösségtől választás formájában nyerte el levéltárosi megbízatását. Nem hiszem, hogy Gyula bácsit még megválasztották volna. Valószínűleg apjától maradt reá

105 Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 130–131.

106 Wattay (Wathay) Gyula 1908. január 9-én hunyt el nyolcvanéves korában.

107 Ez a vagyonközösség 1864-ig állt fenn. Lásd erről: Wattay család levéltára. MNL OL, P 1744. 3. tétel. Családülési jegyzőkönyvek (1783–1864).

a levéltár a kúriával együtt. A XVI–XVII. századi iratokat azonban érdeklődéssel olvastam, mint kék ceruzával reájuk írt utalásai is mutatják.

1917-ben a két levelesláda már nem a kúriában volt, hanem a melléje épült színszerű nagyobb kamrában. A ládák kulcsait Wattay Guszti bácsi őrizte. Ő, gondolom, unokaöccse volt Gyula bácsinak.¹⁰⁸ Beöthy Zsolttal, az egyetlen akkor még előadó esztétikaprofesszorral és Tasnádi Nagy Gyula országos főlevéltárossal, a *Századok* egykori szerkesztőjével a Budapesti Református Gimnáziumban 1867-ben érettségizett. Nagy Gyulára lehetett tekintettel, amikor, ha a levéltár sorsa szóba került, mindig azt emlegette, hogy nem a Nemzeti Múzeum könyvtárában fogja letétül elhelyezni, hanem az Országos Levéltárban. Szerencsére erre nem került sor. Guszti bácsi megérte még a második világháború kitörését is, és a levéltár két vejének leszármazottjai, a Zboray és a Koronka család birtokában maradt. Ezzel elkerülte a pusztulást. Ha ugyanis az Országos Levéltárba kerül, valószínűleg a tűz martaléka lett volna az 1944–1945-iki ostrom idején, amidőn a levéltárnak éppen a kisebb családi levéltárakat tartalmazó kettős terme kiégett. Pomázon a levéltár épen maradt. Így 1947-ben¹⁰⁹ nagy örömmre és megnyugvásomra viszontláthattam az 1917-ben először kezembe vett okleveleket¹¹⁰ és részem lehetett abban, hogy közvetítem a levéltárnak az Országos Levéltárba kerülését.

Wattay Guszti bácsi jogot végzett, ügyvédi diplomát szerzett. Az én időmben azonban már nem praktizált. Sógorai, a három Mares fiú – Ödön, Zoltán, Gyula – apám és nagybátyám kortársai, nem szerették. Féltekenykedtek rá, hogy felesége, Vilma néni révén megrövidíti őket. Befolyásolva apósát, anyósát, hogy kárukra leányuknak nagyobb részt juttassanak a Mares-birtok jövedelméből. Háza a Wattay-kúria parkszerű udvarát hosszanti irányban zárta le, merőlegesen a kúria folytatását képező épületszárnyra, amelyben a színek, kamrák voltak. XIX. század végi épület volt, az egykori présház helyén. Talán ennek falait felhasználva húzták fel. Hatalmas fedett verandán át lehetett a szobákba bejutni. Az ebédlőt a XVIII. századi Wattay-ősök, köztük I. és II. György olajképei díszítették. Felirataik szerint a „bonorum director”-ok [jó-

108 Wattay Gusztáv nem unokaöccse, hanem Wattay Gyula legidősebb fia volt.

109 Mályusz rosszul emlékezett: nem 1947-ben, hanem 1967-ben látta ismét az okleveleket, amelyek akkor már a Wattayakkal rokon Zboray és Koronka családok tulajdonában voltak, amelyeknek leszármazottjai az említett évben felajánlották a pomázi Wattayak iratanyagait a Magyar Országos Levéltárnak megvételre. A levéltár által az iratok megtekintése végett Pomázra kiküldött munkatársakhoz csatlakozott Mályusz is. A Wattay-levéltárat a Magyar Országos Levéltár 1969-ben vásárolta meg. Lásd erről MNL OL, Y 7 Általános iratok. (= MNL OL, Y 7) 84. tétel. No. 3959/1969. A Wattay család levéltárának iratait lásd MNL OL, P 1744. (A levéltári iratokat Reisz T. Csaba, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa bocsátotta rendelkezésemre. Szíves kollegiális segítségéért ezúton mondom köszönetet.)

110 Mályusz ezeket az okleveleket (60 darab), köztük két Mohács előtti oklevelet 1917-ben kapta kölcsön a családtól lemásolásra. A másolatokat 1967-ben átadta a Magyar Országos Levéltárnak. Lásd erről Bakács István feljegyzését. (Bp., 1969. november 19.) MNL OL, Y 7 84. tétel. No. 3959/1969.

százigazgatók] közt volt egykori testőr is,¹¹¹ amint hogy az ábrázoltak ruházata leginkább a Bessenyei-kori portrékat juttatta az ember eszébe. A hatalmas méretű képek iránt (1930-ban?) már hiába érdeklődtem. A Zboray-kézben maradt egyetlen szoba, a régi ebédlő falán ma lógó portrékat, amelyek a XVII–XVIII. század fordulóján élt ősöket ábrázolják, viszont nem láttam fiatalkoromban. Rongáltságuk arról tanúskodik, hogy akkortájt valami színben összetekerve pihenhettek.

A ház mögött hatalmas kert, gyümölcsös következett, a leányok részére készített tenispályával. Guszti bácsi joviális, bölcsen nyugodt, jóindulatú és szeretetre méltó ember volt. Szerettem őt. Unokái közül csak kettővel ismerkedtem meg közelebbről. Velük is akkor, amidőn a levéltár Budapestre szállítása ügyében tárgyalgattunk. Közülök Koronka Gábor igazgató-főorvos, már maga is többszörös nagyapa, ma is túláradó szeretettel beszél „nagyapóról”, akinek kedves barátságosságát mind ő is, Zboray Gyurka is megörökölték.

A másik két szál, amely a Wattay családhoz fűződött, vér szerinti rokonságból szövődött. A távolabbi kapcsolat így alakult: dédapám, Bezegh Péter Pál nevű öccsének leánya, Berta Wattay Dezsőhöz ment férjhez. A házasságukból származó Dezső, apámnak tehát másod-unokatestvére, gazdasági akadémiát végzett és a földművelésügyi minisztérium irányítása alatt álló szervezet tagjaként mint gazdasági felügyelő éppen Zólyom megyében működött. Volt azonban háza Pomázon is. Itt 1909-ben vele nem, ellenben feleségével, szép fiatalasszonnyal, nekem Janka néniel¹¹² találkoztam. A sors különös szeszélyéből Hajnikon az egykori toronyszerű Bezegh-kúriában laktak. A hely és nagyanyám kapcsolatát ismerte Janka, ezért is írta a kúriát – a lap felirata szerint Mátyás király kastélyát – ábrázoló képeslapon nagyanyámnak 1909-ben: „Ezen ismerős, kedves házból, hol nagyon sokat emlegetjük édes Emma Nénikénket, küldünk sok kézcsókot szeretettel tisztelő húga Janka.” Maradtak-e leszármazottjai, élnek-e Dezső után maradt Wattayak, nem tudom. Az említett Bezegh Pál unokája, Miklós felvette anyja, Huszágh Paula családi nevét és mint Bezegh-Huszágh Miklós a Horthy-korszakban egy ideig Budapest rendőrfőkapitánya volt.¹¹³

Közelebbi kapcsolatba hozott a Wattayakkal a harmadik szál. Nagyanyám másik nőtestvére, Bezegh Amália leánya, Mares Vilma néni volt Wattay Guszti bácsi felesége és így az ő leányaik: Wattay Sári (Zborayné), Jolán és Paula (Koronkáné) másodunokatestvéreim voltak. Guszti bácsi – korkülönbségük ellenére – jó barátja volt apámnak. Temetésére is eljött Szegedre, ami akkor (1910) még nagy útnak számított.

111 Wattay Pál testőr alhadnagy, a Wattay családi közbirtokosság megalapítója. Lásd róla *A magyar testőr-ségek névkönyve 1760–1918*. Összeállította tiszabői Hellebronth Kálmán. Bp., 1918. 387.

112 Veres Janka.

113 Bezegh-Huszágh 1928 és 1932 között volt a főváros rendőrfőkapitánya.

A Mares–Wattay-házasság a sors különös játékát példázta előttem. A XIX. század elején a Wattay-birtokközösséget alkotó családok – a Fáyak, Mocsáryak nevére emlékezem – életre való gondolat megvalósításába fogtak. Felhasználva az előnyöket, amelyek abból adódtak, hogy a Teleki családnak jutott leánynegyed kiválása után¹¹⁴ maradt rész generációnként nem tördelődött tovább, hanem egységesen kezelt nagybirtoknak számított. A gazdálkodás modernizálását határozta el. A főváros közelségéből adódó előnyök már akkor feltűnhettek. Az évi beszámolók alapján ilyennek látszik az építkezésekhez szükséges mész-, téglá- és cserépetetés. Az iratok tüzetesebb tanulmányozása után, amire remélhetően hamarosan akad most már vállalkozó, bizonyára sok más részlet is ismeretes lesz. A „bonorum director” onnan hívott meg, szerződttetett szakembert, ahol a nagybirtok üzemeltetése a legmodernebb elvek szerint folyt, Csehországból.

Mares Vencel bizonyára beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Magának kétségtelesen jól gazdálkodott. Fia, vagy inkább unokája lehetett Mares Móric bácsi, 1909-ben már igen öreg, irántam szeretettel viselkedő bácsi, hatalmas termetű, jó indulatú medvéhez lett volna hasonlítható. 1848-ban mint nemzetőr fegyveres szolgálatot is vállalt a magyar ügy érdekében. Mares Vencel háza a szerb templom környékén húzódó utcában feküdt, ettől kerítéssel elválasztott hatalmas telken, a temetőig lenyúló kerttel, amelynek végéről ma is Szentendrét el lehet látni.

A Mares-kúria vályogtégglából épült, de még ma is szilárd építmény. Központi része az én időmben Móric bácsi lakrésze, ma is, a kert egy részével és az udvarral a Mares unoka, Koronka család kezében van. Az udvar építményei szemben a lakóház széles verandájával, ma átalakítva a lakáshiányt hivatottak enyhíteni. Míg a telek másik udvari része, háttal az imént említett építményekkel, ahol az istállók voltak, most a pomázi cigány szegkovács szövetkezet birtokában van. Az utca felől hatalmas szárnyú kapun lehetett az udvarba behajtani. A kapu egyébként mindig tárva volt. Lehet, szárnyai sem voltak már. Szilárd építménynek bizonyult a kaput koronázó, téglából épített falív, közepén Mares Vencel monogramjával.

A család nem volt nemes, de címer nélkül is, a világháború előtt, középnemesi színvonalon állónak volt mondható. Móric bácsi mint a Bezech leány férje, a gentryvel érzett együtt, és protestáns vallása szintén a család asszimilálódásának bizonyossága. Gyermekai mind protestánsok voltak. A leányok anyjuk után evangélikusok, a

114 Azaz vatai Wattay Borbálának a leánynegyede, aki Róth Tamáshoz ment feleségül. Ebből a házasságból született Róth Johanna, aki gróf Teleki József felesége volt. Lásd erről *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. (Archivum Gyömrőense gentis comitum Teleki de Szék.) Írta és összeállította Dr. Iványi Béla [...]. Szeged, 1931. 57. Lásd erről még: A Teleki család gyömrői levéltára (1159–1903). I. sorozat. Lajstromozott iratok. II. rendű lt. El. XIX. Wattay család iratai (16–19. század.) MNL OL., P 654.

fiúk reformátusok. A református templomban a Mares családot külön pad illette meg. Én is itt foglalhattam helyet. Mares Gyula bácsit leszámítva, a két hónap alatt az egész rokonságból senki sem jelent meg a templomban. Jó volna tudni, vajon Mares Vencel nem katolikus volt-e. A türelmi rendelet után nem feltétlenül kellett katolikus családból származnia. Lehetett éppen református is, hiszen több cseh–morva református gyülekezet vezetője magyar prédikátor volt.

Gyula bácsi kevéssel az első világháború előtt grófnőt vett feleségül: Lassberg Rudolf győri főispán leányát. A grófi család vagyontalan volt. A főispán özvegye 1920-ban szűkös viszonyok közt élt hivatalba járó másik leányával. Igaz, a lakás a városligeti villanegyed Nagy János utcájában volt. Gyula bácsi hitvese, aki ugyan idősebb volt nálam, de még nem annyira, hogy Olga néninek szólíthattam volna, rendkívül jó háziasszonynak, gondos feleségnek bizonyult. Gizi leghőbb vágya teljesült és orosz hadifogságból hazatért,¹¹⁵ orvosi diplomát frissen szerzett jegyesével esküvőjét megtarthatta.¹¹⁶ A pomázi katolikus templomba mind, az ünnepélyes szertartásra összegyűlt legközelebbi rokonok Gyula bácsi házából mehettünk át és ugyanoda tértünk is vissza.

A Mares családot az 1848-i jobbágyszabadítás aligha érintette. A jobbágytelkek a földesurak kezében voltak, a változás hátrányait elsősorban ők érezték. Érdeemes lett volna erről a problémáról, a Mares-vagyon eredetéről Guszti bácsit kikérdezni. Ezt sajnos elmulasztottam. Vajon mennyit szerzett Vencel és fia 1848 előtt, miként használták ki a birtokközösség felbomlásából és a jobbágyszabadítással szorult helyzetbe került, egykori kenyéradó nemes családok elszegényedéséből származó előnyöket, nem tudom. Mares Móríc bácsi idejében a gazdálkodást felesége, Máli néni irányította. Úgy tűnt fel nekem, mintha a női uralom a Mares-kúriában nem új keletű lett volna.

A gazdaságot és vele a családot mint taglóütés érte a filoxérajárvány az 1880-as években. A budai és szentendrei szőlőhegyek pusztulása sok kisegyzisztencia végső romlását jelentette. Gida nagybátyám tréfásan úgy jellemezte a család magatartását, hogy Móríc bácsi otthon káromkodott, Máli néni a templomban térden állva imádkozott, a fiúk meg védelték a bort, hogyha már minden elpusztul, legalább az legyen az övék, amit megisznak. Máli néni szívóssága tartóztathatta fel a teljes pusztulást.

A szőlőhegyek lehetnek a gazdaság legértékesebb részei, de nem az egyedüliek voltak. Maradtak telkek, földek, sőt erdők is. Gyula bácsi elvitt egy alkalommal a Kőhegy felé egy szép tölgyes erdőbe és séta közben egy erdei útnál megállva, karjával széles

115 Dr. Görgő (Spergely) Tibor egy Irkutzk melletti hadifogolytáborba került, ahonnan megszökött. 1918-ban kalandos úton tért vissza Magyarországra. 1920. március 1-jétől Rudabányán a bányapénztár orvosaként tevékenykedett.

116 Mályusz Gizella 1920-ban ment dr. Görgőhöz feleségül.

mozdulatot téve, figyelmeztetett: innen kezdve az erdő a miénk. Megmaradt a budapesti üzletnegyedben épült, Széchényi utca 8. számú, háromemeletes műemlék jellegű ház is, amelynek lakásai bérbe voltak adva. Egy kisebb kivételével, amelyet fenn tartott a család magának, hogy legyen hol megpihennie annak, aki ügyes-bajos dolgai végzésére kénytelen a városba bejönni. (A Wattay család szállóhelye a mai Rákóczi útnak a városból jövet a Rókus kórház előtti részén, hatalmas üres telken volt.)

A Mares-szőlők 1909-ben még mindég hegyoldalnyi kiterjedésűek voltak, szépen megművelve. Egyik a Lugban, a falu északi részén terült el. Kellemes szórakozást jelentett, ha Mares Zoltán bácsi a kétlovas hintón időnkint kivitt magával ellenőrizni a szőlőben folyó munkát. De volt máshol is a családnak szőlője. Így Pomáz és Kalász között egy hegyoldalon. 1919 őszén itt magam is részt vehettem Zoltán bácsival a szüretben. Az elpusztult szőlőket tehát Máli néninek sikerült újjávarázsolnia. Valószínűleg azonban erre csak korlátozott lehetősége volt.

Találékonyaságára vall, hogy tehenészetet tartott üzemben tucatnyi tehénnel. A főváros közelségének köszönhetően a tejet jó áron lehetett értékesíteni. Egy uzsonná-nál fültanúja voltam Zoltán bácsi zsörtölődésének: „Mama, hagyjon fel a tehenészet-tel, ez csak gondot okoz”, majd Máli néni válaszában: „Fiam, ebből van a biztos jövedelem.” Mennyi volt a gazdaságból a Mares-rész és mennyi a Bezegh-hozományból származó, nem tudhattam. Az utóbbi azonban nem lehetett jelentéktelen. Látszik ez abból is, hogy legkedvesebb fiának, Gyula bácsinak lakásul külön házat szép kerttel, tágas udvari részekkel még mint legényembernek rendeztetett be. De abból is, hogy az anyai rész és a fölötte való diszponálás módja sűrűn szóba került.

Az energikus Máli néni és az 1909-ben már öregembernek számító Móric bácsi nem voltak szerencsések gyermekeikkel: két leányukkal és három fiúkkal. Apám unokatestvéreiről szólva kezdjük a sort az idősebb leánnyal, Vilma néniel,¹¹⁷ aki tehát mint Wattay Gusztai bácsi felesége számomra azt példázta, hogy a gazdálkodást irányító egykori polgári alkalmazott utóda vagyonosabb lett a „bonorum director” nemes leszármazottjánál. Nem volt szó érdekházasságról. Vilma néni, mint három nagyleány anyja is, még szépasszonynak volt nevezhető. Az életvidám, kiegyensúlyozott lelkületű Gusztai bácsi mellett azonban, így mondták, időnkint depressziós hangulat vett rajta erőt. Leányai közül a különösen szép Sárít, a későbbi Zborayné¹¹⁸ és Paulát vagy Palit, a leendő Koronkánét¹¹⁹ már említettem. A harmadik, a korban középső Jolán azonban nem ment férjhez, otthon élt szüleivel. Egyszer csak idegroham vett rajta erőt. Gyógyításra nem „Lipótmézőre”, a mai hárshegyi állami szanatóriumba vitték,

¹¹⁷ Mares Vilma.

¹¹⁸ Zboray Géza feleségét.

¹¹⁹ Koronka Gábor feleségét.

hanem a Kékgolyó utcai Schwartzter-szanatóriumba,¹²⁰ a szolid, de nem olcsó magángyógyintézetbe. Erről, a benne folyó életről, egyáltalán: az idegbetegekkel szemben világszerte alkalmazott gyógyítási módról hátborzongató közhiedelem élt. Jolánt, Uncikát, én is élve eltemetettnek képzeltem.

Ő akkoriban hazakerült, szemmel láthatóan megnyugodva élt apja mellett. Így sokszorosan megdöbbsentett, amikor megtudtam, hogy 1931-ben öngyilkos lett.¹²¹ Guszti bácsi puskájával vagy revolverével végzett magával. Még volt annyi ereje, hogy a dörrenésre befutó apjának büszkén odakiáltsa: „Ugye vitéz voltam”: azokat a szavakat, amelyeket a boldogtalan apa ezután a sírkő hátsó részén megörökítettett. Gida nagybátyám, amikor megkérdeztem, ugyan mi válthatta ki Jolán elhatározását, elgondolkozva így felelt: „Talán öntudata elvesztése közeledésének előjelét vette észre magán és el akarta kerülni annak következményeit.” Lehet. Vilma néni testvérei sorsából azonban arra kellett gondolnom, hogy valami öröklött terheltség kényszerítette tetteire.

A másik leánytestvér, Ilona, becenevén Silike erősen a negyven felé járt 1907-ben. Mint mondták, leány korában bálkirálynő volt, de kérőit sorra kikosarazta. Amikor az újságok hozták a hírt, hogy Sággy Gyula jogász egyetemi tanár, '48-as országgyűlési képviselő belső titkos tanácsos lett, Zoltán bácsi megjegyezte: „Sili, ha nem utasította volna el Sággyt, most kegyelmes asszony lehetne.” Az éppen nem volt csodálható, hogy a fiatal leány nem akart egy oly idős ember hitvese lenni, aki apja lehetett volna. Amidőn azonban pártában maradt – 25 évesnél idősebb leány már nem igen számíthatott kérrőre –, nem kívánt a vénleányok sorsára jutni, és a kor erkölcsi felfogásán erősen túl téve magát, riasztó „legényéletet” kezdett élni. Erre alkalma is volt, mert a szülői ház, a kúria területén lakott ugyan, de úgy elkülönítve, hogy egy fővárosi Don Juan is megirigyelhette volna.

A Mares Vencel-monogramos kaputól jobbra ugyanis, tehát szemben a verandás kúriával, a kocsiszínek nem terjedtek egész az utcáig, hanem helyet hagytak egy utcára néző kétszobás lakásnak, amelybe az udvar felől kis előtéren át lehetett bejutni. Úgy szólt a pletyka, hogy Silike nem volt válogatós. Utolsó nagy szerelme Chapó egykori főszolgabíró, pomázi földbirtokos volt, két gimnazista fiú apja, aki délutánonkint felkereste. Kedvéért Silike még a látszatot is félretolta azzal, hogy pár év előtt együtt utazott el vele Bártfa fürdőre nyaralni. Chapóné, amikor átmentem játszani nálamnál egy évvel idősebb kisebbik fiához és kipróbáltam, milyen a lovaglás póniján, nem érezte velem kedvetlenségét, hogy annak vagyok rokona, aki családi békéjét fel-

120 A Schwartzter Ferenc által 1852-ben alapított szanatórium vagy Schwartzter Intézet.

121 Watty Jolán 1931. május 20-án halt meg. Lásd a haláláról és temetéséről szóló gyászjelentést Mályusz örökösének tulajdonában.

dúlta. Silike esete szomorúan végződött: Móric bácsi halála¹²² után (halálát be sem várva?) öngyilkos lett: föbe lőtte magát.¹²³ Mint mondták, nem tudta elviselni, hogy Chapó szakított vele.

A két idősebb Mares fiú: Ödön és Zoltán jogot végeztek. Ödön bácsi megszerezte a doktorátust is. Bekerült valamelyik minisztériumba, de nem sokáig bírta a hivatali fegyelmet, amely pedig mindennek volt akkoriban nevezhető, csak szigorúnak nem. Összeveszett közvetlen főnökével, otthagya munkahelyét és hazajött Pomázra. Itt öccsével együtt a Mares-kúria utca felőli folytatását képező kétszobás házacskában lakott, amelynek ablakai, ajtaja a kert felé néztek. Ödön bácsi nem érintkezett szüleivel. Gizi szerint azért, mert egy szegény varrónőt akart feleségül venni. Házasságához azonban nem kapta meg beleegyezésüket. Az ellátást, ételmezt elfogadta tőlük. A házvezetőnő, a Rózka, Silike tejestvére, aki tehát születésétől fogva a Mares-házban élt, gondoskodott, hogy az egyik mindenes leány pontosan átvigye neki a kosztot. Magába vonulva élt. Én 1909-ben csak ritkán találkoztam vele, szobájában sohasem voltam. Magas, karcsú, kellemes arcú férfi volt. Egyszer az utcán találkoztunk, valamit kérdezett, feleltem, beszélgetni kezdett. Egyszer csak ezt mondja: „Üljünk le erre a padra”, és helyet foglalva egy ismeretlen ház előtti ülőalkalmatosságon, hozzátette: „egy dokornak joga van bárhová leülni.”

Volt valami kis jövedelme írói honorárium képében. Rendszeresen írogatott az egyik vicclapba, a Gábor Andor által szerkesztett *Borsszem Jankóba*.¹²⁴ Havi 40 koronára becsülték a családban jövedelmét. Zsebpénznek elég is lehetett, hiszen, tudtommal, nem dohányzott. Humorérzéke mindenképpen volt, de ritmusérzéke is, amint az a Kálvin-ünnepségek idején írt ünnepi költeményéből kitűnik:

„Ma múltba vágyunk szállni vissza
Emlékezetnek szárnyain,
Mind ünnepel, ki kálvinista
Földünk ezernyi tájain.”

Fejembe ragadt ez a strófa, mert az egész verset a rokonság számára több példányban le kellett másolnom a *Szentendre és Vidéke* vasárnapi számából,¹²⁵ ahonnan a

122 Mares Móric 81 évesen, 1911. április 11-én hunyt el.

123 Mares Ilona 47 éves korában, 1916. március 2-án vetett véget életének.

124 Mares Ödön kisebb megszakításokkal 1885 és 1911 között volt a lap munkatársa, amelyben karcolatokat, verseket, dalokat, humoreszkeket, tárcákat publikált. Legtöbb írása „Sanyaró Vendel nyögései”, „Sanyaró Vendel” címek alatt jelent meg.

125 Három hetilap is megjelent Szentendrén. Az első *Szent-Endre és Vidéke. Közgazdasági, kereskedelmi és szépirodalmi hetilap* címmel 1899 és 1901 között. A második *Szentendre Vidéke Hírlapja. Társadalmi, irodalmi és gazdasági független hetilap* címmel 1903 és 1910 között. Végül a *Szentendre és Vidéke*.

pomázi református lelkész is felolvasta az istentisztelet záróakkordjaként. Azt, hogy mindazok a nénik és bácsik, akikkel ő szóba sem állt, magukénak kívánták tenni Ödön versének szövegét, a családi büszkeség jelének éreztem. Hogy valóban nagy remények elhervadt virága volt az érdeklődés, azt apám egy megjegyzése is megerősítette. Ő Ödön bácsi sorsának alakulását elkényeztetésének tulajdonította. Ha nagy társaságban – mondotta –, az óriási ebédlőasztal körül ülve vitatkozások közben Ödön, mint fiatalember közbeszólt, Móric bácsi csendre intette az egész társaságot: „Halljuk az Ödönt!”

Megint nem tudom, és ma már senki sem tudná megmondani, a három Mares fiú hogyan végezte gimnáziumi tanulmányait. Azt lehetetlennek tartom, hogy naponta bejártak volna vicinálison. Ilyen az ő gimnazista korukban talán még nem is volt. Különbözik pedig olyan strapának vette mindenki abban a petróleumlámpás, lassú ritmusú világban az ilyesféle utazást, hogy annak egy szülő sem tette volna ki gyermekét. Talán kosztba, kvártélyba adták őket Pesten, ily módon az iskolára bízva a nevelést. Annak, hogy a munka nélküli életet kibírja valaki, mélyebb okának kellett lennie.

Ödön bácsi szerette a bort, sőt iszákos volt. Úgy, mint öccse, Zoltán bácsi. Őt mindennap láttam, megjelent uzsonnára is, beszélgetett velem, mindég magával vitt kocsikázni, így megfigyelhettem, de hallottam is, hogy mindkettőjük csak időközönként ivott. Hétszámra semmit sem, azután szinte rohamszerűen, szinte eszméletük elvesztéséig, lerészegedve. Zoltán bácsi testalkata ellentéte volt bátyjának: széles vállú, jól táplált, izmos ember volt, valószínűleg vörös arccal. Akkor egyszerűen az alkoholnak tulajdonítottam arcszínét, ma inkább magas vérnyomás következményének gondolom. Tanúja voltam, amikor az egyik mindenleánytól, Viktóriától, aki Koronka néninek is fel szokta vinni az ebédet, uzsonnaidőben, bort követelt, az meg csitúgatta: „Tekintetes Úr, eleget tetszett már inni.” De annak is, hogy egyik ellenőrző útján, amikor a szokottnál is lángolóbb volt az arca, hirtelen elszédült egy pillanatra, úgy-hogy a béreseknek kellett őt lábra állítaniok. Ő kezdettől fogva az otthoni gazdálkodásra készült. Apámtól hallottam, hogy önkéntességi éve leszolgálása és a tiszti iskola elvégzése után, otthon ulánus hadnagyi egyenruháját mindaddig hordta, amíg az valósággal leszakadt róla.

Sajátságos módon a katonaelet tetszett a harmadik Mares fiúnak, Gyula bácsinak is. Ő nem volt iszákos, de egyébként ugyanolyan tétlenségben élt, mint két bátyja. Érettségi után mezőgazdasági akadémiát végzett, a kolozsvárit, és diplomás gazda-

Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap 1910 és 1916 között. Mares Ödön az első kettő „Tárca” című irodalmi rovatában gyakran közölt kisebb verseket, költeményeket. A hetilapok átnézése során a fent idézett versrészletre nem bukkantunk rá. Mares irodalmi működéséről vö. Bokor Tamás – Pethő Zsoltné Németh Erika: *Szentendre sajtótörténete (1883–2009)*. Szentendre, 2009. 42., 57., 64. (Szentendrei Füzetek VIII.)

tisztként egymás után több helyen is próbált elhelyezkedni. Egyik munkahelye Dévaványa volt. Sehol sem maradt hosszabb ideig, mindenütt ellentétbe került főnökeivel. Mint mondta: elutasították modern javaslatait, nem hagyták, hogy a tanultakat érvényesítse. Önerzete túltengése és fegyelmezetlensége tekintetében tehát Ödön bácsihoz hasonlított. Reformtervei, pomázi próbálkozásából visszakövetkeztetve, irreálisok lehettek. Pomázi telkén az én időmben üvegházat építtetett, amelyekben virágot volt szokás termelni. Nem lehetett olcsó dolog az építkezés. Mintha fűtőberendezésre már nem telt volna. A gondolat, fővárosi virágkereskedések számára virágot termelni, egyáltalán nem volt rossz. Az egész vállalkozás azonban félben maradt, kár volt belekezdeni. Az üvegház a veteményes kertben termelt bab tárolására szolgált. A tétlenséggel együtt járó pénztelenséghez viszonyítva Gyula bácsi igényei nagyok voltak. Önálló háztartását csinos házvezetőnő vezette, nyilván abban a reményben, hogy a tekintetes úr elveszi majd feleségül.

Apám halála után egy ideig a pomáziakról csak Gida bátyám hozott hírt, amikor vizsgák után, kiment rokonlátogatóba. 1911-ben vagy 1912-ben hozta a hírt, hogy Gyula bácsit nagy szerencse érte: esküdtnek kisorsolták a budapesti esküdtbírósághoz, aminek az a haszna, hogy napidíjat kap, ha behívják tárgyalásra, és már szép télikabátot csináltatott magának. Portáján felesége, Lassberg Olga teremtett rendet. Eltávolította a házvezetőnőt és energiájával biztosította Gyula bácsinak a kényelmet. A jó házasság ezúttal is, hasonlóan a feudális társadalom évszázadokon keresztül érvényesült szokásához, a férj javát szolgált, bármennyire nem volt esetükben az arának hozományja.

Az igazi virágzást Gyula bácsinak a háború hozta meg. Behívták katonának, vagy önként jelentkezett. De, mert túl volt a korhatáron, kellemes itthoni beosztást kapott. Főhadnagyi, majd századosi ranggal járó fizetése a korábban soha nem élvezett biztos jövedelmet hozta meg számára. A mundér az aranycsillagokkal, a tekintélyt, a közlegénység és a civil társadalom részéről a tiszteletet biztosította. Oly beosztás pedig, mint a Karlsbadban teljesített szolgálat, az arisztokrata családból származó hitves oldalán előkelők közti forgolódásra adott lehetőséget. (Azon a győri képeslapon, amelyet ugyancsak Győrbe 1902. december 17-én 9 óra 35 perckor „jó reggelt kívánunk” szöveggel küldött több aranyifjú „Lassberg Olga grófnő ő méltóságának”, az aláírók közt a „Teleki Pali” név is olvasható.)

Gyula bácsiékkal Gizi esküvőjén találkoztam utoljára. Gizi nekik adta át egy kisebb ládányi könyvemet – az *Egyetemes Philologiai Közlöny* és a *Magyar Könyvszemle* régebbi évfolyamai voltak köztük –, amelyek lakásában maradtak. De oly sok év után jutottam önálló lakáshoz, hogy akkor már nem is illett volna jelentkezni értük, és így végleg elmaradtam. A kép teljességéhez hozzátartozik még, hogy a '30-as évek elején Olga

meghalt,¹²⁶ és pótlásáról Gyula bácsi újsághirdetés segítségével próbált gondoskodni. Gida nagybátyám felháborodva mondta, hogy hosszú levélben jelentette be neki házasságát és hívta meg az egyházi esküvőre. De oly ízléstelenül, hogy ő bizony nem ment el. Azt írta, tette hozzá, hogy leendő felesége, egy özvegyasszony személyében végre megtalálta az igazi élettársat. Ki volt ez a felesége, maga mikor halt meg, minderről semmit sem tudok.

A két öngyilkosság, az iszákosság, a szertelenség, a munkától való irtózás örökölt tulajdonságoknak látszanak és degenerálódás jeleinek. Megoldásra váró kérdésnek szinte csak az maradna, hogy találgassam: Bezegh- vagy Mares-ősöktől származnak-e a végzetes tulajdonságok. A mai napig, egész életemen át, hajlottam arra, hogy a Bezegheket tegyem felelőssé XX. századi leszármazottjaik életéért. Most azonban más a felfogásom, meggondolva, hogy ugyanazok a férfiak, akik szertelenek és munkakerülők voltak, mint katonák elbírták a fegyelmet, sőt szívesebben vállalták annak következményeit idősebb korukban is. Azt lehetne mondani, hogy a tartalékos tiszti követelmények eleve nem voltak magasak. A katonatiszti rang pedig oly kevés értelmet és még kevesebb műveltséget kívánt meg, hogy annak elnyeréséből nem lehet viselőire semmi kedvező következtetést levonni. Annak ellenére, hogy ily állítás helyessége nem vonható kétségbe, mégis azt hiszem: a Mares fiúk, éppen mint ezernyi ezer kortársunk, azért voltak szívesen katonák és jó katonák, mert ezzel elérték, hogy az úr, a parancsolás fogalma valósággá vált számukra. A földbirtok az úri élet iránti vágyakozáshoz az alapot adja meg, a jogosságot biztosítja. A földesúr tegezheti kocsisát, béreseit, szolgálóit. De csak annyit, ahányat módjában van megfizetni. A katonatiszt ugyanezt megteheti sokakkal. Sőt, ha szadista hajlamú, ezt a szenvedélyét felelősségre vonástól nem tartva, szabadon kiélheti. Az úr szerepének játékszásából következik a civil életben a fegyelmezetlen magatartás, a munkakörökben válogatás, sőt teljes visszavonulás minden munkától.

A tudat, hogy nem hal éhen, ha nem dolgozik, adja mindegyiküknek a bátorságot, miszerint könnyen szakítsanak pályájukkal vagy egyáltalán ne vállaljanak hivatali munkát. A tétlenséget ismét megmagyarázhatja, hogy a birtok nem elég nagy mindannyiuknak elfoglaltságot biztosítani. A szerencsétlen Silike a kornak a nőket különösen sújtó következményeit szenvedte. Ha idejében férjhez megy, szül négy-öt gyermeket, és mint anya érzelmi életét teljes mértékben kiélheti: neveli őket, miközben vezeti a háztartást és biztosítja férjének, a család egyetlen kereső tagjának a munka végzéséhez szükséges életfeltételeket. Ki tudja, talán volt is a báli forgatagokban olyan táncosa, akinek szívesen lett volna felesége, de az nem kérte meg kezét, mert igényeihez kevesellte a várható hozományt.

126 Mares Gyuláné Lassberg/Laszberg Olga 1934. február 23-án hunyt el, 54 éves korában.

Wattay Uncika sorsában ugyanez a társadalmi elmaradottság nyilvánult meg. Nem volt iskolai képzettsége és mert a szolgabíró, a doktor mellett nem akadt harmadik elfogadható kérő, életének értelmet adó, azt betöltő munkakör hiányában céltalan-nak láthatta egész életét. Feltűnő talán csak azért volt vágya menekülni az élettől, mert halálának időpontja már a Horthy-korszakra esik, amikor az egyetemi tanulás, munkavállalás a nők körében már általános jelenség volt. Nem biológiai degeneráltság, hanem a társadalmi fejlődés visszamaradottsága tükröződik tehát Bezegh Amália, Máli néni gyermekei és unokái sorsában.

A Wattay–Mares rokonság sok tagja, akikkel 1909-ben találkoztam, nem élt már 1917 nyarán. Nem egészen telt el egy évtized, és ők már a temetőben pihentek. Az életben maradtak egyébként engem is kevésbé érdekeltek. Beértem Guszti bácsival. Reggelente elkértem tőle a kamra kulcsát, ebéd után ismét visszajöttem. Közben gyakran meglátogattam, amikor azután beszélgettünk, mit is találtam és felelgetett kérdezősködésemmre.

Nyakig beletemetkeztem a munkába és úsztam a gyönyörök tengerén. Az iratok zöme az Óbudától északra fekvő terület, a mai Duna-kanyar jelentős részének XVII–XVIII. századi települési, gazdasági viszonyait segítette megismerni. Békásmegyér, Budakalász, Pomáz, Csobánka, Budajenő török kor utáni újjatelepülését és fokozatos gazdasági megerősödését tükrözték az iratok, és a száznál több kéziratos térkép,¹²⁷ pontos telekfelosztással és jobbágynévsorokkal. Szerb és német származásúak voltak az új telepesek. A számukra biztosított kedvezmények és a jobbágyszolgáltatások segítettek megérteni a helyzetet oly vidéken, amelyet Guszti bácsi pontosan ismert. A középkorban, mondom neki egyszer, Kalász és Pomáz között kellett lenni még egy „Zenche” nevű településnek. „Várj csak”, feleli, „ez a Szencsó lesz; ott, ahol a vicinális mindég fütyül, Pomáz előtt.” Legközelebbi utazásomkor már azt is észrevettem, hogy valami mesterséges dombféle, bokrokkal benőtt, műveletlen területnél hangzik el a fütyty. Talán valami épület vagy templomrom lenne itt, kérdeztem magamtól és kérdezem ma is az archeológusoktól, akik tudtommal még nem ástak ott. Ugyanúgy kaptam felvilágosítást a Szentendre felé eső Csikóhegyről, amely a középkori Pomázi Csikó család emlékét őrzi.

A dűlőnevek lokalizálását, azokból a települési viszonyokra való következtetés lehetőségét ekkor ismertem meg és világosodott meg előttem sok olyan módszertani tanulság, amelyek felől még semmit sem hallottam. Ekkor kezdtem megérezni, hogy van a történelemnek olyan része is, amely nem eseményekről, egyes emberek tetteiről

127 A Wattay család egykori tulajdonát képező dokumentumok között az 1969. évi kimutatás szerint ötvenegy, több tételből álló XVII–XIX. századi térkép volt. Vö. erről MNL OL, Y 7 84. tétel. 3959/1969. Lásd ezeket jelenleg MNL OL, Térképtár. S 148 No. 1–53. és MNL OL, Tervtár. T 104 No. 1–2.

szól, hanem generációknak munkában megnyilvánuló és korallszigetek keletkezésére emlékeztető életéről. A településtörténeti kutatás jogosságát növelte szememben, hogy a fővárossal szomszédos vidék történetét tárgyaló irodalomból hiányoznak mindazok az adatok, amelyeket a családi levéltár iratai tartalmaznak, s amelyek fontos általános érdekű módszertani megállapításokra adhatnak ösztönzést.

Az iratok olvasgatása, rendezése, másolása közben még szerényebb problémák foglalkoztattak. Amidőn kezembe került V. Istvánnak Solymár vár adományozásáról szóló oklevele, első feladatomnak azt éreztem, hogy meg kell állapítanom: vajon kiadatlan-e, és ha igen, oda kell adnom Szentpéterynek, hogy a királyi oklevelek készülő regesztasorozatában felhasználhassa. Más középkori oklevelek lemásolása közben arra gondoltam, hogy azokat Fejérpataky oklevélolvasási gyakorlatain bemutatom és kérni fogom másolataim ellenőrzését. Egy oklevélcsoport, amely a Nógrád megyei Toldi családra vonatkozott, arra ösztönzött, hogy kutatni kezdjem: vajon a Toldi-monda hőségének lehetett-e kapcsolata az említett családdal és a nógrádi néphagyomány jellegzetes vonásai megmagyarázhatók-e a most előkerült oklevelekkel.¹²⁸ Felrémlett az is, hogy Kiskőrös lakóinak névsoraiban keresni lehetne Petőfi szüleinek nevét, vagy tisztázni kellene, tartalmaznak-e irodalomtörténeti szempontból használható adatokat Gyöngyössy Gergely levelei. S lehetetlen volt el nem gondolkoznom a XVIII. században élt Szemere Krisztina, az egyik Wattay¹²⁹ felesége panaszain, milyen uzsorakamatokat volt kénytelen fizetni a szécsényi zsidóknak.

A kuriózumokra tehát iskolai irodalomtörténeti ismereteim tettek figyelmessé. De már csak felszínesen, kivéve a Toldi-kérdést. Sokat foglalkoztatott a Wattay család története. Igyekeztem az adatok segítségével minél részletesebb leszármazási táblákat szerkeszteni, miközben kerestem a magyarázatot, hogy egy XVI. század közepén átlagos köznemesi család mint tudott oly birtoktömeghez jutni, hogy annak két évszázad múlva leánynegyedül kiadott része elég erősnek bizonyult a Telekiek gyömrői ágát felvirágoztatni, miközben maga a köznemesi család, hasonlóan a Bessenyey, Kazinczy vagy akár Berzeviczy családokhoz, a XIX. század elején már súlyos anyagi gondokkal küzdött.

A vakáció 1917-ben nyugalomban és boldogságban telt el. Szívem csak akkor szorult össze, ha arra gondoltam, mihez fogok kezdeni szeptemberben. Azt már elhatároztam magamban, hogy Illésékhez nem megyek vissza. Balanyihoz és a piaristákhoz fordultam ismét segítségért. Ők tudtak is ajánlani megfelelőnek látszó helyet, egy Balázs nevű zsidó gyáros¹³⁰ családját. Itt pontosabban sikerült előre megegyezni, hogy lakás, ellátás

128 Lásd erről bővebben a VI. fejezetet.

129 Wattay János.

130 Balázs Hugó.

és havi fizetés ellenében mi lesz az elfoglaltságom. Ha Illéséknél feudális viszonyokra emlékeztető volt helyzetem, most megismerhettem a kapitalista mentalitást.

A lakás stílszerűen Pesten volt, a Városliget környékén, az akkor Jávornak nevezett utcában. Nem a ligeti villanegyedben, de közel hozzá, disztíngválnak mondható környezetben. Bérházban vagy villában(?), már nem tudom bizonyosan. Inkább az előbbiben. A kisfiúval, talán második gimnazista volt, itt is sokat kellett foglalkoznom. Ha kíséretében voltam először az Angolparkban, egy FTC-futballmérkőzésen, és megnéztük a gyárat is az Erzsébet királyné úton. Bádoglemezből csináltak itt különböző tárgyakat. Arra emlékszem, hogy egy présnél ülő munkásnő irányításával milyen pontosan vágta ki és formálta meg a gép a kis dobozokat. A gyár különben hadiüzemnek számított és feltehetőleg kevésbé ártatlan felszerelési tárgyakat is készített. Ha nem így lett volna, Belitska tábornokot¹³¹ bizonyára nem láthatta volna a család vendégül vacsorára. Meglepett, hogy egy tábornok mennyire jól érzi magát és mily közvetlenül elbeszélget a háziasszonnyal és férjével.

Én ugyanis nem tudtam környezetemmel megbarátkozni. Annak ellenére sem, hogy kis tanítványom elalvás előtt feltérdelt ágyában és a falon függő feszület felé fordulva, ujjait összekulcsolva áhítattal mondta el imáját. Idegenül éreztem magamat és hamarosan felhasználtam az első alkalmat, hogy búcsút mondjak Balázséknak. Az alkalmat tanítványom túlságba vitt szemtelenkedése adta meg. Egyszer csak elfogyott a türelmem és arcul ütöttem. Mivel legelső megbeszélésünkön az atya kikötötte, hogy a fiúcskával szemben testi fenytést nem alkalmazhatok, most arra hivatkozva: a megállapodást – bár nem előre megfontolt szándékkal – megszegtem, kértem engedélyét, hogy házát elhagyhassam. Ma is emlékszem búcsúszavaira: „Ön sehol sem fog állást találni.” Igaza van, gondoltam, és hozzátettem: elmegyek hát az Eötvös Collegiumba.

Sajátságos módon a kollégiumról elsőéves koromban semmi közelebbit nem hallottam. A történész kollégisták mind katonák voltak. Az a nálam két évvel idősebb szegedi kollégista pedig, Gerhauser Albert, akit szegedi hittanórákról konfirmandus korunkból ismertem, német–magyar szakos volt és az egyetemen sohasem találkoztunk. A kollégiumot mint megoldást, még a tavasszal Gizi ajánlotta. Ő információit egy ismerős kultuszminisztériumi titkártól, Nagyiványi Fekete Gézától szerezte, aki nem volt ugyan rokon, édesanyjával azonban Mamám, még leány korában, jó viszonyban volt. Mamámtól ismételt hallottam, hogy a kis Gézá babusgatta, amikor Nagyiványiék még Turócszentmártonban laktak. (Géza apja járásbíró volt.) Most, Jávor utcai próbálkozásom kudarcra után beadtam hát derekamat és beletörődve, hogy

131 Belitska Sándor.

kollégiumban kell élnem, elmentem Gézához, és kértem, eszközölje ki felvételemet. Ezt szívesen, barátságosan megígérte és meg is tette.

Azt hiszem, sőt bizonyos vagyok abban, hogy a kollégiumról, annak lényegéről kevesebbet tudva és illúzióktól mentesebben emberfia még nem lépett be a Ménesi úti épületbe. Fogadtatásom megfelelt előlegezett bizalmatlanságomnak. Az intézet igazgatója, Bartoniek Géza¹³² nem titkolt kedvetlenséggel fogadott. A minisztériumból érkezett ajánlás bosszanthatta. S mert kereken még sem akarta visszautasítani, fogadott a szokásos déli kihallgatási időben. Kérte VIII. osztályos és érettségi bizonyítványaimat. Mindhárom – a görög érettségiről külön bizonyítvány tanúskodott – színjeles lévén,¹³³ kissé megenyhülve kérdezte: „Miert nem folyamodott annak idején, felvettem volna.” „Azt hittem, hogy katona leszek”, hangzott válaszom, és ez meg is felelt a valóságnak. Megnézte még indexemet, kiknél kollokváltam. Jóval a szükséges óraszámok felett következtek a jelesek és kitűnők és így ezen sem akadt kivetni való. „Javasolni fogom felvételét a kurátor úrnak, a döntés tőle függ”, jelentette ki. „Ha kedvező a határozat, majd értesítést kap, mikor jöhet.”¹³⁴ Ekkor egy pillanatra elgondolkozott és az index személyi lapjára tekintve megkérdezte: Hol született? Makón, feleltem és már nyelvemen volt, hogy hozzáteszem: de családom besztercebányai.

Ha a fogadás ridegsége nem veszi el a beszédétől kedvemem, egyszerre felenged Bartoniek idegenkedése, számomra pedig a három kollégiumi év akár az igazgató kedvencének pozícióját is biztosítja. Minderre több mint egy évtized múlva, 1930-ban jöttem rá. Zsinka Ferenc temetésére Bartoniek Emmával együtt mentünk az egyetemről. Útközben elmondta, hogy családjuk birtokában van egy kép, amely anyai másodnagynénijének a férjét ábrázolja, az aláírás szerint Karl Mályuszt. „Nem tudom”

132 Lásd róla bővebben Féja Géza: *Szabadcsapat*. Bp., 1965. 17–20.; Gerevich Tibor: Az Eötvös Collegium története. In: *Lustrum. Ménesi út 11–13. Solemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Ediderunt László Horváth – Krisztina László – Károly Tóth et András Péterffy. (Appendix.) Bp., 2013. Második, javított kiadás, 96–102.

133 Ezek Mályusz örökösének tulajdonában találhatóak.

134 Mályuszt, mint utólag pályázót és hozzá hasonlóan további négy másik pályázóval (Szántó Béla, Dobos László, Juhász Andor, Popa Athanáz) együtt vették fel a kollégiumba. Mályusznak a többiekétől eltérően nem volt ajánlója. A collegium curatora, Eötvös Loránd 1917 szeptemberében terjesztette fel a pályázatokat a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1918. március 15-én kiadott 162543/1917. sz. rendeletében hagyta jóvá a pályázók jelentkezését. Mályuszt és Dobost fizetős, Juhászt és Szántót félfizetős helyre vették fel. Popa ösztöndíjából fizette a kollégiumot. Lásd erről Curatori előterjesztés. (75/1917. sz. ügyirat.) Csatolva ehhez Minősítvényi kimutatás a Bárány Eötvös József-Collegium 1917. évi pályázatáról. (Utólagosan beérkezett pályázók.) ELTE Eötvös József Collegium. Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár. (= EJC Kt. és Lt.) 1b. A Collegium vezetésére és oktatására vonatkozó iratok. 55. doboz. 107/a. Pályázat kollégiumi helyekre. 1917. (A Collegium Levéltárából származó forrásokat dr. Horváth Lászlónak, a collegium igazgatójának az engedélyével közlöm és használom fel.) – A kollégiumi ellátásért szükséges pénzt Mályusz állami ösztöndíjából fedezte, amelyet 1916-ban nyert el. Lásd az erről szóló minisztériumi határozatot: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

– kérdezte –, „ki volt ez, nem rokonom?” Hogyne tudnám, feleltem, a nagyapám volt. Mielőtt befejezhettem volna, hogy első feleségétől elvált, és Bezegh Emella unokája vagyok, Emma hirtelen kezet szorít velem: „Szervusz, akkor mi rokonok vagyunk!” felkiáltás kíséretében és oly örömmel, hogy nem volt kedvem elrontani azt. Meghagytam tehát élete végéig a hiedelemben, hogy az ő Szumrák nagynénijének vagyok leszármazottja. Ki tudja, talán Bartoniék is előbb dönti el 1917-ben, hogy rokonok vagyunk, mintsem elhebegem a Bezegh-verziót, és akkor örökre furdal a lelkiismeret: tisztességtelenül szerzett kedvezmény a kollégiumi igazgató érdeklődése.

Bartoniék kedvetlenségének jeleit egyébként is másodéves koromban is csak a vizsgáig vehettem észre. Amikor bejelentettem neki az alapvizsga-eredményt, megnyhülve nézett rám. Harmadéves koromban nyoma sem volt, mintha betolakodott fráternek tartana. A Tanácsköztársaság alatt pedig azt is megtette, hogy a kollégium előtt találkozáskor, amidőn ő a Gellért étterembe ment szokásos pénteki társaságához sörözni, felszólított, kísérjem el a hegyen átvezető útján. Ma is emlékszem közvetlen szavaira. „Most vörösteror van”, mondotta, „de mi lesz majd, ha megbukik a kommunizmus és bekövetkezik a fehérterror?” A francia történelemből hozta fel példáit, mennyivel kegyetlenebb az. Bevallom, nem hittem egyik jövődőlésében sem. Amiből sétánk időpontjára vonatkozólag azt a következtetést vonom most le, hogy az a felsőmagyarországi diadalmas offenzíva idejére esett.¹³⁵

Az Eötvös Collegiumról szólva most szuperlatívuszokban kellene beszélnem. A Horthy-korban már oly fogalom volt, hogy többé senkivel sem eshetett volna meg, ami velem történt gimnazista koromban: nem hallottam róla és még kevésbé sejtettem a kollégiumi tagsággal együtt járó előnyöket. Az egykori kollégisták akkor már oly sok katedra birtokosai voltak az egyetemeken, annyi múzeumi, könyvtárnyi kutatóhelyen ültek, végül, egymás után, bejutottak az Akadémiába is, hogy a kollégium az egész magyar tudományos élet utánpótlásáról gondoskodó szervezetnek volt tekinthető, amelynek tagjává lenni a belépőjegy megváltását jelenti a biztos tudományos karrier megtételéhez. Ez az entuziazmus hiányzott belőlem. Talán ezért nem is lettem igazi kollégista.

Számomra a kollégium három vonatkozásban jelentett pozitívumot. Első helyre tenném a könyvtár szabad használatából származó felmérhetetlen előnyt. A könyvtár terjedelmére is jelentős volt. A nagyolvasó modern vasállványai közt elhelyezett asztalok mellett reggeltől este nyolcig lehetett dolgozni, csendben és zavartalanul. Akkor egy-egy könyvet magával vihetett az ember dolgozószobájába. A könyvtár magyar történelmi része főleg Mednyánszky Dénes könyvtárából és Semsey Andor adomá-

135 Azaz a Vörös Hadsereg 1919. május 9. és június 17. közötti ellentámadására, melynek során visszafoglalták a csehszlovák csapatoktól Észak-Magyarország és a Felvidék jelentős részét.

nyából tartalmazta az alapvető forráskiadványokat, monográfiákat és folyóiratokat. Világtörténeti része pedig azokat a német, francia munkákat, amelyek 1910 körül a legmodernebbeknek voltak nevezhetők. Ezek beszerzése Molden Ernő bécsi egyetemi magántanár, a *Neue Freie Presse* szerkesztője javaslatai alapján történt abban az időben, amikor, Mika Sándor halála után¹³⁶ mint kollégiumi történész-szaktanár egy-két évet meghívásra Budapesten töltött.¹³⁷

Oly kényelmesen, mint a kollégiumi könyvtárban, sehol Budapesten nem lehetett dolgozni. Hasznos volt az is, hogy az összes irodalmi szakok együtt voltak, a klasszika-filológiával együtt. Így pihenésképpen kezébe vehetett az ember szakmájától távol eső könyveket is. Felettébb kellemes volt a könyvtárban tartózkodás szombat délután, vasárnap, amikor a kollégák társadalmi kötelezettségeiknek tettek eleget. Különösen emlékezetes maradt számomra 1918 pünkösdje. A kétnapos ünnepen a szokottnál is kevesebben nyitották ki az ajtót. Magam túl voltam a vizsgákon és szabadon foglalkozhattam szakdolgozati témámmal.¹³⁸ A könyvtár ablakai nyitva voltak, kellemes tavaszi meleg áramlott a terembe. A kollégium kertjének nagy fái felől madárcsivitelés hallatszott, a nyugati oldalról a magasan fekvő ablakon keresztül, napsugarak pásztázták végig a falakat. A portás családjának az udvarról felhangzó beszélgetése pedig zavarás helyett most az emberi közelség érzetét keltve, a magány ellensúlyaként egyenesen megnyugtatólag hatott. Feledhetetlenül boldog voltam.

S másik pozitívuma az volt a kollégiumba tartozásnak, hogy az egyetemen a professzorok egyszerre más szemmel néztek az emberre, ha megtudták, kollégista. Eleve készek voltak arra, hogy bizalmat előlegezzenek. Nemcsak azok, akik maguk is kollégisták voltak, vagy egykor ott tanárkodtak, mint Némethy Géza, hanem az idősebbek is. A kollégiumnak, tagjai tudományos sikerei eredményéül, akkor már oly tekintélye volt, hogy mindenki feltette: aki méltónak bizonyult a felvételre, attól biztosra várható az eredményes munka teljesítése. Akinek, mint nekem is, kevés volt az önbizalma, arra kellett, hogy bátorítólag hasson az ilyesféle megkülönböztetés.

A harmadik előnye a kollégiumi tagságnak a munkafegyelem, főleg pedig az a körülmény volt, hogy ezt a fegyelmet legtöbbször fiatal, ugyanakkor a megüresedő egyete-

136 Mika Sándor történelemtanári tevékenységéről az Eötvös József Collegiumban lásd bővebben Tóth Krisztina: *Az Eötvös József Collegium szemináriumi a tanári jelentések tükrében*. In: *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből*. Bp., 1995. 109–110.; Garai Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. Bp., 2014. [Második, javított kiadás.] 70–71., 74–75., 78–80., 120.

137 Molden Ernő Eötvös collegiumbeli 1912 és 1914 közötti tanári működéséről (német lektor) lásd Ress Imre: *Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium*. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. Paksa Rudolf. Bp., 2007. 17–42.; Garai I.: i. m. 108., 120–122., 130., 490.

138 Mályusz itt latin szakdolgozatára utal, amelyet Verancsics Mihály költeményeiről írt. Verancsics életének és irodalmi működésének a feldolgozása már az egyetemi tanulmányok előtt is foglalkoztatta. Lásd erről még alább, ebben és az előző, I. fejezetben.

mi katedrák várományosainak magukat joggal tekintő tanárok gyakorolták, mégpedig pontos órarend szerinti számonkérések formájában. A kollégiumi oktatás sok esetben sikerrel pótolta az egyetemi előadások hiányait. Számomra legtöbb közvetlen haszonnal a latinórák jártak.¹³⁹ Ezeket másodéves koromban Gyomlay Gyula tartotta, utóbb a pécsi egyetem tanára. Rendesen másod-harmadmagammal jártam óráira, de volt úgy, hogy egyedül jelentem meg.¹⁴⁰ A penzumul kapott tekintélyes részekből alaposan fel kellett tehát készülnöm, ami rendben is volt. Gyomlay azonban nagyon fontosnak tartotta a prozódíát, a szavak helyes hangsúlyozását, amivel a szegedi gimnáziumi oktatás semmit sem törődött. Mivel a latin szavakat megszoktam jó magyarosan hangsúlyozni, most elég keserves volt és főleg időrabló megtanulni a helyes kiejtést. Hozzá a siker nem is volt tartós. Ha most megpróbálnék a Gyomlay által kívánt mértékben helyes hangsúlyozással olvasni latin szöveget, félek, túlságosan is csúfosan vallanék kudarcot. Érdekesebb volt a latintanulás harmadéves koromban, amidőn Huszti József vette át Gyomlay helyett a latinórák megtartását. A harctérről hazatért kollégákkal már többen is voltak. A szöveggel kapcsolatban, főleg az *Aeneis* VI. éneke tárgyalásakor pedig ízelítőt kaptunk a külföldi klasszika-filológia legújabb eredményeiből.¹⁴¹

Történelemtanárom mindhárom kollégiumi évemben Madzsar Imre volt. Bátyjával, a városi politikában már a háború előtt élénken részt vevő, a Tanácsköztársaság alatt népjóléti miniszteri államtitkárságot vállalt Madzsar Józseffel szemben, konzervatív gondolkozású és kevésszavú ember volt. Tanár az Attila utcai gimnáziumban és

139 Vö. erről bővebben Borzsák István: A klasszika-filológia az Eötvös Collegiumban. In: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Szerk. Nagy József Zsigmond – Szijártó István. Bp., 1989. 68–80. (Eötvös Füzetek. Szerk. Szijártó István. Új Folyam X.)

140 Gyomlay „Horatius lyrája” című óráit kedden este ½7 és ½8, valamint csütörtökön 5 és 7 óra között tartotta meg. Mályusz két másodéves latin szakos társával (Szabó Andor és Megyeri) látogatta ezeket. Gyomlay jelentésében kiemelte, hogy mindhárom tanítvány „derék, tehetséges és formás ifjak, Mályusz is, ki igen jó acquisitionának látszik”. Lásd Szakjelentés a báró Eötvös József kollégium latin és görög szakos tagjairól az 1917/8. tanév I. felében. (Bp., 1917. decz. 21.) Eötvös József Collegium Könyvtára és Levéltára. A Collegium vezetésére és oktatására vonatkozó iratok, 52. doboz. 101/2. dosszié. Tanári jelentések 1915–1922 között. (= EJC. Kt és Lt. Tanári jelentések.) Glatz Ferenc: Történelemszempontok az Eötvös Kollégiumban. In: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium*, i. m. 42–43.; Tóth K.: i. m. 111.

141 Huszti 1918. elején vette át a latin nyelvű órákat, amelyeket harmadéves hallgatóknak (tíz fő) tartott. Jelentése szerint a másodéves hallgatók közül csupán néhány órán foglalkozhatott Mályusszal, mivel Mályusz „közvetlenül vizsgálat előtt állt, csak a már végzett anyag áttekintésére” szorítkozhattak. Lásd Latin-görög szakórák. EJC. Kt. és Lt. Tanári jelentések. – Mályusz a következő tanévben is eljárt Huszti óráira, amelyeken Vergilius *Georgica* című művét és Horatius szatíráit s leveleit dolgozták fel. Huszti jelentésében elismerően szolt tanítványáról, hangsúlyozva: „Mályusz pontosan látogatta az órákat; tudományos érdeklődése ugyan a történelem felé hajlik, de azért latin tanulmányait sem hanyagolja el.” Jelentés az 1918/19. tanév második felében a B. Eötvös József-Collegiumi classica-philológiai szakórakról. EJC. Kt. és Lt. Tanári jelentések. Vö. erről még Borzsák I.: i. m. 74–75.; Tóth K.: i. m. 111–112.

a kollégiumi órákat mellékfoglalkozásként vállalta. Kollégista volt az első generációból, és Marczali-tanítvány. Bár a történelem elméleti kérdései sokat foglalkoztatták, és ily érdeklődése észrevehetően színezte magyarázatait. Feladatának a forráskritika módszerének megtanítását, alkalmazásának elsajátítását éreztem.¹⁴² Az aprólékos szöveg-összehasonlításnak türelmes mestere és még türelmesebb megismertetője volt. Szent István törvényeinek elemzése, miközben későbbi megjelent tanulmányainak bontakozó eredményeit adta elő,¹⁴³ kitűnő iskola volt számomra. A középkori elbeszélő kútfők stílusának vizsgálatára, korjellemző vonásaik felismerésére is ő mutatott nekem először példát.

Régi vágyam teljesült azzal, hogy alkalmat nyertem a francia nyelv tanulására. Már gimnazista koromban szerettem volna a nyelvnek legalább alapelemeit megismerni. Erre azonban Szegeden nem nyílt alkalmam. Bizonyára voltak francia nyelvmesterek, de akkor még nem tudtam, hogy az ő egy órájukért érdemes volna cserébe az én tíz-húsz órám konstruktorkodással szerzett honoráriumát cserébe adni. Így csak addig jutottam, hogy megvettem a Schidlof-féle füzetek francia nyelvkönyvet¹⁴⁴ és abból

142 Mályusz az 1917–1918. tanév második félévében kezdett el járni Madzsar óráira. Madzsar elégedett volt a történelem szakos növendékeivel, köztük Paulinyi Oszkárrel, aki szerinte „buzgó és értelmes kezdőnek mutatkozott”. Kedvenc tanítványa azonban Mályusz Elemér volt, „ki a magyar történeti irodalomban már eddig is igen szép olvasottságot szerzett s önálló tanulmányokkal, levéltári kutatásokkal is foglalkozott. Ha lelkes tudományoszeretete nem lankad, tőle a szakszerű irodalmi működés terén is eredményeket várhatunk” – írta jelentésében. Lásd Jelentés a B. Eötvös Collegium történelem szakos növendékeinek az 1917/18. tanévben vezetéssel folytatott tanulmányairól. Bp., 1918. július 18. EJC Kt. és Lt. Tanári jelentések. – Mályusz a következő két tanévben is szorgalmasan látogatta Madzsar óráit. A szakórákon (1918/19. tanév) Soós Adorján diáktársával együtt Leopold Ranke és Max Lenz *Die grossen Mächte* című műveit olvasták és elemezték. Madzsar jelentésében most is Mályuszt méltatta, aki munkájával és felkészültségével messze kitért tanítványai közül: „Ezúttal is ugyanőt [Mályuszt] kell kiemelnem a Collegium történet-szakos hallgatói közül. A Századok ez évi folyamában igen alapos tanulmánya jelent meg Turóczmegye gazdasági történetéből. Tudományos módszeressége és alaposagra való törekvésének most szintűgy jelét adta, mint a szélesebb körű érdeklődésének és elismerésre méltó olvasottságának. Ilyenformán csak megerősödött azon reményem, hogy történeti irodalmunknak – ha a körülmények is segítségére lesznek – derék munkása fog fejlődni belőle.” Jelentés a B. Eötvös-Collegium történet-szakos növendékeinek tanulmányairól az 1918/19. tanévben. Bp., 1919. július 12. EJC Kt. és Lt. Tanári jelentések. Madzsar az 1919/20. tanévben a magyar országgyűlések történetéről, szervezeti felépítéséről hirdetett meg órákat, amelyeken Mályusz másik öt hallgatóval vett részt. Madzsar az év végi jelentésében szintén dicsérettel szavakkal emlékezett meg legkiválóbb hallgatójáról: „Mályusz Elemér a Collegium által megjutalmazott és tudományos körökben is elismerésre talált doktori értekezésével egyetemi tanulmányait várakozásunkhoz képest fejezte be.” Jelentés a B. Eötvös Collegium történelem-szakos növendékeinek az 1919–20. tanévben vezetésem alatt folytatott tanulmányairól. Bp., 1920. szeptember 18. EJC Kt. és Lt. Tanári jelentések. Vö. Madzsar óráiról még Tóth K.: i. m. 110.

143 Szent István törvényei és a Lex Bajuvarioum. *Történeti Szemle* 10. (1921) 1–4. sz. 48–75.; Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. *Századok* 72. (1938) 1–3. sz. 1–9.

144 *Schidlof – 1000 szó – gyakorlati módszere világnyelvek magánúton való tanulására. A francia nyelvről 1000 szó segítségével magánúton való megtanulására.* Francia (1–10. füzet.) Átdolgozta Dr. Honti Rezső. Bp., [1913].

tanulgattam a nyelvtant, a szavakat és a kiejtést. Most Eckhardt Sándor keze alatt megnyílt az út a nyelv elsajátítására. Prévost abbé *Manon Lescaut*-ját, majd Stendal *Vörös és feketéjét* olvastuk. Az íram azonban, amelyet Eckhardt diktált, számomra túl erősnek bizonyult. Másodéves koromban Horváth Árpád, a későbbi ismert rendező, színházigazgató is társunk volt. Neki azonban más volt a helyzete, mert mint francia bölcsészhallgató járt az órákra és így alapvizsgái tárgyát tanulva több időt is fordíthatott a készülésre. Amikor meggyőződtem arról: csak történelmi stúdiumaim hátrányára tudnék eleget tenni Eckhardt követelményeinek, harmadéves koromban, mikor Horváth János visszatért a katonai szolgálatból és ismét megkezdte a kollégiumban a munkát, engedélyt kértem, hogy az ő csoportjába léphessek át. Anatole France bájos regényének, a *Sylvestre Bonnard vétke* lassúbb íramú olvasása közben alkalmam volt megcsodálni nagy irodalomtörténészünk bölcs nyugalmát és élvezhettem lebilincselően megnyerő modorát. „Jeanesse úr” szeretetreméltósága kollégiumi életem felejthetetlen emléke.

A kollégiumot mint intézményt becsültem, őszinte hálát éreztem mindenkor iránta, amiért szállást, menedéket nyújtott, de szeretni nem szerettem. Elidegenítően hatott rám az egyoldalúság, hogy csak az intellektus fejlesztését tartotta kötelességének, a jellem nevelésével pedig egyáltalán nem törődött. Társaim részéről az részeseült nagyobb megbecsülésben, aki a másíknál több oly cédula birtokosának mondhatta magát, amely első önálló munkája, készült doktori értekezése anyaggyűjteményének adatait tartalmazta. A legtöbb kollégista célja általában a tanulmányi időszak lezárását jelentő doktorátus letétele volt. Ez a szűkre szabottság persze abból is következett, hogy a kollégium feladata és hivatása jó középiskolai tanárok nevelése, kibocsátása volt, akik számára a doktori értekezés egyetlen irodalmi művük és egyetemi életük legmaradandóbb emléke. Az ő szemük előtt a jövő mint valami áttekinthető terület tárult fel, amely nem vonz rejtelmével, s amelynek kiterjedése egyenes arányban van a cédulák tömegével. Ezek számával pedig pontosan felmérhető, sőt értékelhető a megismeréséhez szükséges munka.

Tipikusan jellemző disszertáció volt a szegedi Fírbás Oszkárnak Eszterházy Antal kuruc tábornokról Angyal Dávidhoz készített munkája.¹⁴⁵ Géza bátyámmal volt egyidős, Szegeden mint az ő osztálytársa érettségizett és mi szobatársak, harctérről visszatérte után, 1918–1919-ben lettünk. Nagy tréfacsináló, jó indulatú kolléga volt. Abban a négyesben, ahol együtt laktunk, úgynevezett családapa, mai szóval közösségfelelős. Jó szeme volt. Rajtam mindjárt észrevette fő hibámat és farsangi kifigurázá-

145 A disszertációt Fírbás nem adta ki. Csupán egy tanulmány jelent meg tőle a témából: Adalékok gróf Esterházy Antal császári ezredes Rákóczi hűsége térséhez. In: *A szegedi m. kir. Baross Gábor Főreáliskola értesítője az 1925–26. tanévről*. Szeged, 1926. 5–34.

sokon mint „begubózkodót” pellengérezett ki. Szelíden, de találóan gúnyolódva visszavonultságomon, hajnali lefekvéseimen. A kollégium az eszményi tökéletesség jelképe volt számára, határtalanul tudott lelkesedni érte, együttérezni vele. Amikor, 1931-ben vagy 1932-ben Szegeden megalakult egy fiókkollégium a matematikusok és fizikusok, vagy talán valamennyi természettudományi szak hallgatói részére, és a hivatalos megnyitás után a társadalmi szokások is alkalmazásra vártak, ő vállalta elnöki szerepkörben a legelső gólyaavatás lebonyolítását és ezzel a budapesti hagyományok átültetését.¹⁴⁶

Értekezése hatalmas munka volt, több száz oldal terjedelemben. Ami adatot a tábornok Thaly Kálmán által kiadott leveleskönyvében¹⁴⁷ Furbás talált, azt mind kicédulázta. De már a kiadatlan aktákat nem kutatta fel, az egymás után rótt adattömeget nem próbálta áttekinteni. Halálosan unalmas munkát ismertem meg barátom kéziratából. Nem mintha fenyegetett volna a veszély, hogy Furbás példája hatással lesz reám, mint ellensúly mégis hasznomra volt, hogy láthattam Pukánszky Béla értekezésének elkészülését, sőt megjelenését.

Két évvel járt felettem, így másodéves koromban készült szakvizsgájára és doktrátusára. Egyidejűleg ő volt a kollégisták választott elnöke, közvetítő Bartoniek igazgató és köztünk. Cédulákkal dolgozott ő is, de az eredmény felért – sajnos, hamar véget ért – rendkívül szorgalmas életének programjával. Disszertációjának címe: *Herder hazánkban I.*¹⁴⁸ jelezte, hogy a német–magyar szellemi érintkezés egyik fejezetét egész terjedelmében fel akarta dolgozni. S bár a II. rész nem készült el, ezt sokszorosan pótolta a hazai német irodalom szépen és utólérhetetlen pontossággal megírt történetével.¹⁴⁹ Pukánszky disszertációja, bár erre csak most utólag jöttem rá, magamnak is példaképem lett. Nyilván az ő hatása is közrejátszott szándékom megformálódásában, hogy a disszertáció az én esetemben szintén nagyobb lélegzetű munkához az első lépés legyen.

Egy disszertáció a dolog természeténél fogva, minden szakma területén csak időleges értékű eredményt hozhat, és ha nem folytatódik jobb munkákkal, kevés eredmény egy egész élet számára. Nálánál sokkal maradandóbb hatása lett volna, ha a kollégium inkább egész embereket nevel és szilárd jellemek kifejlesztésére törekszik. Ha olyan tanárokat és kutatókat ad, akiknek van erkölcsi és politikai meggyőződésük,

146 Azaz Eötvös Collegium gólyaavatási „szertartását”, az úgynevezett „gólyavizsgát” és a „lehúzást”. Lásd erről bővebben Szász Imre: *Ménesi út. Regény és dokumentumok*. Bp., 1965. 31–45.; Dénesi Tamás: Diákélet a régi Collegiumban. In: *Szabadon szolgál*, i. m. 103–104.

147 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyve, levéltárának egykorú lajstromával. 1703–1712*. I–III. kötet. Bp., 1873–1874. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály. Had- és belügy.)

148 *Herder hazánkban I. Herder és a népies irány*. Bp., 1918.

149 *A magyarországi német irodalom története. A legrégebbi időktől 1848-ig*. Bp., 1926.

és azt a tudomány területén is vallják s érvényesítik. A nálamnál fiatalabbak egyike, Ligeti Lajos, ma egyetemi tanár és akadémiai alelnök¹⁵⁰ attól félve, hogy szobatársai megtudják, milyen témával foglalkozik, a kötetet, amelyet éppen olvasott, mint Fekete Nagy Antal mesélte, nem íróasztalára, hanem annak kihúzott fiókjába tette, minden pillanatban készen elrejtetni háta mögött ellépő kollégája kíváncsi tekintete elől.

Azonos vagy rokon szakot tanulók azért kerültek szobánként össze, hogy közös témáikat megbeszélve kölcsönösen segítsék egymást, és így az elzárkózás a támogatás megtagadását, a baráti érzés hiányát jelentette. A barátság helyét olykor a brigantizmus foglalta el, ami a modort illeti. Az 1930-as évek elején Oszetzky Dénesről feleségem unokatestvére, a gödöllői szovjet hadifogolytáborban elhunyt Császár Zoltán¹⁵¹ klasszika-filológus beszélt el, hogy vacsoránál valami jelentéktelen dolog miatt összeszólalkoztak. Amikor ő szobájába tartva, a rosszul világított főlépcsőn a második emeletre ért, Oszetzky egy oszlop mögül hirtelen elébe ugrott és arcul ütötte. Ez a gyáva ólálkodás, sötétben várni a gyanútlan kollégára, minden, csak nem jellemes magatartás.

Véletlenül tudom, milyen környezetből került ki Oszetzky és mi lett a sorsa. Apja törvényszéki bíró volt, tehát az értelmiség, mint akkor mondták, középosztály tagja. Iskolatársa volt Hóman Bálintnak, akkor, amikor – 1931-ben – fia pályaválasztásra készült, nemzeti múzeumi főigazgatónak. A fiú gépészmérnök szeretett volna lenni. Az apa azonban biztosítottnak kívánva látni jövőjét, az egykori jó barát pályájára lépni kényszerítette. Mily gondosan igyekezett felmérni a körülményeket, arra jellemző, hogy felment az Országos Levéltárba és ott kérdezősködött, milyenek a történészek állásnyeresi körülményei. Hómantól úgy látszik, biztató ígéretet kapott. Talán már az első lépésnél kedvező ajánlatot a kollégiumi felvételhez, majd támogatást, tanulmányai befejezése utánra, egyetemi könyvtári kinevezéshez. Ez a harmincas évek közepén nagy dolog volt, főnyereménynek számított. A protektor, akkor már miniszter, állta szavát. Nem védenca javát szolgálta a támogatás.

Én Oszetzkyvel mint másodévesselem¹⁵² találkoztam a budapesti egyetemen. Fennhéjázó, rossz modorú fiatalember volt. Indexét egy alkalommal csak Gombocz, a kollégiumi igazgató kívánságára írtam alá. Disszertációja, amely a XVIII. századi magyar-

150 Ligeti Lajos 1940-től 1972-ig volt a Pázmány Péter, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára. 1949 és 1969 között töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia alelnöki tisztét.

151 Császár Zoltán, Császár Ernő és Császár Elemér testvérének, Császár Károlynak a fia, akit unokatestvérehez, Császár Déneshez hasonlóan az oroszok 1945 februárjában a gödöllői hadifogoly gyűjtőtáborba hurcoltak, ahol 1945 márciusában meghalt.

152 Oszetzky 1928 és 1933 között volt a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatója és az Eötvös Collegium diákja. Lásd ez utóbbiról *Szabadon szolgál*, i. m. 249.

országi polgárságról szólt, Szekfű Gyulához készült.¹⁵³ Jelentéktelen munka volt és láthatóan nem töltötte be azt a szerepet, amelyet Szekfű szánt neki, hogy korigálja a polgárságról írt dolgozatomat.¹⁵⁴ Pártfogókat érezve háta mögött mint könyvtáros, amikor már túl volt doktori szigorlatán, és nem kellett tőlem tartania, a könyvtárban ahol gyakran találkoztunk, mert hiszen sokat jártam a tanári dolgozósobába, viszont kevés volt a tisztviselő, egyre arrogánsabbul viselkedett. Melyek voltak a közvetlen körülmények, már nem tudom, de egyszer csak levelet kaptam tőle, azzal az értesítéssel, hogy a jövőben nem fog köszönni nekem.¹⁵⁵ Amikor a levelet megmutattam Hajnalnak, Domanovszkynak, derűs percekét éltünk át. Viszont Szentpétery, aki szeretett fegyelmet, rendet tartani, fel volt háborodva: „Nem köszön Neked”, mondta, „talán te nem fogadod a köszönését”? Végül is nekem kellett Szentpéteryt csillapítanom, és megnyugtatom, hogy hiszen Oszetzky értekezése nem is olyan használhatatlan.¹⁵⁶ S különben is, hogy a történelmi sorozatában megjelenhetett, az egyetemi támogatással, az mind Szekfű ajánlatára történt.

Az tény, hogy Oszetzky évtizedes könyvtárnoksága alatt tudományos munkásságot nem fejtett ki. Ami miatt azért hibáztatható, mert a könyvtári, levéltári állásokat akkor történetkutatói stallumoknak volt szokás tekinteni. Oszetzky egyébként 1944 őszén Nyugatra távozott. Münchenben beiratkozott a műegyetemre, megszerezve a gépészmérnöki diplomát. Eljutott abba a munkakörbe, amelyre 18 éves korában vágyódott, és amelytől nagy kárára – a hazai visszamaradt társadalmi állapotok, s az apa részéről a technikus pályára iránt az akkori viszonyok hatása alatt érzett bizalmatlanság – tartották távol. Ma Ausztráliában él. Bizonyára megtalálta jobbik énjét, amelyre a kollégium nem tudta ráeszméltetni.

[A]z egészségesebb légkörnek tulajdonítom, hogy ugyan tartós szakmai barátságok csak ritkán szövődtek a kollégiumban, de mindenki szabadon vallhatta világnézeti és politikai meggyőződését. Ez pedig könnyűvé tette az életet. Kiderült mindez harmadéves koromban, a Tanácsköztársaság idején. Nem mint impressziót, hanem konkrét beszélgetéshez kapcsolva teszem le tanúbizonyoságomat. 1919 júliusában történhetett, hogy szegedi akció eredményéül a Tanácsköztársaság egy vonatnyi dél-

153 *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. I. Városi polgárság. II. Városi hatóság.* Bp., 1935. (A Pázmány Péter Tudományegyetem történelmi szemináriumának kiadványai. 3. sz.)

154 Mályusz a műről meglehetősen bíráló recenziót írt, amelyet azonban nem jelentetett meg. Lásd ennek kéziratát: MTA KIK Kt. Ms 4537/8.

155 Oszetzkyt Mályusz néhány nappal korábban feltehetően nyilvánosan megsérthette vagy kritizálta. Ezért írhatta egyik levelében a következőket Mályusznak: „Egyben tudomására hozom, hogy a jövőben a január 8-ikihez hasonló inzultusok felelősségének bármely formában való vitelét Önre leszek kénytelen hátrítani.” Hogy mi volt a sérelem tárgya, az a levélből nem derül ki. Oszetzky levele Mályusznak. Bp., 1934. január 11. MTA KIK Kt. Ms 6404/248.

156 Oszetzky és Mályusz kapcsolatáról, illetve konfliktusáról vö. Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita.* Debrecen, 2000. 129., 154. (Csokonai Új História).

vidéki, tiszántúli diáknak Budapestről eltávozását engedélyezte. Így 24 órás úttal én is hazakerültem, Szegedre.

Itt mozgalmas volt az élet. Az alaptönust a megszálló francia hadsereg adta meg a maga különböző gyarmatokról összeszedett csapataival, amelyek főleg a július 14-i felvonuláson, de a kaszárnyákká átalakított iskolák környékén is imponáló tömegben mutatkoztak. Magam különösebben a szegedi magyar kormány¹⁵⁷ ténykedése iránt érdeklődtem. Elmentem egyik ünnepélyes gyűlésére, amelyet a városháza közgyűlési termében P. Ábrahám Dezső a miniszterelnök vezetése alatt tartott. Feltűnt az érdeklődők kis száma és a kormány tagjainak langymeleg részvétele. Itt láttam és hallottam először Teleki Pált beszélni. Külügyminiszteri expozéját tartotta meg. Jó messziről, a növényvilágból vett hasonlattal kezdte, mintha csak minél később kívánt volna az érdemleges tárgyakra térni, amelyekről végül is kevés mondanivalója akadt.

A politika hagyott hát nekem bőségesen időt a munkára. Délelőttönként a városi levéltárba jártam. Itt a Domanovszky-szemináriumból nyert ösztöndíjat követve Vedres István, a városnak a XVIII–XIX. század fordulóján élt mérnöke, több könyv, röpírat, így a Duna–Tisza–csatorna építését, gazdasági beruházások finanszírozására alkalmas pénzalap létesítését propagáló terv szerzője életrajzi adatait gyűjtöttem. Készülve, hogy kutatásaim eredményeiről majd beszámolok, ha ismét feljutok, az egyetemen. Erre azonban már nem került sor.

Összegyűjtött, lemásolt anyagomat így felhasználatlanul átadtam az 1920-as évek közepén egykori kollégiumi szobatársamnak, a veszprémi Farkas Lászlónak, budapesti reáliskolai tanárnak, aki szintén kedvet kapott Domanovszky szemináriumán a Széchényit megelőző gazdasági úttörők – Szapáry, Skerlecz, Berzeviczy – életműve megismeréséhez. De mert ő – sajnos, rövidre szabott – élete végéig kitarított témája mellett, Vedresről szép, terjedelmes és teljes monográfiát adott ki 1932-ben.¹⁵⁸

Amikor Farkas könyve megjelent, egy pillanatra magamba mélyedve vizsgáltam, milyen hatással van rám, hogy a városi jegyzőkönyvi bejegyzéseket, amelyeket 1919-ben lemásoltam, egy barátom részben ismét összegyűjtötte, részben revideálta és olvasmányos monográfiába öntve, élete maradandó írói művévé formálta. Ekkor felmerült emlékezetemben Kiss Ferenc szegedi erdőfőtanácsosnál, Vedres leányági leszármazottjánál 1919-ben tett látogatásom, amely azzal a negatív megállapítással járt, hogy a család birtokában semmi irat sem maradt fenn. Továbbá a felsővárosi temetőben ért öröm, amikor megtaláltam, Vedres nagy, faragott, biedermeier stílusú vörösmárványkővel díszített sírhantját. Ez a meleg nyári nap az akáclobbos, homokos talajú, han-

157 Azaz ellenforradalmi kormány, amely Szegeden 1919. július 12-én alakult meg P. Ábrahám Dezső miniszterelnökségével.

158 *Vedres István mérnök élete és működése*. Szeged, 1937.

gulas metetőben, amely oly jól illett az erdőültető, a „sovány homokot” megkötni próbáló lelkes mérnök egyéniségéhez, felejtethetlen maradt számomra. Pedig a temetőt hamarosan megszüntették. Nem irgalmazott a kegyeletlenség Vedres emlékének sem: síremlékét egy Kálvária téri kőfaragónál láttam viszont 1931 tavaszán, amikor Apa sírkövét elkészíttetem. Szeged nem becsülte hát meg hű fia emlékét, amelyet Farkas és magam nem mint lokálpatrióták, hanem mint történészek, kötelességünknek tartottunk megőrizni. S ezzel jeleztem is érzelmeimet: barátom és kollégiumi társam iránt hálát éreztem, amiért helyettem megírta könyvét, amelynek elkészítésére az én időmből, erőmből már nem futotta.

A levéltári kutatásnál több figyelmet kívánt másik elfoglaltságom: Alphons Dopsch Pestről magammal hozott nagy munkája, a közelmúltban megjelent *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung* I. kötete¹⁵⁹ segítségével megismerni a településtörténet módszerét, vagy legalább az archaeológiai irodalom értékesítésének lehetőségeit.¹⁶⁰

Harmadik munkaköröm a szokásos instruktorkodás lett volna. Itt azonban, vagy mert magam se nagyon vágyakoztam reá, vagy mert a zavaros időkben a tanárok nem utasították lusta diákjaikat pótvizsgára, nem akadt dolgom. Mindössze egyetlen megbeszélésre került sor az egyik újszegedi villában. Itt akkor egy budapesti gyógyszergyáros élt rokonainál vendégségben. Úgy emlékszem, Richter Gedeon volt, ismert zsidó nagyiparos. Középkorú izraelita, aki persze nagyon érdeklődött a budapesti állapotok felől. Beszélgetés közben szóba került az Eötvös Collegium és ekkor annak jellemzésére beszéltem el csodálkozva s hitetlenkedve hallgató partneremnek: a kollégisták közt vannak meggyőződéses kommunisták, akik beálltak a Vörös Hadseregbe, vagy szerepet játszanak a Tanácsköztársaság társadalmi, sőt hivatali szervezeteiben. Ugyanakkor mások, hasonlóan meggyőződésből, konzervatív, sőt reakciós felfogásúak, akik ellenforradalmi szervezkedésekben is részt vesznek. Az előbbieket tudnak mesterkedéseikről, de nem tesznek ellenük feljelentést. Ugyanígy nem fognak azonban ellenük fordulni a kommunizmus bukása után az akkor hatalomra kerülő rendszernek a kollégiumban élő hívei is, jelentettem ki határozottan. Lehet, az a határozottság nem tetszett Richternek. Lehet azonban, hogy hamarosan visszatért családjával Pestre, és így fiának¹⁶¹ nem lévén szüksége instruktorra, elmaradt további megbeszélésünk.

Ez azonban már érdektelen. A lényeg az, hogy sem a Tanácsköztársaság idejében, sem utána a kollégiumban senkinek hajszála sem görbült meg, amiért nem értett

159 *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. Aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Großen.* Band I. Wien, 1920.

160 Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 134.

161 Richter László.

egyedül az uralmon lévő rendszerrel. Úgy tudom, az 1930-as évek kommunistái is zavartalanul, feljelentéstől mit sem tartva élhettek társaik között. Nem indifferentizmus jele volt ez, sokkal több annál. Az „École normale supérieure” szellemének hatása, az őszinte hit, hogy minden meggyőződés tiszteletre méltó és érinthetetlen. Ugyanis a francia mentalitás, amely egyszerre tudja Páris terein a magáénak érezni a felvilágosodás ateista íróit és a restauráció korának államférfiai. Amint a turista az utcán ismeri meg a gall szellem nagyságát, ugyanígy a mindennapi élet értette meg velem a kollégium nagyszerűségét is.

1917 szeptemberében, amikor kevés ruhámmal és könyveim közül többel az ismeretlen jövőtől félve bevonultam a kollégiumba, csak a jót, az előnyöket éreztem. Volt saját íróasztalom, mint másik három társamnak is, dolgozószobánkban. Itt nemcsak átellenben ülő, hanem közvetlen szomszédomtól sem zavarva önállóan, berendezkedtem. A szobával összefüggő hálóban mindannyiunknak jutott egy-egy fél szekrény ruháink számára, a mosdóban pedig szintén külön vízcsap és kagyló egyedüli használatomra. Mindez az akkori viszonyok közt maximális kényelmet biztosított. Az étkezést az én igényeimhez mérten kitűnőnek találtam. Kalóriában bizonyára szegény volt – a háború negyedik évébe léptünk –, és becsülethől én is részt vettem az akcióban, amely a pótkávéból és müllekvárból, kenyérből álló reggeli helyett tartalmazabbat kívánt Bartoniektól, azonban helyzetemet mesébe illően jónak éreztem. Nem kellett instruktoroskodnom, minden időmet tanulásra fordíthattam és a napokat szabadon, gátlástalanul meghosszabbíthattam az éjszaka óráival. A szegedi gertyaláng, a pomázi petróleumfény helyett villany világított a könyvlapokra, és én meleg szobában, nem holtra fáradtan, nem éhségérzettel küszködve végre dolgozhattam. Szabadon, senkitől és semmitől nem gátolva.

Első kollégiumi évem társai közt több érdekes egyéniséggel, de kevés történésszel találkoztam. Az előbbieik közül Palasovszky Ödön, a költő és Szabó Sándor, klasszika-filológus tanáraink nagy reménysége maradt számomra emlékezetes. Ez, Pukánszky Béla találó jellemzésében, amelyet a reá ruházott Szennyedi Szélmámosi Szabó Sámuel névvel foglalt össze. Találón, mint azt Szabó előbb 1920-as évi diákmozgalmi szereplésével, majd párizsi vendéglőnyitásával kitűnően illusztrálta. A történések közül sokat tanultam a IV. éves Csallner Alfréd-től. Evangélikus teológiát végzett valamelyik németországi egyetemen, ott hallgatott történeti előadásokat is. S most csak az itthoni vizsgák letétele volt feladata, hogy a hazai tanári oklevelet megkaphassa. Bár nálamnál több évvel idősebb és világlátott ember volt, figyelmet tanúsított irántam. Bibliái idézeteimmel imponáltam neki, amelyeket gimnazista koromból hoztam magammal és időnként találón sikerült alkalmaznom. Nekem földrajzi és történeti szakdolgo-

zatai tetszettek. Szülőföldje, Beszterce és vidéke volt mindkét munkájának tárgya.¹⁶² A szépen megrajzolt térképek, a társadalmi viszonyoknak a statisztikai adatsorokkal való jellemzése, mint a szülőföld megismerésének Németországban már közismert módja, egy nálunk még új kutatási irány jelentőségét segítette megérteni. Pomázi levéltári kutatásaim és helytörténeti érdeklődésem Csallner témafelfogásának megértéséhez és beszélgetéseinkhez egyaránt ismételten adtak alkalmat.

Még az egyetemi elfoglaltság is vidám és szórakoztató lett. Jó szerencsém ekkor ismertetett meg azzal a két professzorral, akiknek egyénisége, varázserővel megkönnyítette bizonytalan, kifejezést kereső vágyaimból felismerés és szilárd elhatározás kibontakozását. Angyal Dávidról és Domanovszky Sándorról szólok. Nem mint történetírókról, hanem mint tanárokról, nevelőkről. Munkáikról, történetírói egyéniségükről már véglegesnek mondható vélemény uralkodik. Működésük ily vonatkozásait nem érintem tehát. Példámon keresztül csak azt kívánom elmondani, mit tettek ketten a magyar történettudomány megerősödése érdekében. Voltaképpen ketten jól kiegészítették egymást.

Domanovszky nagykollegiumai nem emelkedtek a kompilációs színvonalon felül. A magyar gazdasági élet fejlődése, társadalom, igazságszolgáltatás, hadügy, iskolázás története címszavak alatt azokat az adatokat ismertette, amelyek a közismert kézikönyvekben és monográfiákban feldolgozva voltak találhatóak. Erre hamar rájöttem. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* egyetemi könyvtári példányát átnézve feltűnt, hogy ott egyes tanulmányok a szó szoros értelmében ki vannak preparálva: egyes részek zárójelben, részben át is húzva. Mintha egy másoló utasítást kapott volna, melyek a leírásra érdemes szakaszok. Akkor még nem tudtam, hogy a kompilációnak is van értéke, és új szemlélet érvényesítésénél alig volna elkerülhető a könnyen felismerhető anyag hozzáférhetővé tétele. Domanovszkynak egyébként, szemben katedrai elődjével, Békefi Remiggyel, mindég voltak gondolatai, figyelemre méltó észrevételei, megjegyzései.

A Tanácsköztársaság alatt tartott, az igazságszolgáltatás fejlődését ismertető előadásának¹⁶³ középkori része teljes egészében Hajnik Imre monográfiáján¹⁶⁴ alapult. Ugyanakkor a bírótársak szerepének kiemelésével, a magyarországi bírászkodás társas jellegének hangsúlyozásával engem hozzásegített a szolgabírói intézmény keletkezésének, a *probus virek* jelentőségének a megértéséhez. A legtöbb újat Domanovszkytól – sokoldalú érdeklődésének jele gyanánt – hadtörténeti tárgyú kollégium-

162 *Statistisches über den Bistritzer sächsischen Gewerbestand*. Hermannstadt, 1925; *Der Bistritzer deutsche Akademikerstand, gesellschaftlich-biologisch betrachtet*. [Hermannstadt, 1934].

163 A Domanovszky által heti négy órában tartott kollégium címe pontosan: „Az igazságszolgáltatás fejlődése Magyarországon”. *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév második fele, i. m. 42.; Leczkékönyv, 24.

164 *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes házi királyok alatt*. Bp., 1899.

mában hallottam.¹⁶⁵ F fiatal tanár korában tankönyveket írt a honvéd hadapródiskolák és Ludovika Akadémia részére,¹⁶⁶ és ez a vonzalma megmaradt az egyetemi katedrán is. A középkori hadseregek létszámának megállapításához Hans Delbrück felfogásának helyességére¹⁶⁷ Domanovszky utalásai maradandóan figyelmeztettek.

Angyal nagy kollégiumaiban újat akart nyújtani. Felfogásban, szemléletben kevésbé, inkább adatokban, a forrásanyag mellőzött vagy nem ismert részeinek ismertté tételében. 1848 történetére folytatólagosan ismételtén visszatért előadásai során egy-egy félévre, de – úgy tudom – a Batthyány-kabinet első heteinek történetén nem jutott túl.¹⁶⁸ Ily tárgyú előadásait nem hallgattam. A módszert illetőleg azonban ugyanolyan lehetett, mint a magyar történet legelső korszakát tárgyaló kollégiumé:¹⁶⁹ az eseményeket ismertető forrásszöveget vizsgálta és azok segítségével a legvalószínűbb variáns megállapítása. Pauler Gyula könyvét, *A magyar nemzet története Szent Istvánigot*¹⁷⁰ követte oly módon, hogy felolvasott belőle több-kevesebb mondatot, mindaddig haladva, amíg a lábjegyzethez nem érkezett. Ekkor a jegyzeteket vette vizsgálat alá: megnézte a hivatkozott munkákat, értekezéseket, a forrásszövegeket és most ezeket olvasta fel, tárgyalta meg. Voltaképpen tehát Pauler művének genezisét tárta fel Angyal, és azt ismertük meg, mi hallgatók. Mivel Pauler gondosan, szükszerűen, szinte lapidáris stílussal fogalmazott, az interpretáció megjegyzésre érdemes szöveget vésett emlékezetünkbe. S mert a magyar történetnek a királyság megalapítását megelőző korszakáról volt szó, amelyről kevés adat maradt fenn, ezt a keveset pedig senkinek sem ártott minél alaposabban megjegyeznie. Angyal módszerét ma sem tartom sterilnek, annak idején pedig különösen instruktívnak találtam.

Paulert ma is korának kiváló, magyar viszonyok közt mintaszerűen pontos, fáradhatatlanul szorgalmas, a teljes irodalom és forrásanyag megismerésére törő historikusnak tartom. Módszerének Angyal általi megismertetése tehát nem elriasztó pél-

165 Domanovszky „A magyar hadszervezet és harcmodor fejlődése” című kollégiumát szintén heti négy órában adta elő. *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév első fele, i. m. 44.; Leczkekönyv, 20.

166 *Egyetemes történelem: a honvéd főreál- és hadapród iskolák számára. Az újkor története*. Bp., 1910–1911, 1916.

167 Domanovszky Delbrück következő műve alapján adta elő a hadtörténetet: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Band I–IV. Berlin, 1900–1920.

168 „Az 1848–49-iki szabadságharc”. *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév első fele. Bp., 1916. 75–76.; *PPTE tanrend*, 1916/17. tanév második fele. Bp., 1916. 72.

169 Angyal ezt heti négy órában tartott kollégiumát több félévben meghirdette, előbb „A magyar történet első századai”, majd „Magyarország története a XI. és XII. században”, majd pedig „Magyarország története az Árpádok korában” címmel. *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév első fele, i. m. 75.; *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév második fele, i. m. 67.; *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév első fele, i. m. 44.; *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév második fele, i. m. 41.; *PPTE tanrendje*, 1919/20. tanév első és második fele, i. m.; Leczkekönyv, 12., 16., 20., 24., 30.

170 Bp., 1900. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új Folyam, XLII. kötet. 1899–1901. cyclus.)

dául szolgált, még ha nem is ösztönzött követésre. Hol kezdődik a történelem? Az első írott feljegyzésnél, mint Pauler felfogta. Ezt az elvi kérdést Angyal nem vetette fel. Hasonlóképpen – és következőleg – azt sem, hogy a nyelvtudomány és az archaeológia [sic!] Pauler által ugyancsak mellőzött megállapításai hogyan s mily mértékben érvényesíthetők. Azt megint, hogy Angyal beérte Paulerrel és nem szolt az utána következő jó másfél évtized irodalmáról, úgy értelmeztem: azért nincs érdemleges jelenteni való, mert a kutatás nem hozott eredményeket.

Angyal maga koránt sem zárkózott el új felfogás érvényesülése előtt. Mint a *Történeti Szemle* szerkesztője ekkortájt hozta Miskolczi Gyulának *A kúnok ethnikumához* című tanulmányát, amely Josef Marquart őstörténeti munkájának eredményeit ismertette.¹⁷¹ Amidőn pedig doktori értekezésem a szlavisztika és az archaeológia segítségével próbálta a szlovák–magyar település időrendjét tisztázni, eljárásomat helyeselte. Pauler munkájának szemináriumszerűen tüzetes elemzése hasznos volt tehát számomra, mert a XIX. század kiváló – utólag, Thienemann által pozitivistának nevezett¹⁷² – történetkutatója összegezésében emlékezetembe véste egy egész korszak történetét.

Angyal egyébként mint tanár nem vetekedhetett népszerűségben sem Marczalival, sem Domanovszkyval. Előadásából ugyanis minden vonzó elem eltűnt, mihelyt újkori kérdést tárgyalt. A négyórásan kívül tartott kétórás tanárképzős kollégiumában „Magyarország történetének áttekintése” címen¹⁷³ a várttal szemben nem a fejlődés nagy vonalairól esett szó, hanem XVII. századi diplomáciai tárgyalásokról. S hozzá nem valami új forrásanyagot értékesítve, hanem Angyal 1888-ban megjelent *Thököly Imre* című kétkötetes monográfiája¹⁷⁴ alapján. Pontosabban: Angyal folyamatosan felolvasta könyvének magával hozott lapjait. Érdektelen tárgyról halálosan unalmas szöveg, amely a hallgatóra előadásban sokkal rosszabbul hatott, mint könyv formájában az olvasóra. Szemináriumi óráin¹⁷⁵ Angyal meglehetősen passzívan viselkedett. Itt vizsga előtt álló hallgatói olvasták fel disszertációjukat. Mivel ezek szövegét előzőleg Angyal nem nézte át, kritikai megjegyzései inkább pillanatnyi impressziók eredményei, mintsem a lényegyet megragadó bírálatok voltak.

Domanovszky sem készült gyakorlataira. Ezt tőlünk sem kívánta meg. Szemináriumi órái mégis tanulságosabbak voltak. Elsősorban azért, mert újkori gazdasági röp-

171 *Történeti Szemle* 7. (1918) 1–2. sz. 23–52.

172 Thienemann Tivadar: A pozitívizmus és a magyar történettudomány. *Minerva* 1. (1922) 1–3. sz. 1–28.; itt Paulerről és a pozitívizmusról írott tanulmányairól lásd bővebben: 1., 6., 17–18.

173 A heti két órában tartott előadást Angyal az 1918–1919. tanév első és második félévében hirdette meg. Lásd erről a fent idézett tanterveket és Leczkekönyv, 20., 24.

174 *Késmárki Thököly Imre. 1657–1705.* 1–II. kötet. Bp., 1888–1889. (Magyar Történelmi Életrajzok.)

175 Mályusz Angyalnak „Kútfői gyakorlatok” című szemináriumait látogatta az 1917–1918., 1918–1919. és 1919–1920. tanévekben. Lásd ezekről az idézett tanterveket és Leczkekönyv, 12., 16., 20., 24., 30.

iratokat, tehát nem úgynevezett történeti kútfőket olvastunk, és mert ezek forrásértékét együttesen, az olvasmány hatása alatt próbáltuk megállapítani.¹⁷⁶

Mindkettőjük tanári működésének igazi jelentősége abban rejlett, hogy hallgatóikat tanítványoknak tekintették, akikért felelősséget éreztek. Kiképzésükkel pedig a magyar történettudomány fellendülését kívánták elérni. Angyal inkább általános emberi becsületérzésből, a tanítványok szemszögéből nézve nyújtott segédkezet. Domanovszky, mintegy felmérve a tudományág hiányait, ezek betöltésére – mai szóval: a munkaerő-gazdálkodás érdekeit tartva szeme előtt – kereste a megfelelő embert. Mindkettőjüket őszinte felelősségérzet vezette, és ez könnyűvé tette azok érvényesülését, akik tanítványaik lehettek. Én ezek közé a szerencsések közé kerültem.

1917–1918 első félévében mindössze hárman vettünk részt a Domanovszky-gyakorlatokon: rajtam kívül két negyedéves, név szerint Szeniczey Vilma és Kossányi Edit. Az előbbi Tessedik Sámuelről írta disszertációját, amelyet Domanovszky ki is adott.¹⁷⁷ Az utóbbi a XVIII. századi magyarországi gyáripari kísérleteket kívánta feldolgozni, tehát szintén Domanovszkynál szándékozott doktorálni. Edit szép, magas termetű, temperamentumos leány volt. Az első órákon kissé fölényesen tekintett reám. Barátosabb lett, amikor kiderült, hogy kollégista vagyok. Az egyik óra előtt pedig meglepetésemre kezét nyújt: „Szervusz, mi rokonok vagyunk” – mondja. „Keresztanyám Jolán néni, Karcsi édesanyja.” Ez világossá tette előttem, hogy besztercebányai rokoni kapcsolatról van szó, amint azt Edit bátyjával, Bélával, amikor Bécsből, ahol katonászkodott, hazajött látogatóba, tisztáztunk: harmadfokú unokatestvérek vagyunk. Büszkévé tett, hogy elegáns, csinos – és felsőbb éves – kolléginával tarthatom a rokonságot, ami ázsiómat is nyilván megnövelte. Éppen csak nem tudtam, kiknek a szemében.

Éppen olyan visszahúzódozó filosz maradtam, amilyen korábban voltam. Az első „forrás”, amelyet elolvastunk, a *Politisch-kirchliches Manch-Hermaeon*¹⁷⁸ volt. Akkor nem is sejtettem, hogy ennek és az 1790-es évek röpiratainak megismerésével milyen munkám elkészülését könnyítem meg. Most szerzett ismereteim nélkül bizonyára nem mertem volna Szekfű *Három nemzedékét* kritizálni, és talán Sándor Lipót nádorsága is kevésbé határozott könyvalakkal¹⁷⁹ bontakozott volna ki előttem. Domanovszkyt meglepte, hogy a Manch-Hermaeon visszhangját számba vettem és kritikával mertem

176 Mályusz itt az alábbi szemináriumokra utal: „Forrásgyakorlatok a magyar művelődéstörténet köréből”; „A reformkorszak gazdasági úttörői”; „Forrásgyakorlatok a magyar társadalmi élet történetéhez”. *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév első fele i. m. 76.; *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév második fele, i. m. 68–69.; Leczekkönyv, 18., 24., 28., 32.

177 Tessedik Sámuel közgazdasági törekvései s a szarvasi gyakorlati gazdasági iskola. *Századok* 52. (1918) 5–6. sz. 257–280.

178 *Politisch-kirchliches Manch-Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt, vorzüglich in Ungarn mit nützlichem Winke* [...]. [Jena, 1790].

179 Lásd ezekről bővebben a III. fejezetet.

állást foglalni Marczali téves – a szöveggel pontosan ellenkező állításra alapozott – értékelésével szemben.¹⁸⁰

A második félév elején Edit is, én is vizsgára készültünk. Ő a tél utolján még felment Bécsbe pár napra a Hofkammerarchívba kutatni, vizsgáját pedig májusban szándékozott letenni. Magam áprilisra jelentkeztem. Egyrészt követve a kollégiumi szokást, hogy a tanári diploma elnyerésének akadályain mielőbb illik áthaladni. Másrészt, hogy mielőbb hozzá kezdhessek értekezéseim anyagának összegyűjtéséhez.

Az alapvizsgára felkészülés nehezebb részének kevésbé az anyag megtanulása, sokkal inkább az óhajtott vizsgálobizottság elnyerése bizonyult. Úgynevezett tananyag a magyar történelemből számomra úgy sem volt. Világtörténetből az Újházy-tankönyv adattömegének megtanulására szorítottam, és a latin auktorok ismerete tekintetében sem lehetett mást csinálni, mint reménykedni, hogy ismert szövegeket fogok kapni. Az először szemem elé kerülőket pedig le fogom tudni fordítani. A mindenkire kötelező magyar irodalomtörténetből elég volt az érettségi ismeretanyag. Ez tehát nem nyugtalanított. Annál inkább az aggodalom, hogy latinból nem Némethy, hanem a kiismerhetetlen, rapszodikus hangulatú Hegedűs lesz cenzorom. Segítségért, protekcióért Wattay Guszti bácsihoz fordultam, megkérve, hogy egykori osztálytársától, Beöthy Zsolttól eszközölje ki az óhajtott beosztást. Szerencsémre csak az utolsó percben tudtam meg, hogy nem sikerült Beöthyvel személyesen beszélnie, és így, amitől félttem, bekövetkezett. Hegedűshöz kerültem. Történelemből nem volt problémám, mivel Balanyi kieszközölte Angyaltól a biztatást, hogy jelentkezhetem nála és kérni fogja hozzá osztásomat. Vagyis sem Ballagitól, sem Marczalitól nem kell tartanom. (Domanovszky ekkor még nem volt bizottsági tag.) Beöthy magyar cenzorsága magától értetődően adódott: a rokoni közbenjárás után mint elnöktől nem lehetett – de nem is lett volna értelme – más tanárt kérnem.

A vizsga a remélnél jobban éppen Beöthynél sikerült. Magyarból írásbeli is volt. Szerencsére hosszú idő járt hozzá, jó fél nap. Tétélem így szólt: „Emelje ki a korjellemző vonásokat Kemény Zsigmond valamelyik történeti regényében.” Problémát az a körülmény okozott, hogy csak a *Rajongókat* olvastam egész terjedelmében. Ezt is gyermekkoromban, ugyanakkor Erdély XVII. századi történetét felszínesen ismertem. Ennek a regénynek elemzéséről jobbnak véltem tehát lemondani. Helyette a kontaminálást választottam: a *Žord időt*. Csak tartalmilag ismerem ugyan, a korról azonban elég sokat tudok, hiszen olvastam Szalay Lászlónak Kemény József által felhasznált *Adalékjait* is.¹⁸¹ A regény kissé szabadjára engedett fantáziával elképzelt han-

180 Vö. erről *Az 1790/91-diki országgyűlés*. I. kötet. Bp., 1907. 100–107. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új Folyam, LXXI. kötet. 1905–1907. cyclus.)

181 Lásd erről az I. fejezetet.

gulatát szembesítettem tehát a valósággal. A trükk sikerült. Igaz, a bevezetés is hatásos volt: a történeti regényt mint az egymással harcban álló individuális és kollektív történetfelfogás szimbiózisát aposztrofáltam. S arra is utaltam példa gyanánt, hogy Henryk Sienkiewicz „keresztes lovagjai” a XV. század eleji lengyel–német ellentétet a laikusok által érzékelhetőbben ábrázolják, mint a korabeli okleveleket tartalmazó forráskiadványok.

Nem egészen Guszti bácsi közbenjárásának tulajdonítom tehát, hogy Beöthy, amikor jelentkeztem nála, így fogadott: „Tudja, hogy Magát nem is akartam vizsgáztatni?” S amikor látta meglepetésemet, így folytatta: „Kérdés nélkül akartam megadni dolgozata alapján a kitűnőt. De üljön le! Fraknoi Vilmosnak melyik a fő életműve?” Valóban csak formalitás volt tehát a vizsga. Ókor- és magyar történeti feleleteimre Angyal szintén kitűnőt adott. Fél évvel később Hóman, amidőn aláírta indexemet¹⁸² és kikérdezve családi viszonyaim felől közölte, hogy mint diák ott volt a gróf Karátsonyi-kastélyban azon az összejövetelen,¹⁸³ amelynek alkalmával nagybátyámat halálos sebésülés érte,¹⁸⁴ vizsgámra térve elmondotta: Angyal felment hozzám vizsgám után elújságotolni, hogy feleleteim nem egyszerűen tényeket tartalmaztak, hanem a kérdéseket mint problémákat ismertették, meglepően széles körű bibliográfiai utalásokkal.¹⁸⁵ Latin vizsgám úgy sikerült, mint várható volt egy nem szeretem professzortól: az előtte ismeretlen vizsgázót Hegedűs dicséretessel bocsátotta el.¹⁸⁶

182 Hóman „A művelődéstörténet módszerei” címmel hirdette meg szemináriumát. *PPTÉ tanrend*, 1919/20. tanév első és második fele, i. m. 46. – Hóman nemcsak aláírta Mályusz indexét, de Mályusz szemináriumi munkáját a „Jegyzetek” rovatban a „kitűnő szorgalommal” bejegyzéssel értékelte. Lásd *Leczekkönyv*, 33.

183 Hóman valószínűleg a pilisszentiváni gróf Karátsonyi-kastélyban tartott rózsaiünnepségen vehetett részt.

184 Mályusz Bélát nem ezen a összejövetelen, hanem ugyanazon a napon, ugyancsak Pilisszentivánon a helyi erdősz háza előtt őt ért támadás következtében elszenvedett súlyos sérülés miatt halt meg. Lásd erről bővebben az I. fejezetet.

185 Angyal később is elismeréssel adózott Mályusz tehetségének, rendkívüli szorgalmának és történet-tudományi tájékozottságának: „Egy nevet utoljára hagytam. Mályusz Elemért is tanítottam. Alapvető munkáját Túróc megyéről az én szemináriumi óráimon olvasta fel. Már egyetemi tanuló korában igen élénken és szabatosan írt. Tájékozottsága a magyar történeti irodalomban meglepő volt. Neve és munkássága annyira ismeretesek, hogy nem szükséges róla szólanom. Nem volt olyan értelemben tanítványom, hogy azon az úton járt volna, ahová én igazítottam. Már az egyetemen egyéniségnek volt nevezhető.” Angyal Dávid: *Emlékezések*. Péter László bevezető tanulmányával. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Czizgány Lóránt. London, 1971. 118. (Szepsi Csombor Kör Kiadványai).

186 Lásd a Mályusz alapvizsgájáról szóló hivatalos iratokat: „Értesítő. Mályusz Elemér történelem–latin szakos egyetemi hallgató 1918 áprilisában magyar nyelv és irodalomból, történelemből és latin nyelv s irodalomból a középiskolai tanári alapvizsgát letette. Bp., 1918. május 1.” „Mályusz Elemér történelem–latin szakos egyetemi hallgató 1918 áprilisában magyar nyelv és irodalomból, történelemből és latin nyelv s irodalomból alapvizsgát, 1920 júliusában történelemből és latin nyelv s irodalomból kitűnő, illetve dicséretes eredménnyel szakvizsgát tett. Bp., 1945. augusztus 1.” Mályusz 1920. június 19-én kapta meg tanári diplomáját, amelyről saját kezű másolatot készített. Ezt 1920. július 1-jén hitelesít-

Meg voltam elégedve az eredménnyel és meg volt elégedve Bartoniek is. Megszabadulva kényszerkötöttségeimtől, hozzákezdhettem szakdolgozati témám kidolgozásához. Ehhez azonban a vizsgáztató tanártól engedélyt kellett kérni, és megszerezni előzetes hozzájárulását. Angyal, amidőn a témát úgy fogalmaztam meg, hogy az Turóc megye kialakulása lenne, meglepődve ütötte fel fejét: „A napokban Florek Pál piarista is Turóc vár történetének kidolgozására kért engedélyt!” Soha oly magabiztos nem voltam, mint most: „Az én dolgozatom egészen más lesz.”¹⁸⁷

Azt, hogy milyen lesz, nem tudtam. Csak éreztem, hogy a szakdolgozatok színvonalát el fogja érni. Florek dolgozatával hasonlíthatta már össze Angyal az enyémet. Kollégám, Turóc megyei, talán znióváraljai származású fiú. Csehszlovákia megalakulását követően nem tért többé vissza Budapestre és elhagyta a piarista rendet is. Tanulmányait valószínűleg Pozsonyban fejezte be. Témájához nem lett hűtlen. 1941-ben megjelent szép kiállítású kötetben életműve: *Turócszentmárton története*.¹⁸⁸ Ekkor Hlinka-párti képviselő volt. Nacionalizmusáért 1945 után börtönnel fizetett. 1957-ben Körmöcbányán találkoztam vele.¹⁸⁹ Ekkor a mártoni „Matica” könyvtárában dolgozott, oda járt át. Supola Ferenc érsekújvári születésű történész életrajzi adatai érdekelték. Hazatérve tájékoztattam őt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában található levelek, jelentések felől.¹⁹⁰ Vajon felhasználta-e közlésemet, nem tudom. Találkozásunkkor már súlyos szívbaj gyötörte, és hamarosan halálhíréről értesültem.¹⁹¹

Mielőtt hozzáfogtam volna Turóc megyéhez, Domanovszkyhoz egy szeminárium dolgozatot készítettem „Wattay Pál számadáskönyve” címmel.¹⁹² Ebben a számadáskönyv különböző típusú bejegyzéseinek ismertetésén kívül részletesen szoltam a hódoltság kori kettős adózásról, az ország közepéig felhúzódo szerb településekről, továbbá összefoglaltam a Wattay család múltjából leszűrhető társadalomtörténeti tanulságokat. Dolgozatomat Domanovszky tanári szobájában olvastam fel. Egyedül

tette. (Lásd ezeket az iratokat Mályusz örököseinek tulajdonában.) Mályusz szakvizsgájáról vö. még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 131.; Mályusz E.: Legsikerültebb, i. m. 217.

187 Vö. erről még Mályusz E. Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 131. – Mályusz bejelentette témaválasztását Madzsar Imrénének is, aki „elismerően fogadta” azt, hozzátéve: „Tagányi azt szokta mondani, hogy egy megye kialakulásával foglalkozva lehet a legtöbb történeti problémával megismerkedni.” Lásd uo.

188 *Turčiansky Sv. Martin v stredoveku*. Martin, 1941.

189 Mályusz az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársaként hosszabb csehszlovákiai kutatóútja alkalmával találkozott Florekkel. Lásd erről a VIII. fejezetet.

190 Supola Ferenc levelei Budenz Józsefnek. 1874–1875. MTA Kkt. Ms 5450/120–123. [Jelentések Supola Ferenc oroszországi könyvtudományeiről.] MTA KIK Kt. Régi Akadémiai Levéltár. (= MTA KIK Kt. RAL) 685/1874. és 1268/1874.

191 Florek Pál 1963-ban halt meg.

192 Ennek kézírata ma már nem található meg a Mályusz-hagyatékban. A számadáskönyvet lásd: MNL OL, P 1744. 5. tétel. Wattay Pálné Szemere Klára és a Szemere család iratai, levelei (1644–1811).

voltam professzorommal, mert a másik hallgató, aki akkor még rajtam kívül – a vizsgaidőszakban – gyakorlatokra járt, Léderer Emma valami okból nem jelent meg. Ismeretéselem a teljes két órát igénybe vette. Domanovszky figyelmesen hallgatta mondókámat és hogy megjegyezte az adatokat is, az hamarosan kiderült. Főleg az ütött szegget fejébe, amit Budai Bornemissza Bolgár Pálról, a Wattayak anyai ági ősről hallott. Megragadták a Bolgár család eredetéről mondtak, mert – nyilván katonai iskolai tankönyvírási korából – ismerte Bolgár Ferenc nyugalmazott honvédelmi államtitkárt. S most kedveskedni kívánt neki azzal, hogy általam hozzájuttatja családja valószínű eredetének tisztázásához. Pár nap múlva szólt, hogy keressem fel Bolgárt.

Jelentkeztem a megadott időpontban az államtitkárnál az Eskü téri Klotild-palotában lévő lakásán, amely v. b. t. t. (valóságos belső titkos tanácsos), tehát nagyméltóságú, azaz kegyelmes úrhoz illő jómódról tanúskodott. Bolgár közvetlenül társalgott, és én sem éreztem elfogultságot. Akkor sem, amikor szépen felöltözött, ugyanakkor valóban csinos leánya bejött apja dolgozószobájába megérdeklődni: hogyan juthatna el az Erzsébet királyné útra, amelynek közlekedési viszonyai véletlenül ismeretesek voltak előttem, életem rövid Balázs-korszakából. Adataim észrevehetően érdekelték Bolgárt, de az is, hogyan képzelem el Inámi előnevű családjához a kapcsolat tisztázását. Nagy Iván Nógrád megye történetére vonatkozó másolati gyűjteményét kellene átlapoznom, ajánlottam. Ezt a balassagyarmati múzeum őrzi.¹⁹³ Innen pedig Fejérpataky engedélyével könnyen Budapestre lehetne kikölcsönözni. A tervet, Fejérpatakyval való ismeretése alapján, Bolgár kivihetőnek is találta. Megvalósulására azonban már nem került sor.

Ehelyett később, de ugyancsak még 1918 tavaszán formális ajánlatot tett: vállaljam el pártjának szervezőtitkári állását. Pártja, az Alkotmány-párt, Andrassy Gyula vezérlete alatt, már 1917-ben, az Eszterházy Móric-kabinet kinevezésekor hatalomhoz jutott. Máramaros megye főispánja is – Nyegre László – helyett ekkor lett Bolgár Ferenc Emil nevű fia. A párt vidéki szervezetei azonban ellenőrzésre és erősítésre szorultak. A kísértés, ha közéleti szerepre vágyom, kétségtelenül nagy lehetett volna reám. Fiatalon bekerülni egy jelentős párt apparátusába – ezt még én is megértettem – politikai karrier elsajátításához kedvező kiindulópont. Noha – és ez is azonnal eszembe ötlött – a bukás veszélye állandóan fenyegetett. Válaszomat nem ily mérlegelések adták meg velem. Történetkutató szeretnék lenni – feleltem gondolkozás nélkül –, és akkor teljesül leghőbb vágyam, ha az Országos Levéltárban alkalmazást nyerek.

Domanovszky nagyra értékelte, hogy nem kívántam lelépni a történész pályáról. Ezt nem közvetlenül tőle tudtam meg. 1918 nyarán hadvezetőségünk fiatal tartalékos tisztjeinket, önkénteseinket, hogy egyetemi vizsgáikat letehessék, nagy számban en-

193 A másolati gyűjteményt lásd Nógrád Megyei Levéltár. XIV. 3. sz. fond.

gedte haza. Köztük Domanovszky-tanítványokat is. Közülök ketten is mondták, hogy professzoruk, beszélgetés közben, amikor a kollégiumra került sor, helyeslően szólt elhatározásomról. Elismerése jól esett. Ugyanakkor bármennyire tudtam, hogy Bolgár ajánlata a katonai szolgálatra alkalmatlan egyetemistának szól, és azt csak a rendkívüli viszonyok indokolják, szívesen gondoltam arra: az egykori újságíró, szerkesztő, publicista van olyan élesszemű, hogy eleve használhatatlan emberre még sem esnék választása. S ez megint növelte önérzetemet.

A Bolgár-intermezzo idején időmet már a Turóc megye középkori történetére vonatkozó oklevelek összegyűjtésére fordítottam. Mamám még 1916 szeptemberében az Endrényi könyvkereskedésben figyelmes lett negyedretű könyv méretű, tartós kötéssel ellátott jókora kötetekre. S gondos anyai szívével megérezve, mire lesz szükségem, és mivel tesz boldoggá, négyet megvett számomra. Közülök egyet már tavaly a Wattay-másolatokra lefoglaltam. A többi felhasználására most került sor. Kollégiumi cédulák helyett e kis kötetek voltak munkám tanúbizonyságai. Ezekbe másoltattam hol egész terjedelmükben, hol kivonatosan a turóci okleveleket. Mindennapi kísérfőm lett egy-egy közülök, amikor a Nemzeti Múzeumból, az Országos Levéltárba, az Akadémiai Könyvtárba jártam, közben a turóci családi levelesládákat felkerestem.

Munkámat másnap, hogy Domanovszky előtt dolgozatomat felolvastam, a múzeumban kezdtem meg. Akkor még itt őrizték a családi levéltárakat és az ügynevezett törzsgyűjteményt.¹⁹⁴ Legelőször a Turóc megyében élt, onnan származó, azután a szomszéd megyékben birtokos családok levéltárait vizsgáltam át. A politikai életben szerepet játszó oly családok eredetével, sorsával ismerkedtem meg okleveleik segítségével, mint [amilyenek] a Kossuth, Justh, Ivánka, Balassa, Szent-Iványi voltak. A sorrend magától adódott. Így a gyűjtőmunka kevésbé volt fárasztó. A gyorsan szaporodó szövegek alkalmat adtak az elgondolkozásra. Az emlékezet pedig pihenés közben – szinte revelációszerűen – sok olyan tényt kapcsolt össze, amelyek egybe tartozása éppen nem volt magától értetődő. Más, dunántúli, erdélyi családok oklevelei után csak akkor érdeklődtem, ha valami utalást találtam, hogy turóci vonatkozásuk lehet.

A törzanyagot, amely az időrendbe szedett, vásárlások útján szerzett okleveleket tartalmazta, már darabról darabra kellett átnézni. Hamar rájöttem, hogy itt találok azokat szétszórva, mint amilyen Szentpéteri Dávidé is volt, s nagy-nagy örömet éreztem, amikor Mamám családjának néhány oklevelére is találtam. Hová lettek, hová lehettek a Ruttkayak középkori oklevelei, kérdeztem előbb magamtól, azután

194 A „törzanyag” elnevezés a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályának tulajdonába került okleveleket, címerleveleket és nemességgel kapcsolatos iratokat foglalta magában. Az MNM Levéltári Osztályának anyaga azután a törzssanyaggal és a címereslevél-gyűjteménnyel együtt 1927-ben helyileg, 1934-ben pedig szervezetileg is átkerült az Országos Levéltárba.

rokonaimtól, közelebbiektől és távoliaktól, anélkül hogy – szokás szerint – valami útbaigazítást nyerhettem volna. Még Ruttkay Béla Komárom megyei birtokosnak is írtam, de tőle is csak negatív választ kaptam. Talán azt kellett volna kinyomoznom, hogy a megtalált középkori okleveleket kitől szerezte, vásárolta meg a múzeum, és azután az így nyert utalást követhettem volna. Sajnos erre nem gondoltam, és így máig sem sejtem, hogyan és mikor szóródhatott szét, pusztulhatott el Mamám családjának a levéltára.

A nyári vakációra maradt a Turóc megyében található levéltárak felkeresése. Ehhez az utolsó pillanat volt 1918 nyara. De akkor még nem sejtettem, hogy annak fog bizonyulni. A magyar államot sziklaszilárd intézmények hittem és éreztem. Utam megszervezése jól sikerült, ha akadtak is zökkenők. Gida bácsitól kértem utam finanszírozását és ő jólelkűen, megjegyzés nélkül teljesítette kívánságomat. Lakást távoli rokonunk, Lehoczky Ilonka, a turócszentmártoni megyei kórház gondnoknője biztosított. Idősebb – férjezetlen – hölgy volt, kissé szótlan, de barátságos, jóindulatú. Ekkor találkoztam Mamám idősebb testvérével, Aladár bácsival. Kisszebenben volt járásbíró, a közelmúltban helyezték át Mártonba, de még nem költözött át. Felesége, (Jakubik) Olga néni a kisszebeni lakásban maradt. Egyetlen fiuk (Ödön) a harctéren volt. Aladár bácsi bútorozott szobában lakott, ebédet azonban Ilonkától kapott. Nem volt megelégedve a kosztal, én annál inkább.

Kevesebb szerencse kísérte utam szakmai előkészítését. Gróf Révay Lászlóhoz Domanovszkytól és Fejérpatakytól kértem ajánlólevelet a levéltárában való kutatás engedélyezése érdekében. Az előbbi azonnal megírta sorait. Az utóbbi, arra hivatkozva, hogy nem ismeri Révayt, udvariasan ugyan, de határozottan elutasított. Nem jártam jobban, amidőn tanácsot kértem Ernyey József archaeológus múzeumi osztályvezetőtől, a Szerényi–Ernyey: *A Mathényiek és a Felvidék*¹⁹⁵ társszerzőjétől, a turóci várak történetének kutatójától. Kérdésemre, hol található középkori okleveleket, vagy közismert tényeket közölt, vagy olyan felvilágosítást adott, amelynek nem vehetem hasznát. Például nagyon ajánlotta a stubnyai járásbíró felkeresését, mivel ennek, mint mondta, értékes oklevélgyűjteménye van. Stubnyai látogatásomkor azonban kiderült, hogy a bíró bélyeggyűjtő ugyan, oklevelei azonban nincsenek.

Több szerencsém volt turócszentmártoni kérdezősködéssel. Olyan oklevélcsoportokra is rávezettek, amelyekről szakmai körökben még senki sem hallott. Ivánkafalván, a Tomcsányiak bérlőjének, Velits Sándornak bár töredékes, de értékes oklevelei voltak. Egyszerű parasztember volt. Érdeklődését a Velits család múltja iránt nem jó szemmel nézték. Nem értékelték, hogy minden írásért pénzt adott.

195 Pontosan: Szerényi-Ernyey József: *A Mathényiek és a Felvidék: történelmi és genealógiai tanulmány*. I. kötet. Bp., 1912.

Hanem rossz néven vették tőle, hogy törvénytelen születése ellenére teszi ezt. Anyja volt Velits leány, világosítottak fel, származásánál fogva a nemesség tehát nem illeti meg. Felesége Lehoczky leány volt, szintén iskolázatlan. Lakásuk különbözött a parasztházakétól, de inkább csak beosztásában. A Tomcsányi-kúria előszobájának elrekesztett részében ugyanis két malac hizlalódott gyors módon: tejet kaptak enni, hogy mielőbb szalonnát adhassanak. Gyönyörű állatok voltak. Az éjszakát, amelyet a különben jóindulatú házaspárnál töltöttem, ki lehetett bírni. Szívességüket azzal köszöntem meg, hogy a rongyos okleveleket összeragasztottam, tartalmukat, a dátumokkal együtt, elmagyaráztam, talán le is írtam.

Utánajártam minden kis figyelmeztetésnek. Trebosztón a Révay család kihalt nemesi ága levéltárát kutattam az utolsó nemes Révay-hagyaték tulajdonosa, Michnik Gyula házában a padlásán. Csak fél évszázad előtti írásokat, leveleket találtam. Azonkívül könyveket: a *Történeti Életrajzok*¹⁹⁶ kötetét és a *Történelmi Tár* sok évfolyamát. A háziasszony az utóbbiakat nekem adta. Az *Életrajzokat* azonban, tekintettel képeikre, megtartotta magának. A *Történelmi Tárt*, mint könyvtáram szép gyarapodását, örömmel csomagoltam be és vittem a postára feladni.

Turócban mindenütt mint Ruttkay Sándor unokája mutatkoztam be. Így mindjárt tisztázódott származásom és a kúriák, a rokoni szívek meg a levelesládák megnyíltak előttem. Vonattal, gyalog megismertem az egész megyét, ami nem volt nagy feladat. Félzségségem egyszerre elmúlt, mihelyt célom: disszertációm megírása érdekében kellett valamit kérnem. Nehezen lehetett lerázni. Szerénységemnek nyoma sem maradt.

Kutatásomat a megyei levéltárban kezdtem. Ennek vezetője, Bráz Béla – egykor piarista, most népes család tagja – nem bízott paleográfiai tudásomban és ezért a *Turóci Registrumot*¹⁹⁷ tette elém, próbáljam olvasni. Az eredmény megnyugtatta. A megyei levéltárnak, ezt tudtam, más középkori oklevele nem volt. Bráz azonban felvilágosított, hogy a Beniczky-levéltár Pribócról éppen most hivatalában van, mert a család történetét írja Beniczky Ödön, a későbbi belügyminiszter, ekkor Bars megye Andrásy-párti főispánja, s egyszersmind több szomszédos megye területére kiterjedő hatáskörrel – hadigondozási vonatkozásban? – kormánybiztosa, akinek – ez akkor óriási dolog volt – hivatalból járt autóhasználat.

A levéltár birtokosa Beniczky Kálmán alispán, Mamám másod-unokatestvére volt. Puritán ember, ezt ellenségei is elismerték. Nőtlen, családtalan. Nem vitt háztartást, a megyeházán élt egy szobában. Évtizedig alispánkodott megyéjében. A szabadelvű kormányok bizalmának letéteményese volt. Talán a koalíciós időkben sem cserélték fel. A szlovák nemzetiségi törekvésekkel szemben a magyar párt vezére. Gondosan

196 Az 1885 és 1918 között megjelent, 57 magyar történelmi személyiség életrajzát közreadó sorozat.

197 Azaz a XIV. század végi lipitói és turóci nemesi birtokokról szóló oklevelekről készített összeállítást.

vigyázott, hogy ily – azaz kormánypárti – képviselők jussanak a parlamentbe. Őse, Bene a tatárjárás előtt került Turócba. A megyét tehát a sajátjának, magát a gondjaira bízott ügyei iránt felelősnek érezte. Mikszáth tollára kívánczoló módon gyakorolta uralmát. Tisza István bukása¹⁹⁸ után a megyeháza fiatalabb urai elérkezettnek látták az időt, hogy félretolják. Valami ürüggyel felfüggesztették tehát és az árvaszéki elnököt, Zathureczky Miklóst ültették be helyettesül. Kettőjük közt valami személyes elentét is lappanghatott.

Munkámat mindketten kíváncsian, érdeklődéssel kísérték. Kálmán bácsi melegen érdeklődött Szegeden élő nőtestvére, Prileszky néni iránt, aki originális hölgy volt, mert szivarozott, és mint vasutas özvegye élt leányával, vejével az Alföldön. Úgy vettem észre, hogy a két testvért a távolság nagyon is messze vitte egymástól. A felvidéki családtagok, ez általános jelenségnek tűnt fel, írásban nem érintkeztek élénken egymással. Zathureczkyéknál kint jártam a Turócszentmártonnal szomszédos Záturcsán, ahol Imre bácsi szívesen megmutatta a család okleveleit, köztük a IV. Bélától származó adománylevelet. Zathureczky Miklóst annyira megnyerte kutatói buzgalmam, hogy felajánlotta: vállaljak a megyénél állást. Ígérte, hogy megtesznek tiszteletbeli levéltárosnak. Megint Mikszáthhoz méltó téma volt. Viszonzásul e derűs percekért, de hálából jóindulatáért is, amidőn az 1920-as években ismét találkoztunk, immár Budapesten, ahol rendőr főtanácsosi állást kapott az elveszített Turóc megyei hivatalért. Biztattam, örökítse meg élettapasztalatait. A gondolat tetszett neki és megírta, sőt két kiadásban közzé tette – másodszor 1943-ban – [az] *Egy alispán visszaemlékezéseit*.¹⁹⁹

Beniczky Kálmán nem hagyta el szülőföldjét, ahol – turóci viszonyokhoz mérten – jelentős birtoka, Pribócon szép, szinte kastélyszerű kúriája volt. Mi történt levéltárával? Elvitette, elvitethette-e a megyeházából vagy az már akkor köztulajdonba került, arról soha sem hallottam. A XVIII. század végén gyönyörűen rendezett levéltár volt, terjedelemre többszöröse a Wattayakénak. Hét-nyolc hajóköffert töltött meg. Ezek a megyei levéltár raktárszobáinak közepén voltak elhelyezve. És, ami szintén nem lebecsülendő, még ismeretlen forrásanyag, kutatóktól meg nem bolygatva. A gondosan regesztázott, birtokok szerint elenchizált középkori részt használtam csak. Utólag nagyon sajnálom, hogy az újkori fascikulusokba nem pillantottam bele. A család egyes tagjai a XVI–XVII. században, kiemelkedve megyéjükből, a közéletben is szerepet játszottak. Beniczky Péter mint költő ismeretes, Gáspár, Rákóczi titkára naplót vezetett a fejedelem életéről.²⁰⁰ Illett volna kissé utánanézni, nincs-e tőlük érdemleges, szembetűnő emlék, és egyáltalán, milyen egy nagyobb családi levéltár.

198 Tisza és kormánya 1917. május 23-án mondott le.

199 A mű első kiadása: Bp., 1941.

200 *Napló. II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja*. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, 1866. 1–232. (Rákóczi Tár. I. kötet.)

Mentségemre szolgáljon azonban, hogy a témámra koncentrálódva, szinte szándékosan kerülni kívántam a munkánál a figyelmet fárasztó elemeket. Így a Beniczky-levéltárnak csak középkori okleveleit másoltam le. Ez szórakoztató, eredményessé-
gével megnyugtató munka volt. Öröm volt esténként lapozgatnom egyre gyarapodó
anyaggyűjteményemben.

Nagy reményeket fűztem körmöcbányai kutatásaimhoz. Így annál nagyobb lett
csalódásom, hogy eredménytelenül kellett kirándulásomból visszatérnem. Nem
mintha a gondosan rendezett levéltár nem őrzött volna turóci birtokosokról szóló
okleveleket az Árpád-kortól kezdve. Sok ilyen volt ott. A levéltáros azonban egysze-
rűen megtagadta azok kézbeadását. Törpe termetű, púpos ember volt Wagner fő-
levéltáros. Látszott rajta, hogy örül, amiért elutasíthat. Nem mintha valami fontos
munkájában zavartam volna. Volt ideje hosszasan beszélni az ismert körmöcbányai
magyar versről: „Supra aggnő, szökj bele kabla” stb.,²⁰¹ és fejtegetni, hogy nézete sze-
rint milyen szexuális vonatkozásokat takar a szöveg. Talán nem is paleográfiai ismer-
reteim feltételezett fogyatékosága, hanem rosszul értelmezett kötelességtudata be-
folyásolta.

A városnak és a magyar államnak, a kincstárnak évszázados pere folyt a turóci
óriási erdőségek miatt. Körmöcbánya jogát középkori királyi adománylevelekre ala-
pította, birtokai kiterjedését határjáró oklevelek, leírásaival igazolta. Viszont az er-
dész szakemberek meg, mint azt még Erdődy Gyuri bácsitól 1911-ben ámulva hallot-
tam, ki tudták számítani, hogy tüzelésre, építkezésre mennyi fa fogyott el bizonyos
idő alatt, és a hiányt hány év alatt pótolta az újonnan növő erdő. Attól tartva, hogy
akaratlanul is városa érdekei ellen cselekszik, ha a perben még fel nem használt és
érvekhez alapot szolgáltató oklevelek lesznek ismertek, a legegyszerűbb megoldás-
nak Wagner az elzárkózást találta. Csak 1957-ben vehettem kezembe a tőlem most
megtagadott okleveleket.²⁰² Bár ekkor már csak a Zsigmond-koriakkal foglalkozhat-
tam, még mindig sajtott szívem, amiért 1918-ban nem ismerhettem meg azokat.
A megye déli részének települési viszonyait mindenképpen teljesebben ábrázoltam
volna. Egyetlen oklevél kézhezvételét engedte csak meg Wagner, egy XIV. századi
országbírói ítéletlevelet. Ennek szövegét XVIII. századi másolatból már Mártonban
leírtam, és most csak az ellenőrzést, a kollacionálást kellett elvégeznem.

Kirándulásom sikertelenségét némileg feledtette találkozásom herceg Odeschalchi
Artúrral, az agg, műkedvelő történésszel. Délután elmentem lakására, amely az úgy-
nevezett Mária királynő házában volt. Odaérkezésemkor a szűk középkori bejárat előtt

201 A Körmöc város 1505. évi jegyzőkönyvének címlapján olvasható virágének teljes szövege a következő:
„Supra aggnő, szökj bele kabla / Hazajött férjed, tombj Kató / Az te szíp palastodban, / Gombos sarud-
ban, / Haja, haj, virágom!”

202 Mályusz 1957. évi csehszlovákiai kutatóútjáról lásd a VIII. fejezetet.

állyva találtam. Közvetlenül elbeszélgetett a tisztelgésre jelentkező diákkal. Disszertációm megjelenése után, mint Ernyey újságolta, nagy figyelemmel tanulmányozta. Akkor már kétségtelenül több szakmai részletről beszélgethettünk volna.

Turóci utam fénypontja kisselmeci (štiavničkai) kutatásom volt a Révay-levéltárban, bár időben csak három napig tartott. Bráz megyei főlevéltárostól értesültem, hogy Révay László engedélyezte a kutatást és vendégül lát mindkettőnket. Bráz, úgy látszik, afféle tiszteletbeli családi levéltáros is volt. A gróf kocsit küldött értünk, szállásul kettőnknek tágas toronyszobát adatott és feleségével együtt, aki német származású grófnő volt, asztalánál étkeztetett. Ezek a körülmények arra ösztönöztek, hogy minél rövidebb időre vegyem igénybe a vendéglátást.

A levéltár beosztása ugyanolyan volt, mint a Beniczky-levéltaré: mintha rendezését ugyanaz a ház végezte volna. A levéltár elenchesát, Bráz szívességéből, már előzőleg, Mártonban használhattam, sőt a regeszták kijegyzései is kezeim közt voltak. Mindez jelentékenyen megkönnyítette tájékozódásomat és a kutatást. Az okleveleket bevittük a lakószobánkba; a munkával itt gyorsan haladtam. Már az első nap és az esti órákban megnyugtató eredményt értem el. Másnap egész nap dolgoztam, éjszaka pedig nem feküdtem le. A hajnal fokozatosan elhalványította a lámpa fényét. Szép volt. A harmadik nap délelőttjén sikerült munkámat befejezmem, az ebéden Bráz bejelentette az eredményt. A nagy sietésnek hátránya is volt: a parkból semmit sem láttam, sőt a kastélyról is csak egészen felületes emlékem maradt.²⁰³

Hazaérkezésem után Domanovszkynak beszámoltam utamról és külön megemlítettem az 1437-i vámösszeírást, valamint a szentmártoni vámhely 1522–1523-iki bevételi jegyzékét. Tudtam, hogy ezek érdeklik, hiszen 1916-iki akadémiai székfoglalóját *A harmincadvám eredete*²⁰⁴ címmel tartotta meg. A Fejérpataky-emlékkönyvben pedig *Mázsaszekér* címmel ugyancsak kereskedelem-történeti tárgyú dolgozata jelent meg.²⁰⁵ Figyelmesen meghallgatta tájékoztatómat, majd megbízott, hogy forrásgyakorlati óráján részletesen, adatszerűen ismertessem idevonatkozó okleveleimet. A beszámoló sikerült, a remélnél jobb eredménnyel, amennyiben Domanovszky, most már mint szerkesztő, referátumom cikk formájában öntésére szólított fel.²⁰⁶

Mivel Wenzel Gusztáv akadémiai értekezésével,²⁰⁷ Iványi Béla *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében*,²⁰⁸ Holub József pedig a *Századok*ban megjelent értekezéseikkel

203 Mályusz levéltári kutatásairól és felvidéki útjáról vö. még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 131–133.

204 Bp., 1916.

205 *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szeminárium vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Írták tanítványai. Bp., 1917. 37–74.

206 Lásd erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 133.

207 *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége*. Bp., 1872. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 2. 7.)

208 Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 12. (1905) 81–227.

Bihar, Bars, Zala megyék viszonyait feldolgozva,²⁰⁹ mint kezdőnek elég jó példákat állítottak, az általuk megtört úton kellett csak haladnom. Voltaképpen ezt is akartam. A szerkesztő azonban többre értékelte legelső irodalmi próbálkozásomat, amit azzal adott értésemre, hogy a „Turóc megye vámhelyei és úthálózata a középkorban” címben az *úthálózata* szót áthúzva helyette *forgalmát* írta.²¹⁰ Bár arra is büszke voltam, hogy kefelevonatot korigálhattam, a térkép vázlat megrajzolása ügyében tárgyalhattam, és mint szerző nyomtatásban láthattam nevemet, igazából a forgalma szónak Domanovszky általi beiktatása emelt a fellegekbe. A dolgozat megfogalmazásával még októberben elkészültem, megjelenésére azonban a folyóirat 1919-i első számában került sor,²¹¹ napokkal a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt.

Mint várható volt, nem okoztam feltűnést. Még legszűkebb kollégiumi és rokoni körökben sem. A *Századok* összevont száma, amelyben megjelentem, közvetlenül előttem Károlyi Árpád mesteri tanulmányát hozta az ellenreformáció kezdeteiről,²¹² és ez az érdekesítő dolgozat lebilincselte a figyelmet, hogy a továbblapozáshoz az olvasónak ne legyen kedve. Egyébként a forradalom következményeivel megrázta annyira a magyar világot, hogy azok figyelme is elterelődött, akikre egyébként mint olvasókra számíthatott volna. A *Századok* szóban forgó füzeté már el sem jutott az elszakításra ítélt területekre. Turócban pedig éppen úgy, mint az 1918 közepi Magyarország kétharmadán azoknak, akikre mint olvasókra gondoltam és talán számítottam is, az volt a gondjuk, hogy letegyék-e a hűség esküt az új uraknak, vagy vándorbotot fogva kezükbe, vállalják-e a bizonytalan jövőt.

A 25 különlenyomatot, helyesebben – korhoz illően szerény kivitellű – túlnyomatot nem küldözgettem tehát szét. Attól pedig, hogy személyesen adjam át egy-egy remélt olvasónak, alaposan elvette kedvemet legelső próbálkozásom, amelynek színtere a Tomcsányi család X. kerületi Elnök utcai háza volt. Előzményekül annyit, hogy Kiscsepcsényben járva Vladár Károly földbirtokos családját ismerősként kereshettem fel, amennyiben az idősebb leánykának, a nevéhez illően bájos Angyalkának Gida bátyám csapta a szelet, amikor harctéri sérüléséből a szomszédos Stubnyafürdőn lábadozott. Vladárék rokoni kapcsolatait ezért is a szokottnál pontosabban megrögzítette emlékezetem: sokat hallottam Angyalka mamájától nagynénjéről, bizonyos Vladár Mari néniről, akinek férje miniszteri tanácsos volt. Három fia közül (Móric) Turóc megye egyik főispánja lett a közelmúltban. A másik kettő (Vilmos Pál és Kálmán) pedig

209 Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. *Századok* 51. (1917) 1. sz. 45–60.

210 A kéziratot és Domanovszky levelét (Bp., 1919. február 22.) lásd MTA KIK Kt. (Növédéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

211 *Századok* 53–54. (1919–1920) 1–3. sz. 34–56. – A tanulmány kiadásáról lásd még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 133.

212 Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. *Századok* 53–54. (1919–1920) 1–2. sz. 1–33.; 3–10. sz. 124–163.

apjuk példáját követve az igazság- – illetőleg – belügyminisztériumban szolgált. „Mari néni” alakja mint a céltudatos, előttem mindég szimpatikus matriarcha élt a beszélgetésekben. Gondoltam tehát most nagyot, elviszek neki, mint a Tomcsányi-Vladár clan [sic!] fejének egy különnyomatot.

Az Elnök utcában azonban Angyalka mamájába botlottam. Ő „Mari néni” betegségére hivatkozva nem bocsátott a matriarcha színe elé. Amidőn pedig elmondtam jövetelem célját, nem leplezett lenézéssel vette át hódolatom szerény jelét. Később jöttem rá, hogy bátyám nem mutathatott elég komolyságot a házasságkötésre – ami- ben a Szeged és Csepcesény közti távolság is szerepet játszott –, és így a férjkere- sési gond tette kedvetlenné. Magam tanultam káromon: ettől fogva óvatosabb lettem a különnyomatok elajándékozásában és elhatározásomhoz hú is maradtam mind- addig, amíg – az utolsó tíz-tizenöt évben – szokás nem lett, hogy különnyomattól száznál kevesebb példányt nem készít a nyomda. Ezért vagyok kénytelen, mivel saj- nálom, hogy különnyomataimmal tüzeljek, mostanában olyanoknak adni példányt, akik gesztusomat nem érzik megtisztelésnek.

Amikor a cikkem megjelent, már befejezéshez közeledett anyaggyűjtésem. Az 1918–1919. tanévben az Országos Levéltár Turóc megyei vonatkozású okleveleit szedtem össze, az úgynevezett Diplomatikai Osztályból, népiesen Dipliből. Ez ekkor, Pauler Gyula rendszere szerint felállítva, szigorú időrendben tartalmazta, a mai szám sze- rint elhelyezéssel ellentétben, a középkori okleveleket. Segédlet még a mainál is ke- vesebb állott a kutatók rendelkezésére. Csak a Neoregistrata Acta (NRA) és az *Urbaria et Conscriptiones (U et C)*²¹³ sorozatokhoz voltak mutatók. Ezek azonban még a XVIII. században készültek és rendkívül nehézkes volt használatuk. Mivel a legjobb esetben is az okleveleknek mindössze felét segítettek számba venni, a szokásos mó- don, akár mint a múzeumi törzssanyag esetében, valamennyi oklevelet kézbe véve lehetett csak megállapítani, melyiknek van turóci vonatkozása.

A teljes gyűjtemény átnézéséhez a levéltár vezetősége nagyon nem szívesen adott engedélyt, főleg egyetemi hallgatónak, akinél azt is fel lehetett tenni, hogy az okleve- leket el sem tudja olvasni. Kérvényemhez mellékelve,²¹⁴ hogy megnyerjem a levéltár főnökének, Csánki Dezsőnek a jóindulatát, mint a történeti földrajz hazai nagymes- terének és a Budapest középkori története forrásanyagát összegyűjtő vállalkozás irá- nyítójának²¹⁵ átadtam a Wattay-féle Solymárról megemlékező 1288-iki királyi ado-

213 MNL OL, A Magyar Kamara Archivuma (= MNL OL, MKA) Fond E 148 és E 156.

214 Lásd erről MNL OL, Általános iratok. Y 1 No. 1655/1918. (Köszönöm Reisz T. Csaba adatközlését.)

215 Csánki 1912-ben kezdett hozzá az okleveles anyag összegyűjtéséhez, amely munkát az 1930-as évek elejéig végezte. Lásd erről Előszó. In: *Budapest történelmének okleveles emlékei. Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Első kötet (1148–1301)*. – Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Collectionem Desiderii Csánky [sic!] auxit typoque paravit Albertus Gárdonyi. Tomus primus (1148–1301). Bp., 1936. 5–7. Vö. erről még a VI. és VIII. fejezeteket.

mánylevél másolatát.²¹⁶ Ennél a *captatio benevolentiae*-nál többet jelentett, hogy Domanovszky előszóval Csánki jóindulatába ajánlott.

A levéltár látatlanban helyesen ítélte meg, hogy témám nem érdemli meg a körülbelül 38 000 oklevél kézbevételét, és ezt téve felesleges munkát okozok a hivatalnak. Nem szólva arról, hogy az okleveleket rongálja borítékból kivételük és szétbontásuk, futó áttekintésük utáni visszacsúsztatásuk. Képtelen voltam azonban lemondani arról, hogy magam győződjem meg, mily mértékben tartalmaz a levéltár tárgyamra vonatkozó szövegeket. Itt az a kutatói reménykedés befolyásolt, hogy – valami csoda eredményéül – különösen fontosnak bizonyuló okleveleket fogok találni. Ellensúlyul hamar rájöttem, hogy van két sorozat, amelyeknek okleveleit nyugodtan mellőzhetem, mert holtbiztosan nem szólnak tárgyamról. Az egyik a DL 26 000 körüli erdélyi, a másik a 32–35 000 körüli szlávón–horvát–dalmát sorozat volt. Ha tehát ilyen jelzetű boríték került kezembe, azt látatlanul félretehettam. Azután a XIV. század első felének oklevelei közül viszonylag sok megjelent már nyomtatásban az Anjoukori Okmánytárban.²¹⁷ Ennek köteteiből előre kipararáltam a közölt oklevelek számát és a jegyzékemen szereplők átnézését ismét mellőzhettem.²¹⁸

Három évtized múlva, amikor a parasztság XIV. századi történetének kutatása szükségessé tette az oklevelek átnézését,²¹⁹ az egész munkaközösség sajnálkozva állapította meg, hogy milyen jól is tettem volna, ha a jegyzékemre kiírt adatokat rávezetem az oklevelek borítékjára. 1918-ban még annyira megilletődött hangulatban éltem, hogy ilyen szentségtörésre vetemednem eszembe sem jutott. Utólag a munkát Kubinyi András, még mint egyetemi hallgató végezte el Székely György megbízásából.²²⁰

A levéltár azzal, hogy feleslegesnek vélte a kiadás tényének számontartását, elárulta: a kutatók, de általában a tudomány érdekei közömbösen hagyják. Hivatal volt a belügyminisztérium irányítása alatt, azzal a feladattal, hogy a nemességigazolási ügyeknél szakvéleményével legyen az illetékes minisztériumi referensek segítségére. A minisztérium, elbűvölve saját előkelőségének tudatától, hajlamos volt segédhivatalának tekinteni a levéltárat, ami nyomasztólag hatott a levéltárosokra. Közülök a legkiválóbbak is, akiket irodalmi működésük az Akadémia tagjai közé emelt, ha a levéltárosi rangjukkal azonos minisztériumi titulust megkapták, az utóbbit becsülték többre, erre voltak büszkéek. Herzog József mesélte 1922-ben, hogy Tagányi Károly, amidőn elnyerte a miniszteri osztálytanácsosi címet, előszeretettel ezt használta.

216 A IV. László király által 1288. szeptember 3-án kiadott oklevelet lásd MNL OL, DL 107 237. Vö. erről még MNL OL, Y 7 84. tétel. No. 3959/1969.

217 *Anjoukori Okmánytár*. Szerk. Nagy Imre; Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. kötet. Bp., 1878–1920.

218 Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 133–134.

219 Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

220 Lásd erről uo.

Csánki Dezső hiúsága közismert volt, de aki ezt nem tudta volna, annak is elég volt egyetlen pillantást vetnie hatalmas névtáblájára, amely rangját így tüntette fel: „h. Államtitkár, az Országos Levéltár főigazgatója.” Így, kis *h*-val és nagy *Á*-val. Kár, hogy ezt a táblát az új épületbe átköltözés után nem tettük múzeumba.

A levéltárnak, alapításától fogva, voltak tudós munkatársai, mint megszervezője, Pauler Gyula. Jellegét azonban nem ők, hanem a – főleg jogvégzettségű – hivatalnokok szabták meg. A kutatószoba nyomorúságos, kétablakos helyiség volt, közvetlenül az „altisztek” szobája mellett. S ami a legnagyobb hátránya: lelkiismeretlenül pontatlan tisztviselőre bízva. Guary Ernő Vas megyei egykor jómódú földbirtokos család elszegényedett leszármazottja nem tudott egyetemi végzettséget szerezni, mert tanulmányi idejét elléháskodta, és Széll Kálmán miniszterelnök, meg ennek öccse, Széll Ignác államtitkár pártfogásának köszönhette, hogy benyomták a levéltári szolgálatba. Itt annyira használhatatlannak bizonyult, hogy a hivatali ranglétra legalsó fokán maradt nyugalomba vonulásáig. (Ekkor azonban, 1924 körül, a Vas megyei főispán kinevezte Szombathelyre megyei főlevéltárosnak, ami már megbecsült állás volt, vagy legalább lehetett volna.)

Engem Guary hanyagsága főleg azért bosszantott, mert megakadályozta, hogy időmet kihasználjam. Délelőtt 9-től 2-ig tartott volna a hivatalos idő, ami ¼₁₀-tól ¾₂-ig-nek felelt meg. Számtalanszor kellett azonban fél, sőt háromnegyed tízig várni, amíg a kutatócsősz megjelent, és beléphettem a dolgozószobába. Itt ritkán várt előkészítve az a soron következő két kis faláda, amelyek átnézése lett volna aznapi feladatom. Hiába pénzeltem az „altiszteket”. A csere elmaradt és várhattam, amíg a folytatáshoz hozzájutok. Közben pedig hallgathattam Guary visszaemlékezéseit, amelyek érdektelenségét csípős jelenetek, anekdoták elbeszélésével igyekezett feledtetni. Az egészben az volt a leghangolóbb, hogy a levéltárosok, akiknek csak tudniuk kellett, milyen állapotok uralkodnak a kutatóban, mint nem reájuk tartozón, átsiklottak felettük. Tagányi Károly passzivitása azért nem volt meglepő, mert maga is későn járt be, és így fel sem tűnhetett neki Guary szokása. De hogy a mellette dolgozó Herzog József sem lett figyelmes az anomáliákra, azt csak azzal az öröklött felfogással magyarázhatom: a tudományos kutatás elősegítése nem hivatása a levéltárnak.

Tagányival való egyetlen találkozásom egyébként másképp zajlott le, mint – utólag visszatekintve – történhetett volna. Tagányinak nagy tisztelője voltam, a *Történeti Szemle*ben Erdélyi Lászlóval folytatott polémiája²²¹ ezt parancsolólag megkövetelte tőlem, és én tiszta szívvel engedelmeskedtem. De Turóc megyével foglalkozva meg-

221 Tagányi Károly és Erdélyi László között 1913-ban kirobbant vita olyan magyar középkortörténeti kérdésekről zajlott, mint például a „szabadok”, a nemesség, a várjobbágyok stb. Lásd a vitacikkeket: *Történeti Szemle* 3. (1914) 3. sz. 435–451.; 5. (1916) 2. sz. 296–320., 3. sz. 409–448., 4. sz. 543–608. A polémiáról vö. bővebben Rottler Ferenc: *Erdélyi László történetírása*. Bölcsészdoktori disszertáció.

ismertem nehezen hozzáférhető munkáit is. Szláv helynévmagyarázatok iránti érdeklődésem elolvastatta velem a *Nyitrai megyei Közlöny* 1887–1888. [közötti] évfolyamaiban közzétett, valósággal eltemetett cikksorozatát,²²² a *Magyar Nyelvben Gyepű és gyepűelve* címmel megjelent tanulmányát²²³ vagy az *Akadémiai Értesítő*ben egy pályázatról írott bírálatát, amely a soltészságprobléma kitűnő ismertetését adta.²²⁴

Illő tisztelettel kerestem tehát fel a levéltári kutatószoba melletti hivatali helyiségében. Iványi Béla debreceni jogtörténész professzor biztatására, hogy kérjek tanácsot az „adat-császártól”, mivel ő – írta – nem tud útbá igazítani. Kérdésem az volt, hogy a turócszentmártoni Tót Múzeumban [a Matica Slovenskában] talált „Noticia Probe sub Sera filiis” című XIX. század eleji kéziratos munka egyes utalásai, milyen állagra vonatkozhatnak, vajon az oklevelek sajtóságos jelzetei nem ismertek-e? Tagányi választékosan öltözött úriember volt. Fáradtan ült íróasztala mellett. Bár kevéssel megérkezése után kopogtam ajtaján, amikor az altiszt beszólt a kutatóba, hogy a főlevéltárnok úr már bejött. S ez a passzivitása nem oldódott akkor sem fel, amikor turóci kutatásaimról szóltam, majd megmutattam a lemásolt szöveget. Azt hittem, érdeklődni fog a Tót Múzeum, esetleg valamelyik család középkori oklevelei után, hiszen a szomszédos megye, Nyitra szülötte volt. Különösebb figyelmet azonban nem árult el, és így kijelentésére, hogy nem tud választ adni, reményeimben csalódva távoztam. Ha nem is vártam sokat, abban bizakodtam, hogy több érdeklődést sikerül benne felkeltenem. Bizonyára rossz hangulatú napjára esett tisztelegésem.

Az Országos Levéltárban munkám idegesítően lassan haladt. Szerencsémre nem számígtattam, hogy a kollégiumtól a levéltárig mennyi idő alatt jutok el, és mi fél napi munkám eredménye. Ezen nem a turóci, hanem általában az átnézett oklevelek számát értve. Ha 1918 karácsonya körül mérlegelem az eredményt, ennek silánysága talán abbahagyatja velem a sziszifuszi munkát. De nem töprengtem és így nem hagytam fel a levéltárba járással. Figyelmemet ugyanis egyre inkább lekötötték a kiadatlan oklevelek. Mivel beléjük kellett tekintenem, keresve, hogy az ország mely részére vonatkoznak, egy-két utalást kezdtem jegyezni róluk. Mivel a Nemzeti Múzeum levéltárában, mihelyt végeztem egy fasciculussal, azonnal kaptam folytatást és így gyors-

Bp., 1965; Uő: Erdélyi László társadalomtörténeti „új rendszere”. (Az Erdélyi-Tagányi-vita.) In: *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv*. Szerk. Horváth Pál – Révész T. Mihály. Bp., 1983. 235–250.

222 Nyitrai megye helyneveinek magyarázata. *Nyitrai megyei Közlöny* 7. (1887) 42. sz. 3., 44. sz. 2., 45. sz. 2–3., 46. sz. 2–3., 48. sz. 2., 49. sz. 2., 50. sz. 2., 51. sz. 2–3., 52. sz. 3.; 8. (1888) 5. sz. 2., 7. sz. 2., 11. sz. 2., 13. sz. 1–2., 15. sz. 1–2., 16. sz. 1–2., 17. sz. 2., 18. sz. 2., 19. sz. 1–2., 22. sz. 2., 28. sz. 2., 29. sz. 1–2., 36. sz. 2., 37. sz. 1–2., 52. sz. 1–2. Tagányi helytörténetírásáról vö. Bognár Szabina: (Lokál)patriotizmus és tudományos helytörténetírás. Tagányi Károly helytörténetírói munkássága. *Modern Magyarország* 1. (2012) 1. sz. 62–85. (különösen: 66–71).

223 *Magyar Nyelv* 9. (1913) I. 3. sz. 97–104., II. 4. sz. 145–152., III. 5. sz. 201–206., IV. 6. sz. 254–256.

224 Jelentés a Gorove-pályázatról. (A soltészságok története Magyarországon.) (Békefi Remiggel.) *Akadémiai Értesítő* 25. (1914) 327–352.

san haladva, a törzsanyag átnézésekor csak a turóci vonatkozású szövegek felismerésére szorítkoztam. Erről az állagról még nem készítettem futólagos feljegyzéseket. Az Országos Levéltárban ellenben, miközben cserére, a folytatásra várok, rákényszerültem, hogy időm ne vesszen kárba, az átfutott oklevelek egy-egy jellegzetesebb vonatkozásáról futó feljegyzést készíteni. Talán egyszer majd hasznomra lesznek utalásaim, gondoltam.

Ezek a kijegyzéseim máig fennmaradtak.²²⁵ Az elmúlt fél évszázad első felében gyakran lapozgattam bennük, útbaigazítást, felvilágosítást keresve. Adataim valódi kollégiumi cédulákra voltak jegyezve. Ezeket Beniczky Géza úr készítette, tőle lehetett kérni. A Meteorológiai Intézet egész Európát ábrázoló színes térképlapjai voltak a napi időjárás görbével, izobárokkal. Tiszta fehér hátlapjuk csábított feljegyzésekül használatra. A könyvkötővel kis négyzet alakú lapokra felvágatva a tartós és mégis vékony lapok most egész életemre szóló tájékoztatót szolgáltattak. Mivel egy-egy cédulára, mint látom, körülbelül öt feljegyzést írtam, a kereken 850 lapon mintegy 4000 oklevélről, tehát az állomány tizedrészéről képzeltem, hogy hasznomra lehetnek.

Történeti földrajzi érdeklődésemhez illően eleinte az észak-magyarországi oklevelet mutatóztam, de csak a Tátra-vidékre korlátozódva. Pozsony nem jött szóba, sem Zemplén, Ung, Bereg. Ellenben Trencsénytől, Nyitrától kezdve a szlovák megyék, tehát Gömör is. Magától értetődően minden kis adatot feljegyeztem, ami Thuróczy János, a krónikaíró bírói működése során keletkezett. Ez az adatcsoport szolgáltatta számomra a forrásanyagot Thuróczyról szóló 1944-i akadémiai értekezésemhez.²²⁶

Ahogy múltak a hetek, a hónapok, mire az XV. századhoz értem, az oklevelek olvasgatása közben egyre több jelenség tűnt megörökítésre méltónak. A gazdasági és társadalmi élet, az államszervezet alig, vagy egyáltalán nem ismert kérdései, még pedig mint megfejtésre váró problémák. Talán ez az első találkozásom a XV. századi kiadatlan forrásanyaggal eredményezte, hogy évtizedek múlva írt munkáim a középkor utolsó szakaszával foglalkoztak. Élénk érdeklődést váltottak ki belőlem a XV. század második felétől egyre gyakoribb számadáskönyvek és -töredékek, urbáriumok, gazdasági feljegyzések. Wattay Pál számadáskönyvével foglalkozva már hozzászóltam ezek megbecsüléséhez. Tömegük most tudatossá tette előttem, mily egyoldalú az ilyesféle forrásokra ügyet sem vető, sem kiadásukkal, sem – ami természetes következmény – értékesítésükre nem törekvő hazai történettudományuk. 1919 óta ismé-

225 Lásd MNL OL, Személyi hagyatékok. P 2370. Mályusz Elemér hagyatéka.

226 *Thuróczy János krónikája*. Bp., 1944. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXVI. 3.) Vö. erről még a VI. fejezetet.

telten utaltam ily forrásaink kiadásának szükséges voltára, legutoljára 1940-ben,²²⁷ minden eredmény nélkül.

A Tanácsköztársaság kikiáltása megkönnyítette a Diplomatikai Osztály anyaga átnevezésének a befejezését. Egyrészt az átállás, új professzorok kinevezése, néhánynak menesztése 1919 tavaszán zavarossá tette a helyzetet, másrészt a kollokválási kötelezettség eltörlése felszabadított kényszerűségből hallgatott előadások látogatása alól. Végül az Országos Levéltár dolgozósorozatát nyitvatartási idejének meghosszabbítása – egész délután hozzáférhetővé – időm jobb kihasználását tette lehetővé. Csak az volt a baj, hogy nem lehetett reggel felmenni a levéltárba és este hazatérni.

Ezt tenni az a kényszerűség gátolt, hogy ebédre haza kellett mennem a kollégiumba. Az ebédek ugyan ijesztően gyengék voltak, valamit azért mégis jelentettek. Mint a budapesti vendéglőkben, nálunk szintén tökkáposzta és gersli volt a főétel. A szakácsnő megpróbálkozott új ételek kreálásával is, de kevés szerencsével. A legemlékezetesebb a friss hagyma zöld szárából készített főzelék volt. Ez ehetetlennek bizonyult. A legmegbízhatóbb a napi három szeletre vágott kenyérfejadag volt, amelyet a konyha pontosan felszolgált. Itt azonban megint szemesnek kellett lenni, hogy az ember pórul ne járjon. Akadt ugyanis olyan kollégista, aki délutánonként kávéházban, vendéglőben hozzájutott egy szelet kenyérhez, amit nem evett meg, hanem papírszalvétába csavarva zsebében haza hozott. A reggelinél pedig, ha egyedül maradt, egy óvatlan pillanatban kicserélte a pár grammal nehezebb friss darabra. Egyszer kétszer magamnak is kijutott a „madárlátta”, összeaszott darabkákból, ami legközelebb arra ösztönzött, hogy idejében jelenjek meg a reggelinél.

Az élet fenntartásához szükséges kalóriákat vasárnap délutánonként Gizinél Pomázon kaptam meg. Az éhség szorítása alatt kirándulásaim rendszeresek lettek. Gizi önfeláldozóan iparkodott a faluhelyen is szűk, de a városinál mégis gazdagabb készletekből szerezni számomra, de más, korábban nem ismert, majd később ismét eltűnt távoli rokonok részére is kiegészítő élelemadagokat. Annyira koplalnom egyébként nekem sem kellett volna, mint ahogyan tettem.

A Tanácsköztársaság szociális gondoskodásának köszönhetően, mint minden egyetemi hallgató, én is részesültem diáksegélyben. A baj csak az volt, hogy ezt úgynevezett fehér pénzben kaptuk, nem az osztrák–magyar jegybank kék színű pénzjegyeiben, és azt magánosok nem voltak hajlandók elfogadni. Vendéglőkben át lehetett volna ugyan cserélni kalóriákra, de én ilyen helyekre normálisabb viszonyok közt is csak ritkán jártam. Most is sajnáltam időmet. Azután fehérpénzen, ha szemfüles volt

227 A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: *Magyar renaissance*. Szerk. Mályusz Elemér. In: *Magyar Művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. II. kötet. Bp., 1940. 117–120., 123–124. Vö. erről még a VI. fejezetet.

az ember, remek könyveket lehetett vásárolni. Igaz, nem könnyen, mert a kereskedők lehetőleg kerülni próbálták üzletük kiürülését. De azért lehetett.²²⁸ Valami hosszabb, a szocializálással együtt járó szünetet követően az első órában beállítottam a Franklin Társulat, az egyik legnagyobb kiadó Egyetem utcai könyvkereskedésébe és esélyesen kértem az *Árpád és az Árpádok* című hatalmas díszmunkát,²²⁹ amely érinti Csánki, Angyal, Károlyi Árpád, Illés, Domanovszky(?)²³⁰ tanulmányait is tartalmazta. A bolt vezetője akkor még nem mondhatta, hogy kifogyott a munka és így a nehéz kötetet diadaljelvényként cipelhettem haza.

A Tanácsköztársaság a tanuláson kívül mindössze két kötelesség teljesítését kívánta tőlem: menjek el önként katonai sorozásra és adjam le szavazatomat a budapesti országos választások alkalmával.²³¹ Mindkét alkalommal az akkor Fehérvári úti iskolában több kollégista társammal jelentem meg. Az elsővel semmi kockázat sem járt. Mivel a Vörös Hadseregnek volt elég kiképzett tisztje, oly mértékben, hogy válogatva a velem együtt jelentkezőkben, túlnyomó részükről lemondhatott a kiképzetlenek közül. Pedig csak az erős fizikumúakat vette a sorozóbizottság figyelembe. Én, mint előre látható volt, alkalmatlannak találtattam.²³²

A választási helyiség egy tanterem volt. A katedra előtti székre egy ruháskosár volt helyezve, ez pótolta az urnát. Mellette szuronyos fiatal katona álldogált. Ő lehetett az államhatalom jelképe. A középkorú civil, aki a pártot képviselhette, egy személyben volt az egész választási bizottság. Tőle kaptuk meg a szavazólapot. Ez hosszú sokszorosított névsor volt. A forgalom ekkor már ellanyhult. Láttuk, amint bizonytalan léptekkel bejött két háztartási alkalmazottnak látszó fiatal nő, átvették a szavazólapot, majd némi habozás után összehajtva a kosárba helyezték és távoztak. Mi a lapot tanulmányozni kezdtük. Túlnyomórészt előttünk ismeretlen neveket tartalmazott. Megkérdeztük a szavazásfelelőst, vajon szabad-e kihúzni a névsorból és pótolható-e hiányzó jelölt nevével. A kérdés láthatóan meglepte. Indignálódva megnyugtatót, hogy természetesen szabad, és ha úgy találjuk jónak, beírhatjuk akár gróf Andrásy Gyulát is. Erre, a szokásos diákheccből, csak hogy virtuskodjunk, részben a falhoz, részben az ablaküveghez támasztva, valóban beírtuk Andrásy és más polgári poli-

228 Lásd erről még az I. fejezetet.

229 *Árpád és az Árpádok. Történeti emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával.* Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával. Szerk. Csánki Dezső. Bp., [1908].

230 Mályusz, mint azt a fejezettel kapcsolatos kérdőjeles jegyzései is tanúsítják, nem volt biztos abban, vajon Domanovszky is szerepel-e a kiadvány szerzői között, ezért jelezte itt kérdőjellel.

231 A Tanácsköztársaság idején 1919. április 7-én és 8-án megtartott helyi választások, melynek eredményeként 378 képviselővel megalakult a Tanácsok Országos Gyűlése.

232 Mályusz 1918. április 30-án jelent meg a sorozáson. Az alkalmatlanságáról szóló, 1942. január 5-én kelt, Budapest Székesfővárosának polgármestere által kiállított igazolási iratot lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

tikusokat azon áthúzott nevek helyébe, amelyek csengése valahogyan nem nyerte meg tetszésünket. Ezek után, a kosárba helyezve lapjainkat, mint akik jól végezték dolgukat, távoztunk.

Vajon itt, vagy a sorozáson igazoltam-e fényképes indexemmel személyazonosságomat, már nem emlékezem. Valószínűleg az utóbbin. Az igazolás jeléül benyomták ugyanis az index első borítéklapjára a 8. számú lisztbizottság pecsétjét. A logikus az lett volna, hogy katonai szolgálatra jelentkezésemről külön papírt kapjak. De mert nem volt szó valamiféle kényszerről, és így utólag sem kerülhettem oly helyzetbe, hogy igazolásra bárki felszólíthatott volna, igazoló iratra nem is volt szükségem. A lisztbizottsági bélyegző használatát valahogyan jelentkezésem komolytalanságának bizonyosságául kellett tekintenem.

A levéltárba az 1918–1919. tanév második felében, majd a rákövetkező hetekben hol délelőtt–délután, hol csak délelőtt annyiszor felmehettem, hogy az anyag átnézésével lassankint elkészültem. Még az 1557. évi dicaösszeírást is lemásoltam, mivel ez a teljes jobbgagyokat név szerint felsorolta. Ekkor már a levéltárosok közül Baranyai Béla, Pelz Béla előtt oly mértékben lettem ismeretes, hogy figyelmeztetést nyerhettem tőlük: milyen alig-alig ismert kis gyűjteményeket lapozzak még át, ha már oly annyira ambicionálom a teljes anyag összegyűjtését. Sajátságos módon nem találkoztam Herzog Józseffel, Tagányi beosztottjával. Pedig ő a korban kutatásaimhoz legközelebb eső kincstári osztályban dolgozott.

Budapesti tartózkodásom utolsó heteiben lélekben messze eltávolodtam a Tanácsköztársaságtól. Kikiáltását március 21-én én is örömmel üdvözöltem. A Károlyi-kor fegyelmezetlensége, a naplopók uralma, a tétlenség, a nagypolitikában az entente előtti meghunyászkodás, szememben legnagyobb bűnnek számító gyávaság az undor érzését ébresztették fel bennem. Lidércnyomás alól szabadultam fel, amikor a proletárdiktatúra érvényesítésére vállalkozó kis csoport bejelentette, hogy a hatalmat hivatásához illően fogja gyakorolni. A plakátok rendet követelő parancsa és a valóságban a fegyveres csoportok zajongó felvonulásai a Várban, a miniszterbuktatások egy csapásra megszűnése lelkesítőleg hatott reám,²³³ még ha túlságosan is szembetűnő volt, hogy a rend helyreállása összefügghet dr. Pogány József újságíró, katonatanácsi elnöknek, hadügyi népbiztossá vedlésével.

Az a megalázás, hogy Pozsony megvédésére a budapesti kormány csak egy áltengerész rablóbandát tudott küldeni,²³⁴ mélységes szégyennel töltött el. Bántott, hogy

233 Mályusz „lelkesedésében” 1919. március 25-én belépett a tanítók szakszervezetébe. Vö. erről „Val-lomási iv. [Bp., 1919.] Lásd ezt Mályusz Elemér örökösének tulajdonában. Másolata: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

234 A kormány 1918. november első napjaiban jelentősebb erőket tudott küldeni a Felvidékre, így Pozsonyba is, „egy 400 fős tengerészszázad”-ot, „valamint Nagykanizsáról egy jelentősebb karhatalmi

Hunyad megyét elveszítettük, a szerbek pedig Szeged határáig felvonultak. Az igazi csapásnak azonban a Felvidék megszállását éreztem. Igazságtalannak, jogtalannak még Turóc, Liptó, Zólyom megyékét is. Személyes sérelemnek az általam megismert turócszentmártoni megyei, besztercebányai városi közigazgatási apparátus leváltását, a jogszolgáltató és tanári szervek kicserélését. Színmagyar tájak és magyar többségű városok más állam határai közé kerülése érthetetlen, képtelen jelenségnek tűnt fel, amelyet minden módon meg kell akadályozni.

A Vörös Hadsereg győzelmes északi előnyomulása, Kassa és Eperjes visszafoglalása ujjongó lelkesedéssel töltött el.²³⁵ Ezért a sikerért, a fordulatért, hogy a magyarság megtalálja jobbik énjét, érdemes dolgozni és koplalni, gondoltam. A visszavonulás szégyennel töltött el. A hírek pedig, hogy a Kassára bevonuló magyar parancsnok bevonatta a házakra kitűzött nemzeti zászlókat,²³⁶ kiábrándítottak. A piros-fehér-zöld annyira egész gyermek- és ifjúkorom minden önzetlen lelkesedését szimbolizálta, hogy azt semmiféle vörös zászló nem pótolhatta.

Betetőzték csalódásomat a hírek és tapasztalatok, hogy a magyarországi művelődés-politika távolról sem éri be a materialista világnézet ismertetésével, hanem tudatosan az egyházak befolyásának mielőbbi visszaszorítására törekszik, és ebben a vonatkozásban kemény eszközök igénybevételétől sem riad vissza. Esztelen gúnyolódásokról érkeztek hírek, és a szállongó mendemondáknak a zsidó agitátorok pökhendiségéről hitelt adtam.

A harmadik botránykőt számomra a földreform elmaradása jelentette. Nem voltam radikális földosztó, de a hitbizományok megszüntetését, a százezer holdas birtokok felosztását elodázhatalannak véltem és hittem. Az uradalmak köztulajdonba vétele, hozzá oly formában, hogy a régi birtokos mint ügyintéző helyén maradhat, kételyt támasztott bennem, vajon a rendszer társadalompolitikája eléggé értelmes-e. Ágoston Péter könyve²³⁷ hatása alatt, bár hangja szokatlanul érdes volt illúziókhöz szokott fülemnek, meg voltam győződve, nem ugyan a hűbériség, de annak a kelletnél tovább élése kínos voltáról. S az állami feudalizmus rémképe ijesztőbb volt számomra, semhogy érdemes lett volna harcolni érte.

csoport”-ot. „Ezek vasúton gyorsan el tudták érni a Felvidék északnyugati részét, és ha csak ideiglenesen is, de ki tudták verni a viszonylag gyenge cseh csapatokat” Lásd Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Bp., 2019. 85.

235 Az észak-magyarországi városokat és a Felvidék keleti városait a Vörös Hadsereg 1919 májusában indított offenzívája idején a következő hónap elején (június 6. és 10. között) foglalták vissza a cseh megszálló csapatoktól.

236 Más egykorú vélemények szerint a magyar nemzeti színű zászlókat június 7-én a kassai Munkástanács szedette le és helyükre vörös zászlókat tűzetett ki a középületekre.

237 *A magyar világi nagybirtok története*. Bp., 1913.

Sajnos, az egyetemen bekövetkezett változások sem hatottak rám megnyugtatólag. A történész fronton csak egy személycsere történt. Beszéltek ugyan arról, hogy a politikai rendőrség Angyal Dávidot le akarja tartóztatni az egyetemi autonómia érdekében tett fellépése miatt.²³⁸ A hír azonban vaklármának bizonyult, mert Angyal Pál büntetőjogászt keresték ellenforradalmi szervezkedésben [való] részvétele miatt.²³⁹ Domanovszky, Fejérpataky, Heinlein, a hozzám legközelebb eső szakprofesszorok, sőt Marczali és Áldásy is helyükön maradtak. A változás egyedül Ballagit érintette. Lehet, hogy ő is mint rektor hívta fel magára a figyelmet, de az is lehet, hogy az utódjával kinevezett Obál Béla szorgalmazta elmozdítását.

Obál eperjesi hittudományi akadémiai tanár volt, fiatal ember, a városok és a reformáció kapcsolatáról szóló értekezés szerzője.²⁴⁰ Kíváncsiságból elmentem első előadására. Mondhatom, mint hitsorsosa, szégyelltem magamat. Összevissza fecsegett, hivalkodott bátorságával, hogy magára merte vonni értekezésével a kassai püspök neheztelését. S módot talált annak a felfogásának jelzésére, hogy Krisztus mennybemenetele azért nem lehet valóság, mert ellenkezik a fizika nehézkedési törvényével.

A történeti szakon tehát nem következtek be oly változások, mint az irodalomtörténetin, ahol Király György, Babits Mihály, Laczkó Géza, Benedek Marcell mint egy fiatal generáció képviselői léptek a kiöregedett Beöthy–Négyesy helyébe.²⁴¹ Ilyen változás akkor következett volna be, ha a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája Szekfű Gyulát és Hóman Bálintot ülteti katedrára. Tőlük lett volna mit tanulnom. Lehet, hogy nem sokáig, mert ők is valószínűleg hamar eljutottak volna arra a fokra, mint a fiatal irodalomtörténészek, akik, mint kollégáim elmondották, kezdeti szép, gondos előadásaik után hirtelen kifulladtak. Mintha csak végére értek volna, ha nem

238 Erre Angyal mint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának dékánja, a következőképpen emlékezett vissza: „Az őszirózsás forradalom valóban előrehaladt. A kormány kinevezett négy jogi tanárt, anélkül hogy a jogi kar javaslatát megkérdezte volna. Ez éles és határozott sértése volt az autonómiának. A karok eleinte nyugtalanok voltak, azután félénken tiltakoztak. Én úgy éreztem, hogy ezt nem szabad egyszerűen tudomásul vennünk. Pajzsos és sisakos határozati javaslatot terjesztettem a kar elé. Hivatkoztam tanári eskünkre, mely kötelez bennünket az autonómia védelmére. Ajánlottam, hogy a tanács ne bocsássa esküre az újonnan kinevezetteket. [...] Ez bizony forradalom volt a forradalom ellen!” Ezt követően Angyalt eltávolították a dékánáságból és Asbóth Oszkárt nevezték ki dékánnak. Miután kikiáltották a Tanácsköztársaságot, Angyalt a tanítástól is eltiltották. Állásába Obál Bélát nevezték ki. 1919. április elején pedig Angyal arról kapott hírt, hogy a kommunista rendőrök keresik, ezért azt ajánlották neki, hogy meneküljön el Budapestről. Bár kiderült, hogy nem őt, hanem Angyal Pált keresték, Angyal mégis úgy döntött, hogy Bécsbe távozik. Lásd erről Angyal D.: *Emlékezések*, i. m. 132–133.

239 Angyal Pál 1919. április 6-án Budapestről vidékre menekült a kommün elől, amely elfogatóparancsot adott ki ellene. Bűne az volt, hogy többekkel együtt megalapította az úgynevezett Központi Sajtóvállalatot, mely a *Nemzeti Újság*, az *Új Nemzedék* és a *Magyar Jogi Szemle* című hírlapokat, illetve folyóiratot adta ki. Lásd erről Angyal Pál: *Emlékeimből*. [Pécs], 2010. [Reprint kiadás.] 43.

240 *Az egyház és a városok a reformáció előtt*. Eperjes, 1914.

241 Azaz az irodalomtörténetet oktató Beöthy Zsolt és Négyesy László helyébe.

is tudásuknak, de anyaguknak. Szekfűt Bécsben tartózkodása, tehát távolléte mentette meg a kísértéstől, Hóman pedig ismeretlenebb volt, hiszen csak 1917-ben lett magántanár,²⁴² semhogymost oly magától értetődően legyen professzor, mint hét év múlva, amidőn Marczali örökébe lépett.²⁴³ A végzet kegyelmes volt irántuk azzal, hogy évtizedeket engedélyezett nekik tiszaviráglét helyett képességeik kifejtésére.

1919. tavaszi – akár kényszerű, akár szívesen vállalt – tartózkodásuk számomra nem járt hátránnyal. Mindkettőjüket ismertem már. Hóman magántanári próbaelőadásán²⁴⁴ ott ültem a hallgatóság sorában. Ez volt az első habilitációs előadás, amelyen részt vehettem. Láttam a fiatal előadó feleségét,²⁴⁵ és tetszett, hogy hivatali főnöke, Ferenczi Zoltán, egyetemi könyvtári igazgató szintén jelen volt. Hóman valamennyi magántanári kollégiumát felvettem indexembe,²⁴⁶ el is jártam óráira, amelyeket látható ambícióval és pontosan megtartott. Nagy köteg kézírata tartalmazta előadásai szövegét és ezt gyorsan olvasta fel. Így óránként hatalmas anyaggal végzett. Új volt számomra és rendkívül tanulságos. „A művelődéstörténet módszerei” című kollégiuma.²⁴⁷ Természetesen rákényszerült, hogy kutatásainak nyomtatásban már megjelent eredményeit is előadja. Hiszen ahhoz, hogy minden óráján újat mondjon, folyton előadásaira kellett volna készülnie. Ezeket pedig oly kevéssé látogatta a hallgatóság, hogy kettőnél-háromnál többen ritkán voltunk jelen.

Hóman közvetlen, kellemes modorú ember volt. Előadása után gyakran felszólított, hogy tartsak vele és akkor a Duna-parton, a Belváros utcáin sétálva sok érdekes megfigyelést közölt nemcsak a középkori magyar történet, hanem korunk tudományos élete jelenségeiről is. Károly unokatestvéremmel való társasági ismeretsége bizonyára nagymértékben befolyásolta irántam tanúsított érzelmeiben. Bár könnyű

242 Hómant 1917. szeptember 2-án nevezték ki egyetemi magántanárnak. *Budapesti Közlöny* 51. (1917) 210. sz. (szeptember 12.) 7.; *Hivatalos Közlöny* 25. (1917) 21. sz. (szeptember 15.) 413. (Az adatokat Újváry Gábor, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár intézet- és csoportvezetője bocsátotta a rendelkezésemre. Segítségét ezúton is köszönöm.)

243 Hóman Fejérpataky László javaslatára Marczali 1923-ban történet nyugdíjaztatása után, előbb magántanárként mint helyettes oktató, majd 1925 júliusában került a Magyar Történeti Tanszék élére. Vö. erről Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik elbocsátása az egyetemről (1919–1921). *Századok* 151. (2017) 6. sz. 1353–1354., 1358.; *Hóman Bálint és népbírósgái pere*. Szerk. Újváry Gábor. Bp.–Székesfehérvár, 2018. 17.

244 Hóman 1917. június 11-én tartotta habilitációs próbaelőadását. (Újváry Gábor szíves baráti közlése.) Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 129–130.; *Hóman Bálint és népbírósgái pere*, i. m. 16.

245 Dáni Borbála.

246 Mályusz – legalábbis lecke-könyvének tanúsága szerint – másodéves korában nem vette fel Hómannak az 1917–1918. tanévben tartott „Bevezetés a magyar művelődéstörténetbe. (Módszertan)” című, heti egy, illetve két órában tartott kollégiumát. Csak a következő tanévben vett részt Hóman meghirdetett óráin, úgymint: „A magyar ezüstvaluta története 1325-ig”. *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév első fele, i. m. 45.; „A magyar pénzügy középkori története”. *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév első fele, i. m. 45.; *Leczekkönyv*, 22., 24. Hóman magántanári óráiról vö. még Tóth László: *Hóman Bálint a történetíró*. Pécs, 1939. 44.

247 *PPTE tanrend*, 1919/20. tanév első és második fele. Bp., 1920. 46.; *Leczekkönyv*, 28.

volt észrevenni, hogy az odaadóan figyelő kísérőre neki is szüksége volt, hogy beszélhessen. Hálás és hűséges tanítványának éreztem magamat és ő honorálva odaadásomat, amely őszinte volt, több évig hangsúlyozva ismételte, hogy én vagyok az első tanítványa.²⁴⁸ Eleinte mint tény, utóbb – szokásához híven, hogy valami gonoszkodással fűszerezhesse természetes érzelmeit – mint egymással kötött megállapodást. Ekkor azonban már múzeumi főigazgató volt, odaadóan reá figyelőktől körülvéve.

Szekfű kollégiumának címe „Kútfői gyakorlatok” volt.²⁴⁹ Első óráját emlékezetessé tette a volt kollégisták magatartása, amint körüludvarolták. Mintha valami bálvány volna, amelyet állandóan védeni kell gonosz hatalmakkal szemben. Órájára eljött Eckhardt Sándor, Bartoniek Emma, Sulica Szilárd, Jakubovich Emil és mások. Mindenki rettegett, hogy az ellenzéki érzelmű hallgatók mint hazaáruló ellen tüntetni fognak. A botrány azonban, amelyet Szekfű kívánt is, nem is, elmaradt. Csak Orbók Attila '48-as újságíró volt jelen azok részéről, akik politikai ellenfelüket látták benne, és ő be is számolt a *Virradat* című hetilapban az első óráról.²⁵⁰ Ez forrásgyakorlat volt: az 1494–1495. évi királyi számadáskönyvet²⁵¹ olvastuk, tételről tételre. Tanulságosak és mintaszerűek voltak a magyarázatok: feltárták a középkori Magyarország államszervezete és gazdasági élete sok ismeretlen vonását. Az ember akaratlanul is megsejtette, hogy a háttért ismeri meg, amelyhez viszonyítva I. Ferdinánd uralma a korszerűt fogja jelenteni. Erre azonban nem került sor. Sem én, sem senki más Szekfűvel mint magántanárral többé nem találkozott. Szemben a szorgalmas Hómannal, nem

248 Mályusz később is a hála és az elismerés hangján emlékezett vissza a Hómannál tanultakra, továbbá a közte és Hóman között kialakult töretlen barátságos tanár–tanítvány viszonyra, ami büszkeséggel töltötte el őt. Egyik, Hómanhoz írott levelében erről a következőképpen nyilatkozott: „Bár félreértések, sőt félremagyarázások is mindenkor adódhatnak, főleg azok körében, akik között a hivatalos távolság egyre nagyobbodik – de Te fabula narratur [rólad beszélnek] – én egy évtized múltán is, úgy érzem, hogy az egykori egyetemi évek, a Tőled nyert tanítások és tanácsok lélekben még akkor sem hagynának Tőled elszakadni, ha Te, Méltóságos Uram, teljesen elfordulnál tőlem. Örülök, hogy ez nem következett be, s ha Te nem szégyenled, hogy tanítványod volt az, aki most – ugyan csak vidéken és csak rk. minőségben – tanár lett, hát akkor én még nagyobb örömmel hangoztatom majd, hogy a bölcsesség elemeit Nálad tanultam.” Mályusz levele Hómannak. Bp., 1930. április 7. OSZK Kt. Hóman Bálint hagyatéka. Fond. 15/1021. (A levél másolatát Ujváry Gábor bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton mondom baráti segítségéért köszönetet.)

249 Pontosabban: Kútfői gyakorlatok, bevezetésül a XVI. századi magyar közigazgatás történetébe. (Hala-dók részére.) *PPTE tanrend*, 1918/19. tanév második fele, i. m. 69.; *Leczkékönyv*, 18. Vö. erről még Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 215.

250 *Virradat* 1. (1918) március 5. 13. sz. 5. Vö. Szekfű első magántanári órájáról még Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 215–216. Idézi ezt Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetírő és politikus*. Pozsony, 2015. 184–185.

251 Azaz az Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstárnok, horvát és szlavón bán által készített számadáskönyv a kincstár bevételeiről, amelyet az Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-sammlungjában található eredeti alapján (Registrum Proventuum Regni Hungariae) Johann Christian Engel adott ki *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer* című művében: Band I. Halle, 1797. 17–210.

ambicionálta az előadói munkakört. Élt a lehetőséggel, hogy Béccsel nehéz a vasúti összeköttetés és bár [az] 1919–1920. tanév első felére „A magyar központi igazgatás és szervei a XVI. században” című kollégiumot meghirdette,²⁵² egyetlen órát sem tartott.

Ha még megemlítem, hogy a filozófiai és elméleti marxista előadások, amelyeket Fogarasi Bélától, Szabados Sándortól, Rudas Lászlótól hallottam, túlságosan a vulgár-marxizmus elleni küzdelem jegyében hangozva el, nem tudták érdeklődésemet kielégíteni. Általánosításaikkal és fontoskodó kijelentéseikkel valósággal visszariasztottak a materialista történetfelfogás elveinek a megismerésétől, tanulmányozásától. Így a polgári gazdaságtörténet módszerének megismerésére maradtam utalva, a társadalomtörténet vonatkozásában pedig a magyar irodalom hatása alatt voltam. Mégis volt egy marxista előadó, akinek konkrét vizsgálatai megsejtették velem, hogy az irodalmi művek a társadalmi viszonyokat miként tükrözik. Czóbel Béla volt, a Heltai-kutató. Ő a nagy átszervezéskor kimaradt az egyetemen szóhoz jutottak közül, de azután mégis beverekedte magát közéjük. Óráját, amelynek tárgya Heltai kora volt,²⁵³ nem vettem fel indexembe, csak mint vendég jelentem meg rajta. Nem bántam meg, hogy ezt tettem, még ha közvetlen hasznom nem is volt belőle.

Szegedre eléggé zilált kedélyállapotban utaztam tehát el 1919. július 7-én délután, miután délelőtt az Országos Levéltárban feljegyeztem magamnak, hogy a 416. cédulánál hagytam abba az oklevelek átnézését és a 417.-nél kell munkámat majd folytatnom. Kiábrándultam az uralmon lévő rendszerből, és érzelmileg ellenségesen, tervezett munkám anyagát ugyan már összegyűjtve, de rendezéséről, segítségével valamiféle elképzelés megrögzítésének módjáról a leghalványabb sejtelem nélkül. Kiehezve, fizikailag legyengültem.

Csak visszatértem után értesültem, hogy távollétemben a kar asszisztensnek tervezett fel, amidőn az egyetem modernizálása érdekében a hiányzó tanszéki személyzet megszervezésére alkalom nyílt. Mint Domanovszky elbeszélte, ő is, Fejérpataký is engem javasolt. Ő a Művelődéstörténeti Gyűjtemény,²⁵⁴ Fejérpataký a Történelmi Szeminárium keretei közt kívánt hasznosítani. „Veszekedtek miattam” – mondotta. Végül is hogyan állapodtak meg, ma sem tudom. Annyira nem volt jelentősége az egész dolognak 1919 őszén, hogy nem is érdeklődtem iránta. Abból a tényből, hogy Marczali 1920-ban, mint Kővágó Lászlótól 1970 körül hallottam, az őt nyugdíjazásra javasoló igazolóbizottság előtt mint antikommunista magatartásának bizonyítékára

252 *PPTE tanrend*, 1919–20. tanév első és második fele, i. m. 46.; *Leczekkönyv*, 28. Vö. erről még Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 216.

253 Czóbel tanórája nem szerepel az egyetem 1919–1920. évi tanrendjében.

254 A Művelődéstörténeti Gyűjteményt, mely 1934-től Művelődéstörténeti Intézet néven működött, az egyetemen Békefi Remig hozta létre 1900-ban. Békefi 1905-ben történt távozása után a tanszékvezetői tiszte betöltetlen maradt. 1914-ben nevezték ki ennek élére Domanovszkyt, aki 1948-ig, nyugdíjazásáig volt igazgató.

hivatkozott,²⁵⁵ miszerint a Szemináriumba engem és báró Kohner Lollát kívánta asszisztenseknek kineveztetni,²⁵⁶ arra kell gondolnom: nem Domanovszky óhaja teljesült. Ha a Tanácsköztársaság életben marad, bizonyára nem utasítom vissza alkalmaztatásomat. Szerencsém volt, hogy nem kényszerültem meggyőződéseim ellenére cselekedni.

Két hónapi otthonlét után, Mamám gondoskodása eredményeül visszanyerve normális testsúlyomat és kipihenve magamat, szeptember 16-án jöttem ismét Budapestre.²⁵⁷ Elszántan és azzal a határozott célkitűzéssel, hogy a történettudomány eszközeivel fogom a nagy cél, a magyarság érdekében disszertációmát megírni. Ekkor már bizonyossá lett előttem, hogy azokat a levéltárakat, amelyekbe 1918-ban a helyszínen nem juthattam el, nem kereshetem fel, és így a kényszerhelyzetbe beletörődve, a már kezemben lévő anyagra kell szoritkoznom. Teljesen bizonytalan voltam, hogy az oklevelek mely adatait és hogyan kell csoportosítani, [hogy] egy táj betelepülésének folyamatát tükrözzék. Mintát, amelyet követhettem volna, a magyar történet irodalmában nem ismertem. A németből pedig a *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde* című sorozat²⁵⁸ volt számomra az Egyetemi Könyvtárban hozzáférhető. Ez azonban földrajzi jellegű volt és így csak néhány kötetével nyújtott támogatást. Nagyobb mértékben kellett magamra hagyatkoznom, ha csak [a] sejtve érzékelt koncepciót, amint azt az anyaggyűjtés folyamán elgondoltam, meg akartam valósítani. Szerencsém volt, hogy a rendkívül zavaros egyetemi év hagyott időt a koncentrálásra.

Tavaszig a kollégiumi órák és az egyetemi előadások teljesen szüneteltek. Beiratkozásra csak a tavasszal került sor és akkor a nyárig tartó tanulmányi időszak két szabályos félévnek számított. Szeptember közepén, amidőn Budapestre értem, a románoktól ellenőrzött vonaton, amelyre hogy felszállhassak, tőlük kellett Szegeden engedélyt kérnem, kellemetlen meglepetésként ért az értesülés, miszerint a kollégium zárva marad. Szerencsénkre kínálkozott egy expediens, hogy még se kelljen azoknak, akik a Tanácsköztársaság alatt Budapesten maradtak és a velem együtt visszaszállingóztak, hazamenniök. Szervezkedőben volt [sic!], mint értesültem, az akció, hogy a kollégisták maguk vegyék kezükbe ellátásukat az élelmiszer-fejadag felhasználásával, amelyet a katonaság biztosít számukra. A fejlemények sorrendje természetesen éppen az ellenkező volt.

255 Lásd Marczalinak az egyetemi igazolóbizottság előtt tett vallomását Dénes I. Z.: Az igazolási eljárástól, i. m. 1341.

256 Mályusz és Kohner Lolla neve mellett felmerült még Groza Margit is. Őket Marczali Fejérpataky javaslatára nevezte meg. Vö. erről Dénes I. Z.: Az igazolási eljárástól, i. m. 1337.

257 Mályusz 1919. szeptember 16-án utazott el Szegedről. Lásd erről „Vallomási iv.”

258 Lásd az 1885 és 1937–1939 között megjelent monográfiatorozatot.

A magyar kormány, hogy megbízható fegyveres ereje legyen a románok kivonulása idejére és a proletariátus megmozdulását megakadályozza, a tartalékos tisztekből és egyetemi, főiskolai hallgatókból jó előre karhatalmat szervezett. A jelentkezőknek zsoldot fizetett és a teljes fejadagot, ami egy közlegény élelmiszerrátáját tette ki, csoportjukért természetben kiszolgáltatta. A mi esetünkben a kollégium tagjainak járó mennyiséget – a kenyeret hetenként, de talán az egyéb természetbenit szintén – egy óbudai kincstári, katonai sütődéből. A pontosan kimért mennyiséget a kollégium fiatal altisztjei, inasai szállították el Szász Lajos kollégánk irányítása alatt, aki a háború alatt gazdasági tiszt volt, és szerencsénkre hajlandó volt ily hatáskörét kedvünkért ellátni. A beszállított élelmiszer a kollégium konyhájára és raktárába került, hogy a szakácsné abból gazdálkodjék a kollégisták és a segédszemélyzet javára. Sok kalória megint csak nem juthatott egy-egy kollégistára, de egyrészt hozzá voltunk már szokva, hogy nadrágszíjunkat meghúzzuk, másrészt a zsoldból pótolni lehetett a hiányos étkezést.

Amidőn választás elé kerültem: Budapesten karhatalmi szolgálat vagy vissza Szegedre, szeptember 18-án habozás nélkül az előbbi mellett döntöttem.²⁵⁹ Könnyen hagytam magamat meggyőzotni a válasszal, amelyet aggályoskodásomra, hogy nem vagyok kiképezve, sohasem voltam katona, kaptam: nem tesz az semmit, te leszel a telefonos. El kell ismernem, hogy nem voltam kényszerhelyzetben, amint nem volt a váci Somogyi József sem. Egy évvel idősebb volt nálam, zászlósi vagy hadnagyi ranggal. Filozófusnak készült, és az is lett, mint tanulmányai, könyvei, egyetemi magántanársága és szegedi főiskolai tanársága bizonyossá tette. (Fiatalon, de mint többgyermekes család fejét, tragikus szerencsétlenség érte.) Ő kifejezetten doktorátusra készült Husserlről írott értekezésével,²⁶⁰ és kereken visszautasította a belépési felszólítást. Ugyanezt én is megtehettem volna, és engem is meghagytak volna a kollégiumban. Nekem sem tett volna senki szemrehányást, mindenki megértett volna. Csakhogy nem bírtam el, hogy bárki mint valami élősködőre tekintsen és gondolatban lenézzon.

Amíg a románok megszállva tartották Budapestet,²⁶¹ jegyzékbe vételem nem korlátozta időmet. Októberben mindössze arra került sor, hogy néhányszor a Szent Imre Kollégium udvarán egy hivatásos főhadnagy velünk és az ottani kollégistákkal sorba állási és menetgyakorlatokat végeztetett. Volt tehát időm, és hozzá kezddhettem anyaggyűjteményem csoportosításához. A románok kivonulásakor alakulatunk megkezdte tevékenységét. A fiúk szuronyos fegyvert kaptak éles töltényekkel, de szíj

259 Mályusz ezen a napon lépett be az „I. kötet. 1a körzet tisztí zászlóaljába”. Lásd erről: „Vallomási iv.”

260 *A fenomenológia történeti és kritikai vizsgálata*. Bp., 1926.

261 A román hadsereg 1919. október 14-től november 16-ig tartotta megszállás alatt a fővárost.

nélkül, úgy, hogy – az osztrák–magyar ármádiában szokatlan módon – jobb vállukra helyezve kellett a puskát tartaniok. Az én tevékenységem is megkezdődött.

A kollégium egyik földszinti szobájába bevonult alakulatunk, az „I. kerületi 1/a. körzet tartalékos tisztí zászlóalj” parancsnoksága egy őrnagy és két segédtiszt személyében. Parancsnokunk mérnökkari szakember volt, sok megértéssel. Emlékszem egy megjegyzésére, mert ismételten emlegettük egymást közt: „Elég széles a hátam, hogy az orrot, amit kapok, elbírja.” Schön Géza, az egyik segédtiszt, egy Ménesi úti villatulajdonos család sarja vidám fiatalember volt. Így a harcias, pedáns katonai szellemet a másik segédtiszt képviselte, akinek atyja egy szerény, ámde csinos Szilágyi Dezső téri cipőüzletet mondhatott sajátjának. Feladatom az igazgatói irodában lévő telefon mellett az ügyeletes szolgálat volt. Nagyszerű munkahelyem lett: a telefon mellől bevonulhattam az igazgatói fogadószobába és itt, tiszta, meleg környezetben, íróasztal mellett békésen, zavartalanul dolgozhattam.

Amikor, az első 24 órás szolgálat után, kollégáim hazatértek ugyanoly méretű pihenésre, az étkezöben meghallgathattam beszámolójukat a Hadik-laktányában teljesített szolgálatukról. Ekkor és hasonló alkalmakkor az ügyeletet, amely egyébként sem volt fárasztó, az arra járó kollégiumi inasok látták el.

A fogalmazással mihelyt lendületbe jöttem, szépen haladtam előre. A kellemes környezet, az egyhuzamban dolgozás szárnyakat adott. A harmadik napon azonban már furcsa fáradságot éreztem. Rájöttem, hogy rólam egyszerűen megfeledkeztek. Nem volt társam, aki felváltott volna. A helyzet képtelensége magától oldódott meg. Az első napok zűrzavarai után, mikor már a zászlóalj élete a rendes kerékvágásba zökkent, és kiderült, hogy éjszakánként a parancsnokságot senki sem keresi, hallgatólagosan én is aludni mehettem azokon az éjszakákon, amelyeket kollégáim pihenőben otthon töltöttek.

A munkában sok örömet találtam. Valósággal az alkotás láza fogott el, amikor a fejezetek játszva megtalálták egymás utáni rendjüket. Szórakoztatott az is, hogy az adatokból, amikor kisebb folyamatok részeiül egymáshoz illesztettem őket, mindég többet sikerült kihoznom, mint kezdeti elgondolásom volt. Utólag visszatekintve úgy érzem, hogy sikerült mindazt egy kedvelt téma feldolgozása közben megírnom, ami bennem élt, ami olvasmányaim során vagy oklevélmásolásaim közben bizonytalanul eszembe jutott. Úgy éreztem, hogy a forrásokból megismert részelemek egy táj települési, gazdasági és társadalmi képévé állottak össze.²⁶² Talán szerencsém is volt, hogy senkivel sem beszélhettem munkám felől, és így ellenvetésektől nem zavartatva dolgozhattam. Körülbelül karácsonyig. Mivel ekkor a zászlóalj-parancsnokság elhagyta a kollégium épületét, telefonügyeletesi szolgálatom véget ért.

262 Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 134–135.

Egyszerűen beosztottak őrszolgálatra, és ettől fogva másodnaponként én is kivonultam. A mi századunkban görögtanárunk, Szabó Miklós kitüntetésekkel szépen dekorált százados parancsnoksága alatt a rajtunk kívül a Ménesi úti Kertészeti Tanintézet hallgatói és a Fehérvári úti budai Szent Imre Kollégium tagjai szolgáltak. A Kelenföldi pályaudvar, a Gellért-hegyi Citadella, a Hadik-laktanya, a Kelenföldi Villanytelep és az Ericson gyár voltak az objektumok, amelyeket őriznünk kellett. A pályaudvarnál lévő iskolában és a többi objektumban egy-egy tágas terem volt az őrszoba, ahol rendszeren földre helyezett szalmamatracokon aludtunk. Az asztaltarokot játszó kártyázók ülték körül a szakaszparancsnok – Szabón kívül rendszeren a magas termetű Lukács Pál főhadnagy – vezetésével, aki kétóránként az egymást felváltó járőrt is kiküldte.

Katonáskodásunk preventív célt szolgált: mutatnunk kellett, hogy a rendszernek van fegyveres ereje, tehát a hatalom megragadására törő próbálkozás kockázatos, és ezért nem is tanácsos kísérletezni. Erkölcsi hatása sem volt lebecsülhető. Bizonyosságul szolgált, hogy az egyetemi hallgatóság által képviselt értelmiség nem ért egyet a proletárdiktatúrával. Bár, hogy a lelke mélyén nem mindenki érzett így, azt megíthettük abból, hogy azok a kollégáink, akik cselekvően részt vettek a kommunizmus építésében, mint Richternek Szegeden előre megmondottam, békésen katonáskodhattak velünk. Az őrszolgálatra az ellenforradalomnak a legnagyobb szüksége az Ericson új épületében volt, mert itt, mielőtt a termelés megkezdődhetett volna, a hadirokkantak számára otthont rendeztek be. A háborúból csonkán hazatértek pedig lelkükben esküdt ellenségei maradtak mindennek, ami a polgári világra emlékeztette őket. Szerencsénkre itt is, máshol is el tudtuk kerülni, hogy egymással találkozunk. Egy kivétellel, az is az én hibámból történt.

A Villanytelepen egy éjszakai járőrködésem alkalmával a parkszerű részben egy emberre lettem figyelmes. Mint utasításom szólt, igazolásra kellett felszólítanom. Meg is tettem, ő azonban fölényesen válaszolt, mondván, hagyjam őt békén. Mire utasítottam, hogy jöjjön velem az őrszobára. Csendesesen felballagtunk a toronyszerű épület legfelső emeletén lévő terembe, ahol parancsnokunknak bejelentettem az eseményt. Mire az elővezetett jóember igazolta, hogy ő a telep éjjeliőre, aki a bélyegző órákon szabályszerű időközökben igazolni szokta ellenőrző útját. Bejelentését óriási derű fogadta. A kollégiumi kabarékon szintén honorálták az ismételten visszatérő témát, mint fogtam el az éjjeliőrt.

A kivonulásokat nem találtam terhesnek. Könyvet, jegyzeteket lehetett magunkkal vinni, és az őrszobán dolgozhattunk. Az éjszakai, hajnali kétórás séta ugyan nem volt kellemes, de vagy nem feküdt le, vagy kialudta magát addig az ember. Esetleg úgy tett, mintha kialudta volna. Felbecsülhetetlenül sokat jelentett, hogy az őrszobákban fűtöttek, azok melegek voltak. Szemben a kollégiummal, ahol egyedül a társalgói kály-

hában égett tűz. Meleg itt sem volt. A folyton égő kályha részére Vitális Sándor kollégánk szerzett apja közbenjárásával Salgótarjánból egy vagon szénport, s ezért, érdemei elismeréséül, kiváltságokat élvezett oly módon, hogy az égő kályha rácsára szabad volt ráülnie. Oly langyos volt a kályha legmelegebb része, hogy hosszasan üldögélhetett ott. Szerencsénkre a tél enyhe volt. Mégis reggelente nemegyszer úgy ébredtem fel, hogy lábfejem hideg maradt.

Tavasza elkészültem a fogalmazással, amit, mikor megkezdődött az egyetemi élet, Angyalnak és Domanovszkynak egyaránt bejelentettem. A kezds azonban éppen nem volt akadálytalan. Az egyetemi hallgatóság ugyanis szintén karhatalmasdit játszott és most fölényét érezte. Nemcsak zsidókkal, baloldali értelműeknek látzókkal, hanem velünk szemben is. Alakulatai nevükben sem voltak olyan langymelegek, mint az, amelyben mi kollégisták voltunk. A leendő mérnökök „műgyetemi csendőr zászlóaljba”²⁶³ tömörültek és a bölcsészek is sokkal-sokkal agresszívebbek voltak, mint mi Kelenföldön. El voltak szánva, hogy az egyetemre nem engednek bárkit beiratkozni. Ellenőrzésük érvényesítésére az igazolást találták a legjobb megoldásnak. Szívük szerint azt szerették volna, ha csak ők iratkozhatnak be. Végül is ismerték egymást, keresztény nemzeti érzelmükért kölcsönösen tűzbe teheték kezüket. Belátták azonban, hogy ez nem megy. Jól tudták, hiszen rokonaikról, barátaikról volt szó; hogy a Tiszántúlon sokan azért maradtak otthon a télen, mert nem lett volna módjuk, a román hadsereg késői visszavonulása következtében, Budapestre feljönniök.

Így azt a megoldást választották, hogy a kommün alatti magatartás igazolását maguk vették kezükbe. Elfogadtatták, hogy csak az vehető fel a bölcsészeti karra hallgatóul, aki az igazolást kiállotta és ezt bizonyítani tudja. A felvételi bizottság ily igazolvány nélkül nem is tárgyalta a kérelmeket, azokat eleve visszautasította. Így jártam én is, noha Szegeden tartózkodásom és karhatalmi alakulatba tartozásom elég bizonyítékot jelenthetett volna. Szerencsére az igazolás nem volt valami hosszas procedura. Mivel az egyetemi karhatalom tagjai – magától értetődően – felülállottak minden gyanún és a politikai megbízhatóság azonos volt az abba tartozással, elég volt, ha a beiratkozni szándékozó fel tudta magát oda vettetni.

Az egyetemi beiratkozás tehát számomra is leegyszerűsödött a bölcsészkar karhatalomba belépéssel. Nem átlépéssel. A felvétel feltétele volt öt régi sorszámú karhatalmista aláírása azon a „Vallomási iv”-en, amelynek kérdéseire tíz pontban válaszolva kellett a jelentkezőknek beszámolniok 1918. november 4-től eltelt életükről.²⁶⁴

263 A „Műgyetemi Csendőrzászlóalj” a közbiztonság fenntartására létrehozott, legnagyobb taglétszámú fegyveres alakulat volt Mílesz István őrnagy parancsnoksága alatt, amely 1920. március 11-én tette a Vérmezőn az esküjét. Részt vett a IV. Károly visszatérési kísérletét meghiúsító budaörsi ütközetben.

264 Pontosabban az 1918. november 4. és 1919. szeptember 16. közötti időszakban. Lásd erről „Vallomási iv”.

A jótállókat kollégiumi társaim szereztek meg számomra ismeretségi, baráti körükből. Én ajánlóim egyikével sem találkoztam életemben. A kollégium, a közösségi élet ez alkalommal fényesen igazolta jogosságát. A következő lépésül a felvétel kérelmezése volt kihallgatás formájában a parancsnoktól, gondolom őrnagytól. A kar udvarán mi, kérelmezők szép négyszögbe tömörültünk a kitzűzött napon, és az őrnagy, diák szárnysegéde kíséretében, egyenkint meghallgatta katonás jelentkezésünket, aminek teljesítése jeléül biccentett fejével. S ezzel, féllépésnyire tovább állván, megismétlődött a megszegényítő jelenet, amelyen azonban át kellett esnem, mert Angyal, bár ő viselte a dékáni méltóságot, semmiképpen sem tudott volna rajtam segíteni. Az egyetemi karhatalomban szereplésem egyébként a felvétellel véget ért. Sőt a kollégiumiban is.

Mihelyt megszűnt a kényszerhelyzet, hogy a kollégiumban tartózkodhatás feltétele a katonai élelmiszer-fejadagnak a konyha rendelkezésére bocsátása, visszavonultam a civil életbe. A zsold ugyan jól jött, amíg kaptam, mert az antikváriumokban számottevő könyvmennyiséget vásárolhattam. Mihelyt azonban az előadások megkezdődtek, véteknak éreztem időmnek kivonulásokkal elfecsérlését. Mivel kilépni a karhatalomból nem lehetett, egy társamnak, Ágostonnak engedtem át helyemet. Ő sátoraljaújhelyi, velem egyforma termetű fiú volt. A harcteret is megjárta, és csak most jött vissza Budapestre. Abszolút szabálytalanul, gondolom, büntetés terhe alatt tilos módon nemcsak fegyveremet, hanem nevemet is átvette. Mint Mályusz ő szerepelt mostantól a katonai életben. Sajátságos módon semmi nyugtalanságot sem éreztem, még kevésbé lelkiismeret-furdalást. Mintha megszállott lettem volna, mihelyt tanulmányról volt szó. Pedig egy alkalommal közel jártunk ahhoz, hogy kitör a botrány. Egy szolgálati nap befejezése után, amidőn a Villanytelep parkszerű udvarán felsorakozott a szakasz, kollégám ócska fegyvere az élestöltény kivételekor elsült. Baj nem történt, de mert ilyenkor jegyzőkönyvet kellett felvenni, alteregóm természetesen az én személyi adataimat jelentette be. Utólag sem éreztem ijedtséget, jót nevettem a dolgon.

Ami érdekelt és szüntelen foglalkoztatott, az a disszertációm sorsa volt. Hamar eldőlt számomra, hogy a vizsgaidőszaknak nyárra tolódása miatt előbb a doktorátust szerzem meg, és azután teszem le a szakvizsgát. Disszertációm sokáig szakdolgozat gyanánt szerepelt, így is emlegettem. Általában az is volt a gyakorlat, hogy a jól sikerült tanári dolgozatot a professzor doktori szigorlat alapjául szintén elfogadta. Most mindez megváltozott, de egyelőre nem lehetett észrevenni. Angyal utasítására dolgozatomat szemináriumi óráin folyamatosan felolvastam. Egy-egy megjegyzésén kívül kritikai észrevétele nem volt. A témát számára és a hallgatóság részére egyaránt időszerrűvé tették az elmúlt másfél év eseményei.

Angyal 1920 elején vállalta, hogy megszerkeszti a Magyar Tudományos Akadémia válaszáat a cseh akadémiának,²⁶⁵ és mert a kontinuitásról is kellett szólnia, a tényszerű adatok csoportosítását most jól esett látnia. Úgy gondolhatta, hogy a két nemzet historikusai közt az ő riadójárta kitört tudományos küzdelem tanítványának porondra lépésével színvonalasan, mindenesetre sovinizta érzelmi kitörések nélkül, higgadtan, bár a megbántott jog és méltányosságot ért sérelem miatti fájdalmat nem titkolva veszi kezdetét. A hallgatóság, amelynek mindég sokkalta inkább imponál egy kollégájának odavetett állítása, mint professzorának ugyanoly értelmű fejtegetése, éreztem, tetszéssel fogadta időszerű nemzetpolitikai problémának a legszűkebb szakterületre vetítését. Ami professzor és hallgatók tetszését leginkább kiválthatta, az dolgozatomnak sovinizmustól mentessége volt. Éreztettem, sőt megmondtam, hogy helytelen volt a liberális magyar kormányok magyarosítási törekvése, amelynek eredményéül évszázados múltú helyneveket megváltoztattak. Karácsonyi János történet szemléletét pedig soviniztának neveztem, amellyel nem lehet egyetérteni.

A nemzeti fölény gondolatát mindamelllett nem ejtettem el. Azon egyszerű oknál fogva, mert meg voltam győződve annak jogos voltáról. Nem fegyveres hódítás vitte – mondtam – a magyarságot északra a honfoglalás után, hanem békés terjeszkedés, amelyet a királyság irányított, de az ott talált lakosság érdekeit kímélve. Dolgozatom törzsrésze éppen annak a felismerésnek bizonyítása volt, hogy a folyó völgynek sík része, amelynek a XIII. században felaprózott parcelláin utóbb falvak alakultak, lakatlan terület volt. A fejezetek pedig, amelyek a királyi uradalmi szervezetet, majd az autonóm nemesi megye kifejlődését ismertették, vagy a szellemi művelődésnek egyházak építésében mutatkozó terjedésére utaltak, ugyancsak a magyar fölénynek voltak bizonyítékai. Mindezeknek a jelenségeknek kiemelése ellensúlyozhatta kimondatlanul is a szakítást a sovinizta képzelgéssel. Ugyanakkor ítélet volt afölött, hogy a cseh legionáriusok 1918-ban fegyverrel szállták meg Pozsonyt, Kassát és a köztük elterülő színmagyar tájakat.

A hallgatóság figyelme és egyetértése volt jutalmam. Akkor még nem tudtam, hogy az elismerést ekkor is, később is annak köszönhettem: sikerült megszólaltatnom a bennem erjedő érzelmeket, és ezektől vezetettve, maradéktalanul ki tudtam fejezni akkori magamat. Az őszinteséget szlovák részről honorálták. Nem tudhatták, ezért itt mondom meg, hogy párhuzamosan a törzsanyag és a családi levéltárak átnézésével, a múzeumi kutatóban átlapoztam a szlovák periodikairódlomból a Tót Múzeum és a Matica évkönyvsorozatait, keresve: mit találhatnék szlovák történészekről tárgyamra vonatkozólag, immár az egész Felvidék települési viszonyaira kiterjedően. Annyira érdekelt minden új megállapítás, oly szívesen építettem volna be azokat előadásomba,

265 *A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh akadémiának.* Bp., 1920.

hogyha számottevő irodalomra találok, bizonyosan hozzákezek a szlovák nyelv megtanulásához. Négy évtized múlva, 1958-ban már gyökeresen más volt a helyzet. Mint ekkor Pozsonyban a szlovák levéltárügy vezetőjének levéltári kutatóutamon²⁶⁶ megmondtam, addigra olyan számottevő szakirodalom keletkezett, hogy annak felhasználása érdekében most már feltétlenül megtanulnék szlovákul.

Disszertációm, felolvasva, élő szóbeli közléssel ismertebb lett, mintha nyomtatásban megjelent volna. Professzoraim több értéket tulajdonítottak neki, mint amennyi rejtett benne. Domanovszkynak támadhatott a gondolata, hogy a Történelmi Társulat küszöbön lévő közgyűlésén kutatásaim eredményeinek ismertetése legyen a szokásos felolvasás. Ő volt akkor Klebelsberg jobbkeze, akire a leendő miniszter tervezéseiben támaszkodott, joggal remélve tőle, hogy fiatalos munkabíráásával segít azokat megvalósítani. Megengedte neki, hogy rendszeresen felkeresse lakásán és meghallgassa időközben támadt új meg új gondolatait. Az örökké terveket kovácsoló kegyelmes úr örömmel látva, hogy komoly történész szakember – saját érdekében is – vakon bízik szerencsecsillaga feljövételében, azaz a miniszteri bársonyszék elnyerésében, szívesen eltársalgott a pompás modorú professzorral.

A tervezetések tárgya az egész magyar történettudomány átszervezése és felvirágztatása volt. Ezek egy némelyikéről én is értesültem, mégpedig oly módon, hogy jövőmet illetőleg ragyogó perspektíva nyílt elöttem. Domanovszkynak állandóan keze ügyében voltam, mint egyetemi intézetének, a Művelődéstörténeti Gyűjteménynek megbízott könyvtárosa, és így melegebben meghallhattam az új terveket. A legmegragadóbbnak ösztöndíjasok kiküldését, Klebelsberg későbbi ösztöndíjpolitikájának legelső változatát találtam. Eszerint, mivel a magyar történettudomány, a hazai határok közé bezárkózva elmaradt az általános fejlődéstől, kezdő történészek mennének ki tanulni valutáris okokból egyelőre Ausztriába, Németországba neves professzorok mellé. Gazdaság-, társadalom-, hivatal-, közigazgatás-történet volnának a megismerésre kiszemelt területek, amelyek közül a legutóbbi felderítése várna reám. Én ugyan településtörténetre gondoltam, mivel azonban a felkeresendő professzor Georg von Below volt, örömmel mondtam igent. Mások is tárgyai voltak az ilyesféle ábrándozásoknak, mivel azonban a Klebelsberg–Domanovszky-beszélgetésekben én visszatérő motívum lettem, Klebelsberg beleegyezett, hogy 1920. május 14-én az ő elnöki beszéde²⁶⁷ után én lépjek a felolvasóasztalhoz.²⁶⁸

266 Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

267 Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1920. május 14-én tartott közgyűlésén mondta dr. gróf Klebelsberg Kunó. *Századok* 53–54. (1919–1920) 4–6. sz. 321–340. Lásd erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 135.

268 Hivatalos értesítő. A Magyar Történelmi Társulat 1920. május 20-án d. u. 5 órakor tartott igazg. választmányi ülésének jegyzőkönyve. *Századok* 53–54. (1919–1920) 4–6. sz. 421.

A megszokottnál jelentősebbnek gondolta el a közgyűlést. Tisztújító és egyszersmind a polgári világrend visszaállítása után ez volt az első, alkalmat nyújtva neki, hogy itt mint újonnan megválasztott elnök programot adjon. Klebelsberg azzal a magyarázattal, hogy még fogadásra kell mennie, frakkban és nyakában díszes rendjellel jelent meg. A tömegek azonban hiányoztak. Miniszterkorában háromszor-négyszer nagyobb számban jelentek meg hasonló alkalmakkor az Akadémia felolvasótermében. Az én előadásom (Turóc vármegye kialakulása és betelepítése) kellőképpen rövid volt, a hallgatóság őszinte öröme. Fénypontja az elnöki emelvény felett lógó táblán az a nagyobb méretű színes térkép volt, amely Turóc megyét ábrázolta. Varga Endre elsőéves kollégista barátom és „golyám” szépen megrajzolt munkája volt, amely ügyesen kiemelve a régiebb szláv és újabb magyar telepek ellentétét. Ezt a térképet mint ifjúkorom emlékét egy negyedszázadig sikerült megőriznem.²⁶⁹ Az ostrom után egyik szobánk ablakán az üveget pótolva, két-három évig az elmúlt időkre emlékeztetett és csak akkor pusztult el, amikor az üveges, előzetes kérésem ellenére, kíméletlen kézzel leszakította.

Felolvasásom hatásáról pár hónap múlva Hajnal István tájékoztatott, mondván: olyan halkán beszéltem, hogy távolabb ülve, csakhamar felhagyott a figyellel. A sajtó-visszhang is a sablonos volt. Egyedül a *Szózat*, a Területvédő Liga lapja érdemesítette talán másfél soros megemlékezésre.²⁷⁰ Az én hangulatom egyébként a lehető legrosszabb lett a közgyűlés végén a ruhatárban, amidőn kiderült, hogy szép új kalapot valaki tévedésből elcserélte egy erősen használt ütött-kopottra. Néhány nap múlva az akadémiai ruhatáros elhozta ugyan a kollégiumba az enyémet, amelyet, mint kiderült, Vasvári nevű szórakozott gyógyszerész vitt magával. Akkorra azonban a hidegzuhany már megtette hatását. Hangulatomon nem segített Bartoniek elismerése sem, másnap: „Tudja, hogy ez nagy dolog?” – kérdezte szereplésemre célozva, amire természetesen csak igennel felelhettem.²⁷¹

Egyedüli gondom ekkor már hetek óta a szóbeli vizsgákra készülés volt. Mindég idegesített a tanulásnak az a módja, amely ismereteknek rövid időre az emlékezetben felhalmozásával volt azonos. Most pedig különösen, mert csak általánosságban meghatározott anyagról volt szó, amellyel kapcsolatban állandóan fenyegetett a veszély, hogy pontosan az kerülte el figyelmemet, amit a cenzor kérdez. A magolástól irtózás rávett, hogy amennyire lehet, könnyítsek terhemem. Elhatároztam tehát, hogy a dok-

269 Vö. erről Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 135.

270 A lap újságírója a *Károlyi Mihályt kizárták a Történelmi Társulattól* című cikkében az alábbi szavakkal számolt be Mályusz előadásáról: „Az ülésen Mályusz Elemér fölolvasta *Turóc vármegye kialakulását* [sic!] és *betelepítése* című történelmi tanulmányát, amely abban hangzott ki, hogy Turóc vármegyén a csehek hatalma sohasem fog győzedelmeskedni.” *Szózat* 2. (1920) május 28. 127. sz. 1.

271 Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 135.

torátust is Angyalnál fogom főtárgyból letenni. Úgy okoskodtam, hogy amit szakvizsgára hozzá úgyis meg kell tanulnom, az elég lesz szóbeli szigorlatra. Ez így rendben is volt, azonban azzal a kellemetlen következménnyel járt, hogy Domanovszkyt el kellett ejtenem, mivel a magyar történelem és művelődéstörténet, rokon tárgyak lévén, a szabályok szerint nem voltak párosíthatók.

Domanovszky nem nehezített meg elhatározásom miatt. Bejelentésem után éppen olyan szeretettel foglalkozott velem és ügyeimmel, mint annak előtte. Tőle kaptam a tanácsot is, mit tegyek, hogy a szigorlatot és a szakvizsgát időben, amennyire lehet, válasszam el egymástól: kérem külön folyamodványban a minisztériumtól annak engedélyezését, hogy a félvélezárása és az abszolutórium elnyerése előtt kiállhassam a szóbeli próbát. Mivel csak hetekről volt szó, és mert az egyébként is a tanév zavaros volta úgyis megindokolta a kivételezést, kérésem teljesítése simán meg is történt. Inkább a kérvényezés formája bizonyult meglepőnek. Folyamodványomat ugyanis úgy kellett kiállítanom, mintha – függetlenül egyetemi tanulmányaimtól – irodalmi működésem alapján kérném szóbeli szigorlatra bocsátásomat.

Magam is elsodálkoztam, milyen sok dolgozatra tudok hivatkozni. Nyomatásban már megjelent közlés gyanánt a „Vámhelyek”-en kívül utaltam Iványi Béla „Pro Hungaria Superiore” című munkájáról írott ismertetésemre.²⁷² Kéziratban benyújtottam disszertációm kivül a Toldi-kérdésről írott cikkemet, valamint a *Wattay Pál számadáskönyve. A hódoltság kori jobbágyadózást*. Kéziratban már kész munkák gyanánt soroltam fel a következő négy dolgozatot: „A turócmezei családok története 1526-ig”; „Thuróczy János, a krónikaíró családjának származása”; „A turóci-registrum hamis oklevelei”; „Verancsics Mihály élete és kiadatlan költeményei”. Megemlítettem, hogy teljesen össze van gyűjtve a levéltári anyag „Vedres István (1765–1830) élete és közgazdasági tevékenységé”-hez. Végül jeleztem, hogy mint a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* egyik kötetének anyagát, gyűjtöm a XVIII. századi csatornák, főleg a Duna–Tisza-csatorna építésére vonatkozó terveket.²⁷³

E fiatalkori zsengek közül egyesek átdolgozva idővel megjelentek nyomtatásban. Kettőt feleslegessé tett, hogy nálamnál rátermettebb kutatókra találtak: a registrum-probléma Szentpétery Imre, a Vedres-életrajz Farkas László személyében.²⁷⁴ A monográfiám kidolgozásához alapul szolgáló előzetes munkák, a családtörténetek publikálását feleslegessé tette történettudományunk nagykorúsodása, amely a genealógiai kapcsolatok egyszerű megállapításában kimerülő munkálkodástól megvonta a

272 *Századok* 53–54. (1919–1920) 3–10. sz. 171–174.

273 A felsorolt kéziratok listáját lásd Mályusz 1920. május 15-én írt önéletrajzába belefoglalva: MTA KIK Kt. (Növedéknapló szám: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Közülük csak a Toldi-cikk jelent meg nyomtatásban. Lásd Toldy Miklós Olaszországban. *Irodalomtörténet* 12. (1923) 17–23.

274 Farkas monográfiájáról lásd még ebben a fejezetben korábban.

tudományos jelzõt. A Verancsics-kiadás megjelentetésére az 1950-es években nyílt valami remény, amikor Juhász László elkérte *Bibliothecájában* kiadásra, de az családának bizonyult. A csatornatervek kiadásának gondolata a Vedres-életrajzból sarjadt, a Domanovszky-gyakorlatok voltak bölcsõje. Munkaéhségem kibírhatatlanul ösztönzött megvalósítására és a naiv reménykedés, hogy a kivitelezés nem ábránd, segített, hogy augusztusban válaszütem elé állítva úgy határozzak, amint az illúzióktól megfosztva észszerű lett.

A folyamodványt május 15-én nyújtottam be.²⁷⁵ A döntés kedvezõ volt és hamarosan értesültem róla. Mindkettõben oroszlánrésze volt Károly unokatestvéremnek.²⁷⁶ Ő akkor segédtitkár volt a kultuszminisztériumban, és amikor megkértem, szóljon a referensnek, hogy ne sokat akadékoskodjék, vagyis kértem protekcióját, szívesen eljárt kollégájánál. Kedves, barátságos ember volt egyébként is Károly. Szíves modoráról késõbb is, egész életében elismeréssel szólt mindenki, akinek csak dolga volt vele. Nem jelentõs kérésemet miért is ne teljesítette volna. A szigorlat engedélyezésének maradt egy bizonyosága indexemben, amire mindég büszke voltam: az abszolutóriumot igazoló utolsó lap kitöltetlenül maradt.²⁷⁷ Ez az egyetemi életben szokatlan és nagy dolognak számított. Maga a szóbeli szigorlat olyannak bizonyult, mint minden vizsga: nagyobb volt füstje, mint lángja. Az indokoltnál többet aggodalmaskodtam a sikert illetõen. Ezért hát sokat készültem mind a magyar történetbõl mint fõtárgyból, mind a melléktárgyként felvett segédtudományokból és ókori történetbõl. Az utóbbi illetõen a szokott, sõt logikus a középkori történet lett volna. De mert egyrészt a középkori világtörténet professzorának, Áldásy Antalnak halálosan unalmas elõadásait soha nem hallgattam, és így jegyzeteim sem voltak, másrészt nem is lett volna idõm egyszerre több félévnyi anyagot idegen jegyzetekbõl megtanulni, éltem a lehetõséggel, hogy dékán engedéllyel kivételesen ókori történetet is lehetett választani. Ez ugyan sértette Áldásy hiúságát, ugyanakkor azonban jól esett Heinleinnek, az én felkészülésemet pedig jelentékenyen megkönnyítette.

A gyors és állandó tanuláshoz nyugalmas hely kellett. Ilyent a jobb oldali szárny-épület használaton kívül helyezett harmadik emeletének egyik szobájában találtam. Ez ugyan takarítatlan volt, de a nyitott ablakon beáramló tavaszi levegõ elviselhetõvé tette a tartózkodást benne. A kétszobás rész belsõ helyiségében az egyik vaságy rézsodronyára ülve tanultam. Ha meguntam, lefeküdhettem, sõt fejemet karomra hajtva aludhattam is. Hol hajnalban kelve vonultam rejtkehelyemre, hol hajnalban mentem aludni éjszakai tanulásom után. Nappalok és éjszakák pár hétre összeolvadtak. Csak-

275 Lásd errõl a 273. sz. jegyzetet.

276 Mályusz Károly.

277 Végbizonyítvány. (Absolutorium): Leczkekönyv, 37–38.

hamar észrevettem a neszekből, hogy az épületszárnynak rajtam kívül más látogatója is van. Ő azonban az általam használt szobával szembenit, a folyosó másik oldalán, kulcsra szokta bezárni. Egy alkalommal nyitva találtam az ismeretlen ajtaját, és ekkor kíváncsiságom kielégülést nyert. Az ágyakon nyitott könyvek, részben fedelükkel felfelé fordítva tanúskodtak, hogy valaki intenzív írói munkát végez itt. Amikor pillantásom a címekre esett, nem volt nehéz kitalálnom, hogy az író Petőfivel foglalkozik.²⁷⁸ Horváth János volt hát az emelet másik remetéje. Őt a Villányi út 10. számú ház III. emeletén lévő két udvari szobás lakásából a zajos környezet kényszerítette az idilli csöndbe visszavonulni.

Amikor elkövetkezett a szigorlat napja, én is lámpalázzal küszködtem, mint mások hasonló helyzetben, és a gyorsan letelt idő után szintén velük együtt állapítottam meg, hogy felesleges volt a sok izgalom. Cenzoraim észrevehetően oly kérdéseket adtak fel, amelyekre, hogy meg tudok felelni, joggal feltehették. Heinlein egykori kollokviumi kérdéseit újította fel. Fejérpataky egyes turóci oklevelek hitelességének problémájával kapcsolatban kívánt felvilágosítást. Angyal pedig megszokott módján kérdezett.

A vizsga tehát június 18-án, pénteki napon sikerült. Jobban, mint legmerészebb álmodban képzeltem volna. Az eredményt Angyal mint elnök a következő üdvözlő beszéddel hirdette ki, amelyet noteszomban még aznap délután lejegyeztem: „Azt hiszem, nem okoz Önnek meglepetést, ha kihirdetem, hogy Önt summa cum laude doktornak elfogadjuk. Sajnos, egyetemi fokozataink olyanok, hogy Önnek csak ezt adhatjuk, mert ha volna jobb, azt kellene adnunk. Különösen ki kell emelnem, hogy disszertációja nem olyan munka, mint a szokott első kísérletek, hanem határozott gazdagodása történetirodalmunknak. Ön tehát már az iskola padjai között jelentős munkát végzett. Kívánom, hogy ez dicsőséges pálya fényes kezdete legyen.” Örömet még fokozták Heinlein szavai a búcsúzás alkalmával: „Tanácskozásunkon azt mondtuk egymás közt, hogy szigorlata olyan volt, mint egy magántanári kollokvium.” A szigorlat után a dékáni hivatal vezetője megkérdezte, hogy fel akarom-e avatni magamat, mert ha igen, az már másnap, a hét utolsó napján megtörténhet.

A gimnázium valamennyi osztályáról színjeles bizonyítványom volt. Ugyanígy érettségimről még év közben sem csúszott be egyetlen rosszabb jegy értesítőimbe. S mert az egyetemet summa cum laude végeztem,²⁷⁹ rendelkeztem a jogosultsággal, hogy „sub auspiciis” [védnökség alatt] avassanak fel. A királygyűrés avatás azonban szünetelt, kormányzói pedig nem volt. Még ugyanebben a félévben Dudich Endre

278 Horváth műve (Petőfi Sándor) 1922-ben látott napvilágot.

279 A tanulmányi bizonyítványokat, egyetemi indexet és a vizsgáiról szóló iratokat lásd Mályusz örökösinek tulajdonában.

zoológus kollégista barátom hasonló helyzetben azt tette, hogy elhalasztotta az avatást és megvárta, amíg három–négy év múlva az „sub auspiciis gubernatoris”-ként [a kormányzó védnöksége alatt] életre kél. Addig tehát dr. nélküli doktor volt. Lehet, hogy én is úgy határozok, ha biztatást kapok, ez azonban elmaradt, mert senki sem tudta, Bartoniek sem, milyen valamennyi gimnáziumi bizonyítványom. Ösztönzés hiányában nem gondoltam tehát a várakozásra és így elvesztettem jogomat, hogy az aranygyűrűért folyamodjam. Bármennyire csak külsőségről volt szó és mit sem változtatott volna sorsomon a kitüntetés, a bekövetkező fél évszázad alatt, bevallom, voltak perceim, amikor sajnáltam elhatározásomat.

Akkor inkább büszkévé tett, hogy hiúságtól nem befolyásoltatva nézek a jövő elé. Ezt a magatartást tartotta helyesnek a diákélet is. A kollégium nem ismerte az elismerés hangos formáját, az ünneplést pedig a legkevésbé. Még a külön gratulálást sem. Vizsgáznai és jó jegyet szerezni oly magától értetődött, hogy azt csak tudomásul lehetett venni. Talán még az sem volt szokás, hogy a túl boldog szigorlatozó szobatársával elment a Ketter vendéglőbe, a legközelebbi étterembe egy pohár sört meginni. De az utóbbi talán csak azért maradt el az én esetemben, mert az infláció a szokottnál nagyobb takarékoszágra kényszerített bennünket. De mert valahogyan csak ki kellett hirdetni a szigorlat eredményét, valaki a társalgó hirdetőablájára egy cédulát tűzött ki a lakonikus szöveggel: „Mályusz Elemér doktorátust szerzett, summa cum laude eredménnyel.”

Amikor Nagy Miklós elolvasta a szöveget, a hosszú asztal mellett állva éppen az újságokat lapozgattam. Meglátva engem, barátságosan oda szólt: „No lám, kicsi a bors, de erős.” Nagy szájából különösen jól esett az elismerés. Jól megtermett, hozzám képest hatalmas termetű fiatalember volt, egészséges fizikumú. A főhadnagyi uniformis jól állott neki, amellet komolyan dolgozott, bár kissé szótlan egyéniség volt. A tiszteletet és nagyrabecsülést, amelyet a nálamnál évekkal idősebb, harcteret megjárta kolléga iránt éreztem, meg is érdemelte. Ő volt a Horthy-korszakban az Alföldön magánalapítványból szervezett szegvári gimnázium első igazgatója, aki a magyar nép felemelésére fordította egész életét. Az 1940-es évek végén, amidőn államtitkári kinevezéséről²⁸⁰ értesültem, őszinte örömben közrejátzott a visszaemlékezés baráti kijelentésére.

A jövőt ugyan teljesen bizonytalannak éreztem, de a jelen megnyugtató és további munkára ösztönzött. A Történelmi Társulat azzal mutatta meg a szakmabelieknek személyem iránti figyelmét, hogy mint legfiatalabbat bevett azon historikusok közé, akiket részesített a Klebelsberg ösztönzésére történészek, megsegítésére, diplomataink által Hollandiában összekéregtetett, koronaértékben jelentős összegből. A ne-

280 Nagy Miklós 1946-tól 1948-ig volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára.

kem kiutalt összeg, ha jól emlékezem, 1500 koronát tett ki. Egy kész öltönyt vehettem, és még maradt is belőle. Azon a címen kaptam, hogy a „Fontes” részére – röviden így nevezték a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* sorozatot – sajtó alá rendezési munkát fogok végezni. Összesen tizenketten voltunk, „nagyreszt ifjabb historikusok”, akiket nem egy-egy meghatározott munkára, hanem általánosságban másolásra kötelezett az adomány elfogadása.²⁸¹

Meg kell azonban mondanom, hogy a junktimról csak sokkal később, a *Századok*-ból szereztem tudomást,²⁸² és a pénz folyósításakor az volt a látszat, hogy az valamilyen tervezett kiadványomra előlegnek tekinthető. Ezért is mertem május 15-i folyamodványomban a Duna–Tisza-csatorna terveinek összegyűjtéséről mint a Fontes-sorozat részéről szólni. A világosabb beszéd érthetőbb lett volna és utóbb sok kellemetlenségtől menekülök meg, ha nem burkolja mesterséges köd az egész ügyet. A lényeg az volt, hogy annak a kis csoportnak tagjaul tekintettek, amelybe akkor az úgynevezett „fiatal történészek”-et beosztották. Közülük idők folyamán háromnak nevét tudtam meg. Ezek Bartoniek Emma, Hajnal István, Miskolczy Gyula voltak. Valamennyien már akkor ismertek első irodalmi munkáik után, és valamennyien idősebbek nálam. Közéjük tartoznom kitüntetés volt.

Másik nagy megtiszteltetés azzal ért, hogy disszertációmát a kollégium felvette az *Eötvös Füzetek* sorozatába.²⁸³ Ekkor tavasszal határozta el a kollégium vezetősége valószínűleg Horváth János indítványára és Kodály Zoltán helyeslésével, hogy az 1918–1919. tanévtől kezdve, tehát visszamenőleg évente egy-egy disszertációt megjutalmaz és megengedi, hogy az az *Eötvös Füzetek* című sorozatában megjelenjék. Mire az összeg, talán 500 korona a kezembe került, a pénz már erősen veszített értékéből, és mint nyomdaköltség szóba sem jöhetett. De itt is az erkölcsi elismerés volt a lényeges.

Az 1918–1919. évre Farkas Gyula, ekkor székesfehérvári tanár irodalomtörténeti értekezése²⁸⁴ kapta a díjat. A sorozat második száma a Turóc megye lett. Kollégiumi viszonylathoz mérten szokatlanul ünnepélyes formák között ment végbe a jutalomdíj megalapításának kihirdetése és a legelső jutalmazások bejelentése. A díszteremben ott volt az egész kollégium. A megjelentek közt pedig az egyik Tharaud vagy talán mindkettő, a kollégium egykori franciatanárai, akik a Tanácsköztársaságról szóló regényes munkájukhoz, a *Quand Israël est le roi*-hoz gyűjtötték a helyszínen az anya-

281 Vö. erről a III. fejezetet.

282 Vö. erről: Tárca. *Századok* 53–54. (1919–1920) 3–10. sz. 309.

283 A sorozatról vö. Tóth András: Az Eötvös Kollégium volt tagjainak szövetsége 1921–1949. In: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium*, i. m. 128.

284 *Petőfi nagyobb elbeszélő költeményeinek forrásai*. Bp., 1922. (Az Eötvös Kollégiumi Szövetség Évkönyve. Eötvös Füzetek I.)

got.²⁸⁵ Megleptek Bartonieknek hozzám intézett szavai. Ezek jó pedagógiai érzékéről és emberismeretéről tanúskodtak. Ami aligha is volt meglepő, hiszen már negyedszázada állott az általa megszervezett intézmény élén. Azt emelte ki, hogy amikor mások figyelmét a környező világ eseményei elvonták a munkától, én erre tudtam magamat koncentrálni. Amit a diáknyelv esetében begubózásnak nevezett, az most Bartoniek szavaival pontosabb meghatározást nyert. Mindkét alkalom segített megismernem önmagamot.

Ekkor már tudtam, hogy disszertációm nyomtatásban megjelenéséről szó sem lehet. Domanovszky biztatására több kisebb nyomdától árajánlatot kértem és kaptam kéziratomban kiadására és már egész verzátus lettem a terjedelmes sorok és betűk szerinti megbecsülésben, a papírmínőség meghatározásában. Minden újabb alkalommal azonban csak megerősödött kezdeti benyomásom, hogy értekezésem megjelenése az utópiák közé tartozik. Ugyancsak Domanovszky kívánságára folyamodványt nyújtottam be a nemzetiségi minisztériumba is, kérve a kiadás segélyezését. De bár kérvényemet Pukánszky Béla, Bleyer Jakab miniszter személyi titkára adta át az iktatóhivatalnak, ezt is hamarosan azzal a döntéssel kaptam vissza, amelyet oly gyakran volt nekem is, másoknak is később hallani: „Kérése fedezet hiányában nem teljesíthető.”

Sajnáltam időmet további próbálkozásokra elfecsérelni, ezért felhagytam a kísérletezésekkel. Közelgő szakvizsgám éppen elég gondot okozott. Ha a magyar történet újkori részének áttekintésével nem is kellett vesződnöm, a világtörténet eseményrengetegében és évszám, a szükséges tájékozottság megszerzése sok és soha sem elég időt igényelt. Babéraitom nem pihenhettem tehát és a szigorlat délutánját már tankönyvvel kezemben töltöttem. Még bírtam erővel. Valamikor júliusban, a kánikula közepén, amikor más években már jócskán benne voltunk, a vakációban rákerült a sor a vizsgára. Történelmi házi dolgozatom gyanánt nem disszertációm nyújtottam be, hanem a „Vámhelyek”-et. Így mentesültem a másolás fáradalmaitól. Zárthelyi dolgozatom témájául a megyei szervezet kialakulását kaptam Angyaltól, amit igazán nem volt probléma kifejtennem. Vizsgám történelmi része csendes idill volt a latinéhoz viszonyítva. Itt egyrészt latin szöveget kellett magyarra fordítanom, másrészt egy megadott témát latinul kifejtennem. A fordítandó szöveg egy obskúrus Cícero-részlet érthetlenségével valósággal fejbe vágott. A katasztrófa elhárítására külső segítséget kellett igénybe vennem.

A lebonyolításra kipróbált és előre megszervezett útmód volt gyakorlatban. Megfelelő közvetítők, köztük első helyen Varga Endre, stafétaszerűen, a kollégiumba eljuttatták a szöveget. Ott a könyvtárban a kollégák – megbeszélve egymással a nehezebb részeket – elvégezték a fordítást, majd munkájuk eredményét visszajuttatták.

285 A művet, amely 1921-ben jelent meg Párizsban, Jean Tharaud testvérével, Jérôme Tharaud-val együtt írta.

Ezalatt dolgozhattam a másik témán. Sajnos kissé elszámítottam a staféta útját és korán mentem ki a mellékhelyiség ablakához, ahonnan a folyosón őrködő kollégákat sürgetni lehetett, és a várakozás több időt vett igénybe, mint amennyit általában szokás ily helyen eltölteni. Visszatértemkor az a mintagimnáziumi tanár, aki felügyelt a teremben, csóválta is fejét, amidőn összehasonlította bejövetelem időpontját kimenetelemével. Utólag tudtam meg, hogy értelmesebb kollégáim már az írásbeli előtti estén a pedellus leányától megkapták a tételüket tartalmazó borítékot, felnyitották, leragasztották és másnap kész szöveggel a zsebükben vonultak be dolgozni. A zárthelyi írásbeli dolgozatok értékéről kialakult kedvezőtlen véleményem tanár koromban arra ösztönzött, hogy hallgatóim képességeinek megismerésére más utat-módot vegyek igénybe.

A másik kérdés, amelyről dolgozatot kellett írnom, határozottan érdekes volt: „A magyarországi latin irodalom korszakai.” Ezzel annyit elszórakoztam, hogy a rendelkezésünkre álló nyolcórás időt egészen igénybe vettem, és a legutolsók közt távoztam. Órákkal Palasovszky Ödön barátom után, aki nagy csodálkozásomra a déli harangszó előtt eltávozott. Kedves bohémsággal vallotta be, hogy megfájdult a feje, mire kéziratára ráírta, hogy migrénje miatt kénytelen volt dolgozatát befejezetlenül beadni. A szóbelin Hegedűs zárthelyi dolgozatomra azt a megjegyzést tette, hogy eggyel több korszakot vettem fel, mint az ő beosztása. Azt nem mondta meg, hogy melyikről van szó, és mi a felfogása. Akkor csak szórakozottan tudomásul vettem bírálátát. Ma azonban, miután visszahajoltam a Verancsics Mihály költeményeivel fémjelzett területre, határozottan érdekelne, mi volt elképzelésem a korszakokról. Kíváncsiságom sajnos soha nem fog kielégülést találni, mert a dolgozatokat, ha jól emlékszem, húsz-huszonöt év elteltével meg szokta a tanárvizsgáló bizottság semmisíteni. Érdekes, hogy a bizottság elnökénél, Zsirai Miklós barátomnál éppen akkor jártam hivatalában, amikor az autodafé küszöbön állott, és így módomban lett volna kikerestetnem dolgozatomat. Akkor azonban a középlatin oly kevésbé érdekelt, hogy dolgozatom megmentésére sajnáltam kisujjamat is megmozdítani.

A szóbelire, okulva alapvizsgámon, jól felkészültem. Ha akkor Hegedűst elkedvetlenítette, hogy négy szemközt folyt a kérdezés, most nagy hallgatóságot gyűjtöttem össze. Nemcsak latin szakos kollégista társaim jöttek el, hanem távolabbi barátok is, mint Kapossy János. A nagy létszám viszont azzal a következménnyel járt, hogy Hegedűs belemelegedve a kérdezgetésbe, a vizsgát szokatlanul sokáig, egy óránál hosszabb ideig, talán másfél óráig elhúzta. A szövegekkel határozottan szerencsém volt. Például Horatius azon ódájánál ütötte fel könyvét cenzorom, amelyet annak idején a kollégiumban, majd Némethynél külön referáltam.

A vizsga végén az érdemjegy megállapítására kerülve a sort Hegedűs feltette a szokásos kérdést: beérem-e dicséretessel. Ilyen esetekben az volt a szokás, hogy a jelölt

kérlelni kezdte a professzort: adja meg a jobb osztályzatot, és ebben őt a hallgatóság is közvetlen beleszólásaival támogatta, mire a professzor kegyes istenként rendesen engedett a közóhajnak. Én, mert elegendő volt már az egész latin filológiából, hogy örökre megszabaduljak tőle, gyorsan igennel feleltem, ami Hegedűs számára szintén eldöntötte a kérdést. Lehetett azonban valami olyan érzése, hogy nem járt el méltányosan. Ezt abból következtetem, hogy amidőn a félév lezárásául aláírtam vele indexemet, ezt nézegetni, forgatni kezdte, majd szemináriumi gyakorlataim érdemjegyéül kitűnőt írt be. Jeles volt általában a szokásos jegy az egyetemi életben, a kitűnő nem számított rendkívülinek, de nem is volt gyakori. Hegedűs most azt látta, hogy valamennyi tanári bejegyzésem kitűnőt tanúsít. Domanovszky forrásgyakorlataihoz „kitűnően dolgozott”-at írt be, nagy kollégiumához „igen szorgalmas”-t, közvetlenül utána Hóman „kitűnő szorgalommal”-t, majd Angyal gyakorlataihoz, Fejérpataky az eredeti oklevelek magyarázatához „kitűnő eredménnyel”-t jegyezt be.²⁸⁶ Indexemnek ez a két lapja egyetemi életem legszebb emléke, és reá ma is csak elérzékenyülve tudok pillantani.

Az volt az érzésem, hogy azt a világot, amelybe négy év előtt oly szorongó szívvel léptem be, s amely ridegen fogadott, sikerült meghódítanom. A siker önértetessé tett. Úgy éreztem, hogy meg tudom oldani azokat a problémákat, amelyekkel a magyar történettudomány foglalkozik, s ennek munkásai közt, ha már befogadott soraimba, képes vagyok megállni helyemet. Ha pedig fokozatosan egyre nehezebb feladatok elé kerülök, nem fogok megfutamodni kötelességem teljesítése elől. Hivatástudatom erőt adott, hogy történetírónak érezzem magamat. Kétségtelen, hogy ebben orozslánrésze volt a sok elismerésnek, dicséretnek, amit az egyetemtől, a kollégiumtól és a Történelmi Társulattól kaptam. Az ő jóindulatuk segített, hogy legyőzzem féltékenységemet.

Utólag visszatekintve a kor egész magyar társadalmára, közelebről a tudományos életünkre jellemző tünet volt a fiatalok felkarolása, bizalommal megajándékozása és munkára lelkesítése. Kiáltó ellentétben a korral, amelyben most írok.²⁸⁷ Szerencsém volt, mondhatná valaki, hogy olyan emberekre találtam, mint Domanovszky, Fejérpataky, Heinlein. Valóban szerencsém volt, de másoknak is, kortársaimnak, akiket más professzorok karoltak fel. Amidőn Mauritz Béla, a kényszernyugdíjazott geoló-

286 Leczekkönyv, 33., 35. Vö. még Domanovszky, Angyal és Fejérpataky és Hóman hasonló bejegyzéseit („jelesen dolgozott”, „nagyon szorgalmas”) 19., 21., 23., 25. Más tanárok is elismerték és méltányolták Mályusznak a vizsgákon tanúsított tudását és a szemináriumokon tanúsított rendkívüli szorgalmát. Szentpétery Imre és Gárdonyi Albert a „jelesen coll.” és „jeles” érdemjegy mellé az „igen szorgalmas”, illetve a „nagyon szorgalmas”, „szorgalmas” bejegyzéseket írták Mályusz indexébe: Leczekkönyv, 5–6., 11., 15., 18. Szekfű Gyula hasonlóképpen „igen szorgalmas” megjegyzéssel honorálta Mályusz szemináriumi munkáját: Leczekkönyv, 19.

287 Azaz az 1970-es évek elején (1972-ben).

gus professzor²⁸⁸ nyolcvanadik születésnapját egykori tanítványai megünnepelték, a Kárpátia éttermében kétszázan gyűltek össze. Amiből kétségtelen, hogy az én tanárait sem favorizálható kedvencet láttak bennem, hanem sok tanítványuk egyikét.

A négy év, amelytől érettségi után annyira félttem, elmúlt hát és minden ellenkezőjére, jóra fordult. A sors azonban csakhamar, még ki sem pihenhettem magamat, máris gondoskodott, hogy valahogy el ne bízzam magamat. Alaposan megfizetett oly gyorsan szétfosló ábrándjaimért. Az ár fájó és kegyetlen volt.

288 Lásd erről bővebben a VIII. fejezet 8o. sz. jegyzetét.

III. ÚJKORI TÁRSADALOMTÖRTÉNET

A szigorlat és a szakvizsga alaposan kimerítettek. Amint szabad lettem, első utam Mamámhoz vezetett Szegedre. Szegényke egészségileg erősen gyengélkedett. Mi volt az igazi baja, ma sem tudom. Akkor úgy hittük, hogy ő is, mint Apa, szívbajos. Két év múlva bekövetkezett halála kíséreléseiből arra következtettünk, hogy agyvérzés vetett véget életének. Orvosaival sem akkor, sem 1920-ban nem tudtam beszélni. Ezek Gida ismerősei voltak. Bátyám Mamámmal és Emmy húgommal lakott a régi lakásban. Mint a Munkásbiztosító Pénztár tisztviselője ismerte a szegedi orvosokat, módjában volt segítségüket igénybe venni, amikor azt ajánlották, hogy szükség volna kórházi ápolásra, ezt is kieszközölte. Leutazásomkor Mamám a kórházban feküdt. Sivár külsejű épület volt a szegedi városi kórház, átellenben a Szent Rókus-templommal, egykor a város szélén, 1920-ban is eléggé a külterületen. Mint Pesten, a szegedi Rókus Kórház közelsége szintén járvánnyal kapcsolatra utalt. Kezdetben meghalni vihették oda az embereket, hogy ne fertőzzék meg hozzátartozóikat.

Innen eredhetett az épület komor jellege, kaszárnýára emlékeztető folyosóival, szobáival. Gyerekkoromban, ha arra vitt utam, bátortalanul, félve tekintetem a kórházra és nagy parkjára, ahol egyforma ruhában sétáltak a lábadozók. Nem volt akkor szokásos középosztálybelit kórházba vitetni, az ottani ápolás a szegényeket illette meg, akiknek nem volt módjuk a magánorvosi ellátást megfizetni. Most félve léptem az épületbe, aggódva és szégyenkezve érdeklődtem Mamám után. A tágas szoba, ahol harmadmagával feküdt, egyszerre eloszlatta minden gátlásomat. A hófehér, frissen meszelt falak remekül illettek egyéniségéhez, a délutáni nap beszűrődő sugarai gyengéd, finom arcvonásain megtörve aranyglóriát vontak feje köré. A rideg helyiség varázsütésre otthonossá változott, a másik két beteg társakkal, akikkel megosztotta gyermekeiben talált örömet. A hír, hogy hamarosan elhagyja a kórházat és Gizinél fog pihenni, közben segítségére lesz az ő új lakását, a rudabányai orvosi házat otthonossá tenni, megnyugtató. Anyai áldásától megerősödve tértem vissza Budapestre, egyelőre a kollégiumba.

Ekkor már mindenki elintéztnek tekintette, hogy Bécsbe fogok menni, és csak az volt hátra: én is belenyugodjak, amin változtatni egyszerűen nem lehetett. A formális döntés még akkor történt, amikor – nyár elején – tartottak az előadások. Egy nap Domanovszky bemutatni felvitt Klebelsberghez a Svábhegyre, abba a villába, amelyet

arra a nyárra éppen kibérelt. Klebelsberg fák alatt a ház előtt, egyszerű kerti asztal mellett ült, előtte papírlapokkal, az asztalon kis tintásüveggel, amilyent a háborús áremelkedések előtt mi iskolások is vásárolni szoktunk, à 12 fillér.

Ez a puritán egyszerűség egyszerre közel hozta hozzám Klebelsberget, közvetlensége azonnal eloszlatta gátlásaimat. Kérdéseire elfogulatlanul tudtam válaszolni. „Nincs-e szándékom hamarosan megnősülni, van-e menyasszonyom?” – volt első kérdése. Tagadó feleletemet helyeslően vette tudomásul. Aki tudományos pályára lép, magyarázta, annak kár mindjárt lekötni magát, mert akkor nem tudja befejezni kiképzését és megírni azt a munkáját, amely határozóan megszabhatja életművét. Arra gondolt, folytatta, hogy a Történelmi Társulat által Bécsbe küldendő expedíció egyik tagja legyek. Azzal a feladattal, hogy politikai változások eredményeképpen felszabadult levéltári anyag feltárásában részt vegyek a három bécsi magyar levéltáros, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc irányítása alatt. Éppen most fejezte be, mutatott az előtte fekvő iratcsomóra, a kutatás, valamint a munkabiztosító akta kiadásszabályzatát. A továbbiakban a bécsi levéltáraknak a magyar történeti forrásanyag közzétételében megillető szerepéről beszélt. Azokról a problémákról, amelyeket későbbi elnöki beszédeiben oly meggyőzően fejtegetett, így azok hamarosan köz-helyek lettek.¹ Ekkor azonban még újdonságként hatottak. Végül megnyugtatót, hogy a szabályzat egy példányát én is meg fogom kapni.

Csak általánosságokról esett szó, azonban ez is elég volt, hogy megértsem, tanulmányaim külföldi folytatásáról le kell mondanom. Ábrándjaim füstbe menése nagyon levert. Még inkább elcsüggedtem, amikor tisztelgéseim után apránként tisztázódott munkaköröm. Kiderült, hogy úgynevezett intézeti, tehát személytelen anyaggyűjtő munkát kell majd végeznem. S most be kell érnem a biztatással, hogy idővel a magam és másokkal összegyűjtött anyag kiadására én is kaphatok megbízást. Kedvetlensége-

1 Lásd erről Klebelsberg Kunónak a Magyar Történelmi Társulat 1920. május 14-én tartott közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóját (i. m. 330–333.) és a Magyar Történelmi Társulat 1922. november 20-án tartott közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitó beszédét, amelyben meghirdette a „Magyarország újabbkori történetének forrásai” című kutatóprogramot. Lásd erről *Századok* 56. (1922) 9–10. sz. 612–623. Lásd még Előszó. In: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795*. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp., 1926. (Magyarország újabbkori történetének forrásai – Fontes historiae Hungariae aevi recentioris.) (Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok.) V–VIII. Vö. erről bővebben Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. *Századok* 103. (1969) 5–6. sz. 1179–1186.; Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Historia est magistra vitae? Tanultunk a történelemből?* Győr, 1996. 19–36.; Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi.” *Klebelsberg Kunó (1875–1932)*. Bp., 2014. 75–76., 103–135. (Sziluett. Korszerű Történelmi Életrajzok); Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015. 177–179.; Glatz Ferenc: Klebelsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931. A Történelmi Társulat, a közéleti fórum. In: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Bp., 2016. 54–56.

met növelte, hogy amíg tőlem a Társulat egész napi munkaidőmre és minden energiámra igényt támasztott, cserébe csekély ellenértéket ígért.

Az intézeti munkát az intézet által biztosított életkörülmények nélkül kellett végezniem. Az intézet csak tervezgetésekben, mint a jövő ábrándja élt, és immár tudtam, mit lehet efféle szóbeszédre adnom. Ugyanakkor a Társulat, hogy szabad keze maradjon, mindössze három hónapra adott megbízást. Így arra is számíthattam, hogy az ősszel vissza fogok térni Budapestre, amikor a tanári állások már be vannak töltve, és így a mainál bizonytalanabb jövő vár reám. Viszont mert a tanárkodás iránt érzett ellenszenvem változatlan maradt, vidéki iskolába meg éppen semmi kedvem nem volt menni, egyedüli lehetőség gyanánt az maradt, hogy egyik kollégám példájára, aki szappangyárban lett írnok, valami vállalatnál keresek hasonló elfoglaltságot.

Bécs mellett végre is azért döntöttem, mert Domanovszky, amidőn sok hímezés-hámozás közben előadtam aggályaimat, hogy középkori oklevéltani ismereteim nem fogják lehetővé tenni újkori aktákban való tájékozódásomat, azonnal észrevéve, honnan fúj a szél, értésemre adta: akkor a Társulat tavaszi segélyét vissza kell fizetnem. Mindez akkor, amikor még mindég annak kellett volna örülnöm, hogy doktor lettem. Csak később jöttem rá, mennyire előnyömre szolgált, hogy nem adhattam át magamat az öntelt meglegedésnek. Rossz hangulatomon mindez nem javított. Amikor másik kiszemelt társam, Hajnal István felkeresett a kollégiumban, hogy megismerkedjünk, a kertben beszélgetés közben vázoltam szorongatott helyzetemet. Cserébe elmondta, hogy mint paleográfus ő is inkább Budapesten maradna, de reá nem az enyémehez hasonló érveléssel hatnak, mert ha azt tennék, ő bizony összeszedné családjában az összeget. Őt, mondotta, inkább az alterálja, hogy a XIX. század története nem érdekli.

Sajátságos módon nem idegenkedtem attól, hogy újkori problémákkal foglalkozzam. Amidőn megtudtam, hogy a reformkor levéltári állagaiban kell majd a kamarilla gyűjtőnéven ismert kormányiszervek működését megfigyelniem, azonnal hozzáfogtam az elérhető szakirodalom elolvasásához. Ez nem volt sok, de Szekfű, amidőn Bécsben első találkozásunkkor beszámoltam neki előkészületemről, megnyugtató, hogy többről neki sincs tudomása. Párhuzamosan szellemi felkészüléssel és az útlelváltási, vízumszerzési izgalmaival szerveztem össze azt az élelmiszermennyiséget, amely hivatott volt negyedévre létalapomul szolgálni. Ez öt kiló füstölt szalonna volt, amelynek kiviteléhez az engedélyt Erdődy Gyula szerezte meg mint pillanatnyilag a közlélmelési minisztérium dolgozója.

Úgy gondoltam, illik Klebelsberg jóindulatát megköszönnöm. Ezért felmentem hozzá a Svábhegyre elköszönni. Ezúttal Domanovszky nélkül. Heller Antalt, a művészettörténészt találtam Klebelsbergnél, aki a Turóc megyét dicsérve és a megírásához összegyűjtött kiadatlan oklevelek számát egész pontosan megmondva mutatott

be vendégének. A búcsúzáskor meleg szavakkal felszólított, hogy írjak majd neki időnkint Bécsből, amit én, jellemzően naivságomra, komolyan is vettem.

Utazásomat késleltette, hogy ekkortájt helyezte Magyarországot blokád alá, büntetésül a nálunk dühöngő úgynevezett fehérterrort hozva fel okul, a nemzetközi szállítási szövetség és vele az európai munkásszolidaritás. Néhány hétig szünetelt az áruforgalom Magyarország szomszédai között, mire a magyar hatóságok viszonzásul megszigorították a be- és kiutazást. Egészen azért nem szűnt meg a közlekedés.

Az én esetemben a bojkott két nehézséggel járt. Egyrészt külön engedéllyel adta meg a belügyminisztérium az útlevelet. Ez nem volt komoly akadály, mert az Országos Levéltárral összeforrott Történelmi Társulat titkára hivatkozott Klebelsbergre, és így eleve tudtuk, hogy vissza nem utasíthatnak. Oly biztos voltam ebben – már ismerem bürokráciáikat –, hogy amikor Oláh József levéltári altiszt kíséretében megjelentem az útlevélosztály vezetőjénél, Pikler osztálytanácsosnál, aki – a nagy Pikler Gyula jogbölcész testvére² – a terror légkörében az izgalmas ügykört ellátta és fölényeskedve fogadott, hasonló arroganciával feleltem neki. Arról a hátsó gondolattól is bátorítva, hogy kérelmem elutasítása esetén legalább itthon maradhatok. Az útlevelet simán és soron kívül megkaptam.

A másik probléma az volt, hogy az egyetlen személyvonat csak az országhatárig járt. De ez is csak kényelmetlenséget jelentett. Királyhidánál, amely akkor még a történeti határállomás volt, el kellett ugyan hagyni a magyar szerelvényt, de már várt az osztrák vonat. Az is igaz, hogy a magyar vámvizsgálatot nem a vonatban tartották, hanem a kevés utast beteretelték egy földszintes épületbe, ahol először útlevelünket lajstromozták, majd csomagjainkat megvizsgálták. De volt még egy szabálytalan aktus. Már azt hitte az ember, hogy végzett a magyar hivatalos közegekkel és az osztrákok helyiségébe fog átlépni, amikor a magyar térféltől függönnyel elválasztott kis közben marcona katonatiszt nézte meg még egyszer útleveletem. Fiatal zászlós lehetett. Úgynevezett átható pillantásával mintha fel akart volna nyársalni. Talán mert hazáruólót látott mindenkiben, aki kilép az országból? Ezt a komikus jelenetet nehezen tudtam elfelejteni, mert évek múlva, valahányszor a Párt³ nevében láthatatlan elemek felülbírálták és káromra ismételten megváltoztattak olyan határozatokat, amelyeket ügyemben a papíron egyedül illetékes hatósági szervek határoztak, arra kellett gondolnom, hogy a két nevetséges eljárás lényegében mennyire megegyezik.

Elindulásom Budapestről mindamellet nem volt zavartalan. Közel voltam, hogy lemaradok a vonatról. Nem azért, hogy lekésem a vonatindulást. Ellenkezőleg, túlságosan korán mentem ki, valamikor reggel a Keleti pályaudvarra. Itt csomagomat,

2 Pikler Árpád.

3 Azaz a Magyar Kommunista Párt.

amely nem volt útitáska, még kevésbé bőrönd, hanem szegényes, vesszőből font útikosár, átadtam egy hordárnak, hogy majd a bécsi személyvonat nem dohányzó III. osztályú kocsijában helyezze el. A hordár kijelentésére, hogy még messze van az indulás ideje, sétálgatni kezdtem a peronon. Egyszer csak az egyik szerelvéynél megüti a fülemet a felszálló utasok beszéde, hamarosan indul Győr felé a vonat. Valóban indult is, mire én, nyilván önkívületemben, felugrottam az egyik kocsiába. Amint a folyosón végigmentem, és az eléggé megtelt fülkékben lévő hely iránt érdeklődtem, hamarosan kiderült, hogy a vonat ugyan Győrbe megy, de csak addig. Az emberek biztattak, hogy nincs semmi baj, majd Győrött átszálok az utánunk jövő bécsi vonatra. Igen, de a csomagom a hordárnál van, mondtam magamban, ezt meg kell szereznem. Szerencsémre nem hosszú út után mielőtt a Dunán áthaladtunk volna, a nyílt pályán, egyszer csak megállt a vonat. Most már habozás nélkül leugrottam, leszaladtam az elég magas töltésről és az első villanyoson visszaindultam a város felé. Soha nem hallott jelzésű volt a villanyos, nem is sejtettem, merre járok a külvárosban, de valahogyan csak visszakecmeregtem a Keletre. Ekkor már bent állt a bécsi szerelvény, sikerült a hordárt is megtalálnom. Indignálódását néhány szivarral eloszlatva, végre helyet foglalhattam kosarammal, a jóformán üres kocsiában. Rossz előjel, gondoltam, de mert az incidenst meggondolatlanságomnak köszönhettem és egyedül magamat okolhattam, azt a tanulságot vontam le, hogy máskor megfontoltabban kell cselekednem.

Pechsorozatom azonban még koránt sem ért véget. Eckhart Ferencet arra az üzenetére, hogy várni fog az Ostbahnhofon, távirattal értesítettem. Ő ki is jött a pályaudvarra, de, bár elég kevés utas érkezett, valahogyan mégis elkerültük egymást. Másnap, találkozásunkkor nagyon csodálkozott és nem értette a történeteket. Magam arra gondoltam, hogy kosaras bevonulásomnál nem volt kedve asszisztálni, és mert elég komikus figura lehettem, ezt nem is vettem tőle rossz néven. Hiszen ő előkelő követési tisztviselő volt. Minderről azonban hallgattam. Illúzióim egyébként sem voltak státusomat illetőleg.

A pályaudvaron, miután meggyőződtem, hogy magamnak kell a Pázmáneumba⁴ eljutnom, egy bécsi vörös sapkás idősebb városi hordárt kértem meg – vagy bíztam meg? – hozza el poggyászsomatomat. Jólelkű ember volt, megmondta, milyen villamossal megyünk, hol szállunk át, a Boltzmangaßén, a währingerstraßei kezdetétől fogva pedig gyalog cipelte a kosaramat. Úgy látszik, azt hitte, hogy szemináriumba bevonuló papjelölt vagyok és észrevehető reverenciával kezelt.⁵ A Pázmáneum ideiglenes szállást adott nyári vakációban. Szűk kis rideg szobát kaptam, de ablaka a kert felé nézett,

4 Pázmány Péter esztergomi érsek által 1613-ban alapított papnevelő intézet.

5 Mályusz Bécsbe utazásának és érkezésének körülményeiről vö. még Mályusz E.: Legsikerültebb, i. m. 217.

és megnyugtató csend uralkodott. A szekrényben ruhatáram helyett spárgán oldal-szalonnámat akasztottam fel.

Másnap reggel pechsorozatam tovább folytatódott. Szekfű, a levéltárba menet, a közelben, [a] Nordbahnhoffal szemben fekvő lakásából, útközben beszólt értem a Pázmáneumba, hogy együtt menjünk új munkahelyemre. Én azonban már korábban elindultam hazulról. Ő udvariasan névjegyét hagyta a portásnál. Este kaptam meg és tisztelettől megilletődve olvastam titulusát: „königlicher Ungarischer Staatsarchiv-deputierte, Privatdozent an der Universität Budapest”. Akkor ez volt szememben a legmagasabb tudományos fokozat, amilyenek elnyerésére még álmomban sem mertem volna gondolni. Ha valaki azt mondja, hogy öt év múlva pontosan ilyen névjegyet csináltathatok magamnak, mint bolondot utasítom vissza.

Valóban, minden feltétel hiányzott, hogy akár halvány reményem legyen tudományos pályán érvényesülésre. A Staatsarchivban Szekfű fogadott. Közölte, hogy nem a reformkori anyagban fogok kutatni, hanem az abszolutizmuskoriban 1861-ig terjedően. A változtatást azzal indokolta, hogy idősebb kollégám a harctérről főhadnagyként hazatért Lukacsics Pál kérte az 1848-as korra beosztását, és óhaja teljesítése elől nehéz lett volna kitérni.⁶ Közölte még, hogy velem fogom megbeszélni munkámat és a lemásolt szövegeket együtt olvassuk össze.

Ha valami, a Bach-korszak végleg nem érdekelt. Egyedüli vigaszom az volt, hogy 1848–1849 szintén az én területemhez tartozott. Közelebről az volt a feladatom, hogy az osztrák Ministerrat iratanyagából válasszam ki a horvát, szerb, román nemzetiségi kérdést érintő aktákat és azokat – fontosságuk mértéke szerint – kivonatoljam, vagy másoljam le.⁷ Olyan módon, hogy a hazai nemzetiségi kérdés iratainak a kiadói, akik a tervezett első intézeti kiadványt gondozni fogják, mint kész anyaggyűjteményt felhasználhassák.⁸ Kérdésemet, hogy miért hagyjam el a horvát, szerb és német problé-

6 Lásd még erről *uo.*

7 Mályusznak az 1920–1921. évi felévi kiküldetéséről és feladatáról lásd Magyar tudósok a külföldi levéltárakban. A közeljövőben fontos történelmi munkák kerülnek sajtó alá. *Új Nemzedék* 3. (1921) március 31. 68. sz. 2.; F[leischer] Gy[ula]: A bécsi Magyar Történelmi Intézet tagjainak és vendégeinek névsora 1920-tól 1932-ig. *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történelmi Intézet évkönyve* 3. (1933) 398.; Ujváry Gábor: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetés saját múltunkkal.” Adattár a Bécsi Történelmi Intézet tagjairól (1920–1944). *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 7–8. (1995–1997) 416. Mályusz bécsi kutatásairól és munkájáról *vö.* még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 135–136.; Mályusz E.: Legsikerültebb, i. m. 216–218.; Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Bp., 2015. 70., 78–79.

8 A Mályusz által összegyűjtött, illetve lemásolt iratanyagot lásd *Iratmások*, –kivonatok és regeszták a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv „Ministerrat” c. fondjából a magyarországi és erdélyi nemzetiségek (horvátok, szerbek, románok) történetére (1848–1861) vonatkozó dokumentumokról. Mályusz bécsi kutatásait később az alábbiakban összegezte: „Az anyaggyűjtemény 1920. aug.-tól egy év alatt a Magyar Történelmi Társulat megbízásából végzett kutatómunka eredménye. Klebelsberg Kunó, a Társulat elnöke a kutatás számára szabaddá lett levéltári forrásanyag feltárására 1920-ban társadalmi

mára vonatkozó adatokat, azzal a felvilágosítással hátrította el: az elsőt Steier Lajos, a másikat Thim József mint a nemzetiségi kérdés Bécsben élő magyar kutatói már összegyűjtötték, vagy még foglalkoznak velük.⁹ A németkérdés pedig nem oly fontos, hogy érdemes lenne törődni vele.

Munkám, a levéltári kutatás oly egyszerű volt, hogy könnyen lehetett beletanulnom. Azt az alapvetelést sem volt nehéz elsajátítanom, hogy szemben a magyar kutatást általában jellemző esetlegességgel (rövid időre szabott volt), a kutatás során előkerült egy-egy „érdekes” irat kiértékelésével ellentétben az új típusú anyaggyűjtés valamennyi levéltári állag átnézésére támaszkodik. A teljesség elvének érvényesítése azért nem volt számomra új, mert a Turóc megyére vonatkozó okleveleket is már kivétel nélkül valamennyit igyekeztem összeszedni.¹⁰ Csak szorgalomra volt szükség Bécsben.

Ami az elkerülhetetlennél nagyobb mértékben kedvetlenített el, az a bánásmód volt, amelyben az intézeti munka három bécsi szervezője részesített. Ők telve voltak

akciót kezdett, amely talán két-három év múlva a Bécsi Történeti Intézet megszervezésére vezetett. Legelsőnek én nyertem kiküldetést, mint aki, állás nélkül lévén, frissen szerzett doktori diplomámmal legkönnyebben voltam mozgósítható. Hajnal István után pár héttel, Miskolczy Gyula pár hónappal később követett. Feladatom a nemzetiségi kérdés 1848 utáni szakaszának története tervezett intézeti kollektív munka keretében való összegyűjtése volt. A szlovák nemzetiségi kérdés kimaradt, mivel ezzel akkor már Steier Lajos foglalkozott. Először közvetlenül Szeffű Gyula, majd – Hajnal megérkezése után – Eckhart Ferenc irányított, őket viszont Károlyi Árpád segítette tanácsaival. (Szeffű saját kezű ceruzajegyzetei olvashatók a Ministerrattól készült egyes kivonataimon.) Feladatom a korábban szokásos esetleges jellegű kutatásoktól eltérően, a levéltár valamennyi állagának gondos átkutatása, majd az iratokból – fontosságuk szerint – regeszták, ill. kivonatok készítése, vagy lemásolásuk volt. Az anyagot a következő levéltári állagokból gyűjtöttem össze: I. köteg: Ministerrat. II. köteg: a) Staatskonferenz 1848. b) Kossuth-Archiv 1848–1849. (Az állag mint miniszterelnökség, honvédelmi bizottmány, kormányzáság levéltára utóbb hazakerült.) c) Gendermarie. Departement 1852. – d) »A«-Akten 1849–1851. e) Haut Police 1849–1851. f) Kabinet Akten, Secreta. Azt, hogy az egyes állagokból mi maradt – valami okból – átnézetlenül, tehát mi lett volna pótlandó, a II. köteghöz tartozó részletes feljegyzésem tünteti fel. Sem pótlásra, sem gyűjtésem folytatására nem került sor. A két iratköteget Károlyi Árpádnak az intézeti igazgatásban utódjától, Eckhart Ferentől kaptam meg. A kötegek felirata Károlyi Árpádtól származik.” Az iratokat és Mályusz összegzését kutatásairól lásd MNL OL, P 2370. A bécsi kutatásokról vö. még Mályusz levelét Domanovszkynak. (Bécs, 1920. december 12.) MTA KIK Kt. Ms 4526/187., Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bp., 1942. 123–125. (Bólyai-könyvek); Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 136.

9 Thim József: *A szerbek története a legrégebb időkől 1848-ig*. Nagy-Becskerek, 1892. (Történeti Nép- és Földrajzi Könyvtár XXIV.); Steier Lajos: *A tót kérdés. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története*. Liptószentmiklós, 1912. – Mályusz nem értett egyet Szeffű véleményével. Szerinte káros, hogy Szeffű „a tót és szász kérdést már eleve kikapcsolta, pedig – a főcél a bécsi udvar s kormány állásfoglalásának feltüntetésére – a teljesség kedvéért a bennünket körülhálózó szövevény minden jelentősebb szálát [sic!] meg kellene vizsgálni, hogy a majdan eljövendő idő nyájas olvasója ne bizonyos, még valami várt-nak elmaradása érzetével tegye le kezéből a könyvet. Igaz, hogy már egy éve itt dolgozik Steier Lajos, de talán az ő bevonásával nyert volna az akció.” Mályusz levele Domanovszkynak. Bécs, 1920. [szeptember vége?] MTA KIK Kt. Ms 4526/184.

10 Lásd erről a II. fejezetet.

jóindulattal, segítőkészséggel, de kezdőnek tekintettek.¹¹ Más lett volna helyzetem, ha disszertációm egy-egy nyomtatott példányát átadhatom nekik, amint ők is annak idején a magukéval megbecsülést szereztek maguknak. Kezdő voltam szemükben, és nem is sejtették, hogy történetírónak érzem magamat, aki önálló munkát mer vállalni. Még kevésbé volt sejtelmük terveimről. Beszélni nem tudtam ezekről, disszertációmról még kevésbé.¹² Ők úgy fogták fel, hogy a főnyereményt húztam ki azzal, hogy vezetésük alá kerültem. Én kulimunkának éreztem elfoglaltságomat. Voltaképpen nekik kellett volna megérteniök, hogy Budapesten egyetlen idősebb kortársam sem tekinti kitüntetőnek az enyémhez hasonló bécsi megbízatást. Azok, akik könyvtárakban, levéltárakban dolgoztak, nem vállalkoztak a munkára. Még Lukcsics is kitért, mihelyt valami megélhetést biztosító elfoglaltsághoz jutott a kollégiumban.¹³

Nem én mondom, Miskolcgy Gyula állapította meg, Varga Endrére gondolva, aki 1922 őszén mint ösztöndíjas arra kapott megbízást, hogy idősebb professzorok részére másolási munkákat végezzen, de megállapításai pontosan illenek rám is. „Késő őszszel jelentkezett az első ösztöndíjas évégett, s azt a feladatot kapta, hogy az idősebb professzor publikációi számára iratokat másoljon. Egész szemeszteren keresztül másoknak másolt. Szerény véleményem szerint a publikálás technikájába történő bevezetésnek ez a módja elhibázott és méltánytalan dolog volt. A másolással alig lehet valami mást megtanulni, mint az iratok olvasását. Az intézet a bevezetés feladatát szisztematikusabban oldhatta volna meg: annak egy rövid elméleti bevezetést kellett volna nyújtania a Habsburg Monarchia kormányzat- és közigazgatás-történetébe, a központi hatóságok történetébe és ezzel összefüggésben a központi levéltárak felépítésébe is, hogy azután az ifjú kutatót munkájában utasításokkal és összeolvasásokkal folyamatosan támogassák. A másolás önmagában egy, a maga tudományában képzett, ambiciózus fiatal tudós számára lélekölőként kellett, hogy hasson. Ez nem volt

11 Mályusz rendkívüli szorgalmáról Károlyi, Szekfű és Eckhart Klebelsbergnek küldött jelentéseikben kivétel nélkül nagy elismeréssel szóltak. Domanovszky szerint Mályusz munkájával sikerült kivívni mindhármuk bizalmát és szimpátiáját, de különösen Szekfűét, akinek „különösen az imponált”, hogy Mályusz „mindjárt irodalmat is kért és komolyan hozzáfogott a könyvek áttanulmányozásához”. Domanovszky levele Mályusznak. Bp., 1920. augusztus 27. MTA KIK Kt. Ms 6399/160. Vö. erről még Domanovszky másik levelét Mályusznak. Bp., 1920. szeptember 10. MTA KIK Kt. Ms 6399/161.

12 Mályusz nem tudta megmutatni Szekfűnek a disszertációját, mivel nem vitte azt magával Bécsbe. Maga is úgy vélte azonban, hogy jó lett volna, ha a bécsi magyar tudós kör tudomást szerzett volna, mert úgy esetleg kiszabadította volna őt abból a helyzetből, hogy őt tudományos kérdésekben „egészen analfabétának” tartják. Mindazonáltal úgy vélte, hogy mivel Szekfű a legcsekélyebb érdeklődést sem tanúsította addigi tudományos munkálkodása, illetve jövőbeni terve iránt, inkább nem kívánta őt a disszertációjával háborgatni. Mályusz levele Domanovszkynak. Bécs, 1920. szeptember 27. MTA KIK Kt. Ms 4526/183.

13 Domanovszky szerint Lukcsics más ok miatt sem ment Bécsbe. Ugyanis őt az Eötvös Collegium igazgatója, Bartoniek nem engedte el, mivel szüksége volt rá a collegiumi oktatásban. Lásd a 11. sz. jegyzetben idézett levelet: MTA KIK Kt. Ms 6399/160.

más, mint olcsón megbízható másolatokhoz jutni.”¹⁴ Kemény szavak, de igazságosak és négy évtized múltán is jól estek. Mert bizony 1920 nyarán nagyon is éreztem, hogy időmet érdemesebb munkával is tölthetném. Kulimunkát emlegetve – persze csak Hajnal előtt – nem is tettem lakatot a számra, társam nem kis rémületére – féltő aggodalmát ébresztve fel, hogy majd szavamon fognak és haza rendelnek, vagy legalábbis nem hosszabbítják meg csak három hónapra szóló megbízásomat. Hajnal csitító szava nem volt hatástalan és idővel én is beláttam, hogy felesleges munkabírásonnak túlságosan nagy értéket tulajdonítanom.

Két próbát kellett hát kiállanom. Először: egy évig bizonyítanom kellett, hogy tudok engedelmeskedni és el tudom végezni az egyszerű anyaggyűjtést. Másodszorra: nem fanyalgok, ha arról van szó, hogy kézműves munkám eredménye nem saját nevem alatt jelenik meg. Vajon minden velem egykorú és fiatalabb történész választút elé került? Kétlem. Annak elmaradását sajnálom csak, amit nem tudtam – hasznosabb és érdemlegesebb munkával – elvégezni ugyanazon idő alatt.

Mi is csábított volna bárkit Bécsbe? Itt csak koplalni lehetett, sőt kellett, sőt olyan mértékben, amelyen odahaza már mindenki túl volt. Heti 1260 gramm volt a kenyérfejadag és ez a kenyér furcsa módon tartalmazott vadgesztenyét és más pótanyagokat. Ebédre a külügyminisztérium tömegétkezőjébe járhattunk, ami azzal az előnnyel járt, hogy nem kellett a levéltár épületkomplexumát elhagyni. Ez az ebéd kevés volt, minőségre mint általában a háborús étkezőké. Vacsorára, amíg a Pázmáneumban laktunk, egy svéd segítőbizottság étkezőjébe mentünk. Amit itt kaptunk, az fél fogunkra volt elég. A bécsi nehéz ételmezési viszonyok ismertek voltak otthon és érthető, hogy az úttörő szerepre senki sem vállalkozott.¹⁵

14 „Im Spätherbst meldete sich der erste Stipendiat zu diesem Zwecke; er erhielt den Auftrag, für die Publikationen älterer Professoren die Akten zu kopieren. Ganze Semester hindurch hat er für andere kopiert. Nach meiner bescheidenen Meinung war diese Art der Einführung in die Technik der Publikation verfahren und unbillig. Durch das Kopieren lässt sich kaum etwas anderes erlernen als das Lesen der Akten. Ein Institut hätte die Aufgabe der Einführung systematischer lösen können: es hätte eine kurze theoretische Einführung bieten sollen in die Regierungs- und Verwaltungsgeschichte der Habsburger-Monarchie, in die Geschichte der Zentralbehörden und im Zusammenhang damit auch in den Aufbau der Zentralarchive, um dann den jungen Forscher in seiner Arbeit durch Weisungen und Kollationierungen ständig zu unterstützen. Das Kopieren allein musste für einen in seiner Wissenschaft angebildeten, ambitiösen jungen Gelehrten geisttötend wirken. Es war auch nichts anderes als eine billige Art verlässliche Kopien zu erhalten.“ Lásd Das Institut für ungarische Geshichtsforschung in Wien und seine Publikationen. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 15. (1962) 582–583. (Mályusz Miskolczy tanulmányának részletét visszaemlékezésének főszövegében németül idézi. Az idézet fordítását mi készítettük el és helyeztük a német szöveg helyébe.)

15 Mályusz leveleiben többször is panaszkodott ezekről. Domanovszkynak írott egyik levelében például így jellemezte az étkezési nehézségeket: „a bécsi kenyér rosszabbodott – nem lényegesen, mert azt már nem bírta volna el – az ebéd ellenben megjavult, sőt olcsóbb lett, igazán csekély összegért, hét koronáért vesztegetik, viszont vasárnap nincs, ami nagy hátrány, mert éppen akkor a legélesebb az ember, ellenben a gárdabeli vacsora a régi nivójú maradt, úgy, hogy az ellentétes összetevők resultánsa

Az otthoni lesújtó tapasztalatok, a hazai hírek főleg Szekfűt idegesítették. A vonakodók magatartását mint a rendszeres újkori levéltári kutatástól viszolygást tekintette. S az én kedvetlenségemet szintén mint a középkori – azaz nem teljes értékű – kényelmes munkamódszerhez ragaszkodás megnyilvánulását fogta fel. Ellentétes szemszögekből néztük a fejleményeket, azokat lehetetlen volt összeegyeztetni. Nem is sokáig maradtam Szekfű védőszárnyai alatt. Amikor Hajnal István Bécsbe érkezett, Eckhart Ferenc ellenőrzése alá kerültem.

Hajnal hajón érkezett, sok csomaggal és egyebek közt vívófelszereléssel. Ez nagy feltűnést is keltett, amíg a Pázmáneumba értünk. Utunk a Reichsbrückétől, ahol vártam, hogy segítsek neki, elég sokáig tartott. Ő már ismerős volt Bécsben. A doktorátusa és katonának bevonulása közti időben prefektus volt a Theresianumban,¹⁶ és volt alkalma megismerkedni a várossal.

Én tájékozódásomnak még csak elején tartottam megérkezésekor. Kitűnő útmutatóm volt. Szerencsés véletlenemre az első nap egy kirakatban megláttam a *Berühmte Kunststätten* sorozat Bécsről szóló kötetét,¹⁷ és anélkül hogy a szerző, Hans Tietze jelentőségéről tudomásom lett volna, bármilyen kevés is volt a pénzem, azonnal megvettem, ami most sem esett nehezemre. Tietze most jó időre vademecumom lett. Segítségével sikerült a város szembetűnő szépségein, értékein kívül fejlődését, művészettörténeti jelentőségét megértenem. Mindez nagyban hozzájárult, hogy hamarosan ne csak otthon érezzem magamat, hanem megbecsüljem, majd megkedveljem az egykori császárvárost, amelytől az első napokban még erősen idegenkedtem.

Hajnal is felkészült az élelmiszer pótlására. Ő egy üvegben zsírt hozott magával. Az én reggelim abból állt, hogy egy szelet kenyérhez lekanyarítottam a szalonnából. Esetleg, mikor a kenyér elfogyott és az öreg portás által zugkereskedelemmel drágábban szerzettből sem maradt egyetlen falat sem, a lisztfejadagból nyeltem le egy kanálnyi. Hajnal nagyvonalúbban reggelizett. Két kenyérszeletet megszírozott, egymásra téve és csinosan becsomagolva zsebre tette, majd beült a Währingerstraßen egy kis kávéházba, és üres teájához, tehát meleg reggeli formájában, megeszegette kenyérét, miközben az Auslage-ban [kirakatban] a legfrissebb újságokat olvasgatta. Miközben a levéltárba mentem, gyakran láttam őt. Ő is észrevett, és kölcsönösen integettünk egymásnak. Neki persze telt a jólétet jelentő reggelire, mert az ösztöndíjon kívül megvolt az otthoni múzeumi levéltári fizetése is. A meleg tea nélküli reggeli

mégis csak azonos a régivel, csak egyébként az árak, mindennek az ára, szigorú következetlenséggel haladnak felfelé.” Lásd a 8. sz. jegyzetben idézett levelet.

¹⁶ Collegium Theresianum (Theresianische Akademie). Hajnal itt 1914. december 1-jétől töltötte be a prefektusi tisztséget. Vö. erről Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. Az úttörés szervenvedélye. In: Glatz F.: *Konzervatív reform*, i. m. 710.

¹⁷ *Wien*. Leipzig, 1918, 1923.

szalonnázást én szerencsésen kibírtam. Hajnal azonban a zsíros kenyér fogyasztásának következményei miatt utóbb sokat panaszkodott. Gyomorfájdalmait hosszú évek múlva bécsi reggelizéseinek tulajdonította.

Hajnal élettapasztalatokban nálamnál sokkal-sokkal gazdagabb kolléga volt, akinek közvetlen modora az első nap elsöpörte a köztünk lévő hatévnyi korkülönbséget, ami hasonló kortársainknál rendszeren még jelentékeny felfogásbeli eltérést is okozni szokott. Valamit azonban félreértettem Hajnalnál, amire csak jó másfél évtized múlva jöttem rá. Mivel zárkózott, bizalmatlan természetű voltam, aki hallgat életeseményeiről, különösen meglepett, hogy Hajnal legszemélyibb dolgairól gátlás nélkül tudott beszélni. Magam után ítélve úgy gondoltam, hogy bizalmával különös barátsága jele gyanánt ajándékoz meg. Ez nagyon jól esett, és mert zártságom feloldódhatott, tartózkodás nélkül én is elmondtam neki mindent, ami éppen szívemet nyomta. Csak később jöttem rá, hogy az elfogulatlan beszéd Hajnal esetében vele született sajátságos modor, amely mögött nem kereshető egyetlen kiválasztott személy iránti bizalom. 1920-ban és utána másfél évtizedig azonban a soha ki nem hűlő barátságot éreztem szavaiból.¹⁸ S mert ezt hasonlóval viszonyoztam, ő arról, hogy számomra az egyetlen kivétel volt, éreztem, élete utolsó két évtizedében sem feledkezett el. Legalábbis az 1940-es évek második felében így éreztem.¹⁹

Amíg Bécsben egyedül voltam, beszélgetőtárs hiányában a városnézés mellett elsősorban az antiquariumokat derítettem fel. Először a már Szegedről ismerteket, azután – Eckhart tanácsára – a Wollzeile kis butikjait. Egyik üzlet a másik mellett sorakozott itt, kirakatukban tömött lineában, hátukkal az utca felé fordulva, tömredék könyv, gerincükbe dugott kis cédulán az árral. Úgyhogy mindjárt számot lehetett vetni, mit szeretnék megvenni. Egyelőre még fékeztem vásárló szenvedélyemet, hogy várható költözésemet ne nehezítsem. Hamarosan rájöttem, hogy milyen könyveket lesz érdemes megvásárolnom. Nem volt nehéz kitalálnom, hogy az egykori hadilevéltár, felsőbb szinten a Kriegsministerium bizományáról van szó, vagy maga a miniszter a piacra dobta a Monarchia még raktáron levő hadtörténeti kiadványait. Montecuccoli munkáinak négy kötete,²⁰ Károly főherceg iratainak féltucatnyi köte-

18 Domanovszky Hajnal Bécsbe érkezése után egyik levelében arra biztatta Mályuszt, hogy ápoljon barátságos viszonyt különösen Hajnallal, aki „sokkal bizalmasabb és nem zavartatja magát az érintkezés kimért formáival. És higgye meg, csak így jöhet létre az a lelki kapcsolat, a melyre jövőendő kölcsönös megértéseink és összeműködéseink érdekében szükségünk van. [...] Különösen azt szeretném, ha Hajnallal összebarátkoznának. Neki több élettapasztalata van már – sajnos sok rossz tapasztalata is –, de mégis harmonikusabb lelki állapotot tud magának teremteni, mint – legalább kesernyés leveleiből ítélve – Ön.” Bp., 1920. október 24. MTA KIK Kt. Ms 6399/162.

19 Lásd erről még a VIII. fejezetet.

20 *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, General-Lieutenant und Marschall.* Hrsg. von der Direktion des K. K. Kriegsarchivs. Bearbeitet von Alois Veltzé. Band I–IV. Wien und Leipzig, 1899–1900.

te,²¹ kétrészes Károly főherceg életrajza,²² de más munkák is, amelyek egykor a Monarchia egységét hirdették, mint Slokar osztrák ipartörténete,²³ árválkodtak a kirakatokban ilyen leszállított áron. A Habsburgok dicsőségének letűnését példázták.

Az ősszel győződtem meg csak igazán, mennyire helyes volt a vásárlást el nem sietnem. Az inflációval az árak emelkedtek, de a könyvek csak lassan haladt felfelé. Időnként maguk az antiquáriusok is kicserélték kirakataik árjelző céduláit, de voltak köztük hanyagabbak, akiknél fele áron lehetett egy-egy könyvhöz hozzájutni. A vásárlás felért a vadászat örömeivel.²⁴ Slokarhoz, akár akarta az illető, akár nem, hozzájuttattam valamennyi gazdaságtörténész pesti kollégámat.

Másik szórakozásom csak percekig tartott. Mivel komolyan vettem Klebelsberg felszólítását, hogy tájékoztassam bécsi munkámról, a tizedik napon megtettem ezt. Amennyire emlékezem, a tények ismertetésére szorítkoztam.²⁵ Választ nem kaptam tőle, de ilyenre nem is gondoltam. Úgy képzeltem, hogy Thun szerepét kívánja játszani, aki mint nagy hatalmú miniszter rendre elolvasta Sickelnek az Institutról²⁶ küldött tájékoztatóit. Naivságomat bizonyító levelemről hallva a bécsiek formálisan elképedtek. Elállt a szavuk szemtelenségemre. Talán attól tartottak, hogy bizalmas híreket szándékoznak hazajuttatni. De közbelépett Domanovszky is. Ő Klebelsbergtől hallott levelemről. Vajon tőle kapott utasítást, hogy intsen le, vagy önként határozta el magát, nem tudom. Arról értesített, hogy tőlük Klebelsberg a dolgok menetéről elég részletes információkat kap, és ezért felesleges magamnak is írnom.²⁷ Ez világos beszéd volt. Annál kevésbé értettem, milyen hátsó gondolatokat tulajdonítottak nekem.

21 *Ausgewählte Schriften während seiner kaiserlichen Hoheit des Erzherzogs Karl von Österreich*. Band I–VII. Wien, 1893–1898.

22 Heinrich von Zeissberg: *Erherzog Carl von Österreich: ein Lebensbild*. Band I–II. Wien, 1895.

23 *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I*. Mit besonderer Berücksichtigung der Großindustrie und unter Benützung archivalischer Quellen verfaßt von Johann Slokar. Wien, 1914.

24 Domanovszky megpróbálta mérsékletre bírni Mályuszt szenvedélyes könyvvásárlásaiban. Egyik alkalommal arra hívta fel tanítványa figyelmét, az utazási költségeire Klebelsberg által küldött pénzt a miniszter kifejezett kívánságára „ne költse könyvekre, hanem jobb táplálkozására és egészsége ápolására”. Lásd a 11. sz. jegyzetben idézett levelet.

25 A levelet kutatásaink során nem találtuk meg. Mályusz egyébként még levele megírása előtt érdeklődött Domanovszkynál, vajon eleget tegyen-e Klebelsberg kérésének: „Gróf Klebelsberg úr annak idején kérte, hogy írjunk neki az itteni munkánkról stb. Mivel olyant nem tudok neki írni, amit már amúgy is ne tudna, nem tudom, vajon nem egészen felesleges-e ez az udvariassági ténykedésem?” Bécs, 1920. szeptember 29. MTA KIK Kt. 4526/185.

26 Lásd erről Albert Jäger: Graf Leo Thun und das Institut für österreichische Geschichtsforschung. *Österreichisch-Ungarische Revue* 8. (Oktober 1889 bis März 1890) 1–22.

27 Lásd Domanovszky levelét Mályusznak. Bp., 1921. március 10. MTA KIK Kt. Ms 6399/166.

1920 őszen, amikor a Pázmáneumban megkezdődött a hivatalos élet, a magyar testőrgárda épületében, az egykori Trautson-palotában²⁸ kaptunk szállást. A belvárosi, a levéltárhoz közel eső épület a likvidálás során magyar tulajdonú maradt, és a katonai felszámolóbizottság irodahelyiségeinek, részben lakásainak adott helyet. Klebelsberg a Történelmi Társulat kutatódelegációja számára, mert még ez volt a nevünk, három szoba átengedését eszközölte ki. Mindhárom a legfelső emeleten. Az egyik szobában előzőleg szakácsné lakott, amit Hajnal érvül használt fel arra, hogy Besseney ott biztosan megfordult.²⁹ A másik kettő a főépület kertjében álló egykori palota parkjára néző részében önálló, összefüggő kis lakosztály volt. Mint értesültünk, ilyen volt a legutóbbi időben egy-egy testőr Absteigequartier-ja, ahol tehát megszállt, amikor Bécsbe jött testőri szolgálatát teljesíteni. Ez az épületrész manzard szobákból állott, vagyis a szoba felett közvetlenül a háztető emelkedett. Ami télen azt jelentette, hogy a lakást nehéz kifűteni. Mi úgy rendezkedtünk be, hogy Hajnallal a belső szobában aludtunk, olvastunk és a külső szobát csak átjáróul használtuk. Ezenkívül Hajnal oda ment ki cigarettázni, hogy ne füstölje tele lakószobánkat. Bútorokat, szép antik darabokat, Graf Schönborntól³⁰ szerzett Eckhart. Fűteni keveset fűtötünk. Szerencsénkre a tél nem volt kemény.³¹

Változatosságot hazai látogatóink hoztak életünkbe. Az emberek ki voltak éhezve a külföldre, és mert Bécs közel is volt, a szállodákat is el lehetett kerülni. Aki tehette,

28 Mályusz Hajnallal együtt 1920. október 21-én költözött be a Gárda-palotába. Lásd erről Ujváry G.: *Tudományservezés*, i. m. 84–119.; Ujváry G.: „Egy európai”, i. m. 76.; Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 383.; Ujváry G.: „Gyötör az a gondolat”, i. m. 161.; Ujváry Gábor: *A tudós Magyarország Bécsben*. In: *A harmincharmadik nemzedék. Politikai, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Szerk. Császtvay Tünde. A szerkesztésben közreműködött Nagy József Zsigmond. Bp., 2010. 203. (Kodolányi János Főiskola Történelmi Műhelyének Kiadványai. 1.)

29 Utalás a testőrirő Besseney Györgyre, aki Bécsben 1765 és 1773 között szolgált a magyar nemesi testőrség tagjaként.

30 Karl Johann von Schönborn.

31 Átköltözésükről a testőrgárda-palotába és az ottani lakhatási körülményekről Mályusz az alábbi szavakban számolt be Domanovszkynak: „Ami otthoni életünket illeti, ez a két hét gyakori költözködésekben telt el: próbálgattuk Hajnallal megállapítani, hogy hol s hogyan volna legmegfelelőbb lakni. Mivel, hála Istennek! csak három szoba közül lehetett választanunk, ma már végre stabilizálódott a helyzet, amelynek elérésénél úgy is a kályha okozta a legnagyobb nehézséget. A két vaskályha széntüzelésre lévén berendezve, ami fákra nem volt használható s így az otthoni főzésről, sajgó szívvel ugyan, de le kellett mondanunk. Így a harmadik cserépkályha körül szoktunk melegedni esténként, ha van kedvünk tüzet gyújtani. És a kályha pedig a kétszobás lakás belső szobájában van, amely ennél fogva hálónak neveztetett ki, de azért este is itt dolgozunk, mert természetesen melegebb van, mint a szalonnak berendezett, de hideget lehelő vaskályhával díszített első szobában, amely különben is a két kényelmes karosszékkal, szép osztásával eléggé mutatós. Takarítónőnk pedig két, szép rámajú képet is akasztott a falra s ezzel még barátságosabb külsejű lett a szoba. Különben a múlt szombaton meg volt [sic!] az ünneplés felavatás is, zárt családi körben, Eckharth [sic!], Szekfű, Labán, Tamedli urak s a résztvevőkkel egyenlő számú borospalackok közbejöttével.” Mályusz levele Domanovszkynak. [Bécs, 1920. szeptember ?] MTA KIK Kt. Ms 4526/184.

engedélyt igyekezett szerezni, hogy megszállhasson a delegáció vendégeként. Főleg ketten töltötték minden szabad idejüket Bécsben: Angyal és Alföldi András. Profesz-szorom legelőször a Pázmáneumban szállt meg. A Staatsarchivban kutatott és a svéd vacsorák csekélységén együtt sopánkodtunk. Alföldi legelőször a „gárdában” volt saját privát vendégünk. Szerényen beérte kétágyas szobánk kis díványával, amely különben természetéhez mérten elég nagy volt számára, és nemcsak szerényen viselkedett, hanem hálásan meg is köszönte szívességünket.

A legközelebbi alkalommal azonban, mint előbb Angyal is, a szakácsnőszobában kvártélyozta be magát. Akkor még csak a numizmatika határáig terjedt érdeklődése. A Münzkabinetben dolgozott, itt a két kitűnő ember, Voetter és Wilhelm Kubitschek famulusa lett. Példaadó volt szorgalma, életvitelében igénytelensége. Családja – felesége, igazi mártírasszony, két gyermeke – otthon küszködtek. Ő Bécsben szájától megvont minden falatot, csakhogy kiemelkedhessen a budapesti múzeumi környezetből. Engem idegesített, hogy erről csak rosszat tudott mondani. Sem feljebbvalónak, sem kollégának nem irgalmazott. Sajnáltam őt, és nem kívántam magamnak az övéhez hasonló munkakört.

Nehéz anyagi sorsa indította arra, hogy első hazautazásakor, amidőn példálózni kezdett, milyen jó volna, ha kézimunka-tanárno feleségének³² batikolásához bőrt vihetne haza, mert akkor feldolgozva nagy haszonnal adhatná el, gavallérosan felajánlottam kölcsön megtakarított osztrák pénzem, amit azután legközelebbi jövedelekor pontosan visszaszolgáltattott. Távozásakor a jelenet megismétlődött, mindaddig, amíg közgazdasági ismereteim oly jók nem lettek, hogy rájöttem: a kölcsönt én egyre inkább devalválódó pénzben kapom vissza. S különösnek tűnt fel, hogy úgy tesz Alföldi, mintha nem emlékezne: 1909-ben Pomázon már találkoztunk. Látván, hogy kellemesebb számára, ha a leghalványabb célzást is kerülöm származására, belementem a játékba. S amikor Eckhart célozni kezdett zsidó eredetére, kitértem a nyílt válaszadás elől.

Az őszre már tisztázódott, hogy a kéttagú kutatócsoport hosszabb ideig Bécsben maradhat. Én hazamehettem november elején télikabátomért, és hogy összeszedjem, ami téli ruhám volt.³³ Szegeden Mamámat nem találtam otthon. Emmivel együtt Rudabányán tartózkodott. A lakásban Gida volt egyedül. Néhány napig nála éltem, amíg a

32 Seidl Emma.

33 Domanovszky is biztatta Mályuszt, hogy térjen vissza egy időre Budapestre téli ruháinak beszerzése végett, de jobb lenne, ha folyamatosan Bécsben maradna egészsége miatt, illetve hogy jobban kipihenhesse magát: „Ha a téli holmiját más nem viheti föl Bécsbe vagy ha néhány heti pihenőre szüksége van, ám jöjjön el egy időre, de menjen okvetlenül ismét vissza. Meg vagyok azonban győződve róla, hogy gazdaságosabb volna, ha egyfolytában maradna fönn és odafönn több időt szentelne a pihenésnek és egészsége ápolásának. Ez nagyon fontos. [...] Költségeinek megtérítésére a kegyelmes úr [Klebsberg] 500 K-t utal át Önnek.” Lásd a 11. sz. jegyzetben idézett és az 1920. szeptember 10-ei levelet.

szabó a kisebb javítgatásokkal elkészült. Amíg Gida hivatalában volt, én otthon, a fűtetlen szobában, takarókba burkolózva Toldi-problémára vonatkozó anyagomat öntöttem cikkbe. Legelső fogalmazványom még másodéves koromból származott.³⁴

Kiindulási pontom a Wattay-levéltár Toldy-oklevelei voltak, amelyek mindössze azt a negatívumot szolgálták, hogy a történeti Toldynak³⁵ nincs köze a nógrádi családdhoz. Ezt a szerény eredményt, amely azonban az egész Toldy-irodalomra támaszkodott, vakmerően Négyesy László egyetemi stílusgyakorlati óráján ismerttettem meg. Itt jobbára költeményeket, szépirodalmi dolgozatokat vagy esztétikai tanulmányokat szoktak bemutatni, és így az én száraz, adatszerű történeti szakelődásom leplezetlen visszautasításra talált a hallgatóság részéről. Ezt nem a növekvő türelmetlenségből vehettem észre, hanem felolvasásom után kritikusaím irgalmatlanul szememre is vetették. Az idegenkedés oly nagy volt, hogy Négyesy szükségesnek talált megvédeni, dicsérve stílusomat, amely – mondotta mellettem ülve és szövegemet olvasva – sokkal jobb, mint hallgatva látszik. Bár év végén indexembe „igen jelest” írt be,³⁶ nem lehetett tagadnom, hogy csúfosan megbuktam első nyilvános egyetemi szerepléssel.

A kudarc azonban láthatólag nem vette el kedvemem. Amint megismerkedtem Horváth Jánossal, harmadéves koromban engedélyt kértem, hogy egyik magyar óráján beszámolhassak a problémáról. Csak sokkal, sokkal később tudtam meg, hogy Horváth Párizsban Joseph Bédier tanítványa volt,³⁷ készített is hozzá dolgozatot, s így egy magyar történeti monda történeti vonatkozásainak feszegetésére alkalmat is adhat az, hogy a Bédier-teória³⁸ magyar viszonyokra alkalmazást nyerjen. Tartózkodását, már halála után, azzal próbáltam megmagyarázni magamnak, hogy közlésemben kevés olyan anyagot talált, amelyhez hozzákapcsolhatta volna professzora tanítását. Annál tanulságosabb volt iránymutató megjegyzése és tanácsa, hogy azt kellene kutatni, megállapítani, miért éppen Toldy személyéhez fűződtek a mondai elemek.

Tág perspektívák tárultak fel ezzel előttem, figyelmeztetését meg is fogadtam és tovább folytattam kutatásomat, miközben Turóc megyéhez gyűjtöttem anyagot, új adatok után. Ilyenek vártak tehát most Szegeden feldolgozásra, továbbá, hogy a Bécs-

34 Adalékok a Toldi-kérdéshez [sic!]. Lásd ennek kéziratos fogalmazványát: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

35 Toldi nevét Mályusz következetesen Toldynak írja a kéziratban. A róla írott tanulmányaiban viszont már hol Toldyként, hol Toldiként említi őt.

36 Magyar stílusgyakorlatok. *PPTE tanrend*, 1917/18. tanév első fele, i. m. 47.; Leczkekönyv, 14.

37 Horváth János az 1901–1902. tanévben hallgatta Joseph Bédier előadásait a párizsi École Normale Supérieure-ben.

38 Les légendes épiques. Formation des chansons. Vol. I. Le cycle de Guillaume D’Orange. (Paris, 1908.) – Bédier ebben a munkájában fogalmazta meg azt az elméletét, miszerint a hős eposzok keletkezése a zarándokutak helységeiben terjesztett mondákkal, hőskölteményekkel hozható összefüggésbe.

ben könnyen hozzáférhető diplomatáriumokból kielemezendő analóg jelenségekre hivatkozom. Bécsbe tehát középkori tárgyú szaktanulmány kéziratával tértem vissza, éppen csak megjelenésének legcsekélyebb reménye nélkül. Jobbnak találtam, ha ott nem is szólok róla.

Így azonban kétségek fogtak el, bizonytalan voltam, van-e egyáltalán értelme a történeti Toldy életrajzi adatai összegyűjtésének. Kételyemmel Horváth Jánoshoz fordultam, mire ő hosszú levélben nyugtatott meg. Mindjárt legelső mondata biztatóan hangzott: „Kár, hogy előbb nem írt, mert már rég megnyugtattam volna a felől, hogy dolgozatát illető újabb aggodalmi alaptalanok.”³⁹ Bátorítása eloszlatta kishitűségemet, és kéziratomat elküldtem Madzsarnak,⁴⁰ akivel levelezésben állottam, amióta megkért, hogy a Gellért-legenda részletét másoljam ki számára a Nationalbibliothek kéziratárában.⁴¹ Madzsar cikkemet hivatali főnökének, Pintér Jenő főigazgatónak adta azt át, mint az *Irodalomtörténet* szerkesztőjének, aki azután a Toldy olaszországi tartózkodásáról szóló részt idővel le is közölte folyóiratában.⁴²

Arany János költői zsenialitása és Lehr Albert magyarázatai⁴³ tették ismertté a problémát. S mert diákkorából magával hozott ismereteihez hasonlítva mindenről könnyen meg tudta állapítani, hogy olasz vonatkozásban van új közlésemben, ennek a valaminek előbányászásában szerzett érdememet sokan és szívesen elismerték. Császár Elemér is azon beszámolóiban egyikében, amelyeket a budapesti irodalmi élet eseményeiről rendszeresen küldött az egyik kolozsvári folyóiratnak, mint meglepetést aposztrofálta cikkemet.⁴⁴

Idővel, amint történeti szakfolyóirataink megjelenése apránként ismét rendeződött, cikkemet a *Hadtörténelmi Közlemények* egész terjedelmében leközölte.⁴⁵ A ked-

39 Horváth János levele Mályusznak. Bp., 1921. április 5. MTA KIK Kt. Ms 6401/27. – Mályusz Domanovszkyt is informálta a Toldi-kérdésről készített tanulmányáról: „Ezt a munkát elvégezni valahogyan erkölcsi kötelességemnek tartottam s végre, évek óta rám nehezedő súlyát sikerült is leráznom. Első csíráit Méltóságod nagyon jól ismeri, hiszen kb. három éve ez volt az én névjegvem, első szemináriumi dolgozatom. Ebből a régitől természetesen nem sok maradt s az új feldolgozás, talán önhiúság és dicsekvés nélkül állíthatom, hosszú ideig alapja lehetne a későbbi kutatásoknak. Más nem tehetvén vele, elküldtem Horváth János úrnak, aki mégis legjobban ismerős a problémával s tévedéseimet leghamarabb észreveszi. Azután talán elküldöm a »Turul« részére s marad elég időm találgatni, visszakapom-e, vagy nem?” (Lásd a 8. sz. jegyzetben idézett levelet.)

40 Madzsar levele Mályusznak. [Bp.] 1921. február 20. MTA KIK Kt. Ms 6403/275.

41 Madzsar levele Mályusznak. Bp., 1920. november 10. MTA KIK Kt. Ms 6403/273.

42 Toldy Miklós Olaszországban. *Irodalomtörténet* 12. (1923) 17–23.

43 *Toldi, költői elbeszélés*. Írta: Arany János. Nyelvi és tárgyi magyarázatokkal ellátta Lehr Albert. Bp., 1882, 1886. [Második kiadás.]

44 Lásd -r. [Császár Elemér]: Ki volt Toldi Miklós? *Pásztorújság* 10. (1924) augusztus 3. 12. sz. 97. Vö. erről még Toldi Miklós a pápai zsoldos sereg alkapitánya volt. Egy fiatal tudós szenzációs felfedezése a Toldi-mondáról. *Új Nemzedék* 6. (1924) március 28. 73 (1343). sz. 2.

45 A Toldi-monda történeti alapja. *Hadtörténelmi Közlemények* 25. (1924) 3–32.

vező döntés már 1924-ben Budapesten történt, az akkor szokásos pénteki historikus kávéházi összejövetelen. Angyal Dávid volt protektorom Gyalókaynál, a Közlemények szerkesztőjénél és ők ketten változtatták a szerény esetlensége miatt joggal kifogásolható *Adalékok a Toldi-mondához* címet a sokkal jobban hangzó, bár erősen túlzó *A Toldi-monda történeti alapjára*. Pintér Jenő rossz néven vette, hogy az *Irodalomtörténet*ben megjelent részt is közöltem. Megrótt, hogy nem érem be egyszeri közléssel, holott érdemes kutatók várni kénytelenek, amíg dolgozatukra kerül a sor. Rendre utasítását azonban – mit is tehettem volna – szó nélkül tudomásul vettem.

A fiókomban lapuló Toldi-kézirat megfogalmazásán kívül 1920 vége felé még egy próbálkozást tettem középkori történetünk terén. Megszokott viszonyok közt eléggé szerénytelennek tűnő elhatározást valósítottam meg: pályáztam a Lukács Krisztina-alapítványi akadémiai jutalomdíj elnyerésére.⁴⁶ Még a tavasszal az Akadémia nyílt pályadíjat tűzött ki azzal a feladattal, hogy tervrajzot kell benyújtani „A tót nép letelepedése Magyarországon a középkorban” címmel egy kidolgozott fejezet kíséretében, ígérve: hogyha ez megüti a mértéket, a nyert megbízatás alapján kell a pályázónak a munkáját megírnia.⁴⁷

Egyrészt az Országos Levéltár okleveleinek átnézése közben, másrészt Turóc megye településtörténetének megírása során szerzett ismereteim rávezettek, hogy a kérdés tévesen van proponálva, és a problémát másképpen kell feldolgozni. A magyarság vagy a szlávtság volt-e a korábbi megtelepülő, ez, mondtam, esetről esetre, pontosabban: folyóvölgyről folyóvölgyre haladva vár eldöntésre. Turócban, folytattam, kétségtelenül a szlávtság jelent meg előbb, de hogy máshol mint volt, azt az oklevelek segítségével kell eldöntenünk, hogy azután a részleteket összefogva írjuk meg Észak-Magyarország településtörténetét. Mint járnék el, fejeztem be, arra példa kéziratot értekezésem, amely a követendő módszerről tájékoztat.⁴⁸

46 A kizárólag tudományos munkák jutalmazására szánt jutalomdíjat Lukács Móric, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja alapította 20 000 forint tőkével 1877. május 28-án tett végrendeletében három évvel korábban elhunyt felesége, Birly Krisztina emlékére. – A pályázat történetéről és a jutalomdíjra benyújtott munkákról vö. Fekete Gézá: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai*. 2. kötet. 1859–1900. Bp., 2000. 93. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei – Publicationes Academiae Scientiarum Hungaricae. 36. [111.] Új sorozat. 93–102.)

47 Lásd erről bővebben A Magyar Tudományos Akadémia LXXXI. nagygyűlési jegyzőkönyve. 1921. május 4. MTA KIK Kt. Nagygyűlési jegyzőkönyvek. K 1397 3., 5. (= MTA KIK Kt. K 1397.); Lukács Krisztina pályázat. *Akadémiai Értesítő* 32. (1921) 373–384. füzet. 82.

48 Mályusz ezzel kapcsolatban egy nagyszabású tervet is felvázolt Domanovszkynak: „Az utóbbi napokban elkészítettem azt a tervezetet vagy helyesebben összegzést, amellyel azt a, már otthon említett nagy vakmerőséget akarom elkövetni, hogy részt veszek a Lukács Krisztina-pályázaton. (A tótság letelepedése a középkorban). [...] Az elvégzett munka pedig nem lenne más, mint a történeti földrajz különböző ágainak alapos megismerése. Arra számítok, hogy mindaz az elméleti ismeret, amelyet a külföldi irodalomból alkalmam van megismerni s megszerezni, a hazai anyaggal való foglalkozás révén mélyebb és egyúttal gyakorlati értéket is fog nyerni s a mi specifikus hazai állapotaink is szembe-

Beadványom nem volt terjedelmes, mindösszesen néhány ív oldalt tett ki.⁴⁹ Ennek és disszertációm kétrészes kéziratának mint mellékletnek az Akadémián beadására a karácsonyi ünnepekre Budapestre utazott Eckhart Ferencet kértem meg. Nagy örömmre vállalta kérésem teljesítését. Az Akadémia főtitkári hivatala Domanovszkyhoz és Hómanhoz juttatta el mint bírálókhöz. A referátumot, mint aki már ügyis olvasta kéziratomat, Domanovszky készítette el.⁵⁰ Hóman akkor csak asszisztált, kéziratomba legfeljebb belelapozott.⁵¹

A pályázatot, más vállalkozó hiányában, simán megnyertem, a megbízatást elnyertem.⁵² Sőt a bírálók javaslatára⁵³ a jutalomdíj összegét, eltérően a szabályzattól, amely teljesen elkészült munkát kívánt, már a kihirdetéskor megkaptam. A devalválódott koronaértékű pályadíj jelentéktelen összeget⁵⁴ tett ki. Azt hiszem, a Lukács Krisztina-jutalom ekkor került utoljára kiosztásra. A díj alapítója, úgy képezem,

tűnőbbek lesznek. E tájékozódás után fog következni a történeti földrajz gyakorlati alkalmazásának megkísérlése. Itt a főcél egy részletes történeti térkép megalkotása lesz. Persze ezzel nem az iskolai térképekre, vagy hozzájuk hasonlókra – amelyeknek szintén megvan a maguk jelentőségük – gondolkok. Az én térképemnél azoknak a régi községhatároknak kell érvényesülniök, amelyeket a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején éppen az ő megváltoztatásukat végző adó- és községrendező bizottságok munkáiból állíthatunk helyre. Ennek a szempontnak érvényesítésére, noha az osztrák és a rajnai tartományok történeti térképeinél kellő alkalmazást nyert, nálunk még – sajnos – senki sem fordított gondot. Pedig óriási jelentősége volna Magyarország XVIII. sz.-i, azaz régi közigazgatási beosztásának térképen szemléltetvé tett ismertetése [sic!]. Ez ugyanis biztos alap volna, amelyen állva, könnyen megismerhetnők a korábbi, sőt a legkorábbi középkori állapotokat is, s akkor látnók igazán, milyen jelentősége volt a XV. sz.-ban a nagybirtoknak, a városoknak, a köznemesi curiáknak, az egyházi uradalomnak stb., nem is szólva arról, hogy középkori közigazgatásunk története ezzel elveszítené azt az egyoldalúságot, amely ma még, Szeckfi könyve nyomán jellemzi. Távoll áll tőlem most mintegy programot adni s különben is ez a munka már olyan nagy lenne, hogy sok támogató erőre, egy nagyon erősen szervezett munkára – amitől mi magyarok annyira idegenkedünk – volna szükség.” Lásd a 8. sz. jegyzetben idézett levelet. Vö. erről még Domanovszky válaszát. (Bp., 1920. december 19.) MTA KIK Kt. Ms 6399/163.

49 Mályusz Bécsben, 1920. december 11-én készítette el. A tanulmány kéziratát lásd MTA KIK Kt. (Növekedénapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Kiadása: A Tótság meglepedése Magyarországon a középkorban. Akadémiai pályázat. (Adalék Turóc megye kialakulása. Bp., 1922. c. művének történetéhez.) Közzéteszi: Soós István. *Fons. Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok* 4. (1997) 2. sz. 195–202. A tanulmány benyújtásáról vö. Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 136.

50 Lásd erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 136.

51 Mályusz ezt megelőzőleg megkérte Hómant, hogy a Lukács Krisztina alapítványához pályázatra beadandó munkáját még azelőtt, hogy a hivatalos bírálók kezébe jut, olvassa át, s közölje észrevételeit, kifogásait. Mályusz levele Hómannak. Bécs, 1920. december 17. OSZK Kt. Fond. 15/1021. (Mályusznak ebben és a következő fejezetekben idézett, Hómanhoz írott leveleinek másolatát Ujváry Gábor bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton köszönöm meg kollegiális segítségét.) A pályázatról vö. *Akadémiai Értesítő* 32. (1921) 373–384. füzet. 52.

52 *Uo.* 106., 124., 182. és *Budapesti Hírlap* 41. (1921) május 4. 96. sz. 8.

53 A bírálók 1921. március 19-én nyújtották be az Akadémiának javaslatukat. Lásd *Akadémiai Értesítő* 32. (1921) 104–106. Vö. erről még: MTA KIK Kt. RAL. 1595/11921.; Fekete Gézáni: *A Magyar Tudományos Akadémia*, i. m. 101.; Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 136.

54 2000 koronát. *Akadémiai Értesítő* 32. (1921) 124., 127., 182.

„honunk szebb lelkű hölgyeinek”⁵⁵ egyike volt.⁵⁶ Mindég hálásan gondoltam emlékére. Pedig a dicsőség az én esetemben a jutalom pénzbeli értékével volt arányban.

Bécsben az egyetlen Eckhart volt, aki visszatérve már más szemmel nézett rám. Hosszú vasúti útján – általában reggeltől estig [tartott] akkoriban a Bécs–Budapest távolság megjárása – mint elmondotta, elolvasta kéziratomat, és meglepte a településtörténeti módszer alkalmazása. Kéziratomat jónak találta, és ez nagy elismerés volt tőle. Károlyi feltehetőleg nem értesült próbálkozásomról. Szekfű pedig megbántódott, hogy még mindig a középkorba tekintetek vissza. Személyes sérelemnek, szavai, tanácsai negligálásának fogta fel, hogy nem állottam át szívvel-lélekkel a XIX. század kutatójának, és mérgét azzal érezte, hogy egyrészt az Akadémiát ócsárolta, ami egyébként máskor is könnyen jött neki, másrészt a Turóc megyétől megtagadott minden értéket.⁵⁷ Amikor, az akadémiai nagyhéten megtörtént a döntés,⁵⁸ és a hír eljutott Bécsbe, kész volt a gúnyolódó magyarázattal. Persze, mondta az egyik grinzingi heurigében [tett] kirándulás során egy Viertel [negyed liter] bor mellett ülve, az eset az akadémiai színvonalra jellemző. Szarkasztikus megjegyzését nevetve hallgattam. Ő azonban lényegében tényt kívánt közölni, tréfa és túlzás nélkül. Ekkori felfogásához mindaddig hű maradt, amíg a Turóc megye színei el nem koptak.

Az 1930-as évek elején, amidőn kezdő hallgatóit a Sándor Lipót bevezetésének szórakozásul olvasásra biztatta, és én alkalmilag meglepetésemnek adtam kifejezést, hogy könyvemről ily jó véleménnyel van, nem minden él nélkül jegyezte meg, hogy ezt a második könyvemet jónak tartja. Vagy újabb évtized múlva, amidőn a galyatetői üdülőben összekerült Tomcsányi Tamás fővárosi tanácsjegyzővel, akivel mint a *Budapest története*⁵⁹ főszerkesztője volt kapcsolatban, és ő beszélgetés közben pár jó szót mondott *Türelmi rendeletemről*.⁶⁰ Majd észrevéve, hogy partnere nem örül szavainak, mint turóci származású, a Turóc megyét kezdte dicsérni, oly mértékben kiült arcára a leplezetlen kedvetlenség, hogy a témát kezdeményezője sietve jónak látta elejteni.

55 Széchenyi István ezekkel a szavakkal ajánlotta a *Hitel* című művét.

56 A díj alapításáról és elnevezéséről lásd a 46. sz. jegyzetet.

57 Annak érdekében, hogy Mályusz mint ifjú tudós közelebb kerülhessen Szekfűhöz, Domanovszky azt ajánlotta tanítványának, hogy mutassa meg neki a doktori disszertációját, azaz a Turóc megyét, aki azt majd „a legjobban tudja méltányolni”. Domanovszky levele Mályusznak. Bp., 1920. augusztus 27. MTA KIK Kt. MEL 6399/160. Mályusz azonban erre úgy reagált, hogy ezt nem teheti meg, mert nem vitte el a disszertációt Bécsbe (lásd ehhez a 11. jegyzetet). Egyébként is, az igazat megvallva, egyáltalában nem érdekelte őt „Szekfű úr ítélete”. Ebből következően nem fogadhatja meg Domanovszky tanácsát. Mályusz levele Domanovszkynak. Bécs, 1920. szeptember 27. MTA KIK Kt. Ms 4526/183.

58 Azaz 1920. május 4–6. Lásd erről *Akadémiai Értesítő* 31. (1920) 6–12. füzet. 225–230.

59 A *Budapest története* című műről lásd bővebben a VI. fejezetet.

60 Vö. erről részletesen az V. fejezetet.

1921 nyarára már annyira megváltozott, életkörülményeim alakulásával párhuzamosan, hangulatom, hogy Turóc sorsa már közömbösen hagyott. Két felejtetetlen emlékem maradt csak. Az egyik a megilletődöttség, hogy az Akadémia kész volt egy kezdő szavára helyesebb felfogásra jutni. A pályázatot Karácsonyi János javaslatára tűzte ki az Akadémia. Karácsonyi [a] történeti osztály nagyérdemű, tekintélyes „oszlopos” tagja volt. Harcos, vitát kedvelő egyéniség. Nagyváradon élt, mint a káptalan nem is akármilyen javadalmának a birtokosa. A stallum literarium volt az övé, amelyet még Mária Terézia alapított, hogy elsőnek Pray Györgynek juttassa.⁶¹ Utóbb nagyprépost lett. Izzó hazafiúi lelkesedés hevítette. Hosszú polemiát [sic!] folytatott a horvát történettudósokkal, fölényes hangon oktatta és emlékeztette őket tévedéseikre. Egész felfogását kifejezi a világháború alatt megjelent könyvének címe: *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*.⁶² Diákkoromban magam is sokat olvastam. Felfogása, riasztó szava most, 1920-ban, nagy visszhangra talált: könyvének elveit a Területvédő Liga megsokszorozva harsogta.⁶³

Mi mást is lehetett volna várni mint a közhangulat hatása alatti meghunyászkodást. Csipetnyi félelem elég lett volna, hogy az Akadémia vezetősége – Berzeviczy Albert elnök és Balogh Jenő főtitkár – ne tartsa indokoltnak a közvéleménnyel szembehelyezkedést és kerülve a politikai tényezőkkel az összeütközést, ne kívánja a zavartalan közbéke fenntartása érdekében Karácsonyi javaslatának eredeti fogalmazásban megtartását. Nekem imponált, hogy az Akadémia nem hajolt meg a pillanatnyi politikai szeszélyesség előtt, hanem a tudományos meggyőződést és érdeket minden, a legkisebb megszorítás nélkül hagyta érvényesülni. Erre és nem magamra voltam már büszke.

Másik örömöm abban az éremben kelt, amelyet az Akadémia többi jutalmazottjához hasonlóan én is megkaptam. Valamikor a múlt században verethették ki példányait. Az előlap az Akadémia szépen kivésett Széchenyi-féle emblémáját ábrázolta, másik lapja pontozó technikával, és bizony erősen gyors munkával az én nevemet, az évet, valamint a jutalomdíjat tüntette fel. Kedves emlékem volt, éppen mint a Berzeviczy-jutalommal együtt kapott érem.⁶⁴ Mindkettőt 1944 novemberében, amidőn csak a legszükségesebbet vihettem magammal lakásomból, íróasztalom fiókjában hagytam. Egyike a fosztogatóknak magával vitte, nyilván mert pénznek nézte és ily értéket tulajdonított neki. Mindaddig, míg az ellenkezőjéről meggyőződve, mint értéktelen érmet, el nem dobta.

61 A stallum litterarium a tudomány és irodalom területén munkálkodó érdemes egyházi férfiak számára Nagyváradon létrehozott pénzügyi alap. Karácsonyi azt mint váradi kanonok kapta meg.

62 Bp., 1916.

63 Másképpen: az 1918 novemberében létrejött Magyarország Területi Egységének Védelmi Ligája.

64 Vö. erről még a IV. fejezetet.

A pályadíj nem ébresztett bennem ábrándozást, hogy egyszer majd meg fog jelenni nyomtatásban értekezésem. Hangok ugyan hallatszottak, hogy Klebelsberg valami akciót szervez elsősorban Hajnal könyve és disszertációm kiadására. Két verziót terjesztett elő. Az egyik verzió szerint a sorozat címe *Az első könyv* lesz, jelezve, hogy kezdők mutatják be alkotásukat, amellyel kezükben pályájukra lépnek. A másik szerint *Griff Könyvek*. Griff az Esterházy család címere és azt jelezné, hogy az Esterházy hercegi család, közelebbről Mária hercegnő, egy gyermekbénulásos fiatal hölgy volna a mecénás. A sorozat kiadója végül is a „Budavári Tudományos Társaság” lett, egy rövid életű alakulat, amelynek tagjait Klebelsberg verbuválta össze, hogy időnkint a hercegnő budavári szalonjában összegyűlve, történelmi tárgyú magyarázatokat tartsanak. Csánki Dezső tagságáról hallottam csak, és mert ő a középkori Buda topográfiáját ismertette, kétségtelen, hogy tanulságos és érdekes volt előadása.

A sorozatban Hajnal könyve már 1921-ben megjelent nyomtatásban.⁶⁵ Az enyém csak a következő évben.⁶⁶ Attól, hogy minden követ megmozgassak könyvem kiadása érdekében, visszatartott, hogy az új történelmi stúdiuma egy év alatt elhidegített a középkortól. Nem három bécsi mentorom tanácsai hatottak rám. Nem is Hajnalnak példája, aki a Kossuth-emigráció törökországi szakaszáról összegyűjtött másolataiba, jegyzeteibe beletemetkezve készült monográfiáját megírni⁶⁷ és ezzel unt elfoglaltságától megszabadulni. Az ő példája inkább elriaszthatott volna. Annyira minden érzelmével iparkodott a paleográfia stúdiumához, és annyit szenvedett idegenkedve fogadott témája súlya alatt, hogy kedvem nem támadhatott megismerkedni az újkori témakör szépségeivel.

Nem lettem hűtlen a középkorhoz, csak ezt feledtették friss benyomásaim. Elsősorban könyvtári tanulmányaim az egyetemi könyvtárban.⁶⁸ Itt az egyik kutatószobában kaptam helyet és engedélyt nyertem a kölcsönzésre. Amint 1920 novemberétől meghidegedett az idő és megrövidültek a nappalok, városnézés helyett a könyvtár maradt egyedüli szórakozásul. Időm volt bőven: az esti órákon kívül egy hétköznapi délután, amikor a levéltári kutató zárva volt, azután szombat délután és egész vasárnap. Mindez töméntelen szabad időt hagyott, összevetve a nem is oly régi kollégiumi elfoglaltsággal. Az abszolutizmus korára a levéltári kutatásban felhasználható számottevő irodalmat nem tudtam összeszedni. Szekfű is egyedül Carl von Hocknak

65 *Írástörténet: az írásbeliség felújulása korából*. Bp., 1921.

66 *Turóc megye kialakulása*. Bp., 1922.

67 *A Kossuth-emigráció Törökországban. (Iratok az 1848–49-i emigráció történetéhez)*. Bp., 1929. (Magyarország újabkori történetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris).

68 Azaz a bécsi Universitätsbibliothekban. Mályusz örömmel számolt be Domanovszkynak arról, hogy Hajnal egyik bécsi magyar ismerőse, Stockinger Gyula „szíves közbenjárására a bécsi egyetemi könyvtár minden téren teljesen” az ő és Hajnal rendelkezésére állt. Mályusz levele Domanovszkynak. Bécs, 1920. szeptember 29. MTA KIK Kt. Ms 4526/185.; vö. erről még Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 218.

az osztrák államtanácsról szóló munkáját⁶⁹ adta kezembe. Amit olvastam, az a német helytörténeti irodalom módszertani szempontból tanulságos termékeinek tömege volt. Monográfiák, értekezések, legfőképpen folyóiratciketek. Ezek segítségével az utóbbi negyedszázad történeti érdeklődésének körét és problematikáját egyaránt megismerhettem. Közép- és újkori tárgyú tanulmányok egyaránt akadtak kezembe, mégis nagyobb volt az újkoriak száma. Az imént múlt századok fejlődéséből a részletek sok gazdasági és társadalmi vonatkozást segítettek megérteni.

Látóköröm kétségtelenül kiszélesedett. Azután megtört derekam. Annyiszor érezteték velem, hogy még nem nőttem fel arra, hogy önálló feladatot bízzanak reám. Annyit szavaltak, érveltek a kollektív intézeti munka szükségéről, pellengéreztek ki az individualista kutatást, mint akár később a negyvenes-ötvenes évek fordulóján. Éreztem, tudtam, hogy mindez áltatás. Csak arra nem sikerült máig rájönnöm, kinek fejéből pattant ki a terv, melyhez még most, 1921 kora nyarán is változatlanul ragaszkodtak. S ki volt, aki a kiagyalt szörnyszülöttet mint egyedül helyeset, Klebelsberggel elfogadtatta. Saját bőrömön tapasztalva a kimérikus elgondolás hátrányait, tudtam, hogy nem sikerülhet az. Beletörődve a megváltoztathatatlanba, rászántam magamat, hogy mindég legtöbbször becsült értékemet, időmet fecséreljem. A formális elégtételre sokáig kellett várnom.

Amikor Károlyi intézeti igazgatósága véget ért,⁷⁰ és mint kurátor rendet teremtett hivatalában, több köteg iratmácsolatomat átadta nekem. Ez a két iratcsomó lett egyedüli látható emléke első bécsi évemnek,⁷¹ amelyet mindég, akkor is, most is elvesztetettnek éreztem. Arra vágyódtam, hogy egyetemre járhassek, előadásokat hallgassak, netán szemináriumi gyakorlatokon vegyek részt. Főleg Dopsch vonzott, és miután munkáit már olvastam, sőt forgattam urbáriumkiadását,⁷² talán nem is lehetett volna nehéz megállnom helyemet. Csak kissé több megértéssel ki lehetett volna eszközölni, hogy közelébe jussak, anélkül hogy levéltári kutatói munkám hátrányt szenvedett volna. De erre akkor Bécsben senki sem gondolt. Azok a kollégáim, akik két

69 Pontosabban Carl von Hock–Hermann Biedermann: *Der österreichische Staatsrat (1760–1848). Eine geschichtliche Studie.* Wien, 1879.

70 Mályusz itt Károlynak a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatói állására utal. Károlyi 1920 és 1928 között volt az intézet igazgatója.

71 Mályusz emlékiratai II. és IV. fejezetének rövidített és letisztított, összefoglaló jellegű változatában erről a következőket írta: „A nemzetiségi kérdés iratanyagának gyűjtésével tehát örömmel szakítottam. Az iratokat Károlyi Árpád két kötegre összefogva őrizgette. Látszott, hogy nem tudott vele mit kezdeni. Amikor nyugalomba ment, és helyette Eckhart vette át az intézet irányítását, az új igazgató átadta nekem a gyűjtött anyagot. Az utolsó évtizedekben tehát már én őrzöm.” Az iratcsomókban a Staatsrat, a Staatskanzlei és a Kabinetkanzlei stb. fondjainak anyagairól készített másolatok és kivonatok találhatóak. Lásd MNL OL, P 2370. Vö. erről még a 8. sz. jegyzetét és Mályusz E.: *Turóctól Thuróczy-ig*, i. m. 136.

72 *Die landesfürstlichen Urbare Nieder- und Oberösterreichs aus dem 13. und 14. Jahrhundert.* Hrsg. von Alphon Dopsch. Leipzig, 1904. (Österreichische Urbare I. Abteilung Landesfürstliche Urbare. Band 1.)

évvel később hagyták el az egyetemet, már mentesültek a levéltári kutatómunkától és egyedül tanulmányaiknak élhettek. Az ő jó sorsuk az én lemaradásom volt.

Másolataimnak ma már alig-alig van értéke. Egyik probléma összegyűjtött anyaga sem alkalmas önálló feldolgozásra. Szerepük csak az ösztönzés lehetne, és segítségül szolgálhatnának az időközben eltűnt akták pótlásához. Főleg a Honvédelmi Bizottmány iratai esetében. Ennek épsége megőrzésénél a bécsi levéltárosok mindaddig, amíg – talán – 1924-ben szigorúbb rendszabályokat nem hoztak, elég laza felügyeletet gyakoroltak. Az úgynevezett Kossuth-Archiv elkobzott anyag volt. Tudták, hogy teljes egészében ki kell szolgáltatniok. Nem sokat törődtek hát vele, hanem a kutatóknak fasciculusszámra és számolatlanul adták ki használatra. Kutatók pedig egymás után jelentkeztek, és mi sem volt csábítóbb, mint egy-egy iratot az aktatáskába rejteni. 1921-ben aktatáskáját még a kutatóba lehetett bevinnie annak, akinek volt. Tábori Kornél, aki *Titkos rendőrség és kamarilla* című művében szenzációs leleplező iratokat publikált,⁷³ egy alkalommal mellettem ülve csúsztatott iratokat a táskájába. Ő azonban még a jobbak közé tartozott, mert mikor elkészült irományával, és mert talán felszólítást is kapott, testes csomónyi iratot szolgáltatott vissza Szekfű kezébe. Hiányzanak azután a Drágos János halálát megelőző, abrudbányai vérengzésre vonatkozó Kossuth-utasítások. Ezeket 1921-ben Bécsben az eredetiekről másoltam le.⁷⁴

Az állagok közül, amelyeket átnéztem, kettő tett rám nagy hatást. Az egyik éppen a Kossuth-Archiv volt. Index hiányában ezt darabról darabra kellett átfutnom, keresve, nincs-e az iratoknak a nemzetiségi kérdést illető vonatkozásuk. Új volt számomra és meglepő Kossuth óriási munkabírása, szervező talentuma. A harc folytatásának minden feltételét az ő gondoskodása biztosította. A legkisebb tárgy is elég fontos volt számára, hogy személyesen foglalkozzék azzal. A hétköznapi feladatainak megoldása értette meg velem igazi nagyságát. Mint a szónoklatok, a szép szavak embere élt eddig előttem, és az első közt lapozva át intézkedései, utasításai, levelei fogalmazványát. Ezek a most napfényre került akták magukkal ragadtak. A gyönyörűség, ahogy lepergethetem szemem előtt az iratok tükrében a szabadságharc hősiességét és tragédiáját, kárpótolt mindazért a kínlódásért, amit Bécsben levéltári kutatás címén egy év alatt elszenvedtem.

A másik állagnak, az osztrák külügyminisztérium rendőri osztálya irattárának átnézése, olvasgatása éppen ellenkező hatással volt reám. A Bach-korszak minisztertanácsi, Ferenc József elnöklete alatt tartott koronatanácsi jegyzőkönyvei vagy a Reichsrat-iratok a nagy politikát ismertették meg, a Monarchiának mint az európai

73 *Titkos rendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos rendőrség levéltárából.* Bevezetőjét írta Marczali Henrik egyetemi tanár. 36 reprodukcióval. Bp., 1921.

74 Lásd ezeket: MNL OL, P 2370.

államrend nélkülözhetetlen tagjának sziklaszilárd helyzetét. Az államkormányzás lényege az iratok kézbevétele nélkül is közismert volt. Most az egyes elvek kibontakozását, megfogalmazását és érvényesítését lehetett megérteni. Sok érdekes jelenségről vett az ember tudomást, megrázóról azonban nem. Ilyeneket a politikai rendőrségi akták szolgáltattak.

Az abszolutista állam magas fokra fejlesztette ellenőrző apparátusát, és ennek figyelmét semmi sem kerülte el. Ijesztő volt, mint szerzett tudomást minden felforgató elem, köztük egy R. Wagner, lépéseiről a rendőrség, mint vette körül kémeivel a gyanútlan magyar emigránsokat. A részleteket az összképet még félelmetesebbé színezték, amint azokat Hajnal szavaiból megtudhattam. Kossuth legközvetlenebb környezetében élő kém jelentéseit olvashatta. Mindez, huzamosabb időn át megismerkedve vele, nemcsak elkedvetlenített, hanem levert. Igazi hatása később nyilvánult meg: észrevétlenül hatalmába kerített az elkeseredő meggyőződés, hogy abszolút hatalommal reménytelen vállalkozás szembe szállani, és mint elháríthatatlan végzet előtt meg kell adnia magát az embernek. Ez a nyomasztó felfogás hosszú időre befolyásolt, éppen nem előnyömré.

A belenyugvás jele volt, hogy 1921 első felében Szekfűvel való kapcsolatom normalizálódott. Döntő volt, hogy Hajnalnak és nekem könyve megjelenése előtt elolvasásra átadta a *Három nemzedék* kefelevonatait.⁷⁵ A kitüntetés, hogy a legelső kutató lehettem, akinek alkalma nyílt megismerkednem a korszakos jelentőségű munkával, formálisan levett lábamról, a könyv pedig mint olvasmány lenyűgözött. Úgy éreztem, hogy a magam érzelmeinek adott hangot Szekfű, bennem és testvéreim, egyetemi és kollégista társaim lelkében gomolygó érzelmeket öntött írásba. Különösen csodáltam bátorságát, hogy a zsidókérdésről szólni mert és tárgyilagosan megmondta véleményét. Ebben a vonatkozásban Angyal dohogása sem befolyásolt. Úgy éreztem, hogy professzorom annak az elavult felfogásnak rabja, amely tabunak tekinti a zsidóság problémáját és a zsidó szó kimondását illetlenségnek. Odaadásom Szekfűt is meglágyította. Amidőn kevéssel utóbb zsebkönyvecske formában Széchenyi mondásaival tetszetős antológiát jelentetett meg,⁷⁶ meleg szavakkal dedikált példánnyal ajándékozott meg.

Egyidejűleg sorsom is, úgy éreztem: varázsütésre – megváltozott. Domanovszky otthon elvállalta Klebelsberg újabb tervének, József nádor fél évszázados nádorsága

75 Mályusz itt Szekfű *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című műve második kiadásának a kefelevonataira utal. A monográfia először 1920-ben jelent meg. Vö. erről még Mályusz E.: *Legsikerkültebb*, i. m. 219.

76 *Széchenyi ígái*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Szekfű Gyula. Bp., 1921.

iratanyagának kormányzástörténeti sorozatban való kiadását,⁷⁷ és az anyaggyűjtéshez a főhercegi levéltárban hozzá is kezdett. Nyári Felcsúton tartózkodása alatt (1921) Ákos fiát maga mellé véve, lemásoltatta azt a nagy terjedelmű instrukciót, amelyet [I.] Ferenc király hivatalba lépő öccsének útmutatóul kezébe adott.⁷⁸ Domanovszky Alcsút után Bécsbe jött tájékozódni a forrásanyag minősége és mennyisége felől. Már előzőleg figyelmeztette Károlyi, hogy a *Familienarchiv* kis köteteibe kötve évről évre megvan-
nak a nádornak bátyjához intézett bizalmas levelei. S mert első kötete az ezekkel való megismerkedést ajánlotta, munkáját megkönnyítendő a *Sammelbände* sorozatát előre átnéztem és a szóba jöhető darabokból regesztákat készítettem.⁷⁹ Mint várható volt, Domanovszky valamennyi kijelölt levél lemásolása mellett döntött.⁸⁰

A másolás az én feladatom lett, de ezt már kedvvel végeztem. Gyorsan haladtam, és hetek alatt jókora paksaméta gyűlt össze kézírásommal. Ebből azonban megint csak baj származott. Az ívpapírokat kis rátákban Eckharttól kaptam meg. Ő ahhoz a mennyiséghez volt szokva, amelyet első évi kutatói-másolói munkám igényelt. Mivel most az iratkeresgélésen már túl voltam, és mert minden levelet külön íven kellett kezdenem, bőséges helyet hagyva a nyomdai utasításoknak, regesztáknak, magyarázó jegyzeteknek, papírt gyakran kellett kérnem. Közben az árak is emelkedtek, és így a költségvetés papírtétele jóval többet mutatott, mint az előző évben. Az összehasonlítás alkalmat adhatott Károlyinak megjegyzésre, amit Eckhart úgy juttatott el hozzám, hogy az öreg sokallja a papírost. Eckharttól már megszoktam a maliciózus kiszólásokat, és erre sem hederítettem volna, ha nem Károlyira hivatkozik. És ha ura maradok idegeimnek. De éppen az ezek feletti uralmat veszítettem el, és az egész József nádor másolattömeget letettem Károlyi asztalára. Sajnos, nem csendesesen és illedelmesen, hanem megsértődve és megbántottan. Aminek természetesen az lett a következménye, hogy most meg Károlyi sértődött meg. Elismerem, jogosan, és így nem esett nehezemre egy-két nap múlva megkövetni őt, egyszersmind felajánlani távozásomat, amit megint ő nem fogadott el, s mert biztos voltam abban, hogy fátyolt borít az incidensre.

Ekkor már Hajnal hazatérte után, a társulati expedíció másik tagja a nyár óta Miskolczy Gyula volt. Mint szegedi születésű, ugyanazt a gimnáziumot végezte, mint én. Szintén kollégista volt, mindezek ellenére nem tudott irántam felmelegedni. Abban

77 *József nádor iratai*. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Domanovszky Sándor. I–III. kötet. Bp., 1925–1935. (Magyarország újkori történetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris).

78 Bécs, 1795. augusztus 8. Lásd *József nádor iratai*, i. m. I. kötet. 1792–1804. Bp., 1925. 18–28.

79 Lásd erről Mályusz levelét Domanovszkynak. (Bécs, 1921. július 27.) MTA KIK Kt. Ms 4526/201.

80 Mályusz az iratok másolását és regesztázását 1921 júliusa és szeptembere között végezte el Domanovszky számára. Lásd erről Domanovszkynak írott leveleit: MTA KIK Kt. Ms 4526/197., 198., 199., 200. és Domanovszkynak Mályuszhoz intézett leveleit: MTA KIK Kt. Ms 6399/169., 170., 171. Vö. erről még Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 416.

az életkorban voltunk, amidőn néhány évnyi korkülönbség még sokat számít kollégisták között, és ő magasan felettem érezte magát. Joggal, hiszen már számottevő tudományos működés állott mögötte. Érdeklődésének szakterülete a bizánci történelem volt,⁸¹ ennek művelésére nyelvismerete, filológiai képzettsége egyaránt képesítették. Bécsben élt a háború előtt. Tagja volt a Thallóczy-körnek,⁸² Szekfűhöz és Eckharthoz közvetlen viszony fűzte. De négyévi harctéri szolgálata után hazatérve sehogyan sem sikerült az őt megillető helyet megtalálnia. Az újpesti gimnáziumban tanárkodott, és azzal hogy bizantinológus, senkinek sem imponált. Ha már a jámbor középkori történészek sem kellettek, még kevésbé volt szükség a bizánci kapcsolatok kutatójára.

Végül ő is beadta derekát. Megbízást kapott a horvát nemzetiségi kérdés 1790–1848 közötti periódusa iratanyagának összegyűjtésére és a problémának bevezető tanulmány formájában való feldolgozására. Lelkiismeretes pontossággal végezte munkáját. Időszaka egy részében a horvátkérdés még nem vetett a politikai életben oly hullámokat, amelyek a bécsi kormányzervek tárgyalásaiban érezhetőek lettek volna. Magyarán eleinte kevés utalást talált a Staatsrat és Staatskonferenz indexeiben, és ez érthetően idegesítette. Többször mondta, mennyire irigyel, hogy van másolnivalóm, ő meg kénytelen hiábavaló keresgéléssel tölteni idejét. Pedig én csak József nádor leveleit másoltam. Szívósan dolgozott, elnagyolásról nála szó sem lehetett. Rendszeresen vett horvát nyelvi órákat, hogy a teljes irodalmat olvashassa, felhasználhassa. Könyvének erényeit kétkötetes munkája megjelenése után⁸³ örömmel méltattam a *Levéltári Közleményekben*.⁸⁴ Csak sajnálható, hogy előbb bécsi, majd római, azután ismét bécsi egyetemi tanárkodása⁸⁵ nem hagyott számára időt, hogy nagy munkájához méltó további alkotásokkal örökítse meg, és így a horvátkérdés maradt élete főműve. Miskolczy tartózkodása nyilvánult meg abban is, hogy a kétszobás, harmadik emeleti lakosztály külső szobáját foglalta el. Szerencsénkre ez a megoldás csak ideiglenes volt. Még ősszel újabb szobák kerültek a Történelmi Társulat rendelkezése alá

81 *Adatok Leonikos Chalkondyles életrajzához*. Bp., 1912.

82 Utalás a Thallóczy Lajos történész és levéltáros, a bécsi Finanzarchiv igazgatója által szervezett rendszeres vagy alkalmi társasági összejövetelekre (A „Deli Büzerek” társasága). Ezekre Thallóczy bécsi, Traungasse 3. sz. alatti lakásában került sor, ahol a bécsi magyar tisztviselők, művészek, történészek stb. találkoztak. Lásd erről bővebben Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben. Károlyi Árpás és Thallóczy Lajos köre*. Bp., 1941; Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed* 12. (2004) 4. sz. 435–456.

83 *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. Az irományokat kiadta és a bevezető tanulmányt írta Miskolczy Gyula. I–II. kötet. Bp., 1927–1928. (Magyarország újkori történetének forrása – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris).

84 6. (1928) 350–352.

85 Lásd erről a II. fejezetet.

a neustiftgassei front félemeletén, és itt Miskolczy végre igényeit kielégítő szobához jutott.

Körülbelül egy időben közölte velem Károlyi, hogy a Társulat megbíz a József nádor-sorozat elé szánt bevezető kötet elkészítésével, amely az 1790 végén a nádorrá választott és 1795-ben elhunyt Sándor Lipót főherceg nádor iratait tartalmazná. Úgy látszik, előzetes tájékozódás alapján, mondotta, van oly terjedelmű forrásanyag, amely kitenne egy kötetet, s amely elég fontos is, hogy nyomtatásban megjelenjék. Károlyi szavait érthető örömmel hallgattam. Végre hát alkalmasnak találtattam az önálló munkára, és ez fokozott tettvággyal töltött el. A fél évtizednek, ameddig a nádor hivatali működése terjedt, két fontos eseménye volt ismeretes: az 1790–1791. [évi] országgyűlés és a Martinovics-összeesküvés.

Mindkettőről szólt viszonylag terjedelmes irodalom. Az előbbiről Marczali kétkötetes monográfiája,⁸⁶ az utóbbiról Fraknói két munkája. Az első, az 1880-iki (Martinovics és társai)⁸⁷ természetesen csak az akkor hozzáférhető kútfőket használhatta fel, és az 1921 végén megjelent *Martinovics élete*, melyben az agg tudós és fáradhatatlan kutató az éppen most értékelhetővé váló jakobinus iratokat dolgozta fel.

Sajátságos véletlen volt, hogy 1919 végén, 1920 elején elmentem a Történelmi Társulat egy felolvasóülésére, amelyet – szénmizériák miatt – nem az Akadémián, hanem a Nemzeti Múzeum főigazgatói szobájában tartottak meg. A tárgy Fraknói készülő Martinovics-életrajza volt. Fejérpataky olvasta fel a kézirat kivonatát,⁸⁸ bevezetésül elmondva, hogy Fraknói a „Hungarica aus der Bibliothek Seiner Majestät” fasciculusaiból vette dokumentumait. Abból a sorozatból, amelynek kötegeibe [I.] Ferenc király személyesen csoportosította a legbizalmasabb magyar iratokat. A könyv formájú fasciculusok hátára saját kezűleg ráírta a tartalmi utalásokat, hogy azután az egész sorozatot könyvtárába, keze ügyében helyezze el.

Ez a fantáziámat felgyújtó rövid tájékoztatás most hivatott volt helyet adni a forrásanyag és a benne rejlő problémák pontosabb megismerésének. Az elkövetkező hónapokban, majd években, mindaddig, amíg monográfiám meg nem jelent, varázserővel hatott rám, hogy tudtam: eddig kutató által kézbe nem vett aktákkal ismerkedem. Az új most is, akár mint 1918-ban Turócbán, heves vágyat ébresztett, hogy a

86 *Az 1790/91. országgyűlés*. I–II. kötet. Bp., 1907. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó vállalata. Új folyam, LXX–LXXI. kötet. 1905–1907. cyclus.)

87 Pontosan: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp., 1880., 1884. [Második kiadás.]

88 Martinovics II. Lipót király szolgálatában. Hatodik akadémiai ülés. A II. Osztály ülése. 1920. február 9. *Akadémiai Értesítő* 31. (1920) 366–372. füzet. 136. – Fraknói előadását tanulmány formájában közölte. Lásd Martinovics II. Lipót király titkos szolgálatában, 1791–92. (Első közlemény.) *Katholikus Szemle* 34. (1920) 3. sz. 133–142.; (Második közlemény.) 4. sz. 222–232.

magamévá tegyem. Mindez könnyűvé tette munkámat, szinte szórakoztatóvá. A Sándor Lipót-témával foglalkozás közben nem éreztem soha fáradtságot.⁸⁹

Munkámmal még csak elején jártam, amidőn életem leglesújtóbb csapása ért, 1922 karácsonyi szünetében hazautaztam Szegedre. Mamámat ekkor betegeskedve találtam. Dolgozgatott, hiszen a munka volt életető eleme, de fáradtan. A felhőt nem sikerült homlokáról elsimítani. Csak 52 éves volt, és a halálról beszélt. Nekem lelkemre kötötte, hogy évek során kihullott haját, amelyet egy kis párnahuzatban őriztetett, tegyük a koporsóba feje alá. Mint fiatal asszonynak, dús, derékon alul érő hosszú haja volt. Makón kisfiú koromban többször láttam, amint látogatóba vagy vendégek fogadására készülve a tükör előtt haját fésülte. Szép és bájos fiatalságával, amikor alig 39 évesen felöltötte özvegyi „vászon-” ruháját, hogy azután soha többé vidámabb színűt ne vegyen magára, leszokott apró és oly emberin természetes hiúságáról. Szüntelenül aggódott gyermekeiért és nyugtalansága idegessé tette. Évtizedek múlva érttettem meg. Ma már, ha Edit⁹⁰ csak öt perccel később ér haza, mint előre megmondotta, szerencsétlenségek víziói szorongatnak. Valósággal rémképek gyötrennek, és minden józan ész ellenére biztosra veszem a katasztrófát. Ami nálam csak rövid ideig szokott tartani, az aggodás a háború alatt gyermekeiért állandósult Mamám érzelmi életében.

Örömet hozott számára, hogy Szegeden tartózkodásom alatt kinevező határozatot kaptam Klebelsberg, a Bethlen-kormány új belügyminisztere aláírásával.⁹¹ Országos allelvtárnok lettem, 1922. január 10-iki kelettel.⁹² Eddig mindég valami könyvtári gyakornoki, legfeljebb fogalmazói kinevezésben reménykedtem, ez is illett volna pályakezdésemhez. Ehelyett most a levéltárba és az állami tisztviselők VIII. fizetési osztályába kerültem, oda, ahol Apa makói járásbíró korában volt. Nagy kitüntetés volt Klebelsbergtől, nagyúri gesztus, a kinevezés. Bár az 1918-i forradalom korának státusrendezése, amikor átlag két fokkal előre ugrottak a ranglétrán a hivatalok

89 Mályusz a József nádor iratok másolásával egyidejűleg kezdte meg a Sándor Lipótra vonatkozó források felkutatását és kijegyzetelését. Munkáját előbb 1923. április 23-tól május 13-ig, majd 1923 novemberétől 1924 nyaráig folytatta. A kutatásokat 1926. január-februárban zárta le. Lásd erről F. Gy.: i. m. 399., 401.; Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 416. Vö. erről még: MNL OL, Y 1 No. 329/1923. és No. 756/1923. (Az iratra Reisz T. Csaba hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton köszönöm meg.)

90 Azaz Mályusz felesége, Császár Edit.

91 Mályusz 1921. december 31-én kapta kézhez Csánki értesítését a kinevezésről. Lásd erről Domanovszkyhoz írott levelét. (Bp., 1921. december 31.) MTA KIK Kt. Ms 4526/207.

92 Mályuszt Jánossy Dénessel és Kossányi Bélával együtt a M. Kir. Belügyminisztérium 1922. 6. sz. rendelete értelmében nevezték ki. Lásd erről MNL OL, Y 1 No. 78/1922. (A kinevezési irat egyik példányát lásd Mályusz örökösének tulajdonában.) Mályusz levéltárnokká történt kinevezését később – tévesen – 1922 tavaszára tette. Lásd erről Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 136. A kinevezésről vö. még Sashegyi Oszkár: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején (1903–1922). *Levéltári Közlemények* 48–49. (1978) 41–42.; Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Bp., 2006. 189.

dolgozói, alaposan lecsökkentették az ilyesféle kinevezés értékét. Én is mindjárt arra gondoltam, hogy 1919-ben Bleyer, mint nemzetiségügyi miniszter, amidőn Pukánszky Bélát személyi titkáruul maga mellé vette, ugyanígy járt el. Amire nem számítottam, és ami meghiúsult, az Klebelsberg megbecsülése volt. Jólesett és büszkévé tett, hogy eredményes munkát vár tőlem.

A Sándor Lipót-anyag azzal biztatott, bár a téma még csak homályos körvonalakban bontakoztatott ki előttem, hogy kielégítő eredményt tudok majd felmutatni. Hogyan, kérdeztem, ha most hirtelen el kell foglalnom állásomat? Sándor Lipót oly régtől remélt és szívvvel vállalt feladatot jelentett, hogy nem akartam elszakadni tőle. A két kötelezettség összeütközéséből úgy próbáltam kiszabadulni, hogy Csánki Dezsőnek, az Országos Levéltár főigazgatójának táviratoztam: „Állást nem fogadhatom el, levélben bővebben.”⁹³ Csánki, mint utóbb a velem együtt kinevezett Kossányi Bélának elbeszélte, nem értette a táviratot, hiszen ez ellenkezett a hivatali élet minden megszokott rendjével. S mert nyugtalanság fogta el, zavarában vette kalapját, kabátját és lement az utcára. Itt, közvetlenül a kapunál a látogatására jövő Domanovszkyba botlott, akinek mindjárt megmutatta a táviratot. Domanovszky megnyugtatta, hogy rendeződik az egész ügy, csak süllyesse el lemondásomat.⁹⁴ Valóban az első biztató szóra, hogy hivatalba lépé-

93 Csánki táviratban értesítette Mályuszt a kinevezésről, és azonnal választ várt tőle ugyancsak táviratban. Mályusz az említett táviraton kívül még aznap egy levelet is írt a főigazgatónak, amelyben szintén kérte, hogy Csánki tekintszen el a kinevezéstől. Ezt a levelet kutatásaink során nem találtuk meg, de Mályusz említi azt Domanovszkynak. (Szege, 1921. december 31. MTA KIK Kt. Ms 4526/207.; Szege, 1922. január 6. MTA KIK Kt. Ms 4526/208.) Mályusz nem tervezte, hogy levéltári állást vállaljon. Úgy vélte, hogy szívesebben kezdené pályáját egy könyvtárban. Ezért folyamodványt nyújtott be az Egyetemi Könyvtárhoz könyvtári segédőri tisztség elnyerésére. Ebben az elhatározásában őt Domanovszky is támogatta. Ezt tanúsítja egy Mályuszhoz írott levele, melyben sürgette volt tanítványát, hogy küldje meg minél előbb keresztlevelet, mivel anélkül nem tudnak eljárni a segédőri poszt megszerzése érdekében. (Bp., 1921. április 1. MTA KIK Kt. MEL Ms 6399/167.) Domanovszky korábban feltehetően szóban (írásos nyomát ugyanis nem találtuk ennek) felvehette volt tanítványának a levéltári állás lehetőségét. Erre utalva jelezte Mályusz, hogy nem szívesen dolgozna az Országos Levéltárban: „Ami az állást illeti, meg kell mondanom, hogy az Országos Levéltár mai szervezete és a benne uralkodó állapotok nem hatnak reám vonzóerővel. Nagy előny volna a könyvtár felett, hogy anyag kéznél volna, de éppen eleget kellett hallanom, hogy csak jogi képzettségű emberek vállnak [sic!] be. Felesleges kerék nem szeretnék lenni, különösen egy olyan levéltárban, amelynek munkája csak az akták megőrzésében merül ki, különösen az osztrák levéltárnak megismerése után. Azt hiszem, a kezdő állás szempontjából is jobb számomra az Egy. Könyvtár.” (Mályusz levele Domanovszkynak. Bécs, 1921. április 7. MTA KIK Kt. Ms 4526/190.) A levéltárosi poszt ügye – legalábbis Mályusz levelezése és iratai szerint – az év végéig lekerült a napirendről. A Csánki Dezsőnek küldött elutasító válaszát azzal magyarázta Domanovszky, hogy Csánki tőle „azonnali távirati választ” várt. A rendelkezésére állt pár perc alatt nem volt módja – úgymond – a „hosszas és alapos megfontolásra”, hozzátéve: „lehet, hogy nagy könnyelműséget” követett el. Az elutasítást Mályusz továbbá azzal magyarázta, hogy az Egyetemi Könyvtárhoz benyújtott folyamodványára kedvező elbírálást remél. (Lásd a Domanovszkynak 1921. december 31-én írott levelet.)

94 Domanovszky megdöbbenésének adott hangot, hogy Mályusz a levéltári állást visszautasította: „Tegnap soraival valóban megdöbbenett. Szaladtam is mindjárt Csánki Úrhoz, hogy a hozzá intézett telegramot hatálytalanítsam.” Felhívta Mályusz figyelmét arra, hogy Klebelsbergnek a felajánlott állás

semet nem kell szó szerint venni, mert az csak az eskü letételére vonatkozik, és megindokolva, hogy bécsi kutatásaimnak természetes nyugvóponttra juttatásáig hivatali munkától mentesítésre volna szükségem, kérhetek hat–nyolc heti szabadságot.⁹⁵

Ily ígéret birtokában távoztam Szegedről. Ekkor volt utolsó találkozásom Mamámmal. Gyöttrő fájdalom volt hallani szavait, amelyeket sírva rebegett el, amikor a lépcsőházba kikísért. Nagy szerencsémre nem hittem, hogy utoljára lát engem, és így sikerült kissé megnyugtatom. Pedig igaza volt. „Mutter ist sehr krank, komme gleich!” [Anya nagyon beteg, gyere azonnal!] kaptam alig három hét múlva Gidától táviratot. Az első vonattal indultam haza. Budapesten a szegedi éjszakai vonat indulásáig volt annyi időm, hogy Géza és Tibor lakására, a Bírói Kollégiumba elmehettem. A portásné érdeklődésemre rettegett hírral fogadott: „Hazautaztak, mamájuk meghalt.” Valóban, mire elértem, nem dobogott már szegény Mamám sokat szenvedett szíve. Halála előtt – mondták – három nappal vesztette el eszméletét és többet már nem tért magához. Az alföldi nagy fagyokhoz mérten is szokatlanul hideg időben, február 12-én ment végbe a temetés.⁹⁶

lehetőséggel határozott szándéka van Mályusz jövőjének biztosítását illetően, ezért kifejezetten sürgeti annak mielőbbi elintézését. Domanovszky azt javasolta tehát Mályusznak, hogy szívelezze meg a belügyminiszter döntését, különös tekintettel a megélhetésére is: „A megoldás, a melyet Önnek ajánl, a VIII. fizetési osztályba való kinevezés, ma a mikor a legtöbb ember hiába küzd, hogy kezdő fokot kapjon állást, kápráztató s Önt némileg az anyagi gondoktól is mentesíti. E mellett a dolog azzal az előnnyel is jár, hogy a kinevezést azonnal megkapja [...]” A kinevezéssel kapcsolatban az egyetlen – úgy mond – kellemetlen dolog, hogy Mályusznak „a törvény előírása szerint le kell tennie a fogalmazói vizsgát”, ugyanis ő „a fogalmazó státusba kerülne, tehát közjogból, jogtörténetből és egyházjogból is vizsgáznia kell”. Mályusz vegyen továbbá példát Hajnalról, aki „örömmel vállalta ezt a kötelezettséget”, tudniillik „hogy a VIII. fizetési osztályba bejuthasson”. Domanovszky végül jelezte, hogy már bejelentette Klebelsbergnek: volt tanítványa elvállalja az állást. Amennyiben azonban Mályusz másképpen döntene, arról azonnal táviratozzon neki, hozzátéve: a „gróf urat azonban bizonyára kínosan érintené az elutasítás, a miéért is Csánki úr a hozzá idézett sürgönyt egyszerűen elsúlyasztotta”. (Bp., 1921. január 3. MTA KIK Kt. Ms 6399/164.) (Domanovszky levele 1921. január 3-iki keltezésű. A dátum téves, Domanovszky véletlenül elírta azt.) Mályusz megköszönve Domanovszky jóindulatú támogatását és megnyugtató sorait, elhárítva a feje fölül könnyelműségének „vészes következményeit”, belátta, hogy nem cselekedett helyesen. Átgondolva a dolgot, most már „nagyon boldog”, és örül annak, „hogy már oly közeli jövőben megtörténik” a kinevezése, s hogy jövőjét „biztosítottnak” láthatja, s Hajnallal és Kossányival együtt dolgozhat. Egyszersmind ígéretet tett arra: most már minden igyekezete arra fog irányulni, hogy minél jobban megállhassa helyét, s a fogalmazó vizsgára mielőbb felkészülhessen. (Lásd az 1922. január 6-án írt levelet.) Domanovszky Mályusz igenlő válaszára reagálva gratulált neki az allevéltárnoki kinevezéshez és arra biztatta, hogy minél előbb (január 17. vagy 18.) tegye le a hivatali esküt. (Bp., 1922. január 13. MTA KIK Kt. Ms 6399/177.) Ezt Mályusz 1922. január 18-án tette le. Ennek szövegét Mályusz és Csánki Dezső aláírásával, és az allevéltárnoki kinevezésről szóló okmány levéltári igazolási iratába (Bp., 1930. február 7.) (Lásd ezt Mályusz örökösének tulajdonában.) Az eskü letételéről vö. még Domanovszky levelét Mályusznak. Bp., 1922. január 13. MTA KIK Kt. Ms 6399/177. és Mályusz válaszat. Bécs, 1922. január 21. MTA KIK Kt. Ms 4526/208.)

95 Lásd erről Mályusz levelét Domanovszkynak (Bécs, 1922. január 21.)

96 Mályusz édesanyja 1922. február 10-én hunyt el. Lásd a haláláról és a temetéséről szóló gyászjelentést Mályusz örökösének tulajdonában.

Maradt egy kistestvérünk, a 12 éves kislány, Emmy. Csendes, hallgatag teremtés volt. Ő volt egyedül Mamám mellett, amikor végzetes rosszullet érte. Próbálta őt ágyra fektetni, szaladt segítségért. Soha nem beszélt, később sem, ezekről a percekről, csak gondolni lehetett tiszta és mégis elboruló tekintetéből, mi ment végbe benne. Most ő maradt, a róla való gondoskodás lett a köztünk, testvérek közti összekötő kapocs.

Március 15-ig maradtam Bécsben, addig szólt a szabadságom. Amit lehetett, elvégeztem. Mostantól fogva jó négy éven keresztül Dávidként a Sándor Lipót-problémával küzdöttem. Kezdetől fogva a Klebelsberg-től kilátásba helyezett franciaországi éves tanulmányi ösztöndíj elnyerésével biztattam, majd áltattam magamat. Nem látszott ez rendkívülinek. Amint a berlini, bécsi, római intézetek egymás után megszerveződtek, a nálamnál két-három évvel fiatalabb történészek már csak tanulmányaik végzésére kaptak intézeti tagságot. Egykori kollégista társam, most levéltári kollégám, Kapossy János művészettörténész, egy teljes évre nyert ösztöndíjat, hogy az európai művészeti emlékeket tanulmányozza. Alföldi is 1922-ben immár Berlinben, majd Rómában töltötte idejét. Magyarázat nélkül is megértettem, hogy nekem előbb ki kell vágnom a rezet, és Klebelsberg dédelgetett tervének megvalósítása érdekében a *Fontes*-sorozat köteteinek számát eggyel meg kell növelnem.⁹⁷ Nem ábrándoztam, annál inkább készültem az útra.

Eleinte úgy látszott, hogy minden a legjobb úton halad. Még a véletlen is segítségemre jött. Amikor Bécsből hazatértem, testvéreimnél a Bírói Kollégiumban szálltam meg. Géza itt ősi tag volt, még 1912-től. Gépészmérnöki tanulmányai megszakadtak 1914-ben, amikor idő előtt, önként jelentkezett mindjárt a háború kitoréása után hegyi tüzérnek a tiroli Brixenbe és négy év után, amidőn a nyugati frontról pontosan azon a napon ért haza, amelyen Gida az ukrán frontról, nem tudta könnyen felvenni az elejtett fonalat. 1922 tavaszán még mindég szigorló mérnök volt. Előbb az ő szobájában húzódtam meg, majd amikor Tibor vakációra ment, az övébe. Pintér Imre fiatal építészhallgató volt szobatársam. Az 1930-as években művészettörténetből bölcsészdoktori oklevelet szerzett, jelenleg⁹⁸ mint nyugdíjas a hazai katolikus egyház műemlékvédelmi szakértője és előadója.

Amikor az őszi egyetemi félév megkezdődött, el kellett hagynom a Ráth György utcai kollégiumot. Egy hirdetésre egy Rákóczi úti lakásközvetítőhöz kerültem, azután pedig egy Margit körúti bútorozott szoba címét kaptam meg. Az erkélyes utcai szoba

97 A *Fontes*-sorozatról vö. bővebben Glatz F.: Klebelsberg Kuno, i. m. 1178–1179., 1187., 1192–1193., 1197.; Erős V.: *Modern historiográfia*, i. m. 178–179.; Ujváry Gábor: „Gyötör az a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget.” Angyal Dávid a nevelő, a könyvtáros, a tudós tanár és az intézetigazgató. In: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Szerk. Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor. Bp., 2009. 172–175.; Glatz F.: Klebelsberg Kuno és a magyar történettudomány, i. m. 94–97.

98 Azaz az 1970-es évek elején.

nagy és szépen berendezett lakás tartozéka volt. A főbérlőt Róth Mórnak hívták. Mint a Trieszti Általános Biztosító közelmúltban nyugalomba vonult becsője, egész életét a Monarchiában szerteutazva töltötte el, a magamfajta tisztviselő elképzeléséhez mérten nagy jövedelemmel. A szoba bére messze felülhaladta azt a színvonalat, amelyet megengedhettem magamnak: havi fizetésem háromnegyed részét kellett az első alkalommal leszurkolnom. Kényszerhelyzetben voltam, de úgy éreztem, hogy sokáig nem vállalhatom a terhet. Új, viszonyaimhoz illő szobát kerestem és ilyent a Baross utcában – vesztremre – láttam is távoli rokon nagynénimnél, Ráskayné Tocsek Linka néninél, aki kis kétszobás lakását albérlők, saját szobáját pedig egy-egy egyetemi hallgató befogadásával értékesítette. Rá volt szorulva, hogy kis nyugdíját ügyeskedéssel kiegészítse vagy megnövelje. Ezt azonban, mint később kiderült, ízléssel ellenkező módon tette. Nekem háztartási alkalmazotti udvari szobáját adta ki. Szűk, rosszul világított, néhány ócska bútorral ellátott szoba volt. Lényegesen olcsóbb, mint a Margit körüti. Bére azonban pontosan követte az általános drágulást, míg a Róth-lakásé ugyanezt sokkal vontatottabban tette. Hosszú távon tehát kedvezőbb lett volna a szép környezetben megmaradnom.

Még egy másik okból is: Róthné osztrák származású nyelvtanárnő volt, aki hosszú idejű, párizsi arisztokrata családnál [való] nevelőnősködése után került Budapestre. Itt a háború alatt József Ágost főherceg Zsófia nevű leányának volt francia nyelvtanárnője. Ritka nyelvtehetség volt, magyarul is kifogástalanul beszélt. Rendkívül közvetlen és csupa szív teremtés. Felajánlotta, és ez volt nagy szerencsém, hogy nyelvleckéi után, miután hazatért, gyakoroljam vele franciatudásomat, amit, miután elköltöztem tőle, szabályszerű nyelvórákra módosítottunk. Mostantól fogva éveken keresztül társalogtunk, miközben élete összes problémáiban igyekeztem szóval, tettel segítségére lenni. Felhatalmazására Käthe néninek szólíthattam – Bäuerlein Käthe volt családneve – és tanúja lettem, mily hősiesen küzdött, hogy agyér-elmeszedéses idős férjéről gondoskodhassék. Amidőn én már nem vehettem tőle órákat, Emmy húgommal foglalkozott. Azután nyaranta Pali unokaöcsémet⁹⁹ taníttatta Rudabányán. Év közben pedig, miután megnősültem, Edithez járt fel beszélgetni. Még a háború alatt is, noha akkor már elköltözött, budai, Hunfalvy utcai lakásáról, ahová a Margit körütről ment 1924 körül lakni. Itt, egész közel a levéltárhoz, folyamatosan beszámolhattam neki életem kis eseményeiről, amelyek iránt soha nem lankadó jóindulattal érdeklődött. Szólhattam apró irodalmi sikereimről, és dicsekedve mutathattam neki új meg új közléseimet. És hallgathattam meg nem szűnő tanácsát, hogy a munkát ne vigyem túlzásba és ne feledkezzem meg egészségemről. Segítségével 1922 végétől szakadatlan készülődés volt életem a franciaországi útra. Miért is ne vettem volna ezt biztosra?

99 Görgő Pál.

Éreztem, hogy a Sándor Lipót–könyv meg fogja ütni a mértéket. Az alkalom azonban késett, hogy megmutassam, mire vagyok képes. Azt természetesnek tartottam, hogy mint allevéltárnok nem kaphatok egyhamar szabadságot bécsi levéltári kutatásaimhoz, hanem eleget kell tennem hivatali kötelességeimnek. Hovatovább azonban annyira húzódott–vonódott bécsi kiküldetésem, hogy az már nem látszott indokolt-nak. Magam azzal magyaráztam helyzetemet, hogy túlságosan is jól lehet hasznomat venni.

Még 1922. május–júniusban, hogy fizetésemet valamelyest kiegészítsem, elvállaltam a piaristák egyik első gimnazista magántanuló diákjának vizsgák előtti tanítását. Mannó Sándornak hívták a szelíd, kedves kisiút.¹⁰⁰ Szülei Nyáregyházán voltak birtokosok. Anyja Cséry leány volt, Cséry Lajosnak, a „szemétgrófnak”¹⁰¹ egyik leánya.¹⁰² A Cséry nevet egész Budapest ismerte. A százezrek a Cséry–telepről, ahová Cséry mint vállalkozó a fővárosi szemetet elhordatta, és ahonnan a háború végén a félig elégett kokszot a guberálók kibányászták és áruba bocsátották. Az előkelő társaság pedig a Cséry leányokról, a Duna-parti korzó attrakcióiról. Mannóné volt a leányok közt a legidősebb; háromgyermekes családanya.¹⁰³

A sikeres vizsga után meghívtak Nyáregyházára víkendre. Sándorral és a nagymamával utaztunk, a vonaton találkoztunk Wekerle Sándorral, ugyancsak nyíregyházai birtokossal és középiskolai – úgynevezett kereskedelmi akadémiai tanárral, akiből Domanovszky szerint még apja sem tudott külön embert nevelni, de akit Bethlen utóbb mégis megtett pénzügyminiszternek.¹⁰⁴ A jó háziasszony és családanya Mannóné mellett a legkisebb Cséry leány¹⁰⁵ tanításom idejében még bálozó leány volt. Csak átsuhanni láttam tanulószobánkon ragyogó szőkeségét. Oly jelenség volt, mint a Váci utca átellenében négy év előtt Bolgár Ferenc leánya.¹⁰⁶ Kifinomult és mégis természetes szépség megtestesítői mindketten.

Mannó Sándorral legközelebb már csak mint végzett emberrel, kész ügyvéddel találkoztam két évtized múlva. Ekkor az egyetemen keresett fel. Miután a hadifogságból hazakerült, többször meglátogatott, feleségével együtt, és Edittel mi is voltunk

100 Lásd róla még Bácskai Vera: *Öt nemzedék: a Mannó család története*. *Korall* 12. (2011) 44. sz. 147., uo. 81. jegyzet. Uő: *Család és történelem*. In: *Hat (hét) nemzedék. A Mannó család története*. Szerk. F. Toma Katalin – Horváth J. András. Bp., 2015. 70., uo. 97. jegyzet. (Mályusz Elemér kéziratából a Mannó Sándorra vonatkozó részeket Bácskai Vera számára Mályusz Miklós és Mályusz Károly hozzájárulásával e sorok írója bocsátotta rendelkezésre.)

101 Ifj. Cséry Lajos 1872-ben létesítette a család szentlőrincpusztai uradalmában a Szemétfuvarozási és Feldolgozási Gyár Rt. vállalatát, ahol a Budapestről elszállított szemetet feldolgozták.

102 Mannó Istvánné Cséry Katalin.

103 Vö. erről még Bácskai V.: *Öt nemzedék*, i. m. 123. Uő: *Család és történelem*, i. m. 60., 68., 89.

104 Wekerle Sándor 1928 és 1931 között volt a Bethlen-kormány pénzügyminisztere.

105 Cséry Margit.

106 Bolgár Lily Amália.

náluk. Legelőször – 1946-ban lehetett – tanácsot kért, hogy foglaljon állást az új renddel szemben. Környezete, szülei, rokonai – mondotta – konzervatívok, és nem értik meg, hogy egyetért a megváltozott világgal. Mit tegyen? Bár furcsa volt, hogy én biztattam, kövesse érzelmeit, szavaim megnyugtatták. Az ő esetében jó pedagógusnak bizonyultam. Mindazok közül, akikkel 12 éves koromtól kezdve mint instruktor foglalkoztam, ő volt a legkedvesebb. Szelíd alakja 1969 táján tűnt el örökre.

Pedagógiai vállalkozásomról még egyidejűleg 1922 tavaszán tudomást szerzett Domanovszky és megkért, hogy foglalkozzam Bandi fiával. Örültem, hogy professzorom jóindulatának számtalan megnyilvánulását viszonzozhatom, és mint kitüntetés fogtam fel jókívánságának teljesítését. Domanovszky Endre művészpályája nem kívánja, hogy magyarázzam. Sokrétűsége kiterjedéséhez nem volt szüksége, hogy minden iskolai tárgyból jó kalkulusa legyen.¹⁰⁷ Meglepő írói készséggel fogalmazott: szemléletesen, találó kifejezésekkel. Eleinte ő jött hozzám, a Bírói Kollégiumba, majd én jártam hozzá. Egy alkalommal, távoztamkor, ez már 1924-ben lehetett, Domanovszkyné¹⁰⁸ bemutatott egy hölgy látogatójának, aki nem kevesebbet kért, mint két gimnazista lányának tanítását. Ezt már én is megsokalltam és időm hiányára hivatkozva kategorikus nemet mondtam. Lukinich Imréné azonban – mert ő volt a látogató – sokkal következetesebben ragaszkodott elhatározott szándékához, semhogy ki lehetett volna térnem teljesítése elől. De nem is bántam meg vállalkozásomat. Mint instruktor mindennapos látogatója lettem a két, élénk szellemű kisleánynak, akiknek matematikát vagy latint magyaráznom nem volt fáradság, és akiknek köszönhettem, hogy amikor már véget ért iskolai életük, a Lukinich család körébe bármikor otthonosan mehettek.

Az instruktorkodást csak időtöltésnek vettem, nem fáradságot okozó elfoglaltságnak. Már komolyabb munkát jelentett, hogy elvállaltam a József nádor-kiadvány országos levéltári darabjai másolásának irányítását. Szerencsémre Domanovszky nem kívánta, hogy magam is másoljak, és így mindössze az iratok kiosztása, az összeolvasás és az elszámolás volt feladatomban. Léderer Emma, Kardos Gabriella és Csetényi Imre voltak a vállalkozók. Sajátságos, mennyire nem éreztük terhesnek a Domanovszky részére végzett munkát. Sem én, sem a három munkatárs. Az volt éppen professzorunk szellemiségének a rejtélye, hogy könnyűvé tette számunkra az ő

107 Mályusz a foglalkozásokról egyik levelében az alábbiakat írta Domanovszkynak: „Háromheti [bécsi] távollétem alatt öcsém fogja vezetni Bandi tanulmányaiban, az algebra feletti a fősúlyt, míg az egyéb hiányokat majd én fogom augusztusban betölni. Különbön meglehetősen tanul és írásbeli dolgozatai, kivonatai mutatják, hogy volna esze. Pl. az egyik »Utolsó rajzórán« nagyon ügyes volt. Épen [sic!] ezért is szeretném kirántani a tétlenségéből. Azzal fenyegetem, hogy még vasárnap is el kell jönnie, ami azután hat.” Bp., 1922. július 7. MTA KIK Kt. Ms 4526/215. Vö. erről még Domanovszky levelét Mályusznak. Bécs, 1923. február 17. MTA KIK Kt. Ms 6399/180.

108 Kastenhofer Berta.

kedvéért szívesen vállalt elfoglaltságot. Bár akkoriban levéltári hivatali munkám is könnyen ment.

A legfiatalabb voltam a levéltárban, nem vártak tőlem sokat. Időt akartak hagyni, amíg beletanulok teendőimbe, és ezért nem halmoztak el megbízásokkal. A hivatali idő egyébként mindössze napi öt óra volt, sőt gyakorlatban ez is $\frac{1}{10}$ -től $\frac{3}{4}$ -ig tartott. Nagyon kellemes beosztást kaptam: a kincstári osztályba Herzog József főlevéltárnok mellé kerültem. Herzog ugyanabban a hivatali szobában ült, amelyben négy év előtt mint elődjét Tagányit kerestem fel. Az én íróasztalom pedig a kisebb előszobában állott. Legközvetlenebb feladatomban az úgynevezett Régi Országos Levéltár gondozása volt. Közelebbről az újonnan hozott és kihirdetett törvények elhelyezése. Kovachich Miklós utódának¹⁰⁹ érezhettem magamat, de a sematikus munka erősen untatott. Szerencsére a kamarai levéltárban, főleg a kutatók kéréslapjainak elintézésére is kaptam időnként Herzogtól megbízást.

Főnököm az elképzelhető legideálisabb mentor volt. Udvarias és mégis közvetlen, jó szándékú, segítőkész. A hivatali teendőim és órákon túl közel engedett magához. Gyakran mentünk együtt sétálni a Víziváros zezzugos utcáin, de Zugliger és Hűvösvölgy árnyas útjaira is. Sokat tanultam tőle. A levéltárbanól mindazt, amit tudok, tőle sajátítottam el. Türelme példamutató volt számomra. Amint az oklevelek, majd Bécsben az akták olvasása közben megtanultam, hogy minden szó kibetűzése a szöveg megértésének feltétele, most az világosodott meg, számtalan gyakorlati példával, miszerint egy-egy irat jellegének megállapítása a kifogástalan levéltári elhelyezés feltétele és ettől sem szabad sajnálni az időt. Csakhamar kaptam Csánkitól oly megbízást, amelynek teljesítése közben fokozatosan formálódó levéltárosi ismereteimnek hasznát vehettem.

Amikor Klebelsberg, abból a helyes felismerésből indulva ki, hogy az Országos Levéltár tudományos intézmény jellegének az is feltétele, miszerint legyen saját folyóirata és Csánki mint szerkesztő hozzálátott az első évfolyam anyagának összegyűjtéséhez, mivel elméleti levéltártani szaktanulmányokra jó ideig nem lehetett számítani, következőleg a forrásközlés jutott jelentős mértékben szóhoz. Mind Hajnal, mind magam ilyenek kiadására kaptunk megbízást. Mindkettőnk publikációjának gondolata Csánki elhatározása volt.

Hajnal feladata az lett, hogy Hunyadi János kormányzói okleveleinek kivonatait közölje.¹¹⁰ Horthy kormányzósága időszerűséget kölcsönzött Hunyadiénak. Az utóbbi hatásköre, így tűnhetett fel, felébresztheti a folyóirat olvasójának érdeklődését.

109 Mályusz itt arra utal, hogy az Archivum Regni igazgatója, Kovachich József Miklós történetiró, levéltáros és forráskutató szintén azonnal allevéltárnokként kezdte levéltári pályafutását.

110 Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből. *Levéltári Közlemények* 1. (1923) 98–125.

Csánki tehát mai szóval aktualizálni kívánta Hajnal regesztáival folyóiratát. Az én penzumom eredete más volt. A Történelmi Tár megszűnése (1911) előtt több éven keresztül közölt az Országos Levéltárban őrzött Nádasdy-levéltár missiliseiből egy-egy csomót a XVI. század közepéről. A szerkesztő, Komáromy András úgy ítélte meg, hogy a magyar nyelvű levelek elég könnyen érthetőek ahhoz, hogy egy átlagos műveltségű olvasó lapozgasson bennük. Ugyanakkor az eredetiek felkutatása sem jelent fáradságot, mert a levélírók szerint rendezett anyagban könnyű tájékozódni. Csánki tehát most a Komáromy-hagyományt szándékozta folytatni velem.

Ehhez azonban nem volt kedvem. Nincs szükség levéltári kalászatokra, kuriózumok közlésére, mondtam magamban. Ehelyett nézzük át az egész Nádasdy-levelezést, válogassuk ki a legrégebb magyar leveleket és közöljük szigorú időrendben valamennyit. Az egyes levelek tartalma helyett a hangsúly tehát a magyar nyelvű írásbeliség kezdeteinek a megfigyelésére tolna el. Nem látszott szükségesnek Csánki előzetes tájékoztatása, elég volt számomra Herzog beleegyezése. Tervem megvalósításánál mutatkozott meg annak előnye, hogy nem kutató vagyok, hanem a levéltár alkalmazottja. A teljes Nádasdy-levelezést átnézhettem, és nemcsak a valószínűleg kiadásra kerülő darabokat válogathattam ki, hanem az illető levélíró valamennyi írásművét, a latin nyelvűeket is. A kiválogatott anyagot azután szekrényemben magamnál tarthattam.

Mivel az átnézés és a válogatás elején még nem lehetett látni, hogy mely évig érdemes elmenni, a század közepét, az 1550. évvel bezárólag, választottam cezúrául. A kivitelnél elégnek bizonyult 1549-nél fejezni be a közlést. Kiderült ugyanis, hogy 1550-ből, egyetlen évből, annyi magyar levél maradt, mint az egész megelőző időből, 1532-től fogva, ami írásbeliségünk fejlődéséről magában is sokat mondó jelenség. Minden levélíróról külön vizsgáltam meg. Igyekeztem megállapítani családját, származását, életkörülményeit. Nagy öröm volt, ha azt, aki csak keresztnévén szerepelt, sikerült egy máshonnan ismerttel azonosítanom. A Nádasdy-levéltár gazdasági feljegyzései, összeírásai ehhez a munkához jelentékeny segítséget nyújtottak. Minden írónál feltüntettem, hogy hány levél, és mely évekből maradt fenn tőle, s ezek közül mennyi a latin. Sőt igyekeztem eldönteni, mely levelek tekinthetők sajátkezűeknek, melyek íródiákok munkájának. Sőt azt is, hogy egy-egy diák duktusa nem lelhető-e fel más levélen is. Végül, ami a leglényegesebb, a leveleket betűhíven másoltam le és így is kerültek kiadásra. Sokáig elhúzódoan: az utolsó, nyolcadik folytatás 1929-ben a Közlemények hetedik évfolyamában.¹¹¹

111 Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. 1531–49. *Levéltári Közlemények* 1. (1923) 126–149. (Első közlemény.); 287–309.; 2. (1924) 55–69. (Második közlemény.); 3. (1925) 68–85. (Harmadik közlemény.); 4. (1926) 94–129. (Ötödik közlemény.); 5. (1927) 82–103. (Hatodik közlemény.); 6. (1928) 66–86. (Hetedik közlemény.); 7. (1929) 231–277. (Nyolcadik közlemény.)

Sajtókészen, magyarázatokkal ellátva sőt össze is olvasva azonban már 1923–1924-ben kész volt a kiadvány. Ennek az összehasonlításnak terhét osztotta meg velem végtelen türelemmel Herzog. Nem lehetett még csak félig sem folyamatosan haladnunk: nem szótagokat, hanem betűket olvastam. A nyelvészek elismeréssel fogadták a legelső közlést. Jakubovich Emil, akkor legkitűnőbb paleográfusunk örömmel újságolta nekem, hogy a közlemény első darabjai nyelvemlékek.

Kevesebb szerencsém volt egy másik munkámmal, amelyet 1922 nyarán végeztem el. Klebelsbergnek a tudományos munkát pártoló politikája következményeül ekkoriban hatheti szabadságunk volt. Nem éreztem szükségét, hogy nyaraljak, erre nem is lett volna módom. Örömmel vállalkoztam tehát arra, hogy a Kürthy családnak az elcsatolt, Komárom megyei Koltán lévő levéltárát rendezzem. A levéltár tulajdonosa Kürthy István egykori főispán Csánkitól kért segítséget, ő pedig engem ajánlott. Mivel levéltári kollégám, Föglein Antal, a korábbi Zólyom megyei főlevéltárnok egykor nevelőszülősködött Kürthyéknél és szuperlatívuszokban beszélt a családról, amelynek ő, a Fejér megyei, biai sváb fiatalember a bérces Zólyom főlevéltárnokságát köszönhette, igent mondtam. Annál is szívesebben, mert Turóc megye nyomtatásban megjelenésével megint ébredezni kezdett bennem a vágy Észak-Magyarország településtörténetének kutatása iránt. Sajnos elmulasztottam még csak általánosságban is megállapodni a feltételek felől Kürthyvel. Ügyetlenebbül jártam tehát el, mint 1916-ban hátszegi utam alkalmával.¹¹² Egyébként valami fix munkaidőt nem is akartam kikötni. Ezért hát kora reggeltől besötétedésig dolgoztam.

Tetszett a levéltár. Voltak benne kiadatlan Árpád-kori oklevelek a szokásos felöltő ritka jelenségekkel. Például az irodalomban számon nem tartott genus névvel, a szolgabírói intézmény kialakulására utaló adatokkal, amelyekkel tovább lehetett fűzőgetni korábbi ismereteimet. Érdekes iratok szóltak a XVI–XVII. századról is, a táj magyar jellegéről, és ez a vonatkozásuk máris lelkesített. Szokás szerint a XVIII. században még jelentéktelen család felemelkedése is megvilágosodott. Kitűnt, hogy Kürthy Lajos komáromi alispán az 1820-as években vagyonos árvák gyámja lett, és akkor egyszerre nagy tekintélyhez jutott. Talán unokája, ugyancsak Lajos a XIX. század végén előnyös házasságot kötött. Szép férfi volt, és egy már nem fiatal, talán negyvenéves Zichy grófnőt vett feleségül. Nyilván felesége rokonsága juttatta főispánsághoz. Majd a háború alatt élelmezésügyi miniszterséghez, és már saját érdemeinek köszönhetően kapott báróságot.¹¹³ Ő azután öccsét segítette magas megyei polcra.

¹¹² Lásd erről az I. fejezetet.

¹¹³ Kürthy felesége Zichy Ludovika Huberta Mária Georgine grófnő volt, akit 1890-ben vett nőül. Kürthy a bárói címet 1898-ban szerezte meg.

Házigazdám hatalmas termetű, szintén szép férfi, elképzelhetetlenül buta és gögös ember volt. Ha kis eszébe jutott valami, azonnal meg akarta valósítani. Tass Antal, az ógyallai csillagvizsgáló egykori igazgatója mesélte utóbb Budapesten, hogy főispán korában megjelent intézetükben és követelte, hogy lóháton ülve fényképezzék le. Tőlem azt kívánta pótlólag, hogy a megyei levéltárban a Kürthy családra vonatkozó adatokat írjam össze. Erre a munkára elégnek gondolta, ha kora reggel kocsin elindulva, vicinálisokon átszalogatva eljutunk Komáromba és én a délutáni visszaindulásig kijegyzem négy évszázad közgyűlési jegyzőkönyveiből a genealógiai adatokat. A főlevéltárnok, Alapi Gyula megnyugtatóan, hogy kár hozzákezdeni a munkához. Ehelyett inkább megmutatja a város nevezetességeit. Amit persze Kürthy rossz néven vett tőlem. Amikor befejeztem a rendezést, örömmel indultam haza. A honorárium gyanánt magyar pénzben kapott összeg felét borralavalóul a kocsisnak adtam, aki az állomásra kifuvározott. Egyáltalán nem volt megilletődve.

Csánki, amikor beszámoltam neki utamról, kíváncsian szintén megkérdezte, mi volt tiszteletdíjam. Feleletemre, hogy házigazdám a vele történt megállapodásra hivatkozva nyomta kezembe a honoráriumot, zavartan cáfolta Kürthy szavait és félreértést emlegetett. Kárpótlásul azzal az ígérettel biztatott, hogy a Közlemények számára írhatok ismertetést a levéltárról. Ezt el is készítettem. Csánki tetszését azonban kéziratom nem nyerte meg. Ő valami színes leírásra, úti beszámolóra gondolt, egyes érdekes adatok kiragadására, holott az én munkám szakszerű leltár volt. Rövid bevezetés után közölni kívántam egész terjedelmükben az Árpád-kori okleveleket, a hely- és személyneveket megmagyarázó jegyzetek kíséretében. A középkori oklevelekről részletes, egész tartalmukat ismertető kivonatok, a XVI–XVII. századi iratokról pedig csak utalásszerű regeszták szóltak. Végül a XVIII–XIX. századi anyagról fasciculusonként készült konspektus tájékoztató. Közepes szekrényben, könnyen hozzáférhetően elhelyezett kis levéltár [!] volt. 1944–1945-ben elpusztult. Nekem mindmáig csak kellemetlenségem volt vele. Bántott a kudarc, hogy Csánki nem volt megelégedve ismertetésemmel. Arra viszont, hogy kevésbé szakszerűvé tegyem, nem voltam rávehető. Kéziratomat így félretettem.

Györffy György tudomást szerezve másolataimról, az 1960-as évek elején elkérte azokat történeti földrajzában való értékesítésre. Nem volt okom megtagadni kérését, és a szövegeket átadtam neki. Előzékenységetem azzal viszonzta, hogy – előzetes beleegyezésem nélkül – közölte Kürthy István unokaöccsével, Kürthy György színművésszel, milyen másolataim vannak. Mire ez, hogy az oklevelek szövegét elküldhesse külföldön élő rokonainak, szüntelenül a nyakamra járt, kérve, engedjem meg kéziratom lemásolását és sokszorosítását.¹¹⁴ Végül, mikor már nem bírtam tőle más-

114 Vö. erről Mályusznak a tárgyban Kürthy Györggyel folytatott levelezését: MTA KIK Kt. Ms 6403/112–113.

képp szabadulni, belenyugodtam, hogy a Közleményeknek egykor szánt kéziratomat Györfly xeroxoztassa Kürthy számára a levéltárban.

Hála Herzog jóindulatának, használhatóbbnak bizonyultam, semhogy 1922–1923 fordulóján szívesen látták volna ideiglenes bécsi eltávozásomat. Domanovszkynak is inkább érdeke volt, hogy Budapesten maradjak. A bécsiek – Károlyi, Szekfű, Eckhart – ugyanekkor kedvetlenül gondoltak rám. Megjelent ugyanis egy tanulmányom a *Századok*ban *A reformkor nemzedéke* címmel,¹¹⁵ és ezt mindenki értetlenül forgatta. A legkevésbé magam tudtam volna megmondani, miért írtam. Ha visszagondolok akkori állapotomra, csak azt mondhatom, hogy furcsa kényszer hatása alatt cselekedtem. Oly könyv váltotta ki ellenkezésemet, amelyért egy év előtt még rajongtam, amelyet a keresztény magyar közvélemény osztatlan bámulatban és elismerésben részécsített.¹¹⁶ Bethlen István miniszterelnöki bemutatkozó programbeszédének elvi gondolati elemeit belőle merítette,¹¹⁷ a folyóiratok dichimnuszokkal magasztalták.¹¹⁸ Oly kritikusok is, mint Balanyi a *Katholikus Szemlé*ben,¹¹⁹ akiknek szava egyébként elhatározóan szokott befolyásolni.

A cikket megírtam, mert más nem tudtam tenni. Úgy hittem, el kell mondanom, amire rájöttem. A Sándor Lipót-kort próbáltam elhelyezni a magyar történet folyamában, megtalálni a szálakat, amelyek a *Három nemzedék* örök érvényűnek hitt koncepciójához fűzik. Milyen nagy lett meglepetésem, hogy már Horváth Mihály szintézisének¹²⁰ tükrében más színben tűnt fel a reformkor, mint amilyennek Szekfű megrajzolta! Horváth részletesen szólt a küzdelmekről, amelyeket országgyűléseink a francia háborúk alatt azért vívtak, hogy a szisztematikus munkálatokat, amelyeket az 1790–1791-iki országgyűlés által kiküldött bizottságok dolgoztak ki, tárgyalás alá ve-

115 *Századok* 57–58 (1923–1924) 1–3. sz. 17–75. Vö. erről még Mályusz E.: Legsikerültebb, i. m. 219–220.

116 *Azaz Szekfű Gyula Három nemzedéke*.

117 *Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. kötet. Válogatott beszédei*. Bp., 1933. 161–163. (1921. április 19-i szegedi programbeszéd.) Lásd a kiadványról Mályusz kritikai véleményét: *Napkelet* 11. (1933) XIX. kötet. 4. sz. 353–358. Vö. erről még Gyurgyák János: Bethlen István a viták keresztüztüében. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. Ablonczy Balázs et [al.] Bp., 2014. 201–202. (Tudományos Konferenciák az Országházban).

118 Lásd például Patek Ferenc: Három nemzedék. *Katholikus Szemle* 35. (1921) 4. sz. 193–207.; Móricz Zsigmond: Három nemzedék: egy hanyatló kor története. *Nyugat* 14. (1921) január 16. 2. sz. 148–149. – A mű korabeli tudományos és sajtóvisszhangjáról vö. Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Bp., 1976. 155–171.; B. Bernáth István: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e. *Történelmi Szemle* 28. (1985) 2. sz. 319–333.; Erős V.: Historia regnum – historia populum. A Szekfű–Mályusz vita kialakulása. *Századok* 129. (1995) 3. sz. 577–580.; Dénes I. Z.: *A történelmi Magyarország*, i. m. 217–259.

119 Balanyi a *Századok*ban ismertette Szekfű művét: 55. (1921) 6–10. sz. 255–259.

120 *Magyarország történelme*. I–VIII. kötet. Pest, 1871–1873. [Az új dolgozat második, kibővített kiadása.]

hessék,¹²¹ s amelyeknek a XIX. század harmadik évtizedében kinyomatott szövege a nyitányt szolgáltatva a reformhoz. A rendi elaborátumok közül egyet, a közgazdaságit mint Skerlec Miklós munkáját¹²² olvastuk a Domanovszky-szemináriumban,¹²³ és már akkor, a közgazdasági szakirodalommal egybevetve, számottevőnek ismertük meg.

Logikus volt, hogy a többi bizottság munkája elkészülésének Skerleczéhez hasonló jelentőséget tulajdonítsak. Valóban, a politikai bizottság akár az országgyűlési tárgyalások rendjét, akár a városok jogállását tekintjük, oly változtatásokat javasolt, amelyek megvalósulása esetén a reformkor feltétlenül kiegyensúlyozottabb lett volna. Az első liberális nemzedék életének volt tehát egy nagy tehertétele, amelyet ha figyelembe veszünk, Szekfű koncepciójának mesterkéltége lesz szembetűnő.

Ez a felismerés arra figyelmeztetett, hogy a bizottságok 1792–1793-i tárgyalásaira, Sándor Lipótról írva, fokozott figyelmet kell majd fordítanom. Egyelőre az utóhatás vizsgálata foglalkoztatott, hiszen a Sándor Lipót-évek forrásanyagának feltárásához még csak vártam az engedélyt. Belemerültem a XIX. század első felének az 1790-es évek szemszögéből való vizsgálatába, Kemény Zsigmond röpirataival¹²⁴ bezárólag, hogy a reformkorból és 1848–1849-ből visszatekintve érthessem meg a Sándor Lipót-kort. Kossuthnak az *Ellenőr*-ben közölt társadalompolitikai gondolatai¹²⁵ konzervatív jellegükkel megleptek, szinte megdöbbenettek. Ugyanakkor felvilágosítottak, hogy velük az 1790–1791-iki országgyűlés konzervatív középnemességével szemben egy radikálisabb vagyontalan kismemesség kereste az érvényesülést a közéletben. Itt megint ijesztő volt rájönnöm Szekfű módszertani tévedésére, hogy a liberalizmust és a demokráciát egyszerűen összemosta. Holott a szakirodalom, így Erich Brandenburg és Friedrich Meinecke a kettő közti különbségtételt alapvetően szükségesnek tartották.¹²⁶ Kossuth gondolatvilága sokat foglalkoztatott, amibe talán még a turóci reminiscenciák is belejátszottak. Nem, nem mondtam ki az elvet, nem is ismertem, de érezhettem, hogy gondolkozását társadalmi helyzete szabta meg.

Nem hiszem, hogy érdemes lett volna a dolgozatom fogalmazása közben felvetődő újabb és újabb gondolatokkal részletesebben foglalkoznom. Végül is csak a tájékozo-

121 Azaz az 1791. évi LXVII. törvénycikk értelmében kiküldött diétai bizottságok, melyek 1792–1795. között készítették el elaborátumaikat.

122 *Elaborata excelsae regnicolaris deputationis in commercialibus articulo 67. anni 1791. ordinatae*. Posonii, 1826.

123 Forrásgyakorlatok a magyar gazdaságtörténet köréből. *PPTÉ tanrend*, 1917/18. tanév első fele, i. m. 54.; A reformkorszak gazdasági úttörői. *PPTÉ tanrend*, 1918/19. tanév második fele, i. m. 55.; Leczkekönyv, 12., 24.

124 *Forradalom után*. Pest, 1850; *Még egyszer a forradalom után*. Pest, 1851.

125 A 'magyar politicalai pártok' értelmezése, Deregyeitől. *Ellenőr. Politikai zsebkönyv*. A pesti ellenzéki kör megbízásából szerk. Bajza József. 1. (1847) 224–290. – A mű eredeti címe: *Ellenzék és Pecsövics. A magyarországi pártok értelmezése. Bevezetésül egy programhoz az ellenzéki táborból*. Írta. R. L. 1847.

126 A reformkor nemzedéke, i. m. 62.

dás volt szándékomban, hasonlóan ahhoz, hogy visszamenőleg II. József és Mária Terézia korának második felét szintén iparkodtam megismerni, amennyire lehetett, a szakirodalom segítségével. Mindössze cikket, nem is szaktanulmányt próbáltam írni. Essai-t, mint mondták, amely csak érinti a problémákat. Amikor a *Századok* részére Domanovszkynak átadtam kéziratomat, és ő megkérdezte, mit csinállok, ha nem közli, habozás nélkül rávágtam, hogy a *Nyugatra* próbálok szerencsét. Nem hiszem, hogy a legcsekélyebb reményem is lehetett volna a baloldalnál, hiszen alapvető volt felfogásunk különbsége a Martinovics-mozgalom értékelésénél, mint azt Hatvany Lajos sietve jelezte, de máshol még csak „nem” is próbálkozhattam volna. Hát akkor közölni fogja a cikket, mondotta szerkesztőm, mert nem jó hatása volna, ha éppen ezzel próbálkoznék baloldali folyóiratnál. Lehet, hogy ő előre látta a várható kellemetlenségeket és ezektől kívánt mentesíteni.

Angyalnak nem tetszett cikkemben Széchenyi beállítása. Ő az üstökösöt látta Széchenyiben, az országgyűlési munkálatok nem érdekelték. Károlyi azzal nem értett egyet, hogy Szekfű „hanyatló kor”-megjelölését szó szerinti értelemben véve a megelőző periódushoz viszonyítva értékelem a reformkort.¹²⁷ Az Eötvös-kollégisták csak azt

127 Vö. erről a tanulmányban a 17–19., 29–30., 32–50. és 59–75. oldalakat. – Angyal véleményét feltehetően szóban oszthatta meg Mályusszal. Ennek írásos nyomára kutatásaink során nem bukkantunk. Károlyi ugyanúgy szóban fejthette ki álláspontját Mályusznak, mégpedig 1923 őszén, midőn ő a Sándor Lipót-iratok kutatásakor Bécsben tartózkodott. Károlyi már 1923. szeptember második felében kézhez kapta Mályusz tanulmányának a különlenyomatát, amit ő Károlyihoz 1923. szeptember 17-én kelt leveléhez csatolva küldött el. Ezt tanúsítja Károlynak Mályuszhoz írt válasza, amelyben ígéretet tett arra, hogy a cikket „nagy figyelemmel és érdeklődéssel” fogja majd olvasni, hozzátéve: „Már beletekintettem. Sokat ígér és így már előre kérem, fogadja hozzá legmélyebb gratulációmát.” (Wien, 1923. szeptember 20.) A levelet lásd MTA KIK Kt. Ms 4538/37. – Érdekes módon Mályusz nem hivatkozik Domanovszkyra, jóllehet volt professzorának véleménye a tanulmány végső formába öntését és megjelenését alapvetően befolyásolta. Domanovszky több kritikai észrevételt is megfogalmazott. Felvette például, hogy Mályusznak bizonyos, általa felkutatott újabb levéltári adatokkal esetleg ki kellene még egészítenie az írását. Így azokkal, melyekben „a rendek, főképp Vay József gr. vezetése alatt működő ellenzék mennyire kívánta az elaboratumok támogatásának főlvetelét s az udvar és a Staatsrath azt, hogy akadályozta”. Bár elismerte az értekezés gondolatmenetét, tárgyi szempontból azonban két megjegyzést tett: részint „1812 előtt, főképp [sic!] 1807-ben a rendek komolyan foglalkoztak a systematikus reformok kérdésével, mint akár az új alkotmányos időszak kezdetén”, részint pedig Széchenyi szerepének beállítását „kissé élesnek” találta. Azaz maga is Angyalhoz és Károlyihoz hasonló álláspontot képviselt. Domanovszky tehát arra kérte Mályuszt, hogy az utóbbi kérdés tárgyalását gondolja át és az egész cikket bizonyos helyeken „simítsa” át, elsősorban azt a részt, ahol Mályusz „Széchenyi 12 pontját a korábbi reformtervekkel összeveti”. Domanovszky végül kifogásolta a tanulmány rendkívül éles vitázó hangnemét: „A legfontosabb megjegyzésem, hogy szerencsésebbnek tartanám, ha a munkának kevésbé volna polemikussága. A fiatalság szereti a polemikát, magam is így voltam vele, de higgye meg, a dolgozat megítélése szempontjából jobb, ha a polemikát lehetőleg kizárja belőle.” Mindazonáltal igen pozitívnak vélte a tanulmányban „a főnemesség és a bocskorosok ellentétének jellemzését”, melyet a cikk „legsikerültebb rész”-ének tartott. Domanovszky megfontolás-átgondolás-véggett visszaküldte Mályusznak az értekezést, és jelezte: Mályusz felajánlhatná közlésre írását a *Budapesti Szemlének*, vagy a *Napkeletnek* és szívesen közvetíti a cikk publikálásában. Ezzel mintegy talán azt is

érezkelték, hogy büszkeségüket szemtelenül bírálni merem. Mindazok a kritikusok, akik már tömjénükkel körülfüstölték a *Három nemzedéket*, kellemetlenül érezve magukat, nem adtak nekem igazat.

Egyetlen olvasóm volt, akinek tetszett dolgozatom: Klebelsberg. Éppen operációt állt ki és mint fekvő beteg kapta meg a *Századok* legfrissebb számát. Belelapozott, s mert éppen volt ideje, elolvasta cikkemet. Üzenetett a minisztériumból titkárjával, hogy menjek fel hozzá svábhegyi nyaralójába. Mindjárt fogadott. „Látom fiam”, mondotta, „maga nagyon nem szereti az én mágnásfajtámat. De igaza van, haszontalan népség az.” Maga az essai mint műfaj kipróbálása tetszett neki, ezért is ajánlotta a *Napkeletnek*, a *Nyugat* ellenlbasául Horváth János szerkesztésében megindult folyóiratnak foglalkoztatásomat, és biztosította pártfogásával, hogy éveken át előzékenységre találtam itt. Utóbb még egy megértő olvasóm akadt: Kornis Gyula. A levéltárban találkozásunkkor közölte velem, hogy a magántanári habilitációs iratokból értesülve cikkemről ezt nagy haszonnal olvasta el és értékesítette *A magyar művelődés eszményei* című készülő munkájában.¹²⁸

S a legérdekeltebb, Szekfű? Annyi emberismeretem volt, hogy tudjam, aki kávéházi, heurigeri beszélgetésekben maró gúnnyal emlékezik meg a távollevőkről, a jelenlevőket pedig, ha biztos, hogy nem kell számolnia ellenmondásukkal, gúnyolódva forgatja, az túlon túl érzékenyebb minden kritikára, semhogy ezt meg tudja bocsátani. Esetemben a rendszeres munkálatok mint forráscsoport látták Szekfű kedvetlenségének kárát. Valahányszor meg kellett emlékeznie, munkáiban az elaborátumokról,¹²⁹ leszólta azokat. Így az *Iratok a magyar államnyelv történetéhez*-ben¹³⁰ az irodalmiról, de másokról is (*Magyar történet*).¹³¹ Mintha csak igazolni akarná, hogy a *Három nemzedék* megírásakor mint szóra alig érdemes anyagot joggal hagyta figyelmen kívül.¹³² A következő két évtizedben ha valaki jó pontot akart szerezni Szekfűnél,

jelezni kívánta, hogy a radikális hangvételű tanulmány megjelentetése *Századokban* esetleg kellemetlenségekkel járhat. Domanovszky levele Mályusznak. Bécs, 1923. február 17. MTA KIK Kt. Ms 6399/180. A levél egy rövid részletét idézi Erős Vilmos: Adalékok Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitáihoz. *Történeti Tanulmányok* 5. (1997) 37–38. 15. jegyzet; Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. 29. (Csokonai Új História).

128 *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. kötet. Bp., 1927. 174.

129 Mályusz E.: A reformkor nemzedéke, i. m. 54–61.; Mályusz E.: Legsikerültebb, i. m. 219–220.; 219–220. 39. jegyzet.

130 *Iratok a magyar államnyelv történetéhez 1790–1848*. Szerkesztette és a történeti bevezető tanulmányt írta Szekfű Gyula. Bp., 1926. (Magyarország újkori történetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris).

131 *A 18. század története*. Bp., 1931. 77–87., 90. (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V.)

132 Mályusz tanulmányáról, illetve Szekfűvel folytatott vitájáról lásd Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 573., 576–577., 580–586., 591–593.; Erős V.: Adalékok, i. m. 27.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 11–12., 16–22., 25–27. Vö. erről még Szigeti József: *A magyar szellemi történet bírálatához*. Bp., 1964. 78.; Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In: uő: *A történelem veszedelmei*. Bp., 1987. 327.;

csak ismételnie kellett felfogását. Csapodi Csabára és Berlász Jenőre emlékezem, mint akik Szekfű hatása alatt elmulasztották mérlegelni, hogy a munkálatok megtárgyalásának egy nemzedékre elmaradásával azok közvélemény-formáló ereje esett ki a fejlődés folyamából.¹³³ Kinyomtatásuk,¹³⁴ majd a reformországyűléseken – bár korlátozott – megtárgyalásuk¹³⁵ pedig a nemzeti élet felélénkülését hozta meg.

Barta István készült nagy erudícióval és lankadatlan szorgalommal, mint a liberalizmus eszmevilágának kezdeteit, gyökeréig feltárni a munkálatok szerepét.¹³⁶ A halál azonban megakadályozta, hogy Kossuth-kutatásaira nagy művével feltegye a koronát. Most Csáky Móric, a bécsi egyetem történész asszisztense foglalkozik a problémával. Első találkozásunkkor kérdés nélkül egykori elgondolásom hívének vallotta magát. Vajon nem térítik kutatásai más meggyőződésre? – nem tudhatom. Nagy örömmre volna, ha ő, aki távol van minden hazai befolyásoltságtól és ellenérzéstől, arra az eredményre jutna, hogy a fél évszázad előtti vitában nekem volt igazam.¹³⁷ Ekkor könnyebb volna lefricskáznom Kosáry Domokost is, aki mint Szekfű hű csatlósa szajkózza mestere felfogását a munkálatok jelentéktelenségéről, ugyanakkor évről évre kísérletezik, hogy ismét kiadhassa nyomtatásban a közgazdasági bizottság elaborátumát.¹³⁸

A reformkor nemzedéke nem tette hát könnyebbé bécsi utamat. Anélkül, hogy tudtam volna, egy másik akadály is felmerült. 1971-ben értesültem felőle, addig halvány sejtelmem sem volt róla. Glatz Ferenc jött rá tudománytörténeti kutatásai során, hogy amidőn Hatvany Lajos hazatérésének meggátlására az *Új Nemzedék*ben egy cikk

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Bp., 2011. 324–325.; Dénes I. Z.: *A történelmi Magyarország*, i. m. 251–252.

133 Lásd erről még Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 220. Mályusz itt Csapodi és Berlász következő műveire utal: Csapodi Csaba: *A legnagyobb magyar.* Szövegrajzok: Szalmás Béla. Bp., 1941. 38–43. (Nemzeti Könyvtár, 38–39.); Berlász Jenő: *A magyar jobbágykérdés és a bécsi udvar az 1790-es években.* Bp., 1942. 16–19. (Magyar Történettudományi Intézet).

134 Lásd a 122. sz. jegyzetet.

135 Így például az 1825–1827., 1832–1836. és 1843–1844. évi diétákon.

136 Lásd A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle* 6. (1963) 3–4. sz. 324–326., 328.; *A fiatal Kossuth és kora. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának történetéhez.* (Doktori disszertáció.) Bp., 1983. 42–52.

137 Csáky valóban osztotta Mályusznak az országgyűlési operátumról vallott nézeteit, és megvédte az őt ért kritikákkal szemben. Lásd Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studie zum Frühliberalismus in Ungarn.* Wien, 1981. 9–10., 240. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs. Band 10.)

138 Vö. erről Pest, Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11. (1956) 147–149.; A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén. In: *A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai.* Bp., 1968. 69–72. Kosáry bírálatáról vö. még az Emlékirat III. és IV. összevont, rövidített fejezetét. Idézve Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 220. 42. jegyzet.

jelent meg, amely azzal, hogy idő előtt szelőztette az emigráns író szándékát,¹³⁹ útját szegte a megvalósulásának és vizsgálat indult, hogyan szerzett az újság tudomást a dologról. Károlyi Árpád azt az információt kapta, hogy én vagyok a ludas. Glatz szerint az ügy nem tisztázódott. Neki azonban az volt a benyomása, hogy Szekfű útján értesült a szerkesztőség Hatvany tervéről. Ez annál valószínűbb, mert Szekfű hetenként, meghatározott helyen, mindég a második oldal első hasábján, rendszeresen közölt politikai szemleket,¹⁴⁰ és az *Új Nemzedék*kel természetesen állandó kapcsolatban volt.

Oly magától értetődően csak ő lehetett a sugalmazó, hogy Károlyit, ha gyanúja rám vetődött, nyilvánvalóan az ő információja befolyásolhatta. Vajon cikkem megjelenése után rágalmazott meg? – nem tudom. Anélkül, hogy erről az incidensről hallottam volna, Szekfűt már képesnek tartottam minden alattomosagra. Ekkoriban pénztárcámhoz illően a Városi Színházban hallgattam meg egy-egy operaelőadást, így életemben először a *Sevillai borbélyt*. Amikor felcsendült a *Rágalomária*, első érzékem az volt – a szöveget előzőleg nem ismertem –, hogy Basilio jelmezében Szekfű jelent meg. Ettől fogva magamban csak Don Basiliónak neveztem.

A várakozást Bécsre segített megkönnyíteni Hóman megbízása, amelyben mint *A Magyar történettudomány kézikönyve* szerkesztője részesített. Az Aloys Meistertől szerkesztett *Grundriss der Geschichtswissenschaft*¹⁴¹ mintájára tervezte el vállalkozását, amelyből eddigre már több rész jelent meg.¹⁴² Jellegükénél fogva az egyetemi képzést voltak hivatva magasabb fokra emelni. Hóman a történeti földrajzot tárgyaló rész

139 Fegyveres beavatkozást sürgettek Magyarország ellen a forradalmi szökevények. Hatvany Lajos hazajön? Az „emigránsok” belgrádi kongresszusa. *Új Nemzedék* 5. (1923) május 6. 102. sz. 3.

140 Lásd Szekfű alábbi írásait: Ausztria talpraállítása. *Új Nemzedék* 3. (1921) február 20. 41. sz. 2.; Benes utazik. *Uo.* 3. (1921) február 27. 47. sz. 2.; A diplomácia és a propaganda fegyverei. *Uo.* 3. (1921) március 30. 67. sz. 2.; A szocializmus válsága. *Uo.* 3. (1921) április 10. 76. sz. 2.; Két felvonás között. *Uo.* 3. (1921) április 7. 82. sz. 2.; Tud-e a Népszövetség segíteni Ausztrián? *Uo.* 3. (1921) május 1. 94. sz. 2.; Tünetek. *Uo.* 3. (1921) május 15. 105. sz. 2.; Felsőszilézia. *Uo.* 3. (1921) május 22. 110. sz. 2.; Az előrelátó kicsinyek. *Uo.* 3. (1921) június 1. 117. sz. 2.; A német válság után. *Uo.* 3. (1921) június 12. 127. sz. 2.; Az angol-francia ántánt. *Uo.* 3. (1921) június 19. 133. sz. 2.; Anglia gondjai. *Uo.* 3. (1921) június 29. 141. sz. 2.; A lefegyverzési akciók. *Uo.* 3. (1921) július 24. 162. sz. 2.; A felsősziléziai kérdés. *Uo.* 3. (1921) július 31. 168. sz. 2.; A békeszerződések angol és francia magyarázata. *Uo.* 3. (1921) augusztus 7. 174. sz. 2.; A legfőbb tanács és Felsőszilézia. *Uo.* 3. (1921) augusztus 20. 184. sz. 2.; A párisi gazdasági határozatok. *Uo.* 3. (1921) augusztus 28. 190. sz. 2.; Amerika békekötései. *Uo.* 3. (1921) szeptember 11. 201. sz. 2.; Államszerződések a Népszövetség előtt. *Uo.* 3. (1921) szeptember 20. 208. sz. 2.; Benes Magyarország ellen intrikál Genfben. *Uo.* 3. (1921) szeptember 25. 213. sz. 2.

141 A sorozat pontos címe: *Grundriss der Geschichtswissenschaft. Zur Einführung in das Studium der deutschen Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. A sorozat kötetei 1906 és 1928 között három kiadásban Lipcsében láttak napvilágot.

142 *A Magyar Történettudomány Kézikönyve* sorozatban 1921 és 1927 között összesen 13 kötet jelent meg, elsősorban a történeti segédtudományok témakörében.

kidolgozásával bízott meg, amihez már 1923-ban a történeti néprajzot csapta.¹⁴³ Örültem a megbízásnak. Nemcsak mert a Turóc megye nyomtatásban megjelenése¹⁴⁴ és a nyomon követhető kritikák,¹⁴⁵ köztük a terjedelemre – szakszerűsége legalaposabb Hómané¹⁴⁶ –, ébren tartották érdeklődésemet, hanem mert új érvet kaptam franciaországi utam igazolásához. Nem elég – bizonyítottam Hómannak – a német történeti/földrajzi irodalmat idézni, ennek termékeire utalni, hanem meg kellene nézni a franciát is. Ehhez azonban párizsi könyvtári kutatás szükséges, mivel Budapesten teljességgel hiányzik az a szakirodalom, amelyből meg lehetne ismerni a francia törekvéseket.

Hóman mindenben igazat adott, és még azt is megtette, hogy a Széchényi Könyvtár egész – ugyanakkor rendkívül szerény – francia valutakészletét egy fontosnak és hasznosnak látszó munka megvételére fordította. Francia nosztalgiam ösztönzött arra, hogy a *Századok* Csánki-emlékfüzetébe írt tanulmányomban, *A helytörténeti kutatás feladataiban* megpróbáljam a német mellett a francia helytörténeti irodalom érnyeire már most rá irányítani a figyelmet.¹⁴⁷

Amint javult Magyarország gazdasági helyzete, stabilizálódott fizetésünk, nekem is apránként módomban volt francia történeti földrajzi könyveket vásárolnom. Folyóiratok recenziói nyomán döntöttem el, mit szerezzek meg. Három könyvet forgattam előkészülésképpen: Vidal de la Blache *Principes de géographie humaine*-t,¹⁴⁸ Lucien Febvre *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*-t¹⁴⁹ és ugyancsak Febvre-től a *Histoire de Franche-Comté*-t.¹⁵⁰ Főleg a legutóbbi megszerzése bizonyult helyesnek. Írója Párizsban Marc Bloch-hal megindította az *Annales d'histoire économique et sociale*-t,¹⁵¹ a világháború után az Annales-kör vezére lett.

143 Lásd erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 137.

144 *Turóc megye kialakulása*. Bp., 1922. A mű kiadásáról vö. Domanovszky levelét Mályusznak. (Bp., 1920. december 19.) MTA KIK Kt. Ms 6399/163. – Mályusz külön köszönetet mondott Hómannak, hogy művét elolvasta: „Nem kevésbé érzem magamat lekötelezve azért a fáradozásért, amellyel könyvemet áttanulmányoztad. Nagyon büszke vagyok, hogy ennyi figyelmet fordítottál reá s fölösleges mondanom, hogy jobban fogok örülni a nagyon szigorú bírálatnak, mint zólyomi ismerőseim dicséretének, akiknek harmadik szavából már látszik, hogy bele sem néztek a könyvbe. Sajnálom, hogy a kérdésekre nem tudok kielégítően feleletet adni s talán sokat leront Előtted disszertációm értékéből, ha könnyelműségem kitűnik, de prókátor sem akarok lenni, azért inkább őszintén bevallom hibáimat.” Bp., 1922. július 13. OSZK Kt. Fond. 15/1021.

145 Például: –bj.– *Napkelet* 1. (1923) 374–375.

146 *Századok* 55. (1921–1922) 6–8. sz. 556–563.

147 *Századok* 57–58. (1923–1924) 540., 544., 564. Vö. erről még a IV. fejezetet.

148 *Principes de géographie humaine publiées d'après le manuscrit de l'Auteur par Emmanuel de Martonne*. Paris, 1922.

149 Paris, 1922. (Bibliothèque du synthèse historique. L'évolution de l'humanité.)

150 Paris, 1912. (Les vieilles provinces de France.)

151 1929-től.

Azt hiszem, az oroszlánkörmöket éreztem meg fiatalkori művében, és aki a *Századok*-ban olvasható ajánlatom nyomán¹⁵² megismerkedett vele, nem vesztegette el idejét.

1923 novemberében végre megkezdhettem Bécsben félévre tervezett levéltári kutatásomat.¹⁵³ Elméletben elég lett volna a nádor kiadásra kerülő leveleit, felterjesztéseit megvilágító jegyzetekhez az adatokat összegyűjteni. Helyesebbnek találtam azonban a kor teljes megismerése érdekében valamennyi levéltári állagot átvizsgálni. Az Államtanáccsal kezdtem. Az indexek alapján az 1790–1795 közti évek minden magyar vonatkozású aktáját kikértem, és a szükséghez képest kivonatoltam, a votumok hosszabb-rövidebb részeit lemásoltam. Természetesen még teljesebb képet kaptam volna, immár az egész Habsburg Monarchia életéről, ha a teljes államtanácsi irattömeget átvizsgálom, az első aktától az utolsóig. Erre azonban nem lett volna időm, de nem is volt szükségem, mert a központi kormányzervek munkáját a magyar vonatkozású akták segítségével is meg lehetett ismernem. Ugyanakkor az Államtanács iratanyaga teljes egészében tükrözte a magyarországi fejleményeket, mert az uralkodónak ez a legfőbb tanácsadó testülete. Mihelyt tudomást szerzett oly legfelsőbb döntésekről, kéziratokról, amelyek megkérdésezése nélkül láttak napvilágot, azonnal lemásoltatta azokat irattára számára. Rendkívül tanulságos volt megismerni, mint alakultak ki előbb II. Lipót, majd I. Ferenc elhatározásai, mikor, melyik tanácsosnak érvelése hatott rájuk. A Staatsrat aktái Magyarország fél évtizednyi életének pontos képét tükrözték. Ugyanakkor a tanácsadók és a két uralkodó kézvonásai közvetlen közelbe hozták a múltat. Az átvizsgálásukra fordított munkát könnyűvé tette érdekességük.

A Staatsrat után a kabinet levéltár állagait vizsgáltam át.¹⁵⁴ Nagy volt a különbség a két uralkodó bizalmas környezete között. Amíg II. Lipót képes elemeket azért foglalkoztatott, hogy politikai tervei megvalósításánál felhasználja őket, Ferencnél hasonló típusú emberek feladata kimerült a bizalmas informálásban, a kémkedésben. Ferenc egyénisége, sőt egész uralma érthetővé vált, amikor a „Kaiser Franz Akten”-ben első titkára, Schloissnigg¹⁵⁵ kézírásával megtaláltam azoknak a votumoknak [határozatoknak] a fogalmazványait, amelyeket előbb az államtanácsi aktákon mint saját kezű feljegyzéseit láttam. Meg is említettem, hogy mint trónörökös oly önállóan volt, hogy titkárának még azt is szájába kellett rágnia, hol fejezze ki az előtte nyilatkozókkal egyetértését az „ebenfalls” [szintén] szóval. Szórakoztató volt átolvasnom Zinzendorf

152 A helytörténeti kutatás, i. m. 564.

153 Mályusz 1923–1924. évi bécsi kutatásairól lásd F. Gy.: i. m. 399.; Ujváry G.: „Egy európai”, i. m. 121.

154 Azaz a Kabinetskanzlei iratait. Az ezekről készített másolatokat és kivonatokat lásd MNL OL, P 2370.

155 Johann Baptist Freiherr von Schloissnigg, a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária alelnöke, valóságos belső titkos tanácsos.

Károlynak a Staatsarchivban őrzött naplóját az 1790–1795 [közötti] évekből.¹⁵⁶ Voltaképpen az ő felfogását, gondolkozásmódját, részletesen meg lehetett ismerni államtanács-i votumaiból. Mégis naplói, noha túlnyomórészt hivatali munkáját rögzítik, egyes reflexióival, látogatóira vonatkozó vagy az uralkodónál nyert kihallgatásait követő megjegyzéseivel az aktákat megelevenítő életet hozták közel. A félév, 1923–1924 fordulója gyorsan eltelt. Most egész mások voltak életkörülményeim, mint az első alkalommal. Immár nem kellett nélkülözni, és el tudtam járni az Opera IV. emeletére. Életem vidám volt, ma is szívesen gondolok vissza erre a szakaszára.

Itthon, 1924 közepén, második felében előbb a nádor kiadásra kerülő leveleit, iratait láttam el magyarázó jegyzetekkel. Az államtanács-i iratok szolgáltattak bővebb felvilágosítást. A kétféle irattípust könnyű volt összekapcsolni, egyeztetni. A votumok tükrében a nádor állásfoglalásának jelentőségét, érdemi részét pontosan meg lehetett állapítani. Ugyanakkor az is kiderült, hogy nem lehet beérni a legfelsőbb körök véleményének kialakulásával, hanem azt is meg kell nézni: az alsóbb fórumok, a kancellária és a helytartótanács felfogása miként alakult ki.

Levéltárosi állásom lehetővé tette, hogy mindkét hivatal tárgyalási iratait kényelmesen kezembe vegyem, megállapíthassam a referenseket és tisztázthassam, mint módosult egy-egy előadó felcserélődésével magának a dikasztériumnak a felfogása is. Ez a kiegészítő kutatás a bürokrácián keresztül társadalmi jelenségek felismeréséig vitt el, és innen már csak egy lépés volt bevonni vizsgálódásomba a kor szereplőinek a levelezését. Sorra átnéztem tehát a Széchényi Könyvtár levéltári osztályában őrzött családi levéltárakat. Ez könnyen ment, mert az állagok időrendben voltak felállítva. Ami ugyan már elavult elvnek számított, azonban az én munkámat megkönnyítette. Egy esetben sajnos félrevezetett. A Berzeviczy-levéltárnál, amelyet mint kezdő gyakornok Szekfű rendezett, megnyugodtam, hogy a teljes levelezés kezembe került és határidőmön, 1795-ön túl már nem keresgéltem. Évtizedek múlva H. Balázs Évától, Berzeviczy Gergely életrajzírójától¹⁵⁷ értesültem, hogy a rendezés annak idején nem volt gondos, és későbbi évekhez osztva is található korai iratok, amelyek így elkerülték figyelmemet.

A Nemzeti Múzeumban őrzött családi levéltárakon kívül igyekeztem vidéki levéltárakba is bejutni. Marczalinak sikerült könyve megírásakor Pászthory Sándornak, az 1790–1791-iki országgyűlés idején a kancellária eszének családi irataihoz hozzájutnia. Ugyanezt én is megkíséreltem, de a Várady családnál, ahová mint ismerőseihez, Hajnal édesapja, hivatására állategészségügyi főfelügyelő vitt ki családi kirándulás

156 Mályusz ezeket a naplókat 1924-ben az Országos Levéltár közreműködésével még kikölcsönözte a Haus-, Hof- und Staatsarchivból. Lásd erről MNL OL, Y 1 No. 374/1924. (Az adatot Reisz T. Csabának köszönöm.)

157 *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1796)*. Bp., 1967.

keretében, próbálkozásom nem járt eredménnyel. Az iratoknak ekkor már nyoma veszett.

Nagy felfedezéssel ért fel számomra dégi kutatásom. A gróf Festetics család itteni (Veszprém megyei), Pollack Mihály által épített szép klasszicista kastélyában, pontosabban a régi orangerie-ben elhelyezve őrizték a XVIII. századi magyar szabadkőművesség iratait. Azóta, hogy a páholyok Ferenc király tiltó rendelkezésére a Martinovics-összeesküvést követően beszüntették működésüket és valamennyi iratukat, jegyzőkönyveiket csakúgy, mint szertartási könyveiket megőrzésre és elrejtésre átadták Festetics Antalnak, a család elismerést érdemlően eleget tett ígéretének. Abafi (Aigner) Lajos a XIX. század végén a dégi levéltárra támaszkodva írta meg ötkötetes munkáját, a *Geschichte der Freimauerei in Österreich-Ungarn*.¹⁵⁸ Ebben azonban nem jutott el II. József haláláig, és az 1790-es évekről csak rövidebb magyar nyelvű könyvében szólt.¹⁵⁹

Így én a Sándor Lipót-korhoz lényegében még nem értékesített adatokat gyűjthettem össze az alatt négy-öt nap alatt, amíg a 70 000 holdnyi hitbizomány tulajdonosa, Festetics Sándor engedélyével és vendége gyanánt Dégen tartózkodtam.¹⁶⁰ A gróf felesége révén sógora volt Károlyi Mihálynak is.¹⁶¹ Az októberi forradalommal megszakt diplomáciai pályája. Hadügyminiszter lett, de nem volt elég tehetséges, sem Károlyi elég elszánt, hogy állásában megmaradjon. Amikor ő és felesége velem beszélgettek vacsora után, úgy tűnt fel, mintha legfőbb problémája az volna, hogyan lehetne visszaszereznie az úgynevezett Grassalkovich-telket, amelyen a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán a Nemzeti Színház egykori épülete állott.¹⁶² Szociális érzékére az volt jellemző, hogy sokallta a szegények támogatását és megoldásul a párizsi példa követését ajánlotta, a hidak alatt meghúzódó fél százezer koldussal. Utóbb különös fordulattal a nyilaspárthoz csatlakozott, vagy hasonló önálló mozgalmat indított.¹⁶³ A szabadkőműves levéltár vizsgálatának engedélyezése nagyúri gesztus volt részéről.

Amidőn könyvem megjelenése után Ferdo Šišić zágrábi egyetemi tanár, majd a kolozsvári Jancsó Elemér a horvát, illetőleg az erdélyi szabadkőművesség történeté-

158 Band I–V. Bp., 1890–1899.

159 *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1900. 325–423. Band I–V. Bp., 1890–1899. Abafi dégi kutatásairól vö. Sisa József: *A dégi Festetics-kastély*. Bp., 2005. 50–51. (Épített örökségünk.) *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1900. 325–423.

160 Mályusz 1926-ban kutatott a dégi levéltárban. Lásd erről Sisa J.: i. m. 51.; Granasztói Olga: *Szabadkőműves áruok. Új felvetések a magyarországi szabadkőművesség 18. századi történetéhez*. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 62. (2016) 4. sz. 610.

161 Festetics felesége Károlyi Júlia grófnő, Károlyi Mihály húga volt.

162 Grassalkovich (III.) Antal 1835-ben ajándékozta a telket Pest városának, amelyen két évvel később a színház felépült.

163 Festetics 1933-ban hozta létre saját pártját, a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot, amely 1938-ig működött.

nek kutatására engedélyt kértek tőle, őket is vendégeiül látta.¹⁶⁴ A páratlanul értékes dégi gyűjtemény 1944–1945 fordulóján a harcok folyamán elpusztult Már csak én örzöm emlékezetemben a páholyok ülési jegyzőkönyveit, a megjelenők, köztük „Magister Orpheus” Kazinczy aláírásával. De talán most is igaz lesz, hogy ott a legközelebbi segítség, ahol legnagyobb a baj. Aigner kijegyzéseit H. Balázs Évának sikerült megtalálnia, és azok tartalmilag pótolhatják a megsemmisült iratokat.¹⁶⁵ Amiről nem tájékozathatnak, az a szabadkőműves gondolatkins, amint azt a páholyokban elhangzott beszédek, előadások, regényes történeti elbeszélések és nem utolsósorban a szertartáskönyvek megörökítették. Kutatásom során ez érthetetlen maradt számomra. Messze vitt volna, időm sem volt, hogy foglalkozzam vele, és mert ezzel Aigner sem törődött, menthetetlenül és nyom nélkül megsemmisült. De más levéltárak is elpusztultak, amelyekről akkor vagy nem volt tudomásom, vagy mint a Vay család berkeszi levéltárát nem kereshettem fel.

Arra a veszteségre, amelyről a világháború után szereztem tudomást, ma is fájó szívvel gondolok és szemrehányásokat teszek magamnak mulasztásom miatt. De egyszerűen nem tudtam, hogy Ócsai Balogh Péter, az 1790–1791-iki országgyűlés köznemesi vezérének levéltári hagyatéka könyvem írásakor még a Szandai Sréter család Nógrád megyei kastélyának padlásán lappangott. Kazinczy sok levelével, és ki tudja, még kikéivel. Könnyű volna most mentségemül arra hivatkoznom, hogy a levéltárnak sehol az irodalomban nincs nyoma. Honnan is szerezhettem volna róla tudomást? Nem tudok szabadulni a gondolatától, hogy meg kellett volna próbálnom Balogh lezármazottjainak felkutatását, és így találni rá a hagyatékra.

Kevéssel Bécsből hazaérkezésem után Angyal egy alkalommal, amidőn az Akadémiáról a Lánchídon mentünk át, felszólított, hogy adjam be habilitációs kérvényemet. Nagyon megköszöntem jóindulatát, de kitértem kívánsága teljesítése elől. Voltaképpen csak doktori értekezésem jelent még meg, érveltem, ez pedig kevés, és az emberek csak kinevetnének. Mondja azt, hogy az ordinarius hívta fel, akkor majd komolyan veszik a dolgot, hangzott biztatása. Én azonban utalva készülő munkámra, engedélyt kértem, hogy majd később jelentkezhessem. Bár semmi érdekem sem fűződött a magántanárság siettetéséhez, a vége mégis az lett, hogy habilitációmát a Sándor Lipót megjelenése előtt kértem. A döntő Domanovszky felszólítása volt. Szekfű olyan

164 Itt Mályusz az alábbiakat törölte a kéziratból: „Jancsónak különös tehetsége volt összehazarni forrásadatokat, hibásan utalni jelzetekre. Amikor összevettem idézeteit feljegyzéseimmel, ijesztő elírásokra jöttem rá.”

165 Vö. erről H. Balázs Éva: A szabadkőművesség a XVIII. században. *Világosság* 18. (1977) 4. sz. 216–223.; Hogyan lettem történész? H. Balázs Éva válasza. *Korall* 6. (2005) 21–22. sz. 168. – H. Balázs Éva kutatásairól és a dégi szabadkőműves dokumentumokról lásd bővebben Lengyel Réka: Mi maradt meg a dégi Festetics-levéltár forrásanyagából? A MNL OL, P 1134, Vegyes iratok, A sorozat, 1. tétel, 18. szám alatti iratanyag tartalma. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 62. (2016) 4. sz. 629–639.

megjegyzései jutottak el hozzám, mondotta, amelyekből arra kell következtetnie, hogy rendes tanárrá kineveztetése és a bölcsészkarba bevonulása után nem menne simán habilitációm, s ezért szeretné azt mielőbb lefolytatni. Domanovszky mint habilitáló professzor számomra megfelelőbbnek látszott Angyalnál és – bár változatlanul szívesebben nyújtottam volna be megjelenés előtt álló munkámat, mint a Turóc megyét – meghajoltam egyszerre intő és bátorító szava előtt.

A *venia legendit*¹⁶⁶ a magyar társadalomtörténet tárgykörből kértem.¹⁶⁷ Ez ugyan szokatlanul széles terjedelmű volt, de csak középkorra korlátozása, mivel immár Sándor Lipót látszott Turócnál fontosabb munkámnak, öncsonkításnak lett volna mondható. A kar nem akadt fenn azon, hogy a tárgyköröm voltaképpen az egész magyar történet előadására felhatalmazott. Szokás szerint elfogadta a két cenzor – Angyal volt a másik – javaslatát. A szavazások zavar nélkül zajlottak le. Menet közben derült ki, hogy Domanovszky kénytelen volt Áldásynak, az akkori dékánnak megfizetni habilitációm árát: cserébe értem elfogadta Áldásy jelöltjét, Tóth Lászlót, az avignoni pápai udvar lakásviszonyai mélyen szántó kutatóját.

A szóbeli rigorózumon Domanovszky oly kérdéseket tett fel, amelyekről eleve sejtette, hogy meg tudok rájuk felelni (szepesi tízlándzsások, Nyíregyháza örökváltása). Angyal azonban a Széchenyi és a rendszeres munkálatok problémakörre korlátozódva, túlságosan is a részleteket feszegette. Próbaelőadásomul Sándor Lipót bevezetésének címében is társadalomtörténeti fejezetét („A köznemesség küzdelme a társadalmi vezető szerepért 1790-ben”) választottam,¹⁶⁸ amely azután a kötet megjelenése előtt a *Protestáns Szemle*ben (1926) napvilágot látott.¹⁶⁹ Az előadás a szokásos formák közt zajlott le. Előbb Tóth László lépett a pódiumra, majd én következtem. Mindez 1925 tavaszán történt.¹⁷⁰ A hivatalos decretum habilitationis 1925. október 8-án kelt.¹⁷¹

166 Azaz a jogosultságot egyetemi előadások meghirdetésére és tartására.

167 Mályusz 1925 februárjában nyújtotta be kérelmét a magántanári habilitációs eljárás megindítására. Lásd erről Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Bölcsészettudományi Kar. 8b. Dékáni Hivatal iktatott iratai. ELTE Lt. 8b. DH. 924/1925–26. (= ELTE Lt. 8b. DH.)

168 A társadalom és az államhatalom küzdelme 1790-ben. In: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, i. m. 3–37.

169 *Protestáns Szemle* 35. (1926) 4. sz. 215–227.

170 „Kivonat a Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának 1925. március hó 5-én tartott IV. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. Tanszéki, szervezeti és m. tanár ügyek. Dr. Angyal Dávid ny. r. tanár érdemleges jelentése. Dr. Domanovszky Sándor ny. r. tanár érdemleges jelentése. Bp., 1925. május 19. Dr. Domanovszky Sándor előterjeszti Mályusz Elemér országos levéltárnok kérvényét »a magyar társadalomtörténet« című tárgykörből teendő m. tanári képesítése iránt. Bp., 1925. május 24.” – Az iratokat lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

171 „Magántanári oklevél. Decretum habilitationis. A Budapest Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja a „Magyar társadalomtörténet” című tárgykörből letett vizsgája után Mályusz Elemért egyetemi magántanárrá nevezi ki.” – A kinevezési irat Mályusz örököseinek tulajdonában található. Vö. erről még: ELTE Lt. 8b. DH. 924/1925–26. (Bp., 1925. október 2.) A fenti három bekezdést lásd idézve Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 224. 70. jegyzet.

Ezzel most már nekem is lehetett pontosan olyan névjegyem – Gida bátyám ajándékából – amilyent öt év előtt Szekfű nevével annyira megcsodáltam.

A Sándor Lipót-bevezetés megírása szórakoztató elfoglaltság lett. Az anyag könnyen tagolódott fogalmazása közben. Már ekkor érdememnek tulajdonítottam, hogy ellent tudtam állani a kísértésnek és nem hagytam magamat kitérésre csábítani. Négy olyan epizódra akadtam, amelyek fontosságuknál fogva megérdemelték volna, hogy tüzetes feldolgozásban részesüljenek. Hosszas tárgyalásuk azonban szétfeszítette volna dolgozatom szerkezetét, és ezért, bár folyamataik részleteit összeállítottam magamnak, feldolgozásomban csak a lényeget illesztettem be. Valamennyi epizód megtárgyalásához az ösztönzést a még ismeretlen, most először feltárt forrásanyag adta. Nagy kedvem lett volna Erdély és Magyarország uniójának problémájával foglalkozni. Feltárni, hogy a két kancellária József általi egyesítését miként követték az unió társadalmi törekvései és ezeket a *divide et impera* szellemében miként sikerült Hatzfeld államminiszternek G. Nemes János útján elgáncsolni.¹⁷²

Családi vonatkozásoknál fogva különösen közel került szívemhez az 1790-iki temesvári illír kongresszus ügye.¹⁷³ Ennek a magyar rendiség elleni sorompóba állítása II. Lipót gondolata és legsajátabb terve volt. Az Államtanács megkérdezése nélkül hívta össze a tanácskozást a budai rendekkel, akik azonban Thököly Száva, Bezegh Amália férje útján sikeresen próbálták a magyar befolyást érvényesíteni a szerb delegátusok körében. Kétszer is elhatároztam, hogy írok a problémáról. Először a háború alatt a müncheni *Südstdeutsche Forschungen* szerkesztőjével, Fritz Valjavecvel meg egyeztem, hogy közölni fogom nála a kongresszus elnökének, Schmidfeld tábornoknak gróf Balassa Ferenchez, II. Lipót tanácsadójához intézett bizalmas jelentéseit, amelyek a tárgyalások fontos forrásai.¹⁷⁴ Időm azonban nem volt azok leírására, és így

172 Vö. erről *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, 392., 395., 398.

173 A szerb nemzeti kongresszust 1790. szeptember 1. és 9. között tartották Temesváron. Lásd erről *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, 236–237., 298–300., 317., 387.

174 A tanulmányt Mályusz elkészítette, amely hagyatékában fennmaradt. A kéziratot Soós István rendezte sajtó alá: A szerb nemzetiségi kérdés történetéhez. *Történelmi Szemle* 36. (1994) 3–4. sz. 227–237. Mályusz tanulmányával kapcsolatban téves az a megállapításunk, miszerint ennek kéziratnak a korrektúráját küldte vissza Mályusz Fritz Valjavecnek. Orosz László Mályusz és Valjavec kapcsolatának körültekintő és alapos kutatásai során azonban egyértelmű, hogy Mályusz nem ezt, hanem „szerb nemzetiségi kérdés II. József által a magyar rendeknek ajánlott rendezési megoldását” tárgyaló cikket küldte el. Erre utal Mályusz egyik 1938. január 31-én Valjavecnek írott levele, melyben megemlítette, hogy kész a *Südstforschungen* című folyóirat számára „valami érdemlegesebb közleményt adni [...] arról, hogy II. József a szerbség politikai és kulturális ügyeinek vezetését az udvari haditanács helyett a magyar hatóságokra akarta bízni, ezek azonban, sajnos, elhárították maguktól a megbízatást. Teljesen ismeretlen mozzanat ez, rendkívül jellemző Józsefere – motu proprio vetette fel a tervet –, de a magyar hatóságokra is, azonkívül érdekelné a szerb, ill. jugoszláv történetkutatást is.” Lásd Orosz László: A két világháború közötti német délkelet-kutatás és a magyar tudományos kapcsolatok. Fritz Valjavec és Mályusz Elemér levelezése. (2. rész.) *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 2. sz. 134.; Orosz László:

tervem kútba esett. Következő alkalommal 1958-ban Bécsben a Hadi Levéltárban a Hofkriegsrat indexeiből kiírtam a kongresszusról szóló akták számait, azt tervezve, hogy a filmfelvételek segítségével feldolgozom a kongresszus történetét, miközben Thököly szereplése is – reméltem – meg fog világosodni. Időm sajnos már arra sem volt, hogy a felvételeket elkészíttessem.¹⁷⁵

A harmadik téma a szabadkőművesség és a titkos társaságok kérdésével kapcsolódott volna össze. Heinrich Joseph Watteroth bécsi egyetemi tanár, II. Lipót bizalmi embere jelentései¹⁷⁶ alapján az uralkodó tudtával folyó szervezkedés történetének, mint a közvélemény befolyásolására tett kísérletnek megírását terveztem. Annak a kérdésnek hazai vonatkozása nincs, és így csak osztrák folyóiratban való közlésére lehetett gondolnom. Egyedül a sorrendben utolsó témát sikerült feldolgoznom. Azt a kérdést, hogy II. Lipót mint igyekezett a hazai német polgárságot felhasználni a magyar rendi törekvések ellen. Dolgozatomat 1931–1932 karácsonyának vakációjában írtam meg. Jegyzeteimet akkor magammal vittem Aflenzbe, ahová tüdőcsúcshurutomat mentem gyógyítani. S mert Angyal éppen cikket kért a Bécsi Magyar Történeti Intézet első évkönyve számára, tehát a kiadás is biztosítva volt, az eszményi csendben és nyugalomban sikerült is azt a munkámat megírnom, amely a polgárság történetével összekapcsolódva kétségtelenül a leginkább érdekelt a négy kérdés körül.¹⁷⁷

174 *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudomány-politikai kapcsolatokban.* Bp., 2014. 248. (A Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai. 8.) A német nyelvre fordított cikk azonban Valjavec többszöri sürgetésére csak 1943-ban készült el, amit Mályusz 1943. február 21-i leveléhez csatolva eljuttatott Valjavecnak. (Vö. erről még Mályusz 1943. február 27-i levelét és Valjavec válaszait: München, 1943. március 18. és München, 1943. augusztus 9., München, 1943. december 27. MTA KIK Kt. Ms 6406/354., Ms 6406/355., Ms 6406/356.) A tanulmány korrektúráját, Mályusz – feleségének szintén a *Südstforschung* számára írott színház-történeti cikkének korrektúrájával együtt – 1944. június 13-i levelének tanúsága szerint visszaküldte Valjavecnak: „Mellékelten küldöm a magam és feleségem cikkének korrektúráját. Nagyon gondos, szép a szedés, alig akadt benne sajtóhiba. Becsületére válik a nyomdának! Hálásak leszünk, ha időt talál, hogy a tördelt korrektúráat ellenőrizze, vajjon újabb hibák véletlenül nem támadtak-e.” Lásd MTA KIK Kt. Ms 6406/357. A leveleket közölte Orosz L.: A két világháború közötti, i. m. (2. rész.) 149–154.; Orosz L.: *Tudomány és politika*, i. m. 317., 323–325. Mályusz tanulmányáról Orosz László: Népiségtudomány és nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. *Századok* 137. (2003) 1. sz. 98.; László Orosz: Die Verbindungen der deutschen Südstforschung zur ungarischen Wissenschaft zwischen 1935 und 1944. Ein Problemaufriss anhand des Briefwechsels zwischen Fritz Valjavec und Elemér Mályusz. In: *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie.* Hrsg. Márta Fata. Stuttgart, 2004. 165–166. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Landeskunde); Orosz L.: *Tudomány és politika*, i. m. 248–250.

175 A kongresszus történetének feldolgozása és iratainak kiadását szerb tudósok végezték el. A műben számos helyen történik hivatkozás Mályusz alapkutatásaira és a kongresszussal kapcsolatos általa publikált forrásokra. Lásd Slavko Gavrilović – Nikola Rohović – Andrija Radenić: *Témisvarski sabor. 1790.* Novi Sad, 1972. (Grada za istoriju Vojvodine., knj. 9.)

176 Lásd erről *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, i. m. 145., 150.

177 A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 1. (1931) 225–282.

Érthetetlenül sokat gondoltam arra, hogy ki kellene adnom Barcsay Ábrahám, a testőríró leveleit, amelyeket Danczkay kancelláriai fogalmazó kihallgatásakor foglalt le a rendőrség, s amelyekre a bécsi belügyminisztériumi levéltárban bukkantam.¹⁷⁸ A levelek egy-két fordulatát, például, hogy írójuk Robespierre-t Mentés Péternek, Pászthory Sándort Bergernek nevezte, beillesztettem a Sándor Lipót-kiadvány bevezetésébe.¹⁷⁹ A kis iratcsomónak az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben való közzétételét azonban érdemes és vonzó feladatnak éreztem. Ugyanakkor aggályoskodtam, vajon illik-e hozzám ilyesféle szövegközlés, szabad-e időmet reá fordítanom. Sok tépelődés után végül is kikölcsonöztem az Országos Levéltárba az iratokat.¹⁸⁰ Amikor azonban azok beérkeztek, megbántam elhatározásomat, és ezért áttestáltam közlésüket a *Napkelet* köréből ismert Baros Gyula irodalomtörténészre, aki Barcsay életével már korábban foglalkozott.¹⁸¹ Baros vállalkozott a munkára, feljárt a levéltárba, a lemásolt szövegeket azonban valami okból nem tette közzé, s azokat halála után végül is Gálos Rezső publikálta.¹⁸²

Mialatt az iratok Budapesten voltak, következett be a bécsi Justizpalais felgyújtása és a belügyminisztérium levéltárának megsemmisülése.¹⁸³ Az osztrák kollégák megüzenték, hogy téritvényem elégett, és így – bizonyíték hiányában – nem tudnák tulajdonjogukat igazolni. Ugyanakkor sajnálkoztak, hogy nem kölcsonöztem ki több fasciculust, hiszen veszteségük annyival is kevesebb lenne. Bármennyire különös, nem tudtam szabadulni az érzéstől, hogy nyugtalanságom oka a pusztulás veszélyének megsejtése és elhárításának tudat alatti vágya volt.

Sándor Lipót nyomdai munkálatai sokáig elhúzódtak. Az Egyetemi Nyomda várbeli részlegében készült könyvem, a mai Hess András téren, az egykori pénzügyminisztérium által közrefogott régi, egy emeletes épületben, ahol ma az önkiszolgáló étterem működik. Régi módon, kézi szedéssel folyt a munka. Patriarchálisan és közvetlenül. Az öreg művezető, a két szedő és egy kis tanoncleány, aki a levéltárba áthozta a friss levonatokat, hónapokig eljátszottak könyvemmel. Hálátlanul elfelejtettem valamennyiük nevét. Csak a kis Klárikáé maradt meg emlékezetemben. Akkor azt hittem, hogy ez a munkatempó a normális. Viszont szépen dolgozott a nyomda. A hibákat kijavították, az újabb levonatokat nem tagadták meg. Békés, csendes, meg-

178 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Verwaltungsarchiv. Alte Polizeiakten. Fasz. 23. [Personalia.] Nr. 17.

179 *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, i. m. 77., 196.

180 Lásd erről MNL OL., Y 1 No. 585/1925. (Az adatot Reisz T. Csabának köszönöm.)

181 *Barcsay és Báróczy*. Sajókaza, 1905; *Adatok Barcsay Ábrahám levelezéséhez*. Bp., 1911.

182 Barcsay Ábrahám levelei Danczkay Józsefhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 47. (1937) 1. füzet. 54–64., 2. füzet. 180–191.

183 A Justizpalast egy 1927. július 15-én szervezett demonstráció alkalmával égett le, amikor a tüntető tömeg megostromolta és felgyújtotta az épületet.

nyugtató idő volt, amit a nyomdai munka igénybe vett. Egyszer azonban ennek is csak vége lett, visszavonhatatlanul megjelent a könyv.

Domanovszky ekkor értesített, Klebelsberg számít arra, hogy személyesen fogom átadni példányát, mégpedig Kossuth Lajos utcai lakásán. A megjelölt időben, minisztériumba indulása előtt jelentem meg kihallgatáson. Nagy várakozással, évek óta ápolt vágyaim beteljesülését remélve. „Mutassa meg”, fiam, hangzott a felszólítás, „milyen munkájának szerkezete”, és ezzel a tartalomjegyzéknél óvatosan felvágta a könyvet. Az óhajnak szívből örültem, mind a bevezetés fő erősségének éppen tetszetős tagoltságát tartottam. Büszkén kezdtem tehát magyarázni hogy az első és utolsó fejezet azzal, hogy a társadalom megmozdulásáról és az állam általi elnyomásáról szól, mintegy keretbe foglalja a tárgyalást („A társadalom és az államhatalom küzdelme 1790-ben”; „Az államhatalom győzelme a társadalom felett”), amelynek a nádorválasztásról [szóló] átmeneti részét követően három fejezet a nádor hivatali ténykedését, az őt elhatározóan befolyásoló kapcsolaton keresztül világítja meg („Apa és fiú”; „A két testvér”; „Nádor és nemzet”). Úgy azonban, hogy az időrendi egymásután új meg új szakaszt perget le. „A reakció alapjainak megvetése” című fejezet a fejlődés és harmónia megtörését tárgyalja (a Martinovics-összeesküvés és hatásai), a nádornak Ferenctől teljes egészükben elfogadott politikai javaslatai pedig már a következő korszak jellegét határozzák meg.

Klebelsbergnek a jövőt illető kérdésére válaszolva jóvátehetetlen hibát követtem el. Ahelyett, hogy franciaországi utam tervére tereltem volna a szót, és emlékeztettem volna ígéreteire, valahogyan a rendi fejlődés iránti érdeklődésemről kezdtem beszélni. Talán a Sándor Lipót-kor társadalmi alakulásának képe befolyásolt, talán a polgárság mint rend kibontakozása, amellyel ekkortájt foglalkoztam. Talán, mert tudtam, hogy a történeti földrajz iránt Klebelsbergnek nincs érzéke. „Rendiség?” – kérdezte és arcán csalódás látszott, mennyire szívesebben hallott volna XIX. századi témáról. „Itt van Gierke Genossenschaftsrechtje”, mutatott rá a berlini jogász munkájának három kötetére,¹⁸⁴ amelyek egyetemi hallgató korában szemmel láthatóan untatták, s mintha azt akarta volna mondani, hogy kárba veszett idő a problémával foglalkozni. Elvitt ugyan autóján a minisztériumig, de kérdéseire felelgetve többé már nem nyílt alkalmam figyelmissé tenni egykori ígéreteire.

Egyre melankolikusabb hangulat vett rajtam erőt. Szerencsétlen természetem, amely az első sikertelenségre azonnal levonja a legpesszimistább következményeket és megadja magát a végzetnek, mondván, hogy úgysem lehet szembe szállani velem, az audiencia végére teljesen elhatalmasodott rajtam. Kudarcomról senkinek sem szóltam. Tervemről különben sem tettem említést, már csak babonából sem, hogy el ne

184 Otto von Gierke: *Die deutsche Genossenschaft*. Band I–III. Berlin, 1873.

kiabáljam „szerencsémét”. Egyedül Lukinichnének panaszkodtam. Ő, okos asszony létére, azonnal megadta a helyes tanácsot: „Szóljak Klebelsbergnek” – mondta –, „nem szándékosan feledkezett ő meg ígéretéről, csak annyi a dolga, hogy nem emlékezhet minden részletre.” Bizonyára így is volt. Sajnos nem próbálkoztam többet. Amidőn pedig pár hét múlva egy banketten belém botolva Klebelsberg ezt a megjegyzést tette: „Fene reakciós ember volt az a Sándor Lipót”, el is ment a kedvem minden kísérletezéstől. Rosszallást éreztem kicsendülni szavaiból. Mintha nem sikerült volna őt meggyőzőnöm, hogy a nádor reakcióssá válása az általam helytelennek ítélt összeküvés szükségszerű következménye volt.

Nagy kár volt a franciaországi út elmaradásáért. Legközvetlenebb következményül felhagytam a történeti földrajz kidolgozásának tervével. Ma sem tudom, milyen jellegű és milyen színvonalú ez a stúdium a franciáknál. Lehet, óriási csalódás ér, ha a helyszínen tájékozodom. Az 1960-as években az Annales-kör felvirágzása idejében¹⁸⁵ lettem figyelmes, hogy egyes történeti földrajzi problémák, így a pusztasodás kérdése, mint valami új érdeklődés tárgyai merültek fel, holott azok Rudolf Kötzschke kézikönyvéből,¹⁸⁶ és még inkább a német helytörténeti irodalomból már rég ismeretesek voltak előttem. Sőt már az is megfordult fejemben, hogy a *Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer* című nagyvállalkozáshoz,¹⁸⁷ vagy a müncheni állami levéltárban – bajorországi utamon¹⁸⁸ – megismert térképmunkálatokhoz hasonló francia atlaszról azért nincs tudomásom, mert ilyen nem is készült. Lehet, hogy közvetlen haszon nem származott volna abból, ha megismerem a francia történeti földrajzi irodalmat. De még ekkor is nagy veszteség volt, hogy nem nyertem alkalmat sem francia nyelvismereteimet tökéletesíteni, sem a francia művészeti és történeti emlékeket tanulmányozni. Az a párizsi tartózkodásom, 1930 nyarán,¹⁸⁹ amelyre ma oly sokszor gondolok vissza, szinte csak arra volt jó, hogy még inkább sajnáljam oly sokáig melegengett tervem kútba esését és szemrehányást tegyek magamnak a történeti földrajzi kézikönyv kidolgozásának elmulasztása miatt.

A kényszerű nyugalom, amely ábrándjaimat oly kíméletlenül szétszaggatta, valósággal megbénított. Jó két évbe telt, amíg ismét önfeledten, a munkába beletemetkezve és külvilágról megfeledkezve tudtam dolgozni. Nem mintha szorgalmam alábbhagyott volna. Sokat produkáltam ekkor is, a polgárság történetének témája pedig megragadta képzeletemet. De hiába, mindez más volt, mint az élvezet, amely-

185 Vö. erről Katus László, Makkai László és Niederhauser Emil tanulmányait az Annales-kör történetfelfogásáról: *Századok* 103. (1969) 5–6. sz. 1118–1133.

186 *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Jena, 1924. (Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Band 2.)

187 Hrsg. von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Band 1–3. Wien, 1906–1910.

188 Mályusznak erről az utazásáról nem találtunk adatokat.

189 Lásd erről ebben a fejezetben alább.

ben előbb részem volt. Előbb *A reformkor nemzedéke*, és a Sándor Lipót társadalomtörténeti háttérét nagy freskóvá növeltem, és a XVII. századig visszaforgatva rajta egyre szélesebb társadalmi rétegek cselekvő tényezővé válását tüntettem fel. Mégpedig összefüggésben a világnézetek változásával, a középkortól a neoromantikáig, a renaissancetól a marxizmusig. Napjaim hatására a világnézeteket aktív tényezőkké fogtam fel, amelyek képesek társadalmi rétegeket harcaikban irányítani. Ez a szellemtörténeti elgondolás az újkori fejlődésről alkotott szemléletemet elhatározóan befolyásolta, bár mindég csak akkor, ha általánosságokról volt szó. Konkrét, forrásokból megismerhető jelenségek rajzában nem jutott neki rész.

A Kossuth-jubileumi év, 1928 adta meg az alkalmat, hogy *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* címmel a *Napkelet*-ben mondjam el nézeteimet és fejtssem ki meggyőződésemet szükségszerű történeti szerepéről.¹⁹⁰ A cikk Szekfű nehezítését vonta magára. A Hungariában volt valami ebéd, amelynek végeztével az utcán járkálva halmozott el szemrehányásaival. Hajnal pszichológiailag, én most társadalomtörténetileg igazolom Kossuthot, hová jutunk, ha ez lesz az általános felfogás. A valóság az, támadt rám a legsúlyosabb érveléssel, hogy ugyanolyan lelkiismeretlen felforgató volt, mint az 1918-as forradalom szereplői.

Ez a cikkem nem várt szerencsét hozott. Ekkor fogalmazta meg Klebelsberg neoneacionalizmus néven a magyar kulturnacionalizmust mint korszerű nemzeteszmét, és kezdte meg elterjesztésére propagandáját.¹⁹¹ Ennek egyik megnyilatkozásául iparkodott minél több helyeslő felszólalást inspirálni, főleg a történészek körében. Arra nem számíthatott, hogy [a] tanszékükön ülő professzorok vagy akadémikusok kiállanak mellette. Talán nem is vágyott helyeslésükre. A fiatalokra volt kíváncsi. Egyetértésük közlését a *Napkelet*-től várta. Ennek szerkesztője, Tormay Cécile azonban nem volt hajlandó megengedni, hogy Klebelsberg liberális napilapjára, a *Pesti Napló*-ra,

190 *Napkelet* 6. (1928) XI. kötet. 3. sz. 166–183. Vö. erről Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 593–594.; Stágel Bence: A sikeres kisnemes-politikus. Mályusz Elemér Kossuth-képe. In: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2004. 45–49. (Eszmetörténeti könyvtár 1.); Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (vagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”) *Actas* 20. (2005) 1–2. sz. 166–167., 169.; Miskolczi Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Bp., 2007. 107–110. (Kisebbségkutatás Könyvek); Dénes I. Z.: *A történelmi Magyarország*, i. m. 251–252.

191 Klebelsberg neoneacionalizmusáról vö. Balogh Sándor: A bethleni konszolidáció és a magyar „neoneacionalizmus”. *Történelmi Szemle* 5. (1962) 3–4. sz. 426–428.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., 2007. 312–315.; Ujváry G.: *Tudományszervezés*, i. m. 24–25.; Ujváry Gábor: Kultúrfőlény és neoneacionalizmus. Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata. In: *Tormay Cécile-emlékkonferencia*. Szerk. Kollorits Krisztina. Bp., 2013. 147–176.; Ujváry G.: „Egy európai”, i. m. 153–160., 168.

ahol a „Neonacionalizmus” kiáltványa megjelent,¹⁹² hivatkozzanak folyóiratában a hozzászólók. A dilemmát végül is úgy oldották meg, hogy a *Néptanítók Lapja* újra lenyomatta a Napló szövegét,¹⁹³ és így most már konstruktív kútfőből lehetett meríteni.

Mivel Kossuth-cikkem a feudális uralkodó osztály legszélesebb rétegének jellemzésénél szakadt meg, szerfelett könnyű volt a megkezdett fonalat tovább sodorva az értelmiséget tenni meg annak a tényezőnek, amelyre a jelenben a társadalmi vezető szerep játszása vár. Az értelmiség ebben az elgondolásban, mint a hatalom megragadására vágyó munkásság ellenlábasa, a történeti tradíciók őre, az igazi nemzeti érzés ápolója, a megszakítatlan nemzettudat folytatója. Mindezt szívből írtam, mivel a feudális nacionalizmus külsőséges felszínessége és a nemzeti érzéssel szembehelyezkedőnek vélt internacionalizmus történetietlensége között az értelmiség mint a korszerű nemzetgondolat őrzője tűnt fel, amelyre a magyarság elszakított tömegei körében különleges hivatás teljesítése várt. Ha összehasonlítom helyzetemet Hajnaléval, mennyivel könnyebben sikerült penzumomat lerónom, azt kell gondolnom, hogy nacionalista gondolkozásom és érzésvilágom segített az akadály fáradtság nélküli legyőzésében.

A két évben, amidőn valósággal elveszítettem magamat, könnyen voltam befolyásolható és vállalkoztam oly feladatok megoldására, amelyekkel foglalkozni korábban semmiképpen sem lettem volna rávehető. Az egyik 1927-ben a középiskolai tanárok budapesti továbbképző kurzusán előadások tartása volt. Ezt Domanovszky tanácsára vállaltam el. A négyhetes tanfolyamon (június 27. – július 21.) az ország valamennyi középiskolájából megjelent egy-egy tanár, azzal a feladattal, hogy a hallottakat majd tovább fogja adni kollégái körében. Melich János szervezte a tanfolyamot, a konzervatív világnézet erősítésének nem titkolt céljával.¹⁹⁴ Az én feladatom a világháborút megelőző negyedszázad ismertetése volt.¹⁹⁵ Könnyű feladat, hiszen az események rengetegében a világháborús publicista irodalom alapján már az önképzőkörben¹⁹⁶

192 *Pesti Napló* 79. (1928) 1. sz. 1–2. Lásd még *Neonacionalizmus. Gróf Kelebsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei*. Bp., 1928. 134–138.

193 Pontosán: *Magyar Néptanítók Lapja* 61. (1928) 3–4. sz. 5–9.

194 A Budapesti Állami Tanárképzőintézet Elnökségének felkérése Mályusz Elemérhez: tartson előadásokat a középiskolai tanárok számára az 1927. június 23-án kezdődő továbbképző tanfolyamon. Bp., 1927. május 27. (Melich János elnökhelyettes, egyetemi tanár aláírásával.) Lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

195 Mályusz az alábbi témakörökben tartott előadásokat: „Előadások kurzuson 1927 nyarán. a) Településtörténet. Kérdések hazánk történelmében. b) A helyi történet jelentősége a történelemtanításban. [c] A magyar történelem 18. századi történetéről. [d]) A 18–19. századi magyar történelemről.” Csatolva ezekhez Mályusz jelentése az 1926–1927. évi nyári tanári továbbképző tanfolyamon tartott előadásairól. Lásd az előadások kéziratait: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

196 Mályusz a témakörben többek között volt tanára, Ballagi Aladár írásait is tanulmányozta. Vö. erről az I. fejezetet.

próbáltam tájékozódni. Azóta persze alaposan megváltozott felfogásunk és tudományos igényű munkákban, az újabb világtörténeti kézikönyvekben utánanézhettem, mi is történt valójában. Érdekelt, mi az, amiről nem is oly régen mit sem tudhattam. Most pedig mint valóság tárult a világ elé. Kútfőtanulmányokat természetesen nem végezhettem, de lapozgattam az akkor legterjedelmesebb külügyi aktakiadásban, a *Große Politik der europäischen Kabinette* köteteiben¹⁹⁷ és olvastam emlékiratokban, például House ezredesében.¹⁹⁸

Egyszerű kompilációnál aligha sikerült többet nyújtanom. Kivéve első előadásaimat. Ezekben megpróbáltam a századfordulót és korunkat szellemtörténetileg, azaz a világnézetek rendjében elhelyezni. Troeltsch, Dilthey, Meinecke olvasása nyomán kibontakozott nézeteimet igyekeztem rendszerezni.¹⁹⁹ A felfogás, hogy a reformáció és ellenreformáció mint a középkor folytatása, a felvilágosodás mint az újkor kezdete mint előbb magam számára, most hallgatóimnak volt meglepő, az egyes korszakok lényegének megértésére, a róluk szóló nézetek konfrontálása pedig legalábbis gondolkozásra biztathatott. Ezzel ugyan alaposan eltértem feladatomtól, amelyet megbízó levelem így fogalmazott meg: „A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése”, de, mint történni szokott, a hallgatók ezt az elhajlást – dicséretükre legyen mondva – egyáltalán nem vették rossz néven.

A hallgatók közt találok egykori egyetemi társaimmal, több kollégistával. Nem volt semmi okuk, hogy szépeket mondjanak, és így elhiszem, hogy észrevették a gondot, amelyet előadásaim kidolgozására fordítottam. Azt nem mondhatom, hogy a magam szemszögéből nézve kárba veszett munka volt előadásaim összeállítása. Ugyanakkor nem tagadhatom, hogy sokkal több időm ment el, mint kezdetben számítottam. Későbbi egyetemi tapasztalataim szerint éppen fele annyi órát (16) prelegáltam, mint amennyit egy professzor nagy kollégiuma alatt szokott leadni egy félév alatt.

A másik munka, amelyre vállalkoztam, még jelentősebb időmet vette el, következményeivel pedig több vonatkozásban is rendkívül súlyosan érintett. Talán mondanom sem kell, hogy ezt a summum malum-ot Szekfű hozta fejemre. Ekkor már nem az első eset volt, hogy nagyobb munka megírására ösztönzött. Legelőször olyan formán tette ezt, hogy engem ajánlott maga helyett, mert el akarta hártani a neki felajánlott szerződés megkötését. Ez 1923-ban történt, amidőn a Révai-cég oly – nagyobb – terjedelmű egykötetes magyar történetet kért tőle, amely beleillik a Richard

197 *Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten Auswärtigen Amtes. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes.* Hrsg. von Johann Lapsius – Albrecht Mendelsohn-Bartholdy – Friedrich Thimme. Reihen 1–15. Bände 1–40. Berlin, 1922–1927.

198 *The intimate papers of Colonel House in 4 volumes on the World War.* Boston and New York, 1928.

199 Mályusznak az említett történetírók műveiből/műveiről készített jegyzeteit lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

Muther *Festészet történetével*, Paul Wiegler *Világirodalomtörténetével* reprezentált sorozatba.²⁰⁰ 1923. július 27-én Szekfű, reflektálva *A reformkor nemzedékére*, amelyet kéziratban elküldtem neki, tarthatatlannak mondotta felfogásomat, hogy „minden tömeg csak akkor mozdul meg, ha saját anyagi sorsáról van szó, ez a társadalmi törvény igazolódott be most is”,²⁰¹ mivel ő – érvelt – épp ellenkezőleg arról győződik meg „napról napra, hogy az anyagi ellentéteknek mind csekélyebb befolyásuk van a dolgok irányítására”.²⁰² Augusztus 30-án viszont így bátorított: „Tájékoztatása végett megjegyzem, hogy R[évai]nak külön kiemeltem a Három Nemzedék korrigálására írt tanulmányát és hogy demokratikusabb alapokon áll, mint én, – ami R[évai]nak igen tetszeni fog.”²⁰³

Bátortalanul adtam be derekamat, ami természetes, hiszen előttem volt még az egész Sándor Lipót, legalább öt évet kértem határidőül, amibe, Szekfű megjósolta, a kiadó sehogyan sem volt hajlandó belemenni. Így csak október 23-án mentem el az öreg Révai Mór gellérthegyi villájába egy este bemutatkozó látogatásra, valami félreértés következtében pedig november 9-i sürgetésére november 15-én írtam alá a szerződést a vállalat ügyvezető igazgatójával. Ekkor elvállaltam az 1926. december 31-i határidőt.²⁰⁴ Nemcsak az idő hiánya miatt éreztem irreálisnak kötelezettségvállalásomat, hanem mert keveselltem tudásomat. Úgy gondoltam, hogy egységes nézőpontból szemlélve kellene a magyar történetet áttekintennem, ilyenekül pedig csak kettő kínálkozott számomra: az egész ezeresztendősi történeti folyamat alapja és háttere gyanánt a települési viszonyok változásainak ábrázolása, a társadalmi mozgás érzékeltetésére pedig a politikai harcokat úgy emelni ki, hogy azok tükrében az lássék, hogy a társadalmi vezető szerep egyre szélesebb rétegek kezébe került. Ez az utóbbi folyamat csak a XVII–XX. századra vonatkoztatva állt világosan előttem, és mert a középkorra nem tudtam megnyugtató formulát találni, amúgy is csekély önbizalmam még inkább fogyott.

200 Pontosan: *A festőművészet története*. I–II. Ford. Lengyel Géza. Bp., [1920]: *A világirodalom története*. I–II. Ford. Király György, Turóczy-Trostler József. Bp., 1921.

201 Mályusz E.: *A reformkor nemzedéke*, i. m. 47. Ezt az álláspontját Mályusz később a *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* című tanulmányában (i. m. 176.) még radikálisabban fogalmazta meg: Ugyanis „mindig az a társadalmi réteg a leghajlamosabb a felforgatásra, amely sokat veszített, amelyet megfosztottak valamitől s amely az elveszített visszaszerzésre tör”. Lásd ezt idézve Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 221. 45. jegyzet; vö. erről még Romsics I.: *Clio bűvöletében*, i. m. 324.

202 Szekfű levele Mályusznak. MTA KIK Kt. Ms 6405/395. A levelet szinte teljes egészében idézi Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 581–582., 595. 24. jegyzet; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 17–18., 29–30.

203 Szekfű levele Mályusznak. MTA KIK Kt. MEL Ms 6405/396. A levélnek ezt a részletét idézi Erős V.: *Adalékok*, i. m. 29.

204 *A Magyar Nemzet története* című tervezett mű elkészítéséről szóló szerződés–megállapodást lásd MNL OL, Gazdasági Levéltár. Z 720 113. tétel. (Az adatot Reisz T. Csabának köszönöm.) Vö. erről még bővebben Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 221–222., 224.

Annyira nem bíztam magamban, hogy senkinek az égvilágon nem szóltam szerződésemről, a levéltárban sem tudott arról senki. Így amikor lejárván a határidő, a szerződés érvénytelen lett, senki előtt sem kellett pironkodnom. Szekfű előtt sem, aki egyébként egész idő alatt kíméletesen egyszer sem érdeklődött, hogy haladok a munkával, és aki 1926 őszétől egy másik, nem kis feladat megoldására ösztönzött. Arra igyekezett rávenni, hogy írjam meg, mit veszített a magyarság a Felvidékkel és milyen népi és kulturális értékek megőrzésére kell törekedniök azoknak a generációknak, amelyek személyes tapasztalatból már nem ismerik a leszakadt országrészt.

A gondolat, hogy Magyarország valamennyi leszakadt területéről készüljön ilyen ismertetés, Klebelsberg hidegkúti villájában tartott azon a megbeszélésen merült fel, amely a *Napkelet* programjának a megállapításával próbálkozott. A folyóirat szerkesztőségét Tormay Cécile, Horváth János képviselte Szekfűn kívül; a leendő munkatársakat rajtam kívül Pigler Andor és Kapossy János, de ott volt még Baranyai Jusztin a ciszterci rendi egyházbjogprofesszor, valószínűleg mint a katolikus egyházi sajtó- és kiadóvállalat képviselője. A terv nekem nagyon tetszett, és örömmel vállaltam a nekem szánt feladat elvégzését. Örömmel olvastam Szekfű másnap írt levelében biztatását: „Mivel én azon rögeszmében vagyok, hogy Neked, mint felvidéki eredetűnek, itt eminens szereped lehetne [...]. Épen [sic!] mert igen fontos volna, hogy elvállald a kötetet, nem szeretném, ha további beszélgetés nélkül írásban jönne meg elutasító válaszdod [...]”²⁰⁵

Nekem ez a terv szívemből szakadt ki, készségesen tettem tehát eleget Szekfű kívánságának, hogy beszéljünk róla. Egyetlen aggályom és feltételem volt: mivel a Felvidéknek csak kis részét jártam be, már pedig a téma [az] országrész közvetlen ismeretét kívánja meg, kértem annak lehetővé tételét, hogy támogatást kapjak hiányzó ismereteim pótlásához. A tárgyalások sokáig elhúzódtak. 1927. február 21-én Szekfű még mindég reménykedett,²⁰⁶ hogy Tormay a kultuszminisztériumban ki tudja eszközölni utazásom anyagi feltételeinek biztosítását. Úgy látszik, a terv, amint Szekfű megfogalmazta, nagyobb koncepciójú volt, semhogy a „Nem, nem, soha” felfogású közvéleményt²⁰⁷ és [a] hivatalos köröket meg lehetett volna nyerni, s ezzel az egész elgondolás kútba esett.²⁰⁸

Ismétlem, nagy sajnálatomra, mert éppen akkor lett volna időm. Ugyanakkor a Szekfűvel folytatott megbeszélések közelebb hoztak hozzá. Nem vonhattam ki magamat magatartásának hatása alól, hogy még 1923. július 27-én biztosított, utalva bécsi

205 Szekfű levele Mályusznak. Bp., [1926.] november 7. MTA KIK Kt. Ms 6405/405.

206 Szekfű levele Mályusznak. MTA KIK Kt. Ms 6405/400.

207 A trianoni békeszerződés, illetve Magyarország felosztása elleni tiltakozó, továbbá az elveszített területek visszaszerzéséért síkra szálló Területvédő Liga nem hivatalos jelszava.

208 Vö. erről még Mályusz E.: Legsikerültebb, i. m. 225–227.

tartózkodásomra: „Én akkor is, most pedig különösen nagyra tartom tehetségét és munkabírását”,²⁰⁹ és ahelyett, hogy kritikám miatt megneheztelt volna, szerződésekhez igyekezett juttatni. Úgy éreztem, kötelességem viszonzni szívességét, amikor éppen ezt kérte tőlem 1927 nyarán.

Hivatalomban, a levéltárban keresett fel. Panaszkodott, hogy a *Magyar történet* írása mennyire igénybe veszi idejét, most pedig olyan új feladat végzése hárult reá, amely elől nem tudott kitérni. Teleki Pál kérésére elvállalta, folytatta, a radikális és bolsevik emigráció történetének megírását, és a témán egy hónapot dolgozott a Széchényi Könyvtár bizalmas gyűjteményében, jegyzeteket készítve a főleg Bécsben megjelent időszaki kiadványokból. Akárhogyan is szeretné, nem tudja a két munkát párhuzamosan végezni. Arra kér tehát, hogy a másodikból, mint társszerző vállaljak részt. „Te pörgetnéd le az eseményeket”, biztatott, „én meg az emigrációt mint képződményt jellemezném.” Németül és angolul jelenne meg munkánk, Teleki szerint az egyik nyelven kellene megírni, de ha ez nem megy, magyar szöveget is be lehetne adni. A magyar kiadás joga a miénk lenne. Könnyen lehetne egy napilapot, mint az *Újság*, megnyerni munkánk közlésére.

Mit kerteljek, Szekfű hiúságomnál fogva leszedett lábamról. Hízelgett nekem, hogy együtt szerepelhetünk mint társszerzők, oly könyv címlapján, amely úttörő volna a *histoire contemporaine* műfajának meghonosításánál azzal, hogy napjaink története egyik kényes fejezetét a tudományos problémák vizsgálatánál megszokott módon tárgyalja. Igent mondtam. Sajnos elmulasztottam írásban rögzíteni megállapodásunkat. Hasonló esetben azonban ez nem volt szokásos, a szerkesztőkkel is elég volt egy-egy tanulmány közlése felől élőszóval megállapodni. Bezzeg Szekfű nem restellte Telekivel írásban elfogadtatni immár kettőnk feltételeit. Formális megbízólevelet állíttatott ki, pontosan megállapított összegekkel.²¹⁰

Munkám folyamán Szekfű anyaggyűjtésével kezemben átlapoztam, átolvastam az emigrációs hírlapokat, röpiratokat, s ha további használhatónak látszó adatokat találtam, azokat pótlólag kijegyeztem. Beleolvastam tehát magamat az irodalomba. Mivel a szerződés szerint bizonyító dokumentáriumnak kellett a munkámhoz fűgglek gyanánt csatlakoznia, a jellegzetesebb, közlésre érdemes iratokat egész terjedelmükben folyamatosan lemásoltam. Engedélyt kaptam továbbá a bel-, valamint a kül-

209 Lásd a 202. sz. jegyzetben idézett levelet.

210 Teleki a Szekfű és Mályusz nevére 1927. július 10-én kiállított szerződésben a mű tárgyaként a „magyarországi bolsevista és radikális emigráció” történetének feldolgozását jelölte meg. A munkáért, amelyet angol nyelven kívánt megjelentetni, a két szerzőnek tiszteletdíjként összesen 4000, az anyaggyűjtésre, az előmunkálatokra pedig 2000 pengőt ajánlott fel. A mű leadásának, illetve elkészítésének határidejéül 1927. december 15-ét tűzte ki. A szerződést lásd MTA KIK Kt. Ms 6406/119. és Mályusz saját kezű másolatában: MTA KIK Kt. Ms 6408/425. A levélre utal Erős V.: Adalékok, i. m. 38. 16. jegyzet.

ügyminisztérium politikai osztálya aktáinak felhasználására. Azzal a kikötéssel és megszorítással, hogy nem hivatkozhatom eredetükre.

Egyik minisztériumban sem végeztem levéltári kutatásokat, hanem csak a számomra előkészített felhasználhatóknak ítélt iratokat kaptam kézhez. A belügyminisztérium a külföldi forradalmi, közelebbről kommunista mozgalmakról szóló, kötetnyi terjedelmű, gépelt összeállításokat bocsátotta rendelkezésemre. Ezek meglehetősen alacsony színvonalú munkálatok voltak, eléggé kritikátlan rendszerezésben. Nem sikerült megállapítanom, hogy külföldről gyűjtött információk voltak-e forrásaik, vagy ott járt megbízottak megfigyelései, olyan képtelen állítással, miszerint Georg von Below freiburgi professzor a felforgató elemek pártfogója, nem volt mit kezdenem, mivel róla közismert volt, hogy ultrakonzervatív, aki még a weimari rendszerrel sem tudott egyetérteni. A politikai rendőri osztálynak a hazai és európai mozgalmak összefüggéséről vallott felfogása annyira közhelyszerűnek és túlzottnak látszott, hogy jobbnak láttam az egész előadást mint ingoványos talajon nyugvót mellőzni.

Konkrétabban megismerhetőnek látszott [az] emigráns körök kapcsolata hazai mozgalmakkal. Elképzelhető volt, hogy rendőri nyomozati iratok szólnak róluk. Elmentem tehát a Zrínyi utcába és ott mind Sombor-Schweinitzer rendőrtanácsossal,²¹¹ mind Hetényi rendőrkapitánnyal,²¹² a politikai rendőrség jovialis főnökével beszéltem, de ők arra hivatkozva, hogy az iratok a pincében nehezen hozzáférhetőek, eltanácsoltak. Több eredménnyel járt információgyűjtésem a külügyminisztériumban. Itt követi jelentéseket is elolvashattam, amennyiben emigránsokról szóltak. Főleg Korányi Frigyes párizsi követnek Károlyi Mihályról közölt információi látszottak felhasználhatóknak. Afelől nem lehetett kétségem, hogy csak cum grano salis²¹³ és a miniszteri referensnek esetlegesen kezébe jutott iratok kerülnek eléem.

Az anyaggyűjtésben Szekfű kívánságára szerepet kellett engednem első és néhány évig legkedvesebb tanítványának Baráth Tibornak. Mivel Telekivel kötött megállapodásunk értelmében a 4000+2000 pengő honorárium egy része előmunkálatok finanszírozására rendelt összeg gyanánt szerepelt, és Szekfű ragaszkodott ahhoz, hogy Baráth pénzünkön kiutazzék – azt hiszem az 1928-i húsvéti vakációban – Bécsbe, beletörődtem, amit amúgy sem sikerült volna elhárítanom. Eleve nem tudtam ugyanis elképzelni, mit lehet Baráthnak felkutatnia, ami nem került itthon kezembe. Valóban, a *Rote Fahne*-ből²¹⁴ vett kijegyzéseken kívül semmit. Szekfű úgy tett, mintha csalódott volna, és szokása szerint a hazai közgondolkozást ócsárolta, mint amely eszes

211 Sombor-Schweinitzer József.

212 Hetényi Imre.

213 „Egy csipetnyi sóval”, azaz: csak módjával, megfontoltan.

214 *Die Rote Fahne*: Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg által Berlinben, 1918. november 9-én alapított német kommunista lap.

fiatalokat is károsan befolyásol. A végén még nekem kellett vigasztalnom, hogy Baráth anyagában akad használható elem is. Ahhoz nem volt bátorságom, hogy szemébe mondjam: kedvencének kívánt kellemes szórakozást biztosítani. A kijelentés csak akkor lett volna hatásos, ha hozzátehettem volna, hogy az én zsebemre gavalléroskodik. De ez eszembe sem jutott. A fiaskóval végződött utat mindkettőnk kárának gondoltam.

Elég sokáig tartott, amíg sor került arra, hogy kinyíljk szemem. Ha nehezen szántam rá magamat, hogy hozzákezdjek a fogalmazáshoz, az igazán nem csodálható. Végre, mikor már úgy éreztem, hogy nem halogathatom tovább, kivettem háromheti szabadságot, megszerveztem, hogy az ebédet felhozzák a lakásomra – ekkor már a Villányi úton volt főbérletem –, és szobafogságra ítéltam magamat. Addig ki nem mentem az utcára, amíg el nem készültem. Állati volt. Első utam Szekfűhöz vezetett. Boldogan újságoltam, hogy kész vagyok, és így ő is hozzáfoghat az összefoglaló részek megírásához.²¹⁵

Szemem közé nevetett és gúnyosan kérdezte: „Csak nem gondoltad komolyan, hogy megírom részemet?” Elképedtem erre a vallomásra, és szólni sem tudtam. „Hát akkor most mi lesz?” kérdeztem zavartan. „Semmi különös”, replikázott, „majd befejezed a munkát és Teleki el fogja fogadni.”

Mindkét dologban jól számított. Én megírtam a hiányzó részt, és magától értetődően elküldtem – 1928. november 23-án – postautalványon Szekfű lakáscímére (II. Ilona utca 14.) azt a 640 pengőt, amelyre ő a honoráriumból bejelentette igényét.²¹⁶ Egy hónapot fordított – világosított fel – a munka megkezdésekor a Széchényi Könyvtárban az emigrációs irodalom átnézésére, a jegyzetelésre, hasonló méretű elfoglaltságért a *Magyar Szemlé*től ennyit szokott kapni, így ez a kívánsága méltányos. Nem lehetett egy szavam sem. A feladóvevény dátuma azt is tanúsítja, hogy előzőleg szálítottam le a kész kéziratot, hiszen honorárium csak ennek ellenében válhatott esedékessé.²¹⁷ Amiből természetesen az is kiviláglik, hogy Teleki belenyugodott Szekfű elmaradásába. Én változatlanul szégyelltem, amiért hagytam magamat rászedetni, restelltem a világ előtt bevallani, hogy miként tudott túljárni az eszemen. Nevetséges figurának éreztem magamat, akin megérdemelten kárörvend mindenki.

Szekfűt ekkor ismertem meg, és ugyanekkor ábrándultam ki belőle egész életemre. Mint megtudtam, éppenséggel nem volt kényszerhelyzetben. A munka megírására

215 A mű elkészítéséről lásd bővebben Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. DVD-melléklettel. Szerk. Ujváry Gábor. A szerkesztő munkatársa: Nagy József Zsigmond. Bp., 2011. 238–250. Vö. erről még Erős V.: Adalékok, i. m. 29–31.; Romsics I.: *Clio bűvöletében*, i. m. 325.

216 Azaz Mályusz végül 3360 pengőt kapott a munkájáért.

217 Lásd a postai feladóvevényt Mályusz örököseinek tulajdonában.

Teleki akkor gondolt először, amidőn mint népszövetségi döntőbíró részt vett a moszuli olajmezőknek Törökországhoz vagy Irakhoz tartozása feletti tanácskozáson.²¹⁸ A hajón angolokkal találkozott, akik Magyarország történetéről egyedül Kossuth és Kun Béla nevét ismerték, de már a hozzájuk fűződő eseményekről alig tudtak valamit. Eszébe jutott, hogy fel kellene világosítani az embereket, ki volt Kun. Két monográfiát tartott szükségesnek. Az első tárgyául a Magyar Tanácsköztársaság történetét szánta Domanovszky tollából, a másik szerzőjéül legalkalmasabbnak Szekfűt gondolta, mint aki már Rákóczi-emigrációjával bizonyosságát szolgáltatva hasonló tárgy iránti érdeklődésének. Domanovszky az első tapogatózásra azonnal tagadólag válaszolt, és ezt Teleki egyáltalán nem vette rossz néven: Másodiknak Kaas Alberthez, a Közgazdasági Karon kollégájához, az alkotmány- és jogi ismeretek tanárához fordult, aki meg is írta a kívánt munkát. Szekfű nyugodtan követhette volna Domanovszky példáját. Ő azonban talán attól tartva, hogy megbántja az egykori miniszterelnököt, nem mert színt vallani. Ha el is fojtotta volna jogos sértődöttségét, hogy Teleki *A száműzött Rákóczi* problémáját egyenértékűnek gondolja egy XX. századi kérdés vizsgálatával, azt nyugodtan megmondhatta volna: a *Magyar történet* minden idejét lefoglalja. De hiszen éppen az a jellemző, hogy nem mert – nem először és nem utoljára – egyenes úton haladni, hanem sunyi módon bújt ki a csávából. A magam mentségére csak annyit, hogy jóhiszemű embert általában nem nehéz félrevezetni annak, aki eléggé elszánt saját érdekét érvényesíteni. Akkor még nem sejtettem, amire Szekfű bizonyára gondolt, hogy ilyesféle könyv szerzőjének lenni politikai elkötelezettséget jelent.

Kéziratot német kiadásáról Teleki egyik régi erdélyi munkatársa, Papp Antal pénzügyi adminisztrációs szakember gondoskodott. A fordítást egy nyugalmazott konzul végezte el. Nevét nem közölték velem. Ő adta meg a német címet, amelyet kifejezőnek találtam: *Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande*.²¹⁹ Kiadóról szintén Papp gondoskodott. A müncheni Südost-Verlag. Adolf Dreslerről csak annyit tudtam, hogy jobboldali kapcsolatairól ismert. Az angol szöveget a székesely Ince Péter, Teleki magántitkára és egyszerismind fiának, Teleki Gézának instruktora fordította.²²⁰ Az angol kiadó, a Grant Richards cég a könyvnek az éppen nem találó *The fugitive bolsheviks* címet adta.²²¹ A német változat elterjesztésével a kiadó még vesződött. A könyvnek sem ismertetéséről, de még csak említéséről sem

218 Lásd erről bővebben Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Bp., 2005. 257–264.; Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. (Bp., [2018.] 127–131. (Modern Magyar Történelem).

219 München, 1931.

220 A mű angol nyelvű fordításának első hat íve már 1931. március elejére elkészült. Teleki Pál ezt követően kérte Mályuszt, hogy a szöveg korrektúráját minél hamarabb végezze el. Lásd erről Teleki leveleit Mályusznak: Bp., 1931. március 11. és Bp., 1931. április 10. MTA KIK Kt. Ms 6406/121. és Ms 6406/122.

221 London, 1931.

hallottam. Propaganda tehát nem volt, a könyvről nem is szereztek tudomást az emberek. Szekfű óvakodott attól, hogy folyóirata, a *Magyar Szemle* említést tegyen róla. A méla csend abban találja magyarázatát, mint 1946-ban megtudtam, hogy a müncheni kiadó néhány év előtt leszállította a példányokat a Telekitől képviselt miniszterelnökségnek, pontosabban a sajtóosztálynak. Ez meg azokat, nem tudván mit kezdeni velük, a raktárában helyezte el. Amikor már Budapest kiürítése folyamatban volt, majd 1944-ben a hivatalok Nyugatra telepítésekor, két ládát levittek a Nemzeti Múzeumba. Amikor felbontották, a „Sturm” példányait találták bennük. Nem sokat teketóriáztak, hanem eltüntették azokat: máglyahalál lett a sorsuk. Sajnos nem valamennyi példányé. Egy valamelyik szemfüles könyvtáros kezébe került, és ebből nagy bajom származott.

Az érdektelenség nem lepett meg. Dick Manó, Szekfű kiadója, időben előkészített. Még akkor, amidőn közös kiadvánnyal megjelenés volt beszélgetésünk tárgya, rávett Szekfű, hogy menjek el Dickhez, mutassam meg neki a munka tervezetét, és tárgyaljak a kiadás felől. A Bajcsy-Zsilinszky úti, akkor Vilmos császár úti, nevéhez illően pohos könyvkereskedő, típusa volt a körüti üzletembernek. Hangoosan olvasta a fejezet-címeket, majd felém fordult: „Kit érdekel ez?” „Ha másokat nem, azokat bizonyára, akik az emigrációból hazatértek” – feleltem. Sajnálóan nézett rám és jellegzetes mozdulattal legyintett: „Ugyan kérem, azok már rég elfelejtették, hogy emigránsok voltak.”

Az angol kiadó gondosabban járt el. Propagandája eredményeül több napilap közölte a könyvről ismertetést, ki-ki pártállása szerint. C. A. Macartney a *Spectator*-ban (1931. augusztus 22.) névvel és részletekbe menően szigorúan megbírált. Ugyanakkor a *Morning Post* (július 31.) vagy a *Western Morning News & Mercury* (szeptember 10.) személyenyekkel illusztrálva felfogásomat, hasonló terjedelemben megdicsért.²²² Minél inkább jobboldali volt valamelyik újság, annál helyeslőbben állt mellém. A lényeges minden szempontból nézve úgyis az volt, hogy egyáltalán szó essék a könyvről. A kiadó, nyilván szokása szerint, leveleket is intéztetett a szerkesztőségekhez, mintha csak spontán megnyilatkozások volnának. Az egyik, Maugham aláírásával. Az ismert regényíró névrokónának szerepeltetése félrevezető, de az üzleti életben általános eljárás volt.

Saját elhatározásomból kéziratomat közlésre átadtam a *Napkelet*nek. Addig, amíg – Horváth János után – Hartmann (Keményffy) János, egykori kolozsvári tanár szerkesztette, munkatársául számítottam,²²³ és évekig szorgalmasan eljárta az Erzsébet

222 Lásd ezeknek az ismertetéseknek gépelt másolatait: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

223 Erről tanulmányoztam Mályusznak a folyóiratban megjelent alábbi tanulmányai-esszéi: Martinovics és társai. 4. (1926) VIII. kötet. 6. sz. 489–506.; Magyarország kálváriája. 5. (1927) IX. kötet. 7. sz. 619–622.; Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. 6. (1928) XI. kötet. 3. sz. 166–183.; Értelmiségünk és a neonacionalizmus. 6. (1928) XI. kötet. 291–295.; Gróf Andrássy Gyula. 7. (1929) XIV. kötet. 1. sz. 104–105.

Királyné Szálloda kávéházában péntek délutánonként tartott szerkesztőségi összejöveteleire. Itt Hajnal Budapestről elköltözése után az egyedüli történész voltam. A rokon szakmabeliek közül gyakrabban Halász Gáborral, az esszéíróval találkoztam. Meg Németh Lászlóval, akit már a *Protestáns Szemle* Múzeum kávéházi megbeszélésein megismertem. A *Napkelet*nek akkoriban fiatal költők versköteteiről számolt be. Mindjárt meg is kértem, hogy mondjon véleményt sógorom, Görgő Tibor rudabányai orvos önköltségen kiadott verseiről.²²⁴ Gizi nővéremnek kívántam segíteni, vajon férje beteges öntetszelgésével mit kezdjen. Németh lelkiismeretes vizsgálat után pontosan megállapította a diagnózist: „Ha a szerző fiatal, akkor nem lehet belőle költő.” Nem mondtam meg neki, hogy az író már túl van a korhatáron.

A *vörös emigráció* – ezt a címet kapta munkám a *Napkelet*ben²²⁵ – leplezetlenül elfogult volt, de őszinte meggyőződésből írtam. A Tanácsköztársaság bukását már 1919 júliusában elkerülhetetlennek tartottam és a Stromfeld-offenzíva eredményeinek feladása után kívántam is azt. Az egész kísérletet elhibázottnak éreztem, egykori vezetőinek emigrációs törekvéseit, hogy visszazerezzék hatalmi pozícióikat, mint az ország, a magyarság boldogulását akadályozó, ugyanakkor megvalósíthatatlan próbálkozásokat [sic!]. Kétségtelenül hiba volt a bajok gyökereit az októberi forradalomban látni, de a hazai állapotok elítélésében annyira egyetértett az emigráció valamennyi árnyalata, hogy mint az otthon védelmezője oly egységes mozgalom résztvevőinek láttam őket, amelynek egyes frakciói közt csak árnyalati különbségek vannak.

Tartósabb megállapítás, érzésem szerint, akadt az előadásomban. Kétségtelenül helyes volt a munkásság, főleg annak szakszervezeti, öntudatos része csekély számában látni egy agrárjellegű ország felett a tartós vezetés átvételének fő akadályát, ugyanakkor egy maroknyi vezető szerepét azzal a kényszerhelyzettel magyarázni, hogy hiányzó társadalmi erőket kellett pótolni. Hivatásos forradalmároknak neveztem ennek a csoportnak a tagjait. Ezzel a megjelöléssel az emigrációs irodalomban nem találkoztam. Idő kellett, amíg egy – a forradalmi romantikával szakító – reális szemlélet elérkezettnek látta az időt a valóság objektív értékelésére. Amidőn Kun Béla özvegyének visszaemlé-

224 *Hígyetek magyarok! Verseik.* Bp., 1934.

225 Lásd a mű egyes fejezeteit a folyóiratban: I. Emigráció előtt. 9. (1931) XVII. kötet. 1. sz. 2–21.; 2. Fehér terror. 2. sz. 97–110.; 3. sz. 243–250.; III. A kimentente-orientáció. 4. sz. 329–339.; 5. sz. 425–445.; 6. sz. 515–539.; 7. sz. 623–650.; 8. sz. 714–753.; VII. Forradalmár és emigráns lelkiület. 9. sz. 825–837.; 10. sz. 901–904.; 11. sz. 965–969.; 3. Emigráns hangulathullámváz. 12. sz. 1032–1036. (A római számok a mű egyes részeire vonatkoznak, de csak a fenti esetekben vannak így jelölve a folyóiratban!) – A mű megjelenése monográfiaként: *A vörös emigráció. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006.* (Historia incognita). A mű első fejezetének (Emigráció előtt) újrakiadását lásd *A vörös háború. Herczeg Ferenc, Mályusz Elemér, Breit József írásai.* Szerk. Furkó Zoltán. [Bp., é. n.] 15–25.

kezéseiben férjére alkalmazva ezzel a megjelöléssel találkoztam,²²⁶ úgy éreztem, hogy helyeslést nyert társadalmi kategóriák szerint igazodó felfogásom.

Forradalmár és emigráns lelkületet látni a csoport tettei mögött indokul, eredetileg Szekfű gondolata volt. Annyira – reá jellemző – szellemtörténeti megállapítás, mint korábbi hírhedt rajza *A magyar bortermelő lelki alkatáról*.²²⁷ Szeretném azonban remélni, hogy Szekfű általánosító, mindent egy kalap alá vonó felfogásával szemben a valóságot nálánál pontosabban sikerült ábrázolnom.

Azzal, hogy megorroltam Szekfűre, magam lettem az oka, hogy nem írtam meg azt a könyvem, amelynek témája régóta érdekelt, s amely, úgy érzem, legsikerültebb munkám lett volna. A gondolat, hogy önálló kötetben kellene feldolgoznom a magyarországi polgárság múltját, legelső magántanári előadásaim folyamán, az 1925–1926. tanév második szemeszterében fogamzott meg bennem.²²⁸ Azt, hogy városok helyett a polgárságot állítom központba, már akkor elhatároztam, amikor be kellett jelentenem a tanrend számára kollégiumom címét. Azonban az óráról órára készülés közben, amikor a címhez illően tisztázni igyekeztem, hogyan fejlődik ki a polgárság mint rend, s mily hatásokra alakul ki a polgári magatartás, gondolkozás és életfelfogás, tudatosult bennem, hogy szemléletében és követett módszer tekintetében egyaránt új megoldással lehet próbálkozni.

A témához vonzódásomnak szokatlanul erősnek kellett lennie, különben aligha bírtam volna el a részvétlenséget, amellyel a hallgatóság fogadott. Mindössze két leány járt el hétfő délutáni kétórás előadásomra. Hamar kiderült, ők is milyen célból. Amikor megemlítettem, hogy az erdélyi viszonyokra nem térek ki, egyikük arcára mély csalódás ült ki, míg a másik nevetve nézett társnőjére. Megmondták: az elszomorodó hölgy Domanovszkyhoz készíti szakdolgozatát az erdélyi városokról és abban a reményben vette fel kollégiumomat, hogy felvilágosítást fog hallani tőlem tárgyára vonatkozólag. Másikuk pedig csak barátságából, nem szakmai érdeklődésből vállalko-

226 Kun Béláné: *Kun Béla. (Emlékezések.)* Bp., 1966. 385.

227 *Történelmi tanulmány.* Bp., 1922.

228 Mályusz még habilitációs kérvényének benyújtása előtt, 1925. január 20-án megállapodást kötött munkahelyével, az Országos Levéltárral, „hogy a venia legendi elnyerése esetén előadást” tarthatna az egyetemen. A sikeres habilitációt követően benyújtotta az egyetemhez előadásainak részletes tervezetét. Ebben négy félévre a következő témákat jelölte meg: „I. félév: Bevezetés a magyar társadalom történetébe. – Társadalmunk története a XIII. századig. Heti 2 óra. II. félév: A rendi társadalom története Verbőczyig. Heti 2 óra. III. félév: A rendi társadalom története Verbőczytól 1848-ig. Heti két óra. IV. félév: A jobbágyság felszabadítása. Heti 2 óra.” Lásd ELTE Lt. BTK. 8b.) 924/1925–26. – Mályusz végül a következő címmel hirdette meg előadásait az 1926–27. és az 1927–28. tanévekre: *A magyar társadalom története a XVIII–XIX. században. PPTÉ tanrend, 1926/27. tanév első fele, i. m. 57.; PPTÉ tanrend, 1926/27. tanév második fele, 58.; A magyar rendi társadalom kialakulása. PPTÉ tanrend, 1927/28. tanév első fele, i. m. 58.; PPTÉ tanrend, 1917/18. tanév második fele, i. m. 58.*

zott a kísérő szerepére. Mivel csalódásuk ellenére sem maradtak el, tovább készültem előadásaimra, nem kisebb szorgalommal, mintha népes auditorium hallgatna.

Bár a részvétlenség ellenére biztos voltam, hogy a téma életrevaló, bátorságomat növelte, hogy a középkori várostörténet elismert nagymestere, Georg von Below mint a *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* szerkesztője első érdeklődésemre elfogadta közlésre *Geschichte des Bürgertums in Ungarn* című cikkemet és késedelem nélkül kiadta.²²⁹

Tekintélyes nemzetközi folyóiratban megjelenésem indíthatta Szekfűt, hogy ajánlja: dolgozzam fel témámat a *Magyar Szemle Könyvei* számára. A sorozat terve akkoriban formálódott és Szekfű meg is mondta, hogy az ő *Bethlen Gábor*a,²³⁰ meg a *Polgárság története* volnának az első kötetek, s azok egyszerre jelennének meg. Talán az volt a baj, hogy az együtt szereplésünkre tett ígéret nem vonzott, mint Szekfű remélte, hanem elidegenítően hatott reám. Csak az imént égetve meg ujjamat, nem tudtam elhinni, hogy az invitálás mögött nem lappang-e valami hátsó gondolat. S ezt talán nem is egészen alaptalanul sejtettem. Szekfű jól tudta, hogy a Bethlen-életrajz protestáns körökben visszatetszésre fog találni. Úgy gondolta tehát, hogy szerepeltetésem hasznos lesz a könyv sikere érdekében kívánatosnak tartott, sőt általa számításba is vett és előnyösnek vélt „kis botrány” kelleténél nagyobb növekedésének ellensúlyozására.

Húzódozásomat az első alkalommal azzal indokoltam, hogy tudományosan dokumentált kétkötetes könyvet szeretnék írni. Abban a reményben, hogy sikerül más belátásra bírni, Balogh Józseffel, a Magyar Szemle Társaság főtítkárával behívatott a folyóirat szerkesztőségébe további tárgyalásra. Ide azzal az elhatározással mentem el, hogy csak azért sem engedek. Érveimet, mentegetőzéseimet Balognak adtam elő. Szekfű az átellenes asztalnál ülve, a beszélgetésben nem véve részt, hallgatott. Egyszer csak ingerülten közbevetésként: „A cím ez lehetne: A magyar polgárság. Történeti tanulmány.” A lélegzetem is elállt, valósággal megdöbbentett, mennyire hatásos a cím. Ha megszakadtam volna, akkor sem jutott volna eszembe. De hiába, kezdeti elhatározásommal képtelen voltam szakítani.

A következő években, évtizedekben gyakran gondoltam arra, hogy engednem kellett volna, mert az olvasmányos, hatásos könyv nevémet ismertté tette volna. Szekfű egyébként azt nem volt képes megérteni, miként mondhat le valaki az írói sikeréről. Ő nagyszerű írói-kiadói érzékkel megértette, hogy *Száműzött Rákóczi*, *Bethlen Gábor* terjedelmű és jellegű könyvek számíthatnak olvasókra, tehát olyanokat kell írni. Alapvető különbség volt köztünk: engem nem érdekelt, lesznek-e olvasóim vagy sem,

229 *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20. (1927) 356–407.

230 Bp., 1929. (A Magyar Szemle Könyvei. 1.)

mert fő céloom az volt, hogy a problémának felfogott kérdést a magam tanulságára oldjam meg. Éreztem, a Szekfű ajánlotta könyv megírásához csak le kellene ülnöm, elég volna a szemem elé tóduló fejezeteket rendbe szedni és formába önteni. Ugyanakkor azt is tudtam: az írói siker ára az volna, hogy kutatásaimat idő előtt megszakítom, csak a már megismert részleteket bővíthetem, és lemondok a mélyebbre hatolásról.

Balogh József sikertelen tárgyalásunk után ismételten visszatért a „Polgárság”-ra. 1930. április 3-án szegedi kineveztetésemhez annak a reményének kifejezést adva kívánt szerencsét, hogy „talán most sor kerül a »Polgárság«-ra és egy »Kincses-tár«-kötetre is”.²³¹ Két év múlva pedig várható visszatérésem híreről azzal értesített, hogy „Pesten hamarosabban készül el majd »A magyar polgárság története«.”²³² Szerződéskötése elől mindannyiszor kitértém. Bízam abban – ellenkezője eszembe sem jutott –, hogy polgárságtörténeti jegyzeteim bármely tetszőleges időben visszavisznek majd a témakörbe és képesítenek, hogy változatlan frissességgel dolgozzam határai között. Ha sejtem, hogy a történetkutató sem teheti jégre vonzalmaival, kétségtelesenül hajlok Balogh szavára.²³³

A vörös emigráció megjelenésekor már a szegedi egyetem magyar történeti tanszékének a tanára voltam. A levéltárból elkerülésem körülbelül két éve levegőben lógott, de hogy éppen Szegedre jutottam, annak egészen sajátos oka volt. Először kissé komolytalan körülmények közt került szóba a levéltárból kiválásom. Amidőn Angyal mint az újkori világtörténet tanára nyugalomba vonult, és a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója lett,²³⁴ Hóman és Szekfű, akkor szerzőtársak és szövetségesek, szeretnék volna biztosítani, hogy a megüresedett katedrát az utód az ő, ne pedig Domanovszky elhatározásából nyerje el, vagy legalább úgy érezze, hogy nekik kell elkötelezettnek lennie. Domanovszky jelöltje Hajnal volt. Ezt mindenki tudta, és azt is, hogy Hajnal nem érzi jól magát mint a herceg Esterházy család levéltárosa,²³⁵ és körülményeinél fogva szeretne az egyetemre kerülni.

Hajnal ellen Hómannak nem volt kifogása, sőt mint paleográfust nagyra becsülte. Szekfűnek az nem tetszett, hogy nem kollégista volt, és így, mint mondotta, olyan munkákat vagy nem olvasott el, vagy csak diákkora után, amelyekkel az egyetemen kell megismerkedni. Mivel mindketten tudták, hogy Hajnal és én jó barátságban vagyunk, megpróbálkoztak, csak úgy heccből, nem lehetne-e szembeállítaniok bennün-

231 Balogh József levele Mályusznak. MTA KIK Kt. Ms 6398/221.

232 Bp., 1932. május 6. MTA KIK Kt. Ms 6398/229.

233 Vö. erről még Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 227–228.

234 Angyal 1929 júniusában vonult nyugalomba az Egyetemes Történeti Tanszékről, és 1930-ban nevezték ki a bécsi Történetkutató Intézet igazgatójának. Vö. erről Angyal D.: *Emlékezések*, i. m. 144.

235 Hajnal 1922 októbere és 1929 között volt a család levéltárának vezetője. Lásd erről bővebben Glatz F.: Hajnal István történetírása, i. m. 711.; Röss Imre: Hajnal István a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall* 15–16. (2004) 284–315.

ket. Először Hóman, később Szekfű közölte bizalmasan velem – ez 1928-ban lehetett –, hogy reám gondolnak a tanszék betöltésénél. Egy percre sem vettem komolyan a szavukat. Mindkettőnek azt mondtam, hogy magyar történettel kívánok foglalkozni, és mert nem érdekem a katedrára jutás, Hajnalnak nem állok útjába. Válaszomról Hajnal természetesen tudomást szerzett, amit nem is bántam, mert így nyugodtan tudta kivárni, amíg annak rendje és módja szerint megkapta a kinevezést.²³⁶

A másik lehetőség, hogy elkerülök a levéltárból, komolyabb körülmények közt került fel. Az Eckhart Ferenc Budapestre jövetelével megüresedett második levéltári megbízotti állás jelöltjéül választott ki Klebelsberg. Az első megbízott, mint Szekfű utóda, Miskolcgy Gyula volt, akivel – joggal reméltem – jól ki tudnék jönni. Ő reprezentálna, én meg kutatnék és írnék, terveztem el. Miskolcgy is szívesen látott volna kollégának, miután teljesítettem kívánságát, és biztosítottam, hogy a történeti intézet helyettes igazgatói munkakörében szintén ő fungálhatna, annak elnyerésére nem gondolok.

Kissé visszatartott attól, hogy azonnal igent mondjak, Csánki barátságos magatartása. Hajnal és Miskolcgy távozása óta egyre több kedvezményben részesített, és Kossányinak gyakran emlegette, miért is mennék el, hiszen olyan jó dolgom van, hogy jobb már nem is lehetne. Csak egyet nem ért, tette hozzá, miért nem nyilatkozom és háritom el bécsi megbízatásomat. A késlekedés oka az volt, hogy nagyon erősen hajoltam Klebelsberg óhajának a teljesítésére.

Valóban, életem egészen másképp alakul, ha igent mondok. Rákényszerültem volna, hogy a középkortól véglegesen búcsút vegyek. Ugyanakkor a monarchia XVIII. századi történetével foglalkozva szinte határtalan lehetőségeket nyertem volna, hogy az európai történettudomány ismert és talán megbecsült szakembere legyek. Mindaz, amit Wandruszka a második világháború után II. Lipótról megírt,²³⁷ vagy a jozefinizmus ismertetése²³⁸ az én tollamból lényegesen hamarabb napvilágot látott volna. Mennyire egyezett felfogásom a nálamnál fiatalabb generációjával, arra vonatkozólag hadd említsem meg, hogy II. Lipót uralmának megértéséhez annyira szükségesnek tartottam – ami természetes is – előzetes toscanai tevékenységének ismeretét, hogy 1925-ben Firenzében járva²³⁹ több órát szántam az állami levéltárban a kor levéltári anyaga felőli tájékozódásra. Attól a levéltári kollégától, Giuseppe Cecchinitől pe-

236 Hajnal 1930-ban nyert kinevezést az egyetemes történeti tanszék élére.

237 Adam Wandruszka: *Leopold II.* Band 1. 1747–1780, Band 2. 1780–1792. Wien, 1963, 1965.

238 Eduard Winter: *Der Jozefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848.* Berlin, 1962.

239 Mályusz olaszországi útjáról személyes irataiban és levelezésében, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának az iratanyagaiban nem találtunk adatokat.

dig, aki körülvezetett a raktárban, bibliográfiai adatokat és a XVIII. századi firenzei történet kutatásának stúdiума felől felvilágosítást egyaránt kértem.

A döntő, hogy végül is lemondjak a ragyogó jövőről és magam helyett Csánkinak – sajnos – Paulinyi Oszkárt ajánljam, Domanovszky tanácsa volt. Kereken megmondotta: azért nem helyesli Bécsbe meneteletem, mert ott fejlődésem ugyanolyan kedvezőtlen irányt venne, mint Szekfű esetében bekövetkezett. Nem kérdeztem, hogy érti ezt, nem is vitatkoztam vele. Rábíztam most is sorsomat, és vakon engedelmessé szavának. Bizonyára attól tartott, hogy magamban élve, távolról és külföldről nézve a hazai állapotokat, túlságosan eluralkodik majd rajtam a kritikai szellem, és élesen fogom bírálni mindazt, amivel nem értek egyet. Mint a *Századok* szerkesztője, több bírálatot közölt már tőlem, talán még többet olvasott más folyóiratokban, és aggasztotta, hogy szekfűi formát ölt magára felfogásom.

Azt hiszem, tévesen ítél meg. Több tárgyilagosság volt bennem, semhogy képes lettem volna bárki iránt is igazságtalannak lenni. Tudtam érdek nélkül dicsérni és olcsó állandó gúnyolódás, ócsárlás helyett számtalanszor tudtam kifejezni egy-egy sikerült munka felett érzett örömeimet. Ugyanakkor, ha úgy éreztem, hogy meg kell mondanom véleményemet, nem tartott vissza sem barátság, sem meggondolás, hogy következményeiben károm lesz meggyőződéseim megvallásából. Ebben a vonatkozásban Budapesten ugyanolyan voltam, mint Bécsben lettem volna.

Domanovszky szavára, most így látom, mégis azért hajoltam, mert nem értem feléssel, hogy Bécsben tartózkodva a hazai viszonyoktól függetlenül és fölénk emelkedés felé teszem meg az első lépést. Tudatosan akkor még nem ébredt fel bennem az elszakadás és tetterősebb közösségbe olvadás vágya, ezért nem is esett nehezemre Bécsről lemondanom.

Egy mégis csak világvárossal szemben a kis vidéki város, ami Szeged volt, kárpótlást számomra a munka sajátos jellegével nyújtott. Bécs ellenében, mint Miskolcgy példája megmutatta, végleg le kellett volna mondanom a középkor tanulmányozásáról, míg Szeged biztosított, hogy kötelességszerűen és bár ideiglenesen vagy megszakításokkal, de időnként visszatérhetek. Azonkívül a magántanári és budapesti helyettes tanári tapasztalataim már megmutatták a tanári pálya szépségeit, a nálamnál fiatalabbakkal foglalkozás előnyeit, és joggal mertem remélni, hogy egy katedra birtokában, s a levéltári elfoglaltságtól megszabadulva, eredményesen plántálhatom át ismereteimet és felfogásomat. Csábított azonkívül az egyetemi tanári címhez kapcsolódó társadalmi megbecsülés. Ezt az orvos- és jogászprofesszorok vívták ki – Szegeden sokszor nyílt alkalmam megfigyelni, mily fensőbbiséggel tudták azt maguknak biztosítani –, de a cím azonossága a bölcsészeti kar tagjait is magasabb fokra helyezte, mint ahol a társadalmi értékelés szerint egyébként lettek volna.

Rendkívül csábító volt azután a katedra elnyerésének módja. Klebelsberg gondoskodása és engedélye eredményül nem kellett pályázatot benyújtanom, hanem a kar meghívásával lettem tanár. Egészen sajtószerű körülmények játszottak közre, hogy mindez simán bekövetkezhetett. A szegedi egyetem körül éppen ekkor elkezdődött világnézeti csaták dúltak. Az egyetem tanári kara Kolozsvárról költözött át és összetételében még mindig őrizte alapítása idejének, a XIX. század második felének liberális jellegét. Szembetűnően ez abban nyilvánult meg, hogy a tanárok túlnyomó részben protestánsok, főleg reformátusok voltak. Mindez, ami oly magától értetődően adódott Kolozsváron, az egykori magyar feudális uralkodó osztályok székvárosában és a magyar értelmiség központjában, idegenszerű volt Szegeden, ahol a katolikus törzslakosság mellett csak maroknyi, és még régen beköltözött protestáns élt. Ugyanekkor a csanádi püspökség székhelyévé Temesvár helyett Szegedet tette meg a katolikus püspök, Glattfelder Gyula, aki úgy érezte, hogy kötelessége a város vallási jellegét kifejezésre juttatni valamennyi itteni állami hivatalban és kulturális intézményben. Mint beszéltek, arra törekedett, hogy az egyetem kancellárjának címe ékesítse.

Taktikából Klebelsberg támogatta törekvéseit. Ő Szegeden vállalt képviselőiséget, és szüksége volt a püspök segítségére. A miniszter a tudományos követelményeknek az egyetemi tanszékek betöltésénél tőle telhetően Szegeden is, mint a többi egyetemen, igyekezett eleget tenni, ami az orvosi és a jogi karokon nem is ütközött akadályokba. Ezekon mindég volt elég felvételre jelentkező hallgató, és így a tanári testületek mint munkájuk eredményére mutathattak a diákok tömegére, ami azután megnövelte az egyetemi autonómia biztosítására irányuló kedvüket. Miközben persze gondosan kerülték, hogy a budapesti egyetem numerus claususának²⁴⁰ következményeit lássák hallgatóságuk, a „mezei jogászok” tömegének Szegedre tódulásában.

A tanári pálya annyira nem vonzotta az érettségiző fiatalságot, a budapesti egyetem pedig oly mértékben tudott helyet adni a kutatás iránt hajlamot érző fiataloknak, hogy Szegeden a helybelieken kívül csak kevés felvételre jelentkező akadt. Klebelsberg leleményesen arra gondolt, hogy a szerzetes rendek tanárjelöltjeinek képzését központosítja Szegeden. A rendek tanítással régóta foglalkozó tagjai, a bencések, piaristák, ciszterciek, premonstreiek nem jöhettek szóba, mert nekik megvoltak [a] hagyományos tanárképző intézményeik. Az újonnan szerveződő leányközépségek tanárnői azonban annál inkább. Ezek ugyanis jelentős részben apácák voltak.

240 Az 1920:XXV. törvénycikk értelmében a felsőoktatásban a nemzetiségi arányoknak megfelelően szabták meg az állami egyetemi és főiskolai hallgatók létszámát. A törvény alapvetően a „népfajként” definiált, az ország népességének mintegy 10,4%-át kitevő zsidóság ellen irányult. A törvényvel részben az egyetemeken addig felülreprezentált zsidó hallgatók számát (30%) kívánták korlátozni, részben az 1918–1919. évi forradalmakban részt vállalt zsidó származású személyeket a felsőoktatásból kiszűrni.

A Horthy-kor konzervatív jellege hozta magával, hogy a nem állami, bár állami támogatással működő leányiskolák apácarendek vezetése alá kerültek. Ezek azonban még nem voltak felkészülve hirtelen kibővült körük ellátására. Nem volt elég, kellő képzettségű tanárnőjük. Novíciáik közül ezeket még csak most kellett kinevelniük. Számukra a katolikus Szeged ideális életkörülményeket biztosított. Annál kevésbé az egyetem, amiből következett, hogy ennek kellett a körülményekhez igazodnia.

Klebelsberg kíméletesen járt el. Régi, „szerzett” személyi jogokat nem érintett, nem keresett ürügyet feleslegeseknek deklarálható professzorok eltávolítására. Más tenni egyébként a körülmények sem engedték volna. Az egyetemi tanári állás akkor megingathatatlan volt. Azt a megoldást választotta, hogy a világnézetileg legexponáltabb szakokra – filozófia, pedagógia, magyar irodalomtörténet – új, párhuzamos katedrákat állított fel és azokra olyan tanárokat nevezett ki, akik a letűzőbb katolikus egyházi körök által sem lehettek kifogásolhatók. Várkonyi Hildebrand bencés a filozófus Bartók Györgyöt, Mester János világi pap a pedagógus Imre Sándort, Sík Sándor piarista az irodalomtörténész Dézsi Lajost volt hivatva ellensúlyozni.

A rendezés megnyugtatta Glatfeldert és táborát. A legközelebről érdekelt három régi professzor és a velük egyet értő kari tagok azonban érthető kedvetlenséggel fogadták a változást. Nehéz is lett volna nem igazat adni annak a felfogásnak, hogy párhuzamos tanszékek helyett inkább a karon még nem képviselt szakok tanításáról kellene gondoskodni. Úgy, amint arra a Magyarországon legelső néprajzi katedra felállításával és Solymossy Sándor személyében katolikus szempontból kifogástalan professzor kinevezésével éppen Klebelsberg már általános elismerésre talált példát szolgáltatott.

Ugyanakkor, amikor a három református professzor megkapta a maga katolikus ellensúlyát, került betöltésre a magyar történeti tanszék. Ez a református Szádeczky-Kardoss Lajos nyugalomba vonulásával üresedett meg.²⁴¹ Ő az erdélyi történet specialistája volt, kutatása azonban a politikai történetre korlátozódott. A katolikus térhódítás elvének megfelelően világnézeti szempontból kielégítő utódnak kellett volna következnie. Ez azonban nem látszott szükségesnek, mert a magyar művelődéstörténet tárgykörének a bencés Erdélyi László személyében már régóta volt ilyen előadója. Mivel az ő irodalmi működése és személye biztosítékot nyújtott, miszerint a közép-kor felől ortodox katolikus szempontból helyes felfogást ismerhetnek meg a hallgatók, Klebelsberg úgy látta: tehet békítő gesztust a protestánsok felé azzal, hogy hitsorsosukat teszi meg tanárnak.

241 Koszta László: Deér József, a szegedi egyetem professzora. In: *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára*. Szeged, 2006. 28. (Capitulum 11.)

Az igazi erdélyiek, az Imre Sándor köré tömörülők, aligha voltak jelöltségemtől elragadtatva. Személyesen nem ismertek, de mert nem találtak okot arra sem, hogy ellenezzék alkalmazásomat, hiszen szorgalmas munkatársam voltam a *Protestáns Szemlének*. Azután, személyileg nem volt oly igénylő, akit mint protestánst vagy erdélyi specialistát szembeállíthattak volna velem. Katolikus részről már bizonyára lett volna olyan érdemes szakember több is, aki vállalja a szegedi tartózkodás hátrányait annak ellenében, hogy mint egyetemi tanár hetvenéves koráig aktív szolgálatot teljesíthet. Ilyen volt Gombos Albin, a kolozsvári egyeteme neveltje, Márki Sándor hú tanítványa, a középkori krónikák hangyaszorgalmú búvárlója, és magával ragadó pedagógus; vagy Tóth Zoltán, a hadtörténész és még sokan mások, akiket nyilván rá lehetett volna beszélni a professzorság vállalására. De ezek nem voltak protestánsok, és így Imre Sándoréknak nem is volt érdekük latolgatni esélyeiket.

Az idősebb katolikus történészek természetes szövetségeseit Klebelsberg bizonyára azzal az érveléssel nyugtatta meg és bírta inaktivitásra, hogy nem kell tőlem tartaniok, mivel nem reformátusnak, hanem csak evangélikusnak születtem, ezek pedig közismerten könnyebben kezelhetők vastagnyakú testvéreiknél. Ily érveléssel hathatott rájuk az akkori államtitkár, Kornis Gyula is, akinek szemében, éppen mint Klebelsbergében, döntő tényező volt, hogy tőlem, mint az újkori magyar történet kutatójától az alföldi metropolis egyeteméhez illően a hallgatóság érdeklődésének az újkori problémák iránti felébresztése joggal várható. Kornis a maga érdes modorában, gondolom, leplezgetés nélkül megmondta a dékánnak, Kogutowicz Károlynak és a latin filológus Huszti Józsefnek, aki ismert volt, mint tudja a miniszter minden kívánságát teljesíteni, mit vár tőlük ügyemben, és utasítása pontos végrehajtást is nyert.

A meghívás kitüntető volt, a körülményeket azonban túlon túl jól ismertem, sem-hogy meg legyek hatódva.²⁴² Ügyem minisztériumi referense, Mátéffy Károly nevetve mesélte, hogy tanári kinevezési aktámhoz hasonló kis iratsomó még soha sem volt

242 A szegedi egyetem hivatalos felkérő levelét lásd „A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történelemtudományi Kara felkéri Mályusz Elemért az üresedésben lévő magyar történelmi tanszéken egyetemi állás betöltésére. Szeged, 1930. február 3.” (Az irat Mályusz örökösének tulajdonában található.) Mályusz, jóllehet nagy megtiszteltetésnek tartotta a szegedi egyetem meghívását, de egyszersmind vonakodott azt elfogadni. Hóman Bálintnak néhány nappal a kinevezése után írott levelében (Bp., 1930. április 30.) hangot is adott „húzódozásának”, részletesen ecsetelve az állás elfogadásával együtt járó, anyagi helyzetére és tudományos munkájára hátrányosan kiható következményeket: „A kinevezés gyorsasága legjobban engem lepott meg. Csak júliusra vártam. A kérsedelem ez esetben kedvemre lett volna, mert már azzal a tervvel foglalkoztam, hogy bejelentsem lemondásomat. Anyagilag ugyanis, körülményeim következtében egyenesen katasztrofális rám nézve ez a »kitüntetés«. Klebelsbergnél hetek előtt audienciát kértem – mikor az anyagi feltételek tudomásomra jutottak –, és Szekfű tanácsára Veled is meg akartam beszélni a dolgot a legközelebbi napokban. Úgy találtam, hogy előnyösebb számomra, a munkalehetőségek szempontjából, inkább Pesten maradnom levéltárnoknak, mint Szegedre kerülni, hol még egészen primitív színvonalú előadások elkészítéséhez sincs könyvtári anyag, levéltárról nem is szólva. Sajnos a kinevezés elsöpört minden

kezében, mert a jelöltek könyveiket is be szokták terjeszteni, én meg egy jegyzéket mutattam be. Nem illett volna megmondanom, hogy csak annyi fáradságot vettem, amennyit akkor egy magyarországi „vidéki” katedra ért. Azt, hogy mi az értéke egy szegedi katedrának, kortársaim, nem pedig a nálamnál idősebbek magatartásán kellett lemérem. Ebben a tekintetben pedig jól tudtam, hogy sem Hajnal, sem Miskolczi nem volna hajlandó Szegeden állást vállalni.

A kinevezésnek mégis volt egy mozzanata, amelyre ma is csak meghatódva tudok visszagondolni. Kinevezésem 1930. április 2-án kelt.²⁴³ Pár nappal előbb Csánki leíratott szobájába. Már nála volt Klebelsberg, ami éppen nem volt szokatlan, mert gyakran felkereste a levéltárat bejelentés nélkül. Amint beléptem a főigazgatói szobába, Klebelsberg felém fordult és – így éreztem – a szokottnál izgatottabban mondta: „Most jövök a kormányzó úrtól, aláírta tanári kinevezését.” Hangsúly, és hogy a jó hírt ő siet közölni velem, az egész jelenet, szokatlanságával elérzékenyített. Imponált nekem az az odaadás és gondoskodás, amellyel Klebelsberg egy kis egyetem jelentéktelen tanszékének betöltésének ügyét oly nyilvánvalóan szívéen viselte. Ma is csak az a meggyőződés, hogy az egyes emberek iránti figyelme, a róluk való gondoskodása a magyar művelődés fejlesztésére irányuló őszinte törekvéséből fakadt.

Egy másik, szintén mélyen emlékezetembe vésődött közel egykorú emlékem Csánki személyéhez fűződik. Az Akadémián ő számított a történészek vezérének, és ő tekintélyét méltósággteljesen éreztette. Elhatározásait kíméletlenül keresztülvitte, érvényesítése közben nem ismert akadályt. Az emberek tudomásul vették, hogy az ő akarata számukra a törvény és meghajoltak előtte. Ezt tenniük azért is könnyű volt, mert Csánki mint régi akadémikus valamennyiük megválasztásakor már mint ajánlójuk közreműködött, és így – mint szokás volt mondani – az „ő emberei voltak”. Volt ugyan a historikusok közt egy másik vezető egyéniség is, Berzeviczy Albert, ő azonban ekkor már, mint elnök, nem szólt bele az osztály ügyeibe. Esetleg közölte kívánságát, kinek a beválasztását óhajtja, ami azután teljesült is. Főgel József, a szegedi világtörténész–professzor megválasztását kezdeményezte, akit renaissance kori kutatásai során ismert meg és becsült. Egyébként mint egykori miniszter udvariasan átengedte az érvényesülést az aktív kultuszminiszternek, ami a gyakorlatban Csánki uralmát erősítette.

lehetőséget, és én a változhatatlanba való kényszerű megnyugvással vonulok el. Mindenesetre megpróbálom legalább a már elért színvonalon tartani magamat [...].” OSZK Kt. Fond. 15/1021.

243 Tíz nappal később Mályusz letette a hivatalos esküt. Lásd a kinevezési iratot és az eskü letételét igazoló dokumentumot Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában. – Mályusz kinevezéséről vö. még: *Hivatalos Közlöny* 38. (1930.) június 15. 12. sz. 160.; Koszta L.: Deér József, i. m. 28.; Soós István: Mályusz Elemér és Deér József. In: *Deér József emlékezete*, i. m. 62.

Nem tudom, kitől indult ki a kezdeményezés 1930 tavaszán, hogy az egyik levelező tagsági helyre jelöljenek. Amidőn azonban az ajánlás Balogh Jenő aláírásával a nagygyűlésen szavazásra került, ez Csánki helyeslésével történt. Az egész tervnek közvetlenül tőle származását azért nem tartom valószínűnek, mert [az] ő korabelieknek túlságosan fiatalnak számítottam. A gondolat felvetője Hajnal lehetett. Az elsők, akik pedig hozzájárulásukat adták, Domanovszky és Lukinich.²⁴⁴ Az osztályszavazást követően napon az eredményről²⁴⁵ a levéltárban maga Csánki tájékoztatót. Sugárzó arccal újságolta: „Kolléga Úr, amikor kihúztam a fiókot, nem akartam hinni a szememnek, ilyen halomban álltak ott a golyók” – és kezével jókora kupacot mutatott.

Utalását csak később értettem meg, amikor már, magam is, gyakoroltam szavazati jogomat. A szavazás gumigolyókkal történt, és igen vagy nem mellett lehetett határozni. Titkosan, amit egy egyszerű szerkezet alkalmazása biztosított. Ez még Széchenyi idejéből származhatott. Egy kis, asztalra helyezett szekrényke volt, alul két fiókkal. Felső részén kerek nyílással, amelyen egy kézfej éppen csak befért. Innen felülről jobbra vagy balra úgy lehetett a golyót az embernek ujjai közül kiejtenie, hogy a csukló mozgásából még az sem állapíthatta meg, aki közvetlenül a szavazó mellett állt. De hogy még kevesebb mód legyen erre, az egész szekrénykét takaró borította, amely könyökig elfedte a szavazó karját. A gumi pedig azt is megakadályozta, hogy a hang irányából próbáljon valaki következtetni, vajon a szavazó az igen vagy a nem oldal felé lökte-e a golyót.

Egyébként, akár kezdeményező volt az Akadémia szavazási eljárása, akár nem, az a magyar társadalmi élet általános gyakorlatának felelt meg. A kaszinók is így döntöttek tagjaik felvételéről, de kirekesztéséről is, amikor is, mint mondani szokták, „kigolyózták” a tagságra méltatlannak talált társukat. Ez a szokás ma már feledésbe ment. 1948-ban legalábbis, amikor az Akadémia szétválogatta tagjait, hogy kit hagyjon meg vagy kit bocsásson szélnek, a tagságnak nem jutott ily általános részvétel a döntésben. 1930-ban még más volt a helyzet, számomra kedvező.

Végeredményben Csánki és hívei véleménye volt a döntő. Csánki, miután melletttem foglalt állást, voltaképpen saját győzelmének is örült. Ami az eredményben meglepte, az a filozófusok, jogászok és közgazdászok, a II. Osztály másik felének számomra kedvező döntése volt. Itt két dolog határozott. Egyrészt az ajánlók névsora,

244 Mályuszt Csánkin, Domanovszkyn és Lukinichon kívül a következő akadémikusok ajánlották levelező tagságra: Áldásy Antal, Gyalóky Jenő, Hóman Bálint, Madzsar Imre, Szádeczky-Kardoss Lajos, Szentpétery Imre. (Bp., 1930. február 25.) Lásd erről *Tagajánlások 1930-ban. Kézirat gyanánt.* Bp., 1930. 26–27. (Magyar Tudományos Akadémia).

245 Az MTA II. Osztályán történt tagajánlási szavazás eredménye a hivatalos jegyzőkönyv szerint 43 igen szavazat ellenében 7 nem volt. Lásd erről Nagygyűlés I. nap. Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia XC. nagygyűlésének 1930. május 7-én tartott üléséről. MTA KIK Kt. K 1397 6. – Mályusz akadémiai levelező tagságát másnap, május 8-án hirdették ki.

másrészt, mint Hóman megmagyarázta, szerencsés helyzetem, hogy nem ismernek, s nincs okuk nehezteletésből nemmel szavazni. A jövőnek kellett megmutatnia, hogy szükségképpen megváltozik-e állásfoglalásuk, amikor már tudták rólam, ki vagyok. A plénumon, ahol már az egész Akadémia döntött, az arány így alakult: 44 igen, 4 nem.²⁴⁶ Erre a végleges döntésre már valóban állt Hóman megállapítása: itt ritka eset volt, hogy az osztályok javaslatai nem találtak helyeslésre. Erre 11 év múlva, a rendes tagi választásnál sor is került. Most azonban, mivel a levelező tagságot egyedül Csánkinak és ajánlóim pártfogásának tulajdonítottam, bár büszkén, de a szerencsére hátrítva a sikert, vettem tudomásul. A büszkeségre, úgy éreztem, van okom. Amikor az *Akadémiai Értesítő* hivatalos beszámolója megjelent, megtudtam a pontos eredményt: 41 igen, 5 nem.²⁴⁷

Akadémiai bevélasztásomnak volt egy következménye, amely két évig szüntelenül táplálta hiúságomat. Korra én voltam a legfiatalabb tag, amit magától értetődőnek lehetett mondani, de az is maradtam egy ideig. Mivel az *Akadémiai Almanach*nak volt egy rovata, amely a tagokat életkoruk szerint sorolta fel, én 1931-ben a névsor végére kerültem.²⁴⁸ Arra, hogy az utolsó helyre voltaképpen büszke lehetek, Gombocz Zoltán méltatlankodó megjegyzése figyelmeztetett. Évekig ő is ott volt, mondotta, de József Ágost főherceg bevélasztásával elkerült onnan.²⁴⁹ Az elkövetkező években kíváncsian lapoztam fel az almanach új köteteit és nézegettem, megszűnt-e már kiválasztott helyem. Erre 1934-ig kellett várnom, Kerékjártó Béla, a matematikus megválasztásáig.²⁵⁰ Addig utánam bekerült, kortársnak számító barátaim, mint a kollégiumból Miskolcgy Gyula, Pukánszky Béla, Dudich Endre, Vendl Miklós, de mások is, mint Alföldi András, elem kerültek besorolásra.

A történészek, akik akadémiai választás nimbuszával bocsátottak útnak, bizonyára azt az elhatározásomat méltányolták, hogy vállalom a vidéki élet hátrányait. Ezek nem látszottak előttem súlyosaknak, amint hogy nem is voltak. Csábított a lehetőség, hogy hivatalba járás helyett egyedül kutatásaimnak és oly előadások tartásának élhe-

246 Nagygyűlés II. nap. Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia XC. nagygyűlésének 1930. május 8-án tartott üléséről. MTA KIK Kl. K 1397 [9.]

247 Mályusz itt az 1941. évi rendes taggá választásakor született szavazási eredményre utal. *Akadémiai Értesítő* 51. (1941) január–május füzet. 9.

248 *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach MCMXXXI-re*. [Bp.] 1931. 106.

249 Lásd erről *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMVI-ra*. [Bp.] 1906. 147.; *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMVII-ra*. [Bp.] 1907. 147.; *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMVIII-ra*. [Bp.] 1908. 146. – 1909-ben életkor szerint nem József főherceg, hanem Fejér Lipót került az akadémikusok névsorában az utolsó helyre. *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMIX-re*. [Bp.] 1909. 146.

250 Kerékjártó levelező taggá választásakor 34 éves volt. Lásd erről *Akadémiai Értesítő* 44. (1934) 225., 233., 235.; vö. erről még: *Magyar Tudományos Akadémia Almanach MCMXXXIV-re*. [Bp.] 1934. 114.

tek, amelyekből tanulmányokat, sőt talán könyvet is lehet formálni. A hosszú vakációt mindjárt 1930-ban egyetemi felkészülesemre szántam.

Hivatalnokoskodásom utolsó idejében a levéltári kutatóban találkoztam – életemben először és utoljára – Szádeczky-Kardoss Lajossal. Már látszott akkor, hogy utóda leszek, és ő így is beszélt velem. Udvariasan tájékoztatott előadásainak beosztásáról. Mint megtudtam, félvéneként egy századot adott elő és így nyolc félév alatt sikerült mindég az egész magyar történelmen áthaladnia. Ajánlotta ezt a beosztást. Egyszer-smind felajánlotta kéziratok jegyzeteit, hogy azok nyomán tartsam előadásaimat. Nagyon megköszöntem jóindulatát, szívességét azonban nem vettem igénybe.

Elhatározott szándékom volt, hogy nem eseményeket fogok ismertetni és nem a politikai történet lesz előadásaim központja. Szádeczky korbeosztását, azt az elvét, hogy nyolc félév alatt vegyem át az egész magyar történetet, helyesnek, a hallgatóság érdekében lévőnek találtam. Úgy is jelentettem be tehát a szegedi tanrend részére, hogy az 1930–1931. első félévben a XIV. századi magyar történetet ismertetem.²⁵¹ Mindezt azzal az elhatározással, hogy a Zsigmond-korral fogom folytatni. Előadásaim, így terveztem, a Budapesten már előadott Mátyás–Jagelló korhoz²⁵² kapcsolódva, hozzásegítenek a középkor második, viszonylag feldolgozatlan felének megismeréséhez.

Érezve, hogy a középkort nem lehet Franciaország ismerete nélkül megérteni, a nyarat régi vágyam teljesítésére szánva, Párizsban töltöttem. Kossányi Bélával szövetkeztem, akár mint előző bajorországi körutunkon. Gondos, körültekintő útmarshallnak bizonyult most is, tömérdék gondtól szabadított meg. Eszményi útitárs volt, időnként, ha a szállodás külön szobák helyett csak kétszobás lakosztályt tudott adni, kényelemről lemondó társ is. De azért, minden barátságunk ellenére, megesett, hogy egy-egy múzeum bejáratánál tréfásan megkérdeztük egymástól, ki kezdi jobbra, mert a másikunk balra fog fordulni. Az idegeskedésnek az volt a magyarázata, hogy a múzeum-, képtárnézést komoly penzumnak fogtuk fel. Napról napra nyitástól zárásig a szó szoros értelmében dolgoztunk, azután besötétedésig az utcákat róttuk, meg a Szajna-parton a bouquiniste-k [antikváriusok] ládáiban és a bolvard-okon a nagy könyvkereskedések szabad állványokra kitett könyveit forgattuk, nézegettük.

Jó szerencsénk összehozott Németh Gyulával, aki már nem először volt Párizsban, remek praktikus ismeretekkel rendelkezett, és ritka szívességgel adott tanácsokat. Például tőle tanultuk meg, hogy a reggeli – nagy csésze forralt tej és croissant – fele annyiba kerül, ha a pult mellett állva isszuk meg, mintha asztalhoz hozatjuk magunk-

251 Magyarország 14. századi története. Lásd erről *A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Tanrendje az MCMXXX–MCMXXXI. tanév első felére*. Szeged, 1930. 36. (= FJTÉ tanrend).

252 Lásd erről bővebben a VI. fejezetet.

nak. Ugyancsak ő vitt el a Pantheon és szállodánk, a Hotel Flandre közelében a Boulevard Saint Michel egyik püffix-es vendéglőjébe, a Caponlade Étterembe, ahol öt frankért megkaptuk a szokásos hat-hét fogásos ebédet, amelynek elfogyasztása után úgy éreztük, hogy újból neki tudnánk látni egy másodíknak. A kalóriákat ugyan megpróbáltuk a szokásos otthoni vacsorákkal pótolni, de csak részben sikerült célunkat elérni. Én rendszeresen ellenőriztem testsúlyomat, és így tudomásul kellett vennem, hogy a mérleg hetenként fél kilóval kevesebbet mutat, ami bizony sok volt. Szerencsémre jól felkészülve jöttem el hazulról, és a sok párizsi loholásnak nem látta kárát egészségem.

Bár célunk volt minden kor történeti emlékeit megismerni, és ebben nekem oly szerencsém volt, hogy az impresszionista festők örökre lebilincseltek, akaratlanul is a középkor ejtett hatalmába. Bizonyára azért is, mert céloom eleve az volt, hogy németes egyoldalúságomat igyekszem leküzdeni. Középkorú tárgyú olvasmányaim és a művészeti emlékek, épületek és képek, amelyeket eddig életemben saját szememmel láttam, kivéve azokat, amelyekkel Olaszországban találkoztam, mind németek voltak. Most mintha egy új világ tárult volna fel előttem. A Musée Cluny kincsei ismeretlen oldalról mutatták be a középkort. A Sainte Chapelle bámulatba ejtett, a Trocadéro gipszöntvényei pedig nagyszerűségükkel elragadtattak. Nem tudtam, csak éreztem, hogy a látottak változtatnak majd egész szemléletemen. Hogyan és mily irányban, halvány sejtelmem sem volt.

A vidékre tett kirándulások csak fokozták a párizsi impressziók hatását. Különösen Chartres-ban a dóm, Chantilly-ben a Musée de Condé kincseivel nem tudtam betelni. Kossányival megpróbáltunk bekapcsolódni egy Loire menti társasutazásba. A magyar turisztikai intézmény azonban sajnos akkoriban nem szervezett körutat, és így lemaradtunk arról. Persze, könnyen megvigasztalódtunk, mondván, majd a legközelebbi alkalommal sort kerítünk rá.

Szegeden az első évben tehát középkori tárgyú kollégiumot tartottam, az újkor egyelőre csak programban szerepelt. Elgondolásaimat legelső előadásomban körvonalaztam, amelyet a rektor, a dékán és egyetemen kívüli érdeklődők jelenlétében volt szokás megtartani. Kéziratomat elkérte Zolnai Béla folyóirata, a *Széphalom* részére, és a szöveget, bár nem teljes terjedelmében, ki is adta.²⁵³ Utólag elolvasva az az érzésem: a hallgatóság úgy találhatta, hogy előadásomban egészen maguktól értetődő kijelentések váltakoznak körülményesen megfogalmazottakkal, amelyek meglepően hangzanak és ellenmondásra, vagy legalább mérlegelésre ösztönöznek.

Azt a bejelentésemet azonnal megérthette mindenki, hogy elsősorban az Alföld és Erdély történetéből szándékozom disszertációs és szakdolgozati témákat adni. Még-

253 Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. *Széphalom* 4. (1930) 295–300.

pedig az utóbbinak hanyatló korából, amely a magyarság etnikai csökkenését látta. De az már meglephette, hogy programomat a történettudomány specializmus elleni védekezés[ének] szükségességével indokolom. Ezzel a megjegyzésemmel is mindenki egyetérthetett, annyira közhely volt: „A magyar történelem éppen nem elavult emlékek tárháza; merész újítások, nagy koncepciójú, nemzetmentő vállalkozások, heroikus erőfeszítések váltakoznak benne és ezzel emléke – hogy csak Szent István és Hunyadi Mátyás példáit említsem – mai, nem egy vonatkozásban retrográd körunkat sikerrel lendítheti előre.”²⁵⁴ De az már megzavarhatta, hogy minderről a tradicionalizmus káros következményeinek leküzdése címszava alatt értesült.

Talán még a relativizmusról szólva sikerülhetett leginkább megnyernem hallgatóságom tetszését, mert ezzel kapcsolatban részletesen tárgyaltam, példákkal illusztrálva, azt a szellemtörténeti módszert, amelynek elvei szerint kívánom előadásaim anyagát elrendezni. Oly elvvel, hogy a művelődési áramlatok hazai hatásának megállapításánál „mindég fokozottan kell vizsgálnunk azt a statikus állapotot, amelyben gazdasági és társadalmi életünk van”, mindenki egyet is érthetett. Afelől semmi kétséget nem hagytam: magam a történeti műveltség elmélyítését azért tartom szükségesnek, hogy a bolsevizmus terjedését fel lehessen tartóztatni. A szellemtörténeti felfogás uralomra jutását pedig közgondolkodásunk javára szolgáló lépésnek vélem. Azt, hogy tudat alatt valami mégis nyugtalanít, csak abból lehetett észrevenni: aggaszt a szellemtörténeti relativizmus és ebben a vonatkozásban még hosszas kutatást vélek szükségesnek. Ez a zavart nyugtalanság, ugyanakkor az állandó elégedetlenség önmagammal, amely szegedi tanárkodásomat jellemezte, lehetett egész ottani tartózkodásomnak legszimpatikusabb vonása.

Bár előadásaim [az] első szegedi évben a középkorra szorítkoztak, a karácsonyi szünetben újkori témával foglalkoztam. A vakációt, amely az egyetemi építkezések miatt, hosszúra nyúlt, Stájerországban, Aflenzben töltöttem. A szegedi homokkvarcos levegő, mint a belgyógyász, Purjesz²⁵⁵ megállapította, nem tett jót tüdőmnek, és látva aggodalmaskodásomat, magaslati fekvőkúrát javasolt. Szekfű, megtudva, hogy pénztárcámhoz illő ausztriai helyet keresek, Aflenzet, közelebből Hubertushofot ajánlotta, ahol egykor maga is tartózkodott. Csendes, a rossz gazdasági viszonyok miatt szinte néptelen üdülőben töltöttem 1930–1931 telén talán másfél hónapot.

Életemben először és utoljára élveztem a naphosszat szabadban fekvést. A kert végében épült és csak fekvőhelyekkel szembeni oldalán szabad színszerű építménynek rajtam kívül ritkán volt használója. Melegen felöltözve, takarókkal beburkolva olvasgathattam naphosszat, gyönyörködhettem a szemem előtt emelkedő hegyek szépsé-

254 Uo. 297.

255 Purjesz Béla szegedi belgyógyász orvos.

gében, amint a lassú hóesés egyre újabb és újabb friss rétegekkel vont be mindent, közel és távol. A nyugalmat és csendet csak időnként törte meg iskolás gyerekek messziről hangzó vidám zaja, vagy egy-egy bátor mókus motoszkálása, amint a mellettem lévő tetőn élelem után kutatott. Korábban nem ismert béke és nyugalom tartott hatalmában. Séta után esténként szobámban fogalmazgattam magammal hozott jegyzeteimből a francia forradalom kori polgárságról szóló cikkemet a *Bécsi Történeti Intézet Évkönyve* számára.²⁵⁶

Az 1930–1931. tanévet nem csak betegeskedésem miatt tekintettem átmenetinek. Ekkor még albrletben laktam, igazi lakásom Budapesten volt. Gyakran utazgattam a két város közt és a kettősség sok időmet elvette. Valahogy sehogyan sem akart bekövetkezni az az 1930 elején megálmodott időszak, amikor majd mindenre rá fogok érni. Majd ha állandó lakásom Szegeden lesz, könyveimet pedig kezem ügyében tarthatom, minden megváltozik, biztattam magamat. Hogy ez bekövetkezzék, 1931 tavaszán kivettem egy alkalmasnak látszó lakást a belvárosban, a Kass Szálló mögötti háztömbben, a színház közelében. Mikor itt a házakat felépítették, mint kíváncsi kisgyerek gyakran jártam erre megcsodálni, micsoda tömeg téglát építenek be egy-egy falba. Most azután azt is megláthattam, hogy a pincék kétemeletnyi mélységbe nyúlnak le.

Eredetileg csak háromszobás lakást kerestem, de a kedvező ajánlat arra csábított, hogy négyszobás mellett döntsek, amihez még hatalmas háztartási alkalmazotti szoba és – csak úgy mellékesen – tágas garderober járult. Az eladósodott özvegy háztulajdonos nő örömeiben, hogy régóta üresen álló lakását értékesítheti, kedvező bérleti díjat állapított meg. A lakás ugyan elhanyagolt állapotban volt, és a tatarozás, festés költségei engem terheltek. Azután kőművesmunka is akadt, mert a fürdőszoba és egy átjáró közti falrész kapcsolatát megváltoztattam, de mindez nem okozott problémát. A hihetetlenül rossz gazdasági helyzet, az értelmetlen deflációs pénzügyi politika következményeül olyan munkanélküliség uralkodott Szegeden, hogy a mesteremberek az első hívó szóra sietve megjelentek, s hogy valami pénzhez jussanak, azonnal elvégezték munkájukat. Mégpedig jól, oly gondosan, hogy öröm volt nézni.

Nekem különben is szerencsém volt, hogy egyik hallgatóm és barátom, Filtsch, a későbbi Pozsonyi Zoltán építészmérnök vállalta, hogy ismerős mesterembereket szerez. Ugyancsak az ő ajánlatára bíztam meg egy öreg asztalost, hogy a könyveim elhelyezésére kiszemelt szoba egyik fala mentén egész a mennyezetig felnyúló állványrendszert építsen. Ez a háromrészes állványzat kiváló alkotásnak bizonyult. Óriási méretei ellenére is könnyen kezelhető, akadálytalanul szállítható, milliméter pontosan összeállítható. Rég kiszáradt faanyaga soha nem repedezett. Az egész mé-

256 Lásd a 177. sz. jegyzetet.

reteiben is kitűnőnek bizonyult, mai dolgozószobámnak évtizedek óta nélkülözhetetlen bútora. 200 pengőt fizettem érte, ami félhavi fizetésemnek felelt meg.

Az öreg asztalos azonban meglepetést is tartogatott. Az állványok leszállításánál még egy kétszárnyú létrát is átadott. Rendkívül gondosan megmunkált, pontosan összeilleszkedő fokokkal ellátott, talpain szilárdan álló alkotmányt, amely oly biztonságérzetet kölcsönzött, hogy legfelső fokán sem jutott soha eszembe, hogy le is eshetnék róla. S ezért az egész csodáért készítője mindössze 12 pengőt kért. Mire az asztalos elkészült munkájával, bútoraim és könyveim leszállítása is befejeződött. Ezt a közismert Tauszig Miksa szállítócég intézte, amelynek főmérnökéről anekdoták keringtek, hogy Wekerle Sándort, vele emelkedve, jogász korától miniszterelnökségéig ismételten költöztette. Én nem panaszkodhattam: a szállítás minden károsodás nélkül zajlott le, semmi sem tört el, antik bútoraimon karcolás sem támadt.

A tágas lakásban minden bútordarab most perspektívát kapott, jól érvényesült, a könyveket pedig kedvtelve rakosgattam a régóta óhajtott polcokra. A lakás takarításáról, rendben tartásáról is sikerült gondoskodnom. Egyetemi altisztem, a katonaságtól nem régen leszerelt fiatalember, hogy menyasszonyával egybekelhesen, vállalta, hogy az alkalmazotti szobában lakhatás fejében feleségével együtt gondoskodik a takarításról és fűtésről. Tőlem megkapták még a konyhát és éléstárt használatra. Külön bejáratuk volt, nem zavartuk egymást. Munkájuk nem sok akadt. Életük mindjárt azzal kezdődött, hogy a tanév kezdetéig magukban maradtak. Amint befejeztem a berendezkedést, elutaztam Bécsbe, levéltári kutatásokra.²⁵⁷

Újkori témán dolgoztam, a türelmi rendeletre, II. József protestáns egyházpolitikájára vonatkozó forrásanyagot gyűjtöttem. A Staatsrat-fondot néztem át, amelynek 1790–1795 közötti részét már előző kutatásaimból ismertem. A Történeti Intézet lakója voltam. Itt tartózkodott ekkor mint ösztöndíjas Edit, akit még másodéves korában 1929–1930-ban ismertem meg szemináriumi gyakorlataimon.²⁵⁸ Közelről látva és gyakrabban beszélgetve, sétálgatva vele, ekkor először ötlött eszembe, hogy talán feleségem lehetne. Ő bizonyára határozottabban tudta előre, hogy mit fog hozni a jövő. Amikor magam, mint gyanútlan, jámbor férfi, még úgy képzeltem, hogy ráérek fontolgatni, mit is tegyek, ő már nyilván eldöntötte, hogy mit is fogok tenni.

Mikor bejelentette, hogy Sopronon keresztül fog hazautazni, és itt a budapesti gyors indulásáig Wiczián Dezső, az evangélikus teológiai fakultás egyháztörténet-sz professzora kíséretében megnézi a város nevezetességeit, nekem eszembe jutott, hogy ugyanezt kellene tennem. S arra is rájöttem, hogy Révfülöpön meglátogathatnám őt, hiszen Bécsből nem szándékozom azonnal Szegedre utazni, mert Almádiban

257 Lásd erről F. Gy.: i. m. 410.

258 Mályusznak az 1929–1930. tanévben tartott óráiról lásd az V. és VI. fejezetet.

még pár napot pihenni szándékozom. A vak is láthatta, mi fog következni, és gondolom, látta is mindenki.

Nem volt kétségem, hogy Szegeden kemény munka vár rám. Ebben nem is csalódtam. „Magyarország története a felvilágosodás korában” volt kollégiumom címe,²⁵⁹ és a tárgy arra kötelezett, hogy a hazai jelenségeket az általános európai fejlődéssel szoros összefüggésben, mintegy annak vetületeit vizsgáljam. Az egyes hazai mozzanatok mögött igyekezni kellett a külföldi, nyugati kezdeményezéseket felismerni, megállapítani. Ez a felfogás tanulságot ígért, én azonban nem a felvilágosodás magyarországi történetét kívántam tisztázni. Ez a munka túlságosan egyszerűnek, könnyűnek látszott. Annak felderítése vonzott, hogy amikor Európa egyes országaiban a felvilágosodás az uralkodó világnézet, mi van Magyarországon. Kiindulásul tehát nem a felvilágosodás általános vonásait kellett jellemeznem, hanem rá kellett mutatnom azokra az alapokra, amelyekre a felvilágosodás Angliában, Hollandiában támaszkodott. Ezek megismerése ellenállhatatlanul sarkallt annak vizsgálatára, hogy egyrészt nem voltak-e hasonló kezdeményezések nálunk, másrészt ha igen, azoknak mi lett a sorsuk, mi temette el őket.

Még ha nem is lett volna a szegedi egyetem a kolozsvárinak jogutóda és nem érezttem volna kötelességemnek tradícióinak ápolását, rá kellett volna jönnöm, hogy Erdély története rendkívül jelentős témám szemszögéből nézve. Érzelmi vonzódásomat Erdélyhez, amiben bizonyára részük volt Kemény Zsigmond regényeinek, most a kutató ösztöne állandóan ébren tartotta, sőt növelte. Lehet, hogy előadásaimban egyet-mást eltúloztam. Így, amikor kapitalista hajlamokat láttam az unitarizmus vallási dogmáinak hatása alatt kicsírázni. Azt azonban megdönthetetlen ténynek éreztem, hogy Erdély életét a XVII. században sui generis fejlődés jellemezte, és rendelkezett oly renaissance társadalmi alapokkal, amelyek alkalmasak lettek volna a felvilágosodás elemeinek befogadására.

Erdélynek a Habsburg-uralom alá kerülése, nyomában a kulturális stagnálás mint a barokk világnézetnek a renaissance-rationális feletti győzelme tűnt fel. Az Erdély történetéből levont megállapítások arra ösztönöztek, hogy a barokknak a XVII. századi királyi Magyarországon gyökereződését, majd a szatmári béke után az egész országban társadalmi szerveződési elvvé fejlődését kritikus szemmel nézzem. A barokk számomra a bécsi udvari kultúrájának Magyarországra kisugárzásával volt azonos, és így is tárgyaltam.

Javában folytak az előadások, felfogásom pedig már kialakult, amidőn a Hóman-Szekfű *Magyar történet* VI. kötete, amely a XVIII. század történetét tárgyalta, meg-

259 Pontosabban: *A felvilágosodás története Magyarországon*. Lásd erről *FjTE tanrend*, 1931/32. tanév első felére. Szeged, 1931. 37.; *FjTE tanrend*, 1931/32. tanév második felére. Szeged, 1931. 38.

jelent.²⁶⁰ A kiadó pontos kimutatása szerint 1931. október 12-én.²⁶¹ Talán, ha egy félévvel korábban vehetem kezembe, egész más hatással van rám, és akkor, ki tudja, sorsom is másképp alakul. Szekfű oly sok munkája nyűgözött már le, hogy most is behódolhattam volna neki. Megvesztegető előadása mindég sokáig tartott bűvöletében, és idő kellett, amíg felocsúdtam kábulatomból. Ha pedig már az ő elvei szerint abszolváltam előadásaimat, bizonyára az ő szellemében elrendezett újabb adatokkal kiegészítve, fűszerezve, már késő lett volna a helyesbítés. S mert minden palinódia dicstelen, bár bosszankodva, hagyom az egész dolgot. A véletlen azonban úgy akarta, hogy már Szekfű olvasása előtt kialakítsam felfogásomat, amelyhez viszonyítva az övé torznak, sőt hamisnak látszott. Az utóbbit éreztem a legfontosabbnak. Egyszerűen nem hittem, hogy Szekfű valóban meggyőződésből zengi a Habsburgok dicséretét. Tévedtem volna, és ő igazi énjét mutatta meg a XVIII. századi magyar barokk tükrében? Lehet.²⁶²

Előadásaim írásával párhuzamosan olvasva azonban a VI. kötetet, méltatlankodásom egyre csak növelte bosszúságomat, ami nyilván megérződött előadásaimon. Nem oly formán, hogy talán kitértem Szekfű nézeteinek ismertetésére. Ettől tartózkodtam, az ilyes hát mögötti polemizálgatást amúgy is ízléstelennek tartottam. Hanem úgy, hogy a felvilágosodás elveinek a barokkéival szemben világnézetünkben játszott fontosságát hangsúlyoztam. Magyarán, nem lepleztem, hogy tetszik nekem a felvilágosodás. Óvakodtam azonban attól, hogy valamiféle egyházellenesség érződjék szavaimon, amit azért is könnyen biztosíthatónak véltem, mert hasonló tendenciát valóban soha nem tápláltam.

Éppen ezért meglepett, amikor egy napon órám előtt egy fekete reverendás középkorú pap szobámba lépve csendes hangon közli velem, hogy olyan információkat kapnak, amelyek szerint előadásaimban kritizálom az egyházat. Amikor idáig jutott, félbeszakítottam, kérve, hogy előadásom után legyen hozzá szerencsém, mert órára kell mennem. Ebben a pillanatban nyílt az ajtó és belépett a dékán, Buday Árpád, az archeológus. Ő rendesen benézett hozzám – szomszédságomban volt intézete – szívélyes barátságból, meg talán azért is, hogy a pontos előadáskezdésről ne szokjak le. Most kitörő örömmel üdvözöltem. Megismételtem az imént elhangzottakat, és felszólítottam látogatómat, akit rendkívüli zavar fogott el, hogy mondja el kifogásait a dékán jelenlétében. Erre azonban nem került sor. Buday egy kézlegyintéssel és egy intelligens véget vetett a kínos jelenetnek ilyesféle szavakkal: „Tudom jól, hogy kitől kapják információikat, miért hallgatnak olyan emberre, jobban megválogathatnák, ki szavának adnak hitelt.” Óra után hiába vártam, a beszélgetés folytatása elmaradt.

260 Szekfű Gyula: *A XVIII. század története*. Bp., 1931.

261 Uo. 156.

262 Mályusznak a kérdésről írott bírálatáról lásd bővebben a IV. fejezetben.

Mint Budaytól megtudtam, az okvetetlenkedő Olasz jezsuita páterrel azonos, karunk egyik hallgatójával.²⁶³

Kellemtlenebb volt, hogy a legközelebbi, évente rendszeresen megismétlődő diákzavargás alkalmával nevemet emlegették. A zavargások rendezői, közismerten, a bajtársi egyesületek voltak, azzal a bevallott céllal, hogy a numerus clausus szabályainak érvényt szereznek. Valójában a diákság egy része a tüntetésekkel vezette le fölös energiáit. A zsidó hallgatók ilyenkor egy-két napra elmaradtak az előadásokról, azután minden békésen folytatódott, mintha mi sem történt volna. Most a zajongók jelszavai közé egy új vegyült: „Le a szocialista Mályusszal!” Ezek bizony hallgatóim voltak. Nem a kevés számú bölcész, hanem a sok jogász, akik elsőéves korukban átjártak karunkra történeti kollégiumot hallgatni.²⁶⁴ Ez kötelesség volt számukra, amelynek nem látták célját – közismerten nem is volt –, unták és a maguk módján igyekeztek elviselhetővé tenni.

Én viszont sokat adtam arra, hogy megtartsák az illendőség szabályait. Tehát óráim alatt ne társalogjanak, ne kártyázzanak, újságot se feltűnően olvassanak stb. Valószínűleg sokat kívántam, mert megdolgoztam azért, amit előadtam, nem engedtem követelményeimből. Előadásaim szövege leírva feküdt előttem és mert nem kellett mondataim formulázásával tépelődve magamba mélyedni, volt alkalmam a hallgatók magatartását megfigyelni. Általánosságban, hogy milyen hatással vannak rájuk a hallottak, vajon hol szükséges további magyarázat. De sajnos azt is észre kellett vennem, ami a rendet és a kötelező illemet sértette, és mert ilyenkor a figyelmeztetésekkel nem takarékoskodtam, a jogászok előtt nem lehettem népszerű.

Mindamellett arra nem számítottam, hogy viszonyom a hallgatósággal ennyire kiéleződhet. Az ügy a kari ülésen is szóba jött, a hivatalos tárgysorozat után és jegyzőkönyvön kívül. A helyzet groteskségét Imre Sándor megjegyzése kitűnően jellemezte. Amikor a zajongók harci kiáltásáról esett szó, felkapta a fejét: „Hát nem Mályusz írta a »Vörös emigrációt«?” Ő azután barátilag négy szemközt tanácsokat adott, hogyan járjak el, mint próbáljam megnyugtanni a diákságot. Átnézve a hallgatók névsorát, egyesekre rámutatott, hogy az egyik feltehetőleg ennek, a másik annak a fia, vagy rokona, beszéljek velük, és azután majd szót értenek társaikkal. Bölcs nevelő, igazi humánus tanács volt, én azonban nem fogadtam meg. Egyetemi tanári munkám fogalmába nem tudtam beletartozónak tekinteni az ajánlott eljárást.

263 Olasz Péter.

264 Ez az eset 1931. november elején történt az egyetem Auditorium maximumában, midőn az elsőéves jogászhallgatók bűzbombát robbantottak, majd pedig „Le a zsidókkal és a szocialista tanárokkal!” kiáltással tiltakozásul kivonultak az épületből. Koszta László szerint Buday Árpád dékán az eseményről írott jelentésében a zavargás hátterében provokációt vélt sejteni, és mintegy védelmébe véve Mályuszt, hangot adott annak a véleményének, hogy órá „vonatkoztatnia ezt a kiáltást alig lehet”. Koszta L.: Deér József, i. m. 28–29.

Ehelyett legközelebbi órámra jelenléti íveket köröztettem, és amikor azokat megkaptam, megszakítva előadásomat felolvastam a névsort. Mivel mindenki a jegyzék sorrendjében helyén ült, azonnal meg lehetett állapítani, kinek a nevét jegyezték be barátai távollétében. Mulatságos jelenet volt, amikor lelepleződtek a kegyes családok. A végén valamennyien neveltünk, amikor a jólelkű szomszédok a pad alá nézve ke-resték hirtelen eltűnt társukat. Ekkor bejelentettem, hogy a jövőben csak az jöjjön órámra, akit érdekel a tárgy. S mert a megjelenés nem kötelező, a félév végén mindenki indexét láttamozom. A következő órán az auditorium maximum kongott az ürességtől. Ezzel megint a jogászok ütöttek vissza. Többen maradtak el, mint amennyire számítottam. Voltaképpen csak tanítványaim tartottak ki mellettem. Helyesebben azok a bölcsészek, akik kollokválni szándékoztak. Át is tettem óráimat egy kis terembe.

Bár kudarcom tagadhatatlan volt, vigasztalt, hogy az nem teljes. Azok közt a hallgatóim közt, akik nem kollokválási kötelezettségből jártak el órámra, állandóan a padban ült Filtsch Zoltán. Az incidens után jól estek vigasztaló szavai: szívesen jár el órámra, mert átadhatja magát koncepcióm hatásának. Mint erdélyi szász család leszármazottja most tájékozódott a szász történetfelfogás felől, értékelni tudta, hogy az ismert tényeket új kapcsolatban láthatja. Mint evangélikus vallásúra, számíthattam azután Vozáry Juditra is. De engem nem elégitett ki az ő megértésük. Mindenáron meg akartam nyerni azokat, akiknek arcáról azt olvastam le, hogy nem helyeslik következtetéseimet. Nem akartam elhinni, hogy reménytelen vállalkozás meggyőzésük.

Pedig az volt a természetes, a magától értetődő, hogy Schlachta Margit unokahúga ne tántorodjék el az apácaiskolákban magáévá tett katolikus felfogástól. A nagynéni országgyűlési képviselő volt, a Keresztény Női Tábor nevű politikai szervezet vezetője, 1945 után is törhetetlen híve klerikális politikai meggyőződésének. Hogyan is remélhettem, hogy egy kishúga gondolatban mellém csatlakozik. Efelől még a szentesi Barta István esetében sem lehettem biztos. Pedig ő tanítványom volt, hozzám készült alapvizsgára. Bátyjával, mint – nálam fiatalabb – Eötvös-kollégistával közelebbi ismeretségben voltam, és kérésére szívesen adott szavam kötelezett, hogy állandóan a Pistán tartom a szemem, mit tőlem telhetően meg is tettem. Azért is készségesen, mert magam is helyesletem Barta Jánosnak a tanácsát, amelyet öccsének adott, hogy csak tegye fejére az emericánás²⁶⁵ sapkát, ha ez boldogulásának feltétele.

De azért, hiába mégis a kudarc érzése ébredt bennem, amikor láttam, hogy tanítványom, az első, aki hozzám készítette disszertációját, könnyen hajlik Szekfű barokk-koncepcióját a magáévá tenni. Azt természetesen nem tudhattam, hogy majd mint

265 Utalás arra, hogy Barta István a katolikus magyar egyetemi és főiskolai hallgatók szövetségének, a Foederatio Emericánának a tagjaként annak egyenruhadarabját viselte.

bécsi ösztöndíjas, az általam ajánlott téma, az Ágoston-rend középkori magyarországi története, a klosterneuburgi kutatás helyett majd elképzelt téma után kap, és a bécsi XVIII. századi jezsuiták Szent László-napi ünnepi beszédeit fogja feldolgozni.²⁶⁶ De olyan előérzetem már Szegeden elfogott, hogy életre-halálra szóló hűséget nem remélhetek tőle. Ezt látnom azért lett volna számomra leverő és talán fájdalmas is, mert bizonyítékul kellett volna felfognom, hogy egy hamis történeti koncepció győzni tud, ha érdekeiken keresztül befolyásolhatja az emberek elhatározását.

Tagadhatatlanul elkedvetlenedtem. Szerettem volna rájönni, mivel botránkoztattam meg a hallgatóságot és ezért végigolvastam előadásaim kéziratát. Egy olyan megjegyzést találtam, amin meg lehetett ütközni. Eszerint a szabadkőműves páholyokba a XVIII. század utolsó évtizedében papok, még prépost is, beléptek.²⁶⁷ Ezt a közismertényt is azonban annak jellemzésére hoztam fel, hogy az új gondolatok hatása alól nehéz volt az embereknek kivonniok magukat. Jobb lett volna, ha azt találom, hogy igazságtalan vádakra ragadtattam magamat – bár hogy ezek mik is lehettek volna, nem is sejttem –, mert akkor már nem ingott volna meg hitem, hogy hallgatóságom értelmi színvonala eléri azt a fokot, amelyen megérthetjük egymást. Az együttérzésre, helyeslésre azért is vágytam, mert állandóan az volt az érzésem, hogy tanári munkám eredménye nincs arányban fáradozásommal. Nyilván bennem volt a hiba. Ez azonban nem változtatott hangulatomon.

Az órákra készülés mellett sok időt fordítottam a katedrám melletti kis könyvtár fejlesztésére. Ez hivatalos neve szerint a Magyar Történeti Intézet Könyvtára volt, és tanári szobám egyik falát elfoglaló állványzat szolgált elhelyezésére. A polcokat Fögel József, a világtörténész professzor abból az intézeti dotációból készítette, amelyet a Szádeczky nyugalomba vonulása és kinevezésem közti időben, mint helyettes igazgató megtakarított. Az én magánkönyvtárom mennyiségre is jóval felülmúlta. Első dolgom volt az üres polcokat a legszükségesebb kézikönyvekkel megtölteni. Az intézeti kis dotációból csak néhány külföldi munka megszerzésére futotta, ezért ajándéku kéregettem össze olyan könyveket, amelyek hallgatóim érdeklődési körének kiegészítésére alkalmasaknak látszottak. Eötvös-collegiumi és budapesti szemináriumi emlékeim voltak számomra irányadók, és arra vágytam, hogy olyan könyvtárunk legyen a hallgatóknak, amely összetételével magában is neveli őket.²⁶⁸

266 Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters. *A Gróf Klebelsberg Kuno Történetkutató Intézet Évkönyve* 7. (1937) 113–177.

267 *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Soós István. Bp., 2002. 115. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok).

268 Mályusz szegedi professzorsága alatt mindvégig panaszkodott az oktatáshoz szükséges hazai és külföldi szakkönyvek, folyóiratok hiányára. Többször is szóvá tette a történeti intézet könyvtárának alacsony színvonalát, továbbá azt, hogy a számára biztosított szerény anyagi dotációból aligha képes a könyvtárat fejleszteni, ezért is kénytelen „koldulás”-hoz, a könyvek megvásárlásához szükséges pén-

Sok megértésre találtam ajándékszerző akcióimban, különösen az Akadémiai Könyvtár részéről, amelynek gazdag duplumtárából Rásonyi László barátom közbenjárására sikerült jelentős munkákat szereznem. Mennyiségre a legnagyobb tömeget az országgyűlési nyomtatványok teljes sorozata jelentette. Az ajándékozó itt a parlament elnöksége volt. Arra hivatkoztam, hogy hallgatóimmal oly témákat kívánok feldolgoztatni, amelyeknek forrásanyagát jelentős részben a képviselőházi naplók szolgáltatják.

Tanárkodásom legszórakoztatóbb részei a szemináriumi gyakorlatok voltak.²⁶⁹ Az első évben kezdők színvonalán a XI–XII. századi decretumok, az Aranybulla stb. kerültek sorra. A másodikban azonban már olyan források, amelyek megbeszélése közben magam is tanultam. Ilyen volt Bessenyei *Tarimenese*, amelyből kérésemre Vajthó László több példányt is adott,²⁷⁰ és így kényelmesen lehetett használnunk. Vagy Apor Péter *Metamorphosisa*.²⁷¹ Az utóbbi vizsgálata jól bizonyította, mennyire hasznos a világnézet-történet kutatása. Jól meg lehetett figyelni, hogy a szerző a renaissance szokások eltűnését gyászolja, és amit mint új divatot kárhoztat, az a barokk. Úgy találtuk, hogy a munka egy korszakváltás gazdag példatára, amely egyaránt tükrözi az ízlésváltozás társadalmi okait, és a vele járó érzelmi konfliktusokat. A könyv tárgyalása közben arra gondoltam, hogy érdemes volna írásban összefoglalni megfigyeléseinket. Csodálkoztam, hogy a mieinkhez hasonló észrevételei még senkinek sem támadtak. Egy ideig figyeltem, hogy a magától értetődő megállapításokra nem jön-e rá valaki. Az irodalomtörténészek újabb barokk kutatása mára bizonyára pótolta, ami 1931-ben még hiányzott.

Önálló gondolkodásuk bizonyítására hallgatóim sok alkalmat találhattak a helytörténeti problémák megbeszélése közben. Ezek azért is érdekelhették őket, mert írásműveiknek a *Századok* kritikai rovatában való megjelentetésével segítségükre lehettem. A pálmát Filtsch Zoltán E. Jekelius *Das Burzenland* köteteinek ismertetésével vitte el.²⁷²

Eredményesen dolgozott azonban két Apponyi-kollégistám is. Ők szintén idősebbek voltak – természetesen az első-másodévesekhez viszonyítva –, mert mint a polgári iskolai tanárképző főiskola elvégzését követő kétéves tanfolyam hallgatói tartózkodtak az egyetemen. Egyikük Vincze Sándor²⁷³ pályaművet készített a „Szeged város

zek megszerzéséhez folyamodni. Lásd különösen Domanovszky Sándorhoz írott leveleit (1930–1931): MTA KIK Kt. Ms 4526/222., 223., 228. Vö. erről még Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József, i. m. 62–63.

269 Mályusz az alábbi szemináriumokat tartotta: Forrásgyakorlatok a középkori magyar történelem köréből; A helytörténeti kutatás módszere. (Forrásgyakorlatok); Forrásgyakorlatok a XVIII. századi magyar történelem köréből. *FjTE tanrend*, 1930/31. tanév első fele, i. m. 36.; *FjTE tanrend*, 1930/31. tanév második fele, i. m. 35.; *FjTE tanrend*, 1931/32. tanév első fele, i. m. 37.; *FjTE tanrend*, 1931/32. tanév második fele, i. m. 39.

270 Bessenyei György: *Tarimenes utazása. Szatirikus államböcseleti regény 1804*. Bp., [1930].

271 Pontosabban: *Metamorphosis Transylvaniae* (1736) című műve.

272 *Századok* 66. (1932) 7–8. sz. 335–340.

273 Recenzióit lásd *Századok* 67. (1933) 4–6. sz. 227.; 68. (1934) 4–6. sz. 250–251.

gazdaságpolitikája a XVIII. században” címmel hirdetett jutalomtételre, mégpedig oly sikerrel, hogy utódom, Hermann Egyed doktori értekezésül elfogadta azt.²⁷⁴ Egykori tanítványom pedig a „sub auspiciis” kitüntetést is elnyerte.

A másik, Varga Johanna, bájos és kedves leány szorgalmától sokat vártam. Pompás kritikájában Karl Schünemann Esztergomját úgy ismertette, hogy részletes tájékoztatót adott a városalaprajz-kutatás, a planographia módszeréről.²⁷⁵ S ezzel nemcsak a könyv értékeléséhez találta meg a helyes mértéket, hanem kedvet ébreszthetett helytörténészeinkben a német példakép követésére. Ugyanő foglalta össze egy rövid életű helyi folyóirat számára – gondolom *Szeged* volt a címe – azoknak a szemináriumi megbeszéléseknek az eredményeit, amelyek során a város középkori piacterének lokalizálásával, a vár és a város kapcsolatának tisztázásával a városfejlődés folyamatát körvonalazni próbáltuk.²⁷⁶

Varga Johanna szorgalmától azt reméltem, hogy főleg az 1840-es évek országgyűlési tárgyalásainak anyagára támaszkodva, de általában a reformkor irodalmát értékesítve megírja majd a magyar polgári gondolat kibontakozásának történetét, mintegy pótolva hiányzó Bernard Groethuysen-ünket.²⁷⁷ Nem mondom, mindenkire, akit közel éreztem, nagy tervek megvalósítását osztottam ki, Vargára azonban különösképpen. A mértéket nem ismerő munkakedv volt azonban reám jellemző, amivel szemben ki-ki a maga módján keresett védelmet. Varga azzal, hogy a hegyeshalmi orvos felesége lett 1934 körül. Igaz, akkor, amikor már évek óta reménytelenül várakozott, hogy álláshoz fog jutni. Vajon jobb lett volna, ha tanárnői kinevezést nyer és életét a polgárságtörténet kutatására fordítja? Ezt ma már csak ő tudná megmondani. Akkoriban, amidőn férjhezmeneteléről értesültem, nagyon sajnáltam, hogy tudományos kutatói hajlamának érvényesülése nem kapcsolható össze személyes boldogságának megtalálásával. De hát a nők esetében ez egész akkori világunkat jellemezte.

Életem legfőbb baja mindkét szegedi évemben az volt, hogy munkában szerzett fáradságomat pihenés helyett másik munkával igyekeztem eloszlatni. Nem ismerem a kikapcsolódást. Nem volt társaságom, ahol felüldülhettem volna. Gida akkor már elköltözött Szegedről, rokontalanul álltam, nem volt, aki elrángasson hazulról. Egykori gimnáziumi osztálytársaim közül senkivel nem találkoztam. Tudomásom szerint valamennyien Budapesten voltak állásban, Balogh Pista Debrecenben élt. A nálamnál egy évvel idősebbek közül Szőke Mihállyal, a Somogyi Könyvtár könyvtá-

274 Pontosan: *Szeged város gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében*. Baja, 1942.

275 *Századok* 66. (1931) 9–10. sz. 428–433.

276 Nem a „Szeged”, hanem a *Szegedi szemle: városfejlesztési hetilap* című városi lapról van szó. Ebben lásd Varga cikkét: *A középkori Szeged*. 4. (1931) 20. (119.) sz. 10–11.; 21. (120.) sz. 13–14.

277 Utalás Bernhard Groethuysen: *Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich*. Band 1–2. Halle, 1929–1930. (Philosophie und Geisteswissenschaften) című művére.

rosával barátkoztam most össze. Remek humora kellemessé tette számomra találkozóinkat. Többször meglátogattuk a Tisza-parti Óozó Poldi-féle halászcárdát, ahol jó étvágygal ettük végig a szokásos menüt: halászlét, rántott harcsát, túrós csuszát. Mindhárom fogásból közösen rendeltünk egy-egy adagot, de még így is degeszre ettük magunkat. Csodálatos, mit ki nem bír egy fiatal szervezet.

A nálamnál fiatalabbak közül sokat foglalkoztam Juhász Lászlóval, a klasszika-filológussal. Hamar ráruháztam a jelzőt: II. Kőrösi Csoma Sándor. Létalapja valami óraadós tanári tiszteletdíj volt, és amit ebből, meg gyomrán megtakarított, azt nyomdaszámilái törlesztésére fordította. Vállalta, hogy az 1791-iki vallásügyi törvényre vonatkozó kancelláriai aktákat lemásolja számomra, hogy egy kis jövedelemhez juthasson, és összeolvasás közben gyakran elbeszélgettünk. Sikerült kieszközölnöm, hivatkozva a történelem szakos hallgatók hiányos nyelvtudására, hogy kötelező latin-órákat tarthasson. Azt képzeltem, hogy olyasféleképpen fog magyarázni, fordíttatni, mint valamikor én a gimnáziumban tanultam. Ehelyett ő hangosan, karban deklináltatott, konjugáltatott. Ez azután meghökkentett. Amikor az 1960-as években sehogy sem tudtuk megérteni egymást, már nem is csodálkoztam.

Az Eötvös-kollégisták közül gyakran találkoztam Eperjessy Kálmánnal, a polgári iskolai tanárképző főiskola történész professzorával, karunk magántanárával. Makói tanár korában megszervezte az ottani helytörténeti kutatást, és megindította a Csanádvármegyei Könyvtárt.²⁷⁸ Bőven voltak közös Alföld-történeti problémáink, amelyekről elbeszélgethettünk. Mindjárt szántam is neki egy nagy munkát: városalaprajzokat tartalmazó corpus anyagának összegyűjtését és kiadását. Ehhez mint kartográfus-történésznek volt is kedve. Szegedi aktív történész barátaival egyszerűen egy pohár sörre is összejöttünk. Furbás Oszkárral, egykori kollégiumi „családapámmal” nem találkoztam. Vele sajnos csak egyszer jöttem össze, az egyetlen. Ő akkor már családos ember volt, a pedagógiai munka kötötte le. Szőkével és Eperjessyvel megbeszélésekre ismételtelen adott alkalmat a *Századok* részére könyvismertetést szerző törekvésem. Ez sikerrel járt mindkettőjünkkel kapcsolatban. A nyelvtelhetség Szőke olasz munkák referálását vállalta.²⁷⁹

Felkereshettem volna azokat a családokat is, amelyekhez valamikor instruktorkodni jártam. Sarkadi táblabíróék, Bossányi postafőfelügyelők bizonyára szívesen láttak volna. Vagy elmehettem volna Apa egykori kollégáihoz, így Simonékhoz, de bár ők mindég nagy figyelemmel kísérték diákkoromban sorsomat, egyszer sem tudtam rászánni magamat a látogatásra.

278 Eperjessy által előbb egyedül, majd Barna Károllyal közösen szerkesztett kiadványsorozat 1926 és 1947 között jelent meg.

279 Lásd erről például: *Századok* 66. (1932) 9–10. sz. 455–456.; 67. (1933) 7–8. sz. 338–339.; 68. (1934) 7–8. sz. 364.; 69. (1935) 1–3. sz. 78–81.; 69. (1935) 9–10. sz. 490.

A legegyszerűbb és szokásos eljárás lett volna felvételni magamat a kaszinóba. Ott a családokhoz, leányos házakhoz meghívás automatikusan következett volna. Főgel érthetően tudomásomra hozta, hogy általában elvárják tőlem a társaságba illeszkedést. Idézte Hamza Géza, Apa korában a törvényszék elnöke, most táblai elnök, tehát kegyelmes úr szavait, hogy eljárhatnék a kaszinóba. S az ő megnyugtató kijelentését, hogy természetesen tudni fogom kötelességemet, de bizony mindezzel nem ért célt. Ilyen volt számomra a vidéki szokásos társadalmi élet, sajnáltam időmet.

Valamennyi professzor társamnál illendően leviziteltem, de ezzel véget is ért velük társadalmi kapcsolatom. Egyedül Kováts Ferencéknél fordultam meg gyakran. Kováts eredeti egyéniség volt, közismerten a legkitűnőbb magyar gazdaságtörténész, akitől sokat lehetett tanulni. Felesége, Dohnányi Ernő húga,²⁸⁰ pedig természetes, közvetlen modorával tette emlékezetessé látogatásaimat.

Nőtlen és korban hozzám legközelebb álló kollégáimmal rendszeresen ebédnél találkozhattam. Legtöbbjük az úgynevezett Hági étterembe járt, ahol valamikor Apa is sörözgetett kollégáival. Itt külön asztal volt az egyetemi tanárok számára fenntartva. Berecz János, a nőgyógyász prezideált, más orvosok is helyet foglaltak körülötte, közöttük Baló József. A bölcsészek közül Zolnai Béla és Várkonyi Hildebrand jelentek meg rendszeresen. Az egyetemi társaság sajnos nem kötött le. Túlságosan ismétlődtek a beszédtemák, a szokásos – kevéssé szellemes – ugratások, heccelődések. Mindenki ki akart kapcsolódni egész napi munkájából, és hogy ezt megszokjam, idő kellett volna hozzá. Én azonban Zolnaival hamarosan összeszólalkoztam – a *Széphalom*nak átadott kéziratom megrövidítése miatt – és elmaradtam a Hágiból.

Helyette a Tisza Szálló éttermébe jártam, ahol Imre Sándor és két matematikus, Riesz Frigyes és Haar Alfréd fogadtak be a társaságba. Mindhármuk iránt nagy tiszteletet éreztem. A két utóbbiról csak azt tudtam, hogy világszerte ismertek, de hogy miről, a leghalványabb sejtelmem sem volt. Szakmabeli dolgokról tehát nem eshetett szó az asztalnál, a hétköznapijaikról azonban tanulságos és érdekes volt megismernem véleményüket. Annál inkább és gátlás nélkül lehetett egyetemi, tudományos és egyéb problémákról véleményt cserélnem Imre Sándorral.

Ő volt a kar, de talán az egész egyetem legkiemelkedőbb egyénisége, a megtetszülte etikum. Nagyszerű előadó, aki – velem szemben – mindenkit meg tudott győzni a maga igazáról. Szegedi tanárságát száműzetésnek érezte és joggal. Klebelsberg azért nevezte ki ide, hogy az államtitkári székéből kimozdíthassa. Áthidalhatatlan ellettét választotta el őket. Klebelsberg annak idején óvott, vigyázzak, nehogy hatása alá kerüljek. Hogy elrettentsen, úgy jellemezte, hogy Károlyi [Mihály] típusú ember. Nem fogadtam meg a tanácsot és nem tartottam szükségesnek annak követését. Úgy

280 Dohnányi Mária.

éreztem, hogy elég határozott alakot nyert gondolkozásom. Imre reám gyakorolt hatása talán abban rejlett, hogy nem igyekezett megnyerni. Élete végéig ridegen, kissé érdesen bánt velem. De éppen az volt számomra hasznos. Mindég tudtam, hogy hányadán állok vele. S számíthattam rá, hogy megmondja véleményét.

Nagyon kevés szál fűzött Szegedhez. Talán, ha nős ember vagyok, családdal, más lett volna helyzetem. A munka volt a legerősebb kötelékem. Ezt azonban meglazította egyrészt tanárkodásom sikertelensége, másrészt munkakörülményeimnek a budapestiekhez viszonyított akadályozottsága. Hiányzott az Országos Levéltár és hiányoztak a könyvtárak. Eötvös-kollégista koromból kezdve túlságosan hozzászóltam bizonyos kutatási lehetőségekhez, amelyek elmaradásába nem bírtam belenyugodni. Csendesebb, higgadtabb munkatempóra lett volna szükségem, és akkor mindjárt nyugodtabb, sőt kényelmesebb is életem. Ehelyett, mert úgy éreztem, hogy felfokozott erővel tovább kell dolgoznom, vakmerő ugrással elhagytam] a szilárd talajt és örvénylő vízbe vettem magamat. Még 1932 tavaszán elhatároztam, hogy elhagyom Szegedet.²⁸¹

A változás oly következménnyel járt, amely előnytelenül befolyásolta Szekfűhöz fűző kapcsolatomat. Újabb elfoglaltságom megakadályozott, hogy könyvben összefoglaljam szegedi előadásaim anyagát. Ma is azt hiszem, hogy érdekes és tanulságos monográfiát tudtam volna írni. Ez különben Edit véleménye is, aki 1972-ben elolvasta kéziratomat. Szerinte még mindig volna megjelenésének létjogosultsága. Barokk és felvilágosodás viszonya ma sem érdektelen téma, négy évtized előtt pedig egyenesen időszerű lett volna. Úgy éreztem, hogy szerkezetileg is hatásos lenne könyvem.²⁸²

Az 1940-es évek elején, amikor Erdély kötött le, megismertem középkori viszonyait.²⁸³ Balogh Jenőnek, az Akadémia főtitkárának²⁸⁴ tettem is ajánlatot, hogy a kis formátumú akadémiai sorozat részére *Az ismeretlen Erdély* címmel megírom a középkort és a XVIII. századot tárgyaló fejezeteket. Ő azonban elhárította ajánlközöttem, emlékezetem szerint arra hivatkozva, hogy a kiadási tervet ciklusonként szokták megállapítani.²⁸⁵

Összkép tehát senki előtt sem támadt fel, ilyenre gondolni sem lehetett. Ugyanakkor töredékes részletek, amelyeket idők folyamán megírtam, mind vallási vonatkozásokat tárgyaltak. Akár az angol puritanizmus hatásáról szóltam, akár a Rákóczi-kor-

281 Az okokról, melyek miatt Mályusz a szegedi egyetemi állását elhagyta, lásd bővebben Koszta L.: Deér József, i. m. 28–30.; Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József, 65–71.

282 A mű később sem vesztett aktualitásából: jelzi ezt többek között annak modern szemlélete, az abban feldolgozott téma újszerű módszertani megközelítése. Lásd a 267. sz. jegyzetet is.

283 Lásd erre például „A középkori Erdély” és „Erdély története a XIV–XV. században” című egyetemi előadásait. Vö. ezekről bővebben a VI. fejezetet.

284 Balogh ekkor már nem az Akadémia főtitkára, hanem annak másodelnöke volt.

285 Mályusz valószínűleg szóbeli ajánlatot tehetett. Írásos dokumentumot erről nem találtunk.

ról általában, nem lehetett sejteni, hogy ezek ugyan fontos részletek, de egyáltalán nem izolált megfigyelések eredményei, és tárgyukon túlmenő jogosultságukat az egész korra kiterjedő vizsgálódás igazolja. A teljes összkép mellett a részletek bizonyára nem tűntek volna Szekfűnek oly kirívóknak, hogy mellőzhetetlennek kellett volna találnia velük a polémiát.

IV. NÉPISÉGTÖRTÉNET

Egy éven belül már másodszor rakosgattam könyveimet, szögeztem a ládákat, csomagoltam ruháimat. Üres lakásokban Budapesten 1932 nyarán bőven lehetett válogatni. Hajnal István jött segítségemre. Lakásától, a Városmajor utcából kiindulva nézegettük, milyen lehetőségek adódnak. Minél közelebb az Országos Levéltárhoz, hogy lehetőleg közlekedési eszközök igénybevétele nélkül feljuthassak oda, volt fő szempont. Végül is Kapossy János javaslata döntött: vegyem ki abban a házban, ahol lakik, a Batthyány utca 26. szám alatti üres lakást. Ez ugyan ötszobás, de három közülük – az akkori fogalmak szerint – kicsinek mondható. A szegedi négy szoba helyett öt alkalmasnak látszott, mert így Emmy is kényelmes elhelyezést nyerhetett. Edittel pedig úgy láttuk, hogy a lakás jól beosztható. Házasságkötésünk időpontjában is hamar megállapodtunk. A polgárié 1932. augusztus 1-jén volt a VI. kerületi anyakönyvvezetésén, az egyházié a fasori evangélikus templomban.¹ Tanúink Koós Emil, feleségem kúriai bíró nagybátyja és Tibor öcsém, kispesti Hofherr–Schrantz-gyári mérnök volt. Nászútra Aflenzbe utaztunk. Most is oly nagyszerű pihenést biztosított a Huberkurhof mint 1930-ban,² bár most tele volt vendégekkel. Alapvetően eltért a két év előtti állapothoz hasonlítva a mostani, hogy sokat sétáltunk, és volt kinek a csevegését hallanom.

Akárhogy is nézem, életem sorsát gyorsan eldöntöttem. Nem sokat tételődtem, és csak annyi ideig gondolkoztam teendőim felől, amennyi nélkülözhetetlennek látszott elhatározásomhoz. Voltaképpen nem töprengtem többet, hogy válhatnék meg Szegedtől.³ Éppen csak ezen a ponton mélyebbre nyúltak vissza az előzmények. Mondhatnám, egészen a kezdetekig, Turóc megye írásáig. Disszertációmmal annak idején a helytörténetírás hasznára iparkodtam rámutatni, meggyőzni szakembert és laikust, hogy érdemes helyi problémák megoldásával foglalkozni, azonban csak akkor, ha a munka tudományos színvonalú. Előszavamban így jellemeztem a helyzetet: „A mi alkalomszerű helytörténeti irodalmunk a fejlett, területiális történelmet is hatalmas anyagkészlettel s sokszor unalmasan, nem ritkán művészi beállítással tár-

1 Mályusz Elemér és Császár Edit házasságkötéséről és házasságáról lásd még Mályusz M.: A Mályusz család i. m. 7. és jelen kötetben a Függelékét.

2 Lásd erről a III. fejezetet.

3 Vö. erről bővebben uo.

gyaló, de mindenképpen nagy eredményeket elérő német irodalom mellett messzire elmaradt, ezen a téren az utolsó húsz év alatt érdemleges úgyszólván semmi sem történt. Dolgozatunk is csak egyszerű kísérlet óhajt lenni a területi történelem mezején, mintegy figyelmeztetésül, hogy éppen itt, ahol a helyi érdeklődés is szerepet nyerhet, még sok tennivaló van, ha kutatásainkat a fejlettebb történeti methodika segítségével végezzük.”⁴

Ha netán fel is támadt volna bennem írás közben valamilyes viszolygás, hogy helytörténeti téma talán nem méltó egy doktori disszertációhoz, elég volt azokra a meleg szavakra gondolnom, amelyekkel Alphons Dopsch ünnepelt művét, a *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*ot a német történeti és régészeti társulatoknak ajánlotta,⁵ hogy ezzel is megmutassa: mennyire ezek hangyaszozorgalmú, vállvetett munkájának eredményéül építette fel szintézisét. Magamtól és minden helytörténészről a legnagyobb teljesítményt követeltem. Segítségül a kutatói módszer megismerésére törekedve és annak követését ajánlva.

Bécsi könyvtári kutatásaim 1920–1921 telén lehetővé tették, hogy hozzájussak azokhoz a munkákhoz, főleg folyóiratokhoz, amelyeket Budapesten hiába kerestem. Két sorozat nyitott előttem valósággal új világot: a régiók *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine* XX. századi része,⁶ valamint a negyedszázados működését imént lezárt *Deutsche Geschichtsblätter* sorozata.⁷ A köteteket kedvtelve lapozgattam, olvasgattam. Nem konkrét, helyhez és időhöz fűződő jelenségek érdekeltek, hanem a felismerésükhöz és a hozzájuk kapcsolódó problémák megoldásához vezető út és a mód. Vidám módszertani ismeretgyűjtés részese lettem, amidőn el-elképzeltem, hogy hasonló kérdés a hazai viszonyok közt mily forrásanyagból mily elnevezésekkel merülhet fel, és annak lényege mint volna meghatározható.

Bár folyóirat volt, és így a nehezen megszerezhető sorozatok közé tartozott, a *Geschichtsblätter* megvásárlására sokáig jó alkalom kínálkozott, és azt ismételten is megragadtam. Amidőn a kiadó beszüntette megjelenítését, a sorozat teljes példányai a lipcsei Gustav Fock antikvárium útján piacra kerültek.⁸ Először az Országos Levéltár könyvtárának, azután szegedi egyetemi intézetemnek, majd a budapestinek

4 Mályusz E.: *Turóc megye*, i. m. VI.

5 Vorwort zur ersten Auflage. In: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*. Teil I. Wien, 1918. VII–XII.

6 A *Korrespondenzblatt* 1852-től jelent meg Darmstadtban. A sorozat XX. századi része az 50. évfolyamtól, 1900-tól látott napvilágot.

7 A *Deutsche Geschichtsblätter*. *Vierteljahrsschrift zur Forschung der landesgeschichtlichen Forschung* címmel 1899-től jelent meg.

8 Az antikvárium könyvkatalógusát lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

szereztem meg. Az írásos szövegeket, amelyek az egy-egy helyhez kötött információkat őrizték, a levéltári fascikulusok tartalmazták. Bár rövid kamarai osztályi beosztásom után hamarosan a diplomatikai osztályba kerültem, különleges megbízatásból vagy hivatali munkám, a nemességigazolások során ismételten nyílt alkalmam rendezetlen iratok átlapozására és beleolvasni azokba. Ami, mint már a Kállay-levéltárban megtanultam, a megannyi jó alkalom a régmúlt szokatlan jelenségeinek megismerésére.

Így lapoztam át a Jugoszláviát érdekelhető emlékek után kutatva, az egész *Lymbust*,⁹ vagy a Szilády család nemességi ügyével foglalkozva, a szentgáli vadászok községi iratait. Rendszeres helytörténeti módszertani kézikönyv írására nem gondoltam, ennek akkor még nem érkezett el az ideje. 1924-ben azonban, amidőn egy Csánki-emlékkönyv részére cikket kellett készítenem, arra elég erősnek éreztem magamat, hogy dolgozatomat *A helytörténeti kutatás feladatai* címmel írjam meg.¹⁰ Klebelsberg és Domanovszky a *Századok* egyik számát szánták Csánki ünneplésére.¹¹ Az alkalmat a levéltárnak az új épületbe beköltözése szolgáltatta.¹²

Program szerint a számba csak levéltáriak, tudományos státusba tartozók írnak cikket, ők azonban valamennyien. Én az ünnepelt legjelentősebb művének, a Hunyadiakori történeti földrajznak¹³ méltatására kerestem alkalmat, kiemelve, hogy egyrészt kiinduló pontja az minden középkori helyrajzi kutatásunknak, másrészt szerzője emberfeletti szorgalmának bizonyossága. A gondolat, amely évtizedek múlva mint a magyar történésznek a rendelkezésére álló forrásanyaghoz való viszonya foglalkoztatott, itt oly formában merült fel, hogy míg a német kutató egy-egy territóriumnak csak kis részét dolgozza fel, a francia pedig egyetlen département történeti földrajzát készíti el, a magyar az egész ország középkori topográfiájának megírását vállalja.

A helytörténeti kutatás céljál nem falusi, városi közösségek monográfiáinak elkészítését láttam. Ezek fejlődési problémáinak megvizsgálását is, mégis inkább a nagyobb közösségek, tájak történetével foglalkozást. Meg is mondtam: helytörténetinek azt a kutatási irányt nevezem, amely a német „Ortsgeschichte” és a territoriális

9 MNL OL, MKA E 211 (16–19. sz.).

10 Lásd erről még a III. fejezetet. – Mályusz tanulmányáról és a benne megfogalmazott programról, illetve annak kritikájáról lásd Belitzky János: A magyar helytörténetírás problémái. *Vigília* 1. (1935) 2. sz. 93–97., 99–103. Vö. erről még Marta Fata: Elemér Mályusz und die Begründung der modernen ungarischen Lokalgeschichte. In: *Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster*. Hrsg. von Horst Fassel – Christoph Waack. Tübingen, 2000. 225–233. (Tübinger Geographische Studien, 128.); Vonyó József: A vidék története, a helytörténet a Századok hasábjain (1867–2016). A fő trendek és változások vázlat. *Századok* 150. (2016) 5. sz. 1132–1135.

11 Azaz a folyóirat összevont 1–6. számát.

12 A Magyar Országos Levéltár 1923-ban költözött be mai épületébe.

13 Lásd erről az I. fejezetet.

történet között van.¹⁴ Az újkorra szorítkozva, tehát a középkort elmellőzve ragadtam ki oly jelenségeket, amelyek jellemzőek a gazdasági és társadalmi fejlődésre. S mert helyi jellegüknel fogva, hála a források bőségének, részletesen megismerhetők, alkalmasak arra, hogy vallomásuk beilleszkedjék történetünk szintézisébe.

Nem összefoglaló könyvek, hanem tanulmányok készítését tartottam hasznosnak és szükségesnek. Mint mondtam: „Kisebb tanulmányok megírására a problémákat a gazdaságtörténet szolgáltatja, míg a nagyobb, szélesebb látókört, intenzívebb elmélyedést kívánó művek főleg társadalomtörténeti tárgyúak. De a kettő, természetesen, a legtöbb esetben szorosan egybeolvad és nem is választható szét.”¹⁵ A helyi színek lassanként akár el is homályosulhattak volna. A vidéki társadalmi közösségbe, történeti, irodalmi társulatokra az a feladat várt volna, hogy a felvirágzó gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás termékeit megjelentessék. Komoly, tudományos módszerrel dolgozó helytörténetírástól sokat vártam, de még többet ígertem. Kiindulva abból, hogy „a külföldi történetirodalom mindinkább a szociológiaiak nevezhető irányban fejlődik tovább”, kifejeztem reményemet: „a helytörténetnek helyes alapon való művelése lehetővé fogja tenni, hogy ez az irány nálunk is gyökeret verjen.”¹⁶ Wilhelm Bauer általam sokat forgatott könyve¹⁷ inspirált ily álmodozásra és én, elég körülményesen találva meg a helytörténeten át a hozzá vezető utat, szívesen adtam át magamat varázsának.

Helytörténeti könyvek ismertetése közben természetesen cikkemben kifejtett felfogásomat érvényesítettem, mind kritikai mérce, mind követelmények tekintetében. Számra nem sok bírálatot írtam az 1920-as években, de a kritikai tevékenység erősen foglalkoztatott. Így annyira, hogy most utólag a valóságosnál szélesebb körűnek érzem munkámat. Talán azért is, mert mint a váci Tragor Ignác esetében,¹⁸ tanító szándékkal kitértem oly módszertani kérdés megbeszélésére, mint a városlapraajz-kutatás.¹⁹ Ha nem is sok, annál mégis több ismertetést írtam, mint amennyit Kosáry Domokos felsorol.²⁰ Ő ugyanis Nagy Szeder István vagy Házi Jenő esetében kihagyta az egyébként megemlített két-két ismertetésem²¹ mellől nevemet,²² mintha inkább vállalná a pontatlanság ódiáját, sem hogy megengedje bibliográfiájában szereplésemet.

14 A helytörténetírás, i. m. 544.

15 Uo.

16 Uo. 564.

17 *Einführung in das Studium der Geschichte*. Tübingen, 1921.

18 Mályusz Tragor három, Vác történetéhez kapcsolódó munkáját ismertette. Lásd ezt *Századok* 57–58. (1923–1924) 1–6. sz. 777–786.

19 Uo. 783–784.

20 Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. 1. kötet. Bp., 1970. 599.

21 *Századok* 56. (1922) 563–568.; *Századok* 59. (1925) 279–282.; *Levéltári Közlemények* 4. (1926) 282–283.

22 Kosáry D.: *Bevezetés*, i. m. 491., 569.

A kutatás lehetőségei általában érdekelték azokat, akikhez szóltam, a vidékieket. Az Országos Levéltárban személyesen többen felkerestek. Aki mint kutató megfordult ott, rendszerint előadta problémáit. Gyakran meglátogatott Jankó László győri tanítónőképző intézeti tanár, aki cikkeinek különnyomataival is megajándékozott.²³ Egy szegedi érdeklődő, akinek nevére már nem emlékszem, cikkemre utalva azt javasolta, hogy ő már értékesítette a XVIII. századi anyakönyveket, mert kijegyezte belőlük a családjára vonatkozó adatokat és megszerkesztette családfáit, amelyeket mindjárt meg is mutatott. Ha tehát az érdeklődés nem is egészen olyan jellegű volt, mint szerettem volna, panaszkodnom sem lehetett elmaradása miatt.

1929-ben Szekfű is elismerte és talán be is látta helytörténet-propagálásom jogsultságát. Egy alkalommal világfájdalmasan borongós hangulatban panaszkodott, hogy sehogyan sem sikerül megértetni és elfogadtatni törekvéseit, amelyek arra irányulnak, hogy történetírásunk felfogásában és módszerében modernizálódjék, ne ragaszkodjék a megszokott sémákhoz, hanem merjen merészen újítani. Mihelyt arról volt szó, hogy nézzünk szét a nagyvilágban és ami hasznosat látunk, azt plántáljuk át, azonnal felvillanyozódtam. Azt is vallottam, sokszor hangoztattam, hogy reánk, magyarokra sok elvégezni való munka vár, ami komoly erőfeszítést kíván. Könnyű volt Szekfűnek megnyernie a gondolatnak, hogy Thienemann Tivadar folyóiratában, a *Minervában* jelenjék meg az én cikkem is, több máséval együtt, amelyekben előadnánk, hogy véleményünk szerint szűkebb szakmánk területén milyen változtatásokra, reformokra volna szükség. Azt javasolta, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet témakörét vállaljam. Hivatkozva arra, hogy a helytörténet terén érzem magam otthonosan, ezt a kívánságát elhárítottam. Magam helyett Paulinyi Oszkárt ajánlva a helytörténet mellett maradtunk. Arról nem kaptam tájékoztatást, hogy kik hivatottak a *Minervába* írni, és ezt nem is kérdeztem.

Cikkemet késedelem nélkül megírtam, kéziratomat pedig átadtam Szekfűnek. A gyorsaságnak és hogy feledtem az emigrációs kötet ügyében elszenvedett sérelmemet,²⁴ az a magyarázata, hogy nem akartam elszalasztani az alkalmat, egy régóta dédelgetett terv nyilvánosságra hozatalára. A terv az Országos Levéltár fiatalabb dolgozói körében már hosszabb ideje érlelődött. Célkitűzésünk nem nélkülözte a felemelő érzést, hogy nemzeti veszedelmet hárítunk el és ez tovább növelte lelkesedésünket. Úgy éreztük, hogy külföldi aknamunka kezdődött ellenünk, és ennek útját kell állanunk.

23 Jankó László elsősorban régészeti és várostörténeti tanulmányokat publikált, melyek részben az *Archaeologiai Értesítőben* (1911, 1913, 1928, 1930) és a *Városkultúra. Városfejlesztési folyóiratban* (1933) láttak napvilágot.

24 Azaz a *Vörös emigráció* című könyvének megírása kapcsán elszenvedett sérelemért. Lásd erről bővebben a III. fejezetet.

Egy emigráns orosz történész, Alekszej Petrov egykori pétervári tanár könyvének Prágában 1924-ben megjelenése,²⁵ a szerző további irodalmi munkássága²⁶ és körünkben folytatott levéltári kutatása borzolta fel idegeinket. Petrov már századunk első évtizedében ismételtén végzett nálunk kutatásokat. Baranyai Béla levéltáros személyesen ismerte, a világháború előtt el is beszélgetett vele. Mint hallottam tőle, a hatalmas termetű ember már akkor, viszonylag fiatalon csak két botra támaszkodva tudott járni. Egyszer így szólt Baranyaihoz: „Látja, Oroszország olyan, amilyen én vagyok; kolosszus, de nehezen tud a lábán megállani.” A magyarországi ruténség történetével foglalkozott, és ebben senki sem akadályozta. 1905 és 1914 között Péterváron hét részben kiadta hatalmas terjedelmű munkáját, egyben sikerrel megvédett doktori értekezését, az *Adatok a magyarországi oroszok történetéhez*.²⁷ Ennek VI. kötetül pedig egy 1773-i hivatalos [magyarországi] helységnévtár adatainak a magyar-rutén nyelvhatár alakulásának szemszögéből vizsgált értékelését. Az összeírás oly rubrikát is tartalmazott, amely feltünteti az egyes helységekben beszélt nyelvet („Principaliter in eodem viget lingua”). Petrov a meghatározásokat kifogástalanoknak találta, végső megállapításául pedig azt szűrte le, hogy „az összefüggő orosz terület határa az utolsó 130 év alatt csakugyan változatlan maradt”.²⁸

Jelentős tudományos eredménye politikailag is fontosnak és értékesíthetőnek látszott, amidőn Teleki Pál vezetése alatt a békedelegáció a várható súlyos békefeltételek enyhítése érdekében érvek után kutatott. Így tűnt fel ekkor, hogy a győztes hatalmak lelkiismeretére hatni lehet, ne csatoljanak el színmagyar területeket, hiszen azok nemcsak magyar–oroszl viszonylatban mentesek a vádul és a területi átcsatolások igazolásául emlegetett elmagyarosítás következményeitől. Teleki, hogy megpróbálja a lehetetlent, 1920 őszén, kinyomatta az összeírást, amely eredeti címén mint *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum* szép kiállítású nagy kötet lett ismeretes a szakkörökben.²⁹ A nyomda részére szóló szöveg másolásában magam is részt vettem. Baranyaival és egy bölcsészhallgatónővel hárman a királyi palotában akkor, a kormányzóválasztás³⁰ előtt, a külügyminisztérium által használt rész egyik kis szobájában dolgoztunk.

25 Aleksej Leonidovič Petrov: *Národopisná mapa Uher. Podle úředního lexikonu osad z roku 1773*. Praha, 1924.

26 Lásd például Petrov következő művét: *Príspevky k historické demografii Slovenska v XVIII.–XIX. stolyti*. Praha, 1928.

27 *Materialii dlja istoriji ugorszkoy Ruszii*. Tom I–VI. Szankt-Petyerburg, 1905–1911. – A mű ismertetését lásd Szkunzevics Kornél tollából: *Századok* 47. (1913) 1. füzet. 39–45.; 3. füzet. 206–212.

28 Mályusz itt Szkunzevics ismertetése alapján fejt ki véleményét. Lásd uo. 209–212.

29 *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. – Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum*. Kiadja a magyar békeküldöttség. Bp., 1920.

30 A nemzetgyűlés 1920. március 1-jén választotta meg Horthy Miklóst Magyarország kormányzójává.

A *Lexicon* tehát ismertem, aktuális jelentősége nem volt előttem rejtve. Arra azonban, helytörténeti kutatásokról szólva, nem gondoltam, hogy a nemzetiségi viszonyok feltárását külön pont gyanánt be lehetne iktatni közéjük. Csak amikor Petrov 1924-i térképei arról világosítottak fel, hogy a *Lexicon* segítségével a trianoni államhatártól délre eső területeket is be lehet festeni szlovák lakosságot jelző piros színnel, és azzal rémitettek, hogy természetesen lehet szó békerevízióról, de esetleg a csonkaország rovására, ébredtem annak tudatára: a cseh tudományos törekvésekkel szemben védekezniünk kell. Számomra a védekezés mikéntje így fogalmazódott meg: tudományos eszközökkel, teljes tárgyi pontossággal a Petrovénál gazdagabb forrásanyagra támaszkodva, az övénél pontosabb és teljesebb eredményekre kell törekedni. Ne érjük tehát be a magyar és a szlovák nép nyelvhatárának, egy keskeny vonalnak meghúzásával, hanem széles övben vizsgáljuk meg az attól északra és délre elhúzó tájakat. Derítsük fel, hogy a mai és az 1773-i nyelvhatár milyen történelmi fejlemények eredménye. Vagyis dolgozzuk fel mindazon megyék demográfiai történetét, amelyeken napjaink államhatára átvonul.

Levéltári kollégáimat könnyű volt meggyőzőnöm, hogy ez a munka nemcsak szép feladat, amely sok új tudományos eredményt ígér, hanem becsületbeli kötelességünk is. Szívvel-lélekkel vállalták a munkát. Példamutatásával valamennyiünk előtt járt Herzog József, aki Pozsony megye referensévé lett. Korra a legidősebb volt közöttünk, egyszersmind valamennyiünk mentora. Reá várt a levéltári főigazgatóság dekóruma,³¹ mégis mindnyájunkat felülmúlta odaadásával. Pedig akadtak megoldásra váró közbeeső feladatok is. Ahhoz, hogy az „Urbaria et conscriptiones” gyűjteményt és a táblai pereket³² úgy használhassuk, hogy ne legyünk kénytelenek valamennyien az indexeket külön-külön átnéznünk, közös erővel kellett előbb mindkét kútíft kicéduláznunk.

Munkánk megtervezésének mikéntjére a német példákól szereztem útmutatást. A húszas évek második felében Németországban már imponáló méretű irodalom volt található. Egyetemi és tudományos intézmények, de magánkiadók is egymással versenyezve patronáltak vállalkozásokat, amelyek feladata végső fokon az elveszített területekre emlékezés ébrentartása volt. Jól esett látni, hogy a mozgalomból a historikusok nemcsak kiveszik részüket, hanem nálunk is ismert vezetőik úgy teszik ezt, hogy munkájukkal a tudományt is előre lendítik. Úgy tűnt fel, hogy a tevékenységük-ből leszűrhető tanulságok hozzásegítenek egy legsajátabb érdekeinkhez illő munkamódszer kialakításához.

31 Herzog Csánki Dezső utódként 1934 és 1941 között állt a levéltár élén.

32 Lásd ezek iratanyagát: MNL OL, Bírósági levéltárak, O 18., O 20.

A *Minervának* szánt cikkemben megpróbáltam oly elgondolást körvonalazni, amely egyszerre korszerű és hazai viszonyainkhoz illő. Az alapelv változatlanul maradt, hogy a helytörténet célja a gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatok tisztázása, de jelentőséghez jutott az egyes települések keletkezésének és lakosságuk időnkénti összetételének vizsgálata. Nincs az a maroknyi embercsoport, érződhetett ki szavaimból, amely nem érdemelné meg annak megörökítését, hogyan alakította munkájával a nyers természeti tájat kultúrtájjá. A földet, a lakosságot és a kultúrát az állam védelme alatt oly szorosan összefonódva láttam, hogy a föld arculata és az anyagi kultúra az egész lakosság, tehát a magyarság és a többi nemzetiség együttes munkájának eredménye, egyszersmind évszázados békés szimbiózisuk bizonyítéka.

Történetírásunk, javasoltam, vállalja a feladatot, hogy feltárja a magyar nép öntudatlan életét és kulturális tevékenységét, szemben a tudatos politikai törekvéseket ismertető uralkodó kutatói iránnyal. A kettő közötti különbséget nevükben is érzékeltetni kívántam: ha a politikai tudatosságot a nemzet derivátumával, a nemzetiség szóval fejezzük ki, amely értelemben beszélhetett Széchenyi kora nemzetiségünk fejlesztéséről, akkor a nép szóból analógiával képzett népiség kifejezéssel jelöljük meg mindazt, ami a közösségi élet öntudatlan szférájában zajlik le. „Tehát nemcsak népcsoportot és a történeti néprajz, ez aránylag új diszciplína objektumát kell a népiségben látnunk, hanem az illető faj etnikumának alakulását és – más népek beolvadásával bekövetkező – változásait, számbeli növekedését, továbbá generációk mindennapi munkájában lassan kifejeződő lelki sajátosságait, fogékonyságát a kultúra iránt, végül pedig azt a lassú, de mozgalmas történeti folyamatot is, amelynek során az öntudatosan gondolkozó réteg, az „intelligencia” közvetítésével nyert kultúrjavakat felhasználja.”³³

33 A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. 240.; Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 55–66. – Mályusz népiségtörténeti koncepciójának kialakulásáról és programjáról lásd bővebben: Weidlein János: A dülönévkutatás történeti problémái. *Századok* 69. (1935) Pótfüzet. 665–666.; *Századok* 71. (1937) 9–10. sz. (Wellmann Imre ismertetése Szabó István: Ugocea megye [i. m.] című könyvéről) 474–477.; Makkai László: Népiségtörténet. *Hitel* 7. (1942) 4. sz. 63–64.; Berlász Jenő: A magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás kialakulása. *Közgazdasági Szemle* 67. (1943) 86. kötet. 1088.; Várdy Béla: A magyar népiségtörténet atyja. – A nyolcvanéves Mályusz Elemér –. *Új Látóhatár* 29. (1978) 3. sz. 232–237.; Steven Bela Vardy: Elemér Mályusz and the Hungarian Ethnohistory School. In: Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. New York, 1985. 221–232. (East European Monographs, No. CLXXIX.); Czako Kálmán: A népiségtörténeti irányzat. In: *A történetírás fejlődése*. Bp., 1987. 204–210.; Glatz Ferenc: Hagyomány és megújulás a kultúrában. In: uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*. Bp., 1988. 13–35. (különösen: 28.); Fűr Lajos: Magyarságkutatás a két világháború között. In: *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Debrecen, 1989. 81. 90–91.; Kriston Pál: *A történetírás története. Egységes jegyzet*. Bp., 1991. 212–213. (Tanárképző Főiskolák); Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 1995. 241.; Erős V.: Adalékok, i. m. 28–29.; 35–36.; Erős V.: *A Szekefü–Mályusz vita*, i. m. 66–71.; Orosz L.: Népiségtudomány, i. m. 50–52.; L. Orosz: Die Verbindungen, i. m. 133–134.; Orosz L.: A két világháború kö-

A „népiséget” mindég ily elvont értelemben használtam, és az már csak ezért sem volt a német „Volkstum” fordítása. Azt azonban nem mindenki tudta, aki hallotta a szót, sőt még azok közül is sokan nem voltak vele tisztában, akik emlegették a kifejezést. Értelemzavar könnyen támadhatott, és gyakran támadt is.³⁴ Talán kevesebb a félreértés, ha kezdetől fogva néptörténetről beszélek. Azt azonban tágabb fogalomnak éreztem. Az is közrejátszott, hogy ne sejtsem meg a „népiség – Volkstum” formai

zötti, (1. rész.) 113., uo. 20. jegyzet; Árpád von Klimó: Volksgeschichte in Ungarn. Chancen, Schwierigkeiten und Folgen eines „deutschen” Projektes. In: *Historische West- und Ostforschung in Zentral-europa zwischen dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. von Matthias Middell und Ulrike Sommer. Leipzig, 2004. 151–178.; Benda Gy.: Történelem és szociológia, i. m. 78–80.; Romsics I.: *Clio bővületében*, i. m. 326–328.; Szilágyi Ágnes Judit: Mályusz Elemér a „népiségtörténet” kutatója. In: uő: *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban*. Bp., 2007. 80–81.; Erős Vilmos: Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István). *Néprajzi Látóhatár* 18. (2009) 1. sz. 5–39.; Glatz F.: Fejezetek, i. m. 784–785.; Erős Vilmos: Ein Bahnbrecher der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. *Mikes International. Magyar szellemtörténet* 14. (2014) október–december, 4. sz. 46–55.; Erős Vilmos: Utak a népiségtörténethez. Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok* 147. (2013) 1. sz. 33–62.; Vilmos Erős: Ein Wegweiser der modernen gesellschaftlichen Forschung in Ungarn: Elemér Mályusz (1898–1989). *Ungarn Jahrbuch* 32. (2014/2015) 229–241.; Orosz L.: *Tudomány és politika*, i. m. 138–146., 157., 224.; Pál L.: i. m. 56–58.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015. 187–189., 200–201.; Erős Vilmos: Ethnohistory in Hungary between the two world wars. Elemér Mályusz and István Szabó. *Hungarian Studies Review* 44. (2017) Nr. 1–2. 53–80.

34 Vö. erről Mályusznak a népi írókról folytatott vitán elhangzott hozzászólását, amelyben maga is önkritikusan nyilatkozott népiségtörténeti felfogásáról, de ugyanakkor hevesen tiltakozott azon „közfel-fogás” ellen, miszerint a népiségtörténet „a fasiszta–hitleri–német ideológia egy fejezetének magyar fordítása” lenne, hozzátéve: annak „lefordítása egy adott időpontban – bár kárhozatos dolog volt – érthető, viszont annyiban bocsánatra számíthat, hogy mindenkor németellenes volt a tendenciája”. Lásd Történešzvíta a „népi” írókról. *Századok* 92. (1958) 5–6. sz. 740–741. (itt: 741.) – Mályusz népiségtörténeti koncepciójának megítéléséről, illetve bírálatáról vö. Vámos Ferenc: *Hagyományok a máglyán. (A magyar történetírás válsága.)* Kecskemét, [é. n.] 29–30., 33.; Istványi Géza: A harmincas évek történetírása. *Protestáns Szemle* 69. (1940) 7. sz. 199–201.; Szekfü Gyula: Népek egymás közt a középkorban. In: uő: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéšről*. Bp., 1942. 69–84. (különösen: 84.); Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1943. június 10-én tartott közgyűlésén elmondta Hóman Bálint elnök. *Századok* 77. (1943) 1–3. sz. 139–149.; Kósa János: Népiségtörténet és tudományos divat. *Vigília* 9. (1943) 469–471.; Sándor Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok* 88. (1954) 2–3. sz. 413., 415.; Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Bp., 1969. 152–154.; Gyula Borbándi: *Der ungarische Populismus*. Mainz, 1976; Gyula Borbándi: A magyar népi mozgalom. Bp., 1989; Béla Várdy: *Modern Hungarian historiography*. New York, 1976. 248–249.; Laczkó Miklós: Történelem és irodalmi élet. In: uő: *Szízet és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1986. 345–368.; Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In: uő: *A történelem veszedelmei*. Bp., 1987. 343–344.; Jakó Zsigmond: Mályusz Elemér. *Magyar Tudomány* 35. (Új folyam) (1990) 100–102.; Kosáry Domokos: Az elmúlt év mérlege. *Magyar Tudomány* 34. (Új folyam) (1991) 6. sz. 671. Kosárynak Mályuszról alkotott véleményét idézi Ujváry: *Hóman Bálint és népbírósi pere*, i. m. 182–183., 623.; Erős Vilmos: Mályusz Elemér népiségtörténete. *BUKSZ* 7. (1995) 3. sz. 280–287.; Erős V.: *A Szekfü–Mályusz vita*, i. m. 76–81., 89–91., 165.; L. Orosz: Die Verbindungen, i. m. 133–134.; Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 58–59., 68.; Gyurgyák J.: *Ezzé lett magyar hazátok*, i. m. 345–346.; Gyáni Gábor: Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés. In: *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2015. 31–34.

azonosságában rejlő élt, miszerint 1929-ben a német politika revizionista irányvonala még nem lépte át a nacionalizmus szokásszerűen megállapodott határát.

Szekfűnek nem volt kifogása cikkem ellen, de nem is lehetett. Számára az volt a fontos, hogy a magyar történetírás megszokott, uralkodó irányzatával szembeni elégedetlenség kifejezést nyerjen, és ennek a célnak dolgozatom megfelelt. Érveim hatásosak voltak. Kiderült, hogy a Trianon utáni éveket hazafias szólamok hangoztatásával fecséreltük el, hagytuk, hogy a könyvpiacot élelmes üzletemberek fércművekkel árasszák el. A hivatalos történettudománynak pedig, Szekfű fekete bárányának, eszébe sem jutott, hogy kötelességének érezze a nemzeti közvélemény irányítását. Az is tetszésével találkozhatott, hogy programom felülemelkedett a hazai határokon, a Történelmi Társulat munkaszervezetén. Figyelmének a helytörténet iránti felébredésének jele, hogy kétszer is kezdeményezte, írjak a *Magyar Szemle*ben falutörténeti cikket.³⁵ Téziseimet és következtetéseimet, melyek oly maguktól értetődőek voltak, mindenki helyeselte. Mindenkor helyet nyertem folyóiratainkban, ha egy-egy példával meg akartam mutatni az elhibázott műveket, vagy tanácsot kívántam adni, mint lehet figyelmen kívül maradt jelenségekből hasznos következtetéseket levonni. Nemcsak a történeti folyóirataink adtak teret, hanem a *Magyar Szemle* is biztosította, amiben Szekfű volt a kezdeményező.

A *Minerva*-cikk megjelenése azonban késett. Talán megorrolhattam, és 1930-ban visszakértem dolgozatomat. Amidőn azonban értesültem Szekfűtől, hogy néhány folyóiratcikk helyett egész tanulmánykötet fogja az általa felvetett problémát tárgyalni, visszajuttattam kéziratomat. 1930. szeptember 16-án megnyugtatót: „itt mindnyájan örülünk, hogy mégis csak részt veszsz [sic!] a közös munkában”,³⁶ miután előzőleg nyáron biztosított: „Annál inkább sajnálom pedig kiválasodat, mert a kötettel semmi különös baj nincsen, s el fog készülni, úgy hogy nekem mindig rosszul fog esni, ha a könyvet kézbe fogom venni, ha nem vagy a munkatársak között.”³⁷

A kötet szerkesztését Hóman Bálint vette kezébe, a tanulmányírók többségét ő toborozhatta össze. Mint szerkesztő kéziratomon mindössze két változtatást tett. Egyrészt, mint feleslegest, levette róla a legelső oldalt, amelyen arra a közhelyre hivatkoztam, hogy történetfelfogásunk a korok és törekvéseink szerint változni szokott, levelében magyarázatul hozzáfűzve, hogy ezt a gondolatot bővebben ő fogja majd kifejteni, másrészt a második oldal felső szegélyére új cím gyanánt szokott zöld tintájával felírta: „A népiség története”. Változtatása meglepett, nem számítottam rá. Jól

35 Falutörténet. *Magyar Szemle* 3. (1929) VI. kötet. I. (22. sz.) 174–179.; Monográfiáírás parancsszóra. *Magyar Szemle* 3. (1929) VII. kötet. I. (26. sz.) 179–182.

36 Szekfű levele Mályusznak. Bp., 1930. szeptember 16. MTA KIK Kt. Ms 6405/444.

37 Szekfű levele Mályusznak. Bp., 1930. július 2. MTA KIK Kt. Ms 6405/439.

esett. Úgy fogtam fel, mint a terveimmel egyetértést, azok helyeslését.³⁸ Mintha biztatást kaptam volna, hogy a helytörténeti tanácsadásnál magasabban szárnyaló szervezési munkára is vállalkozhatnék. Hálát éreztem a német történettudomány iránt, hogy lehetőséget nyújtott oly módszerbeli tapasztalatok megismerésére és értékesítésére, amelyekre magamtól talán egyáltalán nem, vagy csak fáradtságosan jöttem volna rá. Diákkoromtól kezdve szívesen tanultam nagy mestereitől, titokban ezek közül nem egynek éreztem magamat tanítványául.

Nehezen szervezhető hazai viszonyaink között különösen imponált a tervszerűség, amellyel egymásba kapcsolódó fogaskereknek módjára működtek tudományos intézményei. Ezt az egy célra törő eltökéltséget különösen irigyeltem. Szívesen hivatkoztam *A népiség történetében* is a német példákra. Respektusom azonban csak annak a következetességnek és munkakedvnek szólt, amellyel a német történész szervezetek a nacionalista célkitűzésekből a tudományra háruló kötelezettségeiket teljesíteni igyekeztek, nem pedig elfogult érzelmeiknek. Ahol azok a történeti valósággal ellenkeztek, főleg pedig ha nemzeti érdekeinket sértették, kötelességemnek tartottam szembefordulni velük. A „Volks- und Kulturbodenforschung” egyik termékével, Otto Albrecht Isbert *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge, Bauernsiedlung [...]* című munkájával³⁹ két helyen is, a *Századokban* és a *Magyar Szemlében*.⁴⁰ Az irányzat nem volt náci eredetű, annak felelt meg, amely Bleyer Jakab nevéhez fűződött.

Bírálatomban hosszan soroltam fel a szerző téves történeti állításait, szemére vetve, hogy hiányzik belőle a kellő objektivitás és úgy látszik, mintha Isbert a magyar történelemnek bizony elemi alapismereteivel nem volna tisztában. Bár némely helyen lehetetlen eldönteni, hogy a tévedések melyik írói fogatkozás rovására írandók. De azt is megmondtam, hogy egyéni elfogultságnál többről van szó: „Az a törekvés, hogy a magyar történelemben valaki mindenütt és *mindenáron*, a tudományos tárgyilagossággal ellenkező eszközökkel, az Isbertéhez hasonló, téves magyarázatokkal német kultúrhatást iparkodjék felfedezni, nem válik a német tudományosság díszére s azt vissza is kell utasítanunk.”⁴¹ A *Magyar Szemlében* a munka politikai tendenciáját lepleztem le, amely abban az egyoldalúságban nyilvánult meg, hogy a táj jellegének meghatározásánál a kisbirtokos parasztság nemzetiségét vette döntőnek, de sem a

38 Vö. erről Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 137.

39 *Das Südwestliche Ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum*. Langensalza–Berlin–Leipzig, 1931. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen Nr. 1.) Vö. erről Erős V.: *A Szekfü–Mályusz vita*, i. m. 68–69.

40 *Századok* 66. (1932) 7–8. sz. 329–333. Isbert *Egy-két helyesbítés* című írásában reagált Mályusz kritikájára: *Századok* 67. (1933) 1–3. sz. 112–115. Mályusz válaszat (Megjegyzések) lásd uo. 115–116.

41 *Századok* 66. (1932) 7–8. sz. 333.

bányászoknak, sem a nagybirtok cselédségének, a puszták népének nem tulajdonított megemlítésre érdemes szerepet.⁴²

Az alkalmat megragadtam, hogy a szívem szerinti nacionalizmus mellett hitet tegyek. Csak arról lehet szó, mondtam, hogy a magyar anyanyelvűeket, a magyar eredetű lakosságot tekintjük nemzetünk tagjainak és számukra a művelődési szabadságot biztosítani törekszünk. Ugyanezt a kulturális nacionalizmusnak nevezett irányt láttam napjaink németiségének életében érvényesülni, és méltányosnak mondtam, hogy hazai németiségünknek mindazokat a jogokat és kedvezményeket biztosítsuk, amelyek élvezetében az elcsatolt magyarságot látni kívánjuk.

Közlésének szokatlan visszhangja támadt. Szekfű levelében „bátor és minden irányban őszinte cikk”-nek mondta, amely „változtatás nélkül jelenik meg, persze neved aláírásával”.⁴³ Bleyer Jakab *Die Wissenschaft und das ungarländische Deutschtum* címmel újságjában, a *Sonntagsblatt*-ben üdvözölte.⁴⁴ A Bécsi Konzuli Akadémián⁴⁵ pedig vizsgatételként magyar nyelvből cikkem fordítását tűzték ki, mint Kossányi Béla Stockingertől, az akadémián magyart tanító bécsi egyetemi könyvtárostól értesült.

Két év múlva a bíráló rész került előtérbe. A képviselőházban Bajcsy-Zsilinszky Endre interpellált Hómanhoz, kifogásolva, hogy Isbert mint a berlini egyetem magyar intézetének asszisztense ily tendenciózus könyv szerzője lehet. Cikkekkel az „erélyes hangú cáfoló tanulmánnyal” a munka bírálatát elintéztettek tekintette, kiemelve, hogy a *Magyar Szemle* „azonnal visszautasította a magyarság ellen intézett támadást”.⁴⁶ Hóman pedig így érvelt válaszában: saját felfogását Isbert dr. könyvről és adatairól, úgy érzi, nem kell bővebben kifejtenie. Amikor Mályusz Elemérnek cáfolata a *Magyar Szemle*-ben megjelent, éppen ő volt a *Magyar Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke. Azt hiszi, ezzel éppen eleget mondott. Hozzáteheti különben még azt is, hogy a tanulmány szerzője, Mályusz leghívebb tanítványai közé tartozik.⁴⁷

42 Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle* 6. (1932) XV. kötet. I. (69.) sz. 241–253. – Mályusz és a magyar értelmiség Isbert-kritikájáról vö. Belitzky J.: A magyar helytörténetírás, i. m. 105–107.; Erős V.: Szekfű és Mályusz vitája a „Magyar Történet”-ről. *Századok* 131. (1997) 2. sz. 68–69., 74.; Ujváry Gábor: „Tudós kolostorban, csöndes kolostori kerttel.” In: *A harmincharmadik nemzedék*, i. m. 249–250.

43 Hely és dátum nélkül. [Bp., 1932. június] Szekfű levele Mályusznak. MTA KIK Kt. Ms 6405/445. Vö. erről még Szekfűnek 1932. június 2-án kelt levelét, amelyben többek között megemlítette: „Teljesen igazad van. Isbert cikkét a Tiéddel együtt fogom kapni, miután Te a legvilágosabban körvonalazod vele szemben a mi álláspontunkat.” MTA KIK Kt. Ms 6405/415.

44 *Die Wissenschaft und das ungarländische Deutschtum. Sonntagsblatt* (Blattfolge 31.) 31. Juli 1932. 2–4. Mályusz méltatását lásd 3–4.

45 K. u. K. Konsular Akademie in Wien: a Mária Terézia által 1754-ban alapított diplomataképző intézet.

46 Bajcsy-Zsilinszky interpellációját lásd Az országgyűlés képviselőházának 262. ülése. 1934. április 18. In: *Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Huszonegyedik kötet. Bp., 1934. 274–277.

47 Vö. erről még A kultuszminiszter egy magyarellenes könyvről és magyar–német kultúrkapcsolatokról. *Budapesti Hírlap* 44. (1934) április 19. 87. sz. 4.; Magyar pénzen magyarellenes propaganda? Vitéz Bajcsy-

Az „Új utak”-ban közölt programom⁴⁸ még ezzel az erősítéssel is mint pókhálószerűen vékony fonal jelképezte számomra a Szegedről megszabadulás egyetlen lehetőségét. Sajátságos módon akkoriban még nem fordult [meg] fejemben, hogy könnyelmű vagyok, vagy esztelenül bízik szerencsémben. Egyszerűen kötelességemnek, valósággal hivatásomnak éreztem, hogy hozzákezdjek a szlovák–magyar nyelvhatár történeti alakulását feltáró munka megszervezéséhez. Javaslattal fordultam Hómanhoz, mint a Nemzeti Múzeum főigazgatójához, kérve, hogy eszközölje ki a miniszterelnökségtől a mindaddig spontán lelkesedésből dolgozó levéltári munkaközösség oly anyagi támogatását, hogy az a jövőben – irányításom alatt – szervezettebben tevékenykedhessen. Ugyanakkor tegye lehetővé, hogy szegedi katedrát ideiglenesen felcserélhessem az övével, a budapesti Középkori Magyar Történeti Tanszéknek a helyettesítésével.⁴⁹

Hóman igent mondott. Nem voltam elfogult. Nem képzeltem, hogy döntésében velem kapcsolatos érzelmi elemek befolyásolják. Hízelt nekik, hogy hozzá fordultam. Úgy voltam ismeretes, mint Klebelsberg kedveltje, akit az egykori miniszter tudománypolitikájának minden javával elhalmozott. Most azonban mégis kénytelen bevallani, hogy ez a politika csak külsőséges sikereket tudott elérni, és nem biztosította még egy tanár számára sem a tudományos munka feltételeit. Ha tehát most elhagyom Szegedet, Klebelsberget éri tórdőfés. Nem valószínű, hogy Klebelsberg tudomást szerzett távozásomról. Már második éve nem volt miniszter, amidőn meghalt. 1932. október 15-én temették.

Hóman, amikor védnökségét kértem, már esélyes jelöltje volt a kultuszminiszteri tárcának. Klebelsberg közvetlen utódai, Ernst Sándor és Karafiáth Jenő jelentéktlenebb emberek voltak, semhogy maguk is számítottak volna hosszas miniszterkedésre.⁵⁰ Hómannak erős támaszt jelentett, hogy unokatestvére, Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár volt, majd miniszterelnök lett. Igazi erőssége azon-

Zsilinszky Endre interpellációja a berlini Magyar Intézet asszisztensének veszedelmes könyvéről. *Szabadság* 7. (1934) április 29. 87. sz. 9–10.; Hunyady Sándor: A t. Ház. *Magyarország* 41. (1934) április 20. 88. sz. 9.; Mit írt Isbert a magyarokról. *Magyar Hírlap* 44. (1934) április 19. 87. sz. 2.; Magyarellenes propagandairat az Ungarische Jahrbücherben. *Magyarság* 15. (1934) április 19. 87. sz. 4. – Hóman válaszáat lásd a fent idézett képviselőházi naplóban: 277–278. Mályuszról mondott elismerő és dicsőítő szavai pontosan a következőképpen hangzottak: „Mályusz Elemér pedig időrendben első és egyik legjelesebb tanítványom. Ebben a tekintetben tehát feleslegesnek tartok minden további nyilatkozatot.” Vö. erről még Ujváry G.: Tudós kolostorban, i. m. 250.

48 Azaz Mályusznak a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című tanulmánykötetben megjelent népiségtörténeti tanulmányában kifejtett népiségtörténeti program. Lásd erről a 33. sz. jegyzetet.

49 Lásd erről bővebben Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József, i. m. 67–70.

50 Ernst 1931. augusztustól 1931. decemberig, Karafiáth 1931 decemberétől 1932 októberéig volt vallás- és közoktatásügyi miniszter.

ban önbizalma és hatalomvágya volt. Barátsága Gömbössel⁵¹ bizonyossá tette, hogy annak kormányában ő automatikusan miniszter lesz. Ha azonban a még oly közeli jövő biztos fordulatában reménykedhetett is, egyelőre várnia kellett. Volt ideje, országos gondoktól mentesen, a történész társadalom – szívében már megunt és csendesen lenézett – jelentéktelen problémáival foglalkozni. Az én ügyem pedig ilyen volt. Egyet megtehetett volna: mint egyetemi tanár előadásokat tart. Ha ismét visszatér a katedrára, amelyen egykor Angyal Dávid, én, majd Tóth Zoltán helyettesítettük,⁵² eleve vége szakadt volna minden reménykedésemnek. Őt azonban oly kevésbé érdekelte az egyetemi munka, ezt annyira időrablónak és fárasztónak találta, hogy a gondolat meg sem fordult fejében.

Ily körülmények közt javamra szólt, hogy budapesti helyetteséül alkalmaztatásommal a katedrájáról gondoskodás kérdése is megoldódott. Persze ennek érdekében, meggyőződésem szerint, nem mozdította volna meg kisujját. Szegeden az én helyettesítésemnél oly lépés kínálkozott, amelynek sikere nemcsak érdekelte, hanem szíve mélyéig vonzotta. A javaslatot én tettem Hómannak, majd a szegedi karnak, amidőn egy kezdő történészt, Deér Józsefet ajánlottam helyettesemül.⁵³ Deér ekkor 27 éves volt, hivatali állását illetően múzeumi szakdíjnok. Az övénél alacsonyabb fizetési fokozat nem is volt a tudományos státusban. Ő volt azonban Hómannak mint tanárnak legkedvesebb tanítványa. Ezt Hóman bizonyára nemcsak nekem mondta, hanem másoknak is.

Sajnos Deér szintén tudta, és ennek megfelelően viselkedett. Az én érvelésem Hóman és a kar előtt egyaránt így hangzott: mivel Szegedről magammal viszem Budapestre fizetésemet, hogy ennek fejében ott tanítsak, a szegedi kar pedig az én helyettesemmel csak egészen csekély tiszteletdíjat tud adni, aminek ellenében megállapodott szakember nem vállalkozik a munkára. Olyan fiatalot kell katedrára ültetni, akinek szemében még a szerény tiszteletdíjat is vonzóvá és elfogadhatóvá teszi a professzori munkakör dekoruma. Hóman számára az volt a döntő, hogy fiatal tanítványát, ha helyettesítő pozíciójában is, de katedrához juttathatja, a kar tagjait pedig megnyerte ajánlásom és Fögel József kedvező írásbeli előterjesztése.⁵⁴

Hóman kieszközölte a miniszterelnökség támogatását, és ezzel az „Új utak” egyik programpontjának megvalósítása megindult. Ha az akció nem is nyújtott alkalmat a nyilvánosság előtti oly lelkes propagálásra, mint amilyenre Klebelsberg ismételten

51 Azaz Gömbös Gyula miniszterelnökkel.

52 Lásd erről a VI. fejezetet.

53 Lásd erről Mályusz leveleit Hómannak: Szeged, 1932. május 30.; Szeged, 1932. június 16. OSZK Kt. Fond 15/1021. Vö. erről bővebben Koszta L.: Deér József, i. m. 29–32., Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József, i. m. 72–76.

54 Koszta L.: Deér József, i. m. 33.; Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József, i. m. 73., 76.

példát adott, Hóman magában, így képzelem, meglegedetten gondolhatott sikerére. Múzeumi főigazgatói szobájába összehívta megbeszélésre azokat a levéltáriakat, akik eddig is részt vettek az akcióban. Meg néhány fiatal, Domanovszky-tanítványokat, akik számára mostani ideiglenes munkavállalásuk mintegy valamelyik tudományos intézményhez kinevezésükig, amelyet a rossz gazdasági viszonyok tartósan hátráltattak, várakozási idejüket volt hivatva áthidalni. Közülük kettőjük, Csapodi Csaba és Belitzky János nevére emlékszem. Hómannak hozzánk intézett üdvözlő szavai formálisak voltak ugyan, de mégis jelentősek, mert mintegy az ő védnökségvállalását biztosították.

Meglepett és nem érintett kellemesen Váczy Péter megjelenése. Vele ugyanis a legközelebbi múltban zajlott le polemiam, mégpedig a helytörténet stúdiumának a történettudományban juttatható szerepéről.⁵⁵ Váczy a *Budapesti Szemle* előző évi (1931) októberi számában *A helytörténeti kutatás problémáit* fejtegetve szembefordult 1924-i cikkem felfogásával és következtetéseivel egyaránt.⁵⁶ Kínosan érintett, hogy polémiájában elragadtatva magát mindazt a szépet és jót, amit a történettudománynak szociológiai irányba fejlődésétől vártam, úgy tüntette fel, mintha szerintem a helytörténet művelésének eredménye lehetne. Annak szemében, aki nem olvasta cikket, Váczy beállításában korlátolt, nevetséges figurának tűnhettem fel. Nem tartottam lehetetlennek, hogy ellenfelem félreértése nem nélkülözte a szándékosságot, így akarván rajtam elégtételt venni, amiért magánlevelemben megkérdeztem tőle még bécsi ösztöndíjas korában,⁵⁷ hogy egyik nagyvonalú, az egész német gazdaságtörténeti kutatást iskolák szerinti bámulatos pontosan tárgyaló ismertetésében⁵⁸ miért írta a *Deutsche Reichsblätter* szerkesztője, A. Tille nevét „Tilles” alakban, és ennek melyik az a munkája, amelyre gondolva érdemesnek találta a történetírónak jelentéktelen szerzőről megemlékezni.

Úgy fogtam fel, hogy Váczy akkor megneheztelt okvetetlenkedésem miatt. S hogy visszaütött, azon nem is csodálkoztam. Zavart azonban, hogy talán most együtt kell majd dolgoznunk. Nagy kő esett le szívemről, hogy ily bejelentésre nem került sor. Hosszú idő, jó évtized múlva kerülő úton, nem közvetlenül Váczytól jutott fülembe, hogy a szervező ülésen Hóman jellel figyelmeztetve, az asztal alatt lábára taposva adta értésére, hogy eszébe ne jusson részt vállalni a munkából. Szerencsémre akkor ezek a részletek rejtve maradtak előttem.

55 *Századok* 66. (1932) 1–3. sz. 103–109.

56 *Budapesti Szemle* 59. (1931) 253. kötet. 647. sz. 53–82.; Mályusz és Váczy vitájáról vö. Orosz L.: A két világháború, i. m. 122–123. 44. jegyzet; Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 61–62.; L. Orosz: Die Verbindungen, i. m. 141–142.

57 Váczy 1927 októberétől 1929 júniusáig folytatott bécsi kutatásairól és tanulmányairól lásd F. Gy.: i. m. 406–410.; Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 427–428.

58 *Századok* 59–60. (1925–1926) 9–10. sz. 866–871. (itt: 867.).

Hóman célját még ma sem tudom magamnak megmagyarázni. Valami nem egyes dolgot érzek mögötte. Akkor úgy sejtettem, hogy értésemre akarja adni: ne bízzam el magamat, mert vannak mások keze ügyében, akikkel felcserélhet. Ez a magyarázat megnyugtató. Számomra elég volt, ha munkám befejezése után eredményei alapján nyer értékelést.

Lakásomból a levéltárt könnyen elérhettem. Így nem volt akadálya, hogy rendszeresen feljárjak oda. A levéltáriak tisztában voltak, mi a feladatuk, biztatás nélkül is végezték munkájukat. Beszélgetni nem csak a legfiatalabbakkal kellett. Az ő feladatuk is oly egyszerű volt azonban, hogy az első tájékoztatás után magukra lehetett őket hagyni. Érdeklődést inkább csak azért volt tanácsos mutatnom, hogy kezdeményezésünk ne veszítse el fontossági nimbuszát. 1932 őszén ami szabad időm maradt az előadások tartása mellett, azt ugyan a vállalkozásunkkal törődésre fordítottam, azonban nem az adatgyűjtés ellenőrzésére, hanem egy amerikai tájékoztató megírására.

Ennek kezdetei 1931 nyaráig, James T. Shotwell, a New York-i Columbia egyetem történelemtanára és a Carnegie Alapítvány gazdasági osztályának vezetője, egyszersmind a Social Science Research Council igazgatója magyarországi látogatásáig nyúlik vissza. Az ő európai útjának fő célja az volt, hogy előkészítse egy Európa Intézet szervezését, amelynek feladata a rendszeres Európa-kutatás szolgálata. Akkor az intézet magyarországi bizottságának vezetését Teleki Pál vállalta el. Ugyanő ismertette meg Shotwellt hazai politikusokkal és kutatókkal. Az utóbbiak közt én is helyet kaptam. Aznap érkeztem Bécsből Budapestre, amidőn az amerikai már az elutazáshoz készülődött.⁵⁹ Mialatt a Hungária Szálló foyer-jában Telekivel és vele beszélgettem, titkárnője már a számlát egyenlítette ki. Annyi időnk így is volt, hogy a szlovák-magyar nyelvhatárról alkotott ismereteimet mint az egész történeti Magyarországra jellemzőket adjam elő, a különböző nemzetiségek sok évszázados békés egymás mellett élését hangsúlyozzam, a feudális társadalmi rendnek az autonómiákat becsülő magatartását kiemeljem. Összefoglalóan pedig a Kárpát-medencét teljes egészében Kelet és Nyugat közötti átmeneti táj gyanánt jellemezzem, amit Teleki hatalmas vízióvá növelt, mondván, hogy országunk maga is része volt az egész Európát átszelő széles

59 Mályusz mint az egyetemi Magyar Történeti Intézet ösztöndíjasa 1931 nyarán levéltári kutatásokat folytatott Bécsben. (Lásd erről F. Gy.: i. m. 410.) Teleki Shotwell és társainak látogatásáról s annak céljairól már 1931. augusztus 7-én levélben értesítette Mályuszt. Ebben jelezte neki, hogy a négy főből álló amerikai küldöttség augusztus 22-ig kívánja a magyarországi helyzetet tanulmányozni, és szeretné, ha Mályusz találkozna velük. (MTA KIK Kt. Ms 6406/124.) Jó egy héttel később Teleki már azt a kifejezett óhaját közölte Mályusszal, hogy augusztus 20-án beszélgessen Shotwelllel a magyarországi település-történeti kérdésekről. Bp., 1931. augusztus 15. MTA KIK Kt. Ms 6046/125.

övezetnek. Most is szemem előtt van karlendítése, amellyel szavait kísérte. A Curzon-vonal⁶⁰ villant fel előttem egy pillanatra.

Nemcsak Shotwellt, hanem Telekit is szembetűnően érdekelte, amit a levéltárainkban található összeírások, jobbágynévsorok tömegéről és jelentőségéről mondtam, és az elveket ismertettem, amelyek szerint a nemzetiség meghatározásánál felhasználhatók. Az volt az érzésem, hogy Shotwell erősen statisztikai érdeklődésű történész, akit meglep az ily jellegű XVI–XIX. századi magyarországi anyag gazdagsága. S az is érdekli, hogy a XVI. századból mint lehet még korábbra, a középkorba visszatekinteni.⁶¹ Mind ő, mind Teleki – mindketten menedzsertípusú szervezők – mintha már azt mérlegelték volna, hogy miként lehetne a statisztikai anyagot, további, sokoldalú felhasználásra, összetömörítve napvilágra hozni.

Közvetlen előnyöm sokkal inkább Teleki, mint Shotwell figyelmének felébresztéséből származott ugyan, hiszen az utóbbi tanulmányútjához fűzött reményeink, feltehetőleg a gazdasági viszonyok romlása miatt, nem valósultak meg. Személy szerint mégis volt következménye rövid referátumomnak. Amidőn, 1932-ben, Shotwell kifejezte óhaját, hogy szeretne, mint a béke és nemzetközi megértés előmozdítását célzó Carnegie Alapítvány embere, tájékozódni, melyek voltak azok a tényezők, amelyek egy évezreden keresztül egységgé formálták Magyarországon érvényesülő kulturális hatásokat, Ottlik László miniszterelnökségi osztálytanácsos, akire Teleki az ügy lebonyolítását bízta, Szekfűhöz és hozzám fordult, hogy a kívánt tájékoztatót készítsük el.⁶²

Ottlikot már régebb idő óta ismertem a *Társadalomtudomány szerkesztőségi asztalától*. Ez a társaság Hornyánszky Gyula, a szegedi, majd budapesti görög filológus professzor, a jobboldali érzelmű hazai szociológusok bajnoka, mostani szervezetük elnöke körül a Vigadó Kávéházban ült össze hetente. Szombatfalvy György, a folyóirat szerkesztője, maga is Békefi Remig tanítványa, hívott meg a társaságba. Csak arra

60 George Nathaniel Curzon brit diplomata által 1919-ben Versailles-ban javasolt határvonal Lengyelország és Szovjet-Oroszország között, mely később a lengyel–szovjet határ alapját képezte.

61 Mályusz Shotwellel történt találkozájáról Hóman Bálintnak is beszámolt: „[...] a Carneggie-alapítvány [sic!] igazgatója, amikor ilyesféléről beszéltem neki, nagyon érdeklődött a tervezett munka iránt s meg volt lepődve, hogy négy évszázadra visszamenőleg jobbágynév összeírásaink vannak. Ő úgy képzelte, hogy csak a falvak neveiből és a birtokos urak személyei alapján tudjuk igazolni, hogy történeti jogaink vannak a megszállt területekhez. A javasolt jobbágy-népeesség vizsgálata, úgy láttam, az ő »demokratikus gondolkodását is meggyőzte.» Mályusz levele Hómannak. Bp., 1932. március 18. OSZK Kt. Fond. 15/1021.

62 Ottlik levele Mályusznak. Bp., 1932. április 22. MTA KIK Kt. Ms 6404/253. Vö. a tárgyban Ottlik Mályusznak 1932–1933-ban írott további leveleit: MTA KIK Kt. Ms 6404/254–256., 261–264. Vö. erről még Glatz Ferenc: Fejezetek a történettudomány történetéből, 1920–1949. Olvasónapló. Négy szemközt Hajnal Istvánnal. (1983–1990). In: Glatz F.: *Konzervatív reform*, i. m. 754–755.

emlékszem, hogy 1925-ben a kávéházban vettem át tőle a Berzeviczy Emlékkönyv⁶³ ismertetési példányát.

Szorosabb együttérzésre Trócsányi Györggyel, a parlamenti könyvtárossal, és Rácz Lajossal, a Földhitelintézet ügyészével, a két sárospatákkal jutottam. Rendszeresen lejártak a társaságba a miniszterelnökség szociálpolitikai és kisebbségi ügyosztályának korunkbeli munkatársai. Szokatlan elhatározás volt ez részükről. Az utasítást, hogy elegyedjenek a nép közé, Telekitől kaphatták. Monoklit hordtak, mint valami megkülönböztető jelvényt. Nem voltak fölényesek, jó neveltetésük bizonyosságával. Éltem ugyan a gyanúperrel, hogy lenéznek, de ezen úgy segítettem, hogy iparkodtam a feszélyezetlen hangot eltalálni. Később, amidőn Kovrig Béla, Ottlik László egyetemi tanárságot vállaltak Kolozsváron,⁶⁴ jutott eszembe, hogy egyetemi magántanárságom ébreszthetett bennük respektust. De Ottlik mint felvidéki származású is található abban, amit olvasott tőlem, kedvére valót. 1932-ben már barátság fűzött össze bennünket. „Kedves Elemér” volt félhivatalos leveleinek megszólítása, „Ottlik Laci” ugyanazok aláírása.

Eleinte húzódoztam, hogy elvállaljam – 1932 nyarán – a felkínált feladatot.⁶⁵ Budapestre költözés, házasságkötés, új életrendbe illeszkedés előtt állottam. Éppen elég gond nyomott. Ő azonban oly rábeszélően írt, hogy végül igent mondtam. Június 7-iki leveléből veszem: „Nem tudom, nem tehetnél-e valamit itteni ügyed előmozdítása érdekében Teleki vagy Darányi (esetleg mindkettő) útján? Ha gondold, hogy ilyen intervenció nem ártana, légy kegyes engem részletesen informálni a dolgok állásáról és hogy mit kellene kérni Szilytól vagy Karafiáthtól.”⁶⁶

Megkönnyítette elhatározásomat, hogy Ottlik ily kedvesen felajánlott segítségére nélkül is elértem célomat, és amit kért tőlem, az csak munkaerőm volt. Ilyennek pedig nem voltam híjával. Az ősszel megírtam a kért áttekintést a középkori magyar történelemről, központjában a társadalmi fejlődéssel. Tipikus egy „végtében”, sok latolgatás nélkül, érzéseimre hagyatkozva írott munka volt.⁶⁷ Személy szerint Shotwellnek szánva. Egy amerikainak, akit eleve nem érdekelnek a politikai események, érzékeny ellenben az emberi együttélés szabályainak kifejlődése iránt. Kis dolgozatomat

63 *Emlékkönyv Berzeviczy Albert írói működésének félévszázados évfordulója ünnepére.* [...] Írták a Miskolci (Eperjesi) Jogakadémia volt és jelenlegi hallgatói. Pécs, 1926.

64 Kovrig Béla 1940 és 1944 között volt az egyetem tanára és az újonnan alapított Közgazdaságtudományi Kar dékánja. Ottlik 1941. február 9-től 1944 júniusáig tanított az egyetemen.

65 Vö. erről Mályusz Hómannak írt levelét. Ebben megemlíti, hogy Szily Kálmán államtitkártól értesült, miszerint „a levéltári munkát ismételen” sürgette nála, és azt kívánta „hogy az még a nyáron kezdődjék meg”. Szeged, 1932. május 30. OSZK Kt. Fond 15/1021.

66 Ottlik levele Mályusznak. Bp., 1932. június 7. MTA KIK Kt. Ms. 6404/256.

67 Magyarország története a középkorban. – A kézirat angol nyelvű változata: *Outlines of Hungarian Social History from the 9th Century to the End of the Middle Ages.* Mindkét kéziratot lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

nemcsak fejből írtam azonban, hanem szíveimből is. Ezt Ottlik, szövegem angol fordítója is megérezhette. Egyszermind a memorandum második részének szerzője. Ennek szerepére azután kényszerült, hogy Szekfű eljátszotta vele szokott tréfáját. Először vállalta a feladatot, és ígéretet tett az újkori összefoglalás elkészítésére. Rövid határidőt is elfogadott. Ottlikot azzal biztatta először – az idézett június 7-iki levél szerint –, hogy már a nyáron elkészül. Azután eszébe jutott, hogy előbb el kell olvasnia az én részemet. Mint Ottlik november 9-kén értesített kategorikus kijelentéséről: „Már pedig Szekfű nem hajlandó addig hozzáfogni az ő részéhez, amíg a Te munkádat nem látta.”⁶⁸ Végül, amikor utolsó feltétele teljesült, és rám tovább nem háríthatta az ódiomot, megmondta, hogy reá ugyan senki se számíton.

Dolgozatom amerikai sorsáról többé nem hallottam. Ottlik baráti érzelmeit iránnyomban csak erősíthette, hogy soha nem érdeklődtem a Shotwell-ábrándok sorsáról. Szóba kerülhetett ugyan kéziratom hazai megjelenési helyéül a Magyar-Szemle Társaság kiskönyvtára, a *Kincsestár*,⁶⁹ amelynek, mint Balogh József, a társaság főtítkára utóbb értesített,⁷⁰ Ottlik ajánlott. Ezt a lehetőséget azonban nem fogadtam el, arra hivatkozva, hogy munkámat a külföldnek írtam. Kéziratom magyar szövege évekig íróasztalom fiókjában pihent. 1940-ben említést tettem róla egykori hallgatómnak, Partinszky Miklósnak, a nagy könyvgyűjtőnek és az Árverési Csarnok aukciórendezőjének. Ő azonnal talált rá kiadót dr. Marjay Frigyesnek, az előttem mindmáig ismeretlen Pannonia Verlag felelősének személyében.

Marjay sajnos túl gyorsan intézkedett. Az nem lett volna baj, hogy sietve németre fordíttatta a szöveget. Sokkal kellemetlenebbül érintett, hogy a fordítást azonnal kinyomatta. Mátrafüreden nyaraltunk, amidőn a kész példányt megkaptam. Táviratilag letiltattam a terjesztést, és ezt csak akkor engedtem meg, amikor egy pótlólag beillesztett utószóban, ha már nem is valamennyi hibás értelmezést, de legalább a leg-hajmeresztőbbeket korrigálhattam. A könyv címén sajnos már nem változtathattam. Ez *Geschichte des ungarischen Volkstums* lett.⁷¹ A sors rosszindulatú tréfájával éreztem, hogy a gonddal kicirkalmazott, *népiség* kifejezést kiforgatva mély értelméből ennyire köznapi jelentésben, mint a *nép* egyszerű szinonimáját láttam viszont. Legfeljebb azon derülhettem, hogy az ellentmondást senki sem olvasta fejemre. S azzal vigasztalódhattam, hogy azt talán nem is vették észre olvasóim.

Munka közben 1932–1933 folyamán állandóan éreztem, mennyivel jobb a dolgom, mint egy évvel korábban Szegeden volt. Hálával gondoltam Hómanra. Attól idegen-

68 Ottlik levele Mályusznak. MTA KIK Kt. Ms 6404/260.

69 A sorozat kötetei 1929 és 1945 között láttak napvilágot.

70 Mályusz levele Baloghnak. Bp., 1933. július 10. MTA KIK Kt. Ms 6398/236.

71 *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters*. Bp., 1940. (Pannonia-Bücher. Kleine Serie 2.)

kedtem – más volt a természetem –, hogy érzéseimet szóval, közvetlenül fejezzem ki. Nem szerettem volna hízelgőnek látszani.⁷² Úgy gondoltam, az fog Hómannak igazán jól esni, ha elősegítem, hogy tanítványai mint professzorunkat emlékkönyvvel tiszteljék meg. Abból az alkalomból, hogy negyedszázad előtt, 1908-ban jelent meg nyomtatásban legelső munkája.⁷³ Akkor még végtelenül hosszúnak látszott előttem 25 év. Annyira ismertem Hómant, hogy tudjam, gyanakodva fogadna hasonló megemlékezést vele körülbelül egykorúaktól és még inkább idősebbektől, mert attól tartana: azok csakhamar jelentkeznének nála behajtani tisztelettételük ellenértékét. Ugyanakkor, amidőn betegesen viszolygott kortársaitól, szívét kitérve érintkezett tanítványaival.

A tanítvány valósággal külön emberfaj volt a szemében. Saját tanítványai favorizálását még csak meg lehetne magyarázni azzal, hogy bennük tanári munkájának eredményét látta felcsillanni és így reájuk tekintve önmagát csodálta. Ő azonban egyszerre másképp, elnézően és megértően értékelt tőle távoliakat is, mihelyt mintegy még oly messzi mester famulusai jöttek eléje. Ha az ember bárhol megfordul az országban, mondta egyszer eltűnődve könyvtárigazgató korában vidéki tanárokról, azonnal észreveszi, ki kinek a tanítványa. Mint magántanárnak én voltam legelső hallgatója, ami évek folyamán úgy rögzítődött meg, hogy én vagyok első tanítványa.⁷⁴ Úgy éreztem, hogy ez a helyzetem feljogosít cselekvésre, sőt ezt kötelességemmé is teszi. Nem oly értelemben, hogy szerkesztőnek tolom fel magamat, összetoborzom az írógárdát, előteremttem a nyomdaköltségeket és a kötettel meglepem az ünnepeltet.

Az 1933-ban megjelent Károlyi Árpád Emlékkönyv elkészülésének körülményei, ha lett volna bátorságom, ezt elsöpörték volna. Itt a munkatársak maguk fedezték a saját cikkük kiadásának költségeit. Ők megtehették ezt, mert egyetemi tanárok és az övékéhez hasonló állást betöltő tudósok voltak. Más volt a tanítványok helyzete. Többségük az imént hagyta el az egyetemet és csak várta jó szerencsáját, hogy valami szerény álláshoz jut. Tőlük mindent inkább lehetett remélni, mint a költségekhez hozzájárulásukat.

A megoldást Angyalnak Hóman iránt érzett rokonszenvében véltem megtalálni. Tíz év előtti bécsi találkozóinkon Angyal sokat és dicsőően beszélt gimnáziumi

72 Ennek ellentmondani látszik Mályusznak Hómanhoz írt levele, amelyben még 1932 tavaszán hálás köszönetet mondott azért a pártfogásért, mellyel őt Hóman Pestre történő visszakerülésében és a népiségtörténettel kapcsolatos levéltári kutatómunka megindításában segítette: „Ha pártfogásodnak elsősorban a felvetett és nemzeti szempontból – hitem szerint – igen fontos tervnek is kellett szólnia, magamat személy szerint is a legnagyobb hála érzem lekötelve. Amit a Pestre – bármilyen formában való – visszakerülesem jelentene, az valóban a legtöbb, amire vágyódhatom: jelentené egy tudománytalan és bénító környezetnek egy másik, megszokottabbal való felcserélését, ahol – azt hiszem a magyar tudománynak is több hasznára lehetnék. Tudom és érem tehát, mennyire sorsdöntő reám nézve is pártfogó közbenjárásod.” Szeged, 1932. április 22. OSZK Kt. Fond 15/1021.

73 *A magyar városok az Árpádok korában.* Bp., 1908.

74 Lásd erről a II. fejezetet.

tanítványáról, meg unokatestvéréről, Darányi Kálmánról, aki szintén az ő osztályába járt. Látva érdeklődésemet, legközelebbi útjára magával hozta tanári noteszeit és ekkor együtt forgatva azokat, vizsgálgattuk, melyik évben hány jeles osztályzatra jutalmazta a diák szorgalmát. Más valakitől, talán Domanovszkytól vagy Madzsartól azt is hallottam, hogy amikor Angyal egyetemi tanári kinevezésének ügye akadályok közt bukdácsolt, Hóman felment nagybácsijához, Darányi Ignáchoz, és lelkesen magyarázta neki, az akkori földművelési miniszternek, hogy a katedra legméltóbb, sőt egyedüli birtokosa csak Angyal lehet.

Ez a szokottnál melegebb kapcsolat adta az ötletet, hogy a Bécsi Történeti Intézet Évkönyvébe Angyal gyűjtse össze a Hóman-tanítványok cikkeit, szerkessze meg a kötetet, amely úgy három generáció érzelmi összeforrásának szimbóluma lesz. Úgy láttam, hogy a vállalkozás mindenki számára előnyös. Angyal mint szerkesztő jó kéziratokhoz jut. Eddig is azt csinálta, hogy mindenkitől, aki megfordult Bécsben, cikket kért. Senki témaválasztását nem korlátozta. Azt sem kívánta, hogy a felhasznált forrásanyag bécsi levéltárakból kerüljön ki. Ha tehát most a szerzők szabadon követik egyéni ízlésüket, azzal nem korlátozódik szerkesztői hatásköre. A munka értékét növeli, hogy minden szerző igyekszik kivágni a rezet és képességei legjavát nyújtja. Ez lesz történeti irodalmunk haszna: az átlagosnál magasabb színvonalú kötettel gazdagodik. A munkatársak előnyöket könyvelik el, hogy alkalmat nyernek egy-egy dolgozatuk publikálására. Mégpedig nem eldugott helyen, hanem úgy, hogy magukra irányíthatják olyanok figyelmét is, akik egyébként közömbösen mennének el mellettük. Az igazi nyereség természetesen Hómané. Ő együtt talál egy fiatal gárdát, amelyre mint tanítványokra meglegedetten tekinthet. Ami csak utóbb tudatosult bennem, szertelenségekre hajló természete sikerei jegyzékében elkönnyvelheti, hogy hamarabb kap emlékkönyvet, mint nálánál idősebb kollégái, Domanovszky, Szentpétery, Szekfű.

Reám, mint közvetítőre, kettős feladat hárult. Megkérdezni Hómant, tetszik-e neki a terv?⁷⁵ Azután, igenlő válasz esetén, megnyerni Angyal segítségét. Hómannak láthatóan jól esett a gondolat. Tanítványai általam összeírt névsorát átolvasta,

75 Mályusz ennek érdekében 1933. május 12-én levélben kereste meg Hómant. Ebben részben felvetette Hómannak az emlékkötet kiadását, részben pedig kikérte volt tanárának a véleményét: „Néhány idősebb tanítványod körében ugyanis felmerült az a terv, hogy az idén lévén irodalmi működésed 25 éves évfordulója, ezt a szokásos módon egy emlékkönyv kiadásával ünneplik meg. Engem mint legidősebb volt hallgatódat kértek meg, puhatoljam ki, miként fogadnád a tervet, nem volna-e Számodra kellemtelen és a névsort is megnéznéd, nem maradt-e ki valaki.” Továbbá javasolta, hogy az emlékkötetbe szánt írások a bécsi Magyar Történeti Intézet „egyik évkönyvében, külön alcím alatt jelenhetnének meg. Arra ugyanis nem lehetne számítani, hogy a költségeket az írók adják össze, mivel közülük a magasabb állásban lévők anyagi helyzete is kedvezőtlen.” A kötet szerzői pedig olyan személyek lennének, akik „valamennyien tényleg dolgoztak Bécsben”. Végül jelezte, hogy az emlékkönyv szerkesztésével nem kíván magának „érdemeket szerezni”, ezt a feladatot inkább az akkor már a bécsi Magyar Történeti Intézetet vezető Angyal Dávidra bízna, „aki, mint volt *tanárod*, bizonyára örömmel írna előszót volt

kiegészítette és azután azzal bocsátott el, hogy többet nem akar a dologról hallani. Angyalt nem láttam jónak írásban tájékoztatni. Kértem tehát engedélyt, hogy legközelebbi útja alkalmával felkereshessem. Arra hivatkozva, hogy Budapesten leányánál szokott megszállani, feljött lakásomra. Azt hittem, hogy nagyobb megértéssel fogadja majd a tervet. A tanár és tanítvány közti érzelmi kontaktusra hivatkozásom, ami legfőbb érvem volt, egyáltalán nem hatotta meg. Arra nem mertem célozni, hogy nem lesz kínos számára bécsi pozíciója megerősödése érdekében, ha Hóman jóindulatát biztosítja a maga számára. A jelek szerint ő úgy fogta fel, hogy egykori diákjának eleve előzékenynek kell lennie iránta és őt meg kell hagynia bécsi állásában.

Végül is az az érvem hatott, hogy a tanítványok mind jártak Bécsben, valamennyiüktől hozhatna az évkönyvben cikket.⁷⁶ S így csak arról van szó, hogy az általam összeírt névsor alapján verbuválja össze a legközelebbi kötet munkatársait. De mi volna – kérdezte – ha nem fogadná el javaslatomat? Ezt bizony nagyon sajnálnám, feleltem, és mert arról mint tervről már tudomása van Hómannak, meg kellene majd magyaráznom, milyen akadályok gátolták meg a kivitel. Ehhez kapcsolódva tőlem telhető ékesszólással igyekeztem rábeszélni a szerkesztés elvállalására, ami végül is sikerült. Angyal, azt hiszem, tartott attól, hogy Károlyi Árpád mint az intézet kurátora kifogásolja majd engedékenységet. Az utóbbi szemrehányásait azzal iparkodott elhárítani, hogy kényszerhelyzetére hivatkozott. Mihelyt Károlyi hozzájárulását megkapta, kedvvel küldötte szét szerkesztői felszólalásait, és intézte az ily kiadványnál elkerülhetetlen időrabló levelezést.

A kötet 1934 őszére megjelent nyomtatásban.⁷⁷ Hóman arcképe, munkái jegyzéke, szerkesztőségi ajánlás, tehát az emlékkönyvek köteles tartozékaival mind meg voltak találhatóak benne. Az egésznek Angyal hangulatos, meleg előszava adott meghitt jelleget.⁷⁸ Tartalmilag értékes kiadvány volt. Amint reméltem, mindenki valóban legjobb tudását adta.⁷⁹ Kevésbé sikerült ünnepélyes átadása (1934. december 22.). Szokás szerint ennek társas vacsora, bankett keretében kellett megtörténnie.⁸⁰ Itt azt a hibát

tanítványaid kötetéhez”. A levelet lásd OSZK Kt. Fond 15/1021. A levelet idézi Ujváry G.: Barátból ellenség? In: Ujváry G.: *A harmincharmadik nemzedék*, i. m. 372.; Ujváry G.: „Gyötör az a gondolat”, i. m. 178.

76 A szerzőkről és a kötet kiadásának körülményeiről lásd bővebben Ujváry G.: Barátból ellenség?, i. m. 371–374.; Ujváry G.: „Gyötör az a gondolat”, i. m. 175–180.

77 *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4. (1934).

78 Előszó. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4. (1934) 1–2. Angyal ünnepi köszöntőjét lásd még Ujváry G.: Barátból ellenség?, i. m. 372.

79 A kötetben 22 tanulmány jelent meg. A szerzők felsorolását lásd Ujváry G.: Barátból ellenség?, i. m. 373.

80 Mályusz az *Emlékkönyv* ünnepélyes átadásának megszervezéséről előzetesen tájékoztatta Angyalt. Egyik levelében jelezte, hogy az ügyben részletesen egyeztetett Fleischer Gyula művészettörténésszel. Az átadás körülményeit illetően azonban úgy vélte, előbb „pontosabban kellene kipuhatolni az ünnepelt”, azaz Hóman „intenciót”: tudniillik az „hol, hivatalban vagy vacsora alkalmával, esetleg mindkét helyen; kiknek a jelenlétében, csak a szerkesztő és munkatársak legyenek jelen, vagy mások is, és kik”.

követtem el, hogy színhelyül a Hungária Szálló termét választottam.⁸¹ Ez pedig nagy volt a jelenlevők számára képest. Ezzel az összejövettel jellege túlságosan merev, pompázó lett. Mint Domanovszky megállapította, elég lett volna a Nemzeti Kaszinó terme. Sajnos, figyelmeztetése már csak post festa hangzott el, amint hogy egész akcióban nélkülözni kellett hallatlan gyakorlati érzékét és sok tapasztalatát. A segítségétől megfosztottsággal kellett fizetnem azért, hogy Hóman kedvére az emlékkönyv írói szűk körből kerültek ki. Amikor – 1933-ban – Angyallal folytatott beszélgetésem után, az akadémiai berkekben ismeretes lett, hogy az évkönyv emlékkönyv jelleget nyer, Domanovszky, Lukinich kíséretében, csendes szemrehányással hangjában mondotta: „Miért nem vettél be bennünket is, mi is szívesen íránk az emlékkönyvbe.”

Hóman cinikus gyanakvásának volt hát alapja. A banketten Hómant megzavarta, hogy az ünnepi felköszöntőt program szerint egyedül Angyal tartotta. Válaszát abban a hiszemben készítette el, hogy egy fiatal fogja felköszönteni, és mert gondolatban ennek feltételezett végszavához igazodott, sehogyan sem tudta beszédét megkezdeni. Kossányi Bélát, a Történelmi Társulat titkárát küldte hozzám, az asztal végére, hogy hamar ugrassak be valakit a fiatalok körül és mondassak azzal pár üdvözlő szót. Az általános zavarból Komjáthy Miklós lélekjelenléte és bátorsága mentett ki valamennyiünket. A kínos perceket Hóman szemmel láthatóan nem tudta elfelejteni. Arca elégedetlenséget tükrözött. Ugyanezt leplezetlenebbül elárulta legközvetlenebb hívének, Deér Józsefnek magatartása. Ő arra gondolhatott, hogy az egész emlékkönyvügyet különkülön meg tudta volna szervezni, amiben igazat is kellett neki adnom.

Szerencsémre nem ismertem Angyal érzelmeit. Ezekről csak 1971-ben, emlékirataiból szereztem tudomást.⁸² Vallomása szerint feszélyezte őt, hogy koncon leskelődő, alávaló hízelgőnek hihették, amiért mint szerkesztő megírta a kötet ajánlását. Sajnálom, hogy ily aggodalmi támadtak. Ha sejtem, hogy csak egy pillanatra felmerülhet előtte efféle megalázó érzés, azonnal felhagyok rábeszéléssel. Utólag is bocsánatot kérve Angyal emlékeitől, nyugodt lélekkel állíthatom, hogy rémeket látott, amidőn úgy vélekedett: „a Hómannak ajánlott Évkönyv nagyon éles kritika tárgya volt

Ez utóbbiakat Mályusz azért is igen fontosnak tartotta „a miniszter úr által eldöntetni, mert különben nagyon megsértődnének a meg nem hívottak”. Mályusz levele Angyal Dávidnak. Bp., 1934. november 22. MNL OL, Polgári kormányhatósági levéltárak. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár. Bécsi Magyar Történelmi Intézet. K 830 1. tétel. Ügyiratok, levelek. (Erre a forrásra és az alább idézett másik, szintén e fondban található levélre Kulcsár Krisztina, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főlevéltárosa hívta fel a figyelmemet. Szíves közlését ezúton köszönöm meg.)

81 Mályusz részéről felmerült, hogy az ünnepség színhelyéül esetleg a Vadászkiút éttermet válassza. Lásd erről a 75. sz. jegyzetben idézett levelet.

82 Angyal D.: *Emlékezések*, i. m. 151–152.

szakkörökben”.⁸³ A kötet tudományos színvonalát, ismétlem, bírálókat nem érthette jogosan. Kifogás azok részéről hangozhatott el, akik azért voltak elégedetlenek, mert maguk nem jutottak szóhoz. Ők tehát nem az emlékkönyv jellegén ütköztek meg, hanem a munkatársak összeválogatásának elvén.

Angyal visszaemlékezéseinek az emlékkönyvről szóló részébe becsúsztott oly pontatlanság, amely megakadályozta a kiadót, Czirány Lórántot, hogy a szöveget helyesen állapítsa meg. S mert Angyal nevemet nem említette meg, a tények összefüggése felől az olvasó homályban maradt. Ebben a mondatban: „egy kitűnő volt tanítványom, ki akkor már egyetemi tanár volt Bécsben, meglátogatott és elmondta...”,⁸⁴ téves az interpunkció. Így Miskolczy Gyulára kellene gondolni, mert ő lett a bécsi egyetem tanára. Ő azonban nem volt Angyal-tanítvány és talán a bécsi katedrát is később nyerte el.⁸⁵ Megváltozik a mondat értelme, ha a vesszőt Bécs elé tesszük. Ekkor Angyal emlékezetének érthető tévedésére szorul csak kijavításra, hiszen beszélgetésünk színtere nem Bécs, hanem Budapest volt. Czirányt joggal érdekelte a következő rész értelmének tisztázása: „Egy előkelő folyóiratban a szerkesztő ismertette az *Évkönyvet*, nevemet a kellő megvetéssel mellőzte, ellenben azt a szerzőt, aki az egész felfordulásnak igazi okozója volt, dicsérettel halmozta el. Hadd legyen, gondoltam.”⁸⁶

Joggal gondolta Czirány, ez a punctum saliens. Csak meg kell találni az ismertetést és napvilágra kerülni a bajkeverő. Kérésére R. Várkonyi Ágnes átnézte a *Magyar Szemlét*, a *Budapesti Szemlét*, a *Századokat* és a *Napkeletet*, de nem került elő recenzió.⁸⁷ Nem is találhattak ilyet. Angyal Kerecsényi Dezsőnek az *Egyetemes Philológiai Közönyben* megjelent ismertetésére gondolt, amely az *Évkönyvben* *A Toldi-monda* címmel publikált cikkem⁸⁸ különnyomatáról szólt.⁸⁹ Tehát nem az egész *Évkönyvről*, ezért sem Hómanról, sem Angyalról nem is emlékezhetett meg. Kerecsényivel együtt tanultunk az Eötvös Collegiumban, a *Protestáns Szemle* szerkesztőségi társaságában gyakran találkoztunk. Megajándékoztam tehát cikkem különnyomatával, mert, gondoltam, érdekelni fogja irodalomtörténeti vonatkozású dolgozatom. Érdekelte is, ezért ismertette. Egyébként nem a *Közöny*, hanem a *Protestáns Szemle* szerkesztője volt.

Az egész dologban az a legfájdalmasabb, hogy ily be nem hegedő seb maradt Angyalban az érzékenységet ért sérelem. De hogy rémeket látott, arra maga szolgál-

83 Uo. 152.

84 Uo. 151.

85 Miskolczy 1935-től tanított a bécsi egyetemen.

86 Angyal D.: *Emlékezések*, i. m. 152.

87 Uo. 164.

88 Mályusz tanulmányát az *Emlékkönyv* számára 1934. június 20-ára, a kitűzött határidőre küldte el Angyal Dávidnak. Lásd erről 1934. június 10-én kelt, Angyalnak írt levelét. MNL OL, K 830 1. tétel. – Mályusz tanulmányát a Hóman-émlékkötetben lásd a 126–149. oldalakon.

89 *Egyetemes Philológiai Közöny* 59. (1935) 211.

tat bizonyítékot, amidőn Kerecsényinek szándékosságot tulajdonít. Bizonyára nem ily formában marad emlékezetébe vésődve az egész dolog, ha az *Emlékkönyvet* és benne szerkesztői fáradozását a kritika elismerésben részesíti. Sajnos, semmiféle emlékezés nem szólt róla. De ebben sem volt szándékosság. Évkönyvekről, emlékkönyvekről nem írtak a folyóiratok, ez valósággal elvnek számított kritikai irodalmunkban.

Angyal érzelmeinek ismerete nélkül is volt elég okom, hogy elégedetlen legyek Hóman ünneplésében játszott szerepemmel. Pedig akkor még nem is tudtam, hogy mennyivel ügyesebben fogják Hajnal, Kumorovitz és Szilágyi a Domanovszky-,⁹⁰ illetve Szentpétery-emlékkönyv⁹¹ átadását megrendezni. Az esetet végül is azzal a tanulással zártam le a magam számára, hogy elügyetlenkedtem. Hibám tudatában eszembe sem jutott, hogy megkíséreljek kihallgatást kérni Hómantól, szépeket mondani és udvarolni neki. Ha ő, akár ok nélkül, akár – elhiszem – okkal folyton attól tartott, hogy kéréseikkel megrohanják a kihallgatásra jelentkezők, az én esetemben kedvetlenségének éreztetése hatásos elhárításnak bizonyult. Most hosszú ideig nem kerestem az alkalmat, hogy tájékoztassam levéltári vállalkozásunkról. Ő meg nem érdeklődött iránta. Azzal nyugtattam magamat, hogy munkánk eredménye egy csapásra eloszlat majd minden félreértést. Tisztázódik, hogy méltók vagyunk bizalmára.

Hogy a munkánk által megkívánt idővel rendelkezzem, 1935 végén, nem kevés töprengés után, ugyanakkor az érdekelték és távolabbi érdeklődők meglepetésére, kiváltam a *Századok* szerkesztőségéből. Ma, visszatekintve, tudat alatt érvényesülő tényezőkre is hivatkozhatnék, nem egyedül az előnyre, amelyet az időmmel való takarékoskodástól reméltem. Kétségtelenül elkedvetlenített, hogy Hómannak hozzá közel álló tanítványai, mint Deér József, Váczy Péter, Iványi-Grünwald Béla nem rokon-szenveztek velem, s a *Századok*kal csak azért nem szakítottak, mert számukra Domanovszky és Hajnal jelentették a Történelmi Társulatot.

Bántott a sikertelenség, hogy nem bírtam Szekfűtől kéziratot kapni, bár szüntelenül ostromoltam kéresemmel, és a legváltozatosabb fordulatokkal próbáltam meglágyítani. Ha tudomást szereztem oly könyv megjelenéséről, amely számíthatott érdeklődésére, sietve felajánlottam annak megszerzését. Egyáltalán, bármily könyvet kezébe juttatunk, csak adja meg a címét, ígértem és hogy könnyebben elszánja magát, ismerve a német szakirodalom iránti vonzalmamat, levelező lapokat-blankettákat nyomtattam, amelyekre csak a könyvcímet és a kiadó nevét kellett volna ráírnia. Persze, ekkor meg az volt a baj szerinte, hogy mindég csak könyvismertetést kértem, nem cikket, kéziratot.

90 *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27.* Bp., 1937.

91 *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Írták: tanítványai. Bp., 1938.

Idegessé vált, hogy a bírálatokkal kevés sikert arattam. Bár rajta voltam, hogy minden munka értéke szerinti méltánylásra találjon. Az emberek azonban a dicséretet rendszerint kevésnek, a kifogásokat szigorúaknak találták. Szomorúan jöttem rá, hogy türelmetlen vagyok és nem nekem való a szerkesztés. Az 1931–1935 [közötti] években az állott a *Századok* címlapján, hogy szerkesztik: Domanovszky, Hajnal, Mályusz. Domanovszky eredetileg egyedül Hajnalt kérte, legyen segítségére. Én csak úgy kerültem be harmadiknak, hogy Hajnal, bibliográfiai ismereteinek hiányaira hivatkozva, ragaszkodott hozzám.⁹² Nagy ambícióval dolgoztam. Mindazt a szerkesztői ügyeskedést, amit külföldi történeti folyóiratokban irigykedve néztem, és aminek láttára sajnálkozva kérdeztem magamtól, miért hiányzik az nálunk, szerettem volna megvalósítani.

Arra törekedtem, hogy minden magyar történeti munkáról hozzon ismertetést a *Századok*.⁹³ Legyen a szerzők elégtétele, hogyha már más erkölcsi elismerést nem is kapnak, legalább ráirányul művükre a figyelem egy pillanatra, megkapják az elismerést fáradozásukért. Ahol hiányzott a szakértő referens, mint a középlelatin filológia területén, ott külföldi kutatót kértem fel az ismertetésre. Így Horváth Konstantin, a zirci perjel esetében, akinek Johannes Lemovicensis–kiadványával kapcsolatban Heilig Konrád mutatta meg, milyennek kell lennie a mintaszerű, tanulságos bírálatnak.⁹⁴ A véletlen hozta magával, hogy Heilig után mindjárt Komjáthy Miklósnak Házi Jenő soproni oklevéltára hat újabb kötetéről szóló beszámolója következett.⁹⁵ A lelkiismeretes munkával készült ismertetés bizonyíték volt szememben, hogy oly területen, ahol otthonosan mozgunk, európai színvonalú eredményt tudunk felmutatni. Tehát – vontam le a következtetést a magam számára – az a fő, hogy minden, ma még gádzátlan kutatási területre rá irányítsuk a figyelmet.

A szorosan vett történetirodalom termékei mellett megkülönböztetett figyelemben részesültek főleg az irodalom- és művészettörténeti értekezések. Az előbbiek alkalmat adtak, hogy Halász Gábor a *Századok* állandó munkatársa legyen. Ő volt legmegbízhatóbb segítségem. A megbeszélte határidőre mindig gondosan megkaptam tőle a kéziratot. Kisdoktori értekezésekről éppen oly gondosan számolt be,⁹⁶ mint Ernst Walser tanulmánykötetéről,⁹⁷ vagy Naumann–Müller *Höfische Kultur*jának Váczy Péterrel közösen vállalt értékeléséből reá eső második részről.⁹⁸ A művészettörténet-

92 Mályusz beválasztásáról a szerkesztőségbe lásd Pál Lajos: Egy folyóirat a történelemszítók tüzeiben. *Századok* 149. (2015) 1. sz. 34.

93 Ennek a rovatnak a Mályusz által adott címe „Szemle” volt. Vö. erről Glatz F.: Fejezetek, i. m. 777–778.; Pál L.: i. m. 34–35.

94 *Századok* 67. (1933) 9–10. sz. 445–451.

95 Uo. 451–455. Vö. erről Pál L.: i. m. 51.

96 *Századok* 68. (1934) 9–10. sz. 470.

97 *Századok* 68. (1934) 6–8. sz. 380–381.

98 *Századok* 67. (1933) 1–3. sz. 89–94.

szek közül Fleischer Gyula,⁹⁹ Genthon István¹⁰⁰ mellett biztosan számíthattam Kampis Antal¹⁰¹ segítségére. Írásain meglátszott, hogy részt vett a Domanovszky-szeminárium gyakorlatain. Igyekeztem felhívni a figyelmet a rokon szakmák standard work-jeire. Elgondolásom szerint ezeket minden esetben történészeknek kell ismertetniük, semmiképpen sem az illető terület munkásainak. Mivel a cél az volt, hogy kiderüljön, miben látja egy historikus saját történészeinek gazdagodását. Ily értelemben írt Deér József Horváth János sajátos koncepciójú művének első kötetéről, *A magyar irodalmi műveltség kezdeteiről*,¹⁰² és Wellmann Imre *A magyarság néprajza* I–II. kötetéről.¹⁰³

Tisztán tárgyi érdek indokolja külföldön megjelent oly munkák szemmel tartását, amelyek magyar tárgyúak, vagy van ilyen vonatkozásuk. A cél megkönnyíteni, hogy a világ könyv- és folyóirattermésének bennünket közvetlenül érintő része bekerüljön a hazai nyilvántartásba, a sokszor értékes és hazai forrásainkat jól kiegészítő adatok ne maradjanak észrevétlenül. Mivel ilyen anyag inkább folyóiratcikkekben, kevésbé önállóan megjelent munkákban található, az előzők recenziója számára tág teret biztosítottam. Odáig nem sikerült jutnom, hogy figyelő hálózat épüljön ki. Esetleges maradt az érdeklődés. A tudat, hogy a *Századok*hoz a közlésre biztosan számítva lehet beküldeni ismertetést, ha nem is terjedelmes, de valamelyes anyag ismertetésé válását biztosította. Itt Banfi F. Florio járt elő jó példával.¹⁰⁴

Eredményesebbnek bizonyult rábeszélésem, hogy fiatal történészek cikk formájában foglalják össze legsajátabb kutatási területükön tett megfigyeléseiket, és mondják el: annak érzik magyarországi hiányát, azt miért, hogyan gondolják pótolhatni. Örültem, amikor oly referátumokat nyomdába adhattam, mint Szilágyi Loránd: *A modern kormányzattörténetkialakulása*;¹⁰⁵ Léderer Emma: *A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái*;¹⁰⁶ Heilig Konrád: *A középlelatin filológia feladatai Magyarországon*;¹⁰⁷ Edittől: *Újabb színészettörténeti irodalmunk*,¹⁰⁸ Mendöl Tibor: *A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok*; valamint ugyancsak tőle: *Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban*.¹⁰⁹ De egy-egy munkáról szóló ismertetés is

99 *Századok* 67. (1933) 1–3. sz. 65–70.; 68. (1934) 6–8. sz. 373–374.; 474–475.; 69. (1935) 1–3. sz. 92–96.

100 *Századok* 66. (1932) 354–355.; 67. (1933) 4–6. sz. 226–227., 7–8. sz. 345–346.; 9–10. sz. 465–466.; 68. (1934) 9–10. sz. 479–480.

101 *Századok* 67. (1933) 1–3. sz. 65–70., 4–6. sz. 218–220.; 68. (1934) 1–3. sz. 114–115.; 9–10. sz. 475–476.; 69. (1935) 7–8. sz. 365–366., 9–10. sz. 451–456.

102 *Századok* 65. (1931) 1–3. sz. 64–69.

103 *Századok* 69. (1935) 7–8. sz. 334.

104 *Századok* 69. (1935) 7–8. sz. 364., 9–10. sz. 451–456.

105 *Századok* 67. (1933) 4–6. sz. 291–307.

106 *Századok* 67. (1933) 1–3. sz. 14–37.

107 *Századok* 68. (1934) 1–3. sz. 129–157.

108 *Századok* 68. (1934) 4–6. sz. 201–210.

109 *Századok* 69. (1935) 1–3. sz. 61–69., 9–10. sz. 428–441.

boldoggá tett, ha a kritikus a könyv tárgyát problémának fogta fel, megemlékezését pedig alkalomnak, hogy akár új nézőpontból vizsgálja a kérdést, akár új forrásanyag-ra hívja fel a figyelmet. Két fiatal szerzőt emelek ki: Mendöl Tibort és Kardos Tibort, akiken látszott, hogy a szakterületük vezető tudósai lesznek majd egyszer, és most ismertetést írni alkalom számukra az őket később is behatóan foglalkoztató gondolat-körről, nézeteiket jelezni.¹¹⁰

Lehangolt ellenben, hogy sikertelen maradt próbálkozásom a leglényegesebb kérdésben, az elcsatolt területekkel foglalkozás megszervezésében eredményt érni el. Komolyan vettem, hogy a csonkaország kötelessége állandóan az elszakított területekre gondolva, a magyarság történeti tudatát egységesnek megőrizni. A *Századok* kritikai rovatában ennek oly formában kellett volna megnyilvánulnia, hogy gondosan megfigyeljük, hogyan látja, milyen beállításban tárgyalja az új államok történetírása. Azaz az elcsatolt területek múltját. Szlovák, rutén, román, szerb, horvát nyelvet értő történészeket szerettem volna foglalkoztatni, tőlük folyamatosan felvilágosítást kérní. Ilyeneket nem találtam. Sőt, ami a leglesújtóbb volt, ily irányú érdeklődést sem tapasztaltam. Egyedül Deér József írt egy kitűnő cikket. *A Felvidék történetének újabb irodalma* címmel.¹¹¹ Ő pontosan eltalálta a hangot és formát, amelyen az átlagos magyar értelmiségiekkel meg lehetett értetni a történeti tudat változásainak jelentőségét. De ő csak középkori történetünket tárgyalta.

Cikke folytatásául az újkori rész megírását Steier Lajos vállalta. Vele bécsi utaimon¹¹² ismételten tárgyaltam, de ígéretei, fogadkozásai ellenére nem sikerült kéziratot kapnom tőle. Pedig mint publicista könnyen fogalmazott, a szlovák nemzetiségi kérdéstről, annak egyes részleteiről szóló irodalmat jól ismerte, és nem eshetett volna neheze az összefoglaló áttekintést megírnia. Arról, hogy a többi utódállam mivel igyekszik felváltani az elcsatolt magyarság történeti tudatát és törekvéseikkel szemben hogyan lehetne védekezni, még ennyit sem sikerült tenni. Mindez nagyon lesújtott. Nem mertem feltenni magamnak a kérdést: a békerevízióért csak szavakat tudunk áldozni, komoly munkát nem?

Mint a *Századok* rövid ismertetései és terjedelmes referátumai egyaránt mutatják, elgondolásom szerint a folyóirat feladata – feltételezett vagy valóban meglévő? – széles körű érdeklődést kielégíteni. Bízom abban, hogy a történeti vizsgálódás megszokott formáinak fellazítása nem lesz hátrányos tudományágunk fejlődésére. Most a

110 Például Bruno Schier: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg, 1932. (Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde, XXI.) *Századok* 68. (1934) 7–8. sz. 355–359.; Huszti József: Janus Pannonius. Pécs, 1931. *Századok* 66. (1932) 7–8. sz. 323–328.

111 *Századok* 66. (1932) 1–3. sz. 13–64.

112 Steier 1920-ban, 1921 utolsó negyedében és 1922 második felében végzett kutatásokat Bécsben a Magyar Történetkutató Intézet tagjaként. Lásd erről F. Gy.: i. m. 398–399.; Ujváry G.: „Ha Béccsel megszabad az összeköttetés”, i. m. 422–423.

keresésen, a friss érdeklődés felébresztésén van a hangsúly, vallottam. Hagyjuk tehát szabadon az új tájékozódás után vágyakozók előtt az utat! Nagyszerű megnyugvás volt számomra, hogy szerkesztőtársaimmal soha nem kellett vitáznom. Nem elleneztek még oly, bizarrnak nevezhető technikai megoldást sem, hogy Váczy Péter folyóirat-cikkét, *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon* két recenzióval, Barta Jánossal filozófiai szemszögből, Eckhart Ferencsel jogtörténetiből ismertessem.¹¹³ Csodálatos volt megértésük és együttérzésük, amint ismételten kihúztak a csávából, védtek, kimagyarázták egy-egy eltévesztett lépésemet.

Ilyen volt, hogy Léderer Emma könyvének¹¹⁴ ismertetésére jelentőségéhez illő méltatást óhajtván számára biztosítani, Kováts Ferencet kértem fel. Ő azonban arra hivatkozva, hogy a bevezető fejezet telve van tévedésekkel, azt óriási apparátussal külön, több folytatásos tanulmányban kívánta cáfolni. A helyzet rendkívül kínos volt. Elvünk szerint élvezhetetlen szakmai fejtegetéseket nem közöltünk, főleg nem jogi jellegűeket és teljesen tévesnek tartottuk Kováts alapállását. Ő Léderernek kihívás céljával odavetett kesztyűjéről beszélt. Az én feladatomban lett volna megmondani, hogy a munka tulajdonképpeni tárgyáról, a pozsonyi városi levéltár forrásanyagát értékesítő mű túlnyomóan nagyobb részéről kellene szólnia, de közeli személyes ismeret-ségem akadályozott ebben. Hajnal vállalta ekkor, hogy magára vonva Kováts neheztelését, felkéri őt, mentse fel a szerkesztőséget készülő kézírata közlésére tett ígérete alól.¹¹⁵ Amiért Domanovszky és Hajnal iránt a legnagyobb hálát érezhettem és éreztem is, az a szabadság volt, amelyet felfogásom kifejtéséhez, meggyőződésem hangsztatásához biztosítottak. Különösen jól esett, hogy ezt együttérzésükből tették. Ez fokozta bátorságomat. Először Eckhart Ferencnek, az „Új utak”-ban közölt cikke¹¹⁶ miatt támadt felzúdulásról közöltem kritikai megjegyzéseimet.¹¹⁷ Szép feladat volt a tudományos kutatás szabadságát védeni az elavult, múlt századi közjogi felfogást valló jogászai közvéleménnyel szemben, amelynek a képviselőházban Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter is kifejezést adott.¹¹⁸ Ugyanakkor azonban rámutatni, hogy a vulgáris szellemtörténeti felfogás káros következményekkel járhat.

113 *Századok* 68. (1934) 4–6. sz. 239–240.

114 *A középkori pénzüzetek története Magyarországon. (1000–1458)*. Bp., 1932.

115 Kováts helyett később Holub József írt könyvismertetést Léderer könyvéről: *Századok* 70. (1936) 9–10. sz. 437–442.

116 Jog- és alkotmánytörténet. In: *A magyar történelem új útjai*, i. m. 269–323.

117 Az Eckhart-vita. *Századok* 65. (1931) 9–10. sz. 406–419. – A kérdésről vö. bővebben Pál L.: i. m. 48., uo. 65. jegyzet; Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. *Századok* 103. (1969) 5–6. sz. 1104–1117.; Törő László Dávid: Az „Eckhart-vita”. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas* 26. (2016) 4. sz. (61.) 57–77.

118 *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Harmincötödik kötet. 495. ülés. 1931. április 30. Bp., 1931. 284–286.

A velünk szomszédos országokban érvényesülő történetiszemlélet ismeretét oly fontosnak tartottam, hogy kötelességemnek éreztem – s minél eredménytelenebbnek bizonyultak kísérleteim, rávenni szakembereket a szlovák, rutén, szerb, horvát történetirodalom tanulmányozására, annál inkább – tőlem telhetően kivennem részemet a munkából. De hogyan? Nem ismertem egyik szomszéd nép nyelvét sem, még szlovákul sem tudtam.

Amire vállalkozhattam, az egyedül a német probléma jelentőségének a hangsúlyozására szorítkozott. Miután egyre nyugtalanítóbbnak éreztem a magyarországi németiség története és általában helyzete iránt a birodalomban megnyilvánuló érdeklődést, s mert egykor hasznosnak ismertem meg a folyóiratok olvasgatása közbeni tájékozódást, elővettem két új német (*Karpathenland, Deutsch-Ungarische Heimatblätter*) és egy magyar folyóirat (*Győri Szemle*) kötetét, hogy önmagamon lemérjem, milyen elvek érvényesülhetnek szerkesztésükben.¹¹⁹ Az első, ami azonnal világossá lett, a külföldi németiséggel foglalkozó hatalmas terjedelmű irodalom központi irányítottsága. Azt nem állíthattam, hogy az idézett két folyóirat megjelenési költségeit a birodalomból fedezik, mivel erre bizonyítékaim nem voltak. Ilyenek csak a német külügyminisztérium levéltárának hozzáférhetővé válásakor kerültek elő. Akkor azonban annál kétségtelenebb lett, hogy Bleyer folyóiratának anyagi alapjai ott voltak.¹²⁰

Mondanivalómat úgy kellett a németiség áldozatkészségének túlzó dicséretével megfogalmaznom, hogy a sorok között kitűnjék, mi is a valódi helyzet. Közben meg kell jegyezni, hogy a kisebbségeknek az anyaország részéről támogatásán nem ütköztem meg. Azt magam helyesnek találtam, és kívánatosnak tartottam, hogy mi ugyanazt tegyék. A *Győri Szemle* spontaneitás tekintetében magasan a két német folyóirat felett állott. Előfizetők, városi adományok, hirdetések bevételei, a nagyprépostszerkesztő hozzájárulásai fedezték a nyomdai költségeket. Viszont a központi befolyásolás elmaradásának következménye lehetett, hogy a folyóirat ügyet sem vetett a megye elcsatolt, Dunától északra fekvő felére. Holott – ez volt meggyőződésem – programja központjában az arra gondolásnak kellett volna lennie. Ennek elmaradását sajnálatosnak találtam és pótlását a lelkesítő buzdítás eredményétől vártam.

119 Három folyóirat. *Századok* 68. (1934) 1–3. sz. 45–65.

120 Lásd erről Otto von Erdmannsdorf budapesti német követ 1934. február 8-i, 1935. június 26-i és november 21-i jelentéseit: „»A Deutsch-Ungarische Heimatblätter« című lap, melyet mi finanszírozunk, formális jog szerint dr. Kussbach tulajdonában áll.” [...] „A Verein für Deutschum im Ausland hozzájárulását futár hozta pengős bankjegyekben vagy valamely más idegen valutában, melyet aztán a külföldi pénznemek átváltására vonatkozó szabályok kijátszásával dr. Köhlernek kellett a feketepeciancon átváltania.” – A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról*. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. 64., 103., 116.

1945 után, amidőn már szabadon lehetett a „külföldi németiségre” hatni kívánó birodalmi propagandáról beszélni, főleg mióta levéltári bizonyítékokra is mód volt hivatkozni, érdemes lett volna a *Győri Szemle*, és vele a magyar helytörténeti kutatás propagandamentességét kiemelni. Egyszer Győrben Székely György budapesti egyetemi tanárnak, amikor sok egyéb dolga mellett a helytörténeti kutatás irányításának szükségességét meghirdette, jó alkalom kínálkozott. Ő azonban, nem is sejtve, hogy mit mulaszt el, hallgatott az összehasonlításról.

A *Karpathenland* tartalmából azt a következtetést vontam le: a folyóirat ugyan egyoldalúan csak a németiség sorsával foglalkozik, ez azonban ösztönzőleg kell, hogy hasson reánk a magyar életet feltüntető képet megrajzolni. Mert „ha mi nem törődünk annak kimutatásával, hogy városainkban mekkora volt a magyar származású lakosság, akkor természetesen tovább fog élni az a hiedelem, hogy azok tisztán németek voltak”. A téves felfogás erőltetésére mindjárt hozzáfűztem: „S ha a békés polgári munkában aránylag talán kevés szerepe is lett volna a magyarságnak, bizonyára nem árt hangoztatnunk, hogy az ő vérének omlása biztosította a kárpáti németek nyugodt életét is.”¹²¹ Bleyer folyóiratának, nemkülönben egész iskolájának a magyarságot lenézően bíráló tendenciáját visszautasítottam. Benyomásomat így összegeztem: „a magyar olvasónak a »német kulturmisszió« folytonos hangoztatása láttára azzal a nyomasztó érzéssel kell a füzeteket kezéből letennie, mintha a magyarság önálló cselekvésre szinte képtelen elem lett volna, amelyet vagy kizárólag a németek vezettek, vagy legalábbis rászorult azok együttműködésére és segítségére.”¹²²

Azt jól tudtam, hogy mind hazai germanistáink, mind saját szellemtörténéseink általános panaszokra még nem változtatják meg nézeteiket. Ezt csak akkor teszik, ha tudományos szempontból haladottabb felfogás helyességéről sikerül őket meggyőzni. Hangoztatva tehát, hogy „nem német ellenszenv vezet”, felhívtam figyelmüket Hermann Aubinnak és munkaközösségének *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* című munkájára.¹²³ Lényegéül azt emelve ki: autochton népi – akár francia, akár német – kultúráról nem beszélhetünk, hanem „a legkülönbözőbb áramlatok találkoznak, ütköznek össze területenként, hatnak egymásra és fejleszteniük ki egy-egy helyi művelődési kört”.¹²⁴ Feldicsértem a vállalkozásból sugárzó szemléletet és magyar–német viszonylatban is alkalmazhatóan ily következtetéseket vontam le: „Ez a szemlélet minden kis kisugárzású művelődési központnak szerepet enged s minden összefüggő terület és annak lakossága számára az önállóságot, az egyéni kultúra fejlesztését engedélyezi. Vagyis a súlypont eltolódik. Nemcsak azt

121 Mályusz E.: Három folyóirat, i. m. 51.

122 Uo. 55.

123 Bonn, 1926. H. Aubin szerzőtársai Theodor Frings és Josef Müller voltak.

124 Mályusz E.: Három folyóirat, i. m. 57.

hangsúlyozza, hogy ki ad át valamit, hanem azt is, hogy ki az átvevő, s mit csinál az átvettel. Nem a bőkezű tanító és a szerény igényű gyermek hasonlatára kell elképzelnünk a német–magyar kultúrhatásokat, hanem mindkettőt önálló tényezőnek kell tekinteniük, amelyeknek joguk van az életre. A kultúrértékek mintegy saját súlyuknál fogva, dinamikus erejükkel terjednek és hatni akarnak; úgy látszik, ez éppen a műveltség egyik jellemző vonása. A kultúrértékek befogadásához és felhasználásához azonban érzék és hajlam szükséges.” Végeredményül: „a recipiálás van olyan fontos jelenség, mint a műveltség közvetítése.” Hangsúlyoztam azt is, hogy „a művelődési áramlatok közül tagadhatatlanul a nyugatról jövők, az európaiak voltak a legjelentősebbek, mellettük azonban semmiképpen sem hanyagolhatók el a déliek, a keletiek és az északiak sem. Nincs semmi okunk, hogy ezek miatt rosszul értelmezett európaiasságból séggyenkezzünk.” Nem hiszem, hogy még határozottabban lehetett volna megmondani, miért a szellemi áramlatok magyarrá válásának megállapítása a kutatás feladata; azért, mert ily módon „eltűnik az a megalázó feltevés, hogy a magyarság mindent a németektől tanult”.¹²⁵

Annak ellenére, hogy a szerkesztésben – és mint szerző – meggyőződéseim hirdetésében szabad kezet kaptam, 1935 végén elhagytam Domanovszkyt és Hajnalt. Lemondásom fő oka az volt, hogy elfoglaltságom a *Századok*nál túlon túl sok időmet vette igénybe. S tartottam attól, hogy nehezen tudnám irodalmi terveimet megvalósítani. Csak utólag ötlött eszembe, hogy talán tudat alatti aggodalom zavart, és attól tartva, hogy szerkesztőtársammal ellentétbe fogok kerülni, jó előre biztosítani igyekeztem magamnak szabad elhatározásomat. Ilyen meggondolás azonban nem merülhetett fel bennem. Domanovszky és Hajnal mindvégig, amíg a *Századok* szerkesztői voltak, közölték valamennyi kéziratomat. Semmiféle előérzet nem befolyásolt tehát. Nehéz szívvel elhagyott társaim meleg szavakkal jelentették be távozásomat. Nekem tulajdonították az utolsó öt év szerkesztői munkájának oroszlánrészét. Meghatottan olvastam, hogy szerintük nagy élénkségem, fáradhatatlan energiám és szigorú kritikám a legmegfeszítettebb munkával vívta ki az eredményt, miszerint a *Századok* képe egészen megváltozott és a legmagasabb tudományos igényeket is kielégítse.¹²⁶ Jól esett megnyugtató, hogy belátták: tudományos terveim kivételének érdekében nincs joguk visszatartani továbbra a sok időt rabló munkakörben.

Kitűnő utódot találtak mindkettőjük szívéhez közel álló tanítványukban, Wellmann Imrében. Egyelőre neve nem került a folyóirat címlapjára, munkakörömet azonban átvette. Amidőn az ügyeket, a kéziratokkal együtt átadtam neki, azt jósoltam, hogy

125 Uo. 57–58. Vö. erről Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 62.; L. Orosz: Die Verbindungen, 159–160.

126 Domanovszky Sándor – Hajnal István: Tárca. Olvasóinkhoz! *Századok* 70. (1936) 1–3. sz. 124. Vö. erről Pál L.: i. m. 64. 118. jegyzet.

meg fogja bánni mostani elhatározását. Tudtam róla: levéltári megbízottnak mehetne el Bécsbe, és ő ezt a csodás lehetőséget áldozza fel, márhogy professzorai kívánságát teljesíthesse. Iparkodtam, saját érdekében, meggyőzni, hogy miről mond le, de minden figyelmeztetésem hiábavalónak bizonyult. Domanovszky csodálatos emberismerete ismét fölényes sikert ért el. Ha nekem sok ellenséget szerzett szerkesztői működésem, valószínűnek tartom, hogy Wellmann sem járt jobban, és 1945-ben az igazolások során elszenvedett kellemetlenségeit,¹²⁷ amelyek végeredményében élete egész későbbi szakaszát döntően meghatározták, szerkesztői minőségében szerzett népszerűtlenségének köszönheti. A *Századok*tól ő Domanovszkyval együtt vált meg, 1943-ban.

Addig, amíg csak magamban vívódtam, hogy elhagyjam-e a *Századok*at, vagy próbáljam tovább folytatni a munkát, tehát 1935-ben, nehezek voltak körülményeim. Mert ekkor már az a gond is gyötört, hogy miként kellene a tervezett nyelvtárgymonográfiát megírni, megszerkeszteni. Budapestre visszatértemtől, tehát 1932 nyarától 1934-ig könnyű volt dolgom, mert munkatársaimtól elég volt bizonyos mennyiségű levéltári anyag kijegyzését megkívánnom. Elvünk az volt, hogy minden megye sajátos viszonyait ugyanazon országos összeírások adatain keresztül igyekszünk megismerni. S a kijegyzések elsősorban arra szolgálnak, hogy egy-egy referens a saját megyéjéről egyrészt képet nyerjen, másrészt – szükség esetén – azonnal tájékoztatást tudjon adni. 1934 elejére ezt a fokot sikerült elérnünk. A referensek és az általuk feldolgozott megyék így következtek: Herzog József – Pozsony, Pleidell Ambrus – Nyitra, Komjáthy Miklós – Komárom, Csapodi Csaba – Bars, Sinkovics István – Esztergom, Bakács István János – Hont, Belitzky János – Nógrád, Ila Bálint – Gömör-Kishont, Jaborsky Ottó – Torna, Oszetzky Dénes, Wellmann Imre – Abaúj, Varga Endre – Zemplén, Kossányi Béla – Ung, Szabó István – Bereg és Ugocsa, Fekete Nagy Antal – Szepes, Ember Győző – Sáros. Eleve gazdátlan maradt Trencsén, Turóc, Liptó, Árva, Zólyom, és bár csak ideiglenesen, Máramaros.¹²⁸

Annyi tapasztalatom volt, hogy tudjam: sem a munka jellegét meghatározó elgondolás, sem a megvalósítás módja nem állapítható meg tanácskozásokon. Véget nem érő viták hatása helyett célravezetőbbnek találtam, ha először egy mintának tekinthető kötet készül. Tehetséges munkatárstól, akiben van iniciativa, s akiről a bizonytalankodókat, határozatlanokat meggyőző teljesítmény remélhető. Régi levéltári kollégáim közt többet is találhattam, akik e követelményeknek megfeleltek.¹²⁹

127 A Wellmann Imre ellen lefolytatott igazolásról kutatásaink során nem találtunk adatokat.

128 Ez utóbbi megye történetét Bélay Vilmos dolgozta fel. Lásd erről bővebben alább.

129 Az 1932 tavaszán a miniszterelnökség támogatásával megalakult kutatócsoport tagjairól, kutatásaikról, megjelent és megjelenő munkáikról lásd bővebben Mályusznak Bárdossy László tájékoztatása céljából, Hóman Bálint óhajára készített feljegyzéseit a *Magyarság és Nemzetiség*, illetve a *Település- és*

A leginkább magától értetődő az lett volna, ha Fekete Nagy Antalra esik választásom. Vele, amint bécsi ösztöndíjas éve után az Országos Levéltárba került,¹³⁰ egyszerre jól megértettük egymást. Ezt megkönnyítette számomra szokatlanul udvarias, figyelmes, tapintatos modora. Apja szentesi kubikus volt, és ő büszkén hivatkozott paraszti származására, a szegényes viszonyokra, amelyek közt felnőtt. A kollégiumi értelmiségi származásúaktól abban is előnyösen különbözött, hogy beszédéből hiányoztak a drasztikus kifejezések. Soha a legenyhébb ilyesféle kiszólást nem hallottam tőle, pedig a kollégisták hírhedtek voltak modorosságukról, hogy viccelődéseikben az illemlere nem ügyeltek. Vele és Varga Endrével együtt jártunk ebédelni a levéltárból a közeli Hunfalvy utcában egy Kröszl nevű családhoz, ahová Käthe néni ajánlásával én vezettem be őket. Két fiatal kollégám hálás volt, hogy kényelmes és jutányos étkezési lehetőséghez juttattam őket. S hármásban vidáman fogyasztgattuk ebédünket, hogy hamar végezve a kalóriaafelvétellel, visszatérjünk dolgozószobánkba.

Együttesünkől legelőször Tóni vált ki. Rendkívül meleg, családias érzelmvilág jellemezte. Ő nőszült meg közülünk legelőször. Egy kőbányai börtöntisztviselő leányát vette feleségül. Miskolczyval, Kapossyval, Kossányival elmentünk a kőbányai katolikus templomba az esküvőre. Ünnepeles külsőségek közt zajlott ez le. Barátunk kocsin, frakkba öltözve jött özvegy anyjával és büszkén segítette le, majd vezette a szegény nénit, akinek mozdulatain, nehézkes léptein bizony meglátszottak az elmúlt évtizedek fáradalmai. Tóniékhöz hasonló őszinteséggel az „úri osztályba” beolvadni, ahhoz hasonulni kívánó emberrel nem találkoztam életemben. Ő szépnek találta az úri életet, ennek múltbeli emlékeit feltárni kötelességének érezte. Talán hivatásának is. Nem volt nehéz megnyernem, hogy foglalkozzék a Szepesség településtörténetével.

Amikor disszertációmát írtam, szemembe tűnt a turóci jobbágyfiúk és a szepesi tizlándzsások társadalmi helyzetének hasonlósága, ugyanúgy XIII. századi települési viszonyaiknak azonossága. S hogy a Szepesség és Turóc–Liptó–Árva lényegében egyező fejlődés eredménye, még inkább tudatosult bennem, amikor magántanári kollokviumon Domanovszky kérdésére válaszoltam. Fekete Nagy kitűnően oldotta meg feladatát. Invenciója pedig, hogy a terület első magyar települőit az úgynevezett Gömör–Őrökben, tehát délről északra előre tolt őrszervezet tagjaiban találta meg, magával ragadott. Az is tetszett nekem, hogy eljárta a Budapesten élő szepesiek társa-

Népiségtörténeti Értekezések című sorozatról. 1941. április 17. (= Mályusz feljegyzései). Lásd még Mályusz 1941. szeptember 21–i, Hómanhoz intézett feljegyzését. Mindkettőt lásd Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 192–198. (Függelék.) Mályusz feljegyzéseit Erős V. műve alapján ismerteti Orosz L.: *Népiségtudomány*, 51., uo. 21. jegyzet; Orosz L.: *A két világháború*, i. m. 113., uo. 21. jegyzet. Vö. erről még Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 66–67.; Romsics I.: *Clio bővületében*, i. m. 327–328.

¹³⁰ Fekete Nagy 1925–1926-ban volt a bécsi Collegium ösztöndíjasa. (Lásd erről Ujváry G.: „Ha Béccsel megszokad az összeköttetés”, i. m. 388.) 1928-tól dolgozott a Magyar Országos Levéltárban.

dalmi egyesületének¹³¹ összejöveteleire. Megbarátkozott itt az elveszített szülőföldjük felé nosztalgiával tekintő cipszerekkel, és ugyanakkor küzdve a germanofil felfogással, a magyar értelmiség egyik hangadó csoportja történeti felfogásának tisztultabbá válása érdekében távolságot nem kímélve dolgozott. Azt az elgondolásmat, hogy a csonkaországban nőjenek fel az elszakított országrészek tájaival foglalkozó történeteszek, Fekete Nagy segített példájával megközelíteni. Reá mutatva büszkén gondolhattam, hogy az Alföld fiaiban fel lehet ébreszteni az elcsatolt magyarság és a széttört magyar múlt egybeforrasztásán dolgozni kész elhatározást.

Fekete Nagy 1932 februárja óta kész monográfiájának megjelenése érdekében mindent megtettem, ami tőlem tellett. Szakvéleményt és a nyomdaköltségekhez hozzájárulást ajánló javaslatot készítettem az Akadémia számára, ami persze magában kevés lett volna, hogy a munka megjelenjék. Szerencsére azonban Fekete Nagynak a szegediekkel szövődött társadalmi kapcsolatai nagymértékben elhárították a kiadás útjában tornyosuló akadályokat. Így még 1934 elején napvilágot látott egy 377 oldalas kötet formájában *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Úgy éreztem, mintha nekem sikerült volna túlhaladnom önmagamon a kötetnek a Turóc megyét kétszer felülmúló terjedelmével, a felhasznált középkori oklevelek lényegesen nagyobb számával. Amit jelez, hogy az én 1060 kiadatlan darabommal szemben Fekete Nagynak hatezret sikerült összegyűjtenie, és nem utolsósorban a több színű térkép-melléklettel, amely a település folyamatát hasonlíthatatlanul áttekinthetőbbé tette, mint amennyit disszertációm szerény kivitelű vázlateival az nekem sikerült.

Legközvetlenebb munkatársat keresve és minden személyi rokonszenvem ellenére mégsem Fekete Nagy mellett döntöttem. Elgondolásomban, terveimben túl voltam a Turóc-koncepción. Azt az embert, aki most segíteni tud nekem, Szabó Istvánban ismertem fel. Neki már az anyag felosztásakor azért is jutott két megye – Bereg és Ugocsa –, hogy az utóbbi, az ország legkisebb megyéje feldolgozásával a gárda előtt járjon és a problémák felmerülésére mintegy előkészítsen bennünket. Szabót az Országos Levéltárba belépésétől kezdve ismertem és becsültem. Debreceni születésű volt, az ottani egyetemet végezte. Rokonszenvem azonnal biztosította számára egyrészt, hogy Bay Zoltán, a fizikus és Eötvös-kollégiumi társam, akinek a nővérét vette feleségül, ajánlotta figyelmembe, másrészt Csánki elismerése, akinek tetszett legesleges első találkozásukkor tett határozott vallomása: ő pedig, ha törik, ha szakad, levéltáros lesz. Ekkor még csak levéltári vizsga letételére jött fel. Az írásbelin én voltam a dolgozószobában a felügyelő, ekkor találkoztam vele először.

131 Azaz az 1871-ben létrejött Szepesi Egyesület, mely 1920-tól Szepesi Szövetség néven (is) működött.

Miután Csánki hozzájuttatta levéltári alkalmaztatásához,¹³² Bay kívánságának változatlan szívességgel eleget téve, gyakran elbeszélgettem vele. Nem titkoltam el előtte, hogy helytörténeti tárgyú doktori értekezésének témája¹³³ egyáltalán nem tetszik nekem. Politikai témát helyi keretek közt tárgyalni teljesen elhibázott vállalkozásnak tartottam, és professzora, R. Kiss István elavult gondolkozására jellemzőnek. Emlékeztem, hogy Sándor Lipóttal foglalkozva, kezembe került egy szokatlanul terjedelmes kancelláriai összefoglaló előterjesztés, amely ugyan az alföldi tanyarendszerrel közigazgatási szempontból foglalkozott, azonban sok, részben történetileg értékesíthető megállapítást tartalmazott. Ezt vegye elő és a XVIII. század végi helyzetképhez viszonyítva vizsgálja meg az egész tanyakérdést, ajánlottam. Annak idején, amikor Ürményi József elaborátumába belelapoztam, automatikusan arra gondoltam, hogy talán egyszer magam fogok a kérdéstről írni. Most örültem, hogy Szabó értékelte tanácsomat. Az actát csak kiindulópontnak tekintette, és a kérdést széles keretek közt tanulmány formájában feldolgozta. Cikke a szegedi *Föld és Ember* című folyóiratban jelent meg.¹³⁴

Arról, hogy Ugocsa megyére vonatkozó levéltári kijegyzései milyen problémákat tükröznek, sokat beszélgettünk. Számomra is hasznos volt az eszes, éles megfigyelő érzékkel megáldott, koncepciózus, stilsztának is rátermett kollégával beszélgetnem. Nemcsak levéltári szobájában tárgyalgattunk, hanem séta közben is. Szintén a levéltár közelében lakott, és így könnyen megállapodhattunk, hogy hazulról jövet, mely időpontban lesz a lakásom előtti miniatűr térségen, amikor is lemegyek majd hozzá. Rendesen a Rózsadombnak vettük utunkat. Ami rábeszélőképességem volt, azt mind igénybe vettem. Nagyon fontos volt számomra az első kötet elkészülése és megjelenése. Amidőn tehát a munka abba a stádiumba került, hogy Szabó panaszkodhatott: gyorsabban haladna, ha írógépe volna, ennek vételárát kölcsönadtam neki.

Nagy propagandát fejtettem ki abban az irányban, hogy az érdekelt akadémiai tényezőket ne érje majd meglepetésszerűen a munka kiadása. Mindenkinek, akivel találkoztam, tudomást kellett szereznie, milyen kiváló munka készül. Bevezettem Szabót egyik szemináriumi gyakorlatomra is. Az asztal mellé ültettem, bemutattam hallgatóimnak és az órát arra fordítottuk, hogy megismerkedjünk Ugocsa megye településtörténetének problémáival. Amidőn az egyetemi tanulmányi rend fejlesztése során megvalósult a reform, amelynek értelmében az elsőévesek kötelesek pro-szemináriumi gyakorlaton részt venni, s mint minden tanár, én is kérhettem előadó

132 Szabó 1928-ban lett a Magyar Országos Levéltár alkalmazottja. Lásd erről Lakos J.: *A Magyar Országos Levéltár*, i. m. 208.

133 *Debrecen 1848–1849-ben*. Debrecen, 1928. (A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Történeti Szemináriumának közleményei 1.)

134 A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember* 9. (1929) 5. sz. 214–244.

alkalmazását, a karnak, magától értetődően, Szabót hoztam javaslatba. Mindaddig, amíg Budapesten maradt állásban, Szabó lelkiismeretesen ellátta teendőit. Arra nem emlékszem pontosan, hogy mikor valósult meg a reform, és Szabó mely évtől kezdve vezette proszemináriumomat. Az 1935–1936. tanévben már előadóm volt.¹³⁵

1937-ben megjelent az *Ugocsa megye*. Az első tájékozádsra számítható másfél évet is hozzávéve, öt esztendő alatt készült el a 615 lap terjedelmű kötet.¹³⁶ Szerzője tehetőségén kívül munkabírásának is bizonyosságául. A kiadvány, amelynek I. sorozat 1. kötetének megjelölését kapta, a *Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből* címet viselte. Szerkesztőül a címlap az én nevemet tüntette fel, jelezve, hogy munkámat Hóman és Domanovszky közreműködésével végzem. A sorozat rövid előhangja Hóman aláírásával annak a reménynek adott kifejezést, hogy a kötet mint az egész vállalkozás a magyarság és a nemzetiségek közti évszázadok békés együttélést bizonyítja.¹³⁷ A szerkesztői előszó, amelyet rajtam kívül Domanovszky is aláírt, a vállalkozást a nemzetiségi kérdést a Klebelsberg-féle *Fontes*-sorozatban tárgyaló kötetek mellé állította. Célját pedig úgy jelölte meg, hogy „a fájdalmas ellentétekről tanúskodó tények mögül napfényre hozni a béke és harmónia bizonyosságait”.¹³⁸

Programja tehát nem államtörténeti jellegű. Nem mintha tagadná vagy kétségbe akarná vonni az államtörténet fontosságát. Elérkezettnek látja ellenben az időt, hogy „a nép ne csak az állammal való kapcsolatai révén tétessék a történeti kutatás tárgyává, hanem önmagában is”, mintegy kiszabadítva az állam árnyéka alól, s így mint önmagából megújuló történeti képződmény legyen vizsgálható.¹³⁹ Az első, a megyék szerinti sorozat feladata feltüntetni azokat az eltolódásokat, amelyek a honfoglalás

135 Szabó Mályusz mellett „A középkori magyar történet forrásai” és „Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből” címmel tartott szemináriumokat 1935 és 1939 között heti két órában. Mályusz és Szabó 1930-as tudományos kapcsolatáról Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Erős Vilmos bevezető tanulmányával. (= Erős V.: Bevezetés) Bp., 2005. 8–13. (Kisebbségkutatás Könyvek).

136 Bp., 1937. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével szerkeszti Mályusz Elemér. 1. sorozat. 1. kötet.) A mű munkálatairól, megjelenéséről vö. Szabónak Mályuszhoz írott leveleit. (Bp., 1936. február 17., Bp., 1936. június 3., Bp., 1936. december 7.) Szabó István levelei Mályusz Elemérnek. MTA KIK Kt. Ms 6405/335–337. A levelek kiadását lásd Szabó I.: *Népiségtörténeti*, i. m. 211–215. (Függelék.)

137 Hóman szavai pontosan a következőképpen hangoznak: „Történeti vizsgálódásaimból merített meggyőződésem, hogy a magyarság és vele évszázadokon át békés sorsközösségben élő nemzetiségek közt a legújabbkorban felmerült és éles összeütközésekben kirobant ellentéteknek a magyar történeti fejlődésben, az államalkotó nemzetnek a szívesen befogadott nemzetiségekkel szemben századokon át tanúsított magatartásában nincs gyökere. Hiszem és vallom, hogy ezeket a mesterségesen szított ellentéteket pusztán a történeti tényeket nem ismerő, vagy megtagadó politikai erőtnézők kártevő működése idézte elő. Vajha ez a munka és nyomában a következő többi az egész művelt magyar közönség és az ú. n. utóállamok közvéleménye előtt is bizonyosságot szolgáltatna e meggyőződésem helyességéről.” Lásd ezt uo. [V.].

138 Uo. Előszó. VII. A szerkesztői előszóról lásd még Erős V.: Bevezetés, i. m. 9.

139 Előszó. VII.

korától fogva évszázadok folyamán a magyarság és a nemzetiségek között bekövetkeztek. „Minden kutatás, amely a nyelvi, néprajzi, vallási, faji érintkezésnek, kölcsönhatásnak vagy felolvasásnak a tisztázására irányul, légiűres térben mozog ugyanis, ha nem tudjuk, hogy a mai lakosság, amelynek népi művelődését vizsgáljuk, milyen eredetű s milyen változásokon ment át.”¹⁴⁰ A második sorozat összefoglaló kötetei az egyes nagyobb magyar néprészeket, mint a székelység, palócság életét ismertetik meg a népiségtörténetet alkotó valamennyi résztudomány segítségével. De ugyanitt nyernek helyet egyéb általános művek is, mint a magyar népiségtörténet módszerét ismertető bevezetés vagy a magyarországi családnevek történeti alakulását megtárgyaló nyelvészeti munka.¹⁴¹

Mindez, magyaráztam, csak előkészület. A két sorozatból, a talán lassúnak tetsző, de annál alaposabb tudományos kutatás során fog majd csak kibontakozni az a magyar népiségtörténet, amely kiegészítheti az államnak és a felsőbb társadalmi rétegek magas műveltségének történeti képét. A népiségtörténet célját itt így jelöltem meg: a magyar nép apolitikus, öntudatlan életének megismerése és népi egyénisége azon jellemvonásainak megértése, amelyeknek kialakulását a nagy romantikusok a maguk szárnyaló kifejezésével a népléleknek tulajdonították. „Hogyan alakult ez ki a történeti fejlődés sodrában, miként fejlődött, gazdagodott, milyen behatások iránt volt fogékony, mit vett át s mit adott ő másoknak a művelődés terén, mindez, reméljük, a munka során egyre határozottabb vonásokkal fog majd feltűnni s ezzel a megértéssel a tudományos kutatás hozzásegíti a magyarságot, hogy az ő élete is megújuljon minden nemzeti gondolat örök forrásából.”¹⁴²

Tehát még az első kötet megjelenése után és az első sorozat jellegének pontosabb körvonalazását követően is még mindég csak a szinte elérhetetlenül messzi távolból láttam felém fényleni a népiségtörténet csillagát! Az óvatos tartózkodásra azonban szükség volt, mert munkatársaim hajlottak arra, hogy leegyszerűsítve a dolgokat, Szabó kötetét Ugocsa megye népiségtörténetével azonosítsák. Nem, mondtam, fogalmazunk óvatosabban. Ez, mint az első sorozat valamennyi kötete, csak népesedéstörténet. Mint Szabó kötetének francia összefoglalása Gáldi László fordításában a gall szellem kristálytisztá pontosságával megfogalmazta: *La démographie historique du comitat Ugocsa*.¹⁴³

Levéltári kollégáimmal és tanítványaimmal sikerült megértetnem a különbségeket, mások azonban könnyen átsiklottak azon. Mint Ligeti Lajos is, a nyelvész, aki az 1938–1939-ben Eckhardt Sándor mint dékán által bölcsészkarai Magyarságtudományi

140 Uo. VIII.

141 Uo.

142 Uo. VIII–IX.

143 Uo. 579–611.

Intézet igazgatója a vezetése alatt álló intézmény népiségtörténeti programján jobbjágy-összeírások személyneveinek kijegyzését és azok tárolását értette.¹⁴⁴ Magam éppen az ilyesféle élettelen cédulázást gondolkodás nélküli, mechanikus anyaggyűjtést kívántam elkerülni.

Jó előre megérezve a felelősséget, és hogy a megbeszélés után következő munkára felkészüljek, az 1936–1937. tanév első felére „Bevezetés a magyar népiségtörténetbe”, a másodikra „Magyar népiségtörténet (Őskor)” címmel hirdettem előadásokat.¹⁴⁵ Szokatlan vállalkozás volt ez. Bevezetésen csak módszertani bevezetést lehetett érteni. Ilyenről pedig szemináriumi gyakorlaton volt szokás beszélni, esetleg az előadások első óráin. De egy teljes féléven át, heti négy órában? Pedig vágyálomnak bizonyult, hogy félév alatt végzek témámmal. A második félév folytatása volt az elsőnek és még mindig nem befejezése. Ehhez egy további évre lett volna szükségem. Ez azonban már nem adatott meg nekem.

Talán ennek az évnek a folyamán tanultam a legtöbbet előadásaim elkészítése közben. Állapítsuk meg, javasoltam, hogy mely tudományoktól kérhetünk felvilágosítást a nép öntudatlan életének jelenségeiről. Vizsgáljuk meg történész szemmel, hogy azok mit nyújtanak már most nekünk és mivel maradnak adóságok. S miközben segédtudományokból rész tudományokká tesszük őket, rögzítsük meg a népiségtörténet módszerét, állapítsuk meg metodikáját. Tíz tudományágtól kívántam segítséget

144 Magyarságtudományi Intézet. (Tervezet.) Bp., 1939. január 13. Eckhardtnak Mályusz hagyatékában fennmaradt kézirátát lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

145 Pontosabban: Magyar népiségtörténet. (Bevezetés.) (Heti három óra.) Forrásgyakorlatok a magyar népiségtörténet köréből. (Heti 1 óra.) *PPTÉ tanrend*, 1936/37. tanév első fele. Bp., 1936. 53.; Magyar népiségtörténet. (Őskor.) (Heti 4 óra.) Forrásgyakorlatok a magyar népiségtörténet köréből. (Heti 2 óra.) *PPTÉ tanrend*, 1936/37. tanév második fele. Bp., 1936. 51. – Az első félévi előadások kézirata ma már nem lelhető fel Mályusz hagyatékában. 1945-ben azonban még megvolt, amit bizonyít az a tény, hogy azt Mályusz Kolozsváron meg szeretne volna jelentetni. 1945 októberében ugyanis megküldte azt *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban* című munkájával együtt Jakó Zsigmondnak. A *Bevezetéssel* kapcsolatban aggályai merültek fel, különös tekintettel arra, hogy az „nagyobb terjedelmű és önálló mű”, és ez az Erdélyi Múzeum kiadási „lehetőségeit meghaladja”. Úgy látta azonban, hogy az Erdélyi Tudományos Intézet (ETI) „örömmel foglalkozna a kiadás gondolatával. A baj csupán az, hogy az ETI ügyei is a Magyar Egyetemével kapcsolatosan már hónapok óta húzódnak s így a teljes bizonytalanságban semmi vállalkozásba nem kezdhet az intézet”. Ha mégis lenne lehetőség „magyar tudományos munka megjelentetésére Erdélyben”, úgy Mályusz „könyvének megjelentetésére” előkerülnek most „hiányzó anyagiakat”. Jakó levele Mályusznak. Kolozsvár, 1945. december 10. MTA KIK Kt. Ms 6401/264. Jakó a *Bevezetés* kiadásának ügyében Juhász Lászlót kérte meg, hogy válaszoljon Mályusznak. – A „Népiségtörténet” tárgyában tartott második félévi előadások kézirátát – az „Antropológia-Antropográfia” fejezetet kivéve – megjelent. Lásd Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István. Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 13.) (= Népiségtörténet) – Mályusz előadásairól vö. Erős V.: Adalékok, i. m. 35–36.; Erős V.: *A Szeffű–Mályusz vita*, i. m. 69.

igénybe venni. Névsoruk: nyelvtudomány, néprajz, szociológia, etnológia, antropológia, földrajz, településtudomány, archeológia, statisztika, művelődéstörténet.

Miért éppen ezeket, és miért ebben a sorrendben, ma már nem tudnám megmondani. A nyelvtudomány elsőbbségét indokolta egyrészt a tudományok hierarchiájában Magyarországon elfoglalt megkülönböztetett helyzete, másrészt, hogy a beszéd minden kételyt eloszlatóan a nép öntudatlan tevékenysége. Egész évi munkám eredményéül, az első öt tudományággal foglalkoztam. A földrajzra, településtudományra már nem került sor. Mintha megismétlődött volna tíz év előtti balszerencsém, amikor a francia történeti földrajz megismerésére vágyódtam. Most más címszó alatt és lényegesen kibővítve, de alapjában véve ugyanazzal a témakörrel szerettem volna megismerkedni, amely akkor annyira érdekelt, s amelynek a lényegét nem sikerült megértenem, oly végzetes következményekkel járóan, levert.

Azt az öt tudományágot, amellyel foglalkoztam előadásaimban, belső fejlődésében nem ismertem, csak a történettudománnyal összefűző kapcsolataikban. Minél többet foglalkoztak a nyelvészek, néprajzosok, szociológusok, etnológusok, antropológusok történeti témákkal, minél több történeti vonatkozású megállapítást tettek, vagyis minél többet tanulhattam eddig tőlük, annál nagyobb becsben állottak előttem. A nyelv-tudósok különösen sokat történészkedtek. A tehetetlen történettudománytól átvették az őstörténet kutatását, és ennek területén annyira egyeduralkodók lettek, hogy a historikusok szájátva bámultak rájuk. Sikereik elkapatták őket. A hazai krónikaírást egyoldalúan Anonymus-kérdéssé szegényítették,¹⁴⁶ a honfoglalás problémájának vizsgálatát a nyelvészet területére szűkítették. Az Ugocsa megyei kötet készítése közben pedig egyikük már arra is igényt emelt, hogy a népiségtörténetben a nyelvészeket illesse meg a vezető szerep.

Magam, amikor a nyelvészet és népiségtörténet kapcsolatának vizsgálatához fogtam, tehát pontosan 1936 őszén, még teljesen a nyelvtudomány iránti lojalitás bűvkörében éltem. Melich János, Németh Gyula, Gombocz Zoltán tekintélyek voltak számomra, akik elé csak hódolattal lehet járulni. Amint azonban nem az ő szemszögükből néztem a nyelvtudomány fejlődését, hanem általános európaiból, és tettem ezt azzal a céllal, hogy a nép öntudatlan életére vonatkozó felvilágosítást nyerjek, fokozatosan megértettem: a magyar történeti nyelvészkedés rendkívül egyoldalú, hatása alatt nyelvtudományunk megfeledkezik legsajátabb kötelességéről. Olyannyira, hogy még hozzátévő felvilágosítást sem tud adni a nyelv tulajdonképpeni életéről.

146 Vö. erről például Jakubovich Emil: Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Bp., 1926; Jakubovich Emil: Két új Anonymus-jelölt. *Magyar Nyelv* 28. (1932) 7–8. sz. 193–199. – A témáról historiográfiai összefoglalót lásd Szilágyi Lóránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. 1. közlemény. *Századok* 71. (1937) 1–3. sz. 1–54.; 2. közlemény: uo. 4–6. sz. 136–202.

A német és francia nyelvatlaszok mint tudományos vállalkozások újszerűségét és jelentőségét magammal kellett felismernem. S ahelyett, hogy magyar nyelvészek értették volna meg velem fontosságukat, azt voltam kénytelen kérdezni, mi lenne, ha azok mintájára elkészülne a magyar nyelvatlasz. Választ adni természetesen nem tudtam, csak azt mondhattam, hogy akkor, egy atlasz birtokában, további kérdéseket vehetünk majd fel. A francia nyelvatlasz¹⁴⁷ eredményeiből azonban máris fontos következtetéseket találtam levonhatóknak, mégpedig pozitív és negatív vonatkozásokban egyaránt. Nyelvészeink azt a megfigyelést, hogy a Székelyföldön és a Göcsejben, tehát az ország keleti és nyugati szélén, de csak ott, sok azonos nyelvi és néprajzi jelenség található, úgy magyarázták: ezeknek oka a határőrző katonaságnak az Árpád-korban a nyugati végekről keletre áttelepítése.¹⁴⁸ Ezt a hipotézist sok érveléssel lehetett támogatni, és aki nem ismerte a nyelvi jelenségek terjedésének módját, nem is tudta cáfolni.

A francia nyelvatlasz éppen a lényegről, aminek tárgyalását a magyar nyelvtudomány elmulasztotta, adott felvilágosítást. Megállapítása szerint a francia nyelvterület szélén levő jelenségek valamikor a központban, Ile de France-ban is éltek, sőt innen terjedtek tovább. Itt azonban a művelődés fejlődése során újabb elemek váltották fel őket, ami a széleken, a fejlődés lassúbb üteme következtében, nem következett be.

A felismerés, hogy a szélek azonos vonásai valamikor az egész nyelvterületen uralkodó állapotok relictumai, relevációszerűen értette meg velem nemcsak a székelygöcseji probléma, hanem a nyelv életének lényegét is. S ezzel együtt középkori történelmünknek a francia fejlődéssel rokon voltát. Amint az erős francia központi királyi hatalom biztosította, hogy az ország politikai és kulturális magjában feltűnő újabb és újabb művelődési elemek kisugárzódjanak mindaddig, ameddig csak elért a központ befolyása, ugyanúgy a magyar nyelv egységének alapja az erős királyság volt. Nyelvünket attól, hogy egymástól eltérő dialektusokra szakadozzék, a királyság központi szervezete mentette meg. A magyar nyelv egységes jellege tehát államszervezetünk és vele egész történelmünk egységét tükrözi.

A nyelvészetnek nem az a feladata, hogy névmagyarázatokkal történeti problémákat próbáljon megoldani, vontam le következtetésemet, hanem a nyelv életének meg-

147 Jules Gilliéron – Edmond Edmont: *Atlas linguistique de la France*. Vol. I–IX. Paris, 1902–1910. Supplément. Paris, 1920.

148 Lásd erről bővebben például Horger Antal: A keleti székelység nyelvjárás térképe. (Egy térképpel.) *Magyar Nyelv* 1. (1905) 10. sz. 446–454.; Erdélyi Lajos: A székely nyelvjárásokhoz és településtörténethez. *Magyar Nyelv* 15. (1919) 72–76.; Uő: Az udvarhelymegyei székelység és a nyugati magyarság nyelvi összefüggése. *Magyar Nyelv* 13. (1917) 196–201.; Uő: Az udvarhelymegyei székelység és a többi magyarság nyelvi kapcsolataihoz. *Magyar Nyelv* 23. (1927) 176–186. Vö. a témáról még Jakab Elek: Székely telepek Magyarországon. *Századok* 30. (1896) VII. füzet. 581–606.; VIII. füzet. 693–704. Vö. erről még Mályusz E.: *Népiségtörténet*, i. m. 58–60., 63.

értése. Annak megállapítása pedig, mit lehet munkájából történeti vonatkozásban értékesíteni, az a történettudomány feladata. Annak megállapításánál kell segítenie, hogy milyen a társadalmi elit és az egész nép viszonya, s miben nyilvánul meg a nép mint cselekvő tényező. A néprajzról szólva ismét az atlaszmunkálatok előnyét emeltem ki. Határ, nemzetiségek, mentalitás: eltűnnek különbségek.

Az antropológia helyzetének vizsgálata valósággal megdöbbentett. Az embertan tudománya szememben egyet jelentett Bartucz Lajos irodalmi működésével. Ebben imponáló volt, hogy a rasszjegyek összetételének arányszámát már a népvándorlás korában százaléknyi pontossággal tudta megállapítani.¹⁴⁹ Most leverő volt felismerni, hogy mennyiségileg nagyon csekély leletanyagra támaszkodnak megállapításai, következtetései pedig előre megszabott tételeket igazolnak. Aszerint, hogy történészek körében a magyarság eredetéről időnként milyen nézetek uralkodtak, változtak Bartucz megállapításai. Ha Hóman a székelység avar eredetét vitatta,¹⁵⁰ akkor a koponyák ugyanezt mutatták. Olyan antropológiára van szükségünk, vontam le a következtetést, amely a valóságot tükrözi és eredményeivel rákényszeríti a történettudományt a kutatásra és gondolkodásra.¹⁵¹

Az antropológia az 1930-as években nehéz helyzetben volt Magyarországon. A közvélemény a német nemzetiszocializmus „Rassenkunde”-jával azonosította és így gyanakodva tekintett rá.¹⁵² Számolni kellett azonban azzal is, hogy éppen ezért népszerű a jobboldali hallgatóság előtt. Az *Archiv für Kulturgeschichte* 22. évfolyamában (1932) a szerkesztő, Walter Goetz, a neves történész fonalán ismertettem a kényes problémát.¹⁵³ A természettudományi megállapításokat a magam számára is irányadóknak tekintve. Akkor is, most is. Az örökléstan megállapításait csak azok tagadhatják, akiknek érdekük fűződik hozzá. A kérdés tehát az, hogy a faj jelentőségének tagadása kiknek érdeke. Eugen Fischert mint elfogulatlan tudóst jellemeztem.¹⁵⁴ Ellenben Günthert mint tudománytalan propagandistát. Százezrest megközelítő példányszámban megjelenő könyveit értékteleneknek bélyegeztem. Ami düh

149 *Az emberfajták és a magyarság faji összetétele*. Bp., 1935.

150 Hóman Bálint: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17. (1921) 4–6. füzet. 90., 99., 107.; Uő: *Székelyek*. Bp., 1940.

151 Antropológia. Antropográfia. In: *Népiségtörténet*, i. m. 144–209. Lásd a kéziratot MTA KIK Kt. (Növédéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

152 A tárgyról folytatott magyarországi kutatások ismertetését lásd *Népiségtörténet*, i. m. 149–153., 162–163., 174–177.

153 Lásd Die Rassenforschung. 1–20. Vö. erről még a Goetz cikkével vitázó Otto Aichel cikkét: Die Rassenforschung. Bemerkungen zu dem gleichnamigen Aufsatz von Walter Goetz. Uo. 372–378. Goetz tanulmányáról, illetve álláspontjáról, valamint Aichel téziseinek kritikájáról lásd *Antropológia*, i. m. 145–146., 153–158., 169–170.

154 Mályusz itt Fischer alábbi műveire utal: *Deutsche Köpfe nordischer Rasse*. München, 1927; *Rasse und Rasse-Entstehung beim Menschen*. Berlin, 1927. Lásd erről *Népiségtörténet*, i. m. 161.

felhalmozódott bennem a náci propaganda magyarellenessége, elvakult hazugságai, a konzervatív jobboldali gondolatot kompromittáló magatartása miatt, annak Güntherre koncentrálni szabad folyást engedtem.¹⁵⁵

Vajon megértették hallgatóim, hogy kifogásaim nem egyetlen író, hanem az őt pártfogoló egész rendszer ellen irányulnak? Szeretném, hogy megérezték legyen, hogy csak az én felfogásomat vallhatják, ha történetírók akarnak lenni. Meggyőződés, hogy felkészülést jelentett számukra, éppen mint nekem, megérteni a Szekfű által szerkesztett (sugallt?) *Mi a magyar?* tendenciáját.¹⁵⁶

Nem titkoltam, hogy politikai érdekek nem győzedelmeskedhetnek a tudomány felett. Nagy erősségem volt, hogy akkor a tudomány elsőbbségét mindenki elismerte. A közvélemény természetesnek találta a tudományos meggyőződésből vallott kritikát, éppen olyan természetesnek vette, hogy ilyet halljon, mint a tudomány szolgája, hogy ilyet hirdessen. Szabadon megmondhattam én is, amivel nem értek egyet. Hogy a nemzeti szocializmus tévedése a nép fogalmának az egész németiségre kiterjesztése.¹⁵⁷ Kifogásolhattam, hogy a gyári munkásságról nem esik szó.¹⁵⁸ Gúnyolódva bírálhattam a magyar értelmiséget, amiért nem teljesíti feladatát, nem termel oly kulturális értékeket, amelyeket átadva a vulgusnak, vezető szerepét betölthetné, hanem azzal együtt selejtes művelődés fogyasztója. S attól csak az választja el, hogy húszfilléres detektívregény helyett egy pengőset olvas, ugyanazt a filmet pedig a moziban drágább helyről nézi.

Volt-e vajon hatása ennek a két félévnek hallgatóságomra – nem tudom. Azt sem tudom, hallgatták-e kollégiumomat olyanok, akik később doktori értekezést készítettek hozzám. Az elsőévesek körül egyedül Kovács Márton nevére emlékezem. De reá úgy, hogy talán disszertációjában tanújelét adta akkori benyomásainak. Értekezésének, *A felsőöri magyar népszízetnek* témáját később ajánlottam neki kidolgozásra. Akkori beszélgetésünk során nem adta bizonyosságát annak, hogy mély benyomást tett volna rá első egyetemi éve.

Egyetlen sikeremül azt könyvelhettem el, hogy Révay József engedélyt kért: eljöhessen előadásaimra és néhány órán részt is vett. Ő filozófus volt, Kornis Gyula tanársegéde, ugyanakkor baloldali érzelmű: rendszeresen dolgozott a *Századunk-*

155 Mályusz Hans Friedrich Karl Günther következő műveit bírálta: *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München, 1922. (Újabb kiadásai: 1932, 1933, 1934); *Rassenkunde Europas. Mit besonderer Berücksichtigung auf die Rassen-geschichte der Hauptvölker indogermanischer Sprache*. München, 1925, 1927. Lásd erről *Népiségtörténet*, i. m. 161–172.

156 *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Bp., 1939. – Ebben Bartucz Lajos tanulmánya: Magyar ember, típus, faj. 149–155.

157 *Népiségtörténet*, i. m. 22., 35., 40–41.

158 Uo. 151., 153.

ba,¹⁵⁹ tehát nem a *Társadalomtudományba*. Valószínűleg csehszlovákiai iskoláztatása¹⁶⁰ oltotta bele a demokrácia iránti megértést. Nem volt alkalmam beszélni vele sem népiségtörténetről, sem semmi másról. Biztosan hasznos lett volna számomra, ha szót válthatok vele. 1945 nyarán baloldali radikalizmusa nem mentette meg szomorú halálától. Amidőn többedmagával Gyömrőre kiment, hogy a törvényes rendelkezések értelmében megmaradt földjüket megtekintsék, és felőle rendelkezzenek, a tizenkilences proletárdiktatúra egykori fanatikus hívei valamennyiüket meggyilkolták.¹⁶¹ Halálát mint a népharag következményét könyvelték el, amelyért senki sem felelős. A belügyminiszter éppen Erdei Ferenc volt, aki értékelhette volna, hogy származása ellenére hozzájuk csatlakozott és radikális világnézetét akkor megvallotta, amikor abból előnye nem származott, tehetetlenül tudomásul vette a történeteket. A hálátlan világ, amelyért valaha dolgozott, teljesen megfeledezett Révayról.¹⁶²

Előadásaimból, befejezetlenségük miatt, nem bontakoztak ki határozottan egy könyv körvonalai. Szükségem lett volna még legalább egy másik évre, hogy a földrajz, a településtudomány, az archeológia, a statisztika, a művelődéstörténet helyzetén elmélkedhessem. Úgy éreztem, hogy nem volna helyes hallgatóimat oly megfigyelések közlésével traktálnom, amelyeknek tanulmányaikban nem veszik közvetlen hasznát. Az is feszélyezett, hogy talán egy év kevés volna a népiségtörténet módszertanának összeállítására. Esetleg kiderülne közben, hogy még további tudományágakat kellene bevonnom vizsgálódásaim körébe. A részmegfigyelések egyeztetése, a módszertan elveinek megfogalmazása pedig szintén időbe kerülne. A bevezetés tehát torzó maradt, amiből ugyanolyan hátrányom származott, mint szegedi felvilágosodás-előadásaim¹⁶³ feldolgozatlanságából. Amint ezek eredményeit Szekfű nem ismerve, kétségbe vonta hozzájuk kapcsolódó megállapításaim helyességét, ugyanúgy Hóman és csatlóssai megalapozatlanoknak hitték a népiségkutatást illető megjegyzéseimet, úgy fogták fel, hogy a népiségtörténet azonos Szabó *Ugocsájával*.¹⁶⁴

159 Lásd például: *Századunk* 6. (1931) 8. sz. 416–421.; 7. (1932) 2. sz. 130–131., 8–10. sz. 441., 445–449.; 8. (1933) 1–2. sz. 35–36., 77–78.; 9. (1934) 45–47., 205., 384.; 10. (1935) 93–94.

160 Révay családja ősi birtokain, a Turóc vármegyei Kisselmecen és Tajnán töltötte gyermek- és ifjúkorát.

161 Révayt 1945. április 19-én, és nem 1945 nyarán gyilkolták meg, gróf Coronini Jánossal együtt. Holttestüket csak 1945 szeptemberében találták meg elásva.

162 Révayról és filozófiai munkásságáról, valamint meggyilkolásáról csak az utóbbi négy évtizedben folyt kutatás. Lásd erről például Hanák Tibor: Filozófus a szintézis alatt. *Új Látóhatár* 31. (1980) 2. sz. 249–253.; Gróf Révay József 1905–1945. In: *Révay József. Mások megítéléséről: esszék, tanulmányok. Kíszenemek Tajnán. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg monográfiájához*. Válogatta: Filep Tamás. A bevezető tanulmányt írta Percz László. Bp., 1999; Palasik Mária: *Félelemben zárt múlt – Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Bp., 2000.

163 Mályusz ezeket az előadásait az 1931–1932. tanévben tartotta. Lásd erről a III. fejezetet.

164 Vö. erről például Hadrovics László és Wellmann Imre recenzióját a műről: *Magyar Nyelv* 33. (1937) 5–6. sz. 182–184.; *Századok* 71. (1937) 9–10. sz. 473–485.

A népiségtörténet azzal egyidejűleg, hogy feltűnt akadémiai kiadványsorozat címében (1937), az egyetemi tanrend négyórás kollégiumi megjelölésére használta (1936–1937),¹⁶⁵ azt is meghatározta, hogy része a budapesti egyetem oktatáson kívüli, tudományos kutatási munkájának. A világ az utóbbiról azzal szerezhetett tudomást, hogy 1938-ban javaslatomra a bölcsészeti kar Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézet szervezését engedélyezte, vezetésével engem bízott meg.¹⁶⁶ Én pedig tanítványaim településtörténeti tárgyú doktori értekezéseit mint az intézet kiadványait *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* sorozattal címmel nyomattam ki.

Intézetem megalapítására a közvetlen alkalmat a kari, úgynevezett „E” épület felépítése adta meg.¹⁶⁷ Ide ugyanis több nyelvi-irodalmi tanszék átköltözött. S mert ezek megüresedett helyiségeit az eddig szűkösen elhelyezett katedrák kapták meg, sor kerülhetett arra, hogy saját tanári szobám legyen. Mindeddig Hajnal István szívességéből az ő szobájában, amely egyúttal az Egyetemes Újkori Történelmi Intézet volt, könyvtárral együtt, húzódtam meg. Természetesen maradt volna minden a régiben, ha Szekfű szobája és az igazgatása alatt álló Magyar Történelmi Intézet együttesen valamivel méltóbb környezetben van. A földszinten azonban szűk kis helyiséggel az egykori altiszti szobával kellett beérnie. Az ő helyzetén változtatott tehát a kar, amidőn az első emeleten több ablakos tágas termet jelölt ki intézetéül, amelyhez, bejárattal a teremből, tanári szobája csatlakozott. Az intézet másik végén két egy-egy ablakos helyiség következett. Az, amelyik az intézettel közvetlenül volt szomszédos, s amelybe az intézetből és a folyosóról egyaránt ajtó vezetett, lett a Népiségtörténeti Intézet, a belőle nyíló helyiség pedig tanári szobám. Ez csendes, nyugalmat biztosító helyiség volt. Ablaka, mint az egész traktusé, amelyről az imént szóltam, az egyik belső udvarra nézett. Ha valaki beszélni kívánt velem, annak a Népiségtörténeti Intézetben keresztül kellett hozzám belépnie.

A beosztás szemléletesen mutatta, hogy a Magyar Történeti Intézetet Szekfű igazgatja, de nekem is van közöm hozzá, mint a középkor tanárának. Ugyanakkor egy speciális területen mint testvérintézet vezetője teljes önállósággal rendelkezem. Intézetem különállása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy évi dotáció volt számára biztosítva könyvek beszerzésére. Antiquáriumi katalógusok böngészése, könyvvásárlási ábrándozások, kis összegek beosztása, hogy minél kevesebből minél több értékűt lehessen vásárolni, hozzátartozott addig is életemhez. Most újabb alkalmat kaptam. Ismét megvettem tehát a *Deutsche Geschichtsblättert*. A földrajzra mint a népiség-

165 Lásd erről a 145. sz. jegyzetet.

166 Az 1937-ben létrehozott intézetet Mályusz 1945-ig vezette. Az intézet felállításáról vö. Erős V.: *A Szekfű-Mályusz vita*, i. m. 87. 221. jegyzet.

167 Mályusz itt nem jól emlékezett. A szóban forgó épület a „C” épület volt, amely 1938-ban épült. (Borsodi Csaba szíves közlése, amiért ezúton mondok köszönetet.)

történet résztudományára gondolva, a *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde*,¹⁶⁸ amelyet már Turóc megyét írva is használtam. De oly csodálatos várostörténeti kiadványt is, mint a *Niederdeutscher Städteatlas*,¹⁶⁹ amelynek egy példánya sem volt meg Magyarországon, s amelyet, hogy sajátomból vásároljak meg, arra nem is gondoltam.

Külföldi módszertani munkák megszerzése mellett másik – könnyebben áttekinthető – gyűjtési köröm a magyarországi helytörténeti kiadványok vásárlása volt. Ami antiquáriumokban, aukciókon e nemből szemem elé került, azt igyekeztem megvenni. Oly ritka munkákhoz, amelyeket egyébként magamnak vásároltam volna meg, most az intézetet segítettem hozzá. Utazásaimat szintén felhasználtam könyvszerzésre. Amidőn Szamosújváron jártunk Edittel, az örmény múzeumtól megvettem Szongott Kristóf *Szamosújvár város monographiáját* (1901–1903), a négykötetes műnek¹⁷⁰ utolsó példányát. Ez is olyan munka volt, mint sok más ritka helytörténeti kiadvány, hogy emberemlékezet óta nem lehetett találkozni vele a könyvpiacra.

A helytörténeti könyvanyag, amelyet egyetemi hallgató koromtól kezdve előbb magamnak, majd az intézetemnek gyűjtöttem, évek múltával értékben egyre növekedett. Általában kis példányszámban jelentek meg az ilyesféle munkák, vidéki nyomdák termékei. Megrendelőik, első vásárlóik halála után az utódok, akik már nem tudták, mibe kerültek annak idején, nem gondoltak megőrzésükre. Ma általában ritkaságok. Mint ma (1973) mondják, keresett tételek, amelyekre az antiquáriumok biztos vásárlók. Bármennyire ügyeltem, alig valamit sikerült összeszednem az 1920 utáni szlovák, rutén, román, szerb, horvát irodalomból. Érthető is. Az elcsatolt területekkel oly keveset foglalkoztunk itthon, hogy ritkaságnak számított egy-egy hozánk elkerülő monográfia. Ilyenek tehát antiquariusok kezébe sem kerülhettek. A nemzetiségi helytörténeti irodalom termékeinek hiányát egyelőre nem éreztem súlyosnak. Azzal vigasztalódtam, hogy majd nyugalmasabb időkben mindent pótolni lehet. Egyébként pedig, biztattam magamat, rajtunk múlik, hogy szomszédunkkal szemben előnyünket, amit a népiségtörténet biztosít, fenntartsuk, sőt tovább növeljük. Nem volt kétségem, hogy ez sikerül. Megnyugtató, hogy hallgatóim közt minden évben akadtak – igaz, nem sokan olyanok –, akik vállalták a szokottnál több munkát, amelyet egy szakdolgozat, doktori értekezés elkészítéséhez megkívántam.

Abban, hogy szakdolgozati témát kérjen tőlem valaki, és ilyent ajánlhassak, négyévi hátrány gátolt. A tételeket, amelyeket két szegedi évem alatt osztottam ki, az egyetlen Barta István kivételével, ottani tanárokhoz készítették egykori hallgatóim.

168 A sorozat kötetei 1886 és 1939 között Stuttgartban láttak napvilágot a „Zentralkommission für Wissenschaftliche Landeskunde von Deutschland” kiadásában.

169 Lásd erről a VI. fejezetet.

170 *Szamosújvár szab. kir. város monographiája. 1700–1900.* I–IV. kötet. Szamosújvár, 1901, 1903.

Budapesti kinevezésemig¹⁷¹ nem voltam az itteni tanárvizsgáló bizottság tagja. Így azok, akik 1932–1934-ig hallgattak,¹⁷² az utóbbi évben még nem alapvizsgázhattak nálam. Két hallgatóm elvesztését különösen sajnáltam: Benda Kálmánét és Kornfeld Máriáét.

Benda az Eötvös Collegiumot képviselte, könnyen és sokat appercipiált, hatalmas munkabírás jellemezte. Kornfeld szorgalma és kitűnni vágyása kedvező hatással volt a többi nőhallgatóra. Ezek tekintélyes része nem hivatástudatból választotta a pedagógiai pályát, hanem mert valahol el kellett tölteniök férjhez menetelükig az időt. Most, mikor ezek látták, hogy egy gazdag iparbárcsalád sarja, aki bár egyszerű, de elegáns ruhákban jelent meg az egyetemen, szorgalmasan jegyzi a hallottakat és számol be szemináriumi órákon olvasmányairól, tehát komolyan veszi tanulmányait, tekintélyt szerzett az egyetemen a leányok körében. Ezt az öntudatlan magatartásából következő szerepét honoráltam, amikor egy szemináriumi referátumát nem jeles, hanem kitűnő jeggyel értékeltem. Bár dolgozata önmagában is megérdemelte volna a kiemelést, mivel Árpád-házi Boldog Margit alakját a legendák szövedékéből nemcsak ügyesen, hanem egzaltált lényé beleérzésével bontotta ki.

Sajnáltam, hogy 1934 tavaszán, a vizsgaidőszakban, amikor kérték, írjam alá az alapvizsgára a hozzám beosztásukat biztosító papírt, erre nem volt módom. Kérjék magukat Szekfűhöz, ajánlottam nekik. Egyrészt, mert biztos voltam, hogy nála is megállják helyüket, másrészt, mert saját vizsgakövetelményeimet csak Szekfűéhez

171 Mályuszt a Királyi Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, Hóman Bálint 1934. július 18-án nevezte ki a Pázmány Péter Tudományegyetem „Magyar történet 1526-ig” nevű tanszékére nyilvános rendes egyetemi tanárrá. (Az erről 1934. július 23-án kelt hivatalos iratot Mályusz örököseinek tulajdonában található.) Mályusz még ezt megelőzően, 1934. július 4-én letette a hivatali esküt, amelyet az egyetem 1934. augusztus 31-én kelt iratában igazolt. Vö. erről még az egyetem Bölcsészettudományi Karának 1934. évi II. rendes ülésén hozott határozatot, melynek értelmében Mályuszt egyetemi nyilvános rendes tanárrá a „Történelmi Szeminárium és a Magyar Történelmi Intézet” vezető tanárává kinevezték. (Bp., 1934. november 23.) Ezt a kar Szentpétery Imre 1934. október 2-i és Szekfű Gyula 1934. október 11-i előterjesztésére fogadta el. Lásd ezeket az iratokat részben: ELTE Lt. BTK. DH. 8b.) 860/934–35., 899/934–35., részben Mályusz örököseinek tulajdonában. Hóman néhány hónappal később (1934. október 30.) felmentette Mályuszt a szegedi egyetemi tanári állás ellátása alól. Az erről szóló határozat: ELTE Lt. BTK. 8b.) DH. 1035/34–35. Mályusz kinevezéséről vö. még *Hivatalos Közlöny* 42. (1934) április 15. 16. sz. 75. és 200.; Erős V.: Adalékok, i. m. 34–35.; Erős V.: Szekfű és Mályusz vitája, i. m. 473–474. 24. jegyzet.

172 Mályusz, miután a Szegeden 1932 nyarán tanulmányi szabadságot kapott. A budapesti egyetemen az 1933–1934-es tanévben megbízott előadóként a Magyar Középkori Történelmi Tanszéken előadásokat és szemináriumokat tartott heti hat órában. Lásd erről Jegyzőkönyv a budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának 1933. évi május hó 5-én tartott VIII. rendes (ez idei 11.) üléséről. ELTE Lt. 8a.); ELTE Lt. 8b.) DH. 1599/932–33. Mályusz a következő órákat hirdette meg: Magyarország története Mátyás király korában. (Heti 4 óra.); Forrásgyakorlatok a XV. századi magyar történet köréből. (Heti 2 óra.) Lásd ezekről: *PYTE tanrend*, 1933/34. tanév első fele. Bp., 1933. 35.; Magyarország története a Jagellók-korában. (4 óra); Forrásgyakorlatok a Jagellók korának történetéhez. (1 óra); Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. *PYTE tanrend*, 1933/34. tanév második fele. Bp., 1933. 33.

tartottam foghatóknak. Nem csalódtam: vizsgájuk jól sikerült. Benda úgynevezett „nehéz” kérdést kapott disszertációja témájául, és azt kitűnően oldotta meg.¹⁷³ Kornfeldnek Szekfű szokatlanul középkori tárgyút [adott]: „Mátyás király és a városok”. Csak tavaly (1972), Gábor Andor egyik leveléből tudtam meg, hogy Szekfűt már Rákóczi-botránya¹⁷⁴ idején foglalkoztatta egy Mátyás-életrajz megírásának gondolata.¹⁷⁵ Mátyás várospolitikáját vagyonos hallgató azért lett volna hivatott kidolgozni, mert az észak-magyarországi városok levéltáraiban kutatás, oklevelek értékesítésére alapfeltétel volt a probléma helyes megoldásához. Nem hallottam arról, hogy Kornfeld elment volna Pozsonyba, Kassára és a többi városba. Úgy látszik, csak az Országos Levéltárban kutatott, ez pedig kevésnek bizonyult. A disszertáció nem készült el.

Ebben a pontban előnyösen különböztem Szekfűtől: nálam nem lehetett egy kiadott témát meg nem írni. Talán Kornfeldet is segíthettem volna. Arra azonban nem volt kedvem, hogy beleavatkozzam Szekfű ügyeibe.¹⁷⁶ Ezért mindjárt alapvizsgálja letétele után, amidőn megkapta tézisé, elhárítóan válaszoltam Kornfeld kérdésére, hogy munkája közben hozzám fordulhat-e. Valószínűleg nem értette meg tartózkodásom okát. De az is lehet, hogy a magyarországi nagykapitalistákat jellemző gőgös érzékenysége sértődött meg.

Erre jellemző az eset, amely köztem és az öreg Kornfeld, Mária apja¹⁷⁷ közt történt. Még szegedi tanár koromban meghívást kaptam vacsorára Kornfeldékhez. Éppen Bécsben voltam, és így alighogy megírhattam lemondó levelemet, Balogh Józseftől, a Magyar Szemle Társaság főtítkárától beérkezett a figyelmeztető távirat, hogy Kornfeld báró válaszat várja.¹⁷⁸ Nem tagadhatom, ha nagyon akartam volna, éppen elmehettem volna a vacsorára. Nekem azonban nem volt kedvem egy pöffeszkedő zsidó pénzember házában megjeleni. Jól sejtettem, hogy lenézően kezeltek volna. Apósom,¹⁷⁹ akit szűkös anyagi viszonyai arra kényszerítettek, hogy instruktorkodást vállaljon, Kornfeldéknél is rendszeresen adott órákat. A népes család több tagját taníttatta, Máriát is. Milyen volt helyzete, el tudom képzelni diákkori tapasztalataim alapján.

173 *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században.* Bp., 1937.

174 Mályusz itt Szekfűnek *A száműzött Rákóczi* című műve kapcsán kiobbant vitára utal. Lásd erről az I. fejezetet.

175 Vértsey Miklós: Gábor Andor levelei Szekfű Gyulához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76. (1972) 1. füzet. 83. (Gábor Andor 1915. április 15-i levele.)

176 Mályusz és Szekfű később, 1937 februárjában egy írásbeli nyilatkozatot tettek, melynek értelmében: „amennyiben Szekfű Gyula valamelyik hallgatója az újkori magyar történelemből Mályusz Elemérnél, Mályusz Elemér valamelyik hallgatója pedig az 1526 előtti magyar történelemből Szekfű Gyulánál kíván szóbeli doktori szigorlatot tenni, az ellen egyik félnek sincs kifogása.” Lásd az erről szóló megállapodást: MTA KIK Kt. (Növekedénapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

177 Kornfeld Móric.

178 Balogh Józsefnek Mályuszhoz írott levelei között nem található meg a távirat.

179 Császárné Ernő.

Ő tehát a Kornfeld-ház szokásainak ismeretében, midőn elmondtam neki esetemet, megnyugtattott, hogy soha többé nem fognak meginvitálni, mert meghívásuk elhárítását visszautasításnak veszik. Utólag megnyugvást éreztem, hogy helyesen cselekedtem lemondásommal. Mindezek ellenére, Kornfeld kisasszonnyal teljes elfogulatlansággal bántam, akár mint többi hallgatómmal.

Tanítványaim számára, akiknek legidősebbjei tehát 1935-ben alapvizsgáztak, diszsertációm mintájára, előszeretettel tűztem ki feladatul, egy-egy megye középkori településtörténetének a feldolgozását. Irányelvem az volt, hogy legalább oly munkát kell írniok, mint a *Túróc megye*. Össze kell tehát gyűjteniök a nyomtatásban megjelent okleveleken kívül a kiadatlanokat, „elsősorban” az Országos Levéltárban, de lehetőleg a vidéken családok és közületek birtokában lévőket is, hogy paleográfiai ismereteiket gyarapítsák. Egyébként pedig igyekezzenek megyéjük múltjában minél több, a sablonostól elütő jelenséget felismerni és megmagyarázni. Mindenki szabadon vizsgálódhatott, tetszése szerint emelhetette ki, amit fontosnak tartott. Nagy öröömre az első három, egy időben elkészült értekezés már címében is jelezte a szerzőikre jellemző különbségeket.¹⁸⁰ Mindhárman szakmájuk ismert és megbecsült művelői, ketten közülük ma (1973) kandidátusok.

Fügedinek eleve nyert ügye volt nálam: Domanovszky mint unokaöccsét ajánlotta figyelmembe. Az őt ilyen kérdésekben jellemző határozottsággal, amelyből mindég kiéreztem, hogy bizonyosra veszi, nem fogok neki csalódást okozni. Tanítványi érzelmeimmel megfelelően bántam Fügedivel. Sajnos, az ő kárára. Neki lett volna előnyösebb, ha Domanovszky szava nem köti meg kezemet és az unokaöcsben¹⁸¹ nem burjánzik el a beképzeltség és rátartiság. Ha már az első alkalommal nem hunyom be szememet, megtakaríthatta volna magának Fügedi, hogy az 1950-es években hosszú időre kikerüljön a tudományos dolgozók közül, és konzervgyári bérelszámolóként keresse kenyerét.¹⁸² Így csak értekezése kéziratának átolvasásakor döböntem rá, hogy már jellemének intaktsága forog veszélyben. Amin megütköztem, az egy lábjegyzet volt, amelyben Fügedi bántó fölénnyel elintézte Ethey Gyula *Vágvölgyi krónika* című munkáját.¹⁸³

180 Fügedi Erik: *Nyitra megye betelepülése*. Bp., 1938; Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp., 1939; Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Bp., 1939. – Mindhárom mű a *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* sorozatban jelent meg (1–3. sz.). Lásd ezekről: Mályusz feljegyzései, i. m. 194.

181 Fügedi és Domanovszky rokonságáról lásd Kövér György: *Patrónus és tanítványi gárda. A Domanovszky-iskola*. [Bp.] 2018. 9. (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián).

182 Fügedi Erik 1950 őszétől a Levéltárak Országos Központjában tudományos osztályvezető volt 1952-ig, amikor személye ellen prekonceptációs támadást indítottak és eltávolították őt állásából. Ezt követően 1961-ig egy konzervgyárban tervekészítőként és számvevőként dolgozott.

183 Komárom-Komárno, 1935.

Ethey szlovákiai jómódú magyar földbirtokos volt. Egykor maga is szolgált a megyéjéért. Az impériumváltozáskor¹⁸⁴ nem hagyta el szülőföldjét, hanem mintagazdaságával kihasználta az iparosított Csehszlovákiában a mezőgazdaság számára nyíló konjunktúrát. Ugyanakkor nem felejtkezett el a magyarság iránti kötelezettségéről sem. Vonzotta a múlt: gyűjtögette a szülőföldjére vonatkozó adatokat. Az írásos emlékekért nem sajnálta a pénzt és így értékes középkori oklevelek kerültek birtokába, amelyek különben elkallódtak volna. Gyűjteményében voltak Csejterre vonatkozó oklevelek is. Amellett írogatott is. Adatai a mindennapi életről szóltak,¹⁸⁵ és rajzai, amelyeket kis kötetébe összefoglalt,¹⁸⁶ azt mutatták, hogy a Vág völgyében magyarság és szlovákság békésen éldegélt egymás mellett.

Ethey nekem való ember volt. Biztatásomra ismételten felkeresett, összeismertkedtünk. Kérésre, hogy tegye lehetővé Fügedi számára a Vág–völgy megismerését és gyűjteménye használatát, meghívta és hosszabb időre vendégül látta. Elvitte őt másik, Bars megyei birtokára is. Magamról tudtam, mit jelent egy helytörténésznek annak a vidéknek az ismerete, amelyről ír. Örültem tehát, hogy tanítványom ily jóindulatú pártfogóra talált. A könyv, amelyet Fügedi megficskázott, jó szándékúan autodidaktának szélesebb körök részére írott műve, nem tartalmazott képtelenségeket, sem valótlanosságokat. Ethey nem követett el baklövéseket sem. Éppen csak nem egyetlen folyamatban ábrázolta a fejlődést, hanem több összetevőre bontva haladt újból és újból végig a történelem fonalán. Pontosan úgy, amint Erdélyi László művelődéstörténeti disszertációi tettek.¹⁸⁷ A sértő részt kihúztam Fügedivel kéziratából, és figyelmeztettem: ha egyszer elfogadta Ethey vendégbarátságát, nem illik így bánni vele.

A hűség sem volt Fügedi erőssége, ezt magamon tapasztaltam. Amikor az Országos Levéltár a szlovákiai középkori oklevelek felderítésére megbízást szerzett neki, hosszú külföldi útjára, amelynek folyamán Pozsonyból feleséget hozott magával, úgy ment el és azon úgy tevékenykedett, hogy egyetlenegyszer nem tett nekem feladatáról említést. A háború alatt évekig nem találkoztam vele.

Egyébként disszertációja, az első sorozatomban, kitűnő munka. Nagy érdeme, hogy a hatalmas kiterjedésű megye települési viszonyait, ellenállva a bőbeszédűségre csábító adatgazdaságnak, csak a lényeges elemeket emelve ki, tárgyalta meg. Az értékezés áttekinthetősége, kitűnő szerkezete tette lehetővé hogy a *Századok* elfogadta közlésre, és ezzel a szerző mentesült a nyomdaköltségektől. Mintha beütemeztük

184 Azaz az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor, 1918-ban.

185 Például *Vágújhely története és a szomszédos várak*. Nyitra, 1926; *A vágvölgyi magyarság települése és foglalkozása*. Bratislava–Pozsony, 1941; *A csejthei uradalom története*. Bp., [1943].

186 *A Zoborvidék múltjából*. [Nyitra, 1936]. (A Híd könyvsorozata).

187 *Magyar művelődéstörténet*. I–II. kötet. Kolozsvár, 1915–1918.

volna, a komáromi magyar–szlovák tárgyalások és az első bécsi döntés idejére készült el a Nyitra megye. A legvitatottabb területről, Surány vidékéről, amelyhez a szlovákok hajthatatlanul ragaszkodtak, az érdeklődők Fügedinél pontos adatokat találhattak.¹⁸⁸ A népesedéstörténet beváltotta a hozzáfűzött reményeket.

Nyitra megyének az akadémiai sorozatból a disszertációk közé átvitelét Pleidell Ambrus országos levéltárnok 1935-ben bekövetkezett halála indokolta. Ő vállalta annak idején szülőmegyéje történetének gondozását. Arra azonban már nem volt ideje, hogy tüzetesebben foglalkozék vele. Súlyos szívbaj bénította munkaerejét, és okozta korai halálát. Fügedi tehát a levéltári gárdában megüresedett helyre lépett. Nemcsak bevált itt, hanem, amivel felülmúlta idősebb társait, megfogadva tanácsomat, megtanult szlovákul. Nyelvismeretének később is hasznát vette.

Hallgatóim figyelmét, mivel az északi megyék sorsát jó kezekben láttam, a népesedéstörténeti munkaközösség tagjainál, lehetőleg Erdély felé irányítottam. Balázs Éva és Iczkovits Emma könnyen találtak oly szálakat, amik erdélyi rokonaikhoz fűzték őket, és így eleve melegebb érdeklődéssel fordultak a nekik jutott megyék felé. Balázs fordulatos, jó stílusával olvasmányosan írta meg értekezését. Aki kíváncsi volt társai törekvéseire, az ő disszertációjából kiolvashatta, hogy becsületes, nemes szándék vezeti valamennyiüket.

Iczkovitsnak oly feladat jutott, amelynél elsősorban szorgalomra, pontos, lelkiismeretes anyaggyűjtésre volt szükség. Fehér megye volt Erdély legkevesébe ismert területe. Fontosságát csak sejteni lehetett, de hogy a székely és szász települések miként változtattak eredeti alakján, arra az irodalomban még utalást sem lehetett találni. A változásokat még elképzelni sem volt mód. Csak éreznie lehetett annak, akit Erdélyből elsősorban a magyarság sorsa érdekelt, hogy a megoldás a központi terület feltárásán, problémáinak megértésén keresztül vezet. Iczkovits azzal, hogy összeállította Fehér megye történeti földrajzát és a települések neve alatt csoportosított minden reájuk vonatkozó adatot, módot adott nekem, hogy a kutatás során szemem előtt felmerülő megoldásokat mérleljelem, s a legvalószínűbb mellett döntve rekonstruáljam Erdély településtörténetét. Disszertációja nagy segítségemre volt a következő években. Nem csak én becsültem meg és értékeltem. Disszertációja térképmellékletét, amelynek jelei a településeket keletkezésük időpontja szerint tüntették fel, magnagyobbított formában viszontláttam 1956-i bukaresti utamon¹⁸⁹ a gyulafehérvári múzeumban. Büszkeség töltött el, hogy a nacionalista román történettudomány egyik jellegzetes intézménye teljes egészükben elfogadta eredményeinket. A két erdélyi disszertáció kinyomtatását azzal segítettem elő, hogy az 1938–1939. tanévben,

¹⁸⁸ Fügedi E.: *Nyitra megye*, i. m. 28–30., 63.

¹⁸⁹ Lásd erről a VIII. fejezetet.

amidőn reám került a sor, pályatételül valamely erdélyi megye betelepülésének történetét tűztem ki, beadattam két hallgatómmal dolgozatukat, és azokat a megosztott díjjal jutalmaztattam.¹⁹⁰

A következő évtől (1940) az intézetemben elkészült valamennyi disszertáció nyomdaköltségeit kérésemre a miniszterelnökség fedezte. Ottlik László és Teleki Pál, közoktatásügyi miniszteri és miniszterelnöki minőségében egyaránt, majd Pataky Tibor, a miniszterelnökségen a kisebbségi osztály vezetője segítettek, hogy a nyomdák számlájuk ellenértékét, a térképek rajzolói munkadíjukat megkapják.¹⁹¹ A sorrendben 1940-ben következő két érkezés Maksay Ferenc: *A középkori Szatmár megye* és Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt* volt. A két megye nagy kiterjedése és a forrásanyag gazdagsága, ugyanakkor azonban a szerzők munkakedve és tehetsége is eredményezte, hogy a sorozat velük érte el csúcspontját. Maksay disszertációja 241, Jakóé 424 lap terjedelmével, és mert teljes egészükben levéltári adatokra épültek, impozáns munkák.¹⁹²

Mindkét szerző teljes mértékben megvalósította elgondolásaimat. Kéziratuk elolvasása közben nem támadt hiányérzetem, mintha valamiféle jelenséget nem magyaráztak volna meg. Nem tudtam volna oly irányba mutatni, ahol még lappangó probléma volna található. Történetírásunk két kitűnő szakembere mutatta meg bennük oroszlánkörmeit. S amire különösen büszke vagyok, az az, hogy mindkettőjük tudósi pályáján disszertációjuk csak a kiindulópontot jelentette, és azoknak eredetibb munkák jelzik további sikereiket. Megőrizték önállóságukat és egyéniségüket úgy fejlesztették, hogy a változó körülményekhez igazodva tudták újabb munkaprogramjukat megfogalmazni.

Maksay kezdetben biztosra vehette, hogy értekezéséhez szervesen kapcsolódhat további életpályája. 1941-től 1946-ig az egyetemi Magyarságtudományi Intézet titkára volt, és ebben a minőségében feladatul a népiségtörténet művelését kapta. Egy Szatmár megyei falu nemzetiségi viszonyainak változását vizsgálta, anyakönyvek felhasználásával is, hogy a népi asszimiláció folyamatát konkrét példák tükrében lássa.¹⁹³ Jakó 1942 óta kolozsvári magyar egyetemen, majd a Babeş–Bolyai-egyetemen a történeti segédtudományok tanára, az erdélyi magyarság története kutatását irányítja, gyűjti fényképmásolatban az erdélyi középkori életéről szóló okleveleket harmonikus, szé-

190 Jakó és Maksay 1940-ben Mályusz javaslatára „Pataky Tibor államtitkár úr jóindulatából 250–250 pengőt kapott mint jutalmat a levéltári kutatások közben felmerült kiadások utólagos megtérítéséül is.” Mályusz feljegyzései, i. m. 195.

191 Lásd az erről Pataky 1942-ben kelt értesítését és a budapesti Sylvester Irodalom és Nyomdai Intézet Rt. nyomdai elszámolásait (1942–1944) Nagy Kálózi Balázs és Koch (Bélay) Vilmos könyvének kiadásáról: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

192 A két mű a *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* sorozat 4. és 5. sz. kötete.

193 Magyar-román együttélés az erdélyi részeken. *Erdélyi Múzeum* 47. (1942) (Új folyam 13.) 2. füzet. 242–250.

pen tagolt életprogram szerint, bár nagy nehézségekkel küzdve nevel egyre újabb és újabb generációkat az erdélyi történelem művelésére.

A két disszertációt megjelenésükkor általános elismerés fogadta. Domanovszky jól ismerte, gratulált tehát nekem hozzájuk. Kováts Ferenc, a gazdaságtörténész azzal szerzett örömet, hogy oly oldalról mutatta meg használhatóságukat, amelyre eddig nem is gondoltam. A kézműves foglalkozást jelentő családnevek tömegét emelte ki. Hozzákezdett kijegyzésükhöz mint a történeti statisztika nagymestere talán a kézműveseknek a falusi-mezővárosi lakosság egészéhez mért arányszámára kívánt következtetni. Ő, híres állhatatlanságáról, a témájába csak belekapott és hamar elejtette. Hagyatékából nem kerültek elő ily jellegű kijegyzések. Értékelő szempontjának érvényességén azonban ez a körülmény mit sem változtat.

Intézetem még mindössze három disszertáció megjelenését érte meg.¹⁹⁴ Témáik alkalmasak voltak megmutatni, hogy településtörténeti problémák, amelyek feldolgozásra várnak, a magyar történelemnek nem csak középkori szakaszában találhatóak. S közöttük vannak olyanok, amik megoldásával szerényebb képességűek is, akik-től hosszas levéltári kutatás elvégzése nem kívánható meg, érdemleges munkát végezhetnek.

Kovács Mártontól azok alapján, ahogy alapvizsgáimig megismertem, nem vártam sokat. Szokásom szerint egy ideig – részben felfokozott követelményeket támasztva, részben nem fukarkodva szarkasztikus megjegyzésekkel – igyekeztem elriasztani. Csak amikor ő is hősiiesen állta a hétpróbát, és mert Dénes sógorommal¹⁹⁵ együtt járt az evangélikus gimnáziumba, megismerve családi körülményeit, megtudtam, hogy ácsmester árvája, aki anyját instruktorkodásával tartja el, lágyultam meg, és kerestem egy neki való témát. Valami ösztöndíjfelével egy vakációban járt Németországban, és mert félni lehetett, hogy a felszínen látottak őt is, mint annyi jó szándékú fiatal elkápráztatják, ellensúlyozásul annak felderítését bíztam rá, hogyan bánnak a náci egy baráti nép gyermekeivel, ha azok államuk fennhatósága alá kerülnek. Kutatói tapasztalatai, és amit a helyszínen látott, kigyógyíthatták elfogultságából.

Módszertanilag a német nyelvsziget-kutatás elveit lehetett felhasználnia, annak a felfogásomnak szellemében, hogy ellenségeinktől tanulva, saját fegyvereikkel kell őket legyőzniünk. Amit Walter Kuhn *Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren*¹⁹⁶ címmel tárgyalt, vagy Hugo Grothe *Die deutsche Sprachinsel. Gott-*

194 Kovács Márton: *A felsőöri magyar népsziget*. Bp., 1942; Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*. Bp., 1943; Nagy Kálózi Balázs: *Jászkunsági reformátusok beköltözése Bácskába II. József korában*. Bp., 1943. (A három mű a *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* sorozat 6–8. sz. kötete.) Mályusz tervezte még Hinora Sándor *Léva magyarsága* című könyvének a megjelentetését is. Lásd ezekről: Mályusz feljegyzései, i. m. 194–195.

195 Azaz Császár Dénessel, Mályuszné Császár Edit öccsével.

196 Leipzig, 1934. (Ostdeutsche Forschung. Band 2.)

sched in Slovenien. Ein Beitrag zur Deutschenskunde des europäischen Südostens című monográfiájában¹⁹⁷ mint a németiség érdemét kiemelhetett, azt Kovácsnak módjában volt a magyarságra vonatkoztatva megírnia. Sőt még tovább is mehetett, mert eredetileg katonai céllal telepített és a feudalizmus korában kiváltságos helyzetű népelem sorsát szinte a honfoglalás idejétől kísérhette figyelemmel. Bizonyára lehetett volna több problémát észrevenni a maroknyi magyarság sorsában, de azt is, amire Kovácsnak tehetségéből tellett, önmagában is tanulságosnak találtam. Dolgozata jelentőségét sorozatom szemszögéből nézve abban láttam, hogy meghirdetett intézeti program hiányában figyelmeztette az érdeklődőket munkánk sokrétűségére.¹⁹⁸

Kovácsnak sikerült hamarosan tudományos jellegű állást, elhelyezkedést biztosítanom. Schneller Vilmosnál, a közoktatásügyi minisztérium múzeumi osztályának vezetőjénél minden ékesszólásomat felhasználva és szociális körülményekre is hivatkozva kinevezést szavaztam neki a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumhoz. Örömtől sugárzó arccal újságoltam a jó hírt, és lelkesedtem a nagyszerű lehetőségekről, amelyek reá várnak, hogy tudniillik disszertációja témakörében maradván, a magyarságkutatás érdekében hivatalos időben is, élethivatásul, dolgozhat, amikor ámulva vettem észre, hogy ő bizony egyáltalán nem érez meghatottságot. Meg is mondta: anyagi viszonyai miatt inkább Budapesten szeretne maradni. Talán mégis jobb lett volna szépszerével megszabadulnom tőle annak idején, gondoltam elkedvetlenedve.

Ebben a hangulatomban keresett fel tanári szobámban egy rosszcú fiatalember, aki mint az Egyetemi Luther Szövetség lelkész elnöke mutatkozott be és kért, tartsak

197 München, 1931.

198 Mályusz, miután egykori, Kanadába emigrált tanítványát 1971-ben ismét vizionlatta, a Kovács munkájáról alkotott véleményét részben szigorúságával, részben, mintegy magát is mentetve, az akkori körülményekkel indokolta: „Most, hogy több mint negyedszázad elmúltával találkoztunk, kezembe vettem disszertációt, felidézni a problémákat, amelyek annak idején bennünket, tanárt és famulust egyaránt foglalkoztattak. Nem kis meglepetésemre, amint lapozgattam, kihullott belőle bírálatom kézírata. Kíváncsi voltam, hogyan is »kezeltetek« annak idején Benneteket. Bizony-bizony szigorúan. Ennyiben jogos hát a szemrehányás, mivel azóta, amióta nem vagyok tanár, sokszor hallottam, furcsa módon szemben soha sem tanítványaimtól, hanem azoktól, akik ily módon is igazolni kívánták alkalmatlanságomat a katedrára. Gondolom, éppen ezért kétszeresen is értékesnek fogod találni, hogy nagy dicsérrel emeltem ki, mennyire is, a maga nemében első kísérlet munkád a népszízet-kutatás módszerének kidolgozása terén. Ahogy visszaemlékezem, nem is volt felesleges hangsúlyoznom munkád újszerűségét, mivel az akkori dékán, a vizsgabizottság elnöke, Gerevich Tibor megpróbálta ellenszenvét, amelyet mindkettőnkkel szemben érzett, kifejezésre juttatni. Brandenstein Bélát, a filozófia tanárát szerette volna rávenni, hogy akadályozza meg szigorlatod sikerét, machinációját szemben dolgozatod értéke kellő mértékben ellensúlyozta, úgy hogy csak azt tudta elérni, hogy a summa cum laude fokozatot nem nyerted el.” Mályusz fogalmazványlevele Kovács L. Mártonnak. [Bp.] 1971. augusztus. MTA KIK Kt. Ms 6408/64.

az ő híveinek egy esti előadást a népiségtörténetről. Dezséry László¹⁹⁹ volt, a későbbi hírhedt evangélikus püspök Voltaképpen távozásra kellett volna kérnem, magyarul: ki kellett volna dobnom. Nem annyira azért, mert előadójának akart beszervezni, hiszen hozzátartozott ügyköréhez és hivatásához, hogy másokra hárítsa munkája végzését, hanem mert az én érdekeemben lévőknek állította, ha az egyetem lépcsőházában kifüggeszti plakátját, és azon nevem a népiségtörténettel összekapcsolva díszleg. Azt kellett volna mondanom, hogy untig elég nekem, ha hallgatóimnak prelegálhatok. Ehelyett elszédített a csábítás, hogy olyanokhoz beszélhetek, akik nem ismernek – amiben persze alaposan csalódtam. Mert [1940.] december 16-iki előadásomon (Szellemtörténet, népiségtörténet)²⁰⁰ hallgatóim egytől egyik tanítványaim közül kerültek ki. Nos, Dezsérynek elpanaszoltam csalódásomat, amely Kovács magatartásával ért. Megnyugtató, hogy tipikus mozgalmi emberrel van dolgom. Szava gyenge vigasz volt számomra.

Kovács végül is elfogadta kinevezését. Nincs értesülésem, hogy bármit is tett volna a székelység történetének a megismerése érdekében. Ebben azonban kényelemszereteten kívül talán már a háború baljós fejleményei is közrejátszottak. Kovács mint katona amerikai hadifogságba került. Innen Ausztráliába jutott, ahol pedagógusként tevékenykedett. Jó két évtizedes hallgatás után váratlanul feltűnt 1971-ben mint a kanadai Regina egyetemi tanára.²⁰¹ Meglátogatott Tahiban, ahol nyaraltam.²⁰² Beszélgetés közben ajánlottam neki, hogy gyűjtse össze a kanadai magyarságra vonatkozó adatokat és próbálja szociológiai módszerrel annak történetét megírni. Hasznát veheti egykori népiségtörténeti intézeti tagságának, biztattam.²⁰³

199 Dezséry László 1950 és 1956 között volt a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke. A Mályusz által itt használt „hírhedt” jelzőt részben 1948-ban írt „Nyílt levél az evangélikus egyház ügyében” című, az egyházban személyi változásokat is követelő felhívásával, programadó nyilatkozatával, majd pedig püspöki működésével „vívta ki” Mályusz értékítéletében.

200 Mályusz az „Egyetemi Luther Szövetség Hétfő Estei” című sorozat keretében tartotta meg előadását. Lásd erre szóló meghívót: Evangélikus Országos Levéltár (= EOL). Egyetemi Luther Szövetség. 7. doboz. 10. csomó. (A meghívót Csermelyi József az Evangélikus Országos Gyűjtemény levéltáros munkatársa tárta fel számomra, akinek ezúton köszönöm meg szíves segítségét.)

201 Kovács 1949-ben emigrált Ausztráliába, ahonnan 1968-ban áttelepült Kanadába.

202 Lásd erről a 18. sz. jegyzetben idézett levelet. Vö. még Mályusz fogalmazványlevelét Várdy Bélának. Ebben Mályusz többek között afelől érdeklődik Várdynál, „vajon a kanadai Regina egyetemi székely-e vagy nem?” [Bp.] 1972. szeptember 27. MTA KIK Kt. Ms 6408/347.

203 „Szeretném remélni, hogy egyszer majd belekezel a kanadai települési viszonyok feltérképezésébe. Milyen szép volna, ha a [budal]p[est]li szeminárium hatása érződne Nálatok!” Mályusz fogalmazványlevelével Kovács L. Mártonnak. [Bp.] 1971. december 22. MTA KIK Kt. Ms 6408/65. – Mályusz később visszatért a kérdéshez és örömmel vette tudomásul, hogy Kovács megfogadta a tanácsát és így őt további munkálkodásra biztatta: „annyira örülök, hogy foglalkozol a kanadai magyar települések történetére vonatkozó forrásadatok összegyűjtésével és feldolgozásával. A közelmúlt és a jelen tanulmányozása is ad alkalmat a történeti módszer alkalmazására, segítségével pedig emelkedettebb, tudatosabb szemléletre és önvizsgálatra szoktathatjuk hallgatóinkat, olvasóinkat, az egész közösséget, amely-

Szavaim szöveget ütöttek fejébe, mert 1973-ban már egész hónapot töltött Budapesten levéltári és könyvtári kutatásokkal.²⁰⁴ Ekkor több időt tölthettem vele, hetenként egyszer átlag másfél órát sétáltunk a Városmajorban. Egy kissé megismertem szavai-
ból az amerikai munkamódszert. A xeroxoztatás hallatlanul megkönnyíti az anyaggyűjtést, és az egyszerű művelet lesz, ha, mint Kovács tette a miniszterelnökségi, belügyminisztériumi iratokkal, ezeket nem közvetlenül lapozza át, hanem egy másik, kivándorlással foglalkozó munkaközösség által gyűjtött és filmre vett anyagot nézi át, s abból jelöli ki, melyik filmkockákból kér másolatot. Annak idején nem ilyen jellegű anyaggyűjtésre tanítottam hallgatóimat, de kétségtelenül így is lehet csinálni! Kétlem azonban, hogy olyan jellegű munka készül így a kanadai magyarságról, amelynek körvonalai szemem előtt lebegnek.

Kovácsot a levéltáriak, egykori egyetemi társai mint a szerencse fiát csodálják. Kétségtelenül ő vitte közülük a legtöbbre. Anyagiakban Jakót is messze túlszárnyalta. Igaz, csakhogy Várdy Béláék szerint az a jelentéktelen város, Regina, ahol professzorokodik, semmiféle kimutatásban, névjegyzékben nem szerepel mint egyetemi székhely.²⁰⁵ S az intézmény, ahol dolgozik, legfeljebb egyetemi előkészítő lehet. A sors tréfája volna, hogy az egykori intézet hagyományait témaválasztásával az őrizi ma, aki a disszertáció sorozat leggyengébb darabját írta? Szerencsémre erről nincs szó.

A sorozat mélypontját nem Kovács, hanem Nagy Kálózi értekezése jelképezi. Az öblöshangú dunaharaszti református lelkésztől, akinek arcáról leritt a korlátolt-ság, eleve sem remélhettem magas színvonalú munkát. Így megörültem, amikor beszámolt arról, hogy pátriája, valamelyik kunsági város levéltárában van egy jegyzék, amely a Bácskába elköltözők névsorát tünteti fel. Boldogan adtam áldásomat, hogy dolgozza fel ezt a XVIII. századi témát. Ehhez igazán nem kellett sok ész. Nagy Kálózi nagyon jól járt, mert az ő értekezése kinyomtatását sikerült a többiéhez hasonlóan elintéznem. Nem tagadhatom, intézetemnek is hasznára, mert kevéssel azután, hogy

hez valamely vonatkozásban részben magunk is tartozunk, s így hozzá fűző kötelességünk alól fel nem menthetjük magunkat. Meg fogod látni, hogy a magyarok hálaival fogadják majd munkádat és elismerésük még ezer öröm forrása lesz Számodra. Nem szólva arról, hogy a szociológiai szemléletbe a történeti aspektust jól bele lehet olvasztani.” Mályusz levélfogalmazványa Kovács, L. Mártonnak. Bp., 1972. május 1. MTA KIK Kt. Ms 9408/66. – Kovács később magyarországi és kanadai kutatásainak eredményeit több tanulmányban összegezte, mint például: Searching for Land. The First Hungarian Influx into Canada. *Hungarian Studies Review* 7. (1980) No. 1. 37–43.; Early Hungarian–Canadian Culture. *Uo.* 55–76.; From Industries to Farming. *Uo.* 8. (1981) No. 1. 45–60.; Egyház, politika és etnikum a kanadai prérin. In: *Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv.* Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp., 1984. 225–256.

204 Lásd erről Mályusz levélfogalmazványait Kovács Mártonnak: [Bp.] 1971. január 30.; [Bp.] 1971. március 31.; (Hely és dátum nélkül.) [1973.] MTA KIK Kt. Ms 6408/61.; uo. Ms 6408/62.; uo. Ms 6408/74.

205 Várdy csak jó három évvel később reagált Mályusz kérdésére. Levelében kifejtette, hogy utánanézett a reginai egyetemnek. Eszerint Regina „1966 óta a Univ. of Sak.-nek valóban van Reginában egy kihe-lyezett egysége, vagyis leányvállalata”. [Hely nélkül.] 1975. április 14. MTA KIK Kt. Ms 6406/406.

a Bácska visszakerült Magyarországhoz, megjelenhetett mint időszerű munka, egy délvidéki tárgyú disszertáció. Akaratlanul valamelyes családi vonatkozást is érintett az értekezés. Az egyik újonnan betelepült falu Pacsér volt. Ugyanaz, amelyből egy részt és hozzá Pacséri előnévvel nemességet anyai dédapám, Tocsek Mátyás, a znióvár-aljai bíró megvásárolt családja számára. Kapcsolata a faluval a település[történet] befejezése után jött létre, így neve a disszertációban nem jön elő. A földesurakat a népiségtörténet egyébként sem tartotta számon.

Bélaytól sokat vártam, azt reméltem, hogy ő fogja írni a legkitűnőbb disszertációt. Eötös-kollégista volt, a híres fasori evangélikus gimnázium egyik tanárának²⁰⁶ fia, Dénes sógorom jó barátja. Kedves, szíves, jó modorú, előzékeny fiú. Máramarost kapta, amelynek nem volt a levéltári munkaközösségben gazdája. Érdekes terület, mezővárosi magyarsággal, fele részben rutén, fele részben román lakossággal. Valami megmagyarázhatatlan okból sejtelmes problémákat véltem itt lappangani. Ezek felismerését és magyarázatát vártam Bélaytól. Munkája elismeréséül azt szántam, hogy közelebbi kapcsolatba kerülhet Pataky Tiborral, akinek családja máramarosi volt.

A korábbi munkákkal szemben Bélaynak nemcsak a családnevek számbavételére volt lehetősége, hanem az egyes emberek keresztnévét is közölhette. Dolga ezzel megnövekedett, ugyanakkor párhuzamosan munkájának terjedelme is. Bélay disszertációja ellen kifogás nem volna emelhető, csak az, hogy nincs benne új gondolat. Pontosan alkalmazza társai kutatási elveit és módszerét, de ezeknél nem nyújt többet. A disszertáció kéziratának olvasása közben csalódást éreztem. Akkor aggódtam, hogy talán a módszer kiszáradt. Ma (1973) azt hiszem, mégis Bélayban van a hiba. Az elmúlt évtizedek azt mutatták, hogy munkás, szorgalmas levéltáros, megbízhatóan tesz eleget kötelességének. Sokat dolgozott mint anyagfeltáró Andics Erzsébet számára. Élénk érdeklődésének jele, hogy minden utazási lehetőséget megragadott. Ő a legvilágítottabb magyar levéltáros. Mint barát is melegszívű társ, szeretetreméltó ember, eredeti gondolata azonban nincs. Az elmúlt negyedszázad alatt tudományos írói tevékenységet nem fejtett ki.

Mégsem a népiségtörténet tehát a hibás? 1938-tól 1944-ig, hat év alatt nyolc értekezés jelent meg a sorozatban Az utolsó években azonban több témán dolgoztak intézeti tagok úgy, hogy az arányszám jobbnak mondható. A Szatmár és Bihar megyékkel szomszédos területtel, a Partiummal hárman foglalkoztak: Kállai Erzsébet Kraszna megye, Mándi Mária Közép-Szolnok megye, Szentgyörgyi Mária²⁰⁷ Kővár-vidék településtörténetét szándékoztak kidolgozni. Negyedik társuknak,

206 Koch (Bélay) István.

207 Szentgyörgyi Mária a családnevét 1945 előtt Szent-Györgyiként írta. Mályusz is elsősorban ezt a változatot használja. A továbbiakban mindkét névformát megtartjuk.

Vehovszky Erzsébetnek a homonnai uradalom viszonyainak megismerését tűztem ki feladatul. Egész Zemplén megyét nem bízhattam rá, mert a rendkívül nagy kiterjedésű terület a maga sok száz településével az okleveles anyag összegyűjtésénél leküzdhetetlen nehézségeket támasztott volna.

De nem csak ezért döntöttem a kisebb egységekre felosztás mellett. Kővár-vidék igen gazdag XVII–XVIII. századi írásos emlékei lehetővé tették a társadalmi viszonyok alakulásának pontos figyelemmel kísérését. S mert az eredmények már anyaggyűjtés közben jelentőseknek ígértek, vonzó feladatnak tűnt fel máshol is a nagybirtoknak a társadalmi fejlődést befolyásoló szerepét megvizsgálni. Ha ezt a négy értekezést számba veszem, a jelzett arányszám úgy volna megállapítható, hogy két-évenként három hallgatót sikerült a népiségtörténeti témakör művelőjéül megnyernem. Ez úgy első hallásra kevésnek látszik, azonban hosszú távon számottevőnek bizonyult volna. Sokat vártam attól, hogy a hallgatóim közt elmélyülő barátság, a megerősödő kollegialitás, az idősebbek példája jótékonyan fogja befolyásolni a kezdők tárgyválasztását, és megkedvelteti velük az intézet programját.

Hatalmas versenytársakkal kellett küzdenem. Szekfű és Domanovszky mellett én az árnyékban éltem. Az előbbi országos hírneve, politikai súlya, közéleti szereplése ismertté tette a középiskolások körében már akkor, amikor az én nevemet még nem is hallották. Domanovszkyt pedig tanári tekintélye és ösztöndíjtanácsi elnöksége ajánlotta a hallgatók figyelmébe. Mellettük csak úgy boldogulhattam, hogy szokatlanul magas követelményeket támasztottam, amelyeknek megfelelni a vágy az egészen különleges adottságúakat arra kényszerítette: nálam próbáljanak boldogulni. Bizonyos eltévelyedés kellett ahhoz, hogy valaki reám bízta magát. S mert az embereknek csak töredéke abnormális, sok követőre nem számíhattam. Viszont, aki hozzám sodródott, az később is hívem maradt.²⁰⁸

208 Mályusz tanári magatartását, „elhíresült”, diákjaitól is elvárt és megkövetelt tudományos igényességét s elvárásait jól jellemzi legkedvesebb és általa legkitűnőbb tanítványának tartott Jakó Zsigmond, aki azon kevesek közé tartozott, aki már diákkorában közel tudott kerülni professzorához: „Mályusz professzor nevelőként is elsősorban tudásával és eredményeivel formálta diákjait, mert tanítványait csak idősebb korában engedte magához annyira közel, hogy mindig korrekt szakmai kapcsolatuk személyessé melegendhetett. Nem törekedett népszerűsége hallgatói körében. A diákközvélemény által még fel is nagyított szigorú igényességével inkább elriasztotta magától a többséget. Pedig Mályusz-tanítványnak lenni rangot jelentett. Akik ugyanis felfokozott igényei ellenére kitartottak mellette, azokat – egykori professzortársaival karöltve – egész életükre felfegyverezte szilárd szakmai ismeretekkel, hatékony, korszerű módszerekkel és nem utolsósorban szigorúan tudományos munkaerkölcsökkel. Ezt azok hirdethetik leghangosabban, akik külföldön, nem is mindig barátságos légkörben kellett, hogy történetkutatókként helytálljanak. Míg a néhai professzor személyiségében rejlő nevelőerőről már csak egykori tanítványai tanúskodhatnak, közzétett tudományos eredményein a jövődő nemzedékek is sokáig nevelődhetnek az igényes, módszeres, megbízhatóan pontos kutatómunkára.” Jakó Zsigmond: Mályusz Elemér 1898–1989. *Magyar Tudomány* 97. (Új folyam 35.) (1990) 1. sz. 101.

Természetesen nem kivétel nélkül. Nagy Kálózi számára meghaltam már a szigorlatát követő napon. Harsányi András, az írónak, Zsoltnak református teológiát végzett fia sem tudta megbocsátani nekem, hogy *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt* című, egyébként a maga szemében kitűnő munkája²⁰⁹ csak cum laude eredménnyel hozta meg neki a doktori grádust. Ők azonban a kivételek.

Többségben voltak azok, akikben sikerült témájuk iránt oly vonzalmat ébresztenem, hogy vállalni tudták a munkájukkal járó terheket. Kállai [Erzsébet] és Szent-Györgyi [Mária] 1945 kora tavaszán, amikor még szigorlatoztathattam, kéziratban benyújtott disszertációjukkal letették nálam doktori vizsgájukat, Vehovszky Debrecenben ugyanezt, Szabó Istvánnál érte el.²¹⁰ Mándit kenyérkereseti gondjai teljesen el-

209 Debrecen, 1938.

210 Jakó Zsigmond szintén még 1945 tavaszán felajánlotta Mályusznak, hogy a három, Erdély vonatkozású disszertációt Kolozsváron megjelenetnék és szívesen közreműködik kiadásuk megszervezésében: „Nem tudom, mi a Professor Ur terve a Szentgyörgyi, Kállai, Mándy [sic!] kisasszonyok disszertációjával. Ha készen vannak, megjelenésük fontos volna. Legtöbbet azonban ezek az írások úgy használnának, ha itt adnák ki őket. Az itteni nyomda-árak is emellett szólnak. Az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet vagy a Múzeum Egyesület lehetne a kiadó, a példányok egy része pedig megjelenhetne a Professor Ur sorozatának borítékjával is. Ezt ne tessék másnak venni, mint előzetes érdeklődésnek, melyet a Professor Ur szándékainak ismerete nélkül teszek. Az ottani lehetőségeket, helyzetet sem ismerem. Csak azt tudom, hogy e dolgozatok megjelenése itteni szellemi életünk szempontjából fontos volna. [...] Nagyon kérem a Professor Urat, mérlegelje ezt az eshetőséget, mert erősen hiszem, hogy lehetne megoldást találni a kivételre.” Jakó levele Mályusznak. (Kolozsvár, 1945. április 24.); MTA KIK Kt. Ms 6401/258. – Jakó a következő hónapokban is folyamatosan azon fáradozott, hogy elsősorban Szentgyörgyi és Kállai disszertációja Erdélyben napvilágot lásson. Június elején már örömmel értesíthette Mályuszt az alábbiakról: „a két dolgozat kiadását illetően máris kedvező választ közvetíthetek. Megbeszéltem a dolgot az illetékesekkel és Szabó T. Attilán át *határozott* ígéretet kaptam mindkét dolgozat kiadására. Ha a kéziratok itt volnának, máris nyomdába adnák. Lehető legsürgősebben kérném tehát a kéziratokat. Itt ugyanis minden a teljesen labilis romániai belpolitikai helyzet függvénye. [...] A kéziratok mielőbbi lekerülése tehát jelenleg a legfontosabb. Kiadóként vagy a Múzeum-Egyesület, vagy pedig az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet szerepelne. Szent-Györgyi dolgozata mindenesetre önállóan jelenne meg, Kállaié pedig talán belekerülhetne a mostan készülő intézeti évkönyvbe. Lehet azonban, hogy az Erdélyi Tudományos Füzetek egy száma lesz.” Jakó szerint az előbbi munka tíz, az utóbbi pedig négy ív terjedelemben kerülhetne kiadásra. Arra kérte Mályuszt, hogy a kéziratokat „tárgyi és módszer szempontból alaposan” nézze át, ugyanis a „visszatérő szebeniek minden szavunkat, bennünket vizslaként lesik és minden káknán is bögöt keresnek. Aztán meg azért is fontos volna, hogy az Erdélyben megjelenő első ilyen irányú dolgozatok valóban például szolgálhassanak.” A szövegek korrektúrázását Jakó magára vállalta, egyidejűleg felhívta a figyelmet arra, hogy számolni kell a „szövegezésnél a megváltozott itteni helyzettel”. Azaz „nem oláh, mint Szent Györgyi [sic!] írja, hanem román. A tények kommentálásánál is vigyázni kell a románok beteges érzékenységére. A tények, az adatok ne maradjanak el, a valóság szépítéséről, elhallgatásáról sincs szó – mint ahogy ők csinálják –, hanem arról, hogy kényes helyeken inkább a meztelen tények álljanak első vonalban, mint a rossz akarattal könnyen kicsavarható commentarok.” Ennek érdekében Jakó kérte a szerzők hozzájárulását, hogy amennyiben mégis maradna „támadható rész a szövegben”, azt a helyzetnek megfelelően átalakíthassa. Jakó levele Mályusznak. Kolozsvár, 1945. június 1. MTA KIK Kt. Ms 6401/259. Jakó a következő leveleiben (Kolozsvár, 1945. június 18. MTA KIK Kt. Ms 6401/260.; Kolozsvár, 1945. augusztus 16. MTA KIK Kt. Ms 6401/261.; Kolozsvár, 1945. december 10. MTA KIK Kt. Ms 6401/264.) szintén

idegenítették a tudományos pályától, amit, mert eszétől és szorgalmából sokat vártam, annak ellenére is őszintén sajnáltam, hogy már nem lett volna módom eredményeit értékelni. Szentgyörgyi, aki az intézeti könyvtár rendben tartásának sok gondjától szabadított meg, az őt jellemző szívós kitartással még hosszú éveken át foglalkozott témájával. Munkáját, amely *Kővár vidékének társadalma* címmel jelent meg,²¹¹ csak kinyomtatva kaptam meg. Annak idején a *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* valamennyi számát kéziratban elolvastam. Nemcsak mint a sorozat felelőse, hanem mert meg voltam győződve, hogy javára van minden szerzőnek, ha egy-egy elírására idejében figyelmeztetést kap.

Szentgyörgyi nyilván úgy gondolta, hogy terhemre lenne, ha megkérne, olvassam el átdolgozott munkáját. Sajnálom, hogy nem ajándékozott meg bizalmával. Felhívtam volna figyelmét, hogy az az 1405-iki oklevél, amely felsorolja a Kővár várhoz tartozó településeket, és amelyet ő Jászón másolt le, ki van adva a *Žsigmondkori Oklevéltár* II/1. kötetében (3723. sz.),²¹² s a két szöveg közt eltérések vannak. Kiadásom Fejérpataky másolatán alapul. Ő pedig azt úgy készítette, hogy nem ismerte a felsorolt falvak mai nevét. Következőleg elkövette a szokásos tévedéseket. Így azt, hogy az azonosan írt *c* és *t* betűt felcserélve, *Kolcho*-t írt *Koltho* helyett, sőt *Kathka*-t *Lathka*, *Komas*-t *Kouas* helyett. A legutóbbit azonban Csánkival egyezően,²¹³ és így semmiképpen sem az oklevéltől eltérően. Ilyenkor hasznos az eredeti szöveget újból kézbe venni, amire lett is volna mód, amióta a jászói levéltár fényképmásolata az Országos Levéltárban megtalálható.

Az összehasonlítás eredménye Szentgyörgyi számára az a felismerés lett volna, hogy névsora nem teljes, mert Kysheder hiányzik belőle. Arra is figyelmeztetnem volna, hogy az oklevél *villae Olachales*-ével együtt felsorolt *villae Hungaricales*-nek teljes elmellőzése lehet a román nacionalizmusnak tett engedmény, akadályozva azonban a történeti fejlődés megértését. Nem lehet a „magyar falvak” csoportjának Kővárhoz tartozását a térképen „időlegesnek” deklarálva, annak semmi jelentőséget sem tulajdonítani, és meg sem említeni. A magyar falvak tekinthetők a román betelepülés előtt Kővár erőforrásainak, ilyenekül mint gazdasági támaszok kirendeltetve, amidőn az erősség mint határvédelmi pont felépült, és maradtak mindaddig, amíg a vár mint

biztosította Mályuszt arról, hogy Kolozsváron a két munka megjelentetése továbbra is napirenden van. A disszertációk megküldését tehát türelmetlenül várja. Jakó, minden sürgetése ellenére csak Szentgyörgyi kéziratát kapta meg Mályusztól, amelynek átdolgozására tett javaslatot. Kállay és Mándi dolgozatait viszont nem küldte meg Mályusz. Lásd erről Jakó levelét Mályusznak: Kolozsvár, 1946. december 24. MTA KIK Kt. Ms 6401/271.

211 Bp., 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 56.)

212 *Žsigmondkori Oklevéltár II. (1400–1410)*. Első rész. (1400–1406). Összeállította: Mályusz Elemér. Bp., 1956. 446. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok. 3.)

213 Csánki D.: *Magyarország történeti*, i. m. I. kötet. 558.

gazdasági központ saját lábán meg nem tudott állani. Amikor ez bekövetkezett, a falvak egy része függetlenül a vártól, más birtokos kezére került. Berkesz, Magyarláros, Tótfalu azonban továbbra is hozzá kapcsolódva éltek. Ha 1405-ben a szilágysági Silelmed, Kisardó, Gerecsen, (Szilágy) Csehi még mindég Kővár tartozékai, ez bizonyíték, hogy a *villae Olachales* nem sokkal előbb keletkezettek. S ha közöttük Koltó és Katalinfalva, ma is magyar lakosságú, az úgy volna magyarázható, hogy az *Olachalis* jelző vlah jogú települést jelez. Tehát nem etnikumot, bár az esetek túlnyomó többségében vlah joggal kétségtelenül román származásúak éltek.

Szentgyörgyi „pozitív történeti adatok hiányában” eldöntetlen kérdésnek tekinti „volt-e eredetileg több magyar telepe a vidéknek”.²¹⁴ Hogyne lett volna! Miért hagyta ki az 1405-iki *villae Hungaricales* közt felsorolt Nyékfalvát? Sem a szövegben, sem a térképen nyoma sincs! Ha a mai erdélyi kutatók nem írhatják meg a valóságot, akár opportunizmusból, akár jogos félelemből, azt meg tudom érteni. De hogy Magyarországon így legyen kénytelen valaki „kezdettől fogva” való román településekről írni! S hogy ezt a „kezdettől fogva” kifejezést nem kapcsolja határozottabb időponthoz, és módot ad arra, hogy a magyarság megtelepülése előtti időre is lehessen érteni, az felháborít.

Mint tanári szakdolgozati tételen, mások is dolgoztak településtörténeti témán. Nemeskéri Kiss Istvánnak Zaránd megye kialakulásának kidolgozását tűztem ki. Eltűnt, sejtelmes terület volt számomra. Amióta 1848–1849-es eseményeiről gyermekkoromban olvastam, szerettem volna közelebről megismerni. Kiss erre nem adott lehetőséget. Az Országos Levéltárban azt az anyaggyűjtő munkát, amely Maksaynak, Jakónak, Bélainak fő erőssége volt, nem végezte el, és ezzel önmagát fosztotta meg az elmélyedő kombinálásokban nyújtotta szórakozástól. Beérve azzal, hogy Márki Sándornak Arad megyéről írott monográfiája²¹⁵ levéltári utalásai nyomán vegyen kezébe egyes okleveleket.²¹⁶ Csalódást okozott Pais László, Dezsőnek, a nyelvészprofesszornak öccse is. Ő Zala megye történeti vízrajzát ígérte kidolgozni, de munkája alig ütötte meg azt a mértéket, hogy még elfogadhassam.²¹⁷

Sajnálattal láttam, hogy ezek a dolgozatok nem vehetők be sorozatomba. Csalódásom azért is bántott, mert Kiss és Pais Eötvös-kollégisták voltak. Pais háborús sérülése következtében korán meghalt, így nem tudhatjuk, mire lett volna képes. Kiss azonban dolgozó levéltári kutató lett, aki a türelmet igénybe vevő anyaggyűjtő és sta-

214 Szentgyörgyi M.: *Kővár és vidéke*, i. m. 14.

215 *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*. I–II. kötet. Arad, 1892.

216 A mű kidolgozását Mályusz már 1941-ben tervbe vette „Zaránd megye a XVII. század előtt (A Fehér-Körös vidéke)” címmel. Lásd erről: Mályusz feljegyzései, i. m. 195. Mályusz tervezte még két további munka elkészítését: „Magyaróvár magyarsága (a XIX. századig)” és „A szlavóniai magyarság a középkorban”. Ezeket a témákat azonban feltehetően már nem osztotta ki. (Lásd ezekről uo.)

217 *A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza*. Bp., 1942.

tisztikai módszert alkalmazó munkájával általános elismerést vívott ki magának. Azt hiszem, 1944-ben mindkettőjüknek a népiségtörténet helyességében – vagy célravezetőségében? – vetett hite hiányzott vagy – szeretném feltételezni, hogy így volt – tűnt el.

Kiss dolgozata a gazdasági tényezők fontosságát hangsúlyozta, ami ellen nekem semmi kifogásom sem volt, lévén az is azon többletek egyike, amelynek felmutatása érdemnek számított. Kiss, későbbi életéből visszakövetkeztetve, ekkor már baloldali volt. Érzelmileg és a pártfegyelem szembeállította a népiségtörténettel. De mert közelebről látta, hogy az nem a fasizmus történetírása, nem vitte át személyemre ellen-szenvét. Lehet, persze, hogy a háborús nyugtalanság érződött meg dolgozataikon. Bár ennek ellene mond, hogy 1942-ben alapvizsgáztak. S két év kissé hosszú idő, hogy állandóan a honfibu gyötörjön valakit. Azt azonban elhiszem, hogy a politikai támadások célpontjává lett népiségtörténet ekkor már nem kötötte le őket. Bár aligha szükséges mindent világnézeti okokkal magyarázni.

Egyik rokonszenves, irántam mindig megkülönböztetett figyelmet tanúsító tanítványomnak, Sárközi Zoltánnak, aki 1944-ben alapvizsgázott, Szászváros szék magyarságának történetét adtam szakdolgozati témául. Érdekelte ez a terület, amióta Hunyadban jártam²¹⁸ és város nevével az Andreanumban²¹⁹ találkoztam. Német népszigetből hogyan lett magyar népsziget? – sok problémát rejtő, rendkívül érdekes témának látszott. Sárközi megírta dolgozatát,²²⁰ ezt azonban már nem én bíraltam el. Megtisztelt azonban azzal, hogy megkért annak elolvasására.

Ha jól emlékszem, a helyszínen nem, vagy legalábbis csak később folytathatott levéltári kutatást.²²¹ Érthető öröömöm, amikor, az 1950-es évek elején, egyszer csak arról hallottam, hogy a feloszlatott Országos Börtönügyi Múzeum írásos gyűjteményével az Országos Levéltárba került Szászváros szék teljes jegyzőkönyvsorozata. Képtelenség volt, hogy annak idején egy középfokú közigazgatási egység protokollumait elszállították a helyszínről. Még inkább abszurd dolog, hogy ott kerültek elhelyezésre, ahol senki sem kereshette őket, és ahová nem is illettek be. De ha előkerültek, örülünk neki, gondoltam és azonnal írtam Sárközinek, hol van a szászvárosi

218 Lásd erről a II. fejezetet.

219 II. András 1224-ben kiadott kiváltságlevele az általa betelepített és a Szászváros és Brassó közötti területen élt erdélyi szászok számára.

220 Sárközi szakdolgozatára kutatásaink során nem bukkantunk rá.

221 Jakó Zsigmondnak Mályuszhoz írott egyik levelében már 1946 nyarán megemlíti, hogy Sárközit, mint „Beszerce és Szászváros kutatóját is bármikor látjuk. Erre azonban jövő tavasz előtt aligha kerülhet sor.” Kolozsvár, 1945. augusztus 16. MTA KIK Kt. Ms 6401/261. Sárközi valójában csak 1948-ban jutott el Romániába, illetve Erdélybe, ahol hosszabb időn át folytatott kutatásokat Bukarestben, Kolozsvárott és Nagyszebenben. Erdélyi kutatómunkájában jelentős segítséget kapott Jakótól és Kelemen Lajostól. Lásd erről Sárközi leveleit Mályusznak: Kolozsvár, 1948. április 27.; Nagyszeben, 1948. július 20. MTA KIK Kt. Ms 6405//200–201.

fontos sorozat.²²² Évek múlva, amikor az 1956-os nagy tűzvész következtében már végérvényesen és örökre megsemmisült a levéltári fond, megkérdeztem Sárkőzitől, mit is tartalmaztak a jegyzőkönyvek. Bevallom nem akartam hinni a fülemnek, hogy ő bizony nem nézte meg azokat. Szóval nem csak politikai és világnézeti meggondolások irányítják tetteinket!

Mintha a szerencse elhagyott volna. Ezt azonban nem csak csalódásaim tanúsítják. 1934-ben legelső szemináriumi órámon,²²³ amikor a gyakorlat résztvevőit számba vettem, jelentkezett egy fiatal kis teremts is. Belényesy Márta néven és mint elsőéves, nem tanári pályára készülő mutatkozott be. Mivel az ő évfolyamtársai általában proszemináriumi gyakorlatokon szoktak részt venni, elkezdtem magyarázgatni Belényesynek, hogy neki is jobb volna ott kezdeni tanulmányait. Hogy ne bántódjék meg, segítettem neki tanáccsal: gyakorlatom helyett Alföldi Andrásnak hasonló óraszámú numizmatikai szemináriumát²²⁴ vegye fel.

Mármost elsőéveseket nem kivétel nélkül zártam ki. Eötvös-kollégisták eleve beiratkozhattak gyakorlatomra. Nyilván Belényesy is megkapja az engedélyt, ha óra előtt bekopog hozzám, és kivallatom, hogy hol érettségizett, milyen könyveket olvasott, milyen kérdések érdeklik. Ha meghallom, hogy Tompa Ferenc, az ősrégész ásatásai során megismerkedett családjával, neki tanrendje összeállításában segített, azonnal felveszem nemcsak a gyakorlatra, hanem intézeti tagnak. A tapasztalatlan kisleánynak az idősebbek sajnos nem adtak tanácsot, hogy mit tegyen. Ki tudja megérteni, miért. Én mindenesetre legtehetségesebb tanítványomat veszítettem el. Talán a legyőzhetetlen versenytársat érezték meg benne? Bár Edit azt szokta mondani, hogy eltanácsolással megtakarítottam magamnak heves összetűzéseket. Nem tehetek róla. Azt hiszem, az én intézetemben és kezem alatt Belényesy élete is kiegyensúlyozottabb lett volna.

Más esetben megint az én megnyerési kísérletem vallott kudarcot. Szabó István mint proszemináriumi előadóm dicsérőleg emlegette Cherven Arisztid nevű hallgatóját. Beajánlása következményeül kollokviumokon szívesen fogadtam Chervent. Alapvizsgálata után pedig örömteli szívvel mint kitüntetést ajánlottam neki, hogy dolgozza fel a török hódoltságot is átvészelt szerémségi kis magyar népsziget történetét. Sóbálvánnyá merevedtem, amikor meghallottam, hogy neki ehhez nincs kedve, más témát kér. Bosszúságomban megtagadtam kérése teljesítését. Nagyon megharagudhatott rám. 1946-ban az Iskola utcában találkoztunk: ő mereven nézett rám, és üd-

222 Mályusznak ezt a levelét kutatásaink során nem találtuk meg.

223 Forrásgyakorlatok a középkori magyar történelem köréből. (Elsőéves történet szakos hallgatók részére.) *PPTÉ tanrend*, 1934/35. tanév első fele. Bp., 1934. 48.

224 Bevezetés a római numizmatikába. Lásd erről uo.

vözlés nélkül ment el mellettem. Nem sokkal utóbb újságban találkoztam nevével. Valami államellenes szervezkedés címén többévi fogsággal sújtották.²²⁵

Tanítványaim munkája és hozzám fűződő kapcsolatuk már sejteti, hogy az 1937-től, *Ugocsa megye* megjelenésétől 1944-ig eltelt idő alatt helyzetemben hátrányos változások történtek. Észrevenni nem, csak érezni lehetett, hogy valami nincs rendjén. Az *Ugocsa* jobbnak bizonyult, semhogy a szakmabeliek egyszerűen csak tudomásul vehették volna. Magam rajta voltam, hogy Szabó hozzájusson a megérdemelt elismeréshez. Felszólítottam őt, hogy adja be folyamodványát a magántanárság elnyerésére, és a szokásos módon, a kollégákkal megbeszélve az ügyet, biztosítottam az ügy sima lebonyolódását. Eleve úgy léptem fel, hogy rábeszélésre sor sem kerülhetett. Nem kellett Szekfű vétőjétől sem tartani. Neki több esze volt, sem hogy ne ismerte volna fel a munka erényeit. Az pedig, hogy Szabó a kollokvium előtt felkereste, beszélgetés közben pedig értésére adta, hogy nem ért velem egyet, mintha a középkorban nemzetiségi politikáról lehetne beszélni,²²⁶ egyenesen barátságossá tette magatartását. Szabó tehát simán megkapta a *venia legendi*-t a tárgykörből.²²⁷ Ő volt és maradt az egyetlen tudós kutató, akit én habilitáltam. (Fekete Nagy a településtörténet tárgykörből Domanovszkynál habilitált,²²⁸ amit szívből helyeselttem.)

Szabóban már ekkor a debreceni R. Kiss István utódját láttuk. Ő maga egyáltalán nem volt oda azért – és ezt meg tudtam érteni –, hogy szülővárosának egyetemén tanítson. S csalódásának, hogy Kolozsvár visszakerülésekor nem kapott katedrát az ottani egyetemen, kifejezést is adott előttem, a népiségtörténet kudarcának fogva felvágynak teljesületlenül maradását. Sok vizsgatásomra és biztatásomra volt szükség, amíg megnyugodott. A következmények igazolták, hogy mennyivel jobban járt, hogy nem került Kolozsvárra, hanem megvárta debreceni kinevezését – s így megmenekült az impériumváltozással²²⁹ együtt járó bajoktól.

Az *Ugocsa megye* szerzőjének két irányból támadó bírálókkal kellett megküzdenie. Támogatást neki én csak a belső ellenzékkel szemben nyújthattam. Ezt Kniezsa István képviselte, a szlavista. Őt 1932 óta vállalkozásunk nyelvész szakértőjének tekintettük, akitől munkatársaim segítséget vártak, és kértek annak eldöntésénél, hogy egy-egy családnév magyar vagy más jellegű-e. Abból a célból, hogy az egyes megyék referenseinek ne kelljen ismételtan tanácsát kérniük, a magyar családnév-alakulásról egy kitűnő

225 Chervent mint az Épületgépészeti Technikum tanárát a tanintézet igazgatójával, Szentirmay Sándorral együtt 1959-ben az úgynevezett „ifjúsági összeesküvés” felszámolásakor letartóztatták és államellenes összeesküvés vádjával tíz év börtönre ítélték.

226 Mályusznak a középkori magyar nemzetiségpolitikáról vallott felfogásáról és e tárgyban Szekfűvel folytatott vitájáról lásd bővebben a VI. fejezetet.

227 Szabó 1940-ben szerezte meg a magántanári képesítést.

228 Fekete Nagy 1937-ben habilitált.

229 Azaz Észak-Erdély és Székelyföld Romániához történt visszacsatolásával.

összefoglalást készített, amelyet sokszorosítva minden munkatársunk megkapott. Munkájának elismerésül azt szántam, hogy tapasztalatai, megfigyelései eredményeit önálló monográfiában összefoglalja és a magyarországi családnevekről szóló kötete a *Magyarság és Nemzetiség* második sorozatában meg fog jelenni. Úgy gondoltam, hogy tanácsadásai során gazdag levéltári anyaghoz jut, mintegy készen kapja az adattömeget, amelyre támaszkodva megírhatja a Kárpát-medence névadás-morfológiáját.

Kniezsa kevesellte működése felajánlott ellenértékét, és igényeit egyre feljebb csavarta. Végül már azt kívánta, hogy a megyei monográfiák társszerzőjének tekintsük őt, és ennek megfelelően neve ilyen minőségben a címlapon is szerepeljen. Szabó esetében, kinyomattott könyvről lévén szó, már késő lett volna a változtatás. Ilyenre gondolni azonban a későbbi köteteknél is elfogadhatatlan túlzásnak éreztem. S ezt meg is mondtam. Lehet, hogy segített volna, ha utólag honoráriumot biztosítunk számára. Nem tudtam azonban, hogyan lehetne ilyen kieszközölni. A nyelvészeket jellemző beképzeltség egyébként annyira bosszantott, hogy nem is törtem magamat Kniezsa pénzbeli kárpótlására.

A jövőt illetően megállapodtam a soron következő munka szerzőjével, Ila Bálinttal, hogy szláv vonatkozású kérdésekben Kniezsa helyett Sztripszky Hiadorral fog konzultálni. Ez a lépés, amely azt mutatta, hogy nem nélkülözhetetlen, Kniezsát a végső-kig feldühítette. Hát még ha megmondom neki, hogy szerinte nem illik a haza fájdalomából pénzt próbálni kicsiholni és egy nemzeti célkitűzésű akcióban önzetlenül, azaz ingyen, honorárium nélkül illik részt venni! Nem akartam azonban megszegyeníteni, és így nem érveltem a magam példájával, hogy sem általában a munkálatok irányításáért, sem Szabó kötetének szerkesztéséért egyetlen fillért nem kértem, de nem is kaptam. Kniezsa érzékenységét nem barátságból vagy tapintatból kíméltem, hanem mert restelltem, hogy a magától értetődő magatartásra figyelmeztessen. Szégyelltem magamat helyette. Ennyi is elég volt, hogy halálos ellenségemmé legyen.

Szabó István jogát, hogy kötete szerzőségében ne kelljen mással osztozkodnia, sikerült tehát biztosítanom. Egy másik oldalról jövő támadás kivédését egészen reá bíztam. Ezt az akciót egy Domanovszky-tanítvány, Belitzky János szervezte. Ő 1932-ben Nógrád megye referense lett. Munkája azonban nem bizonyult kifogástalannak. Nem tudta megbocsátani olyasféle figyelmeztetésemet, hogy jobbagynévsorban az *Andor* családnév látatlanban is csak elírás lehet, aminthogy az is volt, *Dedor* helyett; vagy hogy az *Alcz* (= *Ács*) nevet nem helyes *Ilez*-nek olvasni és *Illés*-nek értelmezni. Azt pedig mellőzésnek fogta fel, hogy munkájának megszerkesztése nem lett sürgős teendőm. A sietésnek azonban nem láttam értelmét, mivel Szekfű ajánlatára Sopron megye történetének megírására megbízást kapott a megyétől,²³⁰ és így foglalkoztatáshoz jutva, alkalmat nyert képességei megmutatására.

230 *Sopron vármegye története*. I. kötet. Bp., 1938.

Monográfiája azonban általános csalódást keltett és ötleteinek elhibázottságát még Kniezsa is kénytelen volt szóvá tenni.²³¹ Egyéb tanulmányai az Árpád-kori nemzetiségek birtokszerzéseiben hatalmas települési mozgalmak lecsapódását látták, és légből kapott elméletének tarthatatlanságát térképei a különböző színű nyilakkal csak még bizonyosabbá tették.²³²

Fantazmagóriának Domanovszky mintha értéket tulajdonított volna, tudománypolitikai törekvéseit pedig komolyan vette volna. Mintha bizonytalan lett volna, vajon nem fog-e Belitzky oly történészcsoporthoz vezetője lenni, aminek jóindulatát, együttérzését érdemes a maga számára biztosítani. Mindenesetre kesztyűs kézzel bánt Belitzkyvel, amit gondolatban nem helyeseltem, de ami, mivel, már kívül voltam a *Századok* szerkesztőségén, közömbösen hagyott. Domanovszky taktikája lovat adott Belitzky alá, látszatra igazolva saját magatartását. *Történetírás* címmel Belitzky folyóiratot indított meg (1937–1939), munkatársai közül pedig egy ellenzéki csoportot igyekezett megszervezni. A folyóirat fő céljával a helytörténet művelését tűzte ki.²³³ Harmadik évfolyamában azonban „új utakra” tért és mint „egyetemes történettudományi szemle” nagyobb figyelmet fordított az ókori Kelet történetének kutatására éppen úgy, mint a közelmúlt történetére.²³⁴ Az átszervezés azonban nem hosszabbította meg életét és az 1939. évi 3–4. számmal megszűnt.

Munkatársai főleg olyanok közül verbuválódtak, akik a *Századok*ban, az ott – mindenesetre közreműködéssel – kialakult és érvényesülő mércét nem ütötték meg. Sem Szekfűvel, sem Domanovszkyval Belitzkynek nem volt oka szembeszállania. Ellenfelül tehát a népiségtörténet maradt. Ennek érdemleges kritikája helyett az *Ugocsa megyét* bírálta, ami elhibázott lépésnek bizonyult. Szabó történetírói teljesítménye szilárdan állta a próbát: az okvetetlenkedő kritikai megjegyzéseket könnyen elhárította.²³⁵ Két piarista, Lénárd Ödön és Meskó Lajos buzgólkodtak Szabó lejárataán, vádolva őt, hogy elfogult a magyarság kárára,²³⁶ de teljes sikertelenséggel.

231 A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor*, i. m. 324–325., 335.

232 Lásd például Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 4. (1934) 56–73.; A magyar törzsek és nemzetiségek vándorlása. *Uo.* 5. (1935) 53–83.; A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor*, i. m. 59–95.

233 A „Történetírás”. *Történetírás* 1. (1937) 1. sz. 1.

234 Új utakon. *Történetírás* 3. (1939) 1. sz. 2.

235 Helyreigazító nyilatkozat: a Helytörténetírás és nyelvészet című cikkhez. *Történetírás* 1. (1937) 4. sz. 438–439. Vö. erről Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 154–155.

236 Helytörténetírás és nyelvészet. *Történetírás* 1. (1937) 3. sz. 313–323; Még egyszer Ugocsáról: a Helytörténetírás és nyelvészet című cikkhez. *Történetírás* 1. (1937) 5–6. sz. 627–634. Vö. erről Erős V.: Bevezetés, i. m. 9. – Szabó felháborodva a művét ért méltánytalan kritika miatt, melynél szerinte „nagyobb tudatlansággal és lelkiismeretlenséggel, egyúttal pedig fölünyesebb hangon megjelent kritika [...] még nem igen jelent meg a magyar történeti kritikai irodalomban”. Szabó már–már per indítását fontolgatta a bírálattal szerzői ellen, különös tekintettel arra, hogy őt magyarságában is megtámadták. Lásd levelét

Az *Ugoicsa megye* helyét a magyar történeti irodalomban végül is nem az ő, hanem Wellmann Imrénének a *Századok*-ban megjelent méltatása állapította meg.²³⁷

Szabóra hátrányos volt surlódása Kniezsával. Akadályozta, hogy Hóman, a miniszter értékelje képességeit. Hóman információit, híreit, amelyek alapján véleményét emberekről megformálta, ekkoriban Deér Józseftől nyerte, aki megint, településtörténeti kérdésekben, Kniezsát tartotta egyedüli szaktekintélynek. Kniezsának, 1938-ban, a Szent István Emlékkönyvben *Magyarország népei a XI. században* címmel megjelent, kötetnyi terjedelmű tanulmánya²³⁸ rendszerességével és térképeivel elbűvölte őt. S mert a megállapítások véglegesnek tűntek fel, magát a módszert is csalhatatlannak vélte. Kniezsához múzeumi szolgálatuk sok közös barátai emléke is fűzte. Ha mindehhez hozzáveszem irántam érzett ellenszenvét, megértem, hogy Szabót az én emberemnek könyvelve el, megnyeréséről eleve lemondott, és hatása alatt Hóman ugyanezt tette. Sajnáltam Szabót, hogy miattam boldogulása akadályokba ütközik. Ugyanakkor látva, hogy Szekfűvel mily könnyen megértik egymást, megnyugodtam: hamarosan úrrá lesz a nehézségeken. A *Magyar Szemle Kincsestár* sorozatában megjelent füzete *A magyar parasztság története*,²³⁹ majd *A magyarság életrajza*²⁴⁰ kötetet igazolták várakozásomat, hogy ő egyedül is utat tud törni magának.

Hómannak a *Magyarság és Nemzetiséggel*²⁴¹ szemben tanúsított tartózkodása engem egyáltalán nem kedvetlenülített el. Örültem volna, ha elejt az *Ugoicsa* megjelenésekor egy-két jó szót és főleg, ha érdeklődik a további kötetek iránt, de mert beérte Domanovszky közvetítésével, tudomásul vettem a hierarchikus rendet, amelybe bezárta magát. Bár az egészet inkább annak tulajdonítottam, hogy még mindig az emlékkönyv szerkesztése körüli dolgok zavarják.

1939-ben, amidőn Komáromban tárgyalások kezdődtek Szlovákiával Magyarország északi határának megváltoztatásáról, majd a bécsi döntést követő területvisszacsatolások idején úgy tűnhetett fel, mintha a világon sem volnék. Hóman egy

Mályusznak. Hely és keltezés nélkül. [Bp., 1937. június 1. Postai bélyegző dátuma.] Vö. erről még Szabó másik levelét (hely és dátum nélkül). Lásd ezeket Szabó L.: *Népiségtörténeti tanulmányok*, i. m. 215–220. (Az idézett levelek eredetijeit lásd MTA KIK Kt. Ms 6405/338–339.) Vö. erről még Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 154–155.; Orosz L.: *A két világháború közötti*, i. m. 135. 82. jegyzet; Orosz L.: *Népiségkutatás*, i. m. 69., uo. 84. jegyzet.

237 *Századok* 71. (1937) 9–10. sz. 473–485. Vö. erről Erős V.: Bevezetés, i. m. 18.

238 *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára*. I. kötet. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp., 1938. 368–472.

239 Bp., 1940. (Kincsestár.)

240 Bp., 1941. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei VIII.)

241 Lásd Mályusz tanulmányát: *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt*. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. II. kötet. *Magyar renaissance*. Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1939. 105–124.

alkalommal a rádióban beszédet tartott.²⁴² Nem hallgattam, de, mert senki sem szólt róla, bizonyosra veszem, hogy egyetlen szóval nem emlékezett meg levéltári munkánkról. A távol állóknak fel is tűnt ez. Imre Sándor, az egykori szegedi pedagógus-professzor véletlen találkozásunkkor megjegyezte, miért Hóman, miért nem én tartottam a beszédet. Az ő megjegyzését azonban inkább csak csipkelődésnek fogtam fel.

Többet megérthettek munkatársaim az erőviszonyok felől, hogy amikor a Nyitra megyei Surány hovatarozása felől és a lakosság nemzetiségi viszonyainak múltbeli változásai felől vitákra került a sor köztünk és a szlovákok közt, s a lakosság nemzetiségi viszonyainak változásai felől Teleki Pál sürgős tájékoztatást kért nyilván Hóman útján. Ő közvetlenül a levéltárnak adott utasítást. A levéltárat, az ügy érdeméhez illő felelősséggel, a szó szoros értelmében éjjel-nappali munkával elkészítették a kért elaborátumot,²⁴³ de – s ez már bántott – anélkül, hogy szükségét érezték volna tájékoztatni engem munkájukról. Persze fel lehetett volna fogni magatartásukat úgy, hogy nem akarnak terhemre lenni. De sajnos még ez a semmitmondó udvarias kijelentés is elmaradt. Annak már restelltem utána járni, hogy Kniezsa részt vett-e munkájukban. Ma sem tudom, de valószínűnek tartom.

Ha nem is esett jól a mellőzés, vigasztalódást találtam a munkában. Ekkor Erdély történetéről, középkori település- és nemzetiségi viszonyairól készítettem egy összefoglalást a miniszterelnökség számára. Valószínűleg Ottlik Lászlótól kaptam a felszólítást. Az ügy adminisztrálója azonban Teleki egyik bizalmas embere, Szent-Iványi Domokos volt. Vele először levéltári szolgálatom elején, talán 1924-ben találkoztam. A levéltárban keresett fel. Fiatal volt, de még fiatalabbnak látszott, egyetemi hallgatónak néztem. Teleki gondolatát közölte, hogy a középkor végén Anglia és Magyarország lakossága számra azonos lehetett, és ebből az összehasonlításból következett a nosztalgikus vágy, megérteni és megmagyarázni a két állam későbbi fejlődésében megnyilvánuló különbséget. Amikor jóval kéziratom elküldése után talán 1940 elején újból találkoztam vele, bizony már jócskán megváltozott: annak megfelelően, hogy a hivatali ranglétra több fokán feljebb hágott. Csak jelezte, hogy tájékoztatónála van és csak tudomásul vette, megjegyzés nélkül: dolgozatomat belső használatra készítettem, és eleve teljesen szabad kezét adok felhasználására. Többet sem Szent-

242 Hóman a bécsi döntés előtt két héttel, a komáromi tárgyalásokat követően 1938. október 18-án mondott beszédet a rádióban. Az MTI *Budapesti Értesítő. Rádióközlemények* 1938. október 15-i számában a következő hír jelent meg: „Hóman Bálint dr. nyugalmazott vallás- és közoktatásügyi miniszter, a világhírű történettudós október 18-án, kedden délután történelmi adatokkal bizonyított előadásban válaszol a pozsonyi rádióknak arra rágalmára, hogy a megszállt Felvidéken élő magyarok nagy része csak erőszakosan elmagyarosított szlovák.” *Budapesti Értesítő. Rádióközlemények* Bp., 1938. október 17. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>. Utolsó letöltés: 2019. október 20. (Az információt Ujváry Gábornak köszönöm.)

243 A tervezetet kutatásaink során nem találtuk meg.

Iványit, sem elaborátumomat nem láttam. Nem nyugtalanított, mi lesz sorsa, mivel a *Tűrelmi rendelet*²⁴⁴ nyomdai munkái és a *Mátyás- emlékkönyvnek szánt dolgozatom*²⁴⁵ megírására éppen eléggé igénybe vettek.

Csak 1940 tavaszán adott Hóman alkalmat, hogy közelebb kerüljek hozzá. Felém fordulásának előzménye Szekfűvel való összezördülése volt. Mint Domanovszkytól hallottam, Szekfű felkereste a minisztériumban, és miközben politizáltak, alaposan hajba kaptak – persze csak képletesen, lévén mindketten kopaszok –, s a vita hevében kölcsönösen lehazaárulózták egymást. Feltehetőleg német-, illetőleg zsidóbérencnek nevezték egymást, az akkoriban országszerte dívó megjelölésnek megfelelően. Jóhiszeműen felteszem, hogy az elmúlt években Hóman azért is került a látszatot, mintha kapcsolatban állanánk, mert Szekfűvel 1936-ban a *Budapesti Szemle*ben a renaissance–barokk problémáról folytatott éles polemiam,²⁴⁶ azután a középkori nemzetiségi viszonyokról vallott felfogásom a *Századok*ban,²⁴⁷ amire ő a *Magyar Szemle*ben *Még egyszer középkori kisebbségeinkről* címmel reflektált,²⁴⁸ tartózkodásra intették, hiszen a *Magyar történetnek* társszerzői voltak. Mintha most Szekfű sértő szavai annyira felingerelték volna, hogy felmentve érezte magát a további udvariaság kötelessége alól.

Bármint volt, egyszerre olyan embert látott bennem, aki még hasznára lehet. Domanovszky útján felszólított, hogy a Történelmi Társulat kassai ünnepélyes ülésén, amelyre 1940 májusában pünkösdkor kerül sor, tartsak előadást. Talán, üzente, a város vagy az ország rész történeti demográfiai viszonyairól, de bármi más problémáról is lehet beszélnem, amint jól esik. A helyhez és alkalomhoz kétségtelenül az lett volna az illő, ha a város történetének a jellegét emelem ki, beszélek levéltári munkánkról, és ezzel a történettudománynak a terület visszacsatolása érdekében kifejtett törekvéseiről szólva alkalmat találok Hóman hazafiságának kiemelésére. Akik Buda-

244 *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Kiadta s magyarázó jegyzetekkel ellátta Mályusz Elemér. Bp., 1940. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)

245 A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) In: *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*. Szerk. Lukinich Imre. Első kötet. Bp., [1940.] 309–433.

246 A tanulmány bibliográfiai adatait lásd az I. fejezetben (172. sz. jegyzet). Szekfűnek Mályusz tanulmányára reagálását lásd Válaszom a Magyar történet dolgában. *Budapesti Szemle* 66. (1936) 242. kötet. 706. sz. 371–384. A Mályusz és Szekfű közötti vitáról lásd bővebben, illetve Mályusznak a *Magyar történet*ről szóló bírálatáról vö. bővebben Erős V.: Adalékok, i. m. 27–28., 31.; Erős V.: Szekfű és Mályusz vitája, 459–462., 465–468., 470–471.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 41–44., 47–50.; Orosz L.: A két világháború közötti, i. m. (1. rész.) 125. 58. jegyzet, 126.; Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 59., 67–68.; L. Orosz: Die Verbindungen, i. m. 147–148.; Dénes I. Z.: *A történelmi Magyarország*, 277., 325–326., 330–334.; Gyurgyák J.: *Ezzé lett magyar hazátok*, i. m. 328., 344–345.

247 A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok* 73. (1939) 1–3. sz. 257–294.; 385–448.

248 *Századok* 39. (1940) 3. (157.) sz. 169–177. A polémiáról lásd bővebben Erős V.: Adalékok, i. m. 28.; Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 586–591.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 103–106., 108–113.; Orosz L.: Népiségkutatás, 58., 66–68., uo. 75. jegyzet, 76–78., uo. 118. jegyzet; L. Orosz: Die Verbindungen, i. m. 150–151.

pestről lerándultak, ilyesmit vártak tőlem. Odamenet a vonatban meleg baráti légkörben sütikérezhettem. Útitársaim az elnök, egy személyben a miniszter pártfogoltját látták bennem. Hatan ültünk a fülkében és a kedveskedések, mit tagadjam, jól estek. Úgy éreztem, hogy valaki vagyok. Hajnal tréfálkozó szavai maradtak meg fülemben: „gyere vissza a *Századok*hoz”. „Adjatok fel egy apróhirdetést, hogy minden meg van bocsátva”, évődtem. Az utazás alatt jó volt megfeledkezni arról, hogy az idillikusnak vélt epizód másképp fog végződni.

Ennek oka témaválasztásomban rejtett. Nem helytörténeti, hanem polgárságtörténeti kérdés megválaszolását tűztem magam elé, egyébként szintén a város jellegéhez illően. Kassa 1919 óta, amikor elveszítettük, közel állott szívemhez: polgárság és magyarság egymásra találását szimbolizálta számomra. Idegen uralom alá kerülése jobban fájt, mint Pozsonyé. Rákóczi hamvainak idehozatala 1906-ban,²⁴⁹ aminek csak távoli rezgése jutott el hozzám akkor Szegeden, valósággal szent helyé tette számomra, amiben egyezett velem az általános közhangulat. Örültem, hogy alkalmam nyílik megismernem a város műemlékeit, a közgyűlés hallgatóságával pedig korszerű ismereteket közölhetek.

Anyagom ehhez készen volt, frissen élt emlékezetemben, mert az 1939–1940. tanév első szemeszterében „A némettség a középkori Magyarországon” címmel hirdetett kollégiumban²⁵⁰ csak az imént tárgyaltam meg. Erre a kollégiumra Lengyelország német megrohanásának előestéjén készültem. Érzelmeimnek pedig akkor adtam kifejezést, amikor Budapest utcáin mindennaposak lettek a lengyel menekültek. Az általános magyar közhangulat, amelyet a lengyelekkel együttérzés jellemezett, bátorított, hogy felfogásomnak tartózkodás nélkül a katedráról kifejezést adjak.

Mielőtt rátértem volna a némettség első hazai megjelenéséről szóló adatok ismertetésére, bevezető előadásaimban arról szóltam, hogy korunk történettudománya milyen szemszögből figyeli a magyarországi némettség történetének problémáját, és a ma uralkodó német felfogás milyen társadalmi-politikai törekvések eredménye. Úgy találtam, hogy három irányzat elemei egyesülnek benne. A dinasztikus érzelmű, egykor hivatalos osztrák történettudományé, Schönerer-féle osztrák „allddeutsch” és a birodalmi „grossdeutsch” felfogásé. A császári Ausztria történetírása összeforrott-nak látta a dinasztia és a némettség érdekeit és ennek megfelelően minden ellentétet, amelybe a magyarság a Habsburgokkal került, német szempontból ítélte meg és ítélte

249 II. Rákóczi Ferenc és idősebbik fia, József, valamint Zrínyi Ilona hamvait 1906 októberében hozták haza Törökországból. Ünnepléses újratemetésükre Kassán a Szent Erzsébet-dómban került sor 1906. október 29-én.

250 Az előadás kéziratát lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

el.²⁵¹ Felfogását Raimund Friedrich Kaindlnak háromkötetes munkájából²⁵² vett példakkal illusztráltam, a *Geschichtswissenschaft in Selbstdarstellungen* sorozatban megjelent önéletrajzának²⁵³ egyes epizodikus jeleneteivel fűszerezve. A csernovici, majd gráci egyetemi professzort (1851-től) a középkori magyar történet specialistájává avatták krónikáinkról írott forráselemzései,²⁵⁴ amelyek olvasásától Domanovszky kritikai megjegyzései²⁵⁵ felmentették szakköreinket. Úgyhogy ezek fő művére, a *Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern*re már ügyet sem vetettek.

A téves állítások, elfogult ítélezések hatalmas gyűjteménye a példák oly tömegét szolgáltatott számomra, hogy nehéz volt a jellemzőbbnél jellemzőbb eseteket kiválogatni, amelyek azt voltak hivatottak illusztrálni: a Habsburgokkal mint a német művelődés terjesztőivel és a német nép pártfogóival szemben a magyarságot megátalkodottsága milyen téves magatartásra vette rá. Kaindl munkája, hívtam fel a figyelmet, az *Allgemeine Staatengeschichte* évszázados múltú tekintélyes sorozatában²⁵⁶ jelent meg, nagyobb a súlya tehát, mint más könyvé. Az önéletrajz segítségével megint azt lehetett megértetnem, hogy a Karpathendeutschumnak, tehát az államhatároktól független németiségnek mint a népi elv megvalósítójának életét milyen könnyen lehetett az uralkodóház nélkül is felmagasztalva látni. Kaindllal szerény történetírói képességei sok olyan állítást mondattak el, amik bevallásától tehetségesebb társai óvatosabban tartózkodtak.

Éppen azért volt azonban tanulságos a „népi, völkisch” történetfelfogás úttörőjének munkáján keresztül megmutatni a hitleri történettudomány osztrák ágának egyik, mélyre nyúló gyökerét. A „grossdeutsch” mozgalom, az „Anschluss” hívei, amióta Bécsben megfordultam, a történészek fiatalabb, velem részben azonos

251 Georg von Schönerer osztrák politikus által képviselt „alldeutsch” felfogás. Az általa vezetett osztrák „Deutschnationale Vereinigung”, majd az „Alldutsche Vereinigung” nagy hatást gyakorolt Adolf Hitler nézeteire. Vö. erről bővebben Romsics Gergely: A Schönerer-kultusz. *Limes* 21. (2008) 3. sz. 285–289.

252 *Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern*. Band I–III. Gotha, 1907–1911.

253 *Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Hrsg. von Sigfried Steinberg. Band 1. Georg von Below, Alfons Dopsch, Heinrich Finke, Walter Goetz, Raimund Friedrich Kaindl, Max Lemann, Georg Steinhausen. Leipzig, 1925.

254 Die Gesta Hungarorum vetera. Näheres über ihre Gestalt. Ihr Entstehen, ihre Quellen und ihr Werth; Die ungarischen Chroniken. Kritische Zergliederung derselben. Das Entstehen den einzelnen Reaktionen. *Archiv für österreichische Geschichte* 88. (1900) 1. Hälfte. 203–212., 2. Hälfte. 367–472.; Studie zu den ungarischen Geschichtsquellen. *Archiv für österreichische Geschichte* 90. (1902) 1–58.

255 Lásd Domanovszky kritikáját Kaindl *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*. Bd. I–XII. Wien, 1896–1900 című művéről: *Századok* 37. (1903) 461–468.

256 Arnold Hermann Ludwig Heeren és Friedrich August Ukert által 1829-ben indított államtörténet-sorozat, melyet Wilhelm Giesebrecht és Karl Lamprecht folytatott. Három alsorozatra tagolódott: 1. Geschichte der europäischen Staaten (41 kötet). 2. Geschichte der außereuropäischen Staaten (3 kötet). 3. Deutsche Landesgeschichte (13 kötet).

generációjának a képviselői voltak. Köztük oly elsőrangú szakemberek, mint Ludwig Gross vagy Otto Brunner, általában a Staatsarchiv dolgozói. Velük kapcsolatban azt emelhettem ki, amit annak idején Schönerer kijelentése: „Győr maradjon csak a magyaroké”, tanúsította tehát, hogy a birodalmi elv szerint gondolkozók számára jelentéktelen kérdés a közeli-távoli német vidékek bekebelezése. Így elégnék látszott hangsúlyoznom, hogy Schönerernek Hitlerre gyakorolt hatását úgy foghatjuk fel, mint államterületünk épségének biztosítékát.

Akkor még nem tudtam, hogy „grossdeutsch”-ismerőseim mellett vannak olyan történészek, akik Burgenlandból mint bázisról kiindulva, a természetes földrajzi egység részeként a Rábáig terjedően a magukénak szeretnék látni – s máris annak érzik – a trianoni Magyarország jókora határterületét. Már javában folytak az Institut für österreichische Geschichtsforschung égisze alatt a burgenlandi oklevéltár anyaggyűjtő munkálatai, oly titoktartással, mint kevéssel előbb a világháború előzményeinek nyolckötetes forráskiadványa,²⁵⁷ amelyet a Staatsarchiv munkatársai úgy tudtak elkészíteni és kinyomtatni, hogy bécsi levéltári megbízottainknak, Miskolczi Gyulának és Paulinyi Oszkárnak halvány sejtelmük sem volt az egész dologról. A burgenlandi oklevéltár ennél jelentéktelenebb vállalkozás volt, és a háborús viszonyok következtében csak akkor jelent meg első kötete,²⁵⁸ amikor – a Harmadik Birodalom letűnése után – már nyugodtabb idegekkel vehettünk tudomást szomszédunk területi igényeiről.

Éppen, mert nem láttam be a Schönerer-hívek kártyáiba, áttekintésemben ez az irányzat vitte el a legszárazabban. Annál inkább leszedtem a keresztvizet az „allddeutsch” történetfelfogásról. Helyzetemet megkönnyítette, hogy egyrészt a mozgalomról, annak keletkezéséről és törekvéseiről szakszerű monográfia szólt,²⁵⁹ másrészt az Einhart álneven író Heinrich Claßnak, a mozgalom vezető ideológusának és 1908 óta Führerjének *Deutsche Geschichte*jéből²⁶⁰ ki lehetett olvasni, miben látják az „allddeutsch” szellem megszállottjai a német nép hivatását, és ehhez hogyan viszonyítják a magyar–német érintkezés történeti epizódjait.

257 *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatise Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußeren.* Hrsg. von Ludwig Bittner – Alfred Francis Pribram – Heinrich von Srbik – Hans Uebersberger. Band I–VIII. Wien–Leipzig, 1930. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs).

258 *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.* Unter Benützung der Vorarbeiter von Walter Goldinger, Erich Zöllner und Rudolf Neck. Bearbeitet von Hans Wagner. I. Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz–Köln, 1965. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 7. Reihe).

259 Lothar Werner: *Der Allddeutsche Verband, 1890–1918: ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland on den Jahren vor und während des Weltkriegs.* Berlin, 1935. (Historische Studien No. 278.) Vö. erről még Paul Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich.* Jena, 1926.

260 Leipzig, 1908.

Történetünknek jól ismert fordulatai és jelenségei oly dermesztően hamis színben tűntek fel, hogy egyszerű ismertetésük magyarázgatás nélkül alkalmas volt minden ép érzékű embert meggyőzni: az „allddeutsch”-izmussal lehetetlen megértetnünk magunkat. Egyébként az „allddeutsch” történetfelfogásról elmondottakat összefoglalóan közöltem 1942-ben *A magyar történettudomány* utolsó fejezete gyanánt *A külföld felvilágosítása* cím alá rejtve.²⁶¹ Sajátságos, hogy a mozgalom hazai szakértője, Tokody Gyula debreceni egyetemi tanár monográfiájában²⁶² egy szót sem szól Claßnak a könyvről, és hagyta veszendőbe menni az „allddeutsch” történetfelfogás kritikai bemutatásából kínálkozó előnyöket. Talán, hogy ne kelljen rólam tudomást vennie, vagy egyszerűen csak azért, mert egy marxista történész számára még közömbösebbek voltak 1959-ben az ideológiai problémák?

Befejezésül egyetemi előadásaimhoz: hallgatóim előtt nem lehetett kétséges, hogy a hitlerizmus történetfelfogása magában egyesíti mindazt a magyarellenességet, amit a három irányzat, más és más csíráiból kiindulva, nagyra növel. S arra is rá kellett döbenniük, hogy Hitler személy szerint vallja azt. Utalásaim, hogy iskolás korában egyik „grossdeutsch”-érmű tanára nagy hatással volt rá, vagy hogy antiszemitizmusban gyökerező nézetei bécsi tartózkodására nyúlnak vissza, alkalmasak lehetnek arra: a hitlerizmus és Hitler történet szemléletét a hallgató azonosítsa.

A középkori magyar polgárság címmel tartott kassai előadásom (1940. május 13.) célja az volt, hogy magamat is, másokat is bátorítsam: ne adjuk meg magunkat a német történetfelfogásnak, higgyük, hogy hivatásunk volt a múltban, amelynek tőlünk telhetően becsülettel igyekeztünk eleget tenni.²⁶³ Nem polemizáltam. A német történetfelfogásra még csak célzást sem tettem. Beértem a tények ismertetésével, hogy középkori városaink gazdag polgárai közt is voltak magyarok. Éppen csak a német vezető réteg, amely Budán a XV. század elején a tanácstagság feltételévé a négy német nagyszülő kimutatását tette, és megkövetelte, hogy a jegyző német származású legyen, elfedte az utókor előtt, őket német névvel illetve: Csapodi Jánost Hans von der Haydnak nevezte. Nem vontam kétségbe, hogy a német polgárságnak a gazdasági életben játszott szerepe jelentős volt. Ugyanakkor kiemeltem, hogy a nyugalmat és biztonságot számára a magyarság katonai erői és helytállása adta meg.

Előadásom más volt, mint amilyent Hóman várt. Fiának, egy kedves, csendes, szimpatikus fiatalembernek²⁶⁴ vagy Gömör Jánosnak, az egykori eperjesi tanárnak, aki kiadta és magyarra fordította Rezik Jánosnak a Caraffa-féle vésztörvényesékről

261 Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 141–147.

262 *Az Össznémet Szövetség (Allddeutscher Verband) és közép-európai tervei, 1890–1918*. Bp., 1959.

263 Mályusz előadása nem található meg hagyatékában.

264 Ifj. Hóman Bálintnak.

írott históriáját,²⁶⁵ tetszett. Másoknak, akik kiéreztek a németellenességet, mint Szombathelyi hadtestparancsnoknak, a későbbi vezérkari főnöknek,²⁶⁶ kevésbé. Célzatosságom azonban oly jól el volt rejtve a loyaltás köpenyébe burkoltan, hogy Tasnádi Nagy Gyula, Hóman kebelbarátja és a Magyar–Német Baráti Társaság elnöke, akivel a díszében szemben ültem, felajánlotta és biztatott: Németországban tegyek előadókörutat, és ezen fejtsem ki felfogásomat.²⁶⁷

Hóman észrevehette tendenciámat, ami magában még hidegen hagyta volna. Bosszantotta azonban, hogy nem nyújtottam számára, amit várt tőlem. Kudarca elkedvetlenítette. Látszott ez abból is, hogy a díszülés befejeztekor, amikor mint elnök a szokásos formások közt megköszönte a közönségnek megjelenését, az előadónak pedig munkájukat, előadótársamnak, Mihalik Sándor múzeumi igazgatónak rendkívül meleg szavakkal fejezte ki háláját, kiemelve: rövid kassai tartózkodása alatt is közvetlen kapcsolatot tudott a várossal teremteni. Ugyanakkor rólam, mintha ott sem lettem volna, egyetlen szóval sem emlékezett meg. Ebből bizony mindenki megérthette érzelmeit. Az ebédnél még megütötte a régi hangot, de ez már hamisan csengett. Tóth László pécsi világtörténész kollégám, ugyanaz, akivel egy napon történt habilitációm, s akit Hóman, bár lustasága miatt lenézte, de mint kártyapartner kedvelt, adta hozzá az alkalmat. Neki szavajárása volt, hogy az, aki egy könyvvel nem ért teljesen egyet, egyben-másban véleménye eltér a szerzőjétől, ezt megtámadja. Ilyen értelemben szólt át nekem: „Amikor Te Bálintot megtámadtad...” – és erre következtet Hóman felcsattanó rendre utasítása: „Jegyezd meg, Laci, hogy az Elemér engem bírálhat, de megtámadni soha sem fog.”

Ekkor még úgy éreztem, hogy a szép szavak igazak is. Örömmel adtam volna át magamat varázsuknak, valami előérzet azonban visszatartott. Joggal, hiszen előadásom, miután éppen a Német–Magyar Baráti Társaság folyóiratában, a Pukánszky Béla által szerkesztett *Ungarnban* megjelent,²⁶⁸ a vártnál erősebb ellenkezést váltott ki, mégpedig a berlini külügyminisztériumban. Erről akkor semmi sem jutott

265 *Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad.* Fordították Gömör János, Pogány Gusztáv. Liptovský Sv. Mikuláš, 1931. (A szlovenszkói ág. hitv. ev. egyház történeti emlékei 1.)

266 Szombathelyi Ferenc vezérezredes.

267 Mályusz erről 1942. november 15-én nyújtotta be folyamodványát az egyetem dékáni hivatalához, amely támogatta azt, és azt javasolta, hogy Mályusz előadókörútját a következő év májusában tegye meg. Lásd erről ELTE Lt. 8. BTK. b.) DH. 1180/1942–43. (Bp., 1942. november 23.) Erre az útra nem került sor.

268 Ungarisches Bürgertum im Mittelalter. *Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch der ungarisch-deutschen Gesellschaft in Budapest* 1. (1940) 66–75. Vö. erről Erős V.: *A Szekefü–Mályusz vita*, i. m. 95.

tudomásomra, csak 1970-ben értesültem *A Wilhelmstrasse és Magyarország* címmel megjelent adatgyűjteményből.²⁶⁹

Ha előadásom témájául Kassa és vidéke magyarságának sorsát választom, és külön kiemelem Hóman pártfogói szerepét, valószínűleg bevon a Történeti Társulat *Erdély* címmel német és olasz fordításban is megjelent díszes albumának a szerkesztésébe.²⁷⁰ Teleki gondolata, megmutatni az embereknek, mi is Erdély, mi az ország-rész jelentősége és a ma milyen előzményekből alakult, végre is nagy terjedelmű, vastag papírra nyomott, sok képmelléklettel ékesített díszmű formájában öltött testet. 1940 nyarán szokás szerint Mátrafüreden tartózkodtam, és így nem hallottam a kötet készülésétől. Meglepetés gyanánt ért, amikor az újságokból értesültem, hogy abban *Magyarok* címmel tőlem is megjelent egy cikk.²⁷¹ Utólag rekonstruálva a fejleményeket, gondolom, úgy történhetett, hogy a legutoljára Szent-Iványi Domokosnál levő – mai szóval élve – tervtanulmányom lényegét, amely a magyarságnak Erdély formálásában játszott szerepét próbálta felvázolni, valaki egy cikkbe összevonta és beosztotta a kötet többi tanulmánya közé. Az összevonás, ezt örömmel állapíthattam meg, gondosan történt, nem támadtak a szövegben ellentmondások. Sőt egy helyen jelentős kiegészítéssel bővült, ami az én dolgozatomból hiányzott, éspedig a folyónevek településtörténeti értékelésével. Ebből ráismertem, hogy az összevonás Kniezsa István munkája lehetett. Úgy képezem, hogy Teleki Hómanra bízhatta az eredetileg Erdélynek Magyarországhoz csatolását megindokolni hivatott munka megszerkesztését, amelyből a második bécsi döntés eredményeül Észak-Erdély és a Székelyföld visszatérését ünneplő díszmű lett. Hóman, akire rávall, hogy a művészet-történeti rész szerzője Gerevich Tibor lett, a terjedelmet illetően korlátlan felhatalmazással. Miután a munka szerkesztését megállapította, a kivitelt Deérre bízta, aki azután a településtörténeti résznél Kniezsa segítségét vette igénybe.

Nekem nem volt okom panaszra. Ellenkezőleg, meglepett a kis cikk után kapott honorárium nagysága. Ez több volt, mint amit – normális viszonyok között – eredeti

269 Lásd Schmidt követségi tanácsos alábbi feljegyzését Szentmiklós Andor sajtóattaséval folytatott megbeszéléséről, különösen az *Ungarn* című folyóiratról és ennek 1940. szeptemberi számában megjelent tanulmányról, amely „helyt nem álló antitézisekben kísérlet tesz arra, hogy csökkentse a német telepesek Magyarország szellemi és kulturális fejlődésében játszott szerepét”. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 541. Vö. erről még Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 95., 100.: 269. jegyzet.

270 Teleki 1940. július 11-én bízta meg Hómant, hogy „egy nagyobb terjedelmű, de számos cikkre tagolódó albumszerű munka kiadásával”, „az erdélyi kérdés beható történelmi és politikai ismeretéről” lenne szó. Az album, amelynek szerkesztésébe Hóman Deér Józsefet bevonta, egy hónap alatt elkészült. Lásd erről *Hóman Bálint és népbíróvási pere*, i. m. 74.; *Erdély*. Szerk. Deér József. Bp., 1940; *Siebenbürgen*. Für die Schriftleitung verantwortlich Josef Deér. Bp., 1940; *Transilvania*. Red. Giuseppe Deér. Bp., 1940.

271 *Magyarok*. In: *Erdély*, i. m. 51–55.; *Die Ungarn*. In: *Siebenbürgen*, i. m. 55–60.; *Gli Ungheresi*. In: *Transilvania*, i. m. 53–58.

dolgozatom után remélhettem volna, ha az egész terjedelmében megjelenik. Annak meg egyenesen örültem, hogy a díszmunka nyomdából kikerülése alkalmával a szerkesztőség által rendezett ünnepieskedésen nem kellett részt vennem. Nem nyugtalanított az sem, hogy Hómannak és Deérnek írántam táplált érzelmei felől újabb bizonyosságot szereztem. Ha gondoltam volna is rá, akkor sem tudtam volna rájönni, hogyan, mivel is tudnának ártani. Annyira nem voltak tanári teendőim ellátásán és kutatásaimon kívül egyéb céljaim, helyemet pedig az egyetemen és az Akadémián oly szilárdnak éreztem, hogy eszembe sem jutott, szétrombolhatja valaki terveimet.

Valóban, ha volt idő, amikor nyugodtam gondolhattam munkámra és aggodalom nélkül jövőmre, az az 1941-ik év volt. Tavasszal, az akadémiai nagyhéten, simán rendes tag lettem.²⁷² Büszke voltam, de lehettem is, hogy ajánlásomat Domanovszky és Hajnal írták alá.²⁷³ Az igazi örömmel azonban a szavazás eredménye töltött el: 41-en szavaztak mellettem, 5-en ellenem.²⁷⁴ Ha 11 év előtt a levelezőtagi választás kezdő eredményét²⁷⁵ én is, mások is, mindenki annak tulajdoníthattuk, hogy ismeretlen kezdő iránt elnézők az emberek, s mert, aki még senkit sem sértett meg, annak nincsenek ellenségei, most már szabad volt arra gondolnom: a szavazatarány munkám elismerését jelenti. Nemcsak a történészek, hanem az I. és III. Osztály tagjai részéről is, akiknek állásfoglalását a közvélekedés megnyilvánulásának joggal lehetett tekinteni.

Volt azonban az elismerésnek más jele is. Az, hogy a Berzeviczy-jutalomdíjat én kaptam meg. Új volt. Vida Jenő, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vezérigazgatója alapította, az Rt. elnöke, Berzeviczy Albert emlékének megörökítésére.²⁷⁶ Mivel Berzeviczy, az egykori (1903–1905) kultuszminiszter, sok éven át az Akadémia elnöke volt²⁷⁷ és sokirányú közéleti működésének történetírói területén²⁷⁸ dolgozott a legszívesebben, a nagykapitalista, hogy kifejezze háláját iránta, amiért nevével felékesítette vállalkozását. De talán azért is, mert a hitlerizmus fenyegető árnyékában ráeszmélt, milyen sokat köszönhetett Berzeviczynek, aki hozzá, az orthodox zsidóhoz ba-

272 Mályuszt 1941. május 16-án választották meg. Lásd erről: *Akadémiai Értesítő* 51. (1941) 472. füzet. 9., 33. Vö. erről még: *Magyar Tudományos Akadémia Almanach MCMXXI-re*. [Bp.] 1941. 43.

273 Hajnalon és Domanovszkyn kívül Mályuszt Tóth Zoltán, Eckhart Ferenc, Heinlein István, Balanyi György, Angyal Dávid, Herzog József és Szentpétery Imre ajánlották. Lásd erről: *Tagajánlások 1941-ben. Kéziratul*. Bp., 1941. 25–26.

274 Ez a szavazási arány a rendes tagra ajánlást jelentette. Az úgynevezett „golyós szavazás” eredménye a következő volt: 35 igen és 5 nem szavazat. Lásd ezekről: *Akadémiai Értesítő* 51. (1941) 472–473. füzet. 9. és 11. Mályusz akadémia rendes taggá választásáról lásd még uo. 33.

275 Lásd erről a III. fejezetet.

276 *Akadémiai Értesítő* 47. (1938) 466. füzet. 51–57., 80.

277 Berzeviczy 1905-től, 1936-ban bekövetkezett haláláig volt az MTA elnöke.

278 Mályusz itt feltehetően Berzeviczy következő főbb történeti tárgyú munkáira utal: *Beatrix királyné (1458–1508)*. Bp., 1908. (Magyar Történelmi Életrajzok); *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó iratok*. Bp., 1914. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak, 39.); *Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. I–IV. kötet. Bp., 1937.

rátílag lehajolt, arra szánta alapítványa kamatait, hogy azok összegével háromévenként az időszak legkitűnőbb történeti munkáját jutalmazza meg az Akadémia.

A legelső alkalommal 1938-ban került sor a díjkiosztásra. Hóman ekkor bejelentette igényét *Magyar történetére* hivatkozva. Csakhogy ennek nagyobb és értékesebb felét Szekfű írta és logikus volt, hogy az ő része kapjon jutalmat. Domanovszkynak sikerült Hómant leszerelnie azzal, hogy élete főművéhez csak a nagyjutalom a méltó. Erre gondol mindenki, álljon el tehát kívánságától. Ügyes rábeszélése hatott. Hóman szabaddá tette az utat Szekfű számára.²⁷⁹ A bizottsági javaslat, amelynek előadója én voltam,²⁸⁰ lehetővé tette, hogy Szekfű írói teljesítménye iránti csodálatomnak kifejezést adjak. Ugyanakkor kifogásomnak, hogy kelleténél inkább egyházas jellegű.²⁸¹

A bizottság tagjai, akik közt Vida Jenő is helyet foglalt, Domanovszky, Hajnal egyetértettek indokolással. Sőt Hajnal kifejezetten helyeselte ezt. Most, hogy másodszor került sor a díj kiosztására, úgy látszik egyértelmű volt a vélemény, hogy azt nekem kell kapnom. Ezt abból gondolom, hogy eredetileg a *Türelmi rendelet* volt jutalmazásra kiszemelve, és a bizottság csak akkor hagyott fel szándékával, amikor az előadó, Eckhart Ferenc megdöbbenve olvasta könyvemben klérusellenes kifakadásaimat. Úgy látta, hogy a botrány elkerülhetetlen lesz, ha az Akadémia munkámat kitünteti. Mint jogtörténésznek eszébe jutott, hogy az évkörből van más munkám is, a *Mátyás-émlékkönyvben A magyar társadalom a Hunyadiak korában* címmel megjelent dolgozatom, amely ugyan nem önálló könyv, de alkalmas a jutalomra. Abból, hogy a bizottság tagjai – Domanovszky, Eckhart, Hajnal, Kováts Ferenc – nem ejtettek el,²⁸² amikor a *Türelmi rendelet* alkalmatlansága kiderült, bizonyára az a körülmény is közrejátszott, hogy közülük a protestánsok személyes sérelmüknek és vereségüknek érezték volna háttérbe szorulásomat. A katolikusok pedig restellték, hogy opportunitizmusból kénytelenek a klérus előtt meghajolni.

A kitüntetés és az akadémiai választás boldoggá tettek. Meg voltam elégedve sorommal, többre nem is vágytam. Befejezéshez közeledett a *Magyarország és Nemzetiség* második kötete, Ila Bálinttól *Gömör megye*.²⁸³ A szerző kunszentmiklósi születésű, parasztszármazású levéltáros volt, akinek Gömör iráni vonzalmát a neki jutott témával foglalkozás ébresztette fel, és a beléje szuggerált meggyőződés, hogy az Alföld minden szülőltének erkölcsi kötelessége Észak-Magyarországgal törődnie. *Az Ugocsa*

279 A díjnak Szekfű számára történt odaítéléséről lásd *Akadémiai Értesítő* 48. (1938) 468. füzet. 6., 38., 29., 55. Vö. erről még Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 59. 150. jegyzet.

280 Mályusz mellett még Hajnal István és Madzsar Imre voltak az ajánlók. Az ajánlást lásd *Akadémiai Értesítő* 47. (1938) 466. füzet. 51–56.

281 Uo. 55–56.

282 Lásd ajánlásukat: Jelentés a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársulat Berzeviczy Albert-alapítványa jutalomdíjának odaítéléséről. *Akadémiai Értesítő* 51. (1941) 472. füzet. 70–75.

283 *Gömör megye I. A megye története 1773-ig*. (A monográfia csak 1976-ban jelent meg Budapesten.)

megye mintájára csoportosította anyagát. Elérte az úttörő példa színvonalát, az újonnan felmerülő problémákat pedig sikerrel tisztázta. Háromkötetes munkájának kéziratát olvasva és stílusát javítgatva többé nem látszott merész ábrándnak, hogy a Turócnál, Szepesnél, Ugocsánál nagyobb kiterjedésű megyék népesedéstörténete sorra feldolgozható. Az is örömmel töltött el, hogy Ila szívesen írt és jelentetett meg kisebb tanulmányokat oly problémákról, amelyek beható ismertetése már túlfeszítette volna könyvének kereteit. Így *Település és nemesség Gömör megyében a középkorban*,²⁸⁴ *A dézsma adminisztrációja*,²⁸⁵ *A gömöri jobbágyság a XVII–XVIII. században az úrbérrendezésig*.²⁸⁶ Az utóbbi a Felvidéki Tudományos Társaság tagja gyanánt és kiadványsorozatában. Ez a szerény anyagi eszközökkel rendelkező és közismerten, de be nem vallottan a miniszterelnökség II. osztálya által támogatott alakulat Steier Lajos elnöksége és Flachbarth Ernő főtitkársága alatt javaslatomra választotta tagjaivá Fekete Nagy, Szabó István és más levéltáriak mellett Ilát is. De csak ő fogadta meg tanácsomat, hogy a kínálkozó publikációs lehetőséget ne hagyja kihasználatlanul.

Ila után a soron következő szerző Herzog József lett volna. Pozsony megyét vonzóvá tette szememben a Csallóköz magyarsága, a szerzőt pedig, országos levéltári pályámon első mentoromat, mint munkatársat, odaadó szorgalma, pontossága, lelkiismeretes munkája, s nem utolsósorban kutatása tárgya iránt érzett vonzalma tette szememben felülmúlhatatlanná. A *Magyarság és Nemzetiség* Ugocsa és Gömör és várhatóan Pozsony után nem ígért ugyan új perspektívákat. Bizonyosnak látszott azonban: a helyi jelleg színezní fogja annyira a további munkák előadását, hogy ez nem lesz unalmasan egyhangú. Afelől pedig nem volt kétségem, hogy összességükben, ha majd egyszer lezárul az egész sorozat, további, egyelőre még nem sejtett összefüggések felismerésére nyílik majd alkalom.

Biztató volt számomra ebben a vonatkozásban, hogy az egyetem bölcsészeti karán Eckhardt Sándor és Németh Gyula kezdeményezésére alakult „Magyarság Intézet” titkára 1941-ben tanítványom, Maksay Ferenc lett.²⁸⁷ Az intézet programjában igazgatója, Ligeti Lajos által népiségtörténetinek vált pont, a családnevek gyűjtése ugyan nem sok hasznot ígért, bízam azonban abban, hogy Maksay és a hozzá hasonló fiatalok, nyitva látva maguk előtt a kutatás útját, új gondolatokkal és kezdeményező bátorsággal felpattantják a Pandóra titkokat őrző szelencéjét. Arról, hogy a népiségtörténetnek van jövője, és általa államközpontú szemléletünk átalakulhat, szentül

284 (Felolvasott a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1939. november 9-én tartott közgyűlésén.) *Turul* 51. (1940) 1–2. sz. (Első közlemény.) 53–79.; 3–4. sz. (Második közlemény.) 53–72.

285 *Levéltári Közlemények* 18–19. (1940–41) 223–249.

286 Bp., 1938. (A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai. 1. sorozat 6.)

287 Maksay kinevezéséről, illetve alkalmazásáról lásd ELTE Lt. 8. BTK. b) DH. 253/941–42. (Bp., 1942. január.); 411/941–942. (Bp., 1942. február 25.)

meg voltam győződve. S minél kevésbé volt előttem világos, hogy miként és milyen egymásutánban kellene összefogni a rokon szaktudományokat, annál nagyobb meggyőződéssel – talán elvakultsággal? – éreztem: történetírásunk fejlődésének irányvonala bontakozik ki előttem. Látva a településtörténeti értekezések által felébresztett érdeklődést, abban sem kételkedtem, hogy nem fog hiányozni a szakmailag kellően iskolázott és ugyanakkor munkáját hivatástudattól áthatott utánpótlás.²⁸⁸

Amikor a jövő a legszebbnek látszott, hirtelen következett be a katasztrófa. A változásnak volt valami előjele, mintegy figyelmeztetőül. 1941 húsvéti vakációját Sopronban töltöttem. A Lővér Szállónak nem először voltam vendége. Egyszerű, de rendes, tiszta, ugyanakkor csendes hely volt, megfizethető árakkal. Ha a szokottnál kimerültebb voltam, ismételten felkerestem, hogy egy-két heti pihenés után megnyugodva térjek haza. Szerettem a parkszerű erdőben sétálgatni. Ha pedig beszélgetni vágyódtam, erre alkalmat találtam a teológiai fakultás tanárai közül Wiczján Dezső, az egyháztörténész és Kerner Károly, az evangélikusok folyóiratának, a *Keresztyén Igazságnak* a szerkesztője társaságában.

Mint mindég, most is jól éreztem magamat, és már kipihenten készülődtem, hogy – program szerint – szombaton haza utazom, amikor az utolsó előtti nap, pénteken reggel a kis pincérfiú azt kérdezi: hallottam-e, hogy a miniszterelnök öngyilkos lett.²⁸⁹ Mint annyian mások, én sem sejtettem az okot, a következményekkel sem voltam tisztában. Valami szorongás fogott el, baljós előérzet. Fájt a fejem, szédültem. Annyira rosszul éreztem magamat, hogy – bár ismeretlen orvoshoz soha sem mentem – ebéd után felkerestem a legközelebbi orvos rendelőjét. Meghallgatva panaszaimat és megvizsgálva megnyugtatót, hogy csak múltó rosszulétről lehet szó, aggodalomra nincs ok. Nem volt türelmem tovább maradni. Becsomagoltam és az esti vonattal hazautaztam. Az elsötétített győri pályaudvaron már német katonavonatok álldogáltak, a peronon német tisztek sétáltak, vásároltak apró bazárárukat. Nem tudtam, milyen

288 A népiségtörténet lényegéről, illetve annak tudományos jelentőségéről az emlékirat készítése idején Mályusz hasonló gondolatokat fogalmazott meg, midőn kézhez kapta Kovács L. Mártonnak Várdy Béla könyvéről (*Modern Hungarian Historiography*, i. m.) írott recenziójának a levonatát: „Belényesy Márta (Maksayné) szokta mondani, hogy a népiségtörténet a maga idejében Európában korszerű volt, ami persze azt jelenti, hogy mára viszont túlhaladt rajta az idő kereke. Amire megint azt mondom, hogy a népiségtörténet sem maradt volna kezdeti fokán, mert akik foglalkoztak a kutatás közben felmerült új problémákkal, tovább mentek volna mind érdeklődően körük kitágításával, mind módszerük finomságával. Maksay az asszimiláció egyik falusi jelenségével foglalkozó tanulmányával haladt tovább, Jakó pedig az erdélyi forrásbázis mint minden kutatás alapja megteremtésével nemzeti szempontból is rendkívül értékes munkát végzett. Ilyen jelenségekből merem a megnyugtató választ kikövetkeztetni, hogy a népiségtörténet – immár az ő tanítványaik kezében modern, fejlődő studium volna, amennyiben a világtörténet közbe nem szól [...]” Mályusz levélfogalmazványa Kovács L. Mártonnak. (Hely és dátum nélkül. Bp., 1976. ?] MTA KIK Kt. Ms 6408/74.

289 Teleki Pál 1941. április 3-án halt meg.

formában nyilvánul majd reám nézve károsnak a haláleset, éreztem azonban, hogy baj fog érni. Nem kellett sokáig várnom.

Augusztus legvégén, amikor Mátrafüredről hazatértünk, üzenet várt Hóman titkárságától, hogy a „miniszter kér”, keressem fel. A megadott időpontra még Ligeti Lajos volt hivatalos. Hóman, így képzelem, valami okból többekkel közölte, mielőtt hivatalosan bejelentette volna, hogy egy történeti intézetet szervez. Ligetivel mint az egyetemi Magyarságtudományi Intézet igazgatója kerülhettem össze. Tervezett intézetének kapcsolata a mi egyetemi intézeteinkkel azonosnak tűnhetett fel Hóman szemében.

Közlése meglepett, mivel tervéről korábban semmit sem hallottam. A dolog váratlansága csak fokozta örömeimet, hiszen a közelmúlt másfél évtizedben gyakran emlegettük, hogy Klebelsbergnek a külföldi történeti intézeteket megelőzően – vagy akár helyett – inkább itthon kellett volna a bécsi Institut²⁹⁰ mintájára az egyetemet már elvégzettek számára, továbbképzésüket biztosító intézményt alapítani. Valamiképpen az Országos Levéltárhoz kapcsolva, tettük hozzá mi, levéltáriak. Most még növelte örömeimet Hóman további közlése, hogy az új intézet, amelyet – mondotta – Teleki Pálról szándékozik elnevezni, segíteni fogja a mi egyetemi intézeteinket. Mivel ahhoz, hogy településtörténeti disszertációim nyomtatásban megjelenhessenek, eddig esetenként kellett a miniszterelnökség támogatását kérnem, az intézeti segítség sokkal-sokkal egyszerűbb és kényelmesebb megoldást ígért. A jövő képe annyira megigézett, hogy túlradó hálával köszöntem meg Hóman bátorítását.

Volt ugyan egy elkedvetlenítő mozzanat, Hóman arcjátéka, amely meglepett, de ennek hatását hamar leküzdöttem magamban. Úgy történt ugyanis, hogy amikor Hóman befejezte közléseit és várta véleményünket, én pedig a szavakat keresve megszó-laltam, magam elé nézve dadogtam – érthető, hiszen nem készültem fel – a magyar történettudomány fejlődése szemszögéből nézve az új intézet megszervezését Széchényi Akadémia-alapításához hasonlítottam. Ebben e pillanatban feltekintve látom, hogy Hóman, aki az asztalfőn ült, balra tőle én, jobbra pedig Ligeti, furcsa módon kifelé fordított tenyerével eltakarja bal arcát, és cinkosan Ligeti felé fordulva heherészik. Bankettekéről ismertem ezt a csúfolódó mozdulatát, amellyel azt szokta a körülötte ülőkkel közölni, hogy a hallott hízelgő bók nem hatja meg. S bár most bosszszantott, hogy verembe estem, mivel Hóman azonnal rendbe szedte arcvonásait, nem éreztem sértődést. Miután még meghallottuk, hogy az intézetnek lesz valami tanácsadó testülete, aminek – de ez már csak ködös utalás volt – mi is tagjai lehetünk. S miután Hóman még hangsúlyozta, hogy problémák esetén forduljunk csak bizalommal hozzá, véget ért az audiencia.

290 Azaz a Klebelsberg Kuno Bécsi Történetkutató Intézet.

Miután Hóman hamarosan a Történelmi Társulat gyűlésén hivatalosan bejelentette a Teleki Pál Intézetnek elnöklete alatti megalakulását, és most már kiderült, hogy a Történettudományi Intézet ennek egy részlege gyanánt fog tevékenykedni.²⁹¹ Az utóbbi igazgatója, Deér József telefonon jelezte: az elnök-miniszter megbízásából beszélni kíván velem. Színhely gyanánt egyetemi szobámban állapodtunk meg. Kellemtelenül érintett, hogy Deér nem egyedül jött el, hanem Kniezsa Istvánnal együtt jelent meg. Így ugyanis, mintegy az ő elnöklete alatt, Kniezsa lett tárgyaló társam, márpedig köztünk, teljesíthetetlen igényeinek visszautasítása miatt, már régóta nem volt baráti viszony. Kniezsa kiélvezte, hogy fölém kerekedett. Közölte, hogy ő veszi át tőlem a *Magyarság és Nemzetiség* munkálatainak irányítását, mégpedig azért, mert a munka vontatottan halad. Voltaképpen semmi sem történt, ami – fűzte hozzá Deér – azért káros, mert az elkövetkező béketárgyalásokra idejében fel kell készülni. Kniezsa kárpótlásul azzal biztatott, hogy a középkori tárgyú disszertációk változatlanul az én hatáskörömben maradnak.

Kettejük fellépése bosszantott, sértőnek is találtam. Kétségtelenül az lett volna a legokosabb, ha felállok és kijelentem: nem tárgyalok tovább. Két meggondolás tartott vissza. Egyrészt igazat adtam a bírálóknak, hogy Szabó és Illa két megyéjének elkészülése kevés eredménynek, engem sem elégít ki. Másrészt az új intézet lehetőséget ígért, hogy a vállalkozás munkatársai ezentúl rendszeres pénztámogatásban részesülnek. S ezzel megszűnik eddig hangoztatott kifogásuk, hogy azért nem haladnak munkájukkal, mert anyagi gondokkal küszködnek. Szabónál és Ilánál szép szóval, biztatással, a munka elkészülte utáni akadémiai írói honorárium ígéretésével sikerült eredményt elérnem, de hovatovább magam is gyengülni éreztem rábeszélő, meggyőző képességemet.

Voltaképpen meg is untam sziszifhusi [sic!] munkámat. Úgy éreztem, nincs jogom mégiscsak jó szándékú munkatársaimat megfosztanom boldogulásuktól. Ugyanakkor a változatlanul fontosnak tartott munka meggyorsítását, mellőzhetetlennek találtam. Csak amikor látogatóim eltávoztak, és összeszedve magamat jobban átgondoltam a történeteket, eszméltem rá, hogy voltaképpen rászedtek. Amikor Hómannal beszéltem, jutott eszembe, hogy a *Magyarság és Nemzetiség* szerkesztése nem jött elő. Ez különben is akadémiai kiadvány. Az intézet pedig csak mint a munkatársakat, személy szerint támogató alakulat jött szóba.

Úgy láttam, élnem kell Hóman felhatalmazásával, hogy hozzá fordulhatok. Írásban kértem, engedje meg, hogy felkereshessem. Választ csak hónapok múlva kaptam, ha

291 Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1941. szept. 25-i közgyűlésén előadta Hóman Bálint. *Századok* 75. (1941) 7–8. sz. 233–235. Vö. erről Pál L.: i. m. 66. 129. jegyzet.

ugyan válasznak az értesítés nevezhető.²⁹² Minthogy a minisztériumi titkárság megállapította, hogy már hosszabb idő óta szerepelek a kihallgatásra jelentkezők listáján, kérdezte, vajon még mindig időszerű-e ügyem, és kívánom-e nyilvántartásban hagyásomat. Azonnali válaszmra, hogy kérem, fogadjon a számomra fontos probléma meghallgatása végett a miniszter, értesítést soha sem kaptam. Az akkori fogalmak szerint az elutasítás oly sértésnek számított, amelyért, úgy éreztem, elégtételt kell vennem.

Nem Kniezsán vagy Deéren. Ők számomra jelentéktelen emberek voltak. Le is néztem, ha ugyan nem megvettem őket. Kniezsáról barátja, Ligeti Lajos beszélt el, hogy Kolozsvárról felkerülve mellékjövendelme biztosítása végett ajánlkozott helyettem a munkára, amely, miután átvette tőlem, egyetlen lépéssel nem haladt előre. Deér szavahihetőségéről pedig személyes tapasztalatom volt, amióta Szegeden helyettesített. Akkor a kar azzal a feltétellel járult hozzá helyettesitésemhez, hogy a tanrend számára én jelentem be a kollégiumokat és gyakorlatokat, mintegy felelősséget vállalva értük. Amit azután, mint megállapodtunk magunk közt, úgy oldottunk meg, hogy Deér a tetszése szerint kitöltött tanrendi blankettát aláírás végett elküldte hozzám. Már a harmadik félévben üres lapot kaptam. Aláírtam látatlanban, de éltem a gyanúperrel, hogy nem egyszerű feledékenységről van szó. Valóban így is volt. Mint a kinyomatott tanrendből kiderült, Deér kifogyhatott tudományából, és kényelmes tanárok módjára, megismételte kollégiumát. Amikor legközelebbi utamon szemrehányást tettem, amiért cserben hagyott és magyaráztam, hogy önmagának árt, ha az a vélemény alakul ki róla, hogy nem bírja a munkát, azzal mentegetőzött: nem régi kollégiumát ismételte meg, hanem új anyagot ismertetett. Ellenvetésemre, hogy így kétszeresen kár volt kollégiumának új címet adni, nem tudott mit felelni. Mivel Hóman is csak kevéssel előbb mint tanár mindig azokat a korokat nyúzta, és ő szintén hasonlóan védekezett, nem sok reményem maradt Deér tanárkodásának értéke felől.²⁹³ Szerencsémre 1934-ben megszabadultam utódomtól. Mivel azonban ő megőrizte magában a megbántottság érzését, konoksága nem tette kívánatossá számomra, hogy keressem vele az érintkezést. Ehhez járult még, hogy a *Mátyás-émlékkönyv*-ben megjelent dolgozatom jegyzeteiben Deérnek a Zsigmond-kori hadszervezetről szóló cikke²⁹⁴ több szarvashibáját, vitathatatlan félreértését szóvá tettem.²⁹⁵ Igazat adtam neki, hogy nem szívesen találkozna velem. Az idegenkedés ugyanilyen érzékeltethetőségére azonban én is igényt tartottam.

292 Vö. erről még uo.

293 Lásd erről bővebben Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József, i. m. 74–76.

294 Zsigmond király honvédelmi politikája. *Hadtörténelmi Közlemények* 37. (1936) 1. sz. (Első közlemény.) 169–202.; 2. sz. (Második közlemény.) 1–57.

295 Mátyás király, i. m. 426–427., uo. 162. jegyzet.

Támadásomat teljes egészében Hóman ellen központosítottam. Azt tudtam – Sztálingrád előtt²⁹⁶ voltunk –, hogy minden, baloldal felől jövő kritika csak malmára hajtáná a vizet. Hiszen ő a helyét mint jobboldali politikus foglalta el Gömbös kormányában, és ilyen minőségben tartotta is meg. Ha Szekfűhöz csatlakozom és a polgári szellemtörténet szemszögéből nézve bírálom történetírói kvalitásait, ezzel csak erősítem helyzetét a németbarátok szemében. A német győzelemre számító hivatalos politikával szemben Szekfű és egész irányzata gyenge támogatást ígért. Szekfű, betegsége miatt is, de mert a történettudomány szervezetének hivatalos formáját – a Történelmi Társulatot, az Akadémiát, az Országos Levéltárat – mindenkor lenézte, elhanyagolta, és velük szemben újságírók, a Boldizsár Ivánok, Gogolak Lajosok, Katona Jenők társaságában keresett és talált neki való szövetségeseket, amivel szemben mindég intézményekhez kötve láttam a magyar történetírás fejlődését, változatlanul nem tudott magához vonzani.²⁹⁷ Pedig, nem is oly régen, volt egy pillanat, amikor elfogadta volna csatlakozásomat.

1940-ben a *Magyar Szemle*ben a *Mátyás-émlékkönyvet* ismertetve, elismerően és bátorító közvetlenséggel szolt a Hunyadiak-kori magyar társadalomról szóló cikkemről.²⁹⁸ De, ami még biztatóbb volt, egyidejűleg ajánlotta fel nekem az éppen Budapesten járt Auner Mihály, Szekfű bécsi barátja, az általam becsületessége és tudománya miatt egyaránt tisztelt erdélyi történész, hogy szívesen közvetítene közöttünk. Bár a *Magyar Szemle* reflexióit hajlamos voltam – magamra kedvezően – úgy értelmezni, hogy Szekfű megérti: annak idején *Budapesti Szemle*-cikkem a reneszánszról és barokkról nem kötözködésből készült. S ez most megnyugtató. Nem volt kedvem ismét közelebb kerülni hozzá. Még túlságosan élénken éltek bennem a *Vörös emigráció* és egyéb sérelmek emlékei.²⁹⁹ Némi gondolkodás után megkértem tehát Aunert, hogy hagyjon fel szándéka megvalósításával.

Az első próbálkozást, hogy meggyőződjem, vajon a konzervatív, jobboldali értelmű hallgatóság elfogadja-e Hóman bírálatát, evangélikus hitsorsosaim körében tettem. Éppen előadást kért az Országos Evangélikus Tanáregyesület szokásos évi közgyűlésére (1941. november 8.) Kring (Komjáthy) Miklós útján, és mert úgysis időszerű történetpolitikai témáról kívántak hallani, *A mai német történetfelfogás és a magyarság*

296 A sztálingrádi csata (1942. augusztus 21.) megkezdése előtt, 1942. augusztus első felében.

297 Ezt a bekezdést közölte az emlékiratból Erős Vilmos: A Hóman–Mályusz-ügy. *Aetas* 12 (1996) 2. sz. 220.; Uő: Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata. In: *Történeti áértékelés. Hóman Bálint, a történész és politikus*. DVD-melléklettel. Szerk. Ujváry Gábor. A szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József. Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai. 3.) 220. Erős közlését átvette Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 93.

298 A Mátyás-émlékkönyv tegnap és ma. *Magyar Szemle* 12. (1940) (154.) 1–6. sz. 402–403.

299 Lásd erről III. fejezetet.

című előadásba csomagoltam bírálatomat.³⁰⁰ Lényege az volt, hogy mi, magyar evangélikusok szívünk szerint vonzódunk a Luther által jelképezett német művelődéshez. Ugyanakkor a magunk nemzeti önállóságából nem engedünk, mert aki ezt – mint Hóman is – megteszi, az a magyar–német barátság alapjait rendíti meg. Frenetikus helyeslés szakította meg ismételten szavaimat. Akkor éreztem – először és utoljára – mennyire magával tud ragadni egy szónokot, ha hallgatói érzelmeit sikerül felkorbácsolnia. Pedig én csak kész szöveget olvastam fel. Utólag tudtam meg – Domanovszkytól, aki különben óvatosságra intett –, hogy hallgatóságom, élén Raffay Sándor püspökkel, azért állt oly lelkesen mellém, mert Hóman a bácskai németiségnek a hivatali evangélikus egyháztól független szervezkedését engedélyezte.³⁰¹ Az egyház épségét és autonómiáját ért veszély volt hát oka sikeremnek.

Ha ezzel a próbálkozással kudarcot vallok, talán minden másképp végződik. Így azonban bátorságot nyertem tervem kidolgozásához. Szándékom úgy körvonalazódott, hogy a népiségtörténet szemszögéből nézve megvizsgálom valamennyi művelődési intézményünk és történettudományunk kapcsolatát, s az áttekintés során egymás után rámutatok Hóman mulasztásaira. Hogy ilyenek vannak, és pedig maguktól értetődően, mondhatnám szükségszerűen, az természetes volt. Végül is a közel évtizedes kultuszminiszterség minden tervet, elgondolást nem valósíthat meg. Nem akartam igazságtalan lenni, de feljogosítottnak éreztem magamat Hóman alapvető cinizmusa láttára – ami oly élesen megkülönböztette Klebelsbergtől –, hogy rámutassak a kor politikai gondolkodásába és frazeológiájában oly nagy szerepet játszó népiség az ő mulasztásai következtében nem jutott be történettudományunkba. S így, ha korszerűek akarunk lenni, nélküle kell reformokat megvalósítanunk.

Nem volt kétségem, hogy amit csinálni szándékozom, az bizony pamfletírás. Meggondolásom gátjait azonban elsöpörte bosszú után kiáltó szenvedélyem. De hol kaphatnának helyet megjegyzéseim? Nem szakemberekhez, hanem nagyközönséghez szóló folyóirat látszott a legalkalmasabbnak. A *Budapesti Szemle* nem volt megfelelő. A *Magyar Szemlére* eleve nem lehetett gondolnom. Megfelelőnek látszott éppen az utóbbi riválisa, az *Egyedül Vagyunk*. Csak annyit tudtam róla, hogy egy-két éve, nemrégiben indult meg. Kifejezetten azzal a céllal, hogy a kozmopolita „urbánus” *Magyar Szemle* régies-nemzeti irányát ellensúlyozza. Amit tudtam róla, az Szabó Istvántól származott. Őt Desseffy Gyula még mint szerkesztőjelölt kereste fel munkatársakat

300 Lásd ezt *Az Országos Evangélikus Tanáregyesület Évkönyve az 1940–41-es évekről*. Bp., 1942. 29–38. Vö. erről Pál L.: i. m. 68–69.

301 Lásd erről Josip Mirnić: A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben. *Történelmi Szemle* 16. (1973) 3–4. sz. 443–467. (itt: 451.); vö. erről még Tóth Ágnes: Felekezeti függetlenség vagy államhatalmi manipuláció? A bácskai evangélikus németek törekvése. 1941–1945. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta, 2008. 423–450.

verbuvaló körútján. Szokás szerint gondolatai kifejtésére szabad teret ajánlott fel számára. A folyóirat végül is, ha jól tudom, nem Dessewffy szerkesztése alatt indult meg. Havonta jelent meg, negyedréf formában, minden feltűnés-keltés nélkül, a szó szoros értelmében észrevétlenül. Mint mondani szokták, a nyilvánosság kizárásával. Elkövettem a könnyelműséget, hogy egyetlen számát kezembe nem vettem, a tartalmát feltűntető címlapra egy pillantást nem vettem. S afelől sem volt sejtelmem, hogy egyáltalán ki írt bele. Csak azt tudtam, hogy Szabó István nem.

Elhatározásom oly hirtelen jött, hogy semmivel sem törődtem. A döntő bizonyára az volt számomra, hogy könnyen találtam a folyóirattal kapcsolatot – egyik volt tanítványom útján. Ez Kárász József református teológus volt, a most is élő népi író. Ismeretségünk úgy kezdődött, hogy a minden második fél évesre kötelező Anonymus-gyakorlatra³⁰² a dékáni hivatal hozzám osztotta be. S mert a nagy kollégiumból is jelentkezett kollokválni, már mint ismerőssel beszélgettem. Mint megtudtam, hódmezővásárhelyi, népi származású. Teológiai tanulmányait Sárospatakon kezdte, de azután – még a román impérium korában – átment Kolozsvárra. Azt tőle függetlenül tudtam, hogy a kolozsvári teológiai akadémia magyarországi társainál társadalmiszemléletében szabadabb szellemű volt.

Kíváncsi voltam felfogására, és ő tartózkodás nélkül megmondotta, hogy a tömegek nyomorán nagy állami vállalkozásokkal kell segítenünk, a nagybirtokrendszer pedig megérett a pusztulásra. Ellensúlyozásul a banktőke rablásaira hívtam fel a figyelmét. Vajon már ekkor ismételten vádat emelt-e ellene az ügyészség, azon a címen, hogy a társadalmi rend ellen izgat szépirodalmi műveiben, vagy pedig erre élete későbbi éveiben, hónapjaiban került sor,³⁰³ bizony már nem tudom. Akár megbélyegzett népi író volt, akár csak készült erre a hivatásra, alapjában véve megértettük egymást, később is, ha felkeresett. Egy alkalommal elújságolta, hogy állást kapott a meginduló *Egyedül Vagyunknál*, tördelőszerkesztő lett. Gratuláltam neki, mire ő udvariasan felkínálta, hogyha lenne egyszer olyan kéziratom, amelynek kiadására nincs reményem, csak szóljak neki.

Ez a nem várt eset következett most be. Írtam Kárásznak. Kedvező üzenetet hozott: nincs akadálya cikksorozatam közlésének. Sőt a legjobbkor jön ajánlatom, mivel a folyóirat ezentúl nem havonta, hanem kéthetente jelenik meg. Tekintettel azonban

302 Kárász 1936–1937-ben mint történelem–földrajz szakos hallgató vett részt a Mályusz által meghirdetett szemináriumon. Mályusz ezt a gyakorlatát a korábbi évekhez hasonlóan „Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből” tartotta. *PPTÉ tanrend*, 1936/37. tanév első fele. Bp., 1937. 55.; *PPTÉ tanrend*, 1936/37. tanév második fele. Bp., 1938. 55.

303 1937-ben, amikor a népi írók elleni perben Féja Géza *Viharsarok*, továbbá Kovács István *Néma forradalom* című könyvét a hatóságok elkobozták és eljárást indítottak más népi írók, mint például Erdélyi József, Illyés Gyula, Szabó Dezső, Tabony Géza és Kárász ellen is. Kárászt ekkor kéthavi fogságra ítélték. 1945-ben ismét letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Csak 1948-ban szabadult fogságából.

a kézirat terjedelmére, a főszerkesztő, Imrédy Béla szeretne annak tartalmáról tájékoztatót kapni. A megállapított időben felkerestem Hunyadi János úti párthelyiségében Imrédyt. Nem okozott nehézséget megértetnem magamat. Figyelmesen hallgattott végig. Érzésem szerint érdekelte őt, amit elmondottam. Két utalásom különösen. Az egyikben a középkori magyar államnak a székely és göcseji népi hasonlóságból, a francia nyelvatlasz segítségével levonható centralizált jellegét emeltem ki. A másikban megmondottam, hogy a háború egyik következményeül az államok, miénk is, el fogják veszíteni klasszikus szuverenitásuk teljességét.

Reám Imrédy jó benyomást tett. Tartózkodó szófukarsága mögött nem annyira a hatalomból, mint a munkaköréből kiszorított tett vágyó embert éreztem meg. S visszagondolva Pataky Tibornak több év előtti elismerő szavaira, amelyekkel Imrédynek az angol tőkehatalmasságokkal egész Délkelet-Európában sikerrel együtt dolgozó bankvezéri szerepét és az ebből Magyarországra háruló előnyöket emelte ki, sajnálattal gondoltam arra, hogy tétlenségre van kárhozthatva, amikor éppen a hozzá hasonló energikus emberekre volna szükség.

A kézirat első fejezeteinek leadása után jöttem csak össze a folyóirat tulajdonképeni szerkesztőjével, Oláh Györggyel, akivel elég volt felújítanunk ismeretségünket, hiszen 1922-ben, amikor Bécsből hazatérve a Bírői Kollégiumban laktam, már találkoztunk. Tiborral és Gézával, mint bírófiú, akkor ő közelebbi kapcsolatban volt. De mi is emlékeztünk egymásra, annyira, hogy már mint régi ismerősöket üdvözölhettük egymást, amikor a Boros-klinikán, ahol súlyos operációt állott ki, felkerestem. Károsnak bizonyult, hogy nem igyekeztem korábban összejönni vele. Talán sikerült volna szerkesztői munkájában több túlzástól visszatartanom. Így attól, hogy az első cikknek ily patetikus hangot adjon: *Talán a tizenkettedik órában*.

Kéziratomon változtatást nem vettem észre, ilyenre nem is kerülhetett sor. Nagyobb baj volt, hogy a folyóirat újságalakú és -jellegű kiadvány lett. Mindenre inkább gondoltam, mint arra, hogy kéthetes megjelenés boulevard színvonalat jelent. Az írói társaság, amelynek körében cikkeim hivatottak voltak megjelenni, egyáltalán nem volt csábító. Mindennek inkább lett volna nevezhető, mint színvonalasnak. Egyedül csak azt tetszhetett, hogy az újság – legalábbis nekem – nem adott honoráriumot. Ki kapjon és mennyi tiszteletdíjat, ezt az érdekeltek a szerkesztővel vívott közelharcban dönthették el.

Oláh egyrészt valószínűleg cikkeim nagyobb hatására számított, másrészt tartott attól, hogy végleg elromlik Hómanhoz fűződő kapcsolata. Hogy mentse bőrért, sietve leköszölte Deér cáfolatát,³⁰⁴ noha mondhatta volna, hogy csak munkám befejezése

304 Az utolsó órában? Vita a történettudományunk válságáról. *Egyedül Vagyunk* 5. (1942) február 28. 4. sz. 6–7. – Mályusz válaszáat (Válasz bírálóimnak) Deér vitacikkére lásd uo. 7–8.; *A magyar történettudo-*

után lehetne érdemlegesen polemizálni. Kedvetlenségének azzal adott kifejezést, hogy egyre rövidebb folytatást küldött a nyomdába. Végül pedig minden értesítés nélkül, megszakította a közlést. Az utolsó részlet az újság 13. számában jelent meg.³⁰⁵

Oláh érezhette, hogy dicstelen szerepet vállalt. Amikor életemben utoljára találkoztam vele, így szólt hozzám: „Ugye Te most engem megvetsz?” Szégyenkezésével magyarázom, hogy beajánlott a Turul Szövetség Könyvkiadónak, javasolva, hogy egy füzetben összefogva adja ki egész terjedelmében kéziratomat. A kiadó Arany Bálint volt. Felkeresett – 1942 őszén – lakásomon. Hamar megegyeztünk. Nagy örömmel vette tudomásul, hogy kéziratomat az „allddeutsch” történetfelfogásról szóló résszel megtoldtam.³⁰⁶ Sajátságos, mennyire németellenes volt a hangulat! Kis könyvem a Bolyai Akadémia kiadványai között jelent meg. Erről az akadémiáról sem korábban sem utólag nem sikerült közelebbi felvilágosítást szereznem. Arany kiadói koncepcióját dicséri, hogy hozott munkákat Németh Lászlótól, Veres Pétertől, Gombos Gyulától, Jankovich Ferencről, Kodolányi Jánostól, Cseres Tibortól is.

Ezért a könyvemért már kaptam honoráriumot. Mondhatom, kevés hasznát láttam. Amidőn felszólítás érkezett hozzám egy székely tanártól: a Székelyföld felvirágoztatására alakult „Kaláka részvénytársaság” részvénytőkéjéből jegyezzen én is valamit, hogy – amint a csábító hang szólt – eldicsekedhessek egyetértésemmel, az egész összeget azon frissiben, ahogy megkaptam, elküldöttem a szövetséghez címére. Soha többet egy szót nem hallottam a társaságról. *A magyar történettudomány* – ez volt kis könyvem címe – egyetlen mondat híjával egyezett az *Egyedül Vagyunk* közlésével, leszámítva természetesen az ott meg nem jelent részeket.

mány, i. m. 5–8. – Deér írását lásd a mű új kiadásának a függelékében: 107–114. Mályusz reakcióját Deér írására lásd uo.10–12.; vö. erről még: Tollhegyel. *Magyar Kultúra* 29. (1942) I. félév. március 5. sz. 77.; Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 596. 47. jegyzet. Mályusz cikksorozatáról, illetve monográfiájáról lásd Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 590–591.; Glatz F.: *Fejezetek*, i. m. 797–798.; Pál L.: i. m. 62–63.; 67. 132. jegyzet és 70. 142. jegyzet.

305 Mályusz *Talán az utolsó órában* címmel publikálta a lap hasábjain cikksorozatát. Lásd az egyes részeket: Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól? I. 4. (1941) 53. sz. 9–10.; II. Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól? 5. (1942) 1. sz. 9–10.; III. A szellemtörténet. 2. sz. 8–9.; IV. Megint a szellemtörténetről. 3. sz. 8., 10.; Válasz. [Deér József hozzászólására.] 4. sz. 7–8.; V. Népiségtörténet. 5. sz. 6., 8.; VI. Az Akadémia. 5. sz. 6., 8.; VII. Az egyetem. Avult munkabeosztás, túlhaladott szemlélet. – Miért alszik el minden reformterv? 7. sz. 14.; Az egyetem. Meg kell változtatni a régi munkabeosztást. Több szemináriumi munka és kevesebb óraszám. 8. sz. 12.; VIII. Az egyetem. Meg kell változtatni a régi munkabeosztást. Több szemináriumi munka és kevesebb óraszám. 10. sz. 8. 10., 12.; IX. Kutatóintézetek. I. Milyen a szovjet tudományirányítás? 11. sz. 8.; Kutatóintézetek. II. 12. sz. 4.; Kutatóintézetek. III. 13. sz. 11.

306 Mályusz E: *A magyar történettudomány*, i. m. 146–155.

A szóban forgó mondatot³⁰⁷ Hóman becsületsértőnek találta és elégtételt követelt. A mondat éle jól el volt rejtve. Csak az vehette észre, akinek elárulta valaki, hogy ki ellen irányul. Hogy mennyire nem volt észrevehető, mutatja: Oláh, Hóman híve, nem ismerte fel értelmét, és ugyanez még fokozottabb mértékben áll az újság olvasóira. Hómant, környezetén kívül, Szekfű beszélte rá a visszavágásra.³⁰⁸ Felment hozzá a minisztériumba és – mint Domanovszkytól hallottam – ellenem hergelte, mégpedig sikerrel. Szekfű a szellemtörténetet megfricskázó szavaimon bosszankodhatott fel,³⁰⁹ noha ezek sem ellene, irányultak, hanem Hómant állították pellengérré³¹⁰ A jó alkalmat, hogy borsot törhet orrom alá, Szekfű nem akarta kihasználatlanul hagyni.

Hóman számára egyebek közt két eshetőség kínálkozott: módjában lett volna fegyelmet indíttatni ellenem, de bíróság elé is citáltathatott volna. Mindkettőt azonban hosszú hivatalos eljárás előzte volna meg, márpedig számára az ügy mielőbbi lezárása volt a kívánatos. Domanovszkyt szemelte ki közvetítőnek. Kívánsága, amelyet Domanovszky közölt velem, úgy hangzott, hogy vonjam vissza a sértő mondatot és kérjek bocsánatot. Domanovszkyt rózsadombi házában kerestem fel, miután felajánlotta, hogy eljön hozzám. Erős havazás után hóvihar nehezítette utamat. Bár ne mentem volna! Domanovszky ekkor már a „fiahordó” gúnynevet viselte fiai túlzó pártfoglalása miatt. S mert azok mint könyvtáros, festő, muzeológus³¹¹ a kultuszminisztérium hatáskörébe tartoztak, teljesen Hóman pártjára állt. Magam nagyon vágyódtam felvilágosítás és elfogulatlan tanács után.

Brandenstein Béla azt tanácsolta, hogy forduljak Moór Gyulához, aki ugyan valamikor Hóman baráti köréhez tartozott, most azonban halálos ellensége. Brandenstein megadta Moór telefonszámát. Sajnos Moórt nem sikerült megtalálnom. A jogi karon volt még egy ismerősöm, Nizsalovszky Endre. Vele társaságban jöttem össze. Valamikor, mint fiatalember, Edit nagybátyja, Koós Emil kúriai bíró, majd tanácselnök mellett dolgozott. Ő alkatanál fogva a békét kereste, bár rosszal – mint Domanovszky tette – nem fenyegetett, de sok jót sem ígért. Nem volt kire támaszkodnom.

307 „Az európai történettudománynak [...] évről évre felhalmozódó eredményeit, a megszívlelésre váró tanulságok tömegét elsőnek Szekfű Gyula használta fel. Szerzőtársából hiányzott a fogékonyság és a hajlam ily munkára – jellemző, hogy pl. a gótika fogalmának jelentőségét, korszakmegjelölésre alkalmas szerepét sem ismerte fel – s így Szekfű művészi teremtő tehetségének nagysága annál szembe-tűnőbb.” *Egyedül Vagyunk* 5. (1942) 2. sz. 8.; Mályusz E. *A magyar történettudomány*, i. m. 48.

308 Vö. erről Szekfű levelét Hómannak. (Bp., 1942. január 31.) Idézi Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 101–102. 271. jegyzet.

309 Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 50., 53. A szellemtörténet és Szekfű mályuszi bírálatáról lásd bővebben: Tollhegygel. *Magyar Kultúra* 29. (1942) I. félév. február 20. 4. sz. 61–62.; Nyisztor Zoltán: Megtorpant katolicizmus? *Uo.* június 20. 12. sz. 180.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 114–116.; Pál L.: i. m. 58–62.

310 Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 47–50.

311 Endre festő, Ákos könyvtáros, György muzeológus volt.

Nem tudtam jogász szakértői véleményt kapni arról, hogy milyen méretű delictumot követtem el és annak milyen bírósági következménye lehet. Mindez elkedvetlenített.

Amikor Hóman leirattal fordult a karhoz, azzal a felszólítással: nyilatkozzék ügyemben és jelentse ki, hogy érdemtelennek tart a katedrára,³¹² ellenállásom már megtört. Úgy képzeltem, hogy a kari ítélettel kezében Hóman más fórumokhoz már sikerrel fordulhatott. A dékán, Zambra Alajos (hálásan emlékezem reá) mindvégig megőrizte pártatlanságát. Az az ad hoc bizottság, amely kari ülésen kívül,³¹³ tehát feszélyezetlenül tárgyalhatta meg az ügyet, nagy létszámú volt.³¹⁴ Mindenki tagja lett, akitől rosszat várhattam. Viszont hiányzottak belőle, akikre gondolatban számíthattam.

- 312 Lásd Hóman beadványát a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához. Bp., 1942. február 9. és csatolva ehhez Mályusznak Hómanhoz 1942. január 22-i levelét. Közli ezeket Erős V.: A Hóman–Mályusz ügy, i. m. 221–226. A Hóman kontra Mályusz ügy teljes iranyagát lásd. uo. 227–243. Az ügy iratainak újra közlését lásd Erős V.: *A Szekfü–Mályusz vita*, 125–159. Vö. még Mályusz cikksorozatának iratait Hóman hagyatékában: OSZK Kt. Fond 15/45. és 46. Lásd ezekről *Hóman Bálint és népbírói pere*, i. m. 281: 254. sz. jegyzet. Az ügyről vö. még Erős V.: *A Szekfü–Mályusz vita*, 125–159.; Szilágyi Ágnes Judit: Hóman Bálint és Mályusz Elemér ellentéte. In: Szilágyi Á. J.: *Érdekes személyiségek*, i. m. 101–107.; Erős V.: Hóman Bálint és Mályusz Elemér, i. m. 218–222.; Glatz F.: Fejezetek, i. m. 797–798.; Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 93., 93. 185. jegyzet; Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: *A harmincharmadik nemzedék*, i. m. 82.; Pál L.: i. m. 70–73.; Orosz L.: Tudomány és politika, i. m. 243–244.; 243–244. 901. jegyzet; – Az ügy iratainak egy része gépelt másolatban megtalálható Mályusz hagyatékában. Ezek a következők: Hóman Bálint leirata a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Tekintetes Bölcsészettudományi Karának Budapest. Bp., 1942. február 9. M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. 411/1942. Eln. sz. Csatolva ehhez Mályusz Elemér levele Hóman Bálintnak. Bp., 1942. január 22. (A. melléklet.); Mályusz Elemér levele Deér Józsefnek. Bp., 1941. december 15. (B. 1/melléklet.); Deér József levele Mályusz Elemérnek. Bp., 1941. december 19.) (B.2/melléklet/3./); Mályusz Elemér levele Deér Józsefnek. Bp., 1941. december 27. (B. 3/melléklet/3./); Deér József levele Mályusz Elemérnek. Bp., 1942. január 3. (B. 4/melléklet.); Mályusz Elemér levele Deér Józsefnek. Bp., 1942. január 6. (B. 5/melléklet.); Deér József levele Mályusz Elemérnek. Bp., 1942. január 9. (ad 4/1942. B. 6/melléklet.) (Másolat.); Deér József levele Hóman Bálintnak. Bp., 1942. január 9. (B. 7/melléklet.); Mályusz professzorral tervezett megbeszélés céljára január 5-én előkészített ajánlat. (C./melléklet.); Mályusz Elemér: Talán az utolsó órában. (*Egyedül Vagyunk* V. évf. 1. sz. 1942. január 1.) D./melléklet.; Mályusz Elemér: Talán az utolsó órában. (*Egyedül Vagyunk* V. évf. 2. sz. 1942. január 15.) (E./melléklet.); Mályusz Elemér: Talán az utolsó órában. (*Egyedül Vagyunk* V. évf. 2. sz. 1942.) Hóman: Történelmi átértékelés. (*Napkelet* 1930. évf.) (F./melléklet.); Mikecs László: *A magyar népiség történeti ideológiája* [sic!] felé. Visegrád, középkori királyaink vára alatt, 1942. augusztus. (Kéziratmásolat.) Az iratokat lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)
- 313 Lásd a bizottsági ülésről készített jegyzőkönyvet: Jegyzőkönyv a budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1942. február 20-án tartott I. rendkívüli (ez idei 6.) üléséről. Közli Erős V.: *A Hóman–Mályusz ügy*, i. m. 241–242. A jegyzőkönyv másolatát lásd még Mályusz örökösének tulajdonában.
- 314 A kari dékánon (Zambra Alajos), prodékánon (Gerevich Tibor) és a jegyzőn (Bulla Béla) kívül 38 fő jelent meg, köztük a magyar tudományos élet olyan jeles képviselői, mint Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc, Gáldi László, Hajnal István, Horváth János, Huszti József, Kniezsa István, Laziczius Gyula, Ligeti Lajos, Lukinich Imre, Mendöl Tibor, Pais Dezső, Prohászka Lajos, Schwartz Elemér, Szentpétery Imre, Szekfü Gyula, Zsirai Miklós.

A bizottság előtt felolvastam védekező írásomat,³¹⁵ azután távoztam. Naivság volt abban reménykednem, hogy vallásommal megnyerhettem magamnak a többséget. Ez akkor sikerülhetett volna, ha a Szekfű–Eckhart-csoport nem fordul ellenem. Éppen ennek tagjai követelték azonban a lehangosabban fejemet.

A bizottsági ülés³¹⁶ után néhány napra nyilatkozatot tettem, hogy Hómant személyében megsérteni nem volt szándékom és így inkriminált kijelentésemet visszavonom.³¹⁷ Ezzel egyidejűleg Domanovszky felvilágosított, hol hibáztam el a dolgot: kérnem kellett volna a fegyelmet megelőző vizsgálatot.³¹⁸ A rector³¹⁹ már számított erre, sőt kijelölte a fegyelmi biztost is Navratil Ákos jogászprofesszor személyében. Több mint valószínű, hogy a Navratil által lefolytatott vizsgálat számomra kedvezően végződik, de akkor is, ha szerzek egy indián fejedelmi jelvényt, ugyan mit értem volna el ezzel. Számomra elégtételnek elég volt, hogy Hómannak visszafizethettem tartozásomat. Egyúttal kifejtettem nézeteimet arról, mint kellene a magyar történettudomány intézményein változtatásokat tenni, ha korszerű akar lenni. S legvégül, ami a legfontosabb volt számomra, a népiségtörténeti jelentőségét sikerült kiemelnem.

Rendkívül sajnáltam ellenben, hogy megtapasztalhattam egyes kollégák felfogását. Közülük Domanovszky ábrándított ki leginkább. Nem azért, mert Hóman pártján állott, nem is mert Navratilról csak utólag tett említést, hanem mert post festa belém szúrt, amikor megmondotta, hogy nagy lehetőséget ejtettem ki kezemből. Kárörvendő pillantása mindmáig megmaradt emlékezetemben. Ez bántott, és nem is értettem.

Még inkább kiábrándított azok magatartása, akikben mindég a népiségtörténet híveit láttam. Azt kellett gondolnom, hogy nem értették meg, mi is volna a népiségtörténet jelentősége. Elvakította őket a remény, hogy munkájukat több elismerés fogja kísérni, mint amennyit tőlem várhattak. Ha arra számítottak, hogy monográfiáik gyors egymásutánban napvilágot láthatnak, alaposan csalódtak. Mennyiben teljesül-

315 Az iratfoglalmazvány Mályusz Elemér örökösének tulajdonában található.

316 A bizottság, Horváth János, Laziczius Gyula, Gerevich Tibor és Brandenstein Béla hozzászólását követően határozatot fogadott el, amelyben biztosította Hómant támogatásáról, egyúttal a Bölcsészettudományi Kar nevében hangot adott annak a véleményének, miszerint szem előtt tartva „a tudományos kritika teljes szabadságának álláspontját”, kiemelte: a kritikában „a tárgyilagosság hiánya éppúgy nem egyeztethető össze, mint ahogy nem adhat módot burkolt gyanúsításokra és a tudományos becsület megtámadására”. Lásd a határozat teljes szövegét Erős V.: *A Hóman–Mályusz ügy*, i. m. 241–242. – Érdekes, hogy Mályusz jó másfél hónappal később egyik Fritz Valjavecnek írott levelében (Bp., 1942. április 4.) csupán arról tájékoztatta a magyar ügyekben jártas német történészt, hogy az *Egyedül Vagyunk* hasábjain publikált cikksorozata miatt „sok kellemetlensége volt”. Lásd a levelet Orosz L.: A két világháború közötti, i. m. (2. rész.) 140., uo. 143. jegyzet.

317 Mályusznak a kari határozatba foglalt nyilatkozatát lásd Horváth Szabó Béla: Hóman Bálint utolsó éve (1945–1951). *Sic Itur Ad Astra* 4. (1993) 2–4. sz. 213.; Erős V.: *A Hóman–Mályusz-ügy*, i. m. 242.

318 Vö. erről Domanovszky levelét Mályusznak. Bp., 1941. február 3. MTA KIK Kt. Ms 6399./230. Idézi Erős V.: *A Hóman–Mályusz ügy*, i. m. 242.

319 Bakay Lajos.

tek reményeik, nem tudom. Csapodi Csabától hallottam a minap (1974), hogy amikor Bécsből mint ösztöndíjas hazatért,³²⁰ és jelentkezett Kniezsánál, ettől biztatást bőven kapott. Azt azonban nem tudta elérni, hogy foglalkozzék vele. És most Kniezsát ugyanígy ítélte el, amikor szemére vetette, hogy semmi sem történik, mint ahogyan Kniezsa nem is oly régen a mi munkánk lassú készülését kifogásolta.

Az első diadalmámor után hamar kiderült, hogy a Teleki Intézetnek ugyan hatalmas pénzügyi keretei vannak, de ezek távolról sem elegendők a tobzódó, sokágú program megvalósítására. Bízom abban, hogy a *Magyarság és Nemzetiség* megindítása egykor majd nagyobb teljesítménynek fog számítani, mint Kniezsa irányítása alatti folytatása. Az ügy érdekében azt kell mondanom: kár, hogy nem riválisom lett a győztes, és nem tucatnyi kötet illusztrálja a magyar–szlovák nyelvhatár életét. Egyelőre úgy látszott, hogy pénz lesz tömegével és ezért Deér–Kniezsa füttyszavára ész nélkül sietett mindenki, nehogy lemaradjon a koncról. A látottak és sejtettek meggyőztek, hogy annak idején tévedtem, amikor pénzügyi akadályokkal magyaráztam a tudományos vállalkozások sikerének elmaradását. Rájöttem, hogy a siker biztosítéka a lelkesedés és a készség, lemondani anyagi előnyökről.

Tapasztalatom megnyugtatóan hatott reám, ugyanakkor – nem tagadom – fáj, hogy egykori munkatársaim lengő zászlókkal vonultak át az ellenség táborába. Rajtuk kívül voltak olyanok, akik nem kaptak meghívást. Így Szabó István és Ila Bálint sem. Felteszem, azért, mert Deér úgy képzelte, hogy Szabó engem nem hagyta cserben. Ebben tévedett, mint azt az elkövetkező években sejtésem igazolta is. Egyelőre Szabó tartós rossz kedve árulta el csalódását, amit minden igyekezetemmel sem sikerült eloszlatnom. Hiába biztattam, hogy R. Kiss István távoztával ő a legesélyesebb jelölt a debreceni magyar történeti tanszékre, és most már csak hónapok telhetnek el tanári kinevezéséig, sehogyan sem tudott megvigasztalódni. Bár talán nem is Deér döntése hagyta meg hívemül, hanem Kniezsát találta annyira ellenszenvesnek, hogy nem kívánt vele együttműködni. Ez esetben – vagyis, hogy sem Deér, sem Hóman nem méltatták figyelemre – felháborodása jogos volt.

Tanítványaim közt egy akadt, aki azzal utasította vissza a Történettudományi Intézet meghívását, hogy nem akar cserbenhagyni, név szerint Fügedi Erik. Legalábbis így mondta nekem Domanovszky, Fügedi nagybácsija. Talán vigasztalásul szánta közlését Domanovszky. Már nem tudtam neki hinni. Amit jól is tettem, mert így Fügedi barátságára és hálájára semmit sem építettem. Egyébként távol állott tőlem, hogy rossz néven vegyem bárkitől is a Deérékkel való együttműködést. Amidőn meg-

320 Csapodi 1933. november 1–jétől 1934. június végéig folytatott kutatásokat a bécsi Magyar Történetkutató Intézet ösztöndíjasaként. Lásd erről Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 401.

jelent Jakó Zsigmond hatalmas forráskiadványa, *A gyalui vártartomány urbáriumai* címmel,³²¹ szinte örömet éreztem.

Kudarcomat ugyan szégyelltem, a népiségtörténet iránt azonban nem lettem közömbös. Érdekelt, mint haladnak előre tanítványaim témájuk – megyéjük – megismerésében, és változatlanul fogva tartott a meggyőződés, [a] népiségtörténetnek van jövője. Ez a hitem indított *A magyarság a középkori Erdélyben* című cikkem megírására. Még 1941-ben az egyetemi Magyarságtudományi Intézet megbízott egy erdélyi tárgyú előadás-sorozat megszervezésével. Nemcsak egyetemi hallgatók, hanem más érdeklődők számára is már az előző évben hangzottak el előadások az Eckhardt Sándor által *Úr és paraszt a magyar élet egységében* címmel összeállított program³²² szerint. 1942-ben pedig Szekfű „A magyarság és a szlávok”,³²³ majd a következő évben Ligeti Lajos „A magyarság őstörténete”³²⁴ tárgykör ismertetését tűzte ki egy-egy szakembercsoport elé feladatul.

Az én témám előadónak összeverbuválása könnyen ment. Maksay Ferenc a szászok, Györfly György a székelyek, Fekete Nagy Antal a románok középkori, Jakó Zsigmond ugyanazok újkori megtelepüléséről, Elekes Lajos pedig a moldvai és havasalföldi magyarokról adott tájékoztatást.³²⁵ A legfontosabb problémának, a magyarság résztelepülésének ismertetésére Kniezsát kértem fel. Ő, meglepődésemre, beírta a *Szent István Emlékkönyv*ben megjelent tanulmánya eredményeinek az átvételével.³²⁶ Amíg más mindegyik előadó képességeinek legjavát iparkodott megmutatni, ő nem igyekezett többet nyújtani.

A külügyminisztérium sajtóosztálya úgy látta, hogy az előadásokat tartalmazó köteteket érdemes volna németül és olaszul is kiadni, ezzel a Kniezsá-cikk gyatrasága még szembetűnőbb lett. Nem bírtam elviselni, hogy két akkori szövetségesünk közvéleményét a mi igazságunk felől meg ne győzzük. A legegyszerűbb megoldásnak az látszott, hogy az alkalmatlannak bizonyult cikk helyett másikat írok. Erre azért is vállalkozhattam, mert anyagom együtt volt, amióta az 1940–1941-iki egész tanévben „A középkori Erdély”, az 1941–1942. tanév első szemeszterében pedig „Erdély története

321 Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Intézet Kiadványai).

322 Bp., 1941.

323 Az előadásokat lásd az ugyanezzel a címben megjelent és Szekfű által szerkesztett kötetben.

324 A csoport tagjainak előadásai megjelentek a Ligeti által szerkesztett azonos című kötetben.

325 *Erdély és népei*. Írta: Alföldi András, Bíró Sándor, Elekes Lajos, Fekete Nagy Antal, Gáldi László, Gyallay Domokos, Györfly György, Jakó Zsigmond, Kniezsá István, Maksay Ferenc, Pukánszky Béla. Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1941. A tanulmánykötet új kiadása: Mályusz Elemér: *Erdély és népei*. Szerk. Vistai András János. Bp., 1999. (Ez nem tartalmazza Jakó Zsigmond: *A románság megtelepülése az újkorban* című tanulmányát.)

326 Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: *Erdély és népei*, i. m. 19–34.

a XIV–XV. században” címmel tartott egyetemi előadásaimban Erdély történetével behatóan foglalkoztam.³²⁷

Kniezsát pótló tanulmányomat a kolozsvári *Hitel*ben megjelentettem,³²⁸ németül a *Siebenbürgen und seine Völker* című kötetben adtam ki.³²⁹ Az olasz fordítás is – a kritikai jegyzetek nélkül – elkészült. Sőt az egész kötetből mint szerkesztő kaptam levonatot, amely szerint a 189–213. lapokon jelent volna meg. Az események azonban megakadályozták, hogy a nyomda befejezze munkáját, és a kötet napvilágot lásson. Egyetlen, címlap nélküli levonatomon a bélyegzők nyomda gyanánt az Athenaeumot (1943. május 24.), mint kiadót a Danubiát (1943. június 25. és július 3. kelettel) tüntetik fel, amelyek valószínűleg a külügyminisztérium kulturális osztályának, közvetlenül pedig Thienemann Tivadar megbízásából dolgoztak.³³⁰ Magyar cikkemet a *Századok*-ban Eckhart Ferenc ismertette, azt településtörténeti kutatásaim „érett és módszeres szempontból is nagyon tanulságos termékének” nevezve.³³¹ Örültem az elismerésnek, ma pedig annak is örülök, hogy szívem szerinti témáról írva mondhattam búcsút a népiségtörténetnek.

327 Ezekről bővebben lásd a VI. fejezetet. Az előadások kézirat-fogalmazványait (A középkori Erdély. 1940./I–II. kötet. A középkori Erdély régebbi története, településtörténete) lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

328 A magyarság a középkori Erdélyben. *Hitel* 8. (1943) 4. sz. 267–289.

329 Das Ungartum im mittelalterlichen Siebenbürgen. In: *Siebenbürgen und seine Völker*. Hrsg. von Elemér Mályusz. Budapest–Leipzig–Milano, [1944.] 36–75.

330 A levonatot nem találtuk meg Mályusz hagyatékában.

331 *Századok* 78. (1944) 4–6. sz. 310.

V. EGYHÁZTÖRTÉNET

Apai nagyanyám¹ ősének, Bezegh Györgynek emléke mélyen szívembe vésődött már gyermekkoromban. Nem mintha a családi hagyomány legendákat szőtt volna alakja köré. Nagyanyám sem emlegette, amikor Pomázon nála voltam vakáción. Magától értetődő, természetes adottságnak számított élete és Eperjesen Caraffa általi kivégzése. Tudat alatt hatott valamennyiünkre példája.² Olyan értelemben, hogy az evangélikus valláshoz ragaszkodni kell és azt másikkal felcserélni nem illik, s nem szabad. Ennek a hagyománynak szellemében apai nagyszüleim négy fiukat³ Besztercebányán az evangélikus gimnáziumban taníttatták. De mert ez csak algimnázium volt, 14 éves korukban inkább megváltak tőlük, és a pozsonyi líceumba írtatták be őket, semhogy Besztercebányán a kir. katolikus főgimnáziumba. Apa, Mamámmal házasságot kötve, próba elé került. Bár Ruttkay nagyapám⁴ evangélikus volt, felesége – nagyanyám⁵ – katolikusnak született és így vegyes házasságban éltek. Azaz fiaik evangélikusok, leányaik, Mamám is, katolikusok lettek.

Ennek a törvényes rendelkezésen⁶ alapuló szokásnak szellemében szándékozott Apa is házasságát megkötni. A turócszentmártoni plébános azonban csak abban az esetben volt hajlandó az ifjú párt összeadni, ha Apa reverzálist ad, hogy valamennyi gyermekét katolikus vallásban fogja nevelni. Erre nem volt hajlandó. Téli víz idején nagy hófúvásban szánkóra ültette hát a menyasszonyt a tanúkkal és 1891. február 5-én Pribócon evangélikus pap előtt kötötte meg házasságát. Mi, fiúk így evangélikusok lettünk, Gizi, Erzsike és Emmy katolikusok. Apa ragaszkodott egyházához, anélkül azonban, hogy hitbuzgó lett volna. Makón elvállalta az egyházközségi felügyelői tisztelet, Szegeden azonban nem járt templomba. Vallásossága egyházhűséggel és liberális magatartással volt azonos. Reá is, többi nagybátyámra is nagy hatással lehetett Horárik János, a szabadságharc korának ez a forradalmár szellemű teológusa, akinek egyéni-

1 Hajniki Bezegh Emerentia (Emma, Emella).

2 Lásd erről a családi „hagyományról” Mályusz M.: A Mályusz család i. m. 5–6.

3 Dr. Mályusz Károly és Bezegh Emerentia/Emma fiai: Károly, Egyed, György és Béla. Róluk lásd Mályusz M.: A Mályusz család i. m. 5–6.

4 Alsó- és felsőruttkai Ruttkay-Nedeczky Sándor.

5 Pacséri Tocsek Anna.

6 Lásd erről az 1791: XXVI. vallásügyi törvénycikket.

ségét a legújabb kutatások tették ismertté,⁷ aki 1851-től haláláig Besztercebányán élt. Könyvének⁸ egy példánya, amelyet én Gida bácsi hagyatékában találtam meg, dedikációjával azt mutatja, hogy a Mályusz fiúkkal közelebbi kapcsolatban állott.

Gimnazistakoromban hittanórákon Bezegh György neve és az eperjesi vértörvényszék emléke szívemhez közel hozta az egész magyarországi protestantizmus múltját. Ezt a magaménak éreztem. A terv, hogy Luther és a reformáció kora lesz mint történelemnek kutatásaim tárgya, bizonyára ezekből az érzelmekből sarjadt.⁹ Már Balanyi hatása alatt felébredt érdeklődésem a középkori egyház múltja iránt. Érettségiző koromban pedig, számot vetve magammal, terveimmel, vágyaimmal, gyakran gondoltam arra, hogy szerzetesnek mennék el, ha katolikusnak születek.¹⁰ A protestantizmushoz fűző kapcsolatokat annak ellenére elszakíthatatlannak éreztem, hogy egyetemi és bécsi éveim alatt, az egyháztörténeti kutatás gondolata meg sem fordult fejemben.

Erre 1924-ben került sor, amikor Zsinka Ferenc átvette a *Protestáns Szemle* szerkesztését. Az új szerkesztő, a Széchényi Könyvtár levéltári osztályának munkatársa, akit még egyetemi hallgató koromból ismertem, szabad kezet ígért cikk és bírálólat számára egyaránt. Az összevont füzetekben, tehát [a] ritkán megjelenő *Századok* mellett, a havonta napvilágot látó *Szemle* korlátlan lehetőséget jelentett számomra. Főleg kritikusi kedvem kiélésének szabadsága vonzott. Úgy éreztem, hogy egy-egy könyv vagy füzet értékét, miután átolvastam, könnyen meg tudom állapítani, és játszva behelyezve a tárgyalt témát a magyar történettudomány fejlődésének folyamatába, képes vagyok igazságosan megbírálni. Bár sohasem írtam gyorsan és fogalmazványaimon sokat javítottam, könnyen ki tudtam magamat fejezni. Az írás szórakoztatót és kielégítet.

Mindjárt második bírálólatom (1925) feltűnést keltett. A pécsi egyetem bölcsészeti karának disszertációsorozatában Asztalos Miklós kiadta egy csallóközi magyar falu református anyakönyvét.¹¹ Ez a XVIII. századi pécsi püspök, Klimó gyűjteményéből¹² került az Egyetemi Könyvtár Kézirattárába. Mi értelme van ily csekély forrásértékű

7 Lásd Tordai György: *Horárik János*. Bp., 1954; *Horárik János harca a hierarchiával és az egyházzal az 1841–1845 években*. Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bohó Róbert és Tordai György. Bp., 1956.

8 *Johann Horárik's Kampf mit Hierarchie und Kirche in den Jahren 1841–1845*. Leipzig, 1847.

9 Mályusz itt a következő néhány sort törölte a kéziratból: „Harmadik gimnazista koromban a Pallas Lexikonból kiírtam a szerzetesrendekről szóló cikkeket. Érettségiző koromban pedig a bencések, ciszterciek, premonstreiek mellett különösképpen a pálosok érdekeltek, hiszen az ő rendjük volt az egyetlen magyar eredetű szerzetesi közösség.” Lásd ezt az I. fejezetben.

10 Vö. erről uo.

11 A pozsonymegyei Réte református egyházának feljegyzései és keresztlési könyve. 1701–1717. A pécsi püspöki könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Asztalos Miklós. Pécs, 1924. *Protestáns Szemle* 34. (1925) 1. sz. 29–32.

12 Azaz Klimó György pécsi püspök magánkönyvtárából.

kéziratot oly akribiával lenyomatni, mintha középkori kódex volna – kérdeztem. S nem Asztalost, hanem professzorát tettem felelőssé, amiért elfogadta a kiadványt disszertációnak. Ebben persze tévedtem, mert Asztalos más témával doktorált, és helyet adott neki a sorozatban.¹³

A szerkesztő lehetővé tette, hogy más, elevenbe vágó bírálataim is megjelenjenek. Így a Tisza István-iratkiadásról szóló.¹⁴ Amikor a húszas évek Tisza-kultuszának monumentális kiadványául megindult összkiadás első kötete napvilágot látott,¹⁵ ez a *Fontes*-sorozat szakszerűségének gondolatkörében élő számára kezdetlegesen és dilettánsan megszerkesztettnek tűnt fel. A világháború idejéből származó leveleket tartalmazott a kötet, minden felvilágosítás nélkül. Tudniillik fogalmazványok vagy expediált példányok-e azok, és ha az előbbieket, saját kezűek-e. A bírálat lényege az volt, hogy az igen érdekes és értékes tartalom az elképzelhető legkezdetelesebb formában lett hozzáférhető. Bár a kiadványt Balogh Jenő gondozta, aki az Akadémia főtitkára és egyben a református egyház egyik vezéregyénisége volt,¹⁶ Zsinka egész terjedelmében közölte bírálatomat. A teljességhez hozzátartozik, hogy Balogh soha nem érezte velem, mintha megbántottam volna őt.

Zsinka nem kívánta valamiféle protestáns felfogás érvényesítését, tárgy és környezet azonban önkéntelenül is ily irányba mutattak. A környezet a heti szerkesztői összejövétel volt a Múzeum Kávéházban. Zsinkát itt lehetett a legbiztosabban megtalálni, tőle az ismertetési példányokat itt vettem át, a kéziratot itt szolgáltattam be. A társaság soha nem volt népes, de a protestáns irodalmi élet munkásaival időnként folyamán sorra megismerkedtem. Vidékiekkel is, akikkel különben aligha jöttem volna össze. Amint ők is tudomást vettek rólam, apránként közéjük tartozónak éreztem magamat.

Zsinka – Angyal-tanítvány – lelkes történész volt. Amint javultak a könyvkiadási viszonyok, 1927-ben rávette a *Szemle* kiadóit, a Magyar Protestáns Irodalmi Társulatot, hogy elevenítse fel évkönyvszerű forráskiadványát, amely 1902-ben indult meg. A 10. kötetrel azonban 1911-ben megakadt. Ez a sorozat, a *Magyar Protestáns Történelmi Adattár* címmel és jellegében egyaránt a *Történelmi Tárnak* felelt meg, és benne a kutatók az esetlegesen kezük ügyébe került írásos emlékeket publikálták. Zsinka arra gondolt, hogy a Széchényi Könyvtár levéltárának Törzsgyűjtemény-állagából a Mohács utáni egyházi vonatkozású iratokat fogja sorra közzétenni. A vásárlásokkal szüntele-

13 *Az erdélyi tudat kialakulása.* Bp., 1925.

14 Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat II. kötet. [...] Bp., 1926. – *Protestáns Szemle* 34. (1925) 4. sz. 260–264.

15 *Gróf Tisza István összes munkái. Első kötet. I. Tanulmányok és értekezések. III. Naplószerű feljegyzések.* Bp., 1923.

16 Balogh 1921-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt.

nül gyarapodó heterogén gyűjteménynek ő volt a gondozója, és az iratok átolvasásával egy füst alatt végzett levéltári rendezői munkát, s fejtett ki kutatói tevékenységet.

Az iratok publikálásával távolabbi célt is igyekezett elérni. Elégedetlen volt Szekfűnek a protestantizmus XVI. századi magyarországi elterjedéséről vallott felfogásával, nem tudta elhinni, hogy a 'cuius regio illius religio' elv juttatta azt túlsúlyra.¹⁷ Minél nagyobb részt tulajdonított Szekfű a hatalmi viszonyoknak a protestantizmus meggyökerezésében, és az 1920-as évek klerikális hangulata minél nagyobb hozsannával üdvözölte koncepcióját, Zsinka annál szenvedélyesebben vallotta annak téves voltát. Gyengének érezte magát Szekfűvel szemben, a valóságot visszatükröző tények felsorakoztatásával vélte őt megcáfolhatni.

Vállalkozása bennem tiszteletet ébresztett, de nem bíztam sikerében. Akkor még Szekfű bűvöletében éltem, és mint Eötvös-kollégista hittem abban, hogy minden történetíró elfogulatlanul, egyedül a tényektől befolyásoltatva alakítja ki felfogását, és így Szekfű meggyőződése is őszinte. Szerkesztőségi beszélgetéseink során hívtam fel Zsinka figyelmét, hogy Sándor Lipót-kiadványom anyagának összegyűjtése közben a bécsi állami levéltárban az 1791. [évi] vallásügyi törvény keletkezésére vonatkozó sok érdekes akta került kezembe, amelyeket érdemes volna önállóan kiadni, mivel készülő kötetemben nem kaphatnak helyet. De, tettem hozzá, bevezetésül ismertetni kellene a II. József-féle türelmi rendeletet, mert enélkül nem érthetők az országgyűlési tárgyalások.

Zsinkának tetszett a terv, az is, hogy az *Adattár* mellett legyen egy *Fontes*-szerű sorozat. Egyelőre azonban egyikünk sem gondolt a megvalósításra. Mintegy beharangozólul 1926-ban leköszölte a *Protestáns Szemle*ben Sándor Lipót-kiadványom bevezetésének egyik fejezetét. *A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerűért* címmel,¹⁸ ami különben magántanári próbaelőadásom¹⁹ is volt. Az itt elmondottak alkalmasak voltak ugyanis a protestánsoknak a társadalmi és közjogi harcokban játszott szerepét kedvező színben feltüntetni.

Újkori egyháztörténeti tájékozódásommal párhuzamosan hivatalos munkám során alkalmat nyertem a középkori egyház történetének terén is ismereteket szerezni. Mivel az Országos Levéltárat az a veszedelem fenyegette, hogy a trianoni béke értelmében Jugoszláviának ki kell szolgáltatnia más levéltári állagokkal együtt a II. József által feloszlott pálos rend szlavóniai, dalmáciai és horvátországi kolostorainak írásos emlékeit, Csánki Dezső megbízott a középkori oklevelek regesztázásával. Feladatom

17 *Magyar történet*. III. kötet. *A tizenhatodik század*. Bp., 1935. 248. (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*.) [Második bővített, teljes kiadás.]

18 Pontosabban: *A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerűért* 1790-ben. *Protestáns Szemle* 35. (1926) 4. sz. 215–227.

19 Lásd erről a III. fejezetet.

az volt, hogy a szokásos tartalmi kivonatok helyett olyanokat készítsek, amelyekben a kutatók mindazokat az adatokat megtalálják, amelyek bármily vonatkozásban érdekelhetik őket. Hasznosabb és egyszerűbb lett volna az okleveleket lefényképezni, a levéltár azonban akkor még semmi technikai segédeszközzel sem rendelkezett. De azért is reám esett hivatalfőnököm választása, mert mint szerkesztő a regesztáknak a *Levéltári Közlemények*ben való kiadására gondolt. Mivel pálosokról volt szó, munkámat kétszeres örömmel végeztem. Jó gyakorlatnak bizonyult az 1360 kivonat elkészítése, sokat tanultam regesztázás közben. Mivel kétes esetekben a szakirodalomban utána kellett nézmem egyes elnevezéseknek és fogalmaknak, kánonjogi ismeretekre is szert tettem.²⁰

Zsinka váratlan halála²¹ az egyháztörténet újkori területére vitt át. Azt hiszem, tüdejével gyengélkedett. Már Szegeden tanárkodtam, amikor meghalt. Utolsó hónapjaiban alig is találkoztunk. Becsültem és szerettem azért is, mert el tudta nézni és megbocsátotta, hogy – bár jóval idősebb volt nálam – miattam mellőzésben részesült a hivatali ranglétrán. Amikor 1922-ben ugyanis Klebelsberg megszervezte a Gyűjteményegyetemet,²² és ezzel egyetlen testületbe kerültek az eddig egymástól független Országos Levéltár, Nemzeti Múzeum, Szépművészeti és Iparművészeti Múzeum dolgozói, valamennyiünket aszerint osztották csoportokba, hogy mikor kerültünk fizetési osztályunkba. Nem az életkor, nem is a szolgálati idő volt a döntő, hanem az, hogy az illető legutolsó kinevezési okmánya mikor kelt és hová szólt. Ez bizony méltánytalan volt. Magam is elismertem, bár javamra szolgált, de nem lehetett semmit sem tenni ellene. Ha valami, az természetes lett volna, hogy Zsinka elidegenedik tőlem. Éppen ennek semmi nyoma sem volt magatartásában.

Zsinka halála után az *Adattár* szerkesztését rám bízta a Társulat vezetősége, közelebbről Ravasz László elnök. Egyedüli jelölt és vállalkozó voltam. Az *Adattárnak* a tudományos életben nem volt súlya, szerkesztése nem jelentett decorumot [kitüntetést]. *Nobile officium* [nemes kötelesség] volt, honorárium nélkül. Zsinka a soron következő számba közlésre már elfogadta Asztalos Miklósnak a wittenbergi egyetemen tanult magyarországi hallgatóknak az anyakönyvekből kijegyzett névsorát, ezt tehát becsületből is közölnöm kellett.²³

20 Az oklevelek közlését lásd A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. *Levéltári Közlemények* 3. (1925) 100–191.; 5. (1927) 136–209.; 6. (1928) 87–203.; 7. (1929) 278–311.; 8. (1930) 65–111.; 9. (1931) 284–315.; 10. (1932) 92–123., 256–286.; 11. (1933) 58–92.; 12. (1934) 111–154.; 13. (1934) 233–265.

21 Zsinka 1930-ban hunyt el.

22 Pontosabban a Magyar Országos Gyűjteményegyetemet és annak tanácsát.

23 A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora, 1601–1812. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 14. (1930) 111–174.

Szerettem volna azonban valami olvasmányos forrásszöveget is adni, olyant, ami tárgyánál fogva magára vonhatja a figyelmet. Paulinyi Oszkártól kértem ilyent. Ő a közelmúltban került Bécsbe levéltári megbízottnak,²⁴ és mert budapesti levéltári szolgálatunk során a protestáns problémákról azonos felfogást vallottunk, remélhettem, hogy segíteni fog szerkesztői gondomon. Nem is csalódtam. A kor – az 1930-as évek – hangulatához illő iratokat adott át közlésre: a kassai templom 1604-i erőszakos elvételéről szóló, tehát a kezdődő ellenreformációra rávilágító aktákat, történeti bevezetés kíséretében.²⁵

A kötetre büszke voltam, hiszen az *Adattár* eddig a bécsi Staatsarchivból még soha nem közölt forrást. Már pedig a szélesebb körök tudatában, úgy élt Bécs, mint a rejtelmes titkok tárháza. Büszkeségem azonban hamarosan lelohadt, amikor Tóth László tisztázta, hogy a Paulinyi által bevezetésében említett egyik fontos irat nem szavahihető bizottsági jelentés, hanem újságlap, tendenciózus híradás. A forrás jellegének félreismerése sajnálatos balfogásnak bizonyult. A kötetrel nem volt okom dicsekedni. Szerencsére bevezetőül rövid programot adtam szerkesztői elgondolásomról,²⁶ amely ígéreteivel feledtethette a kudarcot. Tervem szerint nem esetlegesen összerakuló iratokat tartalmazna egy-egy kötet, hanem vagy egy nagyobb levéltári állag valamennyi protestáns egyházi vonatkozású darabját, vagy egy fontosabb témát megvilágító, annak problémáit megoldani segítő forrásanyagot.

Mindjárt a következő kötet az előbbi alternatívára mintaszerű példát nyújtott. Ez Ila Bálint kiadványa volt: *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*.²⁷ Ila biztatásomra darabról darabra átnézte az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárt, és a protestáns vonatkozású iratokat, leveleket fontosságuk szerint vagy egész terjedelmükben, vagy regesztaszerűen kiadta, mégpedig magyarázó jegyzetek kíséretében. A kiadvány teljesen feleslegessé tette a protestantizmus történetével foglalkozók számára, hogy a Thurzó-levéltárban még kutatásokat végezzenek. Ez a levéltári állag elveszítette tehát titkokat sejtető jellegét. Mint külön jutalmat könyvelhettem el, hogy az Ila által kiadott iratok fenntartották őszám, *Malus* (Jablonszky) Pál nevét, sőt saját kezű levele is akadt közöttük.²⁸

A másik típusú kiadvány az a kötet lett volna, amely a Rákóczi-szabadságharc öszszes protestáns vallásügyi iratát volt hivatva tartalmazni. Ennek összeállítója egy fiatal történész, Takács János volt, aki a Rákóczi-kor adóviszonyairól kívánt doktori

24 Paulinyi 1930-tól volt Bécsben levéltári kiküldött (Archivdelegierte).

25 Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 13. (1930) 11–110.

26 Előszó. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 14. (1930) 5–10.

27 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 15. (1934) (A Tudományos Könyvsorozat XXXIV. kötete.)

28 Lásd erről uo. 28. (1604.)

értekezést készíteni, és hogy az anyagot összegyűjtve, a kamarai levéltár rendezetlen állagát, az úgynevezett Lymbust²⁹ darabról darabra átnézte. Azt, hogy a Rákóczi-iratok a Lymbusban vannak szétszórva, Thaly Kálmán idézetei óta mindenki tudta. Ismeretlen volt azonban, mit tartalmaznak egyházi vonatkozásban. Takács terjedelmes anyagot gyűjtött össze. Minden iratot lemásolt-e, azt nem dönthettem el. Amit megmutatott, az magában is értékesnek látszott. Kötetté szerkesztésére azonban nem tudott vállalkozni. Súlyos idegbaj, skizofrénia vetett véget irodalmi tevékenységének.

Hogy segítsünk rajta, Ravasz Lászlóval méltányos honorárium ellenében átvétetem másolatait. A köteg irat nem sokáig maradt őrizetemben. Esze Tamás azzal az ígérettel, hogy kiegészítve saját gyűjtésével, amelyet Takácsnál teljesebbnek mondott, elkérte tőlem és én, nem látva okot a visszautasításra, bizalommal át is adtam neki. Elismervénye szerint Takács másolatai 985 lapot tettek ki. Éveken keresztül, mindaddig, amíg az *Adattár* meg nem szűnt,³⁰ hittem Esze ígéreteinek, hogy megszerkeszti a kötetet. Sajnos, csalódtam, és ez ma is bánt. Halvány sejtelmem sincs, mi tartotta vissza Eszét vállalt kötelezettsége teljesítésétől. Egyébként Takács másolatai ma is az ő birtokában vannak.

Nem jártam jobban Esze másik ígéretével, amelyet később Mátrafüreden tett. Akkor már baráti kapcsolatban álltunk. A háború kitörése után lehetett, amidőn Gyöngyösről, ahol lelkészkedett, Bán Imrével, a mostani debreceni egyetemi tanárral látogatóba kijött hozzánk. Mindketten felajánlották, hogy a gyöngyösi református gyülekezet értékes, török korba visszanyúló forrásanyagát egy kötetben kiadják. Tervüket örömmel elfogadtam, biztonság kedvéért Ravasz László hozzájárulását is megszerkeztem hozzá. Azonban ebből az ígéretből sem lett semmi.

Próbálkozásaim során sikerült Szabó Istvánt rábeszélnem, hogy a bécsi levéltárakban, elsősorban a Kriegsarchivban gyűjtse össze az úgynevezett „Gyászévtized (1670–1681)”³¹ tömeges templomelvételeire vonatkozó rendeleteket. Ez az iratanyag hatásosnak, hogy ne mondjam megrázónak ígérkezett. Domanovszky mint az ösztöndíjtanács elnöke biztosította 1932-ben egy negyedévre a bécsi ösztöndíjat Szabó számára,³² akinek ez volt egyébként első – és talán egyetlen³³ – külföldi tartózkodása.

29 MNL OL, MKA. E 211.

30 Az utolsó kötet 1934-ben jelent meg.

31 A magyarországi protestáns lelkészeket és tanítókat azzal az ürüggyel, hogy ők is részesei voltak a Wesselényi-féle összeesküvésnek, Kollonich Lipót pozsonyi királyi biztos bíróság elé idéztette, és egy részüket hitük vagy szolgálatuk elhagyására, másik részüket nápolyi gályarabságra ítélte, továbbá számos templomot elvetetett a protestáns gyülekezetektől. Ezeket a rendeleteket az 1681. évi országgyűlés nagyjából hatályon kívül helyezte.

32 Szabó 1932. május elejétől 1932. július végéig a fent jelzett témában folytatott kutatásokat. Lásd erről F. Gy.: i. m. 401.; Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 424.

33 Szabó már korábban is kutatott Bécsben a Magyar Történetkutató Intézet vendégeként. 1926 második felében négy hetet és 1927-ben az 1848–1849. évi „debreceni honvédelmi bizottmány” történetéről

Szabó a XVII. századi német szövegek kibetűzésével is, mint mindég, briliáns munkát végzett. Ugocsa megye³⁴ és egyéb problémái azonban megakadályozták, hogy időt szakítson az adattári kötet sajtó alá rendezésére. Szemben Eszével ő módot talált arra, hogy összegyűjtött anyagát utólag közzétéve, ne hagyja veszendőbe menni. Éppen Esze folyóiratának, az *Egyháztörténet*nek 1958. évfolyamában közölte gyűjtését.³⁵

Szabóéhoz hasonlóan XVII. századi tárgyú lett volna az a forrásanyag, amelynek összegyűjtésére Szimonidesz Lajost biztattam. Ő csodálkozott, hogy merem vállalni a felelősséget, hiszen állását elveszítette a Tanácsköztársaság után és éles harcban állott Raffay Sándor evangélikus püspökkel.³⁶ Megnyugtattam azonban, hogy a „Kameradministration zu Ofen” iratai³⁷ oly nehezen dolgozhatók fel, hogy a felmentés kijár annak, aki vállalja a megértésükkel járó fáradságokat. Sajnos, nem került rá sor, hogy kiálljak Szimonidesz védelmére, mivel kötete nem készült el.

A kudarcok sorozata után több reménnyel biztatott Iványi Béla körmenői vállalkozása. Ő, az egykori debreceni, majd szegedi jogtörténész nyugdíjas napjaira elvállalta a Batthyány-család levéltárának a rendben tartását és – bár katolikus volt – kész volt XVI–XVII. századi missilisgyűjtemény protestáns egyházi vonatkozású darabjait összegyűjteni. A Thurzó-levéltárhoz hasonló, annál azonban régibb, még a reformáció korába visszanyúló állag lett volna kiadványával ismeretes. Iványi kedvvel és vele született szorgalommal végezte kutatásait. A kiadvány megbízhatósága érdekében Körmenőden magam olvastam vele össze másolatait. 1944-ben nyomdába adtam kézirátát. Az elejét, hatvan hasábot a nyomda ki is szedte, tördelésre azonban már nem került sor. Az ostrom után a Protestáns Irodalmi Társaság máról holnapra megszűnt. Főtitkára, Szabolcska László, akit apósa, Ravasz László sajnálatos nepotizmusa tett meg a társaság vezetőjévé, energiátlan ember volt, és mert a tettvágyók más téren kerestek és találtak érvényesülést, a jobb sorsra érdemes irodalmi alakulat észrevétlenül kimúlt. Az Egyetemi Nyomda nyilván tartogatta egy ideig a szedést, azután be-

végzett kutató munkát. Lásd erről F. Gy.: i. m. 401. (Fleischer Gyula szerint Szabó ezeket a kutatásokat 1927-ben is folytatta: i. m. 402.); Ujváry G.: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés”, i. m. 424.

34 Lásd erről a IV. fejezetet.

35 Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárban. I. közlemény. *Egyháztörténet* 1. (IV.) (1958) 2–3. füzet. 203–230.; II. közlemény. 2. (V.) (1959) 1–2. füzet. 132–174.; III. közlemény. 2. (V.) (1959) 3–4. füzet. 301–370.

36 Szimonidesz 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején a nagybörzsönyi községi tanács és direktórium elnöke volt, amiért a kommunizmus vádjával elítélték és börtönbe vetették. A vádakat ugyan később ejtették, de az evangélikus egyház három éven át tartó fegyelmi eljárást követően felmentette őt minden egyházi és iskolai hivatal viselése alól. A lefolytatott eljárásban és az egyház határozatának meghozatalában fontos szerepet játszott Raffay Sándor, a Magyarországi Evangélikus Egyház Bányakerületi Püspökség püspöke.

37 Pontosabban: Ofner Kameradministration. MNL OL, MKA E 279–286.

olvasztotta azt. A tervezett kötet egyedüli emléke a hasáblevonat 1–24. és 60. lapjainak nálam levő példánya.³⁸

Adattári próbálkozásaim kevés eredménnyel jártak. A sikertelenség aligha nyugtalanította a Társaságot. Ennek tagjai, főleg lelkészek és tanárok, akik közül az *Adattár* vásárlói is kikerülhettek, ha mérlegelték a korábbi és az általam tervezett kötetek közti különbséget, elismerésükkel valószínűleg az előbbieket felé hajoltak. Az *Adattár*, jellegénél fogva, olvasókra nem számíthatott, sem régen, sem az én szerkesztésem korában. Hasznáról, értékéről véleményt olvasó tehát nem is mondhatott. Ha meg akartam tudni, mi a közvélemény szerkesztői elgondolásomról, azokat kellett megkérdezni, akik maguk is publikáltak forrásszövegeket. Ketten voltak ilyenek: Zoványi Jenő és Csikesz Sándor.

Zoványi, a veterán debreceni egyháztörténész az *Adattár* 10. kötetében megkezdte Miskolczi Csulyak István esperesi naplójának közlését.³⁹ Azután hosszabb-rövidebb folytatást adott belőle Stropmf [László], majd Zsinka szerkesztősége alatt,⁴⁰ anélkül azonban, hogy a legcsekélyebb remény lett volna arra, miszerint a közlés egyszer véget ér. A hatalmas terjedelmű kézirat megérdemelte volna, hogy ismeretes legyen, mivel megörökítette az esperesség mindennapi életének valamennyi mozzanatát. Kinyomtatására azonban nem vállalkozhattam. Amit meg lehetett belőle ismerni, az szűk területre korlátozódott. Magát a kéziratot könnyen számon lehetett tartani, bárki kezébe vehette, akár mint valami egyetlen példányban fennmaradt könyvet. Az ilyen forrást gondosan fel lehet dolgozni, volt meggyőződésem. Kinyomtatni azonban, még hozzá egész terjedelmében, utalások és jegyzetek nélkül, felesleges. Nyomdafestéket csak olyan szövegek érdemelnek, amelyeknek felkutatása időt és fáradságot igényel, és ezek alól sok érdeklődőt mentesít a közlés. A kiadás csak a kézirat másolójának, Zoványinak lehetett fontos, miképpen a korábbi adattári köteteknél is ez volt a helyzet.

Csikesz, debreceni teológus professzor folyóiratában, a *Theologiai Szemlé*ben évek óta, sok forrásszöveget közölt. Például az 1925. évfolyamban Keresztési József naplójának az 1882. kiadásból kimaradt részeit.⁴¹ Hasznos feladatot teljesített, hogy önzetlenül publicitást biztosított alkalmilag előkerült kútfők ismeretessé tételére. Ő olyan szövegek közzétételét tartotta történetkutatói és forráskiadói feladatnak, s olyanoknak publikálását várta tőlem, amik magukban is alkalmasak Szekfű egy-egy téziséit megcáfolni. Egy értekezleten, amelyen Ravasz elnöke alatt kettőnkön kívül még

38 A hasáblevonat ma már nem lelhető fel Mályusz hagyatékában.

39 Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveles könyve. *Adattár* 10. (1911) 26–142., 186–207.

40 *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár* 12. (1927) 168–191.; 13. (1928) 142–147.

41 Keresztési József naplójegyzetei akadémiai útjáról. *Theologiai Szemle* 1. (1925) 1. sz. 78–83.; 2. (1926) 2. sz. 707–708., 3. (1927) 1–4. sz. 160–161.

Domanovszky volt jelen, nagy csalódással vette tudomásul, hogy meggyőző érvek csak tekintélyes levéltári állagok átvizsgálása árán megismétlődő jelenségekkel meghatározott fejlődési irányok és tendenciák megállapításával fogalmazhatók meg.

Az *Adattár* mellett a másik forráskiadvány a Történelmi Társulat *Fontes*-sorozatának mintájára elgondolt szöveggyűjtemény, *A magyar protestantizmus történetének forrásai* volt. Mint a példakép, ennek kötetei is egy-egy fordulópont, korszakos esemény iratanyagát voltak hivatva közzétenni, a legfontosabb aktákat. Ezeket azonban teljesen, hogy a sorsdöntő határozatok megfogalmazásának minden részlete tisztán álljon az olvasó előtt, és oly történeti levezetéssel, ami irodalmi színvonalon egyaránt megismerteti a kort és a problémát, a szereplőket és a társadalmi viszonyokat. Az említett, Ravasz László elnöklete alatti bizottságnak három kötetre tettem javaslatot: A Carolina Resolútióra, amelyet Paulinyi Oszkár dolgozna fel, a türelmi rendeletre és az 1791. [évi] vallásügyi törvényre, amelyet én vállaltam el, és az 1791-iki református és evangélikus zsinatok történetére Vargha Zoltán debreceni tanár szerkesztésében. Mindhárom kiadvány feladata az 1920 után hozzáférhetővé vált forrásanyag összegyűjtése volt. Paulinyi megrekedt az első tájékozódásnál, Vargha azonban a Bécsből hazakerült iratokat áttanulmányozta, és kedvezőbb körülmények közt bizonyára el is készült volna kötetével.

Az én munkám súlypontja az 1790–1791-iki országgyűlés tárgyalásairól mindjárt kezdetben a türelmi rendelet keletkezésére tolódot át. Helyesebben: nem várt mértékben olyan jelentős forrásanyag került kezembe bécsi kutatásaimon II. József protestáns egyházpolitikájáról, hogy hasznosnak látszott a türelmi rendelet kiadásának tisztázása után nem mindjárt rátérni a vallásügyi törvényre, hanem végigkísérni a türelmi politika érvényesülését. A Staatsrat valamennyi – magyarországi és birodalmi – protestáns tárgyú, vonatkozású aktáját átolvastam és kivonatoltam vagy lemásoltam. Mivel az Államtanács volt II. József legfőbb tanácsadó testülete, ennek aktái tájékoztatnak arról, hogy az uralkodó elé mily ügyek és mily beállításban, véleményezéssel kerültek. S mert az alternatív javaslatok közül ő választott, felfogása, gondolkozásmódja, érzésvilága pontosan megállapítható. Ha pedig elégedetlen volt valamennyi javaslattal és saját kezűleg írta rá döntését az aktára, kezdeményezése az utolsó betűig pontosan meghatározható.

Érdekes és szórakoztató munka volt számomra az anyaggyűjtés, mert valóban a kor legtitkosabb részletei tárultak fel előttem. De szerfelett tanulságos is, mert állandóan a császárt láttam magam előtt. Mivel a vallástürellem eszméjének meggyökereződése az emberiség javát szolgálta, József egyénisége rokonszenves lett előttem. Úgy éreztem, hogy szép és nemes ügyért fáradozott. Könyvemből bizonyára mindez kitűnik. Utólag úgy látszik, hogy volt valami végzetszerű abban, hogy feldolgoztam a

türelmi politika történetét, és annak ellenére, hogy a középkori magyar történet volt egyetemi előadásaim tárgya, nem ejtettem el újkori témákat.

Az a forrásanyag, amelyből merítettem, a Staatsrat levéltára, 1945-ben teljesen elpusztult. A Staatsarchivnak ezt az állagát sajnos nem hagyták Bécsben, hanem egy ausztriai plébániára menekítették. Abban a hiszemben, hogy biztonságban lesz. Ehelyett harcokra került ott a sor, és a teljes anyag megsemmisült. A veszteség azt jelenti, hogy a jövőben soha többé nem lehet tisztázni, amit pedig korábban minden egyes esetben meg lehetett tenni, vajon egy József nevében kiadott rendelkezés a császár személyes elhatározásából eredt-e vagy alsóbb hivatal döntéséből, amelyről a császárnak nem is volt tudomása.

Úgy érzem, végzetszerű volt, hogy kimentettem a feledés örvényéből József sokágú uralkodói tevékenységének, heroikus munkájának legalább egyetlenegy síkon fennmaradt emlékeit. Így legalább van mihez mérni, mivel összehasonlítni más téren végzett reformtevékenységét. Szinte úgy érzem, mintha a pusztulást előre megsejtve közvetlen elhatározásomtól függetlenül, végzetszerűen cselekedtem volna.

Kiadványom nem II. József protestáns valláspolitikájának oklevéltára. Az I. kötet[ben] *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus* címmel⁴² [írt] bevezetés közelebb visz a rendelet megfogalmazásának megértéséhez, egyszersmind József azon intézkedéseinek ismertetéséhez, amelyekkel további előnyökhöz juttatta a protestánsokat, a katolikus klérus és a bürokrácia ellenállását pedig megtörte. A türelmi politika érvényesülését folyamatosan beszéltem el, az egyes intézkedések aktaszerű történetét pedig a tárgyaláshoz fűzött lábjegyzetekben közöltem, ily módon takarítva meg a helyet és mentesítve az olvasót attól, hogy maga legyen kénytelen kibogozni az aktákból, mely állomásokon keresztül haladt megvalósulása felé a vallástürelmem. A II. kötet,⁴³ terjedelemre az elsőnek kevéssel több mint fele, a rendeletre, valamint, a későbbi évekből, néhány legfontosabb intézkedésre vonatkozó iratokat tartalmazta in extenso [teljes egészében], így az evangélikus zsinat tartására vonatkozókat vagy Swieten van Gottfriednek az oktatásügy reformjáról készített elaborátumát.⁴⁴ Ezt az oklevéltári kötetet kegyeletből Zsinka Ferenc emlékének ajánlottam.

Kéziratom lektorálását a Társulat főtítkára, Török Pál barátom felkérésére Károlyi Árpád és Kovács Sándor püspök, egykori soproni egyháztörténész professzor vállalták el.⁴⁵ Az ő, kiadást javasló véleményükre a Sylvester Nyomda haladéktalanul mun-

42 Bp., 1939. (A Magyar Protestantizmus Történetének Forrásai). A mű kéziratot fogalmazványát lásd MTA KIK Kl. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

43 *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Mályusz Elemér. Bp., 1940. (A Magyar Protestantizmus Történetének Forrásai).

44 Lásd ezeket a kötetben: 396–416., 428–451.

45 Lektorai vélemények Mályusz Elemér „A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus” című monográfiájáról: 1. Károlyi Árpád: Jelentés Mályusz Elemér művéről. Bp., 1938. június 22.; 2. Dr. Kovács

kához látott, és a kötetek gyors egymásutánban megjelentek. Az I. kötethez tizenegy arcképet is mellékelhettem. József bécsi tanácsadónak és a kor hazai protestáns vezetők arcvonásait sikerült a kiadványnak az olvasó elé közel hoznia. Akiről egykorú metszet maradt, annak képét Vayer Lajos, a Szépművészeti Múzeumban őrzött történeti arcképcsarnok vezetője segítette kikeresni és meghatározni. Vay István arcképét Eckhart Ferenc közvetítésével Berkeszről, Prónay Gáborét, a korábbi evangélikus egyetemes felügyelőtől, az agg Prónay Dezsőtől Acsáról kaptam meg. Zay Péterét pedig az evangélikusok budapesti székházában fényképeztettem le. Azok, akiket a mellékletek ábrázoltak, már személyes ismerőseim voltak az aktákból, képiük közlésével az őket az olvasóktól elválasztó távolságot próbáltam valamelyest megrövidíteni.

A történettudomány, ebbe a megjelölésbe foglalva össze a történetkutatók számára hatalmas hadseregének tevékenységét, nem vett tudomást kiadványomról. Azt megértem, hogy a bevezetés magyar szövege ismeretlen maradt az osztrák történészek előtt. A német és latin aktakötet azonban önmagától beszél, elég lett volna kézbe venni. De erre nem került sor. Mivel a kötet megjelenésekor Heinrich von Srbik Budapesten járt – magyarázó szavak kíséretében – egy példányt személyesen adtam át neki. Miskolczy Gyula írhatja róla a *Mitteilungen*ben,⁴⁶ volt reflexiója. Nem mondhattam neki, hogy Miskolczy magától nem fog sietni a recenzióval, én pedig nem kértem meg, hogy írjon könyvemről. Srbik az ajándékkul kapott példányt egyetemi intézetének adta. Ma is megvan ott, bekötve, mint Csáky Mórictól hallottam. A kötéstáblán szerző gyanánt „Elemér” szerepel. Annyira ismeretlen maradt kiadványom, hogy az 1965. [évi] bécsi történeti kongresszuson a salzburgi egyetem professzora, Erika Weinzierl a türelmi politikáról előadást tartva,⁴⁷ még mindég Gustav Frank 1882-i jubileumi kiadványára⁴⁸ támaszkodott, nem is sejtve, hogy az már túlhaladott. Mivel a kongresszuson betegségem miatt nem vehettem részt, utólag beküldött írásomban hívtam fel tévedésére az előadó figyelmét.

Nem jártam azonban jobban itthon sem. II. József vallástürelmének gyökereit sikerült filológiai pontossággal kimutatnom, Szekfűnek a francia felvilágosodásra utaló bizonytalan hozzávetésével szemben, Pufendorf tanaiban, közelebbről *De habitu religionis Christianae ad vitam civilem* című munkájában (1687). Könyvemnek erről szóló fejezetét a Domanovszky-émlékkönyvben 1937-ben külön is kiadtam *II. József*

Sándor: Jelentés Mályusz Elemér művéről. Bp., 1938. augusztus 8. Lásd ezeket MTA KIK Kt. (Növédéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

46 Azaz a bécsi *Mitteilungen des Haus-, Hof- und Staatsarchivs* című folyóiratban.

47 Der Toleranzbegriff in der österreichischen Kirchenpolitik. In: *XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports*. Vol. I. Wien, 1965. 135–150.

48 *Das Toleranz-Patent Kaiser Josephs II. Urkundliche Geschichte seiner Entstehung und seiner Folgen. Säcular-Festschrift des k. k. evangelischen Oberkirchenrathes A. C. und H. C. in Wien*. Wien, 1882.

tolerancia-gondolatának eredete címmel.⁴⁹ Jellemző Mátrai László akadémikus, a II. Osztály elnöke felületességére, hogy nagyképűen fontoskodó bevezetésében, amelyet John Locke *Levél a vallási türelemről* című munkájának bilingvis kiadása elé írt,⁵⁰ mit sem tud megoldásomról, és Eduard Winterre hivatkozással⁵¹ próbál olyan látszatot kelteni, mintha volna valami sejtelve a felvilágosodás történetéről.

Mialatt nyári vakációimban II. József valláspolitikájának fejleményeivel foglalkoztam, 1934–1935-ben és 1935–1936-ban, két éven át egyetemi előadásaimban rokon téma, a középkori magyar egyházi viszonyok megismerésére fordítottam időmet.⁵² Több meggondolás ösztönzött, hogy ily tárgyú előadásokat tartsak. Döntő az a közismert tény volt, hogy a hazai középkori egyháztörténeti kutatás alacsony színvonalú, messze elmaradt a némettől, a belgától, a franciától, és így kidolgozatlan középkori történelmünk sok fontos részlete, összképünk nem kis hátrányára, amin csak modern felfogású, módszeresen képzett kutató gárda felnevelésével lehet segíteni. Olyanokban, akikől remélni lehet a változást, az egyetemen nem volt hiány, mivel a szerzetesrendek leendő történettanárai itt nevelkedtek.

Programom egyszerű volt: ezeknek kell megmutatni, hogy a korszerű történeti módszer a korábbi közhelyeszerű megállapításoknál ugyanazon forrásokból mennyivel értelmesebb, realisabb eredmények kibontakoztatását teszi lehetővé. Először szemináriumi gyakorlataimon⁵³ olvastunk és magyaráltunk kifejezetten egyháztörténeti kútfőket, amelyek korábban valószínűleg soha sem kerültek terítékre. Mindjárt 1934-ben Árpád-házi Margit kanonizációs jegyzőkönyvét vettük elő, majd a Margit-legendák szövegein figyeltük meg, mint távolodott el a képzelet egyre inkább a tényektől. Pásztor Lajos, Elekes Lajos, Kornfeld Mária nevére emlékezem, mint akik a többiekénél nagyobb érdeklődéssel kísérték a tanulságok levonását.

49 *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27.* Bp., 1937. 450–473.

50 *Levél a vallási türelemről.* Latin és magyar fordítás. Szövegkritika és előszó Raymond Klibanszky. Fordította Halasy-Nagy József. Bevezetés Mátrai László. Bp., 1973. 29–39. (itt: 38.) (Filozófiai Írók Tára. Új folyam. XXXIV. kötet.)

51 *Der Josephinismus. Geschichte der österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848.* Berlin, 1962.

52 Mályusz itt „A középkor vége Magyarországon. I–IV.” című előadás-sorozatára utal. Lásd erről *PPTE tanrend*, 1934/35. tanév első fele., i. m. 48.; *PPTE tanrend*, 1934/35. tanév második fele, i. m. 48.; *PPTE tanrend*, 1935/36. tanév első fele, i. m. 53.; *PPTE tanrend*, 1935/36. tanév második fele, i. m. 51. – Az előadások kéziratait lásd: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) – Mályusz az 1941/42. tanévben ismét tartott egyháztörténeti előadásokat „A középkori magyar állam és az egyház” címmel. Lásd ezekről *PPTE tanrend*, i. m. 1941/42. tanév első fele, i. m. 55.; *PPTE tanrend*, i. m. 1941/42. tanév második fele, i. m. 55.

53 A Corpus Juris Canonici magyar szempontból. *PPTE tanrend*, 1934/35. tanév első fele, i. m. 53.

Az eredményeket magam foglaltam össze a nyári vakációban. Nagy kollégiumom címe, „Magyarország története a gótika korában” lévén,⁵⁴ magától adódott, hogy Margitot a kezdődő hazai gótika megszemélyesítőjévé tegyem, érzelmi életében pedig a gótikára jellemző vonásokat találtam meghatározóknak. Edittel azon a nyáron Admontban nyaraltunk. A XIII–XIV. századi dominikánus apácák misztikába hajló lelki életét tárgyaló irodalommal a monostor parkjában, a halastó mellett, virágzó és illatozó hársfák árnyékában ifjú feleségem mellett üldögélve ismerkedtem meg, mi alatt körülöttem és szívemben egyaránt béke és csend honolt.

Bizonyára az idillikus környezet is hozzájárult, hogy itt írt cikkem viszonylag nagyobb érdeklődésre talált, és többen voltak, akik legjobb dolgozatomnak mondták. Pedig ennek tárgya nem egyedül a szent királyleány élete volt. Melléje állítottam a tudós magister, a dominikánus provinciális, Marcellus alakját, a gyóntató lelkiatyát, aki tudatosan igyekezett a gyermekeleányt szentté nevelni, az egész dolgozat alcíme: *A magyar egyházi műveltség problémája* pedig azt hivatott volt megmutatni, milyen elvi tanulságokat próbálok levonni.⁵⁵

Egy másik félévben szemináriumi gyakorlatunk tárgya a *Corpus iuris canonici* volt, összekötve az egyházi törvénykönyv kodikológiai emlékeinek számbavételével.⁵⁶ Ebből a célból a *Magyar Könyvszemle* sorozatát nézték át a gyakorlat résztvevői, versenyezve egymással, ki talál a neki jutott kötetekben több említést az egyházi törvénykönyvről. Harmadszorra középkori zsinati határozatainkat tárgyaltuk meg, ami jó alkalmat nyújtott, hogy Batthyány Ignác forráskiadásával⁵⁷ megismerkedjünk. Ezen a gyakorlaton mindössze ketten vettek részt: Balázs Éva és Iványi Emma. Az ő érdeklődésük éppen úgy más irányú volt, mint azoké, akik nem vették fel indexükbe gyakorlatomat. Ők ketten azonban nem maradhattak távol, mert a szokás azt kívánta, hogy a szigorlatoztató tanárral igyekezzenek jóban lenni.

A probléma, az 1382-i zsinati végzések⁵⁸ eredetének kimutatása súlyosabb volt, semhogy megoldani sikerült volna. Nyomok mutatkoztak, hogy az előzmények Prágába

54 Uo. – Az előadás kéziratát lásd MNL OL, 1526 utáni gyűjtemény. Vegyes kéziratok, feljegyzések, naplók, visszaemlékezések. R 385 No. 72. (A kézirat lelőhelyére Kulcsár Krisztina hívta fel a figyelmemet. Szíves tájékoztatásáért ezúton mondom köszönetet.) Az előadásról vö. erről még a VI. fejezetet. Az előadások kéziratföredékeit lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

55 Árpád-házi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája.) In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 341–384. A tanulmányról vö. Erős V.: Szekfű és Mályusz vitája, i. m. 463–464.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 44–45., 80–81.; Erős nyomán Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 91. 177. jegyzet.

56 Lásd erről az 54. sz. jegyzetet.

57 *Leges ecclesasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Batthyán episcopi Transilvaniae collectae et illustratae*. Tomus I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1827.

58 Lásd ezeket uo. Tomus III. Claudiopoli, 1827. 260–278.

nyúlnak vissza. A tekintetbe vehető délnémet, cseh és lengyel forrásanyag azonban nagyobbak bizonyult, semhogy úrrá tudtam volna lenni a nehézségeken. Egyháztörténeti ismereteim hiányait pótolni igyekezvén, németországi antikváriusoktól meghozattam magamnak (hogy állandóan kezem ügyében legyenek) a régi Wetzter-Welte: *Kirchenlexikon*⁵⁹ és a még mindég érvényes ismereteket közlő Hauck-féle *Realencyklopädie*.⁶⁰ Az előbbi mellett alacsony ára szolt és a meggondolás, hogy egészen alapvető adatokért nyúltam utána. A *Lexikon für Theologie und Kirche*⁶¹ megvásárlására nem gondolhattam, mert ez csak akkoriban kezdett megjelenni, nekem pedig egyszerre kellett megszereznem, még ha nem is a legkorszerűbb könyvekből, az egészen alapvető ismereteket.

Vezérfonalul Albert Hauck *Kirchengeschichte Deutschlands*át⁶² használtam. Ezt oly alaposan átvettem, mintha kollokviumra készülnék. A munka hírneve, a benne rejlő adattömeg pontossága és világos elrendezése, de a meggondolás is, hogy elsősorban mégiscsak a német állapotok ismerete segíthet a hazai viszonyok megértésénél, döntötte el: választásom rá esett. A monografikus irodalom problémái felől két sorozat kötetei tájékoztattak, mindkettőt most vásárolta meg kérésemre az Egyetemi Könyvtár: a Finke-féle *Vorreformationsgeschichtliche Forschungen*⁶³ és a Stutz-féle *Kirchenrechtliche Abhandlungen*.⁶⁴ A szakirodalomról a Müller- és Hergenröther-Kirsch-féle kézikönyvek⁶⁵ bibliográfiai utalásai informáltak.

A tagadhatatlanul sebtében szerzett ismeretek támogattak, de a két év, mialatt előadásaimat kidolgoztam, hosszú idő volt, és a nappalt éjszakával pótolva. S mert mégis csak könnyebben tanultam, mint egyetemi hallgató koromban, felért az a szabályszerű négyévi tanulmányi idővel. Egyébként mindaz, amit a külföldi szakirodalomban találtam, és amely bőségevel időnként elnyeléssel fenyegetett, csak a kereteket adta meg. Ellenőrzésül szolgált, hogy a hazai adatokat helyesen értelmezsem, és ne hagyjam magamat téves koncepcióktól vezettetni, az ácsolatot jelentette, amelyhez az egyházi társadalom életéről kibontakozó elgondolásomat hozzáilleszthettem.

59 Wetzter und Welte's *Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften*. Zweite Auflage in neuer Bearbeitung, unter Mitwirkung vieler katholischen Gelehrten [...]. Band I–XIII. Freiburg im Breisgau, 1883–1903.

60 *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Begründet von J. J. Herzog. Hrsg. von Albert Hauck.) Band I–XXIV. Leipzig, 1896–1913. [Dritte Auflage.]

61 *Lexikon für Theologie und Kirche*. Begründet von Dr. Michael Buchberger. Band I–X. Freiburg im Breisgau, 1930–1938. [Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage.]

62 Erster Teil. Band I–IV. Leipzig, 1887–1911.

63 Band 1–14. Münster, 1900–1938.

64 Band 1–111. Stuttgart, 1902–1938.

65 Karl Ferdinand Friedrich Müller: *Kirchengeschichte*. Band I. Erster Halband. Zweiter Halbband. Band II. Tübingen, 1892, 1902, 1919; Joseph Hergenröther – Johann Peter Kirsch: *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte*. Band I–III. Freiburg im Breisgau, 1902, 1904, 1909.

Egyháztörténeti tárgyú nagy kollégiumom címe, „A középkor vége Magyarországon”,⁶⁶ hivatva volt jelezni, hogy művelődésünk új, humanista irányzatával szemben az előző századokból átöröklődött rétegét kívánom megismertetni. Renaissance-ról már sokan írtak, és nem volna nehéz összefoglalni a szakirodalom eredményeit, volt meggyőződésem. Annál kevésbé tudjuk, milyen volt a tömegek gondolat- és érzésvilága. A humanizmus által ostromolt statikus állapotok ismerete nélkül nem lehet teljes a XV–XVI. század fordulójáról alkotott képünk. Azokat kell tehát kiháтанunk a feledésből, hogy az újat megérthessük. Egy nagy összkép kontúrjai lebegtek előttem, azonban nem a világi társadalom csontvázára felrakva, hanem mint a sui generis társadalmi alakulatnak felfogott klérus életének kivetődése. Ami kezdetben csak feltevés, bizonytalan sejtés volt számomra, azt az óráról órára készülés közben előkerült adatok fokozatosan igazolták.

Nagy segítségemre voltak és bátorítottak azok a tapasztalatok, amelyekre a XVIII. századi protestáns papság életkörülményeinek a megismerése közben tettem szert. Amidőn a türelmi politikához bevezetésképpen a XVIII. század protestáns egyházi viszonyait felvázoltam, jöttem rá, hogy nemcsak az egyháznak volt szüksége szolgákra, sőt hitvallókra, hanem a papi pályán működők sem élhettek meg az egyház mint kenyéradó gazda nélkül. A XVIII. századi és a középkori papság minden különbsége ellenére lényegében azonos elemnek bizonyult, amelyre az értelmiség jegyei jellemzőek. Abban is egyezően, hogy mindkettő életében a középső réteg vitte a vezető szerepet, ez volt az irányadó. Ma már nem tudnám megmondani, hogy a káptalanok szervezkedése sugallta-e a felismerést, hogy a középréteg állásfoglalása a döntő tényező, vagy a XVIII. századi, egyetemeket megjáró elitnek vezető szerepet igénylő magatartása. Sajátságos felfogásomat úgy határoztam meg, hogy amit csinálók, az egyháztörténet szociológiai szempontból nézve. Egyházi társadalmat láttam magam előtt, rétegekre és csoportokra oszolva, a középkori esetében tagadhatatlanul burckhardt-i és huizingai hatás alatt.

Felfogásomról, eredményeimről az Akadémia II. Osztályán 1936. május 18-án „Művelődésünk társadalmi vonatkozásai a középkor végén” című felolvasásomban számoltam be.⁶⁷ Előadásom, szokás szerint, érdeklődést nem ébresztve zajlott le. Az ülés végén ketten fűztek hozzá magánbeszélgetésben reflexiót: József főherceg és Hegedüs Loránd. A főherceg meglepődését fejezte ki, hogy szerintem Magyarországon a püspöki méltóság viselése nem volt a nemesi származáshoz kötve, mivel az ő tudomása szerint törvény tiltotta, hogy paraszti eredetű főpappá lehessen, mire én a decretummal Bakócz Tamás elleni jellegére utalva azt hangsúlyoztam, hogy az 1514-ben

66 Lásd erről az 52. sz. jegyzetet.

67 Az előadás megtartásáról lásd *Akadémiai Értesítő* 46. (1936) 252.

kimondott ely⁶⁸ korábban nem érvényesült. Hegedüs pedig arra intett, hogy hagyjam a kanonokokat és inkább olyan problémákkal foglalkozzam, mint amilyent a „zseniális” *A reformkor nemzedékében* tárgyaltam.⁶⁹

Egyháztörténeti kollégiumom idején sokat vívódtam magamban, vajon nem élek-e vissza hallgatóim türelmével. Bizonytalankodtam, szabad-e oly ismeretanyaggal megterhelnem őket, aminek sem vizsgáikon, sem az életben soha közvetlen hasznát nem veszik. Azzal biztattam azonban magamat, hogy talán akad majd köztük egy-kettő, aki megérti, hogy új szemlélet és kutatási mód elemeivel megismerkedésre nyílik alkalmuk. Azt, hogy volt hatása egyháztörténeti tárgyú előadásaimnak, csak sok év múlva tudtam meg. Óráimra eljárt Edit unokatestvérének, Császár Mancinak – Rédly Pálnénak – közeli anyai rokona, Sigmond Andor. Apja műegyetemi tanár volt.⁷⁰ Ha jól emlékszem, maga is mérnöknek készült és csak utóbb iratkozott be a bölcsészeti karra. Ezt sem végezte el azonban, egy idő után nem láttam többet magam előtt a padban. 1959-ben találkoztam vele ismét, éspedig Rómában, mint a jól megtermett Pater Raimunddal. Dominikánus szerzetes volt, illetőleg a rend római főiskolájának, az Angelicumnak⁷¹ a rektora. Mint elmondotta, előadásaim hatása alatt lépett be a Domonkos-rendbe, a louvain-i egyetemen szociológiából tett doktorátust és onnan került Rómába.

A XIV–XV. századi adatokat összképbe foglaló tablóm festegetése közben két témára akadtam, amelyek további kutatásokra és feldolgozásra ösztönöztek. Az egyik egy sokat keresett oklevélszöveg váratlan előkerülésével függött össze, a másik lényege az elbeszélő történeti kútfők kritikai vizsgálati módjának egyházi forrásra alkalmazásában rejtett.

Az oklevél a konstanzi zsinat (1414–1418) bullája volt, amelyről Werbőczy azt állította, hogy vele a zsinat elismerte a magyar királyok főpapkinevezési, kegyúri jogát.⁷² Volt-e, lehetett-e egyáltalán ilyen oklevél, azon jogászok és történészek sokat töprengtek. S mert sem a zsinati aktákban, sem a Vatikáni Levéltárban nem sikerült nyomára bukkanni, mindenki találgatásokra kényszerült. Azok is, akik esküdtek Werbőczy szavára, de azok is, akik tévedésnek, ha ugyan nem hamisítványnak vélték állítását. A kérdés nem nélkülözte az aktuális jelentőséget. A Habsburgok mindenkor

68 Utalás az 1514: XXIV. törvénycikkre, miszerint az uralkodó a parasztság soraiból senkit sem emelhet püspöki vagy érseki székbe.

69 A fenti három bekezdést lásd idézve Mályusz E.: *Legsikerültebb*, i. m. 225. 55. jegyzet.

70 Sigmond Elek.

71 Azaz a római Aquinói Szent Tamás Pápai Egyetem (Pontificia Universitas Studiorum a Sancto Thoma Aquinate in Urbe), a Domonkos-rend római egyeteme.

72 *Werbőczy István Hármaskönyve*. A M. Tud. Akadémia által gondozott harmadik kiadás. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen [...] I. rész. 11–12. cím. Bp., 1894. 46–49.

gyakorolták Magyarországon a főpapkinevezési jogot, és mert jelöltjeiket teheték meg érsekeknek, püspököknek, módjuk nyílt arra, hogy a pápa befolyását lényegesen korlátozva, az állam érdekeit juttassák érvényre.⁷³

Rómának kapóra jött, hogy Horthyt, a református vallású kormányzót nem illette meg a hazai törvényeink szerint a főkegyúri jog gyakorlása, és olyanokat helyezett a főpapi székekbe, akik a protestáns ellenes klerikális reakció támaszai lehettek. Amíg korábban a főpapi javadalom az államnak tett szolgálatokat honorálta, most Serédi Jusztinián személyében XI. Pius pápa azt a munkatársát jutalmazta, aki bíboros korában *Corpus iuris canonici* megszerkesztésénél segédkezett neki.⁷⁴ Hazai katolikusaink örömeire, mint Dőry Ferenc levéltári igazgató vagy Szekfű Gyula szavai leplezetlenül elárulták. Az utóbbi így fogalmazta meg érzelmét: a szabadkőműves kormányok eddig nekik tetsző klerikusokat neveztek ki, most végre vallásos gondolat hordozói lesznek főpapokká.⁷⁵ A bizonytalanság indíthatta az Akadémiát, hogy ismételten kítűzze megoldásra a pályakérdést.⁷⁶

Bár, hatalmi érdekekről lévén szó, kevés valószínűsége volt, hogy a történeti előzmények tisztázása segíthet az egyházpolitika irányának megállapításánál, a probléma időszerűséget kölcsönzött a kutatásnak. Ebben a hangulatban bukkantam rá Iványi Béla *Eperjes szabad királyi város levéltára* című forráskiadványában erre a regesztára: 1417. szeptember 19. Konstanz.⁷⁷ A bíbornoki collegiumnak Zsigmond királlyal az egy-

73 A XVII. század óta, különösen pedig Mária Terézia uralkodása alatt, midőn 1758-ban ő ismét felvette az apostoli királyi címet.

74 Serédi 1916 végéig vett részt a katolikus egyház hivatalos kánonjogának a munkálataiban.

75 Szekfű erről pontosan a következőképpen nyilatkozott: „Így történt, hogy a magyar egyház vezetőit a legfőbb főkegyúri jognál fogva az apostoli király nevében tulajdonképpen a liberális és nem egyszer szabadkőműves szellemű minisztérium válogatta ki és prezentálta a Szentszékhez, a magyar egyház ügyeit ebben a körben nem ismerte teljes pontossággal, lévén nunciusa a bécsi diplomáciai karnak tagja, információi gyakran nélkülözték legalábbis a helyi koloritot.” Szekfű Gyula: *Magyar történet. XIX. és XX-ik század.* Bp., 1936. (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* V. kötet. Hetedik könyv.) [2. bővített teljes kiadás.] 522.

76 Az Akadémia nagygyűlése a Molnár Kálmán-féle 1000 pengővel díjazandó pályázat keretében először 1931-ben tűzte ki a pályadíjat a következő címmel: „A főkegyúri jog jogalapjai”. *Akadémiai Értesítő* 41. (1931) 225. A pályázatot 1932-ben, 1933-ban újra meghirdették. *Akadémiai Értesítő* 42. (1932) 224. 1934-ben kettő pályaművet küldtek be, de a szakbírálók egyiket sem tartották tudományosan megfelelőnek, és így a jutalmat nem adták ki. *Akadémiai Értesítő* 44. (1934) 185–197. és 220., 239. Hasonlóképpen nem fogadták el az 1935-ben beküldött pályaműveket. *Akadémiai Értesítő* 45. (1935) 229–238. A következő években ugyanolyan címmel újra kiírták a pályázatot: *Akadémiai Értesítő* 46. (1936) 158. és 47. (1937) 108. Az 1938-ban beérkezett egyetlen pályaművet (Csizmadia Andor munkáját) szintén nem találták alkalmasnak a díj elnyerésére. *Akadémiai Értesítő* 48. (1938) 6., 57–63. Csizmadia két évvel később az 1939-ben újra kiírt pályázatra átdolgozta pályaművét, azt azonban ezúttal sem terjesztették elő díjazásra. *Akadémiai Értesítő* 49. (1939) 111.; 50. (1940) 8., 158–203. A következő három évben változatlan címmel meghirdetett jutalomtétellel nem érkezett be pályamű. *Akadémiai Értesítő* 51 (1941) 105.; 52. (1942) 108.; 53. (1943) 150.

77 Pontosan: *Eperjes szabad királyi város levéltára. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.)* 1245–1526. Írta és összeállította Dr. Iványi Béla. Szeged, 1931. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universi-

házi javadalmak betöltésére vonatkozólag kötött kompromisszuma. Írtam Rapant Dániel pozsonyi egyetemi tanárnak és megkértem, szerezze meg nekem Eperjesből az oklevél fényképét. Ezt hamarosan (1936. július) kezembe vehettem. A bíborosok névsora nem hagyott fenn kétséget, hogy a konstanzi bulláról van szó. S mert Oddo de Colonna is szerepelt az aláírók között, tisztázhatónak látszott, hogy a kötelezettség, amelyet bíboros korában vállalt, pápává választása után mint V. Mártont őt is terheli. Ha tehát sem pápa, sem egyetemes zsinat nem is biztosította a magyar király főkegyúri jogát, a bíborosi kollégium ígérete és határozata, hogy a leendő pápát rá fogja venni Magyarország kiváltságos helyzetének elismerésére, felért egy formális bullával.

Előre lehetett látni, hogy a részletek tisztázása megkívánja az elmélyedést a zsinat történetében, és az oklevél szövegét csak az erőviszonyok pontos ismerete birtokában lehet megnyugtatóan értelmezni. A fő problémát azonban nem a politikai fejlemények rekonstruálása jelentette számomra, hanem a társadalmi háttér megismerése, amit így véltem megfogalmazhatni: miért, kiknek a tanácsára és kiknek az érdekében kötötte meg Zsigmond a bíborosokkal megállapodását? Úgy sejtettem, hogy a hazai egyházi középrétegből számbeli megerősödése váltotta ki az idegen papság távol tartásának gondolatát, és azoknak a köznemesi meg polgári származású egyházi értelmiségieknek tanácsát követte Zsigmond, akik környezetében éltek, akikre kormányzati munkájában támaszkodott.

Mivel a sejtés tisztázása, a forrásanyag felkutatása és számbavétele időt igényelt, „felfedezéssel” nem állhattam ki azonnal. Ezzel természetesen kockáztattam, hogy más is figyelmes lesz az oklevélre és azt előttem közölni fogja. Ahogy múltak az évek, egyre nyugodtabb lettem, hogy nem kell tartanom megelőzéstől. Valóban, ha a jogtörténész Iványi Béla nem ismerte fel, regesztakészítés közben, hogy a Werbőczytől emlegetett bullát tartja kezében, miért jönne arra rá más történész? Az eset önmagában is felért középkorkutatásunk bírálatával.

Az az elbeszélő kútfő, amely másik kitérésre ösztönzött, a pálos rendi krónika, Gyöngyösi Gergelynek a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött *Vitae fratrum* című kézírata volt.⁷⁸ Indokolatlannak és csak az egyháztörténeti kutatások elhanyagoltságával magyarázhatónak találtam, hogy a forrásszöveg még nem jelent meg nyomtatásban. Ez a körülmény nehezítette ugyan munkámat, a pálosokra vonatkozó ismereteim viszont megkönnyítették azt. Nem volt nehéz Gyöngyösi írói eljárását megismernem, forrásokból merített adatait szétválasztanom a szabadon fogalmazott részekről. Az utóbbiak, a XIV–XV. századi rendfőnökök jellemrajzai sajtáságosan egy-

tatis Hung. Francisco Josephinae. Sectio juridica-politica. Tomus II.) – Az említett regesztát lásd 144. (314. sz.)

78 Pontosan: *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*.

séges gondolatrendszerből és érzésvilágból kisarjadtaknak látszottak, a devotio modernára [modern jámborságra] emlékeztettek. De hogyan juthatott ez a mozgalom Magyarországra?

A probléma tisztázása megkívánta, hogy Gyöngyösi egyéb teológiai munkáit is megismerjem. Három ilyen nyomtatvány volt, mindegyik egyetlen példányban maradt fenn, ugyancsak a budapesti Egyetemi Könyvtárban.⁷⁹ Belőlük tájékozódnom lehetett Gyöngyösi olvasottságáról, tanultságáról, és támpontok adódtak annak megértéséhez, hogy a pálos rend életének mely vonásait találhatta a németalföldi kegyességgel rokoníthatóknak? S a nálunk elmaradottságból, nyugaton a skolasztikát megunt kiábrándultságból fakadó életérzés pillanatnyi találkozására mint láttathatta vele rendjét a modernség képviselőjének?

Mindkét kérdés tisztázása hosszabb időt vett igénybe és csak 1941-re lettem készen. Éppen akkorra, amikor akadémiai rendes tagi székfoglalóm bemutatására került sor. Egyháztörténeti kollégiumom⁸⁰ időközben a magyar történettudomány fejlődés-láncolatába illeszthetőnek látszott. Az Akadémia II. Osztályának titkára, Lukinich Imre, amikor a Vigyázó-vagyon jövedelméből a könyvkiadásra is számottevő összeg jutott, új tervek készítése helyett a régi vállalkozások folytatására vette rá Voinovich főtitkárt és az elnökséget. Az Akadémia valamennyi félbe maradt sorozatát fel akarta támasztani, azokat is, amelyek joggal befejezetteknek voltak tekinthetők. Az *Anjou-kori Okmánytár*, a *Magyar Országgyűlési Emlékek* vagy az *Archivum Rákocziánium* mellett még a *Magyar Történelmi Tár* folytatásául is kiadatta Barabás Samu *Székely Oklevéltárát*.⁸¹ Eközben irányult figyelme az Akadémia első elnöke, Teleki József *Hunyadiak kora* című művére. Ebből annak idején, a szerző életében a politikai eseményeket elbeszélő I–V. és az oklevéltárat tartalmazó X–XII. kötet jelent meg (Pest, 1852–1857), halála után pedig a történeti földrajz első részét tárgyaló VI/1. kötet, már Szabó Károly gondozásában (Pest, 1863). Teleki terve szerint a VI/2–IX. kötetek a történeti földrajz befejezését és a művelődéstörténeti részt lettek volna hivatva megtárgyalni. Csánki Dezső korszakos műve, a *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* I–III., V. kötete Teleki folytatásául mint ennek VI/2–VIII, IX. kötetei láttak napvilágot.⁸²

79 *Epitoma seu brevilogia in quo omnia religiosorum profectus et profectuum adminicula itemque defectuum antidota describentem*. Romae, 1514; *Decalogus de Sancto Paulo primo heremita, comportatus per venerabilem patrem fratrem Gregorium de Gengyes, priorem Sancti Stephani Rotundi in Urbe et correctus per reverendum patrem Silvestrum, sacri palatii magistrum*. Rome, 1516; *Directorium singulorum fratrum officialium* [...]. Romae, 1514–1520. 16. – A kéziratot lásd Budapesti Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Cod. Lat. 115.

80 Mályusz „Magyarország a reformáció előtt” címmel tartotta egyetemi előadás-sorozatát. Lásd erről később, ebben a fejezetben.

81 *Székely oklevéltár. 1219–1776*. Bp., 1934.

82 Lásd erről az I. fejezetet.

Lukinich Csánki IV. kötetének pótlását is nemcsak tervbe vette, hanem annak legelső része gyanánt Fekete Nagy Antal Trencsén megyéről szóló, önálló kötetét meg is jelentette (IX/a kötet).⁸³ Közben arra gondolt, hogy a művelődéstörténeti részt is meg kellene írni és így Teleki elgondolását megvalósítani. Kérdésére, vállalnám-e a munkát, örömmel igent mondtam.

Egyháztörténetem, mint a XIV–XV. század viszonyainak rajza, oly fejezetnek volt tekinthető, amely további – majdan elkészülő – részekkel együtt a Csánkihoz hasonlóan tág értelemben vett Hunyadiak kora művelődésének történetét ismerteti. Bizonytalan és határozatlan volt a munka koncepciója, de ez nem nyugtalanított. Vajon Csánki munkája nem sokszorososan, nagyobb terjedelmű lett-e, mint Teleki VI/1. kötete? S magának Csánkinak az eljárását is nem az egyre részletesebb feldolgozás jellemezte-e? Úgy annyira, hogy amíg az I. kötetben (1890) 26 megyét tárgyalt meg, az V.-ben (1913) már csak négyet. Nem voltak aggályaim, hogy a *Hunyadiak kora* az én részem elburjánzását is el tudja viselni.

Megnyugtatóan hatott, hogy az 1940-ben megjelent kétkötetes Mátyás király emlékkönyv művelődéstörténeti részei, mint eleve gondolni lehetett, valóban csak az új, a renaissance-humanista elemeket tárgyalták meg,⁸⁴ és az egyháztörténeti fejezetek szintén nem írtak el előlem semmit. Új keretek közé helyezve anyagomat, munkám címét is megváltoztattam. A középkor vége Magyarországon helyett kifejezőbbnek és a Teleki-mű jellegéhez illőbbnek találtam az *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Ez önkéntelenül is elárulta, hogy az egész munka vezető gondolata a társadalmi fejlődés megismertetése, amelyben az egyházi rész csak az egyik szakaszt jelenti. 1942. november 16-án „A Hunyadiak korának történetéből” címmel megtartott rendes tagi székfoglalóm bevezetéséül Teleki József munkájában részvételemre hivatkoztam, és kutatásaimról tájékoztató beszámolómnak mondtam, hogy egyszerre két mozzanatról is szólok: egyrészt „A konstanzi zsinat és a főkegyúri jog”, másrészt „A pálos rend és a devotio moderna” címmel.⁸⁵

Visszhangja csak az első résznek volt. Mivel azt mondtam, hogy Zsigmond a főkegyúri jogot a magyar államnak szerezte meg, amit egyébként a történeti fejlemények által igazoltnak joggal tekinthettem, oly következtetés levonása ellen, miszerint a pápaságot korunkban sem illeti meg a főpap kinevezési jog, a klerikális sajtó hatá-

83 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Trencsén megye.* Bp., 1941.

84 *Mátyás király. Emlékkönyv*, i. m. Második kötet. Lásd ebben többek között az alábbi tanulmányokat: Kardos Tibor: Mátyás király és a humanizmus. 9–106.; Kerecsényi Dezső: A magyar irodalom Mátyás király korában. 107–122.; Horváth Henrik: A Mátyás-kori művészet. 123–208.; Hoffmann Edith: Mátyás király könyvtára. 251–276.

85 A székfoglalóról és Mályusz köszöntéséről vö. *Akadémiai Értesítő* 52. (1942) 267., 279–285. – A székfoglaló előadás kéziratát lásd Mályusz örököseinek tulajdonában. Ennek másolata: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

rozottan állást foglalt. A legerélyesebben Kühár Flóris bencés, a budapesti Hittudományi Kar tanára nyilatkozott a *Nemzeti Újságban* és a *Katolikus Szemlében*: „Erős a gyanúm – írta –, hogy a fordítás, azaz kivonatolás, nem felel meg a latin szövegnek.”⁸⁶ Felolvasásom szövegét, két részre osztva, a *Budapesti Szemlében* közöltem.⁸⁷ Elég nagy vakmerőség volt a bullát pontos dátummal ismertetni, de mert az őrzőhelyet, Eperjest nem árultam el, bíztam szerencsémben és a jogtörténészek tapasztalatlan-ságában, hogy a teljes szöveg közlése az én érdemem lesz.

Az *Egyházi társadalmat* véglegesnek szánt formába 1944-ben öntöttem,⁸⁸ miután előzőleg az első alkalommal négy félév alatt előadott anyagot az 1943–1944. tanévben két félévre összevonva „Magyarország a reformáció előtt” címmel megismételtem.⁸⁹ Ez az év a háborús zavarok miatt eleve kevés jóval biztatott. Munkakedvem alászállt, könnyítettem hát helyzetemen. A problémák másodszeri vizsgálata a remélnél is hasznosabbnak bizonyult. A sarkpontokat most inkább sikerült kihangsúlyoznom, a fejlődésvonalak plasztikusan előtűntek. Az anyag, összevonva, alkalmas lett, hogy könyvjelleget nyerjen.⁹⁰ Utólag meg is bocsátottam magamnak, hogy nem vadonatúj előadásokat tartottam, amit egyébként az égvilágon senki sem vett észre.

Még mielőtt egyháztörténeti stúdiumaim – akár a türelmi rendelet korára, akár a középkori állapotokra vonatkoztak – határozott eredményeket hoztak volna, 1934-ben Lukinich Imre felszólított, hogy kétkötetesnek tervezett *Rákóczi-émlékkönyve* számára írjam meg a társadalomtörténeti fejezetet. Gondolkodás nélkül vállaltam a fel-

86 „A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog.” Kühár Flóris válasza Mályusz Elemérnek. *Nemzeti Újság* 25. (1943) február 28. 48. sz. 5.; „A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog.” *Katolikus Szemle* 57. (1943) 3. sz. 75–77. (Az idézetet lásd 75.) Mályusznak a főkegyúri jogról tartott akadémiai előadásának további katolikus kritikájáról lásd még Tollhegyyel. *Magyar Kultúra* 29. (1942) II. félév. december 5. 23. sz. 174.; A felolvasás pozitív visszhangjáról vö.: Előadás az Akadémián a főkegyúri jogról. *Magyar Nemzet* 5. (1942) november 17. 261. sz. 4.

87 *Budapesti Szemle* 73. (1943) 264. kötet. 783. sz. 65–71.; uo.74. (1944) 266. kötet. 795. sz. 95–100.

88 Mályusz többször is átdolgozta művét. Ennek fogalmazványait és tisztázatait lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

89 *PPTÉ tanrend*, 1943/44. tanév első fele. Bp., 1943. 65.; *PPTÉ tanrend*, 1943/44. tanév második fele. Bp., 1944. 65.

90 Vö. erről még a VII. fejezetet. A mű, amely nagy vitát váltott ki a hazai tudományos berkekben, átdolgozott formában csak 1971-ben jelent meg (*Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971). Mályusz, a mű kéziratának tanúsága szerint, többször is átfogalmazta, újraírta azt. A mű kéziratváltozatait lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Mályusz egyháztörténeti koncepciójáról és a műről folyt polémiáról, illetve a mű értékeléséről lásd bővebben Koszta László: Mályusz Elemér, az egyháztörténész. In: *Mályusz Elemér emlékezete*, i. m. 19–26. és *Levélári Közlemények* 70. (1999) 1–2. sz. 180–187. Lásd még Koszta tanulmányát átdolgozva a mű második kiadásának utószavaként: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., [2007] 451–457. Vö. erről még uo. Előszó a második kiadáshoz. 7–10. A könyvről folyt vitákról, illetve a mű legújabb értékeléséről lásd bővebben C. Tóth Norbert: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2017. 11–34. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.)

adatot. Egyrészt előzőleg, 1933 nyarán végignéztem a bécsi Belvedere-ben, Savoyai Jenő palotájában rendezett osztrák barokk-kiállítást, és a nagyszerűen felsorakoztatott sokrétű anyag nem egy gondolatot juttatott eszembe a magyarországi barokknak történetünkben játszott szerepéről és Szekfű közismert koncepciójáról.⁹¹ Másrészt ismertem Zsilinszky Mihály szövegközlését a *Történelmi Tárban*,⁹² amely azt példázta, hogy Rákóczi korában, szemben a barokk vallási elfogultságával, sajátos magyarországi vallástürelmi rendszer érvényesült. Elmondani nézeteimet a barokról és ugyanakkor Rákóczi Magyarországot legalább egy – de annál fontosabb – vonatkozásban a kort megelőző emberies felfogás hívének mutatni be, mindenképpen csábító feladatnak látszott.

Biztatást éreztem felém áradni az erdélyi renaissance-szellemiséget tárgyaló szegedi előadásaimból,⁹³ a vallástürellem fontosságát pedig II. József korát megismertető bécsi levéltári kutatásaim tudatosították bennem. A *Rákóczi-kor társadalmába*, úgy éreztem, lelkemet öntöm bele. A bécsi barokk civilizációt mint a Habsburg elnyomó politikának a művelődés területére vetülését mutattam be, amelynek ellenreformációs kíméletlenségével szemben a magyar társadalom kialakította a vallási kisebbségek szabad vallásgyakorlásának rendszerét. Ennek érvényesülését a szécsényi országgyűlés (1705) által kiküldött vegyes bizottságok garantálták oly módon, hogy ahol két felekezet emelt igényt a templomra, ezt annak a félnek adták át, amely számszerű többségben volt. Ugyanakkor azonban a kisebbséget felhatalmazták, hogy magának templomot, iskolát építsen, lelkészt tartson.⁹⁴

Amíg tehát az ellenreformáció bécsi politikája csak a katolikus egyház érdekeit tekintette jogosaknak és azok győzelmét tűzön-vízen keresztül biztosította, akkor is, ha még csak ezután kellett a hittérítőknek a híveket összeverbuválniok, Rákóczi Magyarországon a katolikus, református és evangélikus gyülekezetek egyenlő jogúaknak számítottak, mindegyik a hit bántatlan megvallásának szabadságával és az egyenlő feltételek mellett terjeszkedés jogával felruházva.⁹⁵ A kisebbségi jog gondolatának erre az elismerésére példát sehol Európában nem ismertem, és mennél inkább különbözött II. József toleranciarendszerétől, amelyet pedig magában is sokra értékeltem, annál inkább magával ragadott nagyszerűsége. Ha egy merőben türelmetlen Európa közepén sikerült a humánus elveknek győzniök, miért is ne lehetne,

91 Lásd erről a III. fejezetet.

92 A szécsényi convent történetéhez. [1705.] *Történelmi Tár* 9. (1886) 353–388., 521–535.

93 Utalás a „Magyarország története a felvilágosodás korában” című, 1931–1932-ben tartott egyetemi előadásokra. Lásd erről bővebben a III. fejezetet.

94 *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*. II. kötet. Szerk. Lukinich Imre. Bp., [1935] 25–68., itt: 43–48.

95 A *Rákóczi-emlékkönyv*ben megjelent tanulmánnyal kapcsolatos fejtegetéseket idézi Erős V.: Szekfű és Mályusz vitája, i. m. 474. 26. jegyzet; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 57. 119. jegyzet.

gondoltam, napjainkban a nemzeti kisebbségek számára a szabad fejlődés feltételeit biztosítani.

Abban reménykedtem, hogy miután a figyelem a kisebbségek védelmének korai megoldási módja iránt felébredt, más kutatók még korábbi próbálkozások nyomaira fognak majd bukkanni. Elfogultságomban bármennyi aktivitással is voltam kész felruházni a Rákóczi-kort, valószínűnek tartottam, hogy a vallástürelem nem most ugrott készen Minervaként a porondra, hanem voltak előzményei. Sejtésem szerint a linzi béke tárgyalásai során már felmerülhetett, hogy a számszerű többség elvéből kell kiindulni, a kisebbség jogának elismerése pedig Erdélyből származhat. Arra, hogy ezeknek utánnyomozzak, nem volt módom. Bízom azonban abban, hogy mások, fellelkesülve példámon, tisztázzák a problémát. Keservesen csalódtam. Kiderült, hogy katolikus és protestáns egyaránt vallása iránti ragaszkodás hiányának tekinti, ha valaki, minden más szempontot figyelmen hagyva, nem egyedül saját egyházának érdekeiért harcol. Megrökönyödve hallottam Esze Tamástól, hogy a Rákóczi-korban is katolikus, református, evangélikus urak egyaránt csak saját egyházukért éltek-haltak. Igaz, ez a magatartásuk még nem zárta ki, hogy a kisebbség jogát el ne ismerjék. Vitára tehát lett volna alkalmam, kedvem azonban annál kevésbé. Megdöbbenett az értetlenség, amelyet a lényeg fel nem ismerése és félretolása elárult. Ebben a korhangulatban, amely a kisebbség védelmét a gyengeség beismerésének fogta fel, Szekfűnek nyert ügye volt.⁹⁶

Nem riadt vissza szavaimnak rosszhiszemű félremagyarázásától sem. Bántott a dolog. Elmentem Balanyihoz, eléje tettem a két szöveget, ő azonban különbségüket szóra is alig érdemesnek találta. Hajnallal is szerencsét próbáltam. Pleidell Ambrus temetésére menet egész úton panaszkodtam neki, de ő csak vállát vonogatta. Résztelenségükkel szemben vigasztalást Károlyi Árpád dicséretében találhattam. Ő dolgozatomnak éppen az egyházi viszonyokról szóló részét emelte ki: „Különösen is tetszett nekem és igen jónak tartom az 55–dik laptól kezdve a tanulmány végéig írottakat. Ezekért s a pompás befejező kikezdésért még extra is kérem extra-gratulációmát jó néven venni.”⁹⁷ Egyébként nem éreztem vereségnek, hogy barátaim cserbenhagytak. Úgy fogtam fel, hogy a kornak, amelyben élek, felfogását nem változtathatom meg és velem szemben mindég annak lesz igaza, aki az érvényes, a hatalmon lévő

96 Utalás arra, miként reagált Szekfű Mályusznak a *Rákóczi-kor társadalma* című tanulmányában a vallási tolerancia kérdésében kifejtett álláspontjára. Lásd erről Szekfű vitacikkét: A vallási türelem és a hazai puritánizmus. *Theologia* 2. (1935) 305–314. – A Szekfű és Mályusz között a vallási türelem kérdésében folytatott vitáról vö. Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 585.; Erős V.: *Adalékok*, i. m. 31–33.; Erős V.: *Szekfű és Mályusz vitája*, i. m. 462–465.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 45–47.; L. Orosz: *Die Verbindungen*, i. m. 138–139.; Dénes I. Z.: *A történelmi Magyarország*, i. m. 327–330.

97 Károlyi levele Mályusznak. Bp., 1935. május 22. MTA KIK Kt. Ms 6402/78.

felfogások szolgálja. Ugyanakkor nem tudtam elhinni, hogy ez mindég így lesz: a szebb, a jobb nem fog győzni.⁹⁸

Kevés sikert értem el abban is, ami pedig fő célom volt egyháztörténeti tárgyú előadásaim tartásával, hogy szakembereket neveljek, akik európai színvonalon képesek művelni a nálunk oly sajnálatosan elhanyagolt vallástörténetet. Tele volt tarso-lyom témákkal, amelyek hazai vetületeinek vizsgálatához alapos külföldi monográfiák kitérő mintaképeket szolgáltattak. Csak meg kellett volna ezekkel ismerkedni, és összegyűjtve itthoni okleveles adatainkat, játszva meg lehetett volna írni egy-egy disszertációt. Sajnos, odáig nem jutottam el, hogy egy-egy kispap tanítványomnak elmondhattam volna, hol keresse tudományos érvényesülésének útját. Egyáltalán nem voltak ily törekvéseik, vagy eretnek kezét nem fogadhatták el támaszul – máig sem tudtam eldönteni.

Különösen nagy csalódás volt számomra, hogy éppen annak a rendnek tagjai kerültek el, amely felnevelt, és amelynek kétszeres örömmel adtam volna vissza, tagjai segítségével, a diákkoromban kapott sok jót. A piarista kispapok azonban újkori témákat dolgoztak ki és Szekfűnél tettek doktorátust. Egyetlenegy akadt köztük, akinek szakdolgozatát én állapíthattam meg. A feladat a középkori hazai kórházak történeti adatainak összegyűjtése és egységes képbe összefoglalása volt. *Szegénygondozás a középkori Magyarországon* címmel. Jelöltem, Somogyi Zoltán, a megadott utasításoknak megfelelően elvégezte az anyaggyűjtést, szakdolgozatul beadta értekezését.⁹⁹ Ezt átolvastam, stílárius szempontból átjavítottam, megtettem megjegyzéseimet, és alapos megbeszélés után megadtam a placetet. A disszertációt annyira a magaménak éreztem, hogy amikor megtudtam, hogy Somogyi Zoltán Szegeden, ahol tanárkodott, kényelmi szempontból, de talán mert könnyebbnek látszott ott szigorlatozni – Hermann Egyednél tette le a doktorátust –, megcsaltnak és megrövidítettnek éreztem magamat.

Igaz, általában elég szigorú mércét alkalmaztam. Harsányi András esetében talán túlságosan is szigorút. Debrecenben végzett református teológus volt, tehát második diplomáját jött megszerezni Budapestre. Harsányi Zsoltnak, az írónak a fia volt, életkorához illően is közvetlenül és fesztelenül tudott viselkedni. Témául a Domonkos-rend magyarországi történetét adtam neki, miután megállapodtunk, hogy Karácsonyi János kétkötetes ferences rendtörténetével¹⁰⁰ pontosan ellenkezően fogja megszerkeszteni munkáját. Feladata tehát nem a magyarországi kolostorokról az Országos Levéltár oklevéltömegében elszórtan fennmaradt adatoknak összeszedése volt, ami

98 Ennek a bekezdésnek az utolsó négy sorát idézi Erős V.: Szekfű és Mályusz vitája, i. m. 474. 26. jegyzet; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 57. 119. jegyzet.

99 Az értekezés kiadását lásd *A középkori Magyarország szegényügye*. Bp., 1941. (Palaestra Calasanctiana. A Piaristák doktori értekezései. Az 1932. évi 37. sz.)

100 *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. [...] I–II. kötet. Bp., 1923–1924.

sisiphusi munka lett volna, hanem a rend jelentőségének, a hazai egyházi művelődésben játszott szerepének megállapítása. Mivel tudtam, hogy Iványi Béla római levéltári kutatásai során a rend központi levéltárában őrzött regisztrumköteteket átnézte és azokból a magyar vonatkozású határozatokat kijegyezte, a teljesen ismeretlen és feldolgozatlan, nagy értékű forrásanyag értékesítését javasoltam Harsányinak. Iványi rendkívül előzékenyen teljesítette kérésünket, és a hozzá leutazó Harsányinak megengedte másolatai használatát. Arra gondolt, hogy Harsányi az adatokat beilleszti elbeszélésébe és kellemetlenül meglepődött, amikor a könyv lábjegyzeteiben kijegyzéseit egész terjedelmükben kinyomatva látta viszont. A dolog engem is bosszantott, mert Iványi elesett attól az elégtételtől, hogy fárasztó római kutatásának eredményét saját neve alatt tegye közzé. Arra ugyanis már nem gondolhatott, hogy más formában újból kiadhatja gyűjtését.

Harsányi disszertációja terjedelemre is jelentős, kifogástalan monográfia volt,¹⁰¹ amely mindenben megfelelt várakozásomnak és elgondolásomnak. Megérdemelte volna, hogy a szigorlaton *summa cum laude* fokozattal fogadjam el. S ezt is tettem volna, ha római anyagát maga gyűjtötte volna össze, és nem Iványi másolatait értékesíti. Mivel érzékeltetnem kellett, hogy a levéltári kutatás elmaradása szememben csökkenti a disszertáció értékét, Harsányi szigorlatára csak *cum laude* érdemjegyet adtam. Úgy érzem, igazságosan jártam el, bár, látva Harsányi elszomorodását és tapasztalva elhidegülését, talán mégis meg lehetett volna neki adnom a *summa cum laudét*.

Piarista hallgatóim elmaradásáért a ciszterciek kárpótltak. Már legelső budapesti helyettesítem alkalmával, 1929–1930-ban szorgalmasan jártak előadásaimra és gyakorlataimra. S amidőn, Szegedre kinevezésem alkalmával, a szemináriumban hallgatóim üdvözöltek, a ciszterci Torma Péter volt a szónok. Különösen meleg és baráti lett kapcsolatom a renddel Horváth Konstantin zirci perjelnek Budapestre kerülésével és a bölcsészeti karra beiratkozásával. Ő teológusnak készült. Rendje az innsbrucki egyetemen neveltette, és miután a hittudományi doktorátust megszerezte, Zircen, a központban biztosított számára jelentős munkakört. Pedagógiai működésének legszebb emléke a *Žsoltárok könyvéről* írt magyarázatos műve.¹⁰² Esze Tamás szerint e nemben a legkitűnőbb, amelyet a reformátusok is használtak. Ez pedig, ismerve bigottságukat, nagy szó.

Zircen fordult Horváth érdeklődése a történelem felé. Hiányolta, hogy a rend lelkes monográfusa, Békefi Remig¹⁰³ éppen Zircel maradt adós. Megírta hát az apátság történetét.¹⁰⁴ Munkája közben ötlött szemébe, hogy nincs egyetlen adat, amely a zirci

101 *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Bp., 1938.

102 *A Žsoltároskönyv*. Zirc, 1935. (Zirci könyvek).

103 *A ciszterci rend története Magyarországon 1142–1896*. Bp., 1896.

104 *Žirc története*. Veszprém, 1930. (Zirci könyvek. 1.)

cisztercieknek az irodalmi működéséről szólna. Nyugtalanította az adathiány. Nem tudta elhinni, hogy ez a kultúra iránti közömbösség következménye volna, és ezért megfeszített figyelemmel iparkodott „magyarországi ciszterci szerzetestől találni legalább egy sor költeményt, aszkétikus iratot, szentíráásra vonatkozó írást vagy bölcselő munkát”.¹⁰⁵ Szenvedélyes vágyódását a sors végül is teljesítette. Rábukkant az apátok közt a francia Johannes Lemovicensis, Limoges-i János nevére, akitől, mint örömmel megállapította, több munka maradt korunkra. Bár a könyveket nem magyar származású, vagy nálunk tanult szerző írta, azzal hogy írójukat sorsa hozzánk vezette, művelődésünk történetébe tartozóknak tekintette. Három kötetben ki is adta azokat, a nemzetközi középkorkutatás gazdagítására.¹⁰⁶

Horváth vállalkozása tetszett nekem, hiszen a közvetlen francia kapcsolatot bizonyította. Gondoskodtam tehát róla, hogy a *Századok* jelentőségéhez illően méltassa. A kiváló német medievistát, Heilig Konrádot, sikerült megnyernem a recenzens szerepére.¹⁰⁷ Talán Horváth is megérezhette, hogy tisztelője és híve vagyok. Amidőn rendje Budapestre helyezte és a zirci perjelség helyett a budapesti tanárképző főiskola, a Norbertinum vezetését bízta rá. S ő, mint mondotta, hogy megismerje fiai, a főiskola hallgatói elfoglaltságát, beiratkozott bölcsészhallgatónak. Mint történet szakos rendszeresen eljárt óráimra és gyakorlataimra. Két évvel idősebb volt nálam, ismert tudós teológus, és ez a körülmény zavarba hozott. Szeretetre méltó egyénisége hamar eloszlatta félszégemet. Szeminaristáim, főleg a lányok, körülrajongták. Pedig ezek főleg protestánsok voltak.

A gyakorlatok színvonala meglepően megjavult. Nem volt nehéz kitalálnom, hogy a nehezebb latin szövegek most azért adnak kevesebb problémát, mert előzőleg szakértő magyarázta meg a bonyolult mondatszerkezeteket. Horváth szeretetreméltóságával és közvetlenségével össze tudta fogni a kis szemináriumi hallgatóságot, és ez baráti társasággá kezdett alakulni. Korábban Balázs Éva, amikor biztattam, hogy településtörténeti problémáit beszélje meg Iványi Emmával, azzal háritotta el tanácsomat: eszerint járva el, nem fogják tudni megállapítani egy-egy gondolatuk szerzőségét. Most, mint örömmel láttam, a hasonló témákon dolgozók, ilyesféle gátlásoktól nem zavartatva magukat, közölték egymással észrevételeiket, megállapításaikat.

A szeminárium kirándulásokat is tett, és ezekre engem, meg Editet is meghívtak, mi pedig Miklóst¹⁰⁸ is magunkkal vittük. Először Esztergomot, oda vonattal, vissza hajóval, kerestük fel. Majd Zircet, összekötve azt Veszprém megtekintésével. Ez két-napos kirándulás volt. Mi az apátság vendégei voltunk, hallgatóim számára ugyan-

105 *Johannis Lemovicensis opera omnia 1208–1218*. Vol. I. Veszprém, 1932. 4. (Zirci könyvek. 2.)

106 *Johannis Lemovicensis* [...]. Vol. I–III. Zirc, 1932. (Zirci könyvek. 2–4.)

107 *Századok* 67. (1933) 9–10. sz. 445–451.

108 Azaz Mályusz Elemér és Császár Edit idősebb, 1936-ban született fiát.

csak Horváth biztosított a faluban szállást, Horváth bennünket külön elvitt autón Bakonybélbe, mint mondotta, megmutatni egy XI. századi monostor környezetét. Szép, tanulságos és felejthetetlen volt számomra a kirándulás, megkapó a zirci esti zsolozsma. Egyháztörténeti előadásaimhoz és stúdiumaimhoz eddig csak sejtett hangulat társult. Ez nem ellenkezett írásban megrögzített szövegeimmel, mintha azonban hátteret, sőt mélyebb távlatot adott volna mondandóimnak.

Ciszterci hallgatóim többségének szíve és értelme, mint a piaristáké, Szekfű felé vonzódott. Lékai Lajostól vagy Kelecsényi Ákostól őszinte sajnálattal vettem búcsút, amidőn alapvizsgájukkal véget ért nálam szorgalmi idejük. Horváth Konstantin hatása alatt ketten a mellettem maradásra szánták el magukat. Velük azonban csak diszsertációjuk témáját tudtam megbeszélni, azok elkészítésére már nem volt idejük. Gergelyi Jákó feladata a Mária-kultusz magyarországi történetének megírása lett volna. Az anyaggyűjtéshez túlságosra méretezett alapokon látott hozzá. Bizonyára sikerült volna azonban megértetnem vele, hogy célravezetőbb lenne egyes jelenségek fejlődési vonalát végigkísérni és az összképet azok összefolyásával szerkeszteni meg. Mi lett Gergelyivel, nem tudom, teljesen eltűnt szemem elől. Hervay Levente (Ferenc), kimérttségével éppen ellentéte az izgékony Gergelyinek. Maga választotta témája kiindulópontjául a rendjére vonatkozó összes hazai okleveles adat összegyűjtését. Az őt jellemző szívóssággal hozzá is kezdett munkájához, amíg a viszonyok változása nem kényszerítette arra, hogy felhagyjon az Országos Levéltárban kezdett kutatásaival. Ahogy ismerem, ma (1974) is azt hiszem, hogy nem véglegesen mondott búcsút ifjúi elhatározásának.¹⁰⁹

Újkori protestáns egyháztörténeti munkáim jutalmául szánták nekem az evangélikus egyház vezetői 1943-ban a Magyar Luther Társaság elnöki tisztét.¹¹⁰ Kapi Béla dunántúli püspök, akivel Kőszegen és Sopronban az érettségi vizsgákon együtt elnökösködtünk, kért fel a társaság vezetésére, és én, mert hálára kötelezettnek éreztem magamat a protestantizmus iránt, eleget tettem kívánságának. A különben súlytalan kis társaság, amely Kovács Sándor püspök általi megalapítása¹¹¹ óta csak időnként és ritkán adott életjelt magáról, január 28-iki közgyűlésén az elnöklő püspök javaslatára közfelkiáltással választott meg.¹¹² Vonzott Kapi ígérete, hogy adminisztratív ügyek nem fogják időmet elrabolni, mert azokat az alelnök, Ordass Lajos kelenföldi lelkész intézi. A gyakorlatban ez az elnöki teendőktől mentességem azt jelen-

109 Hervai valóban folytatta kutatómunkáját és kiadta művét: *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma-Bp., 1984. (Bibliotheca Cisterciensis, 7.)

110 Mályuszt a társaság 1943. január 28-án megtartott közgyűlésén választották meg elnöknek. Lásd erről: *Evangélikus Élet* 11. (1943) február 7. 6. sz. 8. (Az erről szóló tudósításra Czenthe Miklós, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatója hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton mondok neki köszönetet.)

111 A Magyar Luther Társaságot 1886. október 14-én Budapesten alapították meg.

112 Mályusz megválasztásáról nem találtunk dokumentumokat.

tette, hogy a főtitkár, Ruttkay-Miklán Gyula, egyébként Raffay Sándor püspök titkára, egy meglehetősen szűk látókörű, iszákos ember vezette a társulatot. Az egyetlen ügy, amelyhez előzetesen hozzájárulásomat kikérte, egy svéd hitbuzgalmi könyvnek kiadása volt, amelyet Ordass fordított magyarra.¹¹³

Bár hamar rájöttem, hogy csak a pictus masculus [báb] szerepét szánták nekem. Bizakodtam, hogy sikerül majd változtatni ezen a helyzeten és a könyvkiadás kérdésében módom lesz hasznos tanácsokat adni s elfogadtatni. A társaság választmányával két vagy három megbeszélést tartottunk is, amelyeken kötetlen formában arról tárgyaltunk, hogy mit volna érdemes kiadni. Ruttkay amellet kardoskodott, hogy Bél Mátyás teljes *Notitiáját*.¹¹⁴ Elleneztem ezt a képtelenséget, utaltam a horribilis költségekre, amelyekkel a várható erkölcsi haszon nem áll arányban. Ajánlottam ellenben, hogy egy kötetben és magyar fordításban jelentessük meg Bélnek minden egyes megye lakosságáról adott jellemzéseit, amelyek valóságos szociográfiai felmérések, folyamatosan olvasva pedig korunkat érdeklő problémáról tájékoztatnak, akár könyvnapi kiadvány formájában is, ehhez mérten remélhető anyagi sikerrel. Ajánlottam továbbá ugyancsak Bél *De re rustica* című, történetiforrás-értékű könyve megjelenését, amelyet – de ezt már nem mondtam – egyik szemináriumi gyakorlatomon, Alekszej Petrov kiadásából¹¹⁵ az egyetlenem elolvastattam. Mindezt és más terveket végül is ábrándozássá változtatta az események forgataga.

113 Bo Giertz: *Házát sziklára építette*. Fordította Wolf Lajos. Bp., 1943.

114 A gondolat, hogy Bél e nagyszabású művének (*Notitia Hungaricae novae historico-geographica*. [...]), amelyből Bél életében csupán öt kötet jelent meg (Viennae, 1735–1737, 1742), összes, kéziratban maradt részét köztegyék, az 1980-as években Wellmann Imre részéről is felmerült. A mű kritikai kiadása végül az elmúlt évtizedben indult meg és még jelenleg is tart, Tóth Gergely szakmai irányításával. Az eddig napvilágot látott köteteket lásd *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Elaboravit Matthias Bel. [...] Comitatum ineditorum. (Edendo operi preafuit et praefatus est Gregorius Tóth.) Tomus I–V. Budapestini (2011–2018); *Mátyás Bél, Ung vármegye leírása*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Benei Bernadett és Tóth Gergely. Bp., 2014.

115 *Tractatus de re rustica Hungarorum a Notitia Hungariae novae excerpta*. Praha, 1925.

VI. KÖZÉPKORI TÖRTÉNET

Terjedelmükre legjelentősebb munkáim mind újkori tárgyúak. *Sándor Lipót iratainak* bevezetése, a *Tűrelmi rendelet* vagy akár a *Vörös emigráció* egyenként vastagabb kötetek,¹ mint bármelyik – 1945-ig megjelent – középkori problémát tárgyaló munkám, együttesen pedig bizonyára túlhaladják azok összterjedelmét. Ennek ellenére 1922-től mindenki medievistának tartott, magamat pedig már 1916-tól annak éreztem. Sem Szekfű bécsi gúnyolódásai, sem Klebelsberg biztató dicséretei, amelyek félre sem érthetően jelezték, hogy szeretné, ha az újkori történet területén maradnék, sőt Miskolczy Gyula sikerei sem voltak képesek más belátásra bírni. Pedig az utóbbiak elgondolkozathattak volna. Előtte azzal, hogy hátat fordított a XV. századi bizánci–magyar kapcsolatok kutatásának és megírta *Fontes* kötetét a horvátkérdésről,² feltárult a nemzetközi tudományos életben az érvényesülés útja, amely római, majd bécsi egyetemi tanszékhez és ezzel egyidejűleg – mintegy biztosítékul rossz időkre – budapesti professzori kinevezéshez juttatta.³ Mellékesen pedig oly tekintélyhez, hogy az idők fordultával Magyarország nélkül is meg tudott állani saját lábán.

Az én bajom az volt – és ezért nem tudtam Miskolczy példáját követni –, hogy a Turóc megyével nem egyszerűen csak doktori értekezést írtam, hanem – nem szólva most munkámnak a magam módján elgondolt nacionalista jellegéről – olyan széles körű anyaggyűjtést végeztem, amely megismertette velem egyrészt a vidéki kisebb-nagyobb levéltárakban (Révay, Beniczky, Körmöcbánya) a kutatás szenvedélyének kiélését és a felfedezés gyönyöreit, másrészt a legnagyobb hazai középkori gyűjtemény, az Országos Levéltár diplomatikai osztálya anyagán keresztül a magyar múlt megírásra váró problémái közül sokat. Bizonyára túlméretezett, ha úgy tetszik: elhibázott vállalkozás volt két utolsó egyetemi évem alatt darabról darabra átnézni a DL közel 40 ezer oklevelét csak azért, hogy az alig két-három tucat turóci tárgyút megismerjem.⁴ Annál inkább, mert ezek nem is bizonyultak lényegeseeknek, és ha elmellőzöm őket, disszertációm, mint utólag kiderült, nem látja kárát. De – ki tudja – számomra talán csak önmagamat megcsaló ürügy volt a turóci oklevelek keresése, hogy

1 Lásd ezekről bővebben a III. és V. fejezeteket.

2 Lásd erről a III. fejezetet.

3 Miskolczy 1930-tól és 1935-ig állt a római Collegium Hungaricum élén. A bécsi egyetemen mint vendégprofesszor 1936-tól tevékenykedett. 1935 és 1948 között oktatott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Vö. erről a III. fejezetet.

4 Lásd erről bővebben a II. fejezetet.

átnézzem a DL-t. Egyenként kézbe vegyem és egy-egy fontosnak, érdekesnek vélt dolgot kijegyezzek az oklevelekből.

A Felvidék története mellett, amelyhez hozzá tartozónak tekintetem a krónikáíró Thuróczy János családjának a sorsát, elsősorban a gazdaságtörténeti vonatkozások érdekelték. Wattay Pál számadáskönyve és Turóc megye kereskedelmi forgalma, meg Domanovszky gazdaságtörténeti előadásai után ez természetesnek is mondható.⁵ A gazdasági feljegyzések és számadások, köztük tekintélyes könyvterjedelműek, özszeírások és urbáriumok, főleg a Kanizsai-uradalmak hatalmas kötetei külsejükkel is felébresztették kíváncsiságomat, amely, miután az emlékekbe lapoztam és próbáltam jellegükkel tisztába jönni, mohó érdeklődéssé növekedett. Csodálatos volt észrevenni a középkori gazdasági életünknek mennyi írott forrása várja, hogy megszólaltassa őket valaki. S kápráztató gyönyör volt arra gondolnom, hogy a munkából nekem is juthat rész. A cédulacsomó, amelyhez a makulatura-papírt a B[artoniek] G[éza] úrtól kapott és a könyvkötő által szabályszerűen felvágott meteorológiai intézeti térképlapok szolgáltatták, máig útmutatóm maradt.

Az elképzelés, hogy Alphons Dopsch *Österreichische Urbare*-sorozatához⁶ hasonló impozáns kiadványban lehetne a legrégebb magyarországi urbáriumokat közzé tenni, sokáig foglalkoztatott. S korántsem ez volt egyedüli ábrándom. Az Országos Levéltárban kineveztetésem után Herzog József mellé, a kincstári osztályba kerültem ugyan, de Csánki hamarosan áthelyezett a Dőry Ferenc vezetése alatt álló diplomatikai osztályba. Ennek mindennapi munkáját ellátni lett feladatomban, amibe beleértetődött a kutatók használatára a középkori oklevelek előkészítése, ugyanúgy visszavétele. Bele-belepislantva az oklevelekbe, akaratlanul is sok jelenségre lettem figyelmes. Így, amidőn Ila Bálintnak a Szentgyörgyi és Bazini gróf család okleveleit, az Eötvös Collegiumban való használatra felesleges liberalitással kikölcsönözve, csoportonként számba vettem, feltűnt, hogy a Nagyszombat környéki szőlők miatt a polgárok és a nagybirtokos család közt évszázados viszály dúlt. Amidőn Ila disszertációja a *Túrul*-ban megjelent,⁷ kíváncsian kerestem, min múltott a harc. Mivel Ila nem vett erről tudomást, érdeklődésem kielégítetlen maradt. Kezdtém sejteni, hogy magamnak kell a feleletet megadnom.

Mivel ekkor már nyakig benne voltam a polgárságtörténet problematikájában, úgy tűnt fel, hogy a választ a várostörténetben kell keresnem. A pálos regeszták készítése közben, mivel nem lehetett beérnem a lényeg kiemelésével, hanem a formalisztikus részek rejtett értelmére is ügyelnem kellett, a problémának további vonatkozásai

5 Vö. erről a II. fejezetet.

6 *Die landesfürstlichen Urbare Nieder- und Ober-Österreichs aus dem 13. und 14. Jahrhundert.* Wien und Leipzig, 1904.

7 A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. (Térképpel.) *Túrul* 41. (1927) 37–71.

tűntek fel. Egyáltalán, ez a regesztázás mindenképpen hasznosnak bizonyult. Abban is, hogy az egyetemi hallgató koromban mellőzött délvidéki okleveleket most kezembe kellett vennem és így teljessé tehettem áttekintésemet. Akkor ugyanis, miután észrevettem, hogy a körülbelül 32–36 ezres számú oklevelek, amelyek borítékjára – azonnal észrevehetően – Barabás Samu vagy Pattkó Béla jegyezte fel annak idején a szükséges adatokat, délvidékiek, és így semmiképpen sem lehet bennük turóci vonatkozást remélni, anyaggyűjtésem észszerű gyorsítása érdekében mellőztem az említett sorozatot.⁸ A hiányt most pótolhattam, ugyanakkor rájöttem a szőlő- és szántóföldbérletek elterjedtségére és jelentőségére.

Gazdaságtörténeti ismereteim a Grundherrschaftnak Gutsherrschafttá alakulásának jeleit láttatták velem a bérletrendszer elterjedésében. A témát ezen a ponton általános érvénnyel már meg is ismertethettem volna. Feldolgozására azonban csak 1930-ban vállalkoztam, amidőn a XV–XVI. század fordulója politikai fejlődésének ismeretében az államszervezet módosulását társadalmi harcok következményéül tudtam felfogni. Tanulságul és másoknak biztatásul mégsem ezt az eredményt emeltem ki, hanem az előnyre utaltam, amely Werbőczy *Hármaskönyvének* értelmező magyarázatából, mintegy példám szerint, adódik. Ezzel el is múlt feszélyezettségem. Tovább nem halogattam a cikk megírását és néhány nap alatt megfogalmaztam dolgozatomat.⁹

Szintén hosszas előtanulmányok után és voltaképpen a polgárság történetének mellékterméke gyanánt, de valósággal egy ültő helyemben írtam meg 1926-ban az *1514. évi jobbágyháború okait*.¹⁰ A mezővárosoknak a polgári rend kialakulásában játszott – negatív – szerepét tisztázva, megpróbáltam felismerni pozitív értéküket. Azt kell gondolnom, hogy ez sikerült. De talán túlságosan is óvatos voltam, amikor a Kanizsai-urbáriumokból levonható tanulságokra nem hivatkoztam. Arról világosan tanúskodó adatok szólnak, hogy Cegléden, a Dózsa-mozgalom gyújtópontjában, a parasztháborút megelőzte a földesúr törekvése, miszerint a mezővárosi lakosságot jobbágynak tekintse és kilencedfizetésre kötelezze, ami szükségképpen forradalmasító hatást eredményezhetett. Csak feltevésnek tudtam volna azonban megmagyarázni, hogy Nyugat-Magyarországon miért nem tört ki a felkelés. A Kanizsai-urbáriumokra kellett volna hivatkoznom, amelyek szerint az uradalmi mezővárosok a parasztháború előestéjén sértetlenül birtokában voltak régi különállásuknak, öröklött kiváltságaiknak. Mivel nem volt okuk félteni mezővárosi helyzetüket, nem látták szükségesnek,

8 Vö. erről a II. fejezetet.

9 Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) *Századok* 63–64. (1929–1930) 9–10. sz. 809–839.

10 *Társadalomtudomány* 6. (1926) 5. sz. 373–380. A tanulmányról vö. Erős V.: *Historia regnum*, i. m. 585., 595. 31. jegyzet.

hogy a felkelőkhöz csatlakozzanak, és békében maradtak. Valahogy túlságosan egyszerűnek látszott előttem ez a következtetés, ezért is hagytam említés nélkül. Kár volt így tennem. A magától értetődő ma természetesnek és bizonyosnak látszik előttem.

Céduláim sok más középkori gazdaságtörténeti probléma feldolgozására csábítottak és kedvem is lett volna szorgalmas munkával kiterjedt kutatói-írói tevékenységet fejteni ki. Bár mindég megrészegített a friss nyomdafesték fanyar illata, és a még nedves kutyanyelvek tapintása boldoggá tett, ellen tudtam állani a csábításnak, hogy „Közli János” módjára az öncélú tanulmányírást tekintsem életcélomnak. Talán ha él Tagányi Károly és megjelenik a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, másképp alakul életem. Beérem gazdasági jelenségek oly szakszerű vizsgálatával, amelyben a hangsúly a források feltárásán és ismeretessé tételén van. Ehelyett a középkorban, de általában minden korban, a lényegét jelentő vonások felismerése és azok összetartozásának megállapítása vonzott. Részletek helyett a teljes egység képe kötött le. Abban, hogy érdeklődésem ily irányba fordult, kétségtelenül része volt a szellemtörténeti felfogás Magyarország uralkodó irányná erősödésének.

A diplomáciai bonyodalmak és háborúk vég nélküli ismertetésénél történetíróhoz méltóbb feladatnak hittem a korok sokrétű életének, társadalmi viszonyainak és kulturális állapotainak egységbe fogott feltárását. Abban, hogy eldöntsem a magam számára, milyen ismeretek megszerzésére érdemes törekedni, döntő szerepe volt a középiskolai tanárok számára 1927 nyarán tartott előadás-sorozatommak.¹¹ Bár feladatom az utolsó évtizedek eseményeinek ismertetése volt, úgy éreztem, hogy a tanárokkal meg kell értetni azt is, korunk világnézete milyen fejlődéssor eredménye, melyek a legjellegzetesebb, az előző világnézetektől megkülönböztető vonásai. Ernst Troeltschből indultam ki, aki szerint az újkor nem Amerika felfedezésével vagy a reformációval kezdődik, hanem a felvilágosodással. Hiszen a reformáció és ellenreformáció a középkor egyenes folytatása, míg a felvilágosodás előzménye a renaissance.¹²

Könnyű volt Szekfű *Három nemzedéke* nyomán, Adam Müllernek Jakob Baxa kiadásából ismertté lett közgazdasági tanaival¹³ megtámogatva, a romantikát mint a felvilágosodás és a liberalizmus–demokrácia–bolsevizmus közé ékelődő korszakot jellemezni, utódjául pedig a fasizmust, illetőleg Magyarországon a neoromantikát kijelölni. Két, egymással párhuzamosan futó, ugyanakkor egymást kölcsönösen megtörő fejlődésvonal ábrázolta a világnézetek változásait, érzékeltetve, hogy mindegyik kor ellentéte elődjének és utódjának, ugyanakkor magába olvasztja és túlhaladja az előd teljesítményeit. A váz alkalmat adott a korok jellegzetes vonásainak felismerésére,

11 Lásd erről bővebben a III. fejezetet.

12 Lásd erről E. Troeltsch „Aufklärung” című szócikkét: In: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Begründet von Johann Jakob Herzog. Hrsg. von Albert Hauck. Band 2. Leipzig, 1897. 225–241.

13 Adam Müller: *Ausgewählte Abhandlungen*. Hrsg. von Jakob Baxa. Jena, 1930.

szétválasztására és értékelésére. A hallgatóságnak pedig tetszett. Talán mert kézzel tapinthatóvá tett jelenségeket, amelyekről eddig ugyan tudtak a történelemtanárok, de emlékezetükben különféle címkék alatt izoláltan lappangtak, vagy talán egyszerűen azért, mert a dialektika ily formában is megkapó.

Évek múlva, 1936 tavaszán ugyancsak tanárok előtt megismételtem a világnézetek egymás után következését ismertető előadásomat. A színhely Kecskemét, a hallgatóság a Dunamelléki Református Egyházkerület középiskolai tanársága volt. Az alkalmat pedig a kerület tanügyi főigazgatója által megrendezett felolvasássorozat szolgáltatta. A főigazgató, aki ezt a tisztét társadalmi munka keretében látta el, név szerint Imre Sándor, a szegedi egyetemen a pedagógiai szak professzora volt. Karunk valamennyi tagja közt ő tudta a hallgatóságot leginkább megragadni és annak magatartását irányítani. Született nevelő volt, a szó legnemesebb értelmében. Tőlem eltérően mindenkit meg tudott győzni a maga igazáról. Kitűnő, közvetlen előadói modora, rábeszélőképessége is hozzájárult, hogy hallgatói hívőivé lettek. Utolsó évüket az egyetemen töltő tanárjelölteknek egész életükre szóló útravalót tudott adni.

Szegedre menetelem előtt Klebelsberg Károlyi Mihály típusú radikálisnak nevezte őt, óva intett tőle. Az októberi forradalom után Imre valóban államtitkár lett a kultuszminisztériumban, de helyét megtartotta a Tanácsköztársaság után is, mindaddig, amíg Klebelsberg ki nem szorította őt. Szegeden én is hatása alá kerültem, talán azért, mert nem igyekezett megnyerni.¹⁴ Bár Imre a hétnek csak felét töltötte Szegeden, gyakori együttlétünk tanulságos volt számomra. Engem szíve szerint nem kedvelt, élete végéig ridegen, kissé érdesen bánt velem. Azt pedig végképp nem tudta megbocsátani, hogy budapesti tanár lettem. Mivel Batthyány utcai lakásom alatt az idős Schneller István kolozsvári pedagógus professzor lakott, akit gyakran felkérés, a véletlen nem egyszer összehozott bennünket a lépcsőházban. A váratlan találkozás Imréről ilyenkor mindég szarkasztikus megjegyzést váltott ki, amit azonban tisztelem nem engedett rossz néven venni tőle, s amit két nap múlva úgyszólván követett egy exkuzáló levél.¹⁵

Ilyen lévén kapcsolatom Imrével, 1936-ban nem tértem ki óhajának teljesítése elől, amidőn felszólított, hogy mint történész szóljak napjaink előzményeiről azon a rendezvényen, amelyet tanárai eligazítása érdekében fog tartani. Bartók György, a szegedi filozófiaprofesszor, Schneller Károly, miskolci jogakadémiai tanár részvételé-

14 Mályusz itt két sort törölte a kéziratból: „Amíg a háztartást nem vezető professorok nagy törzsasztala a Hági étteremben volt, én Imrével és Riesz Friggyessel, a matematikussal a Tisza Szálló éttermébe jártam.” Vö. erről a III. fejezetet.

15 Lásd például Imre levelét Mályusznak. Sz[eged,] 1934. június 18. MTA KIK Kt. Ms 6401/134.

vel.¹⁶ Imre válságjeleket vélt a világ politikai és szellemi életének horizontján feltűnni, amelyeket, amennyiben Magyarországon baloldali polgári fordulat előzményei lehetnének, szívesen üdvözölt volna.

A világnézetek változásairól előadott témám sem nem erősítette, sem nem cáfolta Imre sejtését. Abból, hogy korunkat a neoromantika és a liberalizmus–demokráciabolszevizmus ellentéte jellemzi, Magyarország pedig az előbbi vonzaskörébe tartozik, mindenki azt olvashatta ki, ami jól esett neki. A baloldali érzelmű reményt meríthetett, hogy a reakció egyszer éppen úgy véget ér, mint egykor a romantika kora lezárult. A jobboldali megnyugodhatott, hogy a szellemi értékek nem semmisülnek meg, hanem átmentődnek a jövőben is, mint annyiszor a múltban, a soron következő világnézetbe. Megérthette azt is mindenki, hogy a választás kinek–kinek tetszésére van bízva, melyik gondolatrendszerrel azonosítja magát.

Imre nem árult el csalódottságot, amiért a történelem nagy könyvéből nem számára kedvező előjeleket olvasok ki. Bizonyára azért sem, mert pedagógiájának alapelve a személyiségnevelés volt. A tanárok egyéni meggyőződésének tiszteletben tartásának szükséges voltát pedig én is vallottam, annál is inkább, mert magamat közük tartozónak éreztem. Csak egy megjegyzése volt előadásomról: a középkori részkissé hosszúra sikerült.¹⁷

Kecskeméti tartózkodásom felejthetetlen emléke azok a köszönő szavak, amelyeket a tanárok nevében Áprily Lajos mint a budapesti református gimnázium igazgatója intézett hozzám. Imre gondoskodásából valamennyi előadó megkapta jutalmát, amely az én esetemben messze felülmúlta a sablonosat. Áprily volt a jelenlevők közt az igazi irodalmi tekintély. Merle d'Aubigné-től vett hasonlata pedig az igazság hófehér kezéről büszkeséggel töltött el.

A világnézet–történetet szakszerűen művelhető stúdiumnak fogtam fel, ami Burckhardt után¹⁸ magától értetődőnek is volt mondható. A világnézetek harca pedig alkalmasnak látszott arra, hogy a történelem tárgya legyen. A középkor megismeréséhez sokat ígérőnek látszott Heinrich von Eicken munkája, amely éppen ekkortájt a közérdeklődés hatására új kiadásban jelent meg.¹⁹ A munkában rejlő adattömeg nagy ismeretanyaggal barátkoztatott meg, amelyről korábban nem volt tudomásom. Hatása azonban nem lett veszedelmes. Annak ellenére, miszerint a világnézeteket ma is

16 Lásd erről Imre következő leveleit: Bp., 1935. július 5. MTA KIK Kt. Ms 6401/139.; Bp., 1936. február 6. MTA KIK Kt. Ms 6401/140.

17 Mályusz az előadásaiban kifejtett kérdéseket tanulmányban összegezte: *A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első tanulmányi összejövetelén tartott előadás.* [Kecskemét], 1936.

18 Mályusz itt Jacob Christoph Burckhardt *Weltgeschichtliche Betrachtungen* című művére utal. (Hrsg. von Jacob Oeri. Berlin, 1905.)

19 *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung.* Stuttgart und Berlin, 1923. [Zweite Auflage.]

megismerhető és leírható történeti képződményeknek tartom. Azt a felfogásomat pedig, hogy hazai szellemtörténetünket világnézet-történeté formáljuk át, sokáig vallottam. Mindaddig, amíg a szellemtörténetről leglelkesebb propagátora, Szekffü el nem ismerte, hogy az társadalmi háttére, a Horthy-korszak kulturális viszonyai nélkül nem tud saját lábán megállani. Attól, hogy ne bízam rá magamat túlságosan a szellemtörténeti határozatlanságra, egy szerencsés véletlen mentett meg.

A felszólítás, amelyet a budapesti bölcsészeti kartól kaptam, hogy az 1929–1930. tanévre vállaljam el Hóman helyettesítését.²⁰ Az előző évben Angyal tartott Hóman helyett előadásokat. Ő azonban ezt tovább nem tehetette, mivel Bécsbe ment a Történettudományi Intézet igazgatójának.²¹ A hallgatóság érdekében Angyal előadásait szándékoztam folytatni. Felkerestem őt mint egykori tanítványa tanácsért és hogy megkérdezzem, melyikkorról beszélt az előző évben. Hunyadi János kormányzóságáról,²² mondotta. Ez eldöntötte, hogy Mátyás kora lesz előadásaim tárgya.²³ A fejleményeket, mint az óráról órára készülésemből is következett, időrendben ismerttettem. A társadalom életének mozzanataival, a jogi intézmények változásaival sokat foglalkoztam, mert az országgyűlési végzések ezekről könnyen kezelhető forrásanyagot tartalmaztak. Történettudományunknak a XI–XII. századi decretumok értelmezése közben kialakított módszereit pedig eredményesen lehetett a hasonló jellegű XV. századi emlékek vizsgálatánál alkalmazni. S mert előttem még senki sem végezte el ezt a munkát, a felhalmozódó eredmények jól eső elégtétellel töltöttek el.

A kor értékelését megkönnyítette számomra, hogy Mátyás egyénisége rabul ejtett – amiben csak követtem történetíróinkat – és törekvéseivel azonosulva tetteiben ismertem fel a mércét, amellyel a nemzeti fejlődés értékelhető. A legfőbb gondot szá-

20 „A Budapesti Magyar Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem határozata Mályusz Elemér helyettes tanári alkalmazásáról: Hóman Bálint helyett az 1929–30. tanév első felében az egyetemen oktasson. Bp., 1929. október 16.” (Másolat.) (Bp., 1929. október 21. Másolat.) A határozatot követően rendelkeztek Mályusz havi fizetéséről is (264 pengő). (Bp., 1929. november 18.) Lásd az iratokat Mályusz örökösének tulajdonában. Vö. erről még Jegyzőkönyv a budapesti kir. m. Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karának 1929. évi december hó 14-én tartott III. rendes (ez idei 5.) üléséről. „Dékán javaslata a Karnak a dr. Hóman Bálint ny. r. tanár szabadsága miatt ellátatlan magyar történelmi tanszék helyettesítésével dr. Mályusz Elemér országos levéltárnokot heti 5 órában megbízva.” ELTE Lt. BTK. 8a.) Jegyzőkönyvek; ELTE Lt. BTK. 8b.) DH. 1214/1929–30. (Bp., 1930. január 8.)

21 Angyalt, miután 1927-ben betöltötte 70. életévét, nyugdíjazták, de Klebelsberg Kuno – kilenc másik egyetemi tanárral együtt – neki is lehetőséget biztosított még egyévi oktatómunkára. Ezt követően Klebelsberg megbízta őt a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatásával. Lásd erről Angyal D.: *Emlékezések*, i. m., 144., 149.; Ujváry G.: „Gyötör az a gondolat”, i. m. 151.

22 Magyarország története a Hunyadiak korában. *PPTÉ tanrend*, 1928/29. tanév második fele. Bp., 1929. 54.

23 Mályusz előadásait „A magyar társadalom a középkorban” címmel tartotta meg. *PPTÉ tanrend*, 1929/30. tanév első fele. Bp., 1929. 59. Az előadások kéziratossághoz fűzött fogalmazványait: „Mátyás kora. 1929–30. I. Bevezetés kezdőknek”; „Források”; „Mátyás” lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Mályusz óráiról lásd még a VI. fejezetet.

momra a kor lényegét jelentő vonások felismerése okozta. A keretek megszerkesztése és felállításra igazán nehéz, amelyek köré az adatok beilleszthetők, mondtam Dóry Ferencnek, amikor javában küszködtem, mire ő csodálkozva nézett rám: „Ellenkezőleg, a keretek már készen vannak és a feladat csak az új adatokkal való kitöltésük lehet.” Nem magyarázkodtam, de csak azért nem, mert még biztosabban éreztem, hogy helyesen járok el és munkámmal nem vallok szégyent. Erre a meggyőződésre szükségem is volt, mert csak így bírtam el a fáradságokat.

A levéltárban nem kaptam – de nem is kértem – könnyítést. Itt tehát szabályszerűen végeztem délelőtti munkámat. Előadásaimat délután tartottam, és mert a négyórás nagykollegium, meg a kétórás gyakorlat²⁴ a hét első felében szabadidőmet alaposan igénybe vette, csak az éjszaka és a hétvége maradt készülésemre. Ma is csodálom, hogy bírtam ki.

A hallgatóság érdeklődése elég mérsékelt volt. Ebben az is közrejátszhatott, hogy a minisztériumi megerősítés késedelme miatt kimaradtam a nyomtatott tanrendből,²⁵ és a hallgatók félévük lerakása után pótlólag vehettek fel. Erre pedig csak az vállalkozott, akinek egy középkori tárgyú előadás hallgatásának kimutatása nélkülözhetetlen volt. Szemináriumi gyakorlatomon talán öten vettek részt: Edit, Pogrányi-Nagy Félix külügyminisztériumi titkár, Komoróczy György Eötvös-kollégista, a félkarú Taba István, és még Agárdy Alice.

Megváltozott a helyzet a második félévben, amikor befejeztem a Mátyás-kort és sikeresen megtárgyaltam az egész Jagello-kort.²⁶ Kollégiumom hallgatói ekkor már megtöltötték az egész termet. Az évjárat háború előtti volt: az első- és második évesek, akik eljártak óráimra. 1910–1911-ben születtek, amikor az értelmiségi családokban még nem dívott az egyke és így most, a leánygimnáziumok megszervezésének eredményéül, megteltek országszerte az egyetemi tantermek leányokkal. S milyen szépekkel! Soha többet hozzájuk hasonló bájos teremtésekkel nem találok. Balassa Flóra, Párizs Böske, Kerékgyártó Duci, Macassy Dixi arca ma is feltűnik időnként, amint előttem ülnek a padban, jegyeznek, felnéznek rám és mosolyognak. Mire én rendreutasítóan viszonzom pillantásukat.

24 Középkori magyar történeti kútfők. Lásd erről *PPTÉ tanrend, 1929/30.* tanév első fele. Bp., 1929. 59.

25 Mályusz rosszul emlékezik. Meghirdetett előadása szerepel a tanrendben. Vö. erről fent a 22. és 23. sz. jegyzeteket.

26 Magyarország története a Jagellók korában. Lásd erről *PPTÉ tanrend, 1929/30.* tanév második fele. Bp., 1929. 59. – Az előadások kéziratot fogalmazványait: „Jagello. 1929–30. II.”, és csatolva ezekhez: „Életrajzi vázlatok (Tubero Lajos, Szerémy György, Taurinus, Brodarics István, Cuspinianus János) lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Vö. erről még Mályuszné Császár Edit előadásjegyzeteit. (1930. január 28. – 1930. április 1.) (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

Amikor Lukinichnének panaszkodtam, hogy a nőhallgatók milyen komolytalanok és a legszakyszerűbb magyarázaton is csak mosolyognak, felvilágosított: „Maga szerencsétlen” – mondotta elnéző jóindulattal –, „azért néznek mosolyogva, mert tetszik nekik.” „Én?” – csodálkoztam. Három év múlva mindent megértettem. Ekkor már, ismét Budapesten, Edit tulajdona voltam, és mint férj elveszítettem minden értékemet. A dzsungel íratlan törvényei szerint a tigrisek respektálták győztes társukat és meghagyták neki zsákmányát. Vagy talán én nem láttam már oly elragadóan bájosnak egyes hallgatóimat? Lehet.

Jagelló-kori szemináriumi gyakorlataim²⁷ résztvevői sem fértek el egyetlen asztal körül. Az ő feladatuk nem egyedül a kijelölt szövegek lefordítása volt, hanem egy-egy témáról is be kellett számolniuk. Ezeket kevés utánjárással megismerhették. Kiosztásukkal az volt céloom, hogy mindenki közvetlenül megismerkedjék egy-két könyvvel. Az együttes munkából pedig kép bontakozzék ki arról, hogy egy-egy korszak történetének megértéséhez mily problémák vizsgálata visz közelebb. Gillemot Kató elé annak megállapítását tűztem ki, hogy a magyar pénz értéke milyen volt a XV–XVI. század fordulóján és megdicsértem, hogy – csodálkozással – észrevette az aranyforint változatlan értékállandóságát, Mérei Gyulát pedig Brandolinus Lippusnak a köztársaságot és királyságot összehasonlító munkája²⁸ ismertetésére kértem, és hogy hasonlítsa össze a humanista szerző érvelését a kor államjogi irodalmával, amennyire ezt Robert von Mohl könyvéből²⁹ meg tudja állapítani. Mérei, amit vártam tőle, megtette. Annál többet azonban nem nyújtott. Gondolom, ennyi is elég volt számára, hogy amidőn – néhány év múlva – Kardos Tibor megkezdte a magyarországi renaissance államérdekelvére vonatkozó gondolatainak közlését,³⁰ fejtegetései már ismerősen csengtek fülébe.

Mérei egyébként – egyedül társai közül – szükségesnek találta, hogy amikor megjelent szegedi kinevezésem híre, írásban biztosítson arról, mennyire büszke, hogy hallgatóm lehetett. Szíruposan émelygős levele felbosszantott. Azt gondoltam, megírom neki: csak nem gondolja, hogy komolyan veszem áradozását. Kuriózumképpen a levelet elvittem a Kis Rablóba, ahol péntek esténként vacsorára össze szoktunk jönni levéltáriak és néhányan mások. Az írásműt hümmögve forgatták barátaim, és általános volt véleményük, hogy szemtelenség ilyent írni. Herzog panaszomra, hogy kellemetlen most megfelelő választ megfogalmaznom, azt ajánlotta: küldjem vissza megjegyzés nélkül a levelet. Végül is Farkas László, egykori kollégiumi „családanyám”,

27 Forrásgyakorlatok a Jagellók korának történetéhez. *PPTÉ tanrend*, 1929/30. tanév második fele, i. m. 59.

28 *A köztársaság és királyság összehasonlítása*. Közreadja Angyal Pál. Bp., 1928.

29 *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*. Band 1–2. Tübingen, 1862.

30 Deák műveltség és magyar renaissance. *Századok* 73. (1939) 7–8. sz. 1. Közlemény. 295–338., 2. Befejező közlemény. 9–10. sz. 449–491.

Széchenyi közlekedési politikájának ismert szakértője találta el, mit tanácsos tenni. Ő, a Vas utcai kereskedelmi iskola tanára közelebről ismerte a pesti viszonyokat, mint mi és csak ezt kérdezte: „Hányadik kerületben lakik a delikvens?” – a válasza pedig, hogy a VI-dikban, legyintett és kimondta a verdiktet: „A társadalmi érintkezésnek szokásos formáit nem ismerik azon a tájon, és mert a levélíró nem akart megsérteni, nem szabad vele törődni.”³¹

Szegeden az 1930–1931. tanév első felében budapesti előadásaimmal összefüggésben, mintegy azok bevezetéséül a Zsigmond-kori magyar történetet készültem megtárgyalni.³² Merész, ha ugyan nem vakmerő feladatnak éreztem vállalkozásomat. A kor politikai eseményeit a millenáris történet egyik leggondosabb része, Schönherr Gyula tollából, kimerítően megtárgyalta.³³ A gazdasági, társadalmi, nemzetiségi és művelődési viszonyokról azonban semmi felvilágosítást nem nyújtott, és ezekről irodalom sem szólt. Az ismeretes volt, hogy Fejérpataky László gyűjtéséből egy *Zsigmond-kori Oklevéltár* anyagát őrzi az Akadémia Történeti Bizottsága.³⁴ Az a gondolat azonban álmomban sem merült fel, hogy kísérletet tegyek valahogyan hozzáférni a kézírathoz. A bizottság előadója, Áldásy Antal éppen úgy hét sárkány módjára őrizte a gyűjteményt, mint annak idején Fejérpataky vigyázott saját kezű másolataira. Természetesnek kellett tartanom, hogy Fejérpataky szellemi tulajdonának tekinti gyűjtését, hiszen szerte az országban utazva – kutatva évek során át körmölte össze anyagát, amelyet önálló vállalkozás keretében tervezett közzétenni. Számomra irányadó volt Sulica Szilárdnak, a Széchenyi Könyvtár levéltári osztálya munkatársának figyelmeztetése, amelyet még harmadéves koromban kaptam, amidőn valamelyik turóci család okleveleit használatra átadta: „Vigyázzon, Kolléga Úr, eszébe ne jusson publikálni egy Zsigmond-kori oklevelet, mert azt Fejérpataky rossz néven venné.”

Ha Fejérpataky életében az ő monopóliumának volt is szokás tekinteni a Zsigmond-kor kutatását, és ha ez a tapintat és feszélyezettség 1930-ra már el is tűnt, csak arra gondolhattam, hogy a saját kutatásaim során összegyűjtött anyagra fogok támaszkodni. Az Országos Levéltár Zsigmond-kori okleveleinek átnézésére nem futotta volna időmből, hiszen csak egy nyári vakáció állott rendelkezésemre. Elvégzendő mun-

31 Mérei Gyula levele ma már nem található meg sem Mályusz Elemér levelezésében, sem kéziratos hagyatékában.

32 Magyarország története Zsigmond korában. In: *A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem tanrendje az MCMXXV–XXVI. tanév második felére*. Szeged, 1931. 35. (= *FJTÉ tanrend*). Az előadások kéziratosságot fogalmazványát („Magyarország története Zsigmond korában. a) Anjouk és Zsigmond. 1930./ I–II.”) lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

33 Az Anjouk kora. Az Anjou-ház örökösei. Írták: Pór Antal és Schönherr Gyula. In: *A Magyar Nemzet Története*. Harmadik kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895.

34 MTA KIK Kt. Ms 5001. 1–3. doboz. Vö. erről bővebben: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*. Összeállította Dr. Lukinich Imre. Bp., 1935. 70–72.

kának véltem azonban egy nagyobb főúri levéltárra korlátozódva tájékozódni a kor problémái felől. Ilyennek látszott az Esterházy család levéltára, amely ennél sokkal előbb került Budapestre,³⁵ tehát könnyen elérhető volt. A levéltáros, Hajnal István³⁶ pedig biztatott, hogy megszerzi számomra a kutatási engedélyt. Az egész vállalkozásban a legcsábítóbb az a remény volt, hogy kezembe vehetek olyan – nagyobb tömegű – oklevelet, amelyek ismeretleneknek tekinthetők, mert kutató alig-alig férhetett hozzájuk.

Amit az oklevelekből kijegyeztem, az nem volt szenzációsan érdekes. A kor jellegét azonban segítette megértenem. Amint egy évtized előtt sikerült paleográfiai ismereteimmel odáig vinnem, hogy egy oklevél korát, a dátumot eltakarva, megközelítő pontossággal el tudtam találni, most a mindennapi oklevél tartalmából megpróbálhattam keletkezésük korát tíz-húsz évnyi pontossággal megállapítani. Játék volt ez, amely szórakoztatott. Illett egész kedélyállapotomhoz. Talán még soha nem éreztem, mint most, hogy idő dolgában korlátlanok lehetőségeim. A hosszú vakáció és az egyetemi szünetek reménye azzal biztatott, hogy ezentúl minden tervemet megvalósíthatom. Főleg az előző év sikerei áltattak. Ha akkor, gondoltam, két ember munkáját el tudtam látni, mennyivel könnyebb lesz a jövőben, a levéltári elfoglaltságtól megszabadulva, csak a kutatásnak élni az egyetemi prelegálással törődni.

Első szegedi évem, az 1930–1931. tanév, alaposan kiábrándított. Kiderült, hogy semmivel sem tudok többet végezni, mint amikor a levéltári teher is rajtam volt. Időbe telt, amíg ebbe belenyugodtam, megértve, hogy annak az évnek rendkívüli munkateljesítménye egyszeri, talán soha többé meg nem ismételtető erőfeszítés eredménye volt. Más magyarázatot kerestem és a kedvezőtlen könyvtári viszonyokat okoltam, amelyeket a legszükségesebb kézikönyvek hiánya jellemezett.³⁷ Számomra Szeged nem adott elég lehetőséget, hogy a középkorral foglalkozzam. Az Eötvös Collegium és az Országos Levéltár kézikönyvtára hozzászoktattak, hogy egy bizonyos méretű könyvgyűjtemény állandóan kezem ügyében legyen. A levéltári kutatás, eredeti oklevelek vallatása pedig már oly szenvedélyemmé vált, amelyet nyomtatott oklevéltárak még oly szorgalmas forgatásával sem pótolhattam.

Budapestre visszakerülésem utáni első évemmel (1932–1933) igazolva láttam Szegedről elkívánczolásom jogosságát.³⁸ Olyannyira, hogy megadtam magamnak a felmentést hűtlenségnek tűnő távozásom miatt. Nagykollégiumom címével („Magyar-

35 A herceg Esterházy család levéltára 1926 augusztusában került a család budai Tárnok utcai palotájába.

36 Azaz mint a herceg Esterházy család levéltárosa. Lásd erről még a III. fejezetet.

37 Mályusz itt az alábbiakat törölte a kéziratból: „A kiábrándulás és elégedetlenség jó volt, hogy elkívánczozzam Szegedről. De arra is, bár itt más meggondolás szintén közrejátszott, hogy második ottani évemben újkori tárgyú előadásokat tartsak/hirdessek.” Vö. erről bővebben a III. fejezetet.

38 Lásd részletesebben uo.

ország története a gótika korában”)³⁹ hitvallás volt a világnézet-történet, általában a szellemtörténet jogossága mellett. Kettő között választhattam: vagy az eseménytörténet adatszerű tényeinek időrendi ismertetésére szorítkozom, tehát a Thienemann nyomán pozitivistának nevezett felfogás⁴⁰ hívévé leszek, vagy az ennek hadat üzenő szemlélet zászlaja alatt próbálom meggyőződésből sarjadó szemléletemet kialakítani. Képtelen voltam rá és értelmetlennek éreztem a politikai történet abszolutizálását. Egyébként is az új felfogás, amely az élet teljességének ábrázolására sarkallt, a réginél értékesebbnek és követésre méltóbbnak látszott. Személyes ismerőseim körében, úgy láttam, azok a szellemtörténeti irány legádázabb gúnyolói, akik kényelemből ragaszkodnak a megszokotthoz, és akiknek nincs kedvük tanulni.

Semmi okom sem volt ezekhez csatlakozni. Azt pedig tanári kötelességemnek éreztem, hogy a legfiatalabb generációt a jövő megértésére és szolgálatára buzdítsam. Könnyűvé tette állásfoglalásomat, hogy elkerülhettem a szellemtörténet égisze alatt elburjázott törekvésekkel a szembeszállást. Végül is arról, amit én értettem szellemtörténeten, más joggal mondhatta volna, hogy nem vagyok tisztában azzal, mi az igazi szellemtörténet. Ez a tudat óvatossá tett és visszatartott, hogy egyedül a magam felfogását tartva helyesnek, és ennek érdekében, harcba bocsátkozzam másokkal. Mai kifejezéssel eszmei bizonytalanság és megalkuvás jellemezte a szellemtörténetészek táborának felfogását. Ez az állapot, a kölcsönös türelem, elnézés és engedékenység azonban, ha nem is az elveknek, de annál inkább a gondolkozó, az „alkotó” embereknek javára szolgált. Mindenki szabadon kifejtette meggyőződését, vizsgálata tárgyává tehetette a történeti élet bármely szektorát, megpróbálhatta szemléletét érvényesíteni írás közben, és az is tőle függött, hogy módszerén, tapasztalatai nyomán, munka közben mint változtat. A szellemtörténetet a jövő tudományának éreztem, és a bizonytalanságot, hogy a jelen sok ellentmondásos törekvése közül melyik fog győzni, nem a történettudomány gyengeségének éreztem, hanem annak, miszerint az emberi szellem szabadon szárnyalhat.

Gótika koráról szólva máris korrigáltam önmagam, hiszen két év előtt még középkorról beszéltem. A módosítás, amely felfogásom konkrétabbá válását jelezte, csak Gerevich Tibort indította zsörtölődésre. Érve azonban csak az volt, hogy nincs ilyen kor. De miért ne lehetne, ha egyszer van barokk kor, vetette ellene Domanovszky. Mire ő is elhallgatott kifogásaival, amelyeknek egyébként semmi gyakorlati jelentőségük sem volt.

39 Lásd a heti négy órában tartott előadások szövegét: MNL OL, R 385 No. 72. – Az előadások gépelt szövegrészleteit lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

40 Lásd erről a II. fejezetet.

A vizsgálódás és a tanári tevékenység szabadságának jeléül megtehettem, hogy világnézetileg körülhatárolt korom társadalmi viszonyainak értelmezésére vezérfonalul Max Weber szociológiai szemléletét értékesítem. Gazdaságtörténetét⁴¹ már évek előtt felhasználtam a középiskolai tanárok részére tartott nyári kurzuson. A könyv oly tanulságos volt számomra, hogy most a *Wirtschaft und Gesellschaft*⁴² át-tanulmányozásához fogtam. Szociológiai érdeklődésemet Szegeden Tönnies⁴³ és Vierkandt⁴⁴ elégítették ki, meg a Wiese-féle *Handwörterbuch der Soziologie*,⁴⁵ amelynek első vásárlója Magyarországon talán éppen egyetemi intézetem volt. A *Wirtschaft und Geschichte*, talán mert olvasása, megértése alaposan próbára tette türelmemet, végleg Weber hívévé tett. Furcsa volt, hogy 1932 augusztusában Edittel Aflenzből nászutunkról hazatérve, Batthyány utcai új, most felavatásra kerülő lakásunkban a gótika korának ismertetésére úgy készülök, hogy Dagobert Frey a szó legszorosabb értelmében vett szellemtörténeti munkája⁴⁶ mellett hétszámra – kora reggeltől késő éjszakáig – gyötrődöm, miközben aggódva nézem a naptárt és számolgotom, lesz-e időm a sok előkészület után összeszedni azokat az adatokat, amelyek a XIII–XV. századi magyar történet ismertetésének mellőzhetetlen részei, és amelyek a hallgatóság-got elsősorban érdeklik.

Talán mert Max Webert olvasva⁴⁷ megszenvedtem kíváncsiságomért, jutalmul oly vezérfonalra tettem szert, amely hozzásegített, hogy középkori társadalmunk jellegét, szemben a korábbi kutatással, a tényekhez inkább igazodóan ábrázoljam. Előadásaim társadalomtörténeti részét, amint időm adódott, részletekben kidolgoztam. Előbb *A patrimoniális királyság* címmel azt mutattam ki, hogy helytelen a Szekffő által a XI–XII. századi Magyarországra alkalmazott és történetírásunkban uralkodóvá lett megjelölés.⁴⁸ Majd megindokoltam, hogy a lényegét találébban kifejezőnek tartom a karizmatikus elnevezést.⁴⁹ A sors groteszk játékaul előadásaimmal egyidejűleg Szegeden helyettesem, majd utódom, Deér József az Árpád-kori királyság jellegének megállapításával foglalkozott, és annak egyik gyökerét szintén a karizmatikus hitben ismerte fel.⁵⁰ Amíg Deér esetében a párhuzamosság nem lehetett akadálya cikkem megjelenésének, Váczy Péter megelőzött, hogy elsőnek én utaljak arra, mily feltűnően

41 *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen, 1923.

42 Tübingen, 1922.

43 Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig, 1912.

44 Alfred Vierkandt: *Gesellschaftslehre. Hauptprobleme der philosophischen Soziologie*. Stuttgart, 1923.

45 Leopold von Wiese: *Handwörterbuch der Soziologie*. Hrsg. von Alfred Vierkandt. Stuttgart, 1931.

46 *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*. Augsburg, 1929.

47 Lásd Mályusznak Weber műveiről az 1920-as évek közepén készített jegyzeteit: MTA KIK Kt. (Növédéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

48 *Társadalomtudomány* 13. (1933) 11. sz. 442–448.

49 A karizmatikus királyság. *Társadalomtudomány* 14. (1934) 3. sz. 153–178.

50 *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie*. Szeged, 1934.

tükröződik Kézai előadásában a társadalmi szerződés és a hatalom átruházás tana. Az összefüggésre Eickent⁵¹ olvasva lettem először figyelmes, majd Friedrich von Betzold tanulmányából⁵² szereztem további felvilágosítást. S már a Carlyle testvérek munkája⁵³ után nyúltam, amikor Váczy felfedezése megjelent a *Károlyi-émlékkönyv*-ben.⁵⁴ Sajgott szívem, de bele kellett nyugodnom lemaradásomba.

A rendi fejlődést meghatározó tényezőket megismerve könnyű volt kimutatnom, hogy a kezdeteiket a XIII. századnál későbbre kell tennünk. A XIII–XIV. század, sőt még a következő első évtizedei pedig a nagybirtokosok, a bárók uralmának kora, amely a hűbéri elv érvényesülésével azonosítható. A rendiség kezdeteit az Aranybulla helyett a XIV. század legvégén láttam feltűnni. Kialakulását és érvényesülését pedig a Hunyadi-korra tettem. A nyilvánosság előtt felfogásomról akadémiai levelező tagsági székfoglalóban számoltam be (1933. április 3.). Előadásom címe „Hűbériség és rendiség Magyarországon a XV. században” volt.⁵⁵

Az elmondottak a II. Osztály jogász tagjait, akik még abban a hitben nőttek fel, hogy a középkori magyar köznemesség a honfoglalók egyenes leszármazottja, meglepték. De mert nem volt szokás vitába szállani az előadóval, ők is, meg a történészek is, akik jobbadán a karizmatikus megjelölésen ütődtek meg, megjegyzés nélkül tudomásul vették a hallottakat. Az elnöklő Pauler Ákos, a filozófia professzora, előadásom után mondott pár szót, ami – mint, Dékány István biztosított – egészen szokatlan teljesítmény volt tőle. Úgyhogy, ha akartam, akár azt is gondolhattam, hogy sikerrel szerepeltem. Meglepett, hogy nagyon melegen gratulált K. Kovács Gyula, az egyházjog budapesti professzora. A hűbériséget ezek, mondotta jogász kollégáira célozva, valami szégyenleni való társadalmi formációnak tartják és tiltakoznak ellene, pedig az olyan fejlődési fokozat, amelyre büszkék lehetünk. A legnagyobb dicséretet másnap az egyetemen az átlagos hallgatóságot képviselő Gillemot Katótól kaptam, amikor csalódottan és kiábrándultan közölte velem: „Kérem, mi mindezt már hallottuk itt.” Büszke voltam, hogy olyan színvonalú előadásokra tudtam felkészülni az egyete-

51 Heinrich von Eicken: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*. Stuttgart, 1887. – Mályusz a többször publikált mű utolsó, 1923. évi kiadását használta. Erre utalnak a műből készített kivonatai és jegyzetei: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

52 Die Lehre von der Volkssouveränität während des Mittelalters. *Historische Zeitschrift* 36. (1876) 313–367. és uő: *Aus Mittelalter und Renaissance. Kulturpolitische Studien*. München–Berlin, 1918. 1–49.

53 Robert Warrand Carlyle – Alexander James Carlyle: *A History of Medieval Political Theory in the West*. Vol. 1–4. London, 1922.

54 A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád*, i. m. 546–563.

55 Lásd erről *Akadémiai Értesítő* 44. (1934) 28.; *Magyarország* 15. (1933) április 4. 76. sz. 9. – A székfoglaló előadás fogalmazványai Mályusz örökösének tulajdonában találhatók.

men, amelyekkel nem vallottam szégyent az Akadémián. Sőt nemzetközi fórumon, az 1933. [évi] varsói kongresszuson⁵⁶ sem.

Ezen Edit nélkül, egyedül jelentem meg. Utólag derült ki, hogy ő is eljöhett volna, mivel Hajnal elhozta feleségét, Szentpétery pedig leányát és így lett volna társasága. Előadásom címevel: „Herrschaftformen im mittelalterlichen Ungarn” jelezni kívántam, hogy kevésbé az egyes formációk jellegzetes vonásait kívánom ismertetni, inkább azok egymás után és egymásból következését összefüggően vizsgálom.⁵⁷ Azt, hogy szociológiai felfogással szeretném a kérdést megközelíteni, eleve hangsúlyoztam, sőt Max Weberre hivatkoztam is. A cím és az előre bekért kivonat alapján a kongresszus vezetője a jogtörténeti szekcióba osztott be, ugyanoda, ahol Eckhart Ferenc is előadott a középkori magyar és lengyel alkotmány összehasonlításáról.⁵⁸ Az egész kongresszusra rányomta bélyegét a szovjet történészek elmaradása. Nagy számban jelentkeztek, és az előzetesen kinyomtatott munkaprogramok szerint a mi osztályunkban is több hely volt számukra fenntartva.

Idő maradt tehát nekünk, de mi nem tudtunk azzal mit kezdeni. A bizottság elnöke, az olasz Pier Silverio Leicht, a friauli rendi mozgalmak szakembere,⁵⁹ nem törekedett a vitakedv felébresztésére – ez a tartózkodás különben más bizottságok munkáját is jellemezte –, és így meglehetősen monotonon következtek az előadások egymás után. Egy hozzászólásra emlékezem, François Olivier-Martin-re, a legismertebb francia jogtörténeti egyetemi tankönyv⁶⁰ szerzőjére, aki nagy jóindulattal és tapintattal mondta el tanácsait. Valósággal elbűvölt a francia udvariasságnak ez a megszemélyesítője! A középkori rendiség-történet témaköréből még egy svájci előadás hangzott el. Adolph Gasser bázeli egyetemi magántanártól.⁶¹ Velem egykorú, kedves, szimpatikus ember volt.

56 Azaz a Varsóban rendezett VII-ik Történetész Világkongresszuson. Érdekes módon a kongresszusról írott beszámolójában Baráth Tibor nem emlékezik meg a magyar történészek, köztük Mályusz szerepléséről. Lásd A VII. nemzetközi történettudományi kongresszus. (Varsó, 1933.) *Századok* 67. (1933) 9–10. sz. 430–436.

57 VIIe Congrès International des Sciences Historiques. Varsovie, du 21 au 28 août, Warszawa, 1933. *Résumés des communications présentées au Congrès. (Premier partie.)* Red. Tadeusz Manteuffel. Varsovie, 1933. 316–321.

58 La constitution hongroise et polonaise au Moyen Age. Uo. 321–322.

59 Vö. erről Leicht egyik fő művét: *Breve storia del Friuli*. Udine, 1923., 1930. [Edizione seconda.]

60 *Histoire du droit des origines a la Révolution*. (Paris) 1948.

61 Mályusz itt Gasserről egy rövid megjegyzést tett, de ezt később törölte a kéziratból: „Nevét sajnos elfelejtettem, a kongresszus kiadványaiban sem találtam reá. Előadásával nyilván csak utólag jelentkezett.” – Mályusz azért nem találta meg a varsói kongresszusi kiadványokban Gasser nevét, mert ő az 1938. évi zürichi történész világkongresszuson tartott előadást „Die landständische Staatsidee und der schweizerische Bundesgedanke” címmel. Lásd előadásának rezüméjét: VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Zürich, 1938. *Résumés des Communications présentées au Congrès*. Vol. II. Paris, 1938. 326.

Az érdektelennek indult ülés meglepetésszerűen felajzott hangulatban ért véget. Az utolsó programpont után ugyanis felállott Emile Lousse louvain-i egyetemi tanár, aki egyébként nem mint előadó vett részt a kongresszuson, és hivatkozva arra, hogy egymástól előzetesen mit sem tudva, mily érdeklődés nyilvánult meg a rendiség-történet problémái iránt, indítványozta: alakítsunk ezekkel foglalkozó bizottságot oly elgondolással, hogy az egyes országokban felismert analóg jelenségeik összehasonlíthatók és a fejlődés közös vonásai megállapíthatók legyenek. Javaslata általános helyeslésre talált, ő pedig vállalta, hogy a kongresszus elnökségénél megteszi a szükséges hivatalos lépéseket ily bizottság működésének engedélyezése érdekében.

Kevéssel hazaérkezésem után én is, Eckhart is megkaptuk Lousse-tól rendiség-történeti vonatkozású tanulmányait,⁶² amelyekről eddig nem volt tudomásom, s amelyek mind megannyi biztatással értek fel. A tudat, hogy a hazai állapotok ismeretetésével nemzetközi érdeklődést lehet kielégíteni, engem magában is arra ösztönzött: a problémát fokozottan európai színvonalon iparkodjam vizsgálni. Egyszer-smind azonban meg is nyugtatott, hogy a sok gond és idő, amelyet magyar fejlődéssel analóg külföldi viszonyok felismerésére fordítottam, nem volt hiábavaló. Lousse előzékenysége, kollegiális barátsága, megértése Varsótól kezdve mindmáig végigkísért életemben. Voltak évek, amikor megszakadt levelezésünk, így Belgium német megszállása alatt, máskor megint felélénkült, mint amikor számára véget ért az idegen leigázás.⁶³

Kapcsolatunknak tulajdonítom, hogy az 1938. [évi] zürichi kongresszuson már eleve olyan előadással kívántam szerepelni, amely az akkorra – magyar részről Eckhart és az én tagsággal – megalakult „Commission internationale pour l’histoire de Assemblées d’états” munkatervébe beletartozott. Előadásom címével is utalt erre: „Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn”.⁶⁴ Kiadásáról Lousse gondoskodott. Eckhart cikkével együtt helyet adott felolvasásom szövegének *L’organisation corporative du Moyen Age à la fin de l’Ancien-Régime* cím alatt kibocsátott gyűjte-

62 Lásd például: *La formation des états dans la société européenne du moyen âge.; Les origines des états des principautés des Pays-Bas.*

63 Lousse és Mályusz 1935 és 1939, majd 1947 és 1950 között gyakran váltottak levelet egymással. Levelezésük azonban különösen az 1950-es évek második felétől éledt újjá. Lásd E. Lousse leveleit Mályusznak. MTA KIK Kt. Ms 6403/179–205. Mályusz hagyatékából újabb, Lousse-nak 1959 és 1967 között írott levelek kerültek elő. Lásd ezeket MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

64 Az előadás rezüméjét lásd: VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Zürich, 1938. *Résumés des Communications*, i. m. Vol. II. 300–302. – Az előadás fogalmazványa és gépelte tisztázata: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) – Eckhart „Der ständische Reichstag Ungarns” címmel tartott előadást. Lásd ennek rezüméjét *uo.* 326–328. Vö. erről Kosáry Domokos: A VIII. nemzetközi történettudományi kongresszus. *Századok* 73. (1939) 1–3. sz. 132–135. (A magyar delegációban részt vett Mályusz és Eckhart előadásáról lásd 133.)

ményes kötetében.⁶⁵ Felolvasásom alatt állandóan hallottam Eckhart dörmögését, amint a magyarul jól értő Herold Steinackerrel közölte, hogy csupa ismert dologról beszélek. Szokása szerint túlzott ebben, mivel a klerikusok XIII. század eleji renddé szervezkedéséről még sejtésszerű utalás sem volt történeti irodalmunkban található, és a köznemességnek mint rendnek életét jellemző vonások sem voltak logikus rendbe összefűzve. Egyedül a polgári rendről szólva hagyatkoztam régi megállapításokra. Így a mezővárosok tömeges feltűnésének városfejlődést gátló jelenségéről, de ezekkel csak a magam korábbi eredményeit ismételtam.

A köznemesség mint rend élete régóta foglalkoztatott. Kialakulásának alapvető tényezőjét már turóci adataim elem tárták, amidőn felvilágosítottak a fejenként felkelők és a többedmagukkal egy társukat hadba küldők időrendben egymás után következéséről. Vallomásukat azonban akkor még nem értettem meg. További, az egész ország területére kiterjedő vizsgálatokra volt szükségem. Mielőtt ezekre sort kerítettem volna, megkíséreltem kimutatni, hogy a köznemességnek volt felső rétege, amely elválasztható egyrészt a tömegtől, másrészt a nagybirtokos főuraktól. A problémát a rétegnek a művelődési elemek recipiálásában és magyarrá hasonlításában játszott szerepe felől kiindulva próbáltam megközelíteni. Azt sikerült elfogadhatóvá tennem, hogy a XIV. és XV. század fordulóján élt egy nemesi réteg, amely a lovagi élet külsőségeinek átvétele után annak eszményeit is oly mértékben a magáévá tudta tenni, hogy soraiból támadt hős alakja köré fonódtak a lovagi erényeket magasztaló költői epizódok.⁶⁶ A köznemesség kialakulásának kérdését behatóan csak 1941-ben tárgyaltam meg a zürichi előadásomban még csak általánosságban jelzett nyomokon túlhaladva.

Az előttem 1920-ban még homályban maradt problémát segített megértenem a világháború első szakaszában a német tankok elsöprő sikere. Aki akkor élt, megértette magyarázat nélkül, hogy egy költséges új fegyver fölényt biztosít annak, aki megszerzi és alkalmazza, az elavulthoz ragaszkodóval szemben. Kísérteties volt a hasonlóság. 1941 és 1241 között, amikor, a muhi csatában, Kálmán herceg páncélos lovagjai jelentették a fő erőt a könnyű fegyverzetű magyarok közt és az ezekhez hasonlóan harcoló tatárokkal szemben. Most értettem meg, miért törekedett IV. Béla a tatárjárás után Turócbán, hogy a jobbágyfiúk ne fejenként katonáskodjanak, hanem közülük állítsanak ki egy páncélost, és miért kapta a szepesi lándzsások széke a tíz lándzsás nevet.

65 Vol. I. Louvain, 1939. 3–13. (Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États 3.) Eckhart Ferenc tanulmányát lásd Vol. II.: La diète corporative hongroise. Louvain, 1939. 213–224.

66 Lásd erről Mályusz *A Toldi-monda* című tanulmányát.

Eredményeimet az Akadémián „Társadalmi fejlődésünk iránya a tatárjárás korában” cím alatt bemutatva (1941. április 7.),⁶⁷ cikkemet a *Századok*-ban közöltem.⁶⁸

Rendiség-történeti tanulmányaim legjelentősebbje 1940-ben a Mátyás-émlékkönyvben jelent meg *A magyar társadalom a Hunyadiak korában* címmel.⁶⁹ Lukinich Imre mint szerkesztő felszólítására írtam. Ő szabad kezet adott tárgy és terjedelem tekintetében egyaránt, és én boldogan, szinte önfeledten dolgoztam. Sok problémát érintettem, és még több jellegzetes okleveles adatot értékesítettem. A lexikonszerű tárgyalást azzal sikerült elkerülnöm, hogy központba azt a kérdést helyeztem, a hatalomért folytatott harc lényegét próbálván vele érzékeltetni, amelyet az alcím jelzett: „A hűbériség és rendiség problémája”. Szabadon engedtem érvényesülni azt a meggyőződésemet, hogy a tudományos kutatás érdekében minden történetírónak őszintén meg kell mondania, milyen pontról kiindulva, mely ösztönzések hatására választotta azt az utat, amelyen bevallott céljához kíván eljutni. Weberre tehát nemcsak utaltam, hanem, hogy rám gyakorolt hatásáról beszámoljak az olvasónak, jelentősége szerint méltattam is.

Dolgozatom, amelyben tehát elméleti szociológiai olvasmányaimból leszűrt tapasztalataimat, két évtizedes levéltári kutatásaim eredményeivel próbáltam összeolvasztani, meglepő, nem várt helyeslésre talált. Az Akadémia, mint már jeleztem, amikor kiderült, hogy a *Tűrelmi rendeletet* nem volna tanácsos kiemelni, a Berzeviczy-jutalommal tüntette ki, mégpedig Eckhart Ferenc előadói javaslatára.⁷⁰ Szekfű a *Magyar Szemle*-ben,⁷¹ Barta István pedig a *Századok*-ban⁷² méltatta. Dolgozatom hatását lemérhettem Bónis György, a kolozsvári egyetem jogtörténész tanárának nagy terjedelmű monográfiáján is, amely már címével emlékeztetett tanulmányomra.⁷³ Ahhoz, hogy egy kezdeményezés ily gyorsan visszhangra találjon, természetesen alapvető feltétel volt a reagáló félnek recipiálásra kész hajlama, aminek sajnos hátránya a felszínhez tapadás, az elmélyülés hiánya.

67 *Akadémiai Értesítő* 51. (1941) 335. (A székfoglaló előadás fogalmazványa Mályusz örököseinek tulajdonában található.)

68 A magyar köznemesség kialakulása. *Századok* 76. (1942) I. közlemény. 7–8. sz. 272–305.; II. befejező közlemény. 9–10. sz. 407–434. Vö. erről még a tanulmány német nyelvű változatát: Die gesellschaftliche Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Tatareneinfalls. Ungarn. *Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch der ungarisch-deutschen Gesellschaft* 2. (1941) 739–749.

69 Lásd a 245. sz. jegyzetet.

70 Eckharton kívül még Domanovszky Sándor, Hajnal István és Kováts Ferenc ajánlották Mályuszt a jutalomra. Lásd erről: Jelentés a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársaság Berzeviczy Albert-alapítványa jutalomdíjának odaítéléséről. *Akadémiai Értesítő* 51. (1941) 472. füzet. 29., 70–75.

71 *Magyar Szemle* 39. (1940) 154. sz. 402–403.

72 *Századok* 75. (1941) 1–3. sz. 198–201.

73 *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, 1948. (Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. Erdélyi Tudományos Intézet).

Bónis gyors munkát végzett, mint előbb és később oly sokszor. Problémák megsejtése és felvetése, azaz a továbblépés helyett in extenso terjeszkedésben lelte örömét és élte ki munkakedvét. A témát minden vonatkozásban kimerítően tárgyalta, nem fukarkodva a lábjegyzetek tömegével. Ha egy decretum valamelyik rendelkezése öt terminus technicust tartalmazott, mind az öt helyen, ahol a fogalmak megtárgyalásra kerültek, jegyzetekben közölte a szöveget, a *Corpus Juris*ből vagy a két Kovachich⁷⁴ kiadványaiból. Mindazokat a részleteket, amelyekre azért sem térhettem ki, mert nem önálló kötetet írtam, Bónis töviről hegyire megismertette.

Engem sokszor idézett, de aki nem tudott dolgozatomról, csak arra gondolhatott, hogy egy valaki vagyok az értékesítésre került munkák szerzői közt. Max Weberre Bónis ugyanúgy támaszkodott, mint annak idején jómagam. Ha valaki nem ismerte az előzményeket, akár arra is gondolhatott, hogy a *Wirtschaft und Gesellschaft* most először kerül a magyar történetirodalomban értékesítésre. Mellőzve ezeket az etikettek körébe sorolható jelenségeket, a munkából hiányzik az életszerűség, mintha ez ki volna lúgozva belőle. Ha gimnazista korom Timon Ákos olvasmányától⁷⁵ kezdve a jogtörténészek munkáiból mindég az életet próbáltam feltámasztani, most, az ellenkező folyamat eredményéül, azt láthattam, hogy munkámból, amelyben életet éreztem lüktetni, száraz vár mered felém. Nem, nem így képzeltem Weber-propagandám eredményét! Egyébként Bónis könyve 1945 után hagyta el a nyomdát, terjesztésre nem is került. Akkor pedig már minden mindegy volt számomra.

Tanulmányom lényegét közérthetősegre törekvő előadásban már 1938 nyarán összefoglaltam a *Magyar művelődéstörténet* II. kötetének a bevezetésében és a társadalmi viszonyokat tárgyaló fejezetében.⁷⁶ Ez volt az első és legsikerültebb mátrafüredi nyaralásunk, amikor a nagy vakációra egész villát vettünk bérbe, és ott a magunkkal vitt háztartási alkalmazottal és gyermeksisasszonnyal önálló háztartást vezettünk. Itt-tartózkodásunkat számomra feledhetlenné tette, hogy egész nap tágas verandán a szabad levegőn dolgozhattam. Edittel az őszi zürichi kongresszusra készültünk. Előadásom szövege azonban már készen volt, és így időmet a *Művelődéstörténetre* fordíthattam. Munkám nem kevés volt. Szerkesztettem a *Magyar renaissance* alcímű

74 Lásd a két Kovachich következő műveit: *Codex juris decretalis ecclesiae Hungaricae quem ad sua capita revocatum [...] et venerabili clero reverenter dicavit* Martinus Georgius Kovachich Senquicensis. Tomus primus. Pestini, 1815; *Lectiones variantes decretorum comitialium inelyti Regni Hungariae in Corpore Juris Hungarici editorum quas ex collatione textus eorum originalibus authenticis eruit* Josephus Nic. Kovachich Senquicensis. Pesthini, 1816; *Sylloge decretorum comitialium inelyti Regni Hungariae, quae in vulgato Corpore Juris Hungarici hactenus, aut penitus desiderabatur, aut aliqua sui parte, manca referabatur [...] recenter erepta sunt. [...] In articulos, rubricis provisos, divisa collegit [...] peculiariter excudi curavit* Josephus Nic. Kovachich Senquicensis. [...] Tomus I–II. Pesthini, 1818.

75 *Magyar alkotmány- és jogtörténet, tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Bp., 1902.

76 A magyar állam a középkor végén.; Társadalmi viszonyok. In: *Magyar renaissance*. Szerk. Mályusz Elemér. *Magyar művelődéstörténet*. II. kötet. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939. 5–82., 83–104.

második kötetet, és szerzője voltam a kor egészét jellemző összefoglalásnak, továbbá az említett társadalomtörténeti és *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt* című fejezeteknek.⁷⁷

Az ötkötetes munka kiadásának nemcsak gondolata, hanem egész struktúrájának megállapítása Varjú Elemértől származott. Ő már jóval – talán évekkel – korábban közölte velem vállalkozásának tervezetét, valamennyi kötetnek beosztását fejezet-címekkel. Sőt talán – erre azonban nem mernék megesküdni – az egyes fejezetek tartalmára vezérszavakkal utalt is. Kérte, vállaljam el valamelyik kötet szerkesztését. Hogy melyikét, tetszésemre hagyta, és megígérte legmesszebb menő támogatását, biztosítva, hogy semmiféle adminisztrációs teher nem fog rám hárulni. Varjút sokoldalú tudományos működéséért hazai művelődésünk tárgyi emlékeinek bámulatos ismeretéért annak ellenére tiszteltem és becsültem, hogy Alföldi András lépten-nyomon ócsárolta találkozásaink alkalmával. Most mégis elhárítottam, hogy együttműködjek vele. Elfoglaltságomra hivatkoztam. Az igazi ok azonban az volt, hogy nem láttam világosan a művelődéstörténetnek mint stúdiumnak sem lényegét, sem kutatásának módját. Ugyanakkor éreztem, hogy annak eldöntése nélkül, mi tartozik a művelődés fogalmába, és hogyan kapcsolódnak össze megnyilvánulásának szektorai, logikus rendbe nem szedhetők közkeletű ismereteink sem.

Mivel a fogalmak elvi tisztázása nélkül vakmerőségnek tűnt Varjú kívánságát teljesíteni, és mert arra valóban nem volt időm, hogy módszertani tájékozódásba bocsátkozzam, végül is helyesen jelöltem meg vonakodásom okát. Minden aggályom, kételkedésem pillanatok alatt eloszlott, amidőn Domanovszky közölte – Varjú tervének említése nélkül –, hogy a Révai cég kiadásában, de a Történelmi Társulat égisze alatt szerkesztésében megjelenő *Művelődéstörténet* második kötetét gondjaimra kívánja bízni. Egyszerre gyakorlati szempontból láttam a dolgot. Ha Domanovszky vállalja a főszerkesztést és a felelősséget, feladatomban csak az lehet, hogy az egyes tanulmányok minél színvonalasabbak legyenek. Ezt a célt, meggyőződésem szerint, sikerült is elérnem. Oly mértékben, hogy a II. kötet, akár mint a többi, ha nem is ad egységes képet a tárgyalt kor művelődéséről, ennek sok részletét segit megismerni.

Domanovszky tekintélye, óriási tapasztalata, gyakorlatias gondolkozása biztosította a munka hihetetlenül gyors és sima megjelenését. A kiadó, amelyet akkor Bókay János irányított, szerette volna elérni, hogy az öt kötet stílusa egyöntetű legyen, ne pedig annyiféle, ahány munkatárs van. Az egységesítésre, mint lektor, Rónay György kapott megbízást. Tagadhatatlanul sok érv szólt amellet, hogy az olvasó, akit nem érdekel, ki egy-egy fejezet szerzője, ne vegye észre az egész munka töredékességét, hanem a mondatfűzés és a kifejezési mód egyöntetűségének hatása alatt úgy képzelje:

⁷⁷ *Magyar művelődéstörténet*. II. kötet, i. m. 105–124.

maga a tárgyalt folyamat volt egyetlen összefüggő egész. Domanovszky szembeszállt ezzel a kísérlettel, amely elsősorban a kiadó terjesztési gondjainak csökkentésére törekedett. Tóth Zoltánnak, a hadtörténésznek Rónay által a szó szoros értelmében átirrt kéziratára hivatkozott. Tóth egyéni stílusa – érvelt – elválaszthatatlan okfejtésétől, és ez meggyőző erejét veszíti el, ha nem az ő fordulataival kerül az olvasó elé. Fellépésének eredményéül minden szerző úgy vehette kezébe cikke levonatát, hogy az nem tért el kéziratától. A vállalkozás igazi értékét az illusztrációk jelentik. Ezeket Varjú válogatta össze. Egyedülálló anyagismerete képesítette arra, hogy éles szemével észrevegye a változó korokat jellemző emlékeket, és azokat úgy állította össze, hogy egyetlen összefüggő folyamat látszatát keltsék. A kötetek tanulmányainak töredékességét az ő válogatásának eredményéül a képanyag sikerrel feleltette.

Domanovszky mellett, a címlap tanúsága szerint, szerkesztőbizottság tevékenykedett. Ennek én is tagja lettem, mégpedig elég komikus körülmények közt. Annak megfelelően, hogy a vállalkozást a Történelmi Társulat patronálta, ennek tagjai közül választással kellett a bizottságot összeállítani. Ez a Nemzeti Múzeum tanácsstermében Hóman elnöklete alatt ment végbe. A *Művelődéstörténet* itt már mint a Társulat nagy kezdeményezése szerepelt. Az előadó Domanovszky volt. Ügyes beszéde végén Hóman már akár úgy is érezhette magát, hogy az ő agyából pattant ki a nagy hiányt pótló mű kiadásának gondolata. A szerkesztőbizottság összeállítására [a] javaslatot ugyancsak Domanovszky terjesztette elő. Ügyesen úgy mutatta, mintha most válogatná őket össze. Szétnézve a jelenlévők közt, úgy tett, mintha szeme elsőnek Balanyi Györgyön mint a klérus képviselőjén akadt volna meg. Kimondta tehát nevét, azután tovább hasonlóan válogatva Szentpétery Imrét és Varjú Elemérét, végül hosszú töprengés, hezitálás, nézegetés [sic!] után nagy nehezen kibökte az én nevemet. Akkor még Hómannak nem lehetett ellenem panasza. Domanovszky finom érzéke azonban már megsejtette, hogy nem vagyok a miniszter előtt grata persona. Igazolni kívánta tehát magát, hogy nem szívesen hoz javaslatba. Ekkor kezdtem megérteni, hogyan deformálják a hatalmon levők jellemét a hízelgők azzal, hogy kitalálva uraik vágyait, azokat megvalósítani segitenek.

Zürichi kongresszusi előadásom körüli időben, amidőn egyháztörténeti stúdiuimaim a népiségtörténetiek mellett háttérbe szorultak, az utóbbiakat a magyar középkor megismeréséhez, eddig mellőzött szempontból vizsgálatához igyekeztem értékesíteni. Két különös című egyetemi kollégiumomban próbálkoztam ezzel, amelyeken valószínűleg sokan megütköztek, és még többen csóválhatták fejüket, nem értve mi a céloom velük. Az egyik így hangzott: „A középkori magyar néptalaj”,⁷⁸ a másik:

78 *PPTE tanrend*, 1936/37. tanév első fele, i. m. 52.

„A középkori magyar kultúrta (Magyarság és nemzetiségek)”.⁷⁹ Mint már említettem, velük, a német „Volks- und Kulturbodenforschung” magyar változatának szándékoztam vendégjogot biztosítani. A hitleri politika ezt a weimari korszakból sarjadt nacionalista törekvést, mint nem elég harciasat elvetette ugyan, a német tudományos életben azonban sok híve volt. Mindazok körében, akik fegyver helyett békés úton szerették volna kisebbségeik életfeltételeit biztosítani. Az ő érveiket – volt meggyőződésem – érdekeinknek megfelelőkké át lehet fogalmazni, és akkor az ízlésünknek tetsző frazeológiával eloszthatjuk idegenkedésüket, esetleg még ügyünknek, netán barátainkuk is megnyerhetjük őket.

Azt a véleményemet, hogy egy Hóman–Szekfű-felfogást lehelő [sic!] magyar történeti kompendiummal mit sem tudnánk elérni, megmondtam Ottlik Lászlónak, amikor megkérdezte: nem vállalkoznék-e olyan egykötetes összefoglalás megírására, amivel, múltunk megismertetése érdekében, a német közvélemény megnyerésére kísérletet lehetne tenni. A kérdés megtárgyalására Teleki nyilvános vitát határozott el. Azt nem tudom biztosan, vajon tőle indult-e ki és nem Ottliktól-e a vita gondolata. Mivel azonban a szintér Teleki egyik alapításának, az Erdélyi Férfiak Egyesületének terme volt,⁸⁰ valószínűnek tartom, hogy az ő elhatározása döntött. Az egyesületet egyébként, mint kiadványaiból, így a *Jancsó Benedek Emlékkönyvből*⁸¹ vagy Szász Zsombor munkájából, az *Erdély Romániában-ból*⁸² következtetni lehetett, a konzervatív felfogás jellemezte.

Vitapartnerem Egyed István a közjog professzora volt. Elsőnek én ismerttem felfogásomat a népi nemzet gondolatáról, ami talán előadásom címe is lehetett, nem hagyva kétséget, hogy olyan állam az ideálom, amibe minden magyar beletartozik, más népelemek azonban nem. A területi integritásra törekvést pedig nemcsak értelmetlennek tartom, mert hiszen az egykori nemzetiségek idegenkednek attól, hanem a történeti fejlődés által meghaladottnak is. Felfogásomat elméleti síkon mozognak mondtam, tudományos megfontolások segítségével kifejezhetőnek. Elismertem, hogy az szokatlan. Mentséget találtam azonban abban a meggyőződésemben, hogy a tudományban azért is radikálisnak kell lennünk, mert így elkerülhetjük a politikai radikalizmust. A helyhez és alkalomhoz mérten merészek tűnő fejtegetéseim kedvezőtlen fogadtatását azzal próbáltam elhárítani, hogy a társadalom irányításában az elit vezető szerepének fontosságát hangsúlyoztam, ami, mivel az elit fogalmába sok

79 Pontosabban: A középkori magyar kultúrta (Magyarság és nemzetiségek.) *PPTE tanrend*, 1938/39. tanév első fele. Bp., 1938. 55. – Az előadások kéziratának kiadását lásd *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. A szöveget sajtó alá rendezte, gondozta, a jegyzeteket készítette és az utószót írta Soós István. Bp., 2002. (Kisebbségkutatási Könyvek).

80 Lásd az előadás szövegét: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

81 Az EFE „Jancsó Benedek Társasága” megbízásából szerk. Asztalos Miklós. Bp., 1931.

82 *Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány*. Bp., 1927.

minden belefért, megnyugtatóan hangozhatott. Egyed István a Szent István-i politika nagyszerűségét, integritást biztosító jelentőségét fejtegette. Pontosan úgy, amint az egy akkori közjogász professzortól várható volt, és hozzá illett is. Teleki, összefoglalásában Egyed mellé állott. Ezt határozottan nem mondta ki, de szavai csak így voltak érthetőek. Jegyzeteket sajnos nem csináltam, és ma már nem is emlékezem mondataira. Csak arra, hogy a népi egyéniségünkhöz való ragaszkodás fontosságát hangsúlyozta, amit óvó és figyelmeztető szónak érezhettem.

Mindez, a vitaest, nem járt rám nézve káros következményekkel. A dolog érdemi része elintéződött azzal, hogy a német nyelvű magyar történet ügye lekerült a napi-rendről, amit különben egyáltalán nem sajnáltam. Teleki változatlanul egykor Isbertet bíráló szerepem után értékelt. Amikor tehát a Magyarországgal foglalkozó német publicisztikai-történeti irodalmat fokozottabban próbálta ellenőrizni, hozzám fordult segítségért. „Nagy a német penetráció Magyarországon, főleg a gazdasági”, mondta egy alkalommal gondterhelten, és e bevezetés után adta elő kívánságát, hogy a bennünket érintő német irodalmat kísérjük figyelemmel. Nem vitázó cáfolatokat kívánt, hanem tárgyilagos, a német szerző felfogását, érvelését ismertető és megálapításait tartalmazó kivonatokat, amelyek mentesítenek az egész munka elolvasásától, s mégis a lényeggel megismertetik az olvasót. Egy nagy adattárra, archívumra gondolt, amely a szükséges felvilágosítást azonnal megadó anyagot tartalmazna, ha érvekre van szükség valamely támadás kivédésére.

Az első munkatársak tájékoztatására maga Teleki vállalkozott. Íróasztalom akkor még Hajnal földszinti szobájában állott, amely az Újkori Történeti Intézettel volt azonos, és így itt gyűltünk össze egy szombat délelőttön, tehát zavartalanul csendes időszakban. Ember Győző, Kónyi Mária, Sprenger Mária nevére emlékezem azok közül, akik vállalkoztak a munkára. Teleki a megbeszélte időben pontosan megjelent, és az őt jellemző közvetlenséggel beszélt céljairól és a feladatokról. Utóbb egy alkalommal nagy dicsérettel szolt Kónyi munkájáról.⁸³ Azt, hogy mennyire részletekbe menően érdekelte őt a munka, elárulja 1939. február 3-iki levelének következő részlete: „Szeretném tudni, hogy a kutatásba bevont emberek hol vannak jelenleg alkalmazásban, mert esetleg lehetőség volna arra, hogy őket hivatalos munkájukban kissé szabaddá téssem. A két német nyelvészt természetesen a munkába minden további nélkül vond be. Bendát be fogom hívatni és fogok vele beszélni.”⁸⁴

Akadálytalanul megtarthattam „Néptalaj” és „Kultúrtaaj” című kollégiumaimat is, amivel persze keveset mondok, mivel az egyetemi szabadság fogalmába beletartozott a tárgykör tág határain belül a részterületek korlátlan kiválaszthatása. Hogy mennyire

83. *Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai.* [Bp.] 1932.

84. A levelet lásd MTA KIK Kt. Ms 6404/128.

erről volt szó most is mindkét esetben, az utólag is megállapítható, mivel előadásaimat, bár összevontan, lényegükben sikerült hamarosan publikálnom. „Néptalaj” címén nyugatról kiindulva és körben haladva leírtam az összefüggő középkori magyar nyelvterület határát, szektoronként feltüntetve az egymást követő korok helynévrétegeit, amelyek mindmennyi bizonyítékok a magyarság több évszázados életének folyamatos volta mellett. Német, horvát és szerb mai helynevek sorra ősi magyar nevek fordításainak bizonyultak, amint okleveles adatokkal az egyezéseket igazolni is lehetett, visszafordulva pedig mód adódott a magyarság térvesztése okainak kutatására.

A magyarság dicsőségének emlékeit láttam minden egykor magyar lakosságú tájban, mert ezek gazdasági viszonyaiban a munkát éreztem visszatükröződni. Valósággal második honfoglalással ért fel számomra, amikor a középkori magyarlakta terület eredeti tisztaságában szemem elé tűnt. Főleg a dél-dunántúli és a Dráva menti, szerémségi, valamint tovább keletre az általánosságban temesinek nevezhető magyarság példázta a hatalmas veszteséget, amelyet a török háborúk pusztításai okoztak. Az erdélyi és észak-magyarországi néphatár leírása más eljárást kívánt, mivel a folyóvölgyekben terjeszkedő magyarságot az erdős hegyvidékek oly részekre tagolták, amelyek külön-külön vizsgálatot igényeltek. Viszont az északnyugati határvonalat az első szekció módjára lehetett vizsgálni, még abban is egyezően, hogy amíg ott Enns jelentette a határt, ameddig a magyarság külső őrhelyei eljutottak, itt Brünn környékén lehetett azok nyomára bukkanni. A néptalajnak azonban nemcsak kiterjedését, hanem mélységét is iparkodtam megállapítani.

Miután sikerült tisztázni, hogy melyik volt az a tömb, amely homogén magyarnak vehető, a rajta kívül eső területet három részre osztottam. Az elsőben a lakosság 80, a másodikban 67, a harmadikban 20%-a látszott túlzás nélkül magyarnak. Ezeknél a területeknél a lépésről lépésre haladó indokolás, bizonyítás igényelt sok munkát. Szemben a magyar tömb határait leíró résszel, ahol a XI–XIV. század települési viszonyainak ismertetése állott előtérben, itt a XIV–XV. századi településtörténet problémáival kellett foglalkoznom. A leíró részeket a XV. század végi lakosság számának és ezen belül a magyarság és a nemzetiségek arányának megállapításával zártam le. Az 1494–1495. évi királyi számadásoknak⁸⁵ az adóbevételeket, illetőleg portaszámokat feltüntető adatait ily szempontból elsőnek értékesítettem. Arra még senki sem gondolt, hogy színmagyar dunántúli és túlnyomóan hegyvidéki, tehát nemzetiségi jellegű megye területét, valamint XV. század végi portaszámukat egymás mellé állítva népsűrűségüket összehasonlítsa, és a számadatokból levonja a végső következtetést, miszerint a XV. század végén Magyarország lakosságának 77%-a lehetett magyar.

85 *Registrum proventuum Regni Hungariae*, i. m. Lásd erről a II. fejezetet.

Előadásaim vezérfonalát, minden bizonyító apparátus nélkül, a *Magyar művelődés-történet* II. kötetének *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt* című fejezetében közöltem.⁸⁶ Korántsem a népszerűsítés igényeinek tett engedmény okozta, hogy cik-
kem megállapításait a mai magyar történetírás nem tartja számon. Szabó István 1963-ban bőséges apparátussal és a legapróbb részleteket is figyelembe vevő módszerességgel megtárgyalta a portaadatokból a népesség számára levonható tanulságokat.⁸⁷ A nemzetiségek és a magyarság arányára vonatkozó következtetéseket azonban nem tett, még célzásszerűen sem. Azzal, hogy így meghódolt a tanulmány írásakor az uralkodó rendszer előtt, amelynek szemében nacionalista tévelygés az elnyomott parasztság csoportjai közt anyanyelv és származás szerint különbséget tenni, maga is hozzájárult történettudományunk elszegényesítéséhez. Nekem ma is [1974] az a meggyőződésem, hogy nem lehet bűn annak megállapítása, vajon az ország egész lakosságának hány percentje lehetett magyar, mégha ez nem is tetszik szomszédainknak.

Részletesebben sikerült tanulmány formájába öntenem „Kultúrta-
laj” címmel tartott előadásaimat, amelyekben a magyarság és a nemzetiségek középkori kapcsolatait vizsgáltam. Előítélet és előre megfogalmazott elgondolás nélkül, munka közben tárgyalásom súlypontja a nemzetiségeknek az államhatalomhoz való viszonyára tolódott. Azt találtam ugyanis, hogy a középkorban a nemzetiségek helyzete, viszonya az államhoz nem volt mindvégig azonos, hanem aszerint változott, ahogyan az államnak mint uralmi formának jellege átalakult a társadalmi viszonyok módosulása következtében. Azokat a korábbi megállapításaimat, amelyek szerint a magyar állam élete a honfoglalás óta három formáció – karizmatikus, hűbéri, rendi – keretei közt zajlott le, az egyes nemzetiségek hazai története sorra megerősítette. Az első korszakban a király, a beköltöző idegeneket, hogy asszimilálja őket, szétszórta az országban. A másodikban ugyanazokat tömöríteni igyekezett, hogy megakadályozza a nagy hatalmú bárók alá kerülésüket. Végül a harmadikban önkormányzati törekvéseiket messzemenően támogatta. Magam is elcsodálkoztam, mennyire egybevágnak a különböző nemzetiségek múltjából előbukkanó adatok. A tények arra kényszerítettek, hogy az államnak a nemzetiségek irányában tanúsított magatartását tudatosnak tekintsem, mégpedig oly nagy mértékben, hogy az politikának nevezhető. Ezt a címet (*A középkori magyar nemzetiségi politika*) írtam tehát a *Századok*-ban megjelent cikkem élére.⁸⁸

86 Lásd a 77. sz. jegyzetet.

87 Magyarország népessége az 1330 és 1526-os évek között. In: *Magyarország népesedése a honfoglalástól 1949-ig*. Szerk. Kovácsics József. Bp., 1963. 63–113.

88 Lásd erről a IV. fejezet 248. sz. jegyzetét.

Talán inkább a cím okozta, hogy egész irodalmi működésemből ez a tanulmányom talált a legcsekélyebb visszhangra. Egyes állításaimat vagy részlet-összefoglalásaimat senki sem bírálta, ez nehéz is lett volna, a feltételezés azonban, hogy volt a középkorban nemzetiségi politika, túlhaladt a határon, ameddig olvasóim képesek voltak bizalmukkal követni. Az általános felfogás szerint a nemzetiségi kérdés annyira a XIX. század viszonyaiból bomlott ki, hogy csak anakronizmussal kereshetők a középkorban a nemzetiségi politika feltételei. Akár tanítványom volt valaki, akár jóindulatú olvasóm, nem hitt nekem. A tények előtt senki sem hajolt meg. Így azután könnyű dolga volt Szekfűnek.⁸⁹ Talán több megértésre találok, ha színtelenebb, kevésbé megbotránkoztató címet választok.

Egyébként ugyanebből a gondolatkörből vettem még két rövidebb cikkem tárgyát. *A székelység eredetéről* címűben a honfoglaló magyarságot néppé szervező fejedelmi hatalom magatartását elemeztem a székelykérdés tükrében.⁹⁰ *Az egynyelvű országban*⁹¹ pedig Szekfűnek a Szent István-év (1938) jubileumi ünnepei során kifejtett magyarázata ellen szólaltam fel, mintha az első magyar király arra törekedett volna, hogy „a magyaron kívül más nemzetiségű lakosai is legyenek az országnak”.⁹² Auner Mihály gondolatának helyességét, hogy „az egynyelvű ország gyöngye és törékeny” kifejezésben az ország szó királyi kíséretet jelent, könnyű volt igazolnom.⁹³ Bár mindkét alkalommal uralkodási elvek érvényesülését, tehát tudatos politikai magatartást tételeztem fel, cikkeim megértésre találtak. Az utóbbi tartalma ma is általánosan elfogadott, a székelység megszervezéséről szóló feltételezéseim tovább élnek Györffy György munkáiban.⁹⁴

1942–1943-ban „Buda, Pest és Óbuda a középkorban” címmel két féleven át a város-történet volt előadásaim tárgya.⁹⁵ A Szendy Károly mint szerkesztő neve alatt és a

89 Lásd erről a IV. fejezetet.

90 *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. (Írták: tisztelői, barátai, tanítványai.)* Bp., 1942. 254–262.

91 *Századok* 75. (1941) 1–3. sz. 113–139. Mályusz tanulmányának téziseit ismét cáfolta Szekfű. Lásd Népek egymás közt a középkorban. *Magyar Szemle* 41. (1941) október. 4. (170. sz.) 225–232. (Mályusz álláspontjának bírálata különösen: 232.)

92 Mályusz első megfogalmazásában, amit törölt a szövegéből, még kritikusabb véleményt formált, nevezetesen: „a [...] felelevenedett csodabogár ellen szólaltam fel, mintha az első magyar király a nemzetiségek pártfogásával országát többnyelvűvé akarta volna változtatni.” Szekfű tanulmányát, illetve az idézett részt lásd Szent István a magyar történet századaiban. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. Harmadik kötet. Bp., 1938. 20.

93 *Az egynyelvű ország*, i. m. 114. – Szekfű *Népek egymás közt a középkorban* című tanulmányában válaszolt Mályusznak: *Magyar Szemle* (1941) 41. kötet. 4. (170.) sz. 225–233.

94 Vö. erre például Györffy következő tanulmányait: A székelyek eredete és településük története. In: *Erdély és népei*. I. m. 35–86.; A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I–II. rész. *Századok* 92. (1958) 1–4. sz. 12–87., 5–6. sz. 565–615.

95 *PPTE tanrend*, 1942/43. tanév első fele. Bp., 1942. 56.; *PPTE tanrend*, 1942/43. tanév második fele. Bp., 1942. 55.

hátterben rejtőző Szekfű irányításával kiadott *Budapest története* második kötetét szándékoztam egyetemi munkámmal előkészíteni. A régészeti fejezeteket két részben tárgyaló első kötet (1942)⁹⁶ már a könyvpiacra volt. Befejezés előtt állott a török kort Fekete Lajos tollából ismertető harmadik kötet (1944),⁹⁷ és így joggal éreztem, hogy csak rajtam múlik a monográfia teljessé válása. Kötetem megírásához az anyagot már régóta gyűjtöttem. Ez a vállalkozásom gyökeresen különbözött attól, amelyet valamennyi korábbi munkámmal kapcsolatban el kellett végeznem. Nem kényszerültem levéltárakba beülni és közömbös érdekű oklevelek közül kiválogatni a tárgyamra tartozókat, hogy azután lemásoljam vagy kivonatoljam azokat. A kivonatolást nem kerülhettem ugyan el, azonban elég volt a budapesti oklevéltár részére összegyűjtött és kiadásra előkészített másolatok kéziratára hagyatkozom.

Ennek a vállalkozásnak megindítója Csánki Dezső volt. S haláláig ő is irányította. Mint elmondotta nekem, elégedetlen volt a módszerrel, amelyet Salamon Ferenc *Budapest történetének*⁹⁸ megírásánál követett. Nem helyeselte, hogy ő beírta hipotézisekkel és feltevésekkel. Ahelyett, hogy a kérdésre vonatkozó okleveleket felkutatta és értékesítette volna. Csánkinak, a levéltárosnak a meggyőződése az volt, hogy Budapest története megírásának előfeltétele az okleveles anyag közzététele. 1912-ben sikerült a főváros vezetőségét megnyernie elgondolásának és ettől fogva költségvetésileg megállapított pénzkeret határai közt folyhatott az anyaggyűjtés. Főleg Iványi Béla és Ányos Lajos főlevéltáros, főigazgatói titkár dolgoztak Csánkinak. Terjedelmre jelentős oklevéltömeg volt együtt, szépen lemásolva, gondosan összeolvasva, amikor Csánki meghalt.⁹⁹ Ebből a gyűjteményből az Árpád-kori részt Gárdonyi Albert fővárosi főlevéltárnak mint a sorozat első kötetét 1936-ban kiadta.¹⁰⁰

Amikor vállalkoztam Budapest középkori történetének megírására, feltételem volt, hogy a Csánki-gyűjtés kéziratát folyamatosan megkapom, mégpedig otthoni haszná-

96 *Budapest az ókorban. Első rész.* Írták munkatársaikkal Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos. *Második rész.* Írták munkatársaikkal Alföldi András, Nagy Lajos, László Gyula. Bp., 1942. (Budapest története. Szerk. Szendy Károly.)

97 *Budapest a török korban.* Bp., 1944. (Budapest története. Szerk. Szendy Károly.)

98 I–III. kötet. Bp., 1878, 1880, 1885.

99 Csánki programjáról és oklevélgyűjtéséről vö. bővebben Lócsy Erzsébet – Kubinyi András: A Budapesti Várostartományi Múzeum 75 éve. II. Középkori Osztály – Vármúzeum – története. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16. (1964) 29–30.; Czagány István: A budai várra vonatkozó történelem és művészettudomány története. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 23. (1988) 16–17.; Kubinyi András: Kumorovitz L. Bernát emlékezete. *Budapest Régiségei* 29. (1992) 7.; Kis Péter – Petrik Iván: Budapest középkori történetére vonatkozó források összegyűjtésének évszázados múltja. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 32. (2005) 236–238., 240–243., 245–246. Vö. erről még Kenyeres István: A főváros középkori levéltárainak sorsa. In: *Ünnepi kötet Blazovich László 70. születésnapjára.* Balogh Elemér és Homoki-Nagy Márta gondozásában. Szeged, 2013. 380. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. Tomus LXXV.)

100 Lásd a II. fejezet 191. sz. jegyzetét; Czagány I.: i. m. 17.; Kis P.–Petrik I.: i. m. 238–239., 243–245.

latra. A csábító számomra éppen az volt, hogy megtakarítom magamnak a kutatás idejét és kényelmesen végezhetem az anyaggyűjtést. Ezt ugyanis nem kerülhettem el véglegesen, hiszen a Csánki-gyűjtemény sok ismétlődő szöveget tartalmazott, aszerint, amint különböző levéltárakból azok előkerültek, s nem kevés volt az érdektelen oklevél. Válogatnom tehát csak kellett, és az egyes oklevelek tartalmából a használható vagy mellőzhető részek szétválasztása is reám várt. S bár a másolatokat újból kézbe vehettem, saját érdekemben arra kellett törekednem, hogy kivonataim, jegyzeteim mindazokat az adatokat gondosan tartalmazzák, amelyeket írás közben értékesíthettek. Más munkákkal párhuzamosan, és aszerint, amint időm engedte, így is mondhatnám: pihenő óráimban gyűjtöttem anyagomat. A fasciculusok cseréje akadálytalan volt. Mire visszavittem a nálam levő csomót, már várt a gondosan előkészített következő, hála Kovács Lajos levéltáros barátom szíves jóindulatának. Még azt is megtehettem, hogy nyári vakációmra Mátrafüredre magammal vigyek egy-két másolatot.

A Csánki-gyűjtés még nem volt teljes. Nemcsak átbúvárlásra vártak egyes nehezen hozzáférhető vidéki és külföldi könyvtárak, hanem teljesen hiányzott az eredetiből leírt másolatok összevetése a nyomtatásban megjelentekkel. A másolatok nem tüntették fel, hol és esetleg hányszor adták már ki szövegüket. Az utóbbi hiánnyal függött össze, hogy azok az oklevelek, amelyeket csak a nyomtatott irodalom tartott számon, ismeretlenek maradtak. Egyelőre, hiszen a gyűjtés tovább folyt, de ez a befejezéstől még távol állott. A hiányok ellenére úgy láttam, hogy annak az anyagnak az alapján, amely kezemben összegyűlt, megpróbálhatom a főváros középkori története jellegzetes vonásait megállapítani. Nem áltattam magam, hogy első próbálkozásra meg tudom írni a monográfia elvállalt kötetét. Hasznosnak láttam azonban a magam szempontjából, hogy rájőjjenek, melyek Budapest történetében a homályos pontok, azután pedig a külföldi várostörténeti irodalom segítségével kíséreljem meg a problémákat megoldani.

Egyetemi előadásaim tengelye az a meggyőződés volt, hogy a főváros középkori története nem azonos Budapest mint közigazgatási egység mai területén észrevehető történeti jelenségek számbavételével. S nem is lexikonszerű ismeretek halmaza, hanem a már középkorban egységgé formálódó három város: Buda, Pest és Óbuda lakossága teljesítményének a leírása. Amint korábbi könyveimben mindég hősöket énekeltem, akik uralkodók éppen úgy lehettek, mint társadalmi rétegek vagy maga a személytelen nép, most a polgárság munkáját próbáltam mint a három város történetében objektívalódó folyamatot feltüntetni. Előadásaim ezzel vezérfonalat nyertek, a könyv tartalmának összefogására alkalmas vázat.¹⁰¹ Anyaggyűjtésem sajátos kö-

101 Buda, Pest és Óbuda polgársága a középkorban. Mályusz 1942–1943-ban előadásait átdolgozta monográfiává. Ezt az 1950-es években „Buda, Pest és Óbuda története 1541-ig” címmel szerette volna az MTA Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat támogatásával megjelentetni. Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

rülményei magyarázzák, hogy egyetlen korábbi előadásom sem épült ily teljességgel levéltári, kiadatlanak tekinthető forrásokra.

Arról munka közben lépten-nyomon meggyőződhettem, amit már megkezdése előtt láttam, hogy a felvetődő problémák kielégítő módon csak az európai analóg jelenségekkel összevetve és a külföldi várostörténeti szakirodalom felhasználásával oldhatók meg. A várostörténetet sokkal szétágazóbb és hatalmasabb kiterjedésű stúdiumnak ismertem, semhogy vállalkozni mertem volna egész problematikájával előbb töviről-hegyire tisztába jönni, s azután a módszer teljes fegyverzetének birtokában keresni a feleletet a felvetődő kérdésekre. A várostörténet egész embert kíván, volt a meggyőződésem, amióta a magyarországi polgárság sorsának áttekintése során a rendkívül gazdag német és francia szakirodalom elérhető termékeibe belelapoztam. Ahelyett, hogy egy gombhoz kabátot varrnék, vontam most le következtetésemet, célravezetőbb lenne a középkori várostörténeti kutatásra néhány tanítványomat kinevelni, akik a külföldi módszer és a hazai források ismeretének birtokában hivatásuknak tekintenék annak korunk színvonalán álló művelését.

Első lépésnek Budapest középkori története problémáit vizsgáló egyetemi szemináriumi gyakorlatok tartását tekintettem. Kezdeményezésül az *Ofner Stadtrecht*¹⁰² el is olvastuk.¹⁰³ Budapest múltját azért tartottam az általános magyarországi várostörténeti kutatás központjába állíthatónak, mert a három város különböző típusokat személyesített meg. Pest honfoglalás előtti településből fejlődött ki, Buda alapított kereskedőváros volt. Óbuda a mezővárosokat képviselte. Egyetlen várost vizsgálva gondoltam joggal, nemcsak három típust lehet megismerni, hanem a múltjukban rejlő problémák megértése érdekében ugyanannyi fajta hazai települést lehet és kell analógiául vizsgálat alá venni. Budapest jelentőségének megértéséhez reméltem – meggyőződésem szerint: joggal – a három típus tüzetes tárgyalásából támpontokat szerezni.

Híven ahhoz a meggyőződésemhez, hogy minden kutatási irányt jól meg kell alapozni, amennyire az egyetemi Népiség- és Településtörténeti Intézet költségvetése megengedte, igyekeztem Magyarországon hiányzó, drágaságuk miatt magánember által meg nem vásárolható néhány munkát megszerezni. Kettőre emlékezem: a *Niederdeutscher Städteatlas*,¹⁰⁴ amely miatt a vámhatósággal külön tárgyalást kellett lefoly-

102 *Das Ofner Stadtrecht*. Erläutert und herausgegeben von Andreas Michnay und Paul Lichner. Pressburg, 1845; *Das Ofner Stadtrecht*. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des XV. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von Karl Mollay. Budapest, 1959. (Monumenta historica Budapestinensia 1.)

103 Mályusz a következő címmel hirdette meg szemináriumát: Forrásgyakorlatok a XV. századi magyar történelem köréből. *PETE tanrend*, 1942/43. tanév első fele, i. m. 59. Mályusz szemináriumi jegyzetét lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

104 *Niederdeutscher Städteatlas*. Band I. Hannover, 1926.

tatnom, és a *Deutsches Städtebuch* sorozatának első kötetére.¹⁰⁵ Mindkettőt mintaképnek tekintettem, amelyek csodálatra ébresztenek és követésre biztatnak. Várostartörténeti intézet szervezésének szükségességéről a nyilvánosság előtt is szót emeltem a *Századokban A magyarság és a városi élet a középkorban* címmel megjelent cikkemben.¹⁰⁶ A német prepotencia visszaverése volt értekezésem tulajdonképpeni tárgya, és csak a cikk végén tettem említést intézetről. Utalásomat a legérdekesebb tényező, Szendy Károly polgármester – Kornis Gyulától figyelmeztetést nyerve – megértette. Amikor, cikkem megjelenése után pár nappal, kérésére találkoztam vele, elismételte javaslatomat, azután tréfásan megkérdezte: „Jól megtanultam leckémet?” Megértésének, segítőkészségének már nem láthattam eredményét, mivel elkéstem javaslatommal. Szendyt szinte a beszélgetésünket követő napon a német megszállással hatalomhoz jutott szélső jobboldal elmozdította a főváros éléről,¹⁰⁷ és ezzel a *Budapest története* jó szándékú szerkesztője nem ismerkedhetett meg olyan intézménnyel, ami elsősorban tanár és tanítványok egyetemi utáni együttes munkájától várta a bizonyosra vehető sikert.

Ha a viszonyok 1944 március–áprilisától kezdve nem is voltak olyanok, hogy a magyarországi várostörténet intézményes művelésére gondolni lehetett volna, a *Budapest története* mint vállalkozás ügye még nem jutott holtpontra. A kerék tovább forgott, mindaddig, amíg kezdetben nyert sebessége fokozatosan meg nem szűnt. Szendy távozása és Szekfű elrejtőzése ellenére a monográfia adminisztrátora tovább tevékenykedett. Kelényi B. Ottó, a Fővárosi Könyvtár főkönyvtárosa, a Fővárosi Gyűjtemény vezetője volt, megszervezése óta, a monográfia szerkesztőségi titkára. Szívvel-lélekkel a gondjaira bízott gyűjtemény gazdagítására törekedett, és a bizalmat, hogy a könyvtár szeme fényének tekintette osztályt igazgathatja, azzal igyekezett meghálálni, miszerint maga is tanulmányok, kisebb-nagyobb közlemények írásával a Budapest történetével foglalkozó kutatók közé lépett.¹⁰⁸ Érzelmileg és tudományos meggyőződésében egyaránt Szekfű odaadó híve volt. Szerzetesnek készült. Egy ideig a bencés rend tagja volt, és bár a fogadalom letétele előtt elhagyta Pannonhalmát, mint azt nekem megmondta, megőrizte hitét, megtartotta vallása parancsait s egyháza

105 *Handbuch der städtischen Geschichte*. Im Auftrage der Konferenz der Landesgeschichtlichen Kommissionen Deutschlands mit Unterstützung des deutschen Gemeindetages. Hrsg. von Erich Keyser. Band. 1. *Norddeutschland*. Danzig, 1939.

106 *Századok* 78. (1944) 1–3 sz. 36–62.

107 Szendy Károlyt 1944. március végén távolították el a főváros főpolgármesteri hivatalából.

108 Lásd például az alábbi tanulmányokat: A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 4. (1936) 34–101.; A Buda melletti Szt. Lőrinc pálos kolostor első irodalmi forrása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 5. (1937) 87–110.; Budapest városképe az idegen utazások irodalmában. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6. (1938) 137–169.; Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. *Budapest Régiségei* 13. (1943) 319–336.

kegyelmi adományaival töredelmes lélekkel élt. Szekfű barokk-konceptiója mint hívő embert és kutató tudóst egyaránt elbűvölte. (Erre vonatkozólag elég elolvasni az államisztkát tárgyaló értekezését).¹⁰⁹ Engem elfogadott a monográfia középkori részének szerzőjéül, és nem csak azért, mert Szekfű így járt el. A várostörténetet mint a helytörténet egyik ágát fogta fel és magáévá tette 1924-i dolgozatom¹¹⁰ javaslatait. Miközben a gazdaság- és társadalomtörténeti felfogás elsőbbségét éppen úgy hirdette, mint részletekre térve a helynevek értékelésének a városalaprajz-kutatásnak fontosságát, amint mindezt a Szendy Károly neve alatt megjelent előszóban reám név szerint hivatkozva kifejtette.¹¹¹

A monográfia megírására mindamellettt nem tartott alkalmasnak. Ezt nyíltan megmondotta, ezért is becsültem. Nem azt kifogásolta, hogy egyáltalán szóba jöhettem. Abban nem bízott, hogy az egyházi intézmények életét a valósághoz hűen meg tudom eleveníteni. Eretneknek tekintett, nem ugyan égetnivalónak – ettől humánus gondolkozása távol tartotta –, de olyan szabad gondolkozásúnak, akiből eleve hiányzik a megértés a középkor szelleme iránt. Csitítgattam és megnyugtató törekedtem, hogy az eredmény majd rácáfol sötéten látására, és mindebben én is hittem. Valóban azt gondoltam, hogy, mint Boldog Margit esetében sikerült,¹¹² majd megint eltalálom a helyes értékelést, amely nem botránkoztatja a hívő lelkeket. Ugyanakkor európai színvonalon szakszerű.

Annyiban tévedett Kelényi, hogy az egyházi vonatkozású részek anyagának elrendezésével, az ily tárgyú fejezetek megírásával nem siettem. Annyira nem, hogy ahhoz hozzá sem kezdtem. Sablonos megírásuk aligha okozott volna komoly gondot, hiszen éppen az egyháztörténet terén rendelkeztem kellő mennyiségű ismerettel. Így bizonyára azért mellőztem őket, mert a társadalomtörténet inkább érdekelt, azt fontosabbnak tartottam. 1944 májusában Kelényi arról értesített, hogy honoráriumom egy részét, eddigi munkám ellenértékéül, felvehettem. Az infláció már erősen érezte hatását, és aki közpénz felől rendelkezett, iparkodott soron kívül kiutalványozni a járandóságokat. Én csak 1944 végére reméltem kéziratommal annyira jutni, hogy előleget kérhetek. Az idő előtti váratlan felhívásnak annál szívesebben tettem eleget. Lelkiismeretem megnyugtatóására viszonzásul felajánlottam Kelényinek előadásaim kéziratát. Csupán azt kértem, hogy segítsen hozzá annak gépelt másolatához.

Kívánságom hamar teljesült. Kelényi éppen elfoglaltságot keresett egy gépirónőnek, aki származása miatt elveszítette állását és akin ad hoc megbízásokkal segíteni próbált. Az idős hölgy, aki a Ráday utcában lakott, gyorsan haladt a gépeléssel. Írások-

109 *Marco D'viano és a barokk államisztkika.* [Bp., 1936.]

110 A helytörténeti kutatás feladatai. Lásd erről bővebben a III. és IV. fejezeteket.

111 *Budapest az ókorban. Első rész,* i. m. XVI.

112 Lásd erről bővebben az V. fejezetet.

mat, sajnos, nehezen tudta kibetűzni, és minden igyekeve ellenére szövege az első pillantásra hibásnak látszott, főleg ahol latin kifejezések és könyvcímek következtek. Az összeolvasásra Kelényi előzékenyen vállalkozott. Délutánonként feljárt lakásomra, amely Edit és a gyerekek bonyhádi tartózkodása miatt különösen alkalmas volt a zavartalan munkára. Bár megesett, hogy a légiriadó megszakította azt. Ilyenkor a ház óvóhelyére vonultunk, ahol Kelényi Cennerné, egy tanár özvegye és Cenner Mihály színháztörténész anyja személyében kellemes társalgóra talált.

Munkánkat úgy intéztük, hogy a letisztázott szöveget Kelényi olvasta és a gépelési hibákat ő javította ki. Pihenés gyanánt volt miről beszélgetnünk. Kelényi szenvedélyesen gyűlölte a hitlerizmust és a német megszállókat, amiben teljesen egyetértettünk. Egy alkalommal a könyvtár főigazgatója, Enyvváry Jenő is feljött, hogy megnézzze azokat a könyveimet, amelyeket Kelényivel előzetesen összeválogatva megvételre felkínáltam. Az infláció ekkor már oly mértékű volt, hogy kettős háztartásunk kiadásainak fedezése érdekében rendkívüli bevételekre is szükségem lett volna. Igaz, nem elháríthatatlanul, mert a könyvek eladását, illetőleg megvásárlását már nem tudtuk lebonyolítani. Az események gyorsabban kezdtek száguldani.

Egyébként én is megfordultam Kelényi lakásában. Közelemben, a Székely utcában lakott anyjával és bátyjával együtt. Az volt az érzésem, hogy korábbi idegenkedése megszűnt irántam. A változást annak tulajdonítottam, hogy kéziratom tartalma megnyugtatta, politikai nézeteink azonossága pedig barátivá tette kapcsolatunkat. Amikor befejeztük az összeolvasást, kértem, hogy a másolat maradjon nálam. Ez áttekinthetőbbnek és inkább alakíthatónak, át- meg átszabhatóbbnak látszott, mint kéziratom, amelyet Kelényi azzal az ígérettel vett át, hogy a bazilika pincéjében a könyvtár részére fenntartott megőrző helyen fogja elhelyezni.

Hasonló megnyugtató biztatást már előbb, 1944 tavaszán–nyár elején kaptam Voinovich Gézától, az Akadémia főtitkárától, amikor egy másik kéziratom, a *Zsigmond-kori Oklevéltár* első részét átadtam neki. Az oklevéltár kiadására 1942-ben vállalkoztam, amikor a Hóman-ügyben elszenvedett vereségem¹¹³ hatása alatt népiségtörténeti elgondolásomat kudarcra végződően láttam. Mintha előre megérezttem volna, hogy az egész vállalkozás zátonyra jut Kniezsa vezetése alatt, amint az be is következett. Amikor mint köznevetség tárgyán minden irigyem, abban bizakodva, hogy majd Kniezsa a bőséges anyagi források birtokában meg fogja mutatni, mit lehet és mit kellett volna tennem, kárörvendezett rajta. Valami olyan elfoglaltságot kerestem, amely nem kíván sok gondolkozást, és mégis teljes munkaerőmet igénybe veszi, időmet pedig lefoglalja. A Fejérpataky által összegyűjtött Zsigmond-kori oklevelek közzététele ilyennek látszott.

113 Mályusznak Hómannal folytatott vitájáról lásd bővebben a IV. fejezetet.

Lukinich mint a II. Osztály titkára és a Történeti Bizottság előadója azért is szívesen elfogadta jelentkezésemet,¹¹⁴ mert ugyanakkor próbálkozott, hogy az *Anjoukori Okmánytár* Tasnádi Nagy Gyula által előkészített kéziratának¹¹⁵ sajtó alá rendezésére Szilágyi Lorándot vagy Sinkovics Istvánt megnyerje. Megkaptam és lakásomra szállítottam a Fejérpataky-gyűjtemény teljes anyagát, három hatalmas tékában. Az első téka időrendben összerakva az 1387–1399. évi okleveleket tartalmazta, a II. és III. az 1400–1437. éveket ábécérendbe szedett levéltári őrzőhelyek szerint.¹¹⁶ Schönherr Gyula néhány másolatát leszámítva, valamennyi oklevélszöveg Fejérpataky gondos olvasható írásával, korabeli nehéz írópapíron, amelyből már egy tucat ívnek is súlya volt. Külön kis kötegeket tettek ki negyedréte cédulákra írva a nyomtatásban már megjelent oklevelek regesztái, valamennyi lapon a későbbi kiadások bibliográfiai adatainak feltüntetésével. Arról, hogy milyen oklevéltárakat, kiadványokat nézett át Fejérpataky, egy – címeiket megörökítő – füzeté világosított fel.¹¹⁷

A kiadott oklevelekkel egyelőre nem foglalkoztam. Úgy fogtam fel, hogy Fejérpataky számbavételükkel el akarta kerülni ismert oklevelek lemásolását és kiadásra előkészítését. Feladatomnak a Fejérpataky-féle szöveggyűjtemény sajtó alá rendezését láttam. Azt az értékes forrásanyagot mindenki számára könnyen elérhetővé tenni, amit eddig csak Hóman értékesíthetett a *Magyar történet* II. kötetének az írása közben,¹¹⁸ valamint Deér József, amidőn Zsigmond honvédelmi politikájáról szóló tanulmányát megírta.¹¹⁹ A másolatok átvizsgálása során kiderült, hogy az 1890-es évek óta, amikor Fejérpataky felhagyott a gyűjtéssel, egyes lemásolt oklevelek nyomtatásban megjelentek. Például a Bánffy-oklevéltárban¹²⁰ vagy a soproniak kivétel nélkül valamennyien Házi Jenő sorozatában.¹²¹ Ezeket természetesen ki kellett hagynom. Pótlá-

114 Az MTA Történettudományi Bizottsága 1942. áprilisi ülésén arról határozott, hogy a *Zsigmondkori Okmánytár* sajtó alá rendezésére Mályuszt kéri fel. Lukinich Imre erről 1942. május 1-jén írt levelében tájékoztatta Mályuszt. Lásd ezt MTA KIK Kt. Ms 6403/237.

115 Lásd erről Lukinich I.: *A Magyar Tudományos Akadémia*, i. m. 71–72.

116 Lásd ezeket MTA KIK Kt. Ms 5001–5002. – Mályusz az oklevélmásolatokat 1940-ben kapta meg az MTA Történettudományi Bizottságától. Ezek közül 1944-ben az 1389–1392. éveket visszaadta a bizottságnak. 1968-ban pedig az 1387–1388., az 1393–1400. évek anyagát, két darab kiadatlan oklevelet, valamint az 1401–1410 közötti esztendőik diplomáit juttatta vissza. Az 1411–1437 közötti évek oklevélmásolatai továbbra is nála maradtak. Lásd ez utóbbiról Körmeny Kinga feljegyzését: Bp., 1996. július 4. A feljegyzés másolatát lásd Lukinich I.: *A Magyar Tudományos Akadémia*, i. m. (Kiegészítő lapon, oldalszám nélkül.)

117 Ezt a füzetet nem találtuk meg Fejérpataky hagyatékában.

118 *XII–XIV. század*. Bp., 1936. 632.

119 Lásd erről a IV. fejezetet.

120 *Oklevéltár a Tómai nemzetségbeli Losoncz Bánffy család történetéhez*. Szerk. Varjú Elemér. I. kötet. 1214–1457. Bp., 1908.

121 *Sopron szabad királyi város története*. I. rész. I. kötet. Oklevelek és levelek 1162-től 1406-ig. Közli Dr. Házi Jenő. Sopron, 1921; I. rész. II. kötet. Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig. Sopron, 1923; I. rész. III. kötet. Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig. Sopron, 1924.

sukra, hogy a kiadvány megőrizze tervezett terjedelmét, oly okleveleket kívántam beiktatni, amik Fejérpataky előtt zárva maradtak [sic!], vagy idő hiányában általa kellelőleg át nem kutathatott levéltárak őriznek.

Arra, hogy Zsigmond-kori oklevelek után valamennyi levéltárban kutatgassak, álmomnom sem lehetett. Már csak azért sem, mert a forrásanyagot őrző levéltárak zöme határainkon kívül feküdt. Ki is mert volna arra gondolni, hogy Pozsonyban, Zágrábban vagy Nagyszebenben dolgozhat? Kiegészítésül a Körmenden és Kolozsváron fellelhető oklevelekből javasoltam válogatni. A Batthyány-levéltárból Fejérpataky-nak voltak ugyan másolatai,¹²² de sejteni lehetett, hogy még fölös számmal találhatók ott érdemleges oklevelek. Kolozsvár mellett pedig az szólt, hogy Erdély alig-alig volt képviselve az összegyűjtött anyagban. Ezt pedig nem bírta a „bérces haza” iránt érzett nosztalgiám elviselni. Lukinich javaslatára az Akadémia hozzájárult a gyűjtés kiegészítéséhez, és így hivatalos kiküldetés formájában dolgozhattam. Ami azt jelentette, hogy az Akadémia megtérítette vasúti jegyemet, kifizette hotelszámlámat ésapidíjat adott. Körmenden kétszer voltam, mindkét alkalommal télen. Kolozsváron 1943 nyarát töltöttem.

A megélhetési viszonyok ekkor már annyira megromlottak, hogy háztartásunk terhet érezhetően csökkentette az otthontól távollétem. Körmenden a község egyetlen vendégfogadójában laktam és étkeztem, amely a hercegi uradalom tulajdona volt, és bérlő igazgatta. Egyszerűség jellemezte, de tiszta, rendes volt, megfelelt szerény igényeimnek. Kolozsváron hosszabb ideig szándékoztam maradni, ezért nem is mentünk Edittel és a gyerekekkel együttes nyaralásra. Már nem bírtam volna Mátrafüreden egy villát egész időnyre kibérelni és ott háztartást vezetni. Az élelmiszer beszerzése is túlon túl nehéz volt. Edit a fiúkkal a nyarat így is Mátrafüreden töltötte a Tanítók Háza elnevezésű penzióban, én pedig Kolozsváron próbáltam egyedül megélni.

Jakó Zsigmond sok utánjárással kitűnő és kényelmes szállást szerzett Gyulay Zoltán, az egyetem fizikaprofesszorának villaszerű házában. Gyulay a nyarat családjával Kolozsvártól távol töltötte, és voltaképpen egész lakását átadta nekem. Csodálatos és csak Erdélyben tapasztalható liberalitással, amely egyébként kiterjedt a háztartás személyzetére is. Egy Györgyfalváról való fiatal nő tartotta volna rendben a házat, de oly sokakba botlottam bele lépten-nyomon, hogy igazában soha nem tudtam, ki tartozik ahhoz, és ki az ideiglenes látogató. Egyébként úgy láttam, hogy Gyulayné általában nem zavarta a nagy nyüzsgés. Vele egy alkalommal találkoztam, amikor átutazóban megnézte otthonát. Arra emlékszem, hogy a kertben nagyon sajnálkoztunk a szárazság és hőség miatt, ami felrepedeztette a talajt és mindent kiégetett. Ő kolozsvári származású volt, az egykori evangélikus lelkész leánya és Gratz Gusztáv volt

122 Lukinich I.: *A Magyar Tudományos Akadémia*, i. m. 72.

külgyminiszter testvére. A bizalom és magától értetődő természetesség, hogy a vendégé minden, amire csak szüksége van és amit megkíván, nemcsak a Gyulay családot jellemezte, hanem – ha talán nem is ily nagy mértékben – az egész kolozsvári magyar értelmiséget. A hangulatot, amit Budapesten eddig csak Lukinichné és családja körében éreztem, hogy tudniillik én vagyok a világ közepe, most sokan varázsoolták körém. Tudtam, hogy nem szabad komolyan venni az udvarias szavakat, és mégis jól esett hallani azokat.

A levéltárban Kelemen Lajos múzeumi főigazgató és Köpeczi Sebestyén József gondoskodtak, hogy minden óhajom teljesüljön. Ők megismertettek az erdélyi idősebb tudós generáció tagjaival, míg a fiatalokkal Jakó és Guoth Kálmán, a frissen ki-nevezett városi levéltáros hoztak össze. Nem egy érdekes emberrel, szinte különccel találkoztam. Ilyen volt maga Sebestyén József, aki Edit előtt is feledhetetlenné tette magát előző évi kolozsvári tartózkodásunk alatt, amikor a kincses várost lementünk megnézni. Akkor utunk egyik további állomása Beszterce lévén, útbaigazítást és tanácsokat kértünk tőle. Mindent meg is kaptunk, és így kellő ismeretek birtokában szálltunk vonatra. Indulás előtt pár perccel, amint a folyosón állunk, egyszer csak mellettünk terem Sebestyén és közli, hogy velünk tart, mert hátha még sem volt elég érthető felvilágosítása. S ettől fogva egész tartózkodásunk alatt kifogyhatatlanul magyarázott, úgyszólván Beszterce lett az előttem legismertebb magyarországi város. Megfigyelései, amelyeknek eredményeit pazar bőkezűséggel közölte velem, Beszterce-vidék középkori történetének homályos részleteit segítette megérteni.

A kolozsvári vidámabb társasági élet vezérének Óváry Lipóttal is Sebestyén ismertette meg. Óváry Kelemen, a kolozsvári egyetem egykori jogtörténész tanárának, a *Corpus statutorum* kincsesbányával felérő forráskiadvány¹²³ társszerkesztőjének volt fia. S mintegy kegyeletből vonzódtunk egymáshoz, hiszen nekem polgárságtörténeti stúdiumaiban a XVI–XVII. századi társadalmi viszonyok megismeréséhez a „corpus statutorum” volt egyik legerősebb támaszom. Gyakran találkoztam Járosi Andor evangélikus lelkésszel is, akinek az előző évben vendégei voltunk és aki akkor fáradhatatlanul megismertette velünk Kolozsvárt, kalotaszegi kirándulásunkra pedig elkísért bennünket. Most kissé neheztelt rám, és ezt meg is mondta. „Miért nem vagyok az ő vendége?” – kérdezte és nekem elállt a lélegzetem. Azzal igyekeztem megbékíteni, hogy szorgalmasan eljártam vasárnapi prédikációira, amelyek magas intellektus, alapos tudományos képzettség és egy tiszta szív gyümölcsei voltak. Jó hangulatomat

123 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye – Corpus statutorum Hungariae municipalium.* Összeállították és utaló jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. I–VIII. kötet. Bp., 1885–1904.

egyetlen dolog zavarta meg, hozzá tartósan. Egy nyári bélfertőzés, amelyből idegenben nehéz volt úgy-ahogy kilábalnom.

Gyulayék háza, amelyet budapesti–mátrafüredi jó barátom, Sulica Szilárd testvérétől vásároltak meg, új villanegyedben feküdt, ide pedig az út az egykori cigány negyeden át vezetett. Egy-két kalyiba kivételével a városrész már eltűnt ugyan, valami azonban nem volt rendben az itt lévő vízvezetési csövekkel. Munkába menet és haza térve gyakran láttam műszerekkel dolgozókat. Amikor azonban ráeszméltem, hogy mivel foglalkoznak, már késő volt. Egészségem megromlása nem akadályozta munkámat. Ahhoz azonban elég volt, hogy felhagyjak tervezett utam gondolatával. Sőt még Tordára és Nagyenyedre sem jutottam el, amit örökre sajnálok.

Utolsó erdélyi utam Besztercére vezetett, még 1943 őszén, nem sokkal Kolozsvárról hazatértem után. Az Erdélyi Múzeum Egyesület ott tartotta vándorgyűlését és arra, hogy ott közreműködjem, még július legelején felkértek. „Az erdélyi magyar társadalom a középkorban” volt előadásom címe.¹²⁴ Egyszermind az Akadémiát is képviseltem. Vállalt kötelezettségemet azért is szívesen teljesítettem, mert akkorra egészségem már helyreállott. Négynapos lenti tartózkodásom (szeptember 5–8.) felejthetetlen maradt számomra. A Nemzeti Bank fiókjának vezetője, Gáspár-Bacher Kálmán adott hajlékot – a városi szervezőbizottság kérésére – a bank vendégszobájában. Tőle már korábban megkaptam a *Besztercei Hírlap* azon számaikat, amikben, cikksorozat formájában, szembeszállt a város keletkezésének és a szászág megtelepedésének német nacionalista szellemű felfogásával. Érvelésében értékesítette Maksay Ferencnek az *Erdély és népei* kötetben közölt tanulmányát,¹²⁵ ami megnyugtatót, hogy népiségtörténeti törekvéseim mégsem voltak hiábavalóak.

A náciellenes hangulathoz, amely a gyűlést jellemezte, magam is hozzájárultam a környékre tett kirándulásunk alkalmával, amikor a dombon álló régi templom előtt a velünk tartó besztercei evangélikus lelkész és vezérőesperes, Molitórisz Károly német nyelvű előadásban ismertette a vidék történetét. Feladatomból az volt, hogy összefoglalóan tolmácsoljam az elmondottakat. Én azonban átalakítottam a német szellemű érvelést és helyet juttattam a Besenyő–Heidendorf, vagy Németi–Bayersdorf helynév-

124 Az előadás fogalmazványát, illetve fogalmazványtörredékét („Besztercei előadás”) lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) – Mályusz ennek az előadásnak a bővített változatát 1946-ban szerette volna az *Erdélyi Múzeumban* közzétenni. A tanulmány kolozsvári megjelenítését felvetette Jakó Zsigmondnak, aki készséggel támogatta annak kiadását és közbenjárt az ügyben a folyóirat szerkesztőjénél, Szabó T. Attilánál. Tájékoztatta Mályuszt arról is: ugyan a „Múzeum jövő évi lehetőségei még teljesen bizonytalanok”, úgy ítélte azonban meg, hogy egy „3–4 ív terjedelmű tanulmány közlése (esetleg valamicskével nagyobb is) menne”. (Jakó levele Mályusznak. Mályusz cikkéről, illetve annak többíves tanulmányá történet kibővítéséről és tervezett kolozsvári kiadásáról vö. még a VII. fejezetet.)

125 A szászág megtelepülése. In: *Erdély és népei*, i. m. 87–103.

változatokból levonható következtetéseknek. Becsületére vált Molitórisznak, hogy nem tiltakozott, csak meglepetten hallgatta kiegészítéseimet. Őt különben már az előző évben megismertem, amikor Edittel együtt felkerestük, és csodálkozására közöltem, hogy ismerem a német parasztháborúról szóló doktori értekezését.¹²⁶ Talán ez a körülmény is hozzájárult, hogy mostani megjegyzéseimet nem fogadta eleve ellenségesen.

Felejthetetlenül szép volt a közgyűlést követően a résztvevők egész napos kirándulása a kisvasúton a hegyek közt, a magasán fekvő fűrésztelepre és onnan a csodálatos tájakat feltáró erdei sétaút. Találkoztunk zsidó munkaszolgálatosokkal, amint egyik kezükben kis bádogedénnyel, a másikkban késféle szerszámmal gyantát gyűjtögettek. Egyikük, amint elhaladtunk mellette, megkérdezte társát: „Dr. Szilbert nem látta?” – amivel értésünkre adta, hogy ők értelmiségiek. De talán a legmaradandóbb emlékem az a közös ebéd, amely a közgyűlést követte. Itt egy asztal körül ültünk, az elnökség mellett fő- és alispántól kezdve valamennyien, vendégek és otthoni értelmiségiek, rangkülönbség nélkül a besztercei iparosokkal. Ez a társaság együttesen számomra a kisebbségi sorsban egymásra talált magyarság nacionalizmusának lényegét fejezte ki. Amit a vándorgyűlésen láttam és tapasztaltam, az megfelelt a képnek, amely azóta bennem élt az értelmiség történeti tudatot ápoló és terjesztő szerepéről, amióta a helytörténeti kutatás jelentőségéről gondolkozni kezdtem. Örültem, hogy Erdélyben valóság az, amiről máshol Magyarországon még csak ábrándozni lehet. Akkor még nem tudtam, hogy ez lesz utolsó találkozásom Erdéllyel.

A szövegek, amiket Körmenten és Kolozsváron lemásoltam, olyan jellegűek voltak, mint azok, amiket Fejérpatak egykor összegyűjtött. Hivatva voltak megismertetni a király és a királyné személyes elhatározásait. S mert az adománylevelek ilyeneket örökítettek meg, ezeket minden esetben lemásoltam. A főurak javára szólókat annál szorgalmasabban, minél körülményesebben örökítették meg az adományosok hősi tetteit. Más oklevél akkor számíthatott az oklevéltárba való felvételre, ha tartalmában volt valami szokatlan, feltűnő, megörökítésre méltó, valami „érdekes”. Át kellett tehát futni minden hiteleshelyi, megyei, városi és magánféltől származó oklevelet, mert csak így lehetett dönteni, lemásoljam-e, vagy ne. Mivel a kiadvány csak teljes szövegű okleveleket kívánt tartalmazni, az is számításba jött, hogy a felőlő jelenség ne érdektelenül hosszú szövegbe legyen beleágyazva. Már csak ezért sem lehetett szó központi bírósági ítéletlevelekről, még ha a király nevében is keltek, mert az érdelemlegesnek deklarálható részeket összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb sztereotíp jellegűek övezték. Fejérpatak pedig, ha valamit, akkor a sablonosat, a lépten-nyomon megismétlődőt kerülte. A hatalmaskodásokat leíró okleveleket azonban aligha csak ezért mellőzte. Közrejátszott, hogy társadalomtörténeti érdeklődésének határain kí-

126 Lásd erről az I. fejezetet.

vül esett a jobbágyság, a parasztság. A polgárságot már megértette – s ezzel kora színvonalát képviselte –, ezért is adott szívesen helyet gyűjtésében városi okleveleknek, ami különben tőle, a középkori városi számadáskönyvek kiadójától¹²⁷ el is volt várható.

Másolataim pótolták a Fejérpataky-gyűjteményből azért kirekesztett darabokat, mert időközben már megjelentek nyomtatásban. A Körmenden felfedezettek közt volt egy, amely valósággal extázisba hozott, akár mint előbb a konstanzi bulla. Nyugatmagyarországi, valószínűleg Moson megyei főúrnak egyik familiarisa feletti ítéletkezését megörökítő oklevél volt ez. Olyan eljárás írásba foglalása, amely hogy élt, azt egyedül az országgyűlési decretumok rendelkezései valószínűsítették. A hiányzó bizonyítékot szolgáltatta most a főúri ítélettel azzal, hogy név szerint felsorolta a bíraskodásban részt vevő familiárisokat. A szénior, amint mellette ülő vazallusaival törvényt ült ezek egyik társa felett, a nyugati fejlett hűbéri rendszer jelképéül tekinthető. A körülötte elrendeződő jelenet igazolta tehát a már Szekfű alapvető tanulmányából¹²⁸ következtethető sejtést, hogy a familiaritás a hűbériség magyarországi változatának joggal nevezhető.

Ennek az oklevélnek tartalmát a levéltári jelzettel együtt beiktattam a *Mátyás- emlékkönyv*ben megjelent tanulmányom egyik különnyomatába, amelyet Barta István azzal az elhatározással vitt ki Berlinbe, mint a Collegium Hungaricum tagja, hogy megpróbálja német fordításban kiadatni az *Ungarische Jahrbücher* könyvsorozatában Farkas Gyulával. Nem látszott valószínűnek, hogy tervét meg tudja valósítani, hiszen Farkas neheztelt rám, amióta egyszer szóvá tettem, amiért túlságos előzékenységet tanúsít a felfogás iránt, amely szerint a németség tanító mestere volt a magyarságnak.¹²⁹ De mert sokért nem adtam volna, ha éppen ez a dolgozatom idegen nyelven megjelenik, átadtam neki egy példányt. Nem csodáltam, hogy a dologból semmi sem lett, és még fordításra sem került sor. Nagyon-nagyon sajnáltam azonban, hogy a pótlásokkal bővített példány elkallódott Berlinben.

Körmenden és Kolozsváron kívül még Keszthelyről szerettem volna a *Šsigmond-kori Oklevéltár* részére forrásanyagot kapni. Ide annak idején Fejérpataky nem jutott el, de más is alig-alig. A Festetics-levéltár az egyik legkevésbé ismertnek számított. 1943 nyarán megpróbáltam kutatási engedélyt kapni, de a főtitkári hivatal arról értesítve, hogy a levéltár értékeesebb oklevelei az óvóhelyen vannak elhelyezve, oda pedig ez idő szerint nem lehet bejutni, kérésemet nem találta teljesíthetőnek. A reményt, hogy értékesíthetem a levéltár anyagát, ekkor még nem adtam fel. Megtudtam ugyanis, hogy Janzsó Tihamér szombathelyi premontrei tanár keszthelyi éve alatt lemásolta

127 Lásd a II. fejezet 60. sz. jegyzetét.

128 *Szerviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből.* Bp., 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. kötet. 3. sz.)

129 Három folyóirat, i. m. 58.

a levéltár középkori okleveleit. Második körmeni utam alkalmával felkerestem Janzsót, akit az Eötvös Collegiumból ismertem. Amikor én másodéves voltam, ő doktorátusára készült. Nem idegenkedett attól, hogy közlésre átadjon másolataiból, azonban olyan feltételeket szabott, amelyeket nem tudtam teljesíteni. Azt kívánta, hogy József főherceg mint az Akadémia elnöke eszközölje ki tankerületi főigazgatóvá kinevezését. Annyira megvalósíthatatlannak éreztem a tervet, hogy bár fájó szívvel, de lemondtam arról, hogy próbálkozzam.

A kiadványt úgy képzeltem el, hogy az oklevelek szövegét magyarázó jegyzetek kísérik, amelyek a helyekről és személyekről mindenképpen, egyéb dolgokról pedig a szükséghez képest megadják az olvasót tájékoztató felvilágosítást. Jegyzetelésre Fejérpataky még aligha gondolt. Azzal tehát tovább kívántam lépni nálánál. A Lukinich által megjelentetett *Podmaniczky-oklevéltár*¹³⁰ és a *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*¹³¹ voltak példaképeim. A Zsigmond uralkodása elejéről, az 1389–1392 [közötti] évekből való okleveleknek előkészítésével foglalkoztam, amidőn, 1944 tavaszán, a német megszállást követő bombázások megértették velem, hogy felelőtlenség volna továbbra is magamnál tartanom a Fejérpataky-kéziratot. Bevittem tehát Voinovichnak és mint az Akadémia tulajdonát átadtam neki, kérve, gondoskodjék megőrzéséről. Ígérete, hogy más kéziratokkal együtt az óvóhelyre fogja vitetni, tökéletesen megnyugtató. Fejérpataky másolatainak többi, túlnyomó részét használatra már előzőleg elkérte tőlem Fekete Nagy Antal és Lukinich felhatalmazására át is adtam neki. Megnyugtató, hogy ez az Országos Levéltárban, megbízható helyen van. Legalább egy gondtól hát megszabadultam.

A *Zsigmondkori Oklevéltár* félretételével szabaddá lett időmet Thuróczy János krónikáját tárgyaló kútfőkritikai értekezésem¹³² megfogalmazására fordítottam. Thuróczyt szemináriumi gyakorlataim [során] ismételtelen olvastattam hallgatóimmal, és közben jegyzeteim egyre gyarapodtak. 1940 körül Szentpétery Imre felszólítását, hogy tervezett kézikönyve részére írjak a Thuróczy-krónikáról egy rövidebb méltatást, örömmel elvállaltam. Szentpétery valószínűleg kétkötetes latin nyelvű krónikakiadásának, a *Scriptores*nek¹³³ az eredményeit szándékozta az egyetemi hallgatóság számára magyarul könnyen hozzáférhetővé tenni. Bár a terv nagyon tetszett nekem, mivel

130 *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Lukinich Imre. I. kötet. 1351–1510. Bp., 1937. (A podmanini és aszódi báró Podmaniczky család története. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerk. Lukinich Imre.)

131 *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400. p. Christum*. Curante Emerico Lukinich [...] et adiuvante Ladislao Gáldi. Ed. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Bp., 1941. (Etudes sur l'Europe Centre-Orientale – Ostmitteleuropäische Bibliothek.)

132 Lásd a II. fejezet 226. sz. jegyzetét.

133 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Socii operis erant [...]. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938.

nem kaptam további sürgetést, nem siettem a cikk megírásával. Jól tettem, a szándék valami okból nem valósult meg. A gondolat azonban egyre inkább foglalkoztatott, hogy nagyobb tanulmányt kellene írnom a krónikáról. Jegyzeteim együtt voltak, és mert Thuróczy családjára, sőt életére vonatkozólag is találtam utalásokat diákori jegyzeteimben, amelyeket az Országos Levéltár diplomatikai osztályának átnézése közben papírra vettem, a teljesnek tűnő forrásanyag alapján hozzá mertem fogni cikkem megírásához. A fogalmazással hamar elkészültem.

Lukinich elfogadta kéziratomat azzal, hogy a II. Osztály felolvasásainak sorozatában fogja közölni. Bírálóm, Domanovszky és Eckhart kiadásra ajánlották dolgozatomat, és így Lukinich, a szabályoknak megfelelően, az osztály egyik felolvasóülésére ki is tűzte annak bemutatását. A kijelölt nap, 1944. október 16. délelőttjén Lukinich izgatottan érdeklődött telefonon, hogy délután eljövök-e az Akadémiára. Természetesen, feleltem, hiszen a Lánchíd ugyan le van zárva, de a propellerek közlekednek. Válaszomat és ígéretemet érezhető megnyugvással fogadta jóakaróm. Nem hiszem, hogy felolvasásomhoz hasonlót valaha is megért volna az Akadémia.¹³⁴ Velem együtt mindössze öten voltunk a felolvasóületek termében. Voinovich főtitkár, Pais Dezső, az I. és Mauritz Béla, a III. Osztály titkára, valamint Lukinich. A formákat azonban megtartottuk. Lukinich mint elnök megnyitotta az ülést, felkért előadásom megtartására, én néhány fontosnak látszó eredményemet ismertettem, és a szokásos elnöki zár szó sem maradt el. Minden látszat ellenére a jelenetet nem éreztem komédiának. Amint magántanár koromban, amidőn óráimat a „tres faciunt collegium” elv égisze alatt tartottam, minden képességem latba vetésével prelegáltam, most is tudomásul vettem, hogy nem lehet nagy hallgatóságom.¹³⁵

Elégtételt éreztem, hogy amikor Magyarországot az eddiginél is durvább és leplezetlenebb német önkény zsákmányává teszi a nyilas uralom, én nyíltan bírálhatom azt az elfogult pángermán történettudományt, amelynek egyik világszerte ismert XIX. századi képviselője, Otto Lorenz nem átalotta leírni: Thuróczy ahhoz a magyarság által leigázott szláv néptörzshöz tartozott, amely később is túlnyomórészt pótolta a magyarok irodalmi tevékenységének hiányait.¹³⁶ Bármennyire is volt kétségtelen előttem, hogy tiltakozásom mit sem jelent az események forgatagában, megnyugtatót a tudat, hogy megtettem azt, ami kevés rajtam állott. Hangulatomat nem tudnám ma sem találóbban jellemezni, mint Pais Dezsővel váltott szavaimmal. Amikor leléptem az előadói asztal mellől, így szóltam hozzá: „Turóccal kezdtem, Thuróczyval végzem.” Nem értette mire célzok, így megmagyaráztam: 1920-ban ebben a terebben

134 Vö. erről *Akadémiai Értesítő* 54. (1945) 478. füzet. 34.

135 Az előadás megtartásáról lásd még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 137.

136 *A Thuróczy-krónika*, i. m. 3. 1. sz. jegyzet. Vö. erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 137–138.

tartottam a Történelmi Társulat közgyűlésén „Turóc megye kialakulása” címmel mint egyetemi hallgató pályám bemutatkozó előadását,¹³⁷ és ugyanott fejezem most be.¹³⁸

Pais optimista volt saját jövőjét illetően. Határozottan kijelentette, hogy ő tovább is szándékozik dolgozni. Nekem nem lehettek illúzióim. Pár nap múlva, amikor felolvasásom tiszteletpéldányait megkaptam, megértettem Lukinich aggodalmát. A példányokon, amelyeket még a nyáron készített el a nyomda, fel volt tüntetve mint a felolvasás napja 1944. október 16. Az irattár számára kellett tehát igazolnia a titkárnak, hogy az osztály valóban tartott ülést, és az is bizonyosnak látszik, hogy az ülés hallgatóságát jelentő főtitkár és három osztálytitkár nem meghallgatásomra jöttek, hanem a hivatalos teendőik megbeszélésére.

137 Lásd erről a II. fejezetet.

138 Lásd erről még Mályusz E.: Turóctól Thuróczy-ig, i. m. 138.

VII. ÁTMENET: 1944–1948

1919 óta, amikor először láttam nevemet szakfolyóiratban, 1944-ig éppen egy negyedszázad múlt el. Csendes, zavartalan, eseménytelen időt éltem át. Ami történt velem, az voltaképpen csak nekem és – kihatásaiban – legközelebbi hozzátartozóimnak volt fontos, sokszor még azoknak sem. Összességében azonban életem mégsem nélkülözi a tanulságot. Bár összeköttetések nélkül, szerény anyagi viszonyok közt nőtem fel, szabadon választhattam meg a pályát, amelyhez hivatást éreztem. Az állam kollégiumával, az egyetem valamennyi tanárával mindent megtett, hogy képességeimet kifejthessem. Amidőn pedig túljutottam tanuló éveimen, minden hivatalos és társadalmi intézmény megnyitotta előttem kapuit. Sorra valamennyit. Megalázottan egyik előtt sem kellett várakoznom.

Ellenkezőleg, azok oly gyorsan tárultak fel előttem, hogy minden lépéssel elfáradás helyett növekedett erőm és munkakedvem. Eredményeim nem maradtak észrevétlenül, és ha általános elfogadásra nem is találtak, feltűnést nem is keltettek, mindég voltak olyan olvasóim, akik rokonszenveztek velem, s akiknek helyeslését elnyerve, munkámért megjutalmazottnak éreztem magamat. Pályám bármelyik fokára jutottam fel, mindegyiken szabadon próbálkozhattam kiélni alkotókedvemet. Kísérletezhettem, hogyan lehetne szakmám területén a munkát hatékonyabbá tenni és ugyanakkor újat, sőt mindég újabbat kezdeményezni. A tanári szabadság azt is megengedte, hogy a megszokottól eltérő nézőpontból vizsgáljam, ha úgy láttam jónak, a magyar múltat. Felfogását senki sem akarta reám erőszakolni, meggyőződésemet szabadon alakíthattam ki. Bírálhattam nemcsak egyes művek szerzőit, hanem olyan hatalmasságokat is, mint a nagybirtok és a katolikus klérus. Mégpedig nemcsak szóban a katedréről, hanem írásban is.

Kétségtelen, szakmai reformkedvemmél nem párosult politikai radikalizmus. A társadalmi fejlődést pedig a történelmi hagyományokat megszívlelendő értelmiség vezető szerepének biztosításával lezárulónak tekintettem. Ami baloldali társadalombírálat Magyarországon elhangzott, azt a hivatásos forradalmárok tevékenységére veztettem vissza. Meggyőződéses ellensége voltam a munkásosztály uralmának. Ennek Magyarországon újból feltámadását nem tartottam lehetetlennek. Kötelességemnek, sőt talán hivatásomnak éreztem küzdeni a változás bekövetkezése ellen. Azt nem tagadtam, hogy a proletárművelődés eszményeire építő világnézet uralomra juthat egyszer. Hittem azonban abban, hogy addig, amíg ennek ideje elkövetkezik, beléje

olvadhat a múlt minden megbecsülésre méltó értéke. Minél több megörökítésre érdemes vonást sikerül a magyar történelemben felismerni és annak értékes voltát tudatosítani, annál zavartalanabb, azaz az eddigi vezetőrétegeket a jövőbe átmentő lesz a változás.

A történettudomány területén semmi oly kezdeményezést nem láttam, ami arra ösztönzött volna, hogy megismerkedjem a történelmi materializmus tanaival. Talán más lett volna felfogásom, ha a varsói kongresszusra¹ a bejelentett szovjet történészek megjelennek és Max Weberig már eljutott történetszemléletem² további meggondolásokra ösztönzést nyer. Ami a szovjet művelődési politikáról általában tudomásomra jutott, és aminek alapján a történettudomány helyzetét elképzeltem, egyáltalán nem volt csábító. Annak idején Szekfű, hogy a *Vörös emigrációról* írva tájékozódjam, milyen a vörös világ, René Philipp-Miller *Geist und Gesicht des Bolschewismus* című művét³ adta kezembe. A prolétkultokról [sic!] itt olvashatók eljlesztően hatottak rám, mivel az egyéni felelősségérzet és kezdeményezés halálával azonosítottam a bennük folyó tevékenységet. Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij diplomáciai történetével⁴ mint a szovjet történettudomány hivatalos irányzatával pedig nem volt mint kezdenem.

Fettich Nándor – még az 1920-as években – hazatérve a szovjetben tett tanulmányútjáról,⁵ a népvándorlaskor archeológiai emlékeinek feltárásáról nagy elismeréssel szólt ugyan, és ez el is gondolkoztatott. Tapasztalatait, megfigyeléseit azonban szűk körre szorulóknak véltem. Csak sokkal-sokkal később eszméltem rá, hogy a szovjet néprajzi kutatás módszerének, célkitűzéseinek, törekvéseinek megismerése, a népi ségtörténet javára hasznosítása segíthetett volna eloszlatni elfogultságomat. Valóban, ha Wilhelm Heinrich Riehlnek az 1930-as években újból kiadott munkáját, a *Naturgeschichte des deutschen Volkest*⁶ érdemesnek találtam elolvasni abban a reményben, hogy találok benne valami felhasználható gondolatot, miért is idegenkedtem volna a steppe-művelődés emlékeit közvetlen közelből kutató szovjet néprajz eredményeinek a számbavételétől?

Az ellenfél megértéséhez és megbecsüléséhez nagyban hozzájárulhatott volna, ha csak sejtem is, hogy mily tekintélynek örvend a szovjetben, ha talán nem is az októberi forradalomtól fogva, Vlagyimir Kljucsevszkij orosz története. Ennek négykötetes

1 Utalás az 1933-ban Varsóban megrendezett VII. Történész Világkongresszusra. Lásd erről a VI. fejezetet.

2 Vö. erről bővebben a VI. fejezetet.

3 Pontosan: *Geist und Gesicht des Bolschewismus: Darstellung und Kritik des kulturellen Lebens in Sowjet-Rußland*. Zürich–Leipzig–Wien, 1926.

4 Pontosan: *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus dem Archiv der Zarischen und Provisorischen Regierung*. Hrsg. von Michail Nikolajewitsch Pokrowski. Berlin, 1932.

5 Fettich 1926-ban, majd 1929-ben és 1935-ben járt a Szovjetunióban.

6 *Die Naturgeschichte des deutschen Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik*. Mit 16 Bildern und Tafeln. Leipzig, 1930.

német fordítását⁷ 1933 körül nagy örömmel szereztem be, és azóta is könyvtáram állandóan forgatott darabja. Valahányszor a kelet-európai feudalizmus múltjában a magyar viszonyok megértéséhez analógiákat kerestem, Kljucsevszkijhez fordultam útbaigazításért. S akkor is, ha konkrét megfeleléseket nem is találtam. Az író módszerének és felfogásának megismerése hasznos tanulságul szolgált számomra.

Azzal a világgal, amely 1944-ben szinte szemem láttára emelkedett ki a mélyből, semmi kapcsolatom sem volt. Ha elsősorban magamat kell okolnom, hogy elmulasztottam a tájékozódást és Kelényivel beszélgetve megállottam a német imperializmus uralmi törekvéseinek és a hitlerizmus embertelenségeinek elítélésénél, ugyanúgy nem hagyhatom megemlítés nélkül, miszerint a másik táborból sem tett senki kísérletet arra, hogy megpróbáljon megnyerni vagy legalább befolyásolni. Mintha lett volna erre egyszer mégis alkalom!

1943 telén történetelt, hogy tanítványom, Nemeskéri Kiss István⁸ megkérdezte: nem tartanék-e az Eötvös Collegiumban a népiségtörténetről előadást. Magyarázatul hozzáfűzte: a kollégiumi ifjúság rendszeresen meghallgat egyetemi tanárokat, írókat, politikusokat, hogy el tudjon igazodni a kor sok ellentmondásos jelensége között. Még friss volt a seb, amelyet a népiségtörténetért harcolva Hóman híveitől kaptam,⁹ és még élénken emlékeztem arra, hogy az Egyetemi Luther Szövetségben az előadásom¹⁰ iránt érdeklődők hallgatóim közül kerültek ki, elhárítottam tehát a meghívást. Pedig hasznos lett volna teljesítenem, mert valószínűleg többségben lettek volna az irántam lojálisokkal szemben a baloldali érzelműek, akik azért jelentek volna meg előadásomon, hogy jobboldaliságomért megbíráljanak. Ekkor pedig határozottan megmondhattam volna, hogy a népiségtörténetnek nincs köze sem a jobb-, sem a baloldali politikai törekvésekhez. S a vita folyamán talán nekem is eszembe jutottak volna újabb érvek az előítéletektől mentes tudományos munka lehetőségének bizonyítására. S akkor talán el is marad a népiségtörténetnek a fasizmussal azonosítása.¹¹ Bár ki tudja!

A német megszállás után következő félévet 1944-ben még a megszokott módon töltöttem el. Dolgozhattam, ha nem is teljesen zavartalanul, de munkámat nem kellett megszakítanom. Miután a *Žsigmondkori Oklevéltár* 1389–1392. évi részének kéz-

7 Wladimir Kliutschewski: *Geschichte Russlands*. Hrsg. von Friedrich Braun und Reinhold von Walter. Band I–IV. Stuttgart, 1925–1926.

8 Nemeskéri Kiss 1939–1944 között volt a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatója, történelem–latin szakon, egyszersmind Eötvös–kollégista. Mályusz kollégiumait 1940–1942 között hallgathatta.

9 A Mályusz–Hóman-vitáról lásd bővebben a IV. fejezetet.

10 Azaz a Magyarországi Luther Szövetség. Az előadásról lásd a IV. fejezetet.

11 Lásd erről uo.

iratát,¹² amelyen éppen dolgoztam, átadtam megőrzésre Voinovichnak, és ezzel jeleztem, hogy az oklevéltárat egyelőre félretettem, egyéb kézirataimat – jegyzeteket, kivonatokat, félig kész fogalmazványokat –, mindazt, aminek elpusztulását sajnáltam volna, s ami szememben értékesnek, egyszer még, a remélt jobb időkben felhasználhatónak látszott, Horváth Konstantin gondoskodásából, közbenjárására és segítségével Zircre juttattam le.¹³ Remélve, amiben nem is csalódtam, hogy ott baráti kezek épségben megőrzik azokat számomra. Amikor Konstantin emberei – a Bernardinum¹⁴ két derék inasa – elvitték kézirataimat, nagy kő esett le szívemről.

Változatlanul aggasztott könyveim sorsa. Ezeket gimnazista koromtól kezdve éveken keresztül sok gonddal, keresetem, fizetésem nem csekély hányadát fordítva megszerzésükre, gyűjtöttem össze. S bár mindég megbecsültem, hogy állandóan kezem ügyében vannak, arra, mennyire szívemhez nőttek, csak most jöttem rá. Megpróbáltam, hogy pár házzal odább, egy modern épületben lévő garázst bérelek ki – lakószomszédunkkal, Zombory táblai bíróval¹⁵ közösen –, és oda vitessem le ládámba csomagolva könyvtáram legértékesebb darabjait. Ez a tervem azonban nem sikerült és a leszögeztet ládák az előszobában maradtak egymásra helyezve. Így csak jó szerencsémben bizakodva reménykedhettem, hogy nem fog minden könyvem elpusztulni. Utólag, jóval az ostrom után jöttem rá, hogy több ügyességgel megtakaríthattam volna magamnak az aggodalmaskodást. Úgy kellett volna tennem, mint Alföldi András, aki ládámba csomagolt könyvtárát Pasteiner Iván könyvtári főigazgató engedélyével az Egyetemi Könyvtár alagsorában, amely azonban az udvar szintjénél csak pár lépcsővel feküdt mélyebben, az óvóhely mellett elraktározta.

A történet teljességéhez tartozik, hogy Alföldi a nyár közepén, amikor az utcán találkoztunk, és én elpanaszoltam nagy gondomat, kérdésemre: ő ugyan mit tudott csinálni, így felelt: „Pincében helyeztem el könyveimet.” „Boldog ember vagy”, viszonoztam, „hogy házatokban ilyen jó a pince, a miénk nagyon nedves, a hegyoldalban fekszik, szűk is és óvóhelyül is szolgál. Így erre a megoldásra nem gondolhatok.” Flegmatikusan végig hallgatott, hiszen ő nem mondott valótlanyságot, éppen csak nem világosított fel, hogy Pasteinernél én is próbálkozhatnék.

Amint a légiriadók sűrűbbek lettek, Edit április 20-án a gyerekekkel¹⁶ Bonyhádra, nagyanja, Traiber Viktória, Koós Emilné szülővárosába utazott. Itt unokatestvére, Eibach Helike, Demiani Zoltán vezérkari százados felesége talált módot elhelyezé-

12 Lásd erről bővebben a VI. és VIII. fejezeteket.

13 Azaz a zirci cisztercita kolostorba, ahol Horváth Konstantin korábban az apátság házfőnöke volt.

14 Bernardinum: (Institutum studiorum Sancti Bernardi) a ciszterci rend 1889 és 1950 között Budapesten, a Horánszky utca 6. sz. alatt működő tanulmányi háza, melynek 1936 és 1945 között Horváth Konstantin volt a házfőnöke.

15 Zombory Dezső, a Budapesti Királyi Törvényszék bírójája.

16 Azaz az akkor nyolcéves Miklóssal és az ötéves Károllyal.

sükre. Ajánlatára a bonyhádi evangélikus gimnázium egyik tanára, Kunszt Henrik családja elvállalta Editéket ellátásra.

Az iskolai év a szokottnál hamarabb végződött. A vidéki diákok hazatértek, és így a kosztosok tartására berendezkedett nagy házban volt hely családom számára. Sőt, hála a szép kertnek, meg a vidéki életkörülményeknek, az élelmezés sem okozott oly sok gondot mint Budapesten. Bonyhádot, ahová Editet gyermekkori emlékei fűzték, hiszen ő is szüleiével 1919 nyarát itt töltötte, a szépen művelt, jómódú Völgyesség központját az irodalomban Vörösmarty Mihály tette ismertté.¹⁷ Ugyanúgy a Perczel családot, amelynek tagjaival – Tomcsányi Tamás feleségével és ennek szüleiével – is találkoztunk.

Budapesten egyedül maradván minden időmet arra fordítottam, hogy előadásaimnak *Egyházi társadalom* címet nyert anyagát könyvformába öntsem.¹⁸ Új kutatásokat már nem végeztem, jól tudván, hogy akár évekig bújhatnám még a levéltárakat és könyvtárakat. Beértem az általam már számba vett adatok értékesítésével. A kényszerhelyzet, hogy bizonytalan lett, mit hoz a jövő, hasznomra volt, mert nem bocsátkoztam extenzív kutatásokba, és így elkerültem, hogy témám a polgárságtörténet sorsára jusson. Míg ez megíratlanul maradt és azt a nyomasztó érzést hagyta rám, hogy életem legsikerültebb könyve ment veszendőbe, mert hagytam az ihlet pillanatát kihasználatlanul elrepülni, most összeszedtem minden erőmet és az idő múlásával versenyre kelve fogalmaztam. A nyomda számára pedig mindjárt le is tisztáztam kéziratomat. A légiriadók ugyan gyakran megzavartak munkámban, és ilyenkor le kellett tennem a tollat, de amint Budapestet még nem érték közvetlen támadások, a kényszerpihenők nem jártak izgalommal.

Július végén – augusztus elején (?) én is leutaztam Bonyhádra. Gyorsvonat ugyan már járt, az új dombóvári állomáson viszont légiriadó miatt sokáig kellett várakoznom, de azért így is elértem Bonyhádot. Itt béke és nyugalom honolt. Házigazdánk és kollégái legnagyobb gondja az volt, hogy milyen magatartást tanúsítsanak a városban működő SS-kiképző osztag magyarországi tisztjei iránt. Elmenjenek az általuk rendezett estélyre vagy tüntetően távol maradjanak? Szívük szerint az utóbbi felé hajoltak. Bár Bonyhád volt a magyarországi Volksbund egyik központja, a gimnázium tanári kara azt a „hazafias szellemet”, amelyben nevelte az ifjúságot, saját érzelmi életére is irányadónak tekintette. A tanárok túlnyomórészt magyar származásúak voltak, mint Gömbös Miklós, ugyanígy az igazgató, Rózsa Sándor, Zsirai Miklós sógora. S ők olyan légkört teremtettek a városban, amely alaposan korlátozta a népi német mozgalom itteni vezérének, Grosschmid Györgynek a hatását az értelmiségiek, sőt

17 Utalás Vörösmarty Mihály *Széplak* című költeményére.

18 Vö. erről még az V. fejezetet.

általában a város lakói körében is.¹⁹ A környező falvak németiségének hangulatára nyomasztólag hatott, hogy az SS-kiképzés szigorúbb volt a magyarnál. A jövőt pedig egyre reménytelenebbnek látták, amiben magam is osztoztam velük.

Időmet arra fordítottam, hogy az *Egyházi társadalom* magammal vitt fejezeteit véglegesen megfogalmazzam és nyomdakész állapotba hozva letisztázzam. Munkámmal a barátságos környezetben, ahol csend és nyugalom honolt, jól haladtam. Erőt adott a remény, hogy munkám mint a *Hunyadiak kora*²⁰ soron következő kötete még az ősszel nyomdába kerülhet. Ez augusztus elején reálisnak látszott. Edittel is 1944-ben kötött szerződést Kozocsa Sándor ajánlatára Pintér Jenő özvegye mint könyvkiadó,²¹ Szerdahelyi Kálmánról és Prielle Kornéliáról készülő munkájának megjelentetésére.²²

A román fegyverletételig abban bizakodtam, hogy tavaszig a Kárpátok vonalát tartani tudjuk. Addig pedig javunkra tisztázódhat, hogyan fognak a szövetségesek megosztani Kelet-Európán. Románia augusztusi kilépése a háborúból egyszerre világossá tette előttem, hogy sorsom reménytelen lett. Budapestről magammal hoztam három könyvecskét, hogy ismertetést írjak róluk a *Századok* szerkesztőségének kívánságára a folyóiratba. Szentmiklósy Lajos munkái voltak ezek.²³

Akkor még nem sejtettem, hogy szerzőjük Molnár Erik. De ha tudtam volna is, ez semmit sem jelentett volna számomra. Mivel diákkoromtól kezdve megszoktam, hogy a magyar történet legrégebb korszakának társadalmi problémáit az írásos emlékek Eötvös Collegiumban tanult elemzésével és a Tagányi–Erdélyi-polémia²⁴ részletbizonyítékainak alapos figyelmet követelő mérlegelésével próbáljam megérteni, most idegenül hatott egy elvakult teoretikusnak a másodkézből megismert forrásadatok tévedésektől, félreértésektől hemzseggő interpretálásával megszerkesztett előadása. Ismeretlenek voltak számomra a forrásokra és irodalomra utalások, az apparatus criticus [a szövegkritika] teljes hiánya, aminek következtében bő alkalmam nyílt találgatni: vajon kire támaszkodik a szerző, mily megcáfolt, elavult nézettel támasztja alá előadását?

19 Mályusz itt a Perczel Béla, Tolna megyei főispánhelyettes által 1942-ben létrehozott, a náciellenes magyarországi németek mozgalmára utal, melynek jelszava „Hűséggel a Hazához” – „Mit Treue zum Vaterland” volt. Vö. erről bővebben Kolta László – Solymár Imre: *Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához mozgalom történetéhez*. Bonyhád, 1994.

20 Azaz Teleki József azonos című forráskiadványának *A Hunyadiak kora Magyarországon* a folytatására. Vö. erről még a VI. fejezetet.

21 Pintér Jenő irodalomtörténész felesége, Battlay Borbála férje halála után 1942-ben alapította meg könyvkiadóját.

22 *Egy színészházaspár élete. Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia*. (A mű csak 1956-ban látott napvilágot.)

23 Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik] alábbi műveiről van szó: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Bp., 1942; *Az Árpád-kori társadalom. A gazdasági alap*. Bp., 1943; *Az Árpád-kori társadalom. A felépítmény*. Bp., 1943.

24 Lásd erről bővebben a II. fejezetet.

Összbenyomásom az volt, hogy a szerző a történetkutatói módszernek nincs birtokában. Forrásismerete felszínes, a szakirodalmat csak erősen válogatva értékesíti. Munkájának szemlélete pedig a magyar történettudomány által meghaladott fokon, valahol a XIX. század második felében rostokol. Akkoriban még nem tudtam, hogy hamarosan az általa vallott történetfelfogás lesz a modern, az igazi, a dilettáns munka pedig a követendő eszménykép. Mindezt nem sejtve és mert a szerző igyekezetét, mint korábban oly sok helytörténész próbálkozását, becsültem, ismertetésemben biztattam, hogy igyekezék szakmai képzettségének hiányait pótolni.²⁵ Ha tévedtem is Szentmiklósy-Molnár munkája jellegének megítélésében, jól eltaláltam, mily jelentős szerep vár a szerzőre. A kert végében olvastam éppen, amikor házigazdám alkonyattájban felém közeledve udvariasan megkérdezte, mivel foglalkozom: „Tanulmányozom utódom könyveit” – feleltem.

Jövőmet eltaláltam, a változás időpontjában azonban tévedtem. Azt hittem, hogy a szovjet hadsereg bevonulását azonnali politikai fordulat, a Tanácsköztársaság kikiáltása követi. Ebben pedig számomra nem lehet hely. Tévedésem, hogy semmit sem sejtettem a győztes hatalmak közti megállapodásról, milyen politikát követnek Kelet-Európában, bár valami előnyét is láttam, károsnak bizonyult, mert elvette jövőbe vetett minden reményemet és letargiába süllyesztett. Október elején tértem vissza Budapestre.

Előtte való este Edittel még sétálgattunk a kertben, azután a máskor oly megnyugtató látványt nyújtó mezők felé tekintve, az ezüstös holdfényben és ragyogóan csillagos ég alatt búcsút vettünk egymástól. Mindketten abban a hiszemben, hogy utoljára találkoztunk. Kunszttal ugyanis abban állapodtunk meg, hogy Edit és a fiúk egész télen náluk fognak maradni. Mivel az ellátási díjat tavaszig előre kifizettem, pillanatnyilag sorsuk biztosítva látszott. Mindaddig, amíg a Dunántúl nem lesz hadszíntér.

Demiáni hajnalban indult el velem katonai autóján. Útközben Dunaföldvár táján kis emelkedésen álló lovascsoport mellett haladtunk el. A parancsnokot jobbról és balról legyezőszerűen elhelyezkedve fogta össze kísérete. Amint a felkelő nap megvilágította a Duna felé kémlelő csapatot, a kép szépen elrendezett színpadi jelenetre emlékeztetett. A németekhez csatlakozott Vlaszov tábornok²⁶ Magyarországon szervezkedő alakulatának tisztikara mellett suhantunk el.

Budapesten munkámat már csak megszokottságból végeztem. Az egyetemen az előadások megkezdésére még nem került sor. A nyüzsgés azonban annál nagyobb volt a lépcsőkön és folyosókon. Október legeleje lehetett, amikor íróasztalomon a

25 A recenziót – talán meggondolva magát – Mályusz nem készítette el.

26 Andrej Andrejevics Vlaszov, szovjet tábornok. A második világháború idején átállt a németek oldalára és létrehozta az Orosz Felszabadító Hadsereget (ROA), amelynek élén a Vörös Hadsereg ellen harcolt.

címemre érkezett küldemények közt egy levelet találtam feladó gyanánt. „Kocsis Péter történettanár IX. Kén u. 1.” megjelöléssel. Ugyan miféle óhaja lehet ennek a szegény tanárnak, gondoltam a boríték felbontása közben, amikor a következő értesítés tárult szemem elé: „Önt a »BELSŐ ELLENÁLLÁS MOZGALOM« főiskolai tanácsa halálra ítélte. Ok: A német szellem terjesztésében tevékenyen részt vett: ezzel hozzájárult a nemzet tragédiájához. Mindez kimeríti a hazaárulás tényálladékát. Az ítéletet az 1944. okt. 1.–dec[.] 15-ig terjedő időközben fogjuk végrehajtani. Gondoljon a franciaországi testvérszervezettől elítélt Chevallier [sic!] színész sorsára. ÉLJEN A SZABAD MAGYARORSZÁG!”²⁷ A dátum hiányzott, a postabélyegző kelte: szeptember 28.

Értetlenül forgattam a levelet. Az első, ami feltűnt, Chevalier nevének helytelen írása. Ejnye, gondoltam, a hiba nem vall főiskolai tanultságra. Vajon valamelyik rossz diákom tölti most ki mérgét rajtam, hogy eljött az ő ideje nem sikerült kollokviuma miatt? Még nem tudhattam, hogy a hír, amely szerint ellenállók megölték Chevaliert, mert a francia hadifogolytáborokban tartott előadásait a nácikkal való együttműködésnek bélyegezték, alaptalan. Akkor mindenki igaznak tartotta. Ennek ellenére a reám kirótt ítélet sokáig nem nyugtalanított. A hazai ellenállási mozgalom számottevő tevékenységéről még nem voltak hírek. Éppen ellenkezőleg: az ennek tagjait ért csapásokról tudtunk. A fenyegetés nem látszott veszélyesnek.

Sokkal kellemetlenebb volt, hogy ismerősök, kollégák kis csoportjai hirtelen elhallgattak és egyszerre túlságosan közömbös dolgokról kezdtek beszélni, ha gyanútlanul hozzájuk léptem. Megértettem, hogy ők is kimondták felettem ítéletüket. Nem mintha egy Huszti József véleményére bármit is adtam volna. Túlontúl jól ismertem minden hatalom előtti meghunyászkodását és készségét azt kiszolgálni, de sértőnek találtam és bosszantott, amikor a nála zsidóbujtató miatt eljáró nyilas fegyveresek tapintatos magatartását kezdte dicsérni, mutatva, hogy nálam ezzel jó pontot próbál szerezni. Szóval nyilas érzelműnek nyilvánított az a társaság, amely valamikor azt kifogásolta, hogy nem hajtok térdet a klérus előtt? Ez bizony undorított.

Az is bajom volt, hogy nem tudtam, mit csinálnak mások és kiknek a példáját kellene követnem. Csak negyedszázad elmúltával értesültem Eperjessy Kálmántól, hogy ez meg az az Erdélyben hivatalnokoskodó, tekintélyes állást betöltő tisztviselő, aki ott az Imrédy-pártnak volt oszlopos tagja, Budapesten már mint ellenálló tűnt fel és nyert ezzel – később – bocsánatot és igazolást. Valami motoszkált ugyan bennem, hogy be kellene iratkoznom valamelyik ellenállási csoportba, de ezzel mégsem próbálkoztam. Talán mert szégyelltem, hogy így bújjak ki a felelősség alól, talán csak a világ nem ismeréséből. A döntő mégis az lehetett, hogy teljes fordulatra számítottam.

27 Lásd a levelet MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

Ebben különböztem – hátrányomra – mindazoktól, akik az átmenetet fokozatosan képelték el, amely sok lehetőséget tartogat számukra. Ők megkockáztathatták, hogy belevetik magukat az árba és úsznak azzal, remélve, hogy elkerülve az örvényeket, eljutnak az ígért földjére, amelyet mindenki a maga módján képzelt el.

Nem, nem, mindegyik kollégám tett úgy, hogy elveszett embernek tart. Megőrizte bécsi tartózkodása óta irántam tanúsított baráti érzelmeit Tompa Ferenc, az ősrégsz. Ő a fővárost a bombázások miatt a családjukkal együtt elhagyott professzorok ellátására hivatott diáküdültöt igazgatott az egyetem megbízásából valamelyik balatoni fürdőhelyen. Egy napra magam is leutaztam ide, megnézni, nem volna-e jobb Bonyhád helyett ide hozni Editéket. A Hajnal, a Brandenstein családot, Bulla Bélát, a geográfus professzort találtam itt. A jogászok közül Kunz Ödönt mások mellett, akikre már nem emlékezem. Tompa a vidéki magyar gazda természetes közvetlenséggel, barátságával fogadott és kezelt személyes vendége gyanánt. Este lefekvéskor még hajoltam arra, hogy mi is ide jövünk. De hajnalban felriadva hirtelen elhatározással magamra kaptam ruháimat, és pár mentetőtűző sort hagyva Tompának, kiszaladtam az állomásra, hogy az első vonattal visszatérjek Budapestre. Mint utólag kiderült, nem is tettem rosszul, mert az egész társaság, ahogy a front a főváros felé közelgett, elhagyta az üdültöt.

Együttérzést, sajnálatot, vigasztalást nem vártam az emberektől. És mert nem panaszkodtam, nem is kaptam tőlük. Inkább a kárörvendezés jeleit tapasztaltam. Amikor Szabó István, még a tavasszal feljött hozzám valami ügyben, és szétnézve szobámon így szólt: „Ezért a lakásért is kár lesz, ha elpusztul”, megjegyezését még tapintatlan udvariasságnak vettem. Októberi magatartása azonban már azt a meggyőződést ébresztette bennem, hogy valamiért fizet nekem. Csak azt nem tudtam, hogy miért ijesztget, hiszen soha nem ártottam neki. A Nyugati pályaudvar előtt találkoztunk egy vasárnap délután, amikor apósoméktől hazafelé tartottam. Elmondtam bánatomat, hogy családomtól ostrom esetén elszakítva kell majd élnem és aggaszt, hogy Bonyhád, mint német vidék, kétszeresen veszélyes lehet. Panaszomra felcsillámló szemmel hosszú rémmesébe kezdett, mi történt a szintén – részben – német lakosságú, Békés megyei Mezőberényben: a német férfiakat és fiúgyermeket hadifogságba vitték, a hat éven aluliakat egyszerűen legyilkolták, a nőket a katonáknak odavetették a bevonulók.²⁸

28 A mezőberényi németek sorsáról szóló hírek valóban inkább rémhíreként terjedtek. Tény viszont, hogy az oroszok a településen már 1944. október 6-án megjelentek, és ott egy repülőegységet hagytak, majd egy táborig kórházat rendeztek be. Csak jóval később, 1944. december 22-én rendelték el a polgári lakosság munkatáborba szállítását: a 16 és fél év és 45 évi közötti német férfiakat, valamint a 17 és fél év és 30 és fél év közötti német nőket. Az 1945. január 9-iki kimutatás szerint az oroszok 509 személyt hurcoltak el. Lásd erről bővebben Monostori (Maász) Márton: *A hűség ára. Ártatlanok pokoljárása a II. világháború végén*. Mezőberény, 2006; Kollárné Hegedűs Vanda: *Mezőberényi német származásúak*

Akkoriban sok rémhír keringett, adatszerűen névvel, hellyel és dátummal alátámasztva. Például Jánossy Dénesnek, az Országos Levéltár főigazgatójának Bajáról Budapestre a fronton keresztül feljutott egyik ismerőse beszélte, hogy saját szemével olvasta a plakátokat, amelyek szerint minden ruhaneműt be kell szolgáltatni, és a férfiak csak egy öltönyt tarthatnak meg. Szabó túltett mindenkin, amikor az én helyzetemhez alkalmazva meghatározta a nyilas propaganda rágalmait. A valóságban, mint 1948-ban Békéscsabán megtudtam, itt nem voltak atrocitások. A szovjet csapatok, mivel ellenállásra nem találtak, szabályos menetelakulatban átvonultak. Arra, hogy a lakosság nemzetisége iránt érdeklődtek volna, példa nem volt, és valószínűleg ugyanez ismétlődhetett meg Mezőberényben. A pohár ezzel betelt. Ez volt Szabóval utolsó beszélgetésem, útjaink végleg elváltak. Meg kell mondanom, hogy ő sem tett soha kísérletet a találkozásra. Egymásba botlottunk ugyan 1945 után néhányszor. Az is előfordult, hogy szót váltottunk, de soha többé nem beszélgettünk.

Helyzetemet a vakhírek és magamra maradottságom hatására egyre nyugtalanítóbbnak éreztem. Másokkal együtt kezdtem én is a menekülésben látni a megoldást. A hivatalos politika általában erre ösztönzött mindenkit. A nyilas kormány a vele együttérzés jelének tekintette Budapest elhagyását, a Nyugatra költözést, és a kultuszminiszter, Rajniss Ferenc pedig a budapesti egyetem tanárainak tartózkodási lehetőséget biztosított Szentgotthárdon, valószínűleg a ciszterci apátság épületében. Az orvosi kar két tagjáról tudom, hogy ott éltek át Budapest ostromát.

Felkerestem az egyetemi ügyosztály vezetőjét, Baráth Tibor kolozsvári egyetemi tanárt, hogy megtudjam, mi vár reám, mire számíthatok. Őt egyetemi hallgató kora óta ismertem. Mint első és nagyon kedves tanítványát Szekfű az én költségemre küldte ki Bécsbe annak idején anyagot gyűjteni a *Vörös emigrációhoz*,²⁹ és disszertációját³⁰ dicsérettel elfogadta. Bár a hallgatók az alapvizsga után csak annak a tanárnak szemináriumi gyakorlatain szoktak részt venni, akinél szigorlatozni szándékoztak, Baráth eljárta Domanovszky gyakorlataira is. Sőt, ha a professzor valami magyarázatot fűzött a felolvasott részhez, azonnal jegyezni kezdett. Ez is szokatlan volt, mert a hallgatók vagy úgy gondolták, hogy a magyarázat fülükben ragad, vagy hagyták azt, mint érdektelent elröppenni. Edit, Baráth mellett ülve, egyszer arra lett figyelmes, hogy szomszédja nem is jegyzetel, csak úgy tesz, és közben rajzolgat, firkál. Csodálkozó kérésére Baráth könnyedén felelt: „Hadd örüljön az öreg és hadd gondolja, hogy érdemlegesen beszél.”

jóvátételi munkán a Szovjetunióban 1945–1947 között, <https://www.sulinet.hu>. Utolsó letöltés: 2020. január 16.

29 Lásd a III. fejezetet.

30 A magyar állam adóügye 1605–1648. 1. közlemény. *Századok* 64. (1930) 4–6. sz. 607–655.; 2. közlemény. 7–8. sz. 687–737.

Domanovszky meg is becsülte. Franciaországi ösztöndíjhoz juttatta, és annak élvezetében évekig meghagyta.³¹ Mindaddig, amíg haza nem jött, hogy átvegye a kolozsvári egyetemre kineveztetéséről szóló dekrétumot.³² Domanovszky nagylelkűségéből Baráth egy évtizedig zavartalanul külföldön tartózkodhatott. Ő volt az egyetlen történész, aki úgy lett professzor, hogy előzőleg sehol sem hivataloskodott. Irigyeltem, hiszen arra volt korlátlan lehetősége, amiből nekem egyévnyi sem jutott. Feladata az volt, hogy a történettudomány francia irányítás alatt álló nemzetközi szervezetének, az International Committee of Historical Sciences-nek a főtitkára, Michel Lhéritier mellett mint asszisztens tevékenykedve a magyar érdekeket képviselje. Ezt a munkáját bizonyára eredményesen végezte: legalábbis, hogy Domanovszky egy cikluson túl a Committee háromtagú tanácsának tagja maradjon, és helyébe ne Nicolae Iorga jusson, amit persze én is nagy nemzeti gyászra méltó vereségnek éreztem volna.

Amíg a *Századok* szerkesztőségének a tagja voltam, gyakran kértem tőle ismertetést egyrészt a disszertációja témájához kapcsolódó, másrészt oly francia könyvekről, amelyek felől a hazai olvasóközönség felvilágosítását hasznosnak véltem. Mivel minden esetben megkaptam a kért recenziót,³³ sőt összefoglaló cikket is a francia középiskolai tankönyvek magyar részéről,³⁴ annak ellenére értékesnek találtam közreműködését, hogy írásai soha sem hatoltak mélyre. Viszonzásul nagy szívességet tett nekem azzal, hogy beajánlott Gustave Glotz akadémikusnak az általa szerkesztett *Histoire générale*³⁵ középkori része, a *Histoire du Moyen Âge* munkatársául. A sorozat IX. kötetében Kelet-Európa 1204–1453. évi történetének megírását szívesen vállaltam, és annak tudatában, hogy a magyar történettudomány győzelme volna, ha a francia olvasóközönség az én előadásomból ismerné meg a kelet-európai fejlődést, büszkén készültem kötelezettségem teljesítésére. Hogy a tervezetnél sajnós tovább nem jutottam, azt azzal tudnám megmagyarázni, hogy még nem éreztem magamat felkészülve a felelősségteljes feladatra. További pár évre lett volna szükségem.

A haladékot a sors megadta, de ebben nem volt köszönet. A háború kitörése, majd Párizs német megszállása miatt bizonytalannak látszott az egész vállalkozás. Nagy lehetőséget ejtettem ki kezemből. Azt a többé vissza nem térő alkalmat szalasztottam el, hogy az európai történetírás idősebb generációjának tagjaival együtt szerepeljek. Kikkel is kerültem volna egy színvonalra? Alfred Coville, Joseph Calmette, Henri

31 Baráth párizsi tartózkodásáról és ottani tevékenységéről lásd bővebben Ablonczy Balázs: Ördögcsékéren. Baráth Tibor párizsi évei (1930–1938). *Történelmi Szemle* 58. (2016) 3. sz. 429–450.

32 Baráthot 1940-ben nevezték ki a kolozsvári egyetemre. Vö. erről Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár* 7. (2006) 5. sz. 69–79.

33 Például *Századok* 65. (1931) 198–201.; 68. (1934) 1–2. sz. 86–89.; 7–8. sz. 348–355.; 69. (1935) 1–2. sz. 231–239.; 69. (1935) 7–8. sz. 366–367.

34 Magyar történet a francia középiskolákban. *Századok* 69. (1935) 9–10. sz. 442–450.

35 A sorozat kötetei 1928-ban jelentek meg Párizsban.

Pirenne, Robert Fawtier, Ferdinand Lot, François-Louis Ganshof, Charles Diehl, Charles Petit-Dutaillis voltak azok, akiktől eddig is igyekeztem tanulni, s akik közül nem egynek hogy nem lehettem egy évtizeddel korábban tanítványa, csillapíthatatlanul sajnáltam.

Amit Baráthnál nem érttem, az az *Annales d'histoire économique et sociale* által képviselt újabb irányzat iránti értetlensége volt, és hogy nem kerestem kapcsolatot az École Normale Supérieure-rel,³⁶ ami pedig Eötvös collegiumi tagságából önként adódott volna. Ehelyett a jobboldali mozgalom felé fordult rokonszenvével. Az *Annales*ben szóhoz jutó irány helyett pedig mint új kutatási ágat, az arckép-ábrázolások kútfői értékesítését igyekezett itthon meghonosítani.³⁷ Hazatérve jobboldali szellemben írt rövid magyar történeti összefoglalást adott ki,³⁸ amelyet a Szekfű irányítása alatt álló *Magyar Nemzet* elutasítóan bírált.³⁹ Ellentéte Szekfűvel rokonszenvet ébresztett bennem iránta, és 1943-ban Kolozsváron meg is látogattam lakásán.

Talán kevesellte együttérzésem kifejezését, vagy mert jobboldaliságomat nem találta elég szilárdnak, pártoktól tartózkodásomat pedig megbízhatatlansággal azonosította, most, hogy felkerestem, a hivatalos formák közé zárkózva fogadott. Megnyugtató, hogy a főváros kiürítése alkalmával én is kapok majd értesítést. Ajánlotta, hogy a személyenként engedélyezett ötven kg terhére vigyem majd el munkáim egy-egy példányát. Közölte, mint legfrissebb megnyugtató hírt, hogy a Tisza-vonalat tartani fogjuk. Végül hevesen kitört azok ellen, akik készek a szovjet haderő bevonulása esetén hűségüket tenni. Ugyanakkor hozzátette, hogy Szálasi, visszatérésekor senkin sem fog bosszút állani.

A hivatalos út igénybevételén kívül volt még egy további lehetőségem Budapest elhagyására. Demiáni Zoltán még augusztusban megígérte Bonyhádon, hogy idejében elszállít bennünket teherautón, ha tarthatatlannak ítéli a katonai helyzetet, vagyis ha öt számunkra a tizenkettedik óra. Kománk – fiának keresztszülei voltunk – megtartotta szavát. Egy nap, $\frac{3}{4}$ 11 körül, becsönget egy katonai sofőr és közli Demiáni őrnagy üzenetét, hogy a teherautó a Hunyadi János úton készen áll elszállításunkra. S az egyedüli kérése, hogy $\frac{1}{2}$ 12-re legyünk ott. Mit tehettem? Visszaüzentem, hogy az idő rövidege miatt nem tudok felkészülni, és így lemondok az autó igénybevételéről.

36 Azaz a legtekintélyesebb franciaországi felsőfokú párizsi tanintézettel.

37 *A történeti képkutatás kialakítása, jelen állapota és magyar feladatai*. Paris, 1935. (Magyar tanulmányok).

38 *Magyar történel*. Kolozsvár, 1941.

39 Lásd elsősorban Bölöni György és Gogolak Lajos (Ángus) bírálatait: *Magyar Nemzet* 4. (1941) szeptember 12. 207. sz. 5–6.; szeptember 15. 208. sz. 5–6.; szeptember 16. 209. sz. 4.; szeptember 17. 211. sz. 4.; november 7. 254. sz. 5.; november 8. 255. sz. 5.; november 12. 255. sz. 5.; november 29. 273. sz. 5., továbbá Komoróczy György kritikáját: *Századok* 76. (1942) 7–8. sz. 929–931. Ez utóbbiról vö. még Glatz F.: Fejezetek, i. m. 798.

Bár nem így képzeltem az ígéret teljesítését, elismeréssel adóztam a leleményességnek, hogyan lehet a szószegés vádját elkerülnie egy becsületére féltékeny tisztnek.

Amint Magyarország rohamosan hadszíntér lett, október végén a lét vagy nemlét problémája már úgy fogalmazódott meg számomra, hogy itthon maradunk-e vagy Budapest elhagyása után továbbmegyünk Németországba. Azok, akik akkortájt az enyémehez hasonló helyzetben, úgy látták, hogy helyesebb elhagyni otthonukat, mint elszenvedni egy ostrom megpróbáltatásait, mindnyájan abban bizakodtak: vissza fognak még egyszer térni. Az elvakultak vagy csodafegyverekben bízva, vagy a szövetségeseink közti ellentétek kiszélesedésében reménykedve. Mások, az életéért remegő többség, egyszerűen úgy gondolta, hogy a vihar elülte után folytatja majd megszokott munkáját.

Velük szemben bizonyos voltam, hogy számomra nincs visszatérés. Ha tehát elmegek Budapestről, idegenben kell megélhetést találnom. De hol és hogyan? A német tudományos körökkel nem volt kapcsolat. Nem úgy, mint Alföldi Andrásnak vagy Gallus Sándornak, a régésznek, akik nemzetközi, országhatároktól független munkaterületen dolgoztak. Én túlságosan is benne éltem a magyar világban. S mert ennek érdekeiért küzdöttem, bíráló magatartásom⁴⁰ nem szerezhett barátokat a némettség körében. Még bécsi pártfogókban sem reménykedhettem.

Ha a távoli jövő sivárnak látszott, még inkább ilyenek a jelen. A német összeomlás legközvetlenebb következményeül az adminisztráció felbomlását vártam, a jegyrendszeren nyugvó közéletmezés csődjét. Egy éhhalállal küzdő országban az idegenből menekültek csak terhet jelentenek. Szükségképpen ők az elsők, akiknek élelmiszer-adagját redukálni fogják. Ez ugyan nem következett be, és a német szervezőképesség újból megállta helyét. Kishitűségem tehát alaptalannak bizonyult. Amikor azonban latolgattam a lehetőségeket, pesszimizmusom nem látszott indokolatlannak.

Mégis, meg kell mondanom, Magyarország végleges elhagyása mellett döntök és vállalom a teljes bizonytalanság minden kínját, ha ismerem Illyés Gyulától *A puszták népét*.⁴¹ Sajnos vagy szerencsémre – ma sem tudom, mit gondoljak – ezzel a remekművel csak akkor barátkoztam meg, amikor mint fiaim kötelező iskolai olvasmánya kezembe került. A legkitűnőbb XX. századi magyar publicisztikai munkának neveztem magamban, Széchenyi *Hitelé*hez hasonló jelentőségűnek. Amíg el nem olvastam, mint annyian mások, én is a parasztromantika bűvöletében éltem. Elégedetlenkedve a társadalmi viszonyokkal, a parasztságban kerestem és véltem megtalálni azt az őstalajt, amelyre a szebb és jobb jövő felépülhet. Ezt a hazug ábrándot tépte szét Illyés

40 Mályusz bírálatáról, különös tekintettel a hitleri Németország történetírásának, illetve történettudományának kritikájára, lásd a III. és IV. fejezeteket.

41 A mű első kiadása: Bp., [1936].

azzal, hogy megmutatta a magyar szolgalelkűség gyökereit. Szörnyű volt a kiábrándulás, a rádöbbenés, hogy azok, akik a gazdaszektől elviselték a pofonokat és csak akkor ébredtek ember voltukra, ha már bottal akarták őket verni, új uraik szeszélyeit is zokszó nélkül teljesítik, parancsaikat pedig végrehajtják. Érdemes olyan nép körében élni, azt nemzetének érezni, lakóhelyét pedig hazának, amelynek nincs sem gerince, sem önbizalma? Érdemes ezért a konglomerátumért bármit is tenni?

Nemcsak akkor éreztem, hogy kár minden vesződéséért, hanem korábban is az lett volna meggyőződésem, ha a zseniális könyv felnyitja szememet, s akkor, 1944 novemberében örökre háttat fordítok Magyarországnak. Annak ellenére mondom ezt, hogy ma már tudom: nem sikerült volna idegenben megállani helyemet. Edit pedig, gyenge tüdejével, belehal a nélkülözésekbe.

Menni vagy maradni: ez az alternatíva szükségessé tette, hogy együtt legyek családommal. Leutaztam tehát Bonyhádra, és az első vonattal visszatértünk Budapestre. Ha már a lemenetel is nehéz volt és kimerítő, a vonat folyosóján az álldogálás még inkább olyanak bizonyult többedmagammal. A vonat már nem is a fővonalon ment, hanem Pakson keresztül, lassan és késedelmeskedve.

Budapesten tovább folytatódott töprengésem. Negyedóránként változott elhatározásom. Ennyire bizonytalan még soha nem voltam életemben. Egyre többet foglalkoztatott a névtelen levél. Azt, bevallom, nem tartottam valószínűnek, hogy komoly elhatározás beharangozója volna. Annyi judíciumom volt, hogy tudjam: szereplésem nem volt oly fontos, hogy arra ily ítélettel kellene reagálni. Tartanom a hazatérő emigránsoktól volt miért, de ennek még nem jöhetett el az ideje, mert valószínűtlen, hogy előre parancs érkezett Moszkvából kivégzésekre. Különbösen is, micsoda igazságszolgáltatás az, amely a bűnöst egyenesen felszólítja, hogy mentse irháját, és szabad utat biztosít számára? Arra a következtetésre jutottam, hogy a levél célja ijesztés lehet. Felmerült azonban bennem az a gyanú is, hogy talán lehet valami komoly dolog a háttérben. Hátha valami mégis készül ellenem, amit megtudott egy jóakaróm, és hogy megmentsen, rám ijesztett. Remélve, hogy kihúzom nyakamat a hurokból.

A dolog később is furdalta oldalamat. Elfogadható magyarázatra jó negyedszázad múlva jutottam, amikor Ajtai Miklós, Fehér Lajos és társaik, a kormányzó apparátus és a párt csúcsemberei, kiléptek a homályból, ahol addig szerénységük visszatartotta őket, és módot találtak, hogy a Gömbös-szobor felrobbantásánál, a Városi Színházban tervezett nyilas nagygyűlés megzavarásánál és az ellenállás egyéb bizonyosságtételeinél játszott szerepükről fellebbentsék a fátyolt. Talán azért ily későn, mert addig sok szemtanú már meghalt. Mások emlékezete pedig alkalmas lett arra, hogy úgy lássa a történeteket, amint a napi krónika megmagyarázza. Ez idő tájt a televízió helyszíni közvetítést adott egy politikai díszünnepségről, és azt az Akadémiai Üdülőben én is végignéztam. Amikor a vezérszónok, Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes

furcsa féloldalas mozdulattal fellépett a szószékre, hirtelen eszembe villant, hogy ezt a különös mozdulatot én már láttam egyszer. Éspedig egy tavaszi szemeszter félév végi aláírásakor, 1943-ban vagy 1944-ben. Akkor egy ugyanúgy előlépő hallgatóm indexét tette elem aláírásra. Én teljesítettem kívánságát, csak úgy, mellékesen azonban megkérdeztem, hogy részt vett-e előadásaimon? Mire ő – mi mást is várhattam – igennel felelt. További kérdésemre pedig, hogy hol szokott ülni, hátra az ablak melletti pad felé mutatott. Az ilyesféle érdeklődésnek semmi értelme sem volt. Következménye még kevesebb, mert az indexeket mindég láttamoztam és egyszer-egyszer azért vettem fel a kérdést, hogy az ellenőrzés lehetőségére figyelmeztessenek.

Bár semmi bizonyítékom nincs rá, a névtelen levél szerzőjének ma Fehér Lajost tartom. Indítóokát pedig, a későbbi fejleményekből következtetve, azzal magyarázom, hogy rám akart ijeszteni. Ő már tudhatta, hogy a háború után azok, akik külföldre távoznak, szigorúbb elbánásban részesülnek, mint azok, akik itthon maradnak. S ha azt nem is sejtette, hogy a Pázmány-egyetem majd olyan határozatot fog hozni, hogy a határon túl menekülő tanárok érdemtelenek katedrájukra és attól meg kell fosztani őket, azt számításba vehette, miszerint Budapestről elriasztva kellemetlen helyzetbe hoz engem. Ha valóban ez volt szándéka, nagyobb jót nem tehetett velem, mint azzal, hogy fenyegetését közölte. Ha ugyanis békében hagy, budai lakásomban maradok családommal együtt. S mert házunk az ostrom legvégén esett el, egy voltaképpeni óvóhely nélküli ház szűk pincéjében nagyon sokáig szenvedjük az összezsúfoltág és a repülőbombák robbanásainak a következményeit. Azzal viszont, hogy a Budán maradáástól elriasztott, hozzásegített, hogy a nélkülözésektől mentesüljünk.

Ekkortájt, 1944 őszén a budapesti zsidóság körében sokan próbálkoztak a nyilas terrorral szemben védelmet találni a svéd követségnél olyan formán, hogy attól pártfogó levelet szereztek.⁴² Senki sem hitt abban, hogy ilyesféle írás felmutatásával visszaretentheti üldözőit, de mint a menekvés egyetlen megmaradt módját igyekezett, aki tehette, kipróbálatlanul nem hagyni. Ugyanolyan kevés bizalommal, mint ők, megkísérletem én is a menekülésnek ezt a módját. Tudtam, hogy Luther Társaság élén álló elnöktársam, Ordass Lajos kelenföldi evangélikus lelkész svéd iskolázottságával mint a skandináv művelődés propagátora kapcsolatban van a követséggel, és ezért az ő közvetítését kértem.

Biztatására a követség egyik alkalmazottjával beszéltem telefonon. Őt Ordass úgy jellemezte, hogy le van neki kötelezve, mert ajánlására vették fel magyar munkatársul. A hang birtokosa nő volt, származását pedig jellegzetes hangsúlya azonnal elárulta. Amikor megértette, hogy én akkorra kérek védelmet, amikor a szovjet csapatok bevonulnak Budapestre, fölénye még nagyobb lett. Azt a tanácsot adta, hogy pró-

42. Mályusz itt elsősorban a svéd diplomata, Raoul Wallenberg embermentő tevékenységére utal.

báljak valamelyik parochián menedéket találni. Ezek kezdetben biztonságos helyek lesznek, zárta le beszélgetésünket, később azonban annál veszélyesebbek. Ordass lehangoltan értesült védenca eljárásáról, segíteni azonban nem tudott.

Sajátságos módon egyikünknek sem jutott eszébe, hogy menedéket találhatnék az evangélikus egyház, Üllői út 24. alatti székházában, ahol társulatunk könyvtára, az utca felől pedig könyvesboltja volt. A ház nagyobb részét a Luther Kollégium foglalta el, amely akkor üresen állott. Hely tehát volt, és az épület a svéd vöröskereszt védőtáblájával is rendelkezett. Mindezt 1947-ben tudtam meg. Sőt azt is, hogy a kollégiumban az ostromot többen vészelték át. Olyanok, akik oda beszorultak és akiknek élelmezéséről, hogy éhen ne haljanak, az egyházegyetem főtitkára gondoskodott. Mindezt 1944 októberében még nem lehetett előre látni. Akkor nagyon fájlaltam, hogy saját egyházam nem tud rajtam segíteni.

Mint égből az angyal keresett fel egy november eleji napon lakásomon Horváth Konstantin. Ne hagyjam el Budapestet, még kevésbé menjek Németországba, tanácsolta. Hite, hogy nem érhet baj a háború után, hiszen nem vétettem semmit, úgy hatott rám, mint az abszolúció, feloldozás a világ elmarasztaló ítétele alól és szabadítás a lelkiismeret gyötrő kétségeitől. Vigasztaló szava visszaadta önbizalmamat. Ha ő, aki minden órámon és gyakorlatomon jelen volt, úgy ismert meg, hogy nem szolgáltam rá a kiközösítésre, miért is ne ébredt volna fel bennem a remény: az igazság serpenyőjébe vettette ártatlanságom ki fog derülni? Megkönnyebbülve hallgattam Horváth meghívását, hogy költözsem a Bernardinumba, és a dolgok elrendeződéséig legyek vendége. Megnyugtató, hogy senkinek sem leszek terhére. Nyolc-tíz zsidó lakik már náluk, mondotta, éppen én legyek tehát az, akit nem fogadna be?

Ahogy döntöttem, a fejlemények egyszerre gyorsan és kedvezően következtek. Edit a gyerekekkel együtt az enyémhez hasonló menedéket talált egyetemi évfolyamtársa, Jármay Edit segítségével, a Sacré Coeur-apácák zárdájában, ahol akkor már nagy tömeg zsidó nő és gyermek húzódott meg. Lakásunkat pedig átadtuk Juhász István kolozsvári református teológiai tanár családjának. Ők annak idején, mint oly sokan mások, életüket féltve hagyták el otthonukat. Budapesten azonban rájöttek, hogy nincs értelme a továbbmenekülésnek és elhatározták, hogy itt várják be, mit mér rájuk a végzet. Magukhoz vették Juhásznak Pest környékén, talán, Vecsésen lakó szüleit és együtt szenvedték el – helyettünk – az ostrom gyötrelmeit.

Számomra nagy megnyugvás volt, hogy a lakást nem kellett üresen hagynunk, és azt gondos kezek tartották rendben. Elővigyázatosságból senkivel sem köztöltük, hogy Budapesten maradunk. A házbeliek úgy tudták, hogy Sopronba megyünk. November 13-án végigjártam a ház ismerős családjait, bejelentettem, hogy másnap eluta-

zom.⁴³ Editet és a gyerekeket, amíg utánam jönnek, kinek–kinek pártfogásába ajánlottam. Ezek után 14-én hajnalban, a Keleti pályaudvar felé véve az irányt, eltávoztam. Kézitáskával és átmeneti kabátomra húzott télikabátomban, miután a még néptelen Rákóczi úton leszálltam a Múzeum körút után az első megállónál, hogy onnan a Horánszky utca felé haladjak, már úgy látszottam, mintha az állomásról tartanék a városba.

Edit pár nap múlva hagyta el lakásunkat. Egy házbeli család, Kardovánék menekült rokonait vidékről felhozó parasztgazdával sikerült megállapodnia, hogy a szőnyegekkel és kofferokkal elszállítja őt és a gyerekeket a Keletibe. A bakra felülve az atyafi mellé, Edit az Erzsébet hídon át a Belváros utcáin keresztül a Mikszáth Kálmán térre irányította őt. Ott megállította, és lerakatva vele a terhet, a fuvardíjat megtetézve közölte vele, hogy útja a kialakottnál hamarabb véget ért. Erről azonban felesleges beszélnie. Ezzel valamennyien révbe jutottunk.

Közel voltunk egymáshoz, hiszen a Horánszky utca a Mikszáth Kálmán térbe torlik. Nemcsak híreket kaptunk egymásról, hanem találkozhattunk is. Karácsonyig, amíg a voltaképpeni ostrom meg nem kezdődött, Edit ismételten átjött a Bernardinumba. Egyszer pedig, már besötétedés után, én is megnéztem a szállásukat. Ő és a gyerekek, Jármay gondoskodásából, nem közös teremben, más menekültekkel együtt laktak, hanem a földszinten külön szobát kaptak. Edit a szőnyegekkel barátságos otthonná varázsolta.

Ő hamar beletalálta magát a kolostori életbe. Jól érezte magát az apácák körében, akiknek tetszett őszinte vallásossága, és hogy az oltáriszentség kitételekor, amikor félóránként felváltva a térdeplőn, megszakítás nélkül kellett imádkozni, ő is részt vállalt. Mindazért a kolostor többi befogadottjánál, akik zsidók voltak, nagyobb figyelemben részesült. Ehhez járult, hogy a gyerekek hamar népszerűek lettek. A főnöknő, svájci német hölgy, ellágyulva hallgatta, amikor Kacor székre állítva elénekelte a Bonyhádon felszedett érzelmes német katonadalokat. Mint pedagógus pedig ugyanő megítélhette a fiúk előhaladását, amikor ők franciául elfújták a Sacré Coeur-indulót.

Kevésbé tág, de még mindig kényelmes elhelyezést kapott Edit, amikor az ablaküvegek betörése után az óvóhelyre kellett beköltöznie. Itt már csak kis füle jutott egy-egy családnak, de szőnyeggel azt is el lehetett zárni. Edit szomszédja egy fiatalasszony volt, pólyás gyermekkel. Úgy tudta róla, hogy Szegedről menekült és Bálint Sándor etnográfus professzor felesége. Összebarátkozva vele, segítette őt a csecsemő fűrésztésénél. Feltűnőnek találta ugyan, hogy Ortutay Gyula gyakran felkeresi szomszédját, de ezt a kolléga hitvese iránti figyelemmel magyarázta. Csak amikor véget ért

43 Vö. erről még a *Függelék*et.

a nyilas uralom, tudta meg, hogy Ortutay feleségével azonos, akit ő Bálintné gyanánt ismert meg.⁴⁴

Ha már a Sacré Coeur is nyugodt biztonságot nyújtott, ugyanezt még inkább elmondhatom a Bernardinumról. Vendége voltam egy rendnek, amely híres a művelődés iránti fogékonyságáról és franciásan az előzékenységet keresetlen, finom modorral évszázadok óta egyesíti. Utolérhetetlen tapintattal vett körül az egész ház. Mindenki úgy viselkedett, mintha én tennék szívességet azzal, hogy elfogadom a vendéglátást. Schwartz Elemér, német nyelvész kollégám, amikor kifejezést adtam rendje⁴⁵ udvariassága iránti bámulatumnak, magától értetődően jegyezte meg: „Igen, mi úri rend vagyunk és az is akarunk maradni.”

A Bernardinum épülete (Horánszky utca 6.), valamikor Dollinger Gyula orvosprofesszor családi háza, az utca felől egyemeletes volt, középen az udvarba vezető széles kapualjjal, ebből jobbra nyíló és az emeletre vivő lépcsőházzal. Itt, az emeleten kaptam vendégszobát, közvetlenül Konstantin lakása és dolgozószobája mellett. Ablakom az utcára nézett, amelynek csendjét nem zavarta most az ugyanitt lévő román követség forgalma, amióta ez bezárta kapuit. Az utca jellegét katolikus egyházi intézmények adták meg. Itt volt a premonstreiek tanárképző intézete, a Norbertinum, a Népleányok nevű apácarend kolostora és egy másik, amelyeket mind lakóházakból alakítottak át. A Mikszáth Kálmán teret, ahová utcánk vezetett, a Sacré Coeur-ön kívül, vele oldalt átellenben, a jezsuiták temploma és kolostora szegélyezte. Aki pedig a téren körülnézett, az egyik mellékutcában kápolnát, a másikban a ferencesek Korda nevű könyv- és kegytárgy-kereskedését pillanthatta meg. Az egész városrészt a csend és nyugalom légköre lengte át, lakosaiban erős volt az összetartozás érzése.

A ciszterci atyák közül egyesek kora reggel, jóformán hajnalban felkeresték az apácazárdákat. Ott elmondották miséjüket, utána vigasztaló szavakkal erősítették a bizonytalan jövőtől rettegő női lelkeket. Közben meghallgatták azokat a híreket, amelyeket otthon, ha fontosaknak látszottak, közöltek Konstantinnal vagy a vacsora utáni pihenéskor a társalgóban megjelentekkel. Étkezésünk színhelye, a refectorium [ebédlő] az épület bal szárnyának földszintjén volt. A reggeli ideje kötetlen volt, az ebédé és vacsoráé szigorúan megszabott. Nem illett elkésni, már csak azért sem, mert ima hangzott el kezdetükkor és befejezésükkor. Közben pedig a napos lektor

44 Ortutay feleségét, Kemény Zsuzsát 1944. szeptember 9-én született Marianna nevű leányával együtt bújta a Sacre Coeur-zárdában mint a szegedi etnográfus, Bálint Sándor feleségét. Vö. erről bővebben Bíró-Balogh Tamás: „Zsuzsannát ölelem, ha már ott van.” Ortutay Gyula életrajzához. *Tiszatáj online – irodalom, művészet, kultúra* 2016. március 26. – Ortutay eredetileg azt tervezte, hogy feleségét Bajor Gizinél „rejtí el”, de mivel az otthonában az ő férje után is nyomoztak, ahol mindenkit igazoltattak, meggondolta magát. (Vö. erről Ortutay Gyula: *Napló*. I. 1938–1954. Szerk. és a jegyzeteket írta Markó László. Bp., 2018. 368.)

45 Schwartz a ciszterci rend tagja, annak felszentelt papja volt.

[olvasó kanonok] valamely folyamatosan felolvasott épületes munka egy-egy részével adott tápot a figyelmes hallgatóknak. Mint vendég az asztalfőn, Konstantin jobbán ültem, mellettem pedig a ház gazdasági ügyeinek intézője, Evetovics Kunó foglalt helyet. Nem kis dolog lehetett oly sok ember ellátásáról gondoskodni és az intézmény ezernyi ügyes-bajos problémájáról intézkedni. Az örökké mozgó tevékeny ember azonban győzte a munkát. Találékonyságával pedig a gondjaira bízott házát átsegítette minden akadályon.

Szobámban csak az éjszakát töltöttem. Napközben, délelőtt és ebéd után, a könyvtárban tartózkodtam. Ez a tágas udvar túlsó végén, az utcai front szélességében a rend által és céljaira 1910 körül emelt épület első emeletén volt berendezve. A könyvtálmány, gondosan összeválogatva, csak az egyetemi hallgatók igényeit szándékozott kielégíteni. Történeti részében azonban az egyház múltjával foglalkozó művek szép számmal akadtak, ami nagy segítségre volt munkámban. Magammal hoztam ugyanis az *Egyházi társadalmat*, és azt sikerült is befejeztem. A könyvtárban megszokott helyen ültem: a belső hosszú asztal bal oldali végén az ablak felé, ahol a világítás a legelőnyösebb volt.

Karácsonyig, tehát közel másfél hónapig, itt teltek el napjaim. Oly zavartalan, békés nyugalomban, amelyhez hasonló talán soha nem jutott részemül. A könyvtár alatt a földszinten balra a kápolna foglalt helyet. Itt az esti zsolozsmákon nem, a vasárnap délutáni litánián azonban én is részt vettem. A szépen váltakozó karének, a szentségimádás szertartása minden alkalommal lenyűgözőtt. Ez a hangulat is hozzájárult, hogy kedvvel dolgozzam könyvem utolsó részein.

Az épület II. és III. emeletén, éppen úgy, mint az I. emeletnek a könyvtárral ellentétes szárnyában voltak a lakószobák, két-két személyre berendezve. Az atyák, életkorra csupa fiatal ember, egyetemi hallgató, akik az apáttól soron kívül nyerték el – mindenre elkészülve – a felszentelést, nem teljes létszámban maradtak Budapesten. Például Hervay is Zircen tartózkodott. Hely tehát volt a zsidó menekültek kényelmes elhelyezésére. Az épület magasan kiemelkedett a környező házak közül és legfelső emeletéről szép kilátás nyílt Buda felé a Gellérthegyre.

Egyetlen, korábban bizonyára fel sem tűnő, most azonban annál súlyosabbnak bizonyult hiányosság rontotta le értékét: nem volt pincéje, és így nem lehetett benne óvóhelyet berendezni. A bombatámadások elől mindössze a földszintre lehetett levonulni. Menekülést pedig ki-ki az isteni gondviseléstől vagy a jó szerencsétől várhattott. A védelmet találtaknak egyelőre legfőbb aggodalmuk az volt, mi történik velük nyilas razzia esetén. Találékonyan megpróbáltak bűvóhelyet kialakítani maguknak, ahová veszély esetén visszahúzódhatnak. Az atyák segítségével a földszinten, az épületnek a kápolnával átellenes részén, a könyvtár raktárhelyiségében nagy ládákat helyeztek egymás mellé, nyitott oldalukkal befelé fordítva, és az egészet oldalról és felülről, fahasábokkal vették körül meg fedték be. Az előtt, aki átment a helyiségen,

ügy tűnhetett fel, hogy a téli tüzelőt látja felhalmozva. Szakértő nyomozókat nyilván nem vezetett volna félre az építmény, próbatételre azonban nem került sor.

A nyilasok, hogy megmutassák, milyen eredendő különbség van köztük és a bolsevikok között, kesztyűs kézzel bántak az egyházakkal. Razziázók nem zavarták meg egyszer sem nyugalmukat, a régi rendőrök pedig, akik a VIII. kerületi kapitányság körzetében tevékenykedtek, megszokásból és érzelmileg egyaránt elismerték az egyházi intézmények területenkívüliségét. Egy idősebb rendőr őrmester, akinek feladata a román követség előtti őrség ellátása volt, és jól ismerte az utca lakóit, az ostrom utolsó szakaszában, amidőn maga is szállást kért a ciszterciektől, megmondotta nekem, hogy tudta ő, kik rejtőznek a Horánszky utcában. Feleslegesnek találta azonban bármit is tenni vagy jelteni ügyükben.

Az ostrom megkezdése előtt kétszer merészkedtem ki új otthonomból. Először Batthyány utcai lakásunkat kerestem fel. Elhatározásomat azzal magyaráztam magam előtt, hogy az *Egyházi társadalomban* vannak olyan hiányzó lapszámok, pontatlan címek, amelyek pótlásához, a hibák kiigazításához a Horánszky utcában hiányoznak a segédeszközök. Otthon ellenben csak le kellene emelni egy-egy kötetet és percek alatt el lehetne oszlatni a bizonytalanságot. Összeírtam tehát, jegyzet- és lapszám szerint a teendőimet, és listámmal felkerestem Juhászékát. Egy-két óra alatt sikerült elintéznem munkámat. A hiányok jegyzéke tetemesen összezsugorodott. Valójában persze a kíváncsiság vitt haza, megnézni, mi történik otthon; ismét megtapintani könyveimet, felfrissülni közöttük. Magyarázatom, hogy Sopronból alkalmi autóval jöttem, gyanakvást senkiben sem ébresztett.

Ugyanúgy második kiruccanásom sem, az egyetem központi épületébe, a rektori hivatalba. Az alkalmat erre az a rendelet adta meg, amely az állami alkalmazottak fizetése folyósításának feltételéül kötötte ki, hogy az illető leteszi az esküt Szálasi mellett és ezt igazolni tudja. Ennek a papírnak a megszerzésére mindazok a tanárok, akik Budapesten tartózkodtak, a rektori hivatalban gyűltek össze. Kínos helyzetbe kerültem, amikor Dudich Endre, a zoológus, egykori kollégista társam azzal üdvözölt, hogy hallotta, én is Sopronban vagyok. Csak azt nem érti, tette hozzá, hogy eddig még nem találkoztunk odalent.

Engem Mauritz Béla, a rektor állásfoglalása érdekelt. Mint kollégista, magántanárságom óta élveztem jóindulatát. Mint egyházához ragaszkodó evangélikus nemcsak mellém állt minden egyetemi és akadémiai problémámban, hanem ő lévén a természettudományosok vezére, barátai rokonszenvét is megnyerte és biztosította számomra. Pártfogó vonzalma barátsággá melegedett át, amióta Mátrafüreden, ahol villája volt, nyaralásaink alkalmával naponként találkoztunk, kisebb-nagyobb közös kirándulásokon vettünk részt. Felesége, a csupaszív és örökké tevékeny Terike néni pedig Editet és – unokáikkal egykorú – fiainkat szeretetében fogadta.

Számomra nagyon sokat jelentett mindenkor Mauritz véleménye. Feltettem tehát neki a kérdést, gondol-e arra, hogy elhagyja Magyarországot? Ő, abban a hiszemben, miszerint azon tépelődöm, átlépjek-e Sopronnál a határon, úgy adott választ, hogy az felért tanáccsal és aggódó figyelmeztetéssel: nem távozik el Budapestről. Ha meg kell halni, itt érje utol a halál, ne az útszélen kelljen „megdőglenie”. A megjelentek gyűrűjében állva, izgatottan és hangosan beszélt. Nyíltan fejezve ki valamennyi résztvevő érzelmeit. Megnyugodva távoztam.

Az impériumváltozást⁴⁶ a Bernardinum utcai épületének óvóhelyén éltem át. Ide karácsony után költöztünk le. A karácsonyestet még a könyvtár termében töltöttük, ahová, a zsidók is, valamennyien összegyűltünk. Egy kis énekkar szereplése fokozta az ünnepélyességet. Vendéglátóink derűs nyugalma, amelyet egyszerre csodáltam és irigyeltem, tette számomra felejthetlenné az estet. Az ostrom megkezdését számunkra a háztetők felett alacsonyan elhúzó szovjet repülőgépek gépágyúinak lövedékei és a közelünkben, talán a lovarda telkén felállított, kis kaliberű elhárító ágyúk válaszlai jelentették. Az utóbbiak napokig elszántan tartották magukat, frissen tüzeltek minden szovjet repülőre. S mert azok meg reájuk vadászva iparkodtak elnémítani őket, meg-megújuló párbajt érzékelhettünk fülünkkel. A repülők helyzete könnyebb volt, mint a védekezőké. Számukra minden célpont volt, ami felett csak elsuhantak: válogatás nélkül dobták le bombáikat és hirtelen fordulatot véve, egy-egy kiszemelt pont fölé többször visszatérve gyakorolták célzó ügyességüket.

A Bernardinum udvari épülete, magasan az utcai front fölé emelkedve és mert a tágas udvar a pilótának jó rátekintést engedett, különösen vonzotta őket. Ilyenkor, ha közelgő zúgást hallottunk, akik a könyvtárban tartózkodtunk, vagy az asztalok alá bújtunk, vagy a két ablak között álló könyvvállványt választottuk fedezékül. December utolsó hetében egy nap, amikor a szokottnál később mentem át a könyvtárba, az egyik ablakot kitörve találtam. Mint izgatottan felvilágosított [az] ott talált egyik vendégtársam, a gépágyúnak a közönséges puskagolyónál kissé nagyobb lövedéke az asztalra éppen oda csapódott, ahol ülni szoktam. Nem, nem a haláltól mentett meg elkésésem: a golyó az asztallapba fúródott és legfeljebb csak megijesztett volna.

A kitört ablakok azonban véget vetettek könyvtárban tartózkodásomnak, és ettől kezdve egy-egy könyv lapozgatására kellett szorítkoznom. Ekkor került szemem elé, a társalgó előterében, a *Budapesti Szemle* utolsó évfolyamainak bekötött sorozata. Amikor egy sötétedő délután találomra kihúztam egy kötetet, ez éppen ott nyílt ki, ahol Szekfűnek *Magyar renaissance, magyar barokk* című dolgozatommal polemizáló cikke kezdődött.⁴⁷ Tehát a kötet lapjánál, amelyet megjelenésekor nem olvastam el,

46 Azaz a Horthy-rendszer bukását.

47 Lásd erről a IV. fejezet 246. sz. jegyzetét.

mert nem akartam bosszankodni annak – bizonyosra vett – rabulisztikája miatt, és mert ezt a megoldást véltem a legalkalmasabbnak, hogy megvetésemet kifejezzem. Most hirtelen rám tört a kísértés, hogy immár mindenén túl, a viszonyok diktálta higgadtsággal mégis megnézem, mi a csodát tudott ellenfelem összefabrikálni. Kíváncsiságom azonban csak egy pillanatig tartott. Becsaptam a kötetet és visszatettem helyére, hogy a cikket azután se olvassam el.

Mivel a lehulló bombák okozta légnomás hamarosan végzett a többi ablakkal is, a társaság kénytelen volt életterét összeszűkíteni. A zsidók, állandóan razziáktól tartva, a hátsó épületben húzódtak össze. A páterek ugyanott aludtak. Ők azonban napközben többnyire az első épület óvóhelyén tartózkodtak. Ez szilárdan megépített alagsor volt, az utca szintje alatt, de az utcára néző pinceablakokkal, amelyekben a járóelők beláthattak volna, ha ebben nem akadályozza őket a fény kiszivárgását csökkentő elsötétítés. Ez a helyiség lett az ebédlő, és amióta a kápolna használhatatlan lett, a zsolozsmázás színtere, valamint Konstantin és az én hálóhelyem. A helyiség két végében voltak priccseink. Az enyém közvetlenül az udvar felőli lépcső bejáratánál, Konstantin az ablaknál. Mindennap szabályszerűen, ágyban térhettem nyugovóra; mindennap mosdhattam és borotválkozhattam.

A helyzet ugyan napról napra romlott, amint megszűnt a villanyvilágítás, a vízcsapok pedig csak hörgő zajt adtak. De volt olajmécses. A fiatal páterek pedig felfedezve az utca egy-két házának alagsorában a rég elfeledett kutakat, minden nap hoztak vizet, nemcsak ivásra, hanem nekünk kettőnknek mosdásra is elegendőt. Nem hiszem, hogy egész Budapesten lehetett volna még valakit találni, akit környezete inkább elkenyveztetett, mint engem a Bernardinum. Semmi jót nem vártam a jövőtől. Úgy fogtam hát fel, hogy tulajdonképpen siralomházban ülök, ahol a halálraítélt minden kívánsága teljesül.

A pincét Konstantinnal pár nappal azután hagytuk el, hogy egy nap a hajnali órákban az első szovjet járőr belépett óvóhelyünkre. Az előtte való este szokatlanul csendes volt. A védők a Nagykörút után a Kiskörútig vonultak vissza, feladva az egész széles sávot. Ez volt a szerencsénk, mert így a belső Józsefváros nem lett hadszíntér. A járőr, mint utóbb kiderült, két tisztből állott. Az utca felől óvatosan közeledtek, lépteik alatt ropogtak az üvegcserépek. Szóltam Konstantinnak és öltözni kezdtem. Cipőm meg lehúztam, amikor beléptem. Mennyire nem tudtam, hogyan kell viselkedni, azon nyomban kiderült. Órák ott feküdt az ágyam melletti széken, ahogy este oda készítettem. Szép óra volt, Omega gyártmányú, aranytokban, valamikor Bernben vásároltam. Megszoktam, hogy előadásaim alatt magam elé téve éveken át segítségével tartsam számon az idő múlását.

Az első, aki belépett, vállán a budapesti utcaseprők imént birtokba vett vízhatlan kabátjával, egész figyelmével feléje fordult. Érdeklődve kezébe vette, a mécseshez

vitte és nagy szakértelemmel nézegette. Tetszett neki, jó kedve támadt. Konstantin reflexei remekül dolgoztak: óráját a takaró alá csúsztatta, majd reverendáját magára öltve, franciául kérlelni kezdte rablómát, meg társát, aki szintén kíváncsian vizsgálta a zsákmányt, adja azt nekem vissza. Haragosan néztek rá, és rossz kedvük csak akkor oszlott el, amikor kértem Konstantint, hagyja az egész dolgot. Hanglejtésemből megérezhették, hogy mit mondtam, és jó szándékom elismerésre, sőt jutalomra talált. Egy gyenge minőségű acéltokos órát kaptam, feltehetőleg a kabát előző birtokosának tulajdonát, oly szavak kíséretében, amelyeket úgy éreztem, hogy cserére való felszólítást tartalmaznak. Anélkül, hogy egyetlen szót is értettünk volna egymás beszédéből, remekül megegyeztünk, annál is inkább, mert én helyesltem, bólintottam.

Sokáig úgy fogtam fel a történeteket, hogy veszteségem nagyobb kellemetlenséget hártott el. Évek múlva pedig szovjet–magyar kapcsolatok szimbólumának tekintetem az esetet, hiszen azokat is a kölcsönös egyetértés, testvéri és baráti érzelm jellemzi. Akkori hangulatomban még azzal is vigasztaltam magamat: veszteségem is közrejátszott abban, hogy a hátsó épületbe, amelynek különben templomra emlékeztető jellege volt, a következő napokban sem tette be lábát szovjet katona.

Amikor a szovjet csapatok elérték a Duna vonalát, a páterek befejezettek tekintették a harcokat, és velük együtt én is elhagytam az óvóhelyet. Sajnos túlságosan optimistáknak bizonyultunk. A gondnok, a folyton tevékenykedő Kunó atya mindjárt hozzálátott a legegésőbb hiányok pótlásához. Megható volt látni, mit érzett az egész ház a legfontosabbnak. A legfiatalabb páterek felmérték a környéket, hol található ablaküveget. A Ferenc körút egyik üvegkereskedőjének raktárában füstszínű katedrálüveg-táblákra bukkantak. Ragyogó arccal számoltak be az eredményről, és mihelyt megkapták az engedélyt a vásárlásra, kis kocsival sietve szállították be a táblákat, hogy azonnal beüvegezzék a kápolnát. Addig nem nyugodtak, amíg megint a régi és méltó környezetben nem zsolozsmázhattak, misézhettek. A következő lépés az utcai front megrongált tetőzetének kijavítása volt. Egy környékbeli cserepező mester vállalkozott a munkára. Anyagot is sikerült találni. A lépcsőkön és létrán a páterek vitték fel a mester keze alá. A tűzharc azonban még nem ért véget, és egy eltévedt lövedék – legalábbis így magyaráztuk – a derék embert halálra sebezte. A konvent megadta a munka halottjának a legnagyobb tisztességet, amire csak módja volt: Kunó vezetésével összesen öt felszentelt pap végezte el a gyászszertartást. A megbecsülés bizonyára vigaszt nyújtott az özvegynek.

Konstantin és én nem régi lakrészünkbe költöztünk, hanem az udvari épület II. emeletére, a könyvtár fölé. Ha jól emlékszem azért, mert az utcai frontra a páterek zsúfolódtak össze. De talán azért is, mert a csellengő katonák érdeklődésétől mentesnek bizonyult épület biztonságosabbnak látszott. Nem gondoltunk arra, de eszünkbe sem juthatott, ami bekövetkezett. Felköltözésünk kora délutánján, amikor

holminkat rakosgattuk, hirtelen hatalmas dörrenés kíséretében kitörték imént beüvegezett ablakaink és vakolatdarabok hullottak reánk. Amint a lépcsőházba kiléptünk és a por eloszlott, a felsietőktől halljuk, hogy a házat találat érte, amely a kapu felett magasan elhelyezett hatalmas Szt. Bernát-szobor fejét elvitte.

Nem valószínű, hogy a Gellérthegy tüzérsege célzó pontosságát akarta volna megmutatni. Azt is bajos volna elhinni, hogy éppen egyházi épület megrongálása volt a szándék. Mivel az eset kevéssel a várbeli német csapatok kitörési kísérlete előtt következett be, arra lehet gondolni, hogy a megmaradt hadianyag megsemmisítése érdekében került sor az esztelen lövöldözésre. Értelme nem volt. Remény, hogy az ostromlóknak kára lesz belőle, még kevesebb. Az oktan cselekedet, ezt mindenki tudhatta, csak a városnak és lakosságának okozhat kárt. Mi közvetlen közelből még egyszer megtapasztaltuk, mit jelent a nemzeti szocializmusnak Magyarország. Magam pedig elmélkedhettem, milyen folyamatot zárt le számomra az utolsó üdvözlés.

Kétségtelenül a véletlen múlt, hogy Konstantinnal együtt sebesülés nélkül megúsztuk a német búcsúlovást, hiszen csak kevés hiányzott, hogy ez végleg megszabadítson bennünket minden gondtól. Konstantinnak nem volt oka aggódni a jövő miatt. Bármennyire bizonytalan volt ez hosszú távon rendjére és az egyházra nézve, közvetlen veszedelem, megélhetési gond formájában, nem fenyegette. Hihetetlenül erős támaszt jelentett számára, hogy fegyelmezett közösség tagja, amely nemcsak őrizte évszázadok hagyományait, hanem azokat jövője érdekében bölcsen értékesíteni is tudta. A biztonságérzet, hogy nincs magára hagyatva, sőt számíthat őt ismerő sorstársai támogatására, akiknek viszont maga is segítségére lehet, továbbra is harmonikus élet lehetőségeit ígérte számára.

Az én helyzetem mindennek az ellenkezője volt. Egyetlen dolgot éreztem bizonyosnak: senkire sem számíthatok, de nem is kívánok számítani. Ahhoz, hogy reménytelennek lássam jövőmet abban a közösségben, amelyben addig éltem, a magyar történések körében, két – egymással szorosan összefonódó – tényező hatása alatt juttottam. Egyrészt biztosra vettem, hogy a magyar történelem új korszaka 1945-ben ott folytatódik, ahol 1919-cel megszakadt. S mert ezzel nyíltan szembehelyezkedtem, nem számíthatok megbecsülésre. Másrészt nem éreztem magamban elég erőt, kedvet pedig egyáltalán nem, hogy meggyőződésem ellenére viselkedjem és cselekedjem. A teljes letargia állapotában éltem, és azzal, hogy kimondtam magam felett az ítéletet, szinte kiprovokáltam a sorstól: ejtsen el. Éreztem, hogy nem helyes magatartásom. Sőt bizonyos voltam, hogy csak jelentkeznem kellene abba a pártba, amelyről tudtam, hogy az hamarosan visszavonhatatlanul az ország egyedüli birtokosa lesz, és máris a régivel azonos, ha ugyan nem nagyobb munkakörhöz juthatnék. Mégsem voltam képes másképp cselekedni.

Nem valami reménykedés akadályozott, hogy visszatér a régi világ. Ha valaki, úgy én éreztem, hogy a magyarság sorsa elválaszthatatlan a szovjet érdekszférajától. S nem is az feszélyezett, hogy volnának, akik illetlennek találnák pálfordulását, hiszen magatartási normám volt az „odi profanum vulgus...”.⁴⁸ Talán azért voltam képtelen bármit is tenni saját érdekében, mert túlságosan hatott rám Luther augsburgi kijelentése: „Itt állok, másként nem tehetek.”⁴⁹ S mert beleltem magamat, hogy a választott ügy mellett akkor is ki kell tartani, ha az reménytelen.

Kétségtelen – s ez utólag mentségem is lehet – nehezen tudtam volna segíteni magamon. A legközelebbi kollégák, a Pázmány-egyetem történészei egyetértettek, hogy ne maradjak a bölcsészeti kar tagja. Szekfű a legkitartóbban, több okból és régtől fogva ellene volt budapesti tanárságomnak. A katolikus–protestáns ellentét mint érv már többé nem volt használható. Nem lehetett tőle várni, hogy a most adódó jó alkalmat ragadja meg, és nem ugyan a klérus segítségével, de más módon ki ne tétettesse szűrőmet az egyetemről. Szekfű a politikai életben oly tekintélyhez jutott, hogy vele senkinek sem volt kedve szembehelyezkedni. Ellenkezőleg, aki tehetett, akinek módjában volt, igyekezett ellesni gondolatait, kitalálni szándékait, és azok szerint cselekedni. Felteszem, hogy nem mindegyikük lett kérlelhetetlen ellenfelem és többségük mellém áll, ha valahonnan erre ösztönzést.

Mindazok azonban, akik Eckhardt Sándor, Gerevich vezetésével Szekfűt támogatták egy évtizeddel korábban, most jelentős segítséget kaptak Huszti József, a latin filológus személyében. Neki közvetlen érdeke volt, hogy utódom Deér József legyen, mert úgy szabadabbá lett a Történettudományi Intézet igazgatói széke, amelybe veje, Kosáry Domokos kívánt beleülni. Kosáry érvényesülésének épp annyira nem volt politikai akadálya, mint Deérének, noha ő Hóman mellett a Teleki Intézet titkári teendőit látta el.⁵⁰ Mindketten úgy számítottak ugyanis, hogy Hómant nem szívük szerint szolgálták. Baloldali érzelműek voltak, és ami a leglényegesebb, 1944 nyarán idejében eltávolodtak az egykori minisztertől. Az igaz, hogy viselkedésük a kétszínűség megtestesülése volt, de nem kellett önmaguk előtt szégyenkezniük, mert magatartásuk környezetük előtt helyeslésre talált, sőt követésre és irigylésre méltónak. A Huszti-klika,⁵¹ központjában a család fejével, Révhegyi Rózsi néniével,⁵² aki mint valami

48 „Odi profanum vulgus et arceo.” / „Gyűlölöm az aljanépet és távol tartom magam tőle.” Quintus Horatius Flaccus: Carmina, III. 1. 1.

49 Luther Márton nem Augsburgban, hanem Wormsban a birodalmi gyűlésen 1521. április 17-én állítólag elhangzott beszédének utolsó mondata, amikor tanainak visszavonására akarták kényszeríteni.

50 Deér 1941-ben lett a Teleki Intézet titkára, majd még ugyanebben az évben annak igazgatója. Mályusz utódjává, azaz az egyetem Középkori Magyar Történelmi Tanszékének vezetőjévé 1946 elején nevezték ki. Vö. erről még IV. fejezetet.

51 Huszti József, Deér József, Kniezsa István.

52 Azaz Huszti József feleségével.

keresztespók ült a magyar tudományos élet hálójának egyik zugában, éberem figyelve, mikor kell zsákmányára rárohanni, évtizedes gyakorlattal háta mögött kiválóan értett ahhoz, hogy az érdektelenek, a közömbösök hangulatát befolyásolja, irányítsa. Ily támogatókkal a háta mögött, Szekfűnek csak az volt a dolga, hogy az időhöz és körülményekhez illő magyarázatot megadja, miért történik velem az, ami már elvégeztetett.

Ha már nem a kollégák, talán a tanítványok fognak segíteni és ráznak fel letargiámból, gondolhattam volna. Kettejük magatartása maradt meg emlékezetemben a közömbösök tömege mellett, két kis csoport képviselői. Mindkettőjüket Erdély története hozta közel hozzám. Szentgyörgyi Mária elfogadott olyannak, amilyennek megismert, és azt próbálta elérni, hogy szakmai környezet és a tágabb világ igazodjék hozzám. Rokonát, Szent-Györgyi Albertet igyekezett meggyőzni, mellém állítani. Naiv kísérlete csak kudarccal végződhetett. A másik, Kicsi Sándor több korszerű adottsággal rendelkezett. Székely szegény parasztasszony törvénytelen fia volt, Eötvös-kollégista, minden hájjal megkent, ravasz fickó. Éppen ellentéte Szentgyörgyinek. Amíg ez disszertációs témája anyagát hangyaszorgalommal gyűjtögette, neki semmi tudományos munkához sem fűlt foga. Már MADISZ-titkár⁵³ volt, amikor egy vasárnap délután felkereste Konstantint, majd biztatására, bejött hozzám a könyvtárba. Jó szándékkal eltelve, talán hálát is érezve a tőlem kapottakért, tanácsokat adott. Tessék olvasgatni Szentmihály (Molnár Erik) könyveit, ajánlotta. Nem tartottam szükségesnek közölni vele, hogy ismerem az „ajánlott olvasmányt” és mi arról a véleményem. Tanulságul azt szűrtem le, hogy ő és politikáló társaim, a Györfly-kollégisták⁵⁴ és hasonzórúiek helyesnek találják, ha a politikaival együtt járó ideológiai változásokhoz igazodik a történetfelfogás és a történeti szakkutatás. Azt pedig magától értetődőnek veszik, ha kihullanak a tanárok közül azok, akik nem közvetítenek korszerű ismereteket.

Csalódást nem érezve állapíthattam meg magamban, hogy tanítványaimtól nincs mit várnom. A legegyszerűbb megoldás az lett volna mindenki számára, ha eltávozom Magyarországról, mert akkor az utólag megfogalmazott szankció értelmében minden tárgyalás nélkül engem is meg lehetett volna fosztani állásomtól. Más egyetem, így a szegedi, nem volt ennyire szigorú. Az ottani polgári iskolai tanárképző főiskola pedig egyenesen jó pontnak számította, ha eltávozott tanára magával vitte, és most visszahozta tanszéke felszerelését, mondván, hogy annak megmentése érdekében cselekedett.

53 MADISZ: Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, 1944. december 31-én Szegeden hozták létre. Kicsi Sándor 1945 februárjában lépett be a szervezetbe.

54 Azaz a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének a tagjai.

Rólam az a hír járta, hogy nem vagyok Magyarországon, és ezért meglepetésként hatott, amikor – Konstantin tanácsára – a legelső kari összejövetelen megjelentem a dékáni hivatalban. A harcok még a Balaton környékén folytak, és így nem lehetett kétség, hogy az ostrom alatt Budapesten voltam. A dékáni hivatal titkári szobájában volt a tanácskozás. Én Gimesi Nándorral, a botanikussal együtt jöttem, aki mint ciszterci, ekkor szintén a Bernardinumban lakott. A kis asztal körül már ültek néhányan, a fő helyen természetesen Szekfű, Groó Gyulával, a kémikussal beszélgetve. Hatalmas lila-ősz körszakáll övezte arcát. Szembe ült az ajtóval, így ő volt az első, aki meglátott. Meglepődésére illett a kifejezés: szája tátva maradt, szeme majd kiugrott. Kevesen voltunk.

Még Alföldi Andrásra emlékezem, aki nyüzsgésével is sietett a világ tudomására hozni, hogy most jött fel az ő napja, amit különben a Szovjet–Magyar Baráti Társaság elnöki tisztének elvállalásával is hangsúlyozott.⁵⁵ Virgoncságát jó erőben léte is indokolta. Hála ügyességének, hogy az egyetemre családjával – mindjárt a földszintre –, Domanovszky tanári szobájába és az ösztöndíjtanács helyiségébe beköltözve rátette kezét egy ott tevékenykedő magyar katonai alakulat pénztárára. S hála kitűnő háziasszony feleségének, aki a pénzt a vásárcsarnokban hízott libák vásárolgatására fordította, a többi éhenkórász kolléga nem kis irigységére.⁵⁶

55 Mályusz itt a Magyar–Szovjet Baráti Társaság jogelődjére, az 1945. június 9-én Budapesten megalakult Magyar–Szovjet Művelődési Társaságra utal. Ennek első elnöke nem Alföldi, hanem Zilahy Lajos, al-elnöke pedig Ligeti Lajos volt. Alföldit Szekfű Gyulával, Navratil Ákossal, Zelovich Lászlóval, Molnár Erikkel stb. együtt a társaság elnöki tanácsának a tagjai közé választották. Lásd erről Megalakult a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság. *Szabad Nép* 3. (1945.) június 10. 62. sz. 5.; Gönyei Antal: *Dokumentumok Magyarországi nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből, 1945–1948.* Bp., 1988. 186–189. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez, 8.)

56 Mályusz értesülései arról, Alföldi miként vészelte át, illetve élte túl Budapest ostromát, másod- vagy harmadkézből kapott rosszindulatú híresztelések lehettek. Megjegyzései mindazonáltal a közte és Alföldi közötti lévő, nem éppen jó viszonyból is fakadhattak. Ugyanis, amint az Alföldinek Hajnal Istvánhoz intézett egyik leveléből (Bp., 1945. február 23.) kitétnik, a róla terjesztett hamis hírekkel ellentétben, ő egészen másként élte át az ostromot, és az azt követő időszakot: „Karácsony előtt megbeszélésünk értelmében beköltöztem az egyetemre, és mivel jobb nem akadt helyettem, dékánhelyettesi minőségben a mai napig megkísértem a Kar épületeinek, gyűjteményeinek és egyéb értékeinek a védelmét, valamint azt, hogy a pokoli összevisszaságban valami fegyelmet és rendet teremtsék. Először a magyar katonaság fosztotta ki intézeteinket, több mint 40 légibomba és pár tucat belövés törte össze a főépületet stb. ajtajait, ablakait; néhány közvetlen találat pedig hatalmas robbanásokat okozott. [...] A beszállósított magyar katonaság féktelenül fosztogatott a környéken, majd bent minálunk, úgy hogy sok baj volt velük, majd Beznák orvoskari kollégánk, Buzágh Aladár és Erdey-Grúz Tibor segítségével sikerült egyetemi telepünkről a további beszállósításokat távol tartani és drámai körülmények között átadni a főépületet az oroszoknak. Közben engem lakásomból kitelepítettek az oroszok, és a holmimat teljesen szétdúlták és kifosztották. [...] Lelkes Pistával együtt, aki az ostrom után nagy agilitással sietett segítségemre, sikerült a várostól lisztet és borsót szerezni, amelyet részben a budaiak részére tároltunk, de az utóbbi napokban nagy izgalmak között elvitte a lisztet egy orosz csoport, majd a maradékot egy másik, amelyet segítségül hívtunk. Most avval fogunk kísérletezni, hogy egyetemi népkonyhát állítunk fel. [...] Élelem itt egyelőre nincsen, de ha egyedül jönnél, akkor borsó- és bablevest ehethnél egyelőre a

Nem emlékszem, hogy érdemleges dolgokról esett volna szó a konferencián. De, ami engem illet, az volt a fontos, hogy megmutassam magamat és érzékeljem, hová tesznek az emberek. Az utóbbit illetőleg tapasztalatom kedvezőtlenül ütött ki. Kényszeredett udvariasság volt a jellemző. Groó pedig annyira belemerült a diskurzusba, hogy alig volt érkezése tudomást venni üdvözlésemről, pedig hát visegrádi nyaralásunkkor feleségeinkkel kölcsönösen felkerestük egymást, és – úgy tűnt fel – akkor a köztünk levő korkülönbség ellenére is, közvetlenül érintkeztünk. Megjelenésemnek volt még egy következménye: a diáktanácskozásokon nem esett többé szó arról a nagylelkű felajánlásról, hogy könyvtáram, elkoboztatva, legyen a rosztovi egyetemé.

Miután sorsom elintézésének legegyszerűbb módja hajótörést szenvedett, körülményesebb megoldásra került sor. Hamarább kiderült, mintsem ilyenre gondoltam volna. Szekfű, aki feleségével⁵⁷ együtt Lassovszky Károlynál, a csillagásznál kapott szállást a Szép utcában, unalmában sorra látogatta belvárosi ismerőseit, és így feljött Konstantinhoz is. Voltaképpen többről volt szó, mint udvariassági látogatásról. Hiszen 1944 őszén, amikor jónak látta eltűnni Budapestről, a ciszterciek előszállási birtokán húzta meg magát.

Talán tudta, hogy a Bernardinumban élek, talán nem, elmondotta, mi lesz a sorsom. A magyar nép elleni magatartásom lesz a vád ellenem, nyilatkoztatta ki, a vád bizonyítéka pedig *A magyar történettudomány*nak az a mondata, amely a zsidóságnak a magyarságtól való diszkriminálásáról szól.⁵⁸ Mivel 1945-ben nem is az antiszemitizmus, hanem a zsidóság bármilyen bírálata súlyos delictumnak, népellenes bűnnek számított, Szekfű jóslata hihetőnek látszott. Konstantin mégis megjegyezte, hogy oly kijelentés, aminek semmi konkrét következménye nem volt, senki személy szerint hátrányát nem érezte, állásvesztés kimondásához gyenge indok volna, és az nemcsak a jog, hanem a morál szempontjából nézve sem fogadható el. Mint a következmények megmutatták, Szekfűre nem maradt hatástalan az érvelés. Természetesen nem

feleségem főztjéből. Azt hiszem egész sor professzor rá lesz szorulva erre a megoldásra.” MTA KIK Kt. Ms 5385/115. Alföldinek és másoknak a „bölcsetkari telep” megmentése érdekében kifejtett érdemeit Hajnal később külön méltatta. Lásd erről Jegyzőkönyv a budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1945. évi április hó 17-én tartott II. rendkívüli (ez idei 6.) üléséről. ELTE Lt. 8a.

⁵⁷ Amtmann Antónia.

⁵⁸ „Még veszedelmesebb következményekkel járt a zsidó szellemiség térfoglalása, a zsidó tömegek beözönlése. A rugalmas nemzetfogalom előttük is megnyitotta az utat és lehetővé tette, hogy akiknek bölcsője Tarnopolban ringott, a magyarság nevében beszéljenek, sőt helyenként cselekedjenek is. [...] A különbség, hogy az évezredek viszontagságokat átvészelt magyarság tömegei szakadtak el anyaföldjüktől, és adtak helyet a Galíciából bevándorlóknak, nem látszott jelentősnek. Nem volt érdemes kutatni, hogy a statisztika számoszlopai mögött olyanok vannak-e, akik nem tudtak mások lenni, csak magyarok, vagy pedig olyanok, akik éppen most magyarnak nevezik magukat.” Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 20.

érdemben, hanem oly értelemben, miszerint a teológiai erkölcsan paragrafusainak útvésztojében igyekezzék úgy megtalálni a módot céljának eléréséhez, hogy az ne legyen gyóntató által kifogásolható.

A formát az igazolási eljárás szabta meg, amely minden közalkalmazottnak helyén maradását vagy azonnali elbocsátását öttagú politikai testület döntésétől tette függővé. Az igazolóbizottságok, amelyek tagjait az öt politikai párt delegálta, felhatalmazásukat az illetékes nemzeti bizottságtól kapták, amely a közhatalom birtokosának tekintette magát. A cseppfolyós állapot sok mindenre adott lehetőséget. A lényeges dolgokban az történt, amit a kommunista párt akart. De mert ennek figyelme nem terjedhetett ki mindenre és mert taktikájához tartozott, hogy hagyjon másoknak is szabad mozgásra teret, sok furcsa dolog történhetett.

Györfly György is megtehetette, hogy bosszút álljon Pasteiner Ivánon, amiért mint az Egyetemi Könyvtár főigazgatója lehordta naplopása miatt. Sőt, talán el is bocsátotta a könyvtár státusából. Egyszerűen leült írógépéhez és egy szelet papíron közölte Pasteinerrel, hogy többé nincs köze a könyvtárhoz, annak vezetését Mátrai László veszi át.⁵⁹ S az értesítést aláíratta sógorával, Farkas Ferencsel mint a Budapesti Nemzeti Bizottság titkárával.⁶⁰ Hasonló önkényeskedésre a soknál is több alkalom adódott. Nem hiába vágyódott vissza másokkal együtt az elmúlt szép napokra éppen Farkas és gondolt arra, hogy 1956-ban Nagy Imre utolsó kormányában államminiszteriséget vállalva⁶¹ visszanyeri egykor élvezett hatalmát.

1945 tavaszán elég volt, ha az igazolóbizottság egyetlen tagja felemelte szavát valaki ellen, számíthatott többi társa beleegyező csatlakozására. Köztudott volt, hogy csak az remélhet igazolást, akinek nincs ellensége, feljelentője, és nincs, aki állását, demokratikus érzelmeire hivatkozva, magának igényli. A leghatásosabb jogcímet a zsidó származás jelentette. Itt elég volt a tény. Az egyetemek, mint akkor jóformán egyedüli tudományos intézmények, mágnesként vonzották közülök a tudományos hajlamúakat. Egy csoport ügyvéd a jogi kart szállta meg, és osztozott meg annak katedráin. A budapesti zsidó gimnázium tanárai tartózkodóbban, egyelőre igényüket jelentették be, hogy később annál hevesebben érvényesítsék azt.

59 Arról, vajon Györfly Györgynek volt, illetve lehetett-e valamilyen akármilyen személyes indítéka Pasteiner Ivánnak az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztjáról történt elmozdításában, kutatásaink során nem találtunk adatokat. Mátrait Pasteiner eltávolítása után 1945 februárjában nevezték ki az Egyetemi Könyvtár főigazgatójává.

60 Farkas Nemzeti Parasztpárt egyik vezetőjeként a bizottságnak nem titkára, hanem főtitkára volt.

61 Mályusz itt harmadik Nagy Imre-koalíciós kormányra (1956. november 3–7.) utal, amelyben Farkas a Petőfi Párt néven újjáalakult Nemzeti Parasztpártot képviselte.

A bölcsészkar igazolóbizottság még meg sem alakult⁶² és máris köztudomású volt, hogyan fog ügyemben határozni. Nem mint döntést, de mint Szekfű elhatározását, előre közölte ezt velem Hajnal István dékán. Akkoriban három doktori szigorlatom volt egymás után. Aki kész volt szakdolgozatával és elértem, azzal sietve beadattam munkáját doktori értekezés gyanánt. Éreztem, hogy nincs sok időm a jutalomosztásra. De mindhárom szigorlóm meg is érdemelte, hogy elnéző enyheségem könnyűvé tegye szóbeli vizsgájukat. Konstantin az előszállási ciszterci uradalom történetével, Szent-Györgyi Mária Kővár vidék társadalomtörténetével, Kállai Erzsébet Kraszna megye településtörténetével jelentkeztek.⁶³ Mindhármuknak boldogan írtam be a jegyzőkönyvbe a summa cum laude-t. Sajnos, elmaradt Vehovszky Erzsébet a homonai uradalom nemzetiségi viszonyairól, Szalay György pedig Zsigmond király gazdaságpolitikájáról írott értekezésével. Így az előbbi Debrecenben Szabó Istvánnál, az utóbbi Domanovszkynál tette le szigorlatát.⁶⁴ Nemcsak kiváló eredménnyel, hanem elismeréssel is, aminek jele, hogy Domanovszky tervbe vette Szalay disszertációjának megjelentetését.

Mivel a szigorlatok elnöke hivatalból a dékán volt, Hajnallal ismételtén találkoztam. Úgy tettem, ami nem is esett nehezemre, mintha nem érdekelne sorsom, és nem kíváncsiskodtam. Az utolsó alkalommal, amikor négyszemközt voltunk, bizalmasan közölte: Szekfűnek az a terve, hogy az Országos Levéltárba kerüljek. Alapjában véve kedvező volt a hír, hiszen a levéltárban annak idején szívesen dolgoztam.⁶⁵ De nem

62 A Pázmány Péter Tudományegyetemen már 1945. március 10-én megkezdődtek egyetemi tanárok igazolásai. Lásd erről *Népszava* 73. (1945) március 11. 38. sz. 4. Az egyetem bölcsészkarán azonban erre még nem került sor. A *Népszava* tudósítója nem véletlenül sürgette, hogy ezen a karon is induljanak meg az igazolási eljárások: „Hajlandó-e az egyetlen bölcsészeti karon végre alapos és szigorú rostálást kezdeni saját kebelén belül? Hajlandó-e megvizsgálni a professzorok tudományos munkáinak politikai jellegét, a tanárok viszonyát Hóman Bálinthoz és így a hitlerizmushoz?” Lásd ezt *uo.* április 25. 74. sz. 3.

63 Lásd erről bővebben a IV. fejezetet.

64 *Vö.* erről *uo.*

65 Mályusz az Országos Levéltárban való esetleges alkalmazásának lehetőségéről levélben beszámolt Jakó Zsigmondnak, aki azonban úgy vélte, hogy nem ez lenne Mályusz „sorsának megnyugtató rendezése”. Attól tartott ugyanis, „hogy az Országos Levéltár sem hozná meg azt a nyugalmat” volt professorának, amire igazán szüksége lenne. Ehelyett „a magyarság” és Mályusz szempontjából a „legjobb megoldás” szerinte az volna, ha Mályuszt „a kolozsvári egyetemen való tanításra »ítélnék«”. Jakónak azonban magának is kétségei voltak ezt a „megoldást” illetően: „Sajnos azonban ez – legalábbis amíg lényeges [sic!] politikai változások nem történnek itt is – csak vágyálom.” Mindazonáltal úgy látta: „talán nem tartozna annyira a lehetetlenségek birodalmába, hogy amint az állapotok kicsit szilárdulnak, úgy szerezzék meg a Professor Úr is az Országos Levéltár mellett is feltétlenül szükséges környezet-változást, mihamarább idővel lejjönne ide az erdélyi középkori okmánytár munkálatainak vezetésére.” Kolozsvár, 1945. június 1. MTA KIK Kt. Ms 6401/259. – Jakó később szintén felvetette, hogy Mályusz akár Kolozsváron folytathatná pályafutását, és vegyen részt az Erdély történetével foglalkozó kutatási programban. *Vö.* erről Jakó következő Mályuszhoz írott leveleit: Kolozsvár, 1945. augusztus 16. MTA KIK Kt. 6401/261.; Kolozsvár, 1945. augusztus 24. MTA KIK Kt. Ms 6401/262.; Kolozsvár, 1946. február 23. MTA KIK Kt. Ms 6401/265.

tetszett a közlés módja. Egyrészt úgy tűnt fel, mintha Szekfű jóindulatának bizonyosága volna állásvesztésem. Annak jele, hogy a tudomány érdekét mindenképp fölé helyezi, erőt vesz személyes érzelmeim. Másrészt Hajnal azt sejtette, hogy ebben a kedvező fordulatban nagy része van közbenjárásának, rábeszélésének, mellettem felsorakoztatott érveléseinek.

Mivel ismerve őt tudtam, hogy barátsággal viseltetik irántam, és bizonyosra vettem, hogy sokszor kiállhat mellettem, meg akartam őt kímélni a védelmemmel járó fáradozástól. Valahol ilyesféleképpen feleltem: „Ugyan hagyd, ne pazarold rám pártfogásodat. Az igazolás még nem dőlt el, elég lesz majd később határozni.” Bizonyára helyesebb lett volna inkább Szekfű jóindulatára tennem bíráló megjegyzést, de már késő volt. Hajnal magánkívül volt dühében és rám kiáltott „Takarodj innen, ti Edittel mindig csak lenéztetek bennünket, most már végleg elegendem van belőled.” Utalása legszemélyesebb évtized előtti sérelmére, megértette velem, hogy nem műfelháborodás tanúja vagyok. Nem alkalomkeresésnek, hogy megszabaduljon egykori barátságunk következményeitől, s elvegye kedvemet, hogy segítségért valaha még hozzá forduljak. Azt hiszem, jól eltaláltam, mit válaszoljak: „Dékán Úr, a maga idegeit, úgy látom, megviselte az ostrom, inkább mint az enyéimet.” Ezzel sarkon fordulva faképnél hagytam.

Egy dolog bizonyosnak látszott: állásom elvesztése nemcsak befejezett tény, hanem az mindenki szemében magától értetődő dolog, amelyet nem érdemes késleltetni és csak siettetni lehet. Ennek megfelelően türelmetlenkedett a hallgatóság. Mivel igazolásomig formailag aktív tanárnak számítottam, az előadások pedig megkezdődtek, a hirdetőtáblán bejelentettem, hogy nagy kollégiumom a magyar nép középkori történetéről szól. Ugyanarra a témakörre gondoltam, amelyet 1937–1938. első félévében „A középkori magyar néptalaj” címen ismertettem, és amelynek tárgya a magyarság területi elhelyezkedése volt.⁶⁶

Egyetlen megbeszélésre került sor, annak latolgatására, hogy mikor tartsam óráimat. Mindössze ketten jelentek meg: az egyik Eperjessy Géza volt, a másik Szent-Györgyi Mária. A távol maradók véleményüket a hirdető táblán közzölték a világgal ilyen formán: „A népbíróság előtt, ne az egyetemen beszéljen!” Szent-Györgyi lerađirozta ugyan a felszólítást, tovább azonban nem próbálkoztam. Egyébként is hamarosan megkaptam Hajnal (április 25-i) sorait, hogy mint dékán tanácsolja, a kellemetlen következmények elkerülése érdekében, várjak az előadások megkezdésével.⁶⁷

⁶⁶ Lásd erről IV. és VI. fejezeteket.

⁶⁷ Hajnal a következőkről informálta Mályuszt: „komoly figyelmeztetést kaptam, hogy tüntetni akarnak ellened, ha előadásodat megkezded. Az ilyen tüntetés kétségtelenül káros hatással lenne az igazolások folyamatára is, az érdekelteken kívül megszenvedné a Kar is. Ezért, egyes kollégákkal való megbeszélés alapján is, igen kérem, várj előadásod megkezdésével az igazolás elvégéztéig.” MTA KIK Kt. Ms 6400/299.

Amit *A Mai Nap* egy interjúbán ily formában közölt: „addig is, míg az igazolásokat lefolytatjuk, a nem oda való elemeket, a fasiszta művek szerzőit eltávolítottuk egyetemünkről. Például Mályusz professzort [...] szintén eltanácsoltam a tanítástól.”⁶⁸

68 Hajnal idézett mondata Mályuszról pontosan így hangzott: „Például Mályus [sic!] professzort, akiről mint tudósról a legnagyobb tisztelettel nyilatkozom, s akinek, szerintem, a híre rosszabb, mint valójában, szintén eltanácsoltam a tanítástól.” Az interjú készítője, aki szándékosan megmásította Hajnal nyilatkozatát, cikke befejező soraiiban szóvá tette, hogy Mályusz mint a „völkisch» ideológia képviselője, még meghirdethette tanóráját: „Előadása: A magyar nép a középkorban. Heti 3 óra. Előadó. Dr. Mályusz Elemér. Tévedés ez a táblácska, vagy Hajnal professor Rosenberg forrásából fakadó történelmi hullámai mégsem mosták el egészen a »völkisch« gondolatot?!” Mályusz professor úr még tanít? »A magyar nép a középkorban« címén tart előadást a »völkisch« gondolat nagymestere.” *A Mai Nap* 21. (1945) május 9. sz. [Oldalszám nélkül.] Egy másik lap a meghirdetett egyetemi előadások kapcsán fontosnak vélte az alábbiakról tájékoztatni olvasóit: „Az egyetem bölcsészeti karán, mint értesültünk, a következők hirdettek előadást. Dékány István és Mályusz Elemér. Dékányról tudni kell: Szalasiék alatt előadást tartott a Bosnyák Zoltán-féle Zsidókutató Intézetben, továbbá »A mai társadalom« című könyve szemenszedett fasizmus. Mályusz Elemérről tudni kell: az »Egyedül Vagyunk« című lapnak cikkírója volt. Elég ennyi róluk.” *Népszava* 73. (1945) április 21. 72. sz. 3. – Mályuszt 1945 tavaszán más sajtóorgánumokban is támadták, különös tekintettel az *Egyedül Vagyunk*ban megjelent cikksorozata és a *Vörös emigráció* című könyve, amelyet „A fasiszta és szovjetellenes könyvek” listájára tettek, vagy éppen séggel Martinovics Ignácról írott művei miatt. Lásd ezekről A fasiszta és szovjetellenes könyvek első két jegyzéke. *Népszava* 73. (1945) május 19. 94. sz. 4. Zajai Béla, a kisgazdapárt sajtóorgánumának, a *Kis Újságnak* a cikkírója Mályuszt Hómannal, Hajnallal, Domanovszkyval és különösen Baráth Tiborral együtt mint a náci szellemiségű magyar történettudomány képviselőjét tartotta számon, hangsúlyozva többek között, hogy „Hóman csak azt támogatta, aki osztotta náci politikáját. Német járószalagra fűzött egy egész tudományt. Két megbízhatóbb segítőtársa [Hajnal és Domanovszky volt].” Zajai szerint Hajnal „már tíz éve előtt is náci szellemben adta elő a középkori világtörténetet. Domanovszky pedig legfőbb pártfogója volt két hírhedt nyilas történészünknek, Baráth Tibornak és Mályusz Elemérnek. Az utóbbi idők egyik legnagyobb kultúrbotránya volt, amikor Hómanék Baráth Tibort nevezték ki a kolozsvári egyetemre, az ifjú Baráth Tibor ugyanis nem tudományos munkájával, hanem néhány nyilas förmedvényével érdemelte ki katedráját. Tudományos pályáját méltóképpen fejezte be, amikor a múlt év végén Szalasiék kormánybiztosaként Németországban telepedett le. Viszont Mályusz Elemér még mindig Pesten van, sőt részt kér az új egyetem munkájából. Úgy látszik elfeledkezett azokról az időről, amikor az *Egyedül Vagyunk*nak [sic!] volt »ünnepelt« cikkírója és Oláh Györggyel együtt a nyilas Magyar Művészek Házát igazgatta. De mi nem felejtettük el!” Tisztogatás a tudományban. Akik elmenekültek és akik maradtak. *Kis Újság* 59. (1945) április 25. [sz. nélkül] 4. A Magyar Nemzet tudósítója, beszámolva a Magyar Tudományos Akadémia 1945. évi nagygyűléséről, szintén meglehetősen negatívan nyilatkozott Mályuszról, hasonlóképpen azt állítva, miszerint ő a nyilas Magyar Művészek Házának az igazgatója volt: „Részt vett a tudományos kortéziában *Mályusz Elemér* is, az *Egyedül Vagyunk* főmunkatársa és a nyilas Magyar Művészek Háza volt igazgatója, aki jelenleg nem tarthat előadást az egyetemen és még többben azok közül, akik a közvélemény előtt reakciós felfogásukról ismeretesek, de az egyetemi igazolások elhúzódnása miatt eddig még nem kerültek ítékezés alá.” Lásd Az Akadémia nagygyűlésén megtették az első lépéseket az újjászervezés felé. *Magyar Nemzet* 1. (1945) június 2. 25. sz. 2. Vö. még Mályusz bírálatáról a. g.: Barabás Tibor: Martinovics. *Magyar Nemzet* 1. (1945) július 3. 50. sz. 12.; Rónay Mária: A Martinovics-per kulisszatitkai. *Világ* 1. (1945) május 17. 4. sz. 2. – Ezek a támadások lesújtották Mályusz tanítványait, akik közül többen is megpróbáltak volt professzoruk védelmére kelni és a Mályuszt ért méltánytalanságok miatt tiltakozásukat valamilyen formában kinyilvánítani. Így például Jakó Zsigmond, aki értetlenségének, felháborodásának és megdöbbenésének adott hangot a sajtóban napvilágot látott meglehetősen egyoldalúnak és elítélőnek tetsző írások miatt, egyszersmind védelmére kelt Mályusz népiségtörténeti kutatási programjának: „Mély megrendüléssel és keserű érzésekkel értesültünk

Pár nappal az igazolóbizottság összeülése⁶⁹ előtt Hajnal értesített, hogy az elnök⁷⁰ találkozni kíván velem.⁷¹ Nem tudtam mire vélni a dolgot, hiszen Horváth Zoltánt nem ismertem, csak azt tudtam róla, hogy Molnár Ferenc, a sikeres színműíró veje, a *Népszava* főszerkesztője.⁷² Meglepett barátságos modora és még inkább, amit közölt. „Lássam be, mondotta, hogy nem maradhatok professzor.” Ő azonban cserében biztosít, hogy továbbra is dolgozhatom. Megvalósíthatom a *Łsigmondkori Oklevéltár* kiadását célzó tervemet és megígéri, hogy anyagilag sem fogok rosszul jární, mert a minisztériumtól kieszközli: munkám ellenértékéül megkapjam a nyugdíj és tanári

-
- most már hiteles helyről arról a gyalázatos módról és őrült rövidlátásról, mellyel a Professor Ur sorsát el akarják intézni. Néhány hírlapi támadás szövegét is megkaptam azóta. Mindnyájan lelkünk mélyéig fel vagyunk háborodva azon az útszéli hangon, mellyel ilyen kérdéseket, ilyen alakok taglalhatnak. Az utca hangja itt is öblösen szól, de ezek az otrombaságok itt még sem annyira elszégyenítők és kétségbe-ejtők, mert jó részében [sic!] nem a magyarnak magyarral szembeni gyalázatossága tükröződik.” Jakó szerint volt professzora népiségtörténeti „kutatásai irányának helyességét nem az utókor fogja megbizonyítani. Lehet, hogy Budapesten igen; népünk törzséről leválasztott részéinél azonban már a jelen is ítél. Pesten folyhat akadémikus vita a népiségtörténet náci voltáról, tudományos és közösségi hasznáról, különféle érdekek érvényesítése elítéltetését okozhatja – nekünk azonban szükségünk van rá, és ragaszkodni is fogunk hozzá! Mi nem imperialista álmokat akarunk élesíteni népünkben a körülöttünk teljes türelmetlenséget jelenthető, s a mienkénél semmivel sem jogosabb imperializmusokkal szemben. Az Erdélyben élő mai magyarnál szomszédainkkal való kibékülést senki jobban nem kívánja. [...] A Professor Ur irányát összetéveszteni azokkal a népiség-, településtörténeti köntösben jelentkező kétségtelenül politikai szükségletektől is befolyásolt munkákkal, melyek éppen a Teleki Intézet körül felbujrázóztak, csupán rosszakarattal lehet. A magyar népnek, hogy szörnyű iránytalanságából kibotorkálhasson, ott is, itt is, meg kell ismerkednie a saját, a tömegek múltbeli helyzetével. Hát ugyan milyen történeti kutató irány alkalmas erre a feladatra, ha nem a Professor Uré? De szeretném azokat az urakat, akik a Professor Urat és irányát támadják, csak néhány hétre idehozni, hogy kicsit tárgyilagossabban ítélhessenek abban a kérdésben, hogy a magyar önismeretnek mik is a szükségletei és történeti módszerei.” Lásd Jakó levelét Mályusznak: Kolozsvár, 1945. június 1. MTA KIK Kt. Ms 6401/259.
- 69 A Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára a Budapesti Nemzeti Bizottság által kiküldött igazolóbizottság 1945. július elején kezdte meg működését Horváth Zoltán elnök vezetésével. Ezt megelőzően a bizottság felszólította az egyetem bölcsészkarát, miszerint felkéri „mindazokat, akik nevezett intézmény, ny. r. tanárok, r. k. tanárok, m. tanárok, lektorok és adminisztratív alkalmazottak, illetve altisztek olyan magatartásáról tudnak, amely a magyar nép érdekeit sértette vagy sérti, nyilasok, németbarátok voltak, bejelentéseiket 8 napon belül tegyék meg a bizottság elnökéhez, Horváth Zoltánhoz [...]”. Lásd erről A Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudomány-Egyetem Bölcsészettudományi Karához. *Népszava* 73. (1945.) június 27. 125. sz. 3.
- 70 Azaz az igazolóbizottság elnöke, vö. erről Széchenyi Ágnes: Magyar abszurd a baloldalon. Horváth Zoltán pályaképe. *Századok* 146. (2012) 1. sz. 154–155. A tanulmányt lásd még Magyar abszurd a baloldalon. Horváth Zoltán. (1900–1967). In: uő: *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból*. Eger, 2015. 155–184. (A továbbiakban a tanulmány első megjelenésére hivatkozunk.)
- 71 MTA KIK Kt. Ms 6400/300.
- 72 Horváth 1942-ben lett a *Népszava* külső munkatársa, 1945-től a lap szerkesztője. Lásd erről Széchenyi Á.: i. m. 154.

fizetés közti különbséget. Hozzátette még, hogyha most igent mondok, nem is kell megjelennem az igazolóbizottság előtt.⁷³

Ahhoz voltam szokva, hogy az emberek igazat mondjanak és állják szavukat. Mikképpen elképzelhetetlen volt számomra, hogy hátsó gondolattal beszéljen, tegyen bárki is ígéretet. Nemcsak én vettem készpénznek Horváth kijelentését, hanem mások is. Így Szentpétery, aki őszintén felháborodott, hogy nekem ezentúl jobb dolgom lesz, mint neki, hiszen előadástartás nélkül kapok tanári fizetést. Úgy képzeltem, hogy egész életem dől el végérvényesen. S hogy nem így lesz, az eszembe sem jutott. Ma sem hiszem, hogy Horváth félre akart vezetni.

Körülbelül három év múlva tudtam meg, hogy barátságos magatartásra Léeder Emma hangolta. Ő nem felejtette el, hogy 1922-ben doktori értekezésének⁷⁴ megbeszélését rózsadombi sétákkal kötöttük össze és tanulékonynak bizonyultam, amikor a Wagner-operák vagy Gerhart Hauptmann *Und Pippa tanztja*⁷⁵ szépségeinek megértésére oktatót. S – ami ritka erény – nem sértődött meg, amikor észrevette, hogy érzelmeim nem lobbannak iránta lánggra. S azt is megjegyezte, hogy a *Századok* nemcsak nyitva állott előtte, hanem a benne való szereplésre állandóan noszogattam. Sőt, talán arról is tudomást szerzett, hogy 1944 nyarán megpróbáltam a svéd követségben védeltséget szerezni számára.⁷⁶

73 Horváth ezt a véleményét egy 1945 nyarán, Balatonlellén tartott „diákkonferencián”, illetve az egyetemi ifjúság küldötteinek találkozáján elhangzott előadásában is megerősítette. Ezt tanúsítja az a „Nyilatkozat”, amit a konferencián fogalmaztak meg és amit az azon részt vett Mályusz-tanítványok (Sárközi Zoltán, Szente Imre, Víg Péter, Majsai Emil) lejegyezték. Ez a következőképpen hangzik: „Nyilatkozat. Budapesten, 1945. november 19. Egyeseket múltbeli tévedéseik miatt az ifjúsággal való közvetlen érintkezésektől ugyan megfosztunk, de mivel tudományos munkásságukat a demokrácia is nagyra értékeli, azért megadjuk a lehetőséget számukra, hogy tudományos munkásságukat a demokrácia érdekében folytathassák. Így Dr. Mályusz Elemér egyetemi tanár úr igazolása esetében ez az elv indította az igazolóbizottság elnökeként szereplő Horváth Zoltán urat arra, hogy olyan megoldást találjon, mely számára a legmértányosabbnak látszott. Mályusz professzor urat olyan meggondolatlanságokba, amelyek miatt katedráját nem tarthatja meg, de mint a történettudomány egyik kiváló művelője tovább fogja folytatni ezt a munkáját, akár a levéltárban, akár pedig valami más megbízatásban.” (Lásd ezt Mályusz örökösének tulajdonában.) Vö. erről még Hajnalnak Mályuszhoz 1945. július 28-iki levelét, amelyben Hajnal kifejtette, hogy javasolta Teleki Gézának és Horváthnak: Mályusz folytathassa a *Zsigmondkori Oklevéltár* és egyetemi tanári javadalmazását is mindenképpen hagyják meg neki. MTA KIK Kt. Ms 6400/301. Hajnal mint a Bölcsészettudományi Kar dékánja 1945. augusztus 10-én erről még egy igazoló iratot is kiadott: „Igazolom, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karára kiküldött igazolóbizottság dr. Mályusz Elemér egyetemi tanárnak tudományos munkakörben való további foglalkoztatását ajánlott[aj] a közoktatásügyi miniszter úrnak. Az ügy, a miniszter úr előzetes hozzájárulásával elintézés alatt áll.” Lásd ezt másolatban Mályusz örökösének tulajdonában.

74 Régi magyar úrmértékek. (I. közlemény.) *Századok* 57. (1923) 1–6. sz. 123–157.; uo. (II. közlemény.) 7–10. sz. 305–326.

75 Utalás G. Hauptmann *Und Pippa tanzt. Ein Glashüttenmärchen in vier Akten* (Berlin, 1906.) című négyfelvonásos mesedramájára.

76 Erről kutatásaink során nem találtunk adatokat.

Felteszem, hogy nem volt könnyű Horváth megnyerése, de sikerült. Főleg mert Léderer a „szocdem” párt művelődési politikája egyik irányítójának számított. Számomra Horváth állásfoglalása egyrészt azért jelentett sokat, mert Hajnal észrevehettem, hogy nem vagyok teljesen elveszve. Másrészt az ígéret a levéltári szolgálatba beosztásnál előnyösebb megoldással biztatott.

A bizottság előtt a kitűzött időpontban megjelentem. Egyrészt, mert nem akartam azt a látszatot kelteni, hogy lemondással magam is elismerem vétkes voltomat. Másrészt, mert kiderült, hogy nyugdíjazási kérelemmel nem lehet az igazolási eljárás elől kitérni. Az előjelek nem voltak kedvezőek. Az elnök⁷⁷ nem jelent meg időre. Helyette a Nemzeti Parasztpárt képviselője, Borbély Mihály vezette a kihallgatást. Nem ismertem személyesen, csak írásaiból, amelyek a *Társadalomtudomány* utóbbi évfolyamaiban jelentek meg.⁷⁸ Abból, hogy a jobboldali szociológiai folyóiratnak, nem pedig a baloldali *Századunk*nak volt a cikkírója, azt lehetett volna gondolni: konzervatív érzelmű. Hogy ez indokolatlan tévhit, azt magatartásával igyekezett most bizonyítani.

Egyedül ő beszélt, adott fel kérdéseket, a bizottság többi tagja hallgatott. Közülük a kisgazdapárt és a szakszervezetek képviselőjének nevét sem hallottam. Egyedül a kommunista párt delegáltját, Vigh Károlyt ismertem. Mint a Felvidék visszacsatolásával Budapestre került egyetemi hallgatóval, aki közvetlen közelünkben lakott, nemcsak kollokviumok alkalmával, hanem a villamoson is elbeszélgettem vele. De éppen, mert megtapasztaltam, mennyire korlátolt, és mert tudtam, hogy a Teleki Intézet díszkomcsija, akit Kosáryék orránál fogva vezetnek, abban is bizonyos voltam: nem remélhetek tőle tárgyilagosságot.

A vád alapja, mint Szekfű megmondotta Konstantinnak, valóban *A magyar történettudomány* lett. De nem valamelyik pontja, állítása vagy érvelése, hanem a pusztán tény, hogy az előzőleg az *Egyedül Vagyunk*ban jelent meg. Szekfű tehát elejtette korábbi tervét. Talán mert maga is belátta, hogy egyetlen konkrét pont túlságosan világossá teszi a vád törekenységét. Ami miatt egész életében panaszkodott: őt anélkül ítélte el a közvélemény, hogy munkáit teljes egészükben próbálta volna megérteni, és elolvasásuk nélkül rosszhiszeműen kiragadott pontok alapján ítékeztek felette. Ezt az eljárást most velem szemben minden gátlás nélkül alkalmaztatta. Annyira a hatalom birtokában érezte magát, hogy most nem húzódott vissza a háttérbe. Nem innen uszította, mint a múltban tette, csatlósait, hanem megjelent a bizottság ülésén – Kerékjártó Béla, a matematikus helyett, mint a kar képviselője –, tanácskozási, de nem szavazati joggal.

⁷⁷ Horváth Zoltán.

⁷⁸ Lásd például ezeket *Társadalomtudomány* 18. (1938) 1–3. sz. 71–77.; 21. (1941) 4. sz. 369–384.; 22. (1942) 3. sz. 363–384.

Már javában folyt a diskurzus, túl voltunk Borbély előadásán, hogy a Duna-hidak felrobbantása annak a náci propagandának a következménye, amelyhez magam is hathatósan hozzájárultam. S már ismertette a körülményeket, amelyek cikksorozatomnak a hetilapban közlését megelőzték, amikor Szekfű helyet foglalt az asztalnál. Nagy hibát követtem el ekkor, hogy nem jelentettem ki: nincs módomban részt venni a tárgyaláson, mivel a kar képviselője elfogult velem szemben, és nem hagytam faképnél a társaságot. De túlságosan benne voltam az érvelésben, hogy az *Egyedül Vagyunk* akkor, amikor cikkemmel felkerestem, még nem volt a náci propaganda szócsövének mondható, mert hiszen Veres Péter is írt bele. Mire Borbély, nem sok tapintattal pártjának vezére iránt, azzal válaszolt, hogy Veresnek volt olyan periódusa, amikor fasiszta ideológia hatása alatt zavaros dolgokat írt. Sosem találtam fel hamar magamat, miért éppen most ne hagyott volna cserben lélekjelenlétem?

Mire végére értünk, Horváth is megjelent. Arra hivatkozott, hogy autója defektet kapott. Valóban így volt? – nem tudhattam. Mindenesetre elég hatásosan hangzott, hogy ő autón jár. Az eredményt ő hirdette ki: a bizottság nyugdíjazásra ítelt.⁷⁹ Azt, hogy szótöbbséggel, oly hanglajtással és arcjáték kíséretében jelentette be, mintha értésemre akarta volna adni: az állásvesztéstől csak az ő pártfogása mentett meg. Kérdésére, hogy fellebbezek-e, nemmel válaszoltam. Nemcsak azért, mert szavamat adtam, hanem mert meg voltam győződve, hogy a népbíróság csak súlyosbíthatja a hozzá fellebbezett ítéleteket.

A valóságban éppen ellenkezőleg történt. A bíróságok elfogulatlanok igyekeztek lenni, teret engedtek a szakszerűségnek és mérlegelték a vádlott érveit. Ahány eset tudomásomra jutott, valamennyiben enyhébben szólt az ítélet, mint az igazolóbizottsági határozat. Mauritz és Rybár, a fizikus nyugdíjazását hatálytalanították tehát, és visszahelyezték őket katedrájukra.⁸⁰ Az állásvesztésre ítelt Dékány Istvánnak pedig nyugdíját állapították meg. Pedig ő, mint a szociológia tanára és a Magyar Társadalomtudományi Társaság elnöke, vörös posztó volt minden zsidó szemében. S azzal, hogy

79 A Mályusz ellen lefolytatott igazolóbizottsági eljárásról vö. Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. In: *Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc. Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák. 2.) XVII., XL.; Czigány Lóránt: A túlsó partról. Mit vétett Mályusz Elemér? *Magyar Népzet* 52. (1989) szeptember 18. 219. sz. 6.; Erős V.: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m. 167.; Glatz F.: *Fejezetek*, i. m. 814.

80 Mauritz Béla mineralógus, petrográfus professzort 1945-ben nem igazolták, mivel részint tagja volt annak az MTA-különbizottságnak, amely a nyilas kormánybiztos Orsós Ferencnek megítélte az Akadémiai Nagydíjat, részint pedig 1919-ben megakadályozta Lambrecht Kálmánnak egyetemi tanári kinevezését. Miután megfellebbezte az ítéletet, feddással igazolták és visszakerült az egyetemre. 1949-ben azonban nyugdíjazás ürügyén mégis eltávolították tanszékének éléről. Rybár István fizikus megtarthatta az állását az egyetemen, de 1949-ben szintén leváltották tanszéke éléről, és egyidejűleg kizárták az akadémikusok soraiból.

1944 nyarán a jobboldali ideológia szellemében előadást tartott, amit ellenségei fasiszta propagandának minősítettek,⁸¹ nehezen tette védhetővé helyzetét.

Biztos vagyok, hogy a bíróság ítélete az én esetemben is kedvező lett volna. Amint-hogy lehetetlen is lett volna figyelembe nem venni, hogy egy könyv, ha nem került a tiltott fasiszta munkák lajstromára, egyedül megjelenési helye miatt, magában inga-tag alap elmarasztalás-ítéllethez. Nem hiszem azonban, hogy a kedvező döntés előnyös lett volna számomra. Aligha tudtam volna a katedrán úgy beszélni, hogy megnyertem volna a hallgatóság nevében ágálókat és képes lettem volna Fejblólintó János-ként mindarra igent mondani, amit a kommunista párt szervei elhatároztak.

Főleg a hallgatóság okozta csalódást lett volna nehéz elviselnem. Mindég úgy képzeltem: akik látják, mekkora munka eredménye egy-egy órám anyaga, azok azt is elhiszik nekem, hogy megállapításaim meggyőződés eredményei, amelyeket érdemes nekik fontolóra venni. Igaz, amikor Barta István a barokk-kérdésben oly nézetet vallott,⁸² amely ellenkezett mindazzal, amit Szegeden a felvilágosodásról szóló előadásaimban ismertettem,⁸³ más belátásra juthattam volna. De akkor még nem oppor-tunizmusának, hanem katolikus meggyőződésének tulajdonítottam állásfoglalását.

Furcsa módon, amennyire bizalmatlan voltam kortársaimmal és az idősebb kollégákkal szemben, annyira bíztam a tanítványokban. Most is az igazolóbizottsági ülés után, amikor a nyilvános tárgyalás tanúi még egyszer bejöttek a Településtörténeti Intézetbe,⁸⁴ hogy elbúcsúzzanak tőlem, nem a kíváncsiakat láttam bennük, akik több-kevesebb elégtétellel szemlélték, milyen az, amikor a tanárnak kell felelni, hanem az együttérzést véltem szemükben felcsillanni. S ezért is mondtam nekik azt, hogy sorsom jobbra forduljon, csak attól remélhetem, ha olyanok kerülnek vezető helyekre, akik ismernek. S mert elsősorban ők azok, akik előtt mindenkor nyíltan beszéltem, saját érdekeimben is kívánom, hogy minél inkább és minél előbb érvényesüljenek. A társaság központjában, fél lépéssel a többit megelőzve H. Balázs Éva állt. Így az ő arcát látom ma is magam előtt. Micsoda naivitás vezetett, és milyen sok évnek kellett elmúlnia, amíg megtanultam, hogy egy tanárnak csak addig van becsülete tanítványai előtt, amíg van mit várniuk tőle.

81 Dékány 1944-ben a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében az Antibolsevista Társaság ülésén tartott előadást, amelyben „a bolsevizmus elleni küzdelemre buzdított”. Lásd erről Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia igazgató-tanácsának 1947. április 28-án tartott üléséről. Igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvei. 1945–1949. Az Igazgató-tanács ülései. 1946. február 4. – 1949. november 29. MTA KIK Kt. RAL. K 1352. (= MTA KIK Kt. RAL. K 1352.) Vö. erről a 67. sz. jegyzetben idézett *Népszavata*-tudósítást. Vö. erről N. Szabó József: Tisztoztatások a magyar felsőoktatásban. *Magyar Tudomány* 44. (1999) 8. sz. 980.

82 Lásd erről Bartának a III. fejezet 266. sz. jegyzetében idézett tanulmányát.

83 Lásd erről bővebben a III. fejezetet.

84 Pontosabban a Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézetbe.

Az igazolási eljárás befejeztével véget ért bernardinumi tartózkodásom. Már korábban elhagytam volna azilumomat. Konstantin azonban azt tanácsolta, hogy várjam meg a végleges döntést, és mert Edit a fiúkkal továbbra is a Sacré Coeur-ben maradhatott, szívesen elfogadtam vendégeskedésem meghosszabbítását. Más oka is volt, hogy most már jónak láttam távozni. Túlságosan ismert lett, hogy a cisztercieknél lakom. S ez a körülmény azzal fenyegetett, hogy az ÁVO idéző cédulája el fog érní. ÁVO a magyar GPU-nak, az egykori Csekának felelt meg és az új társadalmi rend potenciális ellenségeinek féken tartása volt feladata. Híven az igazolóbizottság megbélyegző határozatához, az ÁVO illetékes munkatársa is náci propagandista gyanánt tartott számon, és ily irányú tevékenységemet igyekezett feltárni.

Két gyanút keltő közlést sikerült találnia. Az egyik egy interjú volt, amelyet az *Egyedül Vagyunk* segédszerkesztője, Szamosi József csinált velem, és amelyben a régi értelmiségnek a bolsevizmus alatt bekövetkezett sorsáról szoltam.⁸⁵ S egy másikról, amelyhez semmi közöm sem volt. Az elsövel kapcsolatban Szent-Györgyi Máriát hallgatták ki, de talán másokat is tanítványaim közül.⁸⁶ Szent-Györgyi a nekem szóló idézéssel kezében jelent meg, azt hozván fel indokul, hogy vidéken vagyok. Ő azonban kész minden felvilágosítást megadni, ami a nyomozó hatóságot érdekli. A kihallgatást végző nő főleg az iránt érdeklödött, hogy milyen kijelentéseket tettem óráimon. Mivel előadásaimban tulajdonképpen készülő munkáimat olvastam fel, könnyen lehetett a választ megadni, és Szent-Györgyi bátran sarkára állva utasíthatta vissza az inszinuációkat.

A másik cikk miatt Szekfűt idézték be.⁸⁷ Neki arra a kérdésre kellett felelnie, hogy a névtelen cikknek lehetek-e szerzője. Mint a forráskritika mestere megcsillanhatta szakértelmét és nyugodt lélekkel jelenthette ki, hogy a cikk stílusa elüt az én munkáimat jellemzőtől. Nem, annál több esze volt, semhogy oly vádat segítsen alátámasztani, ami nyilvánvalóan alaptalan. S oly magatartást tanúsítson, amely alkalmas híveinek pártatlansága felett érzett csodálatát fokozni. De nem is lett volna érdemes ellenem ágálnia.

85 Mályusz professzor a vörös emigrációt leleplező könyvéről. Amikor még Churchillék lapjai dicsöítették a most magyarul is kiadásra kerülö antibolsevista munkát. *Egyedül Vagyunk* 6. (1943) március 12. 6. sz. 4.

86 Szentgyörgyi Mária és másik négy egyetemi hallgató 1945. május 23. és június 6. közötti kihallgatásáról lásd Papp István: A Mályusz Elemér elleni politikai rendörségi vizsgálat 1945-ben. *Kommentár* 7. (2006) 4. sz. 72.; A Mályusz Elemér elleni politikai rendörségi vizsgálat 1945-ben. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. Paksa Rudolf. Bp., 2007. 153–165. (Itt és az alábbiakban a tanulmány első megjelenésére hivatkozunk.)

87 Szekfűt 1945. július 20-án idézte be a politikai rendörség. Az erröl szóló jelentést, illetve Szekfű tanúvallomásáról felvett jegyzökönyvet lásd Papp I.: i. m. 72–74.; vö. erröl még Dénes I. Z.: *A történelmi Magyarország*, i. m. 375–376.

Tudta, nem tudta, megindult ellenem az internálási eljárás. Szerencsémre a hír eljutott Hajnalhoz, ő pedig azonnal megtett mindent érdekemben. Magához hívatott és egy levelet nyomott a kezembe azzal, hogy azonnal vigyem el Erdei Ferenchez.⁸⁸ Erdei volt a belügyminiszter, formálisan a rendőrség felelős vezetője. A valóságban azonban az internálási ügyekhez semmi köze sem volt. De mert Hajnal régebről ismerte, és mert későbbi felesége, Majláth Jolán nemcsak Domanovszky, hanem az ő tanítványának is számított, s így a kollegiálisnál közvetlenebb kapcsolatban állott vele, remélni lehetett, hogy tesz valamit érdekemben. Naivság volt ezt hinnünk.

A belügyminisztérium akkor az egykori Tőzsde-palotában, a Szabadság téren volt. Itt csak a személyi titkárig jutottam el, egy Györffy-kollégistáig, akiből utóbb ma is sokat utazó, tárgyaló külkereskedelmi miniszterhelyettes lett. Ő már akkor is tudta, mi a teendője – ma sem csodálom, mily remekül megállta később helyét –, és felbontva, elolvassa a levelet, közölte, hogy át fogja adni a miniszternek. Eredményesnek bizonyult ellenben Hajnal másik próbálkozása Révai Józseffel, a kommunista párt ideológiai harcainak irányítójával. A bölcsészeti kar megüresedett katedráinak betöltése éppen elég fontos probléma volt, hogy Révai szükségesnek találja ügyükben a megbeszélést a dékánal. Mivel pedig Hajnal ügyesen és körömszakadtáig iparkodott biztosítani, hogy a politikai érdekek a szakszerűség követelményeit ne szorítsák háttérbe, kapcsolatuk állandósult.

Nagy előnyömre volt, hogy Révait feszélyezte Hajnal pártonkívülisége. Akkor még nem tudtuk, hogy a szokás vagy talán a pártfegyelem tiltja az egyszerű tagnak a közbenjárást felsőbb pártszervnél. Aminek következményéül viszont egy vezető funkcionárius, éppen mert mentes az egyéni kérelmek meghallgatásától, nincs felvértezve, ha valaki mégis – túltéve magát az etikett szabályain – személyi kérdésben hozzá fordul. Márpedig Hajnal éppen ilyet kívánt, magyarul megmondva: „akadályozza meg internálásomat”. Révai teljesítette a kívánságot, leállította az eljárást, mint Hajnallal közölte: „Azonnal szóltam az illetékeseknek és teljes megnyugtatást kaptam. Kérem Dékán Urat is, tekintse ezt a dolgot elintézettnek.”⁸⁹ Hamarosan megjött azután Erdei válasza is.⁹⁰

Biztonságban nem érezvén magamat, jónak láttam eltűnni Budapestről. Talán két hétig feleségem szüleinél a Felsőerdősorban húztam meg magamat. Hely itt bőségesen volt. Apósom és anyósom⁹¹ egyedül éltek, amióta Dénes sógoromat a gödöllői

88 Hajnal 1945. május 7-én kelt levelében arra kérte Erdeit, hogy akadályozza meg Mályusz (és családja) kitelepítését: „Kérek mindenre, ami téged a tudományhoz fűz, akadályozd meg ezt a szörnyűséget!” Idézi ezt Glatz F.: Hajnal István történetírása, i. m. XL.; Glatz F.: Fejezetek, i. m. 814.

89 Lásd Hajnal levelét Mályusznak: Bp., 1945. augusztus 8. MTA KIK Kt. Ms 6400/302.

90 Erdei választát Hajnal levelezésében nem találtuk meg.

91 Császár Ernőné Koós Mária Anna.

hadifogolytáborba elhurcolták. A két öreget megtörte gyászuk, már csak árnyai voltak önmaguknak. Amióta Edit elkerült hazulról, minden érzelmükkel sógoromhoz kötődtek, akit a jogi kar sub auspiciis avatásra felterjesztett, s akinek nemcsak tanulmányi eredményei, hanem a budapesti törvényszéken megkezdett hivataloskodása [sic!] is ragyogó pályafutást ígértek. Növelte fájdalomukat az esztelenség, amely fiúkat a halálnak martalékul odadobta.

Sógorom és szülei baj nélkül élték át az óvóhelyen tartózkodást, amikor, egy napon, egy szovjet katona bekiabált a kapun, hogy a férfiak jöjjenek le, a szomszédban igazolványt fognak kapni. Mindenki azt hitte, hogy a papír a szabad közlekedést fogja jelenteni, gyanútlanul lesiettek tehát. Sógorom csak kiskabátban, hiszen percekre számított. Hiszékenysége, amelyet azonban az egész magyarság osztott, lett a veszte. A szomszéd utca helyett a menet egyre távolabbra, egyre fokozódó ellenőrzés alá került, és tömeggé nőtt, amelyből már nem lehetett kilépni. Könnyű öltözetében szegény fiú nem bírta el a hadifogolyélet viszontagságait, a tüdővész elragadta.⁹²

Lakatlanná lett szobájában, amelynek ablaka egy szomszédos villa – akkor szovjet parancsnokság – kertjére nézett, észrevétlenül lappanghattam. Az eseményekről Szent-Györgyi Mária számolt be, hűségesen és el nem fáradva, de az ő kíméletes szavai sem titkolhatták el, hogy a helyzet egyre sivárabb. Elhatároztam, hogy megvalósítom régi tervemet és elmegyek Bonyhádra gimnáziumi tanárnak. Egyrészt az internálással fenyegetés, másrészt a könnyedség, amellyel a világ napirendre tért lettem, megértette velem, hogy a magyar tudományos életnek nincs szüksége reám. Horváth Zoltán ígéretésére pedig nem lehet építeni.

Bonyhádon valami kezdő létalapra is számíthattam. Mivel Kunszt Henrikéknek még szeptember elején kifizettem Edit és a fiúk félévi tartásdíját, októberben pedig, amikor hazahoztam hármukat, a pénzt nem tudtam visszakapni, számottevő követelésemmé lett volna. A gimnázium igazgatója, Rózsa Sándor mindenképpen ismerősnek számított. Sógora Zsirai Miklósnak, a nyelvésznek, háza és kertje pedig szomszédos lévén Kunsztékéval, a nyáron többször elbeszélgettünk, és talán a *Protestáns Szemlé*-ben is találkozhatott a nevemmel. Jóindulattal és meglepetéssel fogadta ajánlkozásomat, és megszerezte a gimnázium fenntartó testületének, a bonyhádi evangélikus egyházmegye vezetőségének a hozzájárulását. Az iskola tanárhiánnyal küszködött, hely tehát volt és munkába lépésem éppen kapóra jött. Lakást az internátusban kaptam volna, és mint felügyelő tanár az alumneumban étkezéshez juthattam.

Mivel az iskolai élet megindulásáig Kunsztéknál tartózkodhattam, jövőmet reményt keltőnek, jelenemet pedig biztosítottnak éreztem. A vakáció utolsó szakasza csendesen és nyugodtan telt. A táj, a Völgység szelíd bája ismét elragadott, a munka

92 Vö. erről a II. fejezet 151. sz. jegyzetét.

reménye tette sarkalt. A tanárok közt volt egy kedves fiatal kolléga, mintha ő is akkor vagy kevéssel előbb kezdte volna pályáját. Udvariassága, közvetlen nyájas modora azzal biztatott, hogy kapcsolatunk barátsággá fog erősödni. Nevét sajnos elfelejtettem, arca, alakja azonban ma is előttem áll. A tanári könyvtárból kivettem néhány könyvet, amelyekről úgy gondoltam, hogy hasznukat vehetem. Különösképpen arra készültem, hogy az orosz történet fordulatairól fogok sokat mesélni diákjaimnak. Már kész volt beosztásom, megkaptam a listát, mely osztályokban fogok tanítani, amikor Kunszt közölte a vészhírt, hogy a járási nemzeti bizottság nem járult hozzá megbízatásomhoz. Indokolása szerint az, akit nem igazoltak, középiskolában nem taníthat. Bonyhádból akkor – esténként – egy vonat indult Budapestre. Mi mást tehettem volna, azonnal összeszedtem az ősszel lent maradt ágyneműt, magamra vettem hátizsákomat és elhagytam legfrissebb kudarcom színhelyét.

Ha nem is egészében, valamit sikerült visszazereznem – ellátásom címén – tavaly lerótt pénzből. Kipihentem magamat a békés, nyugodt környezetben, amelyet elkerült a háború fergetege, és nem utolsósorban közelről láthattam, mint jelent, ha az emberek külső irányítás, ösztökélés nélkül, magukra hagyva keresik, mint szokhatnak a megváltozott viszonyokhoz. Igaz, a városka és a vidék volksdeutsch-ainak magyarellenes hangulatát szítók elhagyták otthonukat, és akik visszamaradtak, azok a magyar érzelmű többséghez vonzódtak, egyéni bosszúállásra, feljelentésekre azonban sok alkalom nyílt volna. Nekem tetszett, hogy azoknak, akik a nyáron az SS-tisztekkel barátkoztak, semmi bajuk sem történt. Annak megfelelően, hogy egy év előtt meg a magyar hazafiak szabadon adhattak kifejezést németellenességüknek. Közvetlen előnyöm is volt ebből a liberalizmusból, mert a járási rendőrfőnök jóindulatúan vette tudomásul, Kunszt egyszerű bejelentésére, bonyhádi tartózkodásomat, és nem firtatta a körülményeket. Igaz, ez a nyugalom nem maradhatott hosszú életű. A rendőrfőnököt, aki a kisgazdapárthoz tartozott, már ősszel, amikor Budapestre utazott, valahol Fejér megyében, ismeretlen tettesek rejtélyes körülmények között meggyilkolták.

Budapesten, amint a lépcsőházban felfelé indultam, Edit jött velem szembe. Meglepő találkozás! A házfelügyelőnél járt, hogy utazási engedélyt szerezzen. Bonyhádra szándékozott menni, megbeszélni, lejöhet-e a fiúkkal, mivel, az iskolai év kezdetével nem maradhatnak tovább a Sacré Coeur-ben. Akarva, nem akarva, ismét együtt voltunk tehát a Batthyány utcában, és hozzá kellett látnunk, hogy ott kezdjük újból életünket.

Lakásunk a tavasz óta nem volt elhagyatott, amikor társbérelő beköltözött a közeli Attila utcából egykori hallgatóm, Tóth András, szüleivel együtt. Még a tavasszal állapodtunk meg, amikor Bandi, a Történettudományi Intézet munkatársa a gödöllői

táborból a szerveződő új magyar hadseregbe jelentkezésével kiszabadulva,⁹³ kibombázott szüleinek hajlékot keresett, és örömmel értesült Alföldi Micától, a későbbi Deér Józsefnétől, hogy nálunk kétszobás lakásrészt kaphatnak. A megállapodást a Sacré Coeur vendégszobájában előszóval kötöttük meg, meghatározva, hogy mint osztjuk fel egymás között a lakbért, fizetjük a villanyt, és az akkor talán még nem működő gázt. Vagyis szabályoztuk kölcsönös megértéssel és előzékenységgel, de jóindulattal is a társbérlet formájában való együttélést. Tekintsük egymást kölcsönösen vendégeknek, javasoltam, és ezt az elvet sikerült is érvényben tartanunk.⁹⁴

Szerencsénk volt. Jobban jártunk, mintha egyedül kellett volna élnünk. Számomra elképzelhetetlenek, egyenesen abszurdnak tűnt fel, hogy idegenek járkáljanak lakásomban, és így egész állapotomat átmenetinek éreztem. Bizonytalannak, de ezúttal oly értelemben, hogy a változás csak jó értelemben következhet be.

Edit anygali segítőtársra talált Mici néniben. Ő, mint férje is, a ritka nyelvérzékű idősebb Tóth András, az egykori Eötvös-kollégista, a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban tanított és fáradhatatlanul segített tanácsaival ház körüli ügyes-bajos dolgainkban. Én például tőle tanultam meg, hogy a babot nem egyszerűen fel kell tenni főni, hanem előzőleg bő vízben meg kell mosni és azután éjszakára fazékban kell hagyni megpuhulni.

1945 őszen fő feladatomban az ablakok pótlása volt, felkészülés a télre. Néhány táblát és kisebb ablakszemet kaptam Konstantintól. Az utóbbiak, azokkal együtt, amelyek átvészelték az ostromot és bizonyágát adták elpusztulhatatlanságuknak, dolgozószobámban ma is megvannak. Más keretekbe furnérlemezeket helyeztem. A fiúk egykori szobájába azonban, ahol télen aludtam, már csak beragasztott kék papír jutott.

Hála Tóth Bandi információinak, nem maradtak előttem ismeretlenek a történesz körök eseményei. Megtudtam, hogy a Magyar Történelmi Társulat újjáalakult. Hóman utódja az elnökségben a *Századok* addigi szerkesztője, Eckhart Ferenc lett. A választmányból pedig kimaradtam azzal az indoklással, hogy csak olyanok lehetnek tagjai, akiket [az] igazolóbizottság nem ítélte el.⁹⁵ A rendeletek ugyan nem tartalmaztak ilyesféle tilalmat, de a közhangulat, csakhogy megmutassa lojalitását, helyeselte az elv alkalmazását. Mivel ketten mégis akadtak, akik nem húzták ki nevemet a listáról, amihez különben, a szavazás titkos lévén, különösebb bátorság nem is volt szükséges, elábrándoztam: milyen szép is lett volna, ha a közgyűlés mellém állva kifejezi

93 Tóth András, Alföldi András, Guoth Kálmán, Elekes Lajossal, Kosáry Domokossal együtt hurcolták el az oroszok 1945. január 20-án. Romsics Ignác: Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949. *Magyar Tudomány* 120. (2013) 12. sz. 1461.

94 Tóth és szülei 1945 és 1947 között éltek társbérletben Mályusz lakásában. Vö. erről Tóth levelét Mályusznak. Bp., 1988. augusztus 23. MTA KIK Kt. Ms 6406/108.

95 A Történelmi Társulat 1945. évi újjáalakulásáról: *Századok* 79–80. (1945–1946) 313.

rokonszenvét irányomban, én pedig elérzékenyülve lemondok tagságomról. A kiebrudalás, bizonyára azért, mert diákkorom óta olvastam a *Századokat*, miközben a társulat neveltjévé lettem, és mert valóban sok szolgálatot tettem annak, levert. Idő kellett ahhoz, amíg megértettem az embereket.

Amint azután higgadtan néztem a fejleményeket, észrevettem, hogy az igazoló eljárásan átesett idősebb generáció – Eckhart Ferenc, Szentpétery, Hajnal – kezében tartja ugyan a vezető helyeket, de Kosáryval és Bendával az élén egy fiatalabb korosztály alkalmasnak vélte magát, hogy átvegye tőlük az irányítást. Csodálkoztam, hogy egy magát ugyan baloldali érzelműnek valló, de konzervatív polgári felfogású csoport egyszerű „belső” nemzedékcserevel elintézhetőnek gondolja a magyar történettudomány átszervezését. De mert nem volt súlya szavamnak, és erre úgy sem hallgattak volna, céltalannak véltem minden véleménynyilvánítást.

Tóth biztatására, hogy nincs semmi okom a visszahúzóadásra, 1945 kora őszén kétszer kimozdultam hazulról. Először a Magyar–Román Társaság alakuló gyűlésére⁹⁶ mentem el. Mivel Tóthtal, aki doktori értekezésében a XVIII. századi román problémát vizsgálta meg,⁹⁷ otthoni beszélgetéseink során gyakran váltottam szót a magyar–román kapcsolatokról, felébredt bennem a kíváncsiság: vajon az új alakulattól lehet-e komoly kutatómunka megindulását remélni. A hallottak kiábrándítottak. Csak frázisok hangzottak el, általánosságok, ezek azonban óriási tömegben. Ettől az együttműködéstől nem volt mit várni. Mégsem vesztett egészen kárba időm, mert láthattam, hogy Majláth Jolánon kettős kékróka boa van. S mert ezt dicsekvően vetette nyaka köré, noha az idő kellemesen enyhe volt, kénytelen-kelletlen megértettem, hogy a nők – a politizálók és a miniszterfeleségek is – az új világban semmivel sem különbek, mint polgári elődeik voltak.

Másodszor az Eötvös Collegium gólyaavatására ruccantam ki. A kollégium úgy élt emlékezetemben, hogy különböző, egymással ellenkező felfogásúaknak egyaránt alma matere. Azt reméltem tehát, hogy a tudományos működés értékelését nem befolyásolják a politikai megfontolások. Sok új, előttem ismeretlen arcot láttam. Probló Béla tájékoztatott felőlük. Egynek a nacionáléja emlékezetemben maradt. Egy vidéki, talán miskolci gimnáziumi tanárt nevezett meg, aki külügyminisztériumi tanácsos lett. Ha nem is ennyire feltűnően, mások is magukon viselték a fordulat jegyeit. Azt nem mondhatom, hogy kinéztek volna maguk közül, hiszen nem tudhatták, ki vagyok, és még kevésbé ismertek, de idegenül éreztem magamat. Akik akkor mozgással, járás-kelésükkel megmutatták, hogy ők tartják magukat a kollégiumi szellem képviselőinek, azok önérzete nem a szakszerű munkára támaszkodott, hanem a poli-

96 A társaság Kodály Zoltán elnökségével 1945. szeptember 22-én jött létre.

97 Lásd például *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Bp., 1938.

tikai érvényesülés eredményeire. Mi különbség van az efféle kollégisták és az egykori bajtársi egyesületek tagjai közt, kérdeztem magamtól? S mert be kellett vallanom, hogy semmi, kiábrándultan tértem haza. Soha többé nem néztem a kollégium felé.

Az Akadémiának már úgy fordítottam örökre hátat, hogy egyszer sem tettem be lábamat az épületébe.⁹⁸ Rendes tag voltam, részt vehettem volna osztály- és felolvasó-ülésein, sőt az úgynevezett összes-üléseken is, mivel Kodály Zoltán, az új elnök határozottan ellenszegült minden próbálkozásnak, hogy az Akadémia igazoltassa tagjait vagy magára kötelezőnek ismerjen el valamiféle igazolóbizottsági döntést. Pedig volt olyan törekvés, hogy az Akadémia szórja ki „méltatlanná vált” tagjait.⁹⁹

A követelőzők hangadója egy pécsi orvosprofesszor Mansfeld Géza, a biokémikus volt, aki azzal mutatta meg háláját mindazon kollégái iránt, akiknek köszönhetően a Horthy-korban akadálytalanul érvényesült, és a nyilas érában sem érte sérelem,¹⁰⁰ hogy tájékozó dühvel ismételtette a sajtóban,¹⁰¹ nyilatkozataiban ceterum censeo-ját [egyébként az a véleményem].¹⁰² Szerencsére Kodály oly tekintély birtokában tért

98 Mályusz az Akadémia 1945. május 28–30-án tartott nagygyűlésén megjelenve járhatott az Akadémia székházában. Vö. erről a 68. sz. jegyzetben idézett *Magyar Nemzet*-tudósítást.

99 Hajnal erre már 1946. november 8-án írott levelében felhívta Mályusz figyelmét, jelezve: „mozgolódás van, hogy az Akadémiáról kiküszöböljék a nem-igazoltakat”. Két lehetőséget javasolt Mályusz számára: az egyik, hogy mondjon le önként az akadémiai tagságáról, „ha az Akadémia számára ez jelenleg kívánatosnak látszik”. Ezt azonban azonnal el is vetette, határozott kiállását jelezve Mályusz tagságának megtartása mellett. A másik mód az lenne, hogy az Akadémia felkéri Mályuszt, tartózkodjon jogainak gyakorlásától mindaddig, amíg munkássága „meggyőző mindenkit”, miszerint szerepe „csak hasznot jelenthet tudományos életünkre”. MTA KIK Kt. Ms 6400/304. – Hajnal az 1947. évi akadémiai közgyűlés előtt írott levelében (Bp., 1947. május 21.) beszámolva Kodály határozott fellépéséről, arra biztatta Mályuszt, aki már valóban komolyan azt fontolgatta, hogy az ellene irányuló, meg nem szűnő támadások miatt mégis lemond akadémiai tagságáról, álljon el ettől a szándékától: „az Akadémián okvetetlenkednek kizárási indítványokkal. Véleményem szerint rosszul tennéd, ha az esetleges hercehurca kikerülésére magad mondanál le. Többben máris határozottan állást foglaltak melletted. Maga Szekfű is helyteleníti a Rád vonatkozó indítványt. Kodály Zoltán egyenesen károsnak nyilvánított minden újabb kizárást. Bizonyosra veszem, hogy az Akadémia nem egyezik bele tagságod törlésébe – még ha másokat el is fog ejteni.” MTA KIK Kt. Ms 6400/305. Vö. erről még alább a 102. sz. jegyzetet.

100 Mályusz itt rosszul emlékezik: Mansfeld a Horthy-korszakban megbecsült tudós professzor volt, de miután 1944-ben, egy zürichi fiziológiai kongresszuson állítólag elítélte a náciizmust, hazatérését követően a Gestapo letartóztatta és Auschwitzba deportálta. Onnan, súlyos betegen 1945 júniusában jött vissza Magyarországra. Felesége és lánya Auschwitzban meghalt.

101 Lásd erről például a következő cikkét: Az egyetemi tanszékek betöltése. *Népszava* 73. (1945) július 22. 146. sz. 3.

102 Az orvosprofesszor az Akadémián is hallatta a szavát. Az MTA Igazgatótanácsának 1947. január 25-iki, Szent-Györgyi Albert elnöklete alatt megtartott ülésén felvetette az Akadémia tagjainak „politikai szempontú” átvilágítását, mivel az „Akadémiában nem voltak belső igazolási eljárások”, hangsúlyozva, hogy „vannak olyanok a tagok között, akik nevének olvastára sokan fejet csóválhatnak”. Az igazgatótanács Mansfeld javaslatára az akadémikusok átvilágítására egy ötfős bizottságot küldött ki, melynek tagjai a következők voltak: Mansfeld, mint elnök, Turóczy-Trostler József, Bibó István, Buzágh Aladár, Rusznyák István. Lásd erről Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia Igazgatótanácsának 1947. január 25-én tartott üléséről. 9. MTA KIK Kt. RAL. K 1352. A bizottság 1947. április

haza angliai látogatásából,¹⁰³ és oly meggyőzően ecsetelte a politikai szempontok szerinti ítéltetés külföldi káros következményeit, hogy a Mansfeldeknek torkukon akadt a szó.¹⁰⁴ Ők egyébként azért is elhallgattak, mert az Akadémia sietve beválasz-

27-én kelt jelentését az igazgatótanács április 28-i ülésén terjesztette elő. Ebben jelezte, hogy az eljárások lefolytatását, elsősorban erkölcsi szempontból, azok ellen a tagok ellen kívánta kezdeményezni, „akiknek ténykedése és magatartása a közelmúlt években [azaz az 1940-es évek első felében] nem volt méltó a szellem legmagasabb síkján működő munkáshoz, lett légyen tudós, szépirodalmi vagy művész”. Az igazgatótanács egyetértve Mansfeld előterjesztésével szintén annak a véleményének adott hangot, hogy az igazolandó tagok elbírálása esetében „ne az igazolóbizottságok vagy népbíróságok ítéletei legyenek egyedül mérvadók, hanem annak megállapítása, hogy követett-e el a vizsgálat alá vett akadémiai tag olyant, amivel méltatlannak bizonyult arra, hogy hazánk e legmagasabb tudományos testületének tagja maradhasson akár azért, mert cselekedeteivel szolgálatába állott s ezzel segítségére volt egy olyan ideológiának[,] mely az emberiség legegységesebb törvényeit lábbal tiporta akár azért, mert ő maga embertársait nem értéküli vagy cselekedeteik alapján ítélte meg, hanem helyeselte és támogatta azokat a törekvéseket, hogy embertársainak egyrészt, még ha azok a szellem értékes munkásai voltak is, a nemzet[,] sőt az emberi társadalom közösségéből kirekesszék, amivel súlyosan vétkeztek épen az ellen a törekvés ellen, amit tudósok és művészeknek előmozdítani a legszűkebb kötelessége: nagy egységbe tömöríteni azokat, akik a szellem művelésével az emberiség emelkedését előmozdítani törekvenszenek”. A tanács kiemelte továbbá, hogy az eljárás alá vonandó tagok esetében nem tudományos tevékenységük értékének a felülvizsgálatáról lenne szó, hanem inkább a „tudóshoz nem méltó magatartás”-ról, amelyet bármilyen magas szintű tudományos érték sem ellensúlyozhat. A bizottság végül jelezte, hogy „az akadémikusokhoz méltatlan magatartás megállapítása végett, a náci ideológia képviselőit, továbbá erkölcsi megfontolásokat vizsgált”. Áttekintve az igazoló eljárások alkalmával hozott határozatokat, továbbá a vizsgált tagok „köztudomású tevékenységét”, a bizottság 12 akadémikus (Nemes Balogh Ernő, Herzog Ferenc, Johan Béla, Császár Elemér [fizikus], Szily Kálmán, Mályusz Elemér, Dékány István, Mitrovics Béla, Dolányi Alajos, Schmidt Henrik, Györfly István, Surányi Unger Tivadar) kizárására tett javaslatot az igazgatótanácsnak. Mályusz Elemér esetében az alábbi, akadémiai tagságának megvonását megalapozónak vélt megállapításokat tette: őt az egyetemi igazolóbizottság nyugdíjazásra ítélte, mivel az *Egyedül Vagyunk* című lapnak „munkatársa” volt, ahol „rendszeresen írt cikket s ezen felül a zsidókutató intézet felállítását propagálta, melynek célja lett volna alátámasztani a zsidóüldözés jogosultságát és szükségességét”. Az igazgatótanács április 28-i ülésén a bizottság egyik tagja, Turóczy-Trostler megismételte a Mályusz ellen felhozott „vádát”, hangsúlyozva, „hogy Mályusz tanulmányainak kötetében [A magyar történettudomány] zsidókutató intézet alapításának gondolatát vetette fel, aminek nyomán igen súlyos hatás járt”. Az ülésen jelen levő Hajnal István mintegy védelmébe véve egyetemi tanártársát, a figyelmet arra hívta fel, miszerint az egyetemi igazolóbizottság határozatát követően maga a bizottság elnöke, Horváth Zoltán „az akkori miniszternél megbízást eszközölt ki Mályusz számára”. Ezért Hajnal Mályusznak az akadémiai tagok sorából történő kizárására tett javaslatot igazságtalannak tartotta. Sőt tudni vélte, hogy „Mályusz cikkeket is kívánt írni a német beavatkozás ellen. Egyénnek kárt nem akart okozni és nem is okozott.” Lásd Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia igazgató-tanácsának 1947. április 28-án tartott üléséről. (Csatolva ehhez a bizottság jelentése.) MTA KIK Kt. RAL. K 1352. Vö. erről még Bolváry-Takács Gábor: Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése. *Debreceni Szemle* 18. (2010) 4. sz. 235–236.

103 Kodály 1947. február 10. és március 5. között volt Angliában.

104 Az igazgatótanács a tizenkét kizárásra javasolt tag ügyének a kérdésével két héttel később, május 10-én tartott ülésén, immáron Kodály Zoltán elnöklete alatt foglalkozott ismét. Ezen az első napirendi pont a Mansfeld-bizottság jelentésének a megtárgyalása volt, amit a kizárási elvekről folytatott vita követte. A tanács megállapította, hogy az előző ülésen néhányan, így Mályusz, Herzog Ferenc és Johan Béla „bizonyos védelemben” részesültek. A vitában Kodály figyelmeztetett arra, hogy nincs egységes

totta mindazokat a zsidó tudósokat, akiket az utolsó öt évben a faji megkülönböztetés akadályozott érvényesülésükben, vagy úgy érezték, hogy hátrányos elbánásban részesültek.¹⁰⁵ Kielégítetlen maradt ugyan a Kosáry–Benda-csoport megfelelőjének a becsvágya, de ennek a társaságnak a tagjai még csak készültek megírni életük nagy művét. S ezért egyelőre szerényen a háttérben maradtak.

Távolmaradásom az Akadémiáról általános tetszéssel találkozott. Mindazok, akiket feszélyezett volna, miszerint meg kell engem ismerniök, örültek, hogy nem kerülnek kényes helyzetbe. Egyetlenegy tagtársam, véletlenül sem sajnálkozott azon, hogy nem lát az Akadémián.¹⁰⁶ Igaz, nem is adtam alkalmat a találkozásra. Ha csak lehetett, elkerültem az embereket.

felfogás abban a tekintetben, „minő alapon történjenek a kizárások, kontradiktórius [sic!] eljárás nélkül [azokat] nem tartja lehetségesnek. A kizárás csak az ellen irányulhat, akik tudományos munkára alkalmatlanok, vagy a munkát akadályozzák. Az Akadémiának joga van mint erkölcsi testületnek ilyen ítéletet hozni, de elvek nélkül ez a »kaszinói kigolyózás« látszatát keltené.” Kodály ehhez még hozzáfűzte, hogy a „felsorolt esetek nagyon heterogén természetűek és különböző típusúak”. A vita során Turóczi–Trostler Mályuszt és Schmidt Henriket illetően azt emelte ki, hogy tevékenységük mint egyetemi tanároké „nagyobb lelki teherrel”, mintha csak cikket írtak volna. Ismét szóvá tette és súlyosnak ítélte meg Mályusznak a zsidóintézet létrehozására tett javaslatát, különös tekintettel arra, hogy bár „egyes zsidók is kívánták ennek létesítését, a baj azonban ott van, hogy Mályusz akkor jött ezzel, mikor az intézet felállítása veszéllyel járt”. Kodály a vitában elhangzottakra reagálva elsősorban az Akadémia érdekeit és jó hírét szem előtt tartva figyelmeztette a tanács, illetve a bizottság tagjait arra, amennyiben az Akadémia „a kizárásokban túlságos módon” járna el, úgy a testület azzal főleg a külföld előtt „rossz hírbe” kerülne, „ahol most is fejcsoválva nézik azt az öntisztító munkát, melynek sehol sincs annyi áldozata, mint nálunk”. Mérlegelni kell továbbá a kizárások esetében az erkölcsi szempontokat, nem csak a politikaiakat. Azt is szükséges eldönteni, vajon „a tizenkét tag kizárásával lezártuk-e az ügyet, vagy további áldozatokat követelnek”. Az ülésen végül az a döntés született, hogy mindegyik érintett akadémiai tag esetében megindítják az eljárást, és őket erről értesíteni fogják. Akik mellett az igazgatótanácsban „szót emeltek” (Balogh Ernő, Herzog Ferenc, Johan Béla és Mályusz), azoknál egy úgynevezett „kiegészítő eljárást” fognak lefolytatni. (Vö. erről még Bolvári–Takács G.: i. m. 236.) Erre azonban nem került sor, ahogyan 1949-ig a kizárásokra sem.

105 Vö. erről Tilkowszky Lóránt: A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1945–1948-ig. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1975; Bolvári–Takács G.: i. m. 235.

106 A Mályuszt ért támadások többeket arra indítottak, hogy kiálljanak mellette. Így Kelemen Lajos, aki egyik, Török Pálhoz írott levelében (1948. augusztus 14.) felháborodott hangon utasította vissza a Mályusz-ellenes bírálatokat, illetve védelmébe vette őt, hangsúlyozva: „Mályusz Elemért én a mai magyarság egyik legnagyobbat s a történetírók közt is ugyanilyen nagy, legelső értéknek tartom. Szerencsés az a nemzet, mely magáénak mondhatja, s örök szégyen marad, hogy a pártmércézés Prokrustes-ágyába nyomorították s ostoba s éretlenfejű, vagy újra csak pártlátókörű emberecskék lehúzták a helyéről. Itt törpe vádlóit s néhány szédültfejű, irigy vagy rosszindulatú volt tanítványát és ellenségét értem. Nem ismerem a vádakát és vádlókat, csak kis részben; de ezt tudom, hogy mikor ezeknek még a sírkövei is rég elpusztulnak, Mályusz több műve s emléke akkor is érték marad. Szerencse, hogy dolgozni tud és dolgozik is, értékes feleségével együtt, ki szintén író. Ha írsz még neki, írd meg szeretetemet, megbecsülésem kifejezését.” A levelet lásd Mályusz másolatában: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

A napi megélhetés gondjai kötöttek le. Mint egész Budapest, mi is éhezünk. Ekkorra már az olyan ügyeskedők pénzét is elvitte az infláció, mint amilyen Alföldi András volt. Persze neki az eldorádói aranynapok elmúltával is könnyebb volt sorsa, nemkülönben valamennyi korábbi kollégámnak is, mint nekünk. Az intézmények, a hivatalok segítettek aktív dolgozóikon. Ha nem is sokat, valamit mégis. A Nyugatról érkező segélycsomagok elviselhetőbbé tették a nélkülözést, a kiemelt kenyérfejadagok pedig, amelyeket a Budapest közellátását irányító Vas Zoltán a nehéz testi munkásokkal együtt a tudósoknak juttatott, számottevő kalóriát jelentettek. Magam főleg azt irigyeltem, hogy mindezt magától értetődően kapták. Oly érzést tartva ébren bennük, hogy megbecsülésük értékük elismerésének bizonyossága.

Amit én tudtam családomnak nyújtani, az mérhetetlenül alacsony életszínvonalra volt jellemző. Naponta rendszeresen elhoztam négyünknek a Csalogány utcai tanító-nőképzőből ebédkor egy ételhordónyi levest, amely közörmömet okozott, ha két-három szem burgonyát találtunk benne. Az iskola három tanárnője szervezte meg a konyhát elsősorban a maguk és kollégáik számára, de jóindulatúan bevettek az előfizetők közé másokkal együtt engem is mint pedagógust. A kedves, jóindulatú teremtesek komolykodva adminisztrálták az ételleosztást, amelynek az ebéd nevet éppen rubrikázó munkájuk és pénzelszámolásuk biztosította. Közülük a legfiatalabb, Zibolen Endre menyasszonya bizalmába is fogadott azzal, hogy elmondta az igazolása körüli bonyaldalmakat, és elárulta, mennyire vágyódik vőlegénye után.

Reggel és este a fiúkat én kísértem el a Sacré Coeur-be és hoztam haza. Itt tanultak, mert tetszett nekik az apácák gondoskodása. Edit örült, hogy katolikus hatás alatt állhatnak, én meg azért, mert valami étkezésben is részesültek. Miklós, hogy örömet szerezzen nekem, boldogan mesélgette: a tízórai kenyerére Mère X olyan vastagon kente a margarint, hogy az kitöltötte a lyukacsokat és szép simává tette a karéj felületét. Villanyoson csak a Széna tér és a Gellért Szálló között mehettünk, a hídon gyalog bandukoltunk. Ez volt napi sétánk. Legtöbbnyire fel tudtunk jutni a vilányosra, az emberek hagyták, hogy felügyeskedjünk. S ha hering módra összezsúfoltan is, csak elértük célunkat. Ha sikerült a kocsi belsejének egyik sarkában úgy meghúzódnunk, hogy két oldalról ablak és oldalfal választott el a tömegtől, megelégedettek voltunk.

A protestantizmus segítőkészségét számomra, Esze Tamás testesítette meg. Régi keletű ismeretségünk még mátrafüredi találkozásainkban és protestáns egyháztörténeti forráskiadásokat tervezgető beszélgetéseinkben gyökerezett. Ekkorra már elhagyta a gyöngyösi parochiát és mint a Lorántffy Zsuzsanna-diakonisszaház¹⁰⁷

107 Pontosan: Lorántffy Zsuzsanna Diakonissza-Anyaház vagy Lorántffy Zsuzsanna Egyesület Diakonissza-Otthona.

lelkészigazgatója a városligeti villanegyedben, a diakonissza kórház közvetlen szomszédságában csendes, békés környezetben, modern épületben lakott, amelyen az ostrom nem hagyott nyomot. Jól emlékszem, hogy mátrai találkozásaink alkalmával nemcsak a politikai, hanem a szociális viszonyainkkal való elégedetlenségének is kifejezést adott. Úgyhogy Edit egy alkalommal figyelmeztette: „Nagytiszteletű Úr, mi jobboldaliak vagyunk!”. Amit, mint most kiderült, Esze nem felejtett el. De amint engem egykor nem zavart radikalizmus, sőt ezt a nevéhez illő családi tradíció természetes velejárójának találtam, ugyanígy ő meg most nem vetett ügyet az én jobboldaliságomra, és csak a bajba jutott embert látta bennem.

Hol botlottunk egymásba, elfelejtettem. Mindég Gyöngyösön képzeltem. Utolsó hírem az volt róla, hogy felesége, igazi sürgő-forgó papíthves, aki a bibliai Mártával versenyre kelhetett volna, a mátrafüredi református üdülőt vezeti. Talán az Országos Levéltárban találkoztunk. Legalábbis az a jelenet, amelyre mint legrégebbire emlékezem, erre utal. Otthon az egykori háztartási alkalmazotti szobában ültünk hárman az asztal körül. Edit frissen sült kukoricamáléval kínálja a vendéget. Esze pedig oly meggyőző hanglejtéssel, mintha nem udvariasságból tenné, ismételteti, hogy kedvenc étele van tényérján. De talán mindez már 1946 második felében lehetett.

Találkozásunktól kezdve hosszabb időn, éveken át gyakori látogató lettem Eszééknél. Ajtajuk mindég nyitva állott előttem, asztaluk megterítetten várt. Megnyugtatót, hogy a segítő vágy nemcsak a katolikus egyház szolgálói körében él, hanem eleven erő, a protestánsok szívében is. Esze eszközölte ki számunkra az első nyugati ajándékcsomagot Ravasz László, a református püspök irodájától, vállalva, hogy benyújtja az orvosi igazolást, amely szerint egészségi állapotom indokolja az adományban részesítésemet.

Sőt azt is megpróbálta, hogy egyengeti visszatérésemet az irodalmi életbe, mégpedig nem csak azzal, hogy folyóiratában, az *Egyháztörténet*ben helyet adott.¹⁰⁸ Összehozott szomszédjával, Tolnai Gáborral, az elsőnek megindult – szép kiállítású – képes folyóirat, a *Budapest* szerkesztőjével,¹⁰⁹ aki már közölte Eszéének a családja – unikumértékű – címerlevelet ismertető és az adományos kuruc vezér jelentőségét méltató cikkét.¹¹⁰ Tolnai biztosított, hogy szerinte nincsenek fasiszta írók, csak fasiszta munkák. Ennél tovább azonban nem jutottunk. Úgy éreztem, hogy még Eszétől is átléphetetlen szakadék választ el, mivel szerinte a Rákóczi-szabadságharc azért bukkant meg, mert a fejedelem nem egyedül a parasztságra támaszkodott, tehát nem

108 Azaz publikálta Mályusznak a pálos rendről írott tanulmányát. Lásd erről az V. fejezetet.

109 Mályusz itt téved: Tolnai Gábor nem volt a *Budapest* című folyóirat szerkesztője. A lap 1945–1947. évfolyamaiban viszont több cikket is publikált.

110 Ilyen tárgyban nem jelent meg a folyóiratban cikk Eszétől. Megjelentetett viszont *Rákóczi kurucjai Pest és Buda falai alatt* címmel egy tanulmányt. Lásd ezt *Budapest* 2. (1946) 3. sz. 89–93.

akart szociális forradalmat. Szerintem meg akkor, ha nem számol a nemességgel és a főurakkal, eleve halálra ítéli mozgalmát. Ilyen meggondolások után nem tudtam Tolnainak elfogadhatónak látszó javaslatot tenni, és így a kölcsönös udvariaskodáson nem jutottunk túl.

1945–1946 telén sokat fáztunk, bár az idő nem volt túlságosan zord. Nagy segítséget jelentett számunkra, hogy egy nap Szent-Györgyi Mária és Sárközi Zoltán egy kis kocsi fahasábbal jelentek meg házunk előtt, mondván: rakományuk Marikáék zugligeti kertjének sérült, kitépett fáiból került ki. Elgondoltam, milyen munkába kerülhetett a fatörzsek felfűrészelése, a romtörmelékekkel teli utakon a kocsi elvonszolása, és elérzékenyültem. Bizonyára mások is így vannak, ha látják, hogy egy-két tanítvány mint veszi magára a terhet, amelyet a szokás valamennyi társukra hárulónak tart. S menti fel ily módon azokat, hogy a hála érzelme kicsírázzék szívükben.

A viszonyok kényszere arra is rávette, hogy betegyem lábamat a Történeti Intézetbe.¹¹¹ Az Országos Levéltár burgonyához jutott, és mert ez ott került szétoztásra, engem pedig Bottló felvett a lajstromra, onnan kellett hazaszállítgatnom. Amit kaptam, súlyra sokat tett ki, megtöltött egy hátizsákot. A rothadtak kiválogatására nem volt mód. Ahogy Horváth József, a levéltár altisztje lemászálta, az egészet el kellett vinnem. A hátizsákot Barta István segítette fel, ugyanő fedezte kivonulásomat. Jól jött segítsége, mert egy nagyobb – teremnek beillő – szobán kellett áthaladnom, ahol asztala mellett állva Benda beszélgetett Szekfűvel. Szerencsémre nem vettek észre. Mire a hídra értem, már nehezen vonszoltam magamat. A hídon egy szembejövő nő leplezetlen részvétellel nézte vergődésemet. Mint utóbb kiderült, Edit valamelyik ismerőse volt. Bizonyára örömmel és megnyugodva értesült akkor Edittől, hogy – minden látszat ellenére – én szívesen cipeltem terhemet.

Valóban, így is volt. Persze, akkor még bírta a szívem a megerőltetést. Zöltségért hol a Várba jártam fel, hol Kispestre mentem sógornőmhöz, Székely Irmához. Ő, kéresemre a hetipiacon vétetett számomra, amit éppen lehetett kapni. Én azután a pénzt háztartási alkalmazottjának adtam át. Csakhamar rájött azonban, hogy a vásárlásokra ráfizet, mert az infláció következtében az előző napi árak nem felelnek meg az aznapiaknak. Az sem tetszett neki, hogy megtudtam, ideje java részét az Országos Társadalombiztosító Intézet kispesti rendelőjében tölti. Nagysokára jöttem csak rá, hogy nem hivatali elfoglaltság formájában, hanem mert a rendelő vezető orvosát, Bánó Istvánt kiszemelve második férjének [sic!]. Hogy megszabaduljon tőlem, nyersen megüzentette háztartási alkalmazottjával: mindazt, amit nekem tudna vásárolni, Pesten is megkaphatom. Kíméletlensége nem lepett meg, mert korábbi edeskes modorát mindenkor túlságosan természetellenesnek éreztem, közönségessége leplező-

111 Azaz a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetébe.

jének. Azon azonban csodálkoztam, hogy református szenteskedő, bibliaórák kép-mutatását, amellyel szegény Tibort¹¹² magához láncolta, oly hamar levetette, hogy egy zsidó származású orvost férjének válasszon. Idők folyamán azután már nem csodálkoztam, hogy unokahúga és nevelt leánya, Nellyke, akinek 1944-ben még én igyekeztem a Veress Pálné Kollégiumban¹¹³ helyet biztosítani, egy ávos tisztnek lett a felesége.

Amint a levegő kissé felmelegedett, és úgy-ahogy közlekedni lehetett, Edit a fiúkkal Rudabányára ment Giziékhez. Nem vonaton, hanem a rudabányai üzem tulajdonosának, a Rimamurány-Salgótarjáni Rt.-nek a teherautóján. Ez robbanóanyagot vitt és így az utazás nem volt veszélytelen. Szerencsénkre azonban nem tudtuk, mi a szállítmány. A szállítási osztály vezetője sokáig húzódozott az engedély megadásától. Volt úgy, hogy az indulás kitűzött ideje előtt félórával már elment az autó, és így dolgunk végezetlenül kellett haza mennünk. Szerencsénkre nem messze, mert a Rima székháza éppen szemben volt a Batthyány térrel. A két part között pedig rendszeresen közlekedtek csónakok. Amikor azután mégis felvette egy autó Editéket, nagy kő esett le szívemről. Jóval visszaérkezésük után, már a nyár folyamán, körülbelül három hétre én is elmentem látogatóba Rudabányára.

Unokaöcsémrel, Görgő Palival együtt ugyancsak a vállalat teherautóján utaztunk. Ez már csak veszélytelen holmikot vitt, és töméntelen embert. Délután indultunk a Teleki térről és másnap reggel értünk Rudabányára. Utunk Salgótarjánon, Ózdon át vezetett. Az előbbi házain, kerítésein plakátok üdvözöltek: sovíniszta uszítás, magyar nemzet-pusztítás. Ezen jól el lehetett gondolkoznunk. Rudabányát Pali jelenléte tette elviselhetővé. A jóindulat volt legjellemzőbb vonása. Most közel került szívemhez. Szegény. Apja befogta dolgozni, elvárta, hogy mellette legyen reggeltől késő ebédideig a rendelőjében. Nem tudtam belátni, mi értelme van ennek. Csak arra volt jó, hogy Pali ne jusson hozzá a pihenéshez, amelyre annyira vágódott.

Magam megpróbáltam a vasbánya vezetőjét, Pantho Györgyöt rábeszélni, hogy készíttesse el velem Rudabánya monográfiáját, központjában természetesen a bányaművelés történetével. A Neoregistrata indexeiből ismertem, milyen sok írásos emlék található az Országos Levéltárban könnyen hozzáférhetően. Azt is tudtam, hogy a Rákóczi-Aspremont család levéltárában¹¹⁴ a további kutatás eredménnyel járna. De Panthot nem érdekelte a téma.

112 Azaz Mályusz Tibort, Székely Irma első férjét, aki 1943-ban meghalt.

113 Pontosabban: Polgári, Veres Pálné-Intézet, Kollégium, a Budapesti Evangélikus Középfokú Leányiskola 1883-ban alapított kollégiuma.

114 Ide Mályusz beszúrta: „1956-ban a családi levéltár elpusztult?” – A családi levéltár iratanyaga 1956-ban valóban csaknem teljesen megsemmisült. A megmaradt iratokat lásd: MNL OL, Családi levéltárak, P 1498.

Rudabányai tartózkodásom a világtörténelem legnagyobb inflációja záró szakaszával esett össze, és így közvetlenül nem figyelhettem meg, milyen az élet pénz nélkül. A tapasztalatszerzésről azonban szívesen lemondtam. Amikor visszatértem, augusztus 1-jén már az új pénzegység, a forint volt forgalomban. Örökre emlékezetes marad számomra a legelső ártábla, amely szemembe ötlött: 1 kg zöldpaprika + 1 kg paradicsom = 50 fillér. Azóta is ezzel a kettős árral hasonlítom össze keresetem értékét.

Mindeddig fizetést kaptam, mintha tényleges tanár volnék. A pénzért Edit járt fel a dékáni hivatalba, és a fizetési íven aláírásával nyugtázta a felvételt. A dolog azért tűnt magától értetődőnek, mert a dékán nem kapott értesítést, hogy a minisztériumi számvevőség beszüntette fizetésem folyósítását. Pontosabban: semmiféle akta nem érkezett hozzá ügyemben. S mert az infláció úgysis elértéktelenítette a felvett összeget, a bürokrácia nem találta érdemesnek törődni az ügygel. Megváltozott a helyzet augusztus 1. után, amikor a fizetési fokozatok közti különbségek ismét észrevehetőek lettek, a forint útját pedig előnyös volt figyelemmel követni és ellenőrizni. Egyelőre azonban minden maradt a régieben, amit azzal magyaráztam, hogy Horváth Zoltán ígérete szerint a nyugdíj és a tanári fizetés közti különbözet úgysis megillet, s így az utóbbinak egy összegben való felvételével nem szerzek magamnak jogtalan hasznot.

Bár sejtettem, hogy a bürokratikus ügyintézés szemszögéből nézve korántsem oly egyszerű a dolog, megnyugtattam magamat: nem az én feladatom a zavaros helyzet tisztázása. Edit tehát továbbra is elhozta a fizetést. Mindaddig, amíg Hajnal, az ismét megválasztott dékán, 1946 novemberében észbe nem kapott, hogy a kiutalási jegyzékek nagyvonalú láttamozása nem fog jóra vezetni. Megkért ekkor, hogy segítsék neki kimászni a csávából. Eléggő groteszk helyzetbe kerültem, mert magamnak kellett utánajárnom, hogy végrehajtsák a reám mért ítéletet. Kiderült, hogy az igazolóbizottság nem közölte senkivel döntését. Ilyenről nincs is papír, de még jegyzőkönyvi feljegyzés sem. Mivel a bizottság, befejezvéen működését, időközben feloszlott, tagjai pedig elszéledtek, nem is volt mód az érvényes határozatot előteremteni. Egy pillanatra kedvem támadt formális okokra hivatkozva kétségbe vonni a nyugdíjazás érvényességét, de mert legfeljebb csak jó hecc lett volna a dologból, engedelmesen segítettem az ügyet elrendezni.¹¹⁵ Kétségtelenül azért is, mert még mindig komolyan vettem Horváth Zoltán ígéretét.

115 Mályusz erről többek között a következőket írta Hajnalnak: „A hosszas keresés után előkerült aktából [...] kiderült, hogy ügyem a legkezdetlegesebb stádiumban van, amennyiben még nem is vagyok nyugdíjazva. Arra, hogy ez irányban az első lépés megtehető legyen, szükség volna az igazolóbizottság határozatára. Ezt a min. május 9-én 78.017/V. szám alatt felkérte a Tanácstól, de máig sem kapta meg. Most már azzal is beérnék, ha a tárgyalási jegyzőkönyv másolatát megkaphatnák. [...] Egyébként helyzetemet igen érdekesnek mondták, »praecedens-nélkülinek«. Mint kissé érezték is az ügy különleges voltát. A Te eljárásodat természetesnek mondták [...]. Nekem azonban utólag az jutott eszembe, hogy bizonyára az a baj, hogy Horváth Zoltán Szent-Györgyi M. dr. sürgetésére sem készítette el az

Elkészült tehát az igazolóbizottsági határozat 1945. október 24. fiktív kelettel,¹¹⁶ Vigh Károly elnökhelyettes, Molnár Erik és Huszti József állítólagos bizottsági tagok sk. aláírásával. Az indokolás, amelyet Vigh fogalmazhatott meg, így hangzott: „Igazolás alá vont annak ellenére, hogy az Egyetemen a középkori magyar történet előadója, az imrédysta *Egyedül Vagyunkban* 1942-ben politikai jellegű cikksorozatot tett közzé. A bizottság megállapította, hogy a cikksorozat, amely később könyvalakban is megjelent, a német náci politikai és tudományos imperializmus hathatós eszköze volt. Súlyosan kifogásolja a bizottság, hogy a legkiválóbb magyar történészek egyike a szélsőjobboldali politika agitációs eszközévé szegődött. Kiváló tudományos munkásságára való tekintettel nem a legsúlyosabb ítéletet hozta, annak reményében, hogy az igazolás alá vontnak módot nyújthasson arra, hogy a demokratikus Magyarországon folytathassa kiváló tudományos munkásságát.”¹¹⁷

ítélet indoklását s azután az iratok, a bizottság működésének megszűnése után, elkerültek Töletek. Így azután a Tanács sem tudott mit tenni. [...] Baráth titkár úrtól megkérdeztem, mi lesz most, nov. 16-án illetményemmel. Válasza az volt, hogy ezt s a következőt is, míg a nyugdíjazási decretum kezemben nincs, Nálatok vegyem fel. Persze, amint megállapították a nyugdíjat, azt most már, a szanálási rendelet (B. lista) értelmében meg is fogják vonni.” [Bp., 1946. november] MTA KIK Kt. Ms 5385/287.

116 A legújabb kutatások szerint az igazolóbizottsági határozat 1945. október 22-én született meg. Lásd erről Borsodi Csaba: A kiegyezéstől a fordulatig. A történelemoktatás szervezetének változásai a Budapesti Tudományegyetemen, 1867–1950. (A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemtől az Eötvös Loránd Tudományegyetemig.) In: *Historia Critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Szerk. Manhercz Orsolya. Bp., 2014. 275–276. (Publications Institutii Historice Universitatii Budapestiense de Rolando Eötvös nominatae; 1.)

117 Mályusz a határozatról a maga számára 1986-ban xeroxmásolatot készíttetett, majd azt saját kezűleg is lemásolta. (Ez utóbbit lásd MTA KIK Kt. Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Mályusznak az a megjegyzése, miszerint az igazolóbizottság határozatát a fenti fiktív keltezéssel állította ki, arra utal, hogy a bizottság még valószínűleg 1945. augusztus elején döntött a nyugdíjazásáról. Erre utal Jakó Zsigmondnak Mályuszhoz 1945. augusztus 16-án írott levele, amelyben arról értesíti volt professzorát: azt a hírt kapta Pestről, hogy Mályuszt nyugdíjazták, és úgy vélte, hogy ezzel remélhetőleg lezárult a személye elleni hajszja és ismét munkához láthat. Egyúttal értetlenségének adott hangot a Mályusz ellen folytatott vizsgálat eredményét illetően: „Én innen el sem tudom képzelni azt az őrtölt összevisszaságot, ami most Pesten lehet, mert csak közönséges és egyszerű józan ésszel rendelkezem. Ezzel pedig az fel nem mérhető, hogy Magyarországon ne lehetne megtalálni valahogyan a módját egy olyan nélkülözhetetlen szakember saját helyén való foglalkoztatásának, mint amilyen a Professor Ur [sic!].” (A levelet lásd MTA KIK Kt. Ms 6401/261.) Mályusz az igazolóbizottság hivatalos határozatát nem ismerte, amelyet a fenti fiktív keletű döntés után fogalmaztak meg. Ez a következőket tartalmazza: „Határozat. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának igazolóbizottsága dr. Mályusz Elemér, aki Makón, 1898. év augusztus hó 22. napján született és a budapesti magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karán egyetemi ny. r. tanári minőségben teljesít közszolgálatot, az 1080/1945. M. E. sz. rendelet 20. §-ának 2. bekezdése értelmében közszolgálatban való meghagyása mellett nyugdíjazását rendeli el, mert olyan magatartást tanúsított, amely ellene a fenti büntetés kiszabását teszi indokoltá.” Az igazolóbizottság határozatát lásd ELTE Lt. Bölcsészettudományi Kar iratai. Vegyes iratok. 19. doboz. 2273/1945–46. – Mályusz igazolási ügyéről és nyugdíjazásáról vö. még: „Nincs kész történész.” Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral. *Sic Itur ad Astra* 10. (1996) 1–3. sz. 7.; Erős V.: *A Szekfü–Mályusz vita*, i. m. 28. 19. sz. jegyzet.

Molnár és Huszti tág lelkiismeretére jellemző, hogy aláírásukkal bizottsági tagoknak adták ki magukat. Husztit megértem, mivel ő világlejében készségesen vállalt bárminő szolgálatot. De, hogy Molnár, a jogász ennyire túl tudta tenni magát a törvényes rendelkezések, jelen esetben az igazolási eljárást szabályozó 1080/1945. M. E. sz. rendelet előírásain,¹¹⁸ azt csak úgy tudom megérteni: maga sem becsülte sokra az egész igazoltatás jogosságát.

A nyugdíjazás ezek után befejeződött, és én formálisan is kiestem az aktív dolgozók sorából. Az ügy azonban ezzel korántsem zárult le: Vissza kellett fizetnem a korábban felvett összeget. Szerencsémre az inflációs időszakra eső részt törölte az állampénztár, az 1946. augusztus 1. utánit¹¹⁹ pedig részletekben törleszthettem, ami jelentős kedvezménnyel ért fel. 1946. szeptember 30-i kelettel és Keresztury Dezső miniszteri aláírásával megérkezett végre a nyugdíj és a tanári fizetés közti különbözetet ígérő leirat is,¹²⁰ amivel, úgy tűnt fel, végleg megalapozódott életem utolsó szakasza. Mint értesültem, H. Balázs Éva figyelmeztette Horváthot, hogy ideje volna eljárnia a minisztériumban. S mert ez megtörtént, az ügyosztály akkori vezetője, a bencés Csóka Lajos aktát formált az ügyből és azt Kereszturyval elfogadtatta. Évek múlva, amikor mindketten már régóta az enyémevel azonos sors részesei voltak,¹²¹ örömmel hallottam, hogy szívesen segítettek rajtam.

Egyikük kedvét sem akartam elrontani, és nem mondtam meg nekik: mialatt soromat elrendezettnek vélték, ez oly mértékben bizonytalan lett, hogy az minden korábbi pesszimizmusomat felülmúlta. Megjelent ugyanis egy általános rendelet, amely

118 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. április 19-én kelt 1945: 1080. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Budapest, 1945. április 19. *Magyarországi rendeletek tára*. 69. (1945) I–VI. füzet. [Bp., 1946.] 104–109.; vö. erről még az 1945. január 4-én kelt, 1945. 15. sz. M. E. rendeletet a közalkalmazottak igazolásáról lásd uo. 5–9.

119 Azaz a forint bevezetése után.

120 A pénzügyminiszter 9.300/1946. II. P. M. számú rendelete a közszolgálati alkalmazottak illetményeinek és nyugellátásuknak folyósítása tárgyában. *Magyar Közlöny* (1946) szeptember 30. 215. sz. 3–4.; vö. erről még: A magyar köztársaság kormányának 24.480/1946. M. E. számú rendelete a közszolgálati alkalmazottak nyugellátására vonatkozó rendelkezések módosítása tárgyában. *Magyar Közlöny* (1946) december 19. 290. sz. 1. Vö. erről az 1947-ben hozott minisztériumi határozatot: „Amidőn az akta Keresztury elé került s ez elődje [azaz Teleki Géza] szavát nem tartotta magára kötelezőnek, Horváth Z. személyesen eljárva nála elintézte, hogy a honorárium a nyugdíj és IV.2. fizetés közti különbözet legyen. (80399/945 V., 2997/947/Via.) A minisztérium (7426/945 V.) tiszteletdíjül tévedésből IV.2.-es fizetést állapított meg.” Lásd az iratot MTA KIK Kt. (Növekedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

121 Mályusz itt arra utal, hogy a kommunista rendszer Csókát és Kereszturyt 1948-ban eltávolította hivatalából, Horváthot, akit 1949. július 31-én letartóztattak, koholt vádak alapján hosszú börtönbüntetésre ítélték. Fogságából csak 1956. március 29-én szabadult. Lásd ez utóbbiról bővebben Széchenyi Á.: i. m. 158–161.

nyugdíj folyósítását a férfiak 60., a nők 55. életévének betöltésétől tette függővé.¹²² Lényegében az elv ígéretet jelentett a dolgozóknak, hogy munkában eltelt életük végén az említett évektől joguk van gondtalan öregséget biztosító nyugdíjra. Az én esetemben azonban és mindenki más, úgynevezett kényszernyugdíjazottéban, büntetéssel ért fel. Nem fosztott ugyan meg a nyugdíjjogosultságtól, azzal azonban, hogy érvénybe lépését kitolta, az életkortól függően hosszabb-rövidebb időre arra utalta az embereket: az állam támogatása nélkül próbáljanak élni. Azaz az értelmiségiek, íróasztaluktól megfosztva, fizikai munkával keressék kenyerüket.

Ami engem illet, a rendelet maga után vonta a nyugdíj és a tanári fizetés közti különözetre vonatkozó igényem elvesztését. Logikus következmény volt ugyanis, ezt magam is beláttam: hogyha hiányzik az alap, ha nincs mit kiegészíteni, pótlék sem adható. Minden ellenkező látszat dacára sem hiszem, hogy az igazolóbizottságok az elkövetkezők tudatában hozták meg annak idején elmarasztaló ítéleteiket. Főleg nem tételeztek fel rosszhiszeműséget Horváth Zoltánról. A kommunista párt egyes tagjai sejtették csak a fejlődés irányát.

Mit lehetne tenni, tettem fel magamnak a kérdést, és tanácsért a dékáni hivatal vezetőjéhez fordultam. Beller Lászlót nemcsak kitűnő adminisztrátornak ismertem meg, hanem jóindulatú embernek is. Most sem csalódtam benne. Figyelmeztetett a rendelet egy pontjára, amely módot ad a súlyos következmények elkerülésére, és mindjárt eseteket is említett, hogy kik vették máris igénybe az abban rejlő lehetőséget. Nyugdíjat kaphat – mondotta –, kortól függetlenül, mindenki, aki hatósági orvosi igazolvánnyal bizonyítani tudja, hogy egészségi állapota nem teszi számára lehetővé a fizikai munkát. S mindjárt ajánlotta, hogy forduljak bizalommal Mellyhez,¹²³ aki, ha jól emlékszem, akkor a főváros tiszti főorvosa volt.

Ismertem Melly orvostörténeti kutatásait.¹²⁴ Ő meg, mint a *Magyar művelődéstörténet* egyik szerzője,¹²⁵ valószínűleg hallott rólam, de valahogy nem bírtam magamat elszánni, hogy felkeressem. Szépítgetés nélkül tudni akartam, mi van szervezetemmel: kigyógyultam-e az első világháború alatt megállapított szívbajomból. Elmentem tehát a köztisztviselők akkor még működő társadalombiztosító intézetének, az OTBA-nak¹²⁶ Trefort utcai központjába, és ott találomra jelentkeztem a belgyógyá-

122 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 30-án kelt 1945: 800. M. E. számú rendelete a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményéről, továbbá a nyugdíjasok, özvegyek és árvák ellátási díjairól. *Magyarországi rendeletek tára. 1945.* 69. (1945) I–VI. füzet. [Bp., 1946.] 73–80.

123 Azaz Melly Józsefhez.

124 Vö. erről például *Az iparüzés egészségügyi feltételei.* Bp., 1931; *A budapesti orvosok szociális és gazdasági viszonyai.* Bp., 1931; *Szegény betegek orvoslása.* Bp., 1938.

125 Az emberi egészség tudománya és védelme. In: *Magyar művelődéstörténet.* V. kötet. *Az új Magyarország.* Szerk. Domanovszky Sándor. [Bp., 1941.] 449–474.

126 OTBA: Országos Tisztviselői Betegsegélyző Alap.

szok egyikénél. Zsidó volt, tehát nem régóta lehetett alkalmazásban. Nevét sajnos elfelejttem. A vizsgálatok után, amikor kezébe vette az EKG megfigyeléseit rögzítő szöveget, amely tehát a mostanitól eltérően, nem a szívritmus gépi ábrázolását tartalmazta, hanem annak átiratát, riadtan nézett rám. „Hogy szándékozik innen haza jutni?” – kérdezte. Mire én vidáman feleltem: a 63-as villanyossal. „De hiszen életveszélyes állapotban van, tulajdonképpen mentőkkel kellene kórházba szállíttatnom. Módomban van – folytatta jóindulatúan – bármelyik kórházba felvétetni, csak mondja meg, amelyiket választja.”

Egy kórházat sem ismertem. De mert tudtam, hogy Bugár–Mészáros Károly, apósom egykori tanítványa, akinek a rendelőjébe jártam, ha valami bajomra gyógyulást kerestem, a Rózsák terén lévő kórház vezetője, ezt kértem, nem kis csodálatot kelte. A kórház ugyanis a Szegényház épületében volt, sőt azzal állott szoros kapcsolatban. Az akkori viszonyokhoz mérten egyszerű, sőt valójában szegényes volt, óriási kórtermekkel, holmi különszobák nélkül, ijesztő mellékhelyiségekkel. De – és ezt tudtam apósomtól, aki ott egy tüdőgyulladást feküdt át közvetlenül az ostrom után, amikor Bugár–Mészáros kis kézikocsiban vitette oda át – tiszta, rendes.

Pár napot, talán egy hetet töltöttem itt, amíg a szokásos kivizsgálás tartott. Részleteiben ezt Okos Gizi, a beosztott orvos folytatta le, akivel nem sokkal később Edit összebarátkozott, amikor szintén kórházba került, s akire mindketten ma is hálásan gondolunk vissza. A kórterem eseményei eléggé lehangoltak. Egykori kollégista társam, Mátyus László nagybátyja feküdt mellettem, de nem lehetett vele beszédbe elegyedni, mert előre haladott agyér-elmeszesedésben szenvedett. Aligha lehetett 60 évesnél sokkal idősebb. Szoborszerű testalkata imponáló erőt sejtetett. Értelmét azonban egyetlen sérelem foglalkoztatta: az igazságtalanság, hogy a Legfőbb Állami Számvevőszéken elért tanácsosi állása után az igazolóbizottság két fokkal alacsonyabb, titkári nyugdíjat állapított meg számára. A szerencsétlen egy nap teljesen megháborodott, úgyhogy a kórház idegosztályára kellett szállítani. Másik szomszédom fiatal ember volt. Mint Bugár–Mészáros elmondta, a kórház előtt szemé láttára esett össze. Azonnal behozatta, és mert tüdőgyulladást állapított meg, rögtön ágyba fektette. Már lábadozott, amikor egy szívroham pillanatok alatt végzett vele.

Az én esetemben a vizsgálatok nem igazolták az OTBA-belgyógyász pesszimista gyanúját. Mint Bugár–Mészáros felvilágosított, az EKG jeleit különbözőképpen lehet leolvasni és értékelni. A tévedés javamra szolgált. Az OTBA papírjával kezemben jelentkeztem a II. kerületi tisztiorvosnál. Ő beutalt a fővárosi Szívvizsgáló Intézetbe (Dohány utca), ahol ismét szerencsémre, olyan orvos – szepesi német család sarja – vizsgált még, aki észrevéve, mire is kell nekem a lelet, leplezetlen jóindulattal intézte el ügyemet, és megállapítására hivatkozva tette végül ugyanezt a tisztiorvos is. Ő, minden eshetőségre gondolva, saját igazolására a bemutatott bizonylatokat hoz-

zácsatolta az aktához. S mert így a bürokrácia valamennyi követeléseinek sikerült eleget tennem, nyugdíjamat, amely kevéssel előbb még büntetésnek számított, most mint az uralkodó rendszer humánus lelkületének bizonyosságát, és nekem kegyképpen kiutalt segítséget értékelhettem.¹²⁷

Éppen csak kevés volt a megélhetéshez. A fiúk a Sacré Coer-ben eltöltött egy év után 1946 őszétől a ciszterciekhez jártak a Villányi útra.¹²⁸ Miklós a gimnázium első osztályába került, s mert volt elemi tagozat is, Kacort reggelente magával vihette. Régi tervem szerint Miklóst a piarista gimnáziumba írtam volna be, de miután a ciszterci rend védelmébe és barátságába fogadott, úgy gondoltam, hogy bár magam lélekben piarista diák maradok, fiaim törleszthetik a cisztercieknek adósságomat tanítványukká válásukkal. Nem csekély előnyt jelentett az akkori közlekedési viszonyok között, hogy egy új iskolájuk a Széna térről könnyen volt elérhető.

A fasori evangélikus gimnáziumra eleve nem gondolhattam. Nemcsak nehezen megközelíthetése [sic!] miatt, hanem mert tanárait sem ismertem. Tudat alatt az az érzésem is befolyásolhatott: az evangélikus egyháznak tettem 1944-ig annyi szolgálót, hogy viszonzásul észrevehetné helyzetemet és legalább részvétet mutathatna iránta. Erről azonban szó sem volt. Ellenkezőleg.

Egy napon lakásomon felkeresett Sólyom Jenő, a soproni egyetem evangélikus karán a magyar egyháztörténet soproni tanára és felkért, hogy írásban mondjak le a Luther Társaság elnökségéről. Az egész bosszantó volt, és ezt nem is titkoltam. A társaság ügyvezető elnöke, Ordass Lajos lett volna ugyanis szerintem a kompetens ilyen lépés megtételére. A kérés teljesítését megtagadtam. Magamban megértettem, hogy „nem igazolt” embert nem kíván a társaság az elnöki székben látni, mert veszélyeztetve látja működésének újbóli megkezdését. Eddigre azonban már az én türelmem is elfogyott. Egyszerűen nem volt kedvem előzékenynek lenni. Ha egykori választóim úgy látják, hogy tévedtek, csak érezzék ballépésük következményeit. Végül is nem én toltam fel magamat az elnökségre.

Talán [sic!] dolgvégezetlen elküldtem Sólyomot, és csak újabb jelentkezése után engedtem. Talán már most, kérésére teljesítettem kérését, már nem tudom. Arra azonban emlékezem, hogy egy cédulát nyomtam a kezébe, lakonikus rövidséggel jelentve be: az elnökségről lemondok.¹²⁹ Utóbb hallottam, hogy az új elnök éppen Sólyom lett, ami sok mindent megmagyaráz szívós lerázhatatlanságából. Ma még mást

127 Azaz Mályusz „az 1946. augusztus 1-én megvont nyugdíját az M. E. tiszti orvosi bizonyítvány alapján – szívbaja miatt 75 százalékos munkaképtelen – 1947. február 1-től ismét” megkapta. Lásd az erről szóló irat másolatát: MTA KIK Kt. (Növekedénapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

128 Azaz az 1927-ben alapított és 1929-től működő budai ciszterci Szent Imre Gimnáziumba.

129 Mályusz saját kezű lemondási nyilatkozata a következőképpen hangzik: „Nagytisztelű Ruttkay-Miklái Gyula úrnak, a Luther Társaság főtitkára stb. Főtitkár Úr! A Luther Társaság elnöki tiszteréről lemondok. Tisztelettel Dr. Mályusz Elemér. Budapest, 1945. augusztus 5. Lásd EOL, Országos Luther

is sajnállok. Azt, hogy látogatómmal, ha már bejött lakásomba, a társasági formákat megtartva beszéltem, és nem dobtam ki. Ez esetben elkerültem volna, hogy többet találkozzam vele az életben.

A viszonyok nyomorúsága rákényszerített, hogy munkaerőmet éppen az evangélikus egyháznak ajánljam fel 1946 tavaszán. Nem közvetlenül, erre nem is lett volna módom. Sőt közvetve is csak oly értelemben, hogy evangélikus pap volt a fura, félig egyházi alakulatnak a vezetője, amelynél jelentkeztem. Ez a Pax nevű gyermekmentő szervezet a Zugligetben tanyázott, a Mauthner, Chorin és más dúsgazdag zsidó nagypapok hatalmas parkoktól övezett villáiban.¹³⁰ A családokat még a németek telepítették ki, busás váltságdíj ellenében megengedve Portugáliába távozásukat. A villák, amelyekre akkor ugyanők tették rá kezüket, az ostrom befejeztével gazdátlanul, de lakhatóan állottak.

Amint a közigazgatás működni kezdett, kiigényelte az épületeket Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész azzal a céllal, hogy gondozásra szoruló gyermekeket helyezzen el bennük. Sztéhlo régi, evangélikus családból származott. Apja, a közigazgatás bíróság bírója, és közvetlen rokonsága azonban már a fővárosi középpolgárságba tartozott. Ők még őrizték az egykori „ároni házak”,¹³¹ a papi pályán nemzedékeken keresztül élő családok hagyományait. Hűségesen vallották magukat evangélikusoknak, de szolgálatuk jellege az őseiktől lényegében már különbözött. Az evangélikus egyház központi felső vezetőségének tagjai lettek.

Az egyetemes felügyelői méltóság vagy a kerületi felügyelői tisztség továbbra is a feudális kor történeti, azaz földbirtokos családjainak kezében maradt. A protestáns egyházak autonómiája azonban tág teret biztosított a jogi végzettségűek, elsősorban ügyvédek számára a szereplésre. Mint minden, szabályozott életet élő közösség, az egyház sem nélkülözhetette a bürokráciát. Ez pedig mint irányítókat, a jogi képzettség birtokosait, aminek következtében az egyház és a hozzá tapadó világi értelmiség kölcsönösen egymásra utalva támogatták egymást.

Nehéz lett volna eldönteni, melyiknek volt több előnye az együttműködésből. Sztéhlo Gábor húga,¹³² Edithhez hasonlóan, akinek leánykori barátnője volt, egyetemet végzett, mégpedig kémia szakot, és Szily József műegyetemi tanárnak – Szily Kálmán államtitkár fiának – lett a felesége. Mint a Szilyk, a Sztehlók is a Gellért-hegyi villanegyedben laktak. Meglepő volt tehát, hogy Gábor visszakanyarodott ősei útjához. Igaz, ezt csak formálisan tette, mert nem vállalt parochiális szolgálatot. Ehelyett cél-

Társaság, 5. doboz. 9. csomó. (A dokumentumot Csermelyi József levéltáros kutatta fel. Segítségéért ezúton mondok neki köszönetet.)

¹³⁰ A Paxot 1945-ben a Weiss Manfréd által felajánlott telken működtették.

¹³¹ Olyan protestáns családok elnevezése, amelyeknek tagjai több nemzedéken át lelkészi állást töltöttek be.

¹³² Sztéhlo Éva.

jául azt tűzte ki, hogy az ifjúságban az egyház tanítása iránt érdeklődést ébresszen. Bizonyára több irányban próbálkozott. Én egyről tudtam a Horthy-korban: arról, amelynek célja a népfőiskola szervezése volt. A hangzatos cím mögött voltaképpen parasztfiatalok számára tartott előadások tartása húzódott meg, de mert ismeretleneknek a néphez közvetítését ígerte, rokonszenvesnek tűnt nem csak előttem. Tibor öcsém, aki jól ismerte személyes tapasztalatból a hasonló dániai törekvéseket, anyagilag is jelentős mértékben támogatta a mozgalmat.

Sztehlo nevének hallatára mindég olyan emberre gondoltam, aki ismeri a korszerű törekvéseket, azokba be tud kapcsolódni és jó gazdasági érzékkel képes szolgálni őket. Annak megértéséhez, hogy a parasztságnak az egyház általi felemelése többé nem lehet cél, nem kellett különösebb érzék. De ahhoz már igen, hogy az elárvult gyermekek megsegítésére felébredhetők és kamatoztatható a világ részvéte. Sztehlo ügyességét dicséri, hogy nem hangoztatott semmiféle egyházi meggondolást, hanem az általános emberi érdeket emelte ki. 1945 tavaszán szüleiket elvesztett kiskorúakról hallva mindenki elsősorban zsidó származású gyermekekre gondolt. Az, aki tehát rajtuk kívánt segíteni, eleve számíthatott a főváros szociális ügyosztályának a támogatására. Minden vonatkozásban, akár épületek kiutalásáról, akár élelmiszer-segítségéről volt szó. De számíthatott külföldi segélyakciók adományaira is, amelyekre valóban sokan rászorultak A protestáns részről, főleg USA-ból érkező adományok összegyűjtéséről és szétosztásáról egy központi szervezet gondoskodott, amelynek élén nagy hatáskörrel egy zsidó származású református pap, név szerint Éliás József, mint a „Magyar evangéliumi egyházak »Jó Pásztor« missziói alapítványa”¹³³ igazgató lelkésze, állott. Sztehlo főleg ettől függött, de közvetlen kapcsolatai voltak más tényezőkkel is.

Valószínű, hogy egy pedáns, rendszerető, fillérvnyi elszámolásra törekvő ember hamarosan összeomlott volna a felelősség súlya alatt, amit Sztehlo jó idegekkel, derűsen elbírt. A szótartás nem tartott erényei közé. Elszámolásai aligha bírták volna ki a szakszerű ellenőrzést, azok valójában csak úgy, Isten nevében készülhettek. Nagy erénye volt azonban, aminek nemcsak előnyét láttam, hanem, ami a szememben felmentést adott minden hibájáért, jóindulata, segítő szándéka. Engem is szívesen fogadott, amikor kimentem hozzá, és kértem, hogy az intézménye keretei közt működő gimnáziumban alkalmazzon óraadóként. Elutasítás helyett, mintha még kedvet akarná fokozni vállalkozásomhoz, azzal biztatott, hogy szó van Németh László tanárkodásáról.

Az iskolának a feladata az idősebb, a gimnaziális [sic!] korú fiúkkal foglalkozás volt. Ilyen korú leányokat mintha nem is láttam volna. Az én két csoportomban nem voltak. A kisebbeket magyar történelemre tanítottam, az idősebbeket világtörténetre.

133 Az alapítványt 1942. október 20-án Ravasz László református püspök hozta létre.

Az anyagot eléggé össze kellett fognom. Olyannyira, hogy az ókori kultúrák ismertetésére csak egy-egy óra jutott. Az első csoportból József Attila sógorára, Makai Péterre,¹³⁴ az opera- és filmdíszlettervezőre emlékezem, akinek rajzai sejtették a későbbi művészt. A másodikból Bárczay Gyulára, egy katonatiszt fiára, aki mint református teológus a Ráday Gyűjteményben a magyar irodalomtörténet kutatójává képezte ki magát. Ő volt különben az egyetlen a gyerekek közt, akinek viselkedésén észre lehetett venni, hogy kulturált viszonyok közt nőtt fel.

A tanári karban Deme László, a nyelvész és Rákosi Zoltán – mint Eötvös-kollégisták – segítettek, hogy leküzdjem magamban a magányosság érzését. Rákosi maga volt az örökké nyugtalan zsidó intellektualizmus megtestesülése. Egyáltalán nem volt zsidós külsejű. Úgy is beszéltem vele, mintha egy környezetből kerültünk volna ki. A gyerekekkel foglalkozását új pedagógiai irányzat megfogalmazásához vezető kísérletnek mondotta. Ekkor még rajongó híve volt a rendszernek. 1957-ben, amikor Rómában mint disszidenssel ismét találkoztam vele, teljesen kiábrándult ember volt, aki Lukács Györgyről csak ádáz gyűlölettel tudott megemlékezni. Amikor pár év múlva meghallottam, hogy Svájcban öngyilkos lett, már nem csodálkoztam, hogy így fejezte be életét.

Ami a Paxban leginkább meglepett, az a szexualitásnak a túltengése volt. Sztéhlo „Gaudiopolis”-nak nevezte diákvárosát.¹³⁵ Bizonyára jó szándék vezette, amikor, hogy a lelki sérüléseket elszenvedőkkel feledtesse veszteségeiket, szabadjára hagyta őket. A következmény az lett, hogy diák és tanár, mintha korkülönbség nem lett volna közöttük, éltek a perc örömeinek. Rákosi egy nap, se szó, se beszéd, átköltözött az apróságokat gondozó két csinos óvónő szobájába. Deme pedig, kevésse fiatal hitvese elvesztése után, feleségül vette az egyik adminisztrátornőt, aki csak nemrég került haza egy német koncentrációs táborból. Választása nem találkozott a gyerekek tetszésével. „Minek vette ezt el, mondták, anélkül is megkaphatta volna.”

Egy kis eset jellemzésül. A fiatalabb csoportba tartozó Svéd Gyuri és hasonló korú társa, amikor a villanyos megállótól a Pax felé vezető néptelen úton felfelé baktattak, egy nem egészen fiatal nőt vettek észre. Utánaeredtek és közre fogva kérlelni kezdték, hogy azon nyomban, fényes nappal, használja ki a jó alkalmat. Hogy mire, azt kereken megmondták. A hölgy nem sértődött meg, anyás mosollyal elhárította a felszólítást. A vakmerő lovagok nem kis megrökönyödésére kiderült, hogy Sztéhloné¹³⁶ volt. Ő is, férje is megjegyzés nélkül napirendre tértek az egész dolog felett.

134 Makai Péter Makai Ödön és József Etelka fia, azaz József Attila unokaöccse.

135 A Gaudiopolis (Örmváros) mint önálló, az államtól független intézmény, egyfajta „gyermekközösségeként” tevékenykedett 1945 szeptemberétől 1950-ig, megszüntetéséig.

136 Sztéhlo Gáborné Lehel Ilona (Csöpike).

A Pax idősebb lakói különösen jól érezhették magukat, mint Horváth Zoltán fia, Horváth Ádám, az ismert rádió- és tévérendező. Érettségi körüli korban volt. Elhagyott gyermeknek is tekinthető, hiszen szülei elváltak. Apját – az én igazolóbizottsági elnökömet – az ország sorsának intézése kötötte le. Anyját, Molnár Ferenc leányát és Sárközi György özvegyét,¹³⁷ a népiesek legfiatalabb tudós irodalmár nemzedékének fejlődése érdekelte. Azé a generációé, amelybe Bibó Imre, Vargyas Lajos, Járdányi Pál, Gyapay Gábor tartoztak. Az ilyen elfoglalt szülők valóban kénytelenek voltak saját gyermekük nevelését rábízni a Paxra.

Mindössze egy hónapig tartott tanári működésem. Szívesen maradtam volna továbbra is, mert élveztem, hogy a többi tanárral együtt tízóraira nagy karéj margarinos kenyeret kaptam. Fizetésül pedig természetben élelmiszert vihettem volna. Ipari burgonyát, de valami konzervet is. Jó sorsomnak a véletlen vetett véget. A Sztehlórendszer védelme alatt észrevétlenül megbújhattam volna továbbra is, ha az egyik diák, mit sem sejtve a következményekből, el nem szólja magát. Ez a korához képest erős testalkatú fiú koncentrációs táborból került haza, szörnyű emlékekkel megterhelten. Nemcsak látta a foglyok elpusztulását, hanem abban is aktív szerepet játszott, amennyiben egy SS-legény maga mellé vette segítségül: furkós botot nyomott a kezébe és biztatta, ütlegelje a halálra szántakat, s ezek közé azokat jelölje ki, akiket akar. Az ő esetében a Pax pedagógiai módszere eredményesnek bizonyult. Magam úgy láttam, hogy a gyerek viselkedése normális. Azt nem lehetett elkerülni, hogy az intézmény látogatói, ha bizalmasan értesültek életéről, figyelemmel ne tekintsenek rá.

Éliás József egy inspicálása alkalmával beszélgetésbe elegyedett velem és feltette neki a szokványos kérdést: melyik tantárgyat kedveli leginkább? Majd arra a feleletére, hogy a történelmet, tovább vallatta: ugyan miért? Ekkor hangzott el a válasz, amely azonnal pontot tett pedagógiai pályám után: „mert a Mályusz professzor tanítja”. Nekem volt az az érzésem az egész hónap alatt, hogy nem tudom lekötni a tanulók figyelmét. Nem nyerem meg bizalmukat, nem tudok hozzájuk közel férni. S hogy jól sejtettem, abban utólag Editnek az a közlése is megerősített, miszerint a faliújságon az iskola, elismerve tudósi voltomat, így foglalta össze véleményét: „Nem közénk való!” Úgy képzem: a fiú elismerésre számított azzal, hogy szembehelyezkedett a többséggel. Jó szándéka balul ütött ki: [az iskola] azonnali elbocsátásomat követelte. Sztehlónak már arra sem maradt ideje, hogy megkérdezze, nem jár-e valami fizetés munkámért.

Hirtelen eltávolításom kedvező következménnyel járt. Mivel történelemtanárra szükség volt, Sztehló elfogadta javaslatomat, hogy munkakörömet Edit vegye át. Ő annak idején, 1932-ben, nem tett szakvizsgát, csak a doktori diplomát szerezte

137 Azaz Sárközi (Molnár) Mártát.

meg. A közelmúltban azonban, hogy tanári oklevelet nyerhessen, történelemből és földrajzból leszakvizsgázott Domanovszkynál és Mendöl Tibornál. A két kitűnő, amely készségét honorálta, annyira fellelkesítette, hogy már készült a pedagógiai gyakorlat megszerzésére.

Szívesen vállalta a Paxot, beletalálta magát az ottani viszonyokba, Sztehlóval pedig meg tudta értetni, hogy a fizetésül kapott természetbeni juttatásoknak ismeri a pénzbeli egyenértékét. Egyszer még azt is sikerült elérnie, hogy az akkor legnemesebb valutának számító kávéból egy egész kilót kapjon. A Sztehló-ismeretség alkalmat adott neki arra, hogy fiainkkal 1946 nagyvakációjában a Paxban nyaraljon. Ordass Lajos jóindulata segítette hozzá, hogy odakint helyhez jussanak. Edit kérésére az új bányakerületi püspök ajánló levelet intézett Sztehlóhoz, aki talán azért is eleget tett annak, mert testvére, a megözvegyült Szilyné gyermekeivel ugyancsak a Paxban nyaralt. Edit pedig vállalta a nagyobb leányokkal, köztük Németh Gyula kedves, érettségiző leányával a foglalkozást.

Ehhez a nyárhoz fűződik egy különös emlék. Vasárnaponként déltájban szoktam kilátogatni Editékhez, egyébként hét közben lakásunkban tartózkodtam. Egy alkalommal már a kora reggeli órákban soha nem érzett nyugtalanság vett rajtam erőt. Kivert a verejték, szíven szorongatott. Úgy éreztem, szaladnom kell. A szokottnál korábban érkeztem. Megnyugvásomra mindenki jól volt, semmi panasz. Egyszer csak hallok Edit hangját, amint a szabadban lévő asztalt megteríti ebédre: „Ezek a haszontalanok itt is elszórták.” Amint nézem, mit söpröget össze az asztalról, megdöbbenve látom a barnás színű, szemcsés anyagot: a vadászpuskába való patron lőporának a gyalogsági fegyverhez illő korszerű változatát. A magyarázat ijesztő, hajam égnek áll a rémülettől: a gyerekek elszórt puskagolyókat találtak és azokat kíváncsiságból hatástalanították oly módon, hogy az ólomkupakot leválasztották – ma is rossz rágondolni, hogyan – a rézhüvelyről. A töltetet pedig anélkül, hogy sejtették volna tulajdonságait, csakúgy szabadon gyűjtögették. Milyen kevés is kellett volna ahhoz, hogy szerencsétlenül járjanak!

A jól sikerült vakáció után Edit az egész 1946–1947. tanévre teljes óraszámmal a Pax tanára maradt. Fizetése, amelynek jellegét továbbra is a természetbeni juttatások határozták meg, háztartásunk alapjává lett. Ily módon a telet az előbbinél összehasonlíthatatlanul kedvezőbb viszonyok közt vészeltük át. Edit arra is időt talált, hogy felkészüljön a pedagógiai vizgára és az ehhez szükséges gyakorlatot egykori iskolájában, a Mária Terézia Leánygimnáziumban¹³⁸ megszerezze. Miután vizsgáját

138 Pontosabban: Budapesti V., majd VI. Kerületi M. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola (1875–1905) és Leánygimnázium (1905–1921), majd M. Kir. Mária Terézia Felsőleányiskola és Leánygimnázium (1921–1923), végül Leánygimnázium (1923–1946) az egykori Sugárúton (ma Andrassy út).

Prohászka Lajosnál kitűnő, Stand Jánosnál jó eredménnyel letette, középiskolai tanári oklevél tulajdonosa lett. Amire azonban ezt megszerezte, annyira megváltoztak – számunkra: rosszabbodtak – az általános állapotok, hogy a diplomának semmi, de semmi hasznát nem vehette.

Ezen a télen irodalmi formába átültettem 1940–1941. I–II. félévi és 1941–1942. [I. és II.] félévi előadásaimat¹³⁹ „Az erdélyi magyar társadalom a középkorban” címmel. A forrásanyagot, amelyet a közben eltelt évek levéltári kutatásainak eredményeivel kiegészítettem, település- és társadalomtörténeti szempontból vizsgálva dolgoztam fel. Arra nem gondolhattam, hogy Budapesten találok kiadóra. Nemcsak, mert észre kellett vennem, hogy nevem nem szerepelhet nyomtatásban, hanem mert készült Makkai László monográfiája,¹⁴⁰ amelynek első szakasza rokon tárgyú volt. Nem tűnt fel azonban lehetetlennek dolgozatomnak Erdélyben kiadása. Úgy képzeltem, hogy az erdélyi magyar tudományos körök megértéssel viseltetnek irántam, és módot találnak dolgozatom megjelentetésére. Munkámat, amelyet magam gépeltem le, azzal az elhatározott szándékkal, hogy a jövőben nem folyamodom idegen segítségre. (Kár, hogy nem jutottam tovább az elhatározásnál.)

Kéziratomat Jakó Zsigmondhoz juttattam el.¹⁴¹ Ő megpróbált mindent, ami módjában volt, de eredményt nem ért el. Döntőnek találta Gaál Gábornak, a *Korunk* szer-

139 Mályusz előadásait az 1940–1941. tanévben „A középkori Erdély” címmel tartotta meg heti négy órában. *PPTÉ tanrend*, 1940/41. tanév első fele. Bp., 1940. 55.; *PPTÉ tanrend*, 1940/41. tanév második fele. Bp., 1940. 57. A következő tanévben „Erdély története a XIV–XV. században” címmel hirdetett előadást szintén heti négy órában. *PPTÉ tanrend*, 1941/42. tanév. Bp., 1941. 55.; *PPTÉ tanrend*, 1941/42. tanév második fele. Bp., 1941. 55. – Az előadások kézíratait „A középkori Erdély” és „A középkori Erdély régebbi története, településtörténete” címmel lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

140 Ladislas Makkai: *La colonisation de la Transylvanie au moyen âge*. Bp., [1946.] (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée).

141 Mályusz 1943-ban Besztercén tartott előadásának kibővített kéziratát 1945 októberében küldte meg Jakónak. Ő azt továbbította Szabó T. Attilának, az *Erdélyi Múzeum* szerkesztőjének, aki örömmel vállalta annak közlését, ha tanulmány nem nagy terjedelmű. Jakó mindazonáltal jelezte, hogy a nagyobb terjedelem nem fog majd leküzdhetetlen akadályt jelenteni. A mű Jakó szerint Erdélyben „rengeteget használhatna. Az élet itt olyan fogékonyvá teszi a lelkeket az abban foglaltakra, hogy itteni megjelenése és az ezzel járó szabad terjesztése, hatalmas lökést adna az erdélyi magyarságnak, hogy múltját, életét és helyzetét másként nézze, mint ma.” Nem is szólva arról, hogy a Mályusszal történtek után „egészen jelképes lenne, ha eszméi keletről indulnának újból hódító útjukra”. Jakó levele Mályusznak: Kolozsvár, 1945. december 10. MTA KIK Kt. Ms 6401/264. Vö. erről még Jakó 1946. február 23-iki levelét: MTA KIK Kt. Ms 6401/265. Vö. erről még Szabó. T. Attila levelét Mályusznak. Kolozsvár, [1946 eleje?] MTA KIK Kt. Ms 6405/364. Jó fél évvel később Jakó már arról értesítette volt professzorát, hogy kisebb gondok merültek fel a kézirat kiadása körül: az *Erdélyi Múzeum* összevont 12 éves évfolyama, amely már félig be van törölve, nem teszi lehetővé Mályusz terjedelmes kéziratának egyben történő megjelentetését, és így azt a folyóiratban csak két-három évfolyamra bontva tudnák közreadni. Egyszermind azonban megerősítette, hogy Mályusz munkáját „minden körülmények között” ki akarják adni. Hogy milyen formában és hol, az azonban még bizonytalan, részint a stúdium terjedelme, részint a szükséges anyagi feltételek hiánya miatt. Jakó jelezte azt is, hogy a tanulmánynak „külön könyvként

kesztőjének a véleményét, és azt közölte is velem. Eszerint munkám nem marxista. Ez a megállapítás oly mértékben kifejezte a lényegét, és annyira meghatározta, mit várhatok, hogy amikor Jakó értesítését megkaptam,¹⁴² visszakértem kéziratomat.¹⁴³ Amíg mint erre sor került (1948-ban), addig reménykedve áltattam magamat. Kár volt.

Mialatt Erdély segítségével bizakodva dolgoztam, Budapest köntörfalazás nélkül megmutatta, hogy nem várhatom helyzetem megváltozását. A reménytelenség hálója, amelynek foglya lettem, több szálból fonódott össze. A legerősebbet az ÁVO sodorta. Az idézés a Csengery utca 39. szám alá szólt, tárgyul pedig tanúként kihallgatást jelölt meg. Éltem a gyanúperrel és melegen öltözve, zsebeimben némi élelmiszerral indultam útnak. A Csengery utcai bejárat a szomszédos Andrassy út 60.-ba vezetett, az ÁVO központi épületébe.¹⁴⁴ Balsejtelmem tehát nem csalt. De mi célt szolgált a körülírás? Az Andrassy út 60. megjelölésnek rossz hangzása volt, amióta az egykori nyilas székházba beköltözött az ÁVO, hogy a kövekhez tapadó borzalmak emlékét, újjakkal tetézve azokat, ne engedje feledésbe merülni.

Tágabb helyiségbe szólt idézésem, nem nézhettem azonban körül, mert közvetlenül a bejárat mellett, háttal a szobának egy kis asztal mellé ültetett le az a fiatal, civil ruhás férfi, aki belépésemkor szerényen felállva, mintha valami társaságban talál-

való kiadására az EME-nek” egyáltalában nincs módja. Ezért azt javasolta, hogy a munkát az „ETI-nek [Erdélyi Tudományos Intézet] kellene kiadni, mert ott külön kötetben hamarosan megjelenhetne”. Beszélt ebben az ügyben Juhász Istvánnal, aki szerint – amennyiben az *Erdélyi Múzeum* azt átengedné – az Erdélyi Tudományos Intézet azt szívesen kinyomtatná, mivel neki arra „valamelyes lehetősége van”. Jakó jelezte továbbá, hogy még megbeszéli a problémát György Lajossal és Szabó T. Attilával is, és így „remélhetőleg sikerül nyélbe ütni a dolgot”. Az anyagi akadályok elhárulása esetén is azonban az új román politikai helyzetben újabb nehézséggel kell szembenézni, különös tekintettel „a párt- és a román cenzúrára”, azaz azokra az „érzekenységekre”, melyek sértik – úgy mond – a románság érdekeit. Jakó ezért arra kérte volt professzorát: hatalmazza fel őt arra, „hogy a cenzura szája ízének megfelelő lényegtelen módosításokat” tehesen; így például „magyarországi fejlődés”-t „anyaországi” helyett. Jakó rendkívül elismerőleg és dicsérrel szólt a kéziratról, hangsúlyozva, hogy „abban annyi új összefüggés, egészen új meglátás villan fel [...], hogy a további kutatás érdekében mielőbb meg kell jelennie”. Az Erdélyi Tudományos Intézet, amely „Erdélyi társadalom-kutatás [címmel] egy enciklopédikus munkát tervez”, annak szerzői Mályusz művéből „sokat tanulhatnak”, köztük maga Jakó is, aki a település- és népesedéstörténeti rész megírását kapta feladatul. (Kolozsvár, 1946. augusztus 29. MTA KIK Kt. Ms 6401/269.)

142 Ezt Jakó valószínűleg ismerősei útján tudatta Mályusszal. Jakó leveleiben erről ugyanis nem esik szó.

143 Vö. erről Jakó levelét Mályusznak. (Kolozsvár, 1948. február 6. MTA KIK Kt. Ms 6401/274.) Ebben Jakó közli Mályusszal, hogy a kéziratot Szent-Györgyi Máriának küldte meg. – A kéziratot Molnár Erik később tanulmányozásra elkérte Mályusztól, de azt nem juttatta neki vissza. Az Molnár halála után hagyatékának részeként 1968-ban az MTA Könyvtár Kézirattárába került: MTA KIK Kt. Ms 4352/46. Innen a kéziratot Mályusz 1987-ben kikérte és lemásoltatta, átdolgozta, majd Glatz Ferencnek a támogatásával megjelentette: *Az erdélyi társadalom a középkorban*. Bp., 1989. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 2.)

144 Mályuszt kihallgatására a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányának Politikai Rendeleti Osztályán 1945. december 14-én került sor. Az erről szóló jelentés december 17-én készült el. Mályusz beidézéséről és vallatásáról lásd Papp I.: i. m. 74–77.

koznánk, X. Y. rendőr őrnagy gyanánt mutatkozott be. Társalgó hangon folyt kihallgatásom is. Az első kérdés mint valami figyelmes érdeklődés jele hangzott el: „Miért nem vagyok aktív?” Mire én igazolásom történetével feleltem, elbeszélve, mint indított Hómannel támadt konfliktusom, *A magyar történettudomány* megírására és az *Egyedül Vagyunkban* közlésre.¹⁴⁵ A következő kérdés: „Milyen hatással volt rám a felszabadulással megindult társadalmi átalakulás?” – továbbra is az egymáshoz egyre közelebb kerülők közti beszélgetés formájában nyert megválaszolást: „Én bizony azt vártam – meséltem –, hogy minden ott folytatódik, ahol 1919-ben abban maradt: a templomok ajtajai bezárulnak, a piros-fehér-zöld lobogókat begöngyölik. S hogy mindez nem következett be, rendkívül meglepett, de – és ezt nem tagadhatom – ki-mondhatatlan megkönnyebbülést éreztem.”

Az újabb kérdés logikusan kapcsolódott az előbbihez, mintha csak a kíváncsiság mondatta volna: „És személy szerint Professzor Úr milyennek várta sorsának alakulását?” – mire könnyedén feleltem: „Oh nagyon pesszimista voltam. Arra számítottam, hogy egy szovjet járőr bevisz kihallgatásra, a kartotékból kivesszik a fényképe-met, és »Ahá, maga az a Mályusz« kijelentés után a falhoz állítanak.” Hangos és – úgy tűnt fel – szívből jövő kacaj jutalmazta bemondásomat. A további kérdés mintha nem lett volna tervszerűen megállapított, hanem személyes kíváncsiság diktálta volna: „Amikor megkaptam az idézést, mire gondolt?” Nem kellett keresgélnem a szavakat: „Arra, hogy itt tartanak.” A reakció őszintének tűnt fel, és megbotránkozást sejtetett: „Hogy tetszik azt gondolni, hogy egy egyetemi tanárral úgy bánunk, mint egy nyilas viceházmesterrel, aki zsidók értéktárgyait tulajdonította el?”

Erre nem volt mit válaszolnom, már csak azért sem, mert kérdezőm magatartása egy pillanat alatt megváltozott. A játéknak vége szakadt, nyersen rám szólt: „Miért írta meg és adta ki »Vörös emigráció« című könyvét?” Mintha észre sem venném az udvarias hang eltűnését, változatlan közvetlenséggel magyaráztam: ha az előbb Hómannel kellett kezdenem igazolásom történetének elbeszélését, most a másik híres történetíróhoz, Szekfűhöz fűző viszonyomra kell kitérnem, hogy a kérdésre pontos választ adhassak. S azután ebben a hangnemben részleteztem, mint szólított fel Szekfű, hogy legyen segítségére, hogyan kötöttünk Teleki Pállal szerződést és kerül-

145 A kihallgatás során Hómanról és az úgynevezett Hóman–Mályusz-ügyről Mályusz az alábbiakat vallotta: „1941-ben Hóman Bálint és köztem igen éles személyi és tárgyi ellentétek merültek fel a Teleki Intézet megalapítása kapcsán. Kérésem nélkül megígérte ugyanis tudományos működésem legmesszebbmenőbb támogatását, azonban midőn a kivitelre került volna sor, szavát nem tartotta meg. Német származását erősen kihangsúlyozó kijelentései azt a meggyőződést ébresztették bennem, hogy a magyar tudánypolitika igazgatása nem megfelelő kézben van. Ezért elhatároztam, hogy egész kultúrpolitikai működését bírálat tárgyává teszem. Így írtam meg a »Magyar történettudomány« c. könyvemet 1941 őszén. Ebben Hóman Bálintnak különböző téren kifejtett tudományos és kultúrpolitikai tevékenységét bíráltam.” Lásd *Hóman Bálint és népbíróvási pere*, i. m. 281. 254. sz. jegyzet.

tem abba a helyzetbe, hogy könyvem németül és angolul önállóan, a *Napkeletben* magyarul megjelenjen 1930/1931 táján. Az évszám hallatára kérdezőm elképedve nézett rám: „Hogyan, nem a háború alatt írta könyvét?” – volt utolsó kérdése és ezzel be is fejezte a kihallgatást.

Az elhangzottakat részletes jegyzőkönyv formájában fogalmazta meg, amelyet maga gépelt, majd felolvasta szerkesztményét.¹⁴⁶ Tetszhetett neki, amit a templomkapuk bezárásáról és a nemzeti lobogó begöngyölítéséről mondtam, mert ezeket a frázisokat szó szerint megörökítette. Mialatt gépelt, egyszer az ablak felé csípett a szemével. A tágas szoba kihallgatásom alatt élénk járás–kelés színtere volt. Kenyeret hoztak kosárban és osztogatták szét. Beszédfoslányokat hallottam, anélkül hogy értelmemig eljutottak volna. Azt meg egyáltalán nem láthattam, kik állanak az ablaknál. Csak amikor az írógépelőtől oldalt tévedt tekintetem, vettem észre, hogy valaki előre jött és jobbra megállva asztalunknál, szemügyre vett. Középtermétű – rossz arcú – ember volt, díjbirkózóhoz illő izmokkal, és oly péklapátra emlékeztető tenyerekkel, amelyekhez hasonlókat Komlós Jánoséit leszámítva, soha többé nem láttam. Alaposan megnézett, majd szó nélkül visszalépett. Az volt az érzésem, hogy azt kellett megállapítania: vajon nem ismer-e a nyilas mozgalomból? Mivel pedig ilyent csak nyilas testvér tudhatott, minden bizonnyal az egykori jobboldali politikai rendőrség tagja lehetett az, aki most az ÁVO-t szolgálta, nyilván a korábbinál nem kisebb odaadással és szadizmussal.

Hazatérve az izgalomtól és örömtől felhevülten számoltam be a történetekről. Megfontolatlanul, mint két nap múlva rá kellett jönnöm, amikor Tóth Bandi szárazon közölte velem a Történeti Intézet ítéletét. Neki is elmondtam ugyanis, hogyan folyt kihallgatásom. Ő munkahelyén továbbadta a hallottakat, majd oly hangon, amely nem hagyott kétséget, hogy egyetért velem, így foglalta össze mit tart a közvélemény rólam: „Az intézetben rossz néven vették tőled, hogy Szekfűvel takaródtál.” Nem lett volna érdemes magyarázkodnom, mentegetőzőm. Csak megjegyeztem magamnak: Szekfű olyan magas piederstálon áll, hogy kritika nem érheti. Engem pedig nem illet meg az önvédelem joga.

Akkor is, később is – ez természetes – furdalt a kíváncsiság, megtudni, mi volt kihallgatásom közvetlen oka. Találgatásokra kényszerültem. Kiindulópontom Szent-Györgyi Mária 1945. tavaszi–nyári közlése volt, hogy egyik kihallgatásán¹⁴⁷ az ávos tisztviselőnél előtt az asztalon olyan ív feküdt, amelynek fejléce a Széchényi Könyvtárt tüntette fel. Az aláírást is el tudta olvasni, mondotta, amikor beszéd közben, mintha

146 Papp szerint (i. m. 70. 3. jegyzet) az eredeti vizsgálati jegyzőkönyvet bezúzták, de megmaradt az arról készült mikrofilmmásolat. Ez ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található a V-89902. számú jelzet alatt.

147 Lásd erről a 86. sz. jegyzetet.

fejét törné, szeme arra tévedt. A név ismerős volt előtte, de izgalomban – mentegetőzött – elfelejtette. Megpróbáltam, néhány név felsorolásával, emlékezetét felfrissíteni. Látna azonban, hogy kísérletezésem eredménytelen, nem erőltettem tovább. Akkor Tolnai Gáborra gondoltam. Egyrészt, mert öntevékenyen éppen a Széchényi Könyvtár vezetőjének szerepében ágált,¹⁴⁸ másrészt mert jellemtelenségéhez jól illett a feljelentés.

Ekkor feltételezett magatartása mellett tanúskodtak életének következő évei, amelyeknek sikerei: római követi megbízatás, művelődésügyi minisztérium osztályfőnökség, Tudományos Minősítő Bizottság titkársága,¹⁴⁹ hogy a legfontosabbakat említsem – csak olyan embert jutalmazhattak, aki a pártnak értékes szolgálatokat tett, és aki hűségét bebizonyította. Azzal, hogy engem feljelentett – nem leplezett ugyan le rendszert félrevezető ellenséget, ezért nem is számíthatott elismerésre –, de tanújelét adta éberségének, ami az adott viszonyok közt valamit mégis jelentett. Gyanúm alátámasztásához tárgyi bizonyítéknak éreztem Tóth Bandi elbeszélését.

Az ostrom megkezdése előtt, a minisztériumok evakuálása folyamán, a Széchényi Könyvtárba lehozta a miniszterelnökségről egyebek közt két ládát a *Sturm auf Ungarn* példányaival, amelyeket természetesen nem őriztek meg. Egy szakmabeli történész szükségképpen azonnal felismerte, hogy régi kiadványról van szó, amelyet a hivatali tehetetlenség annak idején elmulasztott szétosztogatni. De egy irodalmár – ötlött most eszembe – joggal gondolhatta, hogy az imént kinyomatott munkát többé nem volt idő piacra dobni.

1947-re a történészek már napirendre tértek felettem. Tehertétel lettem ismerőseim számára. Bár nem fordultam meg körükben, és tapintatosan kerültem velük a találkozást. Akadt egy-egy pillanat, amikor megijedtek, hátha mégis felbukkanok, s akkor hogyan menekülnek a kínos helyzetből. Ilyenek tűnt előttük Domanovszky hetvenedik születésnapja. Aktív tanár volt, immár marxista tanítványokkal. A jövő oly ígéreteivel, mint Hanák Péter, Spira György és mások. Hajnal, még mindég dékán, ünnepséget kívánt rendezni tiszteletére. Emlékkönyvről már nem lehetett szó. Csak arról, hogy tanári szobájában üdvözlik egykori tanítványai. Hajnal pedig kieszközli, hogy a korhatár elérése ellenére még egy évet előadhasson. Nem volt szándékom részt venni az ünneplésen. Sajnos nem csak azért, mert nem kívántam emberek közé menni. Sokkal inkább azért, mert megváltoztak Domanovszky iránti érzelmeim.

Az ostrom után legelső találkozásom színtere – 1945 tavaszán – a Mária tér volt. A Bernardinumból mentem lakásunkra valamit elintézni, ő pedig a Rózsadombról

148 Tolnai 1946–1947-ben volt az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója.

149 Tolnai 1948–1949-ben a Vallás- és Közoktatásügyi, majd később a Közoktatásügyi Minisztérium egyetemi és tudományos főosztályának a vezetője, 1949–1950-ben Magyarország római követe, 1952-től pedig az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának a titkára, majd elnöke volt.

jött Pest, a Szabadság híd felé. Akkor, mint az ösztöndíjtanács elnöke, már túl volt első, nemzeti múzeumi igazolási tárgyalásán, amely, Ortutay fellépése következtében, negatívan végződött.¹⁵⁰ Amint meglátott, vállamra borulva panaszkodott: „Mit fogsz gondolni szegény öreg professzorodról, amiért nem igazolták!” Mit tehettem? Vigasztaltam, hogy nem lehet végleges a döntés, majd rektifikálják a dolgot. Annyira megesett rajta szívem, hogy egészen megfeledeztem célozni saját – reményteletlenebb – sorsomra. Szerencsémre nem sértettem meg az utalással, hogy 68 éves korban talán már nem is olyan borzasztó a nyugdíjba vonulás.

Legközelebb lakásán, a Rózsadombon kerestem fel. Horváth Konstantint vittem hozzá bemutatni, kérve, hogy habilítálja őt a középkori magyar egyháztörténetből. Fogadja magántanárának, mivel nekem nincs már arra módom. Szokott jóindulatával, előzékenyen fogadott bennünket – hozzám csak az a bizalmas kérése volt, hogy fogalmazzam meg az ajánlást és a referátumot – csodálatosan megváltozott hangulatában. Ekkor már túl volt moszkvai útján, amelyen Erdei Ferencsel a magyar tudományos életet képviselte a moszkvai akadémia jubileumi ünnepein.¹⁵¹ Túl második, egyetemi igazolásán, amely ezek után pozitív eredménnyel végződött. Ragyogó jókedv, sziporkázó szellemesség, egész enyhe, ugyanakkor megértő iróniával fűszerezett bámulat a Szovjetunió iránt – mindez elragadóan kedves modorban – jellemezte.

Legközelebb az egyetemen, a Népiség- és Településtörténeti Intézet szobájában találkoztunk. Ő volt annak a kari bizottságnak az elnöke, amelynek feladatul jutott az intézet könyvtárát az új igazgatónak, Kniezsa Istvánnak átadni. Fájdalmas temetés volt számomra az aktus. Nehéz volt megválni a sok gond és fáradság árán megszerzett könyvektől, amelyeket külföldről meghozatva, itthoni antikváriumokban alkuozva úgy válogattam össze, hogy folyton számolgattam, mint lehetne a kis átalányt a legmondosabban felhasználni. De még leverőbb volt újból meggyőződni, hogy a településtörténet végleg kiesett hatalmamból. Mindehhez Kniezsa győzelemittas arcát is látnom kellett. De sajnos, nem csak ezt. Az asztal végén ültem, körülötte a bizottság tagjai foglaltak helyet, miközben Szent-Györgyi Mária az elnök által szűrőpróbaszerűen kijelölt könyveket kereste ki a szekrényemből.

150 A Magyar Nemzeti Múzeum igazolóbizottsága, ahol Domanovszky külső tanácskozási állásban volt, először nem igazolta Domanovszkyt. Miután azonban Domanovszky tisztázta magát az ellene felhozott vádak alól, végül megkapta az igazolást. A Pázmány Péter Tudományegyetem igazolóbizottsága 1945. szeptember 3-án kiadott határozatában szintén igazolták. A Domanovszky ellen indított igazolási eljárásokról lásd Domanovszky Sándorral kapcsolatos iratok 1945. MTA KIK Kt. Ms 4180/1–17.

151 Domanovszky Marton Géza, Sántha Kálmán, Szekfű Gyula és Szent-Györgyi Albert társaságában 1945 júniusában vett részt az Orosz Tudományos Akadémia megalakulásának 220. évfordulója alkalmából Moszkvában megrendezett ünnepeken. Lásd erről Domanovszky cikkét: Mit láttam Moszkvában? *Szabad Nép* 3. (1945.) július 8. 85. sz. 4.; (Az adatot Kövér György akadémikusnak köszönöm.); Gönyei A.: *Dokumentumok*, i. m. 183–185. Vö. erről még: Magyar tudósok moszkvai tapasztalataikról. *Szabad Nép* 3. (1945.) július 31. 104. sz. 4.

A csengetést követően kinyílt hátam mögött a folyosói ajtó, és azon belépve régi tanári szobámba sietett valaki. Nem volt nehéz kitalálnom, hogy utódom, Deér fejzete be óráját. Nyilván köszönt a bizottságnak, amint a velem szemben ülő Domanovszky viszonzta üdvözlét. Az szíven szúrt. Talán mégsem kellett volna – ebben a pillanatban – oly végtelen szeretetet sugárzó arccal tekinteni Deérre. Domanovszky, minden emberismerete ellenére, bizonytalan volt, nem fogok-e hetvenedik születésnapjának ünneplésére megjelenni. Hajnal próbált segíteni rajta. Levelet intézett hozzám, amelyben megdicsérve visszavonulásomat és utalva ennek számomra kedvező hatására, megírta, hogy az ünneplésre ne jöjjenek el.¹⁵² Örültem értesítésének.¹⁵³

A nap másért maradt számomra emlékezetesnek. Léderer Emma tette Editnek is, nekem is azzá. Feldúltan, méltatlankodva csengetett be. Taxin jött, közvetlenül az ünnepség után. Nem tudja megállani, mondotta, hogy el ne mondja, mennyire felháborította, amiért engem eltanácsoltak. Ugyanakkor pedig a nem régen nyilas párti Fekete Nagy Antal ott volt a meghívottak között. Válaszul csak azt tudtam mondani, hogy kollégáink hozzásegítenek bennünket megismerésükhöz, amikor a kommunista pártnál védelmet kereső és azt elnyerő Fekete Nagyot nálamnál többre értékeli. Bár magamban – hálátlanul – Léderer látogatását irántunk érzett rokonszenven kívül Fekete Nagy iránti gyűlöletével magyaráztam, jólesett együttérzése, és hogy ennek kifejezést adott.

Talán ekkortájt, talán már korábban ugyanannak a lehetőségnek felhasználására, amelynek megragadása Fekete Nagy számára kollégiumunk nagyrabecsülését, maguk közé visszafogadását hozta meg, előttem is alkalom nyílt. Erről Léderernek tudnia is kellett. Együtt szolgált ugyanis Révai József megbízatásának sikere érdekében egykori tanítványommal, Nemeskéri Kiss Istvánnal, aki tanári munkámról adott információival Léderernek sok, személyemet illető kedvezőtlen megítélését oszlatta el. Révait pedig meggyőzte, hogy a kommunista pártnak nyeresége lenne, ha tagjai közé lépnék. Révai ad hoc megbízatása úgy szólt, hogy iparkodjék megnyerni a régi értelmiséget az új rendszer, a marxista világnézet számára. Munkahelye a Városház

152 Hajnal levele Mályusznak. Bp., 1947. május 21. MTA KIK Kt. Ms 6400/305.

153 Mályusz, mivel nem jelenhetett meg az ünnepségen, levélben gratulált felesége nevében is, aki szintén Domanovszky-tanítvány volt, egykori professzorának. Együttal köszönetet mondott neki a több évtizedes támogatásért és baráti kapcsolatért: „Bár a körülmények kedvezőtlen találkozása lehetett volna, hogy személyesen kifejezésre juttassuk szerencsekívánatainkat, lélekben feleségemmel együtt ott leszünk azok sorában, akik szombaton fel fognak keresni, hogy hálájukat, szeretetüket és ragaszkodásukat tolmácsolják. Kedves kötelesség megköszönnünk újlag is azt a sok jót, amelyben bennünket részesítettél, engem pontosan három évtizeden keresztül. 1917 óta, amikor első szemináriumi dolgozatomat bemutattam. A professzor úr és hallgatója, tanítványa közös munkájának sok-sok epizódja mindmegannyi kedves emlék, amelyek valamikor tettvágyat ébresztettek, ma pedig megnyugvást jelentenek, visszaemlékezve rájuk.” Bp., 1947. május 29. MTA KIK Kt. Ms 4526/270.

utcában volt, de csak rövid ideig, mert az eredmény elmaradása, talán inkább a vállalkozás csődje csakhamar a szervezet feloszlására vezetett. A sikertelenséghez magam is hozzájárultam.

Nemeskéri ismételten felkeresett lakásomon: szabályszerűen agitált a belépésre, azt ígérve, hogy ismét egyetemi tanár lehetek. Talán – tette hozzá – éppen régi katedrámon. Könyveket is hozott, így Mortontól az angol nép történetét,¹⁵⁴ Pankratovának *A szovjet népek története* című munkája angol kiadásával¹⁵⁵ pedig meg is ajándékozott. Mindezeket kedvvel olvastam, megismerésük pedig hasznosnak bizonyult. Talán olvasmányaim híre indította Kosáryt Bécsben tett kijelentésére. Mikor valaki részvétellel érdeklődött felőlem, erélyes hangon válaszolt: „Mályusz? Ő tanulmányozza a marxista klasszikusokat.” Kijelentése megfelelt a valóságnak, még ha az is volt a célja, hogy a polgári világ hívei előtt kompromittáljon. Nemeskérinek adott tagadó válaszomat azzal indokoltam, hogy a pártnak túlságosan nagy teherterelt jelentene csatlakozásom, mert a közvélemény hátsó gondolattól terheltnek fogná fel.

Valójában azt nem bírtam volna elviselni, hogy bárki is oly érvényesülési vágyból származónak lásson, amelynek rugója az anyagi érdek. Elvi megfontolásból nem voltam a marxista történelemfelfogás ellensége, amint hogy 1945-ig megfogalmazott sok megállapításom nemcsak módszerével és ténybeli megállapításaival bizonyult értékesíthetőnek, hanem felfogásával is. Azon egyszerű oknál fogva, hogy mindég a valóság érdekelt, azt próbáltam rekonstruálni. S mert a marxista történettudomány ugyanezt a célt tűzte maga elé, eltérő kiindulópontjaink ellenére nem egyszer találkozhattunk. Ami feszélyezett, az az aggodalom volt, hogy lekötelve magamat, lemondok igaznak hitt kutatási eredményeim megrögzítéséről, hirdethetéséről. Szabad akartam maradni. Csak lelkiismeretemre hagyatkozni, minden kényszertől mentesen.

Ami egyáltalán nem vonzott, az az előttem megcsillantott lehetőség volt, hogy ismét hatáskörhöz, szerepléshez, tanítványokhoz juthatok. A hatáskör egykor azt jelentette számomra, hogy a népiségtörténet címszóval ellátott terv megvalósításán dolgozhatom. Ettől azonban Deér, Kniezsa már a régi rendszerben megfosztottak, másokra pedig nem vágytam. Restitúcióra nem lehetett volna gondolni, mert a marxista magyar történettudomány elvből, tehát gondolkodás nélkül elítélte a népiségtörténetet, amint felfogását Molnár Erik már a legelső alkalommal (1945 elején, amikor Dékány István még szabadon rendezkedhetett, tehát az igazolásokat megelőzve) a Bölcsészettudományi Karon tartott előadásában tömören úgy fogalmazta meg, hogy általam a fasizmusig jutott el a magyar történettudomány.¹⁵⁶

154 Arthur Leslie Morton: *Az angol nép története*. I–II. kötet. Ford. Szemerényi Oszvald, Szentmihályi László, Bp., [1947].

155 Anna Mihailovna Pankratova: *History of the U.S.S.R.* Moscow, 1943; 1946. [Second edition.]

156 Molnár Eriknek erről az előadásáról kutatásaink során nem találtunk adatokat.

Szereplésre nem vágytam. Nem vonzott a remény, hogy ezzel ismét magamra irányíthatom a kollégák figyelmét, megköszönhetem gratulációikat, elismerő szavaikat, elháríthatom hálányilatkozataikat. Igaz, ekkor még nem tudtam, de már kezdtem sejteni, hogy az embereket általában feszélyezi, ha valaki segítségét elfogadják. S azzal kompenzálják, hogy közszóval hálátlanoknak mutatkoznak, szebben kifejezve: utólag akadálnak érzik, ami szándék szerint és a valóságban egyaránt lépcsőfok volt felemelkedésükhöz. Példa gyanánt Szabó Istvánra utalok.

Amit tehettem, megtettem érdekében, és ez nem volt kevés. Amint lehetett, hozzájuttattam ahhoz a tudományos grádushoz, az egyetemi magántanársághoz, amelynek tárgykörét, a magyar néptörténetet a saját habitációm folyamán nyert felhatalmazással, a magyar társadalomtörténettel egyenértékűnek tekintettem. Sikereinek nemcsak örültem, hanem csodáltam is azokat. Pályáját mintaszerűnek láttam, amint egyéni boldogulása, elismert tudóssá fejlődése és egy elhanyagolt hazai történeti stúdium művelése sikeresen összekapcsolódtak.

Nem tagadhatom, jól esett volna, ha az ostrom után felkeres egyszer lakásomon és szétnézve a szobában, amelynek várható elpusztulásán egykor sajnálkozott, most azt mondja: örül, amiért legalább ez megmaradt számomra és nem lettem – hozzá hasonlóan – otthontalan. Hiszen az Ilona utcai ház, amelyben tőlem nem messze lakott, elpusztult. Hamar beláttam, hogy ilyen önmegtagadás bárki mástól is sok lett volna. Nem értettem azonban, mint tudja megállani, hogy az Országos Levéltárban keresztülmenve a szobán, ahol én is dolgozom, ne vessen rám egy üdvözlő pillantást, ne legyen hozzám egyetlen baráti szava. Mit volt tennem, tudomásul vettem, és úgy magyaráztam magatartását, hogy nincs mit várnia tőlem, tehát egyszerűen elejtett.

Nem tudtam azonban negyedszázadig megérteni, hogyan indokolja, netán igazolja Szabó önmaga előtt alapjában mégiscsak különös eljárását. Ez csak most [1975] lett előttem világos, amikor elolvastam Hoffmann Tamásnak Szabó posztumusz munkájához írott előszavát.¹⁵⁷ Ebből megértettem, hogy Szabó (hite szerint) öntudatlanul és szívébe rejtve régóta, „fiatal levéltáros korától” ugyanazt a tervet formálgatta, amelyet a *Prédium, A falurendszer kialakulása Magyarországon, A középkori magyar falu*¹⁵⁸ megírásával valósított meg. S ettől külső hatás térítette el azzal, hogy „a kulturális kormányzat meg a tudománypolitika elsősorban a népiségtörténet-írástól várta a szakma élénkülését, valamint a maga működésének tudományos igazolását”.¹⁵⁹

157 Előszó. In: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Bp., 1975. 7–8. (Agrártörténeti tanulmányok 2.)

158 A prédium: vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településrendszer körében. I–II. rész. *Agrártörténeti Szemle* 5. (1963) 1–2. sz. 1–49., 301–337.; *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp., 1966; *A középkori magyar falu*. Bp., 1969.

159 Hoffmann T.: Előszó, i. m. 7.

Ő pedig megírta az *Ugoicsa megyét*, azaz népiségtörténeti elgondolásom voltaképpen vargabetű megtételére szorította. Úgy képzelem, hogy az 1945. év politikai izgalmaival készítette Szabót a magyarázatra: miért jelent meg az *Ugoicsa megye* oly sorozatban, amelynek szerkesztésében, a címlap szerint, Hóman is részt vett. S mert indokolása meggyőzőnek bizonyult, végül maga is elhitte, aminek következménye viszont szerepem kedvezőtlen színben történt megrögződése lett.

Ilyen kollégákra pazaroljam a jövőben érzelmeimet, kérdeztem magamtól, vagy egy Révész Imre-féltre, akiről annak idején, amikor a *Századok* szerkesztőségének tagja voltam, elhitettem Domanovszkyval és Hajnallal, hogy történetíró. Rábeszéltem őket, hogy hozzuk be az Akadémiára. Megfogalmaztam levelező tagsági ajánlását,¹⁶⁰ korteskedtem érdekében, sőt székfoglalóját is kiadattam a *Századok*ban,¹⁶¹ amivel egyébként jó alkalmat nyertem megismerni, mi rejlik kenetteljes pietista szószátyárkodása mögött. Mivel kiderült, miszerint legfőbb gondja az volt, hogy kisebb a honoráriuma, amelyet a folyóirat (a különnyomatokkal együtt) kiutalt számára, mint amekkorát akkor kapott volna, ha felolvasása az akadémiai értekezések sorozatában jelenik meg. Igaz, Szabó is, Révész is debreceniek voltak, annak a tájnak szülőttei, amely híres volt földhöztapadtságáról és a társasági modorban járatlanságáról, s amely szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta.

A legnehezebbnek az új tanítványok elmaradása bizonyult. Hiányzott, hogy nem láthatom, mint bontakoznak ki egy-egy szimpatikus teremtés képességei. Vagy talán inkább azt hiányoltam, hogy nem mérhetem le rajtuk munkám eredményességét? Szent-Györgyi, Sárközi, Kállai Erzsébet, Mándi Mária, Vehovszky Erzsébet többszörkevesebbszer vagy egyszer felkerestek ugyan, és ez jól is esett, de mennyivel többen voltak, akik elkerültek. Olyanok, akik Tóthékhoz ellátogatva, mint Barta István, nem érdeklődtek, mint élek a szomszéd szobában. Nem tartották érdemesnek, hogy vendéglátóikat üdvözlétük átadására kérjék. Ha pedig a csengetésre én nyitottam ajtót, ijedten mentegélőztek, mint Rúzsás Lajos is tette, hogy nem engem keresnek.

Éppen – időben – első tanítványom, Barta arra is vállalkozott, hogy sárral befröcsköljön. Barcsai Géza álnéven írt munkájában¹⁶² elhallgatta mindazokat a bírálataimat, amelyekkel a német történetírás magyarellenes törekvéseit illettem. Azokat a tanácsaimat pedig, amelyekben a magyar történetírók munkája megkönnyítésére módszertani tanulságok megszívlelését ajánlottam, úgy tüntette fel, mintha azok a hitlerizmus iránti rokonszenvből fakadtak volna. A *Magyar Szemle* iránti hódolatában Barta

160 Mályusz ajánlására kutatásaink során nem bukkantunk rá. – Révészt 1935-ben választották meg levelező taggá. Vö. erről *Akadémiai Értesítő* 55. (1935) április–szeptember [füzet]. 154., 298.

161 Debrecen lelki válsága 1561–1571. 1. közlemény. *Századok* 70. (1936) 1–3. sz. 38–75.; 2. közlemény. 4–6. sz. 163–203.

162 *A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen*. Bp., 1946.

felsorolta hát valamennyi cikket, amelyekkel igazolhatta a folyóirat németellenességét.¹⁶³ Kihagyta azonban az enyémet, amely pedig időrendben az első volt közöttük.¹⁶⁴ Ugyanígy említés nélkül hagyta a *Századokban* megjelent Isbert-bírálatomat.¹⁶⁵ Azt ugyan nem tudhatta, hogy az 1939–1940. tanév első felében „A németiség a középkori Magyarországon” címmel tartott nagy kollégiumomban¹⁶⁶ részletesen megtárgyaltam az elfogult német történetfelfogás szellemi gyökereit, de arról sem szólt, hogy *A magyar történettudomány* című könyvemben *A külföld felvilágosítása* címen a grossdeutsch és allddeutsch történetfelfogás elveit,¹⁶⁷ így például azt, hogy a népek nem egyenlők, a németiséget vezérszerep illeti meg a világon, a népi elv alapján joga van átrendezni Európát, délkelet felé minden művelődés az ő fáradozásának az eredménye, stb., stb. – úgy ismertetem, mint amelyek utóbb a német közéletben uralkodók lettek.¹⁶⁸ Egy helyütt dicsér Barta, de nincs benne köszönet. Oly író vagyok szemében, aki bár „még legjobban átvette a német történetírás »népi« szemléletét”, még ő is (!) elveszíti türelmét a német elfogultság láttára.¹⁶⁹

1960 körül Barta így beszélt el röpiratának keletkezéséről: a háború utolsó szakaszában a külügyminisztérium sajtóosztályának megbízásából könyve jelent meg, amely a fasiszta sajtótermékek lajstromára került. Őt pedig az a veszély fenyegette, hogy az igazolóbizottság elmarasztalja. Tudományos életünk egyik tekintélyes tényezője hajlott arra, hogy kihúzza a csávából. Feltételül azonban kikötötte, hogy palinódiát zeng. Szorult helyzetében megírta röpiratát. Kényszerűségében pedig azt is tudomásul vette, hogy megmentője változtatott kéziratán. Helyesebben nem tiltakozott, amikor munkája kinyomatva szeme elé került. Ez a naiv mese azt lett volna hivatva elhitetni velem, hogy Barta ártatlan a reám vonatkozó utalások megfogalmazásában.

Ha 1946-ban mondja el mindezt, még biztatom is, hogy csak feketítsen be. Legalább közvetlen haszna van valakinek eláztatásomból, és akkor a tanítványi hűségéről

163 Uo. 39–40. Vö. erről Orosz L.: A két világháború, i. m. 113–114. 22. jegyzet; Orosz L.: Népiségkutatás, i. m. 51–52. 22. jegyzet; L. Orosz: Die Verbindungen, i. m. 134. 18. jegyzet.

164 Lásd erről a IV. fejezetet.

165 Lásd erről uo.

166 Mályusz kollégiumát heti négy órában tartotta. Lásd erről *PPTE tanrend, 1939/40. tanév első fele*. Bp., 1939. 57.

167 Lásd erről a IV. fejezetet.

168 Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 153.

169 Az idézet pontosan: „Mályusz Elemér, aki pedig még legjobban átvette a német történelem »népi« szemléletét, egy ismertetés kapcsán (Kurt Hielscher »Siebenbürgen«) a német népi önrzet történetietlen, fellengző ábrándozásaira hívja fel a figyelmet, s reméli, hogy a tárgyilagos szemlélet nem tudják félrevezetni.” Barta L.: *A magyar tudományos*, i. m. 41. – Barta itt Mályusznak Hielscher *Siebenbürgen. Banat, Sathmar, Marmarosch. Landschaft, Bauten, Volksleben* (Leipzig, 1936) című munkájáról írt recenziójára utal: *Századok* 71. (1937) 4–6. sz. 384–385.

is jobb véleményem lesz. De másfél évtized múlva mit érdekelt már, hogy a távol levő, és így számára veszélytelen Deért nevezné-e meg inspirálójának, vagy Kosáryt? Annyira közömbös volt akkor már számomra az egész dolog, hogy nem is kíváncsiskodtam, amivel Bartának nyilván megtakarítottam a további magyarzkodást. Azon pedig, ami 1946-ban fájdalmat okozott nekem, már úgy sem változtathatott volna. Akkor túlon túl frissek voltak sebeim, hogy féljek a csalódásoktól és többre tartsam a nyugalmat a kiábrándulással fenyegető küzdelemnél.

Egyet utólag sajnálok: azt, hogy nem mentem el Révaihoz. Illett is volna, hogy megköszönjem, amiért annak idején megakadályozta internálásomat. Kitérő válaszomat nyilván úgy fogta fel, ami volt: elutasításnak. Láthatóan magamra hagyott. Véleménye azonban rólam mint kutatóról aligha változott. Legalábbis Tolnai Gábor művelődésügyi minisztériumi osztályfőnök korában, tehát talán 1952 körül,¹⁷⁰ azt mondotta nekem, amikor valamiféle nyugdíjptótlék kiutalásáról értesített,¹⁷¹ hogy Révai sokra becsül.

Nem a kommunizmustól viszolyogtam, hanem hazai környezetemtől idegenedtem el. Végleg elegendem volt belőle. Hatalmába kerített a vágy, mindenáron szabadulni tőle. Utáltam és gyűlöltem. A szlovák–magyar lakosságcserevel adódó alkalmat próbáltam megragadni. Az államközi megállapodás, amely szerint ahány magyarországi szlovák költözik át, annyi magyar jut vissza, szlovák követelésre jött létre.¹⁷² S célja kevésbé a szlovákoknak a magyar járom alóli felszabadítása volt, mint minél nagyobb arányú kitelepítéssel csökkenteni a magyar anyanyelvűek számát.

Először arra gondoltam, hogy Besztercebányára költözöm, nagyapám életének színterére, Apa szülővárosába. Az ottani városi vagy megyei levéltárban, úgy tűnt fel, folytathatnám Budapesten munkába vett problémáim vizsgálatát, akár a településtörténeteket is. Mivel számomra nem frázis volt az elfogulatlanság, és hittem, hogy a szlovákság és magyarság békés együttélése egykor valóság volt, nem éreztem ábrándnak, miszerint az a jövőben is megvalósítható. Megismerkedtem a lakosságcsere budapesti szlovák intézőjével. Nevét nem jegyeztem meg. Katolikus pap volt, utóbb szlovák postaügyi miniszter. Felkeresett lakásomon, hogy megismerje származási adataimat. Megnyugtató, hogy mihelyt folyamatba kerül ügyem, függetlenül attól, mikor hagyom el Magyarországot, az ÁVO többet nem rendelkezhet velem. Kieszkö-

170 Vö. erről a 149. sz. jegyzetet.

171 Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

172 A Budapesten 1946. február 27-én aláírt és később törvénybe foglalt (1946: XV. törvénycikk) egyezmény értelmében hatvanezer magyart telepítettek volna ki Csehszlovákiából, ugyanennyi szlovák nemzeti-ségű lakost telepítettek volna át oda Magyarországról.

zölte, hogy az áttelepítést legfelsőbb szinten intéző Okályi¹⁷³ rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter fogadjon a csehszlovák követségen.

Verbuválóm jó fogásnak értékelte megnyerésemet. El is dicsekedett azon melegebben a Ranschburg Gusztáv-antiquáriumban a cégtulajdonosnőnek. Ez ismert, mivel rendszeres vásárlójuk voltam. S mert úgy ítélte meg, hogy Magyarország presztízse szenved kárt, ha kivándorlok, felhívta barátnője, Léderer Emma figyelmét készülődésemre. Mindez nem befolyásolta a fejleményeket. Okályi tartózkodóan fogadott. Tudomásul vette, hogy származási adatokkal alá tudom támasztani kérésemet, amihez megjegyezte: sok hozzám hasonló értelmiségi kíván repatriálni. Érdekelte a *Katholikus Szemlének* az a száma (1940. október), amelyben azt írták rólam, hogy „a Benes-féle külföldi propagandának”, „a nemzetellenes propagandának” szállítottam „tudományos színű, de igazság híján való fegyvereket”, s amelyet közvetítőm javaslatára mutattam meg neki.¹⁷⁴ Az a kívánságom azonban mintha váratlanul érte volna, hogy olyan vidékre szeretnék kerülni, ahol magyarokkal nem jövök össze, tehát a legszívesebben a történeti Csehországba. Nem mondott sem igent, sem nemet, jó diplomata módjára elhalasztotta a döntést. Beszéljek Rapant professzorral, ajánlotta, ha legközelebb Budapestre jön.

Verbuválóm úgy képzelte, hogy táviratilag lehívják Rapantot Pozsonyból. Ügyem azonban jelentéktelenebb volt, semhogy ily sürgős intézkedésre sok került volna. Rapantot régóta ismertem, többször találkoztam vele az Országos Levéltárban, ahol a szlovák nemzetiségi kérdésről szóló nagy forráskiadványához¹⁷⁵ az anyagot gyűjtötte. Kölcsönösen segítettünk egymásnak, amennyiben fényképmások megszerzéséhez közbenjárásra volt szükség. Szorosabb kapcsolatba azonban nem kerültünk, a politikai jellegű megjegyzéseket pedig kerültük. Döntő találkozásunkra a Vas utcai egykori Pajor Szanatóriumban¹⁷⁶ került sor, ahol megszállott budapesti tartózkodásai alkalmával. Egyrészt levéltári kérdésekben volt kormányának szakértője. Főleg oly vonatkozásban, milyen levéltári fondok átadását lehetne követelni. Másrészt, mivel a politikai életben is szerepet vállalt, mint a pozsonyi egyetem professzora pedig nagy tekintélynek örvendett, Okályi joggal bízhatta döntésére soromat.

Rapant visszautasításom mellett határozott. Ezt minden kerülgetés nélkül mindjárt beszélgetésünk kezdetén közölte. Udvariasan azt hozva fel, hogy náluk nehezebb

173 Okályi Dániel.

174 Lásd a középkori magyar nemzetiségpolitikáról folytatott Szekfű-Mályusz-vitáról írott ismertetést: R.: Középkori kisebbségeinkről. *Katholikus Szemle* 54. (1940) 10. sz. 373–375. (az idézetrészletek: 373–374.).

175 *Slovenské povstanie v roku 1848–1849*. 1/1–2.–V/1–2. Bratislava, 1937–1972.

176 A szanatóriumot dr. Pajor Sándor orvos (1861–1935) alapította mint vizesgyógyintézetet. 1949-től mint Vas Utcai Állami Kórház, majd Balassa Kórház néven működött.

ben találnám meg a megfelelő környezetet, mint Magyarországon. Felajánlotta azonban, hogy elfogadná segítségemet, ha Szlovákiát illető olyan levéltári állagokra hívnám fel figyelmüket, amelyekről nekik nincs tudomásuk. Ez ugyan sértés volt, hiszen árulásra biztatott. Feleletemet azonban az övéhez hasonló udvariassággal sikerült megfogalmaznom, hogy oly kitűnő levéltári szakembereknek, amilyenek a szlovák kollégák, nehezen tudnék oly adatokat szolgáltatni, amelyeket nem ismernének.

Egy próbát tettem még. Mivel bizonytalan voltam, vajon elutasításomnak nem az-e az oka, hogy a szlovák–magyar lakosságcsere fogalma nem terjeszthető ki Csehország területére, megkérdeztem Rapanttól: nem lehetne-e szó arról, hogy a *Turóc megye kialakulását* átdolgozva kiadnák szlovákul. Hiszen, tettem hozzá, annak idején a disszertációt pozitívan értékelték. Rapant válasza meglepően gyorsan hangzott: ilyen jellegű könyv kiadására a turócszentmártoni Matica vállalkozhatna. Ezzel azonban nincs kapcsolata. Mindebből megértettem, hogy nincs rám szüksége a szlovák tudományos életnek.

Amikor a Csehországba kivándorlás mellett döntöttem, tisztában voltam azzal, hogy új világban új életet kell kezdenem. Elhatározásomat megkönnyítette, hogy a fiúk oly korban voltak, amikor az anyanyelvnek újjal felcserélése még könnyen megy. Kacor iskolai élete kezdetén állt. Miklós nyelvtelhetsége pedig nem hagyott kétséget, hogy egykettőre utoléri az iskolában társait, nem kell osztályt ismételnie. Nem lett volna könnyű Edit számára és nekem az élet, de bíztam, hogy két-három év alatt mindketten belejövünk a cseh irodalmi nyelven fogalmazásba. Ez az idő ugyan elvész a kutatómunka számára, gondoltam, de majd pótolni fogjuk az elmulasztottakat. Úgy éreztem, hogy bírom majd erővel. S biztos voltam, hogy Edit ugyanígy tesz. Amikor reménykedésemben csalódva tudomásul kellett vennem, hogy számomra nincs menekvés Magyarországról, az életünk átállítására szánt idő egyszerre nyereségnek tűnt fel. Ami Csehországban ráment volna az új környezetembe való beilleszkedésre, az olyan többlet idehaza, amelyet kezdőhöz illő, kézműves munkára lehet fordítani.

Ebben az okoskodásban sok volt az öncsalás, de mert a kudarcnak tragikus módon értékelése semmivel sem tette volna könnyebbé életemet, megnyugtatóan hatott reám. Újból elfogott a bizakodás, hogy Magyarországon is fel fogom verekedni magamat, csak hagyjanak dolgozni. Munkát végezni a viszonyok meg is engedték, meg nem is. Kézműves jellegűt igen, tehát nem olyant, amihez kedvem volt, és amilyenre képesnek éreztem magamat. Ha már 1920–1921-ben Bécsben nehezen viseltem el, hogy mások számára dolgozzam – hozzá, mint utólag kiderült, értelmetlenül, felesleges módon –, most még súlyosabb tehernek éreztem leszorításomat. 1947-ben a Történeti Intézet égisze alatt egymás után jelentek meg ismerősök könyvei, így Szabó

Istváné, Mérei Gyuláé, *Jobbágylevelek*.¹⁷⁷ Nagy tervek formálódtak 1848 centenáriumának megünneplésére. Megkezdődött a kiutazás Bécsbe levéltári kutatások érdekében. Másokkal együtt Tóth Bandi is alkalmat nyert erre. A fellendülés, a tudományos élet pezsgése kétszeresen sivárnak mutatta saját helyzetemet. De nem volt mit tennem, vállaltam azt a munkát, amelynek végzésére lehetőség adódott.

Juhász István kolozsvári református teológiai tanár, ugyanaz, aki az ostrom alatt családjával lakásunkban tartózkodott, 1946 közepén György Lajostól, az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatójától megbízást szerzett nekem tervezett '48-as jubileumi kiadványuk céljait szolgáló, budapesti levéltári forrásanyag összegyűjtésére. A téma a történeti Erdély egész 1848–1849-es története volt. Az ezen kívüli területeket, tehát a Partiumot, a Bánátot stb. illetőleg azonban a magyar–román kapcsolatok felderítésére lehetett szorítkozni. Feladatomban a teljes anyagnak valamennyi levéltári fond darabról darabra történő átnézése és összegyűjtése volt. Azzal az elkápráztató ígérettől biztatva, hogy az *Emlékkönyvön* kívül, amelyben nekem mellesleg megjegyezve, nem szántak teret, egy *Fontes*-szerű aktakötet is meg fog jelenni, és azt majd én szerkesztem.¹⁷⁸

Kisebb időközre és a hazai levéltárakra korlátozva ugyanolyan jellegű anyagot kellett feltárnom, amilyent jó negyedszázada Bécsben gyűjtögettem. Sőt részben ugyanazokat az aktákat lapoztam át újból, amennyiben az egykor *Kossuth-Akten* jelzetű sorozat most pontosabb megjelöléssel a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság, Batthyány Lajos miniszterelnöki, az Országos Honvédelmi Bizottmány és Kossuth kormányzói levéltára szerepeltek az itthoni nyilvántartásban. Éppen ezeket a fondokat nem kisebb érdeklődéssel néztem át újból, mint az első alkalommal. Most is elsőnek – az ostromtól számítva – amivel együtt járt, hogy az üvegcserépekkkel, vakolatporral teli fascikulusokat, mielőtt a hevedert leszedtem róluk, előbb az ablakban ki kellett porolnom.

Eleinte Varga Endre szobájában dolgoztam. Azután, amint a földszinti ideiglenes kutató megnyílt, ott. Az érdemlegesnek talált aktákból kivonatokat készítettem, oly utalásokkal, amik a kiadvány szerkesztőjének munkáját megkönnyíthették. Valamennyi levéltári fondot, amelyben csak remélhető volt román vonatkozású aktát találni, átkutattam. Kijegyzéseim levéltári állagok és iktatószámok, illetve levéltári jelzetek

177 Szabó István: *A jobbágy az örökös jobbágyság korában*. Bp., 1947. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXVI. kötet. 4. sz.); Mérei Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon*. Bp., 1948. (Teleki Tudományos Intézet. A Történettudományi Intézet kiadványai); uő: *Polgári radikalizmus Magyarországon: 1900–1918*. Bp., 1947; A *Jobbágylevelek* (bevezetőt írta és sajtó alá rendezte H. Balázs Éva, Magyar Történelmi Társulat) csak 1951-ben látott napvilágot.

178 Vö. erről György leveleit Mályusznak: Kolozsvár, 1946. február 23. MTA KIK Kt. Ms 6400/215.; Kolozsvár, 1946. június 4. MTA KIK Kt. Ms 6400/216.

szerint következtek egymás után. Regesztáim fogalmazványa ma is birtokomban van. Mennyiségre számottevő. Értékesítésre csak kis töredék került.¹⁷⁹

1948-ban Juhász István kiadásra előkészítette Szöllőssy Ferencnek Szemere Bertalan belügyminiszterhez intézett jelentéseit havasalföldi, bukaresti megfigyeléseiről. Forrásközlése azonban csak negyedszázad múlva látott napvilágot.¹⁸⁰ Megindult az érdemlegesnek bizonyuló iratok egész terjedelemben való lemásolása is. Bottló Béla, Béláy Vilmos és Iványi Emma vállalkoztak a szokásos tiszteletdíj mellett a másolásra. Az összeolvasásnál partnerük én voltam. Iványi debreceni tanárkodás után került Budapesten állásba, és még csak reménykedett, hogy bekerülhet az Országos Levéltárba. Vágya idővel teljesült. Béláy már ekkor a levéltárban működött. Az 1848-as időkkel foglalkozása csakhamar rokon területre vitte át: Andics Erzsébet forráskiadványaihoz¹⁸¹ nagymértékben járult hozzá az anyag összegyűjtésével. Iványinak kedve lett volna Czetz János tábornok életrajzát megírni, főleg emlékiratainak forrásértéket megállapítani, az eredeti jelentésekkel egybevetve munkája állításait. Ez a terv sajnos nem valósult meg.

Erdélyi munkám, amelynek volt olyan jellege, hogy nemcsak végzem, hanem szervezem is a kutatást, fiatalokkal pedig kapcsolatban maradok, 1947 közepéig folyt. Addigra körülbelül végeztem is az Országos Levéltár számottevő állagaival. A munka mégsem ezért ért véget, hanem mert a magyar tudományos és általában a kulturális tevékenységet szűk térre összeszorító román nacionalizmus, amely az Erdélyi Tudományos Intézet bezárásával, György Lajos nyugdíjazásával, az Erdélyi Múzeum megszüntetésével,¹⁸² s még oly sok más intézkedéssel tanújelét adva eltökélt magyarellenességének, véget vetett az ábrándozásoknak. Önálló magyar kiadványnak, amely értékesítette volna előmunkálataimat, befellegzett. De nem csak ennek. Silviu Dragomir köteteinek a *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49* sorozata¹⁸³ is megszakadt.

Ha a román polgári történettudomány forráskiadói tevékenységét feleslegesnek ítélte, az új éra Kolozsváron és Bukarestben miért éppen a magyarral tett volna kivételt? A munka oly gyorsan szakadt meg, hogy kivonataim utolsó részének elkészülését még jelentettem ugyan, az anyagot azonban már feleslegesnek találtam Kolozsvárra küldeni. Évekig senki sem törődött vele, úgy tűnt, mindenki megfedkezett róla. De ez csak látszat volt. A bukaresti akadémia kolozsvári történeti intézete szá-

179 Az iratmásolatokat lásd MNL OL, P 2370.

180 Szöllőssy Nagy Ferenc jelentései az 1848-as moldvai és havasalföldi forradalomról. In: *1848. Arcok, esszék, tettek*. Szerk. Benkő Samu. Bukarest, 1974. 162–181.

181 *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. Összegyűjtötte, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Andics Erzsébet. I–III. kötet. Bp., 1952., 1965.

182 Mind az intézetet, mind a folyóiratot 1947-ben szüntették meg.

183 Vol. I–IV. București, 1944–1946.

mon tartotta, hogy a megszüntetett magyar intézetet keresztül van tőlem követelni-
valója. Egyenes úton nem próbált felszólítani, joggal tartván attól, hogy visszautasí-
tásra talál, és megkérdezhetem: mi köze van az Erdélyi Tudományos Intézet vezetősé-
gével kötött megállapodásomhoz. Célravezetőbb és eredményesnek bizonyuló utat
választott.

1956-ban, amikor Elekes Lajossal és Székely Györggyel mint a bukaresti Hunyadi-
ünnepségekre küldött bizottság¹⁸⁴ tagja napokon keresztül együtt voltam román törté-
ténészekkel, többször elbeszélgettem Cheresteşiuval.¹⁸⁵ Egy-két évvel előbb hagyta el
az Eötvös Collegiumot, hogy odakerültem. Így magától értetődően – ez volt a szokás
– mindjárt tegeződünk. Másik kapcsot jelentett: ösztöndíjas unokaöccsével Miklós
együtt tanult Leningrádban,¹⁸⁶ és annyira összebarátkozott vele, hogy az egyik vaká-
cióra Odesszán és Bukaresten át térve haza, Kolozsváron felkereste. Volt tehát miről
beszélgetnünk, ha az asztalnál egymás mellé kerültünk. Barátságunk felújult az ötve-
nes évek végén, amikor Cheresteşiu levéltári kutatásra Budapestre jött. A levéltárból
rendszeresen együtt mentünk ebédelni és tértünk vissza dolgozni. Amikor tehát ki-
bőkte, hogy neki nagy segítségére volna, ha megkaphatná 1947-ben be nem küldött
kijegyzéseimet, a következő nap felvittem a levéltárba kéziratom gépelt tisztázataát, és
letettem az asztalra, ahol ülni szokott. Éppen ekkor ugyanis más elfoglaltságom miatt
nem várhattam őt meg. Másnap Cheresteşiu nem jött fel dolgozni, a következő nap-
kon sem. S bár még két hétig Budapesten maradt, végleg elmaradt. Nyilván úgy látta,
hogy kijegyzéseim mennyiségileg kitesznek annyit, amennyivel mint kutatásai ered-
ménnyel otthon elszámolhat. Örömeiben elfeledkezett arról, hogy egy köszönő szót
mondjon vagy üzenjen. Soha többé nem találkoztunk.

Az erdélyi megbízásból végzett levéltári kutatás hozta szemem elé a témát, ame-
lyet *Drágos és Hatvani* címmel dolgoztam fel.¹⁸⁷ Belső kényszer alatt írtam meg cikke-
met. A csalódás érzése és kiábrándulás mindabból, amit a magyar nacionalizmus
gyermekkorom óta jelentett számomra, volt fő indító motívumom. Kétségtelen azon-
ban, hogy az undor és utálat, amit megaláztatásom váltott ki belőlem, adta kezembe
a tollat. Két embert állítottam szembe egymással. A román Drágost, aki[ben] felelős-
ségtudattól áthatva a román–magyar kibékülés munkált, híve a két nép együttműkö-
désének. Ugyanakkor hű fia népének. S a magyar Hatvanit, a nagyhangú, üresfejű,

184 Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

185 Victor Cheresteşiu.

186 Mályusz idősebb fia, Miklós 1954 és 1960 között folytatott tanulmányokat a leningrádi egyetem orvos-
tudományi karán. Lásd erről bővebben a VIII. fejezetet.

187 A tanulmány és a hozzá készített jegyzetek kéziratát lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020.
Mályusz Elemér hagyatéka.)

műveletlen márciusi ifjút, aki esztelen meggondolatlanságával oka lesz Kossuth békekísérlete kudarcának.

A két különböző életkorú és vérmérsékletű szereplőben népeiket láttam megtestesülni. Konfliktusukban pedig a tragédiát éreztem felém süvíteni. Megdöbentett a felismerés, hogy a honvédsereg a nemzetiségek lakta területeket úgy tekintette, mintha gyarmatok volnának, amelyeket ellátása biztosítására szabadon fosztogathat. A román görögkeleti papság helyzete pedig egyszerre világos lett előttem, amikor rájöttem, hogy az a középkori katolikus kléruséval azonos: a visszaélések miatti panaszai megegyeznek a konstanzi zsinaton elhangzottakkal.

Mire befejeztem dolgozatomat, amelynek élére a horatiusi „Iliacos peccatur muros intra et extra”¹⁸⁸ szavakat írtam, megkönnyebbültem. Sikerült „kiírnom” magamból mérgemet – és a nacionalizmust. A cikk megjelenése már nem érdekelt. Próbálgattam ugyan Jakóéknál, bár nem emlékszem, hogy a kéziratot elküldtem volna. 1948-ban pedig egy pillanatra felvillant a lehetőség, hogy Lukinich Imre helyet ad neki tervezett '48-as tanulmánykötetében.¹⁸⁹ Ilyen kiadásra azonban már nem kerülhetett sor, lévén 1948 nemcsak a centenáriumi, hanem a fordulat éve is. Dolgozatom csak annyi publicitást nyert, hogy egy délelőtti felolvastam Lukinichnének. Nem tudom, miért kértem türelmét. Ez is hirtelen jött ötletem volt. Talán megéreztem, hogy ez lesz búcsúm tőle, hálám jele jóindulatáért, amellyel az 1920-as években, leányai egyikének¹⁹⁰ férjét keresve bennem mindég szívesen fogadott otthonukban.¹⁹¹ Türelmesen és érdeklődve végig hallgatott, majd tűnődve megkérdezte oly hangon, amelyből kiérezhettem, nem érti közlékenységemet: tudom, hogy Drágos rokonságban volt családjával?

Nem, feleltem, ezt nem is sejtettem. Ma már hozzá tudnám tenni, hogy a régi fel fogásomból, hitemből búcsúzáshoz kerestem tanút. Abban azonban egyetértettünk, hogy cikkemet nem szabad kiadnom. Sajátságos, hogy egyszerre visszatért szégyenérzetem, a belátás, miszerint nem lehet gyalázatunkat kitergetnem. 1957-ben alkalmam lett volna kéziratom megjelentetésére. A Kelemen Lajos-émlékkönyv¹⁹² részére kért ekkor Jakó cikket és mindjárt fel is említette a *Drágos és Hatvanit*. Az a meggondolás tartott vissza, hogy azzal a cikkel, amelynek budapesti kiadása is aggályokat

188 Pontosan: „Seditione, dolis, scelere atque libidine et ira / Iliacos intra muros peccatur et extra.” – „Lázongás, ármány, gazzett, harag és buja kéjvágy / Trója falán kívül és belül egyként osztja mérgét.” (Urbán Eszter ford.) Quintus Horatius Flaccus: Epistolae, I. 2, 15–16.

189 Lásd erről Jakó levelét Mályusznak. Kolozsvár, 1957. április 21. MTA KIK Kt. Ms 6401/279.

190 Azaz Lukinich Etelkának (később Imreh Béla felesége), aki gyengéd érzelmeiket táplálta az ifjú Mályusz iránt. Lásd erről Mályusznak írt leveleit: MTA KIK Kt. Ms 6403/223–224.

191 Lásd Lukinich Imréné leveleit Mályuszhoz: MTA KIK Kt. Ms 6403/243–250.

192 *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András és mások. Kolozsvár–Bukarest, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai 1. Tanulmányok).

ébresztett bennem, nem volna illő a román féktelen sovinizmusnak a magyarság ellen felhasználható propagandaanyagot szolgáltatnom.

További néhány év elteltével már örültem is, hogy kiterő választ adtam. Varga Jánosnak Jókai *A kőszívű ember fiairól* írott tanulmánya felfedte ugyanis előttem, hogy az a szolgabíró, aki Tisza Lajos, Drágos volt.¹⁹³ Román hősi halálának tragikumán 1848 előtti élete mit sem változtat ugyan, mert Abrudbányán megjelenése egyéni során túlnövő szituáció szimbóluma. De mivel a történeti teljesség megköveteli, hogy ne mint egyetlen jelenet Antigonéja lépjen színpadra, előlétele fel nem derítése miatt, módszertani szempontból joggal lett volna kifogásolható történetkutatói eljárásom.

Hatvani esetében megint az 1849 utáni időszak tisztázása lett volna mellőzhetetlen. Nem mintha az elmarasztaló ítélet alól fel volna menthető. A kutatómunka teljessége érdekében azonban szükséges lett volna megtudni, vajon hadbíróági perét és 1856-ban bekövetkezett halálát felelőtlen könnyelműség, vagy korábbi végzetes tettét expiálni alkalmas hősies magatartás előzte-e meg. Az ő esetében megpróbáltam a Hadtörténeti Levéltárban az egykori budai Generalkommando hadbíróági irataiban megtalálni a Hatvani-per aktáit. Kísérletem azonban eredménytelen maradt. Mint történetíró örülök tehát: 1948-as hangulatom nem örökítődött meg nyomtatásban oly igénnyel, hogy amit leírtam, az megfelel a teljes történeti valóságnak.¹⁹⁴

Az erdélyinél állandóbbnak bizonyult evangélikus levéltárosi megbízatásom, amelynek értelmében a Magyarországi Evangélikus Egyetemes Egyház Scholtz Oszkár halála után 1947-ben (április 25.) levéltárosának és könyvtárosának megválasztott.¹⁹⁵ A levéltárat jól ismertem. Egyrészt abból az időből, amikor mint kutató a türelmi rendelet forrásanyagát gyűjtöttem, másrészt amikor korábban, Kossányi Bélával együtt szerkesztettük a *Magyar Minerva* VI. kötetének – a korábbi évfolyamoktól eltérően – a levéltárakat ismertető részét.¹⁹⁶ Akkor mindketten büszkén állapítottuk meg, hogy a kérdőpontokra valamennyi magyarországi levéltár vezetője közül Scholtz adta a leghibátlanabb, a lényegét világosan megismertető választ.

193 „A kőszívű ember fiait”-nak történeti mintái és forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 67. (1964) 5–6. sz. 614–642.

194 Hatvaniról és a szabadságharcban játszott szerepéről vö. Hermann Róbert: Hatvani Imre szabadcsapatvezér és az abrudbányai katasztrófa. *Aetas* 7. (1992) 1–2 sz. 5–79.

195 Lásd erről *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1945–1946. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Bp., 1947. 84. (A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem kiadványai). Mályusznak az Evangélikus Országos Levéltárban végzett levéltárosi tevékenységéről lásd Czenthe Miklós: Mályusz Elemér és az Evangélikus Országos Levéltár megújítása. *Credo* 25. (2019) 1–2. sz. 18–31.

196 *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak, tudományos intézetek, tanintézetek, bizottságok, tanácsok, tudományos és művészeti társulatok, közművelődési egyesületek évkönyve* 6. (1930–31).

Éppen a *Minervából* és kutatói megfigyeléséből tudtam azt is, hogy elfoglaltságom szerdai és csütörtöki napon délután 5–8 hivatalos órát tartani. Munkám pedig a voltaképpen gyűjtemény jellegű, részben eredeti részben másolati forrásanyag rendben tartása, a kutatók számára hozzáférhetővé tétele, őrzéséért felelősség vállalása. A tiszteletdíj gyanánt megállapított havi száz forint oly összegnek látszott előttem, amelynél kevesebbet az egyház nem ajánlhatna fel anélkül, hogy neveltségessé ne tegye magát. Én azonban örömmel vállalhatom, nemcsak mint biztosnak látszó jövedelmet, hanem mint a régóta nélkülözött és annyira sóvárgott megbecsülés első jelét. Örömet nem zavarta az összehasonlítás, hogy Scholtz évi ezer pengő honoráriuma a hivatalos átszámítás szerint négyszer több forintnak felelt meg. Amiről nem volt korábbi tapasztalataimból tudomásom. S ami meglepett, az az volt, hogy hatalmas könyvtárért is felelősséget kellett vállalnom. Amíg a levéltár az Üllői út 24. alatti, külön álló udvari épületnek földszintjén egyetlen helyiséget foglalt el, három másikban pedig szekrényekben és polcokon könyvek sorakoztak, addig az első emeleten a kapubejárat feletti résszel tágasabb alapterületű helyiségekben mintegy 28 ezer kötetnyi önálló könyvtár volt elhelyezve.

1947 nyara abban telt el, hogy ezt az emeleti részt megismerjem. Erre azért is rá voltam kényszerülve, mert a földszinti helyiségekben külföldi segélyakciók élelmiszer- és ruhaadományai tornyosultak ládákból és bálákban, a kulcsokat pedig a főtitkártól nem kaptam meg. Az emeleti helyiségekkel törődésre utalt az egyetemes felügyelő megbízása (június 21.), hogy a nyári hónapokban ezer forint külön honorárium ellenében a könyvtárnak az ostrom alatt megbolygatott rendjét állítsam vissza. Ez az összeg lehetővé tette számomra, hogy két hónapon keresztül minden délutánomat 3-tól 8-ig a könyvtárban töltsöm.

Munkám, amelyben az Egyetemes Egyháznak a házban lakó ezermester hivatalsegédje, Herczeg Árpád segített, lényegében a könyvek leporolása volt. A mennyezetig felnyúló polcokról a könyveket Herczeg – porszívónk nem lévén – leszedte, az ablaknál kiporolta és megint visszahelyezte. Én pedig egyenként kezembe véve ellenőriztem, hogy azon a helyen vannak-e, ahol könyvtári jelzetük szerint, amely sorszámom kívül a szekrény és a polc helyét tüntette fel, lenniük kell. De nemcsak ezt állapítottam meg, hanem azt is, hogy az exlibriseken olvasható bejegyzések szerint honnan származnak a könyvek. Továbbá, valamelyik korábbi könyvtár részei vagy töredékei-e, netán vétel útján és honnan, mikor kerültek a gyűjteménybe.

Memóriám, amely a gimnazista koromtól kezdve kedvvel forgatott antiquáriumi katalógusok bibliográfiái és áradatait tömeggel tudta megőrizni, most hozzásegített, hogy jegyzetek készítése nélkül rekonstruáljam a könyvtár keletkezését, gyarapodását. S anélkül, hogy bárkitől közelebbi felvilágosítást kaptam volna, jellegét megállapítsam. Természetesen értékesítve a könyvtárra vonatkozó feljegyzéseket is, amint azokra egy-

egy fiókban ráakadtam. Kimondhatatlanul vágytam arra, mialatt megfigyeléseim nyomán egyre határozottabb vonalakkal tűnt elém a könyvtár sorsa, hogy ezt cikkben megörökítsem. De az akkori viszonyok közt elképzelhetetlen volt, hogy egyházi kézben levő főúri könyvtárról beszámolót valahol le lehessen közölni. Marxista történész erre nem vállalkozott volna, hiszen magához méltó feladatnak csak a leleplezést tekintette és megengedhetetlennek, sőt illetlennek tartott minden tárgyilagosságot. Arra pedig nem gondolhattam, hogy tőlem elfogadjon bármelyik folyóirat egy cikket.¹⁹⁷

A könyvtár a Pest megyei Kiskartalról került az Üllői útra. Kastélykönyvtár volt. Megalapítója, fejlesztője, tulajdonosa egy mágnás asszony: báró Podmaniczky Géza felesége, gróf Degenfeld-Schonburg Berta,¹⁹⁸ Tisza Kálmáné¹⁹⁹ nővére.²⁰⁰ A természettudományok, közelebbről a csillagászat érdekelték. A kastélyban csillagvizsgáló tornyot építtetett, azt berendezte műszerekkel, bizonyos megfigyeléseit pedig nyomtatásban is közzétette [?] címmel.²⁰¹ Egyrészt természettudományi, másrészt főleg angol nyelvű általános érdekű, meg filozófiai, vallásos művekből álló kézikönyvtára mellett gyűjtő szenvedélyétől vezettetve összeszedte rokonsága kallódó könyveit, amelyek mint részben rongált állapotukból következethető, a legjobb úton voltak, hogy tönkrement gazdáik birtoka után mint értéktelen lomok elkallódjanak.

Főleg Podmaniczky Lajos aszódi és Prónay Sándor tóalmási könyvtárai gazdagították gyűjteményét.²⁰² Sokat vásárolt azonban hazai és külföldi antiquáriusoktól is. Ritkaságokat, amelyekért esetenként jelentős összeget fizetett. Például egy Londonból szerzett incunabulumért száz angol fontot. Számra és értékre nézve jelentős 1711 előtti, az úgynevezett *Régi Magyar Könyvtár*²⁰³ fogalmába tartozó munkát mondhatott

197 Mályusz itt folytatni kívánta a gondolatmenetet, amire a következő mondat félbemaradt szavai: „Egyébként a Magyar Könyvszemle” is utalnak.

198 A család nevét Degenfeld-Schomburgnak vagy Dégenfeld-Schombergnek is írta.

199 Degenfeld-Schomberg Ilona.

200 A könyvtár történetéről lásd bővebben Mályusz Elemér: Központi könyvtárunk. *Lelkipásztor* 27. (1952) 38. sz. 313–318.; H. Hubert Gabriella: Az Evangélikus Országos Könyvtár korai történetének vázlatja. In: *MONOKgraphia: tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp., 2016. 285–286. Mályusz könyvtárosi tevékenységéről vö. H. Hubert Gabriella: Mályusz Elemér, az evangélikus könyvtáros. *Credo* 25. (2019) 1–2. sz. 31–34.

201 Mályusz itt később be akarta az által feltételezett mű címét írni. Degenfeld-Schonburg Berta Kiskartalon felállított csillagvizsgálójáról és csillagászati felfedezéseiről, különös tekintettel az 1885. augusztus 22-én az Androméda-ködben megfigyelt (M31) szupernovára, nem publikált tudományos értekezéseket. Ezekről munkatársa, Kövesligethy Radó csillagász tett közzé tanulmányokat, cikkeket. Lásd például *A kis-kartali csillagvizsgáló*. [Bp., 1889.] (Értekezések a természettudományok köréből.); *A divinatio a tudományban*. *Pesti Hírlap* 19. (1897) február 9. 40. sz. 3. Vö. Degenfeld-Schonburg Berta asztronómiai tevékenységéről még Zsoldos Endre: Kövesligethy Radó, Jókai Mór és az Androméda-köd. *Actas* 17. (2002) 2–3. sz. 206–207.

202 H. Hubert G.: *Az Evangélikus*, i. m. 286.

203 *Régi Magyar Könyvtár*: több kötetből álló, XIX. század végi bibliográfiai témakörű könyvsorozat, amely a korai magyar nyelvű nyomtatványok címeit tartalmazza.

magáénak, köztük a *Mercurius Veridicus unicum* példányát is.²⁰⁴ Gyűjteményét saját kezűleg katalogizálta. Tanácsadója Hellebrant Árpád akadémiai könyvtáros volt. Gyulai Pált személyesen ismerte, ő ismételten járt nála. Kapcsolatuk jele, hogy Gyulai neki adományozta József főhercegnek a cigányokról szóló, merített papíron nyomott munkáját,²⁰⁵ amelyet a szerzőtől kapott ajándékba. Ezt a könyvet egyébként egyikük sem lapozta át, és az felvágatlanul került a polcra. Az egész könyvtárat teljes egészében egyszerre, tárgyi csoportokba osztva állította fel, természetesen a három nagyság – oktáv, quart, folio – figyelembevételével. Ez azzal az előnnyel járt, hogy a könyvtár ismerője az egy-egy szakra, sőt ezen belül esetleg témakörre vonatkozó munkákat együtt találhatta meg.

Kiskartalon a könyvtár két teremben lehetett felállítva. A „zöld könyvtár” nevét dúsán aranyozott, empire stílű zöld szekrényei után kapta. A „barna könyvtár” nyitott, egyszerű pácolt polcokon volt elhelyezve. Az előbbiben főleg a díszkötésű, szemet gyönyörködtető munkák voltak találhatóak. A pontos, részletes címeket megörökítő cédulakatalógus tárgyi csoportosításban tüntette fel a könyvtárat, a betűrendes kötet pedig szerzők szerint. Mindkét katalógust Podmaniczkyne saját kezűleg írta le, szép, gondos, jól olvasható írásával. Végrendeletében természettudományi könyvein kívül, amelyek örökösévé a Természettudományi Társulatot tette meg, egyházi célokra hagyta könyvtárát, s a rendelkezést felőle örökösére, Degenfeld Józsefekre bízta.

Degenfeld református vallású volt, a tiszántúli kerület²⁰⁶ főgondnoka. Ő abból a meggondolásból, hogy Podmaniczkyne férje evangélikus volt, a könyvtárak pedig, amelyeket egészben megvásárolt, ugyanilyen vallású családok hagyatékából kerültek össze, azt találta méltányosnak: a kiskartali gyűjtemény kerüljön evangélikus tulajdonba. Felajánlotta tehát ajándékol a Radvánszky Albert vezetése alatt álló Evangélikus Egyetemes Egyháznak. Elhatározása becsülésre méltó és önzetlen volt. Megtehetette volna ugyanis, hogy egyben eladja az egész könyvtárat Ranschburg vagy Stemmer antiquáriusnak. Igaz, ezektől értéken aluli összeget kapott volna, amely elmarad Podmaniczkyne-nak a könyvtár gyarapítására fordított kiadásai mögött, de a vételár mindenképpen komoly összeget tett volna ki.

Ugyanily elismerés elmondható azonban Radvánszkyról is. Ő nagy gondot tett magára, amikor a levéltár kis segédkönyvtára, egy maroknyi nagyságú gyűjtemény

204 Azaz az első magyarországi, latin nyelvű újság (1705–1710). Lásd ennek példányát: „Mercurius Veridicus seu Relationes de progressibus Rakocianis”. Josephus Schulek libetbányai evangélikus lelkész hagyatékából. Evangélikus Országos Levéltár és Könyvtár. Collectanea. Tomus 21. Mixta Memorabilia. Fol. 146–150. Vö. erről Szimonidesz Lajos: A Mercurius Veridicus ex Hungaria három száma 1710-ből a Magyarhoni Ev. Egyetemes Egyház Bárány Podmaniczky Géza és hitvese szül. Degenfeld-Schonburg Berta könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 63. (1939) 4. sz. 341–351.

205 Habsburg József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Bp., 1888.

206 Azaz a Tiszántúli Református Egyházkerületé.

helyébe országos viszonylatban is jelentős intézményt állított. Céljaira pedig átengedte az Üllői úti székház udvari traktusának teljes első emeletét, amivel a könyvtár, a földszinti levéltárhoz hasonlóan lakóhelyiségektől mentes, tűzbiztonsági szempontból ideális elhelyezést nyert. A ládába csomagolás, a felszállítás csakúgy nem kevés pénzbe került, mint a szekrények és polcok számára hely biztosítása, ezeknek a kiskartaliakkal teljesen egyező méretű termekben felállítása, hozzájuk idomítása. Az ablakok, az ajtók eltérése ellenére pompásan sikerült a „zöld szekrényoszor” elhelyezése, egy ajtó feletti üvegezett rész beillesztésével pedig teljessé lett a bútorzat. A „barna terem”-ben a polcok már nem teljesen egyeztek a régiakkal. Helyenként az újak hosszabbaknak bizonyultak. Ezeket nem töltötték ki tömör könyvsorok. Mások megint szűkeknek, és ezekről át kellett helyezni a kiszoruló könyveket.

Mindent összevéve az átalakítás és az átrendezés sikerült. Kétségtelenül Scholtz Oszkárnak volt oroszlánrésze az eredményben. Meg az ideiglenesen munkát vállaló Szarvasi Margitnak, a későbbi Wellmann Imrénének,²⁰⁷ de talán nővérének,²⁰⁸ utóbb először Vidovszky,²⁰⁹ majd mint özvegy Tangl Harald feleségének, aki szintén részt vett a rendező munkában. Ennek az volt a lényege, hogy azokba a könyvekbe, amelyek nem maradtak eredeti helyükön, új jelzetek kerültek, s amelyeket a cédulakatalógusba is átvezettek. A betűrendes mutatóra tehát csak akkor lehetett közvetlenül hagyatkozni, ha a keresett könyv megbolygatlanul eredeti helyén maradt, mert egyébként a cédulakatalógusból kellett az új helyet megállapítani. A legnagyobb változáson a „zöld terem”-nek az a szekrénye ment át, amelyben most Podmaniczky né kis kézikönyvtára, a kedvelt – főleg angol – olvasmányait tartalmazó munkák nyertek elhelyezést. Csak 1948-ban jöttem rá, hogy ebben a szekrényben őrizhette ritka könyveit, így az RMK-gyűjteményt. Ennek megőrzéséről Scholtz úgy gondoskodott, hogy a levéltár földszinti termében helyezte el. A felállítás költségeit tekintélyes részben Radvánszky a sajátjából fedezte. Bizonyára ő volt az a névtelen jótévő, aki ismételten nagyobb lehetőséget adott a rendező munka céljaira.

A könyveket egyenként kézbe véve, beléjük lapozva, XVIII. századi útleírások, mezőgazdasági szakmunkák vagy hatalmas bibliák képeit nézegetve, sokat szórakoztam. Ennyire közvetlen közel, ily nagy tömeg régi illusztrált munka még soha sem került szemem elé, elérhető távolságra. Impresszióm az volt, hogy a XVIII. század végének, a XIX. század elejének generációját korszerű gondolkozás, élénk érdeklődés jellemezte, főleg a gyakorlati gazdálkodás területén. 1830-tól mintha megállt volna az élet. A német irodalom Goethével és Schillerrel lezárult. Heinének és kortársainak

207 Azaz Wellmann Imre első feleségének.

208 Szarvasi Olga.

209 Vidovszky Kálmán.

már nyoma sem volt. Azt nem tudtam kitalálni – ehhez már kutatás lett volna szükséges –, hogy egy fogékonyabb generáció kihalása idézte-e elő a változást vagy anyagi romlás, és ennek mi lehetett az oka. A könyvek vásárlói életének megismerése segített volna megérteni a könyvállagok jellegét még olyan kis gyűjtemény esetében is, amilyenek darabjaiba a Radvánszky család egyik leánytagja nevét sorra így írta be: „Aus dem kleinen Bücherschatz ...” [kis könyvkincséből ...].²¹⁰

1948 tavaszától vált hozzáférhetővé számomra a földszinti helyiség. Elismeréssel kellett adóznom az egyház vezetőségének, amiért hagyományoszerűen, féltő gonddal törődött a levéltárral. A legbelső termet, a voltaképpeni levéltárat, lehúzzható vasredőny zárta el és hatalmas páncélszekrény állott benne a falba rejtve. Ez szolgált a levéltár legnagyobb értéke, Luther saját kezű végrendelete, a XVI–XVII. századi eredeti iratok megőrzésére, amelyek, a végrendelettel együtt, egy katolikus műgyűjtő, Jankovich Miklós adományából kerültek evangélikus tulajdonba.²¹¹ Ugyanitt kaptak helyet a Podmaniczky-könyvtár incunabulumai, míg az RMK-sorozat, valamint a XVI–XVII. századi külföldi ritka nyomtatványok két újabb levéltári szekrényt töltöttek meg. Maga a levéltár hat neogótikus stílű, az 1850-es években készült szekrényben volt elhelyezve.

Mint fokozatosan megvilágosodott előttem, a levéltár nem hivatali apparátus működésének írásos lecsapódása volt, hanem a magyarországi evangélikusság történetéről szóló, annak életéről fennmaradt emlékek gyűjteménye, amelynek kezdete a türelmi politika és az 1791. [évi] vallásügyi törvény²¹² korába nyúlik vissza. Akkorra, amidőn az elnyomás alól felszabadult egyház a nyugalom első boldog óráit élvezve kötelességének érezte, hogy megpróbáltatása idejét ne engedje feledésbe merülni, hanem emlékeit gyűjtse össze. Eredetiben vagy másolatban. A XVII. századi forrásgyűjtő jezsuiták egy Kaprinai és Hevenesi, vagy az aufklärista Kovachich Márton György szenvedélyéhez fogható lelkesedéssel kezdődött a másolás. A legmaradandóbb gyűjteményt Schulek József állította össze. Kötetnyi quart [negyedré] kézírata²¹³ számtalan olyan szöveget őrzött meg, amelyeknek eredetije ma már nem található.

210 Mályusz itt valószínűleg báró Radvánszky Béla leányára, Radvánszky Theodóra utal, aki Degenfeld-Schonburg Bertának saját könyvtárgyűjteményéből ajándékozott könyveket. Degenfeld-Schonburg Bertának szokása volt, hogy a könyvekbe beírta, kitől, mikor kapta vagy szerezte be azokat. Lásd erről H. Hubert Gabriella: *A sajkázai Radvánszky könyvtár története*. Szeged, 1998. 8–9.

211 Jankovich 1815-ben kelt végrendeletében a „magyarhoni evangélikus egyháznak” adományozta. Az egyház tulajdonába azonban csak 1845-ben került. Lásd erről bővebben Berlász Jenő: Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei. In: *Jankovich Miklós a gyűjtő és mecénás. (1772–1846). Tanulmányok*. Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. Bp., 1985. 55., 70. (Művészettörténeti füzetek 17. – Cahiers d’histoire de l’art 17.)

212 Lásd erről az V. fejezetet.

213 Josephus Schulek: *Collectanea, elucubrationem Historiae Patriae* [...] Evangélikus Országos Levéltár és Könyvtár. V. 41., 43–46., 48–59., 63–64.

Mivel gyűjteményét az evangélikus egyház csak századunk elején szerezte meg vétel útján, buzgalma nem inspirálta az egyetemes egyház központja körül formálódó anyaggyűjtést, és csak egyik jele volt az általános érdeklődésnek.

Ahhoz, hogy a múlt megismerésére irányuló törekvés levéltár alapításához vezessen, Jankovich Miklós buzdítására volt szükség. Ígéretére, hogy Luther végrendeletét, amelyet egy németországi árverésen körmöci aranyért vett, az egyháznak adja, ha ez levéltárat állít fel.²¹⁴ Voltaképpen ő is, az alapítók is nem korunk fogalmai szerinti levéltárra gondoltak, hanem mai szójárásunkhoz illőbben kutatóintézetre, amely azonban az összegyűjtött forrásanyag őrzőhelye is. A romantika hangulatát éreztem visszatükröződni az egész intézményben, a napjaimból kiszorított, gúnyjal aposztrofált történetiség szellemét, és ez magával ragadott. Nem kisebb mértékben ragadott meg, hogy az alapítást szorgalmas munka kísérte, az iratok regesztázása. A rendezés ugyan szigorú időrendet követett, és mert elválasztotta a fogalmazványt mellékleteitől, nehezítette egy-egy akta útjának végig követését. Ez mégsem lett lehetetlen, mert a cédulák megkönnyítették az áttekintést.

Meglepett és tetszett, hogy a kutatás megkönnyítésére még a közelmúltban is Scholtz elődje, Gobi Imre – különben a fasori gimnázium és a Luther Otthon igazgatója – két részben kiadta a regesztákat 1791-ig bezárólag. A kinyomtatott anyaghoz pedig betűrendes mutató készült.²¹⁵ Ez a generációkat összefogó munka nemcsak tiszteletet, hanem magában is kedvet ébresztett bennem, hogy elődeim sorához csatlakozzam. Azt is éreztem, hogy nyugodtan átadhatom magamat új munkaköröm varázsának. S ezt annál inkább megtehetem, mert nem kell tartanom attól, hogy maradvává lett a történetfelfogásom. *A türelmi rendelet* bevezetésének szociológiai szemléletével, hitem szerint, bebiztosítottam magamat minden elavult irányzat hatásával szemben.²¹⁶ Önfeledten adtam át magamat az ábrándozásnak, hogy a külföldi protestantizmust érdeklő kérdések ismertetésére fogok áttérni, kutatásaim eredményeit pedig idegenben próbálom közzétenni.

Mindjárt első tájékozódásra találtam is két alkalmasnak látszó témát. Az egyik Fritz Valjavecnek *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südstädtischen Bürgers der Aufklärungszeit* (München, 1936) című monográfiájához kapcsolódott.²¹⁷ Kezembe jutottak ugyanis [Windisch] szerkesztői levelei és munkatársai beküldött,

214 A Luther-végrendeletet Jankovich Miklós 1804-ben vásárolta meg 40 aranyért. Berlász J.: Jankovich, i. m. 70.

215 *A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Egyház Levéltárának jegyzéke*. 1–2. kötet. Bp., 1912–1915.

216 A türelmi rendelet, i. m. 1–124.

217 Mályusz a monográfiát magától Valjavectól kapta ajándékba még 1936-ban. Vö. erről Orosz L.: A két világháború közötti, i. m. (1. rész.) 124., 126.; Orosz L.: *Tudomány és politika*, i. m. 210–211., 261–262.

de kiadásra már – úgy látszik – nem került kéziratai.²¹⁸ Bizonyára nem alaptalanul tettem fel, hogy ez a közlésem érdekelni fogja a *Südstforschungent*.²¹⁹ Persze, majd egyszer, hiszen a müncheni folyóiratról, mint egyáltalán az egész német történet-tudományról, nincs életjel. S ami még lényegesebb, nem is volna kedvem dolgozni számára. De talán eljön majd ennek is az ideje. A másiknak dán vonatkozása volt, tekintettel Miklós dániai vöröskeresztes útjára,²²⁰ sokszorosan vonzó. Bécsi dániai követségi lelkészeknek a soproni evangélikusok részére tartott istentiszteleteiről szóltak az emlékek. Nem államjogi és mégis nemzetközi kapcsolatról, amely azonban az előbbinél közvetlenebb, meghittebb, s – ami fontosabb – korunk szemében értékeesebb.

Ebben a hangulatban voltam, amidőn, 1948 tavaszán, az új bányai kerületi püspök, Ordass Lajos közölte velem, hogy levéltárosi megbízatásomat rendszeresített státusbeli állással kívánják összekapcsolni, amely, fizetés tekintetében, az állami rendszerű VII. osztálynak felel meg. Ebbe a fokozatba tartoztam valamikor mint országos levéltáros. Elnyerése tehát azzal biztatott, hogy megmenekülök a bizonytalanságtól és segítségével oly környezetbe kerülök, amely ismer, s amelynek számára hasznos munkát tudok végezni. Ordassnak volt azonban egy kérése: ígérem meg, hogy ha megint jól fog menni a dolgom, nem feledkezem meg a levéltárról. Ő nyilván katedrára visszakerülésemre gondolt, amit én kilátástalannak láttam, és így nem esett nehezemre szavamat adnom. Akkor nem tudtuk, hogy kötelezettségemet annak ellenére is teljesíteni fogom, hogy Ordass megakadályozták a körülmények szép terve megvalósításában.

Ordass egyébként nemcsak szervezetenként az Egyetemes Egyház kötelékébe tartozó levéltárosi állás betöltésére gondolt, hanem annak munkakörét is Scholtzéhoz hasonlónak fogta fel. Tehát, legalábbis felerészben, könyvtárosi jellegűnek. A könyvtári teendők nem látszottak számomra olyanoknak, hogy sok időt venne igénybe ellátásuk. Megítélésem szerint hely hiányában a könyvtár nem fejlődhet. Amit pedig gondolnom kell, az voltaképpen könyvmúzeum. Ellenben, ötlött eszembe, a levéltár megérett arra, hogy napjaink felfogásának megfelelő intézménnyé alakuljon. Olyan módon, amely a legelőnyösebb a levéltár évszázados hagyományai fenntartása, a szellemükben való továbbfejlesztés érdekében. Egyszerre annyira beleéltem magamat új elfoglaltságomba, oly mértékben hivatásnak éreztem az egész hazai evangélikus levéltárügy fejlesztését, hogy előzetes fontolgatások nélkül egy tervet vettem fel, mondván: az egyetemes egyházi és a bányakerületi levéltárról – az utóbbiról

218 Azaz a Windisch által szerkesztett *Ungrisches Magazin* című, Pozsonyban kiadott folyóirat számára beküldött levelek és kéziratok.

219 Mályusz ezt a tanulmányát valószínűleg nem készítette el. Hagyatékában ennek nincs nyoma.

220 Mályusz Miklós 1947-ben és 1948-ban töltött hosszabb időt a Vöröskereszt segítségével Koppenhágában egy dániai családnál.

cédulakatalógusa segítségével – vannak már ismereteim, de nem tudom, milyen lehet egy gyülekezeti és egyházmegyei levéltár.²²¹

Mivel hasznos volna tudnom, milyen ezek összetétele, rendszere, szívesen rászánám mostani nyaramat, hogy feleségem segítségével tájékozódjam. Világos beszéd volt, hogy Edittel együtt a levéltári rendezést nyaralással szeretném összekötni. Javaslatomon azonban Ordass nem ütközött meg. Ellenkezőleg: azonnal megnyugtattott, hogy Békéscsabán az egyháziakhoz fűződő kapcsolatával biztosítani tudja tervem megvalósítását és haladéktalanul meg is teszi a szükséges lépéseket. Közbenjárása akadálytalaná tette számunkra a munkát. Sőt az előzékeny, barátságos fogadással kívül megnyitotta számunkra a csabai lelkészek szívét.

Különösen két család körében éreztük jól magunkat. Dedinszky Gyula rokon családtagnak számított szememben, mivel Feleky Gizella néni, Mamám rokona, anyósa volt Dedinszky szegedi kultúrmérnöknek,²²² és így ennek szegedi leányai, Böske és Mancsi unokatestvéreimnek számítottak. A család XIII. századi királyi privilégiumának fényképmásolata pedig, amely a csabai lakás fogadószobájának falán függött berámázva, a Felvidékre utalásával még közvetlenebbé tette érintkezésünket.²²³ Még melegebb rokonszenv bontakozott ki és erősödött barátsággá köztünk és a Linder házaspár között. Linder László az angol regények csupaszív papjával volt azonos, aki mentes az önzés minden árnyalatától, hívei pásztora. S aki a hozzáfutókat azonnal úgy megajándékoz bizalmával, hogy azok minden csalárd szándékukkal azonnal felhagynak.

Míg a csabai lelkészek szervezetileg a központban éltek és a nagytemplom parochiájának ügyeit, a jövedelmeket és a munkát egyaránt felosztva egymás között, tevékenykedtek, Linder a legszegényebb külvárosban, a téglagyárak szomszédságában félrehúzódva élt bájos és kedves hitvesével,²²⁴ a népi jogi emlékeket kutató kiváló szakértő testvérével. Élmény volt számunkra a Linder házaspárt elkísérnünk egy-egy szlovák parasztcsaláddal, részesévé lenni a kis áhítatnak, amelyet az „apóka”, a család legöregebb férfitagja büszkeségén a harmóniumon zene kísért, és meghallgatni lelkésznünk magyarázatát, hogy a szlovák koldusének dallama Balassi-vers! Mindez

221 Mályusznak a levéltárban végzett levéltárosi tevékenységéről lásd beszámolóit: Tájékoztató a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltára 1952/53. év folyamán rendezett anyagáról. *Lelkipásztor* 29. (1954) 4. sz. 177–181.; A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltárügye, 1920–1954. *Lelkipásztor* 31. (1956) 587–589.; (Baraczka Istvánnal): Az evangélikus egyházi levéltárak aktuális kérdéseiről. *Levéltári Szemle* 19 (1969) 531–544. (Mályusz írása: 537–544.) Mályusznak az Országos Evangélikus Egyház Levéltárában és Könyvtárában végzett tevékenységéről vö. még Csermelyi József: Egy meghatározó XX. századi evangélikus történész és levéltáros: Mályusz Elemér (1898–1989). *Hitel* 32. (2019) 8. sz. 110–112.

222 Dedinszky Victor, felesége Feleky Margit.

223 A Dedinszky család őse 1272-ben kapott királyi adománylevelet IV. Lászlótól Árva vármegyében.

224 Papp Ilona.

ismeretlen volt számomra, akár mint az egész békéscsabai szlovákság konzervatív magatartása, amint vasárnapi öltözködésben, templomi szokásokban, az ülési sorrend követésében csakúgy, mint az éneklésben megnyilvánult. A népszigetek hagyományörző szerepének megértéséhez tanulságos példát láttam magam előtt, amely egyszermind a vallásnak és egyháznak a nemzetiség és nyelv megőrzésében játszott eddig csak teóriából ismert szerepét is megértette velem.

Ellátásunk egyszerű, szinte spártai volt. Egy nyáron néptelen árvaház felügyelői szobáját kaptuk meg szállóhelyül. Étkezni pedig a Növédő Egyesület által fenntartott női szegényházba jártunk. Ennek szakácsnője, egy személyben az otthon igazgatónője, külön terített számunkra egy verandaszerű helyiségben. Emlékszem egy hétfői ebédre: ez egyetlen tál ételből, kelkáposztából és kenyérből állott. De ez kivételnek számított, ezért is maradt meg emlékezetemben. Egy másik alkalmat a páratlan bőség tett felejthetetlenné. Ez uzsonna volt, amelyen az egyesület két külföldi egyetemi hallgatót vendégelt meg. Az egyik finn volt, a másik talán dán. Az előbbi keresztnéve magyaros írással János volt, amelyet rokona, Paasonen,²²⁵ az ismert nyelvész és 1918-ban az önállóvá lett Finnország első magyarországi követe hatása alatt nyert el. A csabai hölgyek felvonultatták éléskamráik dús kincseit, hogy megmutassák, mi az igazi vendégszeretet. Elgondolkoztam azon, hogy két diákot mennyivel többre értékelték nálamnál, pontosabban kettőnkénél. Az esetnek azonban nem maradt sem Editnél, sem nálam rossz emléke, a pompás ízek feledtették a helyzet bizarrságát.

Az intézmény gondnoka egy evangélikus tanító volt. Az ő révén megismerkedtünk feleségével, Zsilinszky Erzsikével, Bajcsy-Zsilinszky Endre hűgával. Velük társasági szokások szerint is kapcsolatba kerültünk, kölcsönösen felkerestük egymást. Mátrafüredi régi jó ismerősök gyanánt láttuk viszont Petényiékét,²²⁶ a városi tisztii főorvos családját, akiknél korábban, talán 1943-ban Miklós és Kacor pótnyaraltatásban részesültek. Régibb ismerőseim közül negyedszázad után most találkoztam újból Féja Gézával, egykori kollégista társammal, hogy azután újból elveszítsük egymást szemünk előtt. Most mint könyvtáros bőkezűen ellátott bennünket tanácsaival és a könyvtár új szerzeményeivel, segítve így pótolni olvasottságom hiányait. Ha visszagondolok, azt kell mondanom, hogy csabai nyarunk életünk egyik legváltozatosabb és mégis nyugodt szakasza volt.

Ehhez bizonyára nagyban hozzájárult, hogy a munkát is szórakoztatónak találtuk. A levéltár a gyülekezeti teremben volt elhelyezve szekrényekben. Az újabb, nagy terjedelmű adó- és pénztárkönyvek, úgy emlékszem, máshol sorakoztak. Munkánk az volt, hogy a levéltár Haan Lajos által felállított rendszerének megfelelően osszuk be

225 Heikki Paasonen.

226 Dr. Petényi (Donner) László és családja.

csoporthoz és ezeken belül időrendbe a még be nem sorolt iratokat. Attól a határidőtől visszamenően, amikor az iktatószám szerinti iratkezelés megkezdődött. A porolás és az iratok olvasgatása közben képet sikerült kapnom egy nagy alföldi gyülekezet mindennapi életéről, problémáiról, az önkormányzat jellegéről, vagy olyan nagy eseményről, mint amilyen a templomépítés volt. Most nem szólok egy-egy különleges forráscsoportról, amely önmagában is számbavételt igényel, feldolgozásra kínálkozik, amilyen Dunaiszky Lőrinc szobrász leveleinek sorozata. Ezeket a közvetlen, helyenként drasztikus hangú leveleket, amelyek művész és megrendelő viszonyát egészen sajátos színben mutatják, szívesen kiadtam volna. Annyi időnk azonban már nem volt, hogy leírásukra sort keríthessek.

Mellőzve további más, önmagukban érdekes iratok felemlítését, összbenyomásként azt mondhatom, hogy sok felöltő vonás, lényegesnek tűnő jelenség halmozódott fel emlékezetemben, mire a munka végére értünk. Világosan azonban nem rendeződött el előttem, melyek volnának egy gyülekezet életének a sarkpontjai. Igaz, ennek tisztázása nem is lehetett célom. Ezen hazatérve kellett volna elmélkednem. Fő feladatam a levéltár fontosságának, a benne őrzött forrásanyag értékének, a magyar művelődés megismerése szempontjából jelentős voltának tudatosítása volt. Annak megmagyarázása, hogy egy-egy érdektelennek látszó irat tartalmából a képzett szak kutató oly következtetéseket tud levonni, amelyek a magyar múlt megismeréséhez tanulságokkal szolgálnak. Következésképpen a levéltárat óvni, őrizni kell, anyagát selejtezni pedig nem szabad. Az adókönyveket sem, magyaráztam, hiszen amióta Békéscsaba gazdasági iratai részben vagy egészben megsemmisültek, ez az egyetlen forrásanyag, amelynek segítségével a városi társadalom legalább egyik felének viszonyait, életének anyagi viszonyait kutatni lehet.

Ritka megértés fogadta megjegyzéseimet. Nem egyedül az hatott felvillanyozóan, hogy szemben az ellenséges közvéleménnyel, amelynek szemében akkor már országszerte egy egyházi levéltárnak csak annyi értéke volt, amennyit a papír súly szerinti beváltási ára jelentett, lelkesen tudtam az iratokban tükröződő művelődési jelenségek magyar szempontjából jelentős értékére hivatkozni, hanem Haan Lajos, a Bél Mátyás életét kutató²²⁷ tudós akadémikus, a szülőföldje, Békés megye múltjával egész életén át foglalkozó történész még mindig bámulatosan „eleven” hatása. Mintha csak még mindig emlékeznének a rég (1891) elhunyt lelkésziük intelmeire! Soha sem hittem volna, hogy egyetlen ember példája ennyire maradandó lehet!

227 Lásd erről Haan Lajos: *Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés.* Bp., 1879. (Értekezések a történeti tudományok köréből. VIII. 8.)

VIII. TÖRT SZÁRNYAKKAL

Békéscsabai vakációnkból Edittel 1948-ban¹ megbékült hangulatban tértünk haza. Ő, az optimista lélek, bizakodott, hogy állást szerez számára friss tanári oklevele. Én pedig lehiggadtam már annyira, hogy nyugodtan számba tudtam venni, mire nem remélhetek a jövőben építhetni. Időnként még megsajdult szívem, hiszen sok volt a veszteség. Füstbe ment a népiségtörténet módszertana kidolgozásának terve.² Kelényi B. Ottó halála (1944) a semmivel tette egyenlővé a fővárossal kötött szerződésemet³ és azzal fenyegetett, hogy elértéktelenedik a Budapest középkori történetét tárgyaló kéziratom.⁴ Arról a kísérletemről pedig, miszerint a szociológiai szemléletet alkalmaztam a középkori értelmiség életének a vizsgálatánál, szót sem ejthettem, mert jól tudtam, hogy csak nevetségessé tenném magamat, ha az Akadémiát figyelmeztetném: Teleki József *Hunyadiak korának* a befejezéséhez az ő megbízásából kezdtem.⁵

A reménytelenség közepette Ordass ígérete oly biztatóan hangzott, hogy a veszteségek súlya már nem tűnt fel nyomasztónak. A magyarországi protestantizmus XVIII. századi történetével szorososan összekapcsolódónak éreztem hazai evangélikusságunk múltját, amelynek kutatása nem jelent számomra sem törést, sem megalkuvást. Úgy éreztem, teljes odaadással tudok majd dolgozni, mint kutató is, új munkakörömben. Reményeim, amelyek a békéscsabai nyugodt légkörben nagyra nőttek, Budapestre érkezésünk után az első napok letarolták. Aggasztó hírek vártak.

Azt rebesgették, hogy a kormányzó hatalmat gyakorlatilag kezébe vevő kommunista párt valamennyi egyház magatartását kedve szerintivé törekszik hajlítani. Következetes politikával, a hízélgéstől kezdve a brutális erőszakig alkalmazva eszközeit, el akarja szakítani az egyházakat a társadalomhoz fűző szálakat, s első lépés gyanánt minden egyházban a legfőbb vezetőséget igyekszik megtörni. Eltávolítása után pedig

1 Lásd erről bővebben a VII. fejezetet.

2 Vö. erről a IV. fejezetet.

3 A szerződés nem található sem Budapest Főváros Levéltárában, sem pedig Mályusz hagyatékában.

4 Mályusz itt a monográfia gépelt változatára utal. A mű Mályusz által kézzel írt eredeti változata 1991-ben még megvolt Mályusz hagyatékában, amelynek 2019-ben történt rendezésekor az már nem volt fellelhető. A kézirat xerox másolatát lásd Budapest Főváros Levéltárában (jelzet nélkül). A *Buda, Pest és Óbuda története 1541 előtt* című mű az MTA Történettudományi Intézetének 1955. és 1956. évi munkatervében a kiadandó könyvek listáján szerepelt. Vö. erről Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. Az MTA Történettudományi Intézetének iratai. Int. Vegyes jelzetek. 2. [doboz.] BI/b 1953; 4. [doboz.] BII/c 1955., 1956. (= MTA Lt.)

5 Lásd erről bővebben a VI. fejezetet.

készséges szolgálakra bízni az irányítást, ami az evangélikus egyházban Ordass félretolását jelenti.

1948 őszére Ordassnak oly nehéz lett a helyzete, gondjai annyira megsokasodtak, hogy levéltárnokságom ügye többé szóba sem jött. Túlságosan is szép lett volna, ha a terv megvalósul. Illúzió maradt, amely napok alatt szertefoszlott. Az év vége felé meglepő hírt hozott a posta. Óhidy Lajos népügyész és Bodonyi Márton a népügyesség vezetője aláírásával ellátott 1948. november 29-i pár soros írásból 1946. NÜ. 4/4. sz. alatt arról értesültem, hogy az ellenem „az 1945. évi VII. t.c.-el törvényerőre emelt Nbr. 17. § 4. pontjába ütköző népellenes büntett miatt folyamatban lévő bűnügyben a bűnvádi eljárás a 11. 400/1948. I. M. számú rendelet 6. § b. pontja alapján – utalással a Btk. 105. § 2. pontjára” – megszűnt.⁶ Ámulva tudtam meg, hogy három éven át „szabadlábban lévő” terhelt gyanánt tartottak számon. S valószínűleg csak azért úsztam meg letartóztatás nélkül, mert szerencsémre nem indult ellenem újabb ügy miatt eljárás. Kérésemre Komjáthy Miklós megnézte a periratokat, amelyek közt megtalálta a Szekfű vallomásáról felvett jegyzőkönyvet.⁷ Népellenes büntettem tehát oly cikk szerzősége lett volna, amelyhez semmi közöm sem volt, s amely miatt soha meg nem kérdeztek, ki sem hallgattak.⁸ Az eljárás megszüntetése egyébként az 1948. centenáriumi amnesztiával függött össze. Szerencsésnek éreztem magamat, amiért három éven át nem tudtam, milyen Damoklész-kard függött fejem felett.

Időmet, amint az erdélyi megbízás megszűnésével⁹ fokozatosan szabaddá lett, a *Zsigmondkori Oklevéltár* előkészítésére fordítottam. Az első kötetbe szánt anyagból (1387–1399) hiányoztak az 1389–1392. évi másolatok. Nehezen tudtam beletörődni, hogy ezek elpusztultak. S még 1946-ban is nyomoztam utánuk, amikor egy-egy kőszá hír eljutott hozzám. 1948-ban azonban már többé nem volt kétséges, hogy Voinovich a neki átadott iratsomót¹⁰ nem tétette a pincei cementhordóba a könyvtár többi értékével együtt, hanem csak lehelyeztette az óvóhelyen egy asztalra. Azzal kellett vigasztalnom magamat, hogy rosszabbul is járhattam volna.

Az elpusztult oklevélmásolatok pótlásán kívül másik feladatomnak tekintettem a Fejérpataky előtt ismeretlenül maradt levéltári állagokból a kiadásra érdemeseket kiválogatni, és az eddig Körmendre és Kolozsvárra korlátozódó kutatásaimat szélesebb területre kiterjesztve, valamennyi elérhető Zsigmond-kori oklevelet összegyűjteni. Elsősorban az elmúlt fél évszázad alatt a Széchényi Könyvtár levéltári osztályába letét vagy vétel útján bekerült családi levéltárakat és az úgynevezett törzsanyagot,

6 A „Határozat”-ot lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

7 Lásd erről a VII. fejezetet.

8 Lásd erről uo.

9 Uo.

10 Uo.

továbbá az Országos Levéltár diplomatikai osztályába újabban beosztott szerzeményeket kellett átvizsgálnom. Mindez az Országos Levéltárban volt hozzáférhető, amióta a múzeumi levéltár felkerült a Várba.

Munkámat a családi levéltárakkal kezdtem. Közülük leginkább azok érdekeltek, amelyek annak idején, amikor *Turóc megye kialakulásához* az anyagot gyűjtöttem, még nem voltak hozzáférhetőek. Sokról pedig azt sem tudtam, hogy egyáltalán vannak-e. Ugyan mi rejlik bennük? Ez a kérdés, amelyre 1918–1920 közt a Nemzeti Múzeumban és Turóban új és új családi levéltárakkal megismerkedve igyekeztem választ kapni,¹¹ most sokszor megisméltődött. Mint akkor, mivel nem egyedül a disszertációmban feldolgozott kis megye múltja érdekelt, sok más szemembe ötlött adatot kijegyeztem, ugyanúgy most sem egyedül a Zsigmond-korból származó oklevelekre korlátoztam figyelmemet, hanem a korábbiakba és későbbiekbe is bepillantottam.

Mint más középkorkutatóknak – idősebb kortársaim közül Iványi Béla, a jogtörténész, a fiatalabbak közül Fekete Nagy Antal nevét említhetném – az én szemem is a hosszas gyakorlat eredményeül azonnal rátévedt az érdemleges részekre, hogy azután reflexszerűen tudatosuljon bennem, mi a kutatás által eddig észre nem vett, figyelmen kívül hagyott jelenség. Ezekhez hasonlókat, sőt velük egyezőket többnyire a nyomtatásban megjelent családi oklevéltárakban (Zichy, Bánffy, Károlyi) is lehetett találni.

A társadalmi fejlődés megismeréséhez nem volt tehát nélkülözhetetlen feltétel a levéltári kutatás. Kétségtelenül érdekesebb, szórakoztatóbb volt azonban a lényegnek a jogi formulák mögött meghúzódó változását eredeti oklevelek segítségével megfigyelni, mint nyomtatott szövegek alapján. A felfedezés örömét, a vele járó megelégedettség érzését a kutató jutalmul fogja fel, amiért nehezen olvasható, rongált szövegeket silabizál, ahelyett hogy könyvtárban lapozgatna forráskiadványokat. Az is kétségtelen azonban, hogy egy eredeti oklevél a maga korhű jellegével, a fogalmazás évtizedére jellemző betűivel érthetőbbé teszi a kutató számára a szöveget, mint a nyomtatott kiadás. Mintha a kor hangulata, a pergamenből kiáradva, ihletet adna, intuícióra serkentene.

Azután középkori okleveleinknek oly csekély része látott csak nyomtatásban napvilágot, a fejlődés oly sok lényeges mozzanata van még mindég homályban, hogy ismeretlen szövegek feltárására még sokáig szükség lesz. Legelőször a Rákóczi-Aspremont-, majd a Lónyay-levéltárat kértem le a kutatóba. Mivel éppen ezek nem időrendben, hanem az eredeti levéltári jelzetek szerint voltak felállítva, minden középkori oklevelet kézbe kellett vennem, amit azután más családok esetében is megtettem, mert ezeknél meg előfordulhatott, hogy a későbbi oklevél átírva tartal-

¹¹ Lásd erről bővebben a II. fejezetet.

maz Zsigmond–korit. Miután első kíváncsiságom kielégült, a Nedeczky–levéltár után abc rendben vettem elő valamennyi családi levéltárat.

Regesztáimat azokba a kemény táblájú, kötetszerű diáriumokba írtam, amelyeket még 1916-ban kaptam Mamámtól, és amilyenekben Wattay–levéltári, meg turóci oklevélkivonataimat örökítettem meg. Mostani feljegyzéseim ilyen, egyenként négyszáz oldalas kötetet töltöttek meg. S miután az utolsó is betelt, negyvenoldalas negyedréti füzetekké hajtogattam össze a papíríveket. Ez a sorozat 1072 lapig jutott el mostanáig [1975].¹² Az Árpád–kori oklevelekbe, mivel nagy volt a valószínűsége, hogy már ismeretek, bele sem néztem. Az Anjou–koriak közül néhányat már kiragadtam, ha feltűnőknek látszottak. Természetesen gondosan átfutottam a Zsigmond–koriakat. A későbbieket pedig, Mohácsig bezárólag, élénk érdeklődéssel olvastam és arra gondoltam, hogy ezek úgy sem kerülnek kiadásra, sokat s részletezően kivonatoltam közülük. Rövidítve, többnyire schlagwort–szerűen, felkiáltójelekkel, aláhúzásokkal tarkítva.

Az új az volt számomra, amit a *Mátyás–emlékkönyv*beli cikkem írásakor¹³ még nem ismertem. A Jagelló–kor köznemesi küzdelmeinek sok részlete, Szalkai László humanista iskolázottsága, a külföldön tanuló diákok életmódja, a tizedbérlet elterjedtsége és egy–egy kerület bérletösszege, az egyházi javadalmak sorsa, s az élet ezernyi más vonatkozása tárult fel előttem mint mozaikszemek tengere, amely még rendezésre, beosztásra, értékelésre vár. Ugyanakkor feltartóztathatatlanul árad, és amelyről csak az bizonyos, hogy egyre többszínű [sic!] lesz, elemei kaleidoszkopszerűen egyre változatosabb képekké tömörülnek, amint újabb és újabb fasciculusokat nézek át. Különösen megragadtak a Hunyadi–kor viszonyait megörökítő oklevelek, amelyek a Mátyás–kori aranyforintos adó előzményeit megvilágították, vagy ismeretlen országgyűlési decretumok pontjait megörökítették. Ilyenekre akadva különösen éreztem a felfedezés örömét, hiszen volt mihez, Kovachich Márton György és fia anyagfeltáró buzgalma eredményeihez mérnem kutatásom gyümölcsét. Mindez inkább szórakozás, mint munka volt. Fárasztónak egyáltalán nem éreztem.

Annak megállapításánál, hogy a Zsigmond–koriak közül melyek a tartalmuknál fogva kiadásra érdemesek, változatlanul azokhoz az elvekhez tartottam magamat, amelyeket Fejérpataky követett, amint az kézírata forgatása közben magától megvilágosodott előttem. Tehát, a királyi kancellária oklevelei közül az uralkodó személyes elhatározásait tartalmazók jönnek tekintetbe. Közülök is elsősorban az eseményeket leíró adománylevelek. Azután általában az életnek a sablontól eltérő, szokatlan vonásait megörökítő, többnyire hiteleshelyi vagy magán–, elvéteve bírósági

12 Az oklevélmásolatokat és regesztákat lásd MNL OL, P 2370.

13 Lásd erről a VI. fejezetet.

oklevelek, a végrendeletek mindenképpen. Tehát a XIX. század végi történetfelfogás szerint a művelődéstörténet fogalmába tartozó jelenségeket megörökítők.

Másolásra még nem kerítettem sort. Már csak azért sem, mert tanácsos volt előbb megállapítani, vajon egy-egy oklevél nem jelent-e meg már nyomtatásban. Fejérpataky számba vette az 1890-es évekig kiadott okleveleket. Biztonság kedvéért jónak láttam ellenőrizni regesztalapjait,¹⁴ nem maradt-e ki valami. Nem volt felesleges óvatosságom. Az egyik Fejér György-kötet néhány lapos része valóban kimaradt.¹⁵ Oly hiba, amely évtizedes munka során alig-alig kerülhető el. Lényegesebbnek bizonyult a felismerés, hogy Fejérpataky elvszerűen, következetesen kihagyta az úgynevezett diplomáciai vonatkozású okleveleket. Nem volt nehéz rájönnöm, mi volt eljárásának az oka. A Monumenta *Acta extera* sorozatában külön kellett volna megjelenniök ezeknek, az Anjou-kori diplomáciai emlékek három kötetéhez¹⁶ csatlakozóan, és a diplomáciai emlékek Mátyás király korából négy kötetéhez hasonlóan.¹⁷ Az anyagnak ez a két részre osztása bizonyára Wenzel Gusztáv kívánságára történt. Ő volt az Anjou-kori rész kiadója. S hogy figyelt a Zsigmond-kori emlékekre, azt elárulta a *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége* című akadémiai értekezésével,¹⁸ amelyben a bécsi állami levéltár *Reichsregistraturbücher* sorozatából egész terjedelmében kiadott olyan szövegeket, amelyeknek egyetlen magyar vonatkozása az volt, hogy az oklevelek Diósgyőrön keltek.

Szerfelett kerestennek tűnt fel a különbségtevés bel- és külpolitikai vonatkozások között, hiszen a történelem nem ismeri sem egy országot, sem egy uralkodó életének két különféle tagolódását. Ha pedig ez így van, miért éppen a kutató történész munkája nehezüljön meg azzal, hogy állandóan két kiadványban legyen kénytelen adatait összekeresgélni és szinkronba hozni. Sőt ha, ami valószínű, az egyik kiadvány megjelenése késlekedik, nyugodjon bele, hogy csak töredékes képet nyújthat? A döntés magától értetődően adódott: egyetlen kiadványnak kell tartalmaznia a kor teljes magyar vonatkozású okleveles anyagát.

Még egy lényeges vonatkozásban bizonyult hasznosnak Fejérpataky regesztáinak a teljes szövegekkel való összehasonlítása. Kiderült, hogy a regeszták erősen formalisak. Azaz a szereplők genealógiai leszármazását, családi kapcsolatait megörökítő adatokat teljességre törekvően ismertetik. Ugyanakkor a társadalmi viszonyokra jellemzőeket, tehát az oklevél érdemleges részét csak futólag érintik és általában az

14 Lásd MTA KIK Kt. Ms 5001/1.

15 Lásd *Codex diplomaticus ecclesiasticus et civilis*. T. X. Vol. 3. Ab anno 1382–1400. Budae, 1843.

16 *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága megbízásából szerk. Wenzel Gusztáv. I–III. kötet. Bp., 1874–1876. (Monumenta Hungariae Historica. Acta extera.)

17 *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*. 1458–1490. I–IV. kötet. Szerk. Nagy Imre – B. Nyáry Albert. Bp., 1875–1878. (Monumenta Hungariae Historica. Acta extera.)

18 Pest, 1872. (Értekezések a történeti tudományok köréből).

okleveleket mint a jogi élet termékeit értékelik. Az arányt meg kell változtatni, foglaltam össze teendőimet: a társadalomtörténeti kutatás érdekeit kell előtérbe helyezni. Az utolsó fél évszázad kiadványainak átvizsgálása azt is megmutatta, milyen sok, Fejérpataky által lemásolt szöveg – például a Sopron város levéltárából származók tömege¹⁹ – jelent meg időközben nyomtatásban,²⁰ és lett rövid regesztával pótolhatóvá.

A *Zsigmondkori Oklevéltár* sorsában, egyszersmind saját életemben az 1949. év hozott gyökeres változást – az előző év döntő politikai fordulatának következményéül. Több fejlődéssorozat találkozott ekkor életemben. A legfájdalmasabb Ordass elfogatása és elítéltetése volt.²¹ Hitvány, aljas tett, átlátszóan alaptalan, mondva csinált ürügyekre, hamisított bizonyítékokra támaszkodva valutamanipulációkkal vádolni, becsületétől is megrabolni próbálni. Vele eltűnt a lehetőség, hogy a protestáns vonal, amely Zsinka Ferencnek átadott első könyvismertetésemmel²² kezdődött, s amelyre Szekfűvel, meg fekete követőivel – köztük Boldizsár Ivánnal, meg a többi neokatolikussal – küszködve támaszkodtam, a jövőben még segítségemre lehet.

Abban nem kételkedtem – mint a következmények megmutatták, nem is csalódtam –, hogy mint levéltárosnak és könyvtárosnak az Ordass helyébe lépő felső egyházi vezetőség meg fog tartani szolgálatában. Tudtam ugyanis, hogy havi száz forintért nem fog találni senkit, aki levéltárosi szakképzettséggel és gyakorlattal rendelkezik, ugyanakkor még dolgozni is kész. Valóban a Radvánszky Albertet felváltó új egyetemes felügyelő, Reök Iván csak annyit kérdezett, hogy álltam-e népbíróság előtt? S miután megnyugtattam, hogy nem, meghagyott állásomban. Példáját később követték mindazok, akik utódai lettek.

19 Lásd Fejérpataky Sopron városra vonatkozó oklevélmásolatait, kivonatait és regesztáit *Acta Historica ex Archivis Civitatum* című kéziratos gyűjteményében: MNL OL, P 2370.

20 Lásd erre elsősorban a Házi Jenő által kiadott okleveleket: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész. 1–7. kötet; II. rész. 1–5. kötet, II. rész. 6. kötet. Pótkötet az I. rész 1–7. és a II. rész 1–5. kötetéhez az 1278–1526. évekből. Sopron, 1921–1938.

21 Ordass Lajos evangélikus püspököt, miután megtagadta az egyházi iskolák államosításáról hozott miniszterelnökségi rendelet aláírását, előbb 1948. augusztus 24-én letartóztatták, de annak fejében, hogy majd aláírja a rendelet, szabadon bocsátották. Miután azonban ezt nem tette meg, 1948. szeptember 8-án ismét letartóztatták és dollársegély bejelentésének szándékos elmulasztása, a külföldi adóssal szemben fennálló követelés bejelentésének nem teljesítése, valamint külföldi (svédországi) „úti kölcsön felvétele” vádjával pert indítottak ellene. Az 1948. szeptember 28. és október 1. között lezajlott perben Ordass kétévi fegyházra, négy év hivatalvesztésre és 3000 forint pénzbüntetésre ítélték. Vö. erről Giczi Zsolt: Nehéz esztendő a Magyarországi Evangélikus Egyház történetében (1948–1950). *Acta Universitatis Szegediensis. Historica* 104. (1996) 72–73.

22 Kérészy Zoltán *A magyar rendi országgyűlés két táblájának a kialakulása* című művéről írott recenziót lásd *Protestáns Szemle* 34. (1925) 7. sz. 497–499.

Az egyházzal kapcsolatban maradtam tehát, de viszonyunk jellege gyökeresen megváltozott. Amikor az *Egyháztörténeti Adattár* szerkesztését átvettem,²³ oly konferencián adhattam elő terveimet, amelyen Ravasz László elnöklete alatt Domanovszky segítségével sikerült az egyébként lelkesen buzgó Csikesz Sándornak, a *Theológiai Szemlé*ben rendkívül sok szöveget kiadó szerkesztőnek XIX. század végi elveket követő elgondolásával és gyakorlatával szemben, amely egy-egy konkrét eset ismertetésétől várta a meggyőzést, a rendszeres kutatásra, korszerű anyagfeltárássra támaszkodó forráskiadás jogosultságát elfogadtatni. Most falusi lelkészeknek és városi káplánoknak magyarázhattam az iktatószámok ügykezelés előnyeit. S hogy tanításaim meghallgatásra találnak-e, az attól függött, vajon egy segédhivatali irattáros „tekintélyével” felruházottnak elfogadnak-e?

Végleg szertefoszlott az erdélyi segítségbe vetett reménykedésem. A román vonatkozású adatok összegyűjtésének megszűnésébe már előbb beletörődtem. Most már abba kellett belenyugodnom, hogy erdélyi magyar barátaim is tehetetlenek lettek. Olyannyira, hogy már magukon sem tudnak segíteni. Erdély, mint kutatás tárgya, megsemmisült számomra. Jakótól vissza is kértem *Az erdélyi magyar társadalom története* kéziratát.²⁴ Elkedvetlenítő körülmények közt kaptam vissza. Jakó Bónis Györgyöt kérte meg dolgozatom átadására. Ő pedig, mintha magától értetődő volna, vállveregető hangon közölte velem, hogy elolvasta kéziratomat és néhány megállapítást, amelyek újak voltak számára, kijegyezte belőle. A hang elárulta, hogy gazdája azért érzi magát eljárására feljogosítottnak, mert biztos afelől: engem nem ér hátrány az ő prioritásával, hiszen úgy sem tudom, ha még annyira próbálnám is, saját nevem alatt publikálni eredményeimet. Sőt még álneven sem. Pedig ezt is megpróbáltam, hozzá éppen Erdélyt választva talizmánul.

H. Balázs Éva könnyedén hozzám röppentett biztatása lovalt fel. Mennyire volt komoly alapja üzenetének, amelyet Edit útján, véletlen találkozások alkalmával juttatott hozzám, nem tudom. Valószínűleg semmi. De jó volt hallani, hogy Borsody István új hetilapot szándékozik indítani és abban én is teret kaphatok. Senkivel sem találkozva, távol az irodalmi élet gyüldéitől, honnan is tudhattam volna, vajon van-e, lehet-e hasonló orgánum alapítására remény? Balázs Éva akkoriban a miniszterelnökségen, a sajtóosztály 1848-as jubileumi ünnepek szervezésével foglalkozó bizottságában forgolódott. El lehetett tehát hinnem, hogy közlése nem légből kapott.

Mint fuldokló a szalmaszál után kaptam a biztatáson. De óvatos voltam. Próba gyanánt hetilapokban szokásos terjedelmű esszét írtam Báthori Zsigmond erdélyi

23 Mályusz 1930-ban, a kiadvány 14. évfolyamától kezdve vette át az *Adattár* szerkesztését. Lásd erről bővebben az V. fejezetet.

24 Lásd erről a VII. fejezetet.

fejedelemről,²⁵ kiindulásul Veress Endrének az akadémiai Monumenták *Scriptores* sorozatában megjelent Carillo-kiadványához²⁶ csatlakozva. Egy jó erdélyiesen hangzó nevet gépeltem a szöveg alá és a kéziratot, mintha a közvetítő szerepét vállalnám, Edittel személyesen adattam át Balázsnak. Így hát pontosan értesülhettem a fitymáló fogadtatásról és az üzenetről, hogy a hetilap sorsa bizonytalan. Hamarosan nagyon is bizonyos lett, mihelyt Borsody Amerikába disszidált,²⁷ hogy szó sem lehet alkalmat találnom a publikálásra.

Legeslegutolsó kísérletem, kitörni a zárt ketrecből, reményt keltően indult. Kérésre louvain-i kollégám, Emile Lousse ajánlott be a *Revue d'histoire ecclésiastique* szerkesztőségének és eszközölte ki ettől, hogy elfogad tőlem ismertetésekem.²⁸ Megállapodtunk, hogy rövidebb recenziókat fogok írni, és ezekből több-kevesebb jelenik meg egyszerre „Hongrie” címszó alatt az évente jobbadán kétszer kötet szerűen napvilágot látó folyóiratban. Első küldeményemben bevezetésül általánosságban szóltam azokról a nem magyar nyelvű folyóiratokról, amelyek információiból a hazai történeti kiadványok általában megismerhetők. Majd Bodor Antal, Karsai Géza, Balanyi György, Veress Endre munkáit jellemeztem.²⁹ Szövegemet Papp Márti, Edit barátnője, a Történettudományi Intézet későbbi könyvtárosa fordította franciára. Barátságból, honorárium nélkül.

Zavartalanul folytathattam volna megkezdett munkámat, a szerkesztőség kétségtelenül közli tájékoztató közléseimet, a külföldön publikálás eloszlathatta volna alacsonyabbrendűségi érzésemet, ha a postai ellenőrzés megszigorítása nem int óvatosságra. Közhiedelem volt, hogy a külföldi levelezést ellenőrzik, egyházi intézménnyel folytatott különösen. Kéziratok engedély nélküli kijuttatása tilos cselekedet. Azt pedig mindenki tudta, hogy a legnagyobb önkény uralkodik az országban, és nem kell ok ahhoz, hogy valaki „lebukjék”. Jellemző a helyzetre: ha az Akadémiai Könyvtárból Simonyi Dezsővel a Kossuth hídon³⁰ hazafelé indultunk, előbb mindég megállapodtunk, hogy igazoltatás esetén mit mondunk, miről is beszélgetünk. Felkészültünk tehát, hogy ne kerüljünk ellenmondásba, ha hirtelen szétválasztanak bennünket és külön-külön megkérdezik tőlünk beszélgetésünk tárgyát. Ilyen körülmények közt tanácsosnak látszott megszakítani kapcsolatomat Louvain-nel, és nem venni igénybe Lousse-nak azt a baráti biztatását sem, hogy nyugodtan és bizalommal küldjek csak

25 Mályusz hagyatékában nem található meg az esszé.

26 *Carillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai*. Összegyűjtötte és közreadta Veress Endre. I. kötet. Bp., 1906; II. kötet. Bp., 1943. (Magyar Történelmi Emlékek. 1. Osztály. Okmánytárak).

27 Borsody 1948-ban távozott az Amerikai Egyesült Államokba.

28 Lásd erről Lousse levelét Mályusznak. Louvain, 1948. augusztus 16. MTA KIK Kt. Ms 6403/189.

29 Lásd ezeket az ismertetések a folyóirat „Chronique” rovatában E. M. monogram aláírással: *Revue d'histoire ecclésiastique* 43. (1948) No. 1–2. 752–756.

30 Azaz a Kossuth tér és a Batthyány tér között felépített ideiglenes hídon.

rendiségtörténeti vonatkozású cikket neki, bármily részletproblémáról szóljon is az. Ő módját fogja találni, hogy kéziratom megjelenjék. Sajátságos módon többé már nem okozott fájdalmat az engem körülfogó csend. Talán mert saját elhatározásomból nem fogtam tollat kezembe. Vagy talán már erőm végére értem?

Kifáradtam és megtörtem. Vajon észre lehetett ezt venni rajtam? Vagy volt olyan kipróbált recept, amely szerint körülbelül öt év kellett ahhoz, hogy az emberi értelem elveszítse rugalmasságát, vele született, játékra hajló könnyedségét? Kihunyjon a naiv optimizmus, elhatalmasodjék az érzés, hogy a legbőlesebb dolog a kényszer előtti meghunyászkodás és a szolgasorsba beletörődés váltsa fel az önálló gondolkozásra törekvést, a meggyőződésre büszkeséget? Bármint volt, alkalmas lettem a parancsok befogadására. Amidőn tehát felszólítást kaptam, hogy 1950. február 10-én jelenjek meg az Országos Levéltárban azon a megbeszélésen, amelyen az előttem ismeretlen Székely György tájékoztatót ad a magyarországi parasztság XIV. századi történetének feldolgozásával foglalkozó munkaközösség feladatairól. Elmentem az összejövetelre és tudomásul vettem, hogy másokkal együtt az én dolgom is kettős jellegű lenne: a levéltári anyag összegyűjtése és a megismerkedés a témakör marxista szellemű feldolgozásának az elveivel.

Az első követelmény könnyen nyert megfogalmazást, amennyiben Székely velem együtt Fekete Nagy Antalt, Fügedi Eriket, Kumorovitz L. Bernátot megbízta, hogy az Országos Levéltár 1301–1386. évi okleveleit nézzük át, és közülük a parasztság történetére vonatkozókat, cédulákra tagoltan foglaljuk jegyzékbe oly rövid tartalmi utalásokkal, amelyeket a téma feldolgozója biztos támaszul felhasználhat. Az anyaggyűjtésnek ez a módja korszerű volt, de egyáltalán nem új. Nem egyedül a marxista történettudományra jellemző, hiszen már 1920-ban ilyen munka indult Bécsben a nemzetiségi kérdés feldolgozása érdekében.³¹ A különbség csak az volt, hogy akkor mint ösztöndíjas dolgoztam, most ellenben mint órabéres. S azt is inkább lehetett remélni, hogy feladatunkat elvégezzük. Ugyanakkor éppen olyan bizonytalan volt, lesz-e részem a feldolgozásból, mint negyedszázaddal előtte. Pontosabban: mindaddig, amíg az anyaggyűjtés tartott, szó sem esett – s magam rá sem gondoltam –, hogy a kézműves munkánál magasabb fokú megbízáshoz juthatok. A marxista tudományszervezet érezhetőleg [sic!] komolyan vette tehát, hogy élni hagy, hogy letörli bűneimet, tiszta lapot nyit életemben. S módot ad arra, hogy újból elinduljak pályámon. Nagylelkűségét azonban azzal kívánva megfizettetni, hogy érezteti velem: egész korábbi munkásságom téves, értéktelen, hasznavehetetlen.

31 Mályusz itt az 1849–1861 közötti bécsi nemzetiségpolitika tárgykörében folytatott kutatásaira és Dománovszky Sándor számára készített iratmásolataira utal. Lásd erről bővebben a III. fejezetet.

Úgy jártunk el, hogy egyenlő arányban felosztottuk egymás közt a levéltár anyagát, amelyből a nagy számok törvényei alapján mindegyikünk körülbelül azonos mennyiségű cédulát szolgáltatott be. Munkaidőnk havonta bizonyos számú órát tett ki. A honorárium is óradíjban volt rögzítve, amelyet a Történettudományi Intézet gazdasági hivatalában vehettünk fel. Eleinte szokatlan volt számomra ez az órabérre dolgozás. Amint azonban teltek a hónapok, az előnyök oly nyilvánvalóak lettek, hogy a végén egészen megkedveltem. Idők folyamán kialakult ugyanis a norma: megállapodott nagyjában az átnézésre kerülő oklevelek száma. Mármost akinek nagy volt az oklevél-olvasásban a gyakorlata, viszonylag hamarabb nyert áttekintést a szövegek tartalmáról. Esetleg futó pillantásra el tudta dönteni, például a perhalasztó okleveleknél, hogy nincs parasztságtörténeti vonatkozásuk. Vagyis az átlagosnál kevesebb óra alatt el tudta végezni havi feladatát. Az igaz, hogy túl lehetett volna teljesíteni a normát. De ez egyrészt inkollégiális [sic!] eljárás lett volna azzal szemben, akinek kisebb a gyakorlata, másrészt senki sem látta értelmét a sietésnek. Egyikünk sem azonosult annyira megbízatásával, hogy mielőbbi elkészülése érdekében megerőltette volna magát. Pszichikailag nagyon tanulságos volt számomra az új munkamorállal és követelményeivel megismerkednem.

Amikor a következő években a munkaidő rossz kihasználásáról, laza normákról, sőt bércsalásról hallottam gyári vagy építőmunkák értékelése, helyesebben bírálata során, nem üres szavak csengtek fülembé, hanem mély értelmű, sőt sötét háttérű, átélt fogalmak ötlöttek számomra testet. Bár azzal, hogy a kényszernyugdíjazottak állapotából a korszerűen dolgozók kategóriájába kerültem, társadalmi megbecsülésem növekedett, a fizikai munkának a szellemivel egyező ilyen értékelése, saját bőrömön tapasztalva, számomra lesüllyedést jelentett. Szerencsémre alkalmat nyertem többi társammal együtt, hogy a parasztság történetén, mint konkrét példán megismerkedjek a marxista történetfelfogással.

Hetenként egy délután Székely György vezetésével és Léderer Emmának, akkor a Történettudományi Intézet Feudális Osztálya vezetőjének a részvételével szeminárium megbeszélést tartottunk. Munkánk abból állt, hogy beszámoltunk a házi feladatul nyert olvasmányról és iparkodtunk, amint kire-kire rákerült a sor, bizonyosságát adni: megértettük a szöveget és azzal természetesen egyezik felfogásunk. Engelsnek *A német parasztháború* című műve³² volt a sziklaszilárd alap, amelyre minden további ismeretünk épült. Majd hosszasan foglalkoztunk Porsnyev szovjet történésznek a tanulmányával,³³ amelyet a Történettudományi Intézet éppen a mi, valamint a Spira György

32 *A német parasztháború: három melléklettel.* Ford. Farkas Sándor. Bp., 1949. (A marxizmus-leninizmus kiskönyvtára, 49–51.)

33 B. F. Porsnyev: A feudális kizsákmányolás elleni paraszti harc formái és útjai. *A Történettudományi Intézet Értesítője* 2. (1951) 4–6. sz. 119–141.

vezetésével velünk párhuzamosan működő XVIII. századi parasztságtörténeti munkaközösség³⁴ számára magyarra fordított, s azt sokszorosított formában közzé is tette. Porsnyev a középkori parasztság feudalizmussal szembeni ellenállását, ennek a parasztháborúkban kirobbanását a társadalmi fejlődést pozitíven meghatározó, azt előrelendítő tényezőnek fogta fel. Sehogyan sem tudtam megérteni, mint egyeztethető össze a parasztságnak ez a heroizálása a Marx–Engels-féle teóriával, amelynek alaptétele, hogy a feudalizmus sírásója a polgárság. Vagyis – következtettem – a parasztság szerepe nem lehet pozitív, annak megmozdulásai csak a feudális viszonyok jobb megértését szolgálják a történetírás számára. Régi felfogásom tehát nem módosult és még kevésbé változott meg a marxizmus hatása alatt. De mert szembehelyezkedésem Porsnyevvel azt a látszatot keltette volna, hogy nem vagyok képes az újat megérteni, nem adtam kifejezést aggályaimnak.

Mint minden munka, szemináriumi gyakorlatsorozatunk is tanulságos volt. Talán főleg azért is, mert nem csak mi, a levéltári regesztázók vettünk részt benne. Rendszeresen eljárt három egyetemi hallgató: Belényesy Márta, Rohonyi Gábor és Kubinyi András. Az ő magatartásuk a legfiatalabb, a háború utáni korosztály gondolkozásáról adott nekem valamelyest felvilágosítást. Székely a nyomtatásban megjelent oklevelek parasztságtörténeti adatainak kicédulázásával bízta meg őket. Kubinyit pedig, javaslatomra, azzal is, hogy a DL-sorozat okleveleinek borítékjaira, ha megjelentek nyomtatásban, jegyezze fel az *Anjou-kori Okmánytár* kötet- és lapszámát. Ha ilyen boríték kerül kezünkbe, érveltem, azonnal látjuk, egyáltalán ki kell-e húznunk belőle az oklevelet, vagy melyik ártírtat kell megvizsgálnunk. S mert így a nyomtatott szövegekkel nem szükséges vesződnünk, gyorsabban haladunk regesztázó munkánkkal, ami a munkaközösség számára pénzmegtakarítást jelent. Az utóbbi érvem győzte meg Székelyt.

A három fiatal közül Rohonyi a Hadtörténeti Intézetbe került egyetemi tanulmányai befejezése után. Ha találkoztunk, előzőeken elbeszélgetett velem. Érdekes információkat kaptam tőle munkahelye viszonyairól, a régi hadtörténészek, köztük Erdélyi Gyula, a szegedi magántanár helyzetéről, és Szimonidesz Lajosnak, a tábori püspökké kinevezett evangélikus lelkésznek a hatalmáról. Mulatságosan hangzott, mint engedik át a megrémült régiek honoráriumuk java részét Szimonidesznek annak ellenértékéül, hogy kéziratukat korszerűsíti, a marxista ideológia kifejezéseivel elfogadhatóvá teszi. Holott mesterük maga radikális felfogású polgár volt világéletében,

34 A bizottság 1951-ben alakult meg és első vitailését 1952. január 4-én tartotta meg az MTA Történettudományi Intézetében. Lásd Jegyzőkönyv a 18. századi parasztságtörténet munkaközösség 1952. január 31-én tartott értekezletéről. MTA Lt. Az MTA Történettudományi Intézete iratai. Vegyes jelzetek. 4. [doboz] Értekezletek. Tud. viták. 1951–1960. 1–21. BII/d. 1951. VII.

akit Raffay Sándor püspök elfogultságból távolított el parochiájából, nem pedig a Tanácsköztársaság alatt játszott szerepe miatt.³⁵

Azt is Rohonyitól tudtam meg, hogy Szimonidesz pütkösi királysága nem sokáig tartott. Püspöki hatáskörét meghagyták, katonai autóját is, sofőrrel együtt. Sőt a Kissvábhegyen, a Városmajor felett, nagy kert közepén luxusvillát kapott nem is lakásul, hanem örök tulajdonul. De határozatot hoztak, hogy nyomtatásban semmit sem szabad közölni tőle. Tamáskodva fogadtam ezt az információt, mert nem tudtam elképzelni, kik hozhatnak ily döntést és azt hogyan lehet érvényben tartani, s ma sem sejtem, milyen úton-módon megy egy-egy ilyen döntés megfogalmazása, de hogy Rohonyi a valóságot ismertette meg velem, azt igazolja Szimonidesz élete. El kell tehát hinnem, hogy a legközvetlenebb ok a jezsuitákról készített munkája³⁶ volt, amelynek diktálása közben a gépirónók hirtelen abbahagyták munkájukat és lángoló arccal szaladtak ki, mondván, hogy nem hajlandóak tovább írni.

A három fiatal mellett részt vettek a gyakorlatokon, nem rendszeresen, hanem amint hivatali elfoglaltságuk engedte, egykori hallgatóim, sőt tanítványaim is, név szerint Komjáthy Miklós, Györfly György, és amikor a románság feudalizációjának kérdésére került sor, Makkai László. Komjáthy akkoriban a Könyvtári Központban³⁷ dolgozott és gyakori vidéki kiszállásai akadályozták a megjelenésben. Mint hangsúlyozta előttem, minden alkalommal közölte Székellyel elmaradása okát. Ő azonban, mondata, rosszindulatúan úgy tüntette fel őt az intézet előtt, mintha hanyagságból maradt volna el. A munkaközösség korra középső csoportja eleve nem élvezte a vezetőség teljes bizalmát. Helyzete ideiglenes volt és napról napra meg kellett küzdenie szolgálatával hivatali állásában megmaradásáért, vagy ha azt mégis elveszítette, újnak elnyeréséért. Ha volt is korábban hajlam bennük – Komjáthy kivételével –, hogy lekezeljenek, hiszen Fügedi mint a veszélyeztetett kulturális javak miniszteri biztosa³⁸ nemcsak önálló hatáskörrel, hanem egy kis hivatal főnöke gyanánt tevékenykedett, Györfly pedig a Teleki Intézet keretei között nemcsak egy magyarságtudományi részleget szervezett magának, hanem olyan módszertani kézikönyvnek füzetek szerinti kiadását indította meg,³⁹ amely engem népiségtörténeti módszertani egyetemi

35 Szimonidesz evangélikus lelkészként szolgált Nagybörzsönyben, ahol a Tanácsköztársaság idején a községi tanács és direktórium elnöke volt. Ezért őt később négy hét vizsgálati fogságban tartották. Az Evangélikus Egyház fegyelmi eljárást indított ellene és megfosztotta minden egyházi és iskolai hivatal viselésétől.

36 A mű nem jelent meg nyomtatásban.

37 Pontosabban: Országos Könyvtári Központ, amelyet 1945-ben hoztak létre a korábbi Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ helyett. 1947-ben újraalapították és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948-tól pedig a Magyar Tudományos Tanács hatáskörébe került.

38 Fügedi 1947 júliusától 1949 végéig töltötte be azt a pozíciót.

39 Mályusz az 1948-ig megjelent *A Magyar Tűj és Népismeret Könyvtára* című, a Néptudományi Intézet kiadásában megjelent sorozat köteteire utal.

előadásaim⁴⁰ hatására emlékeztetett. Most már, új munkakörbe kerülve, a korábbinál több belátással tekintetek reám.

Az ő csoportjukhoz számíthatom Belényesy Mártát, aki azóta, hogy mint elsőéves hallgató szemináriumi gyakorlatomra jelentkezett, a közben eltelt idő alatt bebizonyította: önállóan gondolkozó, kiforrott kutató, a történeti néprajz tehetséges művelője. S akiből elutasításom – még kis leányként kezeltem – azt a hatást váltotta ki, hogy megmutatja: igenis rátermett a kutatómunkára. Exaltált teremtés lévén a népiségtörténet iránti vonzalmát átvitte Maksay Bandira, *A középkori Szatmár megye*⁴¹ szerzőjére, aki mint csinos, jó modorú, kedves fiatalember joggal megtetszhetett neki, és mint energikus nő férjül megszerezte magának. Házasságuk nem bizonyult szerencsésnek. Sajátságos módon az eszes Vehovszky Erzsébet már az 1950-es években egy alkalommal, amikor a Nemzeti Múzeumban véletlenül találkoztunk, Belényesy házasságkötését Maksay népiségtörténettel foglalkozásával magyarázta. Ugyanezt tavaly 1974 Belényesy is bevallotta nekem, immár tréfásan.

A parasztságtörténeti megbeszéléseken Belényesy referátumai voltak a legígéretesebbek, legalábbis számomra. A parasztság XIV. századi életét foglalkozási ágak szerint szándékozta feldolgozni. Előttem terra incognita volt ez a terület. Most a szórványos, aprólékos adatok, úgy éreztem, figyelmemet lekötő képekké tömörülnek, amelyek mintegy egyetlen kötet lapjaiul összefűzve, a középkori parasztság életével ismertetnek meg. A képek a népiségtörténet mély távlatokat sejtető háttérét hozták előm, az eddigi szürke alapot színfoltokká bontották fel és dolgozó emberalakokkal népesítették be. Mintha még mindig kínzó szomjúságomat valami üdítő ital egyszerre megszüntette volna. Ami még inkább meglepett, az az volt, hogy az európai gazdasági fejlődéssel a magyarországi viszonyok összevethetők, a különbségek segítségével pedig a hazai állapotok értékelhetők lettek. Belényesy csak a halászatról szóló XIV. századi adatokat ismertette referátumában, de ennyi is elég volt, hogy magamban azt gondoljam: oroszlánnak érzem én itt körmeit. Amit nem értettem, az a közöny és érdektelenség volt, amellyel Székely és Léderer a beszámolót fogadták.

A szemináriumi megbeszéléseken időnként mások is megjelentek egyszer-egyszer. Így Karácsonyi, egykor Juhl Béla, Léderer előtt a feudális osztály vezetője, ekkor pedig, ha jól tudom, igazgatóhelyettes,⁴² vagy Waldapfel Eszter, aki 1848–1849 korával

40 Lásd ezekről a IV. fejezetet.

41 Bp., 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések. 4. sz.)

42 Karácsonyi Béla nem volt igazgatóhelyettes az MTA Történettudományi Intézetében. 1949–1950-ben az intézet Középkori Osztályának a vezetőjeként dolgozott.

foglalkozott.⁴³ El nem tudtam képzelni, mi jó szél hozta el őket. Arra gyanakodtam, hogy a panoptikum helyett tévedtek be, megnézni, hogyan viselkedünk. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a megbeszéléseken részt vett egy-egy adminisztrációs tisztviselő. Kézmozdulataiból lehetett következtetni, hogy jegyzőkönyvet szerkeszt, feljegyzéseit mintegy összefoglalta volna. S ha igen, mit tartalmaztak fogalmazványai, volt-e valakinek kedve ezeket átnézni, és kiértékelni, s ha igen, mi volt az eredmény, mi sült ki az egészből – el nem tudtam képzelni. Mindamellert imponáló volt az ilyesféle munka, amelyhez hasonlót gyermekkoromban kukutyini zabhegyezésnek nevezünk.

Munkánk vizsgával végződött. Ennek letételére csak a levéltári kutatócsoport önállóan cédulázó tagjai voltak kötelezve. Feladatul azt kaptuk, hogy a kampány során készített céduláinkat ismertessük, mondjuk el, azok mit tartalmaznak. Ez a munka tetszett nekem, mert alkalmat nyertem, hogy problémák szerint tagoljam a kijegyzéseket, az Árpád-kori és XV. századi viszonyokkal összehasonlítva kiemeljem, mely állapotok a tipikusan XIV. századiak. Tehát, ami mindég vonzott, megoldásra váró vagy arra érdemes kérdéseket vessek fel. Kedvvel készültem és ez a körülmény határozottá, magabiztossá tette hangomat. Az eredmény nem maradt el. Miközben a cédulákat lapozgattam és értelmeztem adataimat, Székely egyszerre csak papírt és tollat vett elő és kitaróan jegyezgetett. Azt hittem, nem ért velem egyet és készül cáfolatomra. Csodálkozásomra mindez elmaradt. Hetek múlva Kumorovitz megjegyzése tette világossá előttem a dolgot. Boldogan újságolta: „büszkék voltunk rád, hogy referátumoddal becsületet szerezteél valamennyiünknek. Elégtételt éreztünk, amikor láttuk, hogy vezetőnk feljegyzi, amit tőled hallott.”

Székely sem külsejével, sem modorával nem volt megnyerő egyéniség. Ez a negatívum egyébként szükségszerűen jellemezte hozzá hasonlóan hirtelen hatalomhoz jutott kortársait. Amikor először megpillantottam, a részvét érzése fogott el. Mit szenvedhetett ez a szerencsétlen a Szálasi-időkb⁴⁴ – ötlött eszembe.

Szégyenszemre be kell vallanom, hogy rokonszenvem nem tartott sokáig. Még első levéltári megbeszélésünk végéig sem. Akár bevallotta magának Székely, akár nem, hogy külseje nem megnyerő, arra törekedett: magatartásával elnyomja, helyesebben feltörni ne engedje a visszatetszés érzését. A mi esetünkben a hatalom kevés volt ennek eléréséhez. Nemcsak azt kellett éreztetnie, vajon tőle függ, terem-e számunkra órabér, hanem el kellett fogadtatnia: mint történetíró különb nálunk, mert az egyedül helyes, sőt az egyedül tudományos történetfelfogást vallja. Mentségére legyen

43 Waldapfel Eszter ekkori és későbbi kutatásai eredményeként írta meg „A független magyar külpolitika 1848–1849” című kandidátusi disszertációját, ami nyomtatásban 1962-ben jelent meg Budapesten.

44 Székely Györgyöt 1944 novemberében vagy decemberében deportálták a dachau koncentrációs táborba, ahonnan annak 1945. április 29-én történt felszabadítása után tért vissza Magyarországra.

mondva, tényleg hitt a marxizmus egyedül üdvözítő voltában. Bár, kérdem, mit is tett volna, ha nincs ilyen hite?

Velem szemben is fölényben tudta magát. Egyrészt általános volt a felfogás, hogy mindaz, amit negyedszázadon át írtam, egészében értéktelen. Másrészt a marxista parasztságtörténet elsőbbsége a bűnnek bélyegzett nacionalizmusból sarjadt népiségtörténettel szemben bizonyításra sem szorul. Attól nem kellett tartania, hogy védeni fogom, igazolni próbálom a magam régi felfogását. A nacionalizmust általánosságban eláztatta már ekkortájt Magyarországon a magát baloldalinak, haladónak nevező gyáva, megalkuvó magyar szolgálékűség. Az én esetemben pedig különösképpen személyes ellenségeim táborá. Ha nektek nem kell a kulturális nacionalizmus, ha el tudjátok viselni, hogy a román és szlovák szocialista sovinizmus elnyomja a karmai közé kaparintott magyarságot, akkor csak nyaljátok új uraitok talpát – gondoltam magamban. Amiből magától értetődően adódott számomra feladatul, hogy megérteni próbáljam, mi újat hoz a magyar történettudomány számára a valóságnak a korábbinál teljesebb, jobb megértése érdekében a marxizmus, közelebről a XIV. századi parasztság történetének vizsgálata.

Loyális voltam. Ez azonban kevés volt Székelynek. Szakmai vonatkozásban, mint kutató is különbnek kívánt bizonyulni. Ez mindjárt levéltári megbeszélésünkön kiderült. A teendők hosszú lajstromához egy ártatlan kiegészítést javasoltam. Ha úgymint kezünkbe veszünk minden egyes oklevelet, írjuk ki, ajánlottam, a városokat említő jelzeteit is. Mielőtt indokolásul elmondhattam volna, hogy a XIV. században a civitas sok esetben mezővárost jelent, polgárai tehát jobbágyok, és így adatai nélkül a parasztság történetének forrásanyaga nem lenne teljes, Székely erőlesen közbeavatott: erről nem lehet szó, felesleges időtöltés volna. Ha lesz oly munkaközösség, amely a kézművesség és kereskedelem történetét kutatja, az majd elvégzi a javasolt feladatot. Ezek után nem tartottam érdemesnek tovább érvelni. Amit persze rosszul tettem, mert miután később reám hárult a mezővárosi fejezet megírása, végül is magamnak kellett pótlólag összegyűjteni a most kihagyásra ítélt adatokat.

Székely velem szemben ekkor felvett magatartását negyedszázadon át mindvégig megőrizte. Komolyan vette azt a pártjától kapott utasítást, hogy – mint az egész magyar társadalmat – a történészeket is át kell nevelni, a materialista világnézet, a marxista történetfelfogás híveivé kell tenni. S hogy ezt a célt elérje, nem sajnálta a fáradságot. Ugyanakkor a polgári Magyarország fogalmába zárt régi világ iránti gyűlöletét nem bírta leküzdeni – ehhez emberfeletti heroizmus is kevés lett volna. S mert a pusztulásra ítélt társadalomba én is beletartoztam, nem kívánta, hogy boldoguljak az új érában. Főleg nem, hogy sikereim legyenek. Valahogyan így szerette volna: végezzen hasznos munkát, de ez eleve ne legyen olyan jellegű, hogy elismerést vonjon maga után. Ha pedig ez még sem tagadható meg, legyen keserű a gyümölcs. Féltékenységgel

és irigység határozta meg magatartását, pártfegyelemmel enyhítve. Az utóbbi volt a szerencsém.

Ha megaláznak éreztem, hogy egy jogtörténész vezessen, aki csak az imént fejezte be egyetemi tanulmányait, és akinek még egyetlen sornyi irodalmi működése sincs, ugyanaz a viszony fordítva is, csak visszas hatású lehetett. Székely melegségére legyen: helyében más sem tudta volna megállani, hogy fejébe ne szálljon a dicsőség. Hozzászólt a tanítómesteri szerephez, és erre igényt tartott negyedszázad múlva és olyanokkal szemben is, akik nálánál alaposabb és korszerűbb marxista nevelésen mentek át. Mosoly kíséri ma (1975) erőlködéseit és csak azért nem gúnyos nevetés, mert összeszedett annyi hatalmat, hogy az elfojthatja a lenéző szánakozást.⁴⁵

A *Zsigmondkori Oklevéltár* olyan munka volt, amelynek végzése során számíthatam Székely támogatására. Munkaközössége közvetlen hasznot húzott anyaggyűjtésből: amennyiben a XIV. század utolsó éveit (1387–1399) parasztságtörténeti vonatkozású okleveleinek kicédlésével felesleges lett, a nyomtatásban megjelenő szövegek pedig kényelmesebben felhasználható segítséget nyújtottak, mint az utalásszerű regeszták. A Tudományos Könyvkiadó N. V., amely egyébként minden önállóság nélkül csak végrehajtotta az Akadémia utasításait (1950. május 26.) szerződést kötött velem, amelyben az első kötet kéziratának 1950. november 1[-jei]. átadására köteleztem magamat.⁴⁶ A rövid határidőt a kiadó nevében eljáró Szalai Sándor, a szociológia budapesti egyetemi tanára valóságos kikenyszerítéssel belőlem.

Annak ugyan örültem, hogy megint szerződésre érdemes fél vagyok, de a hátam is borsózdott, ha arra gondoltam, hogyan fogok kötelezettségemnek eleget tenni. Éppen amikor véget ért beszélgetésem Szalaival, lépett ki a kiadó igazgatója, Mestyán János szobájából Ember Győző. Azt hittem, talán a *Zsigmondkori Oklevéltár* ügyében járt el, ennek az Országos Levéltár kiadványai sorozatába beosztását beszélte meg. Mint kiderült, saját '48-as kiadványa ügyében tárgyalt.⁴⁷ S bár megértéssel vette tudomásul aggodalmamat, bevallotta, hogy semmit sem tud tenni érdekemben. Sajátságos magyarázata az volt: miért lett egyszerre oly halálosan sürgős a kézirat, hogy semmi kérésem és érvelésem nem használt.

Az ok prózai. Kiderült, hogy a kiadónak nincs elég történeti tárgyú kézírata. S az a veszély fenyeget, hogy a nagy garral beharangozott új éra egyelőre képtelen eredményt felmutatni. A kiadó csak annyit tudott megtenni, hogy elodázni próbálta a szégyen bevallását. Papíron egyre-másra szerződéseket kötött. Olyanokkal is, akikről valószínűleg tudta, hogy nem tesznek eleget kötelezettségüknek. Légvárak épültek

45 Mályusz meglehetősen elfogult véleménye Székely személyéről a kettejük közötti feszült viszonyból és Mályusz részéről Székely tudományos munkásságának sokszor igen negatív megítéléséből fakadt.

46 A szerződést kutatásaink során nem találtuk meg.

47 *Iratok az 1848-i magyar parasztmozgalmak történetéhez*. Összegyűjtötte Ember Győző. Budapest. 1951.

pillanatok alatt, boldog-boldogtalan megbízatáshoz jutott. S mert a költségvetés keretét ki kellett méríteni, hatalmas előlegek folyósítására került sor. Milyen, soha el nem készült munkák szerepeltek a kiadó kezdeti terveiben, kik, és a honorárium mekkora részét fizettették ki maguknak, a jóhiszeműség mily hiánya jellemezte az Akadémia akkori munkáját, azt a költségvetés adatainak egyszerű közlése tanulságosan megmutatná.

Arra, hogy teljesíthetetlennek érzett feladatokat vállaljam, nem annyira az az aggodalom vett rá, miszerint húzódozással kockáztathatom szerencsémét. Sokkal inkább az a körülmény, hogy a közvélemény lényegében Fejérpataky gyűjtésének közzétételét értette a *Žsigmondkori Oklevéltáron*.⁴⁸ Oly kiegészítéssel, hogy a nyomtatásban időközben megjelent szövegek helyébe regeszták kerülnek. Az eredeti terjedelem azonban változatlanul marad, mivel az újonnan feltárt oklevelek körülbelül pótolják a kihagyottakat. Amióta Fejérpataky kézírata a kutatók számára hozzáférhetővé lett – s ez az idő attól számítható, hogy Áldásy Antal halála után Lukinich Imre lett a Történeti Bizottság előadója⁴⁹ – mindenki teljes szövegében közölt oklevelek gyűjteményét értette *Žsigmondkori Oklevéltáron*,⁵⁰ amely annyiban különbözik a korábbi – főleg családi – oklevéltáraktól, hogy a személy- és helynevekről magyarázó jegyzetek adnak pontos felvilágosítást. Olyasféle módon, amilyenre Lukinich a *Podmaniczky-oklevéltárral* adott példát.⁵¹ Ezt az elképzelést örökítette meg az „Oklevéltár” megjelölés, amely semmiképpen sem szabatos, hiszen regesztátár volna a helyes elnevezés, ha ugyan ez nem lenne szokatlan hangzású.

A kiadvány végső formáját, két meggondolás döntötte el véglegesen. Egy negatív jellegű: a belátás, hogy annak idején Fejérpataky kedvét az adománylevelek véget nem érő sztereotip formulás részeinek másolása vette el az oklevéltár sajtó alá rendezésétől. S egy pozitívnak nevezhető, amely a parasztságtörténeti vonatkozású anyaggyűjtés tapasztalatainak hatása alatt rögzítődött meg. A döntés Léderer Emmával az Országos Levéltárban tartott megbeszélésemen fogalmazódott meg végérvényesen. Ő erélyesen képviselte azt a meggyőződését, hogy az oklevéltárnak tömör fogalmazásban a lényegyet kell tartalmaznia. Tanácsai, amelyeket az oklevéltárak hagyományos szerkesztési módjával szembehelyezkedése adott, hasznosaknak bizonyultak. Olyan vonatkozásban is, amelyre ezen a megbeszélésünkön nem is gondoltunk.

48 Lásd erről Áldásy Antal: Fejérpataky László személyes hagyatéka. *Levéltári Közlemények* 2. (1924) 1–4. sz. 136–141.; Mályusz Elemér: Előszó. In: *Žsigmondkori Oklevéltár*. I. kötet. (1387–1399). Összeállította Mályusz Elemér. Bp., 1951. I–IX. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. 2. Forráskiadványok 1.)

49 Azaz 1932-ben.

50 Lásd erről Lukinich I.: *A Magyar Tudományos Akadémia*, i. m. 70–72.

51 Lásd erről a VI. fejezetet.

Anélkül, hogy töprengtem volna rajta, mintegy magától elkülönült az „Oklevéltár” a családi diplomatáriumok által uralkodóvá vált kiadványtípustól, amelyre a teljes anyag számon tartása a jellemző. A levéltári érdek azt kívánja, hogy minden oklevél nyomtatásban hozzáférhetővé legyen, mintegy repertórium készüljön róluk. Függetlenül attól, hogy a történetkutatás számára mondanak-e valami érdemlegeset. A családi oklevéltárak hódolhattak a teljesség érdekeinek, mivel terjedelmük megengedte valamennyi oklevél tekintetbe vételét. Bár a *Zichy-codex* az 1396. évtől kezdve beérte a perhasztó levelek sommás közlésével,⁵² a *Zsigmondkori Oklevéltár* esetében azonban felesleges teherételnek látszott oly pereknek egyik terminusról a másikra halasztását megörökíteni, amelyekben az al- és felperesek azonosak. A levéltár anyagmegőrző érdeke gyanánt fontosnak tarthatja a perek valamennyi fázisát megőrkítő okleveleket. A történetkutató számára azonban elég a végső ítéletet megőrkítő, ha csak ebből nem hiányzik egy-egy – fontosnak bizonyuló – jellegzetes intézkedés felemlítése.

1960-ban (június 6.) tehát, a *Zsigmondkori Oklevéltár* mindkét kötetének megjelenése⁵³ után, a Történelmi Társulatnak a forráskiadások ügyében tartott konferenciáján,⁵⁴ de később is, magánbeszélgetéseinkben, Borsa Iván és Vörös Károly hangot adtak meggyőződésüknek, hogy levéltári érdekből fontos volna, ha minden egyes Zsigmond-kori oklevél legalább a dátum, az oklevél kiállítója, levéltári jelzete feltüntetésével akár csak néhány szavas utalással szerepelne a kiadványban. Velük szemben ma is az a meggyőződés, hogy kár lett volna ilyesféle engedményt tennem és a levéltári érdeket eléje helyezni a történetkutatóinak. Az utóbbit oly mértékben érvényesítettem, hogy nem riadtam vissza önmagukban fontos okleveleknek az elhagyásától sem. Ilyenek voltak a pereket háborús állapotok miatt elhalasztó oklevelek. Hivatkozás török, lengyel, vagy bármely más ellenséggel folytatott háborúkra kétségtelenül annyira fontos esemény, hogy az emléket fenntartó oklevelet számba kell venni. De mi történjék akkor, ha ugyanarról a hadjátráról, ugyanazon szavakkal fogalmazva több maradt fenn, úgyannyira, hogy csak a peres felek nevei közt van eltérés? Ilyen esetben közöltem egy-egy nádorit, országbíróit és királyi különös jelenlétit, mégpedig, ha több volt, ugyanattól a bíróságtól, a – felek neve alapján – a legjellegzetesebbnek látszót. A többbit pedig irgalom nélkül elhagytam.

52 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának oklevéltára*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. I–X. kötet. Pest–Bp., 1871–1903; XI. kötet. Szerk. Dóry Ferenc – Kammerer Ernő. Bp., 1903; XII. kötet. Szerk. Lukcsics Pál. Bp., 1931.

53 *Zsigmondkori Oklevéltár. II. (1400–1410)*. 1. rész (1400–1406). Bp., 1956; 2. rész (1407–1410). Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. 2. Forráskiadványok 3., 4.)

54 Magyar Történelmi Társulat. MNL OL, P 1500 5. tétel. f.) Forráskiadási vita 1960. Vö. erről még: Vita a magyar történelmi forráskiadás helyzetéről és feladatairól. *Századok* 95. (1961) 1. sz. 205–215.

Az oklevélszövegekből a társadalomtörténeti szempontból fontosnak tűnő részeket kívántam megörökíteni. Ez az eljárás nem bizonyult annyira önkényesnek és következetlennek, mint azt első hallásra gondolná az ember. Kítűnt ugyanis, hogy egy magában hétköznapi jelenség, amilyen egy földdarab vagy ház elfoglalása, abban az esetben, ha mindkét fél azonos társadalmi helyzetű, ha tehát két nemes vagy két polgár áll egymással szemben, nem érdemli meg az oklevéltárban való megörökítést. Ha azonban főúr és nemes, nemes és polgár, mindhárom és jobbágy, jutnak egymással ellentétbe, ez a tény alkalmas arra, hogy belőle a társadalom életére következtetést vonhassunk le. Ugyanígy egy birtok ajándékozása, juttatása vagy cseréje, akkor mondható fontosnak, ha főúr és familiaris, földesúr és jobbágy, nemes és családjába benősülő paraszt vagy polgár szerepelnek egymás mellett. Sőt, ha pénzürték meghatározását tartalmazza egy oklevél, ezt minden esetben érdemes kiadni. Ezeknek az elveknek alapján valamennyi jobbágyvonatkozású oklevél, bár tartalmuknál fogva is megörökítésre volnának méltóak, eleve felvételre alkalmasak.

A családtörténeti kutatók panasza szerint kár volt elhagyni a birtokba iktatásoknál szereplő királyi emberek nevét. A kifogást nem találtam indokoltnak. Kétségtelenül előfordulhat – Csánki történeti földrajza a bizonyíték rá –, hogy akad település, amelynek életére az egyetlen bizonyíték egy királyi ember személyneve. De ez oly ritka eset lehet, hogy nem érné meg családnevek ezreivel megtönni az oklevéltárat. A családtörténészeknek a kiadvány útbaigazítást ad, hol kutassanak tovább: azokban az oklevelekben, amelyek a keresett család meggyéről szólnak. A *Zsigmondkori Oklevéltár* feladata nem lehet, vallottam, a családjuk múltja iránt érdeklődőknek minden adatot megadni. Amint az egyház- és értelmiségtörténet kutatói is, ha a hiteleshelyek személyi összetétele iránt érdeklődnek, maguk kénytelenek kezükbe venni a hivatkozott oklevelek eredetijét. A személynevek elhagyását annak ellenére vállalom kellett, hogy közismert, miszerint lehet olyan székesegyházi vagy monostori oltár, sőt akár kápolna is, amelynek egyetlen emlékét hiteleshelyi kiküldöttként szereplő rectorának a neve tartotta fenn. Más az eset, ha a hiteleshelyi képviselőjével a királyi curiából kiküldött megbízott járt el. Ennek mint [a] központi bíróság tagjának neve kiadásra került.

Röviden úgy fogalmaztam meg magamnak: a megyéjük határain túlemelkedő nemesek vagy az egyházuk falai közül kijutó klerikusok számíthatnak arra, hogy nevüket az egész ország történetét felölelni szándékozó oklevéltár megörökítse. Jobbágynevek mintha nagyobb számban kerültek volna az oklevéltárba. Ilyen névsorokat túlnyomórészt a hatalmaskodásokat megörökítő bírói mandátumok vagy hiteleshelyi, megyei jelentések tartottak fenn. Valamennyi név közlése értelmetlen dolog lett volna, de már a foglalkozást akár magyar családnévvel, akár latin vagy német közszóval jelölő nevek, esetleg tulajdonságot megörökítők lényegeseznek látszottak,

mivel a kézműveseknek a földművelőktől elkülönülésére és faluhelyen gyakoribb vagy sűrűbb feltűnésükre engednek következtetni. Úgy találtam azonban, hogy egy névcsoporthól nem elég többet-kevesebbet egyszerűen kiragadni, hanem szükséges a csoport létszámát is megadni, mert nem közömbös, hogy nyolc vagy negyvennyolc jobbágy közül való-e három kézműves.

Külön megfontolást igényeltek a bírói ítéletlevelek. Az ideális az lett volna, ha a végítéletek kerülnek kiadásra. A szerтеагаzó, bonyolult birtokperек azonban évekig, néha több évtizedig elhúzódtak, és talán csak valamelyik közbülső fázisát feltűntető oklevél maradt korunkra. Ezek esetében tanácsosnak látszott jobb hiányában a végleg még le nem zárt per ismertetésével beérni. Magának a per folyamának leírásánál sok részlet bizonyult elhagyhatónak. Így annak feltűntetése, hogy a felek nem személyesen jelentek meg. Ha rokon volt a perbeli képviselő, azt említés nélkül hagytam. Ha ellenben polgár vagy jobbágy volt a megbízott, esetleg oly procurator, aki ismerős jogász szakembernek látszott, neve bekerült a kivonatba. Egy-egy perhalasztás is említésre kerülhetett, ha szokatlan körülmény szolgált magyarázatul: így hadjáratban való részvétel vagy általános királyi rendelet, esetleg a prelátusok és bárók távol maradása. A perfolyamnak összefüggő szövegben elmondása egyrészt számottevő helymegtakarítással járt, másrészt áttekinthetővé tette az oklevél tartalmát. Mindkét vonatkozásban hasznosnak bizonyult a birtokperек folyamán a felek által felmutatott, és az ítéletlevelekben rendszeren kivonatossan beiktatott oklevélszövegek összevont közlése. Közülük a Zsigmond-koriak önálló számok alatt kerültek kiadásra. A korábbiak az ítéletlevél megfelelő helyén erősen kivonatolt tartalommal, amely éppen csak a per megértéséhez nélkülözhetetlen elemeket tüntette fel. Mégpedig, ha a szöveg többnyire az *Árpádkori Új Okmánytár*ból⁵⁵ vagy az *Anjou-kori Okmánytár*ból ismeretes volt, a kiadásra utalással.

Amíg a *Zsigmonkori Oklevéltár* egyes tételei hozzáférhetővé tették – az említett határok között – az oklevélszövegeknek minden lényeges elemét, amelyek a magyar középkor állapotainak megértéséhez bármely vonatkozásban felhasználhatók, értékesíthetők, addig az egész kiadványnak egyetemlegesen azt a szerepet szántam, hogy a Zsigmond-kor részletes, lehetőleg teljes megismerését lehetővé tegye. Nem útbaigazító regesztákat tartottam tehát szükségeseknek, amelyek nyomán a kor magyar történetének specialistái elindulhatnak, hanem lehetőleg minél több probléma megoldásához kívántam közvetlenül értékesíthető anyagot nyújtani. Az 1950 körüli évek naiv optimizmusával tudom csak megmagyarázni, hogy az oklevéltárat nem egyedül

55 *Árpádkori Új Okmánytár – Codex diplomaticus Arpadiensis continuatus*. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága megbízásából közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. kötet Pest, 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek – Monumenta Hungariae Historica).

a szakembereknek szántam, hanem általában a magyar történelem iránt érdeklődőknek.⁵⁶

Ez a kor a gazdasági felvirágzás csodáját ígérte. Statisztikák jelentek meg, amelyek számszerűleg igazolták, hogy két és fél naponként egy-egy gyár készül el, gördül le a nagy futószalagról. A kulturális felemelkedésről, a tömegekben felébredt mohó tudásszomj méreteiről hasonló optimista nyilatkozatok követték egymást. Ugyanakkor nem felejtettem el, hogy annak idején a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak a *Tűrelmi rendeletre* minden propagandája⁵⁷ ellenére sem sikerült száz vásárlót találnia. Végre most nemcsak a könyvtárak ingyen példányra igényt tartó birtokába kerül egy oklevéltár, hanem sokakéba. Hiszen a kiadó arra számít, hogy ezren fogják megvásárolni, márpedig ő csak ismeri a piacot. Szent meggyőződésem szerint kultúrházak, sőt nagyobb szakszervezeti könyvtárak is polcukra helyezik a kiadványt, hogy a magyarországi feudalizmus egyik fontos korszakának közvetlen tanulmányozását lehetővé tegyék. Ez nem is lesz nehéz, bizonygattam magamban, hiszen a kivonatok magyar nyelvűek. Amennyiben pedig a jellegzetes kifejezések vagy oly rövidebb részek, amelyeknek magyarul visszaadása aránytalanul nagy teret igényelne, latinul kerülnek közlésre, a megértésük nem ütközhet akadályokba. Igaz, gondoltam tovább, egyszerűbb lenne latin kivonatokot készíteni, hiszen akkor felesleges a fordítás. Egy latin diplomatarium pedig a nemzetközi tudományos életben ismertté tenné nemcsak a magyar forrásanyagot, hanem nevemet is. De vajon nem több-e itthon hatást elérni és társadalmunk történeti tudatát elmélyíteni? Kiirthatatlan nacionalizmusom megint csak letepert. Idő kellett, amíg ebből az önáltató ábrándozásból felébredtem.

Egyről le kellett mondanom, éppen arról, ami Fejérpataky hagyatékában oly nagy helyet foglalt el: a kancelláriai stílus tanulmányozására serkentő forrásanyagról. A királyi adománylevelek narratívái részeit másolgatva Fejérpataky még aligha gondolt a később Konrad Burdach által feltárt perspektívából a művelődéstörténet javára levonható tanulságokra.⁵⁸ Ő, úgy tűnik, elsősorban az eseménytörténet részleteinek gazdagítását várta tőlük. Bár magyarul összefoglalva az elbeszélő részek hozzáférhetőkké lettek a kutatók számára, a stílus tanulmányozóit nem tudtam az eredeti oklevelek kézbevételeitől mentesíteni. Helyszűke miatt még azt is, hogy rájöjjenek – sőt, hogy magam is megjegyezzem – vajon a kiadott királyi oklevelek közül melyek

56 A *Zsigmondkori Oklevéltár*ról és historiográfiai jelentőségéről vö. Blazovich László: A forrásfeltáró és oklevéltár-készítő Mályusz Elemér. In: *Mályusz Elemér emlékezete*, i. m. 39–45. és *Levéltári Közlemények* 70. (1999) 1–2. sz. 197–202.

57 Lásd erről a *Keresztyén Igazság* című folyóirat alábbi számait: 6. (1939) 10., 12.; 7. (1940) 3., 7–9., 12. és 8. (1941) 7., 9., 12. számait.

58 Lásd erről Burdach következő művét: *Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung*. Erstes Heft. Brünn, 1913.

tartalmaznak narrációs leírást, egyetlen utalás beiktatásával kellett elérnem. A regesztákban az adományozott neve mellett a „szolgálatiáért” szó beiktatásával jeleztem, hogy az idézett kiadványban esetleg több oldal terjedelmű elbeszélés olvasható.

Sajnálatos hiánya az oklevéltárnak, hogy a királyi pecsétek leírása nem szabatos, amennyiben Fejérpatakyt követve csak általánosságban szóltam róluk és nem jeleztem külön a titkos és középpecsétekkel megerősítést. Csak az index készítése közben, amikor fokozatosan megismertem a kancelláriai szervezetet, jöttem rá, hogy a pecsétek éppen ennek alakulását és általában a kormányzati munkát segítenek megérteni. Ekkor azonban már késő volt, mert nemcsak az idő hiányzott ahhoz, hogy lóhalálában próbáljam az eredeti okleveleket kézbe véve a pecsétek jellegét megállapítani, hanem a tördelt levonatokba a pótlások beiktatására sem volt már lehetőség. Így csak az a tanulság maradt számomra, hogy a második kötetet a szfragisztika vonatkozásában nagyobb gonddal kell összeállítanom. Ma már azt is hibának érzem, hogy túlságosan őrizkedtem a kötet nagyjában megállapított terjedelmének az átlépésétől. Minél szűkebbre összeszorítani igyekeztem a kiadott oklevelek regesztáit, a kiadatlanok kivonatában pedig csak a leglényegesebb mozzanatok ismertetéseire próbáltam szorítkozni. A nagy terjedelmű ítéletleveleket is, noha kivonataik elkészültek, az utolsó pillanatban, bár fájó szívvel, elhagytam, ha nem látszottak elég súlyosaknak. Ezeket a „Függőben!” jellel ellátott lapokat érdemes volna utódaimnak egy amúgy sem mellőzhető pótkötetbe beiktatniok.

Miután véglegesen eldőlt, hogy a *Žsigmondkori Oklevéltár* minden, valamelyest is fontos kiadatlan oklevél kivonatát tartalmazni fogja, azonnal hozzá kellett látnom a már egyszer átvizsgált családi levéltárak újbóli átnézéséhez és a megváltozott szempontok szerinti kibővített anyaggyűjtéshez. A most napfényre hozott oklevelekről már nem készítettem – a korábban kiemeltekéhez hasonló – útbaigazító regesztákat. Egyrészt az oklevelek sztereotip tartalmúak voltak. Egyenként alig, inkább tömegükben értékesek, tehát átfogó kérdések vizsgálatára közvetlenül nem alkalmasak. Másrészt füzeteimben már csak annyi hely volt, hogy a sorközökben és margókon az oklevelek jelzetét, dátumát és kiállítóját feljegyezhettem.

A kivonatok elkészítéséből oroszlánrészt vállalt Fekete Nagy Antal. Egykori antiszemizmusa és nyilas radikalizmusa sok ellenséget szerzett neki. Élükön az engesztelhetetlen Léderer Emmával, akiknek gyűlöletét nem tudta hatálytalanítani azzal sem, hogy mindjárt, amint hazatért Nyugatról, belépett a kommunista pártba. Állását elveszítette, úgynevezett özvegyi nyugdíjat kapott. Felesége elhagyta, valahol Törökbalinton húzódott meg. Keservét italba, egykori ambícióit a *Žsigmondkori Oklevéltár*-ba ölte bele. Egy-egy érdekesebb oklevél, akár szereplőinél, akár tárgyánál fogva tűnt ilyennek, valósággal extázisba hozta. Kedvelt jelzője egy oklevél tartalmának jellem-

zésére a „szép” kifejezés volt. Találóa, mert valóban esztétikai élvezetet érzett a sablonostól eltérő szövegek olvasása közben.

Mivel más elfoglaltsága ekkor még nem akadt, minden idejét a *Zsigmondkori Oklevéltár*ra fordította. Vállalta, hogy a kijelölt oklevelek nyers kivonatait elkészíti számomra. Arra vonatkozólag, hogy milyenek legyenek a kivonatok, csak azután tudtam neki útmutatást adni, ahogy a Fejérpataky-másolatok súlyra hatalmas első kötetgét átdolgoztam. Amikor tehát már kellő gyakorlatot szereztem.

Fekete Nagy mint történetíró gyenge stílusú volt. Hiányzott az érzéke a szabatos fogalmazásokhoz és ettől a sajátosságától kivonatolás közben sem sikerült megszabadulnia. A legtöbb, amit nyújtani tudott, oly kivonat volt, amely az oklevél fogalmazását lépésről lépésre követve, valamennyi utalásával, tömördek ismétlésével, nehézségen, a latin szöveghez tapadva, a mai ember számára egyszerűen érthetetlenül. Sokáig próbálkoztam, magyarázgatam neki, hogy mielőtt tollat fog, gondolja át a tartalmat, a lényegét helyezze középpontba. Éljen a mondatok alá- és mellérendeléséből adódó lehetőségekkel, ugyanazon nevek ismétlését kerülje el vonatkozó vagy mutató névmásokkal. S legfőképpen tegye világossá az oklevéltár forgatója számára a szöveg tartalmát. Nem sikerült, ráhagytam hát, csinálja, ahogy tudja.

Munkám a következő módon alakult: az eredetivel összehasonlítottam a kivonatot, miközben egyrészt megállapítottam, vajon nem maradt-e említés nélkül valami érdemleges dolog, vagy nincs-e felesleges elhagyható részlet. Másrészt ellenőriztem a személy- és helyneveket. Fekete Nagy óriási gyakorlattal rendelkező paleográfus volt, aki sokszor briliáns módon oldott fel értelmetlennek látszó betűcsoportokat és főleg a hely- meg a személynevek azonosításában a hazai genealógiai irodalom ismeretében remekelt. De gyorsan dolgozva gyakran bizonyult felületesnek. Elsietett munkája a minőség elhanyagolására vezetett. Maradt megoldásul számomra a felelősség vállalása és a gondos ellenőrzés. Ha ennek végére jutottam, következett a munka legkeservesebb része, az átfogalmazás. Ennek eredményéül néha kő kövön nem maradt Fekete Nagy szövegéből. Mivel az átjavított kézirat eredetijét az Országos Levéltárnak átadtam megőrzésre,⁵⁹ éppen elég példa található munkám jellegének illusztrálására.

Miközben kínlódva valósággal vért izzadtam, sokszor gondoltam arra, hogy megfordítom munkánk sorrendjét és én készítem a kivonatok, Fekete Nagy pedig ellenőrzi azokat. Próbaképpen az esztergomi káptalan levéltárát vettem elő. Az eredményt nem találtam megnyugtatónak. Kiderült ugyanis, hogy kéziratomon Fekete Nagy alig talált javítanivalót. Ez sehogyan sem tetszett. Magától értetődőnek, „természetes-

59 Mályusz 1968-ban adta át a levéltárnak a Zsigmondkori Oklevéltár 1–3. kötetének kéziratát. Lásd ezt: MNL OL, Y 7 1968–83–2715. sz. (Reisz T. Csaba szíves közlése.)

nek” véltem ugyanis, hogy kihagyás, nevek téves olvasása nélkül sem másolni, sem kivonatot készíteni nem lehet. Ha tehát hibátlannak tűnik fel munkám, ennek oka csak az ellenőrzés lazasága lehet. Így okoskodtam: Fekete Nagynak teljesen közömbös, hogy egy helynevet jól vagy tévesen tüntet-e fel a *Žsigmondkori Oklevéltár*, mivel őt semmi személyes felelősség nem terheli. Lelkiismeretét pedig, ha másnak olvasna ki egy nevet, mint én tettem, azzal nyugtathatja meg, hogy van elég paleográfiai gyakorlatom, döntésem tehát helyes is lehet.

Az ilyesféle tudomásulvételbe, éreztem, nem lehet belenyugodni. Éppen ellenkezőleg: gyanakodva kell minden megállapítást fogadni és megforgatni. Valóban helyes-e és nem sajnálni az időt, amíg a betűk vonalai a világosság felé tartott oklevél illesztgetése közben biztosan meghatározhatóknak nem látszanak. Erre a türelemjátékra pedig annak ellenére szükség van, hogy tudom, hibák még így is fognak maradni. Végül is, maradt minden úgy, ahogy elkezdtük. Egy tapasztalattal azonban gazdagabb lettem. Azzal, hogy oklevéltárat egyetlen ember magában nem állíthat össze, a döntő részt pedig annak kell vállalnia, akit személy szerint terhel a tudományos életben elmellőzhetetlen felelősség.

Már a szerződés megkötése előtt, 1949-ben csak a jó reménységtől eltelve, szorgalmasan dolgoztam. Edit a fiúkkal június 30-án kiment Szentendrére és innen szeptember 8-án tért haza. A Barackos úton egy kis villaszerű házban kaptak bútorozott szobát, a lakott városrészekről távol, a hegyoldalon. Rédly Pálék hatalmas gyümölcsös közepén álló házával átellenben. A szobához éppen Rédlyné, Császár Elemér Mancsi nevű leánya,⁶⁰ Edit unokatestvére segített hozzá bennünket. A jólelkű asszony hat gyermeke közül kettőt – a legidősebbeket, egy kisleányt és egy kisfiút, két kedves teremtetést – az ostrom alatt egy aknarobbanás következtében elveszített. Mélyen valóságos érzéséből ő is, férje is megvigasztalódva, megnyugodtan [sic!] viselték az őket ért csapást. Nemcsak azt engedték meg, hogy Miklós és Kacor átjárhassanak kertjükbe, helyesebben: állandóan ott szórakozzanak, játszhassanak gyermekeikkel, hanem alkalmat adtak arra is: Edit konyhájukban főzögethessen. Sőt helyet szorítottak valamennyiüknek asztaluknál is. Edit részére óriási könnyebbség volt az étkezés problémájának ez a megoldása. A nyaralás pedig magában is azt az illúziót erősítette, hogy túljutottunk életünk nehezén. Augusztusban két hétre én is kimentem Szentendrére. Én, ugyancsak Mancsi ajánlatára, a Rédly-birtokkomplexummal határosan, a Meggyes úton kaptam szobát, ahonnan a kertek közt könnyen átjárhattam, hogy a hatalmas ebédlőasztal mellett én is helyet foglalhassak a nagy családi körben. A vakációt igazi pihenéssé tette valamennyiünk számára Edit rokonságának ez a meleg barátsága, amelyből nem hiányzott a részvét, rosszra fordult sorsunk miatt érzett sajnálkozásuk.

60 Császár Margit.

A kétheti pihenésen kívül reggeltől estig, leszámítva az evangélikus levéltárban töltött időmet, az Országos Levéltárban a *Zsigmondkori Oklevéltár*on dolgoztam. Ebédelni Barta Istvánnal az Országház utca 38. szám alá jártunk. Az imént államosított kis kocsmá épületének udvari részében az egykori tulajdonos lakott, feleségével és kisleányával, meg Teri nénivel, egy horvát származású, Bécsből Magyarországra került kedves nővel, aki a házaspárnak papíron családtagja, a valóságban fizetés nélküli háztartási alkalmazottja volt. Szerény kis ebédet kaptunk, de jutányosan, rajtunk kívül időnként mások is. Eleinte többször találkoztam ott Kumorovitzcal, néha Elekessel, aki csakhamar áttért az otthoni étkezésre, és ebédjét a házaspár kisleányával hazavitette. Nyáron az árnyékos, csendes kerthelyiségben, a konyhabejárat előtt étkezhettünk; télen, hűvös időben behúzódtunk a konyhába. A tulajdonosné megválogatta, kit fogad el kosztosának. Például Karsai Eleket mint rabbit elutasította. Bartával együtt ketten maradtunk legtovább, mindaddig, amíg Vasné – így hívták a tulajdonosnőt – meg nem szüntette az étkeztetést. A szerény körülmények közt lebonyolódó étkezés tetszett nekem. Egyrészt, mert amit kaptam, az elég volt, másrészt nem terheltem meg gyomromat, nem álmosodtam el, és percek alatt visszatérve a levéltárba, folytathattam munkámat.

Amit előre nem egyszerűen sejtettem, hanem tudtam, 1950 őszén bizonyossá vált: mivel csoda nem következett be, a szerződésben meghatározott időben, november 1-jén nem tudom átadni a kéziratot. Szerencsémre annak az átszervezésnek következményéül, amelynek folyamán a Tudományos Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, átalakult Akadémiai Kiadó Nemzeti Vállalattá, kiadványom ügye új referens kezébe került. S mert, felteszem, hogy mások is adósak maradtak kéziratukkal, 1950. december 13-án félévi haladékat kaptam. 1951 második negyede mint megjelenési idő, előttem is megtartható terminusnak látszott. Reménykedésemet szilárdította, hogy már 1950 júliusában nagy tömeg letisztázott regesztalapot vihettem magammal Szentendrére.

Most egész vakációnkat együtt töltöttük. Ez azonban Editék számára rövidebb volt az előző évinél, sőt kedvezőtlenebb is. Rédlyné idegei közben megromlottak, úgyanyyira, hogy nem kért többet a gyerekzajból, és ezzel a fiúk előtt tavalyi Eldorádójuk zárva maradt. Most is a Rédly-birtok közelében, az én korábbi, Meggyes úti lakásom mellett kaptunk szállást. A tavalyinál szebbet, tágasabbat, egy verandás szobát és a fiúk hálójául üvegezett – étkezőhelyül is szolgáló – előtért, konyhasználattal. A konyhában és a bevásárlásban egy derék napszámos asszony segédkezett, változatlanul Rédlyné rábeszélésétől győzve meg.

Munkám egyhangú volt. Hajnalban keltem, és mihelyt kivilágosodott, kiültem a kertbe egy asztalka mellé, hogy a regesztalapok fogalmazványával kollacionáljam a tisztázatokot. Egész napon át mindaddig dolgoztam, amíg szürkülni nem kezdett. Ekkor sétálni mentem valamelyik úton a kertek között. Ez a járkálás volt egyedüli

kikapcsolódásom a fásasztóan egyhangú robot után. Azután az alvás, amely a korai lefekvést követően percek alatt elpihentetett. A döntő, ami erőben tartott, az állandó szabadban tartózkodás volt. Jól is jött egyébként, hogy csak fásasztó, nem pedig meg-erőltető szellemi munka béklyózott le, mert így kevesebbet izgultam Miklós jövője miatt, mintha éber értelemmel gondolkozzom helyzetünkön.

Az történt ugyanis, hogy Miklóst, miután befejezte az általános iskolát, nem vették fel gimnáziumba. Az indoklás úgy hangzott, hogy a létszám betelt. Az elutasítás minden pesszimizmusom ellenére megdöbbsentett. Hittem ugyanis a szóbeszédnek, hogy a Szovjetunióban nem számít a származás, a gyerekek előtt nincsenek korlátok, szabadon fejthetik ki képességeiket. Amiből azt a reményt merítettem, hogyha másban utánozzuk példaképünket, ebben a vonatkozásban sem fordulunk el tőle. Mint minden csalódás, ez is levert. Nem elég, hogy mindenbe belenyugodtam, ami engem ért, kérdeztem magamtól, most még fiaim sorsán keresztül is sújtsanak? Időbe telt, amíg a dolog elrendeződött azzal, hogy apósom kérésére egykori tanítványa, Illés Béla közbenjárt Miklós érdekében és kieszközölte felvételét. A tapasztalat, amelyet most szereztünk, tartós nyomokat hagyott valamennyiünk emlékezetében, főleg pedig Miklóséban. Oly sebet kaptunk, amely soha többé nem forrott be.

1950 őszén, közvetlenül az anyag beszámozása előtt sikerült az oklevéltárat teljesebbé tennem azzal, hogy Keszthelyen a Festetics-levéltárnak az első kötetbe tartozó okleveleit átvizsgálhattam, amivel régi vágyam teljesült. Ebben a családi levéltárban Fejérpataky sohasem kutatott, de egyébként más korszakok specialistái sem ismerték. Két dolgot tudtam csak róla. Egyrészt, hogy Szabó Dezső, a debreceni egyetemen a világtörténet professzora, amikor a fiatal gróf instruktora volt, kutatott benne, sőt reá támaszkodva megírta a család történetét is. A jelekből azonban arra kellett következtetnem, hogy figyelmen kívül hagyta a középkori okleveleket. Másrészt, hogy Janzsó Tihamér szombathelyi premontrei tanár keszthelyi működése idején engedélyt kapott a családtól a levéltárban dolgozhatni. Janzsóval, amikor doktori szigorlatára készült, rövid ideig együtt voltam az Eötvös Collegiumban, és így mint régi ismerőst kereshettem fel Szombathelyen, amikor – 1943–1944 telén – Körmendről hazafelé tartottam.⁶¹ Célom volt megtudakolni, milyen feltételek mellett tenné lehetővé, hogy másolataival teljesebbé legyen Fejérpataky gyűjteménye. Janzsó akkor oly ellenértéket kívánt, amelynek kieszközlésére ígéretet nem tehettem. Átadja másolatait, mondotta, ha az Akadémia elnöke, József főherceg rábírja a kultuszminisztert, hogy tankerületi főigazgatóvá kinevezze. A feltétel, amelyet Janzsó szabott, mutatja, milyen sokra értékelte a tudományos közvélemény az engedély elnyerését egy-egy elzárt levéltár használhatóságáról. A kudarc emléke feledés helyett fokozta vágyaimat, megismerni a levéltárat.

61 Lásd ugyanerről a VI. fejezetben leírtakat is.

Sikerült megnyernem Ember Győző, a [Magyar Országos] Levéltár főigazgatója hozzájárulását, hogy pár napon át Keszthelyen kutathassak. Ila Bálint levéltáros kísért el utamra. Ő az egyetlen szállodában, én bútorozott szobában szálltam meg. Szép időnk volt és a könyvtár akkori gondnoka, Hajdu Péter, valamint felesége előzékenységből vidáman dolgozhattunk. Ha a levéltár újkori részében kutatott, Vonyarcvas-hegyről ájtott Iványi Béla, az egykori szegedi jogtörténész professzor, aki lehetővé tette azt is, hogy a Batthyány család körmendi levéltárának a keszthelyi Balaton Múzeumba átmentett okleveleit használhassam. Így segítségével a remélnél értéke-sebb zsákmánnyal térhettem haza.

Munkámat késleltette, hogy 1950 karácsonyán egyszerre hárman betegedtünk meg. Edit oly súlyos kétoldali tüdőgyulladással dőlt ágynak, hogy az orvos kórházba szállította. Miklós skarláttal a Szt. László járványkórházba került, ahová pár nap múlva én is követtem. Egyedül Kacor lépte át egészségesen az 1951-ik évet. Őt a járvány annak ellenére elkerülte, hogy – amíg Miklóst a mentők el nem vitték – velem egy szobában fektettem le. Abban a hiszemben, hogy így mentesül a fertőzéstől, holott akkor már – lappangó fokozattal – én is beteg voltam. Őt azután a jólelkű Szepessy Margit néni, Edit nagynénje vette gondozásába. Valamennyiünk nem kis aggodalmától kísérve, mert egyikünk sem tudta elképzelni, hogyan fog télvíz idején a Móricz Zsigmond körtérről a Medve utcai iskolába eljutni. Szerencsénkre soha sem tudtuk meg a részleteket. A fontos az volt, hogy egészséges maradt.

Miklóssal egy szobába kerültem, sőt velünk volt Edit egyik távoli rokona, Vernéda Emil is. Mindhárman pedig a kórház igazgatója, Császár Ákos apósa – Cseley József – rokoni betegek voltak. Mindazt megkaptuk, amit egy kórház előzékenységekben nyújthat. Ugyanakkor tudtuk, hogy Edit helyzete is szerencsés, mert Bugár–Mészáros Károly volt kórháza igazgatója, a kezelő orvos pedig Okos Gizella, régi ismerősünk. Miklós sorsára döntő hatással volt, hogy a kórházi életet megismerte és a fiatal osztályorvos maga mellé vette, amikor a nagy kórteremben a penicillininjekciókat a kis betegeknek beadta. Annyira megtetszett neki a kórházi élet, hogy kijelentette: orvos lesz, és ezt az elhatározását meg is tartotta.

A kiadó és a nyomda oly türelmetlenül várta kéziratomat, s a megjelenés idejének 1951 második negyedéről legfeljebb a harmadikra áttolására volt kapható, hogy a szedéshez 1951 nyarán azonnal hozzákezdett. A korrigálást magam végeztem. A nyomda viszonylag jól dolgozott. A javításnál két körülmény lassította, felesleges módon, munkámat. Egyrészt a hasáblevonatok oly gondatlanok, annyira elmosódottak voltak, hogy sokszor le kellett vennem szemüvegemet és közelről nézve találgatni, *c* vagy *e* betűt látok-e, kell-e javítanom. S mindezzel nemcsak az időmet pocsékoltam, hanem szememet is rongáltam. Másrészt oly sorokban, amelyek a hasábkorrektúráján teljesen kifogástalanok voltak, tördelés után új hibák tűntek elő, amiknek következ-

tében másodszer is össze kellett hasonlítanom a szedést kéziratommal. A rejtélyes jelenséget szóvá tettem, példák bemutatásával illusztrálva, Ember Győző és a kiadói szerkesztő, Szöllösi Antal előtt. Az utóbbtól vártam felvilágosítást, de ő hosszas fontolgotás után is csak ennyit tudott felindultan mondani: „Az ellenség itt van közöttünk.” A nyomda amúgy is lóhalálában száguldó munkájának ismételt ellenőrzését ez a kijelentés semmiképpen sem tette számomra feleslegessé.

Az igazi feladatot a név- és tárgymutató jelentette. Mivel az utalások regesztaszámokra, nem lapokra történtek, már az első kefelevonat alapján hozzákezdhettem elkészítéséhez. Aláhúzásokkal megjelöltem a hely- és személyneveket, valamint a tárgyi címszavakat és azután Editre bíztam a kicédulázást. A regeszták nem okoztak problémát, mivel ezek helynevei tisztázva voltak. Annál inkább a kivonatok, mert ezek neveit még csak most kellett megállapítani és azonosítani. Sejtettem, hogy bajok lesznek, de hogy ilyen nagyok, azt nem gondoltam. Ijesztő volt, milyen akadályokkal járt és mily lassan haladt a munka. Minden baj oka az idő rövidsége volt, amin csak az segített volna, ha a nyomda távolabbi terminust engedélyez. Erről azonban nem lehetett szó. Előbb Fekete Nagy gyürkőzött neki a cédulázásnak, azután mindenki, akit csak mozgósítani lehetett. Maksay apósát⁶² is beszervezte. Maksay nyugodtsága, higgadtsága reám jó hatással volt. Ha vacsorálni leültünk a Vár valamelyik kis étkezőjében, ott is, útközben is, izgatottság nélkül tudott társalogni. Ha pedig jóval kapuzárás után csengettük fel álmából a portást, hogy engedjen ki bennünket a levéltárból, szelíden kérlelve meg tudta békíteni a dohogó öreget. A név- és tárgymutató céduláinak letisztázására a kiadó egyik gépíróőjtét szintén felküldte a levéltárba, csakhogy a határidőt meg tudjuk tartani.

Magam a végén már rendszeresen a nyomdában tartózkodtam, hogy az utolsó levonaton kijelölt javítások végrehajtását ellenőrizsem és az íveket imprimáljam. Közben megcsodáltam az éjjeli műszakos gépmeister flegmáját, amint megállította a hatalmas szerkezetet, ha észrevette, hogy a prés szívó ereje elmozdított, sőt kiszakított több-kevesebb betűt az ólomkeretből. Majd rádőlve a gép szélére, árral kezében visszatologatta a szétszaladással fenyegető részt, s csak – úgy gondolom – formán rakosgatta össze a betűket. A hajam is égnék állt, ha rá gondoltam, micsoda hibás, zavaros szöveg lesz az eredmény. Nemhiába csodáltam meg mindenkit ezekben a hetekben, aki nyugodtan, értelmesen tudott viselkedni, mert magam teljesen elveszítettem önuralmam. Éreztem, abba kell hagynom a megerőltetést, mert idegeim mindjárt szétszakadnak. Mihelyt a szöveg kinyomatása befejeződött, a mutató imprimálását Fekete Nagyra bíztam, magam pedig elutaztam a Mátraszentimréhez tartozó Bagolyirtásra, ahol az evangélikus diakonisszáknak volt üdülőjük.

62 Belényesy Károly.

A kis telepen hét vendégszobából álló központi épület szolgált az üdülők elhelyezésére, akik elsősorban a lelkészek és családtagjaik közül kerültek ki, de mások is befogadhatók voltak. Mint az evangélikus egyház levéltárosa, eddig is kérhettem volna a diakonissza főnökasszonytól, dr. Farkas Mária orvosnőtől engedélyt. S hogy ezt megkapom, afelől Kuthy Dezső, az egyház főtitkára, ismételten biztosított. Edit pedig 1950 augusztusában, tüdőgyulladás után, két hetet töltött is már ott. Én azonban, magam sem tudom miért, húzódoztam a kedvezmény igénybevételestől. A döntő végül is az volt, hogy 1951 nyarán a fiúkat nyári vakációra Glatz József evangélikus lelkész, az egyházi újságok hirdetéseiből ismert bagolyirtási üdülőjébe küldtük. Edit pedig részben azért, hogy közelükben lehessen, mialatt én a levéltárban és a nyomdában sínylődtem, s részben újabb, 1951-ben immár második tüdőgyulladására a katolikus egyházi üdülő, a Stella vendégeként tartózkodott Bagolyirtáson. A Mátra klímájától elragadtatva, amikor az iskolai év kezdetén a fiúkkal egyidejűleg hazatért, és látta leromlott állapotomat, rávett, hogy kéredzkedjek be a diakonisszák elnéptelenedett otthonába.

Csodálatos volt a munkával túlterhelt, zajos városi életet egyszerre felcserélni a falutól félórányira fekvő üdülő csendjével és nyugalmaival. Naphosszat a szabadban vagy a terasz nyugszéken ülve olvastam, alkonyat táján pedig a hegygerincen sétáltam Szentlászló felé. Az őszi ezernyi színével gyönyörködtetett és pihentetett, a Pásztó felé nyíló táj szépsége pedig éteri magaslatba ragadott. A Pastorale hangjai zsongtak fülemben és andalítottak el szóval ki nem fejezhetően ellágyult hangulatba. Hanem az éjszakák! Hat éjjelen át nyugtalanító víziók gyötörtek. Az első három éjjel álmomban folyton vizsgáztam, érettségiztem, feleltem a legkülönbözőbb tárgyakkól. Abban egyezően, hogy mindég készületlen voltam, soha nem kaptam jó jegyet, hiányzott házi dolgozatom, megbuktam. A másik három éjszakán az oklevéltárról álmodtam. Ekkor elveszett egy kéziratlap, nem találtam a levonatot. Úgy összekeveredtek a regeszták, hogy nem tudtam rendbe szedni őket, észrevétlenül maradt sajtóhibák ötlöttek szemembe. Gyötrődve tértem magamhoz minden alkalommal, fáradtan és kimerülten, de mindég megkönnyebbülve, hogy mindez nem valóság. Végre a hetedik napon kipihenten ébredtem fel, és ettől kezdve a gyötrelmek nem törtek rám. Meggyógyultam.

Amikor hazatértem, a bekötött, kész példányt vehettem kezembe. A mutatóba belelapozva, sok következetlenség, sajtóhiba ötlött szemembe. Semmi okom sem volt büszkének lenni rá. De a hibák nem izgattak, belenyugodtam: jobb nem teltt tőlem. Tanulsgul megjegyeztem, hogy a jövőben óvatosabbnak kell lennem és semmiképpen sem szabad rövid határidőre vállalni a második kötet elkészítését. Be kell vallanom: elhatározásom nem tartott sokáig. Mihelyt a kiadótól értesítést kaptam, hogy kössem meg az új szerződést, örömben elfogadtam 1952. szeptember 1-jét a

kézirat benyújtásának időpontjául. A visszautasítás következményeit nem mertem vállalni, és bízom abban, hogy majd halasztást kérhetek. 1951. október 6. volt a nevezetes nap, amelyen a megállapodást aláírtam.⁶³ Jövőmet ezzel biztosítottnak láttam. S mert úgy éreztem, hogy tapasztalataim is segítségemre lesznek, nyugodt voltam: az új kötet jobb lesz az elsőnél.

Egész úton hazafelé a 6-os villanyoson [sic!] megelégedett szívvel álmodoztam és még mindig ábrándozva szálltam le a Moszkva téri megállónál. Mivel pedig a második pótkocsin ültem, nem kerültem előre az utcakereszteződésig, hanem sok más utassal együtt torony irányban átvágtam a Mártírok útján. Eszembe sem jutott, hogy valami szabálytalanságot követek el. Erre már csak azért sem gondoltam, mert odébb sem volt kijelölt átkelőhely. Kocsit, autót pedig sem fel, sem le nem lehetett látni. Amint átértem a túloldalra, gondolataimból erélyes hangon egy ott lesben álló rendőr riasztott fel. Mit mondjak? Rossz arcú ember volt, és ezt most nem mint közhelyet ismétlem. Megnézte papírjaimat, felvette adataimat, hiszen a fényképes személyi igazolványt csak 1954-ben rendszeresítették. Megjegyzésemre pedig, hogy velem együtt mások is átkeltek az úton, azt válaszolta, hogy mindenkit nem tud felelősségre vonni. A hátralevő utat a Hattyú utcán hazáig már kevésbé vidáman tettem meg. Az igazi meglepetést az október 10-iki dátummal ellátott büntetőparancs okozta, mert ez a 30 forintnyi – akkor jelentős – pénzbüntetés kirovását azzal indokolta, hogy október 4-én „a Déli pályaudvaron a vonatról ellenkező oldalon szállt(am) le és a síneken átmert(em)”. A teljességhez hozzá tartozik, hogy a parancs nyomtatott szövege szerint a kihágási bíróságnál fellebbezhettem volna a kézbesítést követő 15 nap alatt. A kézbesítés azonban az utolsó napon, október 24-én történt meg, és már csak ezért is tanácsosabbnak véltem a bírság befizetését.

Ami egy rendőr túlbuzgóságával lett volna értelmezhető, meg talán a bírságpénzekből jutalmul jutó hányad megszerzésének vágyával – s erre a magyarázatra eleinte hajoltam is – az idővel helyzetem szimbólumává lett. Ezen ugyanis az oklevéltár megjelenése semmit sem változtatott. A kötetbe belefektetett munkát csak az idősebb történészek, akik maguk is folytattak levéltári kutatásokat, értékelték, mint Tóth Zoltán, a hadtörténész, Iványi Béla, Domanovszky vagy Eckhart Ferenc. A legutóbbi – valóban őszintén érzett – elismerésének szokott drasztikus módján azzal adott kifejezést, hogy állatinak nevezte teljesítményemet. Mire én megköszöntem, hogy nem barominak mondotta azt. A marxista irányzat képviselői semmire sem becsülték, csak szükséges rossznak tartották. Szemükben a történetírás feladata a fejlődés törvényeinek megállapítása címén Marx és Engels felfogásának igazolása. S mert az oklevelekben megörökítődött tények csak illusztrációk lehetnek, különösebb értéke nincs a fel-

63 A szerződést kutatásaink során nem találtuk meg.

tárásukra fordított munkának. Sőt, mivel a helyi sajátosságok, amelyeket szerintük csak az elfogultság nevez nemzetieknek, a fejlődés egyedi vonásait tükrözve a különleges jelenségeket az általános rovására hangsúlyozzák, felesleges túlzásba vinni az oklevelek közzétételét.

Valóban, a legutóbbi negyedszázad alatt még csak szóba sem jött mint kíváncsi a Zsigmond-kor mellett más időszak okleveleinek összegyűjtése. Amíg a marxista történészek, bár kézműves szintű, de mégis használható munkának tekintették a *Zsigmondkori Oklevéltárat*, az Akadémia II. Osztályának elnöke, Fogarasi Béla lenézte azt. Ellenszenvét ő, a filozófus azzal magyarázta, hogy egy oklevéltár összeállítója a forráskiadással voltaképpen el akarja kerülni a marxizmus melletti színvallást. A tudományos kutatói státussal járó előnyöket szeretné élvezni, ugyanakkor fél hirdetni a materialista világnézet igazát. Fogarasinak, a Tanácsköztársaság egykori népbiztosának⁶⁴ tekintélye előtt a marxista történészek az én esetemben is meghajoltak, ami nyilván nem esett nehezükre. Még ha voltak is köztük egyesek, mint Léderer, Elekes, Székely, akik nem osztották a rosszhiszeműségemre célzó véleményyt, a közzefogás az volt, hogy munkám nem teljes értékű.

Ennek a lebecsülésnek több jele volt. Az egyik a honorárium. Eleinte különösen idegen volt számomra, és később sem tudtam megszokni, hogy a kereskedő mentalitás szabja meg a könyvek jelentőségét. Oly értelemben, hogy alacsonyan megállapított tiszteletdíj szükségképpen a munka csekély értékét fejezi ki. Korábbi tapasztalataim szerint egy írásmű jelentős lehetett akkor is, ha a kiadó alig fizetett érte a szerzőnek. Magam a *Turóc megyéért* semmit sem kaptam. A *Sándor Lipótéért* alig többet, mint amennyit a név- és tárgymutató elkészítéséért Paulinyi Oszkárnak fizettem. Mindez azonban nem zavart, hogy mindkét könyvem értéke felől ne legyen bizonyos. Ugyanakkor a *Vörös emigrációnak* Szekfű méreteihez szabott tiszteletdíja nem ringatott illúziókba, hogy pamfletnél többre tartsam. Abban a világban, ahol forintokban fejezték ki a könyvek értékét és ezt nem a tudományos súly szerint szabták meg, eleve rosszul kellett járnom.

A kiadónak „gyűjtött anyag”-meghatározás külön tétel volt a lábjegyzetekben közölt forrásszövegekre, voltaképpen a bizonyosságul szolgáló idézetekre, amelyek nem szükségképpen voltak levéltáriak. S hogy ennek honoráriumra lényegesen kisebb, mint a folyamatos tárgyalásé, az természetes. De vajon ugyanazon kategóriába tartozik a levéltárakban több-kevesebb tucat oklevél átnézése árán megtalált egy-egy szöveg összegező közlése, mint az előadás bizonyítására szolgáló forrás megszólaltatásával parafrázist nyújtó lábjegyzet? Bizonyára nem, hiszen így az oklevelek felkutatására fordított munka értékelés nélkül marad. De ugyanígy vitatható, hogy több

64 Fogarasi a sakkügyek kormánybiztosa és a sakkdirektórium elnöke volt.

nyomatott oldal terjedelmű oklevél regesztájának az elkészítésére fordított idő meg van-e fizetve azzal az összeggel, amely a hatvanezer 'n'-es ívnek az 1950-iki 400 forintos honoráriumából a két-három petit sorra esik?

De az Akadémiai Kiadó még tovább ment. Rájött, hogy Fejérpataky másolatából kevésbé fáradságos lehetett kivonatot készíteni, mint az eredeti oklevélből. S ezért ily esetekben a (F.) jellel megkülönböztetett kivonatok honoráriumát tovább csökkentette oly formán, hogy az ívenkénti 750 forint helyett 500 forintot számított. Az összeg, amit végül kézhez kaptam, nem volt jelentős. Legalábbis nem olyan, hogy valami tartósabb tárgyat vásárolhattunk volna belőle. Talán azért sem jutott ilyenre, mert egyharmadát átadtam Fekete Nagynak. Ez a rész ugyan – érzésem szerint – nagyobb volt, mint amekkora munkaidőnk megoszlása szerint járt volna. Közreműködését az index készítésében, főleg a nyomdában töltött idejét azonban mindenképpen kötelességemnek tartottam tőlem telhetően honorálni. Nemkülönben hálámat kifejezni azért a segítőkészségéért, amelyre mindenkor számíthattam nála.

Nem kellett sokáig várnom, hogy megtudjam, mire értékeli a világ az oklevéltára fordított munkámat. Az első kötet megjelenése után fél év sem telt el, hogy az Országos Nyugdíjintézet igazgatója, Fodor Gyula értesített nyugdíjam beszüntetéséről.⁶⁵ Nem egyedül engem érintett a rendelkezés, mások is kaptak hasonló határozatot. Így Kapossy János, a művészettörténész, akit addigra már nyugdíjba küldött a levéltár az állásából, amelyet pedig 1945-ben oly sziklaszilárdan biztosnak érzett. Esetemben a határozat azt jelentette, hogy, bár orvosi vizsgálatok megállapították fizikai munka végzésére alkalmatlan voltomat, a humanitárius érzéssel émyelgően dicsekvő általános nyugdíjszabályozás ellenére, ha nem akarok kenyér nélkül maradni családommal, mégiscsak meg kell próbálkoznom a napszámos étellel.

Nem tudom, lappangott-e oly szándék a nyugdíj megvonása mögött, hogy nagyobb embercsoport rákényszerüljön munkaerejének a piacon felkínálására. Nem tudhatom, mert hír nem jutott el hozzám az intézkedés részleteiről. Nem tartom lehetetlennek, hogy az egész akció komolytalan volt, rosszindulatú ijesztgetés. Talán csak a tizenkilences hajdani vörös katona lépett le a plakátról, hogy fegyverét a románok helyett a „sötétben bujkáló aljas ellenforradalmárok” ellen fordítsa. S ahelyett, hogy a fronton harcolt volna, az otthoniakat rettegtette. A célkitűzést azonban a rendszernek egyetemlegesen helyeselnie kellett. A taktikai intézkedés hozzátartozott politikájához. Figyelmeztetett, hogy mindenki függő helyzetben van, és ennek megfelelően tanácsos viselkedni. A tudományos munkát végzők esetében hamar bekövetkezett a jóvátétel. Én 1952. február 26-án kaptam meg egy cédulán a lakonikus értesítést, hogy

65 Lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

Fodor Gyula intézkedett nyugdíjam további folyósításáról.⁶⁶ Ismertem – vagy megsejtettem? – az illemszabályt és Molnár Eriknek mint a Történettudományi Intézet igazgatójának megköszöntem közbenjárását.⁶⁷ Mivel nem háritotta el hálám megnyilvánulását, következtethettem, hogy tényleg ő interveniált. Bár ez még sem holtbiztos, hiszen ő – velem szemben – mindég passzívan viselkedett.

Ez egyébként hamar kiderült, amidőn sor került 1951-ben a tudományos fokozatok bevezetésére.⁶⁸ Idősebb kutatók közül az egyetemi tanárok a tudományok doktora cím elnyerésére számíthattak, magántanárok a tudományos kandidátusáéra. Az orvosoknál így is történt. Legalábbis ismerőseim közül Bugár–Mészáros Károly megkapta a kandidátusságot. Sejtettem, hogy mint egykori akadémikus, nem remélhetek kedvező elbánást, amint hogy például Herzog Ferenc, a belgyógyász professzor, vagy Mauritz Béla, az első nekifutásra nem igazolt geológus, nem is nyertek tudományos grádust. Minek tegyem ki magamat a biztos visszautasításnak, gondoltam. Rajtam kívül azonban másoknak is ez froghatott eszében, mert a Tudományos Minősítő Bizottság arra az esetre, ha nem adnánk be folyamodványunkat, úgynevezett tudospótlékunk azonnali beszüntetésével fenyegetett. Közel fél évre szólólag körülbelül 3000 forint forgott kockán.⁶⁹ Erről pedig az én helyzetemben nem lehetett lemondani. Rátartiságomat félretéve megírtam tehát kérvényemet, amelyben mint időt álló

66 Lásd az Országos Nyugdíjintézet értesítését: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

67 Mályusz levele Molnárnak. Bp., 1952. február 28. MTA KIK Kt. Ms 4357/589.

68 A tudományos minősítések új rendszerének az alapját szovjet mintára a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 44. és az 1951. évi 26. törvényerejű rendeleteivel rakták le. Ezt követően hozták létre az MTA Tudományos Minősítő Bizottságát, amely a tudományos fokozatokat (tudományok kandidátusa, doktora) adta. Az első tudományos fokozatok odaitélésére 1952-ben került sor. Vö. erről *Akadémiai Értésítő* 59. (1952) 493. füzet. 169–171.

69 Szedő Antal, az Országos Levéltár helyettes vezetője 1952. augusztus 8-án feljegyzésben fordult az MTA II. Osztályához, amelyben jelezte, hogy az MTA által Mályusz számára addig folyósított 708 forint összegű úgynevezett „átmeneti tudospótlás” folyósítása 1952. augusztus 1-jével megszűnik. Szedő arra hivatkozva, hogy Mályusz a *Zsigmondkori Oklevéltáron* dolgozik, és annak első kötete már megjelent, a második kötetet pedig Mályusznak a szerződés szerint 1953. március 1-jére nyomtatásra kész állapotban le kell adnia, a fenti jelzett összeg további folyósítását kérte számára. Ezt Szedő az alábbiakkal indokolta: „Mályusz Elemér munkáját a már megjelent I. kötettel kapcsolatban a marxista történetírás pozitívan értékelt. Kétségtelen, hogy a marxista történetírásnak érdekében áll, hogy a Zsigmondkori Okmánytár további kötetei is megjelenjenek. Éppen azért azzal a kéréssel fordulok az MTA II. Osztályához, hogy Mályusz Elemér részére az Elő kutatási Alapból havonta olyan összeget szíveskedjék folyósítani, mely az eddig folyósított átmeneti pótléknak kétségtelenül megfelel.” A II. Osztály válaszában jelezte, hogy az „Elő kutatási Alapból” nem lehet járandóságot fizetni. „A költségeket pedig annak a szervnek kell viselnie, amely a[z] Utalványok kiadásával foglalkozik.” A hivatal véleményével szemben – az iraton olvasható későbbi bejegyzés szerint: „Mályusznak és Hajnalnak [?] feltétlenül adni kell! Andics elvtársnő és Erdey Gruz [sic!] helyesli”, a II. Osztály titkára, Fejér Klára, hivatkozva Erdey–Grúz Tibor augusztus 11-én kelt feljegyzésére, úgy döntött, hogy kéri Mályusz számára a 3000 forint kiutalását. Lásd Feljegyzés Füzeri elvtárs részére. Bp., 1952. augusztus 21. MTA Lt. II. Osztály. Mályusz fizetése. 71/1.

munkámat, a *Tűrelmi rendelet* mérlegelését kértem.⁷⁰ Könyveimet, tanulmányaimat azonban nem mellékeltem. Ezek elveszését már nem érte volna meg az elismerés, hogy eleget tettem a paragrafusok előírásának.

Mivel doktori és kandidátusi fokozatot egyaránt lehetett igényelni, az előbbit kértem. Szerénytelenségem visszatetszést keltett. Már az első fórumon, a beérkezett kérvényeket osztályozó és véleményező Történettudományi Intézet vezetőségénél visszautasításra találtam. Molnár Erik, az igazgató szükségesnek találta, hogy vakmerő nagyravágásom miatt rosszallását tudomásomra hozza. Megüzentette, hogy keressenem fel, azonban nem az intézetben, hanem hivatalában, az igazságügy-minisztériumban,⁷¹ amelynek irányítása akkor éppen reá volt bízva. Az előzékenységekben nem volt hiány, a kapuőrző ávosoktól kezdve a megadott időpontban mindenütt vártak, és Molnár azonnal fogadott. Idejéből telt is, hiszen, mint utóbb a Rajk-perben játszott szerepét mentegetve nem szégyellte bevallani, neki nem volt része a bíróság működésének irányításában. Akkor még nem ismertem pipogyaságát és készpénznek vettem mindazt, amit mondott. Még meg is hatódtam előzékenységtől. Azt közölte ugyanis nagy sajnálkozások között, hogy doktorátust nem kaphatok. Nem lesz azonban semmi akadálya, hogy mint kandidátus beadjak egy doktori munkát és azt megvédjem.

Annyira ki voltam éhezve az írásra, hogy az alkotás lehetőségének felvillanása egyszerre kibékített a világgal és a rendszerrel. Egy munka elkészítésére módot kapni többet jelentett számomra, mintha doktori grádust nyerek ajándékul. Azt nem vonom kétségbe, hogy Molnár a kandidátusságot sem javasolta volna. Ami meglepett, az flegmája volt, hogy később egy árva szóval sem tartotta érdemesnek sajnálatának kifejezést adni, amiért érdekemben tett javaslatát a Tudományos Minősítő Bizottság nem fogadta el.⁷² Nem arra gondolok, hogy írhatott volna. Ez túlságosan is kompromittáló lett volna számára. De egy találkozás alkalmával mellékesen odavetett, semmire sem kötelező, pár mentegető szava azt jelentette volna nekem, hogy írói-kutatói tevékenységemet a kandidátusi színvonalat elérőnek tekinti.

A bizottság határozata, amelyről Tolnai Gábor titkár 1952. július 31-én értesített, úgy volt meg fogalmazva, hogy a jövőre vonatkozólag sem tartalmazott biztatást. Hiányzott ugyanis belőle a záradék, hogy egyszer még újból mérlegelhető lesz működésem, ha tovább folytatom tevékenységemet.⁷³ Az elutasítást megszépítő biztatás-

70 A bizottsághoz benyújtott kérvényt kutatásaink során nem találtuk meg.

71 Molnár Erik 1950 júliusában lett Ries István utódja. A minisztériumot 1952 novemberéig vezette.

72 Molnár Erik előterjesztésére kutatásaink során nem bukkantunk rá.

73 A Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága titkárának, Tolnai Gábornak értesítése arról, hogy Mályusz Elemér addigi tudományos munkássága alapján a tudományos fokozat számára történő odaítélését elutasítja és átmeneti fizetési pótlékának a folyósítását megszünteti. Lásd MTA KIK Kt. (Növekedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

ban kevesen, ha jól tudom, mindössze hatan nem részesültünk. Számomra, megkönnyebbüléssel ért fel. A kandidátus megjelölés egykori akadémiai rendes tag esetében, akárhogy vesszük, megbélyegzésnek tűnt fel. Aminél a semmi mégiscsak több. Nem voltam az egyedüli, aki így gondolkozott. Mint évek múlva hallottam, Huszti egyenesen beírta folyamodványába, hogy csak doktorátusra reflektál, kandidátusságot nem fogad el. Hozzá képest Molnárral folytatott beszélgetésem egyenesen lojálisnak mondható.

Az elutasítással, amely expressz azt is közölte, hogy augusztus 1-jén átmeneti pótlékom megszűnik, nagy kő esett le szívemről. Első reakálásom az volt, hogy a decretumot Tolnai Gábor aláírásával bekereteztetve kiakasztom dolgozószobám falára eldicsekedni, mennyire javíthatatlannak tart a rendszer, de azután meggondoltam. Minek pénzt kidobni. Mindennapi figyelmeztetés nélkül sem fogom elfelejteni, mit köszönhetek a régi és mit az új rendszernek. Ekkori hangulatom egyébként oly mélyen emlékezetembe vésődött, hogy két év múlva, 1954 novemberében Pach Zsigmond előtt élénk színekkel tudtam ecsetelni, humorérzékelem hiányával mentegelve a rá-mázás elmaradását. 1952 közepén az elutasítás azt mondta nekem – s éppen ezért beszélek róla –, hogy a *Zsigmondkori Oklevéltár* első kötete semmit, de semmit sem jelentett a marxista történettudomány számára.

Megemléítésre érdemessé az oklevéltár akkor lett volna, ha valamiképpen személyem lesz jelentős, mert akkor rólam átsugárzódhatna reá valami fény. A népi demokráciák, de bizonyára az egész szovjet világ írói értékelésének alapvető elvét, nagyon találóan, Tolnai Gábor fogalmazta meg. Hallomásból Edit így közölte szavait: „Nem az a fontos, mi van egy könyvben, hanem az, hogy ki írta azt.”

Az elutasítás miatt csak azért éreztem bosszúságot, mert elárultam, hogy nincs erőm lemondani a körülbelül félévi pótlékról. E gyengeségem miatt jogosan érő büntetésnek éreztem kudarcomat. Egyébként elismertem magamban, hogy igazságos a mellőzés. Hiszen szembehelyezkedek a kommunista világ szokásaival és nem állok úgy viselkedni, mintha nem tartanám magamra nézve kötelezőknek az új közéleti magatartást szabályozó elveket. 1951-ben már tőlem is elvárták, hogy kilépve visszavonultságomból, önkritikát gyakorolva elismerjem hibáimat, és ezzel bizonyosságot tegyek megtérő szándékomról, sőt elhatározásomról.

Az aktív szolgálatban levők előbb-utóbb letették az egykori elveiket megtagadó fogadalmat, ki-ki az egyéniségének megfelelő formában. A többség általában túlzásokkal, hiszen az izgatott kedélyállapotban nehéz is lett volna a józan mértéket megőrizni. Az önkritikát általában az a szójárás jellemezte, hogy az illető leköpdöste vagy másnap, amikor a tükörbe nézett, szemem köpte önmagát. Az emberek viszolyogtak tőle. Amint azonban sorra kerültek, ez az akció is veszített szégyenletességéből, és megszokottá válva úgy tekintették, hogy miatta nem a bűnbánásra kötelezettek kellene

restelkednie, hanem azoknak, akik – lelkiismeretük megnyugtatóására és önkénykedésük [sic!] igazolására – kikényszerítik az önbecsmérlést. Felteszem, hogy a nyájba tartozva én is ráfanyalodtam volna a nem éppen ízléses procedúrára, de mert kívül állottam a tömegben, élveztem az előnyt – talán az egyetlen, mindenképpen azonban a legnagyobbat –, amely számomra izoláltságomból adódott.

A Történelmi Társulat elnökének, Andics Erzsébetnek juthatott eszébe, hogy alkalmat kellene adni nekem az önbírálatra. Legalábbis H. Balázs Éva reá hivatkozva szólított fel, hogy Kató István „A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről” címmel meghirdetett 1951. február 16-iki társulati előadásának vitájában vegyek részt.⁷⁴ Megoldhatatlan feladatnak nem éreztem ily felszólalást. Bár ez lett volna az első életemben, mivel akkorra magam is beláttam, hogy negyedszázad előtti felfogásom megformálásán erősen közrejátszott a kor világnézete, amelyben éltem. Nézőpontomat pedig a nádor iratai kiadására kapott megbízatásom akaratlanul meghatározta. Ilyesféle mentő körülményeket azért sem lett volna nehéz találnom, mert a vita résztvevői úgysem érvekre voltak kíváncsiak, hanem a bűnbánás megvallására. Ami visszatartott, hogy elmondjam, mi a felfogásom 1951-ben a Martinovics-mozgalomról, az nemcsak az ízléstelenségtől idegenkedésem volt, hanem az 1792–1793. [évi] reformmozgalom értékelését illető meggyőződésemet változatlanul maradására.⁷⁵ A jakobinusok kedvéért nem szólhattam le a köznemesi rendi törekvéseket. H. Balázs Évának azt mondtam, hogy nem izgat a nyilvános szereplés, és nem mentem el az előadásra.

Ennek szövegét a *Századok*-ból ismertem meg.⁷⁶ Itt olvashattam Katónak a köznemességet elítélő előadását,⁷⁷ miután fejemre olvasott korábbi anathémájából már 1949-ben megtudhattam, hogy Fraknoi is reakciós volt. Én azonban messze túltettem rajta, mert én már a magyar burzsoáziának az egyre erősödő Szovjetuniótól és a magyar munkásosztálytól rettegését szólaltattam meg.⁷⁸ Kató élete végéig vallotta meggyőződését. Halála 1957-ben következett be Dél-Amerikában autószerencsétlenség következtében. Amikor ez a hír eljutott hozzám, úgy hittem, hogy kettőnk sorának összehasonlítása javamra üt ki. Íme, gondoltam, ő, a kommunista rendszer

74 A Magyar Történelmi Társulat ülésén Kató István tartott előadást „A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdése” címmel. Lásd az erről szóló beszámolót: *Századok* 85. (1951) 3–4. sz. 586.

75 Vö. Mályusznak a *Sándor Lipót nádor iratai* című forráskiadvány elé írt bevezető tanulmányát, különös tekintettel az 1–142. oldalakra.

76 Kató István: A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről. *Századok* 84. (1950) 1–4. sz. 199–234.

77 Uo. 207–208.

78 Kató István: Első köztársasági mozgalmunk a magyar történetírásban. *Századok* 83. (1949) 1–4. sz. 146–153. Mályusz és Fraknoi bírálatáról uo. 156–159. – A téma új historiográfiai feldolgozásáról vö. Poór János: Egy abbahagyott vita. *Századok* 145. (2011) 5. sz. 1057–1116. (Mályusz és Kató álláspontjáról lásd 1079–1081., 1084–1085., 1087–1088.)

neveltje, elszaladt Magyarországról, én itthon maradtam. Csak nem régen jutott eszembe, hogy talán nem lett ő hűtlen a párthoz, amelynek tagjául felesküdt. Ellenkezőleg, annak hitvallója lett, amikor, másokkal egyetemben, látszólag disszidensként elhagyta 1956-ban az országot. Valójában azzal a megbízatással, hogy kémlelje ki az úgynevezett ellenforradalmár menekülteket, és ezek törekvései, tervei felől informálja az ÁVO-t. Ma már valószínűnek tartom, hogy egyszer majd, ha a legutolsó álarcot is eldobja rendszerünk, érdemeihez illő méltatásban fogja Katót részesíteni.

Távolmaradásom a jakobinusvitától nem fenyegetett közvetlen veszéllyel és így különösebb bátorság nem is kellett hozzá. Egy év múlva bizonyára jobban meggon-dolom, mivel akkor már folytak a kitelepítések. Megkezdődött Budapestnek a dolgo-zók városává tétele a társadalom korábbi felsőbb rétegeihez tartozók, az értelmisé-giek közül a legkönnyebben felismerhetők, a nyugdíjasok vidékre költöztetésével. Ezek közül senki sem tudhatta, rá fog-e kerülni a sor, és mikor. A Batthyány utca 26.-ból legelsőnek legközvetlenebb szomszédunkat, Hompola János igazgatói címmel felru-házott banktisztviselőt vitték el. Azután több-kevesebb napi, sőt heti különbséggel a felettünk lévő lakásból egy ezredest a családjával. A negyedik emeletről egy szolga-bíróból lett belügyminisztériumi tanácsost, aki 1944-ben még szívélyesen üdvözölt, ha a lépcsőházban találkoztunk. De már 1946-ban akkori előzékenységét azzal kom-penzálta, hogy gúnyosan mért végig hasonló alkalmakkor. Nyilván abban bizakodva, hogy a szociáldemokrata pártba lépésével bebiztosította magát.

Az ő sorsa azért is közelebről érintett, mert fia Miklóssal volt egyidős. Legutoljára társbérőnk nevére jött meg az értesítés. Meznerics Ilona kiváló geológus tudóst, a Természettudományi Múzeum munkatársát nem fenyegette volna a veszély. Férfjét, Csepreghy Béla egykori repülőezredest azonban annál inkább, mert ő ügyvéddé képezte át magát. Végül is Ilus tiszteletreméltó elszántsággal előre tett kijelentése, hogy vállalja férje sorsát, mentette meg a házaspárt. A múzeum igazgatója, hogy ne vesztse el kiváló dolgozóját, a férj elleni határozatot is hatálytalanította. Ekkor már kezdtük kiismerni a mellékutakat. Ilus a Mátrában járt geológiai kutatáson, Béla nem tartózkodott otthon. Így nem volt, aki átvegye a kiutasítási végzést, és ezzel sikerült időhaladékot nyerni. Magam pedig telefonon azonnal megadtam a múzeumi igazgató-nak a megbeszélte módon az értesítést.

A kitelepítésre ítélteknek 24 óra állott rendelkezésükre, hogy felkészüljenek: az engedélyezett mennyiségű ingóságot és ruhaneműt összekészítsék, otthonukat pe-dig likvidálják. A proletárcsaládok évek múlva is emlegették, milyen olcsón lehetett akkor bútort vásárolniuk. A megüresedett lakásokat a rendszer hívei kapták. Mint utólag megtudtam, a Történettudományi Intézet munkatársai közül is többen: így Hanák Péter a Rózsadombon, Markovicsné és Orbán Sándor a Naphegyen.

Minden okom megvolt számolni azzal, hogy előbb-utóbb belénk csap a villám. Baltát fogok ragadni és szétverem könyveimet, fenyegetőztem. Borsa Iván azonban lecsendesített: szóljak neki, biztatott, majd felhozzák azokat a levéltárba. Ez a megoldás mindenképpen értelmesebbnek látszott, és – nem utolsósorban – kevésbé megerőltetőnek. Bármennyire volt tanácsos számolni a pillanatnyilag katasztrofálisnak érzett változással, nem mondhatom, hogy állandó izgalomban éltünk. Megtanultuk, mi a fásultság, és a tapasztalat nyugalmat kölcsönzött. Rájöttünk, hogy hetenként csak háromszor szoktak teherautók megállni az éppen kijelölt házak előtt, és így máris volt négy nyugodt éjszakánk. S ha a nyugdíjmegvonásos időszakban hozzászoktunk, hogy csak két hétre lássuk biztosítottunk sorsunkat, most megtanultuk, miszerint igényeinket tovább korlátozva beérjük ugyanannyi nappal.

Sokszor feltettem magamban a kérdést, mi lehet a magyarázata, hogy elkerültük a kitelepítést. Gondoltam arra, hogy a házfelügyelőné, Kalocsai Józsefné részvétellel volt irántunk, lévén neki is két gyermeke, Miklóssal és Kacorral azonos korú leányai, és kedvező véleményt mondott rólunk.⁷⁹ Mivel közhit szerint a házfelügyelők információi döntően elhatározóak[sic!] voltak, ennek a feltevésnek sok valószínűsége lehet. Súlyllyal eshetett a latba, hogy lakásunkat senki sem találhatta olyanak, amelyet érdemes volna kiigényelni. Nem csábíthatott, hogy a ház részben még mindég romos volt, a lakás pedig csak sok költség árán rendbe hozható. Egy dolog bizonyosnak látszik: nem voltak olyan ellenségeim, akiknek megérte volna, hogy rám irányítsák az illetékesek figyelmét.⁸⁰ Az a körülmény, hogy hét éven át mindenki útjából kitértem, válasz nélkül hagytam minden támadást és kritikát, meghozta eredményét. Bene vivit, qui bene latet.⁸¹

A sok találgatás közben azt bizonyosnak érzem, hogy Andics nem kívánta vesztémet, amiért a felém dobott mentőövbe nem kapaszkodhattam meg. Azt nem merem feltételezni, hogy tudatos kivételezésben részesültem. A mentésre más esetekben a kitelepítő végzés kézbesítése után került sor. Domanovszky érdekében két oldalról is megindulhatott mentőakció. Egyrésztől menyé, Révai József titkárnője, másrésztől ha jól tudom, Erdei Ferenc lépett fel mellette, azonban csak utóbb, nem pedig előze-

79 Kalocsai Józsefné háztömbmegbízott véleménye a Mályusz család Batthyány utca 26. szám alatti lakásáról, illetve annak lakrészéről és állapotáról, valamint 547 forintos havi nyugdíjáról. (Bp., 1948. május 7.) Lásd az iratot: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

80 A kitelepítés Damoklész-kardja egy „incidensnek” köszönhetően mégis majdnem bekövetkezett. Mályusz Miklós emlékezete szerint ugyanis apja „az utcán egy szóbeli összekoccanás során egy pimasz frátert felpofozott, és az illető azt üvöltözte, hogy ő Rákosi elvtárs titkára és mi [azaz a Mályusz család] majd meglátjuk... Egy éjjel járt is nálunk az ÁVO, de nem vitték [el] Apámat.” A család az „összekoccanás”-t megszuza azzal, hogy Mályusznak a „pofonért hatvan forint bírságot” kellett fizetnie. Mályusz M.: A Mályusz család i. m. 9.

81 „Jól él, aki jól rejtőzködik.” Pontosabban: „Crede mihi, bene qui latuit, bene vixit” („Hidd el nekem, jól élt, aki jól rejtőzködött.”) Publius Ovidius Naso: *Tristia* III., 4. 25.

tes mentesítést szerevve. Nem valószínű, hogy bárki kihúzhatta volna éppen az én nevemet valamiféle listáról. Fel kell tennem, hogy a szerencsés véletlen mentett meg bennünket.

Anyagi helyzetem ez idő tájt – közelebbről 1949 és 1954 között – hűen tükrözte azt az állapotot, amelyet mint valami végzetet előttem ismeretlen hatalmasok reám mértek. Ha röviden jellemezni kívánnám az elbánást, amelyben részesültem, azt mondhatnám, hogy szó sem lehetett oly megkülönböztetésről, amelynek eredményeül függetlennek érezhettem volna magamat. Ugyanakkor szabadon kereshettem bármennyit, feltéve, hogy munkám nem haladja meg a kézművesi színvonalat.

Annak az önállóságnak a fenntartásáról, amelyet a nyugdíj (1948. május: 517 forint 60 fillér)⁸² és az egyetemi tanári fizetés (az úgynevezett IV. fizetési osztály 2. fokozata) közti különbség volt hivatva biztosítani, szó sem lehetett. Ez a megoldás egyébként a fordulat éve (1948) előtt is csak akadályokkal küszködve, nehézkesen érvényesült. A különbség folyósítására a legelső alkalommal 1947. február 1-jén került sor és havi 317 forintot tett ki, és a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági igazgatóságán kaptam meg mint tiszteletdíjat. Ez 1949. május 1-től 534 forintra emelkedett.⁸³ Neve ekkor már tudóspótlék volt és az Országos Levéltárban vettem át. Mint az elnevezés is mutatja: ekkor már azonosult egy általános juttatással, amelyben sokan részesültek. Összességében a pótlék 1949-ben 600 forintot tett ki. Azonban külön akadémiai írással kellett a Nyugdíjintézetnek igazolnom, hogy a 66 forint különbség nem tekinthető nyugdíjkorlátozás szempontjából figyelembe veendő keresetnek.⁸⁴ Azaz nem vonható le a nyugdíjból, amennyivel többet kaptam. Ez a pótlékká zsugorodott juttatás volt az az összeg, amelyről le kellett volna mondanom, ha nem adom be, mint szerettem volna, a tudományos fokozat elnyerését kérő folyamodványomat, s amelyet minden megalázóan szégyenletes opportunizmusom ellenére mégis elveszítettem. Ekkorra már én sem tagadhattam, bármennyire restelltem bevallani magamnak, hogy az új rendszer⁸⁵ reám vonatkoztatva sem tartja magára kötelezőnek elődje adott szavát. Szemrehányást ekkor már senkinek sem tehettem volna, még Horváth Zoltánnak sem, hiszen ő, mint egykori szociáldemokrata, maga is fogságban volt,⁸⁶ ismeretlen helyen. S azt sem lehetett tudni róla, hogy él-e még, vagy már halott.

82 Lásd a nyugdíjról szóló hivatalos határozatot: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

83 Lásd az iratot: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

84 [Bp., 1949. február 4.] Lásd az erről szóló hivatalos iratot és levelet: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

85 Mályusz itt az alábbi két sort törölte a szövegből: „ebben a vonatkozásban az a naiv elképzelésem, hogy az adott szó megtartása nem csak egyes emberek közt kötelező, ekkorra már maszlagnak bizonyult”.

86 Horváth Zoltánt 1949-ben koholt vádakkal letartóztatták és elítélték. A fogságból csak 1956 nyarán szabadult. Vö. erről még a VII. fejezetet.

Két munka végzésével tudtam, a *Zsigmondkori Oklevéltár*ral foglalkozás mellett, pénzt keresni. Az elsőt még 1948-ban Barta István ajánlotta fel. Az *Országgyűlési Tudósításokat* rendezte sajtó alá *Kossuth Lajos Összes Munkái* sorozatában.⁸⁷ S már ki volt szedve az első kötet, amidőn rájött, hogy a szöveghez fűzött jegyzetei csak a felszínen szereplő személyneveket értelmezik, ellenben a viták érdemleges tárgyi vonatkozásai felől homályban hagynak. Kívánsága az volt, hogy az országgyűlési tárgyalásoknak az úgynevezett rendszeres munkálatokkal való kapcsolatait állapítsam meg és ezek nyomtatott kiadásának kötet- és lapszámait tüntessem fel. Két okból is örömmel vállaltam a munkát. Bár a törvénytervezetek alapjául az 1825–1827. évi bizottságok munkálatai szolgáltak, ezek, ha átdolgozottan is, az 1792–1793. [évi]eken] alapultak.⁸⁸ Azokon, amelyeket, amikor Sándor Lipóttal foglalkoztam, már olvastam, miközben jelentőségük felől kialakult bennem [a] sokak által kifogásolt, de változatlanul igaznak hitt meggyőződése.⁸⁹ S a munka szívemhez közel álló és ismeretes forrásanyaggal való foglalkozást ígért. Ugyanakkor az evangélikus levéltárban kezem ügyében voltak az országgyűlési nyomtatványok, jegyzőkönyvek és iratok egyaránt. Úgyhogy a szövegeket könnyen lehetett egybevetnem, és az utalások megszerkesztése sem kívánt sok időt.

Miután Kosáry Domokos, az intézet igazgatója⁹⁰ és Benda Kálmán, a titkár⁹¹ a következő alkalommal Bartával együtt felkerestek a levéltárban, a megállapodást, formális szerződés nélkül, élőszóval megkötöttük. Pénzről nem esett szó sem ekkor, sem a későbbiekben. Még mindég feszélyezett, ha fizetésről, munkadíjról kellett beszélnem. Megbízta Bartában, hogy honoráriumának elvégzett munkám arányában reám eső részét meg fogom kapni. Mennyi a tiszteletdíj, és abból mennyi az ívenkint nekem jutó hányad, azt soha nem tudtam meg, de nem is érdekelt. Minden kötet megjelenésekor köszönettel elfogadtam az átadott összeget.

Az első kötet jegyzeteinek általam összeállított része még csak a legszükségesebb utalásokat tartalmazta. A következő két kötetben a jegyzetek egyre terjedelmesebbek lettek, amint pontosabban meghatározni, körülírni próbáltam a vitatott kifejezések értelmét és a változtatásukhoz fűződő érdekekre felhívtam a figyelmet. Sőt a nyomta-

87 Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások*. Sajtó alá rendezte a Kelet-európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége. I–II. kötet. Bp., 1948–1949; *Országgyűlési Tudósítások*. Sajtó alá rendezte a Kelet-európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége Barta István vezetésével. III. kötet. Bp., 1949.

88 Azaz az 1791. évi LXVII. törvénycikk értelmében kiküldött országgyűlési bizottságoknak javarészt 1792–1793-ban kidolgozott munkálatain. Vö. erről még a III. fejezetet.

89 Lásd Mályusz felfogását a kérdéstről mindenekelőtt *A reformkor nemzedéke* című tanulmányában. Lásd ezekről a munkálatokról bővebben a III. fejezetet.

90 Kosáry Domokos 1946 óta volt a Kelet-európai Tudományos Intézet, a korábbi Teleki Történettudományi Intézet igazgatója.

91 Benda az intézet igazgatóhelyettese volt.

tott hivatalos jegyzőkönyvek előadását is egybevettem Kossuth fogalmazványával, hogy azokból pótlólag emeljem ki a felszólalók egy-egy jellegzetes megjegyzését. Minderre elsősorban azért volt alkalmam, mert a jegyzetelésre váró szöveg kéziratát még a nyomdába adás előtt megkaptam. Részvételem 1949-ben a harmadik kötettel véget ért.⁹² Ekkor ugyanis egy másik alsorozat megindítása miatt az *Országgyűlési Tudósítások* közlése egy évtizedre megszakadt. 1959-ben pedig, amikor sor került folytatásukra, többé már nem segíthettem Bartának.

Bartával mindjárt első megbeszélésünkör megállapodtunk, hogy szerepemet titokban tartjuk. Semmi okom sem volt eldicsekedni, milyen munkára kényszerülök, amikor mások önálló könyvek írásában élhetik ki alkotókedvüket és ragyogó tervek szöhetnek. Kérésem nélkül felajánlotta és biztosított Barta, hogy az idők kedvező megváltozása esetén utólag el fogja ismerni közreműködésemet. Megköszöntem az ígéretet, beváltásához azonban nem fűztem reményeket. Talán azért sem, mert nem éreztem, hogy érdekem volna, ha a világ tudomást szerezne munkámról. Így csalódást sem éreztem, amikor az *Országgyűlési Tudósítások* utolsó, ötödik kötete, amely a név- és tárgymutatót is tartalmazta,⁹³ anélkül jelent meg, hogy rólam szó esett volna. Megemlékezésre a zárszóban kerülhetett volna a legalkalmasabban sor. Ilyet azonban Barta nem csatolt sorozata végéhez, és így mód sem adódott neki valamiféle köszönet kifejezésére. Bár talán ekkor már ő sem látott többet munkámban, mint amennyire azt magam kezdettől fogva becsültem.

A „négermunka” mellett, amint a zsidótörvények korában szokás volt nevezni a közszerepléstől eltiltottaknak árják neve alatt folytatott írói tevékenységét, rendszeres jövedelem volt evangélikus levéltárosi elfoglaltságomból. Ez összecszerűen megnégyszereződött. Ugyanakkor állásom megszilárdulásának kifejezőjévé lett. A változást Mády Zoltánnak köszönhetem. Ő mint a dunántúli kerület⁹⁴ felügyelője a Radvánszky Albert távozása és az új egyetemes felügyelő, Reök Iván megválasztása

92 Mályusz a következő Kossuth-kötetek munkálataiban vett részt: *Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/49.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Barta István. Bp., 1951. (Kossuth Lajos Összes Munkái. XI.) (Magyarország újkortörténetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris); *Kossuth Lajos 1848/49-ben. II. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. 1848. április–szeptember.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Barta István. Bp., 1952. (Kossuth Lajos Összes Munkái. XII.) (Magyarország újkortörténetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris); *Kossuth Lajos 1848/49-ben. III. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 1. 1848. szeptember–december.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Barta István. Bp., 1952. (Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII.) (Magyarország újkortörténetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris).

93 Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások. 1835. augusztus 2. – 1836. május 2.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Barta István. Bp., 1961. (Kossuth Lajos Összes Munkái. V.) (Magyarország újkortörténetének forrásai – Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris).

94 Azaz a Magyarországi Evangélikus Egyház Dunántúli Kerület felügyelője.

közi időben helyettesként, legfőbb szinten irányította az egyház kormányzatát. Aminek maradandó emléke, hogy az állami és az evangélikus egyház között 1948. december 14-én létrejött megegyezés⁹⁵ az ő aláírását viseli.

Ismertük régóta egymást, de mint nyelvszakos tanárhoz szakmailag nem kerültem közelebb, és jóformán a szociológia iránti érdeklődésünk volt egyedüli kapocs közöttünk azon kívül, hogy az egyház szolgálata felől egyformán vélekedtünk. Most saját elhatározásából, kérésem nélkül, a havi 100 forintos tiszteletdíjat, amelyet mindenkor az egyház pénztárában személyesen kellett felvennem a Deák téren, rendszeres fizetéssé alakította át oly módon, hogy az állami támogatásból az egyes lelkészek jövedelmének kiegészítésére kongrua címen kiutalt juttatásokból nekem is utalványoztatott. A kongruát, amely különböző összegű lehetett, az egyház által bejelentett címekre az állami egyházügyi hivatal közvetlenül küldte meg. Az én kongruám a legkisebb volt: az utalvány szelvénye szerint havi 418 forintot tett ki.

Elfoglaltságom három délutánra emelkedett és csütörtök–péntek–szombat 3-tól 8-ig, gyakran 1/9-ig tartott. Ezenkívül azonban más napokon és délelőttönként is eljártam. Levéltári, sőt sokáig könyvtári ügyekben is és végeztem – egyedül – mindazt az adminisztrációs munkát, amit az állami felügyeleti szervek és az egyházkormányzat megkívántak. Időnként felmerült bennem az aggodalom, hogy szabálytalanul járok el, amikor mint nyugdíjas rendszeres juttatást fogadok el. Bizonyára be kellene jelentenem, aggodalmaskodott lelkiismeretem, kongruámat a nyugdíjintézetnek, hogy az egyházügyi hivaltól kapott összeget vonja le nyugdíjamból. Ezt tenni azonban örülség lenne, nyugtattam meg magamat, hiszen akkor ingyen szolgálnám az egyházat, amit – akkori helyzetemben – senki sem kívánhat tőlem. Azzal csitítottam lelkiismeretemet, hogy általános az aktív dolgozók körében két teljes fizetésű állás betöltése. Az, hogy valaki egyidejűleg egyetemi tanár és kutatóintézeti igazgató vagy osztályvezető stb. Így legalsó szinten én is megtehetem, hogy nyugdíjon kívül fizetést is „élvezek”. Ha gondolatban hozzászámítom a heti 15 órához, amit az Üllői úton töltöttem, azt az időt, amit a könyvtár–levéltár problémáival foglalkozva részben otthon, részben hivatali tárgyalások során eltöltöttem, ötforintnyi átlagos órabérenél több nemigen jön ki.

A pozitívumok mellett nem felesleges számba vennem, hogy miből maradtam ki. Nem kaptam jutalmakat és nem jutottam lektori díjakhoz. Először 1952-ben került sor arra, hogy az Akadémia kiadásában megjelent munkák utólagos pénzjutalomban részesültek. Benda Kálmán a legelső ily alkalom után felháborodva kérdezte tőlem: „Miért készülő munkákat jutalmaznak, miért nem a már megjelent Zsigmondkori

95 Vö. erről Giczi Zs.: i. m. 74–75.

Oklevéltárat tüntetik ki”? „Minek adjanak nekem – csitítottam –, hiszen én amúgy is dolgozom. Olyanokat kell munkára serkenteni, akik rászorulnak a biztatásra.”

Jó jövedelmi forrásnak bizonyult a lektorálás. Valamikor úgy illett, hogy ellenszolgálatás nélkül olvassunk el kéziratokat, és mondjunk róluk véleményt, tegyünk javaslatot kiadásuk ügyében. Most mindezért ívenként megállapított pénz járt. Barta Istvántól értesültem, együttes ebédjeink alatt, összegszerűen is a lektori díjakról. A honorárium általában messze felülmúlta az összeget, amely a bíráló elkészítésére fordított idő ellenértékéül bőkezűen fel lett volna számítható. Ember Győző, mesélte Barta, összegezően jellemző véleményt mondott a *Kossuth Összes Művei* sorozatában megjelent köteteiről, de csak a legelső alkalommal szerkesztetről. A továbbiaknál megelégedett azzal, hogy imitt-amott belelapozzon a hatalmas kéziratkötetekbe és két-három nap alatt meg is adta kedvező javaslatát. Barta lektori megbízatást nem igen kapott, annál több intézeti jutalmat. Sűrű időközökben – negyedévenként? fél-évenként? – került sor az úgynevezett termelési értekezleteken (mennyire találó elnevezés!) jutalomosztásra. S mert ő rendkívül szorgalmasan dolgozott, volt alkalom hallani, mily kézzelfogható elismerésekben részesült. A lektorálás körüli visszasságok oly szembetűnők voltak, hogy már 1954-ben a Történelmi Társulat vitáján bíráló érte őket. Az egyik felszólaló szerint ha valaki, mint lektor, véleményt mond egy kéziratról, számíthat arra, hogy a megbírált szerző a legközelebbi alkalommal az ő könyve ügyében tesz javaslatot.⁹⁶

Anyagi helyzetünk számottevő javulását jelentette, hogy 1952. március 16-tól Edit is munkához jutott az Országos Levéltárban. Régen volt, amikor (1947) még azt remélte, hogy tanári diplomájával középiskolában taníthat. S még inkább a semmibe tűnt az ábránd, hogy tudományos intézetbe juthat. Az utóbbi próbálkozása nem volt egészen haszon nélküli, mivel a kudarc ellenére kitörölhetetlenül emlékezetünkbe véste a kor nyomorúságát. Kezdődött azzal, hogy Ortutay Gyula kultuszminiszterre kineveztetésével⁹⁷ Edit reményei felújultak és alkalmaztatást kért tőle. Ortutay emlékezett, hogy feleségét Edit a Sacré Coeur-ben az ostrom alatt segítette újszülöttje ápolásában,⁹⁸ miközben különösen kölcsönösen közelebb kerültek egymáshoz. A váratlanul hatáskörhöz jutott fiatalember felbuzdulásában, hogy megmutassa legjobb énjét, közvetlen hangú levélben válaszolt, amelyben ígéretet tett a kinevezésre. Sőt, becsületére legyen mondva, a kinevező kéziratot – a Széchényi Könyvtárba szól – ki is állíttatta. Azt azonban már nem tudta elérni, hogy expedálásra kerüljön határozata. Mivel

96 A Magyar Történelmi Társulat hírei. *Századok* 89. (1955) 308–310., 530–533., 807–808., 977. Vö. erről még:

A Századok kibővített szerkesztőbizottságának vitaülése. *Századok* 88. (1954) 149., 164–167., 175.

97 Ortutayt 1947-ben nevezték ki vallás- és közoktatásügyi miniszterre.

98 Lásd erről a VII. fejezetet.

rendelkezései csak akkor teljeshettek, ha a kommunista pártnak a minisztériumba delegált megbízottja jóváhagyta azokat.

Mivel Edit kinevezése nem nyerte el a placet-et, reménykedésünk füstbe ment. Időbe telt azonban, amíg minderről megbizonyosodtunk. S mert minden vágyunk az alkalmaztatás felé szárnyalt, Edit a levélre kezdett hivatkozni, amivel megint Ortutay került kényelmetlen helyzetbe. Végül is valami ürüggyel kicsalták Edit kezéből a levelet: csak betekintésről, dátumegyeztetésről volt szó – s miután a bürokrácia hatalmába kerítette az iratot, többé nem esett már szó kinevezéséről. Ortutayné is válasz nélkül hagyta Edit levelét, amiből minden világos lett előttünk. Edit most kezdődő levéltári munkájára jellemző, hogy első feladatul a Nemes Dezső szerkesztésében *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945* címmel megjelent első kötetéhez, amely az 1919–1921. évi anyagot tartalmazta, a mutató készítését kapta.⁹⁹

Ki ez a Nemes Dezső, aki a bevezetést írta? – kérdezte tőlem egy alkalommal. S mert nem tudtam felvilágosítani, Pamlényi Ervinnél, a szerkesztő munkatársánál, aki a megbízást közvetítette, érdeklődött. Ekkor azonban már nem tudta megállani, hogy meg ne jegyezze: olyan korlátolt, primitív közleményt még nem olvasott, mint amilyen a bevezetés. Ma már természetesen tudjuk, hogy azzal az akadémikussal azonosított kérdezőt, aki egyre-másra vezeti a magyar történészeket a nemzetközi konferenciákra. S úgy lett az akadémiai Történettudományi Bizottság elnöke,¹⁰⁰ hogy közben nem tudta történetírói felkészülésének és képességeinek hiányait pótolni.

1952-ben úgy látszott, hogy sikerült áttörni az izoláltságomon és önálló munka megírásával tehetek tanúságot „fejlődésképességemről”. Feladatot Székelytől kaptam és a parasztságtörténeti anyaggyűjtést értékesítő kötet¹⁰¹ két fejezetének elkészítésére szolt.¹⁰² Rajtam kívül mint munkatársak még Fügedi Erik és Györfy György írtak két-két fejezetet. Hármunk része együttesen [a] 412 lap terjedelmű könyv egyharmadát tette ki, a kétharmadot Székely írta. Nem lettek munkatársak az anyaggyűjtést végzők közül Fekete Nagy és Kumorovitz. Kimaradt továbbá Belényesy Márta, akinek pedig koncepciózus munkájából¹⁰³ egyes összefüggő részek már készen állottak. Miért hiányoznak, azt, mivel a szerkesztő nem szolt róla, csak találgattam. Feltevé-

99 *Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921*. Szerkesztette és a bevezetést írta Nemes Dezső. Bp., 1953. (Iratok az ellenforradalom történetéhez).

100 Nemes Dezső 1965 és 1985 között volt az MTA Történettudományi Bizottságának az elnöke.

101 *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp., 1953.

102 A Mályusz által elkészített két tanulmány a következő volt: *A mezővárosi fejlődés; Az egyházi tizedkiszákmányolás*. Lásd ezeket a tanulmánykötetben: 128–191., 320–333.

103 Mályusz itt Belényesy következő tanulmányára utal: A földművelés Magyarországon a XIV. században. *Századok* 90. (1956) 4–6. sz. 517–553. Vö. még Belényesynek a tárgyban korábban megjelent munkáját: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65. (1954) 3–4. sz. 387–415.; uo. 66. (1955) 1–4 sz. 57–98.

sem szerint azt, hogy Fekete Nagy megbízást kapjon, Léderer Emma ellenszenve és lesújtó értékelése akadályozhatta meg. Kumorovitz, akit Léderer és Székely egyaránt sokra értékelt, feltehetőleg maga kérte mellőzését. Belényesy kihagyására azonban nem tudtam magyarázatot találni.

A munkaközösségből hiányzott minden közösségi szellem. A munkatársak nem ismerték egymás felfogását. Közös problémáikról nem próbáltak szót érteni egymással. Még azok sem, akiket korábban szakmai, kollégialis, sőt baráti kapcsolatok fűztek össze. Észrevettük, hogy Székelynek nem célja egységes felfogás kialakítása. S a legkevésbé, hogy az ilyen egymás közti megbeszéléseink során jegecesedjek ki, éreztük: ő kíván valamennyiünket külön-külön irányítani.

Az 1950-es évek szellemének, a hétköznapi tapasztalatainak hatása alatt úgy gondoltam, és társaim bizonyára osztották felfogásomat, hogy az általános gyanakvás és bizalmatlanság légkörében, amely mindenkit körülvesz, aki bármily kis mértékben része volt a letűnt világnak, a legokosabb ráhagyni a párttól fölénk helyezett felelősre: csináljon mindent, amint jónak látja. A mi kötelességünk egyedül az engedelmesség. Hogy mennyire deformálódtak ekkorra normális emberi érzéseink, annak legjobb bizonyossága, hogy kölcsönösen tartózkodtunk egymás előtt szót ejteni közös munkánkról. Mintha már egymásban sem bíztunk volna.

A két fejezet, amelyeknek megírását Székely reám bízta, sok tanulságot nyújtott számomra. *Az egyházi tizedkizsákmányolás* rövid időre visszavezetett egyháztörténeti stúdiumaimhoz. Közlelebről oly területre, amellyel eddig még nem foglalkoztam. Jól esett a számomra Ulrich Stutz által jelképezett kutatási irány:¹⁰⁴ az egyházjogtörténet irodalmába betekinteni és rájönni, hogy a tizedbérleti nyugták nem egyszerűen a tizedszedés technikai lebonyolításának egyik módja felől tájékoztatnak, hanem értékes felvilágosításokat nyújtanak egy-egy táj gazdasági erejének változásairól csakúgy, mint a pénzügyleteknek a magyarországi gazdasági életben fokozódó szerepéről.

Az a döntés, hogy a mezővárosok XIV. századi történetével foglalkozzam, egyenesen boldoggá tett. Ennél inkább kedvemre való témát nem kívánhattam volna magamnak, hiszen ez legelső magántanári előadásaimhoz kapcsolódott.¹⁰⁵ Oly témakört érintve, amelynek sok vonatkozása ismételtlen foglalkoztatott anélkül, hogy bármit is publikáltam volna belőlük. Úgy éreztem, hogy most a rendszer, titkos vágyaimat teljesítve, oly előzékenységben részesít, amelyhez hasonlót korábban nem élveztem.

104 U. Stutz német egyházjogász és jogtörténész, az úgynevezett „Eigenkirche” fogalmának megalkotója és az erről szóló elmélet kidolgozója. Mályusz, mint azt a hagyatékában található jegyzetei tanúsítják, már az 1920-as években behatóan tanulmányozta, kivonatolta, illetve feldolgozta Stutz „Die Eigenkirche” című munkáját. Lásd a kéziratot: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Vö. erről még az V. fejezetet.

105 Lásd erről a III. fejezetet.

Főleg nem bécsi kiküldetésem alkalmával, vagy amikor a *Vörös emigráció*ba keveredtem. Valósággal meghatódtam. Szinte azt gondoltam, hogy sorsom meg fog változni. Mindez arra ösztönzött, hogy kedvvel és odaadással írjam meg fejezetemet.

Nem éreztem fáradságot a kiegészítő anyaggyűjtés közben sem, amelyet személyesen kellett elvégezni, hiszen az oklevelekben a „civitas” kategória tagjai gyanánt felsorolt mezővárosok adatai mind hiányoztak a munkaközösség cédatömegéből. Vajon egy mai olvasó észrevenne valamit az engem átjáró frissességéből, amely az anyag csoportosítása, a problémák felvetése, a városi lét kezdeteit meghatározó tényezők keresése közben éltetett? – Nem tudom. Arra azonban emlékszem, hogy szinte önfelmeden fogalmaztam. Feszélyezetttségem eloszlásához sokban hozzájárult, hogy Székely nem kívánt szövegemen semmi változtatást. A vitán pedig, amelyet a Történettudományi Intézet plénuma tartott,¹⁰⁶ oly kifogás nem hangzott el, amely valamely állításom módosítását előadásom kiegészítését szükségesnek mondta volna. A felszólalásokra adott válaszómban ekkor azt emeltem ki: számomra, aki életemben először veszek részt ily vitán, meglepő, szemben a polgári világ szokásával, amelyet az jellemzett, hogy a szerző távollétében a kávéházi társaságok a már megjelent munkát figurázták ki, itt a kéziratról oly szándékkal hangzottak el kritikák, miszerint az író még egyszer megfontolhassa állításait és saját érdekében javíthasson munkáján.

Érdemben főleg azzal a kérdéssel foglalkoztam, vajon Pest eredetében mezővárosnak tekinthető-e? Ezzel az állítással szemben tagadó véleményt fejeztem ki. Bizonyosságul az alaprajzra hivatkoztam, amely szerint Pest olyan szűk területre volt összehúszorva, hogy lakosai, határ hiányában, mezőgazdasággal nem foglalkozhattak. Tehát eredetében kereskedő településnek kellett lennie. A városalaprajzra mint történeti forrásra hivatkozással, amelynek megtételére másfél évtizeddel korábbi stúdiumaim bátorítottak fel, reflexió nélkül maradt. A kötet kiadói lektorainak, Bónis Györgynek és Karácsonyi Bélának nem voltak érdemleges megjegyzéseik. Sőt a legutolsó megbeszélésen, amelynek színhelye az igazságügy-minisztérium miniszteri szobája volt, Molnár Erik mint szerkesztő csak azt hiányolta, hogy a mezővárosokról történeti szerepükön keresztül adott jellemzés mellől, tudniillik a falvak ezrei közül sok százat vittek közelebb a városi élethez, hiányzik a lényegét feltüntető meghatározás.

Az 1953 márciusában megjelent kötet nem keltett feltűnést. Felteszem, hogy olvasókra sem igen akadt. Amit nem is csodálok, mert Székely adattömegei, amelyek a polgári korszak legrosszabb, úgynevezett pozitivistá gondolat nélküli tanulmányaira

106 Lásd erről: „A XIV. századi parasztságtörténeti munkaközösség vitája. Jegyzőkönyv az 1952. szeptember 24-én szerdán d.u. Molnár Erik elvtársnál tartott vitáról. Jelen vannak: Molnár Erik, Székely György, Mályusz Elemér, Fügédi Erik, Maksainé [sic!], Györffy György elvtársak.” MTA Lt. Az MTA Történettudományi Intézete iratai. Vegyes jelzetek 4. [doboz.] BII/d. 1–21. Értekezletek. Tud. viták. 1951–1960. 1952. IX.

emlékeztetnek, holt unalmasaknak, egyszerűen élvezhetetleneknek. Székely számára elég is volt, hogy oly monográfia szerzője lett, amely pusztá létével a történetíró nevét biztosítja számára. Egy ideig azt hittem, hogy az ő védelme alatt én szintén élvezni fogom az észrevétlenség előnyét. Elég sokáig tartott, amíg kiderült, miszerint jóakaróimnak egyáltalán nem célja, hogy szárazon elvigyem az irhámát.

Az idegenkedés nem amiatt keletkezett cikkem ellenében, mert előadásom nem felelt meg a tényeknek. Azért sem, mert talán idealista felfogás hatotta át, hanem mert logikája, bizonyítási módja, előadása, egyszerűen egész jellege elütött a marxista elmetermékektől. Bosszanthatta a született marxistákat, hogy sem egyes állításaim, sem végső következtetésem nem támadhatók. Egészében mégis más vagyok, mint ők. Érthető, hogy felébredhetett bennük a vágy: a maguk képeére áthasonítsanak. A marxista történészek közül várostörténész akkor egyedül Léderer volt, akinek a legrégebb magyar iparosztály kialakulásáról szóló cikke¹⁰⁷ és a középkori magyarországi pénzüzletekről írt könyve¹⁰⁸ már a polgári korszakban jó nevet biztosítottak. Ő Bácskai Verára, egyik tanítványára bízta megrendszabályozásomat.

Bácskai apja, Burger Zsigmond budapesti ügyvéd volt, és így Léderer apjának kollégája. A tanár és tanítvány közti kapcsolat közvetlenebbé válásában ez a körülmény is közrejátszhatott. Az öreg Burger klientúrájának jellemzésére szolgálhat, hogy ebbe tartozott Edit nagynénje, a bankember, felsőházi tag Koós Zoltán özvegye¹⁰⁹ is. Bácskai szovjet ösztöndíjasként fejezte be tanulmányait,¹¹⁰ és így a marxista történetkutatás teljes fegyverzetében léphetett fel ellenem. (?) címmel írott cikkét¹¹¹ a *Századok* elfogadta, kiszedette, de már nem adta ki. 1956 novemberében Bácskai férjével, Tánczos Gábor ifjúsági vezérrel együtt azok közé a forradalmárok közé tartozott, akik november 4-én Nagy Imrével együtt a jugoszláv követségen kerestek védelmet, reményeikben csalatkozva azonban szovjet fogságba kerültek, s előbb valahol Romániában,¹¹² majd a váci fegyházban voltak bebörtönözve. Oly szigorú felügyelet alatt, hogy

107 A legrégebb magyar iparososztályok kialakulása. 1. közlemény. *Századok* 62. (1928) 1–3. sz. 492–528.; 2. közlemény vége. 4–6. sz. 633–645.

108 *A középkori pénzüzletek története Magyarországon, 1000–1485*. Bp., 1932.

109 Molnár Kornélia.

110 Bácskai Vera 1948 és 1953 között végezte egyetemi tanulmányait Leningrádban.

111 Mályusz később be akarta írni a tanulmány címét, de ezt végül nem pótolta. Bácskai tanulmánya, amelynek már első nyomdai levonata elkészült, a *Századok* 1956. 4–6. számában látott volna napvilágot. Erre mégsem került sor, ugyanis a *Századok* 1957. március 22-i szerkesztőbizottsági ülésén, amelyen Mályusz is részt vett, az a határozat született, hogy a jelzett számba tervezett tanulmányokat „teljes egészében” megjelentetik, „kivéve Pálóczy Horváth György tanulmányát és Bácskai Vera vitacikkét”. Feljegyzés a Századok szerkesztőbizottságának 1957. március 22-i üléséről. Bp., 1957. március 29. Lásd Ember Győző iratai. Magyar Történelmi Társulat. 1949–1964. MNL OL, P 2093. 84. doboz. (Az iratra Kulcsár Krisztina hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.)

112 Bácskai Verát férjével, valamint Nagy Imrével és annak családjával, illetve másokkal együtt a romániai Snagovban tartották fogságban, ahonnan 1958-ban hozták vissza őket Budapestre.

az öreg Burger is a fegyház közelében az utcán volt kénytelen álldogálni, ha a munkára vitt foglyok közt haladó leányát legalább egy pillanatra látni kívánta.¹¹³ A cikk hasáblevonata Pamlényi Ervin, a *Századok* szerkesztője ajándékából birtokomba jutott.¹¹⁴ Az invectiva így elmaradt, a *Századok* olvasói pedig cikkemről Komjáthy Miklós meleg hangú ismertetéséből értesülhettek.¹¹⁵

Bácskai utóbb, kiszabadulása után, mint a budapesti városi levéltár dolgozója, híven korábbi érdeklődéséhez, a mezővárosok XV. századi történetét dolgozta fel kandidátusi értekezéséül,¹¹⁶ valószínűleg kevésbé egyoldalúan, mint ahogyan engem bírált. Mindezt csak feltételesen mondom, mert bár módom lett volna értekezése felfogását összevetni cikkével, lemondtam erről. Sajnáltam az időmet. Nem vágytam tanulni a hamisítatlan, eredeti marxista felfogásból. Ennek egyeduralkodóvá tételét 1956 után a hivatalos tudománypolitika úgyszem erőtette. De hogy mennyire csak opportunizmusból lett engedékeny és szánta ideiglenesnek türelmét, azt éppen esetem bizonyítja. Az érdekeltek idegenkedése cikkemmel szemben egy jótányit sem enyhült. Ha el is ejtették marxista megbíráását, mint valami rossz pontomat megjegyezték maguknak. Bár az elkövetkező években a várostörténet fokozatosan az érdeklődés központjába került, cikkemről azonban soha említés sem történt. Mintha világon sem lett volna.

Mialatt a mezővárosok témájával szórakoztam, fő elfoglaltságom – 1951. októbertől – a *Zsigmondkori Oklevéltár* második kötetének összeállítása volt. Tanultam az első kötet keserveiből és értékesíttem tapasztalataimat. Legelőször is úgy szerveztem meg a munkát, hogy egyetlen fázisa sem maradt ellenőrzés nélkül. Annak eldöntésében, hogy minden érdemleges oklevél bekerüljön az oklevéltárba, egyedül határoztam ugyan. De itt megnyugtatót, hogy a fondokat sorra kétszer néztem át. Fekete Nagy, valamint kis részben Kumorovitz Lajos Bernát, Sallayné Magay Zsuzsa, Oszvald Ferenc, Pataki János, Szücs Jenő kivonatait magam kollacionáltam és javítottam át továbbra is. Tisztázatukat, amelyet Kállai Erzsébet készített, a premontrei Oszvald Ferenc Arisztid és a ciszterci Pataki János olvasták össze. A tisztázat hátlapjára magam jegyeztem fel, ellenőrzés után, Fekete Nagy helymeghatározásait és az általam megállapított tárgyi címszavakat, amelyeket, az oklevelek beszámozása után, az index

113 Mályusz értesülései tévesek. Bácskai Vera nem volt sem a váci fegyházban, sem más börtönben fogva tartva. A férjét ítélték el 1959-ben, aki a márianosztrai börtön foglya volt, ahonnan ő 1962-ben szabadult.

114 A hasáblevonat ma már nem található meg Mályusz hátrahagyott iratai között. Lukács Anikó, a Budapest Főváros Levéltára főlevéltárosa, akinek ezúton köszönöm meg kollegiális segítségét, átnézte Bácskai Vera hagyatékát (BFL, XIV. 292. Bácskai Vera szakmai irathagyatéka. 13. doboz), de az iratok között nem találta meg a tanulmányt, illetve a tanulmány nyomdai kefelevonatát.

115 *Századok* 90. (1956) 4–6. sz. 780–783. – Mályusz tanulmányairól lásd 782–783.

116 *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp., 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.)

részére, a számokkal együtt Kállai jegyzett ki cédulákra. Ezeket a kézirat nyomdába adása előtt magam ellenőriztem, pótolva az esetleg kimaradtakat és javítva az eltévesztett számokat. Végül a hasábkorrektúrát nem a nyomdai tisztázattal, hanem az átjavított fogalmazvánnyal én és Fekete Nagy olvastuk össze, mégpedig hogy a tisztázáskor esetleg észrevétlenül maradt hibára rájövünk. S mert tudtam, hogy keveset, ha ugyan semmit sem ér a vágóban rohanó összeolvasás, Fekete Nagy a fogalmazványt olvasta, keservesen keresgélve össze az egybetartozó részeket, aminek következtében módomban volt a sajtóhibákat felismerni és kijavítani a netán még mindég szembetűnő egyéb hibákkal együtt.

Az ily módon megszervezett munka hatékonynak és eredményesnek bizonyult. De csak azért, mert két fontos alapfeltételre támaszkodhatott. Az első – ez paradox módon hangzik – az volt, hogy rendelkezésre állott a legmagasabb képzettségű munkaerő. Az állástalan Fekete Nagyon kívül a minden jövedelem nélkül, rendjük felosztásával otthon nélkül maradt két szerzetes kitűnő kutató volt, ismert történészek.¹¹⁷ Tanítványom, Kállai Erzsébet pedig, internáló táborból kerülve haza, ugyancsak állás hiányában, szabadon maradt idejét fordíthatta a munkára. Ennek terhét valamennyiük számára könnyítette, hogy látták értelmét, hiszen érzelmeikkel a magyar történettudomány felvirágzásához kötődtek, az oklevéltárt pedig ennek érdekében készülőnek érezhették. Ha jól meggondoltuk: a rendszer valamennyiünk munkarejével és életével rablógazdálkodást űzött, és csak a kizsákmányoltság méreteiben volt különbség köztünk.

A sikeres munka második alapfeltételét a pénzbeli megalapozottság biztosította. Az Akadémia nagyobb összeget bocsátott az Országos Levéltár rendelkezésére, hogy lehetővé tegye különböző kiadványok elkészülését. Az összeg zöme a rendszer által legfontosabbnak tartott legújabb kori történet feltárását szolgálta. De jutott, Ember Győző főigazgató megértéséből, a *Žsigmondkori Oklevéltár*nak is. A legfontosabb volt, hogy havi 500 forinttal díjazva Fekete Nagy rendszeresen foglalkozhatott oklevélkivonatok készítésével. Oszvald, Pataki és Kállai pedig az akkor szokásos óradíj ellenében végezheték munkájukat. Ha egyszer valaki számba venné, mit fizetett ki a levéltár a *Žsigmondkori Oklevéltár*ra, és összehasonlítaná, mit fordított egyéb, ugyancsak célhitellel támogatott munkálatokra, merem állítani, hogy a *Žsigmondkori Oklevéltár* bizonyulna a legolcsóbbnak.

Időm nyugodt, idegeskedések nélküli beosztásával számomra is meglepően produktívnak bizonyult munkám. Ezt főleg a név- és tárgymutató elkészítése közben

117 Azaz az említett Oszvald Ferenc Arisztid és Pataki János.

tapasztaltam. Ezen otthon dolgoztam. Magam köré helyeztem Csánkit, Ortvyat,¹¹⁸ a Zichy-codex indexkötetét¹¹⁹ és hasonlókat, a helységnévtárakat L. Nagytól¹²⁰ és Fényestől¹²¹ kezdve. S azután ezek segítségével ellenőriztem a kézirat fogalmazványát és tisztázataát, sorra kézbe véve az előbbi helynév-megállapításait, míg a tárgyi címszóknál az első kötet indexét követtem. A címszavak megállapítását egyáltalán nem éreztem favágásnak. A szövegek újbóli nyugodt elolvasása sok alkalmat adott a tartalom átgondolására, a jelenségek mérlegelésére és értékelésre, a kor megismerésére. Nem mechanikus, lélektelen munka volt, mint az első kötetnél, ez az indexkészítés. Ha pedig dolgozás közben úgy tűnt fel, hogy korábban észrevétlenül maradt fogalmat érdemes volna számba venni, kipróbálhattam emlékező erőmet, melyik is volt az a korábbi oklevél, amelyben már szerepelt a keresett kifejezés.

A legtöbb szórakozást a kiadásban már megjelent okleveleknek a felkeresése közben leltem. Amíg az első kötet készítésénél beértem a hazai kiadványok és folyóiratok átnézésével, most a külföldi oklevéltárakban és időszaki kiadványokban elszórtan található oklevelek felkutatását tűztem célul magam elé. Az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtárban található történeti iratok sorozatait egymás után átlapoztam. Egyszerűbb volt így megbizonyosodni, vajon van-e utalás bennük Zsigmond korának egy-egy magyar vonatkozású oklevelére, mint a tartalomjegyzék alapján találgatnom, melyik közleménybe érdemes belepillantani. Bibliográfiai ismereteim ily módon jelentősen bővültek. Ugyanakkor a nyomtatásban már megjelent oklevelek esetében teljesebbé lett a kiadások jegyzéke. Ha pedig a közlés korábban ismeretlen szöveget tartalmazott, mindjárt elkészíthettem a regesztát. Egyelőre csak az első és a második kötetbe tartozókról. A későbbiekről csak feljegyzést készítettem, folyóiratok szerinti, nyilvántartó utalásokat.

De megint nem tudtam megállani, hogy egy-két szóval ne örökítem meg a magam számára az olyan bibliográfiai adatokat, amelyekről úgy gondoltam: egyszer még hasznukat fogom venni. Amikor a *Bibliothèque de l'École des chartes* közel száz évfolyamának¹²² végére értem, megsejtettem valamit a francia középkorkutatás fejlődéséről, érdeklődésének módosulásairól. Amint más sorozatokat vettem elő, újból és újból megisméltódtam tapasztalatom. A gráci [sic!] *Beiträge zur Kunde steiermärkischer*

118 Magyarország egyházi földleírása a 14. század elején: a pápa tizedjegyzék alapján feltüntetve. A Vatikáni Oklevéltári Bizottság rendelkezésre összegyűjtötte Ortvy Tivadar. Bp., 1891.

119 A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának oklevéltára. VII/1. Az I–VI. kötetek időrendi mutatója; VII/2. Az I–VI. kötetek név- és tárgymutatója. Bp., 1903.

120 Ludovicus Nagy: *Notitiae politico-statisticae inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum*. T. I. primus. T. II. Budae, 1828.

121 Fényes Elek: *Magyar Országának, 's a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. I–VI. kötet. Pest, 1836–1840.

122 A *Bibliothèque de l'École des chartes* 1840-től 1950-ig jelent meg, összesen 107 kötetben.

*Geschichtsquellen*¹²³ például azt mutatta meg, hogy a territoriális történet művelése mint tért át a politikai események elbeszéléséről a közigazgatás-történeti problémák megtárgyalására. Egész mulatságos volt a brünni *Alamanach*¹²⁴ átlapozása közben szerzett tapasztalatom. A cikkekből semmit sem értettem meg, a címek és évszámok éppen csak sejtették a tárgyat, mégis úgy éreztem, hogy kezdetben a cseh egyháztörténeti kutatás színvonala megfelelt annak, amelyet nálunk az 1890-es években Fraknói neve jelentett. 1910 körül azonban témaválasztás, felfogás, a levéltári források értékesítése tekintetében modernebb lett, mint a mi stagnáló egyháztörténet-írásunk.¹²⁵

A külföldi oklevéltár-sorozatokat átlapozva számra tetemesebb zsákmányt nyertem, mint amilyent a folyóiratokból szereztem. Közben pedig megismertem kiadási technikájukat csakúgy, mint a tudományos törekvéseket, amelyek különböző színvonalon megindításukhoz vezettek vagy elerőtlenedve stagnálásukat, sőt kimúlásukat eredményezték. A kötetek átlapozása közben támadt a gondolatom, hogy érdemes kiírni azokat az adatokat, amelyekben az egyetlen magyar vonatkozású magyarországi fizetési eszközt, rendszeren a magyar aranyforintot megemlítik. Megfigyelni, hogy mily összegek és mily rendeltetéssel, Európa mely tájain forognak olyanok kezén, akik kétségtelenül nem tekinthetők magyarországiaknak. Úgy gondolom, hogy az ilyen vonatkozású teljesebb anyaggyűjtés idővel hozzásegít a külkereskedelmi forgalmunk közelebbi megismeréséhez.

Nem egészen két év alatt elkészült a második kötet. 1953. július 20-án átadtam a kiadónak 7075 oldal terjedelmű kéziratomat, amely az indexet még nem tartalmazta. Az első kötetre engedélyezettnél nem sokkal több idő annak ellenére elég volt a befejezéshez, hogy most a regeszták és kivonatok száma 30%-kal több lett (6234-gyel szemben 8155), a kiadott oklevelekről részletezőbb regeszták készültek. Általában az anyag összegyűjtése szélesebb területet ölelt fel, az index pedig összehasonlíthatatlanul gondosabb és megbízhatóbb lett. Ami pedig számomra fontosnak bizonyult: idegeskedések nélkül úgy sikerült dolgoznom, hogy a munkát nem éreztem gályarabságnak.

123 A folyóiratot a Historischer Verein für Steiermark 1864 és 1902 között adta ki.

124 Morvaország történetével foglalkozó, 1927-től megjelent történeti-művelődéstörténeti évkönyv.

125 Mályusz itt a következő részt, amelyben a *Zsigmondkori Oklevéltár* első kötetének előkészületeit és jellegét foglalta össze, törölte a kéziratból: „1949-ben az Akadémiai Kiadó szerződést kötött velem, amelyben köteleztem magamat, hogy 1950-re benyújtom az I. kötet nyomdakész kéziratát. A rövid határidő vállalására az bátorított fel, hogy a közvélemény Fejérpataky gyűjtésének közzétételét értette a Zsigmondkori Oklevéltáron, oly kiegészítéssel, hogy a nyomtatásban időközben megjelent szövegek helyébe regeszták kerülnek, az eredeti terjedelem azonban változatlan marad, mivel a kieső oklevelek újonnan feltárt oklevelek kb. pótolják a kihagyottakat. Fejérpataky kézírata a kutató számára hozzáférhető lett és ez az időpont [...]”

Még a parasztságtörténeti tanulmánykötet elkészülése előtt új munka megírására nyertem alkalmat, sőt kaptam – 1954-ben – felszólítást. Foglalkozásom az egyetemi tankönyvvel állott összefüggésben. Szovjet hatás alatt a mi uraink is az ifjúság nevelését a pedagógia és a tudománypolitika legfontosabb feladatának tekintették. Mintha csak sikerén múlna a rendszer jövője. Úgy hitték, minden áldozatot megér annak biztosítása, hogy a leendő középiskolai tanárok magas színvonalú egyetemi tankönyvből sajátítsák el azt a felfogást, amelyet az egymást követő generációknak át kell adniok. Annak megértésére, mily fontos az egyetemi történeti tankönyv, szokás volt tisztelettel és bámulattal emlegetni, hogy az emberiség nagy tanítómestere, Sztálin elvtárs a szovjet egyetemek használatára szánt munkát kéziratában elolvasta és egyes állításait kritikái megjegyzésekkel kísérte.

A Történettudományi Intézet, amely a munka felelőse lett, a legszélesebb alapon, minden hazai történész bevonásával kívánta a sikert biztosítani. Így kaptam én is meghívást arra az értekezletre, amely Molnár Erik, az intézet igazgatója igazságügy-minisztériumi szobájában gyűlt össze. Azt, hogy mindenki ott volt, nem én állapítottam meg. Nekem csak az tűnt fel, hogy csak fiatalok látok, akikről nem tudom, kik lehetnek, és akikről csak később derült ki, hogy egyetemi hallgatók. A csodálkozó megjegyzésre Szabó István fakadt, amikor engem megpillantott. Molnár közléséből megtudtuk, hogy a tankönyv előmunkálataiban vehetünk részt oly korszakok feldolgozásával, problémák tisztázásával, amelyek felől a szakirodalomban még nem alakult ki elfogadható vélemény. A középkori részt tárgyaló három szerző – Léederer Emma, Elekes Lajos, Székely György – egymás közt már megállapodhattak, mire, milyen munka elvégzését bízzák, vagy kit, mire kérnek fel. Az utóbbira is volt eset, hogy csak a leglényegesebbet említsem: Kardos Tibor a nagy cél érdekében vállalta, hogy megírja a hazai humanizmus Mohács előtti történetét, s ígéretének terjedelmes könyvvel eleget is tett.¹²⁶ Mivel Kardos már ekkor a marxista tudományos életben oly szerepet játszott, mint akár Elekes, tagadhatatlan, hogy áldozatkészségének bizonyossága szerint a magyar tudományos élet vezetésére magát hivatottnak érző gárda, amelyhez ő is tartozott, komolyan vett kötelességének érezte oly magyar színvonalú tankönyv megírását, amely hosszú időre megszabja a magyarság történeti tudatát.

Nekem feladatul a Zsigmond-kori államszervezet jellemzése jutott. A téma érdekelt, otthon is voltam benne, hiszen tömérdek részletadat tolongott emlékezetemben, mintegy elrendezésre várva. Csábító volt, hogy most már nem gyűjteményes kötet munkatársi szerepét remélhettem, hanem önálló kötet szerzőségét. Ma nem tudom, miért, nem éreztem különösebb örömet. Pedig a kezdeti feltételek lényegesen kedvezőbbek voltak, mint a parasztságtörténeti munkaközösségben. Előmunká-

126 *A magyarországi humanizmus kora*. Bp., 1955.

latokra, támogatásul most is havi juttatást kaptam,¹²⁷ anélkül hogy több-kevesebb cédula felmutatásával igazolnom kellett volna szorgalmamat. Most Elekesnek kellett időnként beszámolnom. Ő azonban a harmadik alkalommal felmentett az alól, hogy az intézetben felkeressem. Rám hagyta, hogy végezzem munkámat úgy, ahogy jónak látom. Rendkívül egyszerű volt az anyaggyűjtés is. Elég volt elő vennem a *Zsigmond-kori Oklevéltár* részére készített kivonataimat, és levéltári jelzetek helyett ideiglenesen füzeteim lapszámára utalni schlagwort-szerű kijegyzéseimhez, amelyek összeségükben az anyagnak fejezetekbe tömörítését tették könnyűvé.

Annak a tankönyvi munkaközösségnek megbeszéléseit, amelybe tartoztam, Léderer vezette. Ezek kötetlenebbek voltak, mint a korábbiak, és egy-egy beszámoló meghallgatására és megvitatására korlátozódtak. Magay Zsuzsa Giskráról készített szakdolgozatának,¹²⁸ Kardos Tibor nagy munkájának megbeszélésére emlékezem. Nem jelent meg mindenki valamennyi alkalommal. Az egész annyira kötetlen volt, hogy jóformán nem is tudtam, kik a tagok. Egy alkalommal feltűnt egy magas fiatalember, akit az akkori viszonyok közti meglepő modortalanság, nagyképűség és hányaveti önteltség jellemzett. Mint kiderült – mivel nem mutatkozott be –, ezt úgy kellett utólag megtudakolnom: Szücs Jenőnek hívják és debreceni származású. Az utóbbi körülmény sok mindent megértetett velem. Úgyhogy egy másik alkalommal, amikor ismét eljött, megjelenése már kevésbé volt visszatetsző. Mollay Károlytól hallottam később, hogy Eötvös-kollégista volt. De mint ugyanó indignálódva hozzátette, bár tudta róla, hogy tanít a kollégiumban, köszönés nélkül szokott elhaladni mellette. Az én dolgozatom vitáján új oldaláról mutatkozott be. Kifogásolta, hogy a Zsigmond-kori polgárság élete legfőbb problémájának nem a céhek és a kontárok közti ellentétet látom. A túlbuzgalom, amely a marxizmust ennyire leegyszerűsítette, Léderernek is sok

127 Ennek a támogatásnak az elnyerésében jelentős szerepet játszott Léderer Emma, aki az MTA II. Osztálya számára 1953. július 20-i keltezéssel feljegyzést készített, amelyben az alábbiakkal indokolta Mályusz anyagi támogatását: „Mályusz Elemér a II. Osztály megbízásából készíti a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetét. E munkájával kb. elkészült, és így most nagyobb összeget fog kézhez kapni előlegként, mint majd a munka elkészültekor. Mályusz Elemér azonban kb. 1 év óta nem részesül semmiféle akadémiai támogatásban és igen csekély nyugdíjából él családjával együtt. Mályusz igen jó munkát végzett az elmúlt években, nemcsak a Zsigmondkori oklevéltár elkészítése körül, hanem XIV. századi parasztságtörténetben írt két tanulmányában és az első tankönyvkötethez készített Zsigmondkori államszervezetről szóló, bár még átdolgozásra szoruló előtanulmányában. Mályusz határozottan közeledett a marxizmushoz és igen nagy tudását továbbra is hasznosítani lehetne. Helyesnek tartanám, ha az Akadémia számára ösztöndíjprémium vagy más formában az elismerést is jelentő pénzüsszeget utalna ki.” „Pach Zsigmond Pál Fejér Klárának. Csatolva megküldi Léderer Emma feljegyzését Mályusz Elemér ügyében. Az Intézet indokoltnak tartja nevezett esetleges premizálását, vagy anyagi problémáinak más úton történő rendezését. Bp., 1953. július 25. Mályusz Elemér premizálása 1953.” MTA Lt. II. Osztály 71/1.

128 Magay Zsuzsa: *A huszítizmus a Felvidéken és Giskra János*. Kézirat tanulmány az MTA Történettudományi Intézet archívumában. 59. [H. és é. n.]

volt. Mindjárt helyre is igazította Szücsöt, amivel mentesített engem, hogy külön feleljek neki.

Egyébként beszámolómban lényegében tartalmazta mindazokat az elemeket, amelyeket később különböző tanulmányaimban részletesen megtárgyaltam. Bár előadásom hosszúra nyúlt, mivel az új eredmények ismertetésére korlátozódtam, nem kész könyv szerkezete szerint tagozódott és megmaradt egyszerű munkabeszámolóknak. Arra, hogy könyvvé kerekítsem ki, még korán volt. A Közoktatásügyi Kiadóvállalattal 1951. november 20-án – tehát másfél hónappal a *Zsigmondkori Oklevéltár* ügyében az Akadémiai Kiadóval kötött szerződés után – megállapodtam, hogy 1952. november 15-én átnyújtom a *Magyar államszervezet Zsigmond korában* című tíz éves könyv kéziratát,¹²⁹ Fejér Klára, a II. Osztály szaktitkára 1952. január 5-iki kérdésére azonban, milyen stádiumban vannak munkáim, már csak az *Oklevéltár* elkészülését mertem megígérni. Később nyilvánvalóan magamnak kellett volna utánajárnom. Ettől azonban visszatartott a nemtörődőmség, amelyben a *Zsigmondkori Oklevéltár* második kötetének kézírata részesült.

Annak ellenére, hogy Fejér Klára ugyancsak 1952. január 5-én biztosított arról: az oklevéltárat az Akadémia Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága felvette könyvkiadási tervébe, én pedig eleget tettem kötelezettségeimnek, az egész 1953. év úgy telt el, hogy a kiadó bele sem tekintett a kéziratomba. S csak amikor Kumorovitz közölte Lédererrel, hogy úgy látja, letört engem a részvétlenség, és lektoraim – Léderer és Elekes – közbenjártak érdekekben, került sor valamikor 1954-ben egy további, ha nem is érdemleges lépésre. Jó esztendei hallgatásukkal mintha azt akarták volna elérni, hogy közben lelkiismeretesen tanulmányozzák az oklevélkivonatokat, s keresik a módot, mint lehetne tanácsaikkal gondosabb munkára serkenteni engem.¹³⁰ Az összehasonlítás az 1950. év embertelen siettetése és 1953 bántó kényelmeskedése között, tetézve a Tudományos Minősítő Bizottság elutasításával, meg az ügynevezett tudóspótlék megvonásával,¹³¹ szükségképpen a megcsalás érzését keltette fel bennem.

129 A mű megírását az MTA Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat egyaránt támogatta. Az intézet vezetősége a monográfia megjelentetését az alábbiakkal indokolta: „A központosított monarchia magyarországi viszonyainak megvilágításához nagymértékben hozzájáruló, nagy forrásanyag alapján készülő munka.” A 10–15 ív terjedelmű és 2000 példányban, az Akadémiai Kiadó gondozásában kiadandó könyv lektorálására Elekes Lajost és Léderer Emmát kérték fel. Lásd erről: MTA Lt. MTA Történettudományi Intézete iratai. Int. Vegyes jelzetek. 2. [doboz.] BI/b. 1953.

130 Nem ismeretes, hogy Elekes és Léderer mikor készültek el lektori véleményükkel. Mindazonáltal tény, hogy a Történettudományi Intézet 1953., 1955. és 1956. évi könyvkiadási tervében egyaránt szerepelt Mályusz művének megjelentetése. Lásd MTA Lt. MTA Történettudományi Intézete iratai. Int. Vegyes jelzetek. 2. [doboz.] BI/b 1953; 4. [doboz.] BII/c 1955, 1956.

131 Lásd erről a 69. sz. jegyzetet.

Tartósan rossz hangulatban kaptam meg 1954 tavaszán a tankönyv középkori részének sokszorosított példányát a meghívóval együtt, hogy a kézirat vitáján¹³² adjam elő én is észrevételeimet. Nehéz lett volna kitérni a felszólítás elől, és mert a kéziratot érdeklődéssel olvastam el, benyomásaimnak írásban összegezése nem okozott fejlődést. Mint akit semmi sem kötelez, őszintén beszéltem. Elismertem a jót és megmondtam, mi nem tetszik. Az adott pillanatban eljárásom nagyobb sikert aratott, mintha hatásvadászatra készültem volna fel. A kézirat még a Rákosi-kor dogmatizmusát lehelte, 1954 tavasza azonban már a merevség oldódását kívánta. Az utóbbi mikéntje felől legfeljebb halvány sejtések derenghettek. Hol és milyen mértékben lehetne valamit változtatni, azt a pártfegyelemhez szokott historikusok tudhatták a legkevésbé, de belőlük hiányzott leginkább a bátorság is eltérni a megszokott sablonoktól.

A szabad mozgáshoz ezzel tág terem nyílt. Kifogásaim nem a marxista történet szemlélet ellen irányultak, hanem annak továbbfejlesztését sürgették. Helytelenítettem, hogy a parasztságtörténeti tanulmánykötetből Székely kihagyta Belényesi munkáját, és ezzel lemondott arról, miszerint a parasztság életét sokoldalú ábrázolásban lássuk. Anélkül, hogy egy szóval is jeleztem volna mindenki megérthette: az osztályharc egyedüli fontosságát hangsúlyozó szemléletet kifogásolom. Ugyancsak Székely szárazságának helytelenítésével ért fel Pankratovának és vele a szovjet történettudománynak a dicsérete, amiért a középkori Grúzia feudális társadalmának lovagi művelődését pozitívan értékeli. Azt határozottan megmondtam: bár mai ismereteink alapján a művelődési jelenségeknek a társadalmi fejlődéshez kötődése ma még nem írható le, de arra, hogy a kutatás ebben az irányban haladjon, Marx és Engels pozitívan utaltak. S ha ők nem hagytak hátra kidolgozott útmutatást, ennek csak az lehet az oka, hogy nem volt idejük foglalkozni a kérdéssel. Következésképpen az utóknak kell megpróbálni, hogy a helyes kutatási módszert megtalálja.

Szerencsésnek bizonyult az az elhatározásom is, hogy a munka erényei, a többlet jellemzésére, amennyivel a polgári történettudomány szintézise, Hóman–Szekfű *Magyar története* felett áll, nem Elekes, hanem Léderer részét választottam.¹³³ Tettem ezt Léderer iránti előzékenységből, hogy hálámat kifejezzem, amiért 1945-ben mellem állt. De azért is, mert a XI–XII. századi társadalmi változásokról valóban mélyreható stúdiumokra támaszkodóan adott képet. Távol élve a világtól nem tudtam, hogy Léderer ellen komplot szerveződött, zömében az intézet tagjai között. Akik most, hogy elhagyta osztályvezetői állását,¹³⁴ és ezzel hatalma megszűnt felettük, nagybátran őt választották – Pach Zsigmond Pál csendes beleegyezésére is számítva –

132 Az 1954. június 11–12-én és július 1–3-án lezajlott vitáról lásd Makkai László: A „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv első kötetének vitája. *Századok* 88. (1954) 4. sz. 636–650.

133 Léderer Emmát a honfoglalás és az Árpád-kor történetének elkészítésével bízták meg.

134 Léderer 1945 és 1950 között a Magyar Országos Levéltár osztályvezetője volt.

támadásaik célpontjaul. Miután az első nap délelőttjén a felszólalók sorra Léderert bíralták, az én délutáni felszólalásom, bár elkészített szöveget olvastam fel, úgy tűnt fel, mintha az elhangzott támadások ellen léptem volna fel.¹³⁵ Azt hiszem, ennyi önállóság nemcsak szokatlan, hanem meglepő is volt.

Felszólalásom hatására csak a vita résztvevőinek szeméből, esetleg viselkedéséből következtethettem. Révész Imre püspök, akadémikus, aki délelőtt elsőnek szólt fel,¹³⁶ akkor még nem vett észre, este már barátságosan üdvözölt. Mindazok a történészek – Eckhart Ferenctől Barta Istvánig –, akik hozzászórtak és beletörődtek, hogy az élet margójára félretoltan édelegjlek, most meglepődtek és egyszerűen nem értették, mit teszek. Bizonyára voltak közöttük, akik renegátnak tartottak. Talán meg is könnyezték, hogy csalódnuk kellett bennem (ha tudniillik ők már kénytelenek voltak a húsos fazék mellé ülni). A többség opportunistának tarthatott. Erre gondolt Molnár Erik is, ezért fordult még felszólalásom alatt a mellette ülő Lédererhez ily gyanújának adva hangot. De mert azt a tiltakozó megnyugtatót hallotta, hogy az én esetemben erről nem lehet szó, a vita után, amikor velem és Elekessel négyen együtt maradtunk, gratuláció formájába csomagolta tamáskodását, mondván: „Ha őszintén gondolja, amit mondott, ahhoz csak gratulálni tudok.”

Ha Molnár emlékezete csak kevéssel erősebb, hamarosan meggyőződhetett volna, hogy nem a konc reménye csábított. Májusban történhetett, az akadémiai nagyhéten, amikor az akadémiai kutatóintézetek be szoktak számolni munkájukról és programot csinálnak az elkövetkező évre, hogy elhatározódott aktív szolgálatba és a Történettudományi Intézet státusába vételem. Ismerve Molnár passzivitását, feltételezem, hogy a gondolat Pachtól és az Akadémia II. Osztályának a szaktitkárától, Fejér Klárától származott.

Az utóbbi messze túlmenően adminisztrációs jellegű hatáskörén, nagy önállósággal intézkedett a történészek sorsa felől, felhasználva az osztály elnöke, Fogarasi Béla tapasztalatlanságát, és az egymást követő osztálytitkárok energiátlanságát. Velem szemben mindég jóindulattal viselkedett. Elsőéves korában hallgatott, amikor Hómant helyettesíttem.¹³⁷ Ma is emlékezem, hogy az első pad jobb szélén, az ablaknál ült hozzá hasonlóan előnytelen külsejű barátnője, Gönczi Erzsébet mellett. Tudtommal nem adtam rá alkalmat, hogy ellenszenvesnek találjon. Jóban volt Edittel is, akivel a Hajnal-gyakorlatokon barátkozott össze.

1930 után először az intézet parasztságtörténeti vitáján láttam viszont. Ekkor hatalmas teljében volt. Ezt észrevehettem abból is, hogy miután elkéstem, éppen akkor

135 Mályusz bírálatáról Makkai L.: A „Magyarország története”, i. m. 639., 642.

136 Uo. 643.

137 Lásd erről a III. fejezetet.

foglalt helyet egy társaság a hosszú asztal mellett a közelemben, amikor beszéltem, és így nem üdvözölhettem őt. A társaság eloszlása után még mindég úgy viselkedett, mintha várná: pótlom udvariasságom elmulasztott jelét kifejezni. S mert ezt nem tettem meg, anélkül távozott, hogy megszólításával kitüntetett volna. Mindezek ellenére 1954 elején, amikor – személyesen vagy írásban, már nem tudom – hozzá fordultam segítségét kérve, jóindulattal intézkedett.

A tudóspótlék 1953 közepén bekövetkezett elvesztésével, és mert a *Zsigmondkori Oklevéltár* második kötetére lektoraim késedelmeskedése miatt előleget nem kaphattam, anyagilag nehéz helyzetbe jutottam. Hogy ebből kilábaljak, bejelentettem, hogy az *Oklevéltár* következő kötetének előkészítésével csak úgy foglalkozhatom, ha a kiadó tiszteletdíjam terhére havonta ezer forintot ad előlegül. Nem volt tehát szó segélyről, még kevésbé hivatkoztam holmi 1945-iki [sic!] miniszteri ígéretre, hiszen ezzel már csak közderűt ébresztettem volna, hanem – legalábbis így képzeltem – egy már kétszeresen igazolt munka folytathatásának biztosítására tettem javaslatot. Fejér válasza az volt, hogy a kiadónak nincs módja ilyen formában előleget folyósítani. Ugyanakkor 1954. március 4-iki kelettel értesített arról, hogy a II. Osztály tudományos munkám végzéséhez márciustól kezdődőleg a folyó évre havonta 700 forintot biztosít, amely összeg az ELTE Újkori Magyar Történész Intézeténél minden hó 25. és 30. között áll rendelkezésemre.¹³⁸ Az intézkedésért azért is hálás voltam, mert az értesítésből hiányzott a segély kifejezés, bármennyire is erről volt szó.

Ennél az év végéig szólónál tartósabb, sőt végleges megoldást kínált fel Fejér 1954 tavaszának vége felé, amidőn kívánságára felkerestem az Akadémián. Biztosra vette, hogy gondolkodás nélkül elfogadom ajánlatát. Ezért is szólt oda oly vidáman munkatársnőjének, amikor keresztülmentünk ennek szobáján: „Mindjárt visszajövünk.” Nos, nem került rá sor, hogy a hölgy, aki a személyzetis referenssel volt azonos, kikérdezzon nacionálém felől és elkérje személyi irataimat. Fejér csodálkozva hallgatta, hogy nincs kedvem aktív szolgálatba lépni. Ugyanis sokra értékelem, hogy nem vagyok kénytelen emberekkel érintkezni, nem vágyódom társaságuk után, elszoktam tőlük. Mint elriasztó példára hivatkoztam a bántó bírálatokra, amelyekben az iménti tankönyvvitán Léderert egykori munkatársai, sőt egyik egyetemi tanársegédje részestítették,¹³⁹ egyszerre megfélemlítve mindarról a segítségről, amelyben részesültek. Annyira elriasztott az emlékezés egy teljes évtized csalódásaira, a keserűség annyira fojtogatott, oly mértékben idegenkedtem belekeveredni egy vadidegen társaságba,

138 Lásd az erről szóló hivatalos iratot: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Vö. erről még Léderer Emma említett előterjesztését.

139 Molnár József.

annyira nem volt kedvem újból elkezdni az életet, hogy ki nem fogytam az ellenvetésekből.

Ha boldoggá tételem lett volna a cél, Fejér már rég abbahagyta volna a rábeszélést. De ha valamiről, éppen az én érdekemről nem volt szó. Nagy Imre miniszterelnöki kijelentése után, hogy a régi értelmiség tagjai közül többen méltánytalan elbánásban részesültek a Rákosi-korban,¹⁴⁰ a Történettudományi Intézet szükségét érezte igazolni: megértette az intő szót és kész javítani magatartásán. Alibiül kívántak felhasználni Pachék. Kosáryt vegyék vissza vagy Bendát?¹⁴¹ Ezeknél én mégis veszélytelenebbnek látszottam. Joggal gondolhatták, hogy tíz év tapasztalatai megpuhítottak. Különben is világszerte ismert taktikája a tudományos életnek, hogy a hatalom birtokosai a közvetlenül következő generáció feje felett átnyúlnak a még fiatalabbakhoz és ezeket pártfogolják, miért ne lehetne most kivételképpen a nálunknál idősebb generáció egy tagját kijátszani a közvetlen riválisok ellenében? S mert ez volt az elhatározás, végig kellett hallgatnom Fejérnek ad personam [személy szerint] szóló érveit.

Az egyik úgy szólt, hogy az intézet új, Belgrád rakparti székházában külön szobám lesz, ahol zavartalanul dolgozhatom. Amire könnyen felelhettem: pontosan ez az, amire nincs szükségem, hiszen otthon a szükséges könyvekkel felszerelt szobám van. Nem volt már ily könnyű elbagatellizálni az ígéretet, hogy a könyvtári könyvkölcsönzés, kézirataim legépelése terén számottevő segítségre számíthatok. S ha nem is hittem el, hogy szakmabeliek közt élve, velük egy közösségbe tartozva többoldalú lesz az egyéniségem, kivédhetetlennek éreztem az érvet: „Magának fiatal felesége van, miért akarja, hogy ne jusson neki az élet előnyeiből?” S végül, amivel szemben, úgy éreztem, minden ellenállásom megtörik, nem maradt el a gyerekek jövőjére figyelmeztetés. Végül is azzal váltunk el, hogy még gondolkozni fogok, megfontolom a dolgot.

Otthon nyíltan megmondottam, hogy az ajánlat, amelyet kaptam, nem elég kedvező. Keveslem az árat, amelyen meg akarnak vásárolni. Családom egyértelműleg ellenem volt. Miklós közvetlenül érettségi előtt állt, kevés reménnyel, hogy felveszik az orvosi karra, és még mindig élénken emlékezve gimnáziumba jutásának körülményeire. Ami különösen meglepett, Kacor is aggódott saját sorsa miatt. Edit hallgatott, mintha már semmit sem remélne. Ez a leírásom azonban nem teljes a helyszínrajza nélkül. Az egykori hálószobában ültünk, ahová a fürdőszobán keresztül vezetett bejárás. Ez volt most a lakószoba, ebédlő és Edit, meg a fiúk számára háló, Edit recamier-jával, Kacor normális és Miklós összecukható ágyával! Kályha helyett egy takaréktűzhely szolgáltatta a meleget és adott alkalmat vízmelegítésre. Az ebédlőasztal közvetlenül a

140 Mályusz Nagy Imre 1953. július 4-én meghirdetett, „Új szakasz” elnevezésű, új politikai kurzust elindító programjára utal.

141 Kosáryt és Bendát 1949. szeptember 13-án bocsátották el négy további munkatárssal együtt az intézetből. Vö. erről Romsics I.: Kosáry Domokos, i. m. 1464.

Linzi lépcsőre néző ablak előtt hozzátolva állott. Én az asztal hosszanti oldala mellett a szobának háttal ültem, tőlem balra a főhelyen Edit, míg a fiúk hátul úgy ültek, hogy nem láthattam őket. A lakás többi részén úgy osztoztunk meg, hogy én dolgozószobámban, könyveim közt éltem. Anyósomnak az egykori háztartási alkalmazotti szoba jutott. Társbérelőinké két szoba volt, de mint átjárót használták bútorokkal tetőtömött, fűthetetlen legnagyobb szobánkat.

Mi sem természetesebb, hogy három felnőtt egyre nehezebben bírta az összezsúfoltságot, amit nyolc-kilenc évvel azelőtt még vállaltak kényszerűségből, de abból minden áron szerettek volna kitörni. Ugyanakkor olyan apához vágyódtak jutni, aki miatt, nyugdíjazottsága miatt, nem kell restelkedniök, s akitől remélhető, hogy jobb megélhetési viszonyok közé segíti őket. Szegények valami varázserőt tulajdonítottak nekem, ami menten átalakítja sorsukat, mihelyt egyetlen szóval igent mondok. Nem is értették, hogy lehet gondolkozni a teendők felől, hiszen az előnyök nyilvánvalóak. Nem unszoltak cselekvésre, csak saját helyzetükről beszéltek, és ez volt a rosszabb, mert nem védekezhettem. Éreztem, hogy elbukok, és most bukom el.

Szégyelltem magamat, hogy annak a társaságnak, a magyar történettudomány irányító klikknek, amelyet szívből nemcsak azért utáltam, mert a szovjet talpnyaló kiszolgálója, hanem mert elárulta az elszakított területek magyarságát; annak a hitvány, nyomorult bagázsnak, amelyre ha csak rá gondoltam, mindég tajtékozós düh fogott el, kiszolgáltatom magamat. Gondolatban behódoltam. Talán, ha lett volna megkapaszkodnom valaki kezében, ha tudom valakiről, hogy most, félretaszítottan többre becsül, mint amikor még volt tőlem várnivalója, ennek az egyetlen embernek a kedvéért vállaltam [volna] a „mártírságot”. De ilyent nem tudtam találni.

Az egykori tanítványok? Barta István ebéd közbeni fecsegései ölébe hulló külön bevételeiről nemcsak a hirtelen jómódba jutó ember dicsekvései voltak, hanem az elégedetté is, hogy többre vitte nálamnál, hiszen neki nincsenek filléres gondjai. Amitől velem társalogva visszatartotta magát, azt a fiúkkal gátlás nélkül érezte. Megesett, hogy a fiúk távollétében vele együtt ebédeltek Vaséknál. Nem kedvelték őt froclizásai miatt. El nem tudtam képzelni, mit „fizet vissza”. Balázs Éva? Őt, aki a Történelmi Társulat kiadványügyeit kezébe kaparintva fontos hatáskör birtokosává lett, éppen ez idő tájt gyakran kérdezgettem, számíthatok-e a *Zsigmondkori Oklevéltár* folytatólagos kötetének megjelentetésére, mire nevetve világosított fel: „Drága professzorom, csak nem képzeled, hogy ki fogják adni az oklevéltárat?” És Jakó Zsiga? Megtartotta a formákat. Megírta és többekkel egymás után élőszóval közölte, hogy abbahagyja levelezését, mivel figyelik.¹⁴² Ne vegyem tehát rossz néven, ha nem válaszol. Mire mindég megnyugtattam, hogy nem fogom többé nehéz helyzetbe hozni.

142 Jakó levele Mályusznak. Kolozsvár, 1948. február 6. MTA KIK Kt. Ms 6401/274.

Visszahúzódását megértettem. Mégis fáj, amikor megtudtam, hogy Borsával változatlanul levelez.

Ha el is döntöttem magamban, hogy teljesítem Pachék kívánságát, nem siettem elhatározásom közlésével. Nem mintha nem vágyódtam volna állandó elfoglaltságot biztosító munkahely után, amelyhez tartozni a Rákosi-korban az emberi mivolt teljesértékűségének elismerését jelentette. Abból kirekesztette lenni, pedig a megbélyegzettséget.

1953-ban a messze távolból felködlött olyan intézmény, amelyben örömmel vállaltam volna munkát. Ez a Fővárosi Múzeum volt.¹⁴³ Alkalmat ahhoz, hogy ábrándok ébredessenek bennem, a főváros történetének feldolgozása utáni érdeklődés adta meg. A Salamon Ferenc monográfiája óta állandóan növekvő vágy, jól dokumentált feldolgozást adni a budapestiek kezébe szülővárosuk múltjáról, ebben az időben új tápot kapott. A közvetlen indíték Moszkva története első kötetének megjelenése¹⁴⁴ volt. A hatalmas kötet lelkesítően hatott, példakép lett, amelyre hivatkozva fel lehetett eleveníteni – immár az új világ ízléséhez alkalmazkodva – Budapest története megírásának tervét. Azt magam is természetesnek tartottam, hogy a Szendy Károly nevéhez fűződő sorozat,¹⁴⁵ amelynek a középkort feldolgozó kötetén 1942–1943-ban dolgoztam,¹⁴⁶ nem támasztható fel. Azt ellenben magától értetődőnek véltem, hogy a középkori oklevéltár kiadása folytatódjék, mégpedig a Csánki-félenél szélesebb körű, sőt teljességre törekvő anyaggyűjtéssel.¹⁴⁷

A nagy monográfia előkészítése és megírása ügyét, amelyet 1945-ig a Fővárosi Levéltár és a Szekfű által irányított szerkesztőbizottság gondozott,¹⁴⁸ a múzeum főigazgatója, Gerevich László vette kezébe.¹⁴⁹ Ő, amint a főigazgatóságot ügyesen megszerezte magának azzal, hogy idejében belépve a pártba, meg merte tenni azt, amitől mások viszolyogtak, és felfelé tudományos képzettségével tekintélyt, lefelé kollégái körében a párt támogatásával hatalmat biztosított magának. Idejét dicséretre méltó szorgalommal arra használta fel, hogy az állásához még hiányzó tudományos tekintélyt, irodalmi munkássága hiányait pótolva, megszerezze. Engem lekötölezett azzal, hogy bevett a nagybizottságba,¹⁵⁰ amelyet a főváros történetének megírására szervezett.

143 Azaz a mai Budapesti Történeti Múzeum.

144 *Izstorija Moszkvi. Tom I. Period feudalizma XII–XVII. vv.* Moszkva, 1952.

145 Lásd erről bővebben a VI. fejezetet.

146 Kis P.–Petrik I.: i. m. 250. Vö. még Mályusz Budapest története kapcsán a VI. fejezetet.

147 Lásd erről bővebben a VI. fejezetet.

148 Budapest Története Szerkesztőbizottság, melyet Kelényi B. Ottó vezetett. Lásd erről még a VI. fejezetet.

149 Gerevich tevékenységéről lásd bővebben Lócsy E.–Kubinyi A.: i. m. 30.; Kis P.–Petrik I.: i. m. 248., 250., 253., 255., 257.; Kenyeres I.: i. m. 380.

150 A szerkesztőbizottság 1953-ban alakult meg, melynek ettől kezdve Mályusz is tagja volt. Vö. Mályusz szerepéről, a főváros történetére vonatkozó oklevelek kiadásának mályuszi koncepciójáról és a

A megilletődöttségtől egészen elbátortalanodtam, hogy az első üléseken Ortutay Gyulával és Tolnai Gáborral, a későbbiekben rendszeresen Mátrai Lászlóval és Réti Lászlóval, a Munkásmozgalmi Intézet igazgatójával ülhettem egy asztal mellett. S tanúja lehettem, hogy egy alkalommal, mindjárt kezdetben, a Fővárosi Végrehajtó Bizottság elnöke, Pesta László is kitüntetett megjelenésével bennünket. Magam úgy éreztem, mintha a Horthy-korban volnék. Azzal a különbséggel, hogy akkor József Ferenc főherceg megjelenésén hatódtam volna meg, most ellenben a kőművesből lett elnökén, aki különben szintén szerényen és érdeklődve követte a tárgyalást. A bizottság elnöke, Pesta László, eredeti foglalkozására orvos, a végrehajtó bizottság helyettes elnöke volt. Kedves, figyelmes, udvarias ember, aki a tanácskozásokat hivatali helyiségében mindenkor kellemessé varázsolta, lényegében azonban előzetesen és utólagosan egyaránt azt tette, amit Gerevich kívánt.

Gerevich pedig éppen azt nem akarta, amire vágyódtam. Egy alkalommal, amikor megemlítette, hogy a Táncsics utcai Erdődy- (Hatvány-) palotát megkaphatná a múzeum részére, felajánlottam neki: elmegyek oda portásnak. Milyen nagyszerű is lenne szép meleg időben kiülni a kertbe és gyönyörködni Budapest fényeiben. Ezért cserébe szívesen el tudnám télen söpörgetni a havat a ház előtt. Mennyivel közelebb volnék a levéltárhoz is, tettem hozzá, nem kellene a Batthyány utcából feljárni. Felajánkozásom sajnos eredménytelen maradt. Gerevich úgy tett, mintha nem értené meg célzásomat. Pedig hát arról volt szó, hogy azon határok közt kívánt tartani, amelyek közé leszorítva éltem. Számára egyedül az volt a fontos, hogy a Budapestre vonatkozó középkori oklevelek összegyűjtését irányítsam. Ezt pedig – gondolta és igaza is volt – a múzeumtól függetlenül is megtehetem. Konkrét kérésem 1953-ban nem is lehetett, hiszen magam sem tudtam elképzelni, hogy archeológiai szakismertetek nélkül lehet valaki muzeológus. Tévedésem csak akkor derült ki, amidőn – 1954 őszén – Kubinyi Andrást, éppen javaslatomra, Gerevich bevette a múzeum státusába, és feladatává az általam összegyűjtött oklevélmásolatok rendben tartását tette. Majd bevette Kumorovitz Lajost, aki az ásatási módszer ismerete nélkül is a középkori osztály vezetője lett. Valószínűnek tartom, hogy az én alkalmazásomnak sem lett volna szakmai akadály, politikai már inkább.

Gerevichet azonban más megfontolások tartották vissza. Elsősorban a Deértársaságban nyert ifjúkori benyomásai, amelyek – akkor klerikális fogantatású indítékokból – beleszuggerták, hogy nem vagyok képes Budapest történetét megírni. Klerikális gátlásai, igaz, közben elmúltak, most azonban a marxista jellegűek uralkodtak el benne. Semmit sem nyújthattam neki, csak teherétel lehettem. Mindent,

szerkesztőbizottságról, illetve annak munkájáról bővebben Lócsy E.–Kubinyi A.: i. m. 30.; Kubinyi A.: i. m. 7.; Kis P.–Petrik I.: i. m. 249–252., 256–257.; Kenyeres I.: i. m. 380.

ami hiányzott belőlem, megtalálta Székelyben. Gondolkozásában marxista, máris tekintély a pártban és a történettudományban, aki kapva kap minden témán, ami csak feltűnik a magyar történelem művelésével kapcsolatban bármely szellemi tudomány területén. Olyan jellegzetesen történeti stúdium művelésére pedig, mint a várostörténet, falánk étvággal kész rávetni magát.

Amikor talán 1952-ben a lengyelek nemzetközi tanulmányúton bemutatták autókörúton városaikát és azok keletkezését, külföldi szakemberek, mint a belga Ferdinand Vercauteren, a helyszínen cserélnek eszmét, Gerevich mellett ki más is képviselhetette a magyar történettudományt, mint Székely? A hosszú út barátokká tette a két magyart. Gerevichnek volt mit várni és kapni szövetségeseitől. Miért is ne tett volna eleget kívánságának, hogy ő írja meg Budapest XIV. századi történetét. Ez a gondolat, hogy évszázadok szerint szétdarabolni egy város történetét, jellemző Székely korlátoltságára. Nem az európai várostörténet külföldi irodalmában felvetődő problémák megismerése során próbálta megérteni Budapest múltját és ennek periódusokra bomlását, hanem a legkezdetlegesebb beosztást alkalmazta. Mivel pedig ő a parasztság történetének megírása közben a XIV. század specialistája lett, egészen jóhiszeműen magától értetődőnek vélte, hogy mint Budapest monográfistája szintén ezt a kort foglalja le magának.

A kedvéért alkalmazott elvnek megfelelően az Anjou-kort megelőző rész kidolgozása, tehát a keletkezés problémájának a megoldása Györffynek jutott. A XV. század feldolgozását pedig Gerevich nekem szánta. Az utóbbi terv felmerülésének idejére pontosan nem emlékszem. Úgy rémlik, jóval később került reá sor. 1954-ben semmiképpen nem hallhattam célzást sem, mert ez esetben akkor jeleztem volna, hogy tapasztalatom szerint kielégítően Budapest középkori történetét egyetlen tollnak kell megírnia. Tehát Székely vállalkozzék egyedül, vagy ha ő ezt nem teheti, más valaki.

Mennyire igazam volt, másfél évtized múlva bebizonyosodott. Ha már kezdet kezdetén nem foglaltam állást a Székelynek udvarló tervvel szemben, annak oka nem egyedül bátortalanságom volt – szembeszállani a marxista történettudomány két kimagasló reprezentánsával –, hanem mert azt hittem, hogy Gerevichnek van Budapest középkori történetéről oly koncepciója, amely erősebb, mint az enyém. S erre támaszkodik, amikor úgy tesz, mintha sejtelve sem volna, hogy Kelényinek 1944-ben átadtam kéziratomat. Éppen, mert ennek sorsa máig 1975 sem tisztázódott, időnként pedig felmerültek hírek, mintha valahol valaki látta volna. Nem bírtam megsemmisülni tudni és görcsösen ragaszkodtam a bár kezdetleges, de mégis csak egy végében megírt, egységnek felfogott középkori Budapest-történethez. Kár volt, hogy nem tudtam leszámolni illúzióimmal, de még inkább kár volt Gerevichnek valamiféle koncepciót tulajdonítanom. Ilyen egyszerűen nem volt.

Talán 1955-ben, vagy később, lett volna alkalmam a magam elgondolását, lényegében egyetemi kollégiumom eredményeit összefoglalva megismertetni. Amikor Wellmann Imre volt Budapest főlevéltárosa,¹⁵¹ és ebben a minőségében részt vett a bizottság ülésein, szóba került, sőt sokáig napirenden volt egy rövid, népszerű Budapest-történet kiadása. Főleg Pesta László szerette volna, ha megjelenik egy olvasmányosan megírt kismonográfia. Wellmann, a kitűnő stilisztá vállalta volna a munkát. Feltételül azonban azt kötötte ki, hogy a középkori részt én írjam meg. Mint negyedszázaddal előtte a polgárságtörténettel, most is dilemma elé kerültem. Közöljem eredményeimet egy esszészerűen megírt áttekintésben, vagy várjak az alkalomra, amíg tudományos apparátusú monográfiában közölhetem ismereteimet? Mint annak idején Szekfűnek, most Wellmannak adtam kitérő választ. Mire ő is felhagyott a tervvel.

Mint akkor, most is megbántam lépésemet, de megint csak későn. Wellmann-nal találkozásaim 1954-ben oly lépés megtételére készítettek, amelyért volt okom szemrehányásokat tenni magamnak. Az ő rábeszélésére ekkor váltam meg a Csánki-gyűjtésből készített kivonataimtól.¹⁵² Mivel a Csánki által lemásoltatott anyag az ostrom alatt jórészt jórészt megsemmisült, regesztáim értéke azért is megnövekedett, mert én még használhattam olyan oklevélmásolatokat, amelyek eredetije közben eltűnt vagy[elpusztult]. De függetlenül attól, hogy ilyen módon különleges értéke lett egyes másolataimnak, maga a kézírásomban meglévő anyag alkalmas volt a Budapest múltjával foglalkozók munkáját megkönnyíteni, mert a terjengős oklevélszövegek lényegét kiragadva mentesített az érdektelen részek átolvasásától és könnyen kezelhető áttekintést adott. Wellmann szíréhangú fuvolázása még engem is megejtett. Nem csodálom, hogy a nők elcsábításában oly nagy sikerei voltak. Milyen nagy hasznára lesz a tudományos kutatásnak, ha egy közintézmény gondozásába kerülnek kijegyzéseim. Szűkös lakásviszonyaimon segít, ha nem foglalnak helyet nálam és különben is azok a lakásom közelében maradnak, s bármikor átsétálhatok a múzeumba stb.

Mindez megejtett, és mert ugyanakkor pénzre volt szükségem, eladtam anyagomat a múzeumnak.¹⁵³ A vételárat annak alapján állapítottuk meg Gerevich-csel, hogy

151 Wellmann Imre 1951 és 1957 között a Fővárosi Levéltár igazgatója volt.

152 Lásd erről a VI. fejezetet.

153 Azaz a Budapesti Történeti Múzeumnak. Az iratokat lásd Budapesti Történeti Múzeum. (= BTM) Középkori Főosztály. Kézirattár Gyűjtemény. Mályusz-regeszták (kis- és nagyalakú). (Az adatokat Sudár Balázs, a BTM diplomatikai oklevél-, oklevélfénykép- és pecsétmásolati gyűjtemény referense és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének főmunkatársa bocsátotta rendelkezésemre. Szíves kollegiális segítségéért ezúton mondom köszönetet.) Mályusz oklevélmásolatainak és regesztáinak másolatait lásd Budapest Főváros Levéltára. (= BFL) Mályusz-cédulagyűjtemény-másolat. HU-BFL-XV.38.b. Levéltári adattár. Budapest középkori történetére vonatkozó anyaggyűjtemény. 1–3. doboz. (A levéltári adatokat Kenyeres István, a BFL főigazgatója közölte velem. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.) – A megsemmisült Csánki-gyűjtemény pótlására 1954-ben a

mennyi időt fordítottam 1942-ben a kivonatolásra. Az időt pedig azon az alapon számítottuk át forintra, amelyen akkortájt ez hozzám hasonló kiszolgáltató helyzetben lévő munkarejét szokás volt megfizetni. Az összeg csak az én akkori nyomorúságos viszonyaim közt volt számottevő. Mire pedig megkaptam, már nem voltam állás nélkül, voltaképpen a pénzre nem is volt többé halaszthatatlan szükségem. De még itt is micsoda hercehurcák következtek! A múzeum csak OTP-én keresztül fizethetett, mégpedig csekkszámllára. Nekem tehát ilyent kellett nyitattanom a Széna téri bankfiókban. Ez a szemtelen, nagyképű eljárás, amelyre különben a múzeumot a pénzügyi rendelkezések kényszerítették, megkötéseikkel a bankóprés szakadatlan járatásának inflációs hatását voltak hivatva ellensúlyozni.

Mindez, azonban eltörpül ahhoz a csalódáshoz képest, amelyet Gerevich esztelen magatartása következtében meg kellett érnem! Kiderült hamarosan, hogy kikötésemet, amely szerint másolataimat a múzeumban szabadon használhatom, könnyen ki lehet játszani. Először 1957-ben kértem engedélyt, hogy Hunyadi-cikkemhez néhány szöveget, amelyekre nem emlékeztem pontosan, megnézhessek. A főigazgatói előszobában ültettek le egy kis fogadóasztalkához, felügyelőül pedig az asztalka mellett, oldalt, helyet foglalt a titkárnő. Ő Nagy Judit volt, egykori kollégista társam, az archeológus Nagy Lajos húga, aki eddig mindég, mint bátyja kollégáját, előzékenyen kezelt. Nem értettem mostani meglepő magatartását. Egyáltalán nem a tudományos dolgozók szokásos ellenőrzésében részesített, amikor tudniillik a csősz az iratokban lapozgat, újságot forgat. Úgy tesz, mintha nem is érdekelné a kutató, miközben fél szemét állandóan rajta tartja. Nem, Judit egész nyíltan semmit sem csinált, csak bámult rám, nézte, mint írok, mint lapozok, fél méterre tőlem. Megértettem, hogy utasítást kapott, vigyázzon, nehogy elvigyek egy cédulát! Mennyire jellemző ez Gerevichre! Jó időre el is ment a kedvem, hogy újból próbáljam használni másolataimat.

A hatvanas években azonban megint csak szükségem lett volna valaminek utánanézni. Most már Kubinyihoz kellett fordulnom. Az a helyzet, magyarázta minden alkalommal, hogy a főnök hazavitte másolataimat, otthon dolgozik. Azután Gerevich megszűnt múzeumi főigazgató lenni.¹⁵⁴ Ekkor viszont mint a készülő monográfia szerzője tartotta magánál anyagomat. Vagy talán még sem így volt? Én mindenképpen úgy éreztem, hogy megszegték ígéretüket, nem teljesítették kötelezettségüket,

Fővárosi Tanács részben a Budapest története című mű középkori részének az elkészítése, részben a Budapest történetére vonatkozó középkori oklevelek új összeállítása végett egy munkaközösséget hozott létre, amelynek irányításával Mályuszt bízták meg. Ennek tagjai rajta kívül Borsa Iván, Kumorovitz Lajos Bernát, Kubinyi András és később Szakály Ferenc voltak. Az általuk összegyűjtött anyagot 1988 és 1992 között Spekner Enikő rendezte.

154 Gerevich 1950 és 1961 között volt a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója.

felültettek és rászedtek sikertelen próbálkozásaim közben, hogy a Fővárosi Múzeumban helyet kapva térjek ki a Történettudományi Intézetbe meghívás elől.

1954 nyara és ősze úgy telt el, hogy nem kellett színt vallanom. Nyáron Edittel Bagolyirtáson voltam. Itt találkoztunk Maller Sándorral és feleségével, akik ugyancsak a diakonisszáknál üdültek. Amikor elmondtam Mallernak, hogy milyen veszedelem fenyeget és szóba került Miklós egyetemi felvételének problémája, ő világismeretével azonnal rátapintott a lényegre. Azt hiszi, mondotta, hogy esetünkben a felépítmény vissza fog hatni az alapra. Valóban így is volt: Miklóst felvették a budapesti orvosegyetemre. Azt hiszem azonban, hogy az én aktivizálódásomnál sokkal súlyosabb megfontolás esett latba Miklós javára.

Miklós nagyszerű nyelvérzékével nemcsak a különórákon tanult németben, hanem az iskolai oroszban is kitűnt. Nem esett tehát nehezére a gondolat, hogy a Szovjetben [sic!] szerezzék meg orvosi diplomáját. Amikor az iskolában meghirdették a szovjet ösztöndíjra jelentkezést, nem törődve barátja, az osztálytitkár Dóczi Ödön rángatásával, hogy üljön le, bejelentette: szeretné beadni folyamodványát. Az iskola örömmel továbbította kérelmét már csak azért is, mert túljelentkezés soha és sehol nem volt szovjet ösztöndíjra. Edit pedig, hogy biztosabb legyen a siker, felkereste Andics Erzsébetet, aki mint művelődésügyi [sic!] miniszterhelyettes¹⁵⁵ legfelsőbb fokon éppen az ösztöndíjügyeket intézte. Andics tetszését nyilván megnyerte, hogy éppen az én fiam kíván a szovjet művelődéssel megismerkedni, és megígérte párfogását. Miklós így mint szovjet ösztöndíjra jelentkező mehetett felvételizni a budapesti egyetemre, ahol nyilván azért is részesült kedvező elbánásban, mert számításba lehetett venni, hogy az ösztöndíj elnyerése után megüresedik egy hely, ami a most elutasított túljelentkezők egyikének beiratkozását teszi lehetővé.

Az ösztöndíj odaítélése azonban késett, ami miatt egyébként egyikünk sem búsult, és így Miklós szeptemberben itthon megkezdte tanulmányait. Csak miután az ösztöndíjasok serege eltávozott, érkezett meg az értesítés, hogy Miklósnak – kísérő nélkül – mikor kell elutaznia. Éjszakai vonattal indult a Nyugatitól Moszkváig, akkor még igen sokáig tartó útjára. Búcsúzásánál Editen és rajtam kívül a derék Dóczi volt még jelen. Valamennyiünk közül ő volt leginkább meghatódva. Nekem Miklós nyugalma tetszett, amellyel tudomásul vette, hogy idegen világban, mégiscsak nehezen érthető nyelvet beszélve kell helyét megtalálnia. Két dániai útjának¹⁵⁶ emlékei is hathattak rá, hogy bízson magában. Örömmel olvastuk mindjárt legelső levelében, hogy megállta a helyét Moszkvában. Mert amikor a követségen azzal fogadták, miszerint adminisztrációs orvossá kívánják kiképezni, a tervnek a leghatározottabban ellen-

155 Andics Erzsébet oktatásügyi miniszterhelyettes volt.

156 Lásd erről a VII. fejezetet.

szegült és azt követelte, hogy engedjék vissza Budapestre megkezdett tanulmányait folytatni. Erélyének sikere, hogy Leningrádban eredeti tervének megfelelően tanulhatott, igazolta állhatatosságát. Számukra hat éven át megnyugvást hoztak hetenként írott levelei, amelyeket Edit gondosan megőrzött, mint valami forrásanyagot [az] „Egy magyar diák leningrádi élete” című művelődéstörténeti tanulmányhoz.¹⁵⁷

Miklós tapintata, hogy a kellemes jelenségekről számolt be előszeretettel, kissé rózsaszín világitásba helyezte környezetét. Erről Edit akkor győződött meg, amikor, Miklós kinti tartózkodása utolsó előtti évében, egy szovjet társasutazáson eljutott Leningrádba. Hazatérve így foglalta össze tapasztalatait: szerencsénk volt, hogy nem mindjárt az első évben látta meg, milyenek a viszonyok a kaszárnyából átalakított kollégiumban, ahol Miklós lakott. Nem szépítgetett ellenben Miklós, amikor tanulmányairól számolt be. Első évét 4,5 eredménnyel végezte. Ekkor oly büszkén jelentette be, hogy marxizmusból nem kapott ötöst, mintha szégyellte volna, ha abból is a legjobb jegyhez jut. Legvégül mégis megkapta a vörös diplomát. Megállapította ugyanis az egyetem, hogy a marxizmusból később tett még vizsgát, és mert ekkor ötöst kapott minősítésül, ezzel a korábbi gyengébb eredményét hatálytalanította. Nem volt nehéz felismernünk, hogy ebben a magyarázatban nagy szerepet játszott a jóindulat.

Ennek jelei azonban már a legelső félév, 1954 utolsó hónapjai alatt kapott levelekben is feltűntek. Meglepett bennünket a gondoskodás, amellyel az egyetem lehetővé tette számára az orosz nyelv elsajátítását. Külön tanárnő foglalkozott vele, egykori szentpétervári értelmiségi család tagja, aki a régi cári világ viszonyai felől is mesélt neki. Miklós szerint hat hétig tartott, amíg beszéd közben magyarból oroszra fordította mondatait. Másfél hónap elteltével azonban egyszerre oroszul kezdett gondolkodni. A hölgy tanítása azonban ezzel nem ért véget, talán két évig is eltartott. Arra emlékezem, hogy Lermontovot is olvastatta.

Általában tetszett nekünk a tanulmányi rendszer, amely az egész félévi anyagot kisebb részekre osztotta és a vizsgákat nem zsúfolta össze néhány napra, hanem amint egy résztárgy előadása befejeződött, nyomban következett a kollokvium, a vizsga. Számomra leginkább vonzóvá az orosz rendszert az a törekvése tette, hogy a diákok öregkorukban is szívesen gondoljanak az egyéniségüket formáló évekre, és az egyetemet a szó igazi értelmében alma materüknek érezzék. A német szentimentalizmustól mentes érzelmesség, amely valamikor fiatalkorom Tolsztoj-kedvelésével hozta hozzám az orosz életet, kedvemre volt.

Különösen szépnek találtam a szokást, hogy a medikusok, amikor befejezték tanulmányukat, búcsúzóul albumot kaptak, amelybe sorra be voltak ragasztva az egykori egyetemi intézetek képei, ahol több-kevesebb évet eltöltöttek, és professzoraik,

157 A leveleket lásd Mályuszné Császár Edit hagyatékában, örökösének tulajdonában.

egykori vezetőik arcképei. Nemcsak azt sajnáltam, hogy nekem nincs ilyen emlékönyvem, hanem egyenesen a kedélytelenség jelének éreztem, miszerint diáktársaim körében soha nem vált észrevehetővé a vágy: egymáshoz lelkileg közelebb kerülni. A tanárok és diákok universitasa pedig élettelen frázis maradt.

Miklós már ma (1975) is sokra becsüli a gondoskodást, amelyet Leningrádban kapott. Azért is volt első kérése, hogy itthon maradt holmijai közül az albumot küldjük el neki.¹⁵⁸ Tanulmányi eredményeit az egyetem mindég megbecsülte. A legszembetűnőbben a hatodik év végén, amikor reá esett a választás, hogy évfolyamtársai nevében ő búcsúzzon el az egyetemről. Tanácsaim közül egyet nem sikerült megfogadnia. Hiába biztattam, hogy ismerkedjék meg olyan kollégákkal, akik jelét adják későbbi érvényesülésüknek, barátkozzék velük össze, hiszen az ifjúkori meghittség kölcsönös támasz lehet szakemberek számára életük késői szakában. Minden évben megkérdeztem, sikerült-e ilyen kollégákra szert tennie, de mindég tagadólág felelt. Szovjet társai közt nincsenek ilyenek, ismételte. Egyetlenegyre akadt, egy fehérgárdista tüzértisztnek a fiára. Vele sem maradt azonban kapcsolatban, mivel az a legtávolabbi keleten vállalt állást, ahol a legmagasabb az orvosi működési pótlék. Így baráti köre csehszlovákiai és romániai ösztöndíjasok közül került ki. Igazi jó barátja a morva Jura Látál lett, akinek képességei és tudományos törekvései azonosak voltak az övéivel. Miklós negatív megállapítását egyébként megerősítve láttam. Kacornak egy évtizeddel később Moszkvában nyert benyomásaival.¹⁵⁹ Ő tudott magának barátokat szerezni, de ezek nem szláv származásúak voltak, hanem azerbajdzsániak és kaukázusiak, főleg örmények.

Előérzetem volt, hogy Miklós sorsát biztosítottnak tekinthetjük. Vele nem lesz problémánk, mert olyan pálya nyílt meg előtte, amelyen szívesen dolgozik, és amelyhez a hivatástudatának kielégülésével szerzett érzelm fűzi. A megnyugvás is hozzájárulhatott, hogy nem siettem jelentkezni a Történettudományi Intézetben. Nem volt okom sietni. Ennek a boldog állapotnak november elején Pach levele vetett véget, amelyből értesültem, hogy november 15-én túl nem tartható fenn a nekem szánt hely. Elmentem előbb Molnárhoz a Legfelsőbb Bíróságra, majd Pachhoz.¹⁶⁰ Molnárt csak szeptemberben (1954) kerestem fel a Legfelsőbb Bíróságon, amelynek akkor elnöke volt.¹⁶¹

158 Mályusz Miklós 1966-ban, egy burmai kiküldetéséről nem tért vissza Magyarországra, hanem feleségével együtt a Német Szövetségi Köztársaságba távozott, ahol később a kiel egyetem orvosi karának a professzora lett.

159 Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen matematika szakon tanult és végzett (1957–1962) Mályusz Károly a moszkvai Lomonosov Egyetem Természettudományi Karán volt aspiráns.

160 Az MTA II. Osztályán ezt megelőzőleg vita tárgya volt két „megnyitandó státusnak (Mályusz Elemér és Laczkó Miklós) [...] a kérdése”. Lásd A Történettudományi Intézet beszámolója. Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának október 5-i osztályvezetőségi üléséről. Bp., 1954. X. 5. MTA Lt. O.V. jk.-ek II. oszt. 1954. 2. doboz. 1. dosszié.

161 Molnárt 1953 júliusában nevezték ki a Legfelsőbb Bíróság elnökének, mely tisztségét 1956 októberéig töltötte be.

Két dolog felől tartottam szükségesnek őt felvilágosítani: a *Vörös emigrációról* és evangélikus levéltárosságomról. Arra a belátásra szerettem volna rávezetni, hogy az intézetnek csak tehertétele lennék. Egyrészt antiszovjet múltam, másrészt egyházas érzésem miatt. Éppen mert nem magamat igazolni és még kevésbé mentegetődni kívántam, nem szóltam egy szót sem Szekfűről, a könyv megírásának körülményeiről. Úgy gondolhatta Molnár, hogy spontán elhatározásból nyúltam akkor tollhoz. Egyetlen kérdése volt: minek az alapján írtam? Válaszomra, hogy a korabeli emigrációs sajtót olvastam át, nem volt több megjegyzése. A levéltárral kapcsolatban azt mondtam, hogy sok energiát öltem bele, amíg megszerveződött és mai állapotába jutott. S miközben hangadó egyházi körökkel kellett viaskodnom, nehéz volna tehát elviselnem, hogy eltávolodásom jeladás legyen munkám eredményének szétrombolására. Ennélfogva kérem, hogy a levéltár vezetését másodállásban megterarthassam.¹⁶² Ebbe Molnár azonnal beleegyezett.

Sajátságos módon, bár általában mindent mindenkiről elfelejtett – legalábbis ez volt benyomásom –, s bár soha levéltároskodásom többé szóba sem jött, nem esett ki emlékezetéből, hogy az egyházzal kapcsolatban vagyok. Kevéssel halála előtt,¹⁶³ moszkvai operációja után, amikor legutoljára beszéltem vele, a Történeti Bizottság ülésére menet a Párttörténeti Intézet liftjénél találkoztunk. Meglepő módon, minden közvetlen ok nélkül, ezt mondta: „Egy evangélikus pap, vezetőember-féle, ott a nyugati vidéken, amikor arra jártam, nagyon találó jellemzést mondott az egyházi és világi élet viszonyáról. De ki is lehetett? Nem jut eszembe a neve.” Mire idáig jutott, fel is értünk, és én már nem kérdezhettem meg, vajon nem úgy hangzott az a – valóban szellemes – mondás, hogy az egyháziak nagy kezdőbetűvel, a kommunisták kis betűvel írják Isten nevét. Valamennyien megegyeztünk azonban abban, hogy az ember szót nagybetűvel kezdjük. Így arról sem világosíthattam fel, hogy Lehel Ferencnek hívják azt a Vas megyei esperest, aki a találó meghatározást megfogalmazta.

Miklós elutazása után a maradék kedvem is elpárolgott, hogy az intézet tagja legyek, s Pachot csak akkor kerestem fel, amikor levelet kaptam tőle, miszerint november 15-én túl nem tartható fenn a nekem szánt hely.¹⁶⁴ Pachhal már kevésbé tapintatosan beszéltem, mint főnökövel. Nyíltan megismételtem, amit Fejér Klárának mondtam: nem hiszem, hogy jól érezném magamat az intézetben, ahol mindenki fiatalabb nálam. Mindenki megszokta, hogy egy letűnt világ képviselőjét lássa bennem, tehát nem érez irántam megbecsülést, legfeljebb udvariasság alá rejtett lenézést.

162 Mályusz 1969. december 8-ig volt az Evangélikus Országos Levéltár levéltárosa. Vö. erről Csermelyi J.: i. m. 112. – Téves tehát az az információ, miszerint levéltárosi tevékenysége a Történettudomány Intézetbe történt kinevezésével megszűnt. Lásd erről például Romsics I.: *Clio búvólejtében*, i. m. 590.

163 Molnár Erik 1966-ban hunyt el.

164 Lásd MTA KIK Kt. Ms 6404/283.

De mi mást is tehetne, hiszen a Tudományos Minősítő Bizottság nyomta rám a selejtet jelentő bélyeget.

Pach ellenvetésére, hogy a szakmai megbecsülést nem nélkülözöm, Feleky Gézára hivatkoztam. Amikor kezdő voltam, magyaráztam, mi levéltári fiatalok elismertük szakmai ismereteit, a világtörténet terén szerzett jártasságát. Tudtuk róla, és azt mint ritka megbecsülést értékeltük, hogy Marczali az ő disszertációjáról írt, Szekfüfűn kívül, ismertetést a *Budapesti Szemlében*.¹⁶⁵ Mégis idegenkedve néztünk volna rá, ha egy intézményben dolgozunk. S nem tudtunk volna tiszteletet érezni iránta, mert az elavultnak érzett, XIX. századra jellemzőnek mondott liberális–demokrata világnézet híve. Hivatkoztam arra is, hogy az intézet életében nagy szerepet játszó vitákon nem tudnám helyemet megállani. Mire azzal válaszolt, hogy a felszólalás nem kötelező, de ha egyszer úgy érezném, hogy valamely kérdésről van mondanivalóm, és kedvet érzek hozzá, adjam csak elő észrevételeimet. Ne tartozzam egyik osztály kötelekébe sem, kértem, legyen különleges állásom.

Akkor még nem tudtam, micsoda vakmerő, kívánsággal álltam elő. Sejtettem azonban, hogy erre csak a szemtelen jelzőt tudná Pach mondani, ha megszólalna. Ezért enyhítően hozzátettem, hogy mivel a feudális osztály vezetője, Elekes Lajos párttag, elfogadom az ő irányítását. Szavaim súlyát pár év múlva éreztem át, amikor Andics Erzsébet akadémikus, egykori politikai és párthatalom, szó nélkül alávetette magát az intézeti fegyelemnek és a párton kívüli Makkai László helyettes osztályvezető utasításainak. Végül azt kértem, hogy a *Zsigmondkori Oklevéltár* második kötetének honoráriumából, mivel kéziratom már a kiadónál van, és szolgálatom megkezdése előtt készült, ne kelljen egy részt az intézet javára leadnom.

Hiába reménykedtem, Pach sem utasított el. Így nem menekedtem meg a kétes dicsőségtől, hogy intézeti munkatárs lehetek. Annyira el volt szánva az intézeti vezetőség, hogy skalpomat felmutatva bizonytságot szolgáltat, mennyire hamis a harcos jobboldaliak vádja. Mintha nem becsülné meg az igazi érdemet, hogy célja érdekében elfogadta valamennyi feltételemet. Tehette pedig ezt annál könnyebben, minél inkább volt át- meg áthatva az egész rendszert jellemző elvtelen, őszinteség nélküli opportunizmustól. Miért ne ígérjünk, miért ne vezessük orránál fogva a hiszékeny balekot, ha pillanatnyilag ez az érdekünk, gondolhatták. Ha majd nem lesz rá szükségünk, mindent visszavonhatunk. Valóban pontosan ez következett be.

Egyetlen kikötésem ment teljesezésbe, tudniillik az oklevéltár honoráriumát teljes egészében megkaptam. De korántsem azért, mert ígéret hangzott el, hanem mert

165 Marczali „i.k.” álnév alatt Szekfüfű *Adalékok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. (Bp., 1904.) című művét ismertette: *Budapesti Szemle* (1906) 127. kötet. 357. sz. 463–467. A Feleky disszertációjáról írott ismertetést kutatásaink során nem találtuk meg.

végig egész szolgálatom alatt senki hátrányára nem került alkalmazásra az ely, amelynek hatálytalanítását kértem. A legérdekeltettek közül annyian látták volna kárát a paragrafusok megtartásának, hogy megmaradtak a riasztgatásoknál. S mert maguk nem voltak hajlandók beleegyezni tiszteletdíjuk megcsonkításába, hagyták, hogy mások, köztük magam is, mentesüljünk a fosztogatástól.

Utólag visszatekintve azt kell mondanom, hogy szerencsétlen lépés volt behódolásom. Nem csak az előnyök nem értek fel a kellemetlenségekkel, amelyeket mintha előbb megéreztem volna, mielőtt még érzékelhetőek lettek számomra. Az igazi veszteségem az volt, hogy belekényszerültem oly évtizedes munkába, amelyhez eredetileg nem volt kedvem, s amely évekig fárasztott. Amidőn pedig elkészültem vele, újabb évtizedes huzavona után kiderült, hogy nem számíthatok a kiadására. Ami igazán fájdalmasan érintett, az az a körülmény volt, hogy ez alatt az idő alatt félre kellett tennem a *Žsigmondkori Oklevéltárat*. Amikor pedig ezt újból elővehettem, rá kellett döbbernem, hogy közben megfogyatkozott az erőm, megromlott a látásom, s már csak árnyéka vagyok régi önmagamnak.

Munkaviszonyom 1954. november 8-án kezdődött, mint munkakönyvemben Gro-novszky Ivánnak, a gazdasági hivatal vezetőjének bejegyzése tanúsítja. Mivel azonban az intézet éppen átköltözőben volt a Puskin utcai Festetics-palotából a Belgrád rakparton levő tágasabb új hajlékába,¹⁶⁶ az előbbiben nem is kaptam íróasztalt. Hivatali életem így az új épület birtokbavételével kezdődött. Az ötödik emeleten a főfron-ton levő szobának egyedüli lakója voltam. Fejér Klárának ez az ígérete tehát teljesült. Az, hogy nem kell mással megosztanom, számomra nem sokat jelentett, mivel otthon volt dolgozószobám. A könyvtári olvasóteremben, a levéltári kutatóban pedig mindég jól éreztem magamat, mások jelenléte soha nem zavart. Intézeti szobámat mégis nagyon megszerettem. Csodálatos kilátás nyílt belőle a Gellért-hegyre, és ha íróasztalom mellett ülve kitekintettem az ablakon, pillantásomat nem zavarta a rakpart forgalma, hanem a Duna tükrét és rajta túl a hegyet láttam magam előtt. A kép elragadóan szép volt, soha nem tudtam betelni vele. Az otthonnal szemben előnye volt, hogy nem voltam kénytelen fájni. Intézeti életemnek legszebb és felejthetetlen emlékei ehhez a szobához fűznek. Kár, hogy oly rövid ideig tartott boldogságom.¹⁶⁷

Mint előre sejtettem, nem éreztem jól magamat az intézetben. Nem tudtam megszokni környezetemet, és ennek számára én is idegen maradtam. Mindvégig. A fő

166 Az MTA Történettudományi Intézete 1955-ben költözött előző székhelyéről, a Puskin utcai Festetics-palotából a Belgrád rakpart 5. sz. épületbe. Az elköltözésről és annak előkészületeiről vö. Az MTA Történettudományi Intézetének iratai. MTA Lt. INT. Vegyes jelzetek. 3. [doboz.] BII/c 1953–54. Oszt. vez. jegyzőkönyvek 1953–54.

167 Az MTA Történettudományi Intézete 1960-ig volt a Belgrád rakparti épületben. Ekkor több más akadémiai intézettel együtt az Úri utca 53. sz. épületbe költözött.

okot a kollégáim és köztem lévő nagy korkülönbségben látom. Mindenkinél idősebb voltam, sokan közülök tanítványaim vagy hallgatóim voltak, akik – Pachtól kezdve – valamikor kollokváltak nálam. Most új helyzetünkben kölcsönösen megpróbáltunk feszélyezetlenül viselkedni, de ez sehogyan sem sikerült. Életemben soha, egyetlen alkalommal nem részegedtem le, még – mint mondani szokás – spicces sem voltam. Ha a húszas években levéltári kollégáimmal együtt szórakozva a Kis Rablóban annak ellenére józan maradtam, hogy világnézetünkben azonosak voltunk, hivatalunk ügyeiről és hivatásunk problémáiról, szakmánk személyi és tárgyi vonatkozásairól egyformán éreztünk és gondolkoztunk, hogyan is tudtam volna most csak azért, hogy tőlem származásban, gondolkozásmódban különbözők, közelebb engedjenek magukhoz, a valóságosnál gyarlóbbnak mutatkozni, s így kiérdemelni megértő és megbocsátó elnézésüket?

Nem tudtunk összelelegedni. Villanyoson [sic!], autóbuszon, termelési értekezleteken, rendezvényeken, ahogy a véletlen összehozott bennünket, igyekeztem mindenkiel gátlástalanul beszélni, olyan fiatalokkal is, akikkel csak most találkoztam, mintha régi ismerősök volnánk. Igaz, aki húzódozott a csevegő hangú diskurálástól, azzal nem kísérleteztem többet. Nem kívántam úgy feltűnni, mintha bárkit megnyerni próbálnék. Mire is akartam volna? Nem volt semmi tervem, nem vágytam népszerűségre szert tenni.

Egykori tanítványaim, hallgatóim, mint Barta, H. Balázs, Perényi, Makkai, Pamlényi oly sokáig láttak degradálva, hogy, mint arról meg voltam győződve, nem tekinthettek olyan valakinek, akinek szavára érdemes volna odafigyelni, és még kevésbé követniök. Hogy minden félreértést eleve eloszlassak, viselkedésemmel nem is hagytam kétséget afelől, hogy nincsenek frakciózó hajlamaim és azt tartom természetesnek, ha a magyar történettudomány irányítóival, közéjük érve az intézeti vezetőket, ki-ki a maga módján igyekszik kapcsolatát megteremteni, helyesebben azt ápolni. Úgy láttam, hogy ezzel a felfogással egyet is értenek. Lényegében lojális voltam mindenkiel szemben, mert csak dolgozni akartam. Ha sok minden nem is tetszik az intézetben, vigasztaltam magamat, belépésemmel alkalmat nyertem a munkára. S mert szívesen dolgozom, az eredmény, az alkotás lesz a jutalmam. Tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy az elhatározásomhoz, teljes odaadással végzett munkát adni cserébe alkalmatlankodásomért, mindvégig hű maradtam. Egyszerűen azért, mert a munkában leltem változatlanul örömeimet, sőt megnyugvást is.

Az intézetbe tartozásnak volt egy sajnálatos velejárója: időm egy részét elvitte a hivatali társas élet, fecsegő kollégák türelmes hallgatása. Az intézeti közvélemény általában azt tartotta, hogy a két nap, a hétfő és péntek, amelyeken kötelező az épületben tartózkodás, a munka szempontjából elveszett idő. Valamit azzal igyekeztem magamnak megmenteni belőle, hogy lehetőleg szobámban tartózkodva, minél szű-

kebbre próbáltam összeszorítani a veszendőbe menő részt. Új elfoglaltság volt számomra a párt által szervezett ideológiai szemináriumon részvétel, ami bizonyos kijelölt marxista irodalom elolvasását és a róla közös megbeszéléseken iskolás módon való beszámolást jelentette. Azt hiszem, velem együtt mások is szívből unták és utálták. Úgy vettem ugyanis észre, hogy nem csak én igyekeztem minél kevesebb időt fordítani a készülésre.

A *Zsigmondkori Oklevéltár* második kötetének kézírata, Léderer és Elekes lektori véleményének beérkezése után, 1955-ben már nyomdába mehetett volna, ekkor azonban korábban ismeretlen akadály merült fel. Szemben 1950–1951-gyel a kiadó munkáját most nem a kézirat, hanem a papírhiány hátráltatta. A papír intézmények szerint volt kontingentálva. S mert a *Zsigmondkori Oklevéltár* az Országos Levéltár kiadványsorozatában látott napvilágot, a levéltárnak kellett eldöntenie, hogy 1955-iki [sic!] hányada terhére mit jelentet meg. Ember Győző, a főigazgató, mivel Varga Endrének az úriszéki bíraskodásról szóló forráskiadványát vette tervbe, hallani sem akart a *Zsigmondkori Oklevéltárról*. 1955 első felében azonban kétségtelen lett, hogy Varga, minden szorgalma és ígérete ellenére, ebben az évben nem tudja kéziratát befejezni, és így az a legjobb esetben 1956-ban adható nyomdába.¹⁶⁸ Ez időben gyakran együtt ebédeltem, miután Vasék felhagytak az étkeztetéssel, a várbeli diákokthoz éttermében Emberrel és Borsa Ivánnal. Borsa számtalanszor előhozta az oklevéltár ügyét és magyarázta cáfolhatatlan érvekkel, hogy Varga kéziratának elkészülésére immár nem lehet számítani. Sőt, ha netán csodával határosan, el is készülne, 1955-ben már nem kerülhet nyomdába. Következőleg szabaddá kellene tenni az utat az oklevéltár előtt. Ember azonban hajthatatlan maradt. Akkor sem tudtam, ma sem sejtem, miért.

Így a nyomda munkája 1956-ra maradt. Bár a szedés, mivel az 1950. év keserveire nem csak én emlékeztem, még 1955 végén megkezdődött. Munka közben határozta el a kiadó, hogy kéziratomat két részre, fél kötetre osztva fogja megjelentetni, mivel az anyag egyetlen kötetben nem zsúfolható össze. Érvelése ellen nem volt kifogás emelhető. Nem értettem azonban, miért kellett a második rész kiadásával 1958 végéig várni. Más magyarázatot nem tudtam magamnak adni, csak azt, hogy az oklevéltárat maga a levéltár nem tartja fontosnak. De ha ő nem, ki? – kérdeztem. S mert csak azt felelhettem, hogy senki, bár nehéz szívvel, de abbahagytam a harmadik kötet előkészítését, noha a kiadott oklevelek számbavételével már tetemesen előrehaladtam. A második kötet hasáblevonatait Fekete Naggyal 1956 első harmadában kemény téli időben, de kellemesen meleg helyiségben, a Levéltárak Országos Központja Könyvtárában¹⁶⁹

168 A mű csak 1958-ban jelent meg: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. Varga Endre. Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 5.)

169 Azaz 1950 és 1957 között fennállt és a Budapest I. kerület Üri utca 54–56. sz. alatt működő intézményben.

olvastuk össze. Nyugodt légkörben, megerőltetés nélkül, menten minden zavaró körülménytől. Borsa gondoskodása könnyítette meg ily mértékben munkánkat.

A kötet megjelenését 1956 tavaszán¹⁷⁰ az intézet vezetősége egyszerűen tudomásul vette, ami azonban korántsem jelenti, hogy egyáltalán érdekelte volna akár mintegy oklevéltár elkészülésének bizonyítéka, akár mint munkám eredménye. Az egész dolog, híven meghonosított, önmagát oly találóan kifejező értékelési elvéhez, elintéző-dött számára már 1955 októberében, amikor annak öröme, hogy az *Oklevéltár* kézírata nyomdában van, 2000 forint prémiumban részesített. Időpont és összeg magában semmit sem mond. Annál többet, ha a körülményeket figyelembe veszem. A pénzzel jutalmazás értékmérő lévén, alkalmazásából megszívlelendő tanulságokat lehetett levonnom. Prémium nemcsak kész, hanem készülő munkát is jutalmazhattott. Elég volt, ha egy tárgykörre lehetett utalni, még pontos cím sem volt feltétel. Jellemzésül említem a következő példát.

Ugyancsak 1954-ben, de utánam lett az intézet tagja Pálóczi-Horváth¹⁷¹ Eredetileg újságíró, az 1946-ban néhány számot megért *Tovább* című politikai hetilap szerkesztője.¹⁷² Ő a börtönből kiszabadulva, jóvátételül nyerte intézeti stallumát a Rákosi-korban elszenvedett büntetésért, amelyet Egyiptomban még a háború alatt az angol titkos szolgálattal kapcsolatba lépését hozva fel ürügyül a mindenre kapható kommunista magyar bíróság a párt utasítására mért rá.¹⁷³ Az intézet Világtörténet Osztályára került, így nem tudtam, mivel foglalkozik. Csak ebédnél találkoztam vele többször a közgazdasági egyetem épületének diákmenzáján, azonban beszélgetéseink a felszínen mozogtak. 1955 nyarán a jutalom kihirdetésekor a nagy teremben valahogyan egymás mellett foglaltunk helyet, és így – ezért is maradt emlékezetemben – én voltam az első, amikor, neve hallatára, gratulálhattam neki. Azt, hogy milyen munkán dolgozik, soha nem tudtam meg. Akkor nem illett volna kíváncsiskodnom. 1956 végén pedig Pálóczi-Horváth az első közt disszidált,¹⁷⁴ és így magával vitte gondolkozását kétségtelenül meghatározó érdeklődésének bizonyosságát.

Egyébként prioritását akkor magától értetődőnek tartottam és örültem, hogy nem én vagyok az, aki büfelejtőül pénzzuttatásra szorul. De vajon mindenki más ily jogosan előz meg, mindenki mástól hozzám hasonlóan elvárták a nyomdakész kéziratot? Ezt el nem dönthettem, hiszen nem is tudtam, hogy a többi felsorolt min és mily eredménnyel dolgozik. Prémiumom összegét, a 2000 forintot úgy tekintettem, hogy

170 Lásd a forráskiadvány bibliográfiai adatait az 53. sz. jegyzetben.

171 Mályusz itt, feltehetően nem emlékezve Pálóczi-Horváth keresztnévére, a mondatban üresen hagyta a névnek a helyet. Pálóczi-Horváth Györgyről van szó.

172 A lap szerkesztője nem Pálóczi-Horváth, hanem Losonczy Géza volt.

173 Pálóczi-Horváthot 1949-ben koholt vádak alapján kémkedésért ötévi fogságra ítélték.

174 Pálóczi-Horváth Londonba emigrált, és ott halt meg 1973-ban.

az illik státusomhoz, amelyet váratlanul felemelt a Nagy Imre miniszterelnöksége alatt az ügynevezett méltánytalanul háttérbe szorított régi értelmiség javára indult akció.¹⁷⁵ Az én esetemben azzal, hogy 1955. május 19-én megkaptam – ingyen és bérmentve – a tudományok doktora címet.¹⁷⁶ Hajnallal együtt részesültem a kitüntetésben, amelynek szokatlanságát kellőképpen éreznem kellett, hiszen akkor a történelemtudományak mindössze két doktora volt: Léderer és Elekes. A havi 820 forint, amennyi a doktori címmel járt, nagyban hozzájárult, hogy az első prémium késlekedését könnyű szívvel elviseljem.

Tárgyilagosan nézve a dolgokat, érthetőnek találtam az *Oklevéltár* megjelenését fogadó érdektelenséget. A történész társadalomban, a politikai élet vetületeként, 1956 tavaszától egyre növekvő bizonytalanság és forrongó kedv uralkodott el. Akik a Rákosi-korban a történettudománynak nemcsak vezetői, hanem urai is voltak, akik alatt a *Századok* nem átallotta Rákosi Mátyás arcképét hozni és mint Sztálin tanítványát ünnepelni,¹⁷⁷ mindössze azt látták, hogy mint sztálinisták nem tarthatják meg hatalmukat. Ugyanakkor, mivel vezető szerepükhöz ragaszkodtak – elismerem nemcsak önzésből, hanem mert a marxizmushoz és a párthoz vonzódásuk elhitette velük, hogy ők a leghivatottabbak az irányításra – megoldásként azt szerették volna elérni, ha bizalmat kapva továbbra is kezükben marad az irányítás. Viszonzásul azt ígérve, hogy a jövőben kijavítják hibáikat, azaz készek új irányelvek szerint gyakorolni hatalmukat. Adjanak nekünk alkalmat, hogy kijavíthassuk hibáinkat, hallottam Hanák Péter, Andics egyik kedvelt pártfogoltja és Pach mögött a szürke eminenciás szerepét játszó osztályvezető szavait egy felszólalása alkalmával.

175 Miután Mályuszt a két világháború közötti magyar tudományos élet számos kiemelkedő képviselőjéhez hasonlóan az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága (TMB) nem fogadta be az új tudományos fokozattal (tudományok doktora és kandidátusa) rendelkezők közé, a Minősítő Bizottság több személy esetében 1955-ben felülvizsgálatot rendelt el. A TMB tagjai 1955. május 19-i ülésén összesen kilenc személynek ítélték oda a tudományok doktora fokozatot, köztük Eckhardt Sándor és Benedek Marcell irodalomtörténészeknek, Mályusz Elemér, Hajnal István és Mód Aladár történészeknek, valamint Modetzky József matematikusnak, Ratkóczy Nándor, Kováts Ferenc és Korpássy Géza orvosoknak. Mályusz esetében az indoklás a következőképpen hangzott: „Mályusz Elemér a felszabadulás előtti polgári történészek egyik legkiemelkedőbb tagja. Jobboldali magatartása miatt az egyetemről eltávolítottuk. Azonban ezután is rendszeresen dolgozott és az Akadémia kiadásában is jelent meg a közelmúltban és jelenik meg a közeljövőben munkája. Vitákon elhangzott felszólalásai arról tanúskodnak, hogy politikailag is közeledett hozzánk. A közelmúltban kinevezték az Akadémia Történettudományi Intézetébe.” Javaslat a tudományos fokozatok egyszerűsítés útján történt odaítélésekor elkövetett hiba kijavítására. Jegyzőkönyv. Készült 1955. május 19. TMB-ülésen. MTA Lt. TMB 11/2. 1955. V. 19. (A 312. sz. akadémiai doktori diplomát lásd Mályusz örökösének tulajdonában.)

176 Tolnai Gábor, az MTA Tudományos Minősítő Bizottság titkára levélbeli értesítése. Bp., 1955. május 20. Lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) A történettudományok doktora cím odaítéléséről szóló határozat 1955. június 1-jén lépett hatályba.

177 Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány. *Századok* 86. (1952) 1. sz. 1–23.

Ez a gyermeki naivsággal tett kijelentés az egész társaság maró szatírjával ért fel. Egy szolgálékú parazita csoport gondolkozását tükrözte, amely világeletében urai parancsát teljesítette, ha ugyan nem az volt legfőbb vágya, hogy kifürkésze gondolatukat és tetteivel sietve megelőzze a parancs kiadását. Persze, hogy most kész volt annak akár az ellenkezőjére is, amire eddig életét rátette, ha ilyen utasítást kap. Azoknak, akik ebbe a csoportba tartoztak, ez nem meggyőződésük volt, s nem is velük született. Az neveltetésükkel vált vérükké. Opportunisták voltak, akik szolgálékúságukat, amely feleslegessé tette számukra a gondolkozást, párhúséggel magyarázták. A legnagyobb kínjuk 1956-ban éppen az volt, hogy nem tudták, mit akar a párt. Ez meg nem tudta, mert a XX. kongresszus óta nem kapott egyértelmű utasítást a szovjetektől. Pachék egész ügyeskedése abban merült ki, hogy tartsák pozícióikat, ki-ki a magáét, hogy kívárvák, lehetőleg minél kevesebb áldozattal, azaz az uralmukat biztosító rendszer minél épebb megőrzésével, amíg eljön a boldog pillanat és újból lehet parancsot teljesíteni.

Azok az elégedetlenkedők, akikkel szemben védekezésre szorultak, akik a jelszót hangoztatni kezdték, hogy vissza kell térni a sztálinizmustól érintetlen marxizmus-hoz, maguk is kommunisták voltak. Ahhoz a fiatal korosztályhoz tartoztak, amely a hatalom megragadásakor még gyermeknek számított. Azóta azonban felnőtt, és mert alkalmat sem volt eddig, hogy kompromittálja magát, úgy érezte: múltjával és alapos marxista képzettséggel jogosult a vezetésre. Szinte túlhangsúlyozták fiatalságukat. A szabadságharc márciusi ifjaiban látták eszményképeiket, magukat az ő radikalizmusuk örökösének tartották. A '48-as centenáriumi ünnepségek frázisait próbálták tettekké változtatni. Petőfi Körnek nevezték összejöveteleiket, ezek színterét pedig Kossuth Klubnak.

Ahhoz kevesen voltak, és gyengének is érezték magukat, hogy a hatalmi rendszert egyedül irányítsák. Szövetségesekre azokban a történésekben találtak, akik nem lévén párttagok, sztálinizmusban sem vétkeztek, ugyanakkor, mivel 1945 és 1948 közt szerephez jutottak, nem voltak reakciósnak nevezhetők. Ezek szívesen fogadták az ifjak közeledését. A fiatalság bizalmának birtokosává lehetni, ez a remény varázsával rabul ejtette őket.

Barta Istvánon közlelőül figyelhettem meg, mint érzi egyre nagyobbak saját súlyát. Ha jól emlékszem, az intézeti szakszervezeti bizottság elnöke is volt, aki kedves, közvetlen modorával nemcsak a női nemhez tartozó dolgozók körében, hanem általában népszerűségnek örvendett. Akkor nem tudtam, ma sem tudom megmagyarázni, hogyan és miért, de valami eltávolodást éreztem kettőnk kapcsolatában, amit ő – úgy tűnt fel – időnként mintha túlzó szívéllyességgel próbált volna csökkenteni. Fontoskodás kezdte jellemezni magatartását. Szeptemberben lehetett, hogy egy vitán, amelynek tárgya mintha 1848-as probléma lett volna, ő elnökölt. A szokásos me-

derben folyt a megbeszélés, kérdésekkel, feleletekkel váltakozva. Hanák közben alkalmat keresett és talált arra, hogy Barta megjegyzését, mint bölcs megállapítást, a vitát elintézőnek mondja, s mint ilyent üdvözlje. Megleپódtam. Nem Hanák hízelgésén, hiszen rövid idő alatt meg lehetett őt ismerni, hanem Barta meglegedett nyugalmán, amellyel a bókot tudomásul vette.

Amíg ő és társai ráérttek várni a fiatalok közeledésére, mások türelmetlenül maguk ajánlkoztak fel szövetségesekekül. Ők azok köréből kerültek ki, helyesebben azokkal voltak azonosak, akik az 1948. évi fordulattal pozíciójukat veszítették el. Közülök a legaktívabb az egykori Kelet-európai Történelmi Intézet igazgatója, Kosáry Domokos volt. Neki odáig sikerült vinni a dolgot, hogy 1956 tavaszán egy Nagy Imrét üdvözlő küldöttséghez¹⁷⁸ csatlakozva be tudott csúszni Nagy szobájába, és miután jelenléte fontosságát kellően kiszínezve a világ tudomására hozta, máris mint a magyar történettudomány leendő vezére viselkedett.

Én mindössze három értekezleten vettem részt. Az egyik a Közgazdasági Egyetem tanácstermében, a Történelmi Társulat kibővített vezetőségi ülése volt.¹⁷⁹ Ez Andics elnökletével és Elekes asszisztálásával a vezetőség iránti bizalomnyilvánítás jegyében zajlott le, tehát elégedetlenek nélkül, s mert az ellenzékét Zsigmond László az intézet párttitkára képviselte, meg is felelt a várakozásnak. Az egész csak azért maradt meg emlékezetemben, mert nem tudtam megérteni, de elfelejteni sem Arató Endre, a Pach melletti intézeti titkár Andicsot bíráló megjegyzéseit. Nem, nem az ülésen tette ezeket, hanem lent az utcán, egyedül nekem. „És ezt tartottuk mi valaha oly nagyra! Tudod-e, ha mondott valamit, mi azt sietve lejegyeztük magunknak?” Tudni, nem tudhattam, de a szájtátva ámuldozás jelenetét el tudtam képzelni. Csak azt nem értettem, mi lepte most meg oly egyszerre Aratót. Szerintem Andics elfogadható dolgot mondott, legalábbis én nem találtam semmi kivetnivalót expozéjában.

A második alkalom az akadémiai II. Osztály működésének bírálata volt szintén a Közgazdasági Egyetemen.¹⁸⁰ Ennek nagytermében. Fogarasi Béla elnökölt, és őt személy szerint bírálta egy fiatalember. Jól esett hallanom Fogarasi szidalmazását, imponált a nyugalom, amellyel ő az invectívát fogadta. Folyton csitítgatta a mellette ülő jegyzőfélet, aki ismételten közbe akart szólni. „Hagyja csak – mondta neki –, hadd

178 Az ünnepségre, illetve állófogadásra nem 1956 tavaszán, hanem 1956. június 7-én került sor, amelyen az 1956. június 6-án hatvanadik születésnapját betöltő Nagy Imrét köszöntötték. Lásd erről bővebben Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958.* Bp., 1999. 200–202.

179 Az ülésről sem a Magyar Történelmi Társulat levéltári iratanyagában, sem pedig Ember Győzőnek a társulatra vonatkozó iratgyűjteményében (MNL OL, P 2093.) nem találtunk dokumentumot.

180 A Petőfi Kör 1956. június 15-én „A marxista filozófia időszerű problémái” címmel meghirdetett filozófus vitát a Kossuth Klubban akarta megrendezni, de a nagyszámú hallgatóság miatt áttették a vita színhelyét a Közgazdaságtudományi Egyetem nagytermébe. A vitavezetők Lukács György, Szigeti József és Balogh Elemér voltak.

beszéljen.” Végül a hallgatóság sorából Tánczos Gábor, a forradalmi vezér intette le az okvetetlenkedőt.

A harmadik egy valódi Petőfi köri történész vitadélután volt, a Kossuth Klub valamennyi termét, lépcsőházát megtöltő tömeg előtt, hangszórón közvetítve.¹⁸¹ Én a főteremben, közvetlenül az előadói asztal előtt kaptam még helyet. Közelemben Barta ült, várt valakire, amint ezt, bal karját a mellette lévő szék támlájára fektetve, jelezte. Elég sokáig tartott, amíg kiderült, kinek biztosította a helyet. Amikor már megtelt a terem, jelent meg Kosáry, magabiztosan és Andics felett korábban aratott győzelme¹⁸² tudatában. Az ülés egyébként Réti László, a Párttörténeti Intézet igazgatójának az ügyeivel foglalkozott, számomra érdektelenül. Ami emlékezetemben maradt, az Zsigmond László találó zsidó rabbi vice volt. Újnak számított, hogy ilyen el lehet mondani. Általa Zsigmond nagyot nőtt a szememben. Egyébként a vitakozást üres időfecsérlésnek találtam, nemcsak az ekkorit, hanem általában a Kossuth Klubban nap nap után zajlókat. Többet nem is törődtem velük.

Már csak azért sem, mert rövid határidőre vállaltam, hogy a bukaresti Hunyadi-ünnepségre referátumot készítek. 1956. Nándorfehérvár felmentése és Hunyadi halála négyszázadik fordulójának éve magyar megemlékezéssel kezdődött. Az opera[ház] i ünnepségen Rákosi jelenlétében Elekes tartotta a díszbeszédet,¹⁸³ a pécsi szobor-leleplezésen Székely képviselte a magyar történettudományt.¹⁸⁴ Mire az őszi bukaresti megemlékezésre felkészülés ideje eljött, Elekes, Székely és Kardos Tibor mellé az akadémiai küldöttség tagjául az érdekeltek jónak látták engem is kijelölni. Számomra ezt a megbízatást hozta meg a sztálinizmus meggyengülése. Azok, akik kiküldetésem felől most határoztak, valamennyien régi sztálinisták voltak.

Szívesen vállaltam a munkát és örömmel készültem. Csak fel kellett lapoznom a *Zsigmondkori Oklevéltár* készítése közben írott jegyzeteimet, amelyekben a Zsigmondkort megelőző és követő időszak engem érdeklő okleveleiből fondról fondra haladva egy-egy mozzanatot sebtében megörökítettem magamnak, valóban csak l'art pour l'art, minden közelebbi témára gondolás nélkül, és máris felsejlett előttem a Hunyadi-

181 Mályusz itt a Petőfi Kör által 1956. május 30-án és június 1-jén „A marxista történettudomány időszerű kérdései. A DISZ Petőfi Kör ankétja” címmel rendezett nyilvános vitájára utal. A vita vezetői Mód Aladár, Zsigmond László, Györffy Sándor voltak. Lásd erről *A Petőfi-kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történész vita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András, Rainer M. János. ([Bp.] 1990.) 17–173.

182 Mályusz itt az 1956. május 30-i és június 1-jei történészvitára utal. Lásd a 181. sz. jegyzetet.

183 Hunyadi-émlékkünnepély az Operaházban. „Utat nyitott az országot megmentő nagy erőnek: a nép hazaszeretetének.” *Szabad Nép* 14. (1956.) augusztus 12. 224. sz. 1.; Az igazi hazaszeretet, a magyar szabadságért harcoló katona példaképe. Hunyadi-émlékest az Állami Operaházban. *Magyar Nemzet* 12. (1956) augusztus 12. 190. sz. 3.

184 Hunyadi János lovas szobrának leleplezésére és az ezzel kapcsolatos ünnepségre 1956. augusztus 12-én került sor Pécsen. Vö. *Dunántúli Napló* 13. (1956.) augusztus 13. 191. sz. 1–2.

kor hatalmi apparátusának működése, az állam szervezetében bekövetkezett változás, a társadalmi rétegek viszonyának alakulása, főleg pedig a rendiség megerősödése. Mindazokról a jelenségekről egyre határozottabban leírható kép bontakozott ki előttem, amelyekről Elekesnek a közelmúltban Kossuth-díjjal kitüntetett Hunyadi-monográfiája nem szólt.¹⁸⁵

Iparkodtam tapintatos lenni. Ahol lehetett, hivatkoztam Elekes eredményeire. Attól pedig tartózkodtam, hogy felhívjam a figyelmet, milyen téves megállapításokat eredményezett könyvében az okleveles anyag felkutatásának elmellőzése. Viszonzá-sul ő meg a szokottnál is udvariasabban bánt velem, és nem érezte, mintha eredményeim elkedvetlenítették volna. Szigorúan tárgyilagos előadásom szövegét az intézet még a nyáron elküldötte [sic!] Bukarestbe.

Mielőtt elindulásunkra sor került volna, Edittel együtt részt vettünk az intézet által rendezett csehországi úton. Ez a prágai Történettudományi Intézet dolgozói budapesti és balatoni látogatásának, a magyar vendéglátásnak viszonzása volt. Nagy izgalmak közt készültünk annak a vágyálmunknak beteljesedésére, hogy megint külföldre utazhatunk, ismét világot láthatunk. Magam kellőképpen meg voltam hatódva, és most először úgy éreztem, hogy volt értelme az intézetbe belépésemnek. Sokat jelentett, hogy a vonat nemcsak testileg rázott össze bennünket az egész napos úton, hanem érzelmileg is megbarátkoztatott környezetemmel. Elsősorban azokkal, akikkel egy kupében ültünk: a Várkonyi, Spira és Hanák házaspárokkal. Edit természetes közvetlenségének oroszlánrésze volt abban, hogy újból rájöttem, mennyire felfrissít a fiatalok társasága.

Prága látnivalóival máskor is nehéz lett volna betelniünk, de most, közel két évtized után ismét idegen szót hallani és minden lépésnél újabb és újabb alkalmat találni a gyönyörködtetésre, mintha állandó extázisban élt volna az ember. Annyira, hogy nem is mertem senkinek sem bevallani. Az Óriás-hegységbe, az egykori Johannesbadba tett kétnapos kirándulásunk méltóan koronázta meg utunkat.

Amíg Prágában úgy éreztem magamat, mintha megint diák lettem volna, bukaresti utamon megismerkedtem mindazokkal az előnyökkel, amelyekkel egy akadémiai küldöttségben részvétel járt, s amelyekhez hasonlókban még soha nem volt részem. Kardos¹⁸⁶ lemondásával küldöttségünk, Elekes vezetése alatt, háromtagúra olvadt le. Vendégek voltunk. Az úton hálókocsiban kaptunk helyet, nekem egyszemélyes fülke jutott. Egyébként az egész vagonban, oda Nagyszebenen, vissza Kolozsváron keresztül mi voltunk az egyedüli utasok. Másnap reggeltől magyar származású fiatal mérnök vagy talán csak idősebb műegyetemi hallgató kísért tolmács gyanánt, Bukarest-

185 *Hunyadi János*. Bp., 1956.

186 Kardos Tibor.

ben állandó autó állt rendelkezésünkre. Az állomáson késő este Oțeteával,¹⁸⁷ a román Történettudományi Intézet igazgatójával az élen az intézet több dolgozója várt.

Másnap délután, az ünnepi ülésen, miután a fogadószobában a kormány tagjaival megismerkedhettünk – nekem, mivel katonaruhában volt, a hadügyminiszter, Emil Bodnăraș neve maradt meg emlékezetemben –, a díszteremben az elnökségben helyet foglaló Elekes tartotta meg, mint küldöttségünk vezetője, magyarul előadását. Az én referátumomra és Székelyére másnap délelőtt ugyanabban a teremben került sor, de ez most már kongott az ürességtől. Az elnök, Oțetea szandálos lába is mutatta, hogy vége az ünnepi résznek. Az előkelőségeket csak az albán követ képviselte, finom arcvonású, kellemes megjelenésű, kedves ember, aki mintha szimpatizált is volna velünk, magyarokkal. Mind az én referátumomat, mind Székelyét pármondatos magyar bevezetés után, amelyet mi mondottunk el, román nyelven olvasta fel egy fiatalember. Kéziratainkat Oțetea vagy titkára elkérte az ülészakról tervezett beszámoló részére. Ilyenről azonban soha többet nem hallottunk. Az ünnepek vajdahunyadi és gyulafehérvári kirándulással értek véget. Hálókocsikból álló vonat vitt le bennünket a bukaresti résztvevőkkel együtt, és szálló hiányában ez is maradt lakóhelyünk.

A vajdahunyadi vár megtekintése csakúgy, mint az ünnepi ebéd, a román résztvevők hatalmas serege jó alkalmat adott hetvenkedő viselkedésre. Az ősi dáko–román dicsőséget magasztaló frázisok zuhataga ömlött reánk, árva magyar küldöttségre, és a Kolozsvárról Jakó Zsigmonddal és Balogh Edgárral élükön megjelent fiatal magyarokra, mintha a román önteltség a kolozsváriaknak meg akarta volna mutatni: a budapestiek kénytelenek lenyelni, hallgatásukkal beismerni, hogy nincs erejük segítséget nyújtani nekik. A mi gyávaságunk láttára pedig értsék hát meg, hogy Erdély magyarsága ki van szolgáltatva. Megalázottnak éreztem magamat, és lesújtottnak.

Este a vacsoránál egyszerre megváltozott a helyzet. A szokásos beszédet Mihai Roller tartotta. Csak annyit tudtam róla, hogy moldvai zsidó rabbi fia, a román hivatalos történeti tankönyvnek, tehát a nemzedékek történeti tudatát kialakítani hivatott munkának szerzője,¹⁸⁸ és egyszerismind a marxista román történettudomány irányítója. Nem értettem, mit mond, nem akadt, aki tolmácsolta volna beszédét, de megéreztem, hogy leszidja nacionalizmusa miatt az egész társaságot. Annyiszor emlegette a szocializmust, hogy rá kellett jönnöm: arra figyelmeztet, miszerint a jövőben románoknak és magyaroknak együtt kell haladniuk, mert a szocializmust csak együtt építhetjük fel. Néma csend, meghunyászkodás fogadta a beszédet. Szinte látni lehetett, amint az emberek behúzzák nyakukat. Fellélegeztem. Nem olyan bátrak ezek,

187 Andrei Oțetea.

188 Lásd például: *Istoria României. Manual unic pentru clasa III-a gimnaziul unic și clasa IV-a secundara.* [București.] 1947; *Istoria României. Manual unic pentru clasa VII-a elementară.* Red. responsabil Mihai Roller. [București.] 1948.

gondoltam, mint ahogyan túlerőt érezve mutatják. Lecsendesítésükre van mód, ezt tehát meg kell ragadni a magyarság érdekében.

Gyulafehérváron a székesegyház kapujában a románokat, akik a velünk együtt utazó vallásügyi miniszterrel az élükön jelentek meg, és bennünket, magyarokat, Márton Áron püspök fogadott, előbb román, majd magyar nyelvű üdvözlőbeszédrel. Meghatott, hogy láthattam ezt a meggyőződéséért börtönt is szenvedett kiváló embert,¹⁸⁹ aki példa lehet arra, mint növeli a hivatás vállalása egymás szemében mintaképpé a tiszta jellemet. Felejthetetlen emlékül jegyeztem meg magamnak barátságos üdvözlő szavait, amikor sorra bemutatkoztunk neki. Székely meg is jegyezte később: „Látod, Téged úgy fogadott, mint aki régóta ismerős, minket csak úgy tudomásul vett.” Ismeretségünk eredete akkorra nyúlik vissza, amikor Balázs Éva és Iványi Emma disszertációjuk anyaggyűjtésére Kolozsvárra utazva itt, a plébánia levéltárában kutatva találkoztak Mártonnal, az akkori káplánnal, és tájékoztatták őt településtörténeti stúdiumainkról.

Régi vágyam teljesült azzal, hogy Gyulafehérvárt láthattam. Nem csak a könyvtár kéziratai érdekeltek, meg a vár, amely 1848–1849-ben akkor modern rendszerével éppen úgy dacolt az ostromló honvédsereggel,¹⁹⁰ mint – megfordítva – Komárom a császári haderővel. S mert nem jutott magyar kézre, Jankuék [sic!] havasi ellenállásának¹⁹¹ támaszt biztosítva, megakadályozta Bem fegyvereinek győzelmét, hanem a város egész szerkezetét feltáró kép, amely a magasból szemlélve visszavitt azokba az időkbe, amikor Erdély településtörténetét kutatva Fehérvár eredetét közvetett úton-módon próbáltam megérteni.

Délután a román előkelőségek, a bolgár delegátussal együtt, eltűntek szemünk elől. Szászvárosba mentek át autóikon Groza Péter látogatására. Ha valahová, ide szívesen velük tartottam volna, hogy megtudjam, nem rokona-e az a Groza Matild, akivel együtt jártunk Fejérpataky-gyakorlatokra,¹⁹² s aki tartózkodó, szerény modorával annyira elütött a többi hivalkodó román filozoptrixtól. De hát hoppon maradtunk, és így Elekessel, Székellyel a gyulafehérvári múzeum kiállításának tárgyait vizsgálhattuk. Senkitől sem zavartatva. Számomra meglepetést és örömet jelentett, hogy a múzeumban a falon felismertem Iványi Emma disszertációjára¹⁹³ térkép mellékletének kinagyított fényképmásolatát. Íme, gondoltam, otthon sovínisztának gúnyolt disszertációink egyikének eredményeit fenntartás nélkül elfogadja a másik fél, amely-

189 Márton Áron gyulafehérvári püspököt 1949-ben tartóztatták le a román hatóságok és kétévi vizsgálati fogság után 1951-ben életfogytiglani börtönre ítélték. A fogságból 1955. február 2-án szabadult.

190 Utalás Gyulafehérvár sikertelen honvédostromára (1849. július 15. – augusztus közepe).

191 Azaz az Avram Iancu vezette erdélyi román népfelkelésnek.

192 Lásd erről bővebben a II. fejezetet.

193 Lásd erről IV. fejezetet.

nek – a budapesti hiedelem szerint – megbántottnak kellene lennie. Elekes megígérte, hogy mint a küldöttség vezetője, szóvá fogja tenni nemcsak jelentésében, hanem élő szóval is Andicsnál, a leplezetlen román nacionalizmus egyáltalán nem titkolt megnyilvánulásait. Azt hiszem, erre már nem nyílt alkalma.

Utunkról elkedvetlenítő tapasztalatokkal tértem haza. Bármilyen tanulságos volt viszontlátni Vajdahunyadot, megismerni Bukarestet, meglepődve venni tudomásul, miszerint az egykori királyi képtárba milyen értékes festményekeket sikerült összegyűjteni, s ebben a jelenségben korjellemző tünetet felismerni, összbenyomásom mégis annyira fájdalmas volt, hogy arra kellett gondolnom: jobb lett volna, ha elmarad kiküldetésem. A leverő hatást csak Jakóval való többszöri találkozásom és hosszas beszélgetéseink ellensúlyozták. A részvét szorította össze szívemet, amikor – egyáltalán nem panaszából, hiszen ilyenre nem fakadt – megérezte a sorsot, amelynek terhét oly heroikus – számára magától értetődő – elszánással tartotta vállán.

Amint hazaértem, azonnal új útra kellett felkészülnöm. Rómába, az úgynevezett Potthast-konferenciára,¹⁹⁴ amelyre a meghívást az intézet már az év elején megkapta a bécsi Heinrich Felix Schmidtől,¹⁹⁵ de arra, hogy képviseltesse ott magát, nem gondolt. Sőt, még azt sem tudta eldönteni, hogy egyáltalán részt vállaljon-e a munkából. Csak valamikor, jól benne járva a nyárban, történt döntés a prágai intézettel folytatott tárgyalás után, hogy a Schmidtől nyert felszólításnak eleget tesziünk. A politikai légkör enyhülésének jele volt, amikor én kaptam megbízást a középkori elbeszélő kútfők címjegyzékét tartalmazó Potthast-bibliográfia átdolgozásában részvételre.¹⁹⁶ Bukarestbe már úgy utaztam el, hogy a magyar vonatkozású anyag összegyűjtéséért én vagyok a felelős. Ezért itt bátorodni igyekeztem rábírni szeptember 22-én Barbu Câmpinát, a Történettudományi Intézet igazgatóját és Mihai Berza professzort: ők is vállalkozzanak a munka reájuk háruló részének az elvégzésére, és örültem, hogy beleegyező nyilatkozatukat vihettem haza. Amire nem számítottam, hogy időközben Arató, mint Pach titkára, telefonon megállapodott a prágaiakkal, miszerint hozzájuk hasonlóan Magyarország is küld képviselőt az október 4–5-iki konferenciára Rómába. Éreztem, hogy jóból is megárt a sok, és húzódoztam.

194 1953-ban a római Olasz Történeti Intézet az August Potthast által 1862-ben Berlinben kiadott *Geschichtswissenschaft des Europäischen Mittelalters von 375–1500*. – *Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500* című mű kiadásának hetvenéves jubileuma alkalmából úgy határozott, hogy a már elavult bibliográfiát átdolgozza, mégpedig nemzetközi kollektív munka keretében. Több országban, így hazánkban is nemzeti bizottságokat hoztak létre, melyek tevékenységét a Comité Scientifique du Réperoire des Sources Historiques de Moyen Âge, majd 1957-től a Comité International des Sciences Historiques fogta össze. A nemzeti bizottságok képviselői évenként Rómába összehívott konferencián számoltak be eredményeikről. Vö. erről bővebben Bónis György: *Repertorium Fontium Medii Aevi. Magyar Könyvszemle* 91. (1975) 3–4. sz. 333–334.

195 Schmid meghívólevelére kutatásaink során nem bukkantunk rá.

196 Az erről szóló dokumentumot nem találtuk meg.

Az útlevel kiállításához, az osztrák és olasz vízumok megszerzéséhez az Akadémia külügyi osztálya nem sajnálta az időt és fáradságot, pedig az olasz vízumot a követség a római külügyminisztérium előzetes felhatalmazásával adhatta csak meg. Ennek kieszközlésére pedig a konferenciát rendező Istituto Storico Italiano per il Medio Evo közbenjárását kellett kikérni. Mindez interurbán telefonokat, táviratokat igényelt, nem szólva az itthoni szaladgálásokról, önéletrajzírásról és fényképkészítésekről, azokról a hercehurcákról, amelyekkel egy kiutazás össze volt kötve, s amelyekről addig sejtlemem sem volt. Nemcsak bizonytalannak, hanem kilátástalannak is látszott, hogy az idejében megérkezés reményében indulhatok el. Nem is volt fontos azonban a tárgyalásokon [a] részvétel. A látszat volt a lényeges. Miután elhatározottam, hogy felvesszük a kapcsolatot a polgári történetírással a medievisztika területén, elég volt egyetlen bizonyítékot felmutatni, függetlenül attól, van-e a próbálkozásnak komoly háttere. S mert a pillanatnyi helyzetben, mint nem kifejezetten marxista és pártonkívüli, megfelelőnek tűntem fel, nolens-volens [kénytelen-kelletlen] el kellett indulnom a konferencia lezajlása után is. Éppen, mert csak alibi igazolásáról volt szó.

Mivel október 4-én, csütörtökön reggelig, amikor Rómában megkezdődött a tanácskozás, semmi értesítést nem kaptam, hogy indulhatok, levéltári napom lévén, 9-kor elmentem az Üllői útra, és abban a hitben, hogy immár nem fenyeget az utazás veszélye, egyhuzamban a levéltárban dolgoztam délután 4-ig. Majd hazafelé tartva útközben benéztem az intézetbe. Itt azzal fogadtak, hogy az Akadémiától kapott telefonértesítés szerint öt napra szól kiküldetésem. Az útlevel rendben van, és az éjjeli vonattal indulhatok Bécs felé. Megilletődve vettem át az írásokat, köztük a hálókocsijegyet, amely a Bécs–Róma vonatra szólt. Soha olyan gyorsan nem sikerült felkészülnöm, mint most.

A vonaton a fülkében egyedül, az egész kocsiban másodmagammal utas. Gyórt elhagyva három határőr rontott be hozzám. Szigorú vallatás alá vontak. „Van-e nálam külföldinek szóló levél?” – volt az egyik kérdés. „Hogyne, feleltem, egy kollégámtól ajánló levelet viszek a római csehszlovák követség egyik attaséjának”, és azzal átnyújtottam Gunst Péter egy budapesti származású rokonához intézett, lezáratlan borítékban levő ajánló levelét, amelyben kérte, hogy, amennyire módjában van, legyen segítségemre. Ami persze azt is jelenthette volna, hogy adjon nekem lírát, én majd ennek egyenértékét forintban kifizetem Budapesten. „Nem tudta, hogy levelet nem szabad kivinni?” – támadt rám a csoport vezetője, de azután átolvasva azt, mégis visszaadta. Egyébként kis táskámban gondos fürkészés ellenére sem sikerült olyasvalamit találniuk, amit kifogásolni lehetett volna.

Korán reggel Bécsbe érkezve, a lebombázott Ostbahnhofról kényelmesen átszállhattam a Südbahnhofból induló római gyorsra. Éppen csak nem hálókocsiba, mert mint kiderült, egy lejárt jegyet kaptam az Akadémián. De mit bántam ezt! Első osztályú

kocsiban az ablak mellett ülve gyönyörködtem újból végig a semmeringi utat, azután a Wörthi-tó mellett, amíg csak be nem sötétedett. Amióta eszmélni kezdtem, amióta Makótól Turócszentmártonig eljutottam mint kisgyerek, az utazás közben szemem előtt feltáruló képek nézésével soha nem tudtam betelni. Így volt most is, csak még valami meghatódottság tartott állandóan lenyűgözve. Nem tudtam betelni állapotommal. Úgy éreztem, mintha a szabadság érzése tapintható közelségembe jutott volna. Második éjjelem is úgy telt el, hogy a vonatban szűk helyen csak ülnöm lehetett.

Mindezek ellenére reggel nem éreztem fáradtságot, és mert a követség sofőrjével elkerültük egymást, taxin mentem el [...].¹⁹⁷ Innen az Accademiára a via Giulia-ra¹⁹⁸ már a követség vitetett el. Az egykori titkári lakosztályt kaptam, fürdőszobával, elő- és fogadószobával. Úgy érezhettem magamat, mintha a magyar állam megbecsült képviselője lennék. Megkülönböztetett voltom jutott kifejeződésre az éppen akkor Rómában tartózkodó magyar levéltári delegáció elhelyezésével összehasonlítva is. Ember Győző, Szedő Antal és Borsa Iván ugyancsak az Accademián kaptak szállást, de két egyszerű, diákosan bebútorozott szobában.

Mindjárt megérkezésem után, hozzájuk csatlakozva mentem várost nézni. A legelső, ami szűnni nem akaró ámulatba ejtett, a Palazzo Farnese volt, amikor az Accademiáról elindulva a szemem elé tárult. Mintha lila pára borította volna be, visszaverve az ősz aranyló napfényét. A palota homlokzatának lenyűgöző harmóniájával egyszerűen nem tudtam betelni. „Ha hazaértek, mondjátok meg a feleségemnek, hogy ezért az egyetlen látványért érdemes volt az utat megtennem” – kértem társaimat. S ez a hangulat még többször erőt vett rajtam. Szinte állandóan ámuldoztam és csodálkoztam, ráadásul minden nap akadt valami, ami különösképpen elbűvölt, s arra a kijelentésre ragadott, hogy ennél szebb nem is lehet a világon.

Az egyik nap, amikor az Angyalvár Bramante-loggia-ján egyedül üldögéltem, az előttem kibontakozó kép ejtett révületbe. Máskor a néptelen Palatinuson átsétálva a borongós időhöz illően az elmúlás érzése szinte érzékelhetővé vált számomra. Vagy a Vatikáni Múzeumban a hellenisztikus kor állatszobrainak gyűjteménye egy jól ismert kort játékos hajlamán keresztül mutatott be. A Sant' Ignazio előtti kihalt terecske, amikor barangolás közben egyszer csak a templom bejárata elé jutottam, előadás utáni színpadnak hatott, amelyről mintha csak az imént vonultak volna le a színpalánknak látszó bájos rokokó házak mögé a szereplők. A Villa Giulia Ninfeója a kánikulai hőség elől menedéket keresés szimbólumává vált számomra. A Santa Maria Maggiorében vasárnap a zenés mise a tér és zene egységével bűvölt el. De talán a legfelejthetlenebb lett számomra a naplemente a Gianicolóról, a Garibaldi-empléktől élvezve.

197 A kéziratban itt nincs megadva a helyszín. Ezt Mályusz később kívánta beírni.

198 Azaz a Via Julián található Collegium Hungaricumba.

Tizenhárom napon át valósággal extázisban, felejthetetlen impresszióktól kábulva élttem.

Amióta a Palazzo Falconieriben a Római Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum működni kezdett,¹⁹⁹ állandóan terveztem, hogy egy vakációban helyet kérek bennük. De – bár remélhettem, hogy nem találok visszaautasításra – nem álltam elő óhajommal. Nem pedig azért, mert úgy éreztem, hogy Róma megismeréséhez kevés segítség egy baedeker, előkészületül komoly stúdiumok szükségesek. S mert ilyenekbe nem volt bátorságom belevágni, egyre halogattam a középkor világvárosának a megismerését. Úgy éreztem, hogy most a sors nagy ajándékban részesít, ha alkalmat ad mulasztásom pótlására. Éppen, mert feladatomnak a város és műemlékei, múzeumi és képtárai megismerését éreztem, a legszükségesebbre korlátoztam tartózkodásom tanulmányi részét.

Október 8-án hétfőn délelőtt Morghen intézetében, a Falconieritől nem messze, a Piazza della Chiesa Nuován, a Palazzo Borrominiben mutatkozhattam be a Prágából ugyancsak elkésve befutó František Grausszal együtt a Potthast Bizottság állandóan Rómában tartózkodó vezetőségi tagjai közül Walther Holtzmannak, Heinrich Schmiedingernek és a kedvünkért hazautazását elhalasztó Heinrich Felix Schmidnek. Ugyanekkor találkoztam először a bizottság titkárával, Carlo Leonardival. Schmid melegen érdeklődött Eckhart Ferenc után és kedvesen emlékeztetett arra, hogy ismeri a *Vierteljahrschrift*ben megjelent polgárságtörténetemet.²⁰⁰ A tanácskozás után, amelynek érdemi vonatkozásairól részletesen szoltam az „osztályközleményekben” megjelent beszámolómban,²⁰¹ felmentem Schmiddel és Grausszal együtt a közelben levő német történeti intézetbe,²⁰² ahol Holtzmann, a „második Potthast”, az oklevéltárakat anyaguk, provenienciája szerint ismertető összeállítás szükségességét fejtegette, engem tartósan lekötő hatással.

Este 6-kor Graus meglátogatott a Falconieriben. Firenzéért lelkesedett, Rómát leszólta, aminek hogy ellentmondjak, háromnapos tapasztalataim alapján feljogosítottnak éreztem magamat. Kérdezősködésemmre, lehetne-e a prágai városi jegyzőkönyvekben a Zsigmond-korból magyar vonatkozású bejegyzéseket találni, nem adott határozott választ. A Zsigmond-kor csehországi forráskiadványai közül a Rosenberg-

199 A Római Magyar Intézet 1927-től működött.

200 Lásd erről a IV. fejezetet.

201 Beszámoló a „Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Âge” 1956. évi római konferenciájáról. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 8. (1957) 2. sz. 145–152. Vö. erről még szintén Mályusz tollából: A „Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Âge” 1956. és 1957. évi római konferenciái. *Századok* 92. (1958) 1–4. sz. 511–516.

202 Istituto Germanico Storico di Roma – Deutsches Historisches Institut in Rom.

oklevéltárat,²⁰³ a Prága történetéről szóló irodalomból Tomek monográfiáját²⁰⁴ és az *Almanachban*²⁰⁵ található saját közlését ajánlotta. Az volt az érzésem, hogy Prágában érdemes volna a *Žsigmondkori Oklevéltár* érdekében kutatni. Viszonzásul, kérésére, a Magyar Királyság kezdeteinek problémája felől tájékoztattam Györffy György kettős királyság teóriájáig²⁰⁶ bezárólag, elsősorban a forrásokról és a nem magyar nyelvű irodalomról. Akkor még nem tudtam, hogy Graus zsidó, és így a valóságosnál kedvezőbb kép maradt meg róla emlékezetemben. Morva származásának képzeltem, és ezzel kapcsolatos bókomat, a közhelyet, amely szerint morvák Közép-Európa leg-szorgalmasabb népe, látható meglepedettséggel vette tudomásul. Amikor elváltunk, sajnálattal vettem tudomásul, hogy másnap Zürichen keresztül már haza is utazik.

Rómában már most is igazi támaszom a Pásztor házaspár volt. Pásztor Lajos abba a korosztályba tartozott, amely Bendával, Kornfelddel két éven át 1932-től abban a hiszemben hallgatott, hogy majd nálam fog alapvizsgázni, s mint a többiek, ő is Szekfűnél kötött ki. Neki még kevésbé volt oka megbánni, hogy így történt, mint másik két társának. Hitbuzgó katolikus – kecskeméti – családból származott. Szekfűnek a barokk iránti vonzalma szívében és gondolkozásában visszhangra talált. Szekfű kedvelte ragaszkodásáért, könyvtárasának is megtette. Körülbelül 1941-ben e minőségében velem is kapcsolatban maradt, hiszen az egyetemi Magyar Történeti Intézetnek az igazgató mellett én voltam a másik tanára. Doktori értekezése, a Jagellókor vallásos élete,²⁰⁷ tárgya szerint egyháztörténeti előadásaimnak rokona volt, de elgondolásában független attól. Mindketten egyetértettünk, hogy a magyar egyháztörténeti kutatás a nyugatihoz képest elmaradott. S mert mindketten ezen kívántunk változtatni, bár gondolkozásunk különbözött, mint egykori Eötvös-kollégisták, jó barátok maradtunk. 1945 után is, amikor már az Országos Levéltárban szolgált.²⁰⁸

Amikor Rómába a Történeti Intézet titkárává – feltehetőleg Szekfű ajánlatára – kinevezték,²⁰⁹ elutazása előtt örömmel beszélt terveiről, amelyeket megvalósítani szeretne. Az intézet utolsó igazgatójáról, Kardos Tiborról minden alkalommal oly elítélően nyilatkozott, hogy nem volt nehéz kitalálnom: rossz viszonyuk is oka lehetett,

203 Blažená Rynešová–Josef Pelikán: *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka*. 1418–1492. Tom. I–IV. Praha, 1929, 1932, 1937, 1954.

204 Václav Vladivoj Tomek: *Geschichte der Stadt Prag*. Band I. Aus dem Böhmischen übersetzt vom Verfasser. Prag, 1856.

205 Ezt a tanulmányt kutatásaink során nem találtuk meg.

206 Lásd erről Györffy György: *Kronikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948. Vö. Györffynek a kérdésről írott másik munkáját: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől az orszáig. – Kurszán és Kurszán vára*. Bp., 1948.

207 *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp., 1940.

208 Pásztor 1941 szeptembere és 1946 októbere között volt az Országos Levéltár munkatársa.

209 Pásztor 1946 októberében került az intézetbe, amelynek titkári teendőit 1949-ig látta el.

hogy az intézet megszűnése után nem tért haza, hanem feleségével²¹⁰ megpróbált Rómában egzisztenciát teremteni magának. Hozzá hasonlóan vallásos felesége, aki az Angolkisasszonyoknál nevelkedett, vállalta az új pályakezdést, és ketten – harmonikus házasságban – szívós kitartással dolgozva, keresztülverekedték magukat az akadályokon. Nagy segítséget jelentett nekik, hogy a magyar katolikus egyházi körökben erős támaszra találtak. Pásztor mint egykori piarista diák a rend magyar származású főnökében, Tomek atyában.²¹¹ Egyáltalán, hogy volt kikhez bizalommal közeledniök és ismertek voltak egyházhú érzelmeikről, számottevő könnyebbséget jelentett számukra.

1956-ban Pásztor a Vatikáni Levéltár tisztviselői státusába tartozott. Igaz, az utolsó előtti hely volt az övé. De már akkor kétségtelennek látszott, hogy megbecsült pálya vár reá. Mint magyar, aki gyermekkorától megszokta a rendszeres napi tevékenységet, előnyben volt olasz társaival szemben. Mint Szekfű-tanítvány, aki a hivatalsszervezet történetéből társadalmi változásokra tud következtetni. Mint budapesti levéltáros, aki az ügyintézés iratanyagát a proveniencia elv szerint organikusan képződőnek képes látni – megelőzte elmaradott pályatársait.

Pásztor a Vatikáni Levéltárban és Könyvtárban azzal könnyítette meg, sőt tette kellemessé kutatásomat, hogy megismertetett Giulio Battellivel, a Vatikáni Paleográfiai Intézet igazgatójával. Pásztorné pedig mint Morghen tanítványa, annak intézete és az egyetemi körök előtt tette ismertté nevemet. Az ő információinak köszönhettem, hogy amikor Pach és Morghen táviratozhattak egymással vízumom ügyében, az előbbi nagy álmélkodására római kollégája reám, mint valami közismert szaktudósra utalt.

Rómába érkezésem után a második napon, október 7-én, vasárnap délután a Farnese-palota előtti téren találkoztam először Pásztorékkal, hogy sétát tegyünk a városban, az Il Gesut, majd a Santa Maria in Aracoelit keresve fel. Kedden, október 9-én Pásztor a Vatikáni Levéltárat mutatta meg. 11-én délután elkísért bevásárlásomra, majd elvitt hozzájuk látogatóba, amely sokáig, ½10-ig tartott. Valamennyi későbbi római tartózkodásom emlékei összefonódnak Pásztorék gondoskodásával, amely akkor sem csökkent, amikor már jól ismerték problémáimat. Magam pedig kielégítettem kíváncsiságukat azzal, hogy sorra beszámolva hazai ismerőseik sorsáról. Ezzel voltaképpen elveszítettem azt az értékemet, amelyet kezdetben információ szerepemnek köszönhettem.

Egyedül jártam október 10. és 17. [között] az állami Archivio Centralében, amely a régi római egyetem, a Sapientia épületében van elhelyezve. A pápai kinevezési

210 Klein Edith.

211 Tomek Vince.

nyugtakönyvekben kutattam, amelyeknek igazság szerint a Vatikáni Levéltárban volna helyük. A *Zsigmondkori Oklevéltár* kiegészítésére felhasználható anyag néhány darabjáról, amelyek még értékesíthetőknek látszottak a nyomdai kéziratban, fényképfelvételek alapján levonatot készítettem. Egyébként, mivel csak leolvasó készüléken lehetett a filmre vett anyagot átnézni, itt a kutatás elég nehézkesen ment. Bár előző-kenységével sokat segített Posnanski levéltáros, aki az épületben is kalauzolt.

Október 18-án csütörtökön este úgy indulhattam haza, hogy az állomásra a követség autója vitt ki. Zsebemben hálókocsijegy, birtokomban pedig Szabó Imre követ ígérete volt, hogy amennyiben Bécsben vonatom késése miatt lemaradnék a budapesti gyorsról, az ottani követség gondoskodik éjszakai elhelyezésemről. Erre, örömmre nem került sor, mert az éjszakai és egész napos kellemes utazás után sikerült idejében átszállanom és szombat reggel, 20-án Budapesten voltam.

Hétfőn, október 22-én Molnár Eriknek beszámoltam tapasztalataimról, miközben sem több, sem kevesebb érdeklődést nem olvashattam ki kérdéseiből és megjegyzéseiből, mint amennyit ő bármi iránt tanúsítani szokott. Pach azonban nem tudott fogadni. Ezt főleg azért sajnáltam, mert így nem tudtam Fügedi Erik kérésének eleget tenni, amelynek teljesítésére még szombaton kért, s amelynek értelmében vállaltam, hogy az intézetbe kineveztetése érdekében informálok Pachot. Másnap, október 23-án délután autóbuszon az evangélikus levéltárba mentem, pótolni elmaradt előző heti munkanapomat. Útközben a Fő utcán felvonuló csoportokkal találkoztunk, amelyek a Bem tér felé tartottak. Kiáltványaikat, amelyek pontokba szedett követeléseket tartalmaztak, az autóbusz nyitott ablakain is bedobálták a Lánchíd hídfőjénél, amikor a közlekedés akadozott.

A levéltárban $\frac{1}{9}$ -ig dolgoztam, majd a Szabadság hídon, átszállóval a Krisztina körúton jöttem haza. Munka közben a Rádió, a Nemzeti Múzeum irányából nagy zaj hallatszott. A házfelügyelő pedig, amikor a levéltár kulcsát átadtam neki, szörnyűlködve beszélt a Rádió előtti nagy tülekedésről, miközben a Gellért Szálló előtti villamosmegállónál várakozva mellettem autókon fiatal emberek „Le a Sztálin-szoborral!” kiáltások közben húztak el. Este otthon Kacortól értesültem, mi történt a Bem téren, hogyan égettek el szovjet zászlókat.

A következő két hétben a világ eseményeiről csak annyit tudtam meg, amennyit a rádió közléseiből ki lehetett olvasnom és a tüzszünetekben a városban gyalogszerrel járva imitt-amott észrevettem. November 1-jén, csütörtökön az evangélikus levéltárban jártam, hogy a károkat, amelyek szerencsére nem voltak számottevőek, felbecsüljem. Ezt az alkalmat felhasználtam arra, hogy az Üllői úti laktanya környékén szétnézzek és a Nagykörúton járkálva az ott hullámozó lelkes tömeggel együtt a kiégett szovjet tankok roncsaiban, az elszenesedett csontvázakban egy szabadabb jövő reményességét lássam felvillanni.

Ezekre az utaimra rendszeren Gyapay Gábor, a fasori Evangélikus Gimnázium egykori tanára kísért el. Tanítványom volt valaha, és mert segített a levéltári rendezésben, s legfőbbképpen [sic!], mert közel laktunk egymáshoz, a kritikus két hét alatt gyakran együtt voltunk. Ezek a beszélgetéseink rendszeren hosszúra nyúltak, mivel útjainkat gyalogszerrel kellett megtennünk. A környék lakóinak, ismeretségi körének hangulatáról tanulságosan informált, és mint mozgékony fiatal sok mindent észrevett, ami az én figyelmemet elkerülte.

Benéztem az intézetbe is, de itt minden csendesnek látszott. Egy alkalommal Aratóval találkoztam a lépcsőházban. Ez akkoriban volt, amikor Nagy Imre békítette a felkelőket.²¹² Így nem lehet rendet teremteni, jószoltam, mire ő mentegette Nagyt, hogy jó szándékú és csak kényszerűségből teszi, amit mond. Milyen hamar elfelejtettek erről marxista historikusaink, akik oly öntelten tudták magyarázgatni a Rákosi-korban a magyar történelem szituációit! Egyébként csak látszat volt, hogy az intézetben csend honol. Lázás megbeszélések, tárgyalások követhették egymást. Én a végső eredményről szereztem tudomást azon az összejövetelen, amelyre Wellmann Imre, lakásomon keresve, de mert nem talált otthon, Editnek átadott üzenetével hívott meg. Éppen, mert nem találkoztunk, nem is sejtettem, miről lehet és lesz szó.

Ha más valaki szól be hozzám, otthon maradok. De mert Wellmann kedveltem, becsültem, eleget tettem felszólításának. A meghívás az intézet igazgatói szobájába és arra a délutánra szólt, amelyre a forradalommal való együttérzés kifejezéséül egy fél órára senki sem tartózkodott az utcán. Az ablakból kitekintve az önként vállalt tüntetés tagadhatatlanul lenyűgöző volt: ameddig a szem ellátott, egy teremtett lélek nem mutatkozott. Mint az egész két hét alatt, most is azt éreztem, hogy lelkesedésben nincs hiány. A szovjet uralma és szelleme utálatában az egész magyarság osztozott, és ha az érzelmek hevessége magában elég lett volna egy nép jövőjének a biztosítására, sorsunk ezer évre megállapodottnak lett volna tekinthető.

Ha előzőleg nem töltök két hetet Rómában, ha nem sodortatom magamat a forrongó hangulattal, talán magam is osztom a közvélemény optimizmusát. Úgy éreztem, hogy szerencsémre szolgált pesszimizmusom, és nem bízok a forradalom sikerében. Rómában a legkisebb nyomát sem vettem észre, hogy a magyarkérdés egyáltalán érdekelné a világot. Nem is szólva arról, hogy külpolitikai változásra a legcsekélyebb utalást sem láttam. Igaz, nem olvastam külföldi újságokat, de magyarok közt éltem. Ismételten megfordultam a követségen. Ha tehát érdemleges változás előjelei feltűntek volna, csak kellett volna valamit hallanom. Az egész forrongás Magyarországot határai közé korlátozódottnak tűnt fel. S ami elkedvetlenített, tipikusan értelmiségi eredetűnek és jellegűnek látszott.

212 Mályusz itt az 1956. október 25-én elhangzott rádióbeszédre utal.

1918 óta utáltam az értelmiséget. Minél inkább ebbe tartoztam származásomnál, egész életemnél és munkámnál fogva, annál inkább. Katasztrofálisnak éreztem, hogy a mozgalom a városokra, ezek közül is legfőképpen Budapestre korlátozódik, a falu pedig mozdulatlan marad. Eszembe jutottak azok az 1848–1849-es hírek, amelyekkel nem szoktunk dicsekedni, s amelyek tanúsága szerint a parasztságot csak fegyelmező eszközökkel lehetett a szabadság védelmére kényszeríteni. Szidtam és átkoztam a paraszti tehetetlenséget, amely most is várja a sült galambot, és egyre rosszabb sejtelmek vettek rajtam erőt.

A nyár folyamán fel-feltűnő jelenségekkel szemben érzett idegenkedésem és mostani külföldi tartózkodásom hatása nem maradhatott rejtve intézeti kollégáim előtt. Nem bíztak bennem. Bár lehet, hogy csak azért, mert hangadó csoportjuknál idősebb lévén nem illetttem be terveikbe. Arra pedig nem tartottak érdemesnek, hogy oly tekintélynek lássanak, akinek megbecsülésével önmagukat emelik fel. Eckhart Ferenc, Hajnal István és Szabó István mértékét szerintük nem ütöttem meg. S a különbség csak annyiban volt köztünk, hogy egyesek szerint már eredetileg sem. Míg mások szerint 1945-ös lecsúszásom következtében.

A megbeszélésen, amely a Történelem Forradalmi Bizottság megalakulásával²¹³ volt azonos, az intézet egyes aktív munkatársain kívül részt vettek mindazok, akik valaha tagjai voltak, de az átszervezés során állásukat elveszítették (Kosáry, Benda, Csapodi, Berlász, Komjáthy). De mások is, akik más intézményben hasonló sorsra jutottak, mint például Fügedi. Ott volt azonban Váczy Péter is, noha ő budapesti katedráján háborítatlanul ült.²¹⁴ Az ellentábornak egyetlen képviselője volt az ülésen: Zsigmond László. Viselkedését nagyon megnyerőnek találtam. Higgadtan hallgatta nemcsak a politikai fordulat győzelmét hirdető szenvedélyes kifakadásokat, hanem a marxista történet szemlélet végleges bukásán örvendezést is. Csak annyit jegyzett meg, hogy ő, ha a kommunista párt újjáalakul, be fog abba lépni, mert nélküle nem tudja elképzelni életét. Nagyon tetszett nekem, hogy egy ellenséges tábor kellős közepén meg meri vallani politikai hitvallását, és magatartását egyenesen példaadónak találtam.

Szóba került – a fiatal Hársfalvi Péter intézeti gyakornok említette –, hogy a marxista történészekkel szemben az igazoló eljárás lebonyolítását vállalom el. Ezt kereken visszautasítottam. Saját bőrömön tapasztaltam – mondtam –, mit jelent ily megalázó tortúrán átesni. Dehogy fogok mások hasonló kellemetlenségeinek okozója lenni! Mivel felháborított, hogy ennyire gyászos szerepet szántak nekem, megütközésemnek a szavakat nem válogatva, emelt hangon adtam kifejezést. Évek múlva Barta István bevallotta,

213 A bizottság a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága része volt, amely 1956. október 28-án alakult meg.

214 Váczy 1949 és 1961 között volt az ELTE BTK Középkori Egyetemes Történelmi Tanszékének a tanára, ahol azonban csak művészettörténelmi előadásokat tarthatott, egyetemes történelmi témájúakat nem.

hogy tiltakozásom sokakat gondolkozóba ejtett, mert úgy fogták fel: nem látom bizonyosnak a forradalom győzelmét, és erre ők is óvatosabbak lettek.

Az egész bizottság, úgy ahogy volt, nem tetszett nekem. Az érzésem az volt, hogy korán isznak a kollégák a medve bőrére. Bizonyára kevésbé idegenkedem, ha például Barta vagy más valaki vezeti a tárgyalást. Helyettük azonban Kosáry tűnt fel mint vezér. Már jó ideje együtt volt a társaság, és várakozásban teltek a percek, amikor kiszámított késsedelemmel belépve, elfoglalta a számára fenntartott főhelyet Barta mellett. Fúrta az oldalamat, hogy felkelek és kijelentem: ott, ahol Kosáry a vezér, nekem nincs helyem, távozom. Ezt azonban mégsem tettem és arra a kijelentésre szorítkoztam, hogy nem tudom, milyen jogon vagyok jelen. Kifejezésem nem volt szerencsés, mert azt akartam mondani, nem tudom, hogyan csöppentem ebbe a társaságba, amelyből az én kortársaim hiányzanak. Magyarázkodásra azonban nem került sor, mert Kosáry, aki irányomban ugyanolyan érzelmekkel viseltetett, mint én vele szemben, gyorsan felismerve, hogy végigvágthat rajtam, megfelelt helyettem: „a forradalom jogán”. S mindjárt gúnyolódva hozzátette: „sajátságos, hogy éppen a történészek nem tudják, mi van Magyarországon”.

Éreztem, hogy népszerűséget nem arattam magatartásommal. Ezt egyébként abból is észre kellett vennem, hogy az ülés után nem akadt, aki hajlandó lett volna velem hazafelé tartani. Fügedire gondoltam, hogy együtt mehetnénk, hiszen ő a Vérmezőnél lakott, és csak pár napja járt a lakásomon. De ő elhárította kérdésemet: „nem jönne-e velem”, mondván, ő még marad. Mire én is jobbnak láttam többet nem próbálkozni. Így egyedül bandukoltam haza a Belgrád rakpartról. A Történelemi Bizottság az év végéig még fennállott. Decemberben kaptam is meghívást ülésére, erre azonban nem mentem el.

Pesszimizmusom bevalása november 4-én engem éppen úgy leverte, mint másokat optimizmusuk kettétörése. Ha előre láttam is a kudarcot, nem sejtettem, hogy ilyen gyalázatos körülmények közt fog az bekövetkezni. Eisenhower perfid nyilatkozata a rádióban, hogy ő nem adott alapot a magyaroknak a szabadulásukban reménykedésre;²¹⁵ Anglia próbálkozása, hogy a szovjet elfoglaltságát felhasználja szuezi peccenyéskéje megsütésére²¹⁶ és a szovjet durva hitszegése, hogy elfogta a magyar parlamentere-

215 Utalás Dwight Eisenhower amerikai elnök 1956. október 31-én elhangzott televíziós és rádiós beszédére, amelyben ugyan hangot adott a magyar nép iránt szimpátiájának, de kijelentette, hogy az új magyar kormányt nem tekinti potenciális szövetségeseének és nem szándékozik katonai segítséget nyújtani a magyarságnak.

216 Mályusz itt az 1956. október 29. és november 7. közötti, a Szuezi-csatorna egyiptomi államosítása miatt Nagy-Britannia, Izrael, Franciaország Egyiptom ellen kirobbantott úgynevezett szuezi háborújára céloz, amelyben a nagyhatalmi érdekeket előbbre helyezték a forradalmi Magyarország megsegítése helyett.

ket,²¹⁷ egy híron pendültek. Tehetetlenségemben megint a *Nagyidai cigányok*hoz menekültem. Úgy éreztem, azt a lehetőséget nem ragadtuk meg, amelynek mi voltunk egyedüli urai, és amelynek értékesítése tőlünk függött, amikor meggondolatlanul illúzióknak adtuk át magunkat. Mégis volt olyan rossz, ami nem következett be.

Azt hittem, hogy november 4-én a bevonuló szovjet csapatok végig fogják rabolni a várost. S hogy előre várt káraitam mérsékeljem, fehéreneműmet az esslingeni ablakredőnytokokba elrejtettem. A mi házukba is bejöttek szétnézni szovjet katonák, de ezúttal nem szabadrablásra felhatalmazottan. Beérték, hogy csak a földszinti helyiségeket és az első emeleti lakásokat kutassák át fegyverek után. De ezt is félve tették, mert a ház férfiai, köztük azok is, akik mint ávosok költöztek be a kitelepítettek helyébe, tömör csoportban állották őket körül. Fegyvertelenek a harci felszereléssel ellátottakat. De ez alkalommal az utóbbiak bizonyultak félénkeknek.

Furcsa volt, hogy bár előre láttam, ami bekövetkezett, mégis mennyire levertnek éreztem magamat. Talán tudat alatt mégis reménykedtem volna? Mint korábban már kétszer, most is a munkába temetkezés segített át a hangulati depresszión. Mintha megismétlődött volna az, amit 1919–1920-ban és 1944–1945-ben átéltem. Akkor is zavarossá lett körülöttem a világ. Nem kaptam ösztönzést környezetemtől, hogyan tartsam fenn magamat kétségeim közt. S akkor is a munka megszokottsága – az érzés: abban pihenést, felfrissülést lehet találni – tette lehetővé számomra, hogy elforduljak a világtól és megfélemedezve róla, magamba zárkózzam. Amikor az őrszobába könyvet vittem magammal, kártyázó kollégáim szemében éppen úgy furcsa figura lehettem, mint az ostrom alatt magamnak is azt kellett volna mondanom, hogy értelmetlen dolog egy kézirat jegyzeteit javítgatni, hiszen életben maradásom is szerfelett bizonytalan.

Most Hunyadi-cikkem megírására fordítottam időmet. Anyagom együtt volt, ott-hon dolgozhattam. Az égő levéltárból kigomolygó füst jól látszott lépcsőházunk ablakaiból és a hír, hogy a pusztulás gyújtóbombákkal tervszerűen felidézett tűzvész eredménye, az oltás sikertelensége pedig annak következménye, hogy a szovjet katonák ismételen elvágják a tűzoltók tömlőit, alkalmas lehetett volna örökre elvenni kedvemet minden történeti kutatástól. Nem tudnám megindokolni – mindezek ellenére –, miért dolgoztam tovább. Az írást megkönnyítette, hogy nemcsak az oklevélkivonatok tornyosultak asztalomon, hanem a középkori államszervezet problémáit is egyszer már szemügyre vettem, amikor a Zsigmond-kor viszonyairól készítettem áttekintést.²¹⁸

217 1956. november 3-án tárgyalás végett magyar küldöttség indult Tököltre az ottani szovjet katonai főparancsnokhoz, amelynek tagjait a szovjetek azonnal letartóztatták.

218 Mályusz már 1951-ben elkezdte a munka elkészítését, amelyet az MTA Történettudományi Intézete 1953-ban kívánt kiadni. Mályusz a következő években folyamatosan dolgozott a témán, és meg is írta a monográfiát, de azt mégsem adták ki, jöllehet annak megjelenítése az intézeti tervekben továbbra is

Azt nem lehetett megtenni, hogy az előző kor vázának mintájára szerkesztem meg a Hunyadi-kor leírásának fejezeteit. De mégis könnyebb volt most adataimat csoportosítanom, mint amikor a Zsigmond-kori államszervezetről írtam. Az ismertetésre váró anyag most szinte magától csoportosult fejezetekbe. S ezzel az az érzésem támadt, hogy ösztönösen alkotok. 1956 végén az Akadémia a költségvetéséből visszamaradt pénztől, amit nyilván az elmaradt külföldi utazásokon takarított meg, úgy próbált szabadulni, hogy azt a kandidátusok és doktorok között szétosztotta. Az összeget személyesen lehetett felvenni, és így én is megjelentem az Akadémia épületében.

S ha már ott voltam, gondoltam, benézek Fejér Klárához. Tágas szobájában rajta kívül az ablaknál egy ismeretlen férfi üldögélt, aki látogatónak tűnt fel. „Csak egy pillanatra zavarom – mondtam –, csak meg szeretném kérdezni, hogy van?” Mire ő viszonzásul Edit és Miklós iránt érdeklődött. Az utóbbira sor kerülve, gyanútlanul elmondtam, hogy a budapesti hírek nyugtalaníthatták, mert aggodalmaskodva kérdezte, valóban nincs-e bajunk. Mire Edit ezt táviratozta neki: „Mindnyájan jól vagyunk, tanulj szorgalmasan!” Amidőn pedig ő újból és újból kérdezgette, mégis ne jöjjön-e haza, hiszen most kivételesen kaphatna rá engedélyt, újabb táviratban félre nem érthetően megüzentük: „Tanulj szorgalmasan, nyáron jöjj haza!” Mit is csinálna itthon, amikor időnként egyszerűen megszűnik a villanyvilágítás, nincs szórakozási lehetőség, fűztem hozzá. Lenin-grádban mégiscsak hasznosabban lehet az időt eltölteni.

Miklós persze azért februárban mégiscsak hazalátogatott azon a címen, hogy meg akarja nézni családját. Egyik professzora, amikor elköszönt tőle, csak úgy általánosságban megjegyezte, hogy a bécsi egyetemen nagyon jó hírnevű intézmény van. Mint kiderült, Miklós azzal a hátsó gondolattal jött, hogy disszidálni fog. Iparkodtam lebeszélni. Nem bíztam a Nyugat segítségében. Nem fogják lehetővé tenni, hogy befejezd tanulmányaidat, és ha keservesen sikerülne is ez, ki vagy nekik szolgálatva. Ők fogják megszabni sorsodat. Végezd el az egyetemet, tanácsoltam, szerezd meg a szakember tekintélyét és akkor te fogod a feltételeket megszabni, amelyek alatt hajlandó vagy munkaerődöt eladni.

Ami legjobban meglepett, az Kacor magatartása volt. A lövöldözések alatt nyugodtan viselkedett. Utóbb nem ejtett szót, amivel elárulta volna, hogy elégedetlen az itthoni viszonyokkal. Most ellenben Miklósnál határozottabban hangoztatta, hogy szeretne Nyugaton élni. Miklós még felkutatott egy lehetőséget, hogy Jugoszlávián keresztül távozzanak. De közben annyira eljárt az idő, hogy maga sem bízott a sikerben. Én örültem, hogy idejében bezárult a fiúk előtt a kapu, és Miklós visszatérhetett Lenin-

szerepelt. Még 1956-ban is, midőn Mályuszt elsősorban a Hunyadi-kori magyar rendi állam története foglalkoztatta. Lásd erről MTA Lt. MTA Történettudományi Intézetének iratai. Int. Vegyes jelzetek. 2. [doboz.] BI/b. 1953; 4. [doboz.] BII/c. 1955.

grádba. Szerencsénkre vágyódásaik titokban maradtak. Így a két távirat szövege szolgált valamennyiünk megítélésénél zsinórmértékül.

Ez óriási hatással volt a Fejérnél üldögélő férfira. Mint kiderült, Szabó (Szamuely) Imrével, a II. Osztály titkárával volt azonos. „A polgári származású Mályusz tette ezt”, jegyezte meg Fejérnek, aki azután közölte szavait Edittel, amikor munkás származásúak Moszkvában odavágták ösztöndíjukat és hazatértek! Mikor megtudta Fejértől, hogy Edit állástalan, és szeretne a Színháztörténeti Intézetbe bekerülni, telefonált Hont Ferencnek, az igazgatónak, hogy akadémiai kutatóhelyre vegye fel. 1957. május 1-jén ez meg is történt, és ezzel Edit életének leghőbb vágya teljesült: tudományos intézetben színháztörténeti kérdésekkel foglalkozhatott,²¹⁹ mégpedig abban a tudatban, hogy eredményei nyomtatásban meg fognak jelenni.

1956 utolsó két hónapjában az intézeti munka elég döcögősen ment. Pach visszavonult, adva a megsértettet, amiért jó szándékú önfeláldozó munkáját a hálátlanság nem értékeli. Molnár pedig szokott tehetetlenségével a legkényelmesebben a kivárás álláspontjára helyezkedett. A hatalom egykori birtokosai várták, hogy a politikai élet legfelső szféráiban világosan és félreérthetetlenül tisztázódjanak az uralmi viszonyok. Készen arra, hogy megint ők kerüljenek az élre. Kockázatni semmit sem mertek és akartak, és így elég siralmas helyzetben voltak.

Mivel november 4. után a csendes ellenállás változatlanul tovább tartott általános sztrájk formájában, az intézeti szakszervezeti bizottság legalább a látszatot igyekezett fenntartani, hogy a munka nem áll meg. Utasítási hatáskör hiányában, és mert ilyent gyakorolni senki sem mert, társadalmi, önkéntes s önzetlen munka végzését szorgalmazta. Például, hogy a fiatalok járjanak át a levéltárba a félig elégett iratcsomók kimentésére. Engem ettől a fizikai munkától meg akartak kímélni, jó szándékom bizonyítását azonban elvárták. Azt gondoltam, hogy a Hunyadi-cikket fogják szorgalmazni. Tévedtem. Megbízta egy művészettörténeti érdekű időrendi mutató revíziójával. A Gondolat Kiadó szándékozta kiadni és kézírata Genthon István lektorálása után került hozzám. Megpróbáltam beleélni magamat, vajon a középkori egyházi élet mely jelenségei azok, amelyek művészi ábrázolás tárgyai lettek, és így a kutatás számára tanulságos a kanonizálás vagy dogmává tétel időpontjának az ismerete. Nem volt tanulság nélküli a munka, szórakoztatott is. De azonkívül, hogy a kiadó szépen megköszönte fáradozásomat, időtöltésnek maradt számomra.

A bizonytalan viszonyok közt Elekes Lajos, az osztályvezető és Arató Endre, az igazgatói titkár kellemetlen helyzetbe kerültek. Érezték, hogy az intézetiek kinézik őket maguk közül. Elekes úgy segített magán, hogy betegségére hivatkozva a minimálisra csökkentette bejárását. Az, hogy súlyos beteg, világos volt előttem, amióta buka-

219 Mályuszné Császár Edit 1957 és 1967 között volt az intézet tudományos munkatársa.

resti utunkon láttam: ivópohárnyi konyakot tud egy ültő helyében – gyomrára és be-
leire panaszkodva – lenyelni. Aratónak kevesebb esze lévén, megjelent az intézetben.
Mivel mindketten előzőeken bántak velem, kötelességemnek éreztem, hogy ne
hagyjam őket faképnél. Az intézeti összértkezleten tüntetően Elekes mellé ültem
tehát, Aratóval pedig intézeti napon együtt jártam ebédelni. Nem tudtam nézni, hogy
a Mátyás Pincében egyedül üljön, amikor egy sokszorosan meghosszabbított asztal
körüli helyet foglalva vidáman beszélgetnek azok, akik – gondolom – kevéssel előbb
még udvaroltak neki. Vele együtt étkeztem tehát. Ezzel azonban valószínűleg csak azt
értem el, hogy engem is kinevettek.

A helyzet tisztázását a forradalmárok 1956 legvégén a Történelmi Társulat közgyű-
lésén kívánták elérni.²²⁰ A társulat társadalmi szerv volt, tevékenységi köre az egész
országra kiterjedt. S bár 1948 óta szervezetileg az Akadémiához tartozott, költség-
vetésileg pedig tőle függött, még mindég hozzátapadt élete azon korszakából, amidőn
tagdíjából tartotta fenn magát. Valami a látszattól, hogy keretei közt az történik, amit
a többség önként elhatároz. A rendkívüli közgyűlés, úgy tervezték, új vezetőséget vá-
laszt, miután Eckhart Ferenc kitért a felhívás elől, Szabó István személyében. A terv
kivitelét, amely Kosáry vezető szerepét biztosította volna, a rendőrség útján a létük-
ben fenyegettek a háttérből, megakadályozták. Ekkor már engedélyt kellett szerezni
tanácskozások tartására, és ilyennek megadását könnyű volt megakadályozni.

Ily módon az amúgy is szórványos kísérletek még inkább elaprózódtak és a törté-
nések intézmények – egyetemek, levéltárak, akadémiai intézetek – szerint szétfor-
gácsolódva, eleve sikertelenül próbálkoztak annak a céljuknak elérésével, hogy a
sztálinistáktól mentes marxista történettudomány feltételeit biztosítsák. A marxiz-
mushoz hűségre hivatkozás lehetett némelyeknél taktika. A többség azonban komo-
lyan vette, hangoztatása pedig általános volt. Nem volt nehéz előre látni, hogy az izo-
lált törekvések, amelyek mögött egy-egy egoista érvényesülési vágya előbb-utóbb
előtűnt, nem vezethetnek eredményre. A hatalom egykori birtokosai pedig, akiknek
van türelmük – igaz, stallumaikban megmaradva, legfeljebb, mint Pach is tette, má-
sodik állásáról lemondva²²¹ – kivárni a kedvező fordulatot, hamarosan megint győztes-
sek lesznek. Nem vettem komolyan azokat a híreket, amelyek egyetemi katedrára
visszanyeréséről szállingóztak.

Incze Miklós, 1956 végén még professzor,²²² tett róla nekem említést. Kicsi Sándor
az Akadémiai Könyvtárban azzal szédítette Simonyi Dezsőt, hogy az egykori népiesek-

220 Ez a tervezett ülés nem valósult meg. 1956 után a társulat közgyűlése 1958. december 2-án ült össze.

221 Pach főállása ekkor a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén volt. Az MTA Tör-
ténettudományi Intézetében másodállásban dolgozott.

222 Incze Miklós az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1953 és 1957 között az Egyetemes Történeti Tanszék
vezetője volt.

nek, akik közé feltolta magát, jelöltje vagyok. Valami komolyabb háttere azért lehetett a dolognak – Pais Dezsőt hallottam mint a terv szószólóját emlegetni –, mert Kniezsától, mint a bölcsészeti kar dékánjától levelet kaptam, amelyből az tűnt ki, hogy érdekelne: biztosítottnak érzem-e sorsomat?²²³ Sőt, 1957 tavaszán Sinkovics István ugyancsak mint dékán,²²⁴ felkeresve az intézetben, egyenesen megkérdezte, visszajönnék-e az egyetemre, ha úgy fordulnának a dolgok. Határozott nemmel feleltem. Nemcsak azért, mert valóban nem volt kedvem visszatérni oda, ahonnan kitették szűrőmet, hanem mert nem bíztam, hogy még sokáig lehet az egyetemen pünkösdi királyságot játszani. S hogy milyen helyesen feleltem, azt Sinkovics azonnal elárulta. Leplezetlen öröm, boldogság sugárzott arcáról. Nem volt nehéz rájönnöm, hogy miért. Lédererrel együtt Elekesnek kívánta biztosítani egykori tanszékemet.

Elekes számára egzisztenciálisan fontos volt, hogy a bölcsészeti karra kerüljön, mivel másodállása, az úgynevezett Lenin-egyetemi [sic!] tanársága – az egyetemmel együtt – megszűnt.²²⁵ S mert az intézetben helyzete, valamennyi sztálinista körül az övé leginkább, tarthatatlan lett, annak érdekében tehát, hogy az Eötvös Loránd [Tudomány]egyetemre kerüljön, visszalépésem után azzal lehetett érvelni barátjainak, hogy szakmailag ő a legmegfelelőbb jelölt. Ha gondolkozási időt kérek, bizonytalanokodom, és az ügy elhúzódik, Elekes értékes időt veszít, ez alatt pedig pártbeli ellenfelei föléje kerekednek. S ha netán nem is akadályozzák meg katedrára jutását, ezt legalábbis késleltetik. A Sinkovics arcán felvillanó öröm figyelmeztetett, ha még tőle és Léderertől sem remélhetek megértést, ugyan mit várhatnék másoktól? Nem telt sok időbe, amíg ezt megtudtam.

Az egykori forradalmi bizottság intézeti tagjai, élükön Barta Istvánnal, kérték Molnár Eriket, hogy az intézet nevében javasoljon három volt akadémiai rendes tagot újbóli beválasztásra. A három jelöltet, mondták, *aequo loco* [azonos rangban] ajánlják, mégpedig ebben a sorrendben: Hajnal [posztumus], Szabó, Mályusz. Dühített, hogy a teljesen célt tévesztett játékban, amelyről minden értelmesebb ember tudhatta, hogy halva született terv, ennyire sértően fantáziálnak. Előfogtam Bartát és megmondtam, hogyha egyenlő eséllyel kívánnak hármunkat jelölni, az csak ábécérendben történhet. Ha viszont értékelve az első, második, harmadik helyre, úgy korlátlan a besorolás, de

223 Ez nem levél, hanem egy kérdőív volt, amelyben Mályusznak a következő pontokra kellett volna válaszolnia: személyi adatai, nyugdíja/nyugdíjazása, munkaviszonya, munkahelye. Lásd a Budapest, 1957. február 27-i keltezésű kérdőívet: MTA KIK Kt. Ms 6402/217.

224 A bölcsészkar dékánja ekkor nem Sinkovics István, hanem még (1957 nyaráig) Kniezsa István volt. Sinkovics dékánhelyettesi pozíciót töltött be Kniezsa mellett.

225 Azaz az ELTE BTK Orosz Intézetéből minisztertanácsi rendelettel 1952. április 30-án létrehozott Lenin Intézet, amely 1954 szeptemberében kivált az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karából és önálló felsőfokú tudományos intézet lett. 1957. szeptember 1-jével megszűnt az önállósága, és ismét az ELTE BTK-hoz csatolták. Elekes 1954 és 1956 között oktatott az intézményben.

ezt meg kell mondani. Történetesen Györffy hallotta kifogásomat és megerősítette annak fontosságát. Ennek ellenére Barta megismételte, hogy egyenlőeknek tartanak bennünket, de ragaszkodnak javaslatukhoz. Megértettem makacsságát: jelöltjük Szabó, de Hajnalt nem szeretnék megbántani, ami pedig elkerülhetetlen. Ha őt teszik első helyre, engem meg csak úgy odacsapnak azon az alapon, hogy három a magyar. Mit is remélhettem volna ezek után a nem marxistáktól? Szerencsémre semmit sem vártam.

1957 tavaszára elkészültem Hunyadi-cikkemmel. Részletes monográfia lett a bukaresti hozzászólásszerű referátumból. Akár kötetformát is nyerhetett volna. 152 nagy nyolcadrés lapot számlált, amiből, a lábjegyzeteket nem számítva, 31 oldalnyi szövegrész petítből volt szedve. Ha a szokott alakú úgynevezett „40 000 ennes” könyvre próbálom átszámítani, amilyen Elekes Hunyadija is volt, kereken 15 íves kötetet tett volna ki munkám. Ilyen tetszetős külsejű, önálló könyvre valahogyan egyáltalán nem gondoltam. Akkor a legkevésbé, amikor az intézet plénumában a szokásos vitán bírálat alá került. Kéziratom ekkor még nem volt teljes, hiányzott a polgársággal foglalkozó hetedik szakasz.

A kollégák kéziratommal annyit és úgy foglalkoztak, amennyit és ahogyan egy nem véglegesnek tekintett fogalmazvánnyal általában szoktak. Az egyszerűség kedvéért szokásos volt az apparatus criticust elhagyni, hogy az írógépelő munkája ne legyen túlságosan terhes, s mert a marxista történetírásban a levéltári kutatás, az új forrásanyag napfényre hozatala háttérbe szorult. Érdemnek pedig egyáltalán nem számított, és mint az egyetemi tankönyv esetében is történt, nem volt szokás azzal törődni, hogy mennyiben kerülnek felhasználásra a korábbi irodalom eredményei. A szerzők minden törekvése pedig az új, materialista jellegű értékelés érvényesítésére irányult. Nálam senkinek sem jutott eszébe utána nézni, hanem csak megérdeklődni: mennyiben új ez vagy az a megállapításom, és azt mire alapítom. Teljes bizalom fogadta minden állításomat. Senki sem volt bolond elárulni, hogy a forrásanyag ismeretlen előtte.

Egyébként is annak a gyakorlatnak megfelelően, hogy a magyar történelmet évszázadokra, sőt – az újabb kort illetően – még kisebb korszakokra szabdaltan volt szokás vizsgálni, és mindenki csak saját kora iránt érdeklődött, ezzel szemben vállalt felelősséget. S mert senki nem kapott figyelmeztetést (de kitől is kaphatott volna?), hogy egy történeti munkát az író kvalitásainak értékeit kutatva is lehet mérlegelni, sőt értékelni, az intézeti tagok túlnyomó többsége eleve közömbösen fogadhatta a vitát, amelyen éppen csak jelen van, de iránta érdeklődni felesleges. Jellemző, hogyan fogta fel saját szerepét az osztálynak az a tagja, aki mint medievista a legközelebb állott korban munkám tárgyához: Györffy György.

A macsói bánásgról mindjárt a kézirat elején azt olvasva, hogy ahhoz „régől fogva több megye ispánsága tartozott”, szakértelmét bizonyítandó, és hogy tanúsítsa érdeklődését, mint valami nagy felfedezést kívágta: az Árpád-korban mely megyék állottak

a bán irányítása alatt – mintha ez hozzátartozna dolgozatomhoz. Az övénél nagyobb felelősségérzéssel bíráltak Elekes és Székely. Érdemben, felteszem, szívük szerint elmarasztaltak volna. Részletesen kifejtett formájában bukaresti hozzászólásom még kétségtelenebbé tehető Elekes előtt, hogyha könyvéből mindaz hiányzik, amit elmondottam, akkor neki – marxista koncepciója érdekében – bizonyítania kellene: előadásomban felesleges dolgokat tárgyalok, fejtegetéseimnek semmi közük sincs a tudományhoz. Annyira abszurd lett volna egy irányában ellenséges érzelmű hallgatóság előtt ily védekező támadás, hogy bölcsen elfojtotta bíráló szavait és inkább egyetemi közös emlékeinkről lirizált. Amit úgy is lehetett értelmezni, hogy ő voltaképpen egyetért velem, szeretett tanárával. Noha nem fojthatja el, hogy akad egy-két megfontolásra ösztönző dolog. Székely egyenesen marxista történetfelfogás képviselőjének nevezett és követésre méltó példának állítva elejét vette minden érdemleges bírálatnak és vitának. Ugyanakkor a sztálinizmustól mentesülő marxizmust oly irányának állította be, amelyet minden történész a magáénak érezhet.

Cikkem még 1957-ben megjelent, két folytatásban, a *Századok*ban.²²⁶ Most egyszerre nem volt szó kényszerűen hosszadalmas átfutási időről. Minden ment, mint a karikacsapás. Már csak azért is, mert a *Századok*nak érdeke volt, hogy igazolja a sztálinizmustól elforduló, antidogmatikus felfogását, de hogy mondott volna tehát le kéziratom közléséről. Sőt a szerkesztő, Pamlényi Ervin azt is megtette, hogy a két közlemény szedéséből, egységes lapszámozással, különnyomatokat készítettett a kiadóval. Még valami tessék-lássék szerzői honoráriumot is adatott, amivel – akaratlanul is – megakadályozta, hogy a könyvnevet megérdemlő sajtótermék viselje cikkem címét. Egyébként eszembe se jutott, hogy gondoljak könyvformában megjelentetésre. El sem hittem volna, hogy nekem szabadna ilyen nagy igényekkel fellépnem. Meg voltam győződve, hogy szerényen halás köszönettel illik fogadnom, ha valami kedvezményben részesülök. Pedig hogy mennyire értelmetlen dolog a szerénykedés, azt egy év leforgása után Györfly példájából láthattam.

Ő a *Századok* 1958. évfolyamának kétközleményes cikkéből²²⁷ készítettett különnyomatot. Hozzácsatolta a *Budapest Régiségeiből Kurszán és Kurszán vára* című dolgozatát,²²⁸ és az egésznek *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* címet adva, máris egységes tipográfiájú, csinos kiállítású kötetet sorolhatott munkái közé.²²⁹ Ha több

226 A magyar rendi állam Hunyadi korában. Első rész. *Századok* 91. (1957) 1–4. sz. 46–123.; Második rész. 5–6. sz. 529–602. – A tanulmány többször átdolgozott kéziratát lásd MTA KIK Kt. (Növekedéskönyvtár) száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

227 A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. 1. rész. *Századok* 92. (1958) 1. sz. 12–87.; 2. rész. *Uo.* 5–6. sz. 565–615.

228 16. (1955) 9–40.

229 Bp., 1959. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára).

iniciatíva van bennem, valószínűleg nekem is sikerül a legszerényebb megoldásnál tetszetősebbet találnom.

Cikkem az olvasók körében vegyes érzelmeket ébresztett. Még a második rész megjelenése előtt összefoglaltam lényegét a tanárok részére, és azt a Történelmi Társulat, valamint a Pedagógiai Szeminárium által szervezett előadás-sorozat keretében ismertettem a Közalkalmazottak Szakszervezetének Puskin utcai előadótermében (1957. szeptember 25.).

A kezdeményezés, hogy vállaljam az előadást, Spira Györgytől indult ki. S az lehetett a célja, hogy a pedagógusok lássák: nem szükséges a dogmatikus szemlélethez ragaszkodniuk, van mód a szabadabb véleményformálásra. Sok tanár jelent meg, köztük egykori hallgatóim is. Mády Zoltán pedig a Rákóczi Gimnáziumból tanítványait küldte el. Számomra a legnagyobb örömet Fekete Lajos a turkológus akadémikus viszontlátása jelentette. Több mint egy évtized után találkozhattam ismét vele. Mindketten nosztalgiával gondoltunk egykori közös levéltári éveinkre, főleg pedig a Várban Miskolczyval, Kapossyval együtt négyesben tett sétáinkra. Azok, akik – jórészt személyes vonzalomtól vezetettve – meghallgattak, úgy tűnt fel, érdeklődve figyeltek. Dolgozatom megjelenése után azonban több pedagógus, főleg vidékről, kifejezte elégedetlenségét a vezetőséghez intézett levelében. Azon méltatlankodtak, hogy nagy fáradsággal elsajátították a marxista szemléletet, most pedig egyszerre rá kell döbbenniük: hiábavaló munkát végeztek. Volt, aki meg is mondta, hogy helyesebbnek tartaná a kísérletezgetések helyett az egyszer már megtanult elvekhez ragaszkodást.

A vita alkalmával még hiányzó fejezet pótlásához kérésre az intézet megengedte, hogy kéziratom nyomdába adása előtt, 1957 nyarán, tanulmányutat tegyek Szlovákiában.²³⁰ 1922-ben jártam utoljára a Felvidéken, amikor Koltán a Kürthy-levéltárat rendeztem.²³¹ Akkori tartózkodásom azonban nem volt kutatóútnak nevezhető. Így voltaképpen 1918. évi, Turócra korlátozott kutatásaim óta mindég csak vágyódtam feljutni a hegyek és fenyvesek közé, amelyeket igazi hazámnak éreztem. Mivel felejtetetlenek voltak diákkori tapasztalataim, és mert állandóan éltek emlékeim, most könnyen adódott alkalmam az összehasonlításra. Egyértelműen a ma javára. A szlovák és magyar akadémiai közti kölcsönös megállapodás értelmében a pozsonyi akadémia vendége voltam. Ez fedezte minden úti, szállodai és étkezési költségemet. Gondoskodott kísérőmről, aki a nyelvi nehézségeken átsegít, lehetővé teszi, hogy minden időmet kutatásra fordítsam.

230 Lásd ebben a tárgyban Mályusz munkatervét (Bp., 1957. április 17.) és felterjesztését az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztályához (Bp., 1957. május 10.): MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

231 Lásd erről a II. fejezetet.

Június 10-től (szerda) július 10-ig tartott utam. Az első három napon az ideiglenesen, restaurálás végett éppen Pozsonyban, a központi levéltárban levő iglói, szepesszombati, szepesbélai, késmárki, poprádi, leibici, szepesolaszi, dobsinai középkori okleveleket néztem át. Közben pedig a Történettudományi Intézet igazgatójával, Holotíkkal²³² megcsináltuk vidéki utam programját. Hasznos tanácsot kaptam tőle. Így azt, hogy Jászót ne iktassam be vasárnapra, mert a faluban nem fogok tudni mit csinálni. Hanem ezen a napon legyen Poprádon, mert onnan kirándulhatok a Csorbatóhoz. Pozsonyban a várat Peter Ratkoš mutatta meg. Szombat délután az evangélikus konventi levéltárat a könyvtárral együtt František Bokesz.

Első érdemleges városi levéltári kutatásom színhelye Bártfa volt. Június 17–18. (hétfő–kedd) 8-tól 4-ig, ebédszünettel, dolgozhattam. S mert a már Budapesten előkészített Iványi-regesztákat²³³ az érdemleges vonatkozásokkal többnyire csak kiegészítenem kellett, magammal vitt céduláim teljessé tétele könnyen ment. Meglepett, hogy a későbbi rendezés során már Iványi is annak idején mennyi pótlólag előkerült oklevélre talált. Június 17-én délután kirándultam autóbusszon Bártfafüldőbe, ahonnan gyalog a szép hegyi úton sétáltam vissza a hotelba. Szerdán (19-én) reggel 7-kor Eperjesre utaztam, ahol ezen a napon és másnap délelőtt dolgoztam a városi levéltárban. Az első nap este Lázár Ervin tanár megmutatta az evangélikus kollégium nagy olvasótermét, valamint a gondozása alatt levő evangélikus levéltárakat, a városi és öt városi egyházmegyei, továbbá a kollégiumi levéltárakat. Az ő ajánlatára pedig Jozef Repčák másnap délelőtt másfél órán át kalauzolt, hogy a régi házak loggia-it, udvarait, lépcsőházait megtekintsem. Mivel taxit nem kaptunk, kikísért az állomásra is.

Jászón két napon át 21–22-én az „Acta annorum” és az „Acta Bercsenyiana” Hunyadi-kori sorozatát vizsgáltam át, a kancelláriai tevékenység, a királyi személyes jelenléti és a kormányzói bíraskodás megismerésével próbálkozva, mivel Kumorovitz megállapításait²³⁴ nem találtam megnyugtatóknak. Ide segítségemre Pozsonyból leutazott Zsudel²³⁵ állami levéltáros. Az akkor még egyházi gondozásban álló levéltárban azonban voltaképpen a régi vezető, Lági Kornél, felújítva korábbi ismeretségünket, volt közvetlen segítségemre. Június 23-tól Poprádon tartózkodtam, és innen mint központból rándultam ki egy-egy napra a városi levéltárakba. Ugyanakkor azonban alkalmat is kerestem, hogy az evangélikus egyházi levéltárakba mint érdeklődő legalább bepillantsak. Június 24-én (hétfő) Késmárkon, kedden Iglón, szerdán

232 Ludovít Holotík, 1953 és 1968 között volt a pozsonyi Történettudományi Intézet igazgatója.

233 *Bártfa szabad királyi város oklevéltára. I. kötet. 1309-től 1526-ig.* A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából összeáll. Iványi Béla. Bp., 1910.

234 A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára.* Gödöllő, 1934. 22–50. Uő: A leleszi konvent oklevélkiadó működése. *Turul* 42. (1928) 1–39.

235 Juraj Žudel.

Lőcsén, csütörtökön Dobsinán, pénteken ismét Késmárkon voltam és Eugen Bohuš poprádi saját gyűjteményét néztem át. Míg szombaton a poprádi múzeumit.

Szombaton (június 29.) Pozsonyba visszautazva, Bokesz vasárnap megmutatta az evangélikus temetőt Thaly Kálmán sírjával. Délután pedig kirándult velem a dévényi várromhoz. Július 1-jén, hétfőn ugyancsak Bokesz kíséretében autón Nagyszombatba mentem, majd 2-án, szintén Pozsonyból Besztercebányára, innen 3-án Zólyomba, majd Körmöcbányára, ahol 4-én (csütörtök) reggeltől szombaton déli ¼2-ig megszállt erővel dolgozva sikerült munkámat elvégezni. Július 6-án (szombaton) délután a körmöcbányai levéltáros, Lamoš Tibur, mint vendégét felvitt a szalkai üdülőbe, ahol egész vasárnap maradtunk. Hétfőn (július 8.) Körmöcbányáról Mártonon (az egykori Turócszentmártonon) át, ahol a Matica hatalmas új múzeumát, valamint a Mamámat és nagyapát felidéző emlékekhez zárandokoltam el, amint azok négy évtized előtti életemből szemem előtt lebegtek. Ebéd után pedig végleg visszatértem Pozsonyba. Itt kedden, július 9-én még egész nap részben a Központi Állami Levéltárban a Kosztolányi család okleveleit néztem át, részben a Križkován a restaurálásra vidékről felhozott, még nem látott okleveleket.

Ez az egyetlen hónap változatosságával felülmúlta mindazt az élménygazdagságot, amelyben korábban éveken át volt részem. Befejezés előtt álló munkámnak nemcsak okleveles forrásanyaga lett teljesebb, hanem a középkori városokat elképzelni segítő erődítményfalak és piacterek tapintható közelembé hozták az eddig csak sejtett kontúrokat. S mert rövid idő alatt mintha csak egy sereg kép emlékezetemben könnyvé sorozódott volna össze, valamit megsejtettem a polgárság lényegéből is. Ugyanakkor a *Zsigmondkori Oklevéltár* sajtó alatt levő kötetét gazdagabbá sikerült tennem azzal, hogy rövid regesztákat részletes kivonatokkal pótolhattam. A későbbi kötetek anyaga pedig teljesebb lett korábban nem is sejtett családi levéltárak és gyűjtemények „fel-felvezésével”, mint amilyen a nagyszombati Szt. Adalbert-Társulat oklevélgyűjteménye az ország egész területéről származó okleveleivel, még Erdélyből valókkal is.

S milyen régi vágyaim mentek most teljesedésbe! Végre átnézhettem Körmöcbánya levéltárát, amelybe 1918-ban éppen csak bepillantani engedett az akkori levéltáros.²³⁶ Hozzá most a korábbinál szélesebb érdeklődéssel oly szövegek birtokába jutottam, amelyek azzal biztattak, hogy a Zsigmond-kori államszervezetnek nem egy homályos pontját sikerülhet megvilágítanom. Körmöcbányán már reggel ½6-kor a levéltárban voltam, és ha máshol hasonló engedély nem is hatalmazott fel, a hivatalos időt mindenütt sikerült jól kihasználnom. Fáradságot pedig azért nem érezhettem, mert szabad időmben a sok látnivaló – természeti és történelmi szépség egyaránt – tűnt fel lépten-nyomon szemem előtt. Oly városokat és vidékeket ismertem meg,

236 Lásd erről a II. fejezetet.

amelyekről eddig csak hírből hallottam. Most pedig valami közvetlen személyes élmény tette őket felejthetetlenné.

Az eperjesi collegium kapualjában a szurokkal olvashatatlaná tett márványtábla, amely a fiatal Kossuth emlékét őrizte, elárulta a mai szlovákság magyargyűlöletét. Ugyanakkor, mivel a Fő téren levő magyar nyelvű emléktábla, amely az eperjesi evangélikus kivégzettek, köztük nagymama őse, Bezegh György nevét feltünteti, szabadon maradhatott. Remény ébredt bennem, hogy talán véget ér egyszer a nacionalista örület. Igaz, talán csak a messihi jövőben. Hiszen Bokesz sem tudta megállani, hogy amikor felvezetett a Dévényi-hegyre és megmutatta a csodálatos, reám szimbolikusan ható kilátást Ausztria és a Morva-síkság felé, meg ne jegyezze: „ezek a lépcsők, amelyeken az oromra felmegyünk, az egykori millenáris emlékmű köveiből készültek”.

Eperjesen meghatottan álltam az előtt a ház előtt a téren, amelynek erkélyéről Caraffa Bezegh György kivégzését is végignézte. De el kellett méláznom az evangélikus temetőben is, amikor azt láttam, hogy az egyik szépen gondozott sírhely mellett, ahol a magyar felirat szerint „Kovács József 1881–1952” nyugszik. Egy frissen hantolt sír koszorúszalagjain szlovák búcsúszavakat látok, „Mamička” megszólítással. A nagypapa tehát tartotta haláláig magyarságát, gondolom, de a nagyanyától gyermekei, unokái már szlovákul búcsúznak.

Azt, hogy viszonylag rövid idő alatt oly sokat végezhettem, elsősorban a kítűnően működő szlovák–magyar kultúregyezménynek köszönhettem és a szlovák levéltárosok előzékenységének. Munkám gördülékeny haladása sikerrel biztatott, ami megint ébren tartotta lelkesedésemet. A fáradtságot pedig napról napra eloszlatta a sok élmény, amelyet például a Stureci-hágón Turócból Besztercebányára átmenet nyújtott. Vagy a Mályusz-ház felkeresése Besztercebányán, és az a meggyőződés, hogy a körülpített udvarból a kertbe vezető kapun átlépve a természet ragyogó zöld pompája még mindig a *Walkür* tavaszi dalának felcsendülését varázsolja fülembé.²³⁷ Alapjában fárasztó útról kipihenten tértem haza, és a hiányzó rész megírása játékosan könnyen ment, mint valami szórakozás.

Éppen, mert nem éreztem semmi fáradtságot, a Hunyadi-cikk befejezése után könnyen tudtam felkészülni az 1958. évi Potthast-konferenciára (november 4–5.). Morghen meghívott ennek idejére az Accademia dei Lincei Foresteriájába vendégül és a végrehajtó bizottság határozatából kiadásaim fődözését [sic!] is vállalta. A vendégeskedésről lemondhattam, mert Fejér Klára a külügyminisztériumtól nem négy-öt hanem kilenc napra szóló napidíjat eszközölt ki. Ami – mint mondta – a múlt évi diákos életnél kényelmesebbet tesz számomra lehetővé. Hamarosan kiderült azonban, hogy

237 Mályusz besztercebányai emlékeiről vö. még a *Függelék*et.

a dupla napidíjnak ára van: elvárják, hogy az Accademia d'Ungherián előadást tartsak. Az óhajt Molnár Erik közölte, de a külügyminisztériumi referens is megismételte.

Nem idegenkedtem egy francia nyelvű szöveg felolvasásától. A téma azonban, amelyet ajánlottam, nem tetszett Molnárnak. Nekem arra lett volna kedvem, hogy Hunyadi jelentőségéről beszéljek – ez lévén éppen az a probléma, amely foglalkoztatót –, és a törökkel szemben Európa védelme érdekében tett fáradozásáról szóljak. Itt Molnár, arra utalva, hogy ez a kérdés aligha érdeklí a rómaiakat, azt ajánlotta: inkább a hazai marxista történettudomány helyzetét, törekvéseit és eredményeit ismeressem. Ez viszont nekem nem volt ínyemre. Mivel nem mondhattam meg, hogy nincs kedvem szépítgető propagandát folytatni, azt hoztam fel: minden közszereplés izgat, főleg idegenben, és ha az idő rövidsége miatt nincs is módom kellőleg felkészülnöm. Nem lehetett nehéz rájönnie, mi kitérő válaszom magyarázata. És felteszem, hogy tudta: én is sejtem, teljesen közömbös volna, mit mondok érdemileg. A fontos az, hogy az elhangzottak a kommunista Magyarország Accademiája díszterméhez illjenek.

Bármennyire rossz pontot szereztem ezzel magamnak, és előnytelen oldalról mutattam meg magamat, Rómába érkezve mindjárt úgy láttam, hogy másképp nem illett volna cselekednem. Mint értesültem, az Accademia épületét kevéssel előbb szerezte vissza a követség a disszidens magyar diákoktól, akik a múlt évben megszállták, és mindaddig kezükben tartották, amíg a magyar követ – ugyanaz, akivel 1956-ban még Rómában találkoztam, mostani elutazásom előtt pedig a külügyminisztériumban láttam viszont – hosszas tárgyalások és kérés-rimánkodás után rávette őket a távozásra, miután az olasz rendőrség megmondotta, hogy nem avatkozik a magyarok belső ügyébe. Mivel a harmadik emeleten követségi alkalmazottak laktak – a második emelet felől szokásszerűen a magyarországi klérus rendelkezett –, csak néhány szoba maradt vendégek és beutaltak elhelyezésére. Bár az állomáson a kultúrattasé és soőr vártak, vittek a követségre az ügyvivőhöz látogatóba, majd a Via Juliára, a múlt évi lakosztály helyett Tiberisre néző kis szobácskát kaptam. Nagynak ez is elég nagy volt és megfelelő, hiszen csak aludni jártam haza.

A hangulat a bizottságban kommunizmusellenes volt, a szovjet magyarországi kiszolgálóit pedig leplezetlen megvetés sújtotta. Engem oly részvét és együttérzés fogadott, mintha személyes bántalom és kár ért volna. Ebben a hangulatban egy átlátszóan szovjetbarát előadás tartásának megkísérlése magában is minden hitelem elvesztésével járt volna. Annak ellenére, hogy a csehszlovák vagy jugoszláv küldötteknek a marxista rendszerhez ragaszkodását természetesnek tartották. Mivel Holtzmann szimpátiával emlékezett meg Székely Györgyről, akivel – talán két évvel előbb – egy olaszországi medievista ülésszakon találkozott, bizonyosra vettem, hogy tőle vagy kortársai egyikétől nem is vették volna rossz néven a kommunizmus melletti vallástételt.

Tőlem mást vártak. Talán mert sajnálták volna, ha megbecsüléssel fel kellene hagyniok? Arra vonatkozólag, hogy mennyire félreismerték a hazai viszonyokat, a legjellemzőbb H. F. Schmid hozzám intézett kérdése: „Jövőre, ugye, találkozni fogunk Lausanne-ban a történész központi bizottság ülésén, ahol, Eckhart Ferenc halála után, mint a magyar történészek vezére, Ön fog megjelenni.” Nevetnem kellett, mennyire nem is sejtje a hozzánk legközelebb élő nyugati történész, aki a legtöbbet tudja rólunk, és akit Bécsben szalonbolsevikinek szoktak nevezni, hogy milyenek itt-honi állapotaink. Felvilágosítottam, hogy Molnár Erik, Andics Erzsébet, G. Fazekas Erzsébet lesznek az esélyesek – és most látom csak, hogy még ki mindenki mást felsorolhattam volna!

Schmid hitte is, nem is, amit mondtam, majd elmondotta: tavaly jelzett tervét, hogy a kelet-európai államok történészeinek képviselőit, köztük engem, Bécsbe összehívja megbeszélésre, nem sikerült megvalósítania. Jövőre azonban, reméli, nem lesz akadálya, hogy eljőjjünk hozzá. Két tűz között, úgy találtam, az a leghelyesebb magatartás, ha egyetlen gondom a magyar történettudománynak megbecsülést szerezni. Erre a konferencia második napján nyílt is alkalmam. Mivel Morgen ázsiai influenzában betegen feküdt, az elnöklés pedig Falco, Schmid után a francia Fawtier-re került, ez ilyen formán szólította fel a delegátusokat, hogy számoljanak be, mit végeztek otthon nemzeti bizottságaik: tessék gyónni vagy önkritikát gyakorolni.

Nagy hímezések-hámozások közt sorra kiderült, hogy keveset. Hongrie-nál megjegyeztem: a régi Potthastnak elég kevés – mindössze 46 – magyar címszava van. Nekünk tehát nem volt nehéz elvégezni a munkánkat. Mi valamennyi régi szöveget átdolgoztuk. A tavaly megkapott irányelvek szerint elhagytuk az elavult bibliográfiai adatokat és pótoltuk azokat az 1896 utániakkal. Az ugyancsak tavaly kapott felhatalmazás alapján a magyar címeket latin fordításban is közöljük. Arra vonatkozólag pedig, hogy milyen új címszavak felvételét tartanánk tanácsosnak, javaslatunkat már beküldöttük. Egyszersmind átnyújtottam az elnöknek kéziratunk tisztázati példányát. Szavaimat a résztvevők általános tapssal fogadták. Fartier pedig, az ülés befejezése után még megjegyezte, hogy mi magyarok vagyunk a „mintamunkatársak”.²³⁸

Az állandóan Rómában tartózkodó bizottsági tagok közül Holtzmann-nal, a német intézet igazgatójával sikerült megegyeznem (november 14.) kiadványcsere ügyében. Sőt arra is vállalkozott, hogy a *Századok*ban közlésre elkészíti a magyar vonatkozású legrégebbi decretálisok ismertetését. Annak ellenére, hogy felmelegedett irántunk és

238 Vö. erről bővebben Mályusz beszámolóját. Lásd a 201. sz. jegyzetet.

úgy tűnt fel, hogy Sickel és Fraknoi levelezése²³⁹ alapján kedve volna a magyar–német történettudományi kapcsolatok egyik érdekes epizódját megismertetni, bizonyosra veszem: accademiai esetleges előadásomra nem jött volna el. Látni lehetett ezt abból is, hogy az Accademia dísztermében november 6-án este tartott hangversenyen, amelyen a hozzám hasonlóan vendégeskedő Blaha Márta zongoraművésznő kíséretével a Szt. Cecília Kórus első énekesnője Bartók- és Kodály-darabokat adott elő, a fogadás és velejárói ellenére hányan és kik vettek részt.

A követség vezetője, Soós (vagy Sándor?) ügyvivő²⁴⁰ és Perczel kultúrattasé,²⁴¹ aki közvetlenül leváltása előtt állt, oly szűkében voltak a kérdéseknek, amelyekkel foglalkozhattak, hogy még az én személyemnek is figyelmet szenteltek. Ebből sok előnyöm származott. A magyar kereskedelmi delegációval meghívtak az albán követség ünnepi fogadására (november 29.), ahol alkalmam volt a bolgár kultúrattaséval a bolgár–magyar barátságra innom. És meghallgathattam Julius Fučík csehszlovák kultúratanácsos véleményét, hogy Rómában a legkitűnőbb olvasmány Goethe naplójának egy-egy fejezete.²⁴² Perczel a követség vendégével, Benkhart építésszel²⁴³ egy vasárnap egész napos kirándulásra elvitt a Castello Romano megtekintésére, majd a követségi társaságában Frascatiban elköltött ebéd után Tivoliban.

Az itt és esti ad hoc meghívások során megismert követségi – jórészt ávosok és adminisztrátorok – fesztelenül viselkedtek, és bár nem érdekelt, megmutatták elszigetelt világukat, amelyben anyagiakkal bőségesen ellátva kitaróan unatkoztak. Talán egy kis változatosságot is jelentett neki, hogy közénk csöppentem? Azt hiszem, az ügyvivő azért hagyta, hogy foglalkozzanak velem, mert szerette volna minél előbb áttörni a követséget elzáró jégfalat. Én az ügyvivőt szívesen felkerestem ismételten a követségen. Már csak azért is, mert hasznos tanácsokat kaptam tőle, tudniillik: mint lehet az embereket megnyerni (például ha nem is cigarettázom, menjek ki a levéltár előterébe, gyújtsak rá, mert így adódik alkalmam ezzel-azzal megismerkedni). Ami érdemlegeset azonban mondani tudtam neki, annak nem sok hasznát vehette, mert az a nemzetközi történettudománynak a forrásokkal foglalkozó, politikailag semmi-képpen és csak hosszú távon hasznosítható részére vonatkozott.

Most szereztem a levéltárban tudomást a röviden Censimentónak nevezett vállalkozásról, amelynek célja a III. Ince és V. Márton közti, eredetiben fennmaradt pápai bulláknak oly regesztákban közzététele, amelyek feltüntetik a kancelláriai jegyzete-

239 Leo Santifaller: Briefe von Wilhelm Fraknoi an Theodor von Sickel aus den Jahren 1877 bis 1906. *Römische Historische Mitteilungen* 6–7. (1962–1964) 191–351.

240 Soós Lőrinc római követségi ideiglenes ügyvivő.

241 Perczel László.

242 Utalás Johann Wolfgang Goethe *Reise-Tagebuch 1786. Tagebuch der Italienischen Reise für Frau von Stein* vagy másképpen *Italienische Reise* című művére.

243 Benkhart Ágost.

ket és így feltárják a pápai kancellária szervezetét. A munkálatokról, amelyek megindítására az a tapasztalat vezetett, hogy a ténylegesen napjainkra maradt pápai bulláknak csak kis része maradt fenn a regestrum-kötetekben. Ezek tehát nem elégségesek a pápai központi hivatalszervezet megismeréséhez. A fentiekről a Pásztor közvetítésével megismert Giulio Battelli tájékoztatt. Örömmel vállalkoztam arra, hogy a magyarországi bullák számbavételéhez és regesztáik elkészítéséhez kieszközölöm a Történettudományi Intézet hozzájárulását. A terv akkori formájában, tudniillik valamennyi ország valamennyi bullájának adata felvétele után kerül sor a hatalmas corpus megszerkesztésére, amely minden kancelláriai jegy, névkezdő betű feloldására képesít, lenyűgözött.

Valamivel mindjárt sikerült is Battelli tervét teljesebbé tennem. Megemlítettem, hogy a konstanzi zsinat nevében elég sok oklevél került kiadásra. Ezekon pedig a kancelláriai jegyzetek ugyanolyanok. Rajtuk ugyanazon nevek szerepelnek, mint a XXIII. János-féle bullákon. Meg is tudtam nevezni azt a kötetet (*Registri Laterani* 186. kötet), amely csupa zsinati kiadványt tartalmaz, főleg bírói megbízatást (De exhibitis). Úgy láttam, szeget ütött Battelli fejébe megjegyzésem, hogy az V. Márton korába átvezető kancelláriai kiadványokat érdemes volna számba venni. Észrevételt azért volt könnyű tennem, mert mostani római tartózkodásom alatt a vatikáni Levéltárban éppen az 1410-es évek regestrum-köteteit néztem át.

A Potthast-konferenciát követően három napra (november 6–8.) pihenőt engedtem magamnak, hogy Róma oly emlékeivel megismerkedhessem, amelyek után régóta vágyódtam. Az egyik a San Clemente volt az altemplom labirintusával és Szt. Katalin-kápolnájával, azután a Laterani Múzeum és -templom, a Callistus-katakombák és a Via Appia következtek. Majd a harmadik nap délutánján a Trasteverét kerestem fel, sétával összekötve, amely út a Porta S. Pancraziótól a Villa Sciarra a Gianicolóra vezetett.

Másnaptól kezdve már egész nap a Vatikáni Levéltárban ültem. Délután is, miután Pásztor megszerezte a különleges engedélyt, hogy ebéd után visszatérhessek. Eredetileg azt a könnyen elérhetőnek látszó tervet kívántam megvalósítani, hogy a Fraknoi által lemásoltatott bullákat megkeressem a regestrum-kötetekben – mint naivan képzeltem: fellapozom ezeket – és szövegüket a *Zsigmondkori Oklevéltárban* a most érvényes levéltári jelzetükkel fogom közzétenni. Mindjárt a legelső próbálkozásnál kiderült, hogy a Fraknóitól megadott jelzetek időközben megváltoztak és azok alapján, akár libro rosso, akár volumenszám, akár uralkodási év legyen a megjelölés alapja, lehetetlen az okleveleket megtalálni. Nem volt más menekvés, sorra elő kellett vennem a köteteket – összesen ötvenhatot –, lapról lapra haladva keresni a magyar érdekű szövegeket, ezeket összevetni a Fraknoi-másolatokból készült kivonatokkal, pótolni az utóbbiakon hiányzó kancelláriai jegyeket és beírni az érvényes levéltári jelzetet. Ha pedig nem volna Fraknoi-másolat, elkészíteni a kivonatot.

Mint bebizonyosodott, a XIX. század végi gyűjtés darabszám szerint is teljesebb lett, és mint általában, a revízió most sem bizonyult feleslegesnek. Éppen csak halálosan unalmas volt az egymást sűrűn követő bejegyzések nyomon követése. Ezek át-olvasására nem volt idő. Állandóan sietni kellett és szememet rászoktatni, hogy minél hamarabb felismerve a közömbös jellegű tételeket, késlekedés nélkül ugorjon át a következőre. Mire végére értem munkámnak, azon kívül, hogy a *„Zsigmondkori Oklevéltár II/2.* kötetébe felvett bullák az előzőleg közlteknel kifogástalanabban jelenhettek meg, sikerült a harmadik kötet számára a teljes anyagot előkészítenem.²⁴⁴ Pihenésképpen és szórakozásul sok időt töltöttem a Vatikáni Könyvtárban, ahová a levéltárból közvetlenül lehetett átjárni. A könyvtár, hatalmas karzatos olvasótermében és folyosóin hatvan-hetvenezer kötetes állományával lehetővé tette, hogy a medievisztikának csak hírből vagy abból sem ismert sorozataiba belelapozhassak, bibliográfiai ismereteimet közvetlen tapasztalatból gazdagíthassam.

A fárasztó egész napi levéltári munka után különösen jól estek azok az órák, amelyeket Pásztorék társaságában töltöttem. Felkeresve őket lakásukon csakúgy, mint egy-egy alkalmilag adódó találkozáson. Két nagyon szép hosszabb kirándulásra is elvittek, amelyek közül az első felejthetetlen marad. Én ajánlottam, hogy menjünk el Pienzába, II. Pius városába. Rómából körülményes lett volna vasúton eljutni oda, hiszen közlekedésileg Sienához tartozik. Bár innen is át kell szállani. Pásztor azonban újdonsült autótulajdonos volt, és fellobbant a kedve, hogy a most nyílt lehetőséget felhasználva nézzük meg együttesen a soha nem látott városkát. November 16-án, szombaton délben ½1-kor indultunk el. Utunk szép időben, érdekes tájak közt vitt, és még világosan érkezünk meg. A városka, amelynek dómja gótikus ablakaival a bécsi Szt. István-dómra emlékeztetett, a püspöki és a Piccolomini-palota, a főtér a kútjával, a ferences templom keresztfolyosós udvarával, szürkülletben csakúgy, mint este és másnap délelőtt, elbájolt mindhármunkat. Nem győztünk betelni a látottakkal. Az Albergo Letizia is a maga öt-hat vendégszobájával eredetileg Atrebatense bíboros palotája volt.

Vasárnap 11 körül gyönyörű napfényes időben indultunk haza. Útközben Piave di L. Vitóban megnéztük a román kori templomot, amelynek keresztelődmedencéjében Pius elnyerte a keresztséget. Viterbóban ebédeltünk, és ugyanitt töltöttük a délutánt a város nevezetességeinek megtekintésével. Nem csodáltam, hogy Pásztorék, bár nem először jártak itt, szívesen tértek vissza. Másik, rövidebb kirándulásunk színhelye (november 24.) vasárnap déltől fél ötig Tivoli volt a Szibilla-templommal és az Este-villa a valóban látványos szökőkutakkal.

244 Vö. erről Mályusz feljegyzéseit az MTA Történettudományi Intézet Igazgatósága részére (Bp., 1958. május 27.; 1958. szeptember 5.; 1959 vége?) Lásd ezeket másolatban MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

Bécsen keresztül december 13-án értem haza. A Vatikáni Levéltárban gyűjtött adataim értékesítésére hamarosan nyílt alkalmam, mert Barta István, mint a *Történeti Értekezések* szerkesztője kérésemre közlésre elfogadta *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog* című régóta készen lévő értekezésemet.²⁴⁵ Ennek előadását pedig a most előkerült oklevelek szerencsésen élénkítették. Inkább csak pótlásokra és módosításokra, meg a tudománytörténeti bevezetés megírására volt szükség, nem pedig átdolgozásra. Ez a munka pedig nem igényelt hosszabb időt.

Bár a marxista történettudomány képviselői – Kardos Tibor és Székely György – az egyetemek problémáját vizsgálva érintették az általam tárgyalt kérdést, de mert nem társadalmi vonatkozásaiban, gondot okozott, mint kerüljem el nevetségessé tételüket. Nem akartam bírálni őket, gondolván, ne tegyem őket ellenségeimmé. S mert reméltem, hogy előadásom az övék mellé állítva azokat, akiket valóban a történész érdekel, anélkül is meg fogja győzni. Megelégedtem tehát azzal, hogy jegyzetben és lehetőleg elsímítva utaljak rá, mint vesznek át hiszékenyen téves régi közhelyeket, és mint képzelik, hogy marxista frázisokkal feldíszítve azokat, korszerű szemléletről tesznek tanúságot. Alkalmam lett volna arra is, hogy akadémiai székfoglalóm (1942)²⁴⁶ másik részét, a *Pálos rend és a devotio moderna* kapcsolatával foglalkozót²⁴⁷ szintén megjelentessem. Annak idején rendkívül sajnáltam, hogy kéziratomnak csak első felét tudta Esze Tamás az *Egyháztörténetben* (1945) közölni²⁴⁸ és ezért a címből a „devotio moderna”-ra utalást el is kellett hagynom. Esze most örömmel újságot, hogy folyóiratát ismét megindítja, egyszersmind kérte cikkem második részét.

Boldogan vettem elő kéziratomat. Elolvasása után azonban csalódottan tettem félre. Amire valamikor oly büszke voltam, és aminek elmaradása annyira bántott, többé nem elégített ki. Nem mintha megállapításaim helyességében kezdtem volna kételkedni. Ezeket ma is megalapozottaknak tartom. Úgy találtam azonban, hogy a „devotio moderna” magyarországi elterjedésének többi jelét is számba kellene venni. Ez pedig egész magyar nyelvű irodalmunk és a hozzánk külföldről olvasmány formájában eljutó latin irodalom megismerése árán volna elérhető. Sajnálattal kellett belátnom, hogy erre nekem már nincs időm. Eszének nehéz szívvel jelenttem be lemondásomat, de mást nem tehettem. A protestáns vallásos kegyességhez legközelebb és szívemhez oly közel álló művelődési áramlattal azért sem kezdtem volna tüzetesebben

245 Megjelent: Bp., 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9.) A mű német nyelven is napvilágot látott: *Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn*. Bp., 1959. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18.)

246 Lásd erről bővebben az V. fejezetet.

247 A mű kézirat-fogalmazványait és tisztázatait lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

248 Lásd erről az V. fejezetet.

foglalkozni, mivel ekkor már erőmet és időmet hosszú időre a Thuróczy–krónika moszkvai kiadása kötötte le.

Még 1956 nyarán értesültem Elekestől, hogy az intézet Mihail Nyikolajevics Tyihomirov akadémikus megkeresésére, melyik középkori magyar kútfő kiadását javasolná *Pamjatnyiki srednyevckovoj isztorii narodov central'noj i jugo-voztočnoj ževropi* című sorozatában közlésre,²⁴⁹ a Thuróczy–krónikát ajánlotta.²⁵⁰ S mert Molnár Erik nem kívánt a maga számára a vállalkozásból előnyt biztosítani, reám hárult a munka elvégzése. Ugyanakkor a felelősség mellett, a szokásos írói dicsőség is az enyém lenne. Vagyis Molnár lemondott arról, hogy az ő neve alatt jelenjék meg az általam elvégzett munka. A tanácskozássra – úgynevezett osztályvezetői ülésre –, amelyen a kérdés eldőlt: engem nem hívtak meg és így, ami különben szokásos volt, rólam és nélkülem határoztak. Csak később, amikor már Tyihomirovval javában folytak a tárgyalások²⁵¹ és az előírásokra szükségem lett, tudtam meg, hogy valamennyi balkáni – közép-kelet-európai – nép egy-egy forrását kívánta a sorozat a szovjet olvasókkal, főleg egyetemi hallgatókkal megismertetni.

Nem is feltétlenül elbeszélő kútfőre gondolt a szerkesztő. Jugoszláviát Dusan cár törvényei képviselték, de akár oklevélszövegekből is össze lehetett volna állítani egy antológiát. A velünk egyidejűleg folytatott tárgyalásokon a lengyelek Gallust, a csehek Cosmas Pragensist ajánlották.²⁵² Tehát két olyan szerzőt, akiknek munkája felől régi megállapodott nézetek érvényesültek történeti irodalmukban. Elkészülése után egymással abban is megegyezett az a két kiadvány, hogy néhány lap terjedelmű bevezetés után a szöveget csak a legszükségesebb felvilágosító jegyzetek kísérték, a sorozat népszerűsítő jellegének megfelelően.

Mint minden magyar medievista, ha tőlem függ, én is Anonymust hozom javaslatba. Egyrészt mint valóban jellegzetes magyar elbeszélő forrást, amely feltárja az író műveltségét. Másrészt, mert a vele foglalkozó kritikai irodalom annyira megtárgyalta a munkához kapcsolódó problémákat, hogy ezek ismertetése kezdő történész számára sem jelentett volna nehézséget. Mint a következmények megmutatták, ez lett volna az észszerű. Tyihomirov tájékoztatójában azonban volt egy mondat, amely végzet-

249 Tyihomirov levele Molnár Eriknek. Moszkva, 1956. április 17. – A levelet és magyar nyelvű fordítását lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

250 A Thuróczy–krónika kiadásán kívül Anonymus *Gesta Hungarorum*-át, illetve a *Képes Krónikát* is ajánlották. Vö. erről Molnár levelét Tyihomirovnak. Csatolva ehhez Székely György, Elekes Lajos és Léderer Emma véleménye. (Bp., 1955. december 2.) Lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

251 Lásd Tyihomirov és Molnár levélváltását (1955–1956): MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

252 Vö. erről Kristó Gyula: Mályusz Elemér, a krónikakutató. In: *Mályusz Elemér emlékezete*, i. m. 13–18. (Itt: 15.) A tanulmányt lásd még *Levéltári Közlemények* 70. (1999) 1–2. sz. 174–179. (A továbbiakban a cikk első, makói kiadására hivatkozunk.)

szerűnek bizonyult. A sorozat összes kötetéből hiányzott, hogy azok a fordításon kívül a forrás eredeti szövegét is tartalmazhatják, ha korábban nem ismert kódexek napfényre kerülése azt indokolja.²⁵³

Ebbe a mondatba kapaszkodott bele a feudális osztály helyettes vezetője címén a tanácskozáson részt vevő Makkai László. Felcsillanhatott szeme, hogy most nagy tervet hozhat szóba, és megindíthatja szavai áradatát. Javasoljuk, ajánlotta, legterjedelmesebb középkori krónikásunk, Thuróczy János munkájának lefordítását.²⁵⁴ S mert latinul utoljára a XVIII. században jelent meg,²⁵⁵ jelezzük, hogy szükséges volna modern kiadása. Két legyet ütni egy csapásra és népszerűsítő könyv helyett itthon is használható, hézagpótlónak nevezhető kiadvánnyal úgy segíteni medievisztikánk gondjain, hogy az nem kerül pénzbe. Csábító terv volt. A résztvevők nem is tudták kivonni magukat hatása alól. És a javaslat egyhangúan határozatba ment azzal, hogy a munkát én végezzem el. Ha – s ezt meg kell tennem – az értekezlettel azonosítható magyar történettudomány másképp reagált, mint Varsó és Prága, abban döntő szerepe volt Makkai egyéniségének, amelyet minden kezdeményezésre azonnal gátlástalanul, sőt entuziazmussal felelő reagálás jellemezett. Az akadályokra ügyet sem vető meggondolatlan optimizmus nyersen megmondva: falánkság. Ilyen volt egyébként egész egyénisége.

Magamban mindég azokhoz a kongresszusi résztvevőkhöz hasonlítottam, akiket a varsói kongresszuson²⁵⁶ láttam először, és akiket kongressz-hiénáknak neveztünk. Ezek fogadások alkalmával a feldíszített tálak alatt roskadozó asztalokhoz rohantak, tányérjukat villámgyorsan megrakták. Közben azonban izgatott türelmetlenségükben, ide-oda kapkodva a művészi gonddal felépített tálakat széttúrták, úgyhogy az asztalok percek alatt oly csataterré változtak, amelynek látványa elvette az ember étvágyát. Ilyesmi történt most is. Az együttműködésre felszólító szovjet tervet valamennyi ígéretével készpénznek vette Makkai. Mit sem törődve azzal, hogy Perényi József és Mayer Mária rossz tapasztalatokat szereztek, amikor kiderült: az Ukrán Akadémia kiadói tervei homokra épültek, mindent elvállaltatott az értekezlettel, anélkül hogy a legkisebb kötelezettséget kérte volna Tyihomirovtól ellenértékül.

Igaz, ezt tenni másoknak sem jutott eszébe. Számomra csak a tudomásulvétel maradt. Meg kell vallanom, nem idegenkedtem a feladattól. Azt természetesnek talál-

253 Lásd erről Tyihomirov Molnár Erikhez írott levelét. (Moszkva, 1956. június 4.) Lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

254 Vö. erről Makkai László feljegyzését Pach Zsigmond Pál részére. Lásd MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.)

255 Johannes Georgius Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini [...] et cum amplissima praefatione Matthiae Belii [...] in hanc nitidissimam formam redacti*. T. I. Viennae, 1746. 39–291., 413–428., 429–432.

256 Lásd erről a VI. fejezetet.

tam, hogy a választás reám esett, hiszen – 1944. évi akadémiai értekezésem²⁵⁷ óta – én voltam a Thuróczy-szakértő. A krónika önálló fejezeteit magyarázó jegyzetekkel ellátni vonzó feladatnak tűnt fel. S mert a régibb nagyobb rész kiadásának buktatóit még nem ismertem fel, úgy éreztem, mintha kedvdverítő munka várna rám. 1958 elején legalábbis ilyen hangulatban foglalkoztam a munkával és folytattam megbeszéléseimet: javaslatokat téve, a szövegkiadás és a jegyzetelés módjára mintákat készítve a moszkvai szerkesztőknek.²⁵⁸

Eközben 1958 tavaszán Zsigmond László arra utasított, hogy az évente szokásos termelési értekezleten számoljak be római tapasztalataimról. Hozzátette, hogy ő nyugat-németországi útvjáról, Ránki György pedig a berlini világháborús történeti bizottságon részvételéről fogja ugyanezt tenni. Az értekezleten az elnöki asztal mellett Zsigmondtól balra én, jobbról Ránki foglaltunk helyet. Kész beszámolót olvastam fel. Potthast és a Censimento ismertetésén úgy számolhattam be tapasztalataimról, hogy mindjárt javaslatot is tehettem, miután lelkesen ismertettem a vatikáni könyvtár gazdagságát, megjegyeztem: Magyarország körülbelül 1938-ig jól van itt képviselve, újabb kiadványaink azonban hiányoznak, holott Románia új, nagy forráskiadványsorozata megtalálható. Utalva arra, hogy a könnyen hozzáférhető római történeti intézeti évkönyvekben meg folyóiratokban, oklevéltárakban milyen sok Zsigmondkori magyar vonatkozású oklevelet sikerült találnom, megjegyeztem: nem gazdaságos, ha minden kutató egyenként lapozza át a papírtengert, hanem tervszerűen kellene eljárunk, amint a műszaki tudományok eredményeit is a dokumentációs központok nyilvántartásukba veszik.

Az olasz kereskedelem- és banktörténet eredményeiről szólva kitértem Carlo M. Cipolla, a személyesen megismert Roberto Sabatino Lopez és Armando Sapori munkásságára. S mint sajnálatos dologra hívtam fel a figyelmet, hogy amíg a Sapori-

257 Lásd erről uo.: Mályusz Thuróczy-kutatásairól vö. Kristó Gy.: i. m., 14–18.

258 Lásd Mályusznak a Z. A. Udalcovának, a szovjet bizantinológusnak, a sorozat szerkesztőjének írott leveleit, illetve Udalcova választleveleit (1957. április 12. és 1958 vége között): MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) Mályusz a Történettudományi Intézet támogatásával a Thuróczy-krónika orosz kiadásán egészen az 1970-es évek közepéig dolgozott, állandó kapcsolatban állva az orosz és magyar történészekkel, amit levelezésük is bizonyít. Lásd a levelezést: MTA KIK Kt. (Növedéknapló száma: 3/2020. Mályusz Elemér hagyatéka.) A krónika megjelentése még az MTA Történettudományi Intézete és a szovjet történeti intézet között a következő évtizedekben is napirenden maradt. Lásd erről például Bartha Antal beszámolóját: A Thuróczy-krónika szovjet kiadásával kapcsolatos megbeszélések Budapesten. *Századok* 96. (1962) 5–6. sz. 936–940. Vö. erről még Kristó Gy.: i. m. 16. Mályusz az 1970-es években elkészítette a krónikához írott közel 300 oldalas bevezetőjét, amit V. P. Susarin 1984-ben oroszra fordított. Még ezt megelőzően, 1967-ben elkészült a krónika orosz nyelvű fordítása D. A. Duboglava munkájaként. A Mályusz által a krónika szövegkiadásához írt magyar jegyzeteit szintén Susarin ültette át orosz nyelvre 1992–1993-ban. Lásd Thuróczy János: A magyarok krónikája. I–II. MTA KIK Kt. Ms 11.076.

emlékkönyvbe²⁵⁹ három szovjet, két lengyel történész is írt, magyar gazdaságtörténész nincs a tisztelők és tanítványok sorában. Mivel volt időm felkészülni, a szakmai vonatkozások mellett hangulati elemeket is belevittem előadásomba. A történeti intézet székháza a Borromini-palota, mondtam, forgalmas főútvonalon fekszik, de a dolgozó szobák ablakai a csendes kertre nyílnak, ahol a fák sötét lombjai közt valóban a goethei aranyló narancsok érlelődnek. Vagy kiemelve, az 1945 után épült új városnegyedek megkapó voltát, azok megnyerő hatását az egyes épületek arányos szerkezeti megoldásával magyaráztam, míg a hazai építészetünket, de általában tudományos életünket is – mondtam – az arányérzék hiánya jellemzi.

Nem tudtam megállani, hogy el ne mondjam Posnanski állami levéltáros szomorú esetét. Tavaly a levéltárban kalauzolt, és volt segítségemre. Az idén azzal fogadtak, hogy ázsiai influenzában kevéssel előbb meghalt: özvegyét hét gyermekkel hagyva hátra, nagy nyomorban, nyugdíj nélkül. Mivel nem volt elég szolgálati ideje, és mikor megrendülten kérdeztem, hogy lehet ez, megmagyarázták: a fiatalok sokára kapnak állást, évekig ösztöndíjból élnek, helyesebben nyomorognak. Előadásom meghatotta Fejér Klárát, elérzékenyülve gratulált. Szegényt akkor láttam utoljára.

Két társam beszámolója más jellegű volt. Zsigmond szokása szerint, összefüggés-telenül mekegett és egyetlen értelmes mondata az volt, hogy ő másképp fogta fel a beszámolást, mint én. Ránki pedig, aki akkor tért vissza első külföldi útjáról, annak a meglepő megfigyelésének közlésével, hogy a bizottság német katona tagja összevont szemöldökkel haragosan néző, „olyan igazán katona” volt, jó előre bizonyosságát adta, miszerint a marxista történettudománynak benne kell látnia a jövő külföldi kapcsolatait kiépítő, nagy nyelvtudású szakembert. Két társam tájékoztatója időben szerencsésen helyrebillentette az értekezletnek a beszámolókra eső része általam felborítással fenyegető egyensúlyát. Egyébként nem volt egy pillanatra sem kétségem, hogy Zsigmond soha nem fogja megbocsátani szereplésemet, és hogy lecsúszott mellettem. Gondolatban mostam kezeimet: nem én kezdeményeztem együttes szereplésünket.

Nem kellett sokáig várnom, amíg megtapasztaltam kedvetlensége következményeit. Véletlenül májusban egy időben mentünk fel a mátraházi akadémiai üdülőbe. Ő feleségével, én egyedül. Úgy éreztem, hogy pihennem kell, mielőtt Bécsbe utazom az Institut für Osteuropäische Geschichtsforschung megalapítása ötvenedik évfordulójának ünnepségeire, amelyekre H. F. Schmid, az igazgató, engem személy szerint hívott meg mint a magyar történettudomány képviselőjét. Az is céлом volt, hogy a pihenés mellett átismételjem egy német nyelvtan mondattani részét, felfrissítem kényszerűen hosszú pihenés alatt berozsdásodott nyelvismereteimet.

259 *Studi in onore di Armando Sapori*. Vol. I-II. Milano, 1957.

Egy autóbuszra szólak jegyeink. Így már útközben az első pihenőn, Gyöngyösön bemutatkozhattam a feleségének. A reggeli újságban jelent meg Fejér Klára halálának híre.²⁶⁰ Természetes, hogy sajnálkozva és részvétellel erről beszéltem. Nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, hogy a házaspár szóltanul hallgatott. Ez a tartózkodás azonban tovább folytatódott az üdülőben is, és most, már feltűnőbb volt, mert itt a találkozókat nehéz lett volna akár szándékosan elkerülni. Arra gondoltam, hogy normálisan akkor kerülhetne sor beszélgetésekre közöttünk, ha Edit velem volna. S mert magam is úgy gondoltam, hogy férj és feleség nem tudhat mit kezdeni egy férfival, abbahagytam a próbálkozást.

Budapestre visszatérve meggyőződhettem, hogy a kelletlen magatartás mögött sértődöttség honol. Kértem, hogy bécsi tartózkodásomat tanulmányi célból meghosszabbíthassam. A vendégül látó intézet, érveltem, a vasúti jegyeken kívül három napra fedezi szállodaköltségeimet. Sőt annyi költőpénzt is ad, hogy abból tíz napig megélhetnék, ha – ami a legsúlyosabb kiadást jelenti – ingyen szállást kaphatnék az egykori kollégiumban. Könyvtári kutatásokat szeretnék végezni, magyaráztam, hogy nyomdába adás előtt álló konstanzi zsinati kéziratomhoz még megnézhessem a Budapesten hiányzó irodalmat. Szobát pedig adhat a követség, hiszen az egykori gárdapalota üresen áll.

Zsigmond nem utasított el határozott „nem”-mel, de úgy húzódozott, hogy végül elveszítettem türelmemet, és Benda Kálmán, az intézet akkori titkára jelenlétében emelt hangon és határozottan kijelenttem: nem érdekem, hogy három napra elmenjek egy ünnepségre, nekem a kutatás a fontos. Ha erre nem kapok alkalmat, közbejött akadályokra hivatkozva lemondok Schmidnek a meghívást, és itthon maradok. Ez a világos beszéd hatott. A bécsi követség egyszerre meg volt nyerhető, hogy a szállást biztosítsa.

Június 2-től 4-ig két éjszakára voltam Schmid intézetének vendége, egy Westbahnhof melletti szállodában. Az egykori kollégium épületében pedig egy kereskedelmi megbízott egykori lakását kaptam meg. Az első napon, a voltaképpeni ünnepségen, csaknem megjártam. Az egyetem aulájában lezajló szertartáson az egyik program-pont szerint a külföldi delegációk üdvözléseinek kellett következniük. Tapasztalatlanságommal tudom csak megmagyarázni, hogy erre itthon ügyet sem vettem, és nem eszméltem rá, hogy Magyarország nevében fel kell szólalnom. Csak amikor a francia ábécé rendjében a delegátusok kezdtek a pódiumra sorra fellépni és az egyetemi dékáni díszruhába öltözött Schmidet üdvözölték, döbbsentem rá, hogy pár perc múlva nekem is beszélnem kell. Legszívesebben elsüllyedtem volna. Szerencsémre a delegátusok – mennyire is irigyeltem őket! – papírlapokat húztak elő zsebükből, és

260 Fejér Klára 1958. április 28-án hunyt el.

ünnepélyesen felolvasták az otthon elkészített szöveget. Volt tehát annyi időm, hogy hirtelen pár mondatot összeüssek, a mellettem ülő jugoszláv Franjo Hauptmannt pedig megkérjem: fussa át fogalmazványomat, nincs-e benne nyelvtani hiba. Furcsa, de éppen szándékom elleni rövidségem tetszett a hallgatóságnak, mert délután is, másnap is sokan elismerően méltányolták, hogy ellentétben a többiekkel fárasztó beszédével, hamar végeztem jókívánásaim tolmácsolásával.

A kultuszminisztérium délutáni fogadásáról a minoritenplatz [sic!] Lichtenstein-palotában, amely mellett egykori kutatói időmben, oly sokszor elmentem, egy kedves jelenet maradt emlékezetemben. Guber²⁶¹ akadémikus szovjet delegátussal és a cseh Jozef Macekkel beszélgettünk, amikor az utóbbi Guberhez és a hozzánk lépő Weikert²⁶² miniszteri tanácsoshoz, osztrák vendéglátónkhoz fordulva így szólt: furcsák ezek a magyarok. Minden nyelvben, a latin revolutio szóból képezve fejezik ki a nagy társadalmi átalakulást, literatura szóval a szellemi művelődést. A magyaroknak azonban külön szavuk van mindkettőre – s ezt már magyarul mondta: forradalom, irodalom. A Rathauskellerben a vacsorán R. Lopez, a Harvard Egyetem tanára mellé kerülve, nem tudtam megállani, hogy a tavaszi (1957) Potthast-konferencián engem a szó szoros értelmében elbűvölő felszólalását meg ne köszönjem és azon érzett örömömmel kifejezést ne adjak.

Akkor a munkaszabályzat szövegének tárgyalása közben jóváhagyásra várt a javaslat, hogy a középkort Kelet-Európában ne 1500-zal, hanem az egyes országok sajátos helyzetét figyelembe vevő évvel tekintsük lezárulónak. Magam és František Graus tavalyi indítványának megfelelően Magyar-, Csehország és Jugoszlávia esetében 1526, Romániát illetően, amint a bukaresti kívánságot tavaly éppen én tolmácsoltam 1601, Litvániáról 1569, Oroszországról szólva 1648. A szerkesztőség által előterjesztett fogalmazvány Romániát történetileg egységes államnak fogta fel és ennek megfelelően így szólt róla: „1601 pour les pays de la Roumanie”, a német változatban pedig – sajtóhibával is – irántunk durva kíméletlenséggel, ugyanakkor a románoknak akaratlanul is hízelegve: „1606 für die Länder des heutigen Rumäniens.” [1606-ban a mai Románia tartományait illetően].

Magamba roskadva ültem, nem tudtam, mit csináljak. Tegyem szóvá küldőim, a hivatalos Magyarország politikai és tudományos körei felfogásával szembehelyezkedve és kockáztatva, hogy rosszállásukat magamra vonom, az Erdélyt degradáló hazug értékelést? Vagy tegyek úgy, amint otthon megtanultam, hogy a mai erdélyi magyarsággal együtt történetéről is lemondunk? Mielőtt elhatároztam volna magamat, megszólalt egy velem egykorú résztvevő, akit azonban ellenmondás nélkül hallgattak

261 Alekszandr Andrejevics Guber.

262 Alfred Weikert.

a jelenlévők. „A mai Románia”-kifejezés helyett pontosan meg kell mondani: Havasalföld és Moldva, mert, tette hozzá: egy politikai jogtalanságot a tudomány nem szentesíthet. A nem remélt segítség kihúzott a csávából és áldottam sorsomat, hogy R. Lopez, a genovai zsidó származású történész, aki a háború utolsó szakaszában, amikor Mussolini antiszemita intézkedéseket kezdett tenni, Amerikába ment és ott is maradt.²⁶³ 1957-ben pedig egy évi tanulmányúton volt, kimondta, aminek én már nem mertem hangot adni. Most megkérdeztem, honnan ismeri Magyarország sorsát, talán Alföldi András informálta? Az Alföldi név idegenül hangzott számára, amin csodálkoztam, mert egykori magyar kollégám is a Harvardon professzoroskodott, és úgy tudtam, hogy világtekintély. Nem, mondta Lopez, magyar tájékozottsága nem mai keletű. Még diákkorában a milánói egyetemen együtt tanult magyarokkal, ezeket nagyon megkedvelte, tőlük értesült viszonyainkról.

A tíz napon át, amíg Bécsben maradhattam, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung könyvtárában dolgoztam. Az igazgatótól, Leo Santifallertől kellett engedélyt kérnem, amit meg is kaptam. Cserébe az ígéretért, hogy előmozdítom Irmtraut Lindeck-Pozza budapesti levéltári kutatásait, amelyek célja a rég készülő burgenlandi oklevéltár kiadása. A professzorok közül Erich Zöllnerrel és Alphons Lhotskyval ismerkedtem meg, a fiatalok közül Heinrich Kollerrel. Jól esett ismét verbeli medievisták közt lenni, velük beszélgetni, egyáltalán: érezni, hogy a medievisztika megbecsülésnek örvend, Rómán kívül máshol is. Főleg a kedves, szeretetre méltó, bár kissé nőiesen lány természetű Lhotsky bilincselte le. Még nem találkoztam historikussal, aki annyira a szerénység megtestesülése lett volna, mint ő. Ugyanakkor a tehetség, tudás, művészi érzék sugárzott lényéből. Vele találkoznom valóban élmény volt.

Az Institutban dolgozásnak nemcsak az volt az előnye, hogy az újabb egyháztörténeti irodalomba belelapozhattam, hanem az is, hogy az egyetemi és a nemzeti könyvtárból rendszeresen kikölcsönöztem könyveket. Amikor elérkezett a hazaindulás napja, nehéz szívvel hagytam ott a könyvtár egyik kis ablakfülkéjében lévő olvasóasztalját. Oly jól éreztem itt magamat, mint valamikor az Eötvös Collegium könyvtárában. Mintha csak megint fiatal lettem volna.

Ismerőseim közül többször találkoztam Auner Mihállyal, akitől, mint mindig, most is sokat tanultam. S mint tanítvány a mesterét hallgattam, amikor elbeszélte, hogy lipcsei diák korában Albert Hauckhoz a Thomaskirche magánegyházi jellegéről készített dolgozatot. Ismételten összejöttem Ivánka Endrével, a grazi [sic!] bizantinológussal is, akit ugyan már Budapesten ismertem, de csak most melegedtünk össze.

263 R. S. Lopez nem a második világháború utolsó éveiben, hanem már 1939-ban, miután a zsidóellenes törvény életbe lépett (1938. november 17.) elhagyta Olaszországot és Angliába menekült. Onnan az Amerikai Egyesült Államokba távozott, ahol később, 1946-tól 1981-ig, a nyugdíjazásáig a Yale Egyetem professzora volt, de egyidejűleg más egyetemeken, így a Harvardon is tanított.

Felkerestem Miskolczi Gyulát is. Nem kellett messze mennem, mert még a gárda épületében lakott. Ugyanazon az emeleten, ahol az én szobám is volt, és mégis milyen messze! Súlyos lehetett egészségi állapota, feleségének arcára mintha a rémület lett volna ráfagyva. Tavaly decemberben, amikor Rómából jövet egy napja megszakítottam utamat Bécsben és a Staatsarchivban felkerestem Miskolczyt, bántott, hogy ajánlatomat: délután jöjjünk össze egy kávéházban, régi fölényével, arra hivatkozva hátrította el, hogy Hugo Hantsch előadásán kell részt vennie. Most miután meglátogattam lakását, úgy éreztem, helyesen tettem, hogy nem hagytam magamon elhatalmasodni a sértődöttség érzését.

Hazatérésem után hamarosan kitört a fejem fölött tavasz óta lógó vihar. Augusztus végén Zsigmond leíratott magához és minden körülményes bevezetést elhagyva, pontokba szedve közölte velem „bűnlajstromomat”. Ebből könnyű volt kitalálnom, hogy erre nem pillanatnyi elhatározásból jutott: 1. Nem foglalkozom a fiatalokkal. 2. A *Zsigmondkori Oklevéltár* készítése nem lehet cél egy intézeti tag számára. 3. A moszkvai Thuróczy-kiadás ügye három év óta húzódik, ami már szabatózsjellegű. 4. Az intézet életében nem veszek részt, nem úgy, mint Andics Erzsébet. 5. Történetírásom a faszizmusig eljutott. 6. A művelődéstörténet problémájának a megoldásával nem törődtem.

Mivel soha nem vontam kétségbe egy hivatalfőnök vagy bármiféle vezető jogát, hogy bírálatot gyakoroljon, sőt azt is természetesnek találtam, hogy bárki, legyen az kolléga vagy ismeretlen szaktárs, véleményt nyilvánítva munkáimról, ezekkel együtt engem is kritizáljon, hidegvérrel hallgattam végig Zsigmond invectíváját, és csak ennyit válaszoltam: sajnálom, hogy hitelt adott nem tényekre épülő információknak. Megértette, hogy nem kívánok magyarázkodni, mentegetődni pedig a legkevésbé. S miután válaszomban benne volt, hogy tudomásul veszem közléseit, részemről befejezettnek tekintve az ügyet, távoztam.

Az első percekben arra gondoltam, hogy engedélyt kérve Molnártól, jelenlétében válaszolok Zsigmondnak, pontról pontra, ilyesféleképpen: 1. Az intézetben mindenki fiatalabb nálam. Vannak, akik az egyetemen tanítványaim voltak, nálam vizsgáltak. Ha most sokat foglalkoznék velük, úgy tűnhetne fel, mintha valami protector szerepet kívánnék játszani felettük. Akár nekik, akár más fiatalabbaknak kérdezni valójuk van, készséggel megadom az óhajtott információt. Vitára kerülő dolgozataikat nemcsak a tárgynak, hanem személyüknek is szóló figyelemmel szoktam elolvasni. Észrevételeimet a vitákon megteszem, mégpedig, mivel az intézetbe belépésem alkalmával kifejezett aggályom szerint a közvetlen beszéd nehezemre esik, előre megfogalmazott vélemény formájában. Azt viszont elismerem, hogy a legfiatalabbak, a gyakornokok közt, akiknek érdeklődési köre szakmai területe egészen más, mint az enyém, nem igyekeztem ismertté és kedvelté tenni magamat. Elég sokat írtam azonban az

újabb magyar történet körébe tartozó kérdésekről. Ha ezekről kívánnak velem diskurálni, lapozzák fel írásaimat, és azután már mint ismerősök, ők keressenek fel. Bizonyosságul Várkonyi Ágnesre hivatkozhatom, akinek Thaly-életrajzát²⁶⁴ kéziratban elolvastam és pontonként haladva megtettem kiegészítő megjegyzéseimet.

2. Sajnálattal veszem tudomásul, hogy a *Žsigmondkori Oklevéltár* készítése nem fő feladatomban, nem vág az intézet profiljába. Én a prágai Történettudományi Intézet felállítását osztom. Ez a régi, 1855-ben megindult *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* XIV. századi szakaszának elkészítését tekinti feladatául. A munkákból több rész meg is jelent²⁶⁵ már, és az egész vállalkozásnak lokálisan is az intézet a központja. Itt őrzik például a fényképanyagot, mint azt 1956 őszén magam is láttam. A szerkesztésben részt vevő Jirí Spěváček pedig tagja az intézetnek. Egyébként a *Žsigmondkori Oklevéltár* és a *Regesta* anyaga korban egymást követi, jellegük pedig azonos.

3. Amióta (1956 nyara) a moszkvai Thuróczy-kiadás terve felmerült, nem három, hanem két év telt el. Ennek az időnek java részét pedig korábban vállalt intézeti kötelezettségem, a Hunyadi-cikk írása vette igénybe. Egyébként a krónika sajtó alá készítése [sic!] még oly hosszú időbe fog kerülni, hogy az eddig reá fordított hónapok el fognak törpülni mellette.

4. A szórakozásjellegű társadalmi élet annyira szokatlan számomra, és ilyenre időt fordítani annyira sajnálok, hogy a szokásosnál több ünnepi rendezvényen a jövőben sem fogok részt venni.

5. A fasiszta könyvek jegyzékére egyetlen könyvem került. Milyen okból és körülmények közt került sor megírására, annak megvizsgálását az intézet annak ellenére nem tartotta szükségesnek, hogy mint az intézetbe belépésemet gátló akadályra előzetesen felhívtam Molnár figyelmét.

6. Ha most utólag kapok bírálatot és szemrehányást, ez Molnárral és Pachhal kötött hallgatóságos megegyezés egyoldalú megtörése. A művelődéstörténet problémájával, ha nem is látványosan, állandóan foglalkozom. A konstanzi zsinat kora klerikus társadalmának helyzetét ismertető, most befejezett könyvem²⁶⁶ pontosan ebbe a témakörbe tartozik.

Mire idáig értem, el is ment a kedvem, hogy elmondjam válaszomat. Molnárt próbáljam megnyerni? Elképzelhetetlennek tartottam, hogy egy párttaggal szemben nekem adjon igazat. Gyáva fráternek ismertem, aki párthűségével magyarázza

264 *Thaly Kálmán és történetírása*. Bp., 1961. (Tudománytörténeti tanulmányok).

265 1855 és 1963 között hét kötetet látott napvilágot az 1311 és 1363 közötti időszakról.

266 *A konstanzi zsinat és magyar főkegyúri jog*. Bp., 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9.)

tehetetlenségét. Tudtam róla, hogy mint moszkvai nagykövet²⁶⁷ nem mert érdeklődni fivére után, aki mint hadifogoly a Szovjetben maradt és a Sztálin-korban egyszerre csak eltűnt. Meghalt és hogyan, él valahol²⁶⁸ – nem tartotta ildomosnak megtudakolni. Lenéztem és megvettem. Személyes tapasztalataim – valamennyi! – szerint, ha mondtak neki valamit, az egyik fülén bement, a másikon kijött. Egyetlenegy választ adhattam volna: minden magyarázkodás nélkül bejelentem, hogy nem kívánok tovább szolgálni és kérem a nyugdíjas állapotba visszahelyezésemet. Mivel éppen ekkor – augusztus 22-én – töltöttem be hatvanadik évemet, ez akadálytalanul meg is történhetett volna. Immár a fiúkra és Editre tekintet nélkül is megtehettem volna ezt, hiszen sem egyetemi tanulmányaik folytatását, sem kutatói állását nem érinthette károsan, hogy nem vagyok többé aktív.

Több okom is volt, ami visszatartott. Mint nyugdíjasnak megint rá kellett volna fanyalodnom egy félzsoldnál is jelentősen kisebb összegre. Az obsit, amellyel 1954-ben a Nyugdíjintézet elbocsátott, s amelyet most visszakaptam volna, 741 forintot tett ki, ami vásárlóerőben, az 1956-os hirtelen pénzromlás következtében, mintegy 40%-kal lehetett kevesebb. A „jólét”, amelyhez 1955 óta hozzászoktam, nem volt nagy, de mellé állítva a régi szűkösség kétszeresen nehezebben elviselhetőnek látszott. Rossz volt rá gondolnom, hogy nem lesz több utam külföldre, és újból fojtogathat a bezártság. Börtön-Magyarországot az utolsó három év szabadsága után nehezebb lett volna elviselnem, mint amikor fokozatosan meredtek fel körülöttem a falak. Nem kisebb gyötrelmet jelentett volna, ha megint megnehezülnek számomra, esetleg el is tűnnek, a kiadási lehetőségek, s netán megint négermunkát kell vállaltam. Milyen kevés is kellett, hogy valakinek érezzem magamat, amióta a *Népszabadság*, a párt lapja a napi hírek közt külön vagy *Magyar tudósok utaztak külföldre* cím alatt akadémikusokkal együtt említve adta tudtul a világnak, hogy külföldön vagyok.²⁶⁹ Leginkább mégis a kárörvendezés, a nevétségessé válás ijesztett. 1956-ban szkepticismusom a történelész forradalmi bizottság körében azt a benyomást kelthette, hogy nem vagyok híve egy antisztálinista fordulatnak.

Mekkora elégtétel lett volna most mindazok számára, akik nem rokonszenveztek velem, ha triumfálhatnak. Ennek is kár volt abban bizakodnia, hogy forradalomellenességével biztosíthatja magának a hatalom urainak jóindulatát. Ő is megkapta hát, ami előbb vagy utóbb mindenkinek osztályrészül jut. Áltatni kezdtem magamat. Domanovszky szemrehányására kellett csak gondolnom, hogy észszerűnek tűnően viselkedjem. Nem volt arra szükségem, hogy szavai eszembe jussanak. Ezek állandóan emlékeze-

267 Molnár Erik Szekfű Gyula után, 1948. október 13. és 1949. szeptember 26. között volt moszkvai nagykövet.

268 Molnár René: a szovjet fronton halt meg 1942-ben.

269 *Népszabadság* 2. (1957.) június 14. 139. sz. 1.

temben éltek, amióta ingerülten fejemre zúdította azokat, amiért nem tettem meg neki a szívességet, hogy Hómantól az ő közvetítésével kérjek 1942-ben bocsánatot, és így nem tudta skalpomat felmutatni. „Igen – hallom ma is dühtől remegő hangját –, te nem akartad soha megérteni, hogy az életben sokat kell nyelni. Nekem is nyelnem kell és nyelnem kellett, nem megy ez másképp.” Akkor igazat adtam Domanovszky-nak, most pedig úgy éreztem, eljött az idő a tanulság megfogadására.

Így jártam tehát el. Zsebre vágtam, lenyeltem Zsigmond kritikáját. Úgy érzem, megfontoltság és hidegvér helyett helyesebb lett volna felpattannom és vállalva minden hátrányt, otthagynom azt a munkahelynek nevezett bandát, amelyben úgy sem éreztem jól magamat. Elkerültem ugyanis a súlyos és megalázó következményeket, de nem véglegesen. Csak elhalasztódtak ezek, nem egyszerre következtek be, hanem lépésenként. Vajon ez lett volna a Domanovszky-féle megfontolt bölcsesség értelme? Másfél évtized elteltével úgy érzem, számomra jobb lett volna hagyni, hogy szenvedélyességem ragadjon magával, még ha úgy is tűnt volna fel, hogy fejfel rohanok a falnak. Faképnél hagyva az intézetet, megszabadultam volna attól a munkától – a Thuróczykiadástól –, amely nyolc évre lekötött ugyan, eredményt azonban nem hozott, és helyette telő alá hoztam volna a *Zsigmondkori Oklevéltár*at.

Talán így is cselekszem, ha a második kötet második fele már megjelent volna²⁷⁰ és közöny helyett valamelyes érdeklődést tapasztalok iránta. Nehézzé tette számomra, helyzetem felismerését, hogy nem tudtam megérteni Zsigmond László eljárását. A forradalmi bizottságban tett közvetlen és hitvallással felérő kijelentése óta nagy tisztelője voltam és egyedül szenvedélyes ellenérzéssel magyaráztam velem szembeni magatartását. Valamit mindig rejtélyesnek éreztem. Azt, hogy családjával kivándorolt Izraelbe, felvette az ottani állampolgárságot. Belépett egy kibucba, egy ideig ott dolgozott, majd – megunva a fizikai munkát –, visszatért Magyarországra és itt mindjárt a Pártfőiskola tanára lett.²⁷¹

Valahogyan sokalltam az elismerést, amellyel a szocialista hazába visszatérését jutalmazta a párt. Azóta különösen, hogy az intézet egyik tagját, Magos Györgyöt, hazafiatlanságát hozva fel okul, éppen Zsigmond tette ki 1956 végén állásából. Amiért – megjijedve, hogy Magyarországon újból kezdődik az antiszemitizmus – szabályszerű kivándorló útlevelet kért. Nem értettem a dolgokat mindaddig, amíg 1973-ban Tahiban el nem mondtam az esetet vendéglátómnak, Korányi Andrásnénak, aki azonnal megfejtette a rejtélyt. Magyarázatul hozzáteszem, hogy ő Tahiba költözése előtt a Stefánia-Vorosilov-Népstadion úton ávósokkal lakott egy házban, és eszes, ravasz nő

270 A *Zsigmondkori Oklevéltár* II. kötetének 2. része (1407–1410). (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. 2. Forráskiadványok 4.) 1958 végén hagyta el a nyomdát.

271 Zsigmond 1945 és 1953 között tanított a Pártfőiskolán.

lévén, sok mindent megfigyelt. Az ÁVO küldte ki azt az embert, állapította meg, hogy közvetlen közelből szerezzon információkat. S miután elvégezte feladatát, megengedte, hogy visszatérjen. A jutalom persze kijárt neki.

De ha így volt, ötlött most már eszembe, vajon Zsigmondnak a sztálinistákkal szembeni kritikai állásfoglalása, amely számára a forradalmi bizottságba bejutást hozta meg, nem előre eltervezett akció következménye volt? Szerepvállalása, hogy közvetlen közelből figyelhesse meg az embereket és a történeteket? Esetleg mindjárt bizonyos ellenintézkedéseket is tegyen. S akkor az akadémiai levelező tagság, amely 1970-ben jutott neki,²⁷² általános csodálkozásra, értékes bizalmas szolgálatok jutalma is lehet. Mindez, az idők távolából, nagyon valószínűnek, szememben bizonyosnak látszik. De ha ez így van, következtettem most, akkor a velem 1958 után történtek nem csak személyes ellenérzés folyamányai. Más okok is közrejátszhattak. Ezek feltételezésével válik magam számára is érthetővé, ami 1958-tól velem történt.

272 Zsigmondot ekkor a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

FÜGGELÉK

1945. február 7. Torokgyulladással fekszem az ágyban. Enyhe betegség, veszélytelen. A lázat már lenyomták, és talán olvasni is lehetne, ha a szoba nem lenne oly sötét. De az ablak nagy tábláját takaró borítja és világosság csak alul és felül, keskeny csíkban hatol be. Így bőven van idő gondolkozni, nappal is, éjjel is. Ez pedig hosszú: fél kilenckor kezdődik és a nap feljövetelekor végződik. Villany ugyanis nincs, a szerény fényű kis darab gyertyával pedig takarékoskodni kell. A gondolatok már nem a jövő felé szállnak. Nem gyötör a kétség, vajon be tudom-e fejezni azt a könyvet, amely áprilistól az elmúlt hónapok minden idejét igénybe vette, s amelyről, oly sok más régebbi mintájára, azt hittem, hogy életem fő műve lesz.¹

Nem töprengek, mi lesz a sorsunk. Nem teszek keserű szemrehányásokat sem magamnak, sem a magyarságnak, mert oly sok mindent elmulasztottunk. Nem érzem már a felelősséget, amelyet oly okatlanul magamra hengerítettem, akár egy tanítványom boldogulásáról, akár a magyar nép jövőjéről volt szó. Az események és fordulatok mintha minden felelősségérzetet elhamvasztottak volna bennem. Nem a jövőt fürkészem, hanem a múltat, amelytől szeptember óta oly messze elszakadtam. Gondolatban végigjáróm az állomásokat, a lakásokat, amelyekben valaha éltem, és keresem, melyikben voltam leginkább otthon, hol volna a legjobb meghúzódni, ha valami csoda lehetővé tenné, hogy még tovább élhessek.

Legelsőnek Budára, a Batthyány utcára kell gondolnom. Emlékeim itt a legfrissebbek, hiszen csak november 12-én hagytam el, s a legélénkebbek, mert 1932 óta voltam lakója. Ötszobás lakás egy régi bérházban és oly környezetben, amely egy évtized előtt még szegényesnek volt mondható. Még a második emeletről is körös-körül messze el lehetett látni. Csupa földszintes ház felett siklott el a szem. 1935–1936 óta, amikor azonban a Víziváros kezdett átalakulni, egyre több „modern” bérkaszárnya zárta el a kilátást. A Linzi lépcső felől oly közel épült fel vele szemben az egyik, hogy minden világosságot és a felkelő nap fényét elfogta előle. Szerencsére, a fő fronton egy kis terecske, a Batthyány és Hattyú utca találkozásánál, három kis vadgesztenyefájával és az átellenben lévő óvoda földszintes épülete levegőt hagyott és illúziót, hogy nem teljesen zárt az utca.

Ideiglenesnek szánt hajlék volt ez 1932-ben. Egy évre kaptam szabadságot Szege- den és bizonytalan reményt, hogy egy másodikra is Budapesten maradhatok,² azok-

1 Azaz az *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* c. művet. Lásd erről a V. és VII. fejezeteket.

2 Lásd erről bővebben a III. és IV. fejezeteket.

nak a munkálatoknak az irányítására, amelyeknek célja a magyar–szlovák nép- és nyelvhatár történeti változásainak vizsgálata.³ Mivel mint megbízott előadónak ugyanakkor a budapesti egyetem bölcsészeti karán kellett a középkori magyar történet tanárát helyettesítenem,⁴ a két munkakört csak úgy reméltem elláthatni, ha az Országos Levéltár közelében telepszem meg. Olyan útvonalon, ahonnan az egyetem is könnyen elérhető.

A Déli vasút környékén, a Ráth György, Kékgolyó utca vidékén kerestem ilyen négyszobás lakást, de eredménytelenül. A lakások bére igen magas volt. Egyik régi levéltári kollégám, aki mint albérlő már egy évtizede élt a házban, figyelmeztetett a lakásra, amely ugyan ötszobás, de viszonylag olcsón megkapható. Egy szobával több a kelleténél, nem jelentett akkor, amidőn azt hittem, hogy a világ megnyílik előttem, akadályt. Házasságkötés előtt álltam,⁵ bár formálisan nem jártunk jegyben, és húgomat is magamnál akartam tartani, tépelődés nélkül kivettem tehát a lakást. Azzal a feltevessel, hogy amint helyzetem állandósul, megfelelőbbet keresünk.

A keresésen nem is múltott semmi, amikor már, 1934-től oly pesti lakos lettem, akit hivatása is a fővároshoz köt. A Rózsadombon sétálva naponta egy-egy órát, sok-sok szép villát találtam, amelyek láttára felsóhajtottam: kétszer több és jobb munkát tudnék végezni, ha itt vagy ott élhetnék, kocsitól és autózástól távol, fás, virágos kertek közt, verandán üldögélve dolgozhatnék. Az igen szerény fizetés azonban, amelyet az írói honoráriumok éveken keresztül alig-alig gyarapítottak, útját állta minden tervezetésnek. Az ideiglenes lakás így lassan állandóvá lett. Főleg amióta a háború minden mozgást megbénított.

Most, hogy gondolatban benyitok ajtaján, kis előszobában találok magamat. Két bútora van: egy ruhásszekrény, amely egyszersmind fogas is és egy kis jégszekrény. A hat ajtó, amelyek a szobákba és mellékhelyiségekbe vezetnek, nem hagynak többre helyet. Három emlék fűz a kietlen kis szobához, amelynek falát, hely hiányában, egyetlen kis litográfiával lehetett élénkíteni. 1932 őszén, korai reggelenként [sic!], sietek vagy inkább rohanok le a ház előtti autóbusz-megállóhoz, hogy minél előbb az egyetemre érjek.

Bár már negyedik éve adok elő heti négy órában és délutáni szemináriumi gyakorlattal, még mindig lámpalázzal küszködöm. Hiába írtam le a teljes szöveget és van készen egy-két heti előadás anyaga, hiába olvastam át reggelizés közben újból a kéziratlapokat, szívem még mindig a torkomban dobog. Már nem vagyok annyira izgatott,

3 Lásd a IV. fejezetet.

4 Lásd erről uo.

5 Lásd uo.

mint magántanár koromban,⁶ amikor két-három hallgatónak peroráltam hetenkint egy-egy délután. Akkor ebédre alig tudtam egy-egy falatot lenyelni.

De bár higgadtabb lettem, mégis nehezen találom meg az ajtókulcsot, és többször is próbálkoznom kell, amíg megfordíthatom a zárban. Így jól esik, ha valaki eltalálja gondolatomat, kinyitja, majd becsukja mögöttem az ajtót. Szőke hajú, mosolygós szemű, vidám tekintetű karcsú fiatalasszony ő, arca mint a „tejbe mártott rózsa”. Az élénk színű reggeli öltözete jól érvényesül és huszonkét événél is ifjabbnak mutatja. Mint egy kis porcelánbaba perdül az ajtó elé, de mielőtt még kinyitná, hitvesi csókját leheli arcomra. Kár, hogy hideg téli hónapok, amikor egy hirtelen ajtónyitás már torokfájást eredményez, hamar végét szakítják a búcsúzás kedves módjának.

A másik emlék nagyon szomorú. 1942. október 12-én, hétfői napon, az előadásról a késő déli órákban érkezem haza. Ijedt arccal fogad régi háztartási alkalmazottunk, a legderekbabb, akivel sorsunk összehozott: „Nem tetszett hallani – kérdi –, hogy az Emmy kisasszonyt vasúti szerencsétlenség érte, és koponyaalapi töréssel Miskolcra vitték a kórházba?” Megtudtam, mi az, ha felhőtlen égből villám csap le. Éreztem, hogy húgom halálhírért hallom, bár még napokig ülhettem ágya mellett, amíg csendesesen elhunyt.⁷ A kegyetlen pillanat, amíg kabátban-kalapban, akatáskával kezemben hallottam a szörnyű hírt, hosszú évek törekvéseinek hiú ábrándjait hamvasztotta el. Korán árván maradt kisleány volt húgom.

Mikor még a szegedi leánygimnázium internátusában pesszimista szemem számára, Dickens tollára kíváncsozó viszonyok közt teltek évei, fejembe vettem, hogy szép és nyugodt egyetemi életet biztosítok számára. Magam mellé veszem, tanítgatom, segítek neki történeti tanulmányaiban, és ha majd megszerzi a diplomát, minden össze-

6 Azaz 1927-ben. Lásd erről III. fejezetet.

7 Mályusz Emmy Emella nővérét Mályusz Gizellát látogatta meg Rudabányán. Miskolcra történt visszatérése során, 1942. október 10-én a vasúti járgány, amelyen utazott, Rudabánya és Ormópuszta között kisiklott. A szerencsétlenség következtében két személy még a helyszínen meghalt, kilencen pedig súlyos sérüléseket szenvedtek. Az egyik súlyos sérült Mályusz Emmy volt, akit a miskolci Erzsébet Kórházba szállítottak, ahol sérülésébe másnap belehalt. Holttestét 1942. október 11-én szentelték fel Miskolcon a Mindszenti temetőben, majd Budapestre szállították. A korabeli tudósító a következő szavakkal emlékezett meg róla: „Mályusz Emella fiatal tanárnője volt a miskolci második számú polgári iskolának, akit tehetségéért felettes hatóságai rendkívül becsültek nagy tudásáért, kiváló szakképzettségéért, tanítványai pedig rajongásig szerették jóságáért, kedvességéért, pedagógiai módszereiért, amelynek sugárpontja volt a szeretet. Fiatal leány volt és éppen menyasszony. Nemsokára tartotta volna esküvőjét. A vasúti szerencsétlenség véget vetett egy mindenképpen ragyogó élet és hivatali pályafutás reménységének. Könnyes szemekkel gyászolja az egész kerületi tanár kar és tanítványok százai, akik odaadóan szerették, tisztelték a kitűnő tanárnőt.” Lásd Meghalt a Rudabánya-ormospusztai vasúti szerencsétlenség harmadik súlyos sebesültje is. *Magyar Jövő* 24. (1942.) október 11. 230. (6685.) sz. 4. – Mályusz elbeszélésében – az említett tények ismeretében – bizonyos ellentmondás tapasztalható. Feltételezhetően a három évvel korábbi tragédiára visszaemlékezve, talán még mindig annak sokkhatása alatt, vetette papírra a fenti sorokat.

kötetésemet felhasználva szerzek neki tanárnői állást. Nem, nem sikerült semmi sem. Nagyobb volt köztünk a korkülönbség, benne kevesebb a hajlékonyság, semhogy megérthettem volna. Amikor pedig 1934-ben a tanári oklevelet kezébe kapta, hiába próbálkoztam közbenjárni érdekében a minisztériumban. Kérésemnek semmi súlya se volt. Ő azonban nem csüggedt. Bátran nekivágott, hogy megszerzi a polgári iskolai tanárnői diplomát. El is végezte a főiskolát, és akkor, amikor már tanárhiány állott be, végre sorra került.

Sok-sok szemrehányást tettem magamnak, miért is avatkoztam be életébe, miért akartam őt a magam elképzelése szerint boldoggá tenni. De ha nem is úgy mentek a dolgok, mégis volt valami részem életének alakulásában. Annyi mindenesetre, hogy megérezem: mit jelent az, ha egy apa elveszíti gyermekét és fáradozása így semmi-vé lesz.

A harmadik epizód kevésbé megrázó, mert nem ily váratlanul jött. 1944. november 12-én, vasárnap fél hat tájban, koromsötét este, kis táskával kezemben készülök elhagyni otthonomat, családomat. Egy hónap óta, október 15-től, amikor Bonyhádról visszahoztam feleségemet és két kisfiamat,⁸ fel van forgatva a lakás. Nincs háztartási alkalmazott, időnk java részét a jegyek beváltása vagy élelmiszer beszerzése foglalja el. Micóval két hét[tel] előbb fél délelőttöt töltöttünk el, amíg egy kis cukrászdában néhány süteményt szereztünk. A légiriadók is gyakoriak, és így nehéz rendben tartani a szobákat. Az utolsó napokban pedig teljes lett a felfordulás. Elfogadjuk a felajánlott alkalmat és elmenjünk Szentgotthárdra?⁹ Percenkint változott a hangulatom, szándékom és ennek megfelelően lázasan csomagoltam, majd tétlenül piszkálgattam az összeszedett holmit. Személyemre, egy családtagonként fél-fél mázsányit. 250 kg volna tehát mindaz, amit kiválogathatok. Csak ruhát és élelmiszert, meg egy befejezetlen kéziratot. A könyvek ellenben maradnak.

Azután hirtelen fordulat: szombaton a minisztérium telefonfelhívására bejelentem, hogy nem utazom el. Most vasárnap, titokban elhagyom a házat: megyek Sopronba, de csak a világ számára.¹⁰ A búcsú megtörtént dolgozószobámban. Átadtam Editnek a pénzemet, egy-két értéktárgyat, az Egyetemi Könyvtárba és a levéltárba visszaszolgáltatandó könyveket és teátrális jelenet nélkül kezelt fogtunk. „Mi már elbúcsúztunk egymástól szeptember 6-án Bonyhádon, a kerti padon”¹¹ mondja ő komolyan és egyszerűen, és szavára felmerül előttem a ragyogó holdfényben úszó kert, mélységes csöndjével, háttérben a Mecsek szelíd vonulatával, amint hallgatagon ül-

8 Lásd a VII. fejezetet.

9 Lásd erről uo.

10 Uo.

11 Uo.

tünk egymás mellett. „Valóban – feleltem kissé érzelmesebben – az elmúlt hónapban mi már csak úgy éltünk itt, mintha árnyak lettünk volna.”

Így csöndesen jöttünk ki az előszobába, ő kinyitja, utoljára, nekem az ajtót, már csak az „Isten vele” van hátra. Már nem hord vidám színes ruhát, arca nem is komolyabb, mint 12 év előtt, de – gondolom – mások is bájosnak találják őt. A búcsúcsóknak talán még sem szabad elmaradnia, jut eszembe, és ekkor, mintha vége volna a hősiességének, zokogva borul vállamra. „Bátornak kell lennie”, mondom vigasztalólag, és nehéz szívvel lépek ki az ajtón, amely hangtalanul záródik be mögöttem.

Több emlékem nincs is az előszobáról. Sok látogatót fogadtam és kísértem ki. A legtöbbet fáradtságosan leplezett kedvetlenséggel, amiért munkámban zavartak.

Az egyik ajtó, az udvar felőli, a konyhába vezet. Hosszú ideig évente talán csak egyszer-kétszer léptem keresztül küszöbét. Irtóztam tőle, az ételszagtól, a háztartási alkalmazottaknak pedig csak feleségem útján szerettem utasítást adni. Az utolsó két hónapban azonban meggyőződhettem, hogy ellenszenvem alaptalan. Tiszta hely a konyha, főzni és étkezni is lehet benne, állapítottam meg, amikor, szeptember-októberben, magam készítettem el a lecsót, párolt répát, főtt burgonyát. Sőt, már a cselédszobába is bemerészkedtem, fontolgatni, vajon – ha egyedül maradok a télen – a tüzelő megtakarítása szempontjából nem volna-e tanácsos itt tartózkodni és a liliputi kis vaskályhát használni?

Erre azonban már nem kerülhetett sor, és így a konyhához egyetlen kedves emlék fűz: november első napjaiban feleségemmel itt mostuk ki a két kisfiú fehérneműjét. Magam nem leplezett göggel, hogy nem szorulok nálamnál immár jobban szituált mosónőre, és mégis tisztább lesz a ruha. S talán némi szakértelemmel is, mert egy hónappal előbb már rendeztem – igaz, a fürdőszobában – nagymosást. Furcsa körülmények közt: éjjel, mert előbb a gázmelegítő nem működött. Kettesben vidámabban ment a munka és gyorsabban. Azután jóízűen lehetett mosolyogni, a habot csapkodva, milyen furcsa a fiúk fehérneműje és a forró vízben ledörzsölt ujjaink is mintha kevésbé fájtak volna.

Visszakerülve az előszobába, nem a lakószobák felé vezető ajtókat nyitogatom, hanem a fürdőszoba felé fordulok. Az ostrom heteiben és azóta is annyira nélkülözött víz és villanyfény elolthatatlan sóvárgással visz oda, ahol oly magától értetődően zuhogott mindkettő és a meleg fürdőből mindjárt a hálószobába, a tiszta, kényelmes ágyba léphettem.

Ma már jóvátehetetlenül sajnálom, hogy a nyugalomnak ezt a fészket, a hálószobát, nem használtam ki jobban, amikor még lehetett. De elpuhultságnak tartottam az ebéd utáni szendergést, túlságosan melegnek a levegőt, nyugtalannak a gyermekszobából áthallatszó zaj miatt, s mert éjfél előtt csak kivételesen, később ellenben annál többször feküdtem le, ezt a szobát szinte alig ismertem. Pedig a nemes vonalú diófa

empire-ágy első bútorszerzeményem volt és nagy büszkeséggel töltött el, hogy az enyémnek mondhatom. Szerettem, sokat törölgettem, a hozzá illő kis szekrénykét, a XVI. Lajos korából származó ruhásszekrényt és a kis lírás lábú varróasztalkát, amelyet Emmynek vettem, de sehogyan sem sikerült kielégítő módon rendbe hozatni.

Betegeskedések idején húzódtam csak meg itt hosszabb időre és ezek a napok nem varázsolhatták kedvessé. Egy alkalommal azonban félálomban vidám gyermekénekre ébredtem. A szomszédos szobából szűrődött át. Nagyobbik fiam taníttatta kisöccsét egy dalra, miközben közösen ütötték a taktust:

„Zöld erdőben jártam, virágok között.
Ott láttam egy kislányt, koszorút kötött.
Mondtam neki, hogy jajj, de aranyos
Akkor szép a kislány, hogyha takaros.”

Az iskolás versike melódiája csodálatos hangulatba ringatott. Mintha földöntúli hangot hallottam volna, renaissance képek muzsikáló kis angyalai tűntek fel előttem. Valóság és álom feledhetetlenül olvadt össze.

Ugyancsak a két kisfiúhoz fűződik utolsó emlékem. Amikor a bizonyos vasárnap délután, amikor már valamennyien állandó tartózkodásra a hálósobába húzódtunk vissza, tőlük is el kellett búcsúznom. Már három nap előtte becsomagoltuk egy ütött-kopott, zöld utazótáskába azokat a játékokat, amelyeket magukkal akartak vinni a számkivetésbe. Micó vasútját, Kacor állatjait elraktuk tehát már, de még mindég maradt kint elég játék, amelyekről fegyelmezetten lemondottak, és így most szórakozhattak velük. A búcsú apai intelem volt: jónak és szófogadónak kell lenni, amíg Sopronból visszajövök, hogy elvigyem őket magammal. A kis mesét kételyek nélkül elfogadták, éppen úgy, mint a ház felnőtt tagjai, akiknek azt az előző napon adtam elő. Micó azonban, noha naiv hiszékenységgel szokta elutasítani pajtásainak a Mikulásra és Jézuskára vonatkozó felvilágosításait, most hamiskásan mosolygó arccal fordul felém: „Apu igazán el fog jönni értünk, hogy Sopronba vigyen bennünket?” A kérdés úgy járt át, mint az éjt a kakas szava. Tehetetlen vagyok. Ha volna akaratom, már azzal sem érhetnék el semmit sem.

A következő két kis szoba – az ebédlő és a gyermekeké – félkörben veszi körül a hálót, amelyek [annak] a közfalba beépített kályhájából kapják melegüket. Az ebédlőhöz nem fűznek földi gyönyörűségek emlékei. Az étkezésben talán túlságosan is mértéktartók voltunk. Hazulról magammal hoztam orvos nagyapámnak kegyes hagyományra lett tanácsát, hogy csak annyit szabad enni, amennyi elfogyasztása után még mindég jól esnek egy szelet kenyér. A minőség spártai voltárol külön erőfeszítés nélkül gondoskodtak a főző-mindenes háztartási alkalmazottak. S mert 1934 óta a

legszigorúbb diétán éltem, a táplálkozás nálunk csak a szükséges vitaminok és kalóriák felvételére szorítkozott. A XVIII. század végi asztal, amelyet házasságkötésünk alkalmával öreg asztalosunk modernesített oly formán, miszerint a két végén meg lehetett hosszabbítani, eredeti, összetett állapotában is elég volt, hogy helyet adjon valamennyiünknek.

Eleinte hármunknak – Emmy volt hallgatag társunk – majd, amikor egy gyermek-kisasszony tartása erőnket felülmúló luxus lett, a két kisfiúval együtt négyiünknek. Itt tárgyaltuk meg, étkezés közben, az eseményeket és teendőinket, majd – feleségemmel napközben alig is tudtunk szót váltani – politizálgattunk. De egyszersmind itt adtam elő, bizonyára jobb ügyhöz méltó buzgalommal, az eredményeket, amelyekre az órákra készülve rájöttem.

Az első közönség volt két „egykori” hallgatóm: feleségem és húgom, akik a magyar gótikáról, egyházi társadalomról, Toldi-mondáról, néptalajról, népiségtörténetről, középkori nemzetiségi politikáról szóló nézeteimet meghallgatták. Nagyobb figyelemmel, mint később valamennyi olvasóm együttvéve. S ez a részvételük, egy-egy felvillanó, elismerő pillantásuk erős ösztönzőm volt a munkában.

Ha ennek eredménye ma érne még valamit, talán melegebb érzelmekkel gondolkodnék erre a szobára, amely pedig két ablakával és [...]ély¹² ajtajával derűs, napfényes volt, és XVII. századi tiroli ládája, nápolyi tükre, délnémet szekrénye, amelybe könyvek helyett lassankint és fokozatosan tányérok, asztalneműk kerültek egymás mellé, hollandi rézcsillárjával nappal is lakályosnak mutatták. Este, amikor felgyulladt a hollandi rézcsillár, talán még tetszetősebb lett volna, ha takarékoságból nem égettünk oly kevés lángot, a kályhát pedig jobban fűtjük. Így ellenben központnak nem éreztem. Sietve hagyom tehát el, mint annyiszor étkezés után.

De a következőben meg kell most állanom, szokásomtól eltérően. Emmy szobája volt ez, majd a gyermekek örökölték. Oly könnyű volt a néhány lépést, sok százat megtenni rajta keresztül és oly nehéz most utoljára. Most érzem, nagy és többé jóvá nem tehető veszteség volt, hogy nem ültem le benne naponta legalább pár percre elbeszélgetni, később pedig játszani a fiúkkal. A ridegség és tartózkodás azonban sehogyan sem akart felengedni. Fájt akkor is a bizalom hiánya és késő bánat, hogy ma már szívesen próbálnám megszerezni azt és telepednék le a szőnyegre játszani.

A következő szoba, most már az előszoba felé visszafelé haladva, sem tud visszatartani, hogy gyorsan ne siessék rajta keresztül. A lakás ékessége volna ez, a szalon. Sok pénzem és talán még több külön fáradozásom temetője. Bútorait egyenkint szedtem össze antiquáriusoknál és azután a rossz állapotba lévő, szinte szemétdombra kínáló darabokat nagy kiadással restauráltattam. A gazdag berakásokkal

12 Elmosódott, olvashatatlan szó.

ékes olasz empire garnitúra a hozzá tartozó tükörrel, a magyar empire díófa commode a négy alabástromoszlopos órával, a barokk XVI. Lajos-kori átmeneti stílusú nagy ruhásszekrény, a filigrán sarokszekrényke és biedermeier [sic!] könyvszekrény, amely hazulról került hozzám, sok büszkeség forrása volt. Még azt is, akinek alig volt érzéke az antik bútorok iránt, meglephette a berendezés és észrevehette, hogy nem tucatgyártmányokkal áll szembe.

Hiúság volt többre törekedni a mindennapinál, de a rosszálló fejcsóválókat mindig sikerült megnyugtatni azzal, hogy pénzbefektetésnek is jó a vállalkozásom. Ha enyhe kora nyári napokon – télen kályha hiányában is, nem lehetett a szobában tartózkodni – leültem egy székre és pihenés közben elmerengtem a jövőn. Vágyaim netovábbja volt ezt a szobát egy villalakásba áthelyezni és olyan anyagi körülmények közé jutni, hogy mindennapi életünk külsőségeiben hozzá illővé alakuljon. Ne legyen tehát leküzdhetetlen gond a fűtés, a takarítószemélyzet fizetése és legyen időnk többet járni társaságba, meg barátokat fogadni.

Ki gondolta volna akkor, az 1920-as évek végén, hogy mindaz, ami eltörhet, és a tűz martaléka lehet, rosszabb a papírpénznél is! A vágy pedig, hogy szép környezetben próbáljon az ember élni, gyűlöletet ébreszt és veszedelmet hoz. Amikor égő, rombadőlt házakban az otthonok százai pusztulnak el napról napra és beérjük már annyi hellyel, ahol kinyújtózkodhatunk, idejétmúlt, felesleges ábránd a polgári élet.

Maradna tehát az utolsó szoba, amely visszatartóztathatna: a dolgozóim. Ezernyi-ezer könyvével, összezsúfolva az állványokon és az egész falat elfoglaló, a mennyezetig érő szekrényben. Darabszámra soha nem tudtam, hány könyvem van.¹³ Elég régen, még a háború elején, egyszer összeszámítottam, hány folyómétert tehet ki a könyvállomány. 96 méter körül járt akkoriban. A százat tehát biztosan elérte azóta. Személyes ismerősöm volt a kézikönyvtár minden darabja. A dedikált vagy „hivatalból” az Akadémiától kapott példányokat leszámítva, egyenkint vásárolgattam azokat össze. Gimnazista koromban antikváriumi katalógusok alapján, mint egyetemi hallgató a legzugabb könyvraktárakat is átböngészve, azután jobbára a kirakatokban észrevetteket. Nemcsak itthon, hanem Bécsben és Párizsban is. Alkalmi kiadásokat, hagyatékok értékesítését, árverési csarnoki aukciók nyújtotta lehetőségeket nem mulasztottam el.¹⁴

Ha visszagondolok, szinte minden darabról meg tudnám mondani: hol és mikor szereztem és talán még a vételárára is emlékezném[!]. Az elsőre, amelyet harmadikos gimnazista koromban harminc krajcárért vettem Szegeden az öreg Czapik bácsinál

13 Mályusz halála után, midőn a könyvtár anyagát 1991 és 1993 között összeírták, a könyvek száma meghaladta a 16 ezret. A kótetek háromnegyed részét a Pázmány Péter Katolikus Egyetem az örökösöktől megvásárolta.

14 Lásd erről a II. és III. fejezetet.

– Rákóczi emlékiratainak Thaly-féle fordítása volt – éppen úgy, mint a későbbi sokkötetes sorozatokra, amelyeket Lipcséből hoztattam ugyan, de megszerzésük lényegesen kevesebb lemondást kívánt.¹⁵ Sok öröm volt a könyvek összegyűjtésében, főleg ha egy-egy folyóirat-sorozatot a véletlen segítségével teljessé lehetett tenni, vagy amikor egy ritka könyvhöz igen olcsó áron sikerült hozzájutni. Bár tréfásan gyakran emlegettem, hogy inkább kikölcsönzők egy-egy disszertációt az Egyetemi Könyvtárból, mintsem hogy megkeressem otthon, elég jól emlékeztem, hol találhatóak. Az elsőtétítések korszakában az íróasztali lámpa letompított fénye mellett is simán a kezembe akadtak. Sokat és szívesen forgattam a könyveket és ezek hű barátoknak bizonyultak, ha előadásaimhoz gyűjtöttem az anyagot vagy értekezést írtam. Nem csekély időt megtakaríthatok számomra azzal, hogy a könyvtárak felkeresésétől sokszor mentesítettek.

Kényelmesen dolgozhattam tehát köztük, de ennek ellenére elidegenedtem tőlük. Sőt a szobától is, bár kevés ember büszkélkedhetett oly különös körülményekkel és a szinte ajándékszerűen szerzett bútorokkal. A XVIII. század elejéről a „Rákóczi-szék” egykor az Országos Levéltár régi épületében¹⁶ az altiszti szoba megvetett ócskasága volt. A hatalmas redőnyös íróasztal, amelynek emeleti része a cédulák és jegyzetek ezreit rejtette el, ugyanannak lomtárában két részre szakítva és lábak nélkül romladozott. A hasonló korú könyvszekrény meg az egyetem egyik intézetében várt a kissejtezésre, amíg árverésen, illetőleg az egyetem gazdasági hivatalának becslése alapján aktaszerűen a birtokomba nem jutottak és azokat¹⁷ a vételár sokszorosát kitevő összegért hozzáértő asztalosok nem restaurálták. S milyen nagy volt az örööm, mikor régi levéltári kollégáim megtalálták az 1784-iki[i] kamarai iratok közt íróasztalom költségvetését és tervrajzát egy budai mestertől, és a két iratot

15 Lásd erről az I. fejezetet.

16 Az Úri utcában található egykori ferences kolostor épülete.

17 Mályusz ezt a romos íróasztalt 1929-ben vásárolta meg. A Magyar Országos Levéltár 1929-ben ugyanis árverésre bocsátotta kissejtezésre került bútorait és más tárgyait, összesen 1235 pengő értékben. Mályusz több tárgyat is meg szeretett volna venni, így egy festetlen, két lábón álló, puhafából készült íróasztalt, egy barnára festett, négy lábú, 2 polcú, álló íróasztalt, szintén puhafából, „felnyitható fedőlappal”, egy fekete, kemény bőrszéket kemény favázzal, egy „fényezett, keményfavazú, fekete viaszos vászonnal borított szék”-et, továbbá egy zománcozott, bádoggal vízeskannát és kettő, szintén zománcozott bádoggal vízeskancsót. Az 1929. november 28-án lezajlott árverés szerint Mályusz végül a felnyitható fedőlappalú íróasztalra, öt darab székre és szintén öt darab vízeskancsóra licitált, melyeknek együttes kikiáltási ára 25,50 pengő volt. Mályusz a tárgyakat a nyilvános árverésen 35,50 pengőért vette meg. Lásd Jegyzőkönyv. Fölvételt Budapest 1929. évi november hó 28-án a m. kir. Orsz. Levéltárnak a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1929. évi szeptember hó 29-én 430-4/78. sz. alatt kelt rendelete alapján selejtes bútorok és egyéb tárgyak nyilvános elárverezése tárgyában. MNL OL, Y 1 1930. No. 182. (Az iratokat Reisz. T. Csaba bocsátotta rendelkezésemre. Szíves segítségéért ezúton mondok neki köszönetet.)

lefényképezték számomra!¹⁸ Látogatóimnak ettől fogva végig kellett hallgatniok az asztal és megszerzése történetét, akár érdekelte őket, akár nem.

Nem a könyveket, nem a szobát okolom, ha mégsem vágyódom többé közéjük. A munka, amit körükben végeztem, értéktelen lett a világ szemében és ezzel megutáltta előttem. Senki nem várta és kívánta, hogy az egészséget rongálván úgy dolgozzam, mint itt 12 éven keresztül tettem. De azt hiszem, hogy munkám javára lesz a magyarságnak, a nemzetnek, a „hazának”. Nem vártam elismerést a világtól, csak lelkiismeretem szavát követtem. Ez elég megnyugvást és bátorítást adott. De most, ha visszagondolok a hideg téli hónapokra, amikor 11–12 °C körüli hőmérsékletekben dideregve álltam az íróasztal mellett, az éjszakai órákra, amikor kimerülten próbáltam továbbra is koncentrálni minden figyelmemet, a délutánokra, amikor a fáradtsággal küszködtem és sóvárogtam az élvezet után, amelyet egy regény olvasása nyújtana. Ha a nyugtalan, ingerlékeny hangulatra gondolok, amely a kevés mozgással, sétával együtt jár, akkor keserűen átkozom esztelenségemet, hogy erőmön felül próbáltam romantikus szertelenséggel „küzdni a legnemesbékért”.¹⁹

A szoba, ahol – úgy hittem – tudásomat és képességeimet folytonos munkával gyarapítom és táplálom a tüzet, amelyet – elképzeléseim szerint – Isten kegyelme gyújtott fel lelkemben, hogy a magyarság javára használjam azt fel, utólag sivár, kegyetlen börtönnek tűnik fel. Ha feleannyi időt fordítok munkára és beérem kötelességem teljesítésével, ma bizonyára sóvárogva gondolnék vissza szobámra, amelyhez oly sok kedves látogatóval folytatott beszélgetés, vidám csevegés emléke fűződné. Bizonyára nagyobb megbecsülés, több barát is venne körül. Így azonban tehetetlenül vergődve sóhajthatom: „Add vissza, Sors, felesleges módon eltékozolt óráimat! Azokat, amelyeket nem a magam érdekében használtam fel, hanem naiv hittel a közösségért, és így ne kelljen látnom, mint tapossák minden eredményét gúnyolódva sárba!”

Vágyódjam vissza ebbe a lakásba? Reménytelen ábrándozás volna már csak azért is, mert az új világ – a legjobb esetben is – három családot fog benne elhelyezni. Melyik szögletében húzódnék meg, hogy ne halljam az önvádakat és ne lássam az egykor ragyogóan tiszta hajlék elzúllását? Ha varázsintésre újra csak az enyém lehetne és sértetlenül vészelt volna át az ostromot, még akkor is kihűlt szívvel tekintenek az oly idegenné lett falakra. A hathetes ostrom – talán szerencsére – alaptalanná tesz minden ilyesféle elképzelést.

Messze kell most visszaugranom: Szegedre, ahol tanárságom második évét négy-szobás lakásban egyedül töltöttem. Nagy méretű szobákban, amelyekhez oly tágas

¹⁸ Ezek már nem találhatók meg Mályusz hagyatékában.

¹⁹ Utalás Vörösmarty Mihály *Gondolatok a könyvtárban* című versére. Az idézet pontosan: „Mi dolgozunk a világon? küzdni / Erőnk szerint a legnemesbékért.”

mellékhelyiségek, folyosók, garderób-szoba stb. csatlakoztak, hogy egy modern építés az azokból két kis lakást is tudott volna teremteni. Eredetileg két nagyobb vagy három kisebb szobás lakást kerestem, hogy bútoraimat és könyveimet Pestről leszállítva, kényelmesen elhelyezhessem, de most a négy szobát –1931-ben, a gazdasági depresszió korában – oly áron kínálták, mint egy kisebb lakást, beugrottam a sötétbe. Éppen csak nem tudtam mit kezdeni a sok hellyel. Egyszer-kétszer felgyújtottam a csillárokat, kitértam az ajtókat, de a hangulatom olyan volt, mintha egy párizsi kis múzeumnak volnék az őre. A nagy íróasztal mellett ültem naphosszat, a szomszéd szobában aludtam, de mindkét helyen idegenül éreztem magam.

Az egyetemi altisztnek, aki feleségével a háztartási alkalmazott szobáját kapta meg és egész lakosztály mondhatott a magáénak, nem sok dolga volt a takarítással. A reggeli tej és a vacsorára rendszeresen hozatott tíz dkg sonka, kis vaj elfogyasztása alig okozott rendetlenséget. Már csak azért sem, mert kínosan ügyeltem, hogy egyetlen morzsa se hulljon le a földre.²⁰

Sivár, kietlen lakásom nem vonzott akkor sem, most sem. Nem mintha nem fordult volna meg azóta sokszor a fejemben: talán mégis jobb lett volna Szegeden maradni vagy 1934-ben visszatérni. Feleségemmel, gyermekekkel bizonyára más lett volna ott az élet, és akkor elmehettem volna 1940-ben Kolozsvárra.²¹ Lehet délibábot űzni és nyomorkodni? De vajon nem az a sorsunk itt is? Csak ne féltettem volna a szegedi portól tüdőmet, és tudtam volna lemondani azokról a levéltári és könyvtári kutatási lehetőségekről, amelyek ott hiányoztak. Gonosz ambíció – akkor úgy hittem: a tettvágy azonban nyugtalanított, és így örömmel hagytam el diákkorom városát,²² nem sajnálva a pénzt, amibe a csodálatosan elhanyagolt lakás teljes rendbehozatala, és az időt, amibe a kétszeri csomagolás került.

Megint Budán keresem fel az előző stációt. A Villányi úti bérkaszárnya kétszobás lakását a negyedik emeleten. Látszatra ideális hely: csendes villanegyedben, szemben az Eötvös Collegiummal; akkor, az 1920-as évek végén még beépítetlen telkek között, amelyeket villanyos sem szel át. Csendes, pihenést munkával biztató környezet, amely kellemes séták emlékét idézi és ugyanilyenekre hívogat. Milyen más a valóság! Az udvari lakás ablakából hasonló börtöncellákra esik a tekintet. A falak a körülépített ház minden zaját, konyháinak szagát hatványozott mértékben zúdítják érzékszerveim elé, hogy nyáron izzó katlanná változtassák az udvart, amelynek áporodott levegőjét nem szellő, de szélvihar sem képes felfrissíteni. Hiába tartom tehát nyitva, ha otthon vagyok, az ablakot. A szobák, miután a reggeli nap órákon keresztül forralta

20 Mályusz szegedi lakásáról és lakhatási körülményeiről vö. a IV. fejezetet.

21 Utalás a második bécsi döntésre, midőn Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz és a kolozsvári egyetemen lehetőség nyílt magyar tanárok alkalmazására.

22 Lásd erről bővebben a IV. fejezetet.

levegőjüket, nem hűlnek ki. Ha pedig bezárokzom, hogy nekivetközve csendben dolgozhassam, szinte fuldokolni kell, mint a partra vetett hálnak.

Egy szörnyű pünkösödnek az emléke kísért még ma is lidércnyomásos éjszakákon. Az első, 1927-ben. A legszebb, legkedvesebb ünnepem volt mindég, az újjászülető élet, a tavasz ígését, a reménykedést jelentette számomra. Akkor azonban szörnyű számumot hozott Budapestre.²³ Nem volt menekvés előle, mert egy tanári továbbképző kurzusra elvállaltam valami 24. órában a legutóbbi évtizedek történetének ismertetését. Hajolva „jóakarók” rábeszélésére, hogy ideje gyakorlatot szereznem a katedrai szereplésből és jó pontot szerezhettek magamnak a tanfolyam megszervezői előtt. Meg mert hiúságomnak is hízelgett a „megtisztelő megbízatás” az öreg tanárok előtt szerepelni, s mert mit sem sejtettem, hogy előzőleg mások már visszautasították a „kitüntetés”, és így jobb híján fanyalodtak reám!

Mindegy, a munka előttem volt és reménytelenül próbáltam tájékozódni a világpolitika eseményei felől, amelyek a XIX. század közepétől a világháború kitörésére vezettek. Kézikönyvekből, memoárokból, meg a „Grosse Politik” akkor még friss akta-köteteiből. Csak később, tanár koromban eszméltem arra, hogy 24 óra alatt egy négyórás kollégiumnak közel fél esztendei anyagát lehet „leadni”, és így mennyiségre is jelentős kéziratlapot kell teleírnem.

A hetekig tartó irtózatossághoz csak az a része hozott felüdülést, amelyre a kurzus szervezői nem gondoltak, s amelyet nem is vártak tőlem: a tájékozódás a kor jellege, szellemi áramlata, a megelőző korokkal való összefüggése felől. Ekkor kedveltem meg Troeltsch tanulmányait, Dilthey kötetét, amelyeket most gyorsan kellett megismernem, hogy valami rendszerbe fűzzem a politikai élet eseményeit. Megállapításaik később közismertek lettek a magyar historikusok előtt, a vidéki tanárok azonban akkor, amidőn a szellemtörténészek vitatkozni kezdtek egy-két tézisének helyességéről, már mint ismert problémákra gondolhattak vissza.

De milyen nagy árat fizettem azért, hogy felvilágosíthassam őket! Mennyi nyugtalansággal, álmatlansággal, fizikai kínlódással, mert sajnáltam az időt az esti sétára is – délelőttönként hivatalba jártam –, s fáradtan is erőszakoltam a munkát.²⁴

De a téli hónapok sem voltak vidámabbak. Nem csak a gyakori mandulagyulladások miatt, amikor a betegség sokszorosan éreztette az egyedüllét kellemetlenségeit. Egy fura módon reám hártott munka, a *Vörös emigráció* megírása is a kellemetlen emlékek közé tartozik. Már kiegészítettem a Szekfű Gyula által átadott jegyzeteket, a „forrásanyagot”, tanítványa, Baráth Tibor elhozta Bécsből értéktelennek bizonyult

23 1927. június elején a fővárosban a napi maximum hőmérséklet 34–35 °C között mozgott. Vö. erről Fraunhoffer Lajos: Példátlan hőség nyár elején Budapesten. *Az Időjárás* 31. (1927) 76–77.

24 Vö. erről a III. fejezetet.

kijegyzéseit, a még mindég társszerző gyanánt szereplő nagy professzor sürgetésére végre nem odázhattam tehát tovább el a kellemetlen könyv megfogalmazását, amelynek tárgyától testem-lelkem annyira irtózott.

Kivettem tehát a levéltártól nyári szabadságom felét és berendezkedhettem otthon az éjjel-nappali munkára. Hogy ne kelljen a munkát az ebéddel sem megszakítanom, ezt a Várból, a hivatal közelében lévő családtól, ahol többedmagammal étkeztem, áthozattam. Így azután önként vállalt fogságomban, ahol az éjjel és nappal annyiban is összefolytak, hogy a sötétség délben is ránehezedett íróasztalomra, egyvégtében megírtam a könyvet, amelyről tudtam, hogy csak bajt hozhat reám. Éppen csak nem sejtettem még, hogy az fonta a kötelet nyakam köré, akitől a legkevésbé volt okom várni.²⁵

Ebbe a lakásba vágyódjam vissza, azt az életet próbáljam folytatni vagy újra kezdeni, amely ott 1930-ban megszakadt? Nem, nem! Már csak azért sem, mert a lakást mindég ideiglenesnek tekintetem. Csak arra alkalmasnak, hogy egyenként összeszedett bútorokkal benépesítsem, azután más, megfelelőbb környezetbe költözzem, ahol levegő, csend, világosság van. Ezért is kezdtem, mint kis jövedelmű hivatalnok, amikor kifizettem az előző tulajdonosnak, meg a háziúrnak a szokásos „lelépési” díjakat, megmaradt pénzből az előszobai és konyhabútorokat megvásárolni. Ezek – gondoltam – mindenkor használatban maradnak, míg ha íróasztalt veszek, azt előbb-utóbb kicserélném antik darabra. Tehát, hogy megtakaríthassam a felesleges kiadásokat, két-három évig fehérre mázolt asztalon írogattam, könyveim durván gyalult fenyőállványokon halmozódtak fel és fekvőhelyül egy kegyetlenül spártai életre intő sezlon szolgált – természetesen takaró nélkül, mert a szőnyeget szintén utóbb akartam megvásárolni –, amely keskeny, rövid és kemény volt. Szóval igen alkalmas arra, hogy ne csábítson ebéd után pihenésre. Eleinte üres volt tehát a lakás, az antikvár kereskedőkkel és asztalosokkal való szorgalmas tárgyalások, parázs viták és alkudozások után azonban 1930 őszére, amidőn Emmy húgom elsőéves egyetemi hallgatónak feljött Budapestre, már tömött raktárrá változott, elegendő darabbal egy nagyobb lakás megtöltésére.

Nem lehet vágyódni, még gondolatban is bajos volna visszamenekülni a bútorozott szobákba, amelyek kéthetes felmondásukkal az ideiglenességet testesítették meg. Nem mintha sivárságuk, kényelmetlenségük rettentene vissza. Az életet is ki lehetett volna bírni bennük, még azt a nyomasztó érzést is, hogy az ember élete ki van tárva a lakásadók kíváncsi tekintete előtt. Az alvás idejére alkalmas hajlékot adtak, egyik-másikban még olvasni, sőt dolgozni is lehetett. Arra se kényszerítettek, hogy megtörve törődjem bele az általuk képviselt „életformába”. Ellenkezőleg: mindegyik, minél tucatszerűbb vagy elhanyagoltabb volt, annál inkább a kiszabadulásra, a magam

25 Lásd erről bővebben uo.

otthonának a megteremtésére ösztönzött. Oly ideiglenesek voltak, mint a kollégiumi diákszobák.

Sorrendben a szülői hajlék maradna. A makói, majd a szegedi lakás, amely egyre kopottabb, szűkebb lett, amint a hat gyermek felnövekedett. Ide valóban haza jöttem, sőt járok ma is gondolatban, ezernyi-ezer kedves emlékkal megterhelve. Mint mindenkinek, az én életemnek is színesebb fele, a gyermek- és diákkor fűződik hozzá. Megbékülten és vidáman lehet visszagondolni az ezernyi-ezer epizódra, amelyekké életünk első időszaka felbomlik. Komorrá még azoknak a napoknak az emléke sem teszi, amikor a fogadószobában 1910 őszén apámat, 1922 februárjában anyámat felravatalozták. Nem a halál átsuhanása hatott bénítólag, hanem a vágyódás kifelé, a pályakezdés nyugtalansága, és az egyre elevenebb érzés, hogy a tanulás csak készülődség lehet a tudományos pályára. A bizonyosság, hogy el kell hagyni a vidéki várost, hogy egyetemre járhassak, ideiglenessé tette az életet. Csak mint gyermek tudom magamat otthon elképzelni, hogy feltámadjanak az emlékek, mintha ismét magamra ölthetném kinőtt ruháimat.

Nincs tovább. A realitások megszűntek, most már csak ábrándképek merülhetnek fel. Vajon jó volna-e ott lehajtani fejemet, ahol anyám felnőtt? A turócszentmártoni ház, amelynek csendjét két nyáron vertük fel az Alföld kellős közepéről kétnapos utazás árán odajutva, semmiképpen sem vonz. Bár csak ötéves voltam másodszeri nyaralásunk alkalmával, a komor nagypapa hajléka idegen maradt számomra.²⁶ Még a falusi, tágas udvar sem csábít a nagy csúrral, ahol unokatestvéreinkkel indiánosdit játszottunk. Sőt, a tudat sem, hogy hálásnak kellene lennem, hiszen a tiszta levegő étvágyerjesztő hatásával évekre megerősítette fizikumomat. Bármennyire a fenyők voltak egész életemben a kedves fáim, egy poros alföldi várost sem tudnék elcserelni azért a Turócszentmártonért, amelyet négy évtizeddel előtte ismertem meg.

Talán csak azért, mert felemás volt a megyeszékhely: sem nem falu, sem nem város, és így kisszerűsége még feltűnőbb? Nem hinném, hiszen idegenkedve gondolok apai nagyanyámék²⁷ garamszegi otthonára. Több volt ez kishemesi kúriánál, bár kastélynak csak jóindulattal lehetett nevezni. De mégis, saroktornyával, emeletes szobáival, amelyeknek utólag tágra vágott ablakai egy középkori várat modernizáltak, messze föléje emelték az udvarházaknak, urait pedig, Bezegh György alispán leszármazottjait a középbirtokos nemesség életének folytatására készítették, sőt kényyszerítették. A falu mellette valóban falu, amilyent csak képeken lehet találni. Erdő borította hegyek a távolban, a sebesen rohanó Garam a közelben, smaragdzöld rétek környezik a fehér házacskákat, a templomot, amely földesurára való tekintettel

26 Vö. erről az I. fejezetet.

27 Bezegh Emerentia. Lásd róla az I. fejezetet.

artikuláris hely,²⁸ és így a környék evangélikusait mint a zarándokokat vonzotta magához. A távolságtartás, az elkülönülés vágya is érvényesülhetett itt. A profanum vulgust innen, egy elsüllyedt világ romjaiban is büszke magaslatáról, nem volna nehéz visszariasztani.

Milyen hangulatos volna ismét lakályossá tenni az ódon szobákat, megtölteni a polcokat könyvekkel, és elmerülni a feudális magyar múlt vizsgálatában! Hogy összeolvadhatna a múlt és jelen, a környezet, ha a megyegyűlések urait ugyanott idézhethetném szemem elé, ahol valamikor maguk is tanácskoztak, vagy poharaztak. S milyen megnyugtató volna fagyos téli alkonyatkor a békés meleget árasztó kályha mellől figyelni a homályba vesző hegyeket, vagy nyáron elmerengeni a kellemesen hűs boltívek alatt. Szinte csak pénzkérdésnek tűnik fel az egész: visszavásárolni ki tudja hányadik gazdájától és visszaállítani a talán magtárnak, talán szeszgyárnak használt épületet régi alakjába. Pedig a dolog mégsem ily egyszerű. Az emlékek és vágyak a léleknek csak egyetlen húrját pendítik meg. Igaz, erős hangút, amely zsibbasztó hatásával talán megnyugvást is hozna a pihenés után sóvárgónak, de monotonosságával harmóniát mégsem teremtené. Az enyészet nyugalalmát hozná meg. Pedig még nem jött el a pihenés ideje.

Vágyakozásom ellenállhatatlanul az utolsó kép felé ragad. A nagyapai ház ez, Besztercebányán. Egyszer láttam, 13 éves koromban, amikor mi, kisebb testvérek és nővérem egy nyárra anyám nővéréhez mentünk apánk halála után.²⁹ Szlovákia legszébb fekvésű városa ellenállhatatlanul foglyul ejtett. Az Urpin szerpentinjén napnap után felsétáltam egy sétányon, ahonnan csodálatos kilátás nyílt, és a zöld fenyők közt megtelepedve élvezte tudóm a friss, tiszta hegyi levegőt. S míg értelmem Pauler Gyula *Wesselényi összeesküvésének* segítségével barátkozgatott a magyar múlttal,³⁰ fel-félpillantó szemem szomjasan és soha ki nem elégülve gyönyörködött a lábam előtt elterülő város képében. A plébániatemplom a körülötte megmaradt bővítményekkel, jobbra a Garam menti bástyák, középen a Főtér és a Fő utca magas tetejű házai régi és gazdag város múltjának voltak az emlékei. De a XVIII. század nagy alkotásai, mint a szeminárium, az egykori jezsuita kollégium épülete, a püspöki rezidencia és a kamaraudvarház labirintusa, amelynek udvarán keresztül juthattam el a leg-rövidebb idő alatt a kisállomáshoz és az Urpin lábaihoz, még mindég a maradandóság, a kőbe ágyazódott munka szimbólumai gyanánt meredtek elém. A reggeltől estig,

28 Az 1681. évi XXVI. tc. értelmében a protestánsok számára összesen 34 helységet jelöltek ki, ahol azok szabadon gyakorolhatták vallásukat, tarthattak istentiszteletet. Közöttük volt a Zólyom vármegyei Garamszeg és Osztróluka.

29 Vö. erről az I. fejezetet.

30 Lásd erről uo.

télen-nyáron szorgoskodó ember munkáját érzékeltették. Azét, aki nem főenyre épít, hanem kősziklára.

A Fő téri ház, ahol laktunk, a rezidencia mellett, boltíves szobáival, méternyi vastag falaival szintén ezt az állandóságot jelképezték. Itt valóban otthon éreztem magamat. Pedig nem mint apám szülővárosába jöttem. Az elszegényedett gyermek gőgjével utasítottam vissza minden emléket, ami az egykori gazdagságra, jólétre figyelmeztethetett. Nem akartam ellágyulni a nagyapai ház láttára, amelyet akkor még mindég Mályusz-ház gyanánt ismertek a Fő utcában. Amikor hosszas unszolásra mégis elmentem anyámmal és nővéremmel megtekinteni, csak az udvarig jutottam el. A szobákra nem voltam kíváncsi. Sem arra, hogy milyen kilátás nyílik a második emeletről, ahol apám felnőtt három testvérével együtt, sem nagyszüleim első emeleti lakószobáira. Így hát nem tudtam meg, hogy a keskeny homlokzatú, ennél szinte három ablak szélességű ház befelé, az udvar irányában, hogyan mélyül el, s milyen a lépcső, amelyen egyszer, szüleik távollétében, apámék diákkorukban hátaslovaikat felvitték szobáikba, s ott az ablakokban feszes vigyázzállásban tartották őket az utcán csoportosuló tömeg nem kis csodálkozására.

Jobban érdekelt a szokatlanul mély és széles kapu alatt elhelyezett emlékmárványtábla. Felkapaszkodtam hát az alatta álló mángorlóra és a latin felirat kibetűzésébe fogtam. A kis cédula, amelyre a szöveget felírtam, rég elveszett, és így nincs semmi emlékem a látogatásról. Egy kép azonban mégis mélyen emlékezetembe vésődött. A szűk udvarból, ahol a lovakkal és kocsikkal éppen csak megfordulni lehetett, falba vágott kis ajtó nyílt bal kéz felé a kertbe, üdezöld veteményes ágyakat, virágba borult dísznövényeket, gyümölcsrel megrakott fákat varázsolvá ámuló szemeim elé. Megkapott az ellentét, hogy a komor udvarból egyszerre egy másik világba lehet átlépni, a csend és béke birodalmába, amely akkor még mindég a város széléig terjedt.

Ez a ház, amelyben csak néhány percet töltöttem, ellenállhatatlan erővel bilincseli le képzeletemet. Mintha éveket töltöttem volna el soha nem látott szobáiban, otthonosan mozgok benne. Bizonyára ott vannak a kamrák, a konyha is, ahol elképzelem. A lakások, még ha egy évtizedet is töltöttem el bennük – Szegeden vagy Budapesten – semmit sem befolyásoltak. Idegenek maradtak számomra. Ez a ház azonban, noha egyszer sem mentem végig rajta, mintha egész életemet, egyéniségemet megformálta volna. A bizonyosság, hogy benne találnám meg a nyugalmat, a meggyőződés, hogy ez az egyetlen földi menedék, ahová érdemes elvágódni, nem a jómód, a gazdagság, a hatalom utáni sóvárgás eredménye. Garamszeg enervált előkelősége inkább vonzhatja. A besztercebányai házban a munkát látom megtestesülve, amellyel nagyapám megszerezte magának, hogy családot alapítson.

Életem, amely sokszor magam előtt is taláynak látszott, hogy miért is így alakult, tetteim, magatartásom egyszerre megvilágosodik előttem. Nem a kényelmesen

elvadászgató, kártyázgató nemesek, nem a szakadatlan munka és tétlenség közt hányódó parasztok az én őseim, hanem a szüntelenül, szívesen dolgozó, a munkában élethivatást látó polgárok. Úgy éltem, mintha a XVIII. század valamelyik polgári közösségének lettem volna a tagja. Innen sok sikerem, de sok csalódásom is. Ha életem a polgári erényekre kedvező konstellációba fordult, magasan emelkedtem. Ha az álgentry vagy a paraszti góg szabott irányt, a mélybe zuhantam. Nem ismerem azt a világot, amelyben éltem, az érvényesülésnek itt szokásos módjai idegenek maradt előttem. Ez a magyar világ sajátos vegyülete a legkülönbözőbb életforma töredékeinek. Minél többretegű tehát az egyes ember, annál inkább képes összeszővődni vele, megérteni és kicsikarni tőle az érvényesülést. Több hangszeren kell tudni játszani a magyar életben, mert aki csak egyetlenhez ért, az nem irányíthatja saját sorsát.

De a nagyapai ház nemzeti szimbólum is. Besztercebánya szlovák város, egy fiatal nép tettvagyának bizonyága. Ha egy évszázaddal visszafordítom az időt, amikor nagyapám a pesti egyetemről még szlovákul írta haza leveleit, vajon nem leltem legmélyére, legigazibb alaprétégére érek le? Vajon nem valami szörnyű tévedés ejtett rabul három generációt, amidőn őszintén, odaadással magyaroknak hitték magukat, és így élték le az életüket? A szenvedélyeknek nagyon magasan kell lobogniok, hogy elég bátorságunk legyen egész életünket kifordítani és megnézni, mint valami ruhának, a visszáját is. Az érzelmek csapongásában nincs hiány. Széles skálát játszik végig minden percben a lellem.

Egyetlen megnyugtató pont akad csak: ez azonban mindég ugyanaz a Besztercebánya, a nagyapai ház. Minden elmerülhet, minden elpusztulhat, csak ez az egy maradjon meg! Vajon a véletlen műve volna a követelés, hogy három évtized minden gondolatát, törekvését, munkáját tagadjam meg és bízzam magamat egyetlen érzelmre? Hagyjam el a közösséget, amelyben eddig éltem és adjam át magamat egy másiknak, mely nem ismer és talán éppen ellenségnek ismer? Meggondolás és rideg számadás az ellenkezőt tanácsolja. Ezt súgja, ezt követeli, hogy ott bátorítsa jövő sorsomat, amelyet legjobban ismerek, ahol az emberek gyengeségét leginkább lehet kihasználni. Az értelemmel szemben először halk, azután egyre erősebb hangon szólal meg az érzelem. Elviselhetetlen vágódás visszatérni az elhagyott anyához, aki olyan világot teremtett hú gyermekének, ahol a munka, a szorgalom, a tisztesség a boldogulás alapja.

Vajon nem pillanatnyi ellágyulás vagy komor megfontolás eredménye ez a hangulat? Valóban a lélek mélyéről feltörő érzelem hatalmasodik el a szívben? Egész életemet kell kérlelhetetlen őszinteséggel átvizsgálnom, hogy a szigorú önvizsgálat megmutassa az utat, amely mostani letargiámból, amely az ősz óta tart, következhet.

MÁLYUSZ ELEMÉR MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA (1919–2015)

1919

Turóc megye vámhelyei és forgalma a középkorban. *Századok* 53–54. (1919–1920) 34–56.

1921

Die Entstehung des Komitates Turoc. *Ungarische Jahrbücher* 1. (1921) 298–312.

1922

Turóc megye kialakulása. Bp., 1922. IX. 196. 2. térkép (Új kiadás: S. a. r. Bárány Attila. Máriabesnyő, 2005. [Historia Incognita. III. sorozat: Zsebkönyvek] 223; S. a. r. Bárány Attila. Máriabesnyő–Gödöllő, 2014. [Historia Incognita. III. sorozat: Zsebkönyvek] 223.)

1923

A reformkor nemzedéke. *Századok* 57–58. (1923–1924) 17–75.

Toldy Miklós Olaszországban. *Irodalomtörténet* 12. (1923) 17–23.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. 1531–49. Első közlemény. Második közlemény. *Levéltári Közlemények* 1. (1923) 126–149., 287–309.

1924

A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* 57–58. (1923–1924) 538–566.

A Toldi-monda történeti alapja. *Hadtörténelmi Közlemények* 25. (1924) 3–32.

La formation d'un comitat dans la Hongrie historique. *Revue des études hongroises et finno-ougriennes sous les auspices de l'Académie Hongroise des Sciences* 2. (1924) 18–30.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (Harmadik közlemény.) *Levéltári Közlemények* 2. (1924) 55–69.

1925

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (Negyedik közlemény.) *Levéltári Közlemények* 3. (1925) 68–85.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (I. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 3. (1925) 100–191.

1926

Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp., 1926. Magyar Történelmi Társulat. (Fontes historiae Hungariae aevi recentioris – Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kormányzat és közigazgatás-történeti iratok.) XII, 939, 2. mell.

Martinovics és társai. *Napkelet* 4. (VIII. kötet.) (1926) 6. sz. 489–506.

A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerpéért 1790-ben. *Protestáns Szemle* 35. (1926) 4. sz. 215–227.

Az 1514. évi jobbágyháború okai. *Társadalomtudomány* 6. (1926) 373–380.

II. Lajos király levelei a herceg Batthyány-család körmendi levéltárában (1526). *Levéltári Közlemények* 4. (1926) 80–93.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (Ötödik közlemény.) *Levéltári Közlemények* 4. (1926) 94–129.

1927

Geschichte des Bürgerstums in Ungarn. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20. (1927) 356–407.

Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. *Protestáns Szemle* 36. (1927) 3. sz. 142–146.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (Hatodik közlemény.) *Levéltári Közlemények* 5. (1927) 82–103.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (II. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 5. (1927) 136–209.

1928

Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* 6. (XI. kötet.) (1928) 3. sz. 166–183.

Értelmiségünk és a neonacionalismus. *Napkelet* 6. (XI. k.) (1928) 291–295.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (Hetedik közlemény.) *Levéltári Közlemények* 6. (1928) 66–86.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (III. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 6. (1928) 87–203.

1929

Falutörténet. *Magyar Szemle* 3. (VI. kötet.) (1929) I. (22) sz. 174–179.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (Nyolcadik befejező közlemény.) *Levéltári Közlemények* 7. (1929) 231–277.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (IV. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 7. (1929) 278–311.

1930

Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) *Századok* 63–64. (1929–1930) 809–839. Új kiadás: *Mátyás király 1458–1490*. (Szerk. Bartha Gábor.) Bp., 1990. 200–218.

Írányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. *Széphalom* 4. (1930) 295–300.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (V. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 8. (1930) 65–111.

1931

Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande. München, 1931. 295.

The Fugitive Bolsheviks. London, 1931. 441.

A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. (Szerk. Hóman Bálint.) Bp., 1931. 237–268.

A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve* 1. (1931) 225–282.

Az Eckhart-vita. *Századok* 65. (1931) 406–419.

A vörös emigráció. Emigráció előtt. 9. (1931) XVII. k. 1. sz. 2–21.; Fehér terror. 2. sz. 97–110.; 3. sz. 243–250.; A kisentente orientáció. 4. sz. 329–339.; 5. sz. 425–445.; 6. sz. 515–539.; 7. sz. 623–650.; 8. sz. 714–753.; VII. Forradalmár és emigráns lelkiület. 9. sz. 825–937.; 10. sz. 901–904.; 11. sz. 965–969.; (Befejezés.) Emigráns hangulathullámzás. 12. sz. 1032–1036. – A mű megjelenése monográfiaként: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. (Historia incognita). A mű első fejezetének („Emigráció előtt.”) újrakiadását lásd: *A vörös háború. Herczeg Ferenc, Mályusz Elemér, Breit József írásai*. Szerk. Furkó Zoltán. [Bp., é. n.] 15–25. A cikksorozat új kiadása könyvformában: *Máriabesnyő–Gödöllő*, 2006. (Historia Incognita. I. sorozat: Történettudomány) 197.)

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (VI. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 9. (1931) 284–315.

1932

Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle* 6. (XV. kötet.) (1932) I. (69.) sz. 241–253.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (VII. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 10. (1932) 92–123.; (VIII. közlemény.) 256–286.

1933

Árpád-házi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája.) In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 341–384.

A patrimonialis királyság. *Társadalomtudomány* 13. (1933) 1–2. sz. 37–49.

Szellemtörténet a helyi monográfiákban. *Protestáns Szemle* 42. (1933) 11. sz. 442–448.

Herrschaftsformen in mittelalterlichen Ungarn. In: *VIe Congrès International des Sciences Historiques. Résumé des communications présentées au Congrès Varsovie*, 1933. Vol. I. Warszawa, 1933. 316–321.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (IX. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 11. (1933) 58–92.

1934

A karizmatikus királyság. *Társadalomtudomány* 14. (1934) 3. sz. 153–178.

A Toldi-monda. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4. (1934) 126–149.

Három folyóirat. *Századok* 68. (1934) 1–3. sz. 45–65.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (X. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 12. (1934) 111–154.

1935

A Rákóczi-kor társadalmi. In: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*. (Szerk. Lukinich Imre.) II. kötet. Bp., (1935.) 25–68.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (XI., befejező közlemény.) *Levéltári Közlemények* 13. (1935) 233–265.

1936

A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első tanulmányi összejövetelén tartott előadás. (Kecskemét), 1936. 31.

Magyar renaissance, magyar barokk. *Budapesti Szemle* 241. kötet (1936) 703. sz. 159–179.; 704. sz. 293–318.; 242. kötet. 705. sz. 86–104.; 706. sz. 154–174.

A jezsuiták a XVII. sz. közepén. *Protestáns Szemle* 45. (1936) 6. sz. 275–283.

1937

II. József tolerancia-gondolatának eredete. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27*. Bp., 1937. 450–473.

Kaunitz über die Kulturpolitik der Habsburgermonarchie. *Südostdeutsche Forschungen* 2. (1937) 1–16.

The State in Medieval Hungary. *The Hungarian Quarterly* 3. (1937) No. 3. 495–500.

1938

Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn. In: *VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Zürich, 1938. Communications présentées*. Vol. II. Paris, 1938. 300–302.

1939

A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) VIII, 738. 11. t.; (Új kiadás: Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. [Historia Incognita. I. sorozat: Történettudomány] 654.)

A középkori magyar nemzetiségi politika. (I. közlemény.) *Századok* 73. (1939) 7–8. sz. 257–294.; (II. befejező közlemény.) 9–10. sz. 385–448.

A magyar állam a középkor végén.; Társadalmi viszonyok.; A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: *Magyar Művelődéstörténet*. (Szerk. Domanovszky Sándor.) II. kötet. *Magyar renaissance*. (Szerk. Mályusz Elemér.) Bp., 1939. 5–82.; 83–104.; 105–124. Új kiadások: Szekszárd, 1991., 1993.

Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn. In: *L'organisation Corporative du Moyen Âge à la fin de l'Ancien Régime*. Louvain, 1939. 13–30. (Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États 3. [Recueil de Travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie. 2. sér., fasc. 50.]

1940

Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters. Bp., 1940. 120. térk. (Pannonia-Bücher. Kleine Serie 2.)

A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*. (Szerk. Lukinich Imre.) I. kötet. Bp., (1940.) 309–433.

Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Kiadta és magyarázó jegyzetekkel ellátta Mályusz Elemér. Bp., 1940. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) VIII, 485.

Ungarisches Bürgertum im Mittelalter. *Ungarn. Zeitschrift der ungarisch-deutschen Gesellschaft* 1. (1940) 66–75.

Magyarok. In: *Erdély*. (Szerk. Deér József.) Bp., 1940. 51–55.

Die Ungarn. In: *Siebenbürgen*. (Für die Schriftleitung verantwortlich Josef Deér.) Bp., 1940. 55–60.

Gli Ungheresi. In: *Transylvania*. (Red. Giuseppe Deér.) Bp., 1940. 53–58.

1941

Előszó. In: *Erdély és népei*. Írta: Alföldi András, Bíró Sándor, Elekes Lajos, Fekete Nagy Antal, Gáldi László, Gyallay Domokos, Györfly György, Kniezsa István, Maksay Ferenc, Pukánszky Béla. (Szerk. Mályusz Elemér.) (Bp., 1999.) (7.) Új kiadás: Bp., 1999. [3.]

Az egynyelvű ország. *Századok* 75. (1941) 4–6. sz. 113–139.

Les populations allogènes en Hongrie. Le problème de l'assimilation au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) (1941) No. 4. (64.) 291–301.

Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) (1941) No. 5. (65.) 409–436.

Die gesellschaftliche Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Tatareneinfalls. *Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch der ungarisch-deutschen Gesellschaft* 2. (1941) 739–749.

1942

A székelység eredetéről. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. (Írták: tisztelői, barátai, tanítványai.)* Bp., 1942. 254–262.

„Talán az utolsó órában”. I. Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól? *Egyedül Vagyunk* 4. (1941) 53. sz. 9–10.; II. Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól? 5. (1942) 1. sz. 9–10.; III. A szellem-történet. 2. sz. 8–9.; IV. Megint a szellem-történetről. 3. sz. 8., 10.; Válasz. [Deér József hozzászólására.] 4. sz. 7–8.; V. Népiségtörténet. 5. sz. 6., 8.; VI. Az Akadémia. 5. sz. 6., 8.; VII. Az egyetem. Avult munkabeosztás, túlhaladott szemlélet. – Miért alszik el minden reformterv? 7. sz. 14.; Az egyetem. Meg kell változtatni a régi munkabeosztást. Több szemináriumi munka és kevesebb óraszám. 8. sz. 12.; VIII. Az egyetem. Meg kell változtatni a régi munkabeosztást. Több szemináriumi munka és kevesebb óraszám. 10. sz. 8. 10., 12.; IX. Kutatóintézetek. I. Milyen a szovjet tudományirányítás? 11. sz. 8.; Kutatóintézetek. II. 12. sz. 4.; Kutatóintézetek. III. 13. sz. 11. A cikksorozat megjelenése könyv formában: *A magyar történettudomány*. [Bp., 1942.] (Bólyai-könyvek) 156 Új kiadás: Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. (Historia Incognita I. sorozat: Történettudomány.) 117.

A magyar köznemesség kialakulása. *Századok* 76. (1942) (I. közlemény.) 7–8. sz. 272–305.; (II. befejező közlemény.) 9–10. sz. 407–434.

A mai német történetfelfogás és a magyarság. (I. közlemény.) *Az Országos Evangélikus Tanár-egyesület évkönyve az 1940–41-es évekről* 6. (1942) 29–38.

1943

Vorwort. In: *Siebenbürgen und seine Völker*. (Herausgegeben von Elemér Mályusz.) (Bp., 1943.) 3–4.

A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. *Budapesti Szemle* 264. kötet (1943) 772. sz. 65–71.

Az ágostonrend a középkori Magyarországon. *Egyháztörténet* 1. (1943) 427–440.

A magyarság a középkori Erdélyben. *Hitel* 8. (1943) 267–289.

1944

Thuróczy János krónikája. Bp., 1944. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. 3.) 63.

Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise. In: *La Hongrie entre l'Orient et l'Occident. Série d'études avec un essai sur l'amitié franco-hongroise* par le comte Robert de Dampierre. Paris-Clermont-Ferrand, 1944. 101–147.

Vorwort; Das Ungartum im mittelalterlichen Siebenbürgen. In: *Siebenbürgen und seine Völker*. Hrsg. von Elemér Mályusz. Budapest–Leipzig–Milano, [1944.] 3–4.; 36–75.

A magyarság és a városi élet a középkorban. *Századok* 78. (1944) 1–3. sz. 36–62.

1945

A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet* 3. (1945) 1–4 füzet, 1–53.

1951

Zsigmond-kori oklevéltár. I. (1387–1399). Összeállította Mályusz Elemér. Bp., 1951. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 1.) XVI, 795.

1953

A mezővárosi fejlődés.; Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. (Szerk. Székely György.) Bp., 1953. 128–191.; 320–333.

1956

Zsigmond-kori oklevéltár. II. (1400–1410) 1. rész (1400–1406). Összeállította: Mályusz Elemér. Bp., 1956. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 3.) XXVIII, 658.

1957

A magyar rendi állam Hunyadi korában. *Századok* 91. (1957) 1–4. sz. 46–123.; 5–6. sz. 529–602.

1958

A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp., 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9.) 139; Új kiadás: S. a. r. Bárány Attila. A szöveget gondozta Kaszás Orsolya. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. (Historia Incognita. III. sorozat: Zsebkönyvek) 171.

Zsigmond-kori oklevéltár. II. (1400–1410) 2. rész. 1407–1410. Összeállította: Mályusz Elemér. Bp., 1958. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 4.) VIII, 630.

Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. *Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve* 18. (1958) 301–311.

1959

Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn. Bp., 1959. 120 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18.)

1960

Zakon paulinów i devotio moderna. In: *Mediaevalia. W 50 rocznice Pracy naukowej Jana Dąbrowskiego.* Warszawa, 1960. 263–283.

Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn. In: *Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* (Ed. Gy. Ember, E. Mályusz, E. Molnár, P. Zs. Pach, E. Pamlényi, Gy. Ránki, L. Zsigmond.) Vol. I. Bp., 1960. 317–358. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 50.)

Zsigmond király központosított törekvései Magyarországon. *Történelmi Szemle* 3. (1960) 2–3. sz. 162–192.

1963

Budai Farkas László. *Tanulmányok Budapest múltjából* 15. (1963) 153–187. (Budapest Várostartörténeti Monográfiái 24.)

Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. *Történelmi Szemle* 6. (1963) 1. sz. 4–10.

1965

Les débuts du vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale. In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques* par la commission Nationale des Historiens Hongrois. (Red: S. Balogh, Gy. Ember, T. Erényi, E. Mályusz, etc.) Vol. I. Bp., 1965. 55–82.

1966

Die Eigenkirche in Ungarn. In: *Studien zur Geschichte Osteuropas. Teil. Gedenkband für Heinrich Felix Schmid.* Graz–Köln, 1966. (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Band V.) 76–95.

Die Anfänge der Steuerbewilligung durch die Stände in Ungarn. In: *XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États, XXXI.* Louvain–Paris, 1966. 13–18.

Krónika-problémák. *Századok* 100. (1966) 4–5. sz. 713–762.

Thuróczy János krónikája és a Corvina. *Filológiai Közlöny* 12. (1966) 3–4. sz. 282–302.

1967

A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp., 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) 206

A magyar medievisztika forráskérdései. (Medievisztika és oklevélkiadás.) *Levéltári Közlemények* 38. (1967) 1. sz. 3–29.

1526 előtti okleveleink forráskérdése. *Történelmi Szemle* 10. (1967) 4. sz. 416–429.

Une colonie bulgare à proximité de Bude au moyen âge. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13. (1967) No. 1–2. 113–125.

A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. *Magyar Könyvszemle* 83. (1967) 1. sz. 1–11.

1968

(Felszólalás.) In: *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról.* Bp., 1968. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 45.) 124–130.

Les problèmes des sources de l'histoire médiévale hongroise. (Publication des chartes médiévales.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14. (1968) No. 1–2. 179–197.

Ikach rex Bosnensis. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14. (1968) No. 3–4. 259–267.

I. István születési éve. *Levéltári Közlemények* 39. (1968) 2. sz. 199–204.

1969

La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. *La Moyen Âge. Revue d'Histoire et de Philologie* 75. (1969) No. 1. 51–86.; No. 2. 219–254.

A „csúti főesperesség”. *Levéltári Közlemények* 40. (1969) 2. sz. 271–277.

1971

Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 398; Új kiadás: Előszó: Homonnai Sarolta – Koszta László. [Utószó:] Koszta László: Mályusz Elemér, az egyháztörténész.) Bp., (2007.) 457.

Az V. István-kori gesta. Bp., 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) 151, 2 t.

1973

Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Bp., 1973. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.) 109.

1974

A Képes Krónika kiadásai. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései.* (Szerk. Horváth János és Székely György.) Bp., 1974. 167–186. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.)

1978

A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis composita.* (Red. Bollók János.) Bp., 1978. 287–357. (Klasszika-Filológiai Tanulmányok. III.)

1980

Die Entstehung der ständischen Schichten im mittelalterlichen Ungarn. Bp., 1980. 34 (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 137.)

A négy Tallóci-fivér. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 4. sz. 531–576.

1981

Középkori bolgár település Buda közelében. In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből a bolgár állam megalapításának 1300. évfordulóján.* (Szerk. Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petăr Mijatev.) Bp., 1981. 273–284.

A kétszáz éves Türelmi rendeletről. *Confessio* 5. (1981) 2. sz. 25–31.

1982

Die vier Gebrüder Tallóczy. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. (1982) No. 1–4. 3–66.

A Zsigmond-kori oklevéltár. (Tapasztalatok és tanácsok.) *Századok* 116. (1982) 5. sz. 923–958.

1983

Állatkoviteli tilalmak Magyarországon a XIV. és XV. század fordulóján. *Agrártörténelmi Szemle* 24. (1983) 3–4. sz. 319–326.

1984

Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 387.

Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai. (A budai egyetem történetéhez.) In: *Eszmetörténelmi tanulmányok.* (Szerk. Székely György.) Bp., 1984. 7–33. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.)

1985

Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: *Etudes historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par*

le Comité National des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. (Comission de redaction Domokos Kosáry et al.) Vol. II. Bp., 1985. 21–35.

1986

Die gesellschaftlichen Grundlagen der ungarischen geistlichen Intelligenz. (Zur Geschichte der Ofner Universität.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32. (1986) No. 3–4. 243–270.

Bajorországai állatkivitelünk a XIV–XV. században. *Agrártörténeti Szemle* 28. (1986) 1–4. sz. 1–33., 345–346.

1988

Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Előszó: Glatz Ferenc. Bp., 1988. 104 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2.)

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initii usque ad annum 1301. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Velimir Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bp., 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Tomus VIII–IX.) 603, 500.

A Szent-Ivány család levéltára 1230–1525. Mályusz Elemér kézírata alapján s. a. r., szerk., az előszót írta Borsa Iván. Bp., 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 14.) 92.

Gróf Kemény József oklevélhamisítványai. *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 2. sz. 197–216.

1989

Forschungsprobleme um Kaiser Sigismund. *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 30. (1989) Nro. 1. 94–98.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 6. (1989) 159–172.

1990

Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437. Bp., 1990. 421, 16 t.

Turóctól Thuróczy-ig. In: *Sic Itur ad Astra* (1990) 1–2. sz. 128–140. (Mályusz Elemér írásához a jegyzeteket készítette: Soós István.)

1993

Šsigmondkori oklevéltár. III. (1411–1412). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1993. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 22.) 869.

Kemény József „könyvhamisításai”. *Magyar Könyvszemle* 109. (1993) 2. sz. 192–197.

1994

Népiségtörténet. S. a. r., a jegyzeteket készítette: Soós István. Előszó: Glatz Ferenc. Bp., 1994. 157 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 13.)

Žsigmondkori oklevéltár. IV. (1413–1414.) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1994. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 25.) 778.

Hungarian Nobles of Medieval Transylvania. In: *Nobilities in Central and Eastern Europe: Kinship, Property and Privilege*. (Ed. by János M. Bak.) Bp.–Krems, 1994. 25–53. (History and Society in Central Europe 2.)

Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1438–1439. *Aetas* 1. (1994) 1. sz. 120–150.

A szerb nemzetiségi kérdés történetéhez. *Történelmi Szemle* 36. (1994) 1–2. sz. 227–237.

Bessenyei György műzsájáról, Grass Frigyesnééről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98. (1994) 1. sz. 62–67.

1997

Žsigmondkori oklevéltár. V. (1415–1416.) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1997. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 27.) 850.

„A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban.” Akadémiai pályázat. (Adalék Turóc megye kialakulásához. Bp. 1922. c. művének történetéhez.) Közzéteszi: Soós István. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* 4. (1997) 195–202.

1998

„Miért lettem történész?” A kéziratot sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta: Soós István. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* XXVI. (1998) 5–38.

Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról. Közzéteszi: Erős Vilmos. *Történelmi Szemle* 40. (1998) 1–2. sz. 113–126.

Žsigmondkori oklevéltár. VI. (1417–1418.) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1999. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 32.) 819.

2001

Žsigmondkori oklevéltár. VII. (1419–1420.) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 2001. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 37.) 726.

2002

Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk., az utószót és a jegyzeteket írta Soós István. Bp., 2002. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.) 362.

A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. A szöveget s. a. r., gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Soós István. Bp., 2002. (Kisebbségkutatás Könyvek) 277.

2003

Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerk. Soós István.) Bp., 2003. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 30.) 518.

2015

Legsikerültebb könyveim. *Századok* 149. (2015) 1. sz. 213–228.

MÁLYUSZ ELEMÉR TISZTELETÉRE KIADOTT EMLÉKKÖNYVEK

Album Elemér Mályusz. Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'États. LVI. – Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions. Székesfehérvár – Budapest, 1972. Bruxelles, 1976. 406.

Mályusz Elemér Emlékkönyv. (Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc.) Bp., 1984. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok) 456.

KÉPJEGYZÉK

1. kép. Mályusz Károly orvos, Mályusz Elemér nagyapja, 1870-es évek (Mályusz Gizella tulajdonában)
2. kép. Mályusz György Péter makói járásbíró, szegedi törvényszéki bírósági elnök, Mályusz Elemér édesapja, 1890-es évek vége (Mályusz Gizella tulajdonában)
3. kép. Mályusz Györgyné Ruttkay-Nedeczky Anna, Mályusz Elemér édesanyja, 20. század eleje (Mályusz Gizella tulajdonában)
4. kép. Mályusz György és Ruttkay-Nedeczky Anna gyermekei: Mályusz Gizella, Mályusz Egyed, Mályusz Géza, Mályusz Elemér, Mályusz Tibor, 1903 körül (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
5. kép. Mályusz Elemér 18 éves korában. Kép az egyetemi indexéből. (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
6. kép. Mályusz Elemér 1928-ban. (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
7. kép. Mályusz Emmy Emella, Mályusz Elemér húga, 1927–1928 körül (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
8. kép. Mályusz Elemér és testvérei, rokonai 1932-ben. Állnak (balról jobbra): Mályusz Géza, Mályusz Tibor, Mályusz Egyed, Mályusz Elemér. Ülnek (balról jobbra): dr. Görgő Tibor, Mályusz Gizella férje, Mályusz Gizella, Görgő Pál, Mályusz Emmy Emella, dr. Székely Irma fogorvos, Mályusz Tibor felesége. (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
9. kép. Mályusz Elemér, 1930-as évek első fele (MTA KIK Kézirattára, Ms. 6408/581.)
10. kép. Mályusz Elemér felesége, Császár Edit, 1930-as évek eleje (MTA KIK Kézirattára, Ms. 6408/589.)
11. kép. Mályusz Elemér hölgytanítványai körében, 1930-as évek eleje (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
12. kép. Mályusz Elemér és Mályusz Emmy Emella, 1930-as évek közepe (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
13. kép. Mályusz Elemér gyermekei: Mályusz Miklós és Mályusz Károly, 1943 körül (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
14. kép. Mályusz Elemér az 1943-ban Pomázon tett kiránduláson. A kép hátoldalán: „Pomáz-Holdvilágárok” kirándulás. Behatolás 'Árpád apánk' sírboltjába. 1943. április 22. Szíves üdvözlettel küldi Borbély Andor. (MTA Könyvtár Kézirattára, Ms. 6408/582–583.)

15. kép. Mályusz Elemér Kolozsváron, a Házsongárdi temető meglátogatásakor, 1943. július (Jakó Klára tulajdonában)
16. kép. Mályusz Elemér a szegedi Hagi étterem és cukrászda előtt, az 1940-es évek első felében (MTA KIK Kézirattára)
17. kép. Mályusz Elemér az 1950-es években (MTA KIK Kézirattára, Ms. 6408/584.)
18. kép. Mályusz Elemér 70 éves korában, 1968 (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
19. kép. Mályusz Elemér 1970-ben (MTA KIK Kézirattára, Ms. 6408/585–586.)
20. kép. Mályusz Elemér, 1970-es évek (MTA KIK Kézirattára, Ms. 6408/587.)
21. kép. Mályusz Elemér 80 éves korában (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
22. kép. Mályusz Elemér, 1980-as évek közepe (?) (MTA KIK Könyvtár Kézirattára, Ms. 6408/588.)
23. kép. Mályusz Elemér unokáival Mályusz Miklóssal és Mályusz Tamással 1988 karácsonyán. (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
- 24–25. kép. Mályusz Elemér családja körében feleségével, Mályuszné Császár Edittel, fiával, Mályusz Károllyal, unokáival Mályusz Tamással és Mályusz Miklóssal 1988 karácsonyán. (Mályusz Elemér örököseinek tulajdonában)
26. kép. Balanyi György (1886–1963) történész, egyháztörténész, piarista szerzetes, 1906 körül (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára)
27. kép. Heinlein István (1874–1945) ókortörténész, egyetemi tanár (OSZK Kézirattár, Arckép 199.)
28. kép. Pecz Vilmos (1854–1923) nyelvész, klasszika-filológus, egyetemi tanár (MTA KIK Kézirattár, D. 3399.)
29. kép. Hegedüs István (1848–1925) klasszika-filológus, esztéta, műfordító. (MTA KIK Kézirattár, D. 2457.)
30. kép. Ballagi Aladár (1853–1928) történész, nyelvész, 1905 körül. Kertész József festménye (MNM MTCs, ltsz. 2128.)
31. kép. Angyal Dávid (1857–1943) történész, irodalomtörténész, egyetemi tanár (OSZK Kézirattár, Arckép 317.)
32. kép. Marczali Henrik (1856–1940) történész, egyetemi tanár (*Képes Pesti Hírlap*, 1936. március 3. 75. szám.)
33. kép. Domanovszky Sándor (1877–1955) történész, egyetemi tanár (ELTE Egyetemi Levéltár, 2009.27.1, <http://hdl.handle.net/10831/39215>)
34. kép. Szekfü Gyula (1883–1955) történész, publicista, egyetemi tanár (MNM TF, ltsz. 63.1763.)
35. kép. Hóman Bálint (1885–1951) politikus, történész, egyetemi tanár, 1942 (MNM TF, ltsz. 1563/1956fk)

36. kép. Szentpétery Imre (1878–1950) történész, egyetemi tanár (OSZK Kézirattár, Arckép 185.)
37. kép. Bartoniek Géza (1854–1930) fizikus, 1910-es évek közepe. (ELTE Egyetemi Levéltár, ltsz. 2008.100.1. <http://hdl.handle.net/10831/39221>)
38. kép. Hajnal István (1892–1956) történész, egyetemi tanár (MTA KIK Kézirattár, D. 1711.)
39. kép. Csánki Dezső (1857–1933) történész, levéltáros, művelődéspolitikus (OSZK Kézirattár, Arckép 227.)
40. kép. Huszti József (1887–1954) klasszika-filológus, irodalomtörténész, egyetemi tanár (MTA KIK Kézirattár, D. 5886.)
41. kép. Deér József (1905–1972) történész, egyetemi tanár (MNM TF, ltsz. 818/1951fk)
42. kép. Klebelsberg Kuno (1875–1932) jogász, művelődéspolitikus (OSZK Kézirattár, Arckép 526.)
43. kép. Bartoniek Emma (1894–1957) történész, bibliográfus (MNM TF, ltsz. 727/1960fk)
44. kép. Eckhart Ferenc (1885–1957) jog- és gazdaságtörténész, levéltáros, egyetemi tanár (MNM TF, ltsz. 67.790.)
45. kép. Teleki Pál (1879–1941) földrajztudós, politikus (MNM TF, ltsz. 647/1952fk)
46. kép. Ember Győző (1909–1993) történész, levéltáros (MTA KIK Kézirattár, D. 2378.)
47. kép. Molnár Erik (1894–1966) történész, jogász és politikus, 1947–1948 körül (MTA KIK Kézirattár, D. 3487.)
48. kép. Kosáry Domokos (1913–2007) történész, egyetemi tanár (MNM TF, ltsz. 12/1947fk)
49. kép. Székely György (1924–2016) történész, egyetemi tanár (MTA KIK Kézirattár, D. 8658.)
50. kép. Szemináriumi hajókirándulás a Dunán, 1942 körül. Balról: Mécs [?], Kövendi ?, Maksay Ferenc, Boross [?], Koch (Bélay) Vilmos, Barabás ?, középen Mályusz Elemér, Mályuszné Császár Edit és fiuk, Mályusz Miklós, (jobbra) Kállai Erzsébet és Szent-Györgyi Mária. (Mályusz Elemér örököseinél tulajdonában)
51. kép. Benda Kálmán (1913–1994) történész, levéltáros (balról) az Eötvös Collegium diákjaként, két ismeretlen hallgatóval, 1932–1937 körül (Benda Kálmán örököseinél tulajdonában)
52. kép. Jakó Zsigmond (1916–2008) történész, levéltáros, paleográfus, Kolozsvár, 1942 (Jakó Klára tulajdonában)
53. kép. Balázs Éva, H[unyadi Lajosné] (1915–2006) történész (H. Balázs Éva örököseinél tulajdonában)

NÉVMUTATÓ

A névmutató a főszövegben előforduló személyek, családok nevét tartalmazza. A lábjegyzetekből csupán a főszöveghez fűzött szöveges magyarázatokban és idézetekben előforduló neveket szerepeltettük. A mutatóban nem tüntettük fel a bibliográfiai hivatkozásokban, levéltári és kéziratári források, könyvek címeiben, a kor- és korszakmegjelölésekben, történelmi események, családi levéltárak, gyűjtemények, intézmények, intézetek, ünnepek, alapítványok, jutalomdíjak, pártok, kormányok, épületek, gyárak, utcák, terek, elnevezéseiben olvasható, illetve hozzájuk kapcsolódó neveket.

A, Á

Abafi (Aigner) Lajos 204–205
Agárdy Alice 382
Ágoston karhatalmista 143
Ágoston Erzsébet, huszti (Illés Józsefné) 69
Ágoston Péter 133
Aichel, Otto 292
Ajtai Miklós 430
Alapi Gyula 194
Albert, I. (Habsburg) 9
Áldásy Antal 83, 134, 148, 206, 232, 384, 523
Alföldi András 170, 187, 233, 313, 394, 420, 429, 443–444, 458, 462, 620
Alföldi Mica (Deér Józsefné) 458
Amirás Szidi 47
Amtmann Antónia (Szekfű Gyuláné) 444
Andics Erzsébet 307, 493, 539, 542, 544, 571, 575, 580, 582–583, 587, 609, 621
András, II. 312
Andrássy Gyula, ifj. 117, 131
Angyal Dávid 23, 103, 110–116, 131, 134, 142–144, 147, 149, 152, 154, 170, 173, 180, 197, 205–206, 208, 225, 264, 270–275, 326, 347, 381
Angyal Pál 134
Angyalka » Vladár Angyalka
Anonymus 290, 335, 614
Ányos Lajos 401

Apor Péter 244
Áprily Lajos 380
Arany Bálint 337
Arany János 15, 172
Arató Endre 582, 587, 594, 599–600
Asbóth Oszkár 134
Asztalos Miklós 346–347, 349
Atrebatense » Jouffroy, Jean
Aubin, Hermann 281
Auner Mihály 333, 400, 620

B

Bába család 47
Bába Márton (Marci) 47
Babits Mihály 134
Bácskai Vera 189, 553–554
Bajcsy-Zsilinszky Endre 262, 505
Bajcsy-Zsilinszky Erzsébet (Zsilinszky Erzsike) 505
Bajor Gizzi 434
Bakács István János 85, 283
Baksa Teréz (Terike, Mauritz Béláné) 436
Bakay Lajos 340
Bakócz Tamás 360
Balanyi György 18–20, 25–28, 32–33, 39–40, 50, 66, 69, 72, 96, 114, 195, 326, 346, 368, 395, 514
Balassa család 118

- Balassa Ferenc 207
Balassa Flóra 382
Balázs család 96–97
Balázs Hugó 96, 117
Balázs Éva, H. 203, 205, 301, 358, 371, 453, 469, 513, 542, 565, 577, 586
Bálint Sándor 433–434
Ballagi Aladár 67, 71–74, 114, 134, 213
Baló József 247
Balogh Edgár 585
Balogh Elemér 582
Balogh Ernő » Nemes Balogh Ernő
Balogh István (Pista) 26, 42, 245
Balogh Jenő 176, 232, 248, 347
Balogh József 224–225, 269, 298
Balogh Péter, Ócsai 205
Bán Imre 351
Banfi F. Florio 277
Bánó István 465
Barabás Miklós 14
Barabás Samu 364, 377
Baranyai Béla 132, 256
Baranyai Jusztin 216
Baráth titkár 468
Baráth Tibor 218–219, 389, 426–427, 448, 638
Bárczay Gyula 475
Barcsai Géza » Barta István
Barcsay Ábrahám 209
Bárdossy László 283
Barna Károly 246
Baros Gyula 209
Barta István (Barcsai Géza) 199, 242, 296, 392, 412, 453, 465, 487–489, 531, 546–547, 549, 562, 565, 577, 581–583, 595–596, 601–602, 613
Barta János 242, 279
Bartha Antal 616
Bartók György 229, 379
Bartonie Emma 98–99, 136, 151
Bartonie Géza 98–99, 104, 109, 116, 146, 150, 152, 164, 376
Bartucz Lajos 292–293
Báthori Zsigmond 513
Battelli, Giulio 592, 611
Batthyány család 352, 408, 533
Batthyány Ignác 358
Batthyány Lajos 492
Battlay Borbála (Pintér Jenőné) 422
Bauer, Wilhelm 254
Baxa, Jakob 378
Bay Zoltán 285–286
Bäuerlein, Käthe (Róthné, Róth Mórné) 188, 284 188
Bédier, Joseph 171
Békefi Remig 110, 137, 267, 370
Bél Mátyás 373, 506
Béla, IV. 121, 391
Bélay (Koch) István 307
Bélay (Koch) Vilmos 283, 302, 307, 311, 493
Belényesy Károly 534
Belényesy Márta (Maksay Ferencné) 313, 329, 517, 519, 550–551, 561
Belitska Sándor 97
Belitzky János 265, 283, 315–316
Beller László 470
Below, Georg von 145, 218, 224
Bem, Józef 58, 586
Benda Gyula 9–10
Benda Kálmán 297–298, 397, 459, 462, 465, 546, 548, 564, 591, 595, 618
Bene 121
Benedek Elek 13
Benedek Marcell 134, 580
Beneš, Edvard 490
Beniczky Gáspár 121
Beniczky Géza 129
Beniczky Kálmán 120–121
Beniczky Ödön 120
Beniczky Péter 121
Benkhart Ágost 610
Beöthy Zsolt 17, 42, 85, 114–115, 134
Berecz János 247
Berlász Jenő 199, 595
Bernheim, Ernst 60
Berza, Mihai 587
Berzeviczy család 96, 203
Berzeviczy Albert 38, 176, 231, 268, 326
Berzeviczy Gergely 107, 203
Bessenyei család 96
Bessenyei György 86, 96, 169, 244
Bethlen Gábor 58, 224
Bethlen István 189, 195
Betzold, Friedrich von 388
Bezegh család 84, 86, 89, 94, 99
Bezegh Amália (Thököly Szaváné) 22, 207

- Bezegh Amália (Mares Móriczné) 86–89, 95
 Bezegh Berta (Wattay Dezsőné) 86
 Bezegh Emerentia Emella, hajniki 14–15, 99, 345, 640
 Bezegh Emma 84, 86
 Bezegh György 345–346, 607, 640
 Bezegh Ilona (Wattay Gyuláné) 84
 Bezegh Pál 86
 Bezegh Péter 86
 Bezegh–Huszágh Miklós 86
 Beznák Aladár 443
 Bibó Imre 476
 Bibó István 460
 Birly Krisztina (Lukács Móriczné, Lukács Krisztina) 173
 Blache, Vidal de la 201
 Blaha Márta 610
 Bleyer Jakab 152, 185, 261–262, 281
 Bloch, Marc 201
 Bloch Mór 73
 Bodnăraş, Emil 585
 Bodonyi Márton 508
 Bodor Antal 514
 Bohuš, Eugen 606
 Bókay János 394
 Bokes (Bokesz), František 21, 605–607
 Boldizsár Iván 333, 512
 Bolgár család 117
 Bolgár Emil 117
 Bolgár Ferenc 117–118, 189
 Bolgár Lily Amália 189
 Bónis György 392–393, 513, 552
 Borbély Mihály 451–452
 Borcsiczky Béla 23
 Bornemissza Bolgár Pál, Budai 117
 Borovszky Samu 24
 Borsa Iván 524, 544, 566, 570, 578, 589
Borsodi Csaba 295
 Borsody István 513–514
 Bosnyák Zoltán 448
 Bossányi család 246
 Both Ferenc 18
 Bottló Béla 465, 493
 Bölöni György 428
 Brandenburg, Erich 196
 Brandenstein család 425
 Brandenstein Béla 304, 338, 340
 Brandolino, Aurelio Lippo (Brandolinus Lippus) 383
 Bráz Béla 120, 123
 Bresnitz, Philipp Franz (Bresnitz von Sydačoff) 40
 Bresslau, Harry 77
 Brunner, Otto 322
 Brutus János Mihály 27
 Brüstle, Joseph 34
 Buckle, Henry Thomas 24
 Buda család, galaci 60
 Buda Miklós, galaci 54
 Buda (Ilka) (Kenderessy Mihályné), galaci 54–55
 Buday Árpád 240–241
 Bugár–Mészáros Károly 471, 533, 539
 Bulla Béla 339, 425
 Bunea, Augustin 60
 Burckhardt, Jacob (Jakob) Christoph 38, 360, 380
 Burdach, Konrad 527
 Burger Zsigmond 553–554
 Buzágh Aladár 443, 460
- C**
- Calmette, Joseph 427
 Câmpina, Barbu 587
 Caraffa, Antonio 607
 Carlyle [Robert Warrant és Alexander James] 388
 Cecchini, Giuseppe 226
 Cenner Mihály 406
 Cennerné 406
 Chapó főszolgabíró 90
 Chapóné, a főszolgabíró felesége 90
 Cheresteşiu, Victor 494
 Cherven Arisztid 313
 Chevalier, Maurice 424
 Chorin család 473
 Cicero, Marcus Tullius 152
 Cipolla, Carlo M. 616
 Claß, Heinrich (Daniel Einhart) 322–323
 Colonna, Oddo (de) → Márton, V.
 Coronini János 294
 Cosmas (Pragensis vagy Cosmas Decanus, Prágai Cosmas) 614
 Coville, Alfred 427
 Curzon, George Nathaniel 267

Czapik Gyula 24–25, 634
Czenthe Miklós 372
 Czetz János 493
 Czigány Lóránt 274
 Czimmermann Pál 32–33
 Czóbel Béla 137

Cs

Csáky Móric (Moritz) 199, 356
 Csallner Alfred 109–110
 Csánki Dezső 55, 82, 125–127, 131, 177, 184–186,
 191–194, 201, 226–227, 231–233, 253, 257, 285–
 286, 310, 348, 364–365, 376, 401–402, 525,
 556, 566, 569
 Csapodi Csaba 199, 265, 283, 341, 595
 Csapodi János (Hans von der Hayd) 323
 Császár Ákos 533
 Császár Dénes 105, 303, 307
 Császár Edit (Mályusz Elemérné, Mályuszné
 Császár Edit) 7, 184, 188–189, 238, 248, 251,
 277, 296, 303, 313, 338, 358, 361, 371, 382–383,
 387, 389, 393, 405–406, 408–411, 420–423,
 425–426, 430, 432–433, 436, 447, 454, 456–458,
 463–467, 471, 476–477, 484, 491, 504–505, 507,
 513–514, 530–531, 533–535, 541, 549–550, 553,
 562, 564–565, 571–572, 584, 594, 598–599, 618,
 623, 630
 Császár Elemér irodalomtörténész 105, 172,
 530
 Császár Elemér fizikus 461
 Császár Ernő 105, 298
 Császár Károly 105
 Császár Mancsi (Margit) (Rédly Pálné) 361,
 530–531
 Császár Zoltán 105
 Csávossy család 54
 Csávossy Endre 54
 Csávossy József 54
 Cseley József 533
 Csengery Antal 25
 Csepreghy Béla 543
 Cseres Tibor 337
Csermelyi József 305, 472
 Cséry Katalin (Mannó Istvánné) 189
 Cséry Margit 189
 Cséry Lajos, ifj. 189
 Csetényi Imre 190

Csikesz Sándor 353, 513
 Csikó család, Pomázi 69
 Csíky Kálmán 25
 Csizmadia Andor 362
 Csizmazia Adél (Lukinichné, Lukinich Imréné)
 190, 211, 383, 409, 495
 Csóka [J.] Lajos 469
 Csontos János 76

D

Dąbrowski, Jan 20
 Danczkay József 209
 Dáni Borbála (Hóman Bálintné) 135
 Darányi Borbála (ifj. Hómann Ottóné) 69
 Darányi Erzsébet 69
 Darányi Ignác 69, 271
 Darányi Kálmán 263, 268, 271
 D'Aubigne, Jean-Henri Merle 380
 Dávid 187
 Dedinszky család 504
 Dedinszky Erzsébet (Bözsi) 504
 Dedinszky Gyula 504
 Dedinszky Mancsi 504
 Dedinszky Victor 504
 Deér József 10, 264, 273, 275, 277–278, 317, 325–
 326, 331–332, 336–337, 339, 341, 387, 407, 441,
 458, 484–485, 489, 567
 Degenfeld-Schomburg (Schomberg) család 498
 Degenfeld-Schomberg Ilona (Tisza Kálmánné)
 498
 Degenfeld-Schomburg József 499
 Degenfeld-Schomberg (Schomberg) Berta (Pod-
 maniczkyne, Podmaniczky Gézőné) 498–501
 Dékány István 388, 448, 452–453, 461, 485
 Delbrück, Hans 111
 Deme László 475
 Demiáni Zoltán 420, 423, 428
 Denifle, Heinrich 31
 Dessewffy Gyula 334–335
 Dezséry László 305
 Dézsi Lajos 229
 Dick Manó 221
 Dickens, Charles 629
 Diehl, Charles 428
 Dilthey, Wilhelm 214, 638
 Dobos László 98
 Dóczy Ödön 571

- Dohnányi Ernő 247
 Dohnányi Mária (Kováts Ferencné) 247
 Dolányi Alajos 461
 Dollinger Gyula 434
 Domanovszky Ákos 181, 338
 Domanovszky Endre (Bandi) 190, 338
 Domanovszky György 338
 Domanovszky Sándor 33, 67, 74, 106–107, 110–114, 116–119, 123–124, 126, 131, 134, 137–138, 142, 145, 147–148, 152, 154, 157, 159, 163–165, 167–170, 172–175, 177, 180–181, 185–186, 189–190, 195–198, 201, 205–206, 210, 213, 220, 225, 227, 232, 243, 253, 265, 271, 273, 275–277, 279, 282–284, 287, 299, 303, 308, 314–317, 319, 321, 326–327, 334, 338–341, 351, 354, 356, 376, 386, 392, 394–395, 414, 426–427, 443, 446, 448, 455, 476, 482–484, 513, 515, 536, 544, 623–624
- Don Juan 90
 Dopsch, Adolph 108, 178, 252, 376
 Dóry Ferenc 362, 376, 382
 Dragomir, Silviu 493
 Drágoş (Drágoş János), Ioan 179, 494–496
 Dresler, Adolf 220
 Duboglava, D. A. 616
 Dudás Gyula 34
 Dudich Endre 149, 233, 436
 Dunaiszky Lőrinc 506
 Dungyerszky Sándor 53
 Dusán » István Uroš
- E, É**
 Eckhardt Sándor 103, 136, 288–289, 328, 342, 441, 580
 Eckhart Ferenc 158, 161, 163–164, 166–167, 169–170, 174–175, 178, 181–182, 195, 226, 279, 326–327, 339–340, 343, 356, 389–392, 414, 458–459, 536, 562, 590, 595, 600, 609
 Egyed István 396
 Eibach Helike 420
 Eicken, Heinrich von 380, 388
 Einhart, Daniel » Claß, Heinrich
 Eisenhower, Dwight 596
 Elekes Lajos 58, 342, 357, 458, 494, 531, 537, 558–562, 575, 578, 580, 582–587, 599–603, 614
 Éliás József 474, 476
 Emánuel család 67–68
 Emánuel Irén 67–68
- Ember Győző 283, 397, 522, 533–534, 549, 555, 578, 582, 589
 Engel, Johann Christian 136
 Engels, Friedrich 516–517, 536, 561
 Enyvváry Jenő 406
 Eperjessy Kálmán 246, 424, 447
 Erdei Ferenc 294, 455, 483, 544
 Erdey-Grúz Tibor 443, 539
 Erdélyi Gyula 517
 Erdélyi József 335
 Erdélyi László 127, 229, 300, 422
 Erdmannsdorf, Otto von 280
 Erdődy György 21–22, 122
 Erdődy Gyula 22, 159
 Erdődy Imre 22
 Erdődy István (Pista) 22
 Erdődy László (Laci) 22
 Ernszt Sándor 263
 Ernszt Zsigmond 136
 Ernyey József 119, 123
 Esterházy (herceg) család 177, 225, 385
 Esterházy Móríc 68, 117
 Esze család 464
 Esze Tamás 20, 351–352, 368, 370, 463–464, 613
 Eszterházy Antal 103
 Ethey Gyula 299–300
 Evetovics Kunó 435, 439
- F**
 Falco, Giorgio 609
 Farkas Ferenc 445
 Farkas Gyula 151, 412
 Farkas László 107, 147, 383
 Farkas Mária 534
 Fawtier, Robert 428, 609
 Fáy család 87
 Fazekas Erzsébet, Gleróné] 609
 Febvre, Lucien 201
 Fehér Lajos (Kocsis Péter) 424, 430–431
 Féja Géza 335, 505
 Fejér György 75, 511
 Fejér Klára 539, 560, 562–564, 574, 576, 598–599, 607, 617–618
 Fejérpataky László 67, 73, 75–76, 96, 117, 119, 134–135, 137–138, 149, 154, 183, 310, 384, 406–408, 411–413, 508, 510–512, 523, 527–529, 532, 538, 557, 586

- Fejér Lipót 233
 Fekete Lajos 401, 604
 Fekete Nagy Antal 105, 283–285, 314, 328, 342,
 365, 413, 484, 509, 515, 528–530, 534, 538, 550–
 551, 554–555, 578
 Feleky Géza 575
 Feleky Gizella 504
 Feleky Margit (Dedinszky Victorné) 504
 Fellegi Andor 28
 Fényes Elek 556
 Ferdinánd, I. (Habsburg) 136
 Ferenc, I. (Habsburg) 181, 183, 202
 Ferenc József, I. (Habsburg) 67, 70, 179
 Ferenczi (Fischer) Zoltán 39
 Ferenczi Zoltán 135
 Festetics család 204
 Festetics Antal 204
 Festetics Sándor 204
 Fettich Nándor 418
 Filtsch (Pozsonyi) Zoltán 237, 242, 244
 Finke, Heinrich 359
 Firkás Oszkár 103–104, 246
 Fischer, Eugen 292
 Flachbarth Ernő 328
 Flegler Sándor 31
 Fleischer Gyula 272, 277, 352
 Florek Pál 116
 Fock, Gustav 252
 Fodor Gyula 538–539
Fodor Pál 12
 Fogarasi Béla 137, 537, 562, 582
 Fógel József 83, 231, 243, 247, 264
 Föglein Antal 193
 Fraknói Vilmos 115, 183, 542, 557, 610–611
 France, Anatole 103
 Frank, Gustav 356
 Frings, Theodor 281
 Fučík, Julius 610
 Fügedi Erik 299–301, 341, 515, 518, 550, 593,
 595–596
- G**
- Gaál Gábor 478
 Gábor Andor 91, 298
 Gáldi László 288, 339
 Gallus (Anonymus) 614
 Gallus Sándor 429
 Gálos család 84
 Gálos Kálmán 66
 Gálos Rezső 209
 Ganshof, François-Louis 428
 Gárdonyi Albert 40, 67, 76–77, 154, 401
 Gárdonyi Géza 16
 Gáspár-Bacher Kálmán 410
 Gasser, Adolph 389
 Genthon István 277, 599
 Gercke, Alfred 80
 Gerevich Tibor 304, 325, 339, 340, 386, 441,
 566–570
 Gergelyi Jákó 372
 Gerhauser Albert 97
 Gierke, Otto von 210
 Giesebrecht, Wilhelm 321
 Gillemot Kató 383, 388
 Gimesi Nándor 443
 Giskra, Ján 559
 Glattfelder Gyula 228–229
Glatz Ferenc 8, 199–200, 479
 Glatz József 535
 Glotz, Gustave 427
 G. Nemes János 207
 Gobi Imre 502
 Goethe, Johann Wolfgang von 500, 610, 617
 Goetz, Walter 292
 Gogolák Lajos 333, 428
 Gombocz Zoltán 105, 233, 290
 Gombos Albin 230
 Gombos Gyula 337
 Gömbös Gyula 264, 333, 430
 Gömbös Miklós 421
 Gömörly János 323
 Gönzi Erzsébet 562
 Görgő Pál (Pali) 188, 466
 Görgő (Spergely) Tibor 88, 222, 466
 Gratz Gusztáv 408
 Graus, František 590–591, 619
 Grisard, Hartmann (Konstantin Germanus) 31
 Groethuysen, Bernard 245
 Gronovszky Iván 576
 Groó Gyula 443–444
 Gross, Ludwig 322
 Grosschmid György 421
 Grothe, Hugo 303
 Groza Margit 138

- Groza Matild 586
 Groza, Petru (Péter) 58, 586
 Guary Ernő 127
 Guber, Alekszandr Andrejevics 619
 Gunst Péter 588
 Guoth Kálmán 409, 458
 Günther, Hans Friedrich Karl 292–293
- Gy**
 Gyalókay Jenő 173, 232
 Gyapay Gábor 476, 594
 Gyomlay Gyula 101
 Gyöngyösi (Gyöngyössy) Gergely 96, 363–364
 Györffy György 194–195, 342, 400, 445, 518, 550, 568, 591, 602–603
 Györffy István 461
 Györffy Sándor 583
 György Lajos 479, 492–493
 Gyulai Pál 25, 499
 Gyulay család 408–409
 Gyulay Zoltán 408
 Gyulay Zoltánné 408
- H**
 Haan Lajos 505–506
 Haar Alfréd 247
 Habsburg család (Habsburgok) 18, 168, 240, 320–321, 361
 Hadrovics László 294
 Hajdu Péter 533
 Hajnal család 425
 Hajnal István 106, 146, 151, 159, 163, 165–167, 169, 177, 180–181, 186, 191–192, 203, 212–213, 222, 225–226, 231–232, 251, 275–276, 279, 282, 295, 320, 326–327, 339, 368, 385, 389, 392, 397, 425, 443–444, 446–451, 455, 459–461, 467, 482, 484, 487, 539, 562, 580, 595, 601
 Hajnik Imre 110
 Halász Gábor 222, 276
 Haller János 24
 Hammer-Purgstall, Joseph 28
 Hamza Géza 64, 247
 Hanák Péter 482, 543, 580–581, 584
 Hans von der Hayd → Csapodi János
 Hantsch, Hugo 621
 Harsányi András 309, 369–370
 Harsányi Zsolt 309, 369
 Hársfalvi Péter 595
 Hartmann (Keményffy) János 221
 Hashagen, Justus 40
 Hatvani Imre 494, 496
 Hatvany Lajos 197, 199–200
 Hatzfeld, Karl Friedrich 207
 Hauck, Albert 359, 620
 Hauff, Wilhelm 17
 Hauptmann, Franjo 619
 Hauptmann, Gerhart 450
 Hauser Bora (Borbála) 47
 Hauser Klára 47
 Hauser Rezső 47
 Hauser Rezsőné 47
 Házi Jenő 254, 276, 407, 512
 Heeren, Arnold Hermann Ludwig 321
 Hegedűs István 67, 81–82, 114–115, 153–154
 Hegedűs Loránd 360–361
 Hegel, Wilhelm Friedrich 72
 Heilig Konrád 276–277, 371
 Heine, Heinrich 500
 Heinlein István 67, 71, 78–79, 82, 134, 148–149, 154, 326
 Hellebrant (Hellebronth) Árpád 499
 Heller Antal 159
 Heltai Gáspár 137
 Henrik, VIII. 71
 Herczeg Árpád 497
 Hergenröther, Joseph 359
 Hermann Egyed 245, 369
 Herre, Paul 41
 Hervay Levente (Ferenc) 372, 435
 Herzog Ferenc 461–462, 539
 Herzog József 126–127, 132, 191–193, 195, 257, 283, 326, 328, 376, 383
 Hetényi Imre 218
 Hevenesi Gábor 501
 Hielscher, Kurt 488
 Hintze, Otto 41
 Hitler, Adolf 321, 323
 Hlinka, Andrej 116
 Hock, Carl von 177
 Hoffmann Tamás 486
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 17
 Holotík, Ludovič 605
 Holtzmann, Walter 590, 608–609
 Holub József 123, 279

- Hóman Bálint 10, 68–69, 105, 115, 134–136, 154, 174, 200–201, 225–226, 230, 232–233, 260, 262–269, 270–275, 283–284, 287, 292, 294, 297, 317–319, 323–327, 330–334, 336, 338–341, 381, 395–396, 406–407, 419, 441, 446, 448, 458, 480, 487, 562, 624
- Hóman Bálint, ifj. 323
- Hóman Ottó, ifj. 69
- Hompola János 543
- Hont Ferenc 599
- Horárik János 345
- Horatius, Quintus Flaccus 101, 153, 495
- Hornyánszky Gyula 267
- Horthy Miklós 191, 256, 362
- Horvát Árpád 75
- Horváth Ádám 475
- Horváth Árpád 103
- Horváth János 103, 149, 151, 171–172, 198, 216, 221, 277, 339–340
- Horváth József 465
- Horváth Konstantin 276, 370–372, 420, 432, 434–435, 438–440, 442–444, 446, 451, 454, 458, 483
- Horváth László* 98
- Horváth Mihály 25, 195
- Horváth Zoltán 449–452, 456, 461, 467, 469–470, 475, 545, 607
- House, Edward Mandell 214
- Huizinga, Johan 360
- Hunyadi János 58, 191, 381, 583, 602–603, 608
- Hunyadi Mátyás → Mátyás, I. (Corvinus)
- Husserl, Edmund 139
- Husztai József 101, 230, 339, 424, 441, 468, 541
- I**
- Iancu (Janku), Avram 586
- Iczkovits Emma → Iványi Emma
- Ila Bálint 283, 315, 327–328, 331, 341, 350, 376, 533
- Illés család 83–84, 96–97
- Illés Béla 532
- Illés Endre 336
- Illés (Illyasevits) Jenő 69–70
- Illés (Illyasevits) József 68–70, 131
- Illés Marcell 68–69
- Ilus → Meznerics Ilona
- Illyés Gyula 335–336, 429
- Imre Sándor 229–230, 241, 247, 318, 379
- Imrédy Béla 336
- Imreh Béla 495
- Ince, III. 610
- Incze Miklós 600
- Incze Péter 220
- Iorga, Nicolae 427
- Isbert, Otto Albrecht 261–262, 397, 488
- István, I. (Szent) 102, 236, 397, 400
- István Uroš (Dusán, István Dusán) 614
- Ivánka család 118
- Ivánka Endre 620
- Iványi (Iczkovits) Emma 301, 358, 371, 493, 586
- Iványi Béla 123, 128, 147, 352, 362–363, 370, 401, 509, 533, 536, 605
- Iványi-Grünwald Béla 275
- J**
- Jaborsky Ottó 283
- Jakó Zsigmond 289, 302, 306, 308–312, 329, 342, 408–410, 446, 448–449, 468, 478–479, 495, 513, 565, 585, 587
- Jakubik Olga (Ruttkay-Nedeczky Aladárné) 119
- Jakubovich Emil 136, 193
- Jancsó Benedek 60
- Jancsó Elemér 204–205
- Janet, Paul 37–38
- Jankó László 255
- Jankovich Ferenc 337
- Jankovich Miklós 501–502
- Janku → Iancu
- János, Paasonen rokona 505
- János, I. (Szapolyai) 83
- János, XXIII. 611
- Jánossy Dénes 184, 426
- Janzsó Tihamér 412–413, 532
- Járdányi Pál 476
- Jármay Edit 432–433
- Járosi Andor 409
- Jekelius, Erich 244
- Jireček, Konstantin 29
- Johan Béla 461–462
- Jókai Mór 14, 16, 36, 496
- Jolán (Kossányiné ?, Karcsi anyja) 113
- Jouffroy, Jean (Atrabatense) 612
- József, II. (Habsburg) 44, 197, 204, 207, 238, 348, 354–357, 367
- József Ágost (Habsburg) 188, 233, 413, 532

- József Antal (Habsburg) 180–184, 190
 József Attila 475
 József Etelka 475
 József Ferenc (Habsburg) 567
 József Károly (Habsburg) 499
 Juhász Andor 98
 Juhász család 436
 Juhász István 432, 479, 492–493
 Juhász László 148, 246, 289
 Juhl Béla → Karácsonyi Béla
 Justh család 118
- K**
- Kaas Albert 220
 Kabdebo, Heinrich 27
 Kacor → Mályusz Károly
 Kain Sándor 49
 Kaindl, Raimund Friedrich 321
 Kállai Erzsébet 307, 309, 446, 487, 554–555
 Kálmán, herceg 391
 Kalocsai Józsefné 544
 Kampis Antal 277
 Kapi Béla 372
 Kapossy János 153, 187, 216, 251, 284, 538, 604
 Kaprinai István 501
 Karácsonyi (Juhl) Béla 519, 552
 Karácsonyi János 35, 144, 176, 369
 Karafiáth Jenő 263, 268
 Kárász József 335
 Karcsi besztercebányai rokon 113
 Kardos Gabriella 190
 Kardos Tibor 278, 383, 558–559, 583–584, 591, 613
 Kardován család 433
 Károly, IV. (Habsburg) 142
 Károlyi Antal 44
 Károlyi Árpád 124, 131, 158, 163, 178, 181, 200, 270, 272, 355, 368
 Károlyi Júlia 204
 Károlyi Mihály 63, 204, 218, 379
 Karsai Elek 531
 Karsai Géza 514
 Kastenhofer Berta (Domanovszky Sándorné) 190
 Kató István 542–543
 Katona Jenő 333
 Katus László 211
 Kazinczy család 96
 Kazinczy Ferenc 205
 Käthe → Bäuerlein, Käthe
 Kelecsényi Ákos 372
 Kelemen Lajos 312, 409, 462
 Kelényi B. Ottó 404–406, 419, 507, 566, 568
 Kemény József 114
 Kemény Zsigmond 28, 58, 114, 196, 239
 Kemény Zsuzsa (Ortutayné, Ortutay Gyuláné) 434, 550
 Kemmerich, Max 37
 Kendefi család, malomvízi 55
 Kenderessy család 54–56, 59, 62
 Kenderessy Ernő 54–55, 59–60
 Kenderessy Károly 59
 Kenderessy Mihály 54, 56–57, 62
Kenyeres István 569
 Kerecsényi Dezső 274–275
 Kerékgyártó Árpád 34, 56
 Kerékgyártó Duci 382
 Kerékjártó Béla 233, 451
 Keresztesi József 353
 Keresztury Dezső 469
 Kérészy Zoltán 512
 Kerner Károly 329
 Kicsi Sándor 442, 600
 Király György 134
 Kirsch, Johann Peter 359
 Kiss Ferenc 107
 Kiss Gyula 47
 Kiss István piarista tanár 39, 50, 53
 Kiss István, R. 286, 314, 341
 Kiss János 29
 Kiss Olga 47
 Klaić, Vjekoslav 29
 Klárka (Egyetemi Nyomda) 209
 Klebelsberg Kuno 145–146, 150, 158–159, 162, 164, 168–170, 177, 180, 184–187, 191, 193, 198, 210–212, 216, 226, 228–231, 247, 253, 263–264, 287, 330, 334, 349, 375, 379, 381
 Klein Edith (Pásztor Lajosné) 592
 Klimo György 346
 Kljucsevskij, Vlagyimir 418–419
 Knauz Nándor 35
 Kniezsa István 314, 318, 325, 331–332, 339, 341–343, 406, 441, 483, 485, 601
 Koch → Bélay
 Kocsis Péter → Fehér Lajos

- Kodály Zoltán 151, 459–462
 Kodolányi János 337
 Kogutowicz Károly 330
 Kohner Lolla 138
 Kollányi Ferenc 35
 Koller, Heinrich 620
 Kollonich Lipót 351
Költai András 20, 39
 Komáromy András 192
 Komjáthy (Kring) Miklós 273, 276, 283, 333, 508, 518, 554, 595
 Komlós János 481
 Komoróczy György 382, 428
 Kónyi Mária 397
 Koós Emil 251, 338
 Koós Mária Anna (Császárné Ernőné) 455
 Koós Zoltán 533
 Korányi Andrásné 624
 Korányi Frigyes 218
 Kornfeld család 298–299
 Kornfeld Mária 297–298, 357
 Kornfeld Móric 298
 Kornis Gyula 198, 230, 293, 404
 Koronka család 85–87
 Koronka Gábor 86, 89
 Korpássy Géza 580
 Kosáry Domokos 199, 254, 259, 441, 451, 458–459, 462, 485, 489, 546, 564, 582–583, 595–596, 600
 Kossányi Béla 19, 70, 184–186, 226, 234–235, 262, 273, 283–284, 496
 Kossányi Edít 113–114
 Kossuth család 118
 Kossuth Lajos 179–180, 196, 199, 212, 220, 492, 495, 547, 607
 Koszta László 241, 366
 Kosztolányi család 606
 Kovachich József Miklós 191, 393, 510
 Kovachich Márton György 32, 393, 501, 510
Kovács Éva 12
 Kovács Gyula, K. 388
 Kovács István 335
 Kovács József szegedi háztulajdonos 47
 Kovács József eperjesi lakos 607
 Kovács L. Márton (Kovács Márton) 293, 303–306, 329
 Kovács Lajos 402
 Kovács Márton → Kovács L. Márton
 Kovács Ödön 47
 Kovács Sándor katolikus (szombathelyi) püspök 18
 Kovács Sándor evangélikus püspök 355, 372
 Kováts Ferenc történész 247, 279, 303, 327, 392
 Kováts Ferenc orvos 580
 Kovrig Béla 268
 Kozocsa Sándor 422
 Köpeczi Sebestyén József 409
Körmendy Kinga 407
 Kőrösi Csoma Sándor 246
 Kötzschke, Rudolf 211
 Kővágó László 137
 Kővári László 35
Kövér György 483
 Králik, Richard von 29
 Kring Miklós → Komjáthy Miklós
 Kroó György 16
 Kroó Leó 16
 Kröszl család 284
 Kubinyi András 126, 517, 567, 570
 Kubitschek, Wilhelm 170
 Kuhn, Walter 303
Kulcsár Krisztina 273, 358, 553
 Kumorovitz L. Bernát 275, 515, 520, 531, 550–551, 554, 560, 567, 570, 605
 Kun Béla 220, 222
 Kun Béláné 222
 Kunó → Evetovics Kunó
 Kunszt család 421, 456
 Kunszt Henrik 421, 423, 456–457
 Kunz Ödön 425
 Kussbach Ferenc 280
 Kuthy Dezső 535
 Kuun Géza 58
 Kühár Flóris 366
 Kürthy család 193–194
 Kürthy György 194–195
 Kürthy István 193–194
 Kürthy Lajos 193–194
- L**
 Laban (Lábán) Antal 169
 Laczkó Géza 134

- Laczkó Miklós 573
 Lágyi Kornél 605
 Lambrecht Kálmán 452
 Lamoš, Tibur 606
 Lamprecht, Karl 321
 Lassberg (Laszberg) Olga (Mares Gyuláné) 88, 93–94
 Lassberg Rudolf 88
 Lassovszky Károly 444
 László, IV. 126, 504
 Latál, Jura 573
 Lázár Ervin 605
 Lázár Gyula 29
 Laziczius Gyula 339–340
 Léderer Emma 117, 190, 277, 279, 450–451, 484, 490, 516, 519, 523, 528, 537, 551, 553, 558–563, 578, 580, 601, 614
 Lehel Ferenc 574
 Lehel Ilona (Sztehlo Gáborné, Csöpike) 475
 Lehoczky Ilona (Ilonka) 119
 Lehoczky leány (Velits Sándorné) 120
 Lehr Albert 172
 Leicht, Pier Silverio 389
 Lékai Lajos 372
 Lelkes István (Pista) 443
 Lemovicensis, Johannes » Limoges, Jean de
 Lénárd Ödön 316
 Lenz, Max 102
 Leonardí, Carlo 590
 Lermontov, Mihail Jurjevics 572
 Lhéritier, Michel 427
 Lhotsky, Alphons 620
 Lígeti Lajos 105, 288, 328, 330, 332, 339, 342, 443
 Limoges, Jean de (Limoges-i János, Limovicensis, Johannes) 276, 371
 Lindeck–Pozza, Irmtraut 620
 Linder László 504
 Lipót, II. (Habsburg) 202, 207–208, 226
 Livius, Titus 82
 Locke, John 357
 Lopez, Robert Sabatino 616, 619–620
 Lorenz, Otto 414
 Losonczy Géza 579
 Lot, Ferdinand 428
 Louise 55
 Lousse, Emile 390, 514
Lukács Anikó 554
 Lukács György 475, 582
 Lukács Gyula 41–42
 Lukács Móric 173
 Lukács Krisztina » Birly Krisztina
 Lukcsics József 31
 Lukcsics Pál 141, 162, 164
 Lukinich család 190, 409
 Lukinich Etelka 495
 Lukinich Imre 43, 232, 273, 339, 364–366, 392, 406–408, 413–415, 495, 523
 Lukinichné » Csizmazia Adél
 Luther, Martin (Márton) 31, 334, 346, 441, 501–502
 Lux József 15
- M**
 Macartney, Carlile Aylmer 221
 Macassy Dixi 382
 Macaulay, Thomas Badington 39
 Macek, Jozef 619
 Machiavelli, Niccolò 34, 37–39, 43, 72
Macskássy Julianna 12
 Mády Zoltán 547, 604
 Madzsar Imre 74, 101–102, 116, 172, 232, 271, 327
 Madzsar József 101
 Magay Zsuzsa (Sallayné) 554, 559
 Magos György 624
 Magyar József 34
 Majláth Jolán 455, 459
 Majsai Emil 450
 Makai Péter 475
 Makai Ödön 475
 Makkai László 211, 478, 518, 575, 577, 615
 Makó Zoltán 47
 Maksay Ferenc (Bandi) 302, 311, 328–329, 342, 410, 519, 534
 Mallász József 58
 Maller Sándor 571
 Malus (Jablonovszky) Pál 350
Mályusz Anna 12
 Mályusz Béla 14, 115, 345
 Mályusz Egyed, Mályusz Elemér nagybátyja 62, 88, 90, 94, 119, 345–346
 Mályusz Egyed (Gida), Mályusz Elemér bátyja 13, 20, 64, 67–68, 93, 124, 157, 170–171, 186–187, 207, 245

- Mályusz Emmy Emella 21, 84, 157, 170, 187–188, 251, 345, 629, 633, 639
Mályusz Erzsébet (Erzsike) 345
Mályusz Géza 13, 20, 30, 33, 51, 62, 64, 103, 186–187, 336
Mályusz Gizella (Gizi, Görgő Tiborné) 13, 21, 26, 64–68, 84, 88, 91, 93, 97, 130, 157, 222, 345, 466, 629
Mályusz György Péter 13, 17, 345
Mályusz Károly (Karl), Mályusz Elemér nagypapja 98, 345
Mályusz Károly, Mályusz Elemér nagybátyja 148, 345
Mályusz Károly, Mályusz Elemér unokatestvére 148
Mályusz Károly (Kacor), Mályusz Elemér ifjabb fia 7, 11–12, 189, 420, 433, 472, 491, 505, 530, 533, 544, 564, 573, 593, 598, 632
Mályusz Miklós (Micó), Mályusz Elemér idősebb fia 7, 11–12, 189, 371, 420, 463, 472, 491, 494, 503, 505, 530, 532–533, 543–544, 564, 571–574, 598, 630, 632
Mályusz Miklós, Mályusz Elemér unokája 12
Mályusz Tamás 12
Mályusz Tibor 13, 22, 62, 64, 186–187, 251, 336, 466, 474
Mándi (Mándy) Mária 307, 309, 487
Mannó Istvánné → Cséry Katalin
Mannó Sándor 189
Mansfeld Béla 460–461
Marçais, Georges 428
Marcellus 358
Marczali (Morgenstern) Henrik 19, 32, 67, 71, 73–75, 78, 102, 112, 114, 134–135, 137–138, 183, 203, 575
Mares család 85, 87–89, 91, 93–95
Mares Gyula 85, 88–89, 92–94
Mares Ilona (Sili, Silike) 90–91, 94
Mares Móric 87–92
Mares Ödön 85, 91–93
Mares Vencel 87–88, 90
Mares Vilma (Wattay Gusztávné) 86, 89–90
Mares Zoltán 85, 89–92
Margit (Boldog, Szent) 297, 357–358, 405
Mária, I. 122
Marjay Frigyes 269
Márki Sándor 17, 35, 230, 311
Markovicsné (Markovics Pálné) 543
Marquart, Josef 112
Martinovics Ignác 448
Márton, V. (Colonna, Oddo de) 363, 610–611
Márton Áron 586
Marton Géza 483
Marx, Karl 517, 536, 561
Mátéffy Károly 230
Mátraai László 357, 445, 567
Mátyás, I. (Hunyadi, Corvinus) 86, 236, 298, 381
Máttyus László 471
Maugham, Sommerset 221
Mauritz Béla 154–155, 414, 436–437, 452, 539
Mauthner család 473
Mayer Mária 615
Mednyánszky Dénes 99
Megyeri latin szakos egyetemista 101
Meinecke, Friedrich 196, 214
Meister, Aloys 200
Melich János 213, 290
Melly József 470
Mendöl Tibor 277–278, 339, 476
Mérei Gyula 383–384, 492
Meskó Lajos 316
Mester János 229
Mestyán János 522
Meyer, Eduard 41
Meznerics Ilona (Ilus, Csepreghy Béláné) 543
Michnik Gyula 120
Micó → Mályusz Miklós
Mihalik Sándor 76, 324
Mihály vajda (Mihai Viteazul) 42
Mika Sándor 100
Miklós (országbíró) 83
Mikszáth Kálmán 24, 121
Milesz István 142
Miskolczi Csulyak István 353
Miskolczy Gyula 112, 151, 163–165, 181–183, 226–227, 231, 233, 274, 322, 356, 375, 604, 621
Mitrovics Béla 461
Mocsáry család 87
Mód Aladár 580, 583
Modetzky József 580
Mohl, Robert von 383
Mókus Mátyás 45
Molden Ernő 100
Molitorisz Károly 43, 110, 410–411

- Mollay Károly 559
 Molnár Erik (Szentmiklósy Lajos) 422–423, 442–443, 468, 479, 485, 539–541, 552, 558, 562, 573–574, 593, 599, 601, 608–609, 614–615, 621–623
 Molnár Ferenc 449, 476
 Molnár József 563
 Molnár Kornélia (Koós Zoltánné) 553
 Molnár Márta (Sárközi Márta, Sárközi György-né, majd Horváth Zoltánné) 476
 Molnár René 623
 Montecuccoli, Raimondo 117
 Moór Gyula 338
 Móra Ferenc 28, 36–37
 Morghen, Raffaello 590, 592, 607, 609
 Móricz (Pók fia) 19
 Morton, Arthur Leslie 485
 Muther, Richard 215
 Müller, Adam 378
 Müller, Günther 276
 Müller, Josef 281
 Müller, Karl Ferdinand Friedrich 359
- N, Ny**
 Nagy Imre 445, 553, 564, 580, 582, 594
 Nagy Iván 34, 117
 Nagy Judit 570
 Nagy Kálózi Balázs 302, 306, 309
 Nagy Lajos történész 570
 Nagy Miklós 150
 Nagy Szeder István 254
 Nagyványi család 97
 Nagyványi Fekete Géza 97–98
 Naumann, Hans 276
 Navratil Ákos 340, 443
 Négyesy László 67, 134, 171
 Nékám Lajos 77
 Nékám Lajos Sándor 77
 Nellyke, Székely Irma unokahúga 466
 Nemes Dezső 550
 Nemes Balogh Ernő (Balogh Ernő) 461–462
 Nemeskéri Kiss István 311–312, 419, 484–485
 Németh Ambrus 44
 Németh Gyula 290, 328, 477
 Németh László 222, 337, 474
 Némethy Géza 67, 71, 81, 100, 114, 153
 Niederhauser Emil 211
- Nizsalovszky Endre 338
 Norden, Eduard 80
 Nuskó Sándorné 26
 Nyegre László 68, 117
- O, Ó**
 Obál Béla 134
 Odescalchi Artúr 122
 Óhidy Lajos 508
 Okályi Dániel 490
 Okos Gizella 471, 533
 Oláh György 336–337, 448
 Oláh József 160
 Olasz Péter 241
 Olivier-Martin, François 389
 Opperl Jenő 73
 Orbán János 42
 Orbán Sándor 543
 Orbók Attila 136
 Ordass Lajos 373, 431–432, 472, 477, 503–504, 507–508, 512
 Orsós Ferenc 452
 Ortelius » Oertel
 Ortutay Gyula 433–434, 483, 549–550, 567
 Ortutay Gyuláné » Kemény Zsuzsa
 Ortutay Marianna 434
 Oszetzky Dénes 105–106, 283
 Oszvald Ferenc Arisztid 554–555
 Oțetea, Andrei 585
 Ottlik László 267–269, 302, 318, 396
 Óváry Kelemen 409
 Óváry Lipót 409
- Ö**
 Özséb 19
- P**
 Paasonen, Heikki 505
 P. Ábrahám Dezső 107
 Pach Zsigmond Pál 541, 561–562, 564, 566, 573–577, 580–582, 587, 592–593, 599–600, 615, 622
 Pados János 34
 Painlevé, Paul 73
 Pais Dezső 311, 339, 414–415, 601
 Pais László 311
 Pajor Sándor 490
 Pál (Szent) 63

- Palasovszky Ödön 109, 153
 Pálóczi–Horváth György 553, 579
 Pamlényi Ervin 550, 554, 577, 603
 Pankratova, Anna Mihailovna 485
 Pantho György 466
 Paolo, Govio (Jovius Paulus) 28, 36
 Pap János 45
 Papp Antal 220
 Papp Ilona (Linder Lászlóné) 504
Papp István 481
 Papp Márta (Márti) 514
 Párizs Erzsébet (Böske) 38
 Partinszky Miklós 269
 Pasteiner Iván 420, 445
 Pastor, Ludwig Freiherr von 31
 Pászthory Sándor 203, 209
 Pásztor család 591, 612
 Pásztor Lajos 357, 591–592, 611–612
 Pataki János 554–555
 Pataky Tibor 302, 307, 336
 Patkó Bandi 13
 Patkó Béla 377
 Pauler Ákos 53, 388
 Pauler Gyula 19, 22, 35, 41, 111–112, 125, 127, 641
 Paulinyi Oszkár 102, 227, 255, 322, 350, 354, 537
 Pecz Vilmos 67, 80
 Pelz Béla 132
 Perczel család 421
 Perczel Béla 422
 Perczel László 610
 Perényi József 577, 615
 Perlaky Sándor 34
 Pesta László 567, 569
 Petényi (Donner) család 505
 Petényi (Donner) László 505
 Petit–Dutaillis, Charles 428
 Petőfi Sándor 14, 38, 96
 Petrik Géza 42
 Petrov, Alekszej Leonidovics 256–257, 373
 Philipp–Miller, René 418
 Pigler Andor 216
 Pikler Árpád 160
 Pikler Gyula 160
 Pintér Imre 187
 Pintér Jenő 172–173, 422
 Pirenne, Henri 428
 Pius, II. (Piccolomini, Enea) 612
 Pius, XI. 362
 Pleidell Ambrus 283, 301, 368
 Podmaniczky Géza 498–499
 Podmaniczky Lajos 498
 Podmaniczkykné » Degenfeld–Schonburg Berta
 Pogány József 132
 Pogrányi–Nagy Félix 382
 Pók 19
 Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics 418
 Pollack Mihály 204
 Popa Athanáz 98
 Pór Antal 31
 Porsnyev, B. F. 516–517
 Posnanski levéltáros 593
 Potthast, August 587, 590
 Pray György 176
 Prévost, Antoine François 103
 Prielle Kornélia 422
 Prileszky néni 121
 Probló Béla 459
 Prohászka Lajos 339, 477
 Prónay Dezső 356
 Prónay Gábor 356
 Prónay Sándor 498
 Pufendorf, Samuel 356
 Pukánszky Béla 104, 109, 152, 185, 233, 324
 Pulszky Ferenc 25
 Purjesz Béla 236
- R**
- Rác Lajos 268
 Rác Miklós 43
 Radvánszky család 501
 Radvánszky Albert 499–500, 512, 547
 Radvánszky Béla 501
 Radvánszky Theodóra 501
 Raffay Sándor 334, 352, 373, 518
 Rajniss Ferenc 426
 Rákóczi család 466, 509, 635
 Rákóczi Ferenc, II. 24, 121, 320, 350, 367, 635
 Rákóczi József 320
 Rákosi Mátyás 544, 580, 583
 Rákosi Zoltán 475
 Ranke, Leopold 102
 Ránki György 616–617
 Ranschburg Gusztáv 490, 499
 Rapant Dániel 363, 490–491

- Rásonyi László 244
 Ratkóczy Nándor 580
 Ratkoš, Peter 605
 Ravasz László 349, 351–354, 464, 474, 513
 Rédly család 530–531
 Rédly Pál 530
 Rédly Pálné » Császár Mancsi (Margit)
Reisz T. Csaba 85, 125, 184, 203, 209, 215, 529, 635
 Reizner János 45, 48
 Reök Andor 25
 Reök Iván 512, 547
 Repčák, Jozef 605
 Réthy László 29
 Réti László 567, 583
 Révai József 455, 484, 489, 544
 Révai Mór 34, 215, 235
 Révay család 120, 294
 Révay József 293–294
 Révay László 119, 123
 Révész Imre 487, 562
 Révhegyi Rózsa (Rózsi néni, Huszti Józsefné)
 441
 Rezik János 323
 Richter Gedeon 108, 141
 Richter László 108
 Riedl Frigyes 17, 42
 Riehl, Wilhelm Heinrich 418
 Ries István 540
 Riesz Frigyes 247, 379
 Ristić, Ivan (Risztics János) 29
 R. Kiss István 286, 314, 341
 Robespierre, Maximilien de 209
 Rohonyi Gábor 517–518
 Roller, Mihai 585
 Rónay György 394
 Rosenberg, Alfred 448
 Róth Johanna 87
 Róth Mór 188
 Róth Tamás 87
 Róthné » Bäuerlein Käthe
 Rotteck, Karl Wenzeslaus von 38
 Rózka 91
 Rózsa Sándor 421, 456
 Rózsi (néni) » Révhegyi Rózsa
 Römer prelátus 46
 Rudas László 137
 Rusznyák István 460
 Ruttkay (Nedeczky) család 118
 Ruttkay–Nedeczky Béla 119
 Ruttkay–Miklián (Miklai) Gyula 373, 472
 Ruttkay–Nedeczky Aladár 119
 Ruttkay–Nedeczky Anna Franciska Paulina
 (Mályusz György Péterné) 13, 21
 Ruttkay–Nedeczky Etelka (Erdődy Györgyné)
 21–22
 Ruttkay–Nedeczky Margit (Veszely Ödönné) 21
 Ruttkay–Nedeczky Ödön 119
 Ruttkay–Nedeczky Sándor 120, 345
 Rúzsás Lajos 487
 Rybár István 452
- S**
 Sághy Gyula 90
 Salamon Ferenc 401, 566
 Sallayné » Magay Zsuzsa
 Sándor Lipót (Habsburg) 113, 183–185, 187, 196,
 204, 211, 286, 546
 Sántha Kálmán 483
 Santifaller, Leo 620
 Sapori, Armando 616–617
 Sarkadi család 246
 Sárközi György 476
 Sárközi Márta » Molnár Márta
 Sárközi Zoltán 312, 450, 465, 487
 Savoyai Jenő 367
 Schäfer, Karl Heinrich 82
 Schiller, Friedrich 500
 Schlachta Margit 242
 Schloissnig, Johann Baptist Freiherr von 202
 Schmid, Felix Heinrich 587, 590, 609, 617–618
 Schmidt, Paul Karl 325
 Schmidt Henrik 461–462
 Schmiedinger, Heinrich 590
 Schneller István 379
 Schneller Károly 379
 Schneller Vilmos 304
 Scholtz Oszkár 496–497, 500, 502–503
 Schön Géza 140
 Schönborn, Karl Johann von 169
 Schönerer, Georg von 320–322
 Schönherr Gyula 384, 407
 Schulek József 501
 Schwartz Elemér 339, 434
 Schwartz Ferenc 90

- Sebestyén József 77
 Seidl Emma (Alföldi Andrásné) 170
 Semsey Andor 99
 Serédi Jusztinián 362
 Shakespeare, William 15
 Shotwell, James T. 266–269
 Sickel, Theodor von 168, 610
 Sienkiewicz, Henryk 115
 Sigmond Andor 361
 Sigmond Elek 361
 Sík Sándor 229
 Sili, Silike » Mares Ilona
 Simon család 246
 Simon Ákos 64
 Simonyi Dezső 514, 600
 Sinkovics István 283, 407, 601
 Šišić, Ferdo 204
 Skerlec Miklós 107, 196
 Slokar, Johann 168
 Sobri Jóska 13
 Solymossy Sándor 229
 Sólyom Jenő 472
 Sombor-Schweinitzer József 218
 Somogyi József 139
 Somogyi Zoltán 369
 Sonkovics Bella 65
 Soós Adorján 102
Soós István 207
 Soós Lőrinc 610
Spekner Enikő 570
 Spergely Tibor » Görgő Tibor
 Spira György 482, 516, 584, 604
 Sprenger Mária 397
 Srbik, Heinrich von 356
 Sréter család, Szandai 205
 Stand János 477
 Steier Lajos 163, 278, 328
 Steinacker, Harold 391
 Stemmer antikvárius 499
 Stendhal (Marie-Henri Beyle) 103
 Stockinger Gyula 177, 262
 Strompf László 353
 Stutz, Ulrich 359, 551
Sudár Balázs 560
 Sulica Szilárd 136, 384, 409
 Supola Ferenc 116
 Surányi Unger Tivadar 461
- Susarin, Vlagyimir Pavlovics 616
 Svéd György (Gyuri) 475
 Swieten, Gottfried van 355
- Sz**
- Szabados Sándor 137
 Szabó (Szamuely) Imre 599
 Szabó Andor 101
 Szabó Dezső író 335
 Szabó Dezső történész 532
 Szabó Ferenc 28–29
 Szabó Imre 57
 Szabó Imre római követ 593
 Szabó István 258, 283, 285–287, 309, 313–315, 317, 328, 331–352, 335, 341, 351, 399, 425–426, 446, 486–487, 492, 558, 595, 600–602
 Szabó Miklós 141
 Szabó Pál 336
 Szabó Sámuel (Szennyedi Széhlámosi) 109
 Szabó Sándor 109
 Szabó T. Attila 309, 410, 478–479
 Szabolcska László 352
 Szádeczky Lajos 42
 Szádeczky-Kardoss Lajos 229, 232, 234, 243
 Szakály Ferenc 570
 Szalai Sándor 522
 Szálasi Ferenc 428, 436, 448, 520
 Szalay György 446
 Szalay László 27–28, 114
 Szalkai László 510
 Szamosi József 454
 Szamota István 29–30
 Szántó Béla 98
 Szapáry József 107
 Szarvasi Margit (Wellmann Imréné) 500
 Szarvasi Olga 500
 Szász Lajos 139
 Szász Zsombor 396
 Széchenyi István 175–176, 180, 197, 206, 232, 258, 330, 384, 429
 Szedő Antal 539, 589
 Székely György 58, 126, 281, 494, 515–522, 537, 550–553, 558, 561, 568, 583, 585–586, 603, 608, 613–614
 Székely Irma (Mályusz Tiborné) 465–466
 Szekeres család 68
 Szekeres János 67

- Szekfü Gyula 10, 44, 61, 74, 106, 113, 134–136, 154, 158–159, 162–164, 166, 169, 174–175, 177, 179–180, 182, 195–200, 203, 205, 207, 212, 214–221, 223–227, 230, 236, 239–240, 242, 248–249, 255, 260–262, 267, 269, 271, 275, 293–295, 297–298, 308, 314–317, 319, 327, 333, 338–340, 342, 348, 353, 356, 362, 367–369, 372, 375, 378, 381, 387, 392, 400–401, 404–405, 412, 418, 426, 428, 437, 441–444, 446–447, 451–452, 454, 460, 465, 480–481, 483, 490, 508, 512, 537, 566, 569, 574–575, 591–592, 623, 638
- Szell Ignác 127
- Szell Kálmán 127
- Szemere Bertalan 493
- Szemere Krisztina (Wattay Pálné) 96
- Szendy Károly 400, 404–405, 566
- Szente Imre 450
- Szentgyörgyi és Bazini család 376
- Szent-Györgyi Albert 442, 460, 483
- Szentgyörgyi/Szent-Györgyi Mária 307, 309–311, 442, 446–447, 454, 456, 465, 467, 479, 481, 483, 487
- Szentirmay Sándor 313
- Szent-Iványi család 118
- Szent-Iványi Domokos 318, 325
- Szentmiklós Andor 325
- Szentmiklós Lajos » Molnár Erik
- Szentszéki Dávid 118
- Szentszéki Imre 67, 71–72, 76–77, 96, 106, 147, 154, 232, 271, 275, 297, 326, 339, 389, 395, 413, 450, 459
- Szeniczey Vilma 113
- Szepessy Margit 533
- Szerdahelyi Kálmán 422
- Szerényi » Odescalchi 119
- Szigeti József 582
- Szilády család 253
- Szilágyi Loránd 275, 277, 407
- Szilber, dr. 411
- Szily József 473
- Szily Kálmán 268, 461, 473
- Szkunzevics Kornél 256
- Szimonidesz Lajos 352, 517–518
- Szombatfalvy György 267
- Szombathelyi Ferenc 324
- Szongott Kristóf 296
- Szóke Mihály 245–246
- Szölgyémi János 78
- Szöllösi Antal 533
- Szöllőssy Ferenc 493
- Sztálin, Joszif Visszarionovics 558, 580, 593, 623
- Sztehlo család 473
- Sztehlo Éva 473
- Sztehlo Gábor 473–477
- Sztehloné » Lehel Ilona
- Sztripszky Hiador 315
- Szumrák nagynéni 99
- Szücs Jenő 554, 559–560
- T, Ty**
- Taba István 382
- Tabony Géza 335
- Tábori Kornél 179
- Tagányi Károly 75–76, 116, 126–128, 132, 191, 378, 422
- Takács János 350–351
- Tamedli Mihály 169
- Tánczos Gábor 553, 583
- Tangl, Harald 500
- Tasnádi Nagy Gyula 85, 324, 407
- Tass Antal 194
- Tauszig Miksa 238
- Téglás Gábor 29
- Teleki család 87, 96
- Teleki Géza 220, 450, 469
- Teleki József koronaőr, műgyűjtő 87
- Teleki József MTA Könyvtár alapítója, történet-író 364–365, 422, 507
- Teleki Pál 93, 107, 217–220, 256, 266–268, 302, 318, 325, 329–331, 396–397, 480
- Teri háztartási alkalmazott 531
- Terike » Baksa Teréz
- Tessedik Sámuel 113
- Thallóczy Lajos 182
- Thaly Kálmán 24, 34, 104, 351, 606, 635
- Tharaud, Jean 151–152
- Tharaud, Jerôme 151–152
- Thienemann Tivadar 112, 255, 343, 386
- Thim József 29, 163
- Thomay József 23
- Thököly Száva 207–208
- Thun, Leo 168
- Thuróczy János 129, 376, 413–414, 615, 616, 621–622

- Tietze, Hans 166
 Tille, Armin 265
 Timon Ákos 393
 Tinódi Sebestyén 16
 Tisza István 68, 121, 347
 Tisza Kálmánné » Degenfeld-Schomberg Ilona
 Tisza Lajos 496
 Tocsek Anna, Pacséri 345
 Tocsek Linka (Ráskayné) 188
 Tocsek Mátyás 307
 Tokody Gyula 323
 Toldi család 96
 Toldi (Toldy) Miklós 16, 96, 147, 171–173, 633
 Tolnai Gábor 464–465, 482, 489, 540–541, 567, 580
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 572
 Tomcsányi család 119–120, 124–125
 Tomcsányi Tamás 175, 421
 Tomek, Václav Vladivoj 591
 Tomek Vince 592
 Tompa Ferenc 313, 425
 Torma Péter 370
 Tormay Cécile 212, 216
 Tóth család 458, 487
 Tóth András (Bandi) 457–458, 481–482, 492
 Tóth András anyja, Mici néni 458
Tóth Gergely 373
 Tóth László 83, 206, 324, 326, 350
 Tóth Zoltán 74, 230, 264, 326, 395, 536
 Tömörkény István 36
 Tönnies, Ferdinand 387
 Török Pál 355, 462
 Tragor Ignác 254
 Traiber Viktória (Koós Emilné) 420
 Trefort Ágoston 73
 Trócsányi György 268
 Troeltsch, Ernst 61, 214, 378, 638
 Trubeckoj, Grigoris Nyikolajevics 40
 Turóczi-Trostler József 460–462
 Tyihomirov, Mihail Nyikolajevics 614–615
- U, Ű**
 Udalcova, Zinaida Vlagyimirovna 616
 Újházy László 78, 114
Újváry Gábor 135–136, 174, 318
 Ukert, Friedrich August 321
 Ulászló, II. 83
 Uncika » Wattay Jolán
- Ü**
 Ürményi József 286
- V**
 Váczy Péter 265, 275–276, 279, 387–388, 595
 Vajthó László 244
 Valjavec, Fritz 207–208, 340, 502
 Válka család 70
 Válka János 70
 Váلكay Bertalan, dunaegyházi 69–70
 Váلكay Erzsébet, dunaegyházi 69
 Várady család 203
 Várdy Béla 305–306, 329
 Varga Endre 146, 152, 164, 283–284, 492, 578
 Varga János 496
 Varga Johanna 245
 Vargha Zoltán 354
 Vargyas Lajos 476
 Vári Rezső 60–61, 71, 82
 Varjú Elemér 393–395
 Várkonyi Ágnes, R. 274, 584, 622
 Várkonyi Hildebrand 229, 247
 Vas Zoltán 463
 Vas család (Vasék) 565, 678
 Vasné kocsmatulajdonos 531
 Vasvári gyógyszerész 146
 Vasvári Miklós 45
 Vay család 205
 Vay István 356
 Vay József 197
 Vayer Lajos 356
 Vedres István 107–108, 147–148
 Végh Antal 45
 Vehovszky Erzsébet 308–309, 446, 487, 519
 Velits család 119
 Velits Sándor anyja 120
 Velits Sándor 119
 Vendl Miklós 233
 Vercauteren, Ferdinand 568
 Verancsics Antal 31–32, 38
 Verancsics Mihály 32, 100, 147–148, 153
 Veres Janka (Wattay Dezsóné) 86
 Veres Péter 337, 452
 Veress Endre 514
 Vergilius, Maro Publius 43, 101
 Verne, Jules 14
 Vernéda Emil 533

- Vida Jenő 326–327
 Vidovszky Kálmán 500
 Vierkandt, Alfred 387
 Víg Péter 450
 Vigh Károly 451, 468
 Viktória mindeneslány 92
 Villányi Szaniszló 43
 Vincze Sándor 244
 Vitális Sándor 142
 Vitray Tamás 45
 Vladár család 124–125
 Vladár Angyalka 124–125
 Vladár Kálmán 124
 Vladár Károly 124
 Vladár Mária 124–125
 Vladár Móric 124
 Vladár Vilmos Pál 124
 Vlaszov, Andrej Andrejevics 423
 Voetter, Otto 170
 Voinovich Géza 364, 406, 413–414, 420, 508
 Vozáry Judit 242
 Vörös Károly 524
 Vörösmarty Mihály 16–17, 421, 636
- W**
- Wagner főlevéltáros 122
 Wagner, R. 180
 Wagner, Richard 450
 Waldapfel Eszter 519–520
 Wallenberg, Raoul 431
 Wandruszka, Adam 226
 Walser, Ernst 276
 Wattay család 83–87, 89, 95–96, 116–117, 121
 Wattay Borbála 87
 Wattay Dezső 86
 Wattay Dezső, ifj. 86
 Wattay Gusztáv 84–86, 89, 95, 114–115
 Wattay György, I. 85
 Wattay György, II. 85
 Wattay Gyula 84–85
 Wattay János 96
 Wattay Jolán (Uncika) 86, 89–90, 95
 Wattay Pál 86
 Wattay Paula (Koronka Gáborné) 89, 92
 Wattay Sára (Zboray Gézáné) 86, 89, 92
 Wattenbach, Wilhelm 77
 Watteroth, Heinrich Joseph 208
- Weber, Max 387, 389, 392–393, 418
 Weikert, Alfred 619
 Weinzierl, Erika 356
 Weiss Manfred 473
 Weiß (Weiss), Johann Christian 28
 Wekerle Sándor miniszterelnök 238
 Wekerle Sándor pénzügyminiszter 189
 Welcker, Karl 38
 Wellmann Imre 258, 277, 282–283, 294, 317, 373, 500, 569, 594
 Welte, Benedikt 359
 Wenzel Gusztáv 77, 123, 511
 Werbőczy István 28, 70, 361, 363, 377
 Wertner Mór 29
 Wetzer, Joseph Heinrich 359
 Wiczian Dezső 238, 329
 Wiegler, Paul 215
 Wiener Moszkó 387
 Wiese, Leopold von 79, 387
 Wilamowitz-Moellendorf, Enno Friedrich von 79
 Windisch, Kar Gottlieb 502–503
 Winter, Eduard 357
 Wolf, Gustav 60
- Z**
- Zajai Béla 448
 Zámbo Béla 15
 Zambra Alajos 339
 Zathureczky család 121
 Zathureczky Imre 121
 Zathureczky Miklós 121
 Zay Ferenc 31
 Zay Péter 356
 Zboray család 85–86
 Zboray Géza 89
 Zboray György 86
 Zborayné » Wattay Sára
 Zelovich László 443
 Zibolen Endre 463
 Zichy Ludovika Huberta Mária Georgine 193
 Zichy Ödön 14
 Zilahy Lajos 443
 Zimmermann orvos 47
 Zimmermann Vilmos 47
 Zinzendorf, Karl von (Zinzendorf Károly) 202
 Zolnai Béla 235, 247

Zombory Dezső 420

Zoványi Jenő 353

Zöllner, Erich 620

Zrínyi Ilona 320

Žudel (Zsudel), Juraj 605

Zs

Zsigmond László 582–583, 595, 616–618, 621,
624–625

Zsigmond (Luxemburgi) 9, 11, 83, 362–363, 365,
407, 413, 446, 556

Zsilinszky Erzsébet » Bajcsy-Zsilinszky Erzsé-
bet

Zsilinszky Mihály 367

Zsinka Ferenc 98, 346–349, 353, 355, 512

Zsirai Miklós 153, 339, 421, 456

Zsitvay Tibor 279

Zsófia (Habsburg) 188

Zsudel » Žudel, Juraj

KÉPMELLÉKLET
